

International Conference on Economics

"Regional Development - Digital Economy"

December 02-03, 2022 / Baku, Azerbaijan
The Scientific-Research Institute of Economic Studies
under the Azerbaijan State Economic University

PROCEEDINGS BOOK

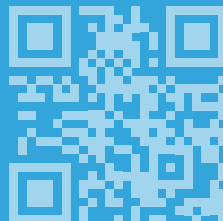

EDITORS:

Prof. Dr. Yadulla Hasanlı

Assoc. Prof. Dr. Farhad Mikayilov

ISBN: 978-625-6380-58-5

www.iksadkongre.com/economy

iksadeconomy@gmail.com

PROCEEDINGS BOOK

INTERNATIONAL CONFERENCE ON ECONOMICS "Regional Development - Digital Economy"

December 02-03, 2022 / Baku, Azerbaijan
The Scientific-Research Institute of Economic Studies
under the Azerbaijan State Economic University

Editors

Prof. Dr. Yadulla Hasanlı
Assoc. Prof. Dr. Farhad Mikayilov

Institute Of Economic Development And Social Researches Publications®

(The Licence Number of Publiсator: 2014/31220)

TÜRKİYE

TR: +90 342 606 06 75

E posta: kongreiksad@gmail.com

www.iksad.org www.iksadkongre.org

All rights of this book belong to IKSAD Publishing House

Authors are responsible both ethically and juridically

Iksad Publications - 2022©

Issued: 12.12.2022

ISBN - 978-625-6380-58-5

CONFERENCE ID

TITLE OF CONFERENCE

INTERNATIONAL CONFERENCE ON ECONOMICS
"Regional Development - Digital Economy"

PARTICIPATION

Keynote & Invited

DATE - PLACE

December 02-03, 2022 / Baku, Azerbaijan
The Scientific-Research Institute of Economic Studies
under the Azerbaijan State Economic University

ORGANIZATION

Azerbaijan State Economic University
&
İKSAD-Institute of Economic Development and Social Researches
&
Ege University

HONORARY PRESIDENT (Azerbaijan)

Prof. Dr. Adalat Muradov
Rector of UNEC

HONORARY PRESIDENT (Türkiye)

Prof. Dr. Necdet Budak
Rector of Ege University

HEAD OF SCIENCE COMMITTEE (Azerbaijan)

Prof. Dr. Sakit Yagubov
UNEC Vice-Rector

HEAD OF SCIENCE COMMITTEE (Türkiye)

Prof. Dr. Mehmet Ersan
EU Vice-Rector

HEAD OF CONFERENCE (Azerbaijan)

Prof. Dr. Yadulla Hasanlı
UNEC IAETI Director

HEAD OF CONFERENCE (Türkiye)

Prof. Dr. G. Nazan Günay
EU FEAS Dean

Conference Vice-Chairmans

Assoc. Prof. Dr. Nazım Hajiyev
UNEC Business School, Azerbaijan

Assoc. Prof. Dr. Farhad Mikayilov
UNEC Economic Scientific Research Institute, Azerbaijan

Scientific Committee Vice-Chairmans

Prof. Dr. Zahid Mammadov
UNEC, Azerbaijan

ORGANIZING COMMITTEE MEMBERS

Prof. Dr. Gabil Manafov - UNEC, Azerbaijan
Prof. Dr. Ümidvar Aliyev - UNEC, Azerbaijan
Prof. Dr. Mansur Barkhudarov - UNEC, Azerbaijan
Prof. Dr. G. Nazan GÜNAY - Ege University, Türkiye
Prof. Dr. Türker SUSMUŞ - Ege University, Türkiye
Prof. Dr. Urfat G. Nuriyev Ege University
Rena Hüseynova - UNEC, Azerbaijan
Prof. Dr. Aydın İbrahimov - Baku State University
Assoc. Prof. Dr. Rasad Hüseynov - UNEC Economic Scientific Research Institute,
Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Murad Bağırzade - UNEC Economic Scientific Research Institute,
Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Elman İbışov - UNEC Economic Scientific Research Institute, Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Sardar Şabanov - UNEC Economic Scientific Research Institute,
Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Haydar YALÇIN - Ege University, Türkiye
Assist. Prof. Dr. Erhan ZALLUHOĞLU - Ege University, Türkiye
Dr. Salman Najafov - UNEC Economic Scientific Research Institute, Azerbaijan
Aliağa Gasimov - UNEC Economic Scientific Research Institute, Azerbaijan
Nazım Memmedov - UNEC Economic Scientific Research Institute, Azerbaijan
Günay Rahimli - UNEC Economic Scientific Research Institute, Azerbaijan
Rafail Rzayev - UNEC Economic Scientific Research Institute, Azerbaijan

COORDINATOR

Alina AMANZHLOVA-Gazi University

SCIENTIFIC COMMITTEE MEMBER

Prof. Dr. Rovshan Guliyev - UNEC, Azerbaijan
Prof. Dr. Mahish Ahmadov - UNEC, Azerbaijan
Prof. Dr. Alijan Babayev - UNEC, Azerbaijan
Prof. Dr. Ali Alirzayev - UNEC, Azerbaijan
Prof. Dr. Arif Shekaraliyev - UNEC, Azerbaijan
Prof. Dr. Sifariz Sabzaliyev - UNEC, Azerbaijan
Prof. Dr. Rasul Balayev - UNEC, Azerbaijan
Prof. Dr. Kamil Şahbazov - UNEC, Azerbaijan
Prof. Dr. İrşad Kerimov - UNEC, Azerbaijan
Prof. Dr. Qorxmaz İmanov - ANAS, Azerbaijan
Prof. Dr. G. Nazan GÜNAY - Ege University, Türkiye
Prof. Dr. Haluk SOYUER - Ege University, Türkiye
Prof. Dr. Ayla Ö. DEDEOĞLU - Ege University, Türkiye
Prof. Dr. Türker SUSMUŞ - Ege University, Türkiye
Prof. Dr. Aykan CANDEMİR - Ege University, Türkiye
Prof. Dr. Dilek DEMİRHAN - Ege University, Türkiye
Prof. Dr. Burak ÇAPRAZ - Ege University, Türkiye
Prof. Dr. Urfat G. Nuriyev Ege University
Prof. Dr. Aydın İbrahimov - Baku State University
Prof. Dr. Saylau Bayzakov - Institute of Economic Research, Kazakhstan
Prof. Dr. İqor Mantsurov - Scientific Research Institute of Statistical Studies, Ukraine
Prof. Dr. İsmayıl Əliyev - Saint Petersburg State University of Economics, Russia

Assoc. Prof. Dr. Sugra Humbatova UNEC, Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Fariz Ahmedov - UNEC, Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Ilgar Seyfullayev - UNEC, Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Keti VENTURA - Ege University, Türkiye
Assoc. Prof. Dr. İpek KAZANÇOĞLU - Ege University, Türkiye
Assoc. Prof. Dr. Murat KOCAMAZ - Ege University, Türkiye
Assoc. Prof. Dr. A.Nazlı A. ÜNNÜ - Ege University, Türkiye
Assoc. Prof. Dr. Burcu ARACIOĞLU - Ege University, Türkiye
Assoc. Prof. Dr. Derya İLİC - Ege University, Türkiye
Assoc. Prof. Dr. Haydar YALÇIN - Ege University, Türkiye
Assoc. Prof. Dr. Aydın KOÇAK - Ege University, Türkiye
Assoc. Prof. Dr. U.Gökay ÇİÇEKLİ - Ege University, Türkiye
Assist. Prof. Dr. Ayşen KORUKOĞLU - Ege University, Türkiye
Assist. Prof. Dr. Ş.Sertaç ÇAKI - Ege University, Türkiye
Assist. Prof. Dr. Esin GÜRBÜZ - Ege University, Türkiye
Assist. Prof. Dr. A.Erhan ZALLUHOĞLU - Ege University, Türkiye
Assist. Prof. Dr. Azamat Nurseitov - Institute of Economic Research, Kazakhstan
Assist. Prof. Dr. Riçard Elxan Sadık-zade - Run University, Germany
Dr. Fəxri Həsənov - King Abdullah Petroleum Studies and Research Center, Saudi Arabia
Dr. İroda Nematilloevna Xamroeva - "Sanoat Energetika Gruhuhi" Foreign Company
Limited Liability Company, Uzbekistan
Dr. Məhəmməd Kərimov - Kahramon coal-Uzbekistan oil and gas industry scientific and
engineering society, Uzbekistan
Dr. Khatai Aliyev - UNEC, Azerbaijan

PARTICIPATING COUNTRIES (9)

Azerbaijan, Türkiye, Kosova, Nigeria, İndia, Moldova, Iran, Ukraine,
Kazakhstan

TOTAL PAPERS: 121

The number of papers from foreign countries: **102**

The number of papers from Türkiye: **19**

LANGUAGES

Turkish, English, Azaerbaijan Turkish

“REGIONAL İNKİŞAF - RƏQƏMSAL İQTİSADİYYAT”

mövzusunda

BEYNƏLXALQ KONFRANS

02-03 dekabr 2022 / Bakı, Azərbaycan
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
İqtisadi Araşdırmalar Elmi Tədqiqat İnstitutu

KONFRANS PROGRAMI

Meeting ID: 814 4018 6034

Passcode: 020202

<https://us02web.zoom.us/j/81440186034?pwd=eJJCZnJCdUxJZUIRTHMybWt0R0JUZz09>

Təşkilati dəstək:

AÇILIŞ

Yer: Azərbaycan Dövlət İqtisad Üniversitesi (İstiqlaliyyət 6, AĞ ZAL)
02.12.2022

Qeydiyyat 10:00-10:50

UNEC şəhidlərinin abidəsinin ziyarəti: 10:50-11:00
Salamlamalar: 11:00 – 12:30

Moderator: Rəna Hüseynova

11:00-11:05	Prof. Dr. Sakit Yaqubov	UNEC, Elm üzrə Prorektor
11:05-11:10	Nicat Məmmədli	AR Elm və Təhsil Nazirinin müşaviri
11:10-11:15	Prof. Dr. G. Nazan Günay	Ege Üniversitesi, Türkiyə
11:15-11:20	Dr. Əlvən Cəfərov	İKSAD, Azərbaycan Təmsilçisi, Türkiyə

Məruzəçilər

11:20-11:35	prof. Dr. Qorxmaz İMANOV İspaniya Kral Akademiyasının akademiki, AMEA-nın müxbir üzvü, İdarəetmə Sistemləri Institutu	DÜNYADA BAŞ VERƏN HƏRBİ-SİYASİ HADİSƏLƏRİN AZƏRBAYCANIN DAYANIQLI İNKİŞAFINA TƏSİRİ”,
11:35-11:50	Assoc. Prof. Dr. Haydar YALÇIN Ege Üniversitesi, dekan müavini	TÜRK DÜNYASI ÜNİVERSİTETLERİ İÇİN VERİYE DAYALI PERFORMANS ANALİZİ MODELİ: UNISIS ÖRNEĞİ
11:50-12:05	prof. Dr. Igor G. MANTSUROV Corresponding Member of the National Academy of Science of Ukraine, Institute for System Statistical Studies, Ukrayna	THE CONCEPT OF INCLUSIVE DEVELOPMENT AS AN ADEQUATE RESPONSE OF THE INTERNATIONAL COMMUNITY TO THE CONTEMPORARY GLOBALIZATION CHALLENGES

ÜZ-ÜZƏ / ZAL - 1

02.12.2022 / 14:00-16:00 (Bakı vaxtı ilə)

Moderator: Prof. Dr. Ümüdvar Əliyev (UNEC)

Mehmet Cemil Acar (Maltepe Üniversitesi)

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (İstiqlaliyyət 6)

Məruzənin adı	MÜƏLLİFLƏR	ÜNİVERSİTET
YEŞİL HAVALİMANI UYGULAMALARI VE KARBONSUZ HAVALİMANI PROJESİ	Mehmet Cemil Acar	Maltepe Üniversitesi
TIME VARYING RISK PREMIA WITH INDIVIDUAL STOCKS IN AN EMERGING MARKET	İsil Candemir Cenk C. Karahan	Institute for Graduate Studies in Social Sciences
THE ROLE OF THE POTENTIAL OF THE LIBERATED TERRITORIES TO INCREASING SDG INDICATORS AZERBAIJA	Gorkhmaz İmanov Samir Pur Riza	Control Systems Institute of the Azerbaijan National Academy of Sciences
QARABAĞ İQTİSADİYYATININ SƏCİYYƏVİ CƏHƏTLƏRİ VƏ İŞGALDAN AZAD OLDUQDAN SONRAKI DÖVRDƏ İNKİŞAF PERSPEKTİVLƏRİ	Ümüdvar Əliyev	Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
KÜRESELLEŞMƏNİN KÜLTÜREL BOYUTLARI	Sahil Nagizade	Maltepe Üniversitesi
THE ROLE OF THE DIGITAL ECONOMY IN MODERN MONETARY ORIENTED ANTI-INFLATIONARY POLICY	Səbuhi Abbasov	Azerbaijan State University of Economics
CROWDFUNDING AS A DRIVER OF PRODUCT DEVELOPMENT	Narmin Mammadova	Azerbaijan State University of Economics
DEVELOPMENT OPPORTUNITIES OF GREEN ECONOMY ON EASTERN ZANGEZUR AND KARABAKH ECONOMIC REGIONS OF AZERBAIJAN	Orhan Hajizade	Azerbaijan State University of Economics
DIGITALIZATION AT FOOD SAFETY SYSTEM IN THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN	Jeyran Babirova	Azerbaijan State University of Economics

ÜZ-ÜZƏ / ZAL -2
02.12.2022 / 14:00-16:00 (Bakı vaxtı ilə)
Moderator: Prof. Dr. Türker SUSMUŞ
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (İstiqlaliyyət 6)

Məruzənin adı	MÜƏLLİFLƏR	ÜNİVERSİTET
QARABAĞ BÖLGƏSİNƏ DÖVLƏT VƏ ÖZƏL SEKTOR YATIRIM PERSPEKTİVLƏRİNİN DƏYƏRLƏNDİRİLMƏSİ	Xəyal Zeynalov	Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
HUMAN CAPITAL IN ECONOMIC GROWTH MODELS: THEORETICAL AND METHODOLOGICAL ASPECTS OF THE FINANCIAL MANAGEMENT OF HR	Aygun Abdulova	Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
ANALYSIS OF INNOVATIVE POTENTIAL IN HEALTHCARE MANAGEMENT OF THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN	Narmin Alakbarova Farhad Rahmanov Elchin Suleymanov	Azerbaijan State University of Economics Baku Engineering University
INNOVATIVE ADVERTISING CAMPAIGN BUDGETING METHODS	Vugar Nasibov	Azerbaijan State University of Economics
ASSESSMENT OF THE DEVELOPMENT PERSPECTIVES AND RESULTS OF DIGITALIZATION IN THE DEVELOPMENT OF THE ECONOMY	Sevda Abbasova	Azerbaijan State University of Economics
ŞƏRQİ ZƏNGƏZUR İQTİSADİ RAYONUNUN YERALTI RESURSLARINA İŞGAL MÜDDƏTİNDƏ VURULAN ZİYANLAR, MÜASİR VƏZİYYƏTİ VƏ PERSPEKTİV İSTİFADƏSİNİN EKOLOJİ-İQTİSADİ ASPEKTLƏRİ	V.Z.Mehdiyeva İ.B.Xəlilov	Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
TÜRK DÜNYASI ÜNİVERSİTELERİNİN AKADEMİK İŞBİRLİĞİ ANALİZİ: BİBLİYOMETRİK BİR YAKLAŞIM	Türker Sumuş Haydar Yalçın	Ege Üniversitesi

ÜZ-ÜZƏ / ZAL -3
02.12.2022 / 14:00-16:00 (Bakı vaxtı ilə)

Moderator: Prof. Dr. Məhiş Əhmədov
i.f.d. Samira Abbasova

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (İstiqlaliyyət 6)

Məruzənin adı	MÜƏLLİFLƏR	ÜNİVERSİTET
QARABAĞ REGIONUNUN BƏRPASI VƏ INKIŞAFI STRATEGİYASININ FORMALAŞMASI VƏ REALLAŞDIRILMASININ XARAKTERİK CƏHƏTLƏRİ	Məhiş Əhmədov	Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
EXPORTS OF TOURISM SERVICES AS A DEVELOPMENT FACTOR OF FOREIGN TRADE RELATIONS OF AZERBAIJAN	Aliqha Gasimov Gunay Azizova	Azerbaijan State University of Economics Business School of Azerbaijan State University of Economics
PERSONALITY TRAITS AND HOUSEHOLD DEBT	Merve Büşra Altundere -Doğan	Istanbul Sabahattin Zaim University
SMART CITY AND SMART VILLAGE” CONCEPT IN KARABAKH REGION OF AZERBAIJAN: POLICY AND REALIZATION	Gunay Guliyeva Ayaz Museyibov	Azerbaijan State University of Economics
IMPORT SUBSTITUTION MODEL IN THE ECONOMY OF AZERBAIJAN	Ilham Badalov	Azerbaijan State University of Economics
INNOVATIVE MARKETING APPROACHES’ IMPLEMENTATION OF INFORMATION TECHNOLOGY SERVICES IN AZERBAIJAN ECONOMY	Samira Abasova Samira Shamkhalova Rashad Safarov	Azerbaijan State University of Economics
WAYS TO INCREASE THE LEVEL OF ICT USE BY ENTERPRISES IN AZERBAIJAN	Natavan Baymammadlı	Azerbaijan State University of Economics
SOCIO-ECONOMIC PARADIGM OF MEDICAL INSURANCE	Elmar Allahverdi	Azerbaijan State University of Economics

ÜZ-ÜZƏ / ZAL -4

02.12.2022 / 16:30-18:30 (Bakı vaxtı ilə)

Moderator: Prof. Saleh Mammadov

Aset. Prof. Bağış Əhmədov

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (İstiqlaliyyət 6)

Məruzənin adı	MÜƏLLİFLƏR	ÜNİVERSİTET
AZƏRBAYCANDA INVESTISIYA QOYULUŞLARININ REGIONLARIN INKIŞAF SƏVIYYƏLƏRİNİN YAXINLAŞMASINA TƏSİRİNİN QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ	Bağış Əhmədov	Azerbaijan State University of Economics
ETNİK ÜSLUBUN MÜASİR MODA SFERASINDA KOMMUNİKASIYA VASİTƏSİ KİMİ TƏHLİLİ	Yeganə Ağamalıyeva Gülçöhrə Salehzadə	Azerbaijan State University of Economics
SU RESURSLARININ DAVAMLI İDARƏ EDİLMƏSİNİN KONSEPTUAL ƏSASLARI	Elşan Əhmədov	Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
XARICI ÖLKƏLƏRDƏ RƏQƏMSAL DÖVLƏT İDARƏÇİLİK BENCMARKİNQİN RƏQƏMSAL DÖVLƏT XİDMƏTLƏRİNİN QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ	Fidan Abasova	Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
EFFECTS OF COVID-19 PANDEMIC TO DIGITALIZATION ASPECTS OF INTERNATIONAL TRADE	Rasim Mammadov	Azerbaijan State University of Economics
DIGITALIZATION, INVESTMENT AND ECONOMIC GROWTH	Saleh Mammadov	Azerbaijan State University of Economics
THE IMPACT OF BEHAVIORAL FINANCE CONCEPTS ON THE DEVELOPMENT OF FINANCIAL TECHNOLOGIES	Masuma Talibova	Azerbaijan State University of Economics

ÜZ-ÜZƏ / ZAL -5
02.12.2022 / 16:30-18:30 (Bakı vaxtı ilə)
Moderator: Doc.Dr. Elman İBIŞOV

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (İstiqlalıyyat 6)

Məruzənin adı	MÜƏLLİFLƏR	ÜNİVERSİTET
ZƏFƏRDƏN QURUCULUĞA: QARABAĞIN İNVESTİSİYA CƏLBƏDİCİLİYİNİN PRİORİTET İSTİQAMƏTLƏRİ	Ruhiyyə Hüseynova	Mingəçevir Dövlət Universiteti
IMPACT OF INEQUALITY ON INNOVATION	Salman Najafov	Azerbaijan State University of Economics
THE DEVELOPMENT LEVEL OF ELECTRONIC COMMERCE IN THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN	Aytakin Mammadova	Azerbaijan State University of Economics
ПРОЯВЛЕНИЕ АСИММЕТРИИ В ЭКОНОМИЧЕСКОЙ СИСТЕМЕ АЗЕРБАЙДЖАНА В ПЕРИОД РАЗВИТИЯ ЭКОНОМИКИ КАРАБАХА	Нубар Ибадова	Азербайджанский государственный экономический университет
RƏQƏMSAL TRANSFORMASIYANIN ƏRZAQ TƏHLÜKƏSİZLİYİNİN TƏMİN EDİLMƏSİNDƏ ROLU	Elman İbişov Rafail Rzayev Fərhad Mikayılov Rəşad Hüseynov	Azerbaijan State University of Economics
MÜASİR İQTİSADİYYATDA DÖVLƏT - ÖZƏL TƏRƏFDAŞLIĞININ FORMALAŞMASI – RƏQƏMSAL İQTİSADİYYATIN MÜSBƏT TƏSİRİ	Leyla Hüseynova Həmid Həmidov	Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
INDUSTRIAL REVOLUTION 4.0: ECONOMIC PERSPECTIVES	Madina Aliyeva	Azerbaijan State University of Economics

ÜZ-ÜZƏ / ZAL -6
02.12.2022 / 16:30-18:30 (Bakı vaxtı ilə)

Moderator: Prof. Dr. İrşad Kərimli
Dos. Dr. Elchin Suleymanov

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (İstiqlaliyyət 6)

Məruzənin adı	MÜƏLLİFLƏR	ÜNİVERSİTET
ECONOMIC IMPORTANCE OF TRANSPORT CORRIDORS	Aynur Orujlu	Azerbaijan State University of Economics
ANALYSIS AND PROBLEMS OF SUSTAINABLE SOCIO-ECONOMIC DEVELOPMENT OF AZERBAIJAN	Fazil Hajiyev	Azerbaijan State University of Economics
IMPORTANCE OF GOVERNMENT SUPPORT FOR STARTUPS	Ali Hasanov	Azerbaijan State University of Economics
ELECTRONIC DOCUMENT CIRCULATION SYSTEM IN PUBLIC ADMINISTRATION	Elmar Ahmedov	Azerbaijan State University of Economics
ANALYSIS OF AZERBAIJAN'S POSITION OF INFORMATION AND COMMUNICATION TECHNOLOGIES IN THE GLOBAL INNOVATION INDEX	Khayala Ibrahimova Elchin Suleymanov	Azerbaijan State University of Economics Baku Engineering University
THE INTERNET OF THINGS (IoT) IN EDUCATION	Rafail Rzayev; Farhad Mikayilov; Elman Ibishov; Rashad Huseynov	Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
QARABAĞ REGIONUNUN İQTİSADI DİRÇƏLİŞ YOLU: CƏSARƏTLİ BAŞLANĞICIN UĞURLU ADDIMLARI	İrşad Kərimli Yeganə Ağakışiyeva	Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
İŞGAL NƏTİCƏSİNDƏ ƏTRAF MÜHİTƏ DƏYƏN ZƏRƏRİN QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİNƏ ÜMUMİ YANAŞMALAR	Qəhrəman Bayramov İbrahim Quliyev	Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
ECONOMETRIC ASSESSMENT OF THE IMPACT OF THE LEVEL OF EDUCATION ON THE INCOME OF THE POPULATION IN AZERBAIJAN	Sardar Shabanov	Azerbaijan State University of Economics

ONLINE -1 ZAL -1

02.12.2022 / 14:00-16:00 (Bakı vaxtı ilə)

02.12.2022 / 13:00-15:00 (Ankara saati)

Moderator: Dr. Mehmet Emin KALGI

Zoom Meeting ID: 814 4018 6034 / Zoom Passcode: 020202

Məruzənin adı	MÜƏLLİFLƏR	ÜNİVERSİTET
TÜRK HUKUKUNDA TAHVİLƏ İLİŞKİN KANUNİ DÜZENLEMELERİN DEĞERLENDİRİLMƏSİ	Sami KOCABIYIK	Özyeğin Üniversitesi
BİST BİLİŞİM VE TEKNOLOJİ ŞİRKETLERİ'NDE SERMAYE YAPISI KARARLARININ FİNANSAL PERFORMANS ÜZERİNE ETKİSİ	Hakan YILDIRIM	Amasya Üniversitesi
REGIONAL RƏQBƏTLİ İNSAN KAPİTALININ DEMOQRAFİK MƏSƏLƏLƏRİ	Təranə Süleymanova	Mingəçevir Dövlət Universiteti
DİN VE EKONOMİ İLİŞKİSİNƏ YÖNELİK ALGININ PSİKOLOJİK AÇIDAN DEĞERLENDİRİLMƏSİ- FAİZ ÖRNEĞİ	Taha YILMAZ Mehmet Emin KALGI	Ardahan Üniversitesi
DİJİTAL PARALARA (KRİPTO PARA) YAKLAŞIMININ DİN VE PSİKOLOJİK AÇISINDAN İNCELENMƏSİ	Mehmet Emin Kalgi Taha Yilmaz	Ardahan Üniversitesi
STATE SUPPORT FOR BUSINESS DEVELOPMENT IN POST-CONFLICT AREAS	Gulnara Taghiyeva	Azerbaijan State Agrarian University
QARABAĞIN BƏRPASI; REGIONDA YENİ REALLIQLAR	Mahir İsmayilov	Mingəçevir Dövlət Universiteti
CLIMATE CHANGE AND HUMAN IMPACT POTENTIAL IMPACTS	Prof. Dr. Salih ÖZTÜRK Tuğba SUÇİN	TNKÜ İktisat Bölümü
G7 ÜLKELERİ İÇİN EKONOMİK BÜYÜME, SERA GAZI EMİSYONU VE ENERJİ TÜKETİMİ İLİŞKİSİ	Prof. Dr. Salih ÖZTÜRK Tuğba SUÇİN	TNKÜ İktisat Bölümü

ONLINE -1 ZAL -2 (HALL 2)
02.12.2022 / 14:00-16:00 (Bakı vaxtı ilə)
02.12.2022 / 13:00-15:00 (Ankara saati)

Moderator: Assoc. Prof. Dr. Jehona Shkodra

Zoom Meeting ID: 814 4018 6034 / Zoom Passcode: 020202

Məruzənin adı	MÜƏLLİFLƏR	ÜNİVERSİTET
FACTORS INFLUENCING STUDENTS ACADEMIC PERFORMANCE IN FINANCIAL ACCOUNTING: EVIDENCE FROM FEDERAL POLYTECHNICS IN THE NORTHEAST NIGERIA	Abdullahi Mu'azu Ibrahim Abdulazeez Bilkisu Adamu Usman Mohammed Bature Kolawole Bamidele Aminat	Department Of Accountany, Federal Polytechnic, Bauchi, Nigeria
INVESTIGATION INTO THE STRUCTURAL AND GEOTECHNICAL PROPERTIES OF RICE HUSK ASH (RHA) CEMENT CONCRETE AND CEMENT STABILIZED LATERITE	Lawal Adetunji N., Adegbesan Ololade O.	The Federal Polytechnic Ilaro, Ogun State, Nigeria
METHODOLOGICAL ASPECTS IN THE EVALUATION OF ROMANIAN RURAL DEVELOPMENT	Silvia Mazăre	"Constantin Stere" Chisinau, Republic of Moldova
ATTITUDE TO THE SOCIAL UPRISING OF THE " IRANIAN WORLD MOVEMENT WOMEN'S " AND THE "WOMEN'S REVOLUTION" OF THE IRANIAN PEOPLE IN IRAN AND WORLD WITHIN THE FRAMEWORK OF THE NEIL SMELSER THEORY TO FORM A COMPREHENSIVE AND TRANSFORMATIVE SOCIAL MOVEMENT	Vorya Shabrandi	Knowledge of Master of International Relations University of Iran
THE ROLE OF REMITTANCES IN THE ECONOMIC DEVELOPMENT OF RURAL AREAS - CASE STUDY KOSOVO	Jehona Shkodra	University of Prishtina “Hasan Prishtina”, Kosovo
A STUDY ON EFFECTIVENESS OF LOGISTICS CONSULTATION SERVICES	M.S.R.Mariyappan C.Vijai S.M.Suryalakshmi	Sagunthala R&D Institute of Science and Technology, India St.Peter’s Institute of Higher Education and Research, India

ONLINE -1 ZAL -3
02.12.2022 / 14:00-16:00 (Bakı vaxtı ilə)
02.12.2022 / 13:00-15:00 (Ankara saati)

Moderator: Dr. Ögr. Üyesi İskender Karakaya
Zoom Meeting ID: 814 4018 6034 / Zoom Passcode: 020202

Məruzənin adı	MÜƏLLİFLƏR	ÜNİVERSİTET
CONTRIBUTION OF AZERBAIJAN - TURKEY ENERGY CORRIDOR DEVELOPMENT TO EURASIAN REGIONAL ECONOMY	Mustafa Emre Akbaş	Marmara University
ALTERNATİV ENERJİ QURĞULARININ RİYAZİ MODELƏŞDİRİLMƏSİ VƏ QARABAĞ İQTİSADİ ZONASINDA TƏTBİQİNİN PERSPEKTİVLƏRİ	Valeh İ. Baxşəli Oqtay M. Salamov Əlisgəndər A. Salamov	Azərbaycan Texniki Universiteti
UNANIMITY, CONSISTENCY AND MASKIN MONOTONICITY PROPERTIES OF INTERNALLY STABLE AND PARETO OPTIMAL RULE IN HEDONIC COALITION FORMATION GAMES	Mehmet Karakaya Seçkin Özbilen	Izmir Katip Celebi University <i>Ozyegin University</i>
REGULATIONS IN TURKEY FOR DIGITAL ACCOUNTING	Tuğba Dölen	Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi
ARAP – İSRAİL SAVAŞLARININ FİLİSTİN MESELESİNƏ ETKİLERİ	Üyesi İskender Karakaya	Yozgat Bozok Üniversitesi
THE RELATIONSHIP BETWEEN EXPORT PERFORMANCE OF MANUFACTURING INDUSTRY AND ELECTRICITY CONSUMPTION: AN ANALYSIS AT PROVINCE LEVEL FOR TURKEY	Ülker Çam Karakaş Adem Karakaş	Sivas Cumhuriyet University
İŞĞALDAN AZAD OLUNMUŞ ƏRAZİLƏRƏ “BÖYÜK QAYIDIS”IN SOSIAL-İQTİSADİ, DEMOQRAFİK MƏSƏLƏLƏRİ	Aynur Namazova	Mingəçevir Dövlət Universiteti, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti(UNEC),
FİNANSAL PİYASALARA ERİŞİMİN ÜLKE RİSK PRİMİ ÜZERİNDEKİ ETKİSİ: TÜRKİYE ÖRNEĞİ	Sinem Atıcı Ustalar	Atatürk Üniversitesi

ONLINE -1 ZAL -4
02.12.2022 / 14:00-16:00 (Bakı vaxtı ilə)
02.12.2022 / 13:00-15:00 (Ankara saati)

Moderator: dos. Mahir İsmayılov
Zoom Meeting ID: 814 4018 6034 / Zoom Passcode: 020202

Məruzənin adı	MÜƏLLİFLƏR	ÜNİVERSİTET
İŞGALDAN AZAD EDİLMİŞ ƏRAZİLƏRDƏ AQRAR SAHƏNİN İNKİŞAF İSTİQAMƏTLƏRİ	Aqıl Qurbanov	Bakı Biznes Universiteti
IMPORTANCE OF BUSINESS ENGLISH IN TERMS OF GLOBALIZATION	Zuleykha Baghirzadeh	Azerbaijan University
QARABAĞIN BƏRPASI ZAMANI İNFRASTRUKTURUN İNŞASI MƏSƏLƏLƏRİ	Mahir İsmayılov	Mingəçevir Dövlət Universiteti
POST-KONFLİKT ƏRAZİLƏRDƏ BİZNESİN İNKİŞAFINA DÖVLƏT DƏSTƏYİ	Gülnarə Tağıyeva	Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti
ECONOMIC POTENTIAL AND DEVELOPMENT PROSPECTS OF KARABAKH	Mahsati Askerova	Nakhchivan State University
İŞGALDAN AZAD EDİLMİŞ ƏRAZİLƏRDƏ TARİXİ, ARXEOLOJİ ABİDƏLƏRİN BƏRPASI VƏ TURİZMİN İNKİŞAFI	Aytən Əsədova	Sumqayıt Dövlət Universiteti
İŞGALDAN AZAD OLUNMUŞ ƏRAZİLƏRƏ “BÖYÜK QAYIDIŞ” PROQRAMININ İCRASININ MONİTORİNG VƏ QİYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ MƏSƏLƏLƏRİ	Faiq Qasımlı	Aqrar Tədqiqatlar Mərkəzi, Azərbaycan
RESTORATION OF INFRASTRUCTURE, INTENSIVE POPULATION AND DEMOGRAPHIC DEVELOPMENT IN TERRITORIES LIBERATED FROM OCCUPATION AS THREE IMPORTANT CONDITIONS OF THE "GREAT RETURN"	Shahin Bayramov	Mingachevir State University, Azerbaijan
İŞGALDAN AZAD EDİLMİŞ ƏRAZİLƏRDƏ TURİZM LOGİSTİKASININ YARADILMASI VƏ STRATEJİ PLANLAŞDIRILMASI	Samirə Əhmədova Fatimə Hüseynzadə	Azərbaycan Texniki Universiteti

ONLINE -1 ZAL -5

02.12.2022 / 16:30-18:30 (Bakı vaxtı ilə)

02.12.2022 / 15:30-17:30 (Ankara saati)

Moderator: Təranə Əliyeva

Zoom Meeting ID: 814 4018 6034 / Zoom Passcode: 020202

Məruzənin adı	MÜƏLLİFLƏR	ÜNİVERSİTET
QARABAĞDA İQTİSADI İNKİŞAF ÜÇÜN MÖVCUD VƏ PERSPEKTİV İMKANLARI NƏZƏRƏ ALARAQ APARILAN QURUCULUQ İŞLƏRİNİN İSTİQAMƏTLƏRİ	Təranə Əliyeva	Mingəçevir Dövlət Universiteti
İŞGALDAN AZAD EDİLMİŞ RAYONLARIN İQTİSADI POTENSİALI VƏ İNKİŞAF PERSPEKTİVLƏRİ	Nazim Niftəliyev	Mingəçevir Dövlət Universiteti, Azərbaycan
IMPLICATION OF THE SCHRODINGER EQUATION WITH POSITION-DEPENDENT EFFECTIVE MASS IN QUANTUM DOTS USING AS QUBIT IN QUANTUM COMPUTING - THE STRATEGIC TECHNOLOGY OF THE DIGITAL ECONOMY	Aygun MAMMADOVA	Ministry of Science and Education of Azerbaijan
İŞGALDAN AZAD OLUNMUŞ ƏRAZİLƏRDƏ TƏBİİ ƏTRAF MÜHÜTÜN BƏRPASI VƏ EKOLÖJİ TƏHLÜKƏSİZLİYİN TƏMİN OLUNMASI YOLLARI	Aysel Qocayeva	Mingəçevir Dövlət Universiteti
AZƏRBAYCANIN İŞGALDAN AZAD OLUNMUŞ ƏRAZİLƏRİNİN TRANZİT İMKANLARI VƏ İXRAC POTENSİALI	Asəf Qəribov, Azər Pənahov	Bakı Biznes Universiteti
MÜASİR İDARƏETMƏ SISTEMİNDƏ DAXILI AUDİTİN ROLU	Şahzadə Şirinova	Biznes Universiteti

ÜZ-ÜZƏ / ZAL -7

03.12.2022 / 10:00-12:00 (Bakı vaxtı ilə)

**Moderatorlar: Doc. Dr. Murad BAGIRZADƏ
Rafail Rzayev**

Məruzənin adı	MÜƏLLİFLƏR	ÜNİVERSİTET
SUSTAINABLE ECOTOURISM DEVELOPMENT STRATEGIES FOR EASTERN ZANGAZUR DISTRICT	Aytan Mammadova Khanim Aghayeva	Western Caspian University
A STUDY OF PRECONDITIONS FOR THE FORMATION OF A DATA ECONOMY IN DEVELOPING COUNTRIES IN CONTEXT OF NEW INDUSTRIALIZATION STRATEGIES: A COMPARATIVE ANALYSIS FOR AZERBAIJAN	Murad Bagirzadeh	Azerbaijan State University of Economics
TEXNOPARKLARIN İNKİŞAFININ ÖLKƏ İQTİSADİYYATINA TƏSİRİ VƏ ONUN QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ	Türənə İ. Həsənova	Azerbaijan State University of Economics
RƏQƏMSAL MARKETİNQİN İSTEHLAKÇI SATINALMA PROSESİNƏ TƏSİRİ	Xanım Rüstəмова	Azerbaijan State University of Economics
ANALYSIS OF FOREIGN ECONOMIC RELATIONS IN THE CONTEXT OF ENTREPRENEURIAL ACTIVITIES (IN THE CASE OF AZERBAIJAN)	Ayten Məkhraliyeva	Azerbaijan State University of Economics
DOES FAVAR IMPROVE FORECASTING PERFORMANCE IN POST-COVID-19 PERIOD? A REVISIT TO INFLATION FORECASTING USING FAVAR MODEL	Vugar Rahimov	Azerbaijan State University of Economics
WAYS TO IMPROVE FINANCIAL LITERACY OF THE POPULATION	Yetarkhanim Abbash	Azerbaijan State University of Economics
WAYS OF DEVELOPING OF CULTURAL ECONOMY FOR WORLD COUNTRIES IN DIGITAL WORLD	Afag Zeynalli	Azerbaijan State University of Economics

ÜZ-ÜZƏ / ZAL -8
03.12.2022 / 10:00-12:00 (Bakı vaxtı ilə)
Moderator: Dr.Prof. Yadulla Həsənlı

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (İstiqlaliyyət 6)

Məruzənin adı	MÜƏLLİFLƏR	ÜNİVERSİTET
DATA ANALYTICS IN BUSINESS DECISION MAKING	Aytaj Khalafli	Azerbaijan State University of Economics, Azerbaijan
DÖRDÜNCÜ SƏNAYE İNQİLABINDA RƏQƏMSAL VƏ YAŞIL İQTİSADİYYAT, ENERJİ, TƏHLÜKƏSİZLİK VƏ ƏTRAF MÜHİT PROBLEMLƏRİ	İlqar Xəlilov Yusif İbrahimov	Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti, Azərbaycan
İŞĞALDAN AZAD OLUNMUŞ QARABAĞ REGIONUNUN EKOLOJİ VƏZİYYƏTİ VƏ ONUN BƏRPASININ ƏSAS İSTİQAMƏTLƏRİ	Qurbanov Sadiq	Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti, Azərbaycan
AZƏRBAYCANIN İQTİSADI RAYONLARINDA ƏHALİ GƏLİRLƏRİNƏ KƏND TƏSƏRRÜFATI MƏHSUL BURAXILIŞININ TƏSİRİNİN EKONOMETRİK QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ	Yadulla Həsənlı Günay Rəhimli	Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti, Azərbaycan
OPPORTUNITIES AND PROBLEMS OF ECONOMIC DEVELOPMENT OF GUBA-KHACMAZ ECONOMIC DISTRICT	Yusif ABAYEV	Azerbaijan State Pedagogical University
STRATEGIC DEVELOPMENT PLAN AS THE BASIC PILLAR OF THE QUALITY ASSURANCE SYSTEM IN HIGHER EDUCATION: IN THE CASE OF AZERBAIJAN UNIVERSITIES	Addin Mushtagov Asiman İlyasov Zulfıyya Sadigova	Azerbaijan State University of Economics Azerbaijan Technological University
PROBLEMS IN IMPAIRMENT OF INTANGIBLE ASSETS IN SME'S	Kamala Rzayeva	Azerbaijan State University of Economics

ÜZ-ÜZƏ // ZAL -9

03.12.2022 / 10:00-12:00 (Bakı vaxtı ilə)

Moderator: Doc. Dr. Mübariz Məmmədli

Doc. Dr. Ramiz Cavadov

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (İstiqlaliyyət 6)

Məruzənin adı	MÜƏLLİFLƏR	ÜNİVERSİTET
İNNOVASIYA YÖNÜMLÜ İQTİSADİYYATIN İNKİŞAFINA TƏSİR EDƏN AMİLLƏR VƏ BU İSTİQAMƏTDƏ DÖVLƏTİN DƏSTƏYİ	Kənan Həsənov	Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti, Azərbaycan
KARABAKH: YESTERDAY, TODAY, TOMORROW: PERSPEKTIVES	Elnure Shafizade	Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti, Azərbaycan
QARABAG REGIONUNUN DAYANIQLI SOSIAL-İQTİSADI İNKİŞAF STRATEGİYASININ ƏSASLANDIRILMASI	Ramiz Cavadov	Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti, Azərbaycan
ПРИНЦИПЫ УСТОЙЧИВОГО РАЗВИТИЯ «ЗЕЛеноЙ ЭКОНОМИКИ» НА ОСВОБОЖДЕННЫХ ТЕРРИТОРИЯХ КАРАБАХА	Рамис Азизов	Азербайджанский Государственный Экономический Университет, Азербайджан
İŞGALDAN AZAD OLUNMUŞ ƏRAZİLƏRDƏ DAVAMLİ İQTİSADİYYATIN TƏHLİLİ VƏ QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ	Fazil Hacıyev	Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti, Azərbaycan
İQTİSADİYYATIN İNNOVATİV İNKİŞAFINDA İNSAN KAPİTALININ ROLU	Tamilla Abbasova	Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti, Azərbaycan
İŞGALDAN AZAD OLUNMUŞ ƏRAZİLƏRDƏ BİZNESİN TƏŞKİLİNİN DÖVLƏT TƏNZİMLƏNMƏSİ	Mübariz Məmmədli	Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti, Azərbaycan

ÜZ-ÜZƏ / ZAL -10
03.12.2022 / 14:00-16:00 (Bakı vaxtı ilə)
Moderatorlar: dos. Afaq Hüseyn
Inara Rzayeva
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti İstiqlalıyyot 6)

Məruzənin adı	MÜƏLLİFLƏR	ÜNİVERSİTET
QARABAĞDA SU RESURLARININ DAVAMLİ İDARƏ EDİLMƏSİ, SUQOVUŞAN KƏNDİ TİMSALINDA	Elşan Əhmədov	Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti, Azərbaycan
KARABAKH ECONOMY: CURRENT SITUATION AND NEW PERSPECTIVES	Tural Bayramov	Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti, Azərbaycan
AZERBAIJAN'IN ERMENİSTAN KURTARILMIŞ BÖLGELERİNDE TARİMSAL KALKINMA PERSPEKTİFLERİ	Gadir Bayramlı	Azerbaycan Devlet Ekonomi Universitesi
PROSPECTS OF TOURISM DEVELOPMENT IN KARABAKH BASED ON REGIONAL INNOVATIONS	İnara Rzayeva	Azerbaijan State University of Economics, Azerbaijan
ASSESSMENT OF ILLEGAL EXPORT VOLUMES DURING THE OCCUPATION OF NAGORNO-KARABAKH AND ITS NEIGHBORING DISTRICTS	Nargiz Hajiyeva	Azerbaijan State University of Economics
EVALUATION OF THE BANKING SECTOR SERVICES INTENDED FOR THE KARABAKH REGION	Hulya Aghazada	Azerbaijan State University of Economics, BMDM
THE ROLE OF ALTERNATIVE FINANCING INSTRUMENTS FOR THE SUSTAINABLE DEVELOPMENT OF SMEs IN LIBERATED KARABAKH	Nigar Aslanova	Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC), Azərbaycan
QARABAĞIN YENİDƏN QURULMASININ VƏ İNNOVATİV İNKİŞAFININ TƏMİN EDİLMƏSİ MEXANİZMLƏRİ: İDARƏETMƏ, İSTEHSAL VƏ İNFRASTRUKTURUN TƏŞKİLİ TİMSALINDA	Afaq Hüseyn	Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti, Azərbaycan

ÜZ-ÜZƏ / ZAL -11

03.12.2022 / 14:00-16:00 (Bakı vaxtı ilə)

Moderator: **Dos. Fərhad Mikayılov (İAETİ)**

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (İstiqlaliyyət 6)

Məruzənin adı	MÜƏLLİFLƏR	ÜNİVERSİTET
AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA İQTİSADİYYATIN İNKİŞAFINDA “AZƏRBAYCAN 2030: SOSIAL-İQTİSADI İNKİŞAFA DAİR MİLLİ PRIORITYLƏRİN ROLUNUN QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ	Arifə Nəşibova	Mingəçevir Dövlət Universiteti, Azərbaycan
ELEKTRON HÖKUMƏT- RƏQƏMSAL İQTİSADİYYATIN ELEMENTİ KİMİ	Arzu Qulamova	Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti, Azərbaycan
SMART CITY'AND HUMAN CAPITAL	Rashad Hüseynov Farhad Mikayılov Rafail Rzayev Elman İbishov	Azerbaijan State University of Economics
AZƏRBAYCANIN İŞĞALDAN AZAD OLUNMUŞ ƏRAZİLƏRİNDƏ POSTKONFLİKT BƏRPA İSTİQAMƏTLƏRİ, MÜVƏQQƏTİ XÜSUSİ İDARƏETMƏNİN ƏHƏMİYYƏTİ	Rəşad Məhərrəmov	Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti, Azərbaycan
CAUSALITY RELATIONSHIP BETWEEN OIL EXPORT, NATURAL GAS EXPORT AND ECONOMIC GROWTH IN AZERBAIJAN	Jala Vagifli	Istanbul University
APPLICATION OF INFORMATION TECHNOLOGIES IN LOGISTICS	Aysel Hüseynova	Azerbaijan State University of Economics
REĞIONLARDA RƏQABƏTLİ İNSAN KAPİTALINA İNNOVASIYALI YANAŞMALAR	Solmaz Gözəlova	Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti, Azərbaycan

PHOTO GALLERY

Kaydediliyor... KONGRE SURU - bu bilgileri konumu kaydedildi Ara (Alt+G) Emre Akbay Kapan (04):23

Dosya Giriş Ekle Çiz Tasarım Geçişler Animasyonlar Slayt Gösterisi Gözden Geçir Görünüm Yardım Kaydet Paylaş

HAZAR DERBİSİNDE AZERİ DOĞAL GAZ VE PETROLÜNÜN TÜRKİYE ÜZERİNDEN ÇIKIŞ ROTALARI

Yeni Enerji Kaynakları
Günlük 1,2 milyar varil, 2022'ye kadar 3,4 milyar varil, Yıllık 50 milyar m³ petrol

Bakü Tiflis Erzurum Gaz Boru (BTE) : 7,4 milyar m³ milyar m³

BTE : 16 milyar m³ kapasite, max 32 milyar m³

10 milyar m³ Avrupa Çukurova
6 milyar m³ Türkiye Kültür Varlıklarını Koruma Kurulu

BTE : Aktif 10 milyar m³ 20 milyar m³

Observer H-3

SALON 2 MUSTAFA İNCE AKKAS

ADEM KARAKAŞ

Sevgül ÖZDEMİR

Slayt 6 / 10 Türkçe (Türkiye) Engellenenler: Örnekleme için...

Zoom Toplantı - Otta 1 Kaydediliyor... Kapan: 09:50:34 Görüntüle

Observer Hall-1

Tarana Suleymanova MDU

Observer Hall-1

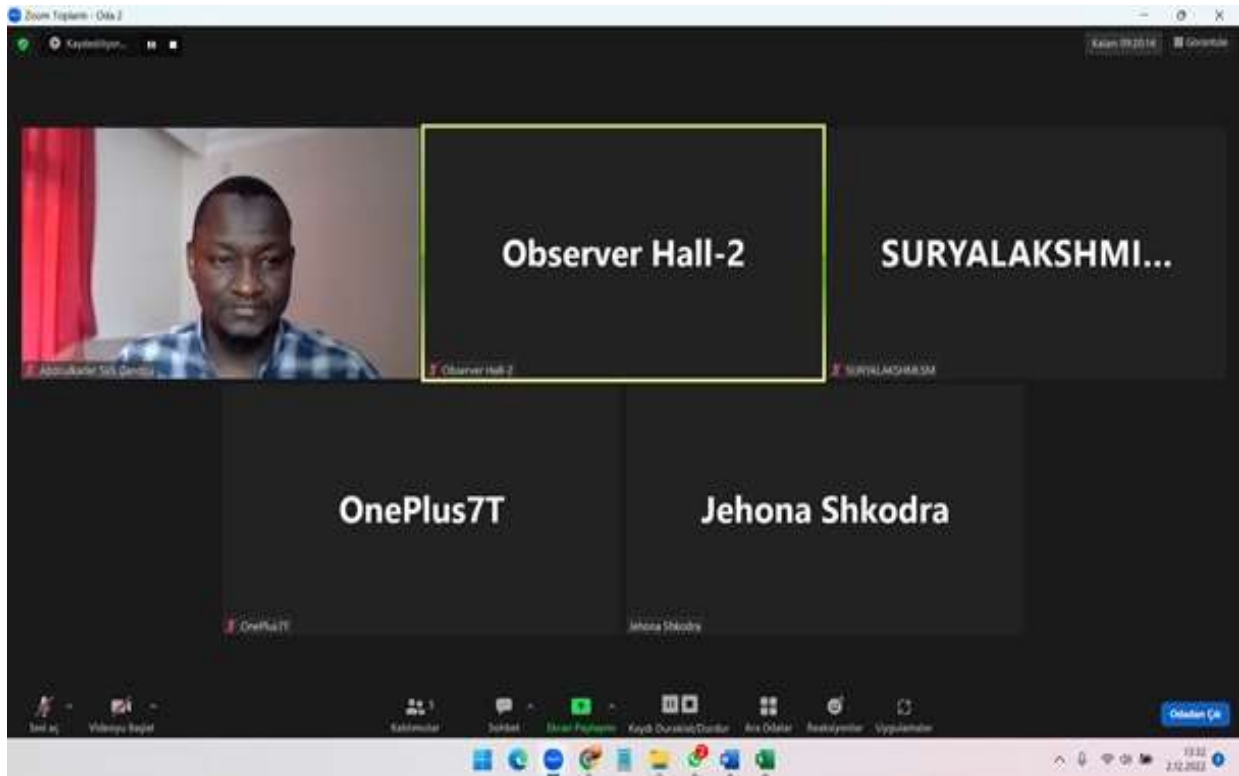
Taha Yılmaz

SALON - 1 Dr. Sami KOÇABIYIK

Çeyran İjberova

Sesi aç Videoyu Başlat Katılımcılar Sohbet Ekran Paylaşımı Kayıt Duraklat/Durdur Reaksiyonlar Uygulamalar Daha fazla Odadan Çık

13:03 02.12.2022

CONTENT

CONFERENCE ID	I
ORGANIZING & SCIENTIFIC COMMITTEE	II
PROGRAM	III
PHOTO GALLERY	IV
CONTENT	V

Author	Title	No
Narmin Alakbarova Farhad Rahmanov Elchin Suleymanov	ANALYSIS OF INNOVATIVE POTENTIAL IN HEALTHCARE MANAGEMENT OF THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN	1
Haydar YALÇIN	TÜRK DÜNYASI ÜNİVERSİTELERİ İÇİN VERİYE DAYALI PERFORMANS ANALİZİ MODELİ: UNISIS ÖRNEĞİ	11
İskender KARAKAYA	ARAP-İSRAİL SAVAŞLARININ FİLİSTİN MESELESİNE ETKİLERİ	14
Şahzadə Şirinova	THE ROLE OF INTERNAL AUDIT IN THE MODERN MANAGEMENT SYSTEM	17
Rasim MAMMADOV	EFFECTS OF COVID-19 PANDEMIC TO DIGITALIZATION ASPECTS OF INTERNATIONAL TRADE	21
Bədəlov İlham	AZƏRBAYCAN İQTİSADİYYATINDA İDXALƏVƏZETMƏ MODELİ	25
Qorxmaz İmanov	DÜNYADA FORMALAŞMIŞ HƏRBİ-SİYASİ VƏZİYYƏTİNİN ÖLKƏNİN DAYANIQLI İNKİŞAFINA TƏSİRİ	31
Gorkhmaz İmanov Samir PurRiza	THE ROLE OF THE POTENTIAL OF THE LIBERATED TERRITORIES TO INCREASING SDG INDICATORS AZERBAIJAN	38
Afaq Zeynalli	WAYS OF DEVELOPING OF CULTURAL ECONOMY FOR WORLDCOUNTRIES IN DIGITAL WORLD	43
Elman İBİŞOV Rafail RZAYEV Fərhad MİKAYİLOV Rəşad HÜSEYNOV	THE ROLE OF DIGITAL TRANSFORMATION IN ENSURING FOOD SECURITY	46
Rafail RZAYEV Fərhad MİKAYİLOV Elman İBİŞOV Rəşad HÜSEYNOV	THE ROLE OF THE INTERNET OF THINGS (IoT) IN EDUCATION	54
Aytaj Khalafli	DATA ANALYTICS IN BUSINESS DECISION MAKING	59
Salman NAJAFOV	IMPACT OF INEQUALITY ON INNOVATION	63
Abasova Samira Huseyn qizi Shamkhalova Samira Oqtay qizi Safarov Rashad Akif oğlu	INNOVATIVE MARKETING APPROACHES' IMPLEMENTATION OF INFORMATION TECHNOLOGY SERVICES IN AZERBAIJAN ECONOMY	69

Sərdar Şabanov	ECONOMETRIC ASSESSMENT OF THE IMPACT OF THE LEVEL OF EDUCATION ON THE INCOME OF THE POPULATION IN AZERBAIJAN	83
Ülker ÇAM KARAKAŞ Adem KARAKAŞ	THE RELATIONSHIP BETWEEN EXPORT PERFORMANCE OF MANUFACTURING INDUSTRY AND ELECTRICITY CONSUMPTION: AN ANALYSIS AT PROVINCE LEVEL FOR TURKEY	89
Mədinə Əliyeva Nadik	SƏNAYE İNQİLABI 4.0: İQTİSADİ PERSPEKTİVLƏRİ	95
Masuma Talibova	THE IMPACT OF BEHAVIORAL FINANCE CONCEPTS ON THE DEVELOPMENT OF FINANCIAL TECHNOLOGIES	101
Mustafa Emre Akbaş	CONTRIBUTION OF AZERBAIJAN - TURKEY ENERGY CORRIDOR DEVELOPMENT TO EURASIAN REGIONAL ECONOMY	108
Nasibov Vugar	INNOVATIVE ADVERTISING CAMPAIGN BUDGETING METHODS	121
Mammadova Aytakin Oktay	THE DEVELOPMENT LEVEL OF ELECTRONIC COMMERCE IN THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN	130
Ruhiyyə Hüseynova	ZƏFƏRDƏN QURUCULUĞA: QARABAĞIN İNVESTİSIYA CƏLBEDİCİLİYİNİN PRIORITY İSTİQAMƏTLƏRİ	135
Türker Susmuş Haydar Yalçın	TÜRK DÜNYASI ÜNİVERSİTELERİNİN AKADEMİK İŞBİRLİĞİ ANALİZİ: BİBLİYOMETRİK BİR YAKLAŞIM	142
Yeganə Çarkəz qızı Ağamalıyeva Gülçöhrə Saleh qızı Salehzadə	ANALYSIS OF THE ETHNIC STYLE AS A MEANS OF COMMUNICATION IN MODERN FASHION	155
Sahil NAGİZADE	KÜRESELLEŞME VE KÜRESELLEŞMENİN KÜLTÜREL BOYUTLARI	162
Jala VAGIFLI	CAUSALITY RELATIONSHIP BETWEEN OIL EXPORT, NATURAL GAS EXPORT AND ECONOMIC GROWTH IN AZERBAIJAN	167
Arzu E. Qulamova	ELECTRONIC GOVERNMENT AS AN ELEMENT OF THE DIGITAL ECONOMY	176
Ali Hasanov	IMPORTANCE OF GOVERNMENT SUPPORT FOR STARTUPS	181
Kamala Rzayeva	PROBLEMS IN IMPAIRMENT OF INTANGIBLE ASSETS IN SME'S	186
Addin Mushtagov Asiman Ilyasov Zulfiyya Sadigova	STRATEGIC DEVELOPMENT PLAN AS THE BASIC PILLAR OF THE QUALITY ASSURANCE SYSTEM IN HIGHER EDUCATION: IN THE CASE OF AZERBAIJAN UNIVERSITIES	187
İlqar Xəlilov Bəylər oğlu Yusif İbrahimov Namaz oğlu	DIGITAL AND GREEN ECONOMY, ENERGY, SECURITY AND ENVIRONMENTAL ISSUES IN THE CONTEXT OF THE FOURTH INDUSTRIAL REVOLUTION	188
Jehona Shkodra	THE ROLE OF REMITTANCES IN THE ECONOMIC DEVELOPMENT OF RURAL AREAS - CASE STUDY KOSOVO	196
Aynur Orujlu	ECONOMIC IMPORTANCE OF TRANSPORT CORRIDORS	197
İsmayılov Mahir Balaca oğlu	TASKS OF CONSTRUCTION INFRASTRUCTURE IN RESTORING QARABAGH	201
Taghiyeva Gulnara Bayramova Zemfira	STATE SUPPORT FOR BUSINESS DEVELOPMENT IN POST-CONFLICT AREAS	205
Hakan YILDIRIM	THE EFFECT OF CAPITAL STRUCTURE DECISIONS ON FINANCIAL PERFORMANCE	209

	AT BIST INFORMATICS AND TECHNOLOGY COMPANIES	
Sami KOCABIYIK	TÜRK HUKUKUNDA TAHVİLƏ İLİŞKİN KANUNİ DÜZENLEMELERİN DEĞERLENDİRİLMƏSİ	216
Rashad HUSEYNOV Farhad MIKAYILOV Rafail RZAYEV Elman IBISHOV	"SMART CITY" AND HUMAN CAPITAL	220
ABDULLAHI MU'AZU IBRAHİM ABDULAZEEZ BILKISU ADAMU USMAN MOHAMMED BATURE KOLAWOLE BAMIDELE AMINAT	FACTORS INFLUENCING STUDENTS ACADEMIC PERFORMANCE IN FINANCIAL ACCOUNTING: EVIDENCE FROM FEDERAL POLYTECHNICS IN THE NORTHEAST NIGERIA	222
Elmar Ahmedov	ELECTRONIC DOCUMENT CIRCULATION SYSTEM IN PUBLIC ADMINISTRATION	223
Hacıyev Fazil Şöhlət oğlu	AZƏRBAYCANIN DAVAMLİ SOSİAL-İQTİSADİ İNKİŞAFININ TƏHLİLİ VƏ PROBLEMLƏRİ	229
Hüseynova Leyla Eldəniz qızı Dos. Həmidov Həmid İnsaf oğlu	MÜASİR İQTİSADİYYATDA DÖVLƏT-ÖZƏL TƏRƏFDAŞLIĞININ FORMALAŞMASI - RƏQƏMSAL İQTİSADİYYATIN MÜSBƏT TƏSİRİ	237
Нубар Ибадова Туран Банк	MANIFESTATION OF ASYMMETRY IN THE ECONOMIC SYSTEM OF AZERBAIJAN DURING THE DEVELOPMENT OF THE ECONOMY OF KARABAKH	241
Abayev Yusif	OPPORTUNITIES AND PROBLEMS OF ECONOMIC DEVELOPMENT OF GUBA-KHACMAZ ECONOMIC DISTRICT	247
Saleh Mammadov	DIGITALIZATION, INVESTMENT AND ECONOMIC GROWTH	254
Fidan R.Abasova	DIGITAL GOVERNMENT BENCHMARK ASSESSMENT OF DIGITAL GOVERNMENT SERVICES IN FOREIGN COUNTRIES	259
Elşan ƏHMƏDOV	CONCEPTUAL BASES OF SUSTAINABLE WATER RESOURCE MANAGEMENT	268
Bağış Əhmədov	THE IMPACT OF INVESTMENTS ON CONVERGENCE OF LEVELS OF DEVELOPMENT OF REGIONS OF AZERBAIJAN	277
Elmar ALLAHVERDİ	SOCIO-ECONOMIC PARADIGM OF MEDICAL INSURANCE	285
Bəymməmədli Nətəvan Vəli qızı	WAYS TO INCREASE THE LEVEL OF ICT USE BY ENTERPRISES IN AZERBAIJAN	289
Gunay Guliyeva Ayaz Rafik oğlu Museyibov	"SMART CITY AND SMART VILLAGE" CONCEPT IN KARABAKH REGION OF AZERBAIJAN: POLICY AND REALIZATION	294
Merve Büşra Altundere-Doğan	PERSONALITY TRAITS AND HOUSEHOLD DEBT	301
Qasimov Əliağa Əliəsgər oğlu Əzizova Günay Saleh qızı	EXPORTS OF TOURISM SERVICES AS A DEVELOPMENT FACTOR OF FOREIGN TRADE RELATIONS OF AZERBAIJAN	302
Əliyeva Təranə Əsman qızı	QARABAĞDA İQTİSADİ İNKİŞAF ÜÇÜN MÖVCUD VƏ PERSPEKTİV İMKANLARI NƏZƏRƏ ALARAQ APARILAN QURUCULUQ İŞLƏRİNİN İSTİQAMƏTLƏRİ	308
Nazim Niftəliyev	İŞGALDAN AZAD EDİLMİŞ RAYONLARIN İQTİSADİ POTENSİALI VƏ İNKİŞAF PERSPEKTİVLƏRİ	311
Sevda Ismayil Abbasova	ASSESSMENT OF THE DEVELOPMENT PERSPECTIVES AND RESULTS OF	316

	DIGITALIZATION IN THE DEVELOPMENT OF THE ECONOMY	
Aygun Mammadova	IMPLICATION OF THE SCHRODINGER EQUATION WITH POSITION-DEPENDENT EFFECTIVE MASS IN QUANTUM DOTS USING AS QUBIT IN QUANTUM COMPUTING - THE STRATEGIC TECHNOLOGY OF THE DIGITAL ECONOMY	322
Isayev G.A.	TEACHING PHYSICAL EXERCISES AND FORMING MOVEMENT SKILLS	324
Isayev G.A.	DESCRIPTION OF METHODS OF TEACHING AND TEACHING PHYSICAL CULTURE AND SPORT AND WAYS OF IMPLEMENTING THEM	328
Isayev G.A.	A PSYCHOSOCIAL RELATIONSHIPS IN PHYSICAL EDUCATION AND SPORTS	332
M.S.R.Mariyappan C.Vijai S.M.Suryalakshmi	A STUDY ON EFFECTIVENESS OF LOGISTICS CONSULTATION SERVICES	336
Vorya Shabrandi	ATTITUDE TO THE SOCIAL UPRISING OF THE " IRANIAN WORLD MOVEMENT WOMEN'S " AND THE "WOMEN'S REVOLUTION" OF THE IRANIAN PEOPLE IN IRAN AND WORLD WITHIN THE FRAMEWORK OF THE NEIL SMELSER THEORY TO FORM A COMPREHENSIVE AND TRANSFORMATIVE SOCIAL MOVEMENT	340
Silvia Mazăre	METHODOLOGICAL ASPECTS IN THE EVALUATION OF ROMANIAN RURAL DEVELOPMENT	342
Lawal Adetunji N. Adegbesan Ololade O.	INVESTIGATION INTO THE STRUCTURAL AND GEOTECHNICAL PROPERTIES OF RICE HUSK ASH (RHA) CEMENT CONCRETE AND CEMENT STABILIZED LATERITE	343
Həsənli Yadulla Həmdulla oğlu Rəhimli Günay Fazil qızı	ECONOMETRIC ASSESSMENT OF THE EFFECT OF AGRICULTURAL PRODUCT RELEASE ON POPULATION INCOME IN THE ECONOMIC REGIONS OF AZERBAIJAN	344
Süleymanova Təranə Əhməd qızı	REGIONAL RƏQABƏTLİ İNSAN KAPİTALININ DEMOQRAFİK MƏSƏLƏLƏRİ	351
Ümüdvar ƏLİYEV	QARABAĞ İQTİSADİYYATININ SƏCİYYƏVİ CƏHƏTLƏRİ VƏ İŞGALDAN AZAD OLDUQDAN SONRAKI DÖVRDƏ İNKİŞAF PERSPEKTİVLƏRİ	354
Qurbanov Sadiq	İŞGALDAN AZAD EDİLMİŞ QARABAĞ REGIONUNUN EKOLOJİ VƏZİYYƏTİ VƏ ONUN BƏRPASININ ƏSAS İSTİQAMƏTLƏRİ	358
Əhmədov Məhiş Alış oğlu	QARABAĞ REGIONUNUN BƏRPASI VƏ İNKİŞAFI STRATEGİYASININ FORMALAŞMASI VƏ REALLAŞDIRILMASININ XARAKTERİK CƏHƏTLƏRİ	362
Qəhrəman Saleh oğlu Bayramov İbrahim Qədim oğlu Quliyev	İŞGAL NƏTİCƏSİNDƏ ƏTRAF MÜHİTƏ DƏYƏN ZƏRƏRİN QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİNƏ ÜMUMİ YANAŞMALAR	365
İrşad Kərimli Yeganə Balazayır qızı Ağakışiyeva	QARABAĞ REGIONUNUN İQTİSADI DİRÇƏLİŞ YOLU: CƏSARƏTLİ BAŞLANĞICIN UĞURLU ADDIMLARI	369
Valeh İ. Baxşəli Oqtay M. Salamov Əlisgəndər A. Salamov	MATHEMATICAL MODELING of the ALTERNATIVE ENERGY INSTALLATIONS and APPLIED IT in the KARABAKH ECONOMIC ZONE	372
Taha YILMAZ Mehmet Emin KALGI	A PSYCHOLOGICAL EVALUATION OF THE RELATIONSHIP OF RELIGION AND ECONOMY- INTEREST EXAMPLE	377

Mehmet Emin KALGI Taha YILMAZ	A RELIGIOUS AND PSYCHOLOGICAL EXAMINATION OF THE APPROACH TO DIGITAL COINS (CRYPTO MONEY)	386
Xəyalə İbrahimova Elçin Süleymanov Fərhad Rəhmanov	AZƏRBAYCANIN QLOBAL İNNOVASİYALAR İNDEKSİNDƏ İNFORMASIYA KOMMUNİKASIYA TEKNOLOGİYALARI ÜZRƏ MÖVQEYİNİN TƏHLİLİ	397
Aysel Qocayeva	İŞGALDAN AZAD OLUNMUŞ ƏRAZİLERDƏ TƏBİİ ƏTRAF MÜHÜTÜN BƏRPASI VƏ EKOLOJİ TƏHLÜKƏSİZLİYİN TƏMİN OLUNMASI YOLLARI	403
Aysel Hüseynova	LOGİSTİKADA İNFORMASIYA TEKNOLOGİYALARININ TƏTBİQİ	407
Orhan Hajizade	DEVELOPMENT OPPORTUNITIES OF GREEN ECONOMY ON EASTERN ZANGEZUR AND KARABAKH ECONOMIC REGIONS OF AZERBAIJAN	411
Musayeva Cəmilə Qəzənfər qızı	QARABAĞDA İQTİSADİ POTENSİALIN ARAŞDIRILMASINA ELMİ YANAŞMA	415
Elnure Shafizade	KARABAKH: YESTERDAY, TODAY, TOMORROW: PERSPECTIVES	418
Kənan Həsənov	İNNOVASIYA YÖNÜMLÜ İQTİSADİYYATIN İNKİŞAFINA TƏSİR EDƏN AMİLLƏR VƏ BU İSTİQAMƏTDƏ DÖVLƏTİN DƏSTƏYİ	422
Namazova Aynur	İŞGALDAN AZAD OLUNMUŞ ƏRAZİLERƏ “BÖYÜK QAYIDIŞ”IN SOSIAL-İQTİSADİ, DEMOQRAFİK MƏSƏLƏLƏRİ	425
Cavadov Ramiz	QARABAG REGIONUNUN DAYANIQLI SOSIAL- İQTİSADİ İNKİŞAF STRATEGİYASININ ƏSASLANDIRILMASI	428
Aзизов Рамис	ПРИНЦИПЫ УСТОЙЧИВОГО РАЗВИТИЯ «ЗЕЛЕНОЙ ЭКОНОМИКИ» В ОСВОБОЖДЕННЫХ ТЕРРИТОРИЯХ КАРАБАХА	435
Gözəlova Solmaz Muxtar qızı	REGIONLARDA RƏQABƏTLİ İNSAN KAPİTALINA İNNOVASİYALI YANAŞMALAR	438
Abbasova Tamilla Cəlal qızı	İQTİSADİYYATIN İNNOVATİV İNKİŞAFINDA İNSAN KAPİTALININ ROLU	441
Mübariz Məmmədli	İŞGALDAN AZAD OLUNMUŞ ƏRAZİLERDƏ BİZNESİN TƏŞKİLİNİN DÖVLƏT TƏNZİMLƏNMƏSİ	444
Tural Bayramov	KARABAKH ECONOMY: CURRENT SITUATION AND NEW PERSPECTIVES	448
Gadir Bayramlı	AZERBAIJAN'IN ERMENİSTAN İŞGALINDAN KURTARILMIŞ BÖLGELERİNDE TARİMSAL KALKINMA PERSPEKTİFLERİ	452
Inara Rzayeva	PROSPECTS OF TOURISM DEVELOPMENT IN KARABAKH BASED ON REGIONAL INNOVATIONS	456
Nargiz Hajiyeva	ASSESSMENT OF ILLEGAL EXPORT VOLUMES DURING THE OCCUPATION OF NAGORNO-KARABAKH AND ITS NEIGHBORING DISTRICTS	460
Hulya Aghazada	EVALUATION OF THE BANKING SECTOR SERVICES INTENDED FOR THE KARABAKH REGION	463
Nigar Aslanova	THE ROLE OF ALTERNATIVE FINANCING INSTRUMENTS FOR THE SUSTAINABLE DEVELOPMENT OF SMEs IN LIBERATED KARABAKH	467
Afaq Hüseyn	QARABAĞIN YENİDƏN QURULMASININ VƏ İNNOVATİV İNKİŞAFININ TƏMİN EDİLMƏSİ MEKANİZMLƏRİ: İDARƏETMƏ, İSTEHSAL VƏ İNFRASTRUKTURUN TƏŞKİLİ TİMSALINDA	470

Faiq Cavad oğlu QASIMLI	İŞGALDAN AZAD OLUNMUŞ ƏRAZİLƏRƏ “BÖYÜK QAYIDIS” PROGRAMININ İCRASININ MONİTORİNG VƏ QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ MƏSƏLƏLƏRİ	476
Xəyal Zeynalov	KARABAĞ BÖLGƏSİNƏ DEVLET VE ÖZEL SEKTÖR YATIRIM PERSPEKTİFLƏRİNİN DƏĞERLƏNDİRİLMƏSİ	482
Rəşad Məhərrəmov	AZƏRBAYCANIN İŞGALDAN AZAD OLUNMUŞ ƏRAZİLƏRİNDƏ POSTKONFLİKT BƏRPA İSTİQAMƏTLƏRİ, MÜVƏQQƏTİ XÜSUSİ İDARƏETMƏNİN ƏHƏMİYYƏTİ	486
Mahmudova İlhamə Ağalarova Nərgiz	AZƏRBAYCAN İŞGALDAN AZAD OLUNMUŞ RAYONLARIN İNKİŞAF PRİORİTETLƏRİ	489
Yetarkhanim Zohrab Abbasli	WAYS TO IMPROVE FINANCIAL LITERACY OF THE POPULATION	493
Vugar M. Rahimov	DOES FAVAR IMPROVE FORECASTING PERFORMANCE IN THE POST-COVID-19 PERIOD? A REVISIT TO INFLATION FORECASTING USING FAVAR MODEL	494
Ayten Məkhraliyeva	ANALYSIS OF FOREIGN ECONOMIC RELATIONS IN THE CONTEXT OF ENTREPRENEURIAL ACTIVITIES (IN THE CASE OF AZERBAIJAN)	504
Xanım F. Rüstəmovə	DİJİTAL PAZARLAMANNIN TUKETİCİ SATIN ALMA SÜRECİNƏ ETKİSİ	515
Türənə İ. Həsənovə	THE IMPACT OF THE DEVELOPMENT OF TECHNOPARKS ON THE ECONOMY OF THE COUNTRY AND ITS ASSESSMENT	524
Murad Bağırzadəh Manafoglu	A STUDY OF PRECONDITIONS FOR THE FORMATION OF A DATA ECONOMY IN DEVELOPING COUNTRIES IN CONTEXT OF NEW INDUSTRIALIZATION STRATEGIES: A COMPARATIVE ANALYSIS FOR AZERBAIJAN	534
Məmmədovə Aytan Alkhan qızı Ağhəyevə Xənim	SUSTAINABLE ECOTOURISM DEVELOPMENT STRATEGIES FOR EASTERN ZANGAZUR DISTRICT	535
Bağırzadəh Zuleykha Murad	IMPORTANCE OF BUSINESS ENGLISH IN TERMS OF GLOBALIZATION	539
Mehmet Karakaya Seçkin Özbilen	UNANIMITY, CONSISTENCY AND MASKIN MONOTONICITY PROPERTIES OF INTERNALLY STABLE AND PARETO OPTIMAL RULE IN HEDONIC COALITION FORMATION GAMES	540
Abdoul-Kader SIDI GANDOU Alper SÖNMEZ	EFFICIENCY OF THE WEST AFRICAN REGIONAL INTEGRATION: A PANEL DATA ANALYSIS	541
V.Z.Mehdiyeva İ.B.Xəlilov	ZƏNGƏZUR İR-NİN YERALTİ RESURSLARINA İŞGAL MÜDDƏTİNDƏ VURULAN ZİYANLAR, MÜASİR VƏZİYYƏTİ VƏ PERSPEKTİV İSTİFADƏSİNİN EKOLÖJİ İQTİSADİ ASPEKTLƏRİ	542
Babirova Jeyran	DIGITALIZATION OF THE FOOD SAFETY SYSTEM IN THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN	548
Narmin Məmmədovə	CROWDFUNDING AS A DRIVER OF PRODUCT DEVELOPMENT	555
Abbasov Səbuhi Mübariz oğlu	MÜASİR PUL-KREDİT YÖNÜMLÜ ANTİİNFLYASIYA SİYASƏTİNDƏ RƏQƏMSAL İQTİSADİYYATIN ROLU	561
İsil Candemir Cenk C. Karahan	TIME VARYING RISK PREMIA WITH INDIVIDUAL STOCKS IN AN EMERGING MARKET	568
Mehmet Cemil Acar	YEŞİL HAVALİMANI UYGULAMALARI VE KARBONSUZ HAVALİMANI PROJESİ	569
Salih ÖZTÜRK Tuğba SUÇİN	CLIMATE CHANGE AND HUMAN IMPACT POTENTIAL IMPACTS	581

Salih ÖZTÜRK Tuğba SUÇİN	G7 ÜLKELERİ İÇİN EKONOMİK BÜYÜME, SERA GAZI EMİSYONU VE ENERJİ TÜKETİMİ İLİŞKİSİ	595
Nəsibova Arifə Carı qızı	AZ RBAYCAN RESPUBLİKASINDA İQTİSADİYYATIN İNKİŞAFINDA “AZ RBAYCAN 2030: SOSİAL-İQTİSADİ İNKİŞAFA DAİR MİLLİ PRİORİTETL RİN ROLUNUN QIYM TL NDİRİLM Sİ	609
Tuğba DÖLEN	REGULATIONS IN TURKEY FOR DIGITAL ACCOUNTING	612

**ANALYSIS OF INNOVATIVE POTENTIAL IN HEALTHCARE MANAGEMENT OF THE
REPUBLIC OF AZERBAIJAN**

Narmin Alakbarova

Azerbaijan State University of Economics, PhD student, Baku, Azerbaijan

ORCID ID: 0000-0003-4348-313X

Farhad Rahmanov

Azerbaijan State University of Economics, Professor, Baku, Azerbaijan

ORCID ID:0000-0003-2911-8179

Elchin Suleymanov

Baku Engineering University, Assoc.Prof., Department of Finance, Baku, Azerbaijan

ORCID ID: 0000-0002-6075-2744

ABSTRACT

In the paper we have studied the progress and results of reforms in the healthcare system of Azerbaijan, the role of national programs for the modernization of various health sectors in strengthening public health in context of the problems facing the Azerbaijani economy. A notable progress is being made in the transformation of the delivery system medical care for the population over the years of reform. Particular attention is paid to the issues of medical science, improving the system of training medical personnel, increasing the reliability of medical data, and the introduction of information and communication technologies in the health sector. There is a need to develop and implement a model of the medical information system for medical institutions as a key element in the development of priority national health programs. The paper pays attention to the improvement of the organization, management, and financial support of the medical care system. In this regard, it is noted that it is necessary to apply the most effective ways of organizing medical care and using the available resource potential based on the introduction of innovative management technologies.

Keywords: healthcare management, health system of Azerbaijan Republic, national health program, innovation, medical information system.

INTRODUCTION

The strengthening of the social orientation of economic development, which is taking place at the present stage, necessitates the improvement of the management of the branches of the social sector of Azerbaijan. In this regard, the problems of increasing the efficiency of industries that provide the population with various kinds of services of a socio-cultural, material, domestic, and other nature, including health care, acquire great theoretical and practical importance. The purpose of the article is to research the transformation of the healthcare sector in Azerbaijan and develop recommendations for increasing the innovative potential in the healthcare management of the republic. During the study, such methods as comparative analysis, evaluation methods, and statistical data were used.

The scientific hypothesis is to substantiate the position that the key problem that prevents the formation of a healthcare system adequate to today's challenges in the republic is the low susceptibility of modern healthcare management to social and managerial innovations. The conducted research demonstrated that a complex interweaving of factors that promote and hinder the introduction of innovations in the healthcare of the republic forms the rate of implementation of innovative solutions in the organizational and economic mechanism of managing healthcare institutions. As the analysis demonstrated, the transition of healthcare to a modern innovative growth model is carried out at a slow rate, in particular, an unacceptably low level of innovative activity in the management of this area remains. At the same

time, the healthcare sector in Azerbaijan, as well as the entire social sphere, is in dire need of widespread use of innovations in economic mechanisms, management, and technological development. It is necessary to expand the field of innovation in the industry, which activities directly shape the quality of life of the citizens of the republic.

Taking into account the features of the healthcare sector, where the human factor plays a decisive role, it is necessary to promote the all-round dissemination of innovative technologies that can reduce the costs of institutions, relieve the authorities of the sphere from secondary tasks and, thereby, direct their attention to solving strategic problems. It is noted that the elimination of the main problems of innovative management in healthcare from the point of view of the development of medical science, education, standardization, informatization, etc. requires significant resource and time costs.

The analysis carried out in the work made it possible to identify a number of areas, the further development of market relations in the industry, the improvement of the legislative framework, the development of institutional infrastructure, the system of standards for the provision of medical care, as well as the development of insurance principles for financing and training management personnel, which are especially important for the development of public policy in the field of innovative development of healthcare. The research on the innovative potential of the healthcare sector of Azerbaijan and the proposals put forward for its improvement will help to effectively solve the problems of social development, and increase the country's human capital.

The conclusion is substantiated that strengthening the innovative potential of management is in modern conditions the most important direction in improving the effectiveness of health care, which makes it possible to significantly increase the efficiency of the use of resources in this area.

During the period of socio-economic reforms, due to a significant increase in state funding for health care (14.5 times), a number of large-scale state programs were implemented in this area: national programs for the modernization of various health sectors; human resource development in public health; the program "Electronic Azerbaijan", etc., which made it possible to increase the provision of medical institutions of the republic with modern equipment, increase the volume of medicinal, preventive and high-tech medical care for the population of Azerbaijan. At the same time, positive changes were observed in the health status of the population: mortality rates decreased, and morbidity rates stabilized (see Table 1).

Health characteristic	1990	1995	2000	2005	2010	2015	2020	2021
Mortality	9.1	6.7	5.9	6	6.5	6.7	6.8	6.9
All causes of death (per 100 thousand people), including:	606	672	589	606	599.7	583.6	51,107	50,217
- from diseases of the circulatory system	293.8	340.6	330.5	348.0	364.4	385.6	41,228	41,708
- from neoplasms	68.1	62.9	64.1	77.6	74.3	65.1	9,879	8,509
The life expectancy of men	67.0	65.2	68.6	69.5	70.9	72.1	73.1	73.2
The life expectancy of women	74.8	72.9	75.1	75.2	76.2	77.2	77.6	77.7
Infant mortality rate	23.0	23.3	12.8	12.8	11.2	10.6	9.2	7.5
Maternal mortality rate	17	53	44	34	15.7	14.0	15.8	17.8
Morbidity per 1000 people	245	212	171	177	180	183	179	177

Table 1. Dynamics of the Health of the Population of Azerbaijan Source: Energy Statistical

Azerbaijan indicators in 2021

During the period of accelerated economic growth, the health care system managed to ensure the dynamics of reducing mortality rates from individual causes; the availability of free medical care for the population has been preserved; implemented a set of measures to restructure the system of medical care and improve its efficiency; increased salaries for medical workers.

In particular, progress in reforming the medical care system has been made in the following areas:

- expansion of measures for disease prevention, expansion of the scale, and efficiency of medical examination of the population.
- reorganization of the network of hospitals in the direction of their enlargement and reduction of low-capacity and inefficient departments.
- development of hospital-replacing medical care.
- formation of a three-level system of medical care, and creation of inter-district centers in the regions of Azerbaijan, in which diagnostic and human resources of specialized care are concentrated in municipalities.
- development of the sector of high-tech medical care, and expansion of the volume of this assistance, including in regional medical institutions.
- improvement of the medical personnel training system (Aras O., Suleymanov E. 2016).

At the same time, many important issues of improving the organization, management, and financial support of the medical care system still remain unresolved. In the speeches of the country's leadership, and in scientific publications, the discrepancy between the requirements of the modern period of development of Azerbaijan and the possibilities of its healthcare sector is emphasized. Problems in the development of the health care system that affect the vital interests of citizens are found in almost all of its structures - a low level of management, insufficient funding, a shortage of qualified medical personnel, etc.

The policy documents adopted in recent years: the Development Concept "Azerbaijan-2020: a look into the future", and "Strategic roadmap for the development of the national economy and its main sectors" (World Bank, 2010.) notes: to improve the situation with the state health of citizens, it is necessary to ensure a qualitative breakthrough in the healthcare system. The domestic healthcare sector needs innovative developments in the field of prevention, diagnosis, and treatment of diseases, an effective management system, training of medical personnel, and qualified specialists capable of solving the problems of innovative development.

In our opinion, the low perceptivity of modern healthcare management to social and managerial innovations is one of the main problems that make it difficult to form a balanced socio-economic system adequate to today's challenges. The task of reaching the level of developed countries in terms of well-being gives orders to new requirements for the healthcare management system, and the use, and implementation of innovative management technologies (Zaretskaya, 2011). In this regard, a whole range of scientific and practical problems arise, united by one concept: Azerbaijan needs to ensure that, with the resources that the republic can allocate to the development of the healthcare sector, the maximum possible effect is obtained in terms of improving the quality of life of citizens, improving the health of the population of the republic. Such a task is unsolvable with technologies that have been established since Soviet times, and because of this, the innovative vector of development for this area is no less important than for the branches of material production. At the same time, innovations are needed not only within the framework of the production of medical services (innovative medical education programs, high-tech medical care, etc.) but also, above all, in the management of the healthcare complex, which can give a much greater socio-economic effect.

However, in this direction there is a certain lack of scientific developments: in particular areas of innovative development of the social sphere have already been considered in separate publications, but in the republican literature there have been practically no attempts to comprehensively consider the innovation process in the management of the healthcare sector. This article analyzes the innovative potential of healthcare management in modern Azerbaijan and identifies ways to improve it in the future.

ANALYSIS OF THE SCIENTIFIC POTENTIAL OF THE HEALTH OF AZERBAIJAN

The innovative model for the development of healthcare in the republic provides for close interaction between the healthcare system and medical science, the use of modern management methods, the planning of scientific medical research depending on the needs of healthcare, and the active implementation of scientific results in medical practice, as well as targeted training of specialists capable of ensuring the implementation of scientific achievements.

In our opinion, the problem of innovation at the present stage of development of Azerbaijani health care is a key one. Advanced innovative technologies in the field of healthcare management could contribute to a qualitative breakthrough in the healthcare system and improve the availability of medical care.

As known, the innovation potential combines the characteristics of all types of resources directly involved in the implementation of the innovation process, a set of technological, commercial, and managerial competencies for the generation, dissemination, and use of innovations (Aras, Suleymanov. 2016). It characterizes the possibility of further development of innovative processes, the creation of new products, as well as the diffusion of innovations into other areas of economic activity.

At the moment, there are elements of innovative potential in Azerbaijan, incl. components necessary for the development of innovative technologies in healthcare: a scientific base and personnel with great potential, investors, as well as companies importing foreign innovative developments.

The unity of science, education, and practice should ensure national health care not only with fundamentally new methods of diagnosing and treating a wide variety of diseases but also with modern methods of management in health care.

The scientific potential of medicine serves as a starting point in the implementation of the initial stages of the innovation process, being one of the most important components of the innovation potential. The level of development of medical science determines the prospects for improving the entire healthcare system. At the same time, the current state of medical science in the republic is characterized by a blurring of priorities, low innovation potential, fragmentation of state regulation, poor communication with state customers, and a system for implementing scientific results in practical healthcare.

Currently, there are 11 specialized research institutes and centers in Azerbaijan, including cardiology, traumatology, oncology, preventive medicine, surgery, etc. These medical institutions account for about 1% of the republican healthcare budget (see Table 2).

	2005	2010	2020
Polyclinics and clinics	19,7%	16,7%	15,9%
Hospitals	66,5%	55,3%	56,0%
Other health care services	2%	2,0%	2,1%
Research activities in the field of healthcare	0,8%	0,8%	0,9%
Other health-related services (including government health programs)	5,2%	25,1%	26,0%

Table 2. Structure of the State Healthcare budget in 2005-2018 (in %) Source: Ministry of Finance of the Republic of Azerbaijan, 2021.

At the same time, it is necessary to note the imperfection of the mechanisms for introducing the results obtained by these medical institutions into the process of developing health care development policies and improving medical technologies.

One of the goals of the reforms being carried out in the healthcare system of the republic is the development of Azerbaijani healthcare to the standards of developed countries. From this point of view, one of the important and significant tasks is to adapt in a certain form the medical specialties used in our republic to the register of specialties and curricula adopted in developed countries (Borodin 2014).

In this regard, the Ministry of Health has prepared an improved list of medical specialties used in healthcare institutions of the republic. This list covers 40 specialties, and in accordance with them, the official nomenclature of specialists working in medical institutions was approved (Sheiman, Shevskiy, 2015).

The analysis shows that, despite the growth of investments in healthcare, Azerbaijan lags behind developed countries in terms of funding and indicators that determine the level of development of medical science. In developed countries, investment in "human sciences" accounts for at least 30% of total spending on basic research. (Gosovich et al., 2006)

The development of health care is inextricably linked with government initiatives and measures to stimulate and introduce innovations in the main areas of its implementation. The continuous progressive process of updating medical technologies requires the formation and adequate financial support of nationally targeted scientific programs in priority areas of healthcare development (see Table 3).

Further development of modern scientific research in the field of healthcare is possible only with an integrated approach based on the involvement of the developments of fundamental biomedical, natural and exact sciences, as well as new technological solutions (Sheiman).

One of the main directions in the development of the healthcare system of the republic is the introduction of new medical technologies, primarily diagnostic equipment, as well as medicines. Within the framework of state programs, a network of regional diagnostic and perinatal centers has been created. This makes it possible to provide emergency medical care using high technologies not only in the capital but also in the regions of the republic.

THE NAME OF THE PROGRAM	Budget Investments (million manats)		
	2005	2020	2021
Chronic Renal Disease Program	13,0	14,4	20,0
Diabetes Program	12,0	13,8	17,3
Hemophilia and Thalassemia Program	9,1	9,2	11,1
Program to provide cancer patients with basic anticancer drugs	-	5,0	10,2
Immunization program	1,9	1,1	5,1
Maternal and Child Health Program	4,8	5,2	5,2
Blood donation program	0,7	0,8	3,0
Program "Electronic Azerbaijan"	-	2,1	-
Costs associated with the introduction of compulsory health insurance	-	4,0	50,2
Public Health Human Resource Development Program	-	1,4	0,1
Costs associated with the introduction of "electronic health cards" and "medical examination cards"	0,4	1,6	-
HIV/AIDS Prevention and Control Program	-	-	1,98
General expenditures on the implementation of state programs in the field of healthcare	42,2	58,6	124,2

Table 3. State Health Programs, 2005-2018 Source: Ministry of Finance of the Republic of Azerbaijan, 2018.

Procurement of medical equipment, devices, and equipment for medical institutions in the system of the Ministry of Health is carried out centrally. This is done by the Innovation and Procurement Center established under this ministry in 2005. All public health institutions annually submit their applications to the Ministry of Health, where they are analyzed and approved. After approval by the Ministry of Health, the Innovation and Supply Center announces an open tender for procurement. The procurement process in the private sector and departmental healthcare institutions is not regulated by the Ministry of Health and is carried out based on the decisions of the owners of the institutions. Expensive medical equipment - such as CT scanners and MRI (nuclear magnetic resonance) tomographs - is used less in the public health system.

Currently, many areas of modern medicine require serious technological equipment. At the same time, the use of modern technologies in domestic healthcare institutions is constrained by the lack of effective mechanisms for the admission of these technologies to the market.

The developments created by domestic pharmaceutical enterprises and medical universities are in little demand. This is due, first of all, to insufficient funding for healthcare and the legislative insecurity of domestic developments. The issues of maintaining the necessary condition of medical devices and the

use of state budget funds and extra-budgetary sources allocated for their production, purchase, proper operation, and disposal are not sufficiently resolved.

Further development of this situation leads, in particular, to the purchase of expensive foreign equipment, the introduction of domestic developments through foreign firms, and, as a result, an increase in the cost of domestic healthcare.

An analysis of the scientific and innovative potential of the republic's health care has shown that progress is being made in many respects. At the same time, there are several problems in the organization of innovative activities in the scientific sphere, among which the most important are the problem of insufficient funding, the need to form a clear position and prioritize the support of scientific potential, awareness of the role of medical science in the implementation of innovative processes, in ensuring long-term reproduction of the innovative type health development.

INFORMATION AND COMMUNICATION COMPONENT OF THE INNOVATIVE POTENTIAL OF DOMESTIC HEALTHCARE

Information support for health care, which has recently reached a new qualitative level, expands the possibilities of effective management since it provides managers, financiers, and heads of medical institutions at all levels with modern methods of processing and analyzing information necessary for making managerial decisions, ensuring innovation.

Azerbaijan has been developing and implementing healthcare informatization programs since 1992. To date, elements of the information and communication infrastructure for the needs of medicine have been created in the country, and the use and dissemination of modern ICT in the healthcare sector have begun. Medical information and analytical centers, and automated information systems of insurance medical organizations have been created in the republic.

However, since at the district level, local authorities finance medical institutions and regulate their activities - the Ministry of Health, this separation of functions hinders the flow of information about the activities of healthcare providers in the field. The Ministry of Health does not receive timely and sufficiently detailed information from local authorities, as reporting systems are not computerized and need to be improved. Despite all attempts to improve, there is still no unified health information system that could be used to collect, report and analyze data on the activities of medical institutions, the services provided, and the quality of medical care. Due to the fragmentation of this system, there is no exchange of potentially useful information between various structures of the health care system. Another factor limiting the ability of the Ministry of Health in monitoring the quality of medical care and the health status of the population is the degree of reliability of medical data.

As you can see, the developed information systems, as a rule, are of a narrowly focused nature, focused on providing private functions and tasks. The lack of a unified approach to their development during operation leads to certain problems. As a result, existing information systems are complex with disparate workstations, and not a single information environment.

The level of equipping the healthcare system with modern information and communication technologies is extremely heterogeneous and is mainly limited to the use of several computers as autonomous automated workstations.

Some facilities are implementing systems to keep patient records, conduct an analysis of activities and generate routine reports. In general, common information space is not being formed in healthcare institutions, so electronic data exchange between them is difficult.

The only type of software installed almost everywhere in healthcare institutions is the developed programs for accounting for registers of services provided, as well as components of information systems for providing subsidized medicines.

Thus, the current level of informatization of the health care system does not yet allow for quick resolution the issues of planning and managing the industry.

To solve the problems of data collection and quality in the information system as a whole, the Ministry of Health is actively developing the Concept of creating an Integrated Health Information System. With

the introduction of new provider payment mechanisms, there will be an opportunity to fundamentally improve the health information system.

In 2005, the President of the Republic of Azerbaijan I. Aliyev signed the Decree "On Approval of the State Program for the Development of Communications and Information Technologies in the Republic of Azerbaijan for 2005-2008. (Electronic Azerbaijan). In this program, several ambitious goals were set - from improving the access of the population to the Internet to the formation of an "electronic government". The action plan for the implementation of this program also included tasks related to the healthcare sector:

- the creation of a national health monitoring center and several electronic medical registers.
- the creation of a system of "electronic health cards" for citizens.
- development and implementation of a model of a medical information system for medical institutions.

In 2006, the Cabinet of Ministers approved the "Rules for the implementation of the system of electronic health cards". To implement this system, the Ministry of Health launched the Electronic Health Cards project, the financing of which was organized by a special state program. Within the framework of this program, the Ministry of Health has created a separate Information Center, which acts as the main information data bank for the system of electronic health cards. It is planned that in the future all hospitals, polyclinics, outpatient clinics, pharmacies, and other healthcare institutions will be equipped with the necessary equipment to read the information contained in electronic health cards, as well as enter new data into these cards. The Ministry of Health began issuing readers at the end of 2007. An electronic health card allows you to enter, save and change information, including information about the identity of a citizen, his state of health, as well as insurance data.

The introduction of electronic health cards started with the children's population - at first, all newborns were provided with them, then the adult population, and gradually the coverage of this system will become universal. The introduction of the system of electronic health records in full will allow the creation of various electronic medical registers for immunization and prenatal care. In addition, it can become the basis for the creation of a medical information system for primary care institutions. The exchange of information between medical institutions will be greatly simplified.

In the future, the Electronic Health Card System will become an integral part of the compulsory health insurance system, since the electronic health card is supposed to include information about the insurance of its owner.

At present, the development of the system of electronic health cards has just begun, therefore, it is too early to assess its effectiveness and the progress made in the implementation of the tasks of the health sector set in the State Program for the Development of Communications and Information Technologies.

The republic is also working on the introduction of innovative medical developments, including organizational and medical diagnostic technologies, medicines, medical products, including medical equipment.”

There is still no systematic approach to assessing the quality of medical services in both public and private medical institutions, and there are no mechanisms for monitoring patient safety. At the same time, to improve the quality of medical care for the population in the republic, concerted efforts are being made to voluntarily introduce national clinical guidelines. At present, the principles of evidence-based medicine are the only official approach to the development of national clinical guidelines. By 2018, 30 clinical guidelines for the management of specific diseases had already been developed, 27 of which were approved by the Ministry of Health. These guidelines address the management of diseases that are mostly preventable by primary health care, as well as diseases that have the most serious impact on the health of the population.

Currently, the process of training medical workers in the application of these clinical guidelines in practice is underway; in addition, efforts are being made to revise postgraduate medical curricula to bring them into line with the content of these guidelines and the principles of evidence-based medicine.

The analysis demonstrated that there are no special bodies involved in the assessment of medical technologies (including medicines, medical devices, equipment, procedures, and systems for organizing and supporting the provision of medical care), carried out in order to facilitate the adoption of strategic decisions, in the Azerbaijani healthcare system, and evaluations do not influence the process of making these decisions. However, national clinical protocols have been developed that are designed to ensure clinical and cost-effectiveness.

The task of improving the reliability of medical data was recognized as key in the development of priority national health programs (which, in particular, include programs for the protection of mothers and children). In this regard, the Ministry of Health is making consistent efforts to improve the quality of vital statistics and mortality data.

In our opinion, the tasks to correct this situation, along with several other planned activities, should be reflected in the Concept for the creation of the National Integrated Health Information System, which is under development.

In addition to other reform projects, it is planned to introduce a procedure for mandatory certification of doctors as a tool to improve the quality of medical care provided to the population in the republic's healthcare system.

Ensuring compliance with safety norms and standards and issues of infection control is handled by the system of sanitary and epidemiological supervision bodies, which have the right to check the sanitary and hygienic state of medical institutions and, if necessary, close them for disinfection. In addition, for non-compliance with relevant norms and standards, they can also impose a fine on a medical institution. Since 2009, the country has been developing standards for the optimal number of medical institutions and medical workers per capita.

CONCLUSION

As a result of the study of the problems of increasing the innovative potential of the healthcare system of the republic, the author made the following conclusions:

1. A necessary condition for domestic healthcare to reach the level of developed countries in terms of medical care is the accelerated diffusion of innovative management technologies into this area. As the analysis carried out in the article showed, during the period of socio-economic reforms, certain work was carried out to develop innovative activities in the health care of Azerbaijan, because this is one of the strategic objectives of the state policy. The availability and quality of primary health care have increased by strengthening the district service throughout the country, the indicators for reducing mortality from individual causes have been improved, and a set of measures has been implemented to restructure the system of medical care and improve its efficiency, in 2020 preparatory work was carried out to introduce the compulsory medical insurance system in republic. At the same time, in Azerbaijan, which is transitioning to a modern innovative model of economic growth, the elimination of structural imbalances in healthcare is slow, and an unacceptably low level of innovative activity in healthcare remains.

2. Elimination of the main problems of innovative management in healthcare from the point of view of the development of medical science, education, standardization, and informatization requires significant resource and time costs. Insufficient funding hinders the implementation of effective innovative projects, thereby reducing the overall level of innovative activity in healthcare. As for the possibility of private investment in innovative technologies, it is constrained, on the one hand, by insufficient information support, and, on the other hand, by the lack of clear state guarantees. In addition, close, permanent, and productive contacts between medical science and business have not yet been established.

3. Priority areas for the development of the healthcare system in terms of increasing innovative potential should be:

- development of market relations in this area, the active promotion of competition in the provision of medical care.
- improvement of the legislative framework that regulates all aspects of innovation in the development of management technologies in health care.

- development of institutional infrastructure in the field of innovative management technologies.
- development of a system of standards for the provision of medical care for diseases, optimization of the amount of funding with the costs necessary to meet these standards.
- development of insurance principles of healthcare financing. Even though the legal basis for organizing the collection of contributions for compulsory health insurance was created in 1999 by the Law on Health Insurance, so far, the compulsory medical insurance system, as an element of the main health care financing reforms in the republic, has not been introduced.
- introduction of new instruments of legal co-financing of medical care by the state and certain groups of the population (for example, co-payments for wealthy patients for types of medical care based on innovative medical technologies that are not included in existing state guarantees).
- training of managerial staff in the basics of development and application of the latest management technologies in the healthcare sector.

4. New goals related to stimulating and infrastructural support for the development of new management technologies, science, and innovation in health care are not being fully implemented. Their legislative and regulatory support is imperfect, moreover, it is late or postponed indefinitely. Significant changes are needed in the organization of medical care, the implementation of innovations in the mechanisms of its financing, and other optimization measures that correspond both to the new economic situation and the long-term objectives of the development of this sphere. Therefore, the next step in improving the healthcare sector should be the development and dissemination of advanced technologies in the field of management, capable of solving the problems of innovative development of healthcare, and, ultimately, helping to increase its efficiency.

LITERATURE

- "Strategic roadmap for the development of the national economy and its individual sectors." 2016
- European health for all database (HFA-DB). World Health Organization Regional Office for Europe. Updated: December 2018. <http://data.euro.who.int/hfadb>
- OECD Health Data: Health care resources, http://stats.oecd.org/viewhtml.aspx?datasetcode=HEALTH_REAC&lang=en#
- OECD Health Statistics. 2018. • Seifert B., Svab I., Madis T., Kersnik J., Windak A., Steflava A., Byma S. Perspectives of family medicine in Central and Eastern Europe // Family Practice. 2008. V. 25. P. 113–118 • World Bank, 2010. Net migration statistics, <http://data.worldbank.org/indicator/SM.POP.NETM>
- Aras O., Suleymanov E., Economy of Azerbaijan. Publishing house "East-West, Baku, 2016, 412s.
- Borodin V.A. Organization and management of innovation activities. Barnaul: AltGTU Publishing House, 2014. - 134 p.
- Gosovich O.M., A.V. Ivanov, O.V. Rodin, S.A. Smirnov, A.V. Tikhomirov. Ways to adapt healthcare institutions to new realities. //Chief doctor: economy and law. 2006. - No. 1. - P.20-32.
- The State Program for the socio-economic development of the regions of the Republic of Azerbaijan for 2014-2018. Baku, "NURLAR", 2014, 184p.
- Zaretskaya, S.L. Social health problems in Western countries. - M.: UNION RAN, 2011. - 158s.
- Zoidze A., Mehtiyev F. Proposals for a Healthcare Financing Program in Azerbaijan. USAID, IMC, Abt, CIF, 2006, 35 pp.
- News of ANAS. Science and Innovations, 2011, Center for Science and Innovations of ANAS. Baku, "Science", 2011.
- The concept of development "Azerbaijan-2020: a look into the future", Baku, 2012, 40 p.
- Saving the people / ed. N.M. Rimashevskaya; Institute of Social Economy problems of population RAS.-M.: Nauka, 2007.-326 p.

International Conference on Economics
"Regional Development - Digital Economy"
PROCEEDINGS BOOK

- Statistical indicators of Azerbaijan in 2018, Baku: Syada, 2016, 808 p.
- Human development: quantitative measurement and processes in the world system. MEiMO, 2010, No. 7, pp. 102-114.
- Sheiman I.M., Shevskiy V.I. Personnel policy in health care: a comparative analysis of Russian and international practice // Issues of state and municipal management. 2015. No. 1. P. 143–167.

TÜRK DÜNYASI ÜNİVERSİTELERİ İÇİN VERİYE DAYALI PERFORMANS ANALİZİ MODELİ: UNISIS ÖRNEĞİ

Doç. Dr. Haydar YALÇIN

Ege Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İşletme Bölümü, Yönetim Bilişim Sistemleri Anabilim Dalı.

Buldukları bölgelere; ekonomik, sosyal, fiziksel yönlerden katkılar sağlamayan üniversiteler, yönetsel süreçleri bakımından hem akademik hem de idari işlemlerin birlikte ele alındıkları kurumlar olarak öne çıkmaktadır. Bu bakımdan alandaki araştırmacıların çoğu tarafından ilgi gören üniversitelerin bilimsel araştırma ve geliştirme faaliyetlerinin doğru yönetilebilmesi için çağın sunduğu bilişim sistemlerinden destek alması kaçınılmazdır. Son yıllarda modern bilimin, bilimsel keşiflerin ve bilginin olağanüstü gelişimine katkı sağlayan kurumlar olarak üniversiteler bünyelerinde yürüttükleri bilimsel araştırmalar neticesinde, yeni çıktı olarak bilgi üretmekte ve girdi olarak bilgi ile beslenen kurumlar olarak gösterilebilir (Gupta & Karisiddappa, 2000). Bilgi ve iletişim teknolojilerindeki gelişmeler sonucunda yenilik, tasarım, beceri/kazanım gelişimi, yaratıcılık, Araştırma ve Geliştirme (AR-GE)'ye dayalı katma değeri yüksek ürün üretebilmek ve bunları ticarileştirmek önem kazanmıştır (Betz, 2003). Tüm bunlar ülkelerin ve şehirlerin geleceğe hazırlanma ve rekabet edebilme güçlerini belirlemektedir. Rekabet edebilme yetilerinin kazanılmasında ise konsantrasyon oldukça önemlidir (Cochran, 2009). Üniversiteler odaklanma olarak tanımlayabileceğimiz bu süreç misyon odaklanması olarak da adlandırılabilir (Abbasi, 2013). Üniversitelerden beklenen ihtisaslaşma ve misyon odaklaşmalarının sağlanabilmesi için belirli mekanizmalarla desteklenmesi gerekmektedir (Chigisheva et al., 2021; Vardell et al., 2011). Diğer yandan farklılaşma ve odaklaşmanın gerek koşullarından biri hedeflere uygun yönetim süreçlerinin belirlenmesidir (Valmorbidia et al., 2015). Bu süreçlerin yönetiminde ise üniversitelerin ihtisaslaştıkları araştırma alanlarındaki çıktılarının (araştırma, patent ve ticari ürün) başarı ölçütleri ve göstergeleri ile takip edilebilecek mekanizmalara ihtiyaç bulunmaktadır (Pollack-Johnson & Liberatore, 1998). Tanımlanan göstergelerin gerçek zamanlı veri akışına olanak sağlayan bir sistem ile izlenmesine ve karar vericilerin ihtiyacı olan bilginin sağlanmasına imkân tanınması bu bakımdan oldukça önemlidir (Cullen et al., 2003). Misyon odaklı, ihtisaslaşma hedefi olan üniversitelerin öz kaynaklarını üreten yenilikçi gelir ve yenilikçi finans modelleri oluşturabilmesi noktasında ciddi gereksinimleri bulunmaktadır (Dosi, 1990). Üniversitenin yerel kalkınmada üstlendikleri roller, bölge ekonomisine yönelik çalışmaları ve sanayi ile kurdukları ilişkiler, kalkınma ajansları ile yaptıkları ortaklıklar, ticari ürüne/patente dönüşen çıktıları, mezunlarının bölge ekonomisindeki yeri (istihdam edilen mezun sayısı/sektörlere göre dağılım vb.) gibi göstergeler gerçek zamanlı takip edilmelidir (Bemak et al., 1999; Cullen et al., 2003; Firpo & Mireles, 2018). Bahsi geçen bu ihtiyaç ve gereksinimlere üniversitelerin sahip oldukları bilişsel sermayenin doğru yönetimi ile çözüm bulunabileceği aşikardır (Elena-Pérez et al., 2011; Novgorodov, 2018; Stukalova et al., 2016).

Bu çalışmada, üniversitelerin teknoloji kapasitelerinin yönetimi için kullanılabilir karar destek sistemi ampirik veriye dayalı olarak geliştirilebilir mi? Sorusuna cevap aradığımız UNISIS yazılımı hakkında bilgi verilmiştir. Bu soruyu cevaplamak için üniversiteler için teknoloji kapasitesi geliştirme, yönlendirme ve izleme modelinin simule edildiği ve Ege Üniversitesi'ndeki akademisyenlerin bilimsel yayınlarını, ders faaliyetlerini, proje faaliyetlerini, eğitim geçmişleri, sahip oldukları sertifika vb. veriler toplanarak aldıkları ödülleri vb. gibi verilerin yönetimini sağlayan bir sistem tasarlanmıştır. Geliştirilen model üniversiteler için bilişsel sermayenin ölçülmesi amacıyla kullanılabilir gibi, sosyal ağ analizi ve bilometrik yöntemlere dayalı bir analiz modelinin geliştirilmesine de olanak sağlayacak bir altyapı oluşturmuştur. Öncelikli hedef üniversitenin bilişsel sermayesi üzerinden yetkinliklerinin ölçülmesi olduğundan araştırma çıktılarına erişimin kritik öneme sahip olduğu söylenebilir. Belirsizliğin ve karmaşıklığın arttığı günümüzün hızla değişen dünyasında, gelecekteki zorlukları ve gelişmeleri ve ayrıca yenilik potansiyeli olan bilim ve teknolojileri ön görmek son derece önemli hale gelmiştir. Bu çalışmada kamu üniversiteleri ile özel üniversitelerin kullanabileceği veriye dayalı bir karar destek sistemi olarak geliştirilmiş olan UNISIS ile hem öngörü çalışmaları hem de akademik performans yönetimi hakkındaki yetenekleri hakkında bilgi verilmiştir. UNISIS bilgi sistemi ile araştırma, akademik ve daha geniş perspektifte toplumsal dinamikleri doğrudan etkileyen trendleri

izleyebilecek altyapının kurulması hedeflenmiştir. Yazar verimliliği için yazarların katkıda buldukları dokümanlardaki isim sıralamaları, ilk yazar, reprint author ve correspondane author olma durumları ayrıca hesaplanmaktadır. İş birliği modelleri (ulusal, uluslararası) hesaplanarak olası iş birliği modellerine dair planlamalar yapılmasına imkan sağlanmıştır. Geliştirilmiş olan UNISIS ile Ar-Ge faaliyetlerinin en yoğun olarak yürütüldükleri kurumlar olarak üniversitelerin sanayinin ihtiyacı olan nitelikli insan gücü ve araştırma altyapısının kullanılmasına olanak sağlayacak yapıya destek olabilmesi için belirlenen modeller etkin bir şekilde kullanılabilir. Belirlenen spesifik konu alanlarında çalışmalar yürüten araştırma gruplarının bir araya getirilmesi için gereken altyapının kurulmasına imkan sağlanmıştır. Takım liderlerinin belirlenmesine olanak veren yapısı ile yürütülecek iş birliklerinin yönetilmesinde kullanılabilir.

Bu bakımdan ele alındığında üniversite sanayi iş birliklerinin geliştirilmesi ve daha etkin yönetilebilmesi için gereken karar destek mekanizması ampirik veriye dayalı bir metotla yürütülebildiğini söylemek mümkündür. Bu sayede kişi ölçeğinde yetkinliklerin yönetimine olanak sağlayan indeksler ile sanayinin ihtiyacı olan sektörler üzerinde eşleştirmeler yapılabilir. Yapılacak geliştirmelerle kanıt dayalı bilim, teknoloji ve inovasyon politikasının yürütülmesini destekleyecek bir sistemin geliştirilmesi hedeflenmektedir. UNISIS ile hedeflenen noktalara erişebilmek için gerçek zamanlı izleme (monitoring) sisteminin de temelleri atılmış durumdadır.

KAYNAKÇA

Abbasi, N. (2013). Competency approach to accounting education: A global view. *Journal of Finance and Accountancy*, 13(1), 1-18.

Bemak, F., Epp, L. R., & Keys, S. G. (1999). Impaired graduate students: A process model of graduate program monitoring and intervention. *International Journal for the Advancement of Counselling*, 21(1), 19-30.

Betz, F. (2003). *Managing technological innovation: competitive advantage from change*. John Wiley & Sons.

Chigisheva, O., Soltovets, E., Dmitrova, A., Akhtyan, A. G., Litvinova, S. N., & Chelysheva, Y. V. (2021). Digital literacy and its relevance to comparative education researchers: Outcomes of SciVal analytics. *Eurasia Journal of Mathematics, Science and Technology Education*, 17(10), em2017.

Cochran, G. R. (2009). Ohio State University extension competency study: Developing a competency model for a 21st century extension organization.

Cullen, J., Joyce, J., Hassall, T., & Broadbent, M. (2003). Quality in higher education: from monitoring to management. *Quality assurance in Education*.

Dosi, G. (1990). Finance, innovation and industrial change. *Journal of Economic Behavior & Organization*, 13(3), 299-319.

Elena-Pérez, S., Saritas, O., Pook, K., & Warden, C. (2011). Ready for the future? Universities' capabilities to strategically manage their intellectual capital. *Foresight*, 13(2), 31-48.

Firpo, T., & Mireles, M. S. (2018). Monitoring behavior: Universities, nonprofits, patents, and litigation. *SMU L. Rev.*, 71, 505.

Gupta, B., & Karisiddappa, C. (2000). Modelling the growth of literature in the area of theoretical population genetics. *Scientometrics*, 49(2), 321-355.

Novgorodov, P. A. (2018). Efficiency of universities performance: From monitoring and ranking to intellectual capital evaluation. *Upravlenets*, 9(1), 48-55.

Pollack-Johnson, B., & Liberatore, M. J. (1998). Project management software usage patterns and suggested research directions for future developments. *Project Management Journal*, 29(2), 19-28.

Stukalova, I. B., Stukalova, A. A., & Selyanskaya, G. N. (2016). Assessment of Effectiveness of Use of Intellectual Potential of a University: A Methodological Approach. *International Journal of Environmental and Science Education*, 11(15), 7961-7974.

**International Conference on Economics
"Regional Development - Digital Economy"
PROCEEDINGS BOOK**

Valmorbida, S. M. I., Ensslin, S. R., Ensslin, L., & Ripoll-Feliu, V. M. (2015). University management with focus on multicriteria performance evaluation: Illustration in the Brazilian context. *Journal of Globalization, Competitiveness & Governability/Revista de Globalización, Competitividad y Gobernabilidad/Revista de Globalização, Competitividade e Governabilidade*, 9(2), 61-75.

Vardell, E., Feddern-Bekcan, T., & Moore, M. (2011). SciVal experts: a collaborative tool. *Medical reference services quarterly*, 30(3), 283-294.

ARAP-İSRAİL SAVAŞLARININ FİLİSTİN MESELESİNE ETKİLERİ

Dr. Öğr. Üyesi İskender KARAKAYA

Yozgat Bozok Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü

Giriş

Filistin Meselesi, tarihsel açıdan siyasi, sosyo-kültürel ve ekonomik süreçleri barındıran, 20. yüzyılda Birinci Dünya Savaşı sonrası kurulan Manda rejimi ile İngiltere merkezli bir sürece giren, devam eden süreçte İkinci Dünya Savaşı sonrası İngiltere'nin bölgeden çekileceğini açıklaması ile İsrail'in kuruluşu ve Arap-İsrail Savaşları ile neticelenen karmaşık bir sürece doğru evrilmiştir. Bu savaş süreci meseleyi çözmemiş, İsrail'in varlığı sağlam bir hale gelmiş ve Arap devletler arasında fikir ayrılıkları başlamış ve sonuç olarak Mısır'ın 1973 Arap-İsrail Savaşı sonrası İsrail ile barış sürecine girmesi Araplarda şok etkisi yaratmıştır. Bu bildiride Arap-İsrail Savaşlarının, Filistin Meselesini çözüme ulaştırmadığı gibi daha karmaşık bir hale getirdiği ve 1973 sonrası Arap devletleri arasında birlikte hareket etme duygusunun ortadan kalktığı öne sürülmektedir. Bir başka ifadeyle Arap-İsrail Savaşları ve askeri önlemler, İsrail'in Ortadoğu'daki konumunu sağlamlaştırılmış, var olan sorunları derinleştirerek, İkinci Dünya Savaşı sonrası bağımsız olamayan bir Filistin'in ortaya çıkmasına neden olmuştur. Çalışmada bu süreç siyasal ve askeri boyutları ile incelenmiştir.

Filistin Meselesi ve Arap İsrail Savaşları

Birinci Dünya Savaşı Sonrası Ortadoğu'da "manda ve himaye" rejimleri ile Ortadoğu'da büyük üstünlük kuran İngiltere, Filistin'i 1919 Paris Barış Konferansı ve 1920'deki San Remo Konferansları sonrası kendi Manda yönetimine dahil etmiştir. İki Savaş Arası Dönemde (1919 – 1939) ayrıca Filistin bölgesine yoğun Musevi göçleri gerçekleşmiştir. İngiltere'nin İkinci Dünya Savaşı sonrası gücünü önemli oranda yitirmesi ve Filistin'de uzun süre devam eden Irgun, Haganah gibi örgütlerin gerçekleştirdiği terör eylemleri ve istikrarsızlıklar sonrası konuyu önce BM'ye götürmüş, BM de 1947 yılında aldığı 181(II)A sayılı kararla Filistin'in bir Arap devleti, bir Yahudi devleti ve özel statülü Kudüs olmak üzere üçe bölünmesi (Çoğunluk Planı) konusunda uzlaşma sağlamıştır. Bu süreçte Filistin'deki Araplar ve Yahudiler arasındaki çatışmalar şiddetlenmiş, İngiltere ise 1 Ocak 1948'de, 15 Mayıs 1948'de Filistin'den çekileceğini resmen ilan etmiştir. 14 Mayıs 1948 gecesine İngiltere'nin Filistin'deki Manda yönetimi sona ermiş, Tel Aviv'de bulunan Yahudi Ulusal Konseyi İsrail devletini ilan etmiş, ABD ilk tanıyan devlet olurken, Sovyetler Birliği, İsrail'i tanıyan devletlerden birisi olmuştur. İsrail'in ilanı ile Arap devletleri (Mısır, Suriye, Ürdün, Lübnan ve Irak) İsrail'e savaş ilan etmiş ve 1973 yılına kadar sürecek olan Arap-İsrail Savaşları süreci başlamıştır. Ancak bu savaş süreci Arap-İsrail Sorununu çözmeye yetmemiş, sorun daha da karmaşık bir hal alarak her savaş sonunda büyük oranda Arapların aleyhine sonuçlar doğurmuştur. (Mansfield, 2012, p. 221-247).

1948 Birinci Arap-İsrail Savaşı

İsrail'in ilanı ile Ürdün, Lübnan, Mısır, Suriye ve Irak birlikleri Filistin'e girmiş ve 1948 Arap-İsrail Savaşı başlamıştır. Ancak Birinci Arap-İsrail Savaşı olarak adlandırılan 1948 Savaşı, İsrail'i daha da güçlendirmiş, İsrail, Gazze ve Batı Şeria dışında Filistin topraklarını ele geçirmiştir. Kudüs, askersiz hale getirilip BM'nin denetimine bırakılırken, yaklaşık 900.000 kadar Filistinli mülteci konumuna düşmüştür. Savaş sonunda Gazze; Mısır ve İsrail tarafından, Filistin'in Arap tarafında kalan kısmı, Ürdün ve İsrail arasında bölüşülmüştür. Mısır, Gazze'yi ilhak etmemiş, İsrail ile Ürdün ise hem işgali gerçekleştirmiş hem de ilhak etmişlerdir. Diğer yandan İsrail, 1948 Savaşı sonrası BM'nin 1947 tarihli planından daha fazla olarak Filistin topraklarının %78'ini ele geçirmişlerdir. (Cleveland, 2008, p. 265-301)

1956 İkinci Arap İsrail Savaşı

1952'de Mısır'da gerçekleşen darbe girişimi ile Kral Faruk devrilmiş ve Cemal Abdünnasır'ın liderliğinde "Hür Subaylar Hareketi" iktidarı ele geçirmiştir. Nasır'ın Asvan Barajı projesinin finansmanı için ABD ve Dünya Bankası ile yakınlaşmasına rağmen, izlediği "bağlantısızlık politikası",

SSCB ve Doğu Bloku ile samimi ilişkiler, Çekoslovakya'dan silah alması ve 1956'da Çin Halk Cumhuriyeti'ni tanınması ABD ve Batı ile ilişkilerini bozmuş, bu durum Asvan Barajı Projesi için gereken kredinin iptaline neden olmuştur. Bu süreç sonucunda Nasır, 1956'da Süveyş Kanalı millileştirme yoluna gitmiş, bu durumda İngiltere ve Fransa'nın tepkisini çekmiştir. İngiltere ve Fransa'nın hem bu durumu değiştirmek hem de İsrail ile yaptığı plan uyarınca Mısır'a saldırmaları ve Kanalı yeniden ele geçirme planları başarısız olmuştur. Hem SSCB hem de ABD tarafsız kalması ve ABD'nin İngiltere ve Fransa'ya baskı yapması sonucu bu iki Avrupalı güç geri çekilmişlerdir. Nasır bu zafer ile Arap dünyasında büyük prestij kazanmış, 1948 Savaşı sonrası Araplar için umut ışığı olmuştur. (Goldschmidt & Davidson, 2011, p. 383-428).

1967 Arap-İsrail Savaşı (6 Gün Savaşı)

1960'lar boyunca Arap-İsrail gerilimi devam etmiştir. İsrail'in 5 Haziran 1967'de saldırıları ile başlayan ve 11 Haziran'a kadar süren "6 Gün Savaşı" olarak adlandırılan 1967 Arap-İsrail Savaşı, Arap tarafı için kesin bir yenilgi olmuştur. Mısır uçaklarının büyük çoğunluğu havalanamadan yerde yok edilmiş bu durum da savaşın gidişatını değiştirmiştir. Savaşın sonunda "Sina, Batı Şeria, Golan Tepeleri", İsrail tarafından ele geçirilmiştir. İsrail böylelikle 1947'de kendisine verilen toprakları dört katına çıkarmıştır. Savaşın sonra 22 Kasım 1967 tarihli 242 sayılı karar ilan edilmiş, İsrail'in işgal ettiği topraklardan çekilmesini, taraflarında birbirleri ile iletişim kurmasını ve tanınmasını istemiştir. 1967 Savaşı ile Arap Milliyetçiliği çok büyük yara almış, Nasır'ın karizması ve liderliği zarar görmüş, petrol ve diğer kaynaklar uluslararası politikada etkili bir araç olarak kullanılmaya başlanmıştır (Goldschmidt & Davidson, 2011, p.431-477).

1973 Arap-İsrail Savaşı (Yom Kippur Savaşı)

1967 Savaşı sonrası, Nasır istifa etmiş lakin halkın isteği ile geri döndüyse de 1970 yılında ölmüştür. Nasır sonrası Mısır'ın başına Enver Sedat geçmiştir. 1967 Savaşının intikamını almak isteyen Mısır, bu süreçte İsrail ile gerilim yaşamıştır. 6 Ekim 1973'te Suriye ve Mısır orduları eş zamanlı olarak Suriye ve Sina cephelerinden İsrail'e saldırmış ve 1973 Arap-İsrail Savaşını başlatmışlardır. Savaşın ilk dört gününde Mısır, Sina'nın doğusuna geçip 1967 Savaşındaki kaybettiği yerleri telafi ederken, Suriye de 1967 Savaşında kaybettiği toprakları ele geçirmiştir. Ancak Mısır'ın daha ileriye gitmeden İsrail'i barışa zorlama düşüncesi zaman kaybına neden olmuş, 10 Ekim'den sonra toparlanan ve hava üstünlüğünü tekrar eline geçiren İsrail, hem kaybettiği yerleri Suriye cephesinde yeniden ele geçirmiş hem de Mısır cephesinde Mısır ordusunu kuşatmıştır. Bu dönemde Irak, Suudi Arabistan ve Ürdün'ün savaşa katılması askeri anlamda bir değişikliğe neden olmamış, 14 Ekim'de ABD'nin İsrail'e açık desteği ve BM 22 Ekim'deki ateşkes kararı (338 Sayılı karar) ile savaş bir anlamda başladığı yere geri dönmüştür. 1973 Arap-İsrail Savaşı, Mısır'ın 1967 Savaşının yaralarını sarması bakımından faydalı olmuş, petrol Araplar tarafından ambargo kararları ile uluslararası ekonomi-politik bağlamında bir araç olmuş, Mısır sonraki süreçte ABD ile ilişkilerini iyileştirerek, Camp David Anlaşmalarına (1978-79) giden süreci başlatmıştır. (Goldschmidt & Davidson, 2011, p.431-477, Hourani, 2016, p. 479-499).

Sonuç

Arap-İsrail Savaşları, Filistin Meselesinin İkinci Dünya Savaşı sonrası dönemde gelişimine yön vermiştir. İngiltere'nin Filistin'deki Manda yönetimini sona erdirmesi ve İsrail'in 1948'de ilan edilmesi sonrası 1948'de başlayan ve 1956, 1967 ve 1973'te devam eden savaşlar Araplar açısından net sonuçlar getirmemiş, İsrail'in bir gerçek olarak Ortadoğu'da var olmasına neden olmuş, milyonlarca Filistinlinin de mülteci durumuna düşmesine neden olmuştur. Bir başka deyişle askeri hareketler siyasi amaçlarına ulaşamamıştır. 1948 Savaşı Filistin Meselesinde onarılamaz yaralar açmış, 1956 Savaşı ise Nasır'ın karizmasını yükselterek Arap toplumuna güçlü bir lider armağan etmiştir. Ancak 1967 Savaşı, Araplar için bir travma olmuş ve etkileri hala günümüzde devam eden sorunların başlangıcına neden olmuştur. 1973 Savaşı ise Mısır'ın 1967'deki yenilgiyi kısmen de olsa telafi etmesini sağlamış bununla birlikte, Savaşın hemen sonrası Enver Sedat yönetimindeki Mısır yönünü ABD'ye çevirmiş ve İsrail ile Camp David Anlaşmaları (1978-1979) sürecinin başlamasını sağlamıştır.

Arap toplumu sonraki süreçte de İsrail ile askeri anlamda (Hamas vb.) mücadeleyi bırakmamıştır. Ancak bu dört savaş gibi topyekûn bir mücadele görülmemiştir. Arap-İsrail Savaşları, Filistin Meselesini nihayete erdirememiştir. Bu durumun etkileri ve sonuçları bugün hala Filistin Meselesindeki temel dinamikler olma özelliklerini sürdürmektedir.

Kaynakça

- Cleveland, William L. 2008. Modern Ortadoęu Tarihi. İstanbul: Agora Kitaplığı
- Goldschmit, Arthur & Davidson, Lawrence. 2011. Kısa Ortadoęu Tarihi. İstanbul: Doruk Yayınları.
- Hourani, Albert. 2016. Arap Halkları Tarihi. İstanbul: İletişim Yayınları
- Lewis, Bernard, 2005. Ortadoęu: İki Bin Yıllık Ortadoęu Tarihi. Ankara: Arkadaş Yayınları
- Mansfield, Peter, 2012. Ortadoęu Tarihi. İstanbul: Say Yayınları
- Yılmaz, Türel. 2000. Uluslararası Politikada Ortadoęu: Birinci Dünya Savaşından 2000'e. Ankara: Akçağ Yayınları.

**MÜASİR İDARƏETMƏ SISTEMİNDƏ DAXİLİ AUDİTİN ROLU
THE ROLE OF INTERNAL AUDIT IN THE MODERN MANAGEMENT SYSTEM**

Şahzadə Şirinova

Bakı Biznes Universiteti, Mühəsibat uçotu və audit, Bakı, Azərbaycan

ORCID NO: 0000-0003-2289-6429, JEL code: M10, M42, M50

XÜLASƏ

Məqalədə daxili auditin mahiyyəti, əhəmiyyəti və müasir idarəetmə sistemində rolu təhlil edilir. Təsərrüfat subyektinin fəaliyyətinin səmərəliliyinin artırılması üçün zəruri amillər kimi analitik prosedurlar açıqlanır.

Məqalənin məqsədi müasir idarəetmə sistemində daxili audit funksiyasının rolu ilə bağlı tədqiqat sualını araşdırmaqdır. Həmin məqsədə çatmaq üçün Auditin növlərindən biri olan daxili auditin təsərrüfat subyektinin idarəetmə sistemindəki rolunun və onun mahiyyətinin müəyyən edilməsi vəzifəsi qarşıya qoyulmuşdur.

Daxili auditin mahiyyəti və məzmunu yalnız idarəetmə ilə qarşılıqlı əlaqədə, xüsusi ilə iqtisadiyyatın idarə edilməsi prosesində açıla bilər. Daxili auditin idarəetmə funksiyası onun nəzarət və yoxlama fəaliyyəti ilə əlaqədardır.

Belə ki, daxili audit təsərrüfat proseslərinə nəzarət etməklə idarəetmənin başlıca prinsiplərindən biri olan əks əlaqənin təzahür forması kimi çıxış edir və idarə aparatının bütün tədbirlərinin səmərəliliyindən xəbər verir.

Təsərrüfat subyektinin idarə edilməsi prosesini və düzgün təşkil edilmiş daxili nəzarət sistemini bütün idarəetmə sisteminin ahəngini və səmərəliliyini pozmadan bir-birindən ayırmaq mümkün olmadığından, nəticədə müstəqil kənar audiddən təsadüfi istifadəyə deyil, onun tərkib hissəsi kimi daxili nəzarət sisteminin bir hissəsi olan daimi və effektiv struktura ehtiyac yaranır. Eyni zamanda, daxili nəzarət sisteminin səmərəliliyinin zəruri şərti subyektin müstəqil təşkilatı struktura - daxili audit xidmətinə malik olmasıdır.

Nəticədə Respublikada fəaliyyət göstərən səhmdar cəmiyyətlərin və ya məhdud məsuliyyətli cəmiyyətlərin daxili audiddən istifadə bazar iqtisadiyyatının inkişafının müasir mərhələsində təsərrüfat subyektlərinin idarə edilməsi sisteminin mühüm tərkib hissəsi olduğu və daxili audit peşəsi maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin səmərəliliyini yüksəltməklə, müəssisə və idarə rəhbərlərinə səriştəli kömək etməklə, Azərbaycan iqtisadiyyatının inkişafının sürətləndirilməsində mühüm rol oynayacağı müəyyən edilmişdir.

Açar sözlər: daxili audit, nəzarət sistemi, idarəetmə sistemi, təsərrüfat subyekti, idarəetmə qərarları.

ABSTRACT

The article analyzes the nature, importance and role of internal audit in the modern management system. Analytical procedures are disclosed as necessary factors for increasing the efficiency of the business entity.

The purpose of the article is to investigate the research question about the role of the internal audit function in the modern management system. In order to achieve that goal, the task of determining the role and essence of the internal audit, which is one of the types of audit, in the management system of the economic entity has been set.

The essence and content of internal audit can be revealed only in interaction with management, especially in the process of managing the economy. The management function of internal audit is related to its control and inspection activities.

Thus, the internal audit acts as a manifestation of feedback, which is one of the main principles of management by controlling economic processes, and informs about the efficiency of all measures of the management apparatus.

Since it is impossible to separate the management process of the business entity and the properly organized internal control system without disrupting the harmony and efficiency of the entire management system, as a result, there is a need for a permanent and effective structure that is part of the internal control system as an integral part of it, rather than the occasional use of an independent external audit. At the same time, a necessary condition for the efficiency of the internal control system is that the subject has an independent organizational structure - an internal audit service.

As a result, the use of internal audit of joint-stock companies or limited liability companies operating in the Republic is an important component of the management system of economic entities at the modern stage of the development of the market economy, and the internal audit profession, by increasing the efficiency of financial and economic activities, competently assisting the heads of enterprises and departments, contributes to the development of the economy of Azerbaijan. It has been determined that it will play an important role in its acceleration.

Keywords: internal audit, management system, business entity, management decisions.

Giriş

Məqalənin məqsədi müasir idarəetmə sistemində daxili audit funksiyasının rolu ilə bağlı tədqiqat sualını araşdırmaqdır. Həmin məqsədə çatmaq üçün Auditin növlərindən biri olan daxili auditin təsərrüfat subyektinin idarəetmə sistemindəki rolunun və onun mahiyyətinin müəyyən edilməsi vəzifəsi qarşıya qoyulmuşdur.

Bu sənəd müasir idarəetmə sistemində daxili auditin rolu ilə bağlı ən son nəzəriyyələrlə yenilənir. Müasir idarəetmə sistemində daxili audit funksiyasının rolunu aşkara çıxarmaq üçün ədəbiyyat təhlili aparılmışdır. Məlum olur ki, daxili audit idarəetmənin sütunlarından biridir. Bundan əlavə, daxili audit funksiyasının idarəetmə və şirkətin uğuru üçün vacib bir vasitədir. Daxili audit funksiyasının yaxşı işləməsi idarəetmənin keyfiyyətinin yüksəldilməsi üçün alət ola bilər. Bu səbəbdən hal - hazırkı dövrdə Daxili auditin müasir idarəetmə sistemində inkişaf istiqamətlərinin araşdırılması günün aktual məsələlərindən biridir.

Daxili audit üzrə müxtəlif problemlərin tədqiqatına dair nəticələr Abbasov , 2013; Bayramov 2012; Musayev, 2012; Novruzov,2012; Подольский, Савин, 2016; Сонин, 2015; Сподарик, 2010; Кравченко, 2010; Крышкин, 2013 və digər müəlliflərin əsərlərində öz yerini tutmuşdur.

Adları qeyd edilən alimlərin əsərlərində Daxili auditin müasir idarəetmə sistemində inkişaf istiqamətləri müxtəlif aspektlərdən öyrənilsə də, bu məsələyə alimlər tərəfindən sistemləşdirilmiş formada yanaşmanın olmaması bu mövzunun seçilməsinə əsas yaratmışdır.

Daxili auditin rolu.

Daxili audit - təsərrüfat subyektinin fəaliyyətinin inkişafına və səmərəliliyinin yüksəldilməsinə yönəldilmiş risklərin idarə olunması, nəzarət və idarəetmənin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi və inkişafına sistemli yanaşmaqla təsərrüfat subyektinə öz məqsədlərinə nail olmaqda köməklik edən obyektiv, təminatverici və məsləhətverici fəaliyyətdir[1].

Daxili audit nəzarət sisteminin ilkin forması olmaqla, idarəetmənin əsas elementlərindən biri kimi mühüm əhəmiyyətə malikdir. Daxili auditin mahiyyəti və məzmunu yalnız idarəetmə ilə qarşılıqlı əlaqədə, xüsusi ilə iqtisadiyyatın idarə edilməsi prosesində açıla bilər. Daxili auditin idarəetmə funksiyası onun nəzarət və yoxlama fəaliyyəti ilə əlaqədardır.

Belə ki, daxili audit təsərrüfat proseslərinə nəzarət etməklə idarəetmənin başlıca prinsiplərindən biri olan əks əlaqənin təzahür forması kimi çıxış edir və idarə aparatının bütün tədbirlərinin səmərəliliyindən xəbər verir.

Daxili Audit müstəqil nəzarət formasını yerinə yetirməklə müəssisənin bölmə və şöbələrində idarəetmə qərarlarının yerinə yetirilmə səviyyəsini qiymətləndirir [2].

Təsərrüfat subyektinin strateji inkişafı baxımından ən təsirli olan idarəetmə qərarlarının qəbulu və həyata keçirilməsi üçün idarəetmə prosesinin bütün mərhələlərində daimi və səmərəli daxili nəzarət tələb olunur. Hər bir təsərrüfat subyektinin bazar şəraitində sabit mövqeyinin əsasını onun maliyyə sabitliyi ilə ölçülən maliyyə vəziyyəti təşkil edir.

Maliyyə vəziyyəti təsərrüfat subyektinin rəqabət qabiliyyətini, işgüzar əməkdaşlıq potensialını müəyyən edir, həm təsərrüfat subyektinin özünün, həm də maliyyə münasibətlərində tərəfdaşlarının iqtisadi maraqlarının təminatlarının dərəcəsini qiymətləndirməyə imkan verir.

Bu üsulla, müasir şəraitdə əsas və prioritet kimi təsərrüfat subyektinin maliyyə resurslarının idarə edilməsi məsələsi ön plana çıxır ki, bunun üçün işçi heyəti, ilk növbədə, öz təsərrüfat subyektinin və onun tərəfdaşlarının maliyyə vəziyyətini real qiymətləndirməyi bacarmalıdır.

Bundan əlavə qeyd etməliyik ki, effektiv idarəetmə qərarlarının qəbul edilməsinə təsir edən digər bir faktor mühasibat məlumatlarının əhəmiyyətliyi problemdir. Hal-hazırda, həm tərtibçilərin özləri, həm də birbaşa idarəetmə qərarlarını qəbul edən maraqlı istifadəçilər tərəfindən mühasibat məlumatlarının əhəmiyyətlik dərəcəsini birmənalı qiymətləndirməyə imkan verən vahid meyar yoxdur.

Təsərrüfat subyektinin idarə edilməsi prosesini və düzgün təşkil edilmiş daxili nəzarət sistemini bütün idarəetmə sisteminin ahəngini və səmərəliliyini pozmadan bir-birindən ayırmaq mümkün olmadığından, nəticədə müstəqil kənar auditdən təsadüfi istifadəyə deyil, onun tərkib hissəsi kimi daxili nəzarət sisteminin bir hissəsi olan daimi və effektiv struktura ehtiyac yaranır [6].

Eyni zamanda, daxili nəzarət sisteminin səmərəliliyinin zəruri şərti subyektin müstəqil təşkilatı struktura - daxili audit xidmətinə malik olmasıdır.

Bu səbəbdən iqtisadi münasibətlərin inkişafının indiki mərhələsində daxili auditin məqsədini daxili nəzarət sisteminin səmərəli fəaliyyətinin həyata keçirilməsində və idarəetmə qərarlarının optimallaşdırılmasında təsərrüfat subyektinin idarəetmə sistemində çoxfunksiyalı yardım kimi müəyyən etmək olar.

Belə ki, Daxili Auditor mühasibat uçotunun metodologiyası, mühasibat uçotu standartları üzrə biliklərdən istifadə edərək maliyyə-təsərrüfat əməliyyatlarının mahiyyətini dərk etmək, habelə maliyyə analitikinin, daxili nəzarət xidmətinin bacarıqlarından istifadə etmək, hər bir maliyyə-təsərrüfat əməliyyatının təsirini müəyyən etmək, konkret hesabat maddələrində dəyişiklikləri şərh etmək yolu ilə müəyyən nəticələr formalaşdırır və təsərrüfat subyektinin idarəetmə qərarlarının qəbulu və ya düzəlişləri üçün zəruri tövsiyələr verir [7].

Təsərrüfat subyektinin idarəetmə sisteminin öz fəaliyyətinin daxili auditindən şübhəsiz nəticələr gözləməsinə baxmayaraq, həmişə yadda saxlamaq lazımdır ki, daxili auditorlar öz nəticələrinin və tövsiyələrinin mütləq düzgünlüyünə zəmanət verə bilməzlər.

Əksər hallarda daxili audit bölməsi xidmət bölməsidir. Belə bölmələr əsas istehsal bölmələrinə xidmət göstərir[10].

Daxili audit cəmiyyətdə, müəssisələrdə etibarın bərpa olunmasını təmin edən bir strukturdur[3].

Daxili auditin rolu təşkilatın risklərin idarə edilməsi, idarəetmə və daxili nəzarət proseslərinin effektiv işləməsinə müstəqil təminat verməkdir.

Azərbaycan Respublikasının iqtisadiyyatı inkişaf etdikcə və onun dünya təsərrüfat sistemində inteqrasiyası gücləndikcə iqtisadi-maliyyə münasibətlərində şəffaflığın təmin olunmasında, iqtisadi cinayətkarlığa və əsassız israfçılığa qarşı mübarizədə auditin imkanlarından daha geniş istifadə etmək zərurəti yaranır[2].

Müəssisədə daxili audit xidmətinin (IAS) yaradılmasına qərar verərkən menecerlər onun təşkili ilə bağlı bütün nüansları, üstünlükləri və çatışmazlıqlarını, daxili audit sahəsində problemlə məsələləri öyrənməlidirlər[8].

Daxili auditin təsərrüfat subyektlərinin dayanıqlığının təmin olunmasında, rəhbərliyə düzgün və vaxtında məlumat verilməsi və iqtisadi proseslərin düzgün aparılmasında, düzgün qərarların qəbul edilməsində böyük rolu vardır. Daxili audit, eyni zamanda, son illərdə bütün dünyada böyük bir problemə çevrilmiş şəffaflığın artırılmasında, korrupsiyaya qarşı mübarizədə də böyük rol oynayır[4].

Bu səbəbdən də Respublikada fəaliyyət göstərən səhmdar cəmiyyətlərin və ya məhdud məsuliyyətli cəmiyyətlərin daxili auditdən istifadə bazar iqtisadiyyatının inkişafının müasir mərhələsində təsərrüfat subyektlərinin idarə edilməsi sisteminin mühüm tərkib hissəsidir və daxili audit peşəsi maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin səmərəliliyini yüksəltməklə, müəssisə və idarə rəhbərlərinə səriştəli kömək etməklə, Azərbaycan iqtisadiyyatının inkişafının sürətləndirilməsində mühüm rol oynayacaqdır.

Daxili auditin rolunu və onun müəssisədə tətbiqini təhlil edərkən daxili audit xidmətinin yaradılmasının məqsədəuyğunluğu ilə bağlı sual ortaya çıxır. Belə olan halda A. Belousov və A. Netikşanın fikri ilə razılaşmaq lazımdır ki, daxili audit xidməti yaradılarkən təsərrüfat subyektlərinin miqyasını müəyyən edən meyarlar kimi müəssisənin fəaliyyətinə əlavə nəzarətə ehtiyacın olması və daxili auditin xərcləri onun istifadəsinin faydalı təsirindən artıqlığı nəzərə alınmalıdır [9].

Təəssüf ki, hal hazırda ölkəmizdə daxili auditdən istifadə məcburi xarakter daşımır, bir çox təşkilatlar tərəfindən istifadə olunmur, eyni zamanda, mövcud olan və hələ də lazımı səviyyədə qiymətləndirilməyən azsaylı resurslardan biridir. Bununla belə, daxili audit şöbəsi yaratmaqla menecerlər onun idarəetmə sistemində mühüm rol oynadığına əmin olacaqlar, çünki onun məqsədi idarəetmə orqanlarına effektiv nəzarət həyata keçirmək, riskləri idarə etmək, səhvlərin və saxtakarlığın qarşısını almaq və aşkar etməkdə kömək etməkdir. Effektiv daxili audit müəssisənin xərclərini azalda və onun müsbət son nəticəsini təmin edə bilər.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Azərbaycan Respublikasının "Daxili audit haqqında" Qanunu, Bakı. "Nağıl evi-N" 2007.
2. Abbasov İ. M. "Audit". Dərslük. Bakı. BBU.2013, s 530.
3. Bayramov A.Q. "Azərbaycanda daxili auditin inkişafının əsas istiqamətləri". Azərbaycan Respublikası Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi Aqrar Elmi Mərkəzi, Azərbaycan Elmi-Tədqiqat Kənd Təsərrüfatının. İqtisadiyyatı və Təşkili İnstitutunun Elmi Əsərləri (№1 2012-ci il)
4. Musayev A.F. "Etibarın bərpa olunmasını təmin edən struktur". Daxili audit: Reallıqlar və perspektivlər Beynəlxalq konfransın materialları. Bakı. Nağıl evi.2012, s. 90
5. Novruzov V.T. "İctimai həyatın əhəmiyyətli elementi". Daxili audit: Reallıqlar və perspektivlər Beynəlxalq konfrans materialları. Bakı, Nağıl evi.2012, s. 90
6. Подольский В.И., Савин А.А. Аудит. Учебник (4-е изд.) // Издательство: Юрайт, 2016. 592 с.
7. Сонин А.М. Зачем компании внутренний аудит? / А.М. Сонин // Управление компанией, 2015. № 8.
8. Сподарик, В. Внутренний аудит: проблемы, методика та организация [Текст] / В. Сподарик // Экономичний анализ. – 2010. – № 6. – С. 503-505.
9. Кравченко, В. В. Проблемы та перспективи розвитку внутрішнього аудиту в сучасних умовах господарювання [Текст] / В. В. Кравченко // Наукові праці КНТЕУ. Економічні науки – 2010. – № 17. – С. 32-35.
10. Крышкин О.В. Настольная книга по внутреннему аудиту / О.В. Крышкин. – ООО «Альпина Паблишер», Москва; 2013. С.80.

**EFFECTS OF COVID-19 PANDEMIC TO DIGITALIZATION ASPECTS OF
INTERNATIONAL TRADE**

Rasim MAMMADOV

Azerbaijan State Economic University

International Magistrate and Doctorate Center

INTRODUCTION

The Covid-19 virus, which appeared in the winter of 2019 in Wuhan province of China, quickly affected the whole world. The World Health Organization declared the disease called the Covid-19 pandemic an international health problem on February 11, 2020, and a pandemic on March 12, 2020. The pandemic has had a negative impact on the tourism, transport and transportation sectors operating at the international level. On the other hand, it was observed that there was a big leap in the health sector, food sector, electronic service sector, and people's expenses in this direction increased.

The importance of information and communication technologies has increased, as a result of which the development of electronic commerce and digital marketing has been witnessed. As a result, liberalization and globalization in the economy have increased. A number of legal and economic norms related to e-commerce have been revised and improved.

Along with this study, the effects of the Covid-19 pandemic on international trade and its digitalization will be examined.

METHOD

In this study, researches and reports of international institutions related to the investigation of the electronicization of international trade, as well as statistics published by international organizations, were used. Additionally, statistics of some countries, international organizations and companies are compared with previous years. As a result, it was investigated which sectors in trade were affected by the Covid-19 pandemic.

LITERATURE REVIEW

Regarding the effects of the Covid-19 virus on international trade, many international institutions and organizations such as OECD, World Trade Organization, as well as scientists such as Brynjolfson, Hilbert, Bothma have conducted studies. While contributing to them with statistics and reports of international organizations, scientists have analyzed these statistics from social, economic and cultural aspects and sought answers to the changes that have occurred. During the research, the development of information and communication technology was taken into account, and special attention was paid to the electronicization of economic and financial services, as well as product sales. Taking all this into account, the effects of the pandemic on people's social lives and psychology were taken into account and evaluations were made from this point of view.

DISCUSSION

The process of digitization of international trade started in the 1990s when the Internet entered our lives. Later, the development of internet technologies and services, social media, long-distance trading and establishment of public relations, contactless shopping, block-chain, use of cryptocurrencies as a means of buying and selling, industry 4.0 also had an impact on trade relations. The process of digitization of international trade was not yet complete and is still changing and evolving today.

One of the reasons for the digitization of international trade is the digitization of the world economy. The digitization of the world economy has affected international trade and brought several major changes. The following are the main elements of the digital economy that affect the digitization of international trade (Nikulina, 2020, p.796-797):

- E-commerce, which accelerates change and communication processes in international trade;

- E-banking as a digital technology in banking for participants of international trade, which reduces the time spent between customers and banks;
- Electronic payment systems that speed up exchange processes in international trade and enable information and financial exchange between authorized banks;
- Electronic payment systems and cryptocurrencies, the ability of international trade participants to make electronic payments in the payment process through internet systems;
- Digital marketing that includes digital marketing as a fundamental element and prepares companies as in-game models for buyers and uses social media and online games as the main means for this;
- Digital means of online platforms, which implement the purchase process in real time and create the basic conditions for the emergence of new business models in international trade;
- The Internet of Things and the Internet of Values, which allow the implementation of an effective control system in the field of transportation and warehousing of foreign trade processes;
- Artificial intelligence technologies that develop programming algorithms in international trade;
- Automation and robotization of management in international trade.

E-commerce creates endless opportunities and possibilities for international trade. Thelwall (2001) saw e-commerce as a communication tool. He noted that e-commerce will have a positive impact on sales, company implementation and other marketing strategies.

In the 1980s, e-commerce began with the spread and widespread use of systems called "intranet" used within the company and "extranet" where information exchange and trade relations between companies or between some customers were established. Since the 1990s, the use of intranets and extranets has become widespread. According to the World Bank's research in 1995, about 30,000 companies use e-commerce in Europe alone. With the development of technology, companies have started to use e-commerce more and more. Along with the use of e-commerce in international trade, the legal aspect and effects of e-commerce in international trade have begun to be investigated. In 1997, a conference entitled "Dismantling the Barriers to Global Electronic Commerce" held by the Organization for Economic Co-operation and Development (OECD) in Finland defined a number of laws related to e-commerce, a year later at the conference held in Canada under the title "A Borderless World: Realizing The Potential of Global Electronic Commerce", a plan of events was prepared, and modern e-commerce was directed by technical and legal means. Today, e-commerce processes are carried out in the main 9 groups. The most commonly implemented processes are B2B (Business-to-Business) and B2C (Business-to-Consumer) (Coppel, 2000).

There are reasons why e-commerce is so widely used. These reasons are briefly as follows (Hava, 2022, p. 748):

- E-commerce lowers barriers to entry for companies and creates equal opportunities for all consumers to access products.
- Since web pages are used in e-commerce instead of tools often used in traditional commerce, the need for sellers and buyers to be in the same place has been eliminated and the costs incurred for this have also decreased.
- Eliminated international and local borders and gained access to international markets and gained new customers from all over the world without setting up physical offices or stores.
- As most of the firms operate relatively cost-effectively, a chance to compete equally among manufacturers has been obtained with fast delivery of information and constant access to information. Müştərilərin aldığı mallar ilə bağlı data daha asan toplanıldığından bazarın tələbi daha rahat müəyyənləşdirilir və bununla da firmalara müştəri segmentinə uyğun istehsalə iman verir.
- There is an opportunity for companies to work 24 hours a day.

- Creates an opportunity to enter new markets with product variety without the need for large investments.

During the pandemic, the increase in the volume of e-commerce was first seen in Italy, followed by the Asia-Pacific countries, and then in Europe and North America (OECD, 2020).

During the Covid-19 pandemic, there have been many changes in our customs as humanity. These changes have undoubtedly had an impact on international trade. With the pandemic, many services have gone digital. Changes in people's lifestyles are the main reason for changes in trade. As a result of the Covid-19 pandemic, people were banned from walking comfortably on the streets, many companies switched to the "home-office" system. Many workplaces have been closed, product sales have become digital. Also, during this period, the place and role of social media in human life has increased. While there were 4.388 billion internet users in the world in 2019, there were 4.54 billion internet users in 2020 (We are Social 2019, We are Social 2020). Also, active social media users increased from 3.484 billion in 2019 to 3.8 billion in 2020 (We are Social 2019, We are Social 2020).

Although it was thought that the economy and trade would decline during the pandemic, e-commerce experienced an unexpected peak. According to Statista's Global retail e-commerce sales 2014-2026 report, retail sales in the world in 2019 were 3.351 billion dollars, and in 2020 they were 4.248 billion dollars (Statista 2022). During the Covid-19 period, people's online shopping has increased by 74%. Among these products were toilet paper, single-use gloves, tea, coffee, puzzle books, sports equipments (Bhatti, 2020, p.1450).

Due to the Covid-19 virus, there has been an increase in the income of companies engaged in e-commerce. In the e-commerce sites where the most purchases were made during the pandemic, Amazon.com took the first place with 4059 million dollars, Ebay.com took the second place with 1227 million dollars, and Rakuten.co.jp took the third place with 804 million dollars (Andrienko, 2020).

The Covid-19 virus has caused major problems in delivery services. According to a Netcomm Suisse (2020) study, 85% of international deliveries were to homes, 22% to freight companies, and 19% to workplaces.

CONCLUSION

During the Covid-19 era, people fear for their lives, which has led to an increase in the food sector. Not being able to go out, not being able to have an active lifestyle, many workplaces not working or moving to the home-office system has caused people to trade in electronic form. Research has also found that people take more time for themselves when they can't go out, with most of that time spent in the kitchen, personal grooming, hobbies and browsing e-commerce websites. According to the OECD (2020) trade report, the developments and proposals in the field of e-commerce caused by Covid-19 are as follows. The Covid-19 pandemic has created an opportunity for e-commerce to expand to new companies, customers and product types.

- As a result of the Covid-19 crisis, e-commerce required new legal and economic regulations for individuals and companies.
- Despite differences between countries, Covid-19 has led to an increase in international trade between countries, and has created conditions for new firms to enter the international market.
- As a result of e-Commerce, uncertainties have decreased, transparency has increased, and innovative e-commerce business models have emerged.
- New experiences in international trade communication, digital security, protection of personal secrets, data confidentiality, financial availability have been gained.

REFERENCES

Bhatti, A., Akram, H., Basit, H. M., Khan, A. U., Raza, S. V. ve Bilal, N. M. (2020). E-Commerce trends during covid-19 pandemic. *International Journal of Future Generation Communication and Networking*, 13, 1449-1452.

We Are Social 2019 Digital Report. Link: <https://wearesocial.com/uk/blog/2019/01/digital-in-2019-global-internet-use-accelerates/> (04.12.2022)

We Are Social 2020 Digital Report. Link: <https://wearesocial.com/uk/blog/2020/01/digital-2020-3-8-billion-people-use-social-media/> (04.12.2022)

Bayır, T., (April, 2021). Koronavirüs (COVID-19) ile Yeni Dijital Dünyada Değişen Tüketici Tercihleri. Uluslararası Toplum Araştırmaları Dergisi, 10.26466/opus.829515

Nikulina, O. (2020). Realization of the concept of the belt and road initiative based on the development of digitalization processes in the field of international trade. In New Silk Road: Business Cooperation and Prospective of Economic Development (NSRBCPED 2019) (pp. 795-802). Atlantis Press.

Hava, H., T. (June 2020), Küresel Ticarete Bir Eğilim Olarak E-Ticaret: Covid-19 Pandemisi Sürecinde E-Ticaret ve Uluslararası Ticarete Etkisi. Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, e-ISSN: 2667-8583

Statista (2020). Coronavirus impact on retail e-commerce website traffic worldwide as of June 2020, by average monthly visits. <https://www.statista.com/statistics/1112595/covid-19-impact-retail-e-commerce-site-trafficglobal/> (04.12.2022)

OECD, (2020). E-commerce in the time of COVID-19. OECD tackling to coronavirus (COVID-19), <https://www.oecd.org/coronavirus/policy-responses/e-commerce-in-the-time-of-covid-19-3a2b78e8/> (03.12.2022)

Andrienko, O. (2020). Ecommerce and consumer trends during coronavirus. <https://www.semrush.com/blog/ecommerce-covid-19/> (03.12.2022)

Erdogan, G., M. (2020), Covid-19 Döneminde E-Ticaret Ve Dijital Reklam Yatırımları, Selçuk İletişim Dergisi

AZƏRBAYCAN İQTİSADİYYATINDA İDXALƏVƏZETMƏ MODELİ

Bədəlov İlham

Azerbaijan State University of Economics

İdxaləvəzləmə müəyyən malların ölkənin daxili bazarında analoji, adekvat və ya daha yüksək istehlak xüsusiyyətlərinə malik və idxal olunanlardan aşağı qiymətdə yerli mallarla əvəzlənməsi ilə onların idxalının azaldılması və ya dayandırılması prosesidir.

Bir çox ölkələr idxaləvəzləmə siyasətini tətbiq etmişlər, lakin əksər hallarda o, iqtisadiyyatın effektivliyinə gətirib çıxarmasına baxmayaraq, hissələnən və uzunmüddətli nəticə verməmişdir. Yerli mal istehsalçısının üstünlüyünü təmin edən metodlar arasında çox vaxt yüksək idxal rüsumlarının qoyulması tətbiq edilirdi ki, bu da daxili bazarda sağlam rəqabətin inkişafına şərait yaratmırdı və iqtisadiyyatın effektivliyini azaldırdı. Yerli mallara yalnız daxili bazarda tələb olurdu ki, bu da ixracın azalmasına və valyuta ilə gəlirlərin azalmasına gətirib çıxarırdı. Nəticədə müəssisələrin texnoloji-istehsalat bazasının təkmilləşdirilməsi üçün zəruri olan avadanlıq və texnologiyaların əldə edilməsi üçün valyuta vəsaitlərinin defisiti yaranır. Beləliklə, ölkənin iqtisadi vəziyyəti pisləşir.

C.Bler və Q.Keroll kimi iqtisadçıların fikrinə görə, ölkənin gəlirləri onun xarici ticarət balansına ilə müəyyənəşir. Bunun əsasında milli iqtisadiyyatın inkişafının iki modeli ayırılır. Birinci model əsasən xarici bazara istiqamətlənməni nəzərdə tutan ixrac-yönlü modeldir. İkinci model idxaləvəzləməyə yönəlmişdir. Belə ki, birinci halda inkişaf ölkəyə vəsaitlərin axını hesabına təmin edilir və həmin vəsaitlər nəticədə iqtisadiyyatın lokal sektorunun inkişafına – yeni iş yerlərinin yaradılmasına yönəldilir. Öz növbəsində, əhalinin gəlirlərinin artması sayəsində daxili bazarın həcmi artır [**Hata! Başvuru kaynağı bulunamadı.**].

İdxaləvəzləmə siyasəti iqtisadiyyatın əsasən ölkənin daxili resursları hesabına inkişafını nəzərdə tutur. Bundan başqa, daxili bazara yönəlmiş malların istehsalı zamanı istehsal həcmi hesabına qənaət əldə etmək çətinidir. Buna görə də yerli mal istehsalçısının rəqabət qabiliyyətinin dəstəklənməsi üçün çox vaxt idxal olunan məhsul tərəfdən rəqabətin məhdudlaşdırılması üzrə tədbirlər – xüsusən, idxal olunan mallara əlavə vergilərin qoyulması və milli valyutanın mübadilə məzənnəsinin süni olaraq qaldırılması – tətbiq edilir.

Əksər ölkələr sənaye inkişafı zamanı əvvəlcə idxaləvəzləmə siyasəti vasitəsilə daxili bazarı möhkəmlətməyə, sonra isə ixrac-yönlü iqtisadiyyat modelinə keçməyə üstünlük vermişlər. Sənayeləşmə mərhələsini keçmiş bütün ölkələr idxaləvəzləmə siyasətinin tətbiqi zərurəti ilə qarşılaşmışlar. Qərbi Avropa ölkələri və ABŞ bu strategiyayı ilk dəfə 1850-ci ildə öz sənayelərini dəstəkləmək üçün tətbiq etmişlər. Beləliklə, bu strategiyanın istifadəsinə hələ XIX əsrin ortalarında başlanmışdır. Lakin o, inkişaf etməkdə olan ölkələrdə artıq XX əsrin ortalarında geniş yayılmışdır [**Hata! Başvuru kaynağı bulunamadı.**].

Dünya ölkələri arasında apardığımız müqayisəli təhlilin nəticələri göstərir ki, idxaləvəzləmə modelinin, həm ölkədə formalaşdırılmış sənaye siyasəti, həm də birbaşa xarici investisiyalardan istifadəsi sferasında kardinal şəkildə bir-birindən fərqlənən situasiyalar formalaşmışdır.

Bu anlamda Azərbaycanda formalaşmış yanaşma tərzində də həmin kontekstdə dəyərləndirilə bilər. Belə ki, problemin nəzəri dərəcəsi sferasında – araşdırdığımız bağlılığın mahiyyət çalarları aspektindən, əksər inkişaf etməkdə olan ölkələr (o cümlədən, Azərbaycan) üçün yararlı (praqmatik müstəvidə) ola biləcək ümumiləşdirici yaxud universal məzmun kəsb edən konseptual müddəalar mövcud deyildir. İdxaləvəzləmə modelinin investisiya axınları və sənaye siyasəti ilə bağlılığının xarakteri, hər bir ölkə iqtisadiyyatında spesifik məzmununda təzahür edir. Daha konkret şəkildə ifadə etsək, idxaləvəzləmə sənayesinin həm praktiki təşkili, həm də nəzəri konstruksiyası milli səciyyəlidir, unikaldır, təkrar olunan deyil.

İstehsalda və xarici ticarətdə mal idxalının artımı ilə səciyyələnən struktur disbalanslarının dərinləşməsi Azərbaycanın idxal asılılığını gücləndirir, idxaləvəzləmə konsepsiyasının işlənilməsi hazırlanmasını tələb

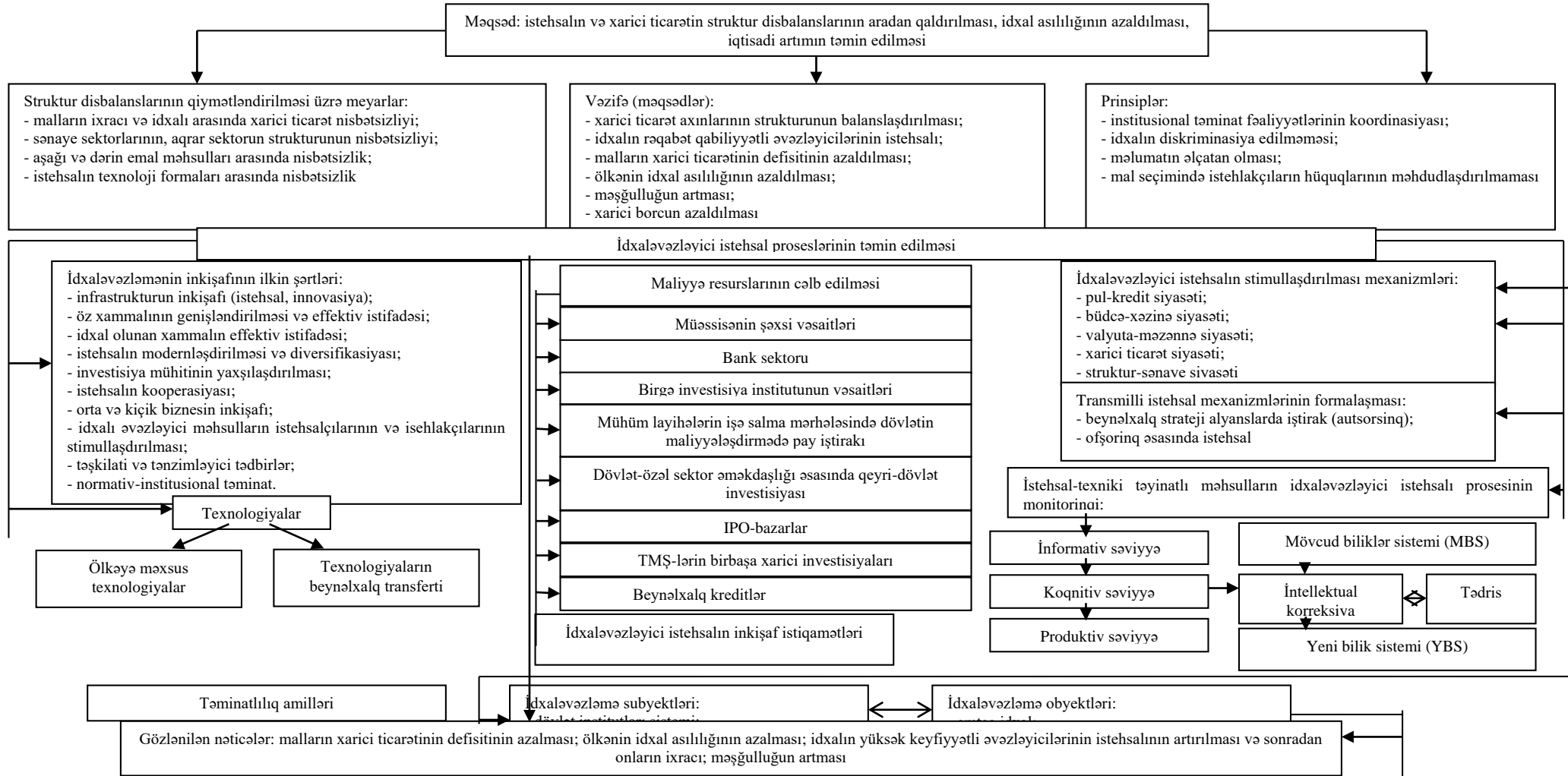
edir.

Təklif olunan idxaləvəzləmə konsepsiyası idxaləvəzləyici istehsalın konseptual modelini və perspektivli inkişaf istiqamətlərini əhatə edir. Konsepsiyanın həyata keçirilməsi istehsalatda və xarici ticarətdə struktur disbalanslarının və ölkənin idxal asılılığının aradan qaldırılmasına şərait yaradacaqdır.

Azərbaycanda idxaləvəzləmənin inkişafı ölkənin resurs və istehsal imkanlarını nəzərə alacaq zəruri şəraitin formalaşmasını tələb edir.

İdxaləvəzləmənin tərəfimizdən işlənib hazırlanmış konseptual modeli idxaləvəzləyici istehsalın, xüsusən, istehsal və maliyyə resursları ilə, istehsal və innovasiya infrastrukturunu ilə təmin edilməsini; əlverişli investisiya mühitinin yaradılmasını, kooperasiya əlaqələrinin güclənməsini və orta və kiçik biznesin, idxaləvəzləyici istehsalın stimullaşdırılması mexanizmlərinin, dövlət və biznes arasında (o cümlədən investisiya-innovasiya sahəsində) tərəfdaş münasibətlərinin inkişafını, normativ-qanunvericilik bazasının təmin edilməsini, beynəlxalq əməkdaşlığın müasir formalarının inkişafını nəzərdə tutan qarşılıqlı əlaqəli elementlərin bütöv sistemidir (şək. 1.1).

International Conference on Economics
"Regional Development - Digital Economy"
PROCEEDINGS BOOK

Şək. 1.1. İdxaləvəzləmənin konseptual modeli *

Konseptual modelin mühüm tərkib hissəsi idxaləvələmənin inkişafı üçün ilkin şərtlərin yaradılmasıdır.

İdxaləvələmənin inkişafının mühüm istiqaməti istehsalını müasirləşdirmiş mövcud müəssisələr əsasında idxaləvələyici məhsulların istehsalının yerləşdirilməsi ola bilər. Bununla yanaşı, xarici istehsalçılardan lisenziyalı istehsalın əldə edilməsi və onun Azərbaycanın ərazisində yerləşdirilməsi işini gücləndirmək lazımdır. Xarici şirkətlərin daxili bazara buraxılmasının (ayrı-ayrı mallarla) yalnız onlar tərəfindən məhsulların ölkə daxilində istehsalının təşkil edilməsi şərti ilə həyata keçirildiyi bəzi ölkələrin təcrübəsini tətbiq etmək lazımdır. Xarici istehsalçılardan idxaləvələyici məhsulların istehsalı üçün lisenziyaların, istehsal avadanlığının və texnoloji xətlərin əldə edilməsi mövcud profilli dövlət institutları vasitəsilə və bunun üçün ayrıca büdcə vəsaitlərinin ayrılması ilə və ya borcların qaytarılmasına dövlət zəmanətinin olması şərti ilə həyata keçirilməlidir [**Hata! Başvuru kaynağı bulunamadı.**, c. 15]. Qeyd edək ki, ticarət tərəfdaşı olan ölkələr Azərbaycana yüksək əlavə dəyəri olan hazır malların ixracında daha çox maraqlıdırlar. Son istehlak mallarının idxalının azaldılması məqsədilə texnoloji istehsalın zəncirlərinin maksimal bağlanması tətbiq etmək lazımdır. İqtisadiyyatın struktur dəyişikliyi inkişafın ticari modelindən istehsal-kooperativ modelinə keçidi nəzərdə tutmalıdır.

Azərbaycanda istehsalın müasirləşdirilməsi prosesləri maliyyə resurslarının defisiti ilə ləngiyir. Müasirləşmə proqramlarının həyata keçirilməsi üçün maliyyə resurslarının çatışmazlığı aparıcı xarici şirkətlər tərəfindən Azərbaycana mal kreditlərinin verilməsinə vadar edir. Bu, Azərbaycanın ticarət balansını saldosuna və xarici borcuna mənfi təsir göstərə bilər. Buna görə də, real iqtisadiyyat sektorunun müasirləşdiriləsi zamanı yalnız investor axtarışı ilə məhdudlaşmadan, istehsal-sənaye komplekslərinin Azərbaycanda kompleks yerləşdirilməsi məsələlərini də həll etmək lazımdır.

Beləliklə, istehsalın müasirləşdirilməsi rəqabət qabiliyyətli idxaləvələmə məhsulunun istehsalı üçün əsas şərtlərdən biridir.

Qeyd edək ki, geniş çeşidli məhsul istehsal edə bilən kiçik müəssisələr daxili bazarın tələbatlarına tez orientasiya olur. Bu, daxili bazarın idxal mallarından ekspansiyasını azaltmaqla yanaşı həmin məhsulun dünya bazarına mühüm ixracatçısı olmağa imkan verir. Eyni zamanda kiçik müəssisələr yerli mənbələrin (xammal) işlənilməsi əsasında defisit mal növlərinə, o cümlədən idxal mallarına tələbatı daha az xərclərlə ödəyir və eyni zamanda daha çox məşğulluğu təmin edir. Kiçik sahibkarlıq bazar konyunkturasının dəyişməsinə operativ reaksiya verir. Qanunvericilik tərəfdən kiçik və orta müəssisələrin fəaliyyəti “Kiçik sahibkarlığa dövlət yardımı haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu ilə tənzimlənir [**Hata! Başvuru kaynağı bulunamadı.**].

Azərbaycanda KOB-nin aktivliyinin stimullaşdırılması üçün aşağıdakılar zəruridir: vergi yükünün azaldılması və kiçik sahibkarlığın idarə olunmasının asanlaşdırılması; innovativ layihələrin maliyyələşdirilməsində dövlətin paylı iştirakı; kreditlərin faiz dərəcələrinin kompensasiyasında dövlətin yardımı, eləcə də KOB subyektləri tərəfindən kreditlərin qaytarılmasına dövlət zəmanətlərinin verilməsi; KOB-nin dəstəklənməsi fondlarının və KOB-yə informasiya və konsaltinq xidmətlərinin göstərilməsi strukturlarının yaradılmasına dəstək; yoxlanışlara, artıq sertifikatlaşdırmaya və icarə haqqına moratoriumun tətbiqi yolu ilə transaksiya xərclərinin azaldılması [**Hata! Başvuru kaynağı bulunamadı.**, c. 120].

Qeyd edildiyi kimi, idxalın strukturunda yüksək texnoloji məhsulların böyük payı vardır. Yüksək texnoloji məhsulların istehsalının artırılması elmi parklar, texnoparklar, biznes-inkubatorlar, texnologiyaların transferti mərkəzlərinin şəbəkəsinin formalaşdırılmasını nəzərdə tutan inkişaf etmiş innovativ infrastrukturun yaradılmasını tələb edir. Bu zaman onun yaradılmasının və fəaliyyətinin normativ-hüquqi, iqtisadi və təşkilati əsaslarını müəyyən etmək lazımdır ki, bu da Azərbaycanın “İnnovativ infrastruktur haqqında” Qanununun işlənilməsi və qəbul edilməsini tələb edir [**Hata! Başvuru kaynağı bulunamadı.**]. Qanunvericilik bazasının müəssisələrin innovativ fəaliyyətinin aktivləşdirilməsi istiqamətində təkmilləşdirilməsi elm tutumlu idxal əvəzləyicilərinin istehsalına imkan verəcək ki, bu da müvafiq olaraq yüksək texnoloji məhsulların idxalının tədricən azalmasına gətirib çıxaracaq.

Yüksək texnoloji məhsulların istehsalının stimullaşdırılması və dəstəklənməsi üçün aşağıdakı tədbirlər görülməlidir:

– elmin, texnikanın və texnologiyaların prioritetli inkişaf istiqamətləri üzrə innovativ məhsula dövlət sifarişi;

– EAM-nin (elmi araşdırma mərkəzlərinin) maliyyələşdirilməsi (o cümlədən tədqiqat mərhələsində özəl sektora aid şirkətlərdə);

– vergi, kredit, gömrük, tarif və digər imtiyazlar vasitəsilə innovativ istehsalın dolayı subsidiyalaşdırılması [**Hata! Başvuru kaynağı bulunamadı.**, c. 9].

Struktur tənəsübsüzlüklərinin aradan qaldırılması aşağı texnoloji və yüksək texnoloji ixrac və idxal arasında həyata keçirilməlidir. Məlumdur ki, bu gün Azərbaycan daxili bazarın yüksək texnoloji məhsullara tələbatını ödəmir. Yüksək texnoloji malların idxal həcmi ixrac həcmindən demək olar ki, iki dəfə yüksəkdir. Yerli sənaye hələ yüksək texnoloji idxalla rəqabət apara bilmir. Yerli məhsulların istehsalında innovativ tərkib hissənin artırılması problem həll olunmamış olaraq qalır.

Xarici ticarətin optimallaşdırılması istiqamətlərindən birinin yüksək texnoloji məhsulların payının artırılması olduğunu nəzərə alaraq, texniki-istehsal təyinatlı məhsulların idxaləvəzləməsinə informasiya, koqnitiv və produktiv səviyyələrə əsaslanan konseptual yanaşma təklif edilmişdir. İnformasiya səviyyəsində idxaləvəzləyici məhsulun rəqabət qabiliyyəti ilə bağlı ola biləcək problemləli şəraitin identifikasiyası və ifadə edilməsi həyata keçirilir; koqnitiv səviyyədə intellektual funksiyalar həyata keçirilir (yeni biliklərin formalaşdırılması); produktiv səviyyədə produktiv texnologiya paradiqması aktuallaşdırılır. Koqnitiv-produktiv monitoring idxaləvəzləyici istehsalın təşkili üçün yeni biliklərin sintezi üçün bazadır.

Yüksək texnoloji məhsulun istehsalının artımı və müvafiq olaraq idxalının azalması üçün mühüm şərt korporativ istehsalat strukturlarının genişləndirilməsidir. Dünya bazarında iri korporativ strukturların rəqabət qabiliyyətinin əsas amili istehsal miqyasında qənaətdir. İnkişaf etmiş ölkələrin iqtisadiyyatlarında korporasiyalar ən dinamik aparıcı struktura çevrilmişdir. Belə ki, ABŞ-da onların payı satılmış məhsulun ümumi həcmnin demək olar ki, 90%-ni təşkil edir.

Aparılmış tədqiqatlar nəticəsində idxaləvəzləyici istehsalın inkişafı üçün maliyyə resurslarının cəlb edilməsi üzrə imkanlar müəyyən edilmişdir.

Onlara aşağıdakılar aid edilir: müəssisənin öz vəsaitləri; bank kreditləri; birgə investisiya institutunun – ƏSV (əhalinin sərbəst vəsaitləri); dövlət-xüsusi müəssisə əməkdaşlığı əsasında birgə investisiya; pioner layihələrin başlanması mərhələsində dövlətin maliyyələşdirmədə paylı iştirakı; IPO(initial public offering)-bazarlarda kreditlər; TMSŞ-lərin birbaşa investisiyaları; beynəlxalq kreditlər [**Hata! Başvuru kaynağı bulunamadı.**, c. 116]. Maliyyələşdirmə mənbələrinin, xüsusən desentralizasiya olunmuş mənbələrin genişləndirilməsi üçün milli mal istehsalçıların, idxalçıların və ixracatçıların müvafiq assosiasiyalarının daha aktiv cəlb edilməsi məqsədəuyğundur.

Ölkədə maliyyə resurslarının çatışmazlığını nəzərə alaraq, idxaləvəzləmənin stimullaşdırılması üçün dövlət-xüsusi müəssisə əməkdaşlığının tətbiqi təklif edilmişdir ki, bu da biznes vəsaitlərini mühüm investisiya layihələrinə cəlb etməyə imkan verir. Dövlət-xüsusi müəssisə əməkdaşlığının tətbiqi infrastrukturun inkişafı, yeni texnologiyaların işlənilib hazırlanması və adaptasiyası üçün mühüm mexanizmdir. İdxaləvəzləməyə şərait yaradacaq tənzimləyici tədbirlər icazə sisteminin təkmilləşməsi hesabına idxaləvəzləyici istehsalatların yaradılması zamanı transaksiya xərclərinin azaldılmasına yönəlməlidir (layihə sənədlərinə bazılmasının maksimal müddətinin müəyyən edilməsi, sahələrin daxil edilməsi prosedurunun sadələşdirilməsi və infraqstruktura qoşulma və s.).

Azərbaycanda son illər ərzində əhalinin sərbəst vəsaitləri hesabına birgə investisiya institutunun (Bİİ) vəsaitlərinin cəlb edilməsi artır ki, bunlar da idxaləvəzləyici istehsalın genişləndirilməsinə yönəldilə bilər. Əgər 2015-ci ilin sonunda Azərbaycanda 834 Bİİ var idisə, 2017-ci ilin sonunda onların sayı 985 idi. AR ÜDM-də Bİİ-nin investisiya aktivlərinin payı 2015-ci ildə 5,8%-dən 2017-ci ildə 9,0%-ə qədər artmışdır [**Hata! Başvuru kaynağı bulunamadı.**].

Uzunmüddətli əsaslarla kapitalın cəlb edilməsi üçün Azərbaycan beynəlxalq fond birjalarında (Initial Public Offering (IPO)) açıq listing şəklində qiymətli kağızların ilkin yerləşdirilməsindən istifadə etməyə başlamışdır [**Hata! Başvuru kaynağı bulunamadı.**].

İdxaləvəzləmənin stimullaşdırılması üçün pul-kredit siyasəti mexanizmləri tətbiq edilməlidir. Kreditlərin faiz dərəcələri yüksək olaraq qalır. Bank sektorunun tədricən möhkəmlənməsi nəticəsində 2018-ci ildə sənayenin bütün sahələri üçün faiz dərəcələrinin azalması baş verdi. Müəssisələrin maliyyə resurslarının çatışmazlığı şəraitində idxaləvəzləyici istehsalın artırılması yollarından biri kommersiya bankları tərəfindən uzunmüddətli kreditləşdirmədir [**Hata! Başvuru kaynağı bulunamadı.**].

AR MB-nin valyuta-məzənnə siyasəti milli valyutanın məzənnəsinin stabiləşdirilməsinə yönəlməlidir. Valyuta məzənnəsinin sabitliyi istehsalat sahəsinə bilavasitə təsir göstərən valyuta risklərinin qarşısını almağa imkan verir.

İdxaləvəzləmənin inkişafında xüsusi rol sənaye siyasətinə məxsusdur. Sənaye siyasətinin mexanizmlərinin tətbiqi idxaləvəzləmə strategiyasının həyata keçirilməsinə yönəlməlidir. Sənaye siyasəti ümumi daxili məhsulun geniş təkrar istehsalının, resurs məhdudyyətlərinin və həddən artıq yüksək enerji sərfiyyatlarının aradan qaldırılmasının təbii fundamentidir.

Sənaye hər şeydən əvvəl iqtisadiyyatın yenidən qurulması, effektivliyinin yüksəldilməsi üçün bütöv sistem və zəruri kritik kütləni əmələ gətirən qarşılıqlı əlaqəli istehsalat və təsərrüfat institutları formalaşdırır.

Nəticə

Apardığımız sistemli tədqiqatların yekunlarına istinadla belə bir qənaətə gəlirik ki, ölkədə idxaləvəzləmə siyasətinin tətbiqi prosesinin 3 mərhələdən ibarət olmaqla reallaşdırılması effektivliyin optimallıq sərhədləri daxilində qərarlaşması nöqteyi-nəzərindən məqsədəuyğun hesab edilə bilər.

1. Birinci mərhələ- yerli xammal potensialından maksimum istifadə əsasında istehlak mallarına olan tələbatın, o cümlədən ərzaq məhsulları ilə təchizatın idxal asılılığına son verilməsi yaxud asılılığın minimum səviyyəyə qədər azaldılması

2. Ənənəvi sənaye sahələrinin (məsəl, metallurjiya yenidən sənayeləşmə) prosesinə cəlb olunması əsas resurs bazası kimi yerli xammaldan istifadə edilməsi; Yeni sənayeləşməyə cəlb edilmiş ənənəvi sferaların, gerçək məzmununda "yeniləşməsinə" təmin edə biləcək müvafiq texnologiyaların idxal yolu ilə əldə olunması

3. Texnoloji yeniləşməyə paralel olaraq davamlı şəkildə ixtisaslı işçi qüvvəsinin hazırlanması
İkinci mərhələ-1) Sənayenin struktur modernləşməsi prosesinə sistemli yanaşma 2) Rəqabət qabiliyyətlilik potensialının yüksək olduğu sahələrin seçimi 3) Sənayenin bütün sahələri üzrə rəqabət qabiliyyətli məhsul istehsalının təşviq edilməsi: o cümlədən institusional təminatda mahiyyət dəyişikliyinə həyata keçirilməsi; Tarif siyasətinin vergi, gömrük və məzənnə siyasəti ilə koordinasiyası. -Yeni texnoloji tutumlu istehsalatın təşkili investisiya qoyuluşunun prioritet sferası kimi təsbit olunması
Yeni texnologiyalar və investisiya yatırımları sferasında dövlət özəl sektor münasibətlərinin bərabər hüquqlu əməkdaşlıq səviyyəsinə yüksəldilməsi

Ölkənin bank sektorunun istehsalat sferasına güzəştli kreditlə təminatının təşviqi və stimullaşdırılması; Bütövlükdə qeyri-neft sənayesinə, bütün mənbələrdən investisiya qoyuluşlarının təşviqi mexanizminin qurulması

Emal sənayesində idxal məhsullarını əvəz edəcək yeni sahələrin yaradılması;

III mərhələ 1) yerli istehsalın əvəz ediyi idxal edilən məhsulların ixraca yönəldilməsi 2) İlkin başlanğıcda zəif inkişaf etmiş ölkə bazarlarına çıxış; 3) ixrac məhsullarının çeşid-keyfiyyət strukturunun, mütəmadi olaraq modernləşdirilməsi; 4) ölkə kapitalının transmilliləşməsi prosesinin həyata keçirilməsi; 5) Geoiqtisadi makroməkanda ölkənin ikinci iqtisadiyyatının formalaşdırılması; 6) geoiqtisadi təkrar istehsal tsikllərinə fəal şəkildə qoşulma; 7) Beynəlxalq nəqliyyat – tranzit qovşaqlarında effektiv ixtirasın təminatı;

Qeyd etmək lazımdır ki, yuxarıda sadalanan tövsiyələrin bir çoxu üzrə intensiv fəaliyyət həyata keçirilməkdədir. Bizim fikrimizcə rəşional gözləntilərin gerçəkləşməsi hər şeydən əvvəl, sistem bütövlüyünün qorunması, intensivliyin artırılması və prosesin davamlılığının təminatı bazasında baş tuta bilər. Bu anlamda, ölkənin xarici iqtisadi fəaliyyətində ənənəvi yanaşmalardan uzaqlaşma geoiqtisadi paradigmanın tətbiqinə keçid, formalaşmış (transregional səviyyədə) şəbəkə sisteminə aktiv şəkildə qoşulma dünya gəlirinə çıxış imkanlarının genişləndirilməsi qaçılmazlıq keyfiyyəti əks edir.

Və bu sadalananlar milli iqtisadiyyatın dayanıqlılığını və bütövlükdə cəmiyyətin yeni keyfiyyət səviyyəsinə rəvan keçidini təmin edən amillər sistemidir.

DÜNYADA FORMALAŞMIŞ HƏRBİ-SİYASİ VƏZİYYƏTİNİN ÖLKƏNİN DAYANIQLI İNKİŞAFINA TƏSİRİ

Dr. Qorxmaz İmanov

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının müxbir üzvü

İspaniya Kral İqtisadiyyat və Maliyyə Akademiyasının xarici üzvü

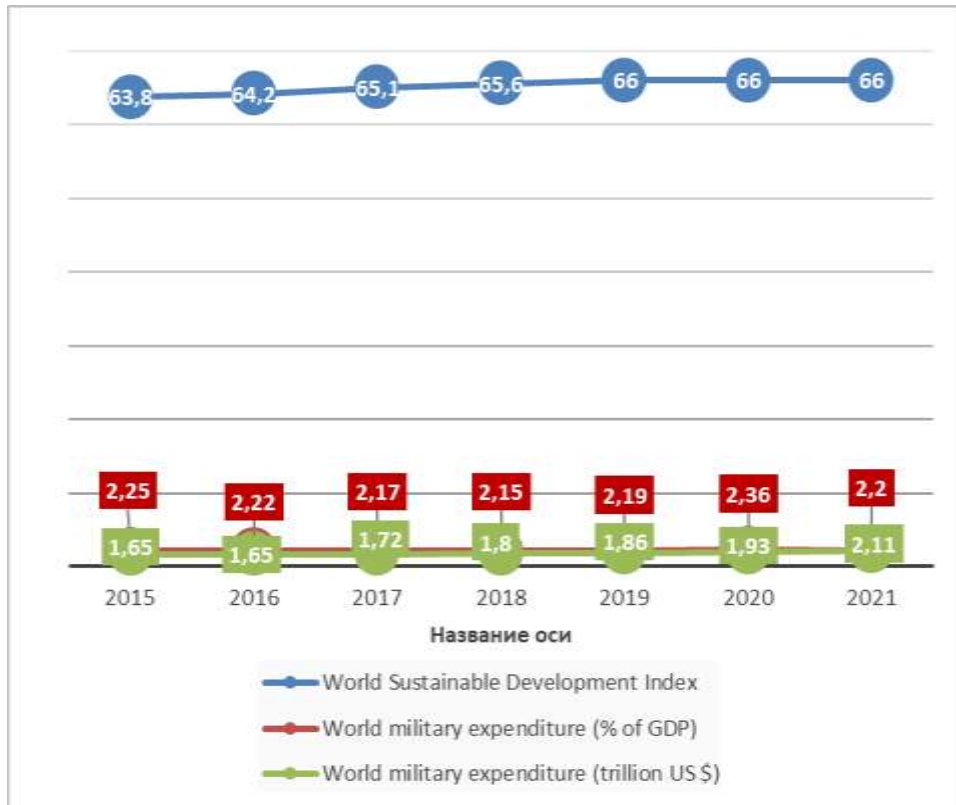
Dünya çox təlatümlü və çətin dövrlərdən keçir. Planetimizin bugünkü mənzərəsinə baxsanız, çox da xoşagəlməz mənzərələr görə bilərsiniz. İki ildən artıq davam edən pandemiya, zaman-zaman alovlanan münaqişələr və müharibələr, iqlim dəyişikliyinə nəticələri, ardıcıl iqtisadi və humanitar böhranlar...

Son illərdə baş verən tarixi hadisələri, qəbul edilən qərarları ardıcılıqla sadalasaq, buna vaxt çatmaz. Ona görə də biz hərbi xərcləri, tətbiq edilən sanksiyaları, pandemiyanı və iqlim dəyişikliyinə əhatə edən ən mühüm hadisələrin nəticələrinin qısa icmalını ilə kifayətlənək.

Stokholm Beynəlxalq Sülh Araşdırmaları İnstitutunun (SIPRI) məlumatlarına görə, Şəkil 1-dən görüldüyü kimi **qlobal hərbi xərclər** 2021-ci ildə real ifadədə 0,7% artımla 2,113 trilyon dollara çatıb.

Ən çox hərbi xərclər ilk beş ölkə ABŞ, Çin, Hindistan, Böyük Britaniya və Rusiyanın payına düşür və ümumi xərclərin 62%-ni təşkil edir.

Şəkil 1. Global hərbi xərclər

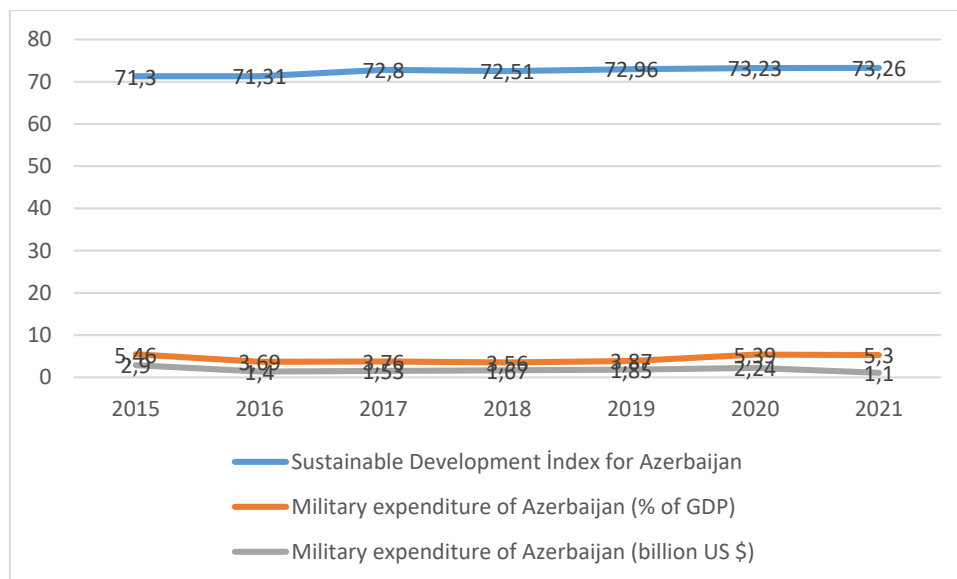
Mənbə: SIPRI and Global Development Report 2015-2021

İnflyasiya səbəbindən artım real ifadədə azalmasına baxmayaraq nominal ifadədə hərbi xərclər 6,1% artmışdır.. Birləşmiş Ştatlar keçən il orduya 801 milyard dollar xərcləyib ki, bu da əvvəlki ilə müqayisədə 1,4% azdır (2021-ci ildə ÜDM-in 3,5%-i). Çin 2021-ci ildə hərbi təxminən 293 milyard dollar xərcləyib ki, bu da 2020-ci ilə nisbətən 4,7%, Hindistan isə 2020-ci ilə nisbətən 0,9% artım ilə 76,6 milyard dollar olub. Şəkil 1 həmçinin göstərir ki, 2019-2021-ci illərdə qlobal dayanıqlı inkişaf

indeksinin (SDI) dəyəri 0-100 miqyasında 66 olduğu zaman dünyada hərbi xərclərin artımı olub. Hərbi xərclər dayanıqlı inkişaf indeksinə təsir göstərmiş və bu müddət ərzində dəyişməmişdir.

<https://www.rbc.ru/politics/25/04/2022/62660d739a794755712a47e41>.

Şəkil 2. SDI və Azərbaycanın hərbi xərcləri (2015-2021)

Mənbə: SIPRI and Global Development Report 2015-2021

Şəkil 2-dən görüldüyü kimi, Azərbaycanın hərbi xərcləri ÜDM-ə nisbətə 2016-cı ildə 3,69%, 2021-ci ildə isə 5,3% təşkil edib. Bu, əsasən Azərbaycanla Ermənistan arasında gedən müharibə ilə bağlıdır. 1988-1994-cü illərdə Azərbaycan və Ermənistan arasında gedən müharibə nəticəsində ümumilikdə 1,7 milyon hektar və ya Azərbaycan Respublikasının ərazisinin 20%-i işğal olunub. Bu ərazilər 33 il işğal altında olub. Müharibə zamanı Ermənistanın işğalçı siyasəti nəticəsində 900-ə yaxın Azərbaycan kəndi talan edilib və dağıdılıb, 20 mindən çox Azərbaycan vətəndaşı qətlə yetirilib, Azərbaycan ərazisinin 20 faizi Ermənistan silahlı qüvvələri tərəfindən işğal olunub. Ermənistan-Azərbaycan müharibəsi nəticəsində Azərbaycanın iqtisadi təhlükəsizliyinə böyük ziyan vurulmuşdur. Müharibə nəticəsində taxıl istehsalının 24 faizini, kartofun 46 faizini, ətin 18 faizini, südün 34 faizini təmin edən 7 minə yaxın Azərbaycan müəssisəsinin fəaliyyəti dayandırılmışdır. Ermənistan Azərbaycanın bütün meşə ərazisinin təqribən 25 faizini, eləcə də müxtəlif faydalı qazıntılarla zəngin (qızıl, xromit və mis) yataqlarını ələ keçirmişdir [Azərbaycan Respublikasının İqtisadi İslahatların Təhlili və Kommunikasiya Mərkəzi].

BMT-nin hesablamalarına görə, Ermənistanın Azərbaycan torpaqlarını işğal etməsindən dəymiş ümumi iqtisadi zərər təxminən 53,5 milyard ABŞ dolları həcmində qiymətləndirilir. Şəkil 2-dən görüldüyü kimi, 2015-2021-ci illər ərzində Azərbaycanın Dayanıqlı İnkişaf İndeksi (Dİİ) çox dəyişməmiş və 2021-ci ildə 1,96 bənd artmışdır.

Ukraynadakı müharibə Ukrayna xalqı üçün bəşəri faciədir, lakin onun iqtisadi nəticələri qlobal xarakter daşıyır. Bu müharibə bilavasitə dünya ticarətinə və investisiyalarına təsir edir. Bunlara aşağıdakılar daxildir: - əmtəə bazarları (xüsusilə ərzaq və enerji); - logistik şəbəkələr; - təchizat zəncirləri; - birbaşa xarici investisiyalar; - xüsusi sektorlar. [Ruta, Michele (red.) 2022. Ukraynada Müharibənin Qlobal Ticarət və İnvestisiyaya Təsiri. Vaşinqton, DC. © Dünya Bankı. <https://openknowledge.worldbank.org/handle/10986/37359> Lisenziya: CC BY 3.0 IGO] hesabatda bildirilir ki, dünya ticarəti 1 faiz azalacaq, qlobal ÜDM-i 0,7 faiz, aşağı gəlirli ölkələrin ÜDM-i isə 1 faiz azalacaq. Bu birbaşa təsirlərdən başqa, müharibənin qlobal ticarət və investisiyalar üçün uzunmüddətli nəticələri əsasən hökumətlərin dəyişən geosiyasi mühitə necə reaksiya verməsindən asılı olacaq.

Dünya ölkələri koronavirus pandemiyası ilə mübarizəyə ümumilikdə 16 trilyon dollara yaxın vəsait ayırıb. Bunu Beynəlxalq Valyuta Fondunun (BVF) icraçı direktoru Kristalina Georgiyeva 2022-ci il

martın 30-da Xarici Əlaqələr üzrə Amerika Şurasının təşkil etdiyi videokonfransda çıxışı zamanı qeyd etmişdir.

Azərbaycan 2021-ci ildə **koronavirus pandemiyası** ilə mübarizəyə 475 milyon ABŞ dollarına yaxın vəsait xərcləyib. Bu barədə Azərbaycanın Maliyyə Nazirliyi bildirib.

Ayrılan vəsait əsasən vaksinlərin və müvafiq tibbi avadanlıqların alınmasına, həkimlərin xüsusi ödənişlərinə yönəldilib. 2020-2022-ci illərdə pandemiya həyat keyfiyyətinə və Azərbaycanın demək olar ki, bütün dayanıqlı inkişaf məqsədlərinə böyük təsir göstərmişdir.

2025-ci ilədək **dünyada iqlim dəyişikliyi ilə bağlı illik iqtisadi itkilər** 1,7 trilyon dollar, 2075-ci ilə qədər isə təxminən 30 trilyon dollar təşkil edə bilər. Bunu Nyu York Universitetinin müxtəlif ölkələrdə yaşayan 738 iqtisadçı və iqlim dəyişikliyi üzrə ekspertləri arasında keçirdiyi sorğunun nəticələri sübut edir.

İqtisadçıların iqlim dəyişikliyinə təsirləri ilə bağlı proqnozları 2015-ci ildə keçirilən sonuncu sorğudan sonra güclənib. İndi yüzlərlə iqtisadçı istixana qazlarının emissiyalarını azaltmaq üçün qətiyyətli addımların atılmasının zəruriliyində həmfikir. Sorğuda iştirak edən iqtisadçıların təxminən 74 faizi emissiyaların azaldılması üçün təcili və effektiv tədbirlərin görülməsinin vacib olduğunu bildirib. Eyni zamanda, iqtisadçıların 89 faizi iqlim dəyişikliyinə ölkələrin gəlirləri arasında disproporsiyanın artıracağına əmindir. Həmçinin, respondentlərin 70 faizi dünya istiləşdikcə ölkələr daxilində bərabərsizliyin dərinləşəcəyini deyir. Bundan əlavə, ekspertlərin 76 faizi iqtisadi itkilər fonunda iqlim dəyişikliyinə qlobal iqtisadi artıma mənfi təsirini proqnozlaşdırırlar.

Yer kürəsinin iqlimi əvvəllər dəyişkən olsa da, son 100 ildə bu, müqayisə olunmayacaq dərəcədə tez-tez baş verir. Son vaxtlar Yer kürəsinin orta temperaturu təxminən 0,6 - 0,7 °C (1,2 - 1,4 °F) artmışdır. Bu, çox görünə bilməz, lakin iqlim "qeyri-xətti" dinamik sistemə çevrildiyindən, temperaturun hətta kiçik dəyişiklikləri də bir sıra kaskad təsirlərə səbəb ola bilər. İqlim Dəyişikliyi üzrə Hökumətlərarası Qrupların (IGCC) alimləri gələcək iqlimi proqnozlaşdırmaq üçün daim bu dəyişiklikləri modelləşdirməyə çalışırlar.

Məlumatlara görə 1850-ci ildən sonra ən isti səkkiz il 1998-ci ildən bəri qeydə alınıb, ən isti il isə 2005-ci il olub.

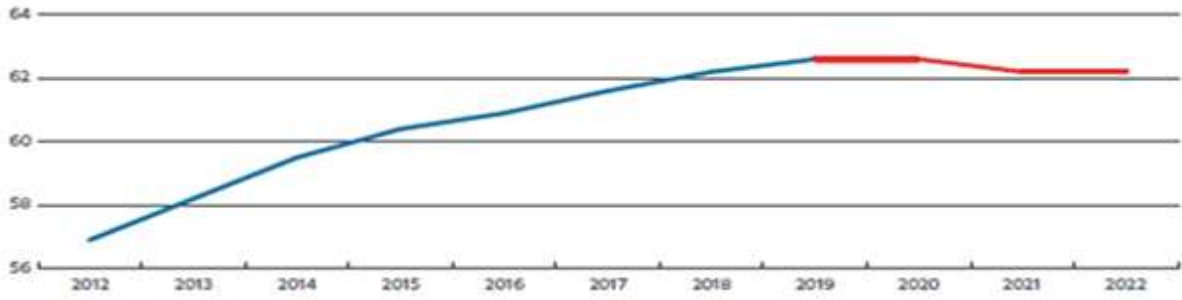
Bu insan fəaliyyəti nəticəsində baş verir. Neft, kömür və qaz kimi yanacaqlardan istifadə etməyimiz, eləcə də meşələrin qırılması Yer in atmosferində karbon qazının (CO₂), eləcə də digər istixana qazlarının miqdarını əhəmiyyətli dərəcədə artırır. Bu qazlar istilik tutma effekti yaradır. XVIII əsrin sonlarında baş verən Sənaye İnkilabından sonra atmosferdəki CO₂ insan fəaliyyəti nəticəsində əhəmiyyətli dərəcədə artıb və bu gün ən azı 800.000 il ərzində müşahidə olunmayan səviyyədədir.

Ümumdünya Meteorologiya Təşkilatının Ekstremal Hava, İqlim və Hidroloji Hadisələrdən Ölüm və İqtisadi İtki Atlasına (1970-2019) görə, bu təhlükələrlə bağlı bütün dünyada 11 000-dən çox fəlakət baş verib, nəticədə 2 milyondan bir qədər çox insan həlak olub və 3,64 trilyon dollar miqdarında zərər olub. Hesabat ekstremal hava, iqlim və hidroloji hadisələr nəticəsində ölüm və iqtisadi itkilərin bu günə qədər ən əhatəli icmalındır. O, bütün 50 illik dövr üçün, eləcə də hər onillik üçün ayrıca qiymətlər təqdim edir.

1970-ci ildən 2019-cu ilə qədər təhlükəli hava, iqlim və hidroloji hadisələr bütün fəlakətlərin 50%-ni, qeydə alınan bütün ölüm hallarının 45%-ni və qeydə alınmış iqtisadi itkilərin 74%-ni təşkil edib. Bu ölümlərin 91%-dən çoxu inkişaf etməkdə olan ölkələrdə baş verib (BMT təsnifatı).

Dünyadakı iqlim dəyişikliyi **Qlobal Qida Təhlükəsizliyi İndeksində (GFSI)** də təsir edir. Şəkil 3-dən görüldüyü kimi, dünya 2012-ci ildən 2015-ci ilə qədər ərzaq təhlükəsizliyi sahəsində böyük nailiyyətlər əldə edib, ümumi GFSI balları 6 faiz artıb. Bununla belə, qlobal qida sistemindəki struktur problemlər artımın sonradan yavaşlamasına səbəb oldu və son üç il ərzində ümumi ərzaq təhlükəsizliyi mühitində tendensiya tərsinə çevrildi.

Şəkil 3. 2012-2022-ci illərdə GFSI-nin ümumi orta balı

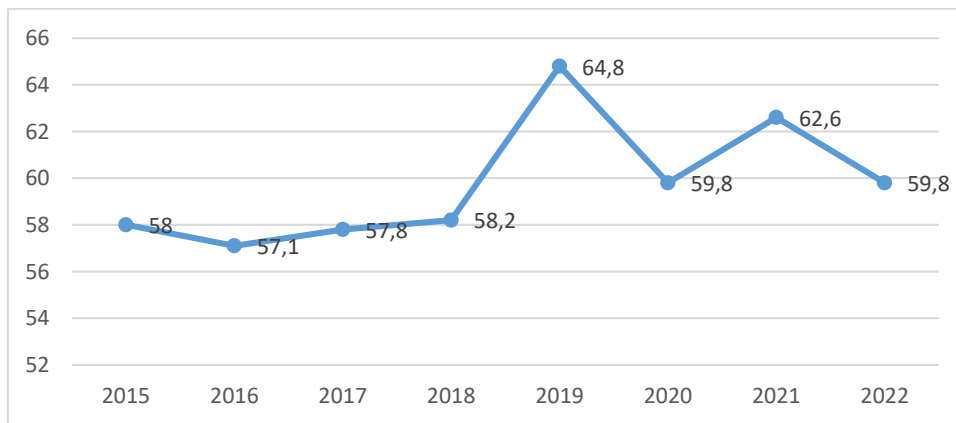
Mənbə: Global food security index, 2022.

Ümumiyyətlə, Azərbaycan iqlim dəyişikliyinə həssas olan, qida istehsalının məhsuldarlığına təsir edən ölkədir. Ölkənin aqrar rayonlarında əsas sahələr əkinçilik, xüsusilə də dənli bitkilər üçün ayrılıb. Adətən payız mövsümündə kifayət qədər yağıntı alan rayonlarda vegetasiya dövründə yağıntının olmaması ciddi çətinliklər yaradıb. Torpağın rütubəti kifayət qədər olmadığından səpilən toxumların çoxu cücərməmiş, cücərməmiş toxumlar isə inkişaf etməmişdir. Bitkilər üçün mövcud olan əlverişsiz şərait gəmiricilər üçün ideal şərait hesab olunur və onlar bundan istifadə edərək nəslini artırır, bitkilərin kökləri və yerüstü orqanları ilə qidalanır, ciddi ziyan vururlar. Kəskin iqlim dəyişiklikləri zamanı aşağı məhsuldarlıq müşahidə olunur, məhsul itkisi artır, məhsulların keyfiyyəti aşağı düşür. İqlim dəyişikliyi ərzaq təhlükəsizliyi üçün əsas stress amillərindən biridir. Bu, Azərbaycan üçün də xarakterikdir. Qlobal istiləşmə, ilk növbədə, ciddi su qıtlığına səbəb olur. Son 30 ildə temperaturun 1,4% artması, yağıntıların 10-15% azalması, quraqlıq illər silsiləsi ölkənin su ehtiyatlarının 15% azaldığını göstərir [Azərbaycanın Hidrometeorologiya Mərkəzi].

Azərbaycan Kənd Təsərrüfatı Nazirliyinin ekspertlərin sözlərinə görə, ölkədə bitkiçilik məhsullarının 80%-dən çoxu suvarılan torpaqlarda istehsal olunur. Bu baxımdan, iqlim dəyişikliyinə təsiri altında su ehtiyatlarının tükənməsi kənd təsərrüfatına, xüsusən də Azərbaycanda ərzaq təhlükəsizliyi indeksinə böyük təzyiq göstərmişdir (Şəkil 4).

Şəkil 4-dən görüldüyü kimi, 2018-2019-cu illərdə Azərbaycanda ərzaq təhlükəsizliyinin indeksi kiçik kənarlaşmalarla tədricən yüksəlib. Lakin 2019-cu ildən bəri 64,8-dən 2022-ci ildə 59,8-ə qədər tərəddüdlə kəskin azalma müşahidə olunur. Bu, müxtəlif səbəblərlə bağlı ola bilər. Bu səbəblərdən biri kimi dünyada baş verən ani koronavirus pandemiyası (COVID-19) və iqlim dəyişikliyi hesab edilə bilər.

Şəkil 4. Azərbaycan Qida Təhlükəsizliyi İndeksi (2015-2022)

Mənbə: Global Food Security Index Report (2015-2022)

Ölkələrin dayanıqlı inkişafına ölkələr və beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən tətbiq edilən **sanksiyalar** güclü təsir göstərir (cədvəl 1). Hal-hazırda ticarət, hərbi, maliyyə və s. kimi müxtəlif sanksiyalar növündən istifadə olunur. Bu qərarlar dövlətlərə və ya qeyri-dövlət subyektlərinə qarşı arzu edilən davranış dəyişikliyi etmək, milli təhlükəsizlik maraqlarını qorumaq və ya iddia edilənlərə qarşı

müdafiə etmək üçün qəbul edilir. Sanksiyalar əvvəlcə beynəlxalq münasibətlərdə istisnalar olsa da, daha ümumi və birtərəfli xarakter alıb.

Cədvəl 1. Növlərə görə dünya sanksiyaları

№	Növlərə görə dünya sanksiyaları	Years					
		2014	2015	2016	2017	2018	2019
1	Ticarət sanksiyaları	116	111	112	84	88	84
2	Silahlara qarşı	84	83	82	70	70	65
3	Hərbi yardım	67	64	63	58	58	54
4	Maliyyə sanksiyaları	162	153	151	133	144	148
5	Səyahət sanksiyaları	91	87	88	92	92	93
6	Digər sanksiyaları	38	30	29	33	30	29
Ümumi		558	528	525	470	482	473

Mənbə: Drexel Economics Working Paper Series WP 2021-10.
<https://drive.google.com/file/d/1ERc5uNcTumu8gyjOhzDtRNIWgkpk03T8/view>

ABŞ və Aİ-nin Ukraynadakı hərbi əməliyyatlara görə Rusiyaya qarşı sanksiyaları, Rusiya iqtisadiyyatına və rublun məzənnəsinə təsiri, və tətbiq edilən sanksiyaların Aİ və ABŞ iqtisadiyyatlarına bumeranq effekti, Rusiya siyasətçilərinə və sahibkarlarına qarşı sanksiyalar, Rusiya banklarının beynəlxalq ödəniş sistemlərindən ayrılması, texnologiya idxalına qadağalar, beynəlxalq şirkətlərin Rusiyada işləməkdən imtinası dünyanın ayırı-ayrı ölkələrinin dayanıqlı inkişafına güclü təsir göstərir. İqtisadi ekspertlərin fikrincə, ABŞ-ın Rusiyaya qarşı sanksiyalarının Azərbaycan üçün müsbət və mənfi nəticələri olacaq. Azərbaycan iqtisadiyyatı üçün sanksiyalara görə çıxışı məhdudlaşan Rusiya mallarını (neft, qaz ixracı) beynəlxalq bazarlarda əvəz etmək imkanı müsbət ola bilər. Mənfi hal kimi Rusiyada çalışan azərbaycanlıların ailələrinə göndərdikləri pul köçürmələrinin çətinləşməsinə göstərmək olar.

"Rusiya Federasiyası ilə Azərbaycan arasında ticarət dövriyyəsi orta hesabla 3 milyard dollar təşkil edir ki, bunun da təqribən 2,3 milyard dolları Rusiyadan idxal olunur, 0,7 milyard dolları isə bizim ixracımızdır. Başqa sözlə, Rusiyaya ixrac edilən hər 100 dollar Azərbaycan malına 300 dollar idxal edirik dəyərində mallar ölkəyə gətirilib [www.stat.gov.az]. Son vaxtlar Ukrayna-Rusiya müharibəsi ilə əlaqədar Avropa İttifaqı (Aİ) və ABŞ (ABŞ) Rusiyaya qarşı iqtisadi, siyasi və hərbi sanksiyaları bir neçə dəfə artırır. ABŞ prezidenti Co Bayden son çıxışlarından birində Rusiyaya qarşı sanksiyaların alternativinin Üçüncü Dünya Müharibəsi ola biləcəyini söyləmişdir.

Qlobal iqtisadiyyatda baş verən dərin disbalans, maliyyə sektorunun hipertrofik inkişafı, fikrimizcə, təkcə iqtisadiyyatın real sektorunda deyil, həm də bütövlükdə reallıqdan əhəmiyyətli dərəcədə uzaqlaşan, dollar mərkəzli struktur böhranına gətirib çıxaracaq. Ümid edirik ki, bu, regionallaşma tendensiyalarının artmasına səbəb olacaq. Eyni zamanda qeyd etmək lazımdır ki, texniki-iqtisadi inkişafın idarə edilməsi üzrə daha effektiv institutlar onların tətbiq olunacağı regionlarda davamlı və qabaqcıl müsbət tendensiyaları təmin edəcəkdir.

Xatırlatmaq istəyirəm ki, 20-ci əsrdə məhz Birinci Dünya Müharibəsinin əvvəlində ABŞ-da yeganə emissiya mərkəzinin yaradılması baş verdi və bu, dünya iqtisadiyyatının inkişafı baxımından müəyyənəddici məqama və başlanğıc nöqtəsinə çevrildi. Hesab edirəm ki, ABŞ-ın Federal Ehtiyat Sisteminin yaradılması 20-ci əsrdə Amerika iqtisadiyyatında maliyyə sektorunun kütləvi defoltların və iflasların öhdəsindən gələ bilmədiyini göstərən ilk böyük böhrana cavab idi. Bu əvvəlki təşkilat sistemi və keçmiş bazarlar şəraitində mənfəət əldə etməyin mümkünsüzlüyü ilə bağlıdır.

Birinci Dünya Müharibəsi, yeni bazarların mənimsənilməsi və sərhədlərin yenidən cızılması ilə başa çatsa da, yeni uzunmüddətli reallıqların tam şəkildə müəyyənləşdirilməsi ilə nəticələnmədi. Sonra ABŞ-da "Böyük Depressiya" baş verdi ki, bu da öz növbəsində İkinci Dünya Müharibəsinin başlaması ilə başa çatdı. Amma mənə, o dövrün Qərbdə müşahidə olunan problemləri Böyük Avrasiyada sənayeləşmə və iqtisadi inkişaf üçün "imkanlar pəncərəsi" nə çevrildi. Qeyd etmək lazımdır ki, o zaman

SSRİ rəhbərliyi bu “imkanlar pəncərəsi”ndən kifayət qədər səmərəli istifadə etdi və qısa müddətdə ölkədə sənayeləşmə yüksək texnoloji səviyyədə həyata keçirdi.

Eyni zamanda, əminliklə qeyd etmək olar ki, Qərbi Qlobal Layihəsinin bu gün yaşadığı mürəkkəb və sistemli problemlər fonunda heç bir sırf siyasi qərar onun çərçivəsində böhranın qaçılmazlığını ləğv edə bilməz. Hazırda baş verən hadisələr ən azı yüz il əvvəlki böhrana çox bənzəyir. Çünki Qərbdə mövcud olan iqtisadi model çərçivəsində kapitalın səmərəliliyi fəlakətli şəkildə aşağı düşdüyündən iqtisadiyyatın yalnız maliyyə sektoruna əlavə pul cəlb etməklə iqtisadiyyatı stimullaşdırmaq mümkün deyil. Covid-19 və onu müşayiət edən bütün siyasi, iqtisadi, sosial və humanitar proseslər, məncə, dünyada nizam üçün qaçılmaz olanı açıq şəkildə təsdiq etdi. Dünyanın texnoloji və iqtisadi strukturlarında baş verən dəyişikliklər üçün əla vaxtdır. Mütəxəssislər üçün bu, keçmiş texnoloji nizamın əsas sahələrinin səmərəliliyinin kəskin azalmasında aydın görünürdü ki, bu da ilk növbədə əsas enerji daşıyıcılarının qiymətlərinin artmasına, sonra isə onların təbii çöküşünə səbəb oldu və həmin dövrdə 2000-ci illərdə yaranan qaz və neft qiymətlərinin yüksəlməsi, real tələbin azalması ilə rentabelliği qorumaq mümkün olmadı. Pandemiyanın yayılmasından sonra iqtisadiyyatın yüksək texnologiyalı sektorları güclü investisiya impulsları əldə etdikdən sonra bizə onların dünyada texniki-iqtisadi inkişafın əsas istiqamətləri kimi yekun mövqelərini gözləmək lazımdır. Eyni zamanda, bu texnologiyaların əsas tətbiq sahələri insan kapitalının inkişafı ilə birbaşa əlaqədardır. Bu, təbii ki, ilk növbədə səhiyyə və təhsildir. Bununla yanaşı, müasir dövrdə dünya iqtisadi strukturunun dəyişməsi əlamətdar və səciyyəvi haldır. Sözün əsl mənasında gözlərimiz önündə Böyük Depressiyadan sonra təxminən yüz il ərzində dünya iqtisadiyyatının sabitliyini təmin edən idarəetmə institutları öz effektivliyini itirir, həmçinin SSRİ-nin dağılmasından sonra qalan Vaşinqtonda yerləşən yeganə qlobal iqtisadi və siyasi qərarların qəbulu mərkəzi də effektivliyini itirmək ərəfəsindədir. Eyni zamanda, gözümüzün qarşısında Cənub-Şərqi Asiyada formalaşmaqda olan texniki-iqtisadi inkişafın idarə edilməsi üzrə yeni institusional modelin gücü və təsiri artır. Çinin, daha sonra Hindistanın və bir sıra digər Asiya ölkələrinin iqtisadi nailiyyətlərini yalnız onlarda ucuz işçi qüvvəsi ilə və nəticədə transmilli korporasiyaların istehsal imkanlarının onlara ötürülməsi ilə əlaqələndirə bilən yalnız çox səthi təhlildir. Dərin struktur, sistemli və hərtərəfli təhlil tamamilə aydın şəkildə göstərir ki, bu ölkələrdə dövlət səviyyəsində strateji planlaşdırma mexanizmləri institutları, eləcə də biznes səviyyəsində indikativ planlaşdırma mexanizmləri əsasında daha səmərəli inkişaf institutları formalaşmışdır. Bu qurumlar dövlət-özəl tərəfdaşlıq kimi sıx əməkdaşlıq edir, burada dövlət biznesi inkişaf məqsədləri üçün uyğun infrastrukturla, eləcə də investisiya və innovasiya fəallığının davamlı artması üçün əsas olan “uzun, sərfəli pul”la təmin edir.

Sözün əsl mənasında belə başa düşülür ki, dünyada baş verən hadisələrdən istifadə edərək qlobal maliyyə mərkəzləri öz immunitetlərini qorumaq üçün “Hibrid müharibədən” bəşəriyyətlə istifadə edir. Nəticədə, bu mərkəzin fəaliyyətindən əsas faydalanan qlobal maliyyə oliqarxiyası bu il ABŞ-da irimiqyaslı dollar emissiyasını həyata keçirməklə çox trilyon dollarlıq öhdəlikləri boşalda və nəhəng maliyyə köpüyünü söndürə bildi. Lakin bu ssenarinin həyata keçirilməsinin problemi ondan ibarətdir ki, texniki və iqtisadi inkişafın obyektiv qanunları mövcuddur və biz görürük ki, Çin, hətta bu son dərəcə çətin ilin nəticələrinə görə, faktiki olaraq yeganə böyük ölkəyə çevrilir. dünya iqtisadiyyatı, Ümumi Daxili Məhsulun (ÜDM) müsbət dinamikasına inamla daxil olur.

Bu gün əminliklə demək olar ki, dünya iqtisadiyyatı son onilliklərdə ən böyük struktur dəyişikliklərindən keçir. Gözümüzün qabağında uzun illərdir ki, qlobal əmək bölgüsü sisteminə və ümumi qlobal dünya bazarına əsaslanan dollar mərkəzli dünya iqtisadiyyatı özünün regenerasiya imkanlarını sərf edib və çatlayır.

Bu proseslər öz növbəsində ölkələrin milli iqtisadiyyatları üçün yeni çağırışların formalaşmasına gətirib çıxarır. Məncə, artıq başa düşməyin vaxtıdır ki, daha çox dollar köpüyü inflyasiyası və yüksək əmtəə qiymətlərindən sonrakı inflyasiya dividentləri üçün vaxt artıq başa çatıb. Bu isə o deməkdir ki, elmi nəqteyi-nəzərdən ölkələrin aparıcı iqtisadiyyatlarının valyuta və xammal təminatına bel bağlamaq ağılabatan görünür. Xammal ixracından əldə edilən gəlirlərin qaçılmaz azalması ilə region ölkələri bir tərəfdən yüksək texnologiyaya diqqət yetirməklə investisiyaların artırılmasına əsaslanan yeni iqtisadi idarəetmə modelinə keçmək imkanlarını tapmalı olacaqlar. yüksək səviyyəli innovasiyaya malik sənaye sahələri, digər tərəfdən isə öz məhsulları üçün genişləndirilmiş bazarlar formalaşdırır.

Nəticə

Dünyada baş verən hərbi-siyasi hadisələrin təhlili göstərir ki, müharibələr, sanksiyalar, koronavirus epidemiyası, iqlim dəyişikliyi, dünya iqtisadiyyatının və ölkələrin dayanıqlı inkişafına güclü təsir göstərir. Nəticədə dünya əhalisinin həyat səviyyəsi, iqtisadi artım tempi, əhalinin sayı və psixoloji durumu aşağı düşür. Bu nəticə sosial, hərbi-siyasi, iqtisadi və ekoloji sahələrdə mühüm qərarlar qəbul edən aparıcı ölkələr və rəhbər şəxslər üçün əsas xəbərdarlıq siqnalı olmalıdır. Yuxarıdakı təhlillərə əsasən qeyd etmək lazımdır ki, xüsusilə də səmərəli fəaliyyət göstərən qurumlar bu ölkələrdə texniki-iqtisadi inkişafı idarə edir və bu ölkələrin iqtisadiyyatında davamlı və müsbət tendensiyaları təmin edir. Ona görə də strateji baxımdan, görünür ki, "beynəlxalq maliyyə mərkəzi"nin qlobal liderliyi saxlamaq planları baş tutmayacaq və məncə, dünya ölkələri dərk etməlidirlər ki, bu strateji parçalanmada həmin dövlətlər və regionlar bu strateji parçalanmanı həyata keçirəcək. Qeyd etmək lazımdır ki, iqtisadi inteqrasiyanı genişləndirmədən heç bir ölkə dünya iqtisadiyyatının nəhəngləri ilə rəqabət apara bilməz.

Nəhayət, formalaşmaqda olan makroregion gücləri arasında maraqlar balansının yaradılmasından sonra qlobal dayanıqlı inkişaf təmin oluna bilər.

**THE ROLE OF THE POTENTIAL OF THE LIBERATED TERRITORIES TO INCREASING
SDG INDICATORS AZERBAIJAN**

Gorkhmaz Imanov

Control Systems Institute of the Azerbaijan National Academy of Sciences

Samir PurRiza

Control Systems Institute of the Azerbaijan National Academy of Sciences

ABSTRACT

In this paper influence of social, economic and ecological resources of liberated territories on increasing the indicators of sustainable development goals (SDG) of Azerbaijan was investigated. For a qualitative analysis, the percentages for achieving the SDG goals were divided into very low, low, high and very high levels. The volume of liberated territories resources was taken from the report of President of Azerbaijan Republic Ilham Aliev and director of Center of Analysis of Economic Reforms and Communication Vusal Qasimli. Firstly, quantity and quality indicators of SDG in 2018-2020-th years were analyzed. Then social, economic and ecological indicators of liberated territories were analyzed and quality level of SDG indicators in close perspective was defined.

Key words: sustainable development goals (SDG), liberated territories, quantity and quality indicators.

1. INTRODUCTION

The sustainable development goals (SDGs) were adopted in 2015, succeeding the Millennium Development Goals (MDGs). While the MDGs focused on improving well-being in the developing world, the 17 SDGs address all countries and aim at reconciling economic and social with ecological goals. SDG index score can be interpreted as the percentage of achievement. We adopt a social ecology perspective and critically reflect on the SDGs' potential for monitoring, supporting, and bringing about a transformation towards sustainability. According to the Sustainable Development 2020 report, Azerbaijan climbed five positions compared to 2019 and took 54th place. Azerbaijan's SDG index stood at 72.6 this year, which means that the country is on average 73% on track to achieve the best possible outcome for 17 SDGs. In this paper the potential influence of liberated territories of Garabagh on sustainable development goals of Azerbaijan was investigated.

2. SDG SCORES AND INDEX OF AZERBAIJAN

The value of the SDG index for 2018-2020 is given in Table 1 [1],[2],[3].

Table 1 The value of the SDG index Azerbaijan for 2018-2020.

Sustainable development goals (SDG)	Years				Quality indicators
	2017	2018	2019	2020	
SDG 1 – No poverty	99,7	100	100	100	VH
SDG 2 – Zero hunger	52,8	57,9	58,2	55	H
SDG 3 – Good health and well-being	74	74,3	75,3	74	H
SDG 4 – Quality education	89,4	90,1	90,8	90	VH
SDG 5 – Gender equality	53,7	68,2	53,9	53	H
SDG 6 – Clean water and sanitation	89,9	76,4	62,8	70	H
SDG 7 – Affordable and clean energy	84,1	85,7	91,0	91	VH
SDG 8 –Decent work and economic growth	57,6	61,2	68,1	70	H
SDG 9 – Industry, innovation and infrastructure	37,7	38,7	37,3	38	L
SDG 10 – Reduced inequalities	82,2	68,4	68,3	70	H
SDG 11 – Sustainable cities and communities	82,4	79	83,1	83	VH
SDG 12 – Responsible consumption and production	77	77,2	89,1	83	VH
SDG 13 – Climate action	80,3	82,3	90,6	91	VH
SDG 14 – Life below water	22,5	22,5	22,5	22,5	VL
SDG 15 – Life on land	63,7	66,3	66,9	70	H
SDG 16 – Peace, justice and strong institutions	62,1	72,3	70,2	75	H
SDG 17 –Partnerships for the goals	55,4	57,2	69,8	70	H
SDG index score		70,8	70,5	72,6	H
Quality level of SDG index scores		H	H	H	

To define the quality level of SDG index and indicators, interval 0-100 were divided to four linguistic terms:

0-25 – Very low (VL), 25-50 – Low (L), 50-75 – High (H), 75 – 100 – Very high (VH).

In addition, the report shows that Azerbaijan has achieved the goal of “poverty eradication” of the Sustainable Development Goal. The country is also improving in other sustainable development goals. Thus, despite the remaining challenges, the trend towards sustainable goals of “zero hunger”, “good health and well-being”, “affordable and clean energy”, “sustainable cities and communities”, “climate action”, “Peace, justice and strong institutions” and “partnerships to achieve goals” are being strengthened in Azerbaijan.

Regarding the goal of “clean water and sanitation”, while significant challenges remain, there is a trend in Azerbaijan called “on the right track”, which means that Azerbaijan is on a course that is likely to lead to the achievement of this SDG.

3. ECONOMIC POTENTIAL OF LIBERATE LANDS

Main potential of liberated territories will influence the following SDG indicators:

6 – Clean water and sanitation; 7 – Affordable and clean energy; 8 – Decent work and economic growth; 9 - Industry innovation and infrastructure; 11 - Sustainable cities and communities; 15 – Life on land

SDG 6 – Clean water and sanitation

In this context, the rich water resources of the liberated territories are of particular importance for the industry and agriculture of the country. The Sarsang reservoir was built in 1976 on the Terterchay river

in the territory of the Agderin (currently Terter) region. Its total capacity is 560 million m³, and the height of the dam is 125 m. By the height of the dam, the Sarsang reservoir is considered a reservoir with one of the highest dams in the country.

In addition, the liberation of the Khudaferin reservoir, located on the territory of Jebrail and Zangilan, means irrigation of 75 thousand hectares of new land and improvement of irrigation of existing irrigated land. According to some estimates, the volume of this reservoir is 1.6 billion cubic meters.

There is also an assumption that there are 11 underground sources of drinking water in the region, which means the supply of drinking water in the amount of 1 million 986 thousand m³ / day.

SDG 7- Affordable and clean energy indicators, will be improved by:

1. Solar energy potential - m3000-4000 MHz;
2. Wind energy - 300-500 MW;
3. Hydroelectric power station - Xudaferin – 280 Mvt; Kalbadjar – Laçın – 120 Mvt;

SDG 8-Decent work and economic growth:

1. Oil reserves – 200 mln tonn;
2. Gas reserves – 250 mlrd m³;
3. Investment– 1.3 mlrd USD;
4. Different 155 field of natural resources.

There are 155 deposits of various types of minerals in the occupied territories, including: 5 gold deposits, 6 mercury deposits, 2 copper deposits, 1 lead and zinc deposits, 19 facing stone deposits, 10 sawn stone deposits, 4 cement deposits, 13 deposits of various types of building stones, 1 deposit of soda raw materials, 21 deposits of pumice and volcanic ash, 10 deposits of clay, 9 deposits of sand and gravel rocks, 5 deposits of building sand, 9 deposits of gypsum, anhydride and clay gypsum, 1 deposit of perlite, 1 deposit of obsidian, 3 deposits of vermiculite, 14 deposits of colored and decorative stones (agate, jasmine, onyx, cad, pefritoid, etc.).

In these deposits, minerals were discovered that are of great importance for the development of the economy. Among them, the following minerals with confirmed industrial significance can be listed: 132.6 tons of gold, 37.3 thousand tons of lead, 189 million m³ of sawn stone, 1 million 526 thousand tons of gypsum, 18 million 432 thousand m³ of facing stone, 23 million 243 thousand m³ clays, 57 million 965 thousand tons of building stone, 96 million 987 thousand tons of sand and gravel rock, 1898.4 tons of mercury, 4 million 473 thousand m³ of perlite, 2 million 144 thousand m³ of pumice, 129 million 833 thousand m³ of limestone for the production of soda, 147 million 108 thousand tons of cement raw materials, etc.

The occupied territories are very rich in various types of building materials, which are of great importance in the industry and construction of Azerbaijan. There are large reserves of such materials at the Chobandag (140 million tons of limestone, 20 million tons of clay), Shahbulag (25 million tons of clay), Boyakhmedli (45 million tons of clay) deposits and others located in the Agdam region. Also, large deposits of large building stone are located in Khankendi, and marble - in Kharov.

In 2021, government investment in Garabakhby \$ 1.3 billion will boost potential non-oil GDP. The results will be obvious: new fixed assets - roads, electricity, gas and other infrastructure facilities will contribute to economic growth, as well as increase the potential of the economy in the future. State investments will play a catalytic role in Garabakh and create a basis for non-state investments.

SDG 9 - Industry innovation and infrastructure

Azerbaijan is determined to mobilize all resources and stakeholders to revitalize Garabakh, to transform "ghost settlements" into smart cities and smart villages, with a particular focus on the needs of the most vulnerable groups – the 1 million internally displaced persons (IDPs) and refugees.[4]

The initial survey shows that water resources, electricity, opportunities for the development of the recreational industry and rich mineral deposits form the skeleton of the industrial potential of the liberated territories.

It is assumed that 39.6% of the total geological reserves of mineral waters in Azerbaijan fall on the share of the occupied regions.

In the occupied territories there are about 120 deposits of mineral waters of various composition and medicinal value. In other dimensions, this means a mineral water supply of 7805 m³ / day.

SDG 11 - Sustainable cities and communities

Drinking water - 1986000 m³ (daily);

The State Agency for Highways (GAAD) has started implementing projects for the construction of the Khudaferin-Gubadly-Lachin and Khanlyg-Gubadli highways in Karabakh, the agency said.

The length of the Khudaferin-Gubadly-Lachin highway will be 66 km. This highway will start from the Hajigabul-Minjivan-Zangezur corridor section of the road, passing next to the Khudaferin reservoir.

In addition, it is planned to build a Khanlyg-Gubadly road with a length of 17 km, which will become a branch of the Khudaferin-Gubadly-Lachin road, separating from it in the Khanlyg settlement and stretching to the city of Gubadli.

Azerbaijan intends to build a railway from Horadiz to Shushi, President Ilham Aliyev said. "The construction of the Horadiz-Fizuli and then Fizuli-Shusha railway is envisaged," APA news agency quoted him on January 8, 2021 [5].

SDG 12 - Responsible Consumption and Production, Factors Affecting:

The liberation of the occupied territories will give a new impetus to the development of our agriculture, since this is a very fertile land for growing various crops and keeping livestock. "We have already started planning the further development of our agriculture in connection with the liberation of the territories", President of Azerbaijan I. Aliyev said in an interview with the Japanese newspaper Nikkei [5].

SDG 13 – Climate action

1. Total forest area - 246.7 thousand hectares, including valuable forest area - 13197 ha;
2. Forest area - 174 thousand hectares; 3. Total damage - 820 billion USD (Garabakh);
4. 2 reserves, 4 reserves; 5. 155 deposits of various natural resources [6].

SDG 15 – Life on land

2 Protected areas

4 Wildlife sanctuary

Various natural monuments, rare species of plants and animals are widespread in the occupied region. The occupied mountainous zone of the Lesser Caucasus is a large forest region of Azerbaijan. The total forest area of the region is about 246.7 thousand hectares, including 13197 hectares of valuable forests [6].

CONCLUSION

The analyzed potential of the liberated territories makes it possible to conclude that the indicators of SDG 6, SDG 8, SDG 9, SDG 15 will grow from a high level to a very high level, and SDG 7, SDG 12, SDG 13 will improve the level of membership, and the SDG scores of Azerbaijan in close future will reach the optimal level.

REFERENCES

1. SDG report 2018 SDG INDEX AND DASHBOARDS REPORT 2018 IMPLEMENTING THE GOALS, 463 pages
2. Sustainable development Report 2019, Transformation to achieve the SDG, Includes the SDG Index and Dashboards, 465 pages
3. Sustainable development Report 2020, The SDG and COVID-19? Includes the SDG Index and Dashboards, Cambridge University Press, 509 pages.
4. <http://newtimes.az/en/economics/7332>

International Conference on Economics
"Regional Development - Digital Economy"
PROCEEDINGS BOOK

5. <https://www.kavkaz-uzel.eu/articles/358435/>
6. <http://ereforms.org/>

**WAYS OF DEVELOPING OF CULTURAL ECONOMY FOR WORLDCOUNTRIES IN
DIGITAL WORLD**

**RƏQƏMSAL DÜNYADA İNCƏSƏNƏT İQTİSADİYYATININ DÜNYA ÖLKƏLƏRİ ÜÇÜN
İNKİŞAFI YOLLARI**

Afaq Zeynalli

*Azerbaijan State University of Economics, student of UNEC doctorate program in "General
Economy" and specialist at "UNEC Exam Center", Baku, Azerbaijan*

ABSTRACT

Nowadays culture is as essential as policy and economy for world countries. History teaches us the countries which culture were strong and deep had been dominant all over the world for thousand of years. Majority of scientists agree that culture makes difference economic and political outcomes of states. After the beginning of globalization the world entered a new stage and this stage demands from countries to find proper ways to live within peace and collaboration. Of course, culture could be one of the important bridges for this process. Because nowadays due to ecological challenges and scarcity of natural resources the world community should have discover appropriate settlement for relations. In the digital world there are a lot of new chances and opportunities of countries for developing cultural economy because of high level progress of technology. In the article methods of developing cultural and also creative economy have been investigated. This issue is important for Azerbaijan due to demands of restoration process of Karabagh and Eastern Zangazur economic regions. Karabagh is known mainly for its cultural heritage and for fulfilling restoration at that region Azerbaijan should have pay attention culture of Karabagh and using it for economic purposes. Potential of Azerbaijan for improvement cultural economy has been also researched at this article.

Keywords: cultural economy, creative economy, digitalization.

GİRİŞ

Harvard Universitetinin iqtisadiyyat və tarix üzrə professoru David Landers uzun illər öncə mədəniyyətin rolunu bu cür qiymətləndirmişdi "İqtisadi inkişaf tarixindən öyrəndiyimiz bir şey varsa o da, tək fərqi mədəniyyətin yaratmasıdır" (*Özbuğday, 2019, 5*). Dünya ölkələri iqtisadi gəlirlərini və mənfəətlərini artırmaq üçün həddindən artıq çox və fərqli yolları sınımışlar. Bu gün tükənməkdə olan maddi resurslara görə qeyri-maddi resursları gəlir mənbəyinə çevirmək dünya ölkələri qarşısında vəzifə halına gəlmişdir. Bunun başlıca səbəblərindən biri getdikcə artan dünya əhalisinin fonunda ötən əsrlərlə müqayisədə kütləvi yoluxucu xəstəliklərin və müharibələrinin azalması, təbii resursların getdikcə daha az insanı təmin etməsindən dolayı iqtisadi gəliri artırmaq üçün daha fərqli yolların sınınilmasının vacibliyi ilə bağlıdır. İncəsənət iqtisadiyyatı da nisbətən yeni sahə olub bu məqsədə xidmət etməkdədir. İfadənin orijinalı "incəsənət sənayesi" olmuşdur, 1960-cı illərdən başlayaraq hansı sahələrin bura aid olub olmadığını müəyyən etmək məqsədi və bu sahəni daha ciddi qəbul etdirmək üçün Fransız alimlər tərəfindən "incəsənət sənayesi" ifadəsi işlənilməyə başlanmışdır. (*Qarnham, 2005*) Rəqəmsal dünya və onun hüdudsuz imkanları incəsənət iqtisadiyyatının inkişafı üçün ölkələrə böyük şanslar yaradır.

METOD

Məsələnin mahiyyətini açmaq üçün ən çox analiz metoduna üstünlük verilmişdir. Belə ki, ayrı-ayrı ölkələrin nümunəsində, onları təhlil etməklə incəsənət iqtisadiyyatının hansı üsullarla yayıldığını görmək olar. Eyni zamanda ən əsas sosial metodlardan olan müqayisəli təhlil metodu ilə də məsələyə yanaşmaq mümkündür. Daha konkret üsullara gəldikdə isə, mədəniyyətin iqtisadiyyatla qarşılıqlı təsirini ölçmək üçün bir çox metod sınınilmişdir. Bura konkret toplumlara – mədəni irsi çox fərqli olan-hədəflənərək iqtisadi dirçəlişdə o toplumun mədəniyyətinin rolunu araşdırmaqdır. Digər bir metod hər hansı bir toplumda fərqli etnosların mədəniyyətə hansı səviyyədə təsir etdiyini ölçmək və bunun nəhayətdə iqtisadi artımda nəticəsini müşahidə etməkdir. Mədəniyyətin təsirini ölçməyin ən geniş

yayılan metodlarından biri anket sorğusudur. Bunun ən məşhuru Ronald İnglehart tərəfindən 60 ölkənin iştirakı ilə aparılan “World Values Survey” adlanan “Dünya Dəyərlər Anketi” kimi tərcümə olunan anketdir. (*Özbuğday, 2019, 8*)

ƏDƏBİYYATA BAXIŞ

İncəsənət iqtisadiyyatı və onunla bağlı bütün məqamlar xüsusilə son əlli ildə dünya alimlərinin diqqət mərkəzində olmuşdur. Türkiyəli alimlər Filiz Kutluay Tutar və Gökhan Öztürkün “Ölkələrin iqtisadi dirçəlişi və böyüməsində incəsənətin təsiri” adlı və 2019-cu ildə çap olunduğu üçün bu baxımdan ən son dövrün reallığına toxunan məqaləsində qeyd olunur ki, ölkələrin iqtisadi artım nəticələrindəki fərq iqtisadçıları təşviq edir ki, iqtisadi artıma mane olan səbəbləri tapmaqla yanaşı, həm də iqtisadi dirçəlişin yeni qaynaqlarını tapsınlar.

Eyni ildə digər bir türkiyəli müəllif Tolga Kabaşın “Türk toplumunda mədəniyyət və iqtisadiyyatın əlaqəsinin dəyərləndirilməsi” adlı məqaləsi dərc olunmuş və burada Şərqi Asiya İqtisadi möcüzəsinin nümunəsində incəsənətin oynadığı rol təhlil olunmuşdur. Müəllif, Şərqi Asiya ölkələrindəki birdən-birə baş verən iqtisadi sıçrayışın təməlinə Asiya mədəniyyət fərqliliyinin yatdığını müxtəlif nümunələrlə sübuta yetirməyə cəhd edir. Digər tərəfdən Maks Veber məktəbindən nümunə gətirən müəllif iddia edir ki, özünəməxsus, fərqli və orijinal olmayan mədəniyyətlər iqtisadi artıma səbəb ola bilməzlər.

Nəbi Özdemirin “İncəsənət iqtisadiyyatı və sənayesi ilə mədəni irsin idarə edilməsi arasında əlaqə” adlı məqaləsində də eyni məsələyə fərqli rakursdan toxunulmuşdur.

London Universitetinin professoru Endi Pratt incəsənətin iqtisadiyyatla əlaqəsi mövzusunda bir neçə məqalə müəllifidir. İncəsənət iqtisadiyyatının vəziyyəti: incəsənət iqtisadiyyatının dirçəlişi və mədəni siyasətin qurulmasında problemlər”, “İncəsənət iqtisadiyyatı: “mədəniyyət məhsulları”nın xüsusiləşməsi perspektivləri üçün çağırış” adlı məqalələri xüsusilə təqdirə layiqdir.

UNEC professoru Rəsul Balayevin “Rəqəmsal iqtisadiyyat” mövzusunda araşdırmaları, təhlilləri məsələnin həmin aspektinə işıq salmaq nöqtəyi-nəzərindən mühümdür.

MÜZAKİRƏ

Əgər məsələnin mahiyyətinə gələsi olsaq, qeyd etmək lazımdır ki, incəsənət iqtisadiyyatının daha yüksək səviyyədə inkişaf etdirilməsi üçün getdikcə daha münbit şərait yaranmaqdadır. Doğrudur, rəqəmsallaşma həm də yüksək səviyyəli rəqabətin yaranmasına səbəb olur, ancaq eyni zamanda bütün ölkələr üçün bərabər səviyyəli şərait də yaranmış olur. Texnoloji inkişafın ən pik həddə çatması bir ölkəyə imkan verir ki, öz mədəni irsini milyonlarla insana qısa müddətdə çatdırsın. Mədəniyyət iqtisadiyyatını rəqəmsallaşma dövründə inkişaf etdirmək yollarından birincisi, mənim fikrimcə turizmdir. Turizmin dünya iqtisadiyyatında oynadığı rol hər kəsə artıq məlumdur. Doğrudur, Yunanıstan nümunəsində də gördüyümüz kimi turizm təkbaşına iqtisadiyyatın xilaskarı deyil, ancaq eyni zamanda sənaye, istehsalat və xidmət sahələri ilə yanaşı inkişafı ölkəyə böyük miqdarda gəlir gətirə bilər. Dünyada turizmin ən çox inkişaf etdiyi bölgələrə diqqət yetirsək, onların mədəni inkişaflarına görə xüsusi fərqlənən ölkələr olduğunu görə bilərik. Məsələn, dünyada Hindistana qarşı xüsusi marağın yaranma səbəblərindən biri Tac-Mahala qarşı maraq, Bollivud kino sənayesinin bütün dünyanı cənginə almasıdır. İncəsənətin ən mühüm qollarından biri olan kinonun təkcə digər ölkələrə satışı yox, məhz mədəniyyəti təbliğ etməsi də turist marağının yaranmasına səbəb olur. Dünya memarlığının incilərindən sayılan Tac-Mahal da Hindistanın ən mühüm mədəniyyət nümunələrindəndir. Bu mədəni irsin rəqəmsal dünyanın imkanlarından istifadə edərək dünyaya çatdırılması onunla nəticələnir ki, milyonlarla insan Hindistana axın edir və turist kimi ölkədə xərclədikləri iqtisadiyyatda rol oynamış olurlar. Yuxarıda adı çəkilən Yunanıstana qarşı marağında səbəblərindən biri onunla bağlıdır ki, qədim dünyanın incisi sayılan ölkədə milyonlarla turisti yunan incəsənətinin nümunəsi sayılan tikililər xəyalən eradan əvvələ apara bilir və nəticədə turistlər iqtisadiyyata təsir edəcək səviyyədə böyük məbləğdə pul xərcləyirlər. Bu nümunələri turizmin yüksək səviyyədə inkişaf etdiyi bütün ölkələrə şamil etmək olar. İnternet vasitəsilə edilən reklamlar daha çox turist axınına səbəb olur, bu da əlbəttə, ölkələrin iqtisadiyyatına müsbət təsir edir. Doğrudur, turizm təkcə incəsənət üzərində qurulmayıb, ancaq eyni zamanda qəbul etmək lazımdır ki, milyonlarla turistin Parisə axınının səbəbi nadir memarlıq nümunələrindən sayılan Eyfəllə, Misirə axınının səbəbi qədim tarixi mədəniyyət nümunəsi piramidalarla, İtaliyaya axınının səbəbi Panteon məbədi, İspan pilləkənləri, qədim kilsələr, Pizza qülləsi ilə bağlıdır. Bütün bu sadalananlar

incəsənətin iqtisadi gəlirə çevrilməsində mühüm rol oynayırlar. Bu günkü texnoloji imkanlar isə onları vizual olaraq bizə çatdırdığı üçün son nəticədə real səyahətlə nəticələnir. Bu isə artıq həmin ölkələr üçün gəlir deməkdir.

Fikrimcə, incəsənət iqtisadiyyatını rəqəmsal dünyada inkişaf etdirməyin digər yollarından biri kino sənayesinin inkişafı ilə sıx bağlıdır. Müasir rəqəmsal platformalar kino və serialların dünya bazarına daha rahat çıxışını təmin etməkdədir. Qonşu ölkə Türkiyənin incəsənət baxımından xüsusi ilə maraq cəlb edən serialları hələ bundan 15 il əvvəl ərəb bazarına yol açmaqla bir neçə məqamı bizim üçün aşkar etdi. Birincisi, hər hansı mədəniyyətin məhsulu olan kino və seriallar həm "dəyərlərin ixracı"na səbəb olur, həm ölkəni tanıdır, həm də iqtisadi baxımdan ölkəyə sərmayə cəlbində rol oynayır. İkincisi, xalqların biri-birinin tanınmasının və diqqət cəlbinin ən yaxşı yolu məhz kino sənayesi ilə bağlıdır. Üçüncüsü, bu sahənin məhsullarının satışı həm mənfəətə səbəb olur, həm də ölkəni turistlər üçün ən yaxşı şəkildə reklam etmiş olur.

Məsələnin müzakirəsində digər vacib məqamlardan biri rəqəmsallaşmanın bu prosesə təsiri ilə bağlıdır. Doğrudur, artıq bu məqama bir qədər toxunuldu, ancaq konkret faktlarla rəqəmsallaşmanın iqtisadi gəlirdə oynaya biləcəyi rolu göstərmək mümkündür. Belə ki, reklam sahəsi və internet istifadəsinin bütün dünyaya yayılmağa davam etməsi nəticəsində incəsənət nümunələrini iqtisadi gəlirə çevirmək daha da asanlaşır. Şimalda daha sürətlə inkişaf edən internetin istifadəçilərinin sayı Böyük səkkizlik ölkələrində 1993-cü ildə 7,3 milyon olmuş və 2001-ci ildə bu rəqəm 297 milyona çatmışdır. 2005-ci ildə bu rəqəm bir milyard olub. Böyük iyirmilik ölkələrində də tendensiya artımla müşahidə edilmiş, 1993-cü ildə sayı 430000 olan internet istifadəçiləri artaraq 2001-ci ildə 25 milyona çatmışdır. (Draşe, Frois, 2008, 40) Rəqəmsallaşma bütün dünyada hər keçən gün daha da artır, təkcə pullu internet yox, artıq Avropa və Asiyanın əksər yerlərində parkların, ictimai obyektlərin pulsuz internetlə təmini milyonlarla insana rahat şəkildə başqa yerlərdən informasiya almağa imkan yaradır. Sadəcə bəzi ölkələr bundan səmərəli istifadə edərək öz mədəniyyət nümunələrini iqtisadi gəlirlə çevirə bilirlər.

NƏTİCƏ

Mövzunun tədqiqi onu deməyə imkan verir ki, bu gün texnologiyanın yaratdığı imkanlara görə dünya ölkələri mədəniyyətlərini bütün dünyaya ixrac etməklə incəsənət iqtisadiyyatının ən yüksək səviyyədə inkişafına nail ola bilirlər. Bunun üçün aktiv turizm zonalarında pulsuz internetin təmini, bu cür bölgələrin və yerlərin pullu reklamdan istifadə ilə dünyanın o biri başında olan insanlara çatdırılması, cəlbədiçi musiqi festivallarının keçirilməsi, ölkəni mədəni baxımdan maraqlı ölkə kimi təqdim edərək xarici sərmayenin cəlbə lazımdır. Ancaq bir məqamı unutmamaq olmasın ki, bütün bunlar öz mədəni identikliyinə saxlamaqla olmalı və başqalarının təkrarlamamalıdır. Çünki digər ölkələrin mədəniyyət iqtisadiyyatlarının təhlili göstərir ki, onlar uğura mədəni unikalığı iqtisadi gəlirə çevirməklə nail olublar. Azərbaycanın da bu baxımdan böyük imkanları vardır. Xüsusilə Qarabağ bölgəsində mədəniyyət iqtisadiyyatının inkişafı üçün son dərəcə münbit şərait yaradılmışdır. Sadəcə rəşional siyasətlə bunu gəlirə çevirmək lazımdır.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Garnham, N. (2005). "From cultural to creative industries: An analysis of the implications of the 'creative industries' approach to arts and media policy making in the United Kingdom." International Journal of Cultural Policy 11(1): 15-30.
2. Özbuğday, F. C (2019). Kültür və ekonomik başarı, Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, 45 səhifə.
3. T.Kabaş, "Türk toplumunda kültür ve ekonomi ilişkisinin değerlendirilmesi", March 2019, The Journal of Academic and Social Sciences, 315-324.
4. D.Drache, M.Froise, The global cultural economy: the power, citizenship and dissent, January 2008, 40p.

**RƏQƏMSAL TRANSFORMASIYANIN ƏRZAQ TƏHLÜKƏSİZLİYİNİN TƏMİN
EDİLMƏSİNDƏ ROLU**

THE ROLE OF DIGITAL TRANSFORMATION IN ENSURING FOOD SECURITY

Elman İBİŞOV

*Böyük elmi işçi, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC) nəzdində İqtisadi Araşdırmalar Elmi
Tədqiqat İnstitutu*

Rafail RZAYEV

*Elmi katib, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC) nəzdində İqtisadi Araşdırmalar Elmi
Tədqiqat İnstitutu*

Fərhad MİKAYİLOV

*Böyük elmi işçi, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC) nəzdində İqtisadi Araşdırmalar Elmi
Tədqiqat İnstitutu*

Rəşad HÜSEYNOV

*Şöbə müdiri, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC) nəzdində İqtisadi Araşdırmalar Elmi
Tədqiqat İnstitutu*

XÜLASƏ

Elmi məqalədə əsas məqsəd rəqəmsal transformasiya kontekstində Azərbaycanın milli ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi ilə bağlı problemlərin araşdırılmasıdır. Ölkənin ərzaq təhlükəsizliyində idxaldan asılılıq, ərzaq qiymətlərinin artması və əhalinin sosial müdafiəsiz kateqoriyası üçün qıdanın fiziki və iqtisadi əlçatanlığının azalması ilə bağlı təhdidlərin yaranması və artması ilə əlaqədardır. Son vaxtlar dünyada münaqişə ocaqlarının artımı, iqlim dəyişkənliyi, ekstremal hadisələr, iqtisadi böhran, tənəzzül iqtisadi artıma və inkişafa əhəmiyyətli dərəcədə təsir etmiş və bütün bunlar güclü faktor kimi qlobal ərzaq təhlükəsizliyi probleminin dərinləşməsinə səbəb olmuş və hazırda COVID-19 pandemiyası ilə bağlı bu problem daha da şiddətlənmişdir. Bundan daha çox əziyyət çəkən ölkələr isə xüsusilə aşağı və orta gəlirli ölkələrdir. Bu baxımdan əhalinin ərzaq təhlükəsizliyi problemi dünya birliyi tərəfindən daha yüksək səviyyədə diqqətdə saxlanılır və problem qlobal, regional təsisatlarda daimi müzakirə predmetinə çevrilir. Ölkənin ərzaq məhsulları ilə özünütəminatmə səviyyəsi ölkə əhalisinin qida məhsulları ilə təmin edilməsi vəziyyətini xarakterizə edən əsas göstəricilər sistemi kimi nəzərdən keçirilir. Rəqəmsallaşma əsasında ərzaq təhlükəsizliyinin göstəricilər sistemi və parametrləri, onların hüdud (limit) qiymətləri müəyyən edilərək öyrənilmiş, kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçıların bir sıra zəruri problemləri əsaslandırılmışdır. Tədqiqat prosesində sistemli yanaşma, səbəb-nəticə əlaqələrinin təhlili, statistik təhlil üsullarından istifadə olunmuşdur. İşin nəticələrinə əsasən, pandemiya dövründə rəqəmsallaşmanın ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsinə müsbət və mənfi təsirləri müəyyən edilmişdir.

Açar sözlər: ərzaq təhlükəsizliyi, ərzaqla özünütəminatmə, rəqəmsallaşma, qida, təhlükə, idxaldan asılılıq.

ABSTRACT

The main goal of the scientific article is to examine the problems related to ensuring the national food security of Azerbaijan in the context of digital transformation. The country's food security is related to the emergence and increase of threats related to the dependence on imports, the increase in food prices and the decrease in the physical and economic availability of food for the socially vulnerable category of the population. Recently, the growth of conflict centers in the world, climate change, extreme events, economic crisis, recession have significantly affected economic growth and development, and all of these have led to the deepening of the global food security problem as a powerful factor, and now, due

to the COVID-19 pandemic, this problem is even more aggravated. The countries that suffer the most are low and middle income countries. In this regard, the problem of food security of the population is kept at a higher level by the world community, and the problem becomes a subject of constant discussion in global and regional institutions. The country's level of self-sufficiency in food products is considered as a system of main indicators characterizing the state of providing the country's population with food products. On the basis of digitization, the system of indicators and parameters of limb safety, their limit (limit) values were determined and studied, and a number of necessary problems of agricultural product producers were substantiated. Systematic approach, analysis of cause-and-effect relationships, and statistical analysis methods were used in the research process. Based on the results of the work, the positive and negative effects of digitization on ensuring food security during the pandemic have been determined.

Keywords: food security, food self-sufficiency, digitalization, food, danger, import dependence.

GİRİŞ

Ölkə Prezidentinin Azərbaycan Respublikasında 2022-ci ilin "Şuşa İli" elan edilməsi haqqında Sərəncamı mühüm siyasi və tarixi əhəmiyyət kəsb edir. Bu müstəvidə regionda təhlükəsizliyin, sabitliyin, rifahın və qarşılıqlı faydalı əməkdaşlığın formalaşması, eləcə də iqtisadi və ticari əlaqələrin inkişaf etməsi Cənubi Qafqazın lider dövləti olan Azərbaycanın region iqtisadiyyatının ümumi arxitekturasının müəyyən edilməsində rolunu daha da möhkəmləndirəcəkdir. Uğurlu sosial-iqtisadi və siyasi nailiyyətlər, milli və multikultural dəyərlər qarşdakı illərdə Şərqlə Qərbin qovşağı olan Azərbaycanın qüdrətinin daha da artacağına əminlik yaradır. Bu imkanlar 2030-cu ilə qədər olan mərhələdə Azərbaycanın iqtisadi suverenliyinin möhkəmləndirilməsinə və müasir həyat standartlarına əsaslanan yüksək sosial rifah cəmiyyətinə malik qüdrətli dövlətə çevrilməsinə zəmanət verir.

Bu məqsədlərin reallaşdırılması dayanıqlı makroiqtisadi sabitliyə xidmət edən effektiv makroiqtisadi siyasət çərçivəsinin formalaşdırılmasını, iqtisadi inkişafın ortamüddətli və uzunmüddətli "hərəkətverici qüvvələri"nin möhkəmləndirilməsini – insan kapitalının müasirləşdirilməsini, rəqəmsal iqtisadiyyatın bütün sahələr üzrə, xüsusəndə kənd təsərrüfatında genişləndirilməsini, iqtisadi inkişafın və suverenliyin tam təmin olunmasını tələb edir. Bütün bunların fonunda məqsəd rəqəmsal transformasiya kontekstində Azərbaycanın milli ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi ilə bağlı problemlərin araşdırılmasıdır. Ölkənin ərzaq təhlükəsizliyində idxaldan asılılıq, ərzaq qiymətlərinin artması və əhalinin sosial müdafiəsiz kateqoriyası üçün qidanın fiziki və iqtisadi əlçatanlığının azalması ilə bağlı təhdidlərin yaranması və artması günün aktual problemlərindən birinə çevrilmişdir..

Dünya üzrə demografik artım dinamikası beynəlxalq bazarda ərzaq məhsullarına tələbatı kəskin sürətdə artırmışdır. Lakin ərzaq məhsullarına olan tələbat ilə istehsal resurslarının tərs mütənasililiyi qlobal miqyasda bu sahədə vəziyyətin heç də qənaətbəxş olmadığını göstərir. Tələbatın getdikcə artmasına rəğmən ərzaq istehsalı üçün zəruri olan resursların təbii və antropogen səbəblərdən azalması dünya əhalisinin təhlükəsiz və keyfiyyətli ərzaqla yetərli səviyyədə, o cümlədən balanslaşdırılmış təminatında ciddi çətinliklər yaradır. Bir sıra ölkələrdə, xüsusən də Afrika, Şərqi Asiya və Cənub-Şərqi Asiya ölkələrində insanların kifayət dərəcədə ərzaq ilə təminatında böyük sıxıntılar yaşanır. BMT-nin Ərzaq və Kənd Təsərrüfatı Təşkilatının (FAO) son məlumatlarına əsasən, dünyada hələ də 850 milyondan çox insan aclıqdan əziyyət çəkir [2, s.126]

Son vaxtlar dünyada münafişə ocaqlarının artımı, iqlim dəyişkənliyi, ekstremal hadisələr, iqtisadi böhran, tənəzzül iqtisadi artıma və inkişafa əhəmiyyətli dərəcədə təsir etmiş və bütün bunlar güclü faktor kimi qlobal ərzaq təhlükəsizliyi probleminin dərinləşməsinə səbəb olmuş və hazırda COVID-19 pandemiyası ilə bağlı bu problem daha da şiddətlənmişdir [1,s.37].

Azərbaycanda bitkiçilik məhsulları ilə özünütəminatmə səviyyəsi ümumilikdə 63,8 faiz, heyvandarlıq məhsulları ilə özünütəminatmə səviyyəsi isə bütün növ mal-qara və quş əti ilə özünütəminatmə səviyyəsi 87,9 faiz təşkil edir. Kənd təsərrüfatında rəqəmsal transformasiya yaxın gələcəkdə bu sahənin sürətli inkişafına və əhalinin yerli ərzaq məhsulları ilə özünütəminatmə səviyyəsinin dahada artacağından xəbər verir. Ərzaq məhsulları ilə özünütəminatmə səviyyəsi üzrə statistik məlumatlar Cədvəl 1-də öz əksini tapmışdır.

Azərbaycanın bitkiçilik və heyvandarlıq məhsulları ilə özünütəminatmə səviyyəsi

Cədvəl 1

Azərbaycanda Bitkiçilik məhsulları ilə özünütəminatmə səviyyəsi ümumilikdə 63,8 faizdir.		Azərbaycanda Heyvandarlıq məhsulları ilə özünütəminatmə səviyyəsi: bütün növ mal-qara və quş əti ilə özünütəminatmə səviyyəsi 87,9 faiz təşkil edir	
Məhsulların adı	Özünütəminatmə səviyyəsi %-lə	Məhsulların adı	Özünütəminatmə səviyyəsi %-lə
Buğda	52,9 faiz	Mal əti və ət məhsulları ilə	93,5 faiz
Qarğıdalı	71,1 faiz	Qoyun (keçi) əti və ət məhsulları ilə	98,7 faiz
Sair növ dənلیلər	32,0 faiz	Donuz əti və ət məhsulları ilə	7,0 faiz
Paxlalılar	68,4 faiz	Quş əti və ət məhsulları ilə	79,1 faiz
Kartof	85,5 faiz	Süd və süd məhsulları ilə	87,7 faiz
Bütün növ tərəvəz və bostan məhsulları	105,4 faiz	Yumurta ilə	98,8 faiz
Meyvə və giləmeyvə	116,4 faiz	Balıq və balıq məhsulları ilə	82,3 faiz.

Mənbə: Azərbaycan DSK məlumatları əsasında müəlliflər tərəfindən hazırlanmışdır.

Cədvəl 1 məlumatlarından görünür ki, son dövrdə Azərbaycanda bitkiçilik məhsulları ilə özünütəminatmə səviyyəsi ümumilikdə 63,8 faizdir, heyvandarlıq məhsulları ilə özünütəminatmə səviyyəsi: bütün növ mal-qara və quş əti ilə özünütəminatmə səviyyəsi 87,9 faiz təşkil edir.

Ağıllı Kənd Təsərrüfatının innovasiyalar əsasında inkişafı.

Dünya kənd təsərrüfatının inkişafının səciyyəvi xüsusiyyətləri kənd təsərrüfatı istehsalının təmərküzləşməsi və ixtisaslaşması, xüsusi enerji istehlakını və istehsal xərclərini azaltmaqla kənd təsərrüfatı texnikasını idarə etmək üçün naviqasiya texnologiyaları da daxil olmaqla informasiya texnologiyalarından geniş istifadə edilməsidir. Hazırda istehsal olunan kənd təsərrüfatı alətlərinin əksəriyyəti elektronika ilə təchiz olunub və müasir traktor və ya kombaynlarda idarəetmə və idarəetmə üçün çoxlu sayda müxtəlif elektron sensorlar və bort kompüterləri geniş istifadə olunur. Son illərdə naviqasiya cihazları kənd təsərrüfatı texnikasının məkan və zaman baxımından yerini təyin etmək üçün əvəzsiz alətə çevrilmişdir. Müxtəlif robotlardan təkə sənaye sahələrində deyil, kənd təsərrüfatında da istifadə olunur. Yeni elektron avadanlıqlar, informasiya texnologiyaları ağıllı kənd təsərrüfatının geniş inkişafı üçün imkanlar açır ki, bu da informasiya texnologiyalarından istifadə etməklə strateji idarəetmənin tətbiqi, kənd təsərrüfatı istehsalı, bazar, maliyyə və insanlarla bağlı qərarların qəbulu üçün müxtəlif mənbələrdən məlumatların əldə edilməsi kimi başa düşülür. Ağıllı kənd təsərrüfatı yeni texnologiyaların tətbiqinə əsaslanan kənd təsərrüfatı istehsalının müasir konsepsiyasıdır və özündə aşağıdakıları əks etdirir:

- coğrafi informasiya sistemləri,
- peyk naviqasiyası,
- xərcləri azaltmaqla məhsuldarlığı və keyfiyyəti artıran kənd təsərrüfatı istehsal proseslərinin rəqəmsallaşdırılması.

Kənd təsərrüfatı və əmtəə istehsalçıları effektiv uyğunlaşdırılmış texnologiyalara malik olmalı, bitkilərin becərilməsi və kənd təsərrüfatı heyvanlarının artırılması xərclərini əvvəlcədən hesablamalı, məhsulun səviyyəsini proqramlaşdırmalı və məhsulun maya dəyərini göstərməlidirlər. Yalnız bu halda onlar digər yerli və xarici istehsalçılarla qarşı rəqabətə davamlı olacaqlar. Ağıllı kənd təsərrüfatı ABŞ, Yaponiya, Qərbi Avropa ölkələrində (xüsusən də Almaniya, İngiltərə, Hollandiya, Danimarka) və Çində 1980-ci illərdən, Şərqi Avropa əyalətlərində isə 1990-cı ildən tətbiq olunmağa başladı. Hal-hazırda, Cənubi Amerikada, xüsusən də Braziliyada sürətli iqtisadi artım və istehsal xərclərini azaltmaq istəyi ilə əlaqəli real partlayış (bum) yaşanır [3,s.16].

Ağıllı kənd təsərrüfatı – yalnız maddi-texniki və iqtisadi bazası formalaşmış, informasiya texnologiyaları sahəsində yüksək kadr potensialı hazırlanmış ölkələrdə mümkün olmuşdur. Dünya təcrübəsi göstərir ki, yeni texnologiyanın tətbiqi üzrə iş müxtəlif ixtisaslar üzrə alim və praktikantlardan ibarət komandaların mövcud olduğu xüsusi yerlərdə daha uğurla aparılır: torpaqşünaslar, aqronomlar, heyvandarlıqçılar, mühəndislər, iqtisadçılar və proqramçılar (Şəkil 1).

Şəkil 1. Qabaqcıl ölkələrdə ağıllı kənd təsərrüfatının istifadəsi

Ağıllı kənd təsərrüfatı və ya dəqiq fermerçilik əvvəlcə yalnız dəqiq əkinçiliklə əlaqələndirilirdisə, lakin son illərdə dəqiq əkinçilik dinamik inkişaf edən heyvandarlığa - dəqiq əkinçilik və onun təsir etdiyi sahələrinə yayıldı: dəqiq südçülük, dəqiq donuzçuluq və dəqiq quşçuluq.

Dəqiq əkinçilik

Dəqiq əkinçilik, kənd təsərrüfatı istehsalında nəticələrin daimi nəzarətini, etibarlılığını və təkrar istehsalını təmin edən, xərclərin azaldılmasına, dəyişkənliyinə və nəticələrin proqnozlaşdırılmasının artırılmasına töhfə verən kənd təsərrüfatı əməliyyatlarının diferensiallaşdırılmış idarə edilməsidir.

Əgər biz dəqiq əkinçilik üçün ilk 10 yeniliyi (innovasiyanı) tərtib etsək, hansı ki, onsuz dəqiq əkinçilik mövcud ola bilməz, bu zaman o belə görünərdi: peyk naviqasiya sistemləri, mobil qurğular, robototexnika, suvarma sistemləri, əşyaların interneti, sensorlar, dəyişən toxum sürəti, hava

dəyişikliyin monitorinqi, torpaqda azotun monitorinqi, standartlaşdırma. İnteqrasiya edilmiş dəqiq kənd təsərrüfatı üç əsas elementə əsaslanır: informasiya, texnologiya və elmi idarəetmə (Şəkil 2).

Şəkil 2. Dəqiq əkinçiliyin əsas elementləri

Yalnız dəqiq əkinçilikdən istifadə etməklə, bitkilərin məhsuldarlığına təsir edən bütün çoxsaylı amilləri daha ətraflı nəzərdən keçirməyə və nəzərə almağa başladılar: hava şəraiti, torpaq, onun xüsusiyyətləri, o cümlədən turşuluq, gübrələr, topoqrafiya, landşaft, toxum, texnologiya. əkin üçün torpağın hazırlanması, əkin, əkin baxımı və məhsul yığılı, zərərvericilərə, alaq otlarına və xəstəliklərə qarşı mübarizə üçün gübrələrin, kimyəvi maddələrin dəyişkən nisbətdə tətbiqi və digər amillər.

Ümumiyyətlə, dəqiq əkinçilik texnologiyası aşağıdakı iş mərhələlərini əhatə edir:

- sahələrin elektron xəritəsinin yaradılması;
- sahələrin ölçüsü, məhsuldarlığı, aqrokimyəvi və aqrofiziki xüsusiyyətləri, bitkilərin inkişaf səviyyəsi və s. üzrə sahələr üzrə məlumat bazasının formalaşdırılması;
- tətbiqi proqramlardan istifadə etməklə təhlillərin aparılması və qərarların qəbulu üçün tövsiyələrin verilməsi;
- kənd təsərrüfatı işlərinin differensial şəkildə aparılması üçün kənd təsərrüfatı bölmələrində aparatlarda qəbul edilmiş qərarlar üzrə əməllərin yüklənməsi.

Dəqiq əkinçilik texnologiyasını tətbiq etmək üçün müvafiq texniki vasitələrə də böyük ehtiyac vardır:

- hər hansı obyektin yeri və sürəti haqqında dəqiq məlumat əldə etməyə imkan verən peyk naviqasiya sistemi;
- müxtəlif parametrləri təyin etmək üçün istifadə olunan elektromaqnit, infraqırmızı, ultrasəs sensorlar (datçiklər): taxıl məhsuldarlığı, torpağın mineral tərkibi, torpağın nəmliyi, sıxlığı, sərtliyi, biokütlənin miqdarı və alaq otlarının növü;
- kənd təsərrüfatı maşınlarının və alətlərinin elektron prosessorları ilə birləşdirilərək sensorlar tərəfindən qeydə alınan məlumatları toplayan və yaddaş kartına saxlayan çoxfunksiyalı məlumat və idarəetmə sistemi kimi müasir bort kompüterləri;
- sensorların köməyi ilə toplanmış məlumatların oxunaqlı formada verilməsinə xidmət edən coğrafi informasiya sistemi.

Coğrafi İnformasiya Sistemi dəqiq əkinçilik sisteminin kartoqrafik komponentini təmin edir. Coğrafi İnformasiya Sisteminin əsasını ərazilərin çoxqatlı xəritələrinin hazırlanması üçün rastrlar (şəkillər, skan edilmiş xəritələr və s.), vektor xəritələri (topoqrafik baza, sahə xəritələri, tematik xəritələr və s.) və matrisləri (relyef səthi, torpaqların keyfiyyət xüsusiyyətləri, məhsuldarlığı və s.) tərtib edilir. Xəritələr əsasında kənd təsərrüfatı torpaqlarının uçotu, aqrokimyəvi monitorinq, texnikanın hərəkətinin vizuallaşdırılması və monitorinq obyektlərinin vəziyyətinin göstərilməsi həyata keçirilir.

Dəqiq əkinçilik texnologiyasının iqtisadi və ekoloji aspektləri

Dəqiq əkinçilik sistemi təhlükəsizliyi, sürət həddinə uyğunluğu və nəqliyyatdan təyinatı üzrə istifadəni təmin etməyə, marşrutun optimallaşdırılmasına, yanacaq sərfiyyatına nəzarət etməyə, yerinə yetirilən texnoloji əməliyyatların keyfiyyətini yüksəltməyə, operatorun yorğunluğunu azaltmağa, işin sürətini artırmağa, üst-üstə düşmələri azaltmağa və istehsal xərclərinin azaldılması, hava məlumatlarının operativ toplanması və təhlili, mineral gübrələrin maya dəyərinin aşağı salınması və onlardan səmərəli istifadə, habelə məhsulun keyfiyyətinin yüksəldilməsi.

Bitkiçilik məhsuldarlığının yüksəldilməsi material və enerji resurslarının maya dəyərinin daha sürətlə artması ilə müşayiət olunur. Hazırda kənd təsərrüfatı istehsalına hər il texnoloji məqsədlər üçün 1,5 milyon tona yaxın avtomobil yanacağı, 2,7 milyard kVt/saat elektrik enerjisi, 370 milyon adam-saat insan əməyi sərf olunur [5,s.43]. Azərbaycan Respublikasında 1 hektar əkin sahəsinə 350-400 kq, məsələn, ABŞ-da isə 190 kq istinad yanacağı sərf olunur.

Yeni iqtisadi şəraitdə kənd təsərrüfatı istehsalının həcmnin artırılması və onun keyfiyyətinin yüksəldilməsi resursların daha aşağı xüsusi istehlakı ilə təmin edilə bilər və təmin edilməlidir. Məhz buna görə də resurs və enerjiyə qənaət kənd təsərrüfatı istehsalının səmərəliliyini artırmaq üçün ən səmərəli üsullardan biri hesab olunur. Eyni zamanda, ən əhəmiyyətli effekt resurslara (gübrələr, pestisidlər, toxumlar, yanacaq və sürtkü yağları) qənaət etməklə, texnoloji əməliyyatları azaltmaqla və ya əvəz etməklə əldə edilə bilər. Aparılan tədqiqatların təhlilindən göründüyü kimi, dəqiq əkinçiliyin həyata keçirilməsindən maksimum səmərəlilik bütün əsas texnoloji əməliyyatların: şümləmə, səpin, gübrələmə, bitkilərə qulluq, məhsul yığımının differensial şəkildə yerinə yetirilməsi ilə əldə edilir.

Dəqiq əkinçilik xərclərinin azaldılması və məhsuldarlığın artırılması ilə yanaşı, torpağın fiziki və aqrokimyəvi xassələrini bərabərləşdirməyə imkan verir, sahə aqrotexniki əməliyyatlar üçün əlverişli olan düzgün forma alır. Bundan əlavə, zəruri hallarda dəyişkən gübrələmə ətraf mühitə olan yükü minimuma endirir. Məhz bunun sayəsində texnologiya xüsusilə Avropada bu qədər geniş yayılmışdır.

Naviqasiya avadanlığı olan avadanlıqdan istifadə edərkən səmərəliliyin, habelə faydaların müəyyən edilməsi və əldə edilməsi üçün ayrıca bir məsələ yeni istehsalın idarə edilməsi sistemi hesab edilməlidir. Kosmik və aerofotoqrafiya istehsalın idarə edilməsi üçün çoxlu yeni şeylər açır və təkcə məhsulun məhsuldarlığını artırmağa imkan vermir. Onlar bitkilərin vəziyyəti, sahə sərhədləri, avadanlığın istismarı, onun hərəkəti haqqında aydın mənzərəni təqdim edir və digər mühüm məlumatları göstərir. Dəqiq əkinçilik texnologiyaları müxtəlif uzaq sensorlardan istifadə edərək etibarlı məlumat əldə etməyə imkan verir, məsələn, torpaqdakı nəmlik, azot gübrələrinin paylanması. Bitki kütləsinin rənginə və onun vəziyyətinə görə kənd təsərrüfatı bitkilərinin məhsuldarlığını proqnozlaşdırmaq, sahələrin əlaqə otlarını müəyyən etmək mümkündür. Aerokosmik fotoqrafiya intensiv əkin və məhsul yığımı dövrlərində xüsusilə vacibdir. Dəqiq əkinçilik üçün yeni texnologiyalar istehsalı fərqli şəkildə idarə etmək imkanı verir.

Yerli aqrar elm və kənd təsərrüfatı təcrübəsi, kənd təsərrüfatı mühəndisliyi qlobal tendensiyaları və aqrotexniki sahələr üzrə nailiyyətləri nəzərə almalıdır ki, bunun məqsədi kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı üçün xüsusi enerji sərfiyyatını və onun xərclərini azaltmaqdır.

Azərbaycanda artıq dəqiq əkinçilik sahəsində təcrübə toplanıb ki, bu da elmə və praktikaya müəyyən töhfədir. Bununla belə, bu işlərin maliyyələşdirilməməsi, yerli müəssisələr tərəfindən peyk naviqasiyası üçün naviqasiya avadanlıqlarının, sensorlar və iş mexanizmlərinin sənaye istehsalının olmaması, mütəxəssislərin hazırlığının olmaması - bütün bunlar geniş miqyasda elmi tədqiqatlara və inqilabi kənd təsərrüfatı texnologiyalarının praktiki tətbiqinə mane olur.

Ağıllı heyvandarlıq təsərrüfatları

Ağıllı südçülük - təsərrüfat idarəçiliyini təkmilləşdirmək üçün ayrı-ayrı heyvanların fizioloji, davranış və istehsal göstəricilərini ölçmək üçün texnologiyanın istifadəsidir. Heyvandarlıqda heyvanlar tərəfindən həyata keçirilən RFID etiketləri hər bir mal-qara vahidinə fərdi yanaşmanı təmin etməklə yanaşı, baytarlıq protokollarının icrasını, mal-qara ilə işləmək barədə məlumatların avtomatik yığılmasını təmin edir.

Dəqiq və ya ağıllı adlanan südçülük texnologiyalarına misal olaraq, avtomatik sağım maşınları, avtomatik buzov qidalandırma stansiyaları (suvarma məntəqələri), xəstəlik əlamətləri üçün avtomatik sağlamlıq monitorinqi, balaların başlama vaxtı və topallıq xəbərdarlığı daxildir. Bu texnologiyalardan istifadə südçü üçün təsərrüfat idarəçiliyini təkmilləşdirmək üçün əla fürsətdir. Texnoloji tərəqqi inəkləri rahat və sağlam saxlayır və fermerlərin həyat keyfiyyətini yaxşılaşdırır.

Avtomatik su içənlər. Ətraf mühit şəraitinin avtomatlaşdırılması ilə qiymətləndirilməsi lazımı miqdarda suyun müəyyən edilməsinə imkan verir. Avtomatlaşdırılmış su içmə sistemi xeyli sayda işçini daha vacib işlər üçün azad edir.

Avtomatik qidalanma xətləri. Bir heyvan üçün fərdi yem ehtiyacını hesablaya bilərsiniz. Qidalanma prosesi tövsiyə olunan 6-8 dəfə artırıla bilər. Əllə qidalandırmadan imtina edilərsə, südün dəyərinə əlavə xərclər daxil deyil.

İnteqrasiya edilmiş sürü idarəetmə sistemi. Sürüyə nəzarət etmək üçün Wi-Fi və ya 3G istifadə olunur. Əgər heyvanın başına bir şey gələrsə, damazlıq bir ay ərzində heyvan üçün tövsiyə olunan prosedurların siyahısı ilə bir e-poçt alır. Yaxın vaxtlarda planşet və smartfonlardan istifadə edərək bahalı skanerlər olmadan heyvanı identifikasiya etmək və bütün məlumatları tapmaq üçün NFC etiketlərinə keçmək planlaşdırılır.

Sağlamlığın monitorinqi sistemi və reproduksiya (təkrar istehsal) funksiyaları. Fərdi fərdlərdə iştahın azalmasını aşkar edə və mümkün itkiləri azalda bilər. Sürətlənmə sensorlarından istifadə edilən inəklərdə ovun başlanğıcını təyin edə bilər.

Çoban robotu. Sidney Universitetinin mühəndislər qrupu nəticədə özü idarə oluna biləcək dörd təkərli yarı avtonom avtomobil yaradıblar. 2D və 3D sensorlar, həmçinin GPS sayəsində cihaz heyvanların harada otarılması lazım olduğunu müəyyən edir. Robot çobanın mühüm keyfiyyətlərindən biri onun sürətidir: o, inəklərlə eyni sürətlə hərəkət edəcək şəkildə qurulub. Bu robotun qiyməti 1 milyon Avstraliya dolları elan edilib [4,s.211].

Mövzu üzrə nəticələr.

Qlobal yerləşdirmə sensorları, bort kompüterləri, kənd təsərrüfatı texnologiyalarını torpaq örtüyündən asılı olaraq fərqləndirə bilən idarəetmə mexanizmləri ilə təchiz edilmiş coğrafi informasiya sistemlərindən istifadə etməklə dəqiq əkinçilik kənd təsərrüfatının inkişafında yeni mərhələdir. Dəqiq heyvandarlıq heyvandarlıqda heyvanların bioloji vəziyyətinin ölçülməsi üçün ən son texnologiyalar əsasında fərdi heyvanlara qulluq etməyə imkan verən rəqəmsal texnologiyaların tətbiqinə əsaslanan yeni istiqamətdir.

Ədəbiyyat

1. Головенчик, Г. Г. Цифровая экономика / Г. Г. Головенчик, М. М. Кова-лев. – Минск : Изд. центр БГУ, 2019. – 395 с.
2. Основы цифровой экономики : учеб. пособие / под ред. М. И. Столбова, Е. А. Бренделевой. – М. : Науч. б-ка, 2018. – 238 с.
3. Доклад о развитии цифровой (интернет) торговли ЕАЭС // ЕЭК [Электрон-ный ресурс] – М. : Евраз. экон. комис., 2019 – Режим доступа: <http://www.eurasiancommission.org/ru/act/dmi/workgroup/Documents/цифро-вая%20торговля.pdf>.
4. Лapidус, Л. В. Цифровая экономика: управление электронным бизнесом и электронной коммерцией : учебник / Л. В. Лapidус. – М. : ИНФРА-М, 2018. – 479 с.

5.Цифровая повестка Евразийского экономического союза до 2025 года: перспективы и рекомендации. Обзор [Электронный ресурс] / Группа всемирного банка // ЕЭК. – Режим доступа: <http://eurasian-studies.org/wp-content/uploads/2018/07/Цифровая-повестка-ЕАЭС-Обзор-Всемирного-банка-2017.pdf>.

6.Measuring the Information Society Report. Volume 1. 2018. – Geneva : ITU, 2018. – 190 p.

7.United Nations E-Government Survey 2018 : Gearing E-Government To Support Transformation Towards Sustainable And Resilient Societies. – United Nations: New York, 2018. – 30 p.

8.Цифровая экономика <http://digital-economy.ru>

9.Digital economy & society in the EU <http://ec.europa.eu/eurostat/cache/infographs/ict/2018/index.html>

10.Eurostat <https://ec.europa.eu/eurostat/web/main/home>

**ƏŞYALAR INTERNETİNİN (İoT) TƏHSILDƏ ROLU
THE ROLE OF THE INTERNET OF THINGS (IoT) IN EDUCATION**

Rafail RZAYEV

*Elmi katib, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC) nəzdində İqtisadi Araşdırmalar Elmi
Tədqiqat İnstitutu*

Fərhad MİKAYİLOV

*Böyük elmi işçi, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC) nəzdində İqtisadi Araşdırmalar Elmi
Tədqiqat İnstitutu*

Elman İBİŞOV

*Böyük elmi işçi, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC) nəzdində İqtisadi Araşdırmalar Elmi
Tədqiqat İnstitutu*

Rəşad HÜSEYNOV

*Şöbə müdiri, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC) nəzdində İqtisadi Araşdırmalar Elmi
Tədqiqat İnstitutu*

XÜLASƏ

Son dövrlərdə informasiya və kommunikasiya texnologiyalarının inkişafı ilə insanları qlobal şəbəkədə birləşdirməklə internet insanların iş şəraitinin və onlar arasında kommunikasiyaların köklü şəkildə dəyişməsinə təmin etmiş oldu. Bu gün rəqəmsal texnologiyalar insan həyatının bütün sferalarında geniş tətbiq olunur. İndi isə əşyalar internetinin (İoT) meydana çıxması ilə insanlar arasındakı əlaqələrlə bərabər insan-maşın, maşın-maşın qarşılıqlı təsirinə şəbəkə halında formalaşmasına imkan yaranmışdır. Meydana çıxmasından çox da böyük olmayan bir müddət keçməsinə baxmayaraq əşyalar interneti (İoT) artıq insan həyat və fəaliyyətinin praktiki olaraq bütün istiqamətlərini əhatə etmişdir. Buraya - səhiyyə, biznes, nəqliyyat, kənd təsərrüfatı, sənayenin ən müxtəlif sahələri, idarəetmə, təhsili aid etmək olar.

Əşyalar internetinin təhsil sferasında tətbiqi nisbətən yeni istiqamət olmaqla həm bilavasitə təhsil prosesinin keyfiyyətini yüksəltməyə, həm də təhsil müəssisələrinin infrastrukturunun təkmilləşdirilməsinə imkan verir.

Əşyalar interneti (İoT) xüsusi sensorlar, icra mexanizmləri və digər qurğular vasitəsi ilə məlumatları toplaya və ötürə bilən fiziki obyektlərin şəbəkə halında birləşdirilməsini nəzərdə tutur. Yəni, İoT müxtəlif “əlaqəli əşyaların” sürətlə genişlənən şəbəkəsidir. Əşyalar interneti şəbəkəsinə qoşulan qurğuların sayı şox sürətlə artmaqdadır. Təkcə 2021-ci ildə bu artım 8% təşkil edib və şəbəkəyə qoşulmuş qurğuların sayı 12.2 milyarda çatmışdır.

Əşyalar internetinin təhsildə geniş tətbiqi təhsil alanların fəaliyyəti haqda real zaman rejimində məlumat almağa imkan verməklə tədrisin effektivliyini əhəmiyyətli dərəcədə yüksəltməyə imkan verə bilər.

Bu məqalədə əşyalar internetinin təhsildə tətbiqi istiqamətləri, eləcə də bu prosesin gedişində meydana çıxacaq problemlər və onların həlli imkanları haqda məlumat verilir

Açar Sözlər: təhsil, əşyalar interneti (İoT), informasiya-kommunikasiya texnologiyaları

ABSTRACT

In recent times, with the development of information and communication technologies, by connecting people in a global network, the Internet has ensured a radical change in people's working conditions and communications between them. Today, digital technologies are widely used in all spheres of human life. Now, with the emergence of the Internet of Things (IoT), along with relationships between people, human-machine and machine-machine interaction, it has become possible to form a network. Despite

the fact that not much time has passed since its emergence, the Internet of Things (IoT) has already covered practically all aspects of human life and activity. This includes healthcare, business, transport, agriculture, various fields of industry, management, education.

The application of the Internet of Things (IoT) in the sphere of education, being a relatively new direction, allows both to directly improve the quality of the educational process and to improve the infrastructure of educational institutions.

The Internet of Things (IoT) involves the networking of physical objects that can collect and transmit data through special sensors, actuators, and other devices. That is, IoT is a rapidly expanding network of various "connected things". The number of devices connected to the Internet of Things is growing rapidly. In 2021 alone, this growth was 8% and the number of devices connected to the network reached 12.2 billion.

The widespread application of the Internet of Things (IoT) in education can significantly increase the effectiveness of education by providing real-time information on the activities of students.

This article provides information on the directions of application of the Internet of Things (IoT) in education, as well as the problems that may arise during this process and the possibilities of their solution.

Keywords: education, Internet of Things (IoT), digital technologies

Son dövrlərdə informasiya texnologiyalarının inkişafı insan həyat və fəaliyyətinin bütün sferalarına nüfuz etmişdir. Ən son texnologiyalar – bulud texnologiyaları, blokçeyn texnologiyaları, “böyük verilənlər” (big data), süni intellekt, əşyalar interneti həyatımızı əhəmiyyətli dərəcədə dəyişərək yeni imkanlar və bununla bərabər həm də yeni çağırışlar doğurmaqdadır. Bu texnologiyalar bir çox başqa sahələr kimi təhsil sisteminə də güclü təsir göstərməklə bu sferada keyfiyyətə yeni şərait yaratmışdır.

Məqələdə əşyalar internetinin təhsil sferasına təsirləri araşdırılır.

İlk dəfə “əşyalar interneti” ifadəsini britaniya texnologiya pioneri, Massaçusets texnoloji İnstitutunda Auto-İD laboratoriyasının həmtəsisçisi Kevin Eşton 1999-cu ildə İnternetin fiziki aləmlə RFID (radiotezlikli identifikasiya) da daxil olmaqla müxtəlif sensorlar vasitəsi ilə əlaqələndiyi sistemləri təsvir etmək üçün istifadə etmişdir. 2013-cü ildə Kevin Eşton İoTWeek tədbirinin açılışında əvvəlcədən yazılmış videomüraciətində bildirirdi ki, İoT artıq buradadır, bu gələcək yox, indidir.(?)

Bu gün əşyalar interneti sahəsi ən sürətli inkişaf edən sahələrdən biridir. Bəzi qiymətləndirmələrə görə İoT-n potensial bazarı 14 trilyon dollar təşkil edir. Əşyalar interneti qlobal şəbəkəsinə qoşulmuş qurğuların sayı sürətlə artır. Proqnozlara görə 2025-ci ilə qədər bu cür qoşulmaların sayının 70 milyarda çatacağı gözlənilir.(1)

Əşyalar interneti (İoT) sahəsində elmi tədqiqatların sayı 2006-cı ildən başlayaraq sürətlə artmağa başlayıb ki, bu da göstərilən sahənin aktuallığının kəskin artması ilə əlaqədardır. Son illərdə əşyalar internetinin təhsil sferasında tətbiqi də tədqiq olunmağa başlayıb. Maenpee və digərləri (2) göstərirlər ki, əşyalar interneti təhsil alanlara prototipləşdirmə təcrübəsi əsasında öyrənərək bu sahədə öz ideyalarını yaratmaq imkanı verə bilər.

Əşyalar internetinin təhsildə tətbiqinin müsbət təsirləri Rahman və digərləri tərəfindən də qeyd olunur.(3) Təhsil müəssisələri binaların avtomatlaşdırılması sistemləri, enerjiqoruma və idarəetmə sistemləri, bina və otaqlara daxil olma sistemləri, iri tədqiqat sahələri üçün ətraf mühitə nəzarət sistemləri, akademik tədris sistemləri və tələbə, müəllim və ümumilikdə əməkdaşların təhlükəsizliyinin təmin olunması sistemləri kimi əşyalar interneti sistemlərindən faydalana bilərlər.(4) Computing Now or IEEE Computer Society jurnalının 2017-ci il iyun nömrəsində müəllimlərin Əşyalar interneti əsasında texnologiyaları necə effektiv istifadə edə biləcəyi qeyd olunur.(5)

Tədqiqatlar göstərir ki, əşyalar internetinin yeni alət kimi təhsil sferasına inteqrasiyası akademik mühitdə insanların (tələbə və müəllimlərin) və obyektlərin (fiziki və virtual) qarşılıqlı təsirinə məhsuldarlığını əhəmiyyətli dərəcədə yüksəldə bilər.(6)

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, əşyalar internetinin əhəmiyyətinin artması artıq bir sıra inkişaf etmiş ölkələrdə tədris proqramına "Əşyalar interneti" kursunun salınmasına səbəb olub. Məsələn Böyük Britaniya Açıq Universitetində "Mənim rəqəmsal həyatım" kursu təqdim olunub. Bu fənn təhsil alanlara əşyalar internetindən onları əhatə edən fiziki və virtual dünyanın öyrənilməsi və təhlil olunması üçün alət kimi istifadə etməyə imkan verir.(7)

Bu gün inkişaf etmiş ölkələrdə demək olar ki, bütün universitet şəhərcikləri İnternetə qoşulub. Hər bir kampusda potensial olaraq şəbəkəyə qoşula biləcək olduqca çox obyekt - pəncərə, qapı, proyektor, printer, lövhə, siniflər, laboratoriyalar, parklanma yerləri və s. mövcuddur. Müvafiq sensorlar – RFID, NFC, QR və digər texnologiyalardan istifadə etməklə bu obyektlər intellektual obyektlərə çevrilə bilər ki, bu da nəticədə "ağıllı kampus" yaradılması ilə nəticələnər. Ağıllı kampuslar əşyalar interneti əsasında ağıllı siniflər, distant təhsil üçün əlavələr, laboratoriyalar, ağıllı kitabxanalar, kafeteriyalar, idman və akt zalları, informatorlar və informasiyanın emalı mərkəzləri ilə dəhlizlər, qeydlərin mübadiləsi üçün sistemlər, mobil qurğular üçün İoT sensorları, və s. ilə təchiz oluna bilər.

Kampusun rəqəmsal sistemi təhsil alanların müxtəlif resurslara çıxışı üçün mühüm platforma kimi çıxış edir. Kampusun administrasiyası da yeni texnologiyaların təsiri altında olur. Texnologiyaların inkişafı ilə təhsil müəssisələrinin bütün kontent və proseslərin rəqəmsallaşdırılmasına tələbatı artır. Son nəticədə əşyalar internetinin tətbiqi ilə bu prosesin bütün iştirakçıları – şagirdlər, tələbələr, akademik heyət, tədqiqatçılar tam rəqəmsallaşdırılmış mühitdə fəaliyyət göstərir ki, bu da təhsilin və elmi tədqiqatların keyfiyyətinin əhəmiyyətli dərəcədə yüksəlməsini təmin edir.

Əşyalar internetinin təhsildə tətbiqi keyfiyyətə yeni – ağıllı siniflərin yaradılmasını nəzərdə tutur. Ağıllı siniflər - ən yeni texnologiyalar və ağıllı əşyalar əsasında qabaqcıl dərs vəsaitləri ilə təchiz olunmuş intellektual mühitdir. Bu cür ağıllı əşyalar tədris prosesində istifadə olunan qoşulmuş kameralar, mikrofonlar, interaktiv lövhələr, daşınan qurğular və s. sensorlar ola bilər.

Bu vasitələrin tətbiqi ilk növbədə auditoriyaya nəzarətin və auditoriyanın idarə olunmasının effektivliyini yüksəltməyə imkan verir. Ağıllı qurğular müəllimə tələbələrin dərsə diqqət və cəlb olunma səviyyəsi haqda informasiya əldə etməyə, tədris kontentini vizuallaşdırmağa imkan verir. Tələbələr üçün isə daha tam konspekt əldə etmək və dərsin gedişində müəllimə suallar vermək imkanı verir.

Ağıllı siniflər eləcə də tələbələrə fərdi yanaşmağa, tədris kontentinin, mürəkkəblik səviyyəsinin, tədris tempinin fərdiləşdirilməsinə, layihələr üzərində fərdi çalışmağa və çevik cədvəl tətbiq etməyə imkan verir.

Tədqiqatlar göstərir ki, əşyalar interneti texnologiyalarının təhsilə tətbiqi aşağıdakı istiqamətlərdə müsbət dəyişikliklərə səbəb olur – təhsil müəssisələrində təhlükəsizlik, təhsilin keyfiyyəti, tələbələrin tədris prosesinə cəlb olunmasının tədqiqi imkanlarının genişlənməsi, tədrisin əlçatanlığı və çevikliyinin təmin olunması, liderlik, kreativlik, özünütədris vərdişlərinin əldə olunması və s..

Bu istiqamətləri bir qədər ətraflı nəzərdən keçirək.

Bu gün təhsil müəssisələri üçün ən aktual məsələlərdən biri təhlükəsizliyin təmin olunmasıdır. Məktəblər və kampusların çoxunda qəddar davranış, zor tətbiqi, oğurluq halları, kənar şəxslərin daxil olması ilə əlaqədar cinayət hallarına qarşı zəruri infrastruktur, eləcə də bu cür fəvqəladə hallarda və ya təbii fəlakətlər zamanı necə hərəkət etmək lazım olduğu üzrə fəaliyyət planları yoxdur.

Əşyalar interneti bu problemlərin çox yüksək səviyyədə həlli üçün imkan yarada bilər. Müvafiq kameralar, eləcə də sensorlar vasitəsi ilə yolverilməz davranış və ya fəvqəladə hallar barədə informasiya şəbəkə sistemi ilə lazımi quruma verilə bilər və bu təxirə salınmadan zəruri tədbirlər görülməsini təmin edir. Əşyalar interneti vasitəsi ilə orta və ali məktəblər tələbə və ziyarətçilərin sinif və laboratoriyalara daxil olmasını məhdudlaşdırma, təsdiq olunmuş daxil olma rejiminə əməl olunmasını təmin edə bilər.

Şagird və tələbələr öz ağıllı qurğularını Wi-Fi vasitəsi ilə sistemə qoşmaqla onların yeri haqda real zaman rejimində məlumat ala bilərlər ki, bu da həmin qurğuların itirilməsi və ya oğurlanması ehtimalını azaldar.

Təhsil sistemində mövcud olan daha bir problem təhsilin keyfiyyətidir. İoT texnologiyalar tədris materiallarını operativ olaraq təhsil alanların fərdi tələbatlarına uyğunlaşdırma imkanlarına malik müasir süni intellektli qurğuların köməyi ilə tədrisin keyfiyyətini əhəmiyyətli dərəcədə yüksəldə bilər.

İoT tədrisin keyfiyyətinə həmçinin təhsil alanların bu prosesə cəlb olunma dərəcəsini yüksəltməklə də təsir edir. Tələbələrin dərəcə cəlb olunma dərəcəsi diqqət dərəcəsi, maraq, bilgisevərlik, məlumatlılıq, motivasiya dərəcəsi, optimizm və entuziazm kimi amillərlə müəyyən olunur. Müəllimlərə tədris kontentini idarə etmək və vizuallaşdırmaq, interaktiv materiallar hazırlamaq imkanı verməklə İoT texnologiyalar tələbələrin tədris prosesində daha fəal iştirakına şərait yaradır.

Son illərdə texnologiyaların inkişafı bütün dünyaya üzrə tələbələrə zaman və məkan bağlılığı olmadan distant təhsil almağa imkan yaradıb. Əşyalar interneti tədris prosesinin fiziki və virtual aspektlərini birləşdirməklə təhsil ekosisteminin əhəmiyyətli dərəcədə genişlənməsinə imkan verir. Təhsilin bu aspekti öz əhəmiyyətini koronavirus pandemiyası zamanı xüsusilə qabarıq şəkildə nümayiş etdirdi. Bütün dünyada pandemiya ilə əlaqədar sərt məhdudiyətlər tətbiq olunanda məhz əşyalar interneti bazasında distant təhsil yüz milyonlarla şagird və tələbənin fasiləsiz təhsil almasını təmin etdi.

Distant təhsilin bir çox üstünlükləri var. Buraya 1) çevik qrafik və praktiki olaraq dünyanın istənilən nöqtəsindən təhsil almaq imkanı, 2) distant təhsilin nisbətən aşağı aiyməti (distant təhsil tədris müəssisəsinin xərclərini azaldır, 3) müstəqillik və tədrisin yüksək tempi – kimi amillər aiddir. Distant təhsilin daha bir, çox mühüm üstünlüyü məhdud imkanlı şəxslərin təhsili üçün imkan yaratmasıdır.

İoT alətlər tətbiq etməklə sensor pozuntuları olan şəxslər üçün də təhsil imkanlarını genişləndirmək, onlar üçün normal və hərtərəfli təhsil almaq imkanı yaratmaq mümkündür. Belə ki, bu alətlərin və intellektual qurğuların tətbiqi ilə tədris prosesi modifikasiya olunur, sinif mühiti səs-və işığa həssas olur ki, bu da sensor pozuntulu tələbələrin xüsusi tələblərini ödəməyə imkan verir.

Əşyalar internetinin təhsil sistemində istifadəsinin bir istiqaməti də tamamlanmış reallıq (TR) sistemidir. Tamamlanmış reallıq sistemi real dünyanın kompyuterləşmiş alətlər vasitəsi ilə təqdim olunan genişlənməmiş versiyası kimi baxıla bilər. TR öz qrafika sı və səsləri ilə proqram sistemi ilə birlikdə öyrənilən mövzunun genişləndirilmiş detallarını və üçölçülü müşahidəsini təmin edə bilər. Məsələn, tələbələr insanın hər hansı orqanının quruluşu və fəaliyyətini animasiya olunmuş şəkildə, sadəcə oxunan mühazirədə təqdim olunduğundan daha yaxşı başa düşə bilər.

Əşyalar internetinin təhsildə istifadə olunduğu daha bir istiqamət qeymifikasiya – oyunlaşdırma. Məlumdur ki, oyun vasitəsi ilə öyrənmə ən effektiv öyrənmə üsuludur. Ənənəvi təhsildə çoxlu sayda tələbəni oyuna cəlb etmək və bu prosesi idarə etmək kifayət qədər çətin məsələdir. Ancaq, ağıllı oyuncaqların tətbiqi ilə uşaqlar, yeniyetmələr və gənclər oyun vasitəsi ilə öyrənmənin üstünlüklərini hiss edə bilərlər. Bu qurğuları süni intellekt və intellektual kameralar, mikrofonlar, və digər qurğularla birləşdirməklə oyuncaqdan istifadə etməklə öyrənmək mümkündür. Bu cür oyuncaqlarla qarşılıqlı təsir təhsil alanlara proqramlaşdırma, robototexnika, mühəndislik, fizika kimi sahələrdə vərdişlər əldə etməyə imkan yaradır.

Əşyalar internetini praktiki olaraq təhsilin bütün istiqamətlərində tətbiq oluna bilər. Məsələn, ağıllı qolbaqların köməyi ilə müəllim idman dərslərində təhsil alanların hərəkət aktivliyini onların nəbzi, keçdiyi məsafəni nəzarətdə saxlaya bilər. Alınmış nəticələr hər kəs üçün fərdi olaraq maksimal yol verilən göstəriciləri müəyyən etmək, vaxtında düzəlişlər etməklə optimal idman yükünü müəyyənləşdirməyə imkan verir.

Əşyalar interneti təhsil alanların davamiyyətini də avtomatik olaraq nəzarətdə saxlamağa imkan verir. Məlum olduğu kimi, davamiyyətin yoxlanması təhsil müəssisələrində alternativ olmayan zəruri prosedurlardan biridir. Əşyalar interneti davamiyyətin qeydiyyatı və nəticələrin müxtəlif məqsədlər üçün istifadəsi məsələsini həll edə bilər. İoT platformasına daxil edilən təhsil alanlara məxsus müxtəlif mobil vasitələr şagird və ya tələbə sinifə daxil olduqda bunu qeyd edərək informasiyanı ümumi bazaya ötürür ki, bu da avtomatik olaraq qeyd olunur. Beləliklə, müəllim öz əsas işinə daha çox vaxt və diqqət ayırmaq imkanı əldə edir. Bu üsulla həm də təhsil alanların real zaman kəsimində harada olduqları, eləcə də müəyyən hərəkət və ya məşğuliyyətə nə qədər vaxt sərf etdikləri haqqında da məlumat toplanır. Bu həm də, təhsil alanların dərstdə iştirak etməməsi haqda maraqlı şəxslərə məlumat verilməsini təmin edə bilər.

Əşyalar internetinin tətbiqi ilə yaradıla biləcək, yuxarıda göstərilən imkanlarla bərabər bu sistemlərin tətbiqi bir sıra problemlər də doğurur.

İlk növbədə nəzərə almaq lazımdır ki, İoT həllərin geniş və hərtərəfli tətbiqi üçün çoxlu avadanlıq və proqram təminatı tələb olunur ki, bu da böyük həcmdə vəsait deməkdir. Bu sistemlərin yaradılması üçün bu sferada yüksək kompetensiyalara malik mütəxəssislərdən ibarət komanda lazımdır.

Digər bir problem bu sistemlərin tətbiqi ilə tapşırıqların yerinə yetirilməsi, biliklərin qiymətləndirilməsi zamanı baş ver biləcək dələduzluq, plagiat və akademik qeyri etik davranış formalarının qarşısının alınması üçün etibarlı mexanizmlərin yaradılması ilə əlaqədardır.

Daha bir problem təhlükəsizlik və məxfiliyin təmin edilməsi ilə əlaqədardır. Müxtəlif xarakterli rəqəmsal verilənlərin toplanması və işlənməsi təhsili xaker hücumları qarşısında həssas edir. Buna görə də, İoT həllərin geniş miqyasda tətbiqindən əvvəl məlumatların kənara çıxması, təhlükəsizlik sistemlərinə hücumlar və digər təhdidlərlə əlaqədar lazımi fəaliyyət planı hazırlanmalıdır.

NƏTİCƏLƏR

Əşyalar internetinin təhsildə tətbiqi təhsili daha çevik, məhsuldar edər, ənənəvi təhsillə müqayisədə əhəmiyyətli üstünlüklər əldə etməyə imkan verə bilər. Bu yolla təhsilin inklyuzivliyini artırmaq, təhsil alanların marağını, cəlb olunmasını, zəruri informasiya əldə etmə imkanlarını yüksəltmək, təhsil müəssisələrində təhlükəsizliyi təmin etmək, bütün maraqlı tərəflərin bu prosesdə yaxından iştirakına nail olmaq mümkündür.

Son dövrlərdə Azərbaycanın işğaldan azad olunmuş ərazilərində salınacaq şəhər və kəndlərin “ağıllı şəhər”, “ağıllı kənd” kimi qurulması planları bu şəhərə və kəndlərdə tikiləcək təhsil müəssisələrinin əvvəlcədən əşyalar interneti əsasında “ağıllı” təhsil müəssisələri formasında yaradılmasını aktuallaşdırır. Müşahidələr göstərir ki, yaxın gələcəkdə bütün dünyada təhsilin təşkilinin bu forması sürətlə genişlənəcək. Belə olan şəraitdə indidən təhsil müəssisələrinin bu prinsiplərlə qurulması gələcəkdə ənənəvi formada yaradılmış təhsil müəssisələrinin yenidən qurulmasından daha əlverişli olar.

ƏDƏBİYYAT

1. Laksmi I. C., Hatta P., and. Wihidayat E. S, A Systematic Review of IoT Platforms in Educational Processes, Proceedings of the International Conference on Industrial Engineering and Operations Management Istanbul, Turkey, March 7-10, 2022
2. Maenpaa, H., Varjonen, S., Hellas, A., Tarkoma, S., & Mannisto, T. Assessing IOT projects in university education - A framework for problem-based learning. *Proceedings - 2017 IEEE/ACM 39th International Conference on Software Engineering: Software Engineering and Education Track, ICSE-SEET 2017*, 37–46. 2017
3. Rahman, N. A., Idris, M. R., & Baharudin, K. S. (2020). Development of educational kit for IoT online learning. *International Journal of Technology, Innovation and Humanities*, 1(1), 26–32. <https://doi.org/10.29210/881001>
4. Asseo, I., Johnson, M., Nisson, B., Neti, C., Costello, T., & Benson, C. (2016). Why IT Matters to Higher Education: The Internet of Things in Higher Education. *Edcause Review*, 51(4), 60. 2018.
5. Bebell, D., & O'Dwyer, L. M. (2010). Educational Outcomes and Research from 1:1 Computing Settings J Journal of Technology, Learning, and Assessment. 9(1).
6. Маркес Дж., Соларте З. и Гарсия А. IoT в области образования: интеграция объектов с виртуальными академическими сообществами, Новые достижения в области информационных систем и технологий. № 115. Springer International Publishing. Стр. 201- 212, 2016.
7. Баракат С. Образование и Интернет всего. *Int. Bus. Manag.* Том 10. Стр. 4301-4303, 2016
8. <http://www.iot-week.eu>

DATA ANALYTICS IN BUSINESS DECISION MAKING
BİZNES QƏRARLARIN QƏBUL EDİLMƏSİNDƏ DATA ANALİTİKASININ ROLU

Aytaj Khalafli

student of Business and Data analytics, MBA,

Azerbaijan State Economic University, Baku, Azerbaijan

ABSTRACT

In spite of an impending economic slowdown, making the right business decisions is more critical than ever. This article will explore how decision making using Big Data and data analytics can help drive business development—even in times of economic uncertainty. Data management - involves the collection, processing, and correct use of data in decision-making in business.

As we know many companies are using data analytics to make the most of available information and improve their business strategies. Data analytics provides a competitive advantage in the industry by enabling organizations to identify new opportunities to make strategic decisions. Through the analysis of real-time data and past data patterns, the decision making process becomes not only faster and reliable, but also gives confidence to businesses that they are making the right decisions. Data analytics uses Big Data and machine learning (ML) technologies to discover patterns from large volumes of data. We will look at some stages of methodology known as "data-driven decision making". Organizations use Big Data Management solutions to extract the necessary processing data or useful information for customers and business from unstructured data. Big Data Analytics provides these organizations with entire customer profiles, providing them with more personalized customer experiences. We explore how using Big Data and data analytics can improve efficiency in business processes.

This article also analyzes companies in Azerbaijan which uses big data and optimize business development processes that drive growth. We will review existing business operations and optimization opportunities.

Keywords: data science, big data, machine learning ,real-time analytics.

Giriş

Data analitikası, düzgün istifadə edildiyi təqdirdə, təşkilatlara yeni imkanları müəyyən etməyə və strateji qərarlar qəbul etməklə sənayedəki digər şirkətlərlə müqayisədə rəqabət üstünlüyü təmin edir. Bəs data analitikası nədir? Data analitikası tendensiyaları aşkar etmək və mövcud informasiya haqqında nəticə çıxarmaq üçün bir sıra məlumatları yoxlamaqdan ibarətdir. Şirkətlərin rəqəmsal transformasiyası irəlilədikcə data analitikası alətləri də inkişaf edir. Analitikaya əsaslanan qərarların qəbul edilməsinin biznesin inkişafına necə əhəmiyyətli təsir göstərə biləcəyi maraq doğura bilər. Qərar vermə subyektiv proses olduğuna görə bəzi mühakimə səhvlərinə məruz qalır. Bu mənada analitika fərziyyələr və ya köhnəlmiş məlumatlardan daha çox anlayışlar və davranış nümunələri əsasında daha yaxşı qərar qəbul etməyə kömək edir. Data analitikasının əsas məqsədlərindən biri də biznes performansını artırmaqdır.

Qərar qəbulu üçün analizə başlayarkən ilk öncə mövcud məlumatların yaxşı təşkil olunması, dəqiqliyi və asanlıqla şərh oluna bilməsi təmin edilməlidir. Satış proseslərinin optimizasiyası, təkmil məhsuldarlıq, çevik qiymət modellərinin təmin edilməsi, optimal müştəri hesablarının daha dəqiq müəyyənləşdirilməsi biznes performansını yaxşılaşdıran proseslərdir. Datalardan əldə olunan informasiyalar sayəsində cari satışların tənzimlənməsi və yenilərinin yaradılmasına imkan verən effektiv qərarlar qəbul edilə bilər. Dataya əsaslanan təşkilatların üstünlüklərindən biri də onların təkmilləşdirilə və avtomatlaşdırıla bilən satış proseslərini asanlıqla müəyyən edə bilməsidir. Bu, öz növbəsində, daha sürətli proseslərə və müştəri təcrübəsinə təkmilləşdirməyə imkan verir.

Effektiv qərar qəbulu bütün biznesdə məhsuldarlığa birbaşa təsir edir, çünki o, bazarın tempinə uyğun hərəkət etmək üçün çeviklik təmin edir. Satış qrupları üçün ən çətin vəzifələrdən biri dəyişən bazar şərtlərinə uyğunlaşarkən qiymət modellərini müəyyən etməkdir. Bu məqsədlə, Big data nümunələri ilə işləmək qısa müddətdə lazımı qiymət düzəlişləri etməkdə, rəqabət üstünlüyü saxlamaqda faydalı ola bilər. Müştərilərin nə axtardığını anlamaq üçün ən son məlumatlara və istehlakçı davranış nümunələrinə sahib olmaq əvəzsizdir. Bu məlumatlar müəssisələrə daha yaxşı müştəri profilləri və təkmilləşdirilmiş marketinq strategiyaları yaratmağa imkan verir.

Materiallar və Metodlar

Hadisələrin tam təsvirini yaratmaq və əsaslandırılmış qərarlar qəbul etmək üçün data analitikasının dörd növündən tandemdə istifadə etmək lazımdır. Şirkətin cari vəziyyətini başa düşmək üçün təsviri analitikadan istifadə edilir. Şirkətin hazırkı vəziyyətə necə gəldiyini anlamaq üçün diaqnostik analitikadan istifadə edilir. Proqnozlaşdırıcı analitika vəziyyətin trayektoriyasını müəyyən etmək və keçmiş məlumatların təhlili əsasında dəyişikliklərin proqnozlaşdırılması üçün faydalıdır. Göstərişli analitika isə cari və gələcək ssenarilərin bütün aspektlərini nəzərdən keçirməyə və həyata keçirilə bilən strategiyaları planlaşdırmağa kömək edir.

Birinci növbədə hadisənin ilkin vəziyyətini bilmək, problem varsa, onu aydın şəkildə müəyyən etmək lazımdır. Satış rəqəmləri və ya müştəri məmnuniyyəti ilə bağlı problem varsa, big data (böyük verilənlər) analitikası problemi müəyyən etməyə və həll yollarını tapmağa kömək edə bilər. Bu, lazımsız dəyişikliklərə, vaxt və pula qənaət etmək deməkdir.

Yanaşmamızı təkmilləşdirməyin ən yaxşı yolu bu gün onun nə qədər yaxşı işlədiyini bilmək və buna uyğun dəyişikliklər etməkdir. Böyük verilənlər analitikası bizə şirkətin nə qədər yaxşı performans göstərdiyi və hansı proseslərin təkmilləşdirilməli olduğu barədə məlumatlar verir. Alınan nəticələrə əsasən səmərəliliyin maksimallaşdırılması üçün proseslərin optimallaşdırılması aparılır.

Big data analitikası həmçinin bizneslərə cari davranış nümunələri əsasında gələcək tendensiyaları proqnozlaşdırmağa imkan verir ki, bu da onlara müvafiq planlar qurmağa və gözlənilməz hallar səbəbindən hər hansı itkilərdən qaçmağa kömək edir.

Böyük verilənlərin (Big data) analitikası potensial riskləri baş verməmişdən əvvəl müəyyən etməyə imkan verir. Bu, belə risklərin təsirinə məruz qalma ehtimalı olan sahələri müəyyən etməyə kömək edir. Başqa sözlə, big data analitikası təhlükələri reallaşmazdan əvvəl müəyyən edir.

Həmçinin, böyük verilənlərin analitikası sorğular və ya müsahibələr kimi ənənəvi üsullarla diqqətdən kənar qalacaq imkanları müəyyən etməyə icazə verir. Əldə olunmuş bu məlumatlarla biznes üçün daha yaxşı qərarlar qəbul edilə bilər.

Tətbiqi üsulları

Biznes analitikasının qərar qəbul etməyə kömək etdiyini söylədikdə, şirkətin gələcəkdə gedəcəyi marşrutu qərara almasına təkan verəcək məlumatlar nəzərdə tutulur. Nəticənin və gəlirliliyin artırılması, daha güclü və davamlı risklərin idarə edilməsi təklifi və mümkün olduqda ümumi xərclərin azaldılması məlumat analitikasının istifadə olunduğu tipik üsullardan bəziləridir. Data analitikasının böyük korporasiyalarda seçimlərə və qərarlara təsir edəcək digər üsulları da var.

İstehlakçı meyllərinin təhlili dedikdə unikal müştəri təcrübəsinin təqdim edilməsi nəzərdə tutulur. Məlumat analitikası təşkilat istehlakçıların məhsul və ya xidmətlərini necə istehlak etdiyini anlamağa kömək edə biləcək xüsusi informasiyalar verir. Misal olaraq, telekommunikasiya biznesi istehlakçıların onlarla daha uzun müddət qalmasını təmin etmək və marketinq fəaliyyətlərinin effektivliyini qiymətləndirmək üçün analitik modellərdən, xüsusilə də proqnozlaşdırıcı modellərdən istifadə edə bilər. Həmçinin, onlayn e-ticarət şirkəti, ziyarətçilərindən hansının saytda qaldığını və nə qədər qaldığını, habelə onlardan hansının və nə üçün geri dönüş etdiyini müəyyən etmək üçün biznes analitika məlumatlarından istifadə edir. Beləliklə, biznes təhlili təşkilat rəqabət üstünlüyü əldə etmək və mümkün olan ən yaxşı nəticə üçün istehlakçılarına ən yaxşı şəkildə xidmət göstərə bilmələrini təmin etmək üçün lazımı məlumatlarla təmin edir.

Data analitikası xidmət göstəricilərinin əhəmiyyətli dərəcədə artırılmasına da birbaşa təsir göstərir. Şirkətdə daxili resurların idarə edilməsini buna misal göstərmək olar. Biznes analitikası xərclərin necə

idarə olunmasına dair kritik fikirlər verə bilər, burada müəyyən bir məsrəf nəticəyə təsir etməmək üçün yenidən strukturlaşdırılır. Bundan əlavə, təşkilat xüsusi kritik performans göstəriciləri baxımından firma fəaliyyətinin daha dərin təhlilini apara bilər. Yalnız müştəri təcrübəsi deyil, eyni zamanda şirkətdə çalışan işçi heyəti barəsində də dataya əsaslanan qərarlar qəbul edilir. Peşəkar performans, təcrübə, yaş və bir sıra digər xüsusiyyətlər kimi çoxsaylı məlumatları nəzərə alaraq, indiki və gələcək işçilərin fəaliyyəti haqqında savadlı qiymətləndirmələr etmək asanlaşır. Həmçinin kimin hansı işdə öz potensialını tam şəkildə yerinə yetirmək ehtimalı daha yüksək olduğu barədə məlumatlar verilir.

Tədqiqatlar

Tədqiqatlarda Big Datadan istifadənin bizneslərə daha yaxşı qərarlar qəbul etməyə necə imkan verdiyi, eləcə də məlumatların əhəmiyyətini, biznesin inkişafında Big Datanın rolunu və data analitikasının biznes proseslərində səmərəliliyi necə artırmağa bələdçi araşdırılır. İstənilən biznesdə Big dataların tətbiqi və istifadəsi mürəkkəb proseslərdən hesab olunur. Bu, vaxt və səy tələb edən bir prosesdir, onun faydaları qısa müddətdə görünməyə bilər.

Böyük verilənlər analitikası biznesin demək olar bütün sahələrində müsbət nəticələr əldə etməyə imkan verir. Maliyyə sahəsində daha yaxşı qərarlar qəbul etmək məqsədi ilə tendensiyaları başa düşmək və proqnozlaşdırmaq üçün analizlər və məlumatların öyrənilməsi həyata keçirilir. Bu prosesi avtomatlaşdıraraq və onu təşkilat daxilində əlçatan etməklə, maliyyə qrupları adı tapşırıqlar əvəzinə strateji düşünməyə daha çox vaxt sərf edə bilər.

Marketinqdə müştərilər və perspektivlər haqqında anlayışlar tapmaq üçün böyük məlumat analitikasından istifadə edilir. Onlar bu anlayışlardan marketinq strategiyasını təkmilləşdirmək, hədəfləmə və mesajlaşmanı yaxşılaşdırmaq, həmçinin, performansını optimallaşdırmaq üçün istifadə edirlər. Satış proseslərində aparıcı qiymətləndirmə, hesab qiymətləndirməsi, proqnozlaşdırıcı analitika, satışın proqnozlaşdırılması, ərazinin planlaşdırılması və sairə kimi hallarda böyük məlumat analitikasından istifadə edilir. Müştəri xidməti qrupları miqyasda daha yaxşı dəstək göstərmək, müştəri davranış tendensiyalarını müəyyən etmək üçün böyük məlumat analitikasından istifadə edir. Bu məlumatlar həmçinin köməyə ehtiyacı olan və ya bu yaxınlarda aldıkları məhsullar/xidmətlər haqqında sualları olan müştərilərin xüsusi seqmentlərini hədəf alan e-poçt və telefon zəngləri kampaniyalarında istifadə edilir.

Data bu gün ən qiymətli xammal hesab olunur. Məlumatın keyfiyyəti isə ən önəmli faktorlardan biridir. Bununla belə, bəzi təşkilatlar keyfiyyəti nəzərə almadan, daha çox məlumatların toplanmasına diqqət yetirirlər. Yüksək keyfiyyətli məlumat daha yaxşı qərar qəbul etməyə səbəb olur. Digər tərəfdən, qeyri-dəqiq, etibarsız və ya uyğun olmayan məlumatlar uğursuz olur, əks effekt verir. Bu səbəbdən, dataya əsaslanan müəssisələr analitik sistemlərinin keyfiyyətli məlumatlar ilə təmin edilməsinə xüsusi diqqət yetirməlidirlər. Data analitikasından maksimum yararlanmaq üçün satış əməliyyatları məlumatlara əsaslanan qərar vermə prinsiplərinin əsas hərəkətverici qüvvəsi olmalıdır. Bu o deməkdir ki, maraqlı tərəflər məlumatların haradan gəldiyini, analitik proseslərin məqsədlərinin nə olduğunu, hansı ölçülərdən istifadə edildiyini və onların necə şərh edilməli olduğunu başa düşməlidirlər.

Statistikaya görə, verilənlərə əsaslanan qərarvermə prosesləri bu gün bir çox sənayedə təşkilatların əvəzolunmaz hissəsinə çevrilib. 2020-ci ildən etibarən data əsaslı həllər bank, sığorta, telekommunikasiya, səhiyyə və avtomobil sənayesində hər ikinci şirkət tərəfindən istifadə olunur. Məlumat əsaslı qərar qəbul edən təşkilatların əhəmiyyətli bir hissəsi də ictimai xidmətlər, istehlak məhsullarının istehsalı, sənaye istehsalı və pərakəndə satış seqmentlərində cəmləşmişdir. Məlumat əsaslanan yanaşma ilə biznesin ən sadə nümunələri Amazon və ya eBay kimi e-ticarət saytlarıdır. Müştəri kimi siz Amazon veb saytına daxil olarkən və ya e-poçt vasitəsilə müxtəlif tövsiyələr almış ola bilərsiniz. Adətən, bu tövsiyələr son alış-veriş təcrübənizə, məhsul axtarışlarına və ya əməliyyat tarixçəsinə əsaslanır. Sistem cari alış-veriş ehtiyaclarınıza daha çox uyğun gələn təklifləri təqdim edir və sizi geri dönüşüm etməyə təşviq edir.

Hazırda ölkəmizdə Big data əsasında qərar qəbul edən bir çox şirkətlər və banklar fəaliyyət göstərir. Belə şirkətlərdən Azərbaycanda ilk Business to Business şirkəti olan Azerconnect, "Oracle Platinum Partner" tərəfdaşlığı statusu alan Ultra İT şirkətini misal göstərmək olar. Bu status Oracle məhsullarının tətbiqi və istifadəsində böyük uğurlar qazanmış, həmçinin Oracle texnologiyası üzrə yüksək ixtisaslı mütəxəssislərə malik şirkətlərə verilir. Həmçinin mobil rabitə operatorlarından olan "Bakcell" və

"Azercell Telecom" şirkətləri də big datadan geniş istifadə edirlər. Bank sektorunda Kapital Bank, ABB və Paşa Bank böyük datalarla iş üzrə müəyyən təcrübəyə malikdir. Ölkəmizdə də bu sahədə mütəxəssislərin yetişməsi, yeni təkmilləşdirilmiş data alətlərindən istifadə olunması gələcəkdə big data əsaslı qərar verən şirkətlərin çoxalmasına və rəqəmsal dünyada inkişafına gətirib çıxardacaq.

Nəticə

Məlumata əsaslanan qərarların qəbul edilməsinin bir neçə cəlbəddi nümunəsini araşdırdıq və bunu inkar etmək olmaz ki, məlumatlardan düzgün istifadə etməklə və uğurunuzu ölçməklə siz biznesinizi yeni və maraqlı zirvələrə yüksəldəcəksiz. Bazarda rəqabətin yüksək səviyyədə olması böyük biznesləri qərar qəbul etmə imkanlarını təkmilləşdirmək üçün data analitikasına müraciət etməyə məcbur edir. Bu gün böyük miqdarda məlumat saxlanılır ki, bu da nəticədə biznesin gəlirliliyini optimallaşdırmağa yönəlmiş həllərin axtarışını asanlaşdıran hesabatlar və "dashboard"ların yaradılması üçün süni intellektdən istifadə etməyə imkan verir. Zaman keçdikcə korporasiyalar və sənayelər üçün mövcud olan məlumatların sürətli artımını görməyə davam edirik. Hər bir inkişaf edən biznes üçün bu məlumatlardan səmərəli istifadə etmək zəruridir. İndiki dövrdə iş qərarlarının qəbulu və strategiyanın təkmilləşdirilməsi üçün bu məlumatlar haqqında dərhal və mənalı anlayışlar əldə etmək, yükünü yüngülləşdirmək üçün analitik alətlər və metodlar gətdikcə təkmilləşir.

Təkliflər

Qərar qəbulu zamanı buraxılan səhvlərin qarşısını almaq üçün bir çox strategiyalardan istifadə edilir. Doğru komanda ilə işləmək məsələnin həllində ilkin nüanslardandır. Qərərli davranışı və qərar verməni aradan qaldırmaq üçün digər bir səlahiyyətli, adekvat qərarlar verən şəxsi bu prosesə cəlb etmək lazımdır. Şirkətin savadlılıq səviyyəsinin də qiymətləndirilməsi önəmli məsələlərdəndir. Data analitika alətlərində kadrların bilik və bacarıqlarının yüksək olması məlumatları daha əlçatan edir. Məlumatları effektiv şəkildə təmizləyin və təmin edin, qərar qəbul etmək üçün ölçülə bilən məqsədlər qoyun, doğru datalara əsaslanan qərar vermə vasitələrinə investisiya yatırın. Yenidən nəzərdən keçirməkdə və qiymətləndirməkdə tərəddüd etməyin. Sadalanan strategiyalar data əsaslı qərar vermənin təşkilatlarda təkmilləşmə strategiyalarıdır.

İstinadlar

Alex Jia, Dianne J Hall, Jiahe Song, August 2015, The Conceptualization of Data-driven Decision Making

Patricia Belfiore, Luiz Paulo Favero, October 15, 2018, Data Science for Business and Decision Making

<https://edicomgroup.com/blog/data-analytics-business-decision-making>

<https://www.forbes.com/sites/forbesbusinessdevelopmentcouncil/2022/08/29/using-big-data-and-data-analytics-for-better-business-decisions/?sh=67a108f22777>

<https://intellectdata.com/big-data-analytics-impact-on-business-decision-making-and-strategy/>

<https://www.datapine.com/blog/data-driven-decision-making-in-businesses/>

IMPACT OF INEQUALITY ON INNOVATION

Salman NAJAFOV

*Scientific-Research Institute of Economic Studies under
Azerbaijan State University of Economics (UNEC), Baku, Azerbaijan*

ORCID NO: 0000-0002-0705-3477

ABSTRACT

The paper argues that inequality is due to a difference in profitability of firm, and the larger the difference in profitability between high profitable and low profitable firms, the lower the innovation activity. It is also claimed that at low inequality an increase in inequality slightly affects innovation, but at high inequality an increase in inequality negatively affects innovation. The paper also considers the impact of different types of taxation on inequality and argues that a tax on increase in wealth is more effective in reducing inequality and fostering innovation.

Keywords: inequality, innovation, wealth tax

Introduction

Research on the impact of inequality on innovation is contradictory. A number of researchers argue that inequality positively affects innovation while, according to other researchers, innovation is facilitated by a more equal income distribution.

In a number of researches the impact of inequality on innovation is considered through price- and market-size effects, and it is argued that inequality, on the one hand, creates a price effect, which has a positive effect on innovation, but on the other hand, creates a market-size effect, which negatively affects innovation.

A number of studies argue that inequality negatively impacts on innovation as it can reduce a number of people capable of investing in innovations, negatively affects a country's education level.

According to a number studies, there is a positive correlation between inequality and innovation as concentration of companies positively affects innovation, and concentration of resources allows innovative individuals to amass the resources they need to innovate. However, on the other hand, inequality reduces access to resources, which negatively impact on innovation.

A number of studies argue that inequality is necessary factor in increasing innovation, as it increases motivation to engage in innovation. However, most psychological theories on motivation argue that people have self-actualization needs that are more important than material wealth. Therefore, improving access to education and resources is more important in increasing innovation activity.

The paper argues that inequality is due to a difference in profitability of firm. It is claimed that both above-average and below-average profitability negatively impact on innovation, and the larger the difference in profitability between high profitable and low profitable firms, the lower the innovation activity. It is also argued that at low inequality an increase in inequality slightly affects innovation, while at high inequality an increase in inequality has a negative impact on innovation. The paper also considers the impact of different types of taxation on inequality and argues that a tax on increase in wealth is more effective in reducing inequality and fostering innovation.

Inequality and innovation

There are different opinions about the impact of inequality on innovation. According to one view, inequality positively affects innovation while, the contrary view asserts that innovation is facilitated by a more equal income distribution.

A number of researches study the impact of inequality on innovation through price- and/or market-size effects (Foellmi & Zweimüller, 2016). On the one hand, price effect implies that inequality positively affects innovation, because willingness of rich consumers to pay high prices for new products allows innovators to increase the mark-ups that increase their incentive to innovate. On the other hand, inequality shrinks markets for new products, as only a small number of consumers can buy them. Thus, inequality negatively affects innovation. Whether inequality enhances or weakens the innovation depends on the relative importance of these price- and market size effects.

Inequality can reduce also a number of people capable of investing in innovations, which also can have a negative effect on innovation.

Inequality reduces also access to resources, which negatively impact on innovation. There are a number of studies according to which concentration of resources positively affects innovation. In particular, the Schumpeter hypothesis suggests a positive correlation between concentration of companies in the market and innovation. It is also argued that concentration of resources allows innovative individuals to amass the necessary resources they need to innovate. However, on the other hand, there is often a situation where firms possess promising innovation ideas, however, as they don't have access to financing and other resources, these ideas remain unrealized. In some cases, these firms find themselves being absorbed by large companies through acquisitions, but as large companies mainly focus on incremental innovations and are less inclined to radical innovations, it also may hamper innovation. In particular, Baumol (2005) argues that as radical innovations are mostly created by independent innovators and entrepreneurs, while large corporations mainly focus on incremental innovation, concentration of R&D in the hands of corporations could decrease radical innovation. Therefore, a policy providing equal access to resources promotes rather than hamper innovation.

The negative impact of inequality on innovation is also caused by the negative effect that inequality has on a country's education level. Education has a positive impact on innovation as it not only provides competence and analytic tools but also can stimulate creativity and imagination and allows absorbing and translating the available knowledge into innovations; and as the poor tend to have less capability to attain a decent education for themselves and their children than an average person (for example, some researches show the poor graduating from high school are less prepared for college level work than others (Ireland, 2016), increase in poverty negatively affects country's capacity to innovate.

Inequality increases also negative societal phenomena, which also negatively affect education. Inequality diminishes the quality and time reserved for parenting and increases the risk of personal trauma to the child. As a result, a child suffering from inequality is unable to study well. Thus inequality negatively affects education, in turn reducing country's capacity to innovate.

A number of studies argue that inequality is necessary factor in increasing innovation, as it increases motivation to engage in innovation (Acemoglu, Robinson, & Verdier, 2012). However, most psychological theories on motivation, in particular, Maslow's Hierarchy of Needs, argue that people have self-actualization needs such as utilizing and developing talents and abilities, creativity and curiosity, and these needs are a higher goal of a human activity than material wealth. Therefore, improving access to education and resources is more important in increasing innovation activity. Bhaduri and Kumar (2009) in researching the motivations of innovative behaviour in India find that purely extrinsic motivations (such as financial outcomes) drive only a fraction of innovative behavior, and intrinsic motivations are the most important driver of innovation behavior.

Foellmi et al. (Foellmi, Wurgler, & Zweimüller, 2014) consider an impact of different dimensions of inequality (an income gap versus income concentration) on the incentives for product and process innovations. They argue that a higher income gap (by which they mean a larger difference in income between the rich and the poor, holding population shares of the two groups constant), increasing the prices the rich are willing to pay for innovative products, directs R&D towards product innovations and reduces the incentive for process innovations. Higher income concentration (by which they mean a larger share of the poor and a smaller share of the rich) also increases prices and incentives for product innovations. However, higher concentration, when there are fewer the rich purchasing high price innovative products and more consumers purchasing cheap mass production, has also a productivity effect: a larger share of consumers purchasing cheap mass production contributes to process innovations.

Thus, according to Foellmi et al., a larger income gap contributes to product innovations while higher income concentration contributes to both product innovations and process innovations.

Another explanation for the negative impact of inequality on innovation is that inequality is due to a difference in profitability of firm, and the larger the difference in profitability between high profitable and low profitable firms, the lower the innovation activity. So, inequality means there are firms with above-average and below-average profitability. However, both above-average and below-average profitability negatively impact on innovation. The negative impact of above-average profitability on innovation can be explained by the law of diminishing marginal utility (according to which, with the increase in the stock of good, the utility of an additional unit of good diminishes): with the increase in profit, the utility of an additional unit of profit diminishes, which reduces the motives of owners of capital to increase productivity. Below-average profitability also has a negative impact on innovation as low profits limit the possibilities of the firm to invest in R&D. Thus, both high and low profitability negatively affect innovation, and the largest increase in innovation is observed when firm's profitability is close to the average level of profitability in the real sector. It allows us to argue that higher inequality negatively affects innovation.

In order to calculate the impact of inequality on innovation, we considered the impact of the Gini index on TFP using the unbalanced panel data model that covers 20 OECD countries and period from 1995 to 2019. According to the model:

- at low inequality (at the Gini index below 30) an increase in inequality slightly affects TFP (the correlation coefficient is 0,03)
- at high inequality (at the Gini index above 40) an increase in inequality negatively affects TFP growth: an increase in the Gini index by 1 point reduces TFP growth rate by 0,83 point.

The statistics of the model are shown in the following table.

Variable	Coefficient	Std. Error	t-Statistic	Prob.
C	34.53132	12.35021	2.796010	0.0119
GINI_INDEX	-0.827776	0.303223	-2.729925	0.0137
AR(6)	-0.548081	0.221488	-2.474541	0.0235
SIGMASQ	0.229093	0.098816	2.318379	0.0324
R-squared	0.492312	Mean dependent var		0.763881
Adjusted R-squared	0.407698	S.D. dependent var		0.687558
S.E. of regression	0.529152	Akaike info criterion		1.825313
Sum squared resid	5.040039	Schwarz criterion		2.023684
Log likelihood	-16.07844	Hannan-Quinn criter.		1.872043
F-statistic	5.818293	Durbin-Watson stat		1.875687
Prob(F-statistic)	0.005814			
Inverted AR Roots	.78+.45i	.78-.45i	.00-.90i	-.00+.90i
	-.78+.45i	-.78-.45i		

Tax, inequality and innovation

An important instrument for reducing inequality is a tax. There are the following types of taxation:

- income taxation, wherein the object of taxation is income;
- consumption taxation, wherein the object of taxation is consumption;
- *profit taxation*, wherein the object of taxation is *profit (revenue minus expenditures) generated by businesses*;
- wealth taxation, wherein the object of taxation is wealth (property, savings and other assets).

Income taxation

Important criterion used to measure fairness of taxation is ability to pay, which means that richer people should pay a more amount of tax. The advocates of income taxation argue that income is the best indicator of ability to pay (Principles of taxation, <https://www.britannica.com/topic/taxation/Principles-of-taxation>). However, if two persons have the same income, but one of them owns shares worth \$100,000, the one who owns shares has more ability to pay tax.

The income tax has also other disadvantages, which restricts its effectiveness in reducing inequality:

- Taxation of income means taxing labor. Since the rich have a lower share of labor income in their income than the poor, this tax is more burdensome for the poor rather than for the rich;
- The income tax is more burdensome for those who spend a lot to maintain a normal standard of living, in particular, for those who spend a lot on housing, education, medical treatment, as well as for families with many children. This problem can be partially solved by setting a minimum non-taxable income determined on the basis of the subsistence minimum. However, in some cases, the subsistence minimum is insufficient to maintain a normal standard of living.

Taxation of consumption

A consumption tax is a tax imposed on goods and services consumed. Examples of consumption taxes include VAT taxes, sales taxes, taxes on imported goods. Some advocates of consumption-based taxation argue that equality should be measured by consumption rather than by income (Principles of taxation, <https://www.britannica.com/topic/taxation/Principles-of-taxation>). However, the taxation of consumption, as well as income taxation, has some disadvantages, which reduce its effectiveness in reducing inequality:

- Since the share of income spent in consumption decreases with increasing income, taxation of consumption is regressive (i.e. the poor spend a larger share of their income on taxes than the rich). Therefore, taxation of consumption doesn't decrease, but even increases inequality.
- A tax on consumption, as well as a tax on income, is more burdensome for people who spend a lot to maintain a normal standard of living (i.e. for those who spend a lot on housing, education, medical treatment, as well as for families with many children).

Profit taxation

The ability of the profit tax to reduce inequality is also limited:

- As firm's profitability increases, the value of assets, that is, the wealth of a firm increases. However, since the profit tax doesn't apply to the increase in wealth, profit tax payments increase less than the wealth of a firm.
- A number of studies argue that profit taxation has the adverse distributional effect as the low-skilled, women, and young workers bear a larger share of the burden of the corporate tax through reduced wages (Fuest, Peichl, & Siegloch, 2018).

Wealth taxation

A feature of wealth taxation is that it applies not just to income, but to all wealth owned by a taxpayer, including financial assets, movable and real property, fixed assets, which makes a wealth tax more effective in reducing inequality:

- wealth is a better indicator of the taxpayer's ability to pay tax compared to income and consumption;
- wealth inequality is more severe than income inequality, therefore a wealth tax is more effective in decreasing inequality compared to taxation of income.

There are different types of a wealth tax.

- In some countries a wealth tax applies to net worth, which is market value of assets minus liabilities (mortgages and other loans). For example, in France the wealth tax applies to the net value of

assets worth more than 800,000 euros (Notaries of France. Wealth Tax (IFI). <https://www.notaires.fr/en/housing-tax-system/tax-system-real-estate-management/wealth-tax-ifi>). The maximum rate of the tax is 1.5% for net wealth over €10,000,000.

- In some Islamic countries, a wealth tax is levied on wealth less consumption and property (real estate, car, etc.) used to meet the needs of the individual and his family, which makes a wealth tax more equitable: since the share of income spent in consumption decreases with increasing wealth, taxation of wealth is more burdensome for richer people. Another feature of the Islamic wealth tax is that this tax is imposed on the increase in wealth during the year, and a rate of the tax is 20%. Taxation of the increase in wealth assumes that the tax is paid by persons whose wealth has risen, while persons whose wealth has decreased are exempt from tax, which makes a wealth tax more effective in reducing inequality. Moreover, taxation of the increase in wealth, by increasing a tax burden on high profitability firms and reducing a tax burden on low profitability firms, brings their profitability closer to the average level, which positively impacts on innovation activity both in high profitability and low profitability firms. Suppose that a profit of a firm A increased from \$10 million to \$20 million, and its wealth increased from \$100 million to \$150 million. A profit of a firm B decreased from \$10 million to \$5 million, and its wealth increased from \$100 million to \$102 million. When paying a profit tax, a firm A, whose profitability has risen, pays taxes on \$20 million, but when paying a wealth tax, it pays taxes on \$50 million (150-100). However, a firm B, whose profitability has decreased, when paying a profit tax, pays taxes on \$5 million, but when paying a wealth tax, it pays taxes on \$2 million (102-100).

CONCLUSION

The paper argues that inequality is due to a difference in profitability of firm. It is claimed that both above-average and below-average profitability negatively impact on innovation, and the larger the difference in profitability between high profitable and low profitable firms, the lower the innovation activity. It is also argued that at low inequality an increase in inequality slightly affects innovation, while at high inequality an increase in inequality has a negative impact on innovation. The paper also claimed that a tax on increase in wealth is more effective in reducing inequality compared to taxation of income, consumption and profit. Moreover, taxation of the increase in wealth, by increasing a tax burden on high profitability firms and reducing a tax burden on low profitability firms, positively impacts on innovation activity both in high profitability and low profitability firms.

REFERENCES

- Acemoglu, D., Robinson, J. A., and Verdier, Th. 2012. Can't We All Be More Like Scandinavians? Asymmetric Growth and Institutions in an Interdependent World. NBER Working Paper No. 18441, DOI 10.3386/w18441
- Baumol W. J. 2005. Education for Innovation: Entrepreneurial Breakthroughs versus Corporate Incremental Improvements. *Innovation Policy and the Economy*, vol 5, pages 33-56
- Bhaduri, Saradindu; Kumar, Hemant. 2009. Tracing the motivation to innovate: A study of grassroot innovators in India. *Papers on Economics and Evolution*, No. 0912, Max Planck Institute of Economics, Jena
- Foellmi R, Wurgler T, Zweimüller J. 2014. The macroeconomics of model T. *Journal of Economic Theory* 153, pp. 617–647
- Foellmi R., Zweimüller J. 2016. Is inequality harmful for innovation and growth? Price versus market size effects, Springer-Verlag Berlin Heidelberg 2016, DOI 10.1007/s00191-016-0451-y// https://www.alexandria.unisg.ch/234870/1/article_JEEC.pdf. Retrieved at December 5, 2022
- Fuest, Clemens, Andreas Peichl, and Sebastian Siegloch. 2018. Do Higher Corporate Taxes Reduce Wages? Micro Evidence from Germany. *American Economic Review*, 108 (2): 393-418. DOI: 10.1257/aer.20130570
- Ireland, C. 2016. The Costs of Inequality: Education's the One Key That Rules Them All. <http://news.harvard.edu/gazette/story/2016/02/the-costs-of-inequality-educations-the-one-key-that-rules-them-all/>. Retrieved at November 15, 2022

International Conference on Economics
"Regional Development - Digital Economy"
PROCEEDINGS BOOK

Notaries of France. Wealth Tax (IFI). <https://www.notaires.fr/en/housing-tax-system/tax-system-real-estate-management/wealth-tax-ifi>. Retrieved at December 5, 2022

Principles of taxation. <https://www.britannica.com/topic/taxation/Principles-of-taxation>. Retrieved at December 5, 2022

**INNOVATIVE MARKETING APPROACHES' IMPLEMENTATION OF INFORMATION
TECHNOLOGY SERVICES IN AZERBAIJAN ECONOMY**

Abasova Samira Huseyn qizi

*Azerbaijan State Economic university-UNEC, International Master and Doctoral Center, Baku,
Azerbaijan*

ORCID ID: 0000-0001-7059-7664

Shamkhalova Samira Oqtay qizi

*Azerbaijan State Economic university-UNEC, International Master and Doctoral Center, Baku,
Azerbaijan*

ORCID ID: 0000-0001-7115-972X

Safarov Rashad Akif oglu

Azerbaijan State Economic university-UNEC, Department "Business and Logistic"

ORCID ID: 0000-0003-4096-6670

ABSTRACT

As you know, a high level of competition can contribute to the deterioration of the country's economic development, as well as its low level or complete absence. For Azerbaijan, this statement is relevant, due to the fact that there is still no mass market for innovations. There is a jump-like model of technical and technological development due to the presence of targeted incentives for enterprises. The need is revealed to determine how the innovation market is connected with state innovation policy, which marketing approaches can use to exist information technology services' realization in abroad.

In this article authors consider macro- and microeconomic indicators to improve the efficiency of information technology services, these services' realization abroad by innovative marketing strategies, approaches and methods, and based on expert analysis, recommend developing a model of long-term economic growth and development of the Azerbaijani economy in the field of information technology.

Keywords: information technology services, information technology services' marketing strategies, innovative approaches of marketing, effective marketing stages.

1. INTRODUCTION

Changed and improved information technology products and services become commodities when they enter the domestic and foreign markets. Renewed and improved goods entering foreign markets necessarily compete with other similar goods available in those markets. Thus, innovative new information technology products and services join the competition not only in domestic but also in foreign trade.

Information technologies use marketing strategies to ensure the distribution of their products and services both in the domestic market and in foreign markets. Before turning to strategies, marketers first study the role and characteristics of information technology products and services in the economy, their special weight in import and export operations. They then evaluate the role of the Internet in their ever-expanding online operations and only then create effective marketing strategies.

Effective marketing strategies are mainly based on push and pull strategies. Push and pull strategies, in turn, are divided into strong stratification marketing strategies, weakening diversification strategies, or differentiation marketing strategies aimed at expanding opportunities according to the SWOT analysis quadrants. The elimination marketing strategy, which corresponds to the threat quadrant, involves the

removal of the consumer mass from the market by the disappearance of the circle of interest. The article also provides an analysis of the methods used to implement marketing strategies.

2. MATERIAL AND METHODS

Authors used to statistics of foreign and Azerbaijan statistic sources. In **Literature review** authors applied the observational and comparative analysis methods in investigation. In chapter **Findings and discussion** authors used to statistical grouping and comparative analysis methods. They also implement the SWOT and PEST expert assessment analysis of research. In this article authors used the assessment by US dollars, AZN and in % for share of ICT sector in national economy of Azerbaijan.

3. LITERATURE REVIEW

Selling information technology services in domestic and foreign markets relies on a number of marketing strategies and concepts. Morean writes that before solving the issues of realization of information services in the market, it is necessary to study the type of product, the costs of realization of the product, the size of the companies creating the product and the characteristics of the technologies used. Berg, in turn, finding consumers and their management is one of the main indicators of marketing activity and is affected by a number of factors: 1) extension and expansion of product realization, 2) R&D; 3) training; 4) knowledge transfer; 5) having evaluation criteria for each country of innovations. Mohammadi V., Jafarpanah I. note that 2 main marketing strategies are used during the realization of products and services in the ICT sector: 1) pioneer and innovator marketing strategy and 2) follower strategy (Mohammadi V., Jafarpanah I., 2014). Pioneer or innovator marketing strategy is implemented in the following order: R&D, invention-innovation-optimal processing. Follower strategy is a strategy aimed at creating and realizing products that are needed in the market.

First of all, it should be noted that Chaffey mentions the following characteristics for each of the e-business and e-marketing processes - the creation of a control process for strategic development resulting from the continuous observation of the internal and external environment, the access to foreign markets of products and services prepared for sale. Its provision is transformational in nature. When examining the field of providing foreign markets, Jovevski, Tijan, Karanikić come to the conclusion that they apply 4 marketing strategies and 7 planned e-marketing stages for the realization of products and services created by information technologies. E-marketing strategies include strategic analysis, strategic objectives, strategy definition and strategy implementation. Planned e-marketing stages, in turn, include 1) situation analysis; 2) e-marketing strategy planning; 3) selection of positions; 4) creation of e-marketing strategy; 5) implementation plan; 6) budget calculation; 7) assessment planning (Jovevski D., Tijan E., Karanikić P., 2010).

According to Golubkov, marketing strategy is the main direction of business activity. Depending on the conquest or preservation of a market segment, there are: 1) an offensive strategy, 2) a retention strategy and 3) a retreat strategy. The offensive strategy (attacking, creative) involves the firm's active position in expanding its market share. Retention strategy (defensive, holding) - maintaining the company's position in the market. The retreat strategy is mostly involuntary and involves the gradual winding down of the operation and the liquidation of the business. IT companies often choose a specialization strategy that takes into account all previous tasks. (Golubkov, 2022; Chichkanova, 2017).

S.H. Abasova, R. Safarov and S. Shamkhalova can be mentioned among our scientists who study the application of innovations and marketing strategies in Azerbaijan ICT sector. According to Abasova, marketing strategies, mainly, they are divided into pull and push strategies, and then according to the SWOT analysis quadrants, they are divided into stratification, differentiation, diversification and elimination marketing strategies (Abasova, 2015; Abasova&Safarov&Yahya, 2020). According to Safarov, choosing the right strategies is necessary for the innovative development of the ICT sector (Abasova&Safarov, 2021). According to Shamkhalova, not only the selection of marketing strategies, but also the activation of advertising methods is a necessary condition (Shamkhalova&Hamidov&Huseynli, 2016; Shamkhalova&Abasova, 2020).

In this article will be investigated the import and export operations of Azerbaijan's ICT service, production issues of ICT products and services, and then the selection of marketing strategies for the realization of those products and services in foreign markets and their application methods.

4. FINDINGS AND DISCUSSIONS

4.1. Analysis of information technology products and services in Azerbaijan

Information technology and ICT products occupy a special place among high-tech products and services due to the frequency of distribution. Thus ICT products and services are innovation-oriented as well as science-intensive and technology-intensive products.

Table 1. Import of ICT goods to Azerbaijan, thousand US dollars

Indicators	2015	2017	2019	2021	In 2021 compared to 2015, %
Total:	261742,6	328372,6	530317,3	637180,1	243,4
Computer and peripheral equipment	58491,1	97867,5	116530,7	176328,4	301,5
Telecommunication equipment	97248,0	141773,8	269511,4	319900,1	328,9
Electronic equipment	33134,2	58013,6	104331,9	112085,2	338,3
Another ICT equipment	72869,3	30717,7	39943,3	28866,4	60,4

Source: Statistic issue "Information society", 2021.

Table 2. Export of ICT goods from Azerbaijan, thousand US dollars

Indicators	2015	2017	2019	2021	in 2021 compared to 2015, %
Total:	2430,1	2912,0	3985,6	5176,0	212,9
Computer and peripheral equipment	868,1	1523,5	1652,3	2340,3	269,6
Telecommunication equipment	1316,5	1027,6	1343,6	1689,4	128,3
Electronic equipment	101,3	188,6	528,4	555,1	547,9
Another ICT equipment	144,2	172,3	461,3	591,2	409,9

Source: Statistic issue "Information society", 2021.

The import of ICT products (services) increased during 2015-2021. In 2021, compared to 2015, the increase in the import of computer and peripheral equipment was 3 times, in the import of telecommunication equipment - 3.2 times, and in the import of electronic equipment - 3.4 times (Statistic issue "Information society", 2021.).

As can be seen from Table 2., this increase in the export of computer and peripheral equipment was 2.1 times, in the export of telecommunication equipment - 1.3 times, and in the export of electronic equipment - 5.5 times. It should be noted that the import of ICT products to Azerbaijan is 100 times more than its export from Azerbaijan. But the volume of exported products and services continues to increase every year.

Table 3. Azerbaijan ICT sector's producing outputs and services, million AZN

	2015	2017	2019	2021	In 2021 compared to 2015,%
Total:	1589,3	1688,0	2089,2	2249,6	141,5
<i>From them:</i>					
➤ <i>Internet communication</i>	112,5	132,7	157,1	249,0	221,3
➤ <i>Other communication activities</i>	137,1	174,5	264,9	260,1	189,7
➤ <i>Mobile phone communication service</i>	874,3	857,0	912,2	980,9	112,2
➤ <i>Phone communication service</i>	222,3	194,5	196,9	224,3	100,9
➤ <i>Sales of computer and peripheral equipment</i>	27,3	22,3	35,5	46,0	168,5
➤ <i>Computer manufacturing</i>	0,01	1,7	8,0	17,0	17 times

Source: Statistic issue "Information society", 2021.

Table 4. SWOT analysis of ICT sector activity in Azerbaijan

<p>Strengths</p> <ul style="list-style-type: none"> ➤ It is easy to start a business in the field of ICT and this encourages the development of new business entities; ➤ The expansion of cooperation between business and universities in the field of ICT opens wide opportunities for the creation and implementation of new information services; ➤ The attraction of not only foreign direct investments, but also domestic investments for the creation of hi-tech products in Azerbaijan is supported by the state. 	<p>Weaknesses</p> <ul style="list-style-type: none"> ➤ The role of foreign investments involved in increasing the export of high technologies is increasing and this can have a negative impact on the development of priority areas for the country; ➤ The volume of internal investments involved in the creation of products and services created on the basis of new high technologies is much lower, and this has a negative effect on the achievement of any strategic goals.
<p>Opportunities</p> <ul style="list-style-type: none"> ➤ The increase in the specific weight of ICT services' import in total trade has improved Azerbaijan position among world countries. But this shows Azerbaijan's dependence on foreign investments; ➤ When the specific weight of ICT services export increases in total trade, Azerbaijan position increases among world countries. This means that any slight increase can further improve the position of Azerbaijan. 	<p>Threats</p> <ul style="list-style-type: none"> ➤ The special weight of foreign-financed projects in GDP is small, and it is impossible for enterprises to implement innovations on their own with little cash; ➤ Application of both process and product innovations in ICT sector is very low.

Let's pay attention to Table 3. Internet communication, mobile phone communication service, telephone communication, as well as computer and peripheral equipment sales have a major share in the field of ICT. As can be seen from Table 3, the share of mobile phone communication in the export of ICT products and services is 43.6%, and the share of Internet communication is 11.0%. In 2021, compared to 2015, computer production increased 17 times, and Internet communication services - 2.2 times. Table 4. gives the SWOT expert evaluation analysis of Azerbaijan's ICT sector activity.

Scientific-research works in micro, small and medium enterprises in Azerbaijan's information and communication sector have a variable (with a tendency to increase and decrease) dynamics. Research and development expenses in information and communication sector have decreased significantly during the pandemic. The expenses for R&D in economic activity decreased by 67.2%, and in information and communication sector by 96.9%. During 2015-2021, the number of computers connected to Internet increased by 17.9%, the number of enterprises with Internet access increased by 34.9% for that period. As well as the specific weight of computers connected to Internet in total number of computers was 10.5%, the specific weight of enterprises' computers' number with Internet access increased by 3.6%. The ICT development index increased by 0.44 points during 2015-2021 (C:/User/User/Desktop/entrepreneurship_2021.pdf).

In recent years, the increase in internet usage in Azerbaijan has created an important infrastructure for the development of e-commerce. This is due to the fact that the Internet is undergoing a change towards innovation, its application in many business models that include new management methods. Through these, internet users become an important part of e-commerce.

4.2. E-banking in Azerbaijan as part of online operations: analysis and evaluation

During the pandemic, online trading opportunities have become highly dependent on information technology. Some features should be considered for the development of e-commerce. In recent years, the increase of Internet using in Azerbaijan has made some possibilities to create an infrastructure for electronic commerce development. E-commerce covers all activities that affect and support many areas (education, advertising, information exchange, etc.). It is required to create a strong information infrastructure, security system of e-commerce operations and customer financial information, legal regulation mechanisms, new management methods, various business models such as "customer demand - online trade - advertisement of goods - payment methods". One of the main factors in improving the development of e-commerce is the Internet.

E-banking services also occupy a special place on the basis of e-commerce operations. In 2019, the volume of non-cash payments made with debit and credit cards was 23 billion 241 million manats, in 2020 it was 28 billion 951 million manats, and in 2021 the volume of payments made with debit and credit cards was 37 billion 434 million manats.

ICT services provided to population are reflected in online trading and e-banking operations. Let's focus on e-commerce indicators. In 2019, the turnover of e-commerce in Azerbaijan was 42255.6 AZN. In 2020, this number increased almost 2 times to 98161.2 AZN, that is, a 56.0% increase was observed. In 2021, e-commerce turnover was 117882.1 AZN (Table 5.) (Annex to the letter of the State Statistics Committee No. 02/2-332 dated 28.09.2022).

Table 5. Dynamics of electronic retail trade turnover in Azerbaijan, thousand AZN

	2015	2017	2019	2021	İn 2021 to 2015, in %	İn 2021 to 2019, in %
Electronic commerce turnover	12,8	46,2	40,3	117,8	9 dəfə artıb	292.8%

Source: Annex to the letter of the State Statistics Committee No. 02/2-332 dated 28.09.2022

Table 6. Debit and credit card transactions in Azerbaijan, 2010-2021

Years	Total number of payment cards, thousand pieces, (at the end of the period)	Debit and credit card transactions		From domestic operations:		Compared to the previous year, the next year's e-commerce volume, %
		Number, thousand transactions	Volume, mln. manats	non-cash payments		
				Through e-commerce		
				Number, thousand transactions	Volume, mln. manats	
2010	4231	46502	6056			
2015	5659	85218	12472	11510	352	42%
2016	5334	83383	12781	12344	325	-7,7%
2017	5800	96770	14729	17178	593	54,8%
2018	6511	117644	17773	26139	1492	60,3%
2019	7266	162285	23241	44499	3055	48,8%
2020	9230	226455	28951	69288	3876	21,1%
2021	11040	355231	37434	109458	7208	53,8%
In 2021 to 2010, in %	62	87	84	93	98	

Source: <https://uploads.cbar.az/assets/3a728cc0a5b06c36a06644157.xlsx>, 01.01.2021

It should be noted that due to the pandemic, the volume of e-commerce turnover in 2021 increased 9 times compared to 2015, and increased to 2,9 times compared to 2019. It is necessary to draw up a national strategy in order to overcome the problems hindering the online trade, to improve the conditions of access to cheap and useful financial services for the population and businesses in any region of the country, regardless of the place of residence, and the experiences of developed and developing countries should be consulted in its formulation. In 2019, the turnover of e-commerce in Azerbaijan was 42255.6 AZN. In 2020, this number increased to 98,161.2 AZN, which means an increase of 56 percent. In 2021, e-commerce turnover was 117882.1 AZN.

Bank operations, in turn, refer to e-payments (Table 6.). The Table 6. shows the dynamics of electronic payments in Azerbaijan during 2010-2021. As can be seen from the Table 6., a 53.8% increase in e-commerce volume is observed in 2021. Compared to 2020, there was a 32.7% increase in e-commerce in one year.

Acceptance of online applications has been started in banks since 2020. Digitalization has become another policy tool used by some governments to support service sustainability. Only in 2020, 53.2 mln. with the Interbank Card Center. card transaction was carried out, the volume of transactions with national currency was 2752 mln. AZN, and in foreign currency 14.6 million USD and 3.1 mln. Euro. Compared to 2018, the total number of transactions processed in the system has increased by 1.9 times, and the volume has increased by 2.8 times for manat, 2.6 times for US dollars, and 1.6 times for euros (<https://uploads.cbar.az/assets/3a728cc0a5b06c36a06644157.xlsx>, 01.01.2021).

Table 7. PEST analysis on the production and export of ICT products, taking into account the impact of Covid-19 on the economy of Azerbaijan and e-business

Positive assesment	Negative assesment
<i>Political factors</i>	
<ul style="list-style-type: none"> ➤ During the Covid-19 pandemic, Azerbaijan began to quickly realize 2 artificial satellites, as well as its ICT products and programs in foreign and domestic markets; ➤ It has created a platform for the introduction of radical innovations in the field of ICT and telecommunications, taking into account both the geopolitical position and technological capabilities between the North and the South, as well as the West-East. 	<ul style="list-style-type: none"> ➤ E-government, e-insurance services are not well received by population, psychological barriers still remain; ➤ Protecting the security mechanism of using the e-signature service goes hand in hand with difficult procedures of e-government.
<i>Economical factors</i>	
<ul style="list-style-type: none"> ➤ Monitoring and planning of allocation of limited resources; ➤ Soon acceptance and launch of e-banking, e-insurance, e-commerce, e-trade operations; ➤ Acceptance of online applications in banks; ➤ using the Azerbaijanian language in programs of digital technologies; ➤ Fast acceptance of online trading transactions; ➤ Application of a high rate of VAT refund for online trade transactions. 	<ul style="list-style-type: none"> ➤ The problem of protection against secret factoring arises in e-banking operations; ➤ Difficulty in controlling cash on bank cards during electronic filing.
<i>Social factors</i>	
<ul style="list-style-type: none"> ➤ Conducting teacher-student, teacher-student communication in education using high-tech programs by internet (zoom.as; team working and etc.); ➤ Conducting exams online and monitoring online; ➤ Online medical examination by e-doctor; ➤ Computerization of medical documentation. 	<ul style="list-style-type: none"> ➤ Loss of time during computerization; ➤ Internet speed slowing down; ➤ High speed internet connection problems in the regions.
<i>Technological factors</i>	
<ul style="list-style-type: none"> ➤ Increasing the quality of the used means of communication, supporting their longevity and sustainability features; ➤ Slow pace of technological changes; ➤ Need for telecommunication equipment. 	<ul style="list-style-type: none"> ➤ Lack of computer resources during online education ➤ Limitation of technical equipment necessary for ICT services.

Abasova has created the PEST analysis for production and export of ICT products taking into account a comprehensive analysis of external and internal factors, socio-economic indicators affecting foreign economic relations and ICT products and services with a high technological capacity (Table 7.). ICT sector of Azerbaijan was assesment on the basis of positive and negative evaluation at the same time including some political, economic, social and technological factors.

4.3. Selection of marketing strategies for the distribution of ICT products and services of Azerbaijan in domestic and foreign markets

It is of particular importance to choose the right strategy for the sale of ICT services in Azerbaijan and the development of electronic commerce and e-banking systems and the realization of ICT products in foreign markets. These strategies should be based on attracting new customers and retaining old customers in foreign and domestic markets. Development of strategies will ensure the access of ICT products and services of Azerbaijan to foreign markets in the long term.

Marketing strategies are based on 2 main ones - pull and push strategies (Shamkhalova, Abasova, 2020; Abasova, 2015). Push and pull strategies also are divided into stratification, differentiation, diversification and elimination marketing strategies. Table 8. shows the classification of these strategies.

Table 8. Marketing strategies of ICT sector of Azerbaijan

Push strategies	Pull strategies
<i>Stratification marketing strategies</i>	<i>Diversification marketing strategies</i>
<ul style="list-style-type: none"> ➤ Offensive strategy; ➤ Breakthrough strategies; ➤ Innovative development strategy; ➤ Strategies as a pioneer or innovator; ➤ Follower strategies. 	<ul style="list-style-type: none"> ➤ Market entry strategy; ➤ Product creation strategy is effective when new products appear; ➤ The market expansion strategy is effective in identifying market areas with acceptable sales demand and revenue generation; ➤ A retention strategy that can maintain its market position.
<i>Differentiation marketing strategies</i>	<i>Elimination marketing strategies</i>
<ul style="list-style-type: none"> ➤ End-user specialization; ➤ Vertical specialization; ➤ Specialization depending on the size and importance of customers; ➤ Specialization in individual customer service; ➤ Specialization on a certain ratio of quality and price; ➤ Low-cost services; ➤ Specialization in service; ➤ Public Marketing Strategy. 	<ul style="list-style-type: none"> ➤ Retreat strategy; ➤ Focused marketing strategy.

In differentiated marketing strategy a company can offer a consumer a new product that is different from its competitors. Through this differentiation, each firm can identify its target customer. Differentiation marketing strategy includes some strategies like as specialization on a certain ratio of quality and price. At the same time, the company should be engaged in the provision of either high-quality geographical specialization. The company provides services in a particular locality or region. Next strategy is the specialization on a certain ratio of quality and price. At the same time, the company should be engaged in the provision of either high-quality or low-cost services.

One of differentiation strategy branch is a specialization in service. The firm offers one or more unique services that are not provided by its competitors. We also consider the vertical specialization - typical for companies that concentrate their efforts on the provision of certain types of services. Next strategy is a specialization depending on the size and importance of customers Strategy for entering the consumer market. It is recommended to use such a strategy when a company introduces an already known product to the market. A public marketing strategy is a specific cost advantage. Using this strategy, the company is aimed at a wide target audience.

Let's consider diversification marketing strategies. These strategies contribute to improvement of products' and services' positions through various strategic approaches. The product creation strategy is effective when new products appear. This strategy favors traditional sales methods using supportive marketing activities. The market expansion strategy is effective in identifying market areas with acceptable sales demand and revenue generation.. In this case the company focuses on serving small, medium or large customers. The market expansion strategy is effective in identifying market areas with acceptable sales demand and revenue generation. A retention strategy that can maintain its market position. It is used: with a stable position of the company, with missing opportunities for an offensive strategy, as a result of caution before taking specific actions. A public marketing strategy is a specific cost advantage. Using this strategy, the company is aimed at a wide target audience.

A retreat strategy is more often a necessary measure than a determinable one. In this case, the company independently reduces its market share. The rules of this strategy assume a gradual cessation of cases. A focused marketing strategy enables companies to organize opportunities in a single market segment.

Let's consider stratification marketing strategies. The marketing strategy of stratification requires large financial costs, which are necessary for radical and basic innovations that have no analogues in world. Monopolist producers also spend a lot of money on large-scale marketing research and on an advertising company. Due to the fact that the marketing strategy of stratification requires large investments in innovations of a radical nature, it is located in the Strength quadrant of SWOT analysis (Abasova, 2015). One of stratification marketing strategy is offensive strategy. It is an active, aggressive position of the company in the market, its goal is to gain and expand market share.

Not only ICT products and services, but Internet services and online operations also need in marketing strategies. E-commerce development includes 4 main marketing approaches: Content marketing, Search engine optimization marketing, Email marketing and Social network advertising (See Figure 1.).

1. **Search engine optimization strategy.** Today, on average, 43% of e-commerce traffic comes from Google search results. Given this ratio, if a business isn't showing up in search results, that business is likely missing out on a lot of traffic and sales. We can show the biz.az website of the CIS union to websites representing Azerbaijan in foreign countries. The state bodies of the Republic of Turkey also support the websites of Azerbaijanian institutions. In Azerbaijan, search engines shop.az, hamisiburada.az, and aseshop.az skillfully use the optimization strategy of online stores.

2. **Content marketing strategy.** Content marketing is the process of creating content to find out how potential customers can solve product-related problems and how the product offered by the business can help them. For example, a brand that sells clothing products, in addition to an e-commerce site, starts a blog where it promotes its products by providing information about fashionable and trending products. Youtube, which we can consider as a branch of content marketing, also helps to attract highly effective traffic. Consumers will appreciate having a YouTube video content about a brand's product during their search. By providing information about this content, it is possible to direct the consumer to the sales department of the enterprise.

Figure 1. E-commerce development strategies.

Source: UNCTAD B2C E-commerce index. 2019: s. 17

3. **Email marketing strategy.** Many brand business leaders underestimate how important and powerful email marketing is. For starters, a mailing list should be created and potential customers included in this audience. You need to encourage visitors to sign up for your mailing list. To do this, consumers can be presented with special offers or discount coupons. This strategy is more suitable for small and medium enterprises.

4. **Social network advertising strategy.** According to e-marketer data, social advertising spending in 2019 was estimated at \$37 billion. 84% of this amount was provided by Facebook and Instagram. The biggest reason for this is that the target audience of social ads is very broad. It is also possible to benefit from Google ads for the enterprise to appear in the search results of consumers. This strategy can also be useful for small and medium-sized businesses.

After reviewing the strategies we analyzed, the following conclusions were reached:

- The possibility of e-commerce giving certain advantages to consumers;
- As a result of increased competition in production, the possibility of obtaining a better quality product at a lower price;
- Prompt use of financial institutions and information technology services;
- Obtaining complete information about new products and services;
- The possibility of applying to the global internet space and opting out of the services there, etc.

In Figure 2. we can see growth strategy for relationship between consumers and marketers. Growth strategy consist from 4 blocks: special customer services, social media posts, video marketing and multichannel marketing.

Special customer services. A popular e-commerce trend in recent years is to offer customers personalized customer service. In foreign practice, Amazon does this in every sales process. It is possible to increase brand credibility by offering customers opportunities such as free shipping and unconditional product returns.

Social media posts. Although it has been a long time since the emergence of Facebook and social media, the development of social media is not over yet. An e-commerce site should be available not only on Facebook, but also on new platforms such as Snapchat and Instagram. At the same time, content should be created to be continuously shared on these platforms. The more the content is shared, the more the brand's online visibility will increase. Local maracas should also realize the importance of this and include social media sharing in their marketing strategies.

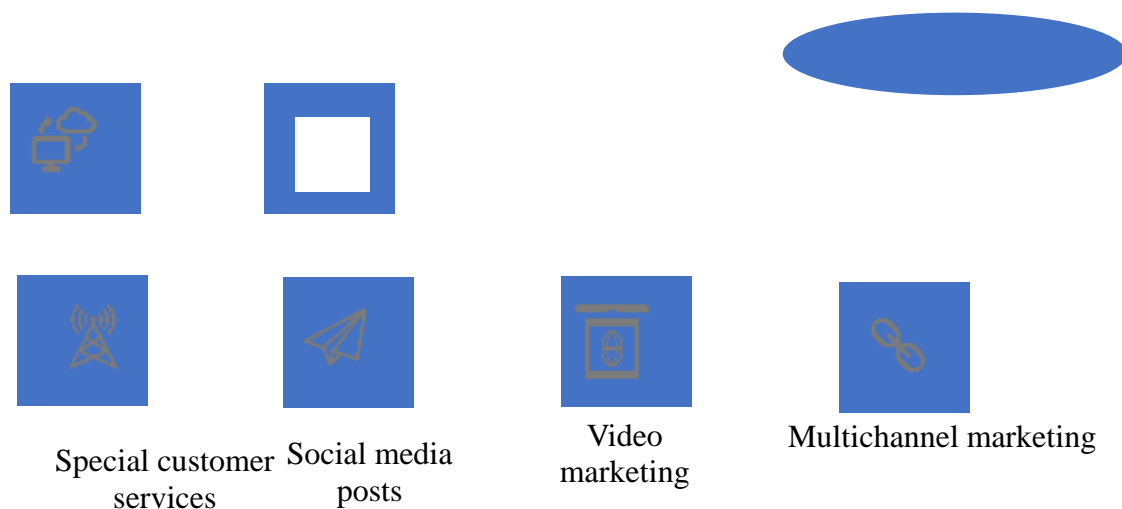

Figure 2. Growth strategy that strengthens the relationship between consumers and marketers.

Video marketing. Since many people now use social networks like Facebook and Instagram, videos on these platforms are now more prominent. In modern times, the visual trend has started to take an important place in the world of marketing. Many businesses are trying to develop their marketing strategies using videos.

Multichannel marketing. In today's online sales process, there are website, blog, social media, mobile marketing strategy and other channels. However, all these channels operate independently. Multichannel marketing ensures that all channels and devices must be integrated correctly and optimally to achieve the goal. In Azerbaijan, this strategy is currently not applied at any level by local brands. In the coming years, the widespread application of the strategy can significantly increase the level of online sales of brands.

For these reasons, the application of expectations on the development of electronic commerce expands consumer opportunities. Abasova has prepared the SWOT analysis of marketing methods selected for online operations in Azerbaijan (See Table 9.).

In recent times, the marketing advantages of e-business and e-commerce have been studied in foreign literature, and their efficiency principles and factors have been discovered and are being investigated.

E-marketing mainly includes 4 stages:

- Acquire phase (Acquire);
- Appropriation stage (Convert);
- Measurement and Optimization stage (Measure and Optimise);
- Acquisition and development phase (Retain and Growth).

At the *Acquire stage*, online commerce searches for customers. They are gathered together with an attractive website and interesting information space placed on this site. Methods used for such activities include SEO (electronic search engine optimization), PPC (personal computer search advertising), email marketing, social media marketing, revenue sharing opportunities, virtual marketing, RSS, online PR. Even if customers are interested in one service, that customer is also involved in the realization of other services and products.

Table 9. SWOT analysis of marketing methods selected for online operations in Azerbaijan

Strengths	Weaknesses
<ul style="list-style-type: none"> ➤ Willingness to capture new sales markets; ➤ The interest to take a superior position in the competition; ➤ Reduction of information technology costs; ➤ Ensuring the variety of e-services; ➤ Productivity increase in e-services; ➤ Elimination of repetitive processes; ➤ Customer-focused marketing policy; ➤ Consistent operation of electronic services. 	<ul style="list-style-type: none"> ➤ Technological problems of infrastructure; ➤ There are restrictions related to the security of e-commerce; ➤ Increase in costs related to the application of information technologies; ➤ Costs related to consulting services are large and insufficient.
Opportunities	Threats
<ul style="list-style-type: none"> ➤ Ensuring the consistent application of innovations; ➤ The ability to rely on the support of partners and department heads; ➤ The possibility of combining economic space with technological information experience; ➤ Finding suitable customers quickly; ➤ Possibility of quick realization of products and services; ➤ Ability to gain competitive advantage and added value from competitors by being an early mover. 	<ul style="list-style-type: none"> ➤ Lack of experience in technological information provision; ➤ Almost no attention of traditional consumers to this area; ➤ Problems of recognition and distribution of services in markets; ➤ Availability of unreliable order forms and insufficient payment systems.

In the Convert stage, since the customer enters the desired environment, he joins the process of constantly engaging advertising companies, and even if the customer is passive, the advertising company constantly covers him. Thus, the customer becomes a regular customer and is always invited to the discount company, as a result of which the customer turns from a passive follower into an active customer who takes advantage of the services.

The Measure and Optimize phase was used to determine and evaluate what is being done wrong and what is being done right. At this time, the quantitative and qualitative indicators of the activity are

determined and the scales of the indicators are accepted. The criteria for high (successful) and unsuccessful results are accepted. At this stage, each organization compares its activity with the activity of competitors in the market, selects targets for achieving new strategic goals. The tasks of the strategic goal are disclosed and the measures and indicators of the fulfillment of these tasks are specified. In order to determine the activity of organizations operating in the market and evaluate their position, it is necessary to confront them. If the effectiveness cannot be measured, it is impossible to determine whether the organization is successful or not.

In the Retain and Grow phase, customer satisfaction emerges as an important condition. The following methods apply to the activity carried out to make the consumer a permanent customer:

- Providing good services to consumers;
- Do not use e-mail marketing;
- Involving dynamic pricing strategies;
- Application of personalization techniques, etc.

At the Retain and Grow stage, the state provides financial and legal support for the operation of online trading facilities in the country. Among the infrastructure works, the most important are the "National Payment System" implemented by the Central Bank of the Republic of Azerbaijan (CBA) and the "Electronic Government" implemented by the Ministry of Transport, Communications and High Technologies of the Republic of Azerbaijan.

We can give an example of the formation of the National Payment System established by the CBA in 10 years using the technical legal and financial support of international financial structures based on international experience. The task of Azerbaijanian enterprises is to implement electronic payment systems in production according to modern standards.

In order for the marketing activities to be successful, the right E-Commerce Strategies should be defined and these strategies should be implemented in the best way. Enterprises, as manufacturers, should take full advantage of e-commerce opportunities in the realization of their products. As an example, we can show the site biz.az. This site, which is an online sales portal of processing enterprises of the CIS countries, lists the range of products released by many Azerbaijani enterprises, which are recognized by suppliers and providers in the CIS sales space. Ensuring uninterrupted use of online trade, continuous development taking into account international trends is closely related to the application of innovations in this field.

E-commerce is mainly carried out through the Internet, and effective marketing refers to marketing that is mostly based on the Internet and includes various methods.

According to consumers, the most significant limitation of online shopping is security related issues. Foremost among the security-related problems is consumers' failure to reliably report providing credit card information over the Internet. In this case, businesses must use one of the secure electronic transaction protocols (SSL and SET) on their websites during the e-commerce process. It should also maintain the highest level of security on its websites and gain the trust of consumers.

CONCLUSION AND RECOMMENDATIONS

The specific weight of both imports and exports of knowledge economy, hi-tech and creative products is very low, which indicates a low application of both process and product innovations. It is necessary to increase attention to this area.

The share of exports with high technological intensity increased to 13.6%, and imports with high technological intensity increased to 2.3%. Export of creative goods increased by 25 points for 2022. The volume of import and export operations on computer services has continued to increase since 2016 - in 2020, imports increased by 1.5 times compared to 2016, and exports increased by 167.8%.

Any slight increase observed in the import and export of ICT services in general trade can further improve the position of Azerbaijan. The increase and decrease of net FDI flows abroad (weight in GDP, three-year average) have a slight effect on the position of Azerbaijan among the world countries.

E-commerce leads not only to the increase of ICT services, but also to the increase of their quality and improvement of their technological characteristics, as well as to the increase in the realization of modern products and services in foreign markets.

In order to actively use innovations in the field of foreign economic relations, taking into account the factors affecting them, the areas with innovative development and high technological capacity, especially in the field of ICT, should be developed.

The ICT sector occupies a special place in Azerbaijan's import-export operations and has a positive effect on Azerbaijan's GDP evaluation indicators. Another direction of innovative development is the ability to actively use the state marketing policy, marketing strategies and advertising companies of science-intensive products and services exported abroad.

Competitive innovation development is more noticeable in the sphere of e-banking, e-commerce, e-education and other electronic services. An innovative development strategy should be developed to increase the competitiveness of foreign economic relations.

After the strategies are formed, it is necessary to establish a control mechanism for their implementation and the fulfillment of each goal. Differentiated marketing strategies belonging to the opportunity quadrant use multifaceted strategic methods to attract consumers quickly with little capital, and to increase business partners. But the diversification marketing strategies belonging to weaknesses quadrant use different strategic methods to find a way out of a difficult situation.

Effective e-marketing mainly includes 4 stages: Acquire; Convert; Measure and Optimise; Retain and Growth. Growth strategy for relationship between consumers and marketers consist from 4 blocks: special customer services, social media posts, video marketing and multichannel marketing. Use to these marketing strategy approaches will improve e-marketing strategies for ICT sector of Azerbaijan.

Effective e-marketing is suitable for a developing business model and includes 4 e-marketing stages: 1) strategic analysis; 2) strategic objectives; 3) strategy definition; 4) strategy implementation.

REFERENCES

Abasova, S.H. Mechanisms of state regulation of foreign economic innovation processes in developing economies: on the example of Azerbaijan's foreign economic relations with other countries. Novosibirsk, publishing house CRNS, 2015, 234 p. (in Russian) – Абасова, С.Г. Механизмы государственного регулирования внешнеэкономических инновационных процессов в развивающихся экономиках: на примере внешнеэкономических связей Азербайджана с другими странами. Новосибирск, изд-во ЦРНС, 2015, 234 с.

Abasova, S.H., Safarov, R.A. 2021. Analysis of online operations by Azerbaijan ICT sector in pandemic. In the book: "Science - Technology - Innovation" System: Methodology, Experience, Prospects: Proceedings of the International Scientific and Practical Conference, Minsk, September 23–24, 2021 / Ed. V.V. Goncharova. - Minsk: Center for System Analysis and Strategic Research of the National Academy of Sciences of Belarus, 2021. - 542 p.

Abasova, S.H., Safarov, R.A., Yahya, S.H. 2020. Influence of Macroeconomic Indicators to State Marketing Activity Management of Azerbaijan National Academy. Proceeding Book of 7th International Conference on Control and Optimisation with Industrial Applications. Baku, Azerbaijan, 26-28.08.2020. book 2, p.14-17. – <http://www.coia-conf.org/en/view/pages/22>

Addendum to the letter of the State Statistics Committee No. 02/2-332 dated 28.09.2022 - ideasoft SME E-commerce report, 2018: p.23

Annex to the letter of the State Statistics Committee No. 02/2-332 dated 28.09.2022

Azerbaijan industry. 2022. Baku, State Statistics Committee, 2022, 213p.

C:/User/User/Desktop/entrepreneurship_2021.pdf

Chichkanova, D. A. 2017. The specifics of the formation of marketing strategies at the enterprises of the IT industry // Scientific and methodological electronic journal "Concept". — Issue 3, p. 103–108. (in Russian) – Чичканова, Д. А. 2017. Специфика формирования маркетинговых стратегий на

предприятиях ИТ-отрасли // Научно-методический электронный журнал «Концепт». — т. 3. – с. 103–108. – URL: <http://e-koncept.ru/2017/770251.htm>.

"Information society" statistical collection, 2021.
<https://www.azstat.org/portal/tblinfo/TblInfoList.do;JSESSIONID=F7CE178EF64733DD2FA6C99DD#>

"Information society" statistical collection. 3.2. part.
https://stat.gov.az/source/information_society/Jovevski, D., Tijan, E., Karanikić, P. 2010. Internet Marketing Strategies and ICT as a Common Ground for Business Development. Conference: MIPRO, Proceedings of the 33rd International Convention. Retrieved from: https://www.researchgate.net/publication/224162991_Internet_marketing_strategies_and_ICT_as_a_common_ground_for_business_development

<https://www.azstat.org/portal/tblinfo/TblInfoList.do;JSESSIONID=F7CE178E9A1166EF64733DD#>

<https://uploads.cbar.az/assets/3a728cc0a5b06c36a06644157.xlsx>, 01.01.2021

Golubkov, E. P. 2022. Marketing for professionals: a practical course. Moscow: Yurayt Publishing House, 474 p. - Голубков, Е. П. 2022. Маркетинг для профессионалов: практический курс. Москва: Издательство Юрайт, 474 с.

Mohammadi, V., Jafarpanah, I. 2014. Marketing Strategies in Knowledge-Based Companies of ICT Services. Journal of Management and Sustainability, Vol. 4, No. 3. ISSN 1925-4725, E-ISSN 1925-4733. Published by Canadian Center of Science and Education. doi:10.5539/jms.v4n3p199, URL: <http://dx.doi.org/10.5539/jms.v4n3p199>

Shamkhalova, S.O., Abasova, S.H. 2020. Azerbaijan National Economy's Innovation Changing: In Case of Azerbaijan-Germany Economic Relationship. Book of Proceeding 55th International Scientific Conference on Economic and Social Development, Poland-Azerbaijan. Baku, 18-19.06.2020, Vol. 4/4., p. 360-371. - https://www.esd-conference.com/upload/book_of_proceedings/Book_of_Proceedings_esdBaku2020_Vol4_Online.pdf

Shamkhalova, S.O., Hamidov, H.I., Huseynli, A.T. 2016. Improving using of the company's advertising budget. European Journal of Economics and Management Sciences, Premier Publishing, p.20.

Shamkhalova, S.O., Rzayeva, V.E. 2021 Empirical evaluation of non-conventional segmentation methods of apparel market in Azerbaijan. Book of proceedings 56th International Scientific Conference on "Economic and social development". Varazdin Development and Entrepreneurship Agency (VADEA), p.958-966.

UNCTAD B2C E-commerce index. 2019: p. 17

AZƏRBAYCANDA TƏHSİL SƏVIYYƏSİNİN ƏHALİNİN GƏLİRLƏRİNƏ TƏSİRİNİN
EKONOMETRİK QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

ECONOMETRIC ASSESSMENT OF THE IMPACT OF THE LEVEL OF EDUCATION ON
THE INCOME OF THE POPULATION IN AZERBAIJAN

^{1,2}*Sərdar Şabanov*

¹*Azərbaycan Dövlət İqtisad universiteti (UNEC) nəzdində*

Iqtisadi Araşdırmalar Elmi-Tədqiqat İnstitutu

²*tex.e.n., dos. "Riyaziyyat və statistika" kaf.(UNEC)*

ANNOTASIYA

Məqalədə təhsil səviyyəsinin əhalinin gəlirlərinə təsiri məsələsi araşdırılmışdır. Əhalinin hər nəfərə düşən gəlirinin təhsil səviyyəsi göstəricilərindən asılılığı ekonometrik qiymətləndirilmişdir. Təhsil səviyyəsi göstəriciləri olaraq əhalinin hər 10 min nəfərə düşən ali məktəb, xüsusi orta ixtisas təhsili məktəbi, tam orta təhsil məktəbi, ümumi orta təhsil məktəbi məzunları, habelə fəlsəfə doktoru və elmlər doktorlarının sayı götürülmüşdür. Bu göstəricilər təhlil edilmiş, qurulan ekonometrik modeldə multikollinearlığı aradan qaldırmaq üçün güclü korrelyasiya asılılığı olan göstəricilər tapılaraq izahedici göstəricilər sırasından xaric edilmişdir. Tam orta məktəb məzunu sayı ilə ümumi orta məktəb məzunu sayı arasında güclü mənfi korrelyasiya əlaqəsi, fəlsəfə doktoru sayı ilə elmlər doktoru sayı arasında isə güclü müsbət korrelyasiya asılılığının mövcud olması aşkar edilmişdir. Müəyyən edilmişdir ki, izahedilən göstəriciyə təsir gücünün azalması aşağıdakı izahedici göstəricilər ardıcılığı ilə sıralanır: fəlsəfə doktoru, ali məktəb məzunu və tam orta təhsil məktəbi məzunu. Qurulan modelə görə aşkar edilmişdir ki, fəlsəfə doktoru və tam orta təhsil məktəbi məzunlarının sayı göstəricilərinin əhalinin hər nəfərə düşən gəlirə müsbət təsiri 2 illik gecikmə ilə, ali məktəb məzunu sayının müsbət təsiri isə gecikməsiz baş verir. Alınmış nəticələr bu qənaətə gəlməyə əsas verir ki, ölkəmizdə əhalinin ümumi rifahını yüksəltmək üçün əhalinin 10 min nəfərə düşən ali məktəb məzunları və fəlsəfə doktorları sayını artırmaq üçün müvafiq tədbirlər görülməlidir. Bu tədbirlər Azərbaycan iqtisadiyyatını innovativ yöndə inkişaf etdirmək üçün etibarlı zəmin yarada bilər. Məlumat bazası 1997-2020 illəri əhatə etməklə AR DSK rəsmi statistik məlumatları əsasında formalaşdırılmışdır. Perspektivdə araşdırmanı GUAM (Gürcüstan, Ukrayna, Azərbaycan və Moldova) ölkələri üçün də icra etmək nəzərdə tutulur.

Açar sözlər: gəlir, təhsil səviyyəsi, məzun

JEL Classification Codes: C20, I00

ABSTRACT

The article examines the impact of the level of education on the income of the population. The dependence of the income per capita on education indicators has been econometrically assessed. The indicators of the level of education are the number of graduates of universities, special secondary, completed secondary and general secondary schools, as well as PhD and doctor of sciences per 10,000 people. These indicators were analyzed, and the indicators with strong correlation dependence were found and excluded from the list of explanatory indicators. A strong negative correlation was found between the number of completed and general secondary school graduates, and a strong positive correlation between the number of PhDs and doctors of sciences. It was found that the decrease in the impact on the explained indicator is ranked in the following sequence of explanatory indicators: PhD, graduate of universities, and graduate of completed secondary school. The positive effect of the number of PhD and university graduates on income per capita occurs with a delay of 2 years. The results obtained allow us to conclude that in order to improve the general well-being of the population in our country, it is necessary to take appropriate measures to increase the number of university, and PhD graduates per 10,000 people. These measures can create a reliable basis for the innovative development of the

Azerbaijani economy. The dataset was formed on the basis of official statistics of the SSC of the Republic of Azerbaijan in 1997-2020. In the future, it is planned to expand the study for the GUAM countries (Georgia, Ukraine, Azerbaijan and Moldova).

Keywords: income, level of education, graduate

Giriş

Müasir əmək iqtisadiyyatında ən çox istifadə edilən modellərdən biri Minserin əmək haqqı funksiyası ilə bağlıdır. Bu modeldə işçinin əmək haqqı onun təhsil müddəti və çalışdığı fəaliyyət sahəsi üzrə iş stajı ilə ölçülür. Bu modelə görə ABŞ-da 1 saatlıq əmək haqqı təhsil müddətinin artması ilə artır, konkret fəaliyyət sahəsindəki iş stajı ilə əlaqədar olaraq isə əvvəl müəyyən həddə qədər artır, sonra isə azalmağa başlayır, yəni riyazi baxımdan budaqları aşağı olan kvadratik parabola kimi təsvir olunur. Təhsil səviyyəsini xarakterizə edən amillərdən biri də təhsil müddətidir. Ölkəmizdə ota təhsil müddəti müxtəlif illərdə 10 il olmuş, indi isə 11 ildir. Qeyd edək ki, 1959-1966-cı illərdə orta təhsilin müddəti Azərbaycanda 10 ildən 11 ilə qədər artırıldı. Bundan əsas məqsəd ondan ibarət idi ki, orta məktəb şagirdləri məktəbi bitirdikdə həm də müəyyən peşələrə yiyələnmiş olsunlar. O zaman Azərbaycan SSRİ respublikalarından biri idi. Bu dövrdə SSRİ-də müəyyən sosial eksperimentlər aparılırdı. 1967-ci ildə yenidən 10 illik orta təhsilə qayıdıldı. Bunun əsas səbəblərindən biri ondan ibarət idi ki, 11 illik orta təhsili başa vuran məzunlar üçün ölkə iqtisadiyyatında düşünüldüyü kimi yetərli sayda iş yerlərini təmin etmək mümkün olmamışdı. Digər bir təşəbbüs də yenidənqurma dövründə icra edildi. Belə ki, 1988-ci ildən orta təhsil müddəti yenidən 10 ildən 11 ilə keçirildi. Əlavə 1 il isə 6 yaşlı uşaqların hazırlıq siniflərinə qəbul edilməsi hesabına təmin edildi. Nəzəri baxımdan 1 il əlavə təhsilin əhalinin gəlirlərinə təsirini öyrənmək müəyyən maraq doğura bilər. Məsələn, iqtisadiyyat üzrə 2021-ci ildə Nobel mükafatçısı Card D. (Card, 2021) müəyyən etmişdir ki, ABŞ-da 1 illik əlavə təhsil işçinin gəlirini 7% artırır. Lakin Azərbaycan üçün müvafiq statistik məlumatların əldə edilməsi problemi belə bir araşdırmanın aparılmasını çətinləşdirir.

1.Ədəbiyyatın icmalı

Mincerin əmək haqqı funksiyası əməyin iqtisadiyyatına dair ədəbiyyatlarda kifayət qədər ətraflı təsvir olunub (Mincer J., 1958), (Mincer, J., 1974), (Rosen, S., 1992), (Borjas, 2013). Azərbaycanda Mincer tipli modelin tətbiq edilməsi müvafiq statistikanın mövcud olmadığı üçün müəyyən çətinlik yaradır. İqtisadi araşdırmalarda Azərbaycan üçün hər nəfərə düşən gəlirlərin təhsil səviyyələrindən asılılığını təsvir edən ekonometrik modellərə rast gəlməmişik. Bu mənada bizə elə gəlir ki, təqdim olunan məqalə orijinal xarakter daşıyır. Buna rəğmən ÜDM-in artım tempinin ölkədə təhsil müddəti, təhsilin və elmin keyfiyyətindən asılılığını təsvir edən xeyli araşdırmalar mövcuddur (Hanushek & Woessmann, 2017), (Hajiyev, Shabanov, & Hasanli, 2021). Bu araşdırmalarda təhsil müddətinin artmasının ölkədə ÜDM-in artım tempini artırdığı haqda nəticələr mövcuddur. Bundan başqa həmin araşdırmalarda təhsilin keyfiyyətinin təhsil müddətindən daha önəmli amil olduğu haqda da bilgilər mövcuddur. Təqdim olunan məqalədə ölkədə hər nəfərə düşən gəlirlərin həcmnin təhsilin müxtəlif səviyyələrindən asılılığı araşdırılıb. Ölkə əhalisinin rifahını hər nəfərə düşən gəlirin həcmi müəyyən qədər xarakterizə etdiyi üçün belə bir modelin qurulması iqtisadi baxımdan müəyyən maraq doğura bilər.

2.Məlumat bazası və modelin spesifikasiyası

Araşdırmanın məlumat bazası cədvəl 1-də təsvir edilib.

Cədvəl 1. Məlumat bazası

Year	HE	Spec_sec	Comp_sec	Gen_sec	PhD	DSc	Income per capita (manat)
1997	1150	1390	4330	1870	8,7098	1,8291	320,5
1998	1170	1380	4350	1910	8,4191	1,7395	370,2
1999	1060	1260	5180	1510	8,4043	1,7262	468,5
2000	1070	1240	5150	1500	8,3095	1,6853	508,9
2001	1080	1220	5110	1580	7,8041	1,5628	535,5
2002	1090	1220	5190	1510	7,6298	1,5050	618,8
2003	1110	1200	5210	1500	7,6294	1,5245	700,7
2004	1120	1210	5200	1490	7,3198	1,5171	796,7
2005	1130	1190	5220	1490	7,3629	1,5626	962,2
2006	1180	930	6010	1340	7,0373	1,5293	1 201,3
2007	1150	1180	5230	1480	6,9188	1,5518	1 692,3
2008	1160	1180	5230	1480	6,9153	1,5436	2 378,3
2009	1220	850	6240	1330	6,6477	1,5553	2 560,4
2010	1230	850	6260	1320	6,9380	1,6457	2 866,1
2011	1240	850	6280	1310	7,0897	1,7748	3 371,7
2012	1250	850	6290	1300	10,0730	2,4640	3 789,3
2013	1250	850	6290	1300	9,8440	2,5170	4 040,3
2014	1260	850	6300	1300	11,5728	2,7381	4 192,4
2015	1260	850	6300	1300	11,2377	2,6391	4 380,7
2016	1270	850	6300	1300	10,5772	2,4797	4 710,1
2017	1270	850	6300	1300	10,2607	2,3240	5 053,2
2018	1290	850	6300	1280	9,8807	2,2782	5 407,8
2019	1340	850	6290	1270	9,9479	2,3141	5 731,8
2020	1340	850	6280	1260	9,6343	2,2203	5 587,6

Mənbə: AR DSK məlumatları əsasında müəllifin hesablamaları

Burada aşağıdakı qısaltmalar qəbul edilmişdir:

Income per capita – əhalinin hər nəfərinə düşən gəliri (manatla),

HE - əhalinin hər 10 min nəfərinə düşən ali təhsililərin sayı (nəfər),

Spec_sec - əhalinin 10 min nəfərinə düşən orta ixtisas məktəblərinin məzunlarının sayı (nəfər);

Comp_sec - əhalinin 10 min nəfərinə düşən tam orta təhsillilərin sayı (nəfər);

Gen_sec - əhalinin 10 min nəfərinə düşən ümumi orta təhsillilərin sayı (nəfər);

PhD – əhalinin 10 min nəfərinə düşən fəlsəfə doktorlarının sayı (nəfər);

DSc - PhD – əhalinin 10 min nəfərinə düşən elmlər doktorlarının sayı (nəfər).

Məlumat bazasının orta ixtisas məktəbi məzunlarının sayı üzrə araşdırılması göstərir ki, 2009-2020-ci illər ərzində təhsilin bu pilləsində durğunluq müşahidə edilmişdir. Belə ki, həmin illər üzrə (12 il) göstəricinin qiyməti dəyişməz olaraq qalmış və 850-yə bərabər olmuşdur. Buna görə də orta ixtisas məktəbi məzunlarının sayı göstəricisini izahedici dəyişən kimi ekonometrik modelə daxil etmək ekonometrik nəzəriyyə baxımından məqsədyüğun deyildir. Qeyd edək ki, ümumi orta təhsililərin sayı və tam orta təhsililərin sayı göstəriciləri arasında güclü mənfi korrelyasiya əlaqəsi olduğu üçün (korrelyasiya əmsali mənfi 0,953-ə bərabərdir) modelin spesifikasiyasına ümumi orta təhsililərin sayı göstəricisi daxil edilməmişdir. Anoloji olaraq fəlsəfə doktoru və elmlər doktoru göstəriciləri arasında da

güclü müsbət korrelyasiya əlaqəsi mövcud olduğu üçün (müvafiq korrelyasiya əmsalı 0,954-ə bərabərdir) modelin spesifikasiyasına bu göstəricilərdən yalnız biri daxil edilə bilər. PhD elmi dərəcəsi dünya elmi tərəfindən qəbul edilmiş göstərici olduğu üçün modelin spesifikasiyasına elmlər doktoru göstəricisi daxil edilməmişdir. Ekonometrik modellərin qurulmasında güclü korrelyasiya asılılığı olan göstəricilərdən yalnız birinin modelə daxil edilməsi multikollinearlığı aradan qaldırmaq üçün tətbiq edilən bir məqamdır.

Yuxarıda qeyd edilənləri nəzərə alaraq təklif etdiyimiz ekonometrik model aşağıdakı kimi spesifikasiya edilmişdir:

$$\text{INCOME_PER_CAPITA} = C(1) + C(2)*\text{PHD}(-2) + C(3)*\text{HE} + C(4)*\text{COMP_SEC}(-2) + C(5)*\text{DUMMY2006} \quad (1)$$

Bu spesifikasiyaya görə reallaşdırılmış ekonometrik modelin əsas nəticələri məqalənin növbəti bölməsində təsvir edilib.

3. Əsas Nəticələr

Qurulmuş modelin müxtəsər ekonometrik statistikasını cədvəl 2-də təsvir edilib.

Cədvəl 2. Əsas nəticə

Dependent Variable	Independent variables					
Income_per_capita	PhD(-2)	HE	Comp_sec(-2)	Constant	Observations	Adjusted R-squared
	197,9441***	16,69414***	0,405954**	-21142,51***	22	0.9782
	(44,69540)	(1,478081)	(0,188859)	(956,2716)		

Robust standard errors in parentheses

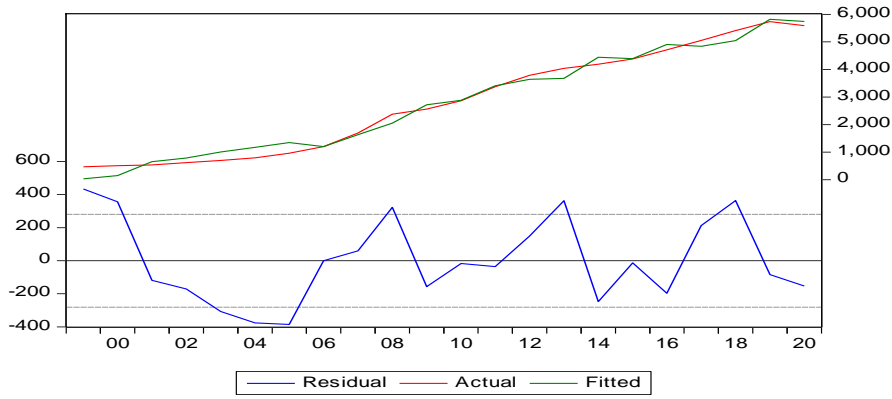
*** p<0.01, ** p<0.05

Source: Authors' compilation from EVIEWS 9

Qurulmuş ekonometrik modelin iqtisadi mənası aşağıdakılardan ibarətdir:

- ✓ Əhalinin hər 10 min nəfərinə düşən fəlsəfə doktorlarının sayı 1 nəfər artarsa, hər nəfərə düşən gəlir 2 illik gecikmə ilə 197,94 man artar. 2 illik gecikməni belə izah edirik ki, PhD amilinin artması hər nəfərə düşən gəliri birbaşa deyil, dolayı yolla qeyri-müəyyən bir mexanizm vasitəsilə artırır.
- ✓ Əhalinin hər 10 min nəfərinə düşən ali təhsililərin sayı 1 vahid artarsa, hər nəfərə düşən gəlir 16,69 man artar;
- ✓ Əhalinin hər 10 min nəfərinə düşən tam orta təhsililərin sayı 1 nəfər artarsa, hər nəfərə düşən gəlir 2 illik gecikmə ilə 0,41 man artar. Burada 2 illik gecikməni həm oğlan məzunların bir hissəsinin əsgərliyə cəlb edilərək iqtisadi fəaliyyətdən kənar qalması ilə, həm də məzunların digər hissəsinin 2 il ərzində müəyyən peşyə yiyələnərək hər nəfərə düşən gəliri artırma biləcəyi ilə izah edirik.
- ✓ İzahedici göstəricilərin dəyişməsi izaholunan göstəricinin dəyişməsini 97,82% şərtləndirir.

Aşağıdakı qrafikdə izaholunan göstəricinin modeldən alınan (fitted), faktiki (actual) və onlar arasındakı fərqin (residual) dinamikasının təsviri verilmişdir.

Qrafik 1. İzaholunan göstəricinin model, faktiki və qalıq qiymətləri dinamikasının təsviri

Qrafikdən görünür ki, izaholunan göstəricinin modeldən alınan və faktiki qiymətləri kifayət qədər yaxındır. Ekonometrik model Eviews 9 tətbiqi proqramlar paketi vasitəsilə realizə edilmiş və zəruri olan bütün testlər icra edilmişdir.

4. Yekun

Məqalədə alınmış nəticələr iqtisadi ədəbiyyatda rast gəlinən faktlarla uyuşur (Hanushek & Woessmann, 2017), (Hajiyev, Shabanov, & Hasanli, 2021), (Card, 2021). Müəllif belə hesab edir ki, alınmış nəticələr ən azından Azərbaycan üçün orijinal xarakter daşıyır. Təhsil və elmin iqtisadi inkişafa müsbət təsir etdiyi iqtisadi ədəbiyyatda çox araşdırılmışdır. Lakin bizim məqalədə Azərbaycan üçün əhalinin hər nəfərə düşən gəlirinin fəlsəfə doktoru, ali məktəb və tam orta məktəb məzunlarının sayı göstəricilərindən müsbət asılılığını göstərən ekonometrik model qurulmuş və müvafiq göstəricilərin əmsalları tapılmışdır. Qurulan ekonometrik modeldə fəlsəfə doktoru göstəricisinin qiyməti ali məktəb məzunu göstəricisinin qiymətindən təxminən 12 dəfə, ali məktəb məzunu göstəricisinin qiyməti isə tam orta məktəb məzunu sayı göstəricisinin qiymətindən 41 dəfə böyükdür. Tam orta məktəb məzununun heç bir peşə biliyi və iş təcrübəsi olmadığını vurğulasaq Azərbaycan iqtisadiyyatı üçün yüksək ixtisaslı kadrların rolunun çox böyük olduğu daha qabarıq nəzərə çarpar. Alınmış nəticələr bu qənaətə gəlməyə əsas verir ki, ölkəmizdə əhalinin ümumi rifahını yüksəltmək üçün əhalinin 10 min nəfərə düşən fəlsəfə doktoru və ali məktəb məzunlarının sayını artırmaq üçün müvafiq tədbirlər görülməlidir. Bu tədbirlər Azərbaycan iqtisadiyyatını innovativ yöndə inkişaf etdirmək üçün etibarlı zəmin yarada bilər.

Məqalənin coğrafiyasını genişləndirmək beynəlxalq müqayisələr aparmaq baxımından müəyyən maraq doğura bilər. Məsələn, anoloji modelləri Rusiya, Qazaxıstan, Türkmənistan üçün də icra etmək faydalı ola bilər. Azərbaycan da daxil olmaqla bu ölkələr MDB-nin neft-qaz istehsalı və ixracı ilə məşğul olan ölkələridir. Təəssüf ki, beynəlxalq bazalarda bu ölkələr üzrə bizə zəruri olan məlumatlar əlçatan deyil. Digər bir perspektiv istiqamət GUAM (Gürcüstan, Ukrayna, Azərbaycan və Moldova) birliyi ola bilər. Bu istiqamətdə zəruri məlumatların əldə edilməsi üçün bu ölkələrdən olan tərəfdaşlarımızla iş davam edir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Borjas, G. (2013). *Labor Economics* (6th ed.; G. Borjas, ed.). NY: McGraw Hill.
2. Card, D. (2021), Nobel Prizes Lecture. <https://www.nobelprize.org/prizes/economic-sciences/2021/card/lecture/> (son müraciət tarixi 29.06.2022))
3. Hajiyev, N., Shabanov, S., & Hasanli, Y. (2021). Econometric Evaluation of Impact of Education Quality on Economic Growth in Azerbaijan. *Turkish Journal of Computer and Mathematics Education (TURCOMAT)*, 12(6), 1397–1404. <https://doi.org/https://doi.org/10.17762/turcomat.v12i6.2484>
4. Hanushek, E. A., & Woessmann, L. (2017). The Role of Education Quality and Economic Growth. In *The International Bank for Reconstruction and Development*.
5. Mincer, J. (1958). Investment in Human Capital and Personal Income Distribution. *Journal of Political Economy*, 66 (4): 281–302. doi:10.1086/258055. JSTOR 1827422. S2CID 153616441.

International Conference on Economics
"Regional Development - Digital Economy"
PROCEEDINGS BOOK

6. Mincer, J. (1974). Schooling, Experience and Earnings. NY: National Bureau of Economic Research. ISBN 9780870142659
7. Rosen, S. (1992). Mincering Labor Economics. *Economic Perspectives*, 6(2), 157–170. <https://doi.org/10.1257/jep.6.2.157>
8. Azərbaycanca təhsil, elm və mədəniyyət. Statistik məcmuə. (1997-2021). Bakı. ARDSK.
9. www.stat.gov.az – AR DSK rəsmi saytı (son müraciət tarixi 29.06.2022)
10. www.data.worldbank.org – Dünya bankının rəsmi saytı (son müraciət tarixi 29.06.2022)

**THE RELATIONSHIP BETWEEN EXPORT PERFORMANCE OF MANUFACTURING
INDUSTRY AND ELECTRICITY CONSUMPTION: AN ANALYSIS AT PROVINCE LEVEL
FOR TURKEY**

**İMALAT SANAYİNİN İHRACAT PERFORMANSI VE ELEKTRİK TÜKETİMİ İLİŞKİSİ:
TÜRKİYE İÇİN İL DÜZEYİNDE BİR ANALİZ**

Dr. Öğr. Üyesi Ülker ÇAM KARAKAŞ

Sivas Cumhuriyet Üniversitesi Gemerek Meslek Yüksekokulu

ORCID ID: 0000-0001-6005-2556

Prof. Dr. Adem KARAKAŞ

Sivas Cumhuriyet Üniversitesi Şarkışla Uygulamalı Bilimler Yüksekokulu

ORCID ID: 0000-0003-3891-1021

ABSTRACT

A sound production planning is needed for Turkey's goal of economic growth that is open to foreign markets and based on exports to be sustainable. The high dependence of exports on imports and changes in the costs of basic inputs are important in foreign trade. The most important item in the basic inputs is energy costs. manufacturing industry sectors are the backbone of an economy. Therefore, the energy cost burden on the manufacturing industry sectors needs to be reduced. In the study, the relationship between export performance and electricity consumption of manufacturing industry sectors of Turkey is tested. 80% of Turkey's total exports are realized by 10 cities. In this study, the data of these 10 provinces between 2002 and 2020 were used. Data compiled from the Turkish Statistical Institute. The results show that there is a linear relationship between the export performance of the manufacturing industry and electricity consumption in the data period for Turkey.

Keywords: Manufacturing Industry, Electricity Consumption, Export

Jel Code: O14, F10

ÖZET

Türkiye'nin dışa açık ve ihracata dayalı ekonomik büyüme hedefinin sürdürülebilir olması için sağlıklı bir üretim planlamasına gereksinim vardır. İhracatın ithalata bağımlılığının yüksek olması ve temel girdilerin maliyetlerinde meydana gelen değişimler dış ticarete önem arz etmektedir. Temel girdilerin içerisindeki en önemli kalem enerji maliyetleridir. Ekonomilerin temel omurgasını teşkil eden imalat sanayi sektörlerinin üzerindeki maliyet baskısının azaltılması açısından temel unsurlardan biri olan enerji maliyetlerinin düşürülmesi gerekmektedir. Çalışmada, Türkiye'nin imalat sanayi sektörlerinin ihracat performansı ve elektrik tüketimi arasındaki ilişki test edilmektedir. Türkiye'nin toplam ihracatının %80'inden fazlasını gerçekleştiren 10 ilin 2002-2020 yılları arasındaki imalat sanayi ihracat verileri ile imalat sanayinin elektrik tüketimi rakamları TÜİK verilerinden derlenmiş ve değişkenler arasındaki ilişki değerlendirilmiştir. Elde edilen bulgular, Türkiye için veri döneminde imalat sanayinin ihracat performansı ile elektrik tüketimi arasında doğrusal bir ilişkinin varlığını göstermektedir.

Anahtar Kelimeler: İmalat sanayi, Elektrik tüketimi, İhracat

Jel kodu: O14, F10

1. GİRİŞ

İhracata dayalı ekonomik büyümenin sağlıklı bir şekilde sürdürülebilirliği için ihracata konu olan nihai malların üretiminde kullanılan hammadde ve aramalar büyük önem taşımaktadır. Bu girdiler içerisinde hem nicelik açısından hem de nitelik açısından enerji girdileri oldukça geniş bir alan kapsamaktadır. Buna ek olarak, bu girdilerin ikamesinin düşük olması ve bağımlılık düzeyinin yüksek olması da dikkat edilmesi gereken diğer konulardır. Özellikle reel sektörde imalat sanayi için olmazsa olmaz girdilerden olan enerji girdilerindeki maliyetler nihai ürünün maliyetlerini artırmakta, firmaların karlılığı ve uluslararası ticaretteki rekabetçiliğini etkilemektedir.

İllerin İmalat Sanayii İhracatları ve Elektrik Tüketimi (2020 Yılı Verilerine Göre)

Yıl	İl	Sektör	İhracat \$	Elektrik Tüketimi Mwh
2020	İstanbul	İmalat sanayi	78.101.822.290	8.413.295
2020	Bursa	İmalat sanayi	8.880.599.057	7.722.457
2020	İzmir	İmalat sanayi	8.798.404.265	10.049.511
2020	Kocaeli	İmalat sanayi	7.636.370.826	11.491.963
2020	Gaziantep	İmalat sanayi	7.579.612.293	5.845.987
2020	Ankara	İmalat sanayi	6.837.312.122	5.245.295
2020	Sakarya	İmalat sanayi	4.528.025.778	1.978.480
2020	Denizli	İmalat sanayi	2.816.110.180	2.256.990
2020	Kayseri	İmalat sanayi	2.196.077.672	2.049.460
2020	Hatay	İmalat sanayi	1.848.084.851	4.143.962
2020	Türkiye Toplamı İçindeki Payı %		%80,4	%49,3

Kaynak: TÜİK, Dış Ticaret İstatistikleri, <https://biruni.tuik.gov.tr/disticaretapp/menu.zul> (Kasım 2022).

2. KISA LİTERATÜR

Sandalcılar ve Cihan (2018) Türkiye için 1997-2017 yılları arası verilerden hareketle yapmış oldukları analizler sonucunda, ihracata dayalı ekonomik büyüme modeli çerçevesinde hareket eden Türkiye ekonomisinin büyüme ve elektrik tüketimi değişkenleri arasında uzun dönemli bir ilişkinin olduğunu ve ekonomik büyümeden elektrik tüketimine doğru bir nedenselliğin bulunduğunu ortaya koymuşlardır.

Çütçü (2019) Türkiye ekonomisi için 1970-2015 yılları arası için dış ticaret ve elektrik tüketimi arasındaki ilişkiyi analiz ettiği çalışmasında, sanayide kullanılan elektrik tüketimi ile dış ticaret dengesi arasında uzun dönemli bir ilişkinin varlığını ortaya koymaktadır. Analizlerin sonuçları, bahse konu dönem içerisinde değişkenler arasında iki yönlü bir nedensellik ilişkisinin olduğunu göstermektedir.

Danmayara ve Hassan (2016) Nijerya ekonomisi için 1980-2013 yılları arası elektrik tüketimi, sermaye oluşumu ve imalat sanayi üretimi verilerini kullanarak yapmış oldukları çalışmalarında, değişkenler arasında çift yönlü nedensellik ilişkisinin bulunduğunu ortaya koymuşlardır. Elektrik tüketimi, imalat sanayi için güçlü bir girdi olarak görülmektedir. Büyüyen bir ekonomide, enerji maliyetlerinin imalat sanayi sektörleri için verimliliği önemli ölçüde etkilediği ifade edilmektedir.

Wang vd (2010) Çin ekonomisi için 1998-2007 yılları arası için yapmış oldukları çalışmalarında, sanayi üretimi ve elektrik tüketimi ilişkisini analiz etmişlerdir. Elde edilen bulgular kimya sanayi ve madencilik sektörü başta olmak üzere imalat sanayi sektörlerinin elektrik tüketiminin en önemli belirleyicileri olduğunu göstermektedir. Sürdürülebilir ekonomik büyüme için enerji maliyetlerinin düşürülmesine yönelik önlemlerin alınması gerektiği vurgulanmaktadır.

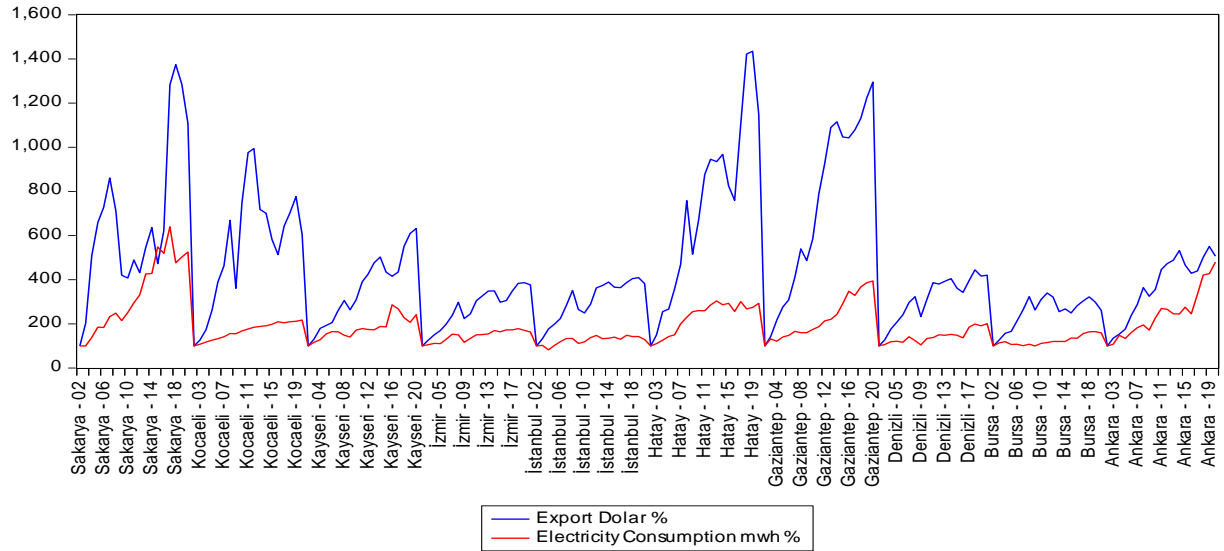
Tarancon, Rio ve Callejas (2011) İspanya ekonomisi için elektrik tüketimi ve imalat sanayi sektörleri ilişkisini değerlendirdikleri çalışmalarında 28 alt sektörün elektrik tüketimindeki etkilerini analiz etmişlerdir. 2005 ve 2020 yıllarının karşılaştırmalı olarak analiz edildiği çalışmada, imalat sanayi sektörlerinin elektrik tüketimi ile sıkı bir ilişkinin varlığı ve metal, kimya, madencilik, makine ve gıda sektörlerinin tüketim ağırlıklarının yüksek olduğunu ifade etmişlerdir.

3. VERİ VE YÖNTEM

Çalışmada, 2002-2020 yılları arasını kapsayan 19 yıllık dönem için Türkiye'nin imalat sanayii sektörlerinin ihracatı ve yine sanayide kullanılan elektrik miktarı arasındaki ilişki analiz edilmektedir. Çalışmada kullanılan veriler için toplam Türkiye verilerinden ziyade toplam ihracat içindeki payı yüksek olan ve imalat sanayii performansları ile öne çıkan iller sıralanarak değerlendirme yapılması tercih edilmiştir. Bu iller sıralandığında İstanbul, İzmir, Kocaeli, Bursa, Gaziantep, Ankara, Sakarya, Denizli, Hatay ve Kayseri öne çıkmaktadır. Bu illerin toplam Türkiye ihracatındaki payı ortalama olarak %80 dolayındadır. Yine benzer şekilde bu kentlerin sanayi elektrik tüketimi de toplam sanayi elektrik tüketiminin %50'sinden fazladır. Buradan hareketle, iller için yapılan değerlendirmelerin toplamı alındığında Türkiye için temsil değerinin yüksek olduğu görülmektedir. Veriler TÜİK'ten alınarak düzenlenmiştir. İhracat verileri il düzeyinde imalat sanayiinin ISIC Rev-3 Düzey 1 verileridir. Elektrik tüketimi verileri de sanayide kullanılan elektrik tüketim verileridir.

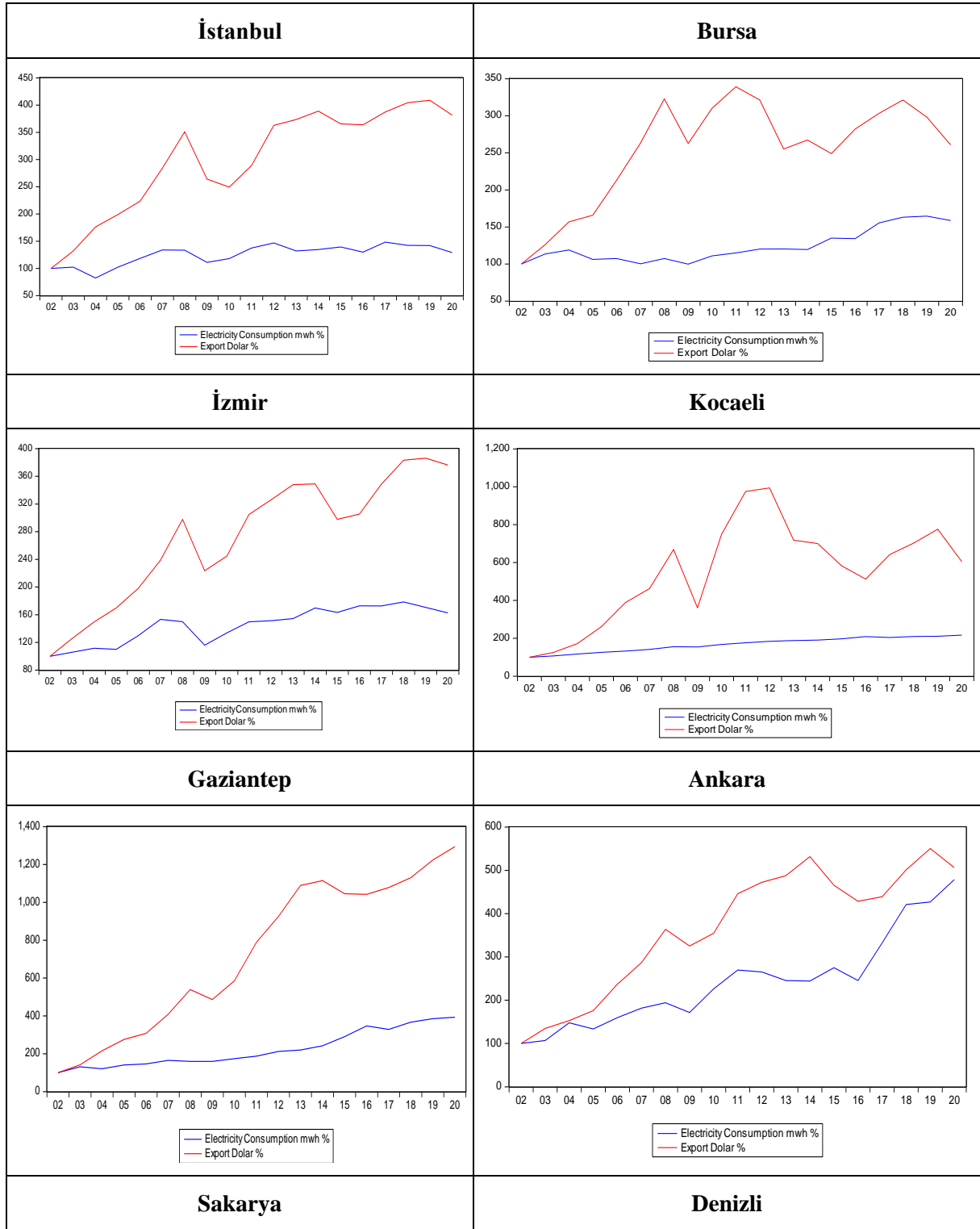
4. BULGULAR

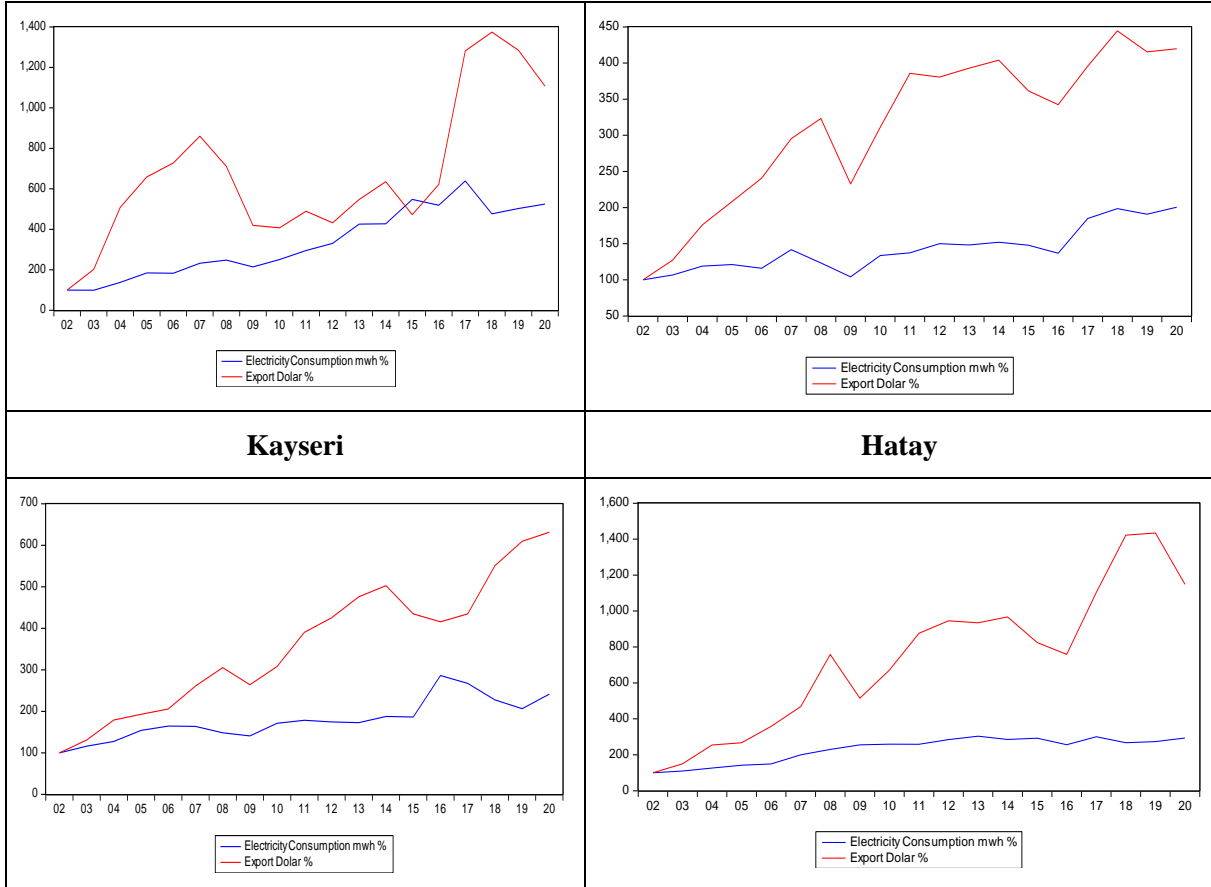
İllerin imalat sanayi ihracat performansları ile sanayide kullanılan elektrik tüketimi arasındaki ilişkiye bakıldığında, genel literatüre uygun olarak bağlantı olduğu görülmektedir. İmalat sanayi sektörlerinin en önemli girdilerinden biri olan enerji girdisi ve enerji girdisinin içinde önemli bir payı olan elektrik tüketimi maliyet açısından üretim yapısını zorlayan bir yapıya sahiptir. Özellikle ithal enerji girdisi ile üretim yapan reel sektörün sürdürülebilir bir üretim yapması güçleşmektedir. Döviz cinsinden maliyetlerin kur baskısı nedeniyle değişkenlik göstermesi, imalat sanayi üreticilerinin uluslararası ticarete rekabet edebilirliğini etkilemektedir. Dışa bağımlı bir enerji girdisi ile elde edilen üretimden elde edilen gelirin önemli bir kısmı yine ülke dışına çıkmaktadır. Bunun sonucunda, üretimden ve gelirden elde edilen karlılığın azalması söz konusu olmaktadır.

International Conference on Economics
"Regional Development - Digital Economy"
PROCEEDINGS BOOK

İl Bazında Gösterimler

İl düzeyindeki gösterimlerde, Türkiye'nin imalat sanayi üretiminin gerçekleştirildiği ilk 10 il sıralanmaktadır. Bu 10 ilin toplam imalat sanayi üretimi içindeki payı %80'in üzerindedir. Benzer şekilde, bu illerde imalat sanayinde tüketilen elektrik de toplam tüketim içinde %49 oranında bir paya sahiptir. Bu verilerden hareketle tek tek illerin performansına bakıldığında, her bir il için benzer bir ilişkinin varlığından söz edilebilir. İmalat sanayi üretimi arttıkça elektrik tüketimi artmaktadır.

5. SONUÇ VE DEĞERLENDİRMELER

Çalışmada, 2002-2020 yılları arası dönem için illerin imalat sanayi ihracat performansı ile sanayide kullanılan elektrik tüketimi arasındaki ilişki test edilmektedir. Bu değerlendirme için Türkiye'nin ihracatında öne çıkan 10 il üzerinden bir değerlendirme yapılmaktadır. Bu illerin imalat sanayi sektörleri ihracat performansı Türkiye'nin toplam imalat sanayi ihracatının %80'inden fazladır. Yine, imalat sanayinde tüketilen elektrik açısından bahse konu 10 ilin tüketimi Toplam tüketimin içinde %50'lik bir paya sahiptir. Bu illerden elde edilen veriler, Türkiye geneli için bir değerlendirme yapılabilmesi için yeterli temsil düzeyine sahiptir.

İl bazında yapılan ilişkilendirmede, her bir il için farklı düzeylerde olmakla birlikte imalat sanayi ihracat performansı ile elektrik tüketimi arasında bir paralellik olduğu görülmektedir. Üretim ve ihracat performansı ile ilgili olarak rakamsal değerlere karşılaştırmalı olarak bakıldığında üretim ve elektrik tüketimi arasında orantısızlık var gibi görülmekle birlikte, bu illerdeki üretim tarzı ve verimlilik farkından kaynaklı bir durum söz konusudur. Birim elektrik tüketimi karşısında ortaya çıkan ihracata yönelik üretim miktarının fazlalığı, nispi olarak katma değerli teknoloji yoğun üretimin varlığı gösterirken, ihracata yönelik üretimle elektrik tüketimi arasındaki makasın daralmış olması nispeten daha düşük teknolojili emek yoğun üretimlerin varlığını temsil etmektedir.

Son olarak, imalat sanayi sektörleri için en önemli girdilerden biri olarak elektrik tüketimi öne çıkmaktadır. Elektrik başta olmak üzere enerji maliyetlerinde meydana gelen değişimler, ihracat performansını, uluslararası rekabet gücünü ve ihracattan elde edilecek olan gelirin sermaye birikimine dönüşünü azaltmaktadır. Enerjide bağımlılığın azaltılmasına yönelik orta ve uzun vadeli yatırımların bu sorunun çözümü için önem arz etmektedir. Özellikle dünyadaki enerji kaynaklı sorunlar ve Türkiye için

kurlarda meydana gelen dalgalanmaların yol açtığı istikrarsızlığın önlenmesi açısından bu durum oldukça hayatidir.

KAYNAKLAR

Çütü, İ. (2019) “Sanayide Kullanılan elektrik Tüketimi ile Dış Ticaret Dengesi Arasındaki İlişki: Yapısal Kırılmalı Testlerle Ekonometrik Bir Analiz,” Hacettepe Üniversitesi İİBF Dergisi, C:37, S:1, s:17-39.

Danmayara, I.A. ve S.Hassan (2016) “Electricity Consumption and Manufacturing Sector Productivity in Nigeria: An Autoregressive Distributed Lag-Bounds Testing Approach,” International Journal of Energy Economics and Policy,” 2016, 6 (2), pp:195-201.

Sandalcılar, A.R. & Cihan, K.A. (2018) “Türkiye’de İthalatın, Ekonomik Büyümenin ve Elektrik Tüketiminin İhracat Üzerindeki Etkilerinin Analizi,” Global Journal of Economics and Business Studies, C:7, S:14, s:25-37.

Tarancon, M.A., P.del Rio ve F.Callejas (2011) “Determining the Responsibility of Manufacturing Sectors Regarding Electricity Consumption: A Spanish Case,” Energy Journal, 36 (1), pp:46-52.

TÜİK (2022) Dış Ticaret İstatistikleri, <https://biruni.tuik.gov.tr/disticaretapp/menu.zul> (Kasım 2022).

TÜİK (2022) Sanayi İşletmeleri Elektrik Tüketimi, <https://biruni.tuik.gov.tr/medas/?kn=147&locale=tr> (Kasım 2022).

Wang, W., H.Mu, X Kang, R.Song ve Y.Ning (2010) “Changes in Industrial Electricity Consumption in China from 1998-2007,” Energy Policy, Vol:38, Issue:7, pp:3684-3690.

SƏNAYE İNQILABI 4.0: İQTİSADİ PERSPEKTİVLƏRİ

Mədinə Əliyeva Nadik

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Beynəlxalq Doktorantura və Magistratura Mərkəzi

ORCID ID: 0000-0001-5019-6169

XÜLASƏ

Məqalədə dördüncü sənaye inqilabı və onun iqtisadiyyatda olan təsirlərindən bəhs olunur. Məqalədə keçmişdən indiki dövrə qədər olan sənaye inqilabları, tarixi prosesləri və bir-birinə fərqli xüsusiyyətlərindən bəhs olunur. Bundan başqa dördüncü sənaye inqilabı komponentlərindən, onların son illərdə iqtisadiyyatda yayılma sürətindən və bu transformasiyanın əmək bazarında olan təsirlərindən bəhs olunur. Mövzu məzmununa görə geniş olsa da, məqalədə qısa və dəqiq şəkildə öz əksini tapmışdır.

Açar sözlər: sənaye, texnologiya, inqilab, robot

GİRİŞ

XXI əsr ilə başlayan dördüncü sənaye inqilabı rəqəmsal inqilabın üzərində yaranmışdır. Dördüncü sənaye inqilabı insanlara daha sağlam, uzun və fəal həyat yaşamaq imkanları yaradır. İstehsalda robotların fəaliyyətini genişləndirmək, süni intellektin inkişafı, 3D printerlərdən istifadə, kiber-fiziki sistemlər və bu kimi qabaqcıl texnoloji amillər sənaye 4.0 konsepsiyasında əsas prioritetlər hesab olunur. Sənaye 4.0 konsepsiyası rəqəmsal, fiziki və bioloji dünyanı özündə cəmləşdirir. Dördüncü sənaye inqilabı dövründə istehsal olunan əmtəə və xidmətlər yüksək keyfiyyətinə və innovativliyinə görə ənənəvi bazarlardan çox fərqlənir. Bu dövrdə istehsal olunan əmtəələrin böyük əksəriyyəti rəqəmsal platformalar vasitəsilə bazarlara daxil olur. Dördüncü sənaye inqilabı dövrünün tələbinə uyğun olaraq artıq hər bir ölkələr rəqabət qabiliyyətliyini qorumaq üçün istehsalın hər bir sahəsində innovativliyi tətbiq etməyə məcburdular. Çünki bu konsepsiya iqtisadi inkişaf üçün ölkələrə yeni çağırışlar nəzərdə tutur. Yeni biznes modellərinin yaranması, istehsal xərclərinin, məhsuldarlığın, işçi qüvvəsinə tələbin azalması, müştəri gözləntilərində dəyişikliklər dördüncü sənaye inqilabının mövcud təsirlərindəndir.

MATERIAL VƏ MEODLAR

Sənaye inqilabı iqtisadiyyat və cəmiyyətin nizamını əsaslı dəyişən bir konsepsiyadır. Dünya iqtisadi nizamı iyirminci əsrin sonlarına kimi baş verən üç sənaye inqilabı ilə formalaşmışdır. Baş verən hər bir sənaye inqilabı müasir cəmiyyətin formalaşmasında və inkişafında öz töhvəsini verib. Hal-hazırda isə biz iyirmi birinci əsr ilə bir yerdə gələn dördüncü sənaye inqilabının başlanğıcındaydıq. Dördüncü sənaye inqilabı digər üç sənaye inqilablarının digərlərindən fərqli olaraq bu inqilab özünün əhatə dairəsinin genişliyi, daha güclü təsiretmə qabiliyyəti ilə digərlərindən fərqlənir. (Forum, 2016)

Birinci sənaye inqilabı XVIII əsrdə, daha dəqiq deyilsə 1760-cı ildə başlayıb və 1840-cı ilə qədər davam etmişdir. Buxar mühərrikinin kəşf olunması ilə meydana gəlmişdir. Birinci sənaye inqilabı istehsalın mexanikləşdirilməsinə, əl əməyindən texniki əməyə keçidə şərait yaratdı. Birinci sənaye inqilabında istehsalın mexanikləşdirilməsi üçün su və buxar gücündən istifadə olunmuşdur. İlk dəfə olaraq İngitərdə meydana gəlmiş və bunun ardınca bütün dünyaya yayılmışdır (https://en.wikipedia.org/wiki/Industrial_Revolution).

XIX əsrin sonları və XX əsrin əvvəllərində baş verən ikinci sənaye inqilabı texnoloji inqilab da adlanır. Bu inqilab elektrik enerjisinin yaranması ilə başlamış bu da öz növbəsində kütləvi istehsal, yüksək məhsuldarlıq və əmək bölgüsünün yaranmasına gətirib çıxarmışdır. Bundan başqa bu dövrdə neft sənayesi, avtomobil sənayesi inkişaf etmişdir. (J.Mokyr, 1998)

Üçüncü sənaye inqilabı 1960-cı illərdən etibarən başlamışdır. Bu inqilabı informasiya kommunikasiya texnologiyalarının sənayedə geniş tətbiqi ilə başlamışdır. Üçüncü sənaye inqilabını rəqəmsal inqilabın

başlanğıc mərhələsi hesab etmək olar. Üçüncü sənaye inqilabından sonra xidmət sektoru istehsal sektorunu üstələmişdir. İnternet şəbəkəsindən geniş istifadə, kompüterlərin istifadəsi və bu kimi digər amillərin hər biri dördüncü sənaye inqilabı üçün zəmin yaratdı.

Dördüncü sənaye inqilabı XX əsrin sonlarında başlayan rəqəmsal inqilabdan qaynaqlanaraq baş vermişdir. İlk dəfə Almaniyada 2011-ci ildə istifadə olunan Sənaye 4.0 konsepsiyası son illərin ən aktual, geniş mövzularından birinə çevrilmişdir. Dördüncü sənaye inqilabı anlayışının banisi Klaus Şvabdır. Klaus Şvab dördüncü sənaye inqilabını fiziki, rəqəmsal, bioloji klasterlərdən ibarət, qarşılıqlı əlaqədə olan qlobal dəyər zəncirləri kimi təsvir etmişdir. O, dördüncü sənaye inqilabının uğurlarının bilavasitə dövlətin, vətəndaşların, bizneslərin birgə fəaliyyətindən asılı olduğunu xüsusilə vurğulamışdır. Dördüncü sənaye inqilabı texnoloji inqilab fiziki, bioloji, rəqəmsal sferalar arasında qarşılıqlı əlaqələr nəticəsində meydana gəlmişdir. (Şvab, 2020)

Dördüncü sənaye inqilabı bütün dünyanı, eyni zamanda, yaşadığımız cəmiyyəti transformasiyaya məruz qoyan rəqəmsal transformasiya texnologiyaları ilə bərabər meydana gəlmişdir.

- Əşyaların İnterneti (IoT) insanların iştirakı olmadan müxtəlif əşya və cihazların bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə olduğu bir sistemdir. Yəni, müxtəlif texnologiyalar, program təminatı və başqa bu kimi ağıllı cihazların bir-biri ilə münasibətini öyrənən anlayışdır (Kagermann H., 2013)

- Bulud texnologiyası informasiyanın daha təhlükəsiz, saxlanma xərclərinə qənaət və vaxt itkisini aradan qaldırmaqla bulud şəbəkələrində saxlanmasıdır. Bulud texnologiyası istifadəçi tələblərinə uyğun olaraq informasiyanı üç formada buludda saxlaya bilər: ictimai, şəxsi, hibrid

- Kiber-fiziki sistem fiziki və hesablama elementləri arasında əlaqəni öyrənən sistemdir. Bu sistemə avtomatlaşdırılan, ağıllı idarəetmə sistemlərini misal göstərmək olar. Kiber-fiziki sistemlər dördüncü sənaye inqilabının əsasını təşkil edir (<https://www.i-scoop.eu/>).

- Süni intellekt müasir dünyada ən çox istifadə olunan ifadələrdən biridir. Süni intellekt insanlara xas olan düşünmə qabiliyyətinin, iş bacarıqlarının, insan intellektinin texnologiyalar tərəfindən təqlididir. Süni intellektə əsaslanan texnologiyalar dörd cür təsnif edilir:

-Süni intellektin ən qədim növlərindən olan Reaktiv maşınların yaddaşda saxlama qabiliyyəti olmadığına görə iş qabiliyyəti konkret verilən tapşırıqə əsaslanır.

-İcra olunan əməliyyatları yaddaşda saxlama qabiliyyətinə malik olan Məhdud yaddaşlı maşınların fəaliyyəti həm də təcrübələrə əsaslanır.

-Növbəti süni intellekt konsepsiyası Ağıl nəzəriyyəsidir. Bu konsepsiya hələ ki tətbiq olunmayıb.

-Süni intellektin son səviyyəsi Özünü dərk edən süni intellektidir. (<https://www.forbes.com/sites/cognitiveworld/2019/06/19/7-types-of-artificial-intelligence/?sh=4feed803233e>)

- Blokçeyn texnologiyası vahid idarəetmə mərkəzi olmayan, informasiya saxlanılan məlumat bazasıdır. Bir-biri ilə zəncirvari formada əlaqəli olan bloklarda məlumatlar şifrələnmiş formada saxlanılır. Blokçeyn texnologiyasında əməliyyatlar az məsrəfli, vaxt itkisi olmadan və təhlükəsiz formada həyata keçirilir.

Rəqəmsal iqtisadiyyat rəqəmsal texnologiyaların iqtisadi fəaliyyətdə geniş şəkildə tətbiqi nəticəsində formalaşmışdır. Rəqəmsal iqtisadiyyatın aspektlərinə gündəlik həyatımızın hər anında rast gəlirik. Rəqəmsal iqtisadiyyat iqtisadiyyatın innovativ inkişafının təmin edilməsində, yeni biznes modellərinin yaradılmasında, səmərəli investisiya qoyuluşlarının təmin olunmasında bütün tərəfdaşların öz qüvvəsini birləşdirməyə geniş imkanlar yaradır.

Aydın məsələdir ki, dünya ölkələri arasındakı inkişaf fərqlərinə uyğun olaraq onlarda rəqəmsallaşma prosesi də bərabər sürətdə getmir. Buna görə də fərqli ölkələrin milli iqtisadiyyatlarında rəqəmsallaşma prosesinin yaratdığı fərqlər aydın görünür. Ölkənin texnoloji bazası, təhsil səviyyəsi də daxil olmaqla bir çox mədəni, siyasi, iqtisadi amillər iqtisadiyyatın rəqəmsal transformasiya prosesində əsas rol oynayır. Rəqəmsal transformasiya dünya iqtisadiyyatının qoballaşması prosesinin mərhələlərindən biridir. Rəqəmsal transformasiya nəticəsində hal-hazırdakı həyatımızın böyük bir hissəsini rəqəmsal

texnologiyalar əhatə edir. Rəqəmsal texnologiyalar praktiki olaraq iqtisadiyyatın hər bir sahəsində istifadə olunur. (Александрович, 2021)

Belə ki, sənaye 4.0 konsepsiyası hər bir ölkədə iqtisadiyyatın hər bir sahəsində yeniləşmə və təkmilləşmə tələb edir. İqtisadiyyatın bu yeni nizamına uyğunlaşmaq ilk növbədə dövlət və özəl sektorların birgə əməkdaşlığını tələb edir. Əks halda rəqəmsallaşma prosesini milli iqtisadiyyatlar arasında yaratdığı bu fərqlər daha böyük uçurum fərqi yarandıran səbəb olacaq.

Texnologiyanın əmək bazarında olan təsirləri ilə bağlı narahatlıqlar bütün dövrlərdə mövcud olmuşdur. Texnologiyanın, süni intellektin, robotların istehsal və xidmət sektorunda canlı əməyi əvəz etməsi, eyni zamanda, əmək bazarında olan dəyişiklik ilə özünü biruzə vermişdir. Lakin bundan əvvəl baş verən sənaye inqilablarının əmək bazarında olan dəyişiklikləri ilə müqayisə etdikdə dördüncü sənaye inqilabının bu təsirlərinin daha geniş olacağı gözlənilir.

Baş verən rəqəmsal transformasiya özünü əmək bazarında 2 formada biruzə verir:

- Birincisi, istehsalın avtomatlaşdırılması işçi təklifinin aşağı düşməsinə və məcmu əmək bazarında işçi sayının azalmasına səbəb olmuşdur
- İkincisi, bu həm də əmək bazarında daha ixtisaslı, yüksək əməkhaqqı təklif edən iş yerlərinə olan tələbi artırmışdır

Optimistlərin fikrincə, insan sağlamlığına zərərli olan, təhlükəli iş yerlərində insan əməyinin robotların əməyi ilə əvəz olunması, işçilərin iş vaxtında olan qənaət, texnoloji tərəqqiyə uyğun olaraq yeni iş yerlərinin yaranması dördüncü sənaye inqilabının əmək bazarında olan müsbət təsirlərdən hesab olunur.

Pessimistlərin fikrincə isə sənaye inqilabı ilə baş verən rəqəmsal transformasiya robotların insanları əvəz etməsi nəticəsində əmək bazarında işsizlərin sayını artıracaq. (Türkdoğan N., 2022)

2021-ci ildə sənayedə quraşdırılan robotların həcmi 2018-ci ildə olan rekord göstəricini üstələyərək 3.5 milyona çatmışdır. 2000-ci ildə isə bu rəqəm 0.8 milyon idi. İllər üzrə artım faizlərini müşahidə etdikdə dördüncü sənaye inqilabının yayılma sürətinin digərlərindən fərqi aydın olur. Regionlar üzrə müqayisə etdikdə isə robot istifadəsində birinci yeri Asiya regionu tutur.

Şəkil 1. Robot texnologiyası ölkəsi TOP 10

Mənbə: <https://www.analyticsinsight.net/top-10-countries-making-the-best-out-of-robotics-in-2022/>

Dördüncü sənaye inqıabı dövrünün tələblərindən ən birincisi ölkələrin arasında yaranan uçurum fərqlərin olmaması üçün hər bir ölkənin iqtisadiyyatının innovativliyinin olması, bu dövrün tələbləri ilə uyğunlaşa bilməsi vacibdir. 2007-ci ildən etibarən hər il 81 göstərici üzrə tərtib olunan Qlobal İnnovasiya İndeksi ölkələrin iqtisadiyyatının innovativliyini ölçür. Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan ölkələr arasında 21.5 indeks ilə 93-cü yerdədir.

Cədvəl 2. Qlobal İnnovasiya İndeksi-TOP 10

Ölkələr	Göstərici
<u>İsveçrə</u>	<u>64.6</u>
<u>ABŞ</u>	<u>61.8</u>
<u>İsveç</u>	<u>61.6</u>
<u>Birləşmiş Krallıq</u>	<u>59.7</u>
<u>Niderland</u>	<u>58.0</u>
<u>Koreya Respublikası</u>	<u>57.8</u>
<u>Sinqapur</u>	<u>57.3</u>
<u>Almaniya</u>	<u>57.2</u>
<u>Finlandiya</u>	<u>56.9</u>
<u>Danimarka</u>	<u>55.9</u>

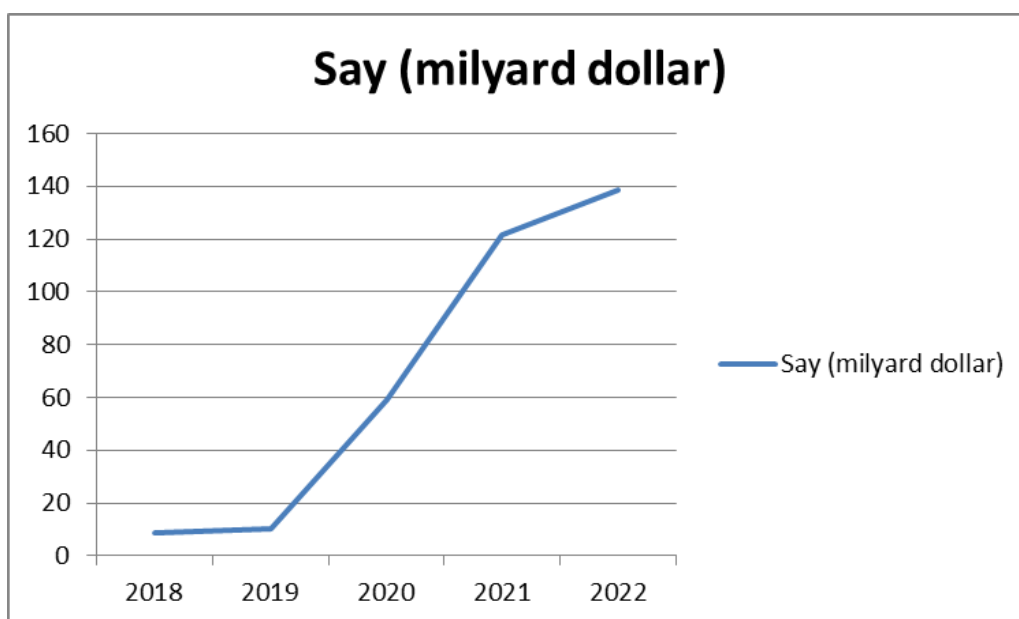
Mənbə: <https://www.wipo.int/edocs/pubdocs/en/wipo-pub-2000-2022-section1-en-gii-2022-at-a-glance-global-innovation-index-2022-15th-edition.pdf>

İsveçrə iqtisadiyyatının innovativliyinə görə dünya ölkələri arasında artıq illərdir ki öz reytingini saxlayır.

Dünya İqtisadi Formunun 2015-ci ildə təqdim etdiyi, 2022-ci ildə reallaşması gözlənilən və bizim gələcək rəqəmsal mühitimizi formalaşdıran 3 dönüş nöqtəsini müəyyən etmişdir:

- İnsanların bədəninə birbaşa və ya başqa formada qoşulan ağıllı cihazlar
- Əşyaların interneti
- Üçölçülü çapətmə və istehsal (Forum, Deep Shift Technology Tipping Points and Societal Impact, Survey report, 2015)

Qrafik 1. Geyilə bilən texnologiyaların (Wearable Internet) məcmu bazar dəyərinin illər üzrə göstəricisi

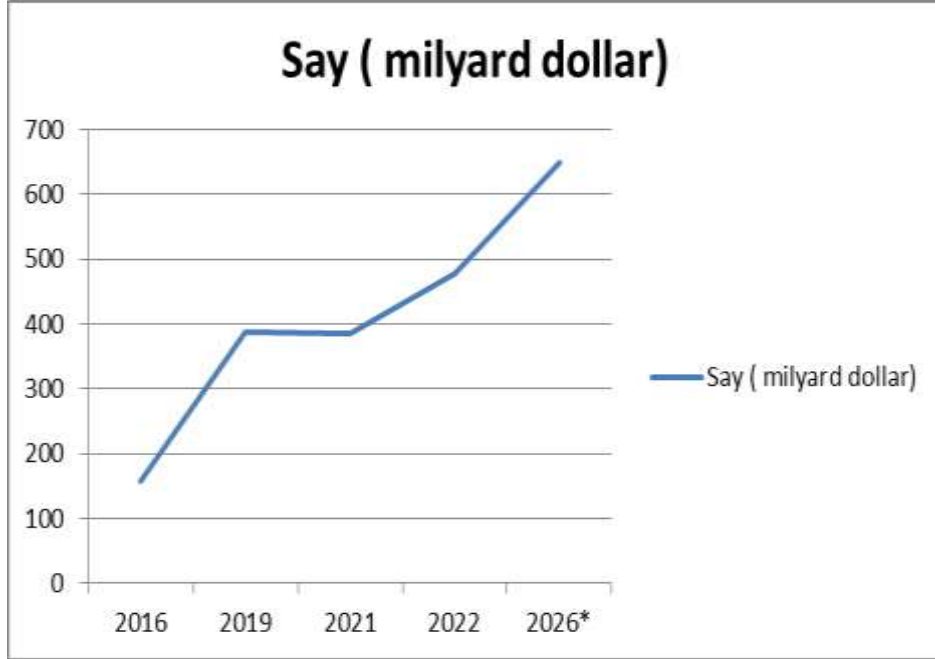

Mənbə: Müəllif tərəfindən hazırlanıb

Qrafikdən də görüldüyü kimi 2018-ci ildə məcmu bazar dəyəri 8.9 milyard dollar olan geyilə bilən texnologiyaların (Wearable Internet) həcmi 2022-ci ildə 138.61 milyard dollar olaraq qiymətləndirilmişdi. Dörd ilin göstəriciləri arasında olan bu fərq rəqəmsal transformasiyanın yayılma sürətini göstərən əyani sübutdur.

Dünya İqtisadi Formunun 2025-ci ilə olan gözləntilərinə görə dünya əhalisinin 10%-nin geyilə bilən texnologiyalar vasitəsi ilə internetə qoşulacağı proqnoqlandırılmışdır. (Forum, Deep Shift Technology Tipping Points and Societal Impact, Survey report, 2015)

Qrafik 2. Qlobal əşyaların interneti bazarı (IoT) məcmu bazar dəyərinin illər üzrə göstəricisi

Mənbə: Müəllif tərəfindən hazırlanıb

Qlobal əşyaların interneti bazarı (IoT) 2022-ci ildə ümumi bazar dəyəri 478.36 milyard dollar həcmində qiymətləndirilmişdir. 2026-cı ildə isə bu rəqəmin 650.5 milyard dollara çatacağı gözlənilir. Qrafikdən də görüldüyü kimi 2016-cı ildə məcmu bazar dəyəri 200 milyarddan aşağı olan bu texnologiyalar 6 il ərzində 2 dəfədən çox artmışdır.

Nəticə və müzakirə

Sənaye inqilabları cəmiyyətin, bütövlükdə dünyanın fəaliyyətində köklü dəyişikliklərə səbəb olan hadisələrdir. Dördüncü sənaye inqilabı ilə baş verən texnoloji inqilabın, onun iqtisadi, sosial və digər sahələrdə baş verən dəyişikliklərin əhatə dairəsini müəyyənləşdirmək mümkün deyil. Dördüncü sənaye inqilabını digərlərindən fərqləndirən əsas cəhət bu inqilabın təkə texnoloji faktorlar üzərində deyil, həm də cəmiyyətin bütün təbəqələrini əhatə etməsidir. Dördüncü sənaye inqilabının təkamülü dövlətin, insanların, bizneslərin birgə fəaliyyəti əsasında baş verir. Əhatə dairəsinin genişliyinə görə bütün bəşəriyyətin düşüncələrini, yaşam tərzini, həyat standartlarını kökündən dəyişəcəyi gözlənilir.

Dördüncü sənaye inqilabı istehsal prosesində olan dəyər zəncirinin yenidən təşkilini nəzərdə tutur. Xidmət səviyyəsinin yüksək səviyyədə inkişaf etdiyi qlobal rəqəmsal platformaların meydana gəlməsinə bu dövrün çağırışları qarşısında yeni suallar qoyur.

Dördüncü sənaye inqilabı dövrünün əsas təhdidlərindən biri gəlir bərabərsizliyini artırmasıdır. Rəqəmsal dünyanın meydana gəlməsi, texnoloji inkişaf əhalinin əksəriyyətinin gəlirlərinin azalmasını əsas səbəblərindən hesab olunur. Eyni zamanda, bəzi peşə və ixtisasların tamamilə yoxa çıxması gözlənilir. Bərabərsizliyin artması da öz növbəsində sosial təhdidlərin yaranmasına səbəb olur. Sadalanan bu təhdidlərdə əsas həlledici vasitə rəqəmsal çatışmazlıqları aradan qaldırmaq, daim təkmilləşən rəqəmsal bilikləri mənimsəmək və iqtisadi fəaliyyətdə tətbiq etməkdir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Göv S.A, Erdoğan D., 2020. Dördüncü Endüstri Devriminin (Endüstri 4.0) Neresindeyiz? İstanbul Gelişim Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 7 (2), Ekim 2020, ss. 299-318.
2. Xu M., David J.M., Kim S.H., 2018. The Fourth Industrial Revolution: Opportunities and Challenges. International Journal of Financial Research. Vol. 9, No. 2; 2018.
3. J.Mokyr (1998). The Second Industrial Revolution, 1870-1914
4. Kagermann H., Wahlster W., Helbig J., 2013. Recommendations for implementing the strategic initiative INDUSTRIE 4.0: Securing the future of German manufacturing industry; final report of the Industrie 4.0 Working Group.
5. Koştı G., 2020. Sanayi 4.0 ve teknoloji bileşenleri. Journal of Business, Innovation and Governance, 2020; 3(2): 131 – 144.
6. K.Şvab (2020). Dördüncü sənaye inqılabı. Bakı “İqtisad Universiteti” nəşriyyatı, 200 s.
7. Prisercaru P. 2016. Challenges of the fourth industrial revolution. Senior Researcher, Institute for World Economy, Romanian Academy . Volume 8, No. 1, pp. 57–62.
8. Smit J., Kreutzer S, Moeller C., Carlbeg M., 2016. Policy Department A: Economic and Scientific Policy: Industry 4.0
9. Türkdöğən N, Taş H.Y. (2022). Dördüncü sanayi devriminin emek piyasalarına etkileri: Fırsatlar ve Zorluklar. Yalova Sosyal Bilimler Dergisi. Cilt 12, Sayı 2, 13-27.
10. World Economic Forum, The Fourth Industrial Revolution: what it means, how to respond, 2016
11. World Economic Forum, Deep Shift Technology Tipping Points and Societal Impact, Survey report 2015, p. 11
https://www3.weforum.org/docs/WEF_GAC15_Technological_Tipping_Points_report_2015.pdf
12. Н.Д. Александрович (2021). Цифровая трансформация мировой экономики: Тенденции и перспективы. Москва 24 с.
13. https://en.wikipedia.org/wiki/Industrial_Revolution
14. <https://www.i-scoop.eu/>
15. <https://www.forbes.com/sites/cognitiveworld/2019/06/19/7-types-of-artificial-intelligence/?sh=4feed803233e>
16. <https://www.weforum.org/agenda/2016/01/the-fourth-industrial-revolution-what-it-means-and-how-to-respond/>
17. <https://www.sogeti.com/globalassets/global/special/sogeti-things3en.pdf>
<https://reader.elsevier.com/reader/sd/pii/S0278612521002119?token=ACDF8028C55A939EEE0359384D617355FCAE89A65B9738C1434548799FF79B7378D528B11BCF21315823FC164CBDA91E&originRegion=eu-west-1&originCreation=20221025155238>

**THE IMPACT OF BEHAVIORAL FINANCE CONCEPTS ON THE DEVELOPMENT OF
FINANCIAL TECHNOLOGIES**

**DAVRANIŞ MALİYYƏSİ NƏZƏRİYYƏLƏRİNİN MALİYYƏ TEXNOLOGİYALARININ
İNKİŞAFINA TƏSİRİ**

Masuma Talibova

PhD student

Azerbaijan State Economic University, Baku, Azerbaijan

ABSTRACT

The widespread use of digital technologies in various sectors of the economy has already been recognized as a trend at the global level. The integration of the financial sector into technological innovations is carried out through the development of financial technologies. Financial technologies act as a means of replacing human resources working in the financial sector, thereby saving both time and material resources, and play an indispensable role in the development of the sector.

The fact that the application of financial technologies is directly related to human design in a number of areas, the implementation of subsequent steps depending on the decisions of people, necessitates the improvement of these technological solutions, taking into account the algorithms of the human brain. No matter how high the accuracy, speed and efficiency of technology, financial technologies still face a number of gaps in replacing the human factor, emotions and empathy. In order to develop technological solutions that can implement the decisions that a human can make by thinking and behaving like a human, the rational and sometimes irrational way of thinking of a human should be investigated on what factors these thoughts depend on and in what cases they can change, precisely through behavioral finance theories. Also should be applied in the improvement of existing and potential financial technologies in the financial sector.

It is from this point of view that the article analyzes the mutual integration of the fields of behavioral economics and behavioral finance, which are developing as a science and becoming a trend, with financial technologies, and the potential of this integration to promote the creation of better systems and ensure more successful development in the sector.

Keywords: behavioral finance, behavioral economics, financial technology, investment, digital transformation

XÜLASƏ

Rəqəmsal texnologiyaların iqtisadiyyatın müxtəlif sektorlarında geniş şəkildə tətbiqi artıq global müstəvidə trend olaraq qəbul olunur. Bu baxımdan, sürətlə rəqəmsallaşan dünyada dövlətlərin apardıqları siyasətin və iqtisadi inkişaf yolunun rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi ilə müşayiət olunması zərurətə çevrilmişdir. Maliyyə sektorunun texnoloji yeniliklərə inteqrasiyası isə bu sektor üçün spesifik sahə olan maliyyə texnologiyalarının inkişafı vasitəsilə həyata keçirilir. Maliyyə texnologiyaları maliyyə sektorunda fəaliyyət göstərən insan resurslarını əvəz edən və bununla da həm vaxta, həm də maddi resurslara qənaət etməni təmin edən vasitə kimi çıxış edir və sektorun inkişafında əvəzolunmaz rol oynayır.

Maliyyə texnologiyalarının tətbiqinin bir sıra sahələrdə birbaşa insan məfhumu ilə əlaqəli olması, insanların qərarlarından asılı olaraq növbəti addımların həyata keçirilməsi bu texnoloji həllərində də insan beyninin alqoritmlərini nəzərə alaraq təkmilləşdirilməsini zəruri edir.

Texnologiyanın dəqiqliyi, sürətliliyi və səmərəliliyi nə dərəcədə yüksək olsa da, maliyyə texnologiyaları hələ də insan amilini, emosiyalarını və empatiyasını əvəz etməkdə bir sıra boşluqlarla üzləşir. İnsanın verə biləcəyi qərarları məhz insan kimi düşünərək və davranaraq icra edə biləcək texnoloji həllərin

hazırlanması üçün insanın rasionel və bəzən də irrasional düşüncə tərzi bu düşüncələrin hansı amillərdən asılı olması və hansı hallarda dəyişə bilməsi ehtimalları məhz davranış maliyyəsi nəzəriyyələri vasitəsilə araşdırılmalı, maliyyə sektorunda mövcud və potensial maliyyə texnologiyalarının təkmilləşdirilməsində tətbiq olunmalıdır.

Məhz bu nöqteyi-nəzərdən, məqalədə bir elm kimi inkişaf edən və trendə çevrilən davranış iqtisadiyyatı və davranış maliyyəsi sahələrinin maliyyə texnologiyaları ilə qarşılıqlı inteqrasiyası və bu inteqrasiyanın daha yaxşı sistemlər yaratma və sektorda daha uğurlu inkişafı təmin etmə potensialı təhlil edilir.

Açar sözlər: davranış maliyyəsi, davranış iqtisadiyyatı, maliyyə texnologiyası, investisiya, rəqəmsal transformasiya

GİRİŞ

Rəqəmsallaşma və rəqəmsal transformasiya prosesində informasiya texnologiyaları sahəsinin özünü nəzərə almasaq, yeni texnoloji həllərin ilk olaraq tətbiq edildiyi və digər sektorlarla müqayisədə daha sürətli inkişaf edən sahə məhz maliyyə sektorudur. Ənənəvi maliyyə sektorunun rəqəmsal transformasiyası nəticəsində yaranan sahə maliyyə texnologiyaları və ya FinTek adlandırılır. Maliyyə texnologiyalarının yaranması və tətbiqi insan resurslarını əvəz etməklə əməliyyatların icra müddətini qısaltır, dəqiqliyi və şəffaflığı artırır, həm də daha çox insanı əvəz etməklə əmək haqqı xərclərini azaldır. Bu texnologiyalar eyni zamanda, coğrafi məhdudiyətləri aradan qaldıraraq istifadəni daha da genişləndirir. Nəticədə həm vaxta, həm də maddi resurslara qənaət etmənin təmin olunması ilə səmərəliliyin artmasına gətirib çıxarır.

Hazırda maliyyə sektorunun müxtəlif istiqamətlərində həmin sahəyə spesifik olan texnoloji həllər hazırlanır. Bu baxımdan, artıq bütün böyük şirkətlər ənənəvi fəaliyyət istiqamətlərindən sürətlə texnoloji həllər vasitəsilə həyata keçirilən yeni sistemlərə inteqrasiya edirlər. Ernst & Young –(EY) şirkətinin Qlobal FinTech tətbiq etmə indeksinə əsasən maliyyə xidmətləri sistemlərində tətbiq olunan bu texnoloji həllərin payı 64% təşkil edir. Əsasən startaplar şəklində yaranan bu texnoloji yeniliklər qlobal olaraq böyük maraqlara səbəb olur və bu tip yeniliklərin yaradılması və satılmasına tələbat yaranır. Bu baxımdan maliyyə texnologiyaları sahəsində yaradılan startaplar da böyük şirkətlər tərəfindən satın alınaraq tətbiq olunur.

Maliyyə texnologiyalarının tətbiqinin insan resurslarını əvəz etməsi və eyni zamanda, istifadəçilərin insan olması faktoru bir sıra məsələlərdə texnoloji həllərin daha çox insana bənzər olmasını tələb edir. Başqa sözlə, bu texnoloji həllərin də insan beyninin sadəcə riyazi deyil eyni zamanda, psixoloji alqoritmlərini nəzərə alaraq təkmilləşdirilməsi zəruridir. Belə ki, əksər insan faktorunu əvəz edən FinTeklərin yaradılması süni intellekt və riyazi hesablamalara əsaslanır. Bura da isə ənənəvi iqtisadi nəzəriyyədə bəhs edilən rasionel insan üzərində qurulmuş modellər verilənlər bazası kimi istifadə olunur. Lakin demək olar ki bütün ənənəvi iqtisadi nəzəriyyələrdə rasionel insan faktoru nümunə olaraq götürülsə də, real həyatda bunun hər zaman aktual olmaması da qeyd olunur. Lakin elm adamları bu kiçik qeydi nəzərə almayaraq təhlilləri məhz rasionel insan üzərindən aparırlar. Realda isə insan hər zaman rasionel deyildir. Xəta etmək, müxtəlif koqnitiv faktorlardan aslı olaraq irrasional ola bilmək bacarığına da malikdir. İnsanların irrasional davranışlarını və bu davranışların hansı faktorlardan aslı olmasını isə “davranış iqtisadiyyatı” və “davranış maliyyəsi” kimi elmlər öyrənir. Məhz bu baxımdan davranış iqtisadiyyatı və davranış maliyyəsi sahələrinin maliyyə texnologiyaları ilə qarşılıqlı inteqrasiyası təkmil sistemlərin yaradılmasına və sektorda daha uğurlu inkişafın təmin olunmasına yardım edə bilər.

MALİYYƏ TEXNOLOGİYALARI

Maliyyə xidmətləri sahəsində biznes və biznesin inkişafına əhəmiyyətli təsirə malik olan FinTeklər son on ildə olduqca sürətlə inkişaf etmişdir. Daha izahlı hesab olunan Morningstarın təklif etdiyi tərifə əsasən, FinTek şirkətləri həm istehlakçılar, həm də bizneslər üçün yeni və daha səmərəli maliyyə xidmətləri yaratmaq məqsədilə texnologiyadan istifadə edən müəssisələrdir.

FinTeklərin əhatə etdiyi sahələrə gəldikdə:

- **bütün növ əməliyyat və şəxsi maliyyə idarəçiliyi;**

- sığorta, ödənişləri;
- pul köçürmələri;
- aktivlərin və öhdəliklərin idarə edilməsi;
- pensiyaların idarə edilməsi və s. buna misal olaraq göstərilə bilər.

Tətbiq olunan texnoloji həllər olaraq isə:

- blokçeyn;
- böyük məlumat (Big data) texnologiyası tətbiqləri;
- süni intellekt;
- dərin öyrənmə və incə öyrənmə;
- təbii dil emalı və s. adları qeyd oluna bilər.

FinTek-lərin yaranmasında əsas məqsəd əməliyyatların və xidmət xərclərinin azaldılması, xidmət keyfiyyətinin və təhlükəsizliyin artırılması, eləcə də potensial, lakin ənənəvi fəaliyyətdə praktik olmayan bazar segmentlərini əlçatan etməkdir. Müştərilərlə əlaqələrin idarə edilməsində tətbiq edilən çatbotlar, biznesdə investorların portfelinə idarə edən robot-məsləhətçilər, sığorta sahəsində sürətli anderrayting, əmlak, həyat və insan davranışlarının davamlı monitorinqini həyata keçirən avtomatlaşdırılmış texnoloji həllər, bundan başqa, ödənişlər, nağd pulun idarə edilməsi, kredit platformaları və bir çox digər sahələrdə tətbiq olunan texnoloji həllər həqiqətən də, səmərəliliyi artırmağa yardım edir.

Maliyyə xidmətləri dedikdə bank hesabları və onlar arasında köçürmələr, bank kartlarının verilməsi, kreditlər, investisiya bankı olaraq şirkətlərə səhm və istiqrazlar buraxaraq vəsait toplamağa yardım etmək, investisiyaların idarə edilməsində konsultasiya, eyni zamanda broker xidmətləri, vəsaitlərin idarə edilməsi üçün fərdi bankçılıq kimi xidmətlər paketi nəzərdə tutulur. Bu gün bu xidmətlərin hər biri üzrə texnoloji şirkətlər ənənəvi maliyyə sektoru iştirakçılarına rəqib olaraq çıxış edirlər. Məsələn, ödəniş sistemləri sahəsində ənənəvi ödəniş sistemləri ilə müqayisədə PayPal və Venmo kimi rəqəmsal pul kisələri, Facebook timsalında sosial şəbəkə platforması və qeyri-mərkəzləşdirilmiş kriptovalyuta platformaları daha çox yeni istifadəçiyə sahib olmuşdur. Analoji olaraq şəxsi kreditləşdirmə sahəsində LendingClub və Prosper, biznes kreditləşməsində isə Kabbage və Amazon tərəfindən idarə edilən yeni platformalar çıxış edir. Vəsait cəlbində ənənəvi olaraq istifadə olunan ilkin ictimai təklif (İPO) kraudfandinq və ilkin kriptovalyuta təklifi (İCO) ilə daha da diversifikasiya olunub. Investisiya portfeli menecmenti sahəsində maşın öyrənməsi və süni intellektə əsaslanan və daha aşağı xidmət haqqı tələb edən Wealthfront və Betterment kimi robot məsləhətçilər daha çox insanı cəlb etməkdədir. Broker xidmətləri də daha sərfəli təkliflərlə xidmət göstərən onlayn platforma Robinhood tərəfindən zəbt edilməkdədir. Şəxsi maliyyə idarəetməsi sahəsində isə bu rolu Credit Karma və Mint platformaları öz üzərinə götürüb. Göründüyü kimi, FinTek bumu sadəcə kriptovalyuta bumu deyil, maliyyə xidmətlərini geniş spektrdə əhatə edən texnoloji innovasiyalar toplusudur. Kriptovalyutalar isə bu transformasiyanın yalnız bir qoludur.

DAVRANIŞ MALİYYƏSİ NƏZƏRİYYƏLƏRİ

Davranış maliyyəsi kapital bazarlarında investorların qərar qəbul etmə prosesinə psixoloji amillərin necə təsir etdiyini başa düşmək zərurətindən yaranmışdır.

Davranış maliyyəsinin inkişafının ilkin empirik tədqiqatları 1980-ci illərin əvvəllərinə təsadüf edir. Belə ki, sahənin nəzəri inkişafının başlanğıcı Daniel Kahneman və Amos Tversky-nin "Perspektiv nəzəriyyəsi: Risk altında qərar vermə təhlili" hesab olunur. Tədqiqat sərmayəçi və fond bazarını digər elmlərlə əlaqəli şəkildə nəzərdən keçirir və sahələrarası əlaqənin təbiətini araşdırır. Davranış maliyyəsi bir elm kimi isə De Bondt və Riçard H.Thaler-in 1985-ci ildə Journal of Finance –da dərc olunan məqaləsində formalaşmışdır. Thaler öz tədqiqatında rəşional insan adlandırılan və hər zaman özü üçün ən səmərəli seçimləri edən, yüksək iradəyə sahib subyektin əslində koqnitiv xətalara yol vermə hallarını, iradəsizliklə üzləşdiyi situasiyaları araşdırmışdır. Daha öncəki davranış nəzəriyyələrindən fərqli olaraq Thalerin yanaşması daha iqtisadi yönümlü olmaqla maliyyə sahəsini daha dərinlən əhatə etmişdir.

Əsasən sorğular və müşahidələr vasitəsilə apardığı tədqiqatında o, insanların irrasional ola bilmək bacarığını üzə çıxarmış və bununla da ənənəvi iqtisadi nəzəriyyələrin hər zaman real həyatda işlək olmadığını sübut etmişdir. O, 2017-ci ildə davranış iqtisadiyyatı nəzəriyyələri ilə iqtisadiyyat üzrə Nobel mükafatına layiq görülmüşdür.

Davranış maliyyəsi çox vaxt ənənəvi nəzəriyyələrə, investorların rasional davranışına şübhə etməyən və investisiya qərarının qəbulunda onların emosiyalarının və qəzəzlərinin təsirini nəzərə almayan nəzəriyyələrə qarşı çıxır.

Cədvəl 1. Ənənəvi və davranış maliyyəsi nəzəriyyələrinin müqayisəsi

Ənənəvi maliyyə	Davranış maliyyəsi
Bazarlar səmərəlidir	Bazarlar bəzən səmərəsizdir
İnvestorlar tamamilə rasonaldırlar	İnvestorlar tamamilə rasonal deyillər
İnvestorlar səhv etmirlər	İnvestorlar bəzən səhv qərarlar qəbul edirlər
İnvestorlar mükəmməl şəkildə özlərini idarə edirlər	İnvestorların özünə nəzarət məhdudyyətləri var
İnvestorlar riskə meyilli deyillər	İnvestorlar itkiyə meyilli deyillər

Mənbə: Müxtəlif nəzəri yanaşmalar əsasında müəllif tərəfindən hazırlanıb

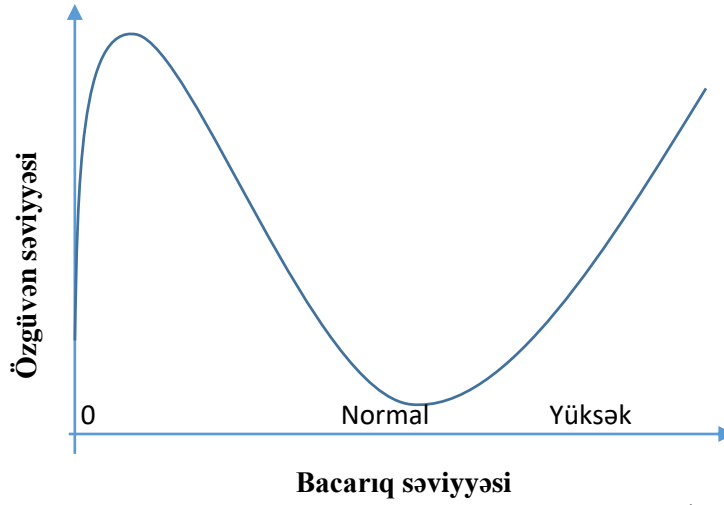
Cədvəl davranış maliyyəsinin təkə investorların fərdi qərarlarına deyil, bütövlükdə kapital bazarına necə təsir etdiyini vurğulayır. Bu səbəbdən, davranış maliyyəsinin öyrənilməsində psixoloji faktorlar önəmli rol oynayır, investorların etdikləri koqnitiv təhriflərə və onların emosional reaksiyalarına böyük əhəmiyyət verilir.

Qərar verməyə təsir edən ən çox yayılmış “koqnitiv təhriflər” bunlardır:

- Çərçivə effekti – D.Kahnemanın “Perspektiv nəzəriyyəsi” (Prospectus theory) ilə izah olunaraq insanların hər şeyi təqdim edilmə şəkildən aslı olaraq fərqli qavramaq meylidir. Nəzəriyyəyə əsasən investorlar daha çox qazanmağa meyillənməkdənsə itkilərdən qaçınmağa meyillidirlər. Kahnemanın araşdırmaları bunu insanların qazanılacaq məbləği çox zaman özününkü kimi qəbul edə bilməməsi və onu qazanmaq şansını itirməyi isə itki kimi qəbul etməməsi ilə izah edir. Öz sahib olduğu aktivləri isə əksinə daha çox mühafizə etməyə və itirməkdən qorxmağa meyillənirlər. Məhz bu baxımdan təkliflərin hansı çərçivədə təqdim olunması qərarların gedişatına təsir edir. Məsəl üçün, investorların qərarlarında ekoloji layihələrə investisiya yatırımlarını təşviq etmək üçün vəd edilən imtiyazlar, ekologiyaya zərər vuran layihələrə yatırılan investisiyalara görə şəxslərə tətbiq olunan cərimələrlə müqayisədə daha az təsirə malikdir. Başqa sözlə, insanlar imtiyazlar və bonuslara yönəlmir, daha çox cərimələrdən qaçirlar.
- “Bandwagon” effekti – Sadə dildə "sürü davranışı" kimi izah olunur. İnsanların trendlərə yönəlməsi, başqalarının davranışını təkrar etməsidir. Bəzi aktivlər yalnız məşhur investorlar onlara yatırım etdiyi və ya hər hansı bir səbəbdən trendə çevrildiyi üçün böyük sərmayələr cəlb edə bilər. Bu effekt xüsusən təhlil etmək praktiki olaraq qeyri-mümkün olan spekulyativ, dəstəklənməyən aktivlərə, kriptovalyutalara və s. kimi analoji aktivlərə təsir edir. Bu davranış nümunəsi də koqnitiv təhrif hesab olunaraq bəzən irrasional qərarlara gətirib çıxarır.
- F.O.M.O. effekti (qaçırmaq qorxusu) – investorları qazanc əldə etmək üçün böyük imkanları, başqalarının yararlanacağı fürsətləri əldən verdiklərini düşünməyə vadar edən düşüncə modelidir.
- Xəyalpərəst düşüncə (Wishful thinking) – insanın gələcəyə dair istək və gözləntilərindən yaranan, çox vaxt dəlillərə və reallığa uyğun olmayan qərar qəbul etmə prosesini təsvir edir.
- Öz-özünə atribusiyası (Self-attribution) – investorun öz qərarlarının və bacarıqlarının uğurlarını, eyni zamanda uğursuzluqları yalnız xarici amillərlə (bədbəxtlik, üçüncü tərəflər tərəfindən bazarın manipulyasiyası, şirkət tərəfindən verilən yanlış məlumatlar və s.) əlaqələndirdiyi koqnitiv təhrifi təmsil edir. Atribusiyası nəzəriyyəsinə əsasən insanın davranışları həm internal - şəxsin öz daxili şəxsi xüsusiyyətlərinə istinad edən, və ya eksternal - kənar faktorların təsiri nəticəsində yaranan olmaqla iki qrupa bölünür. Öz-özünə atribusiyası təhrifi isə şəxsin internal faktorları da eksternal kimi qiymətləndirməsidir.

- “Dunning – Kruger effekti” – ilk dəfə psixoloqlar David Dunning və Justin Kruger tərəfindən irəli sürülən bu koqnitiv təhrif modeli əsasən öz bacarıqlarını həddən artıq qiymətləndirən, lakin məhdudiyyətlərini dərk edə bilməyən təcrübəsiz investora təsir göstərir. (Şəkil 1).

Şəkil 1. Dunning-Kruger effekti

Qrafik özgülən səviyyəsi ilə bacarıq səviyyəsinin bu effektin təsiri altında necə əlaqələndiyini əks etdirir. Belə ki, Dunning-Kruger effektinin təsirinə 0 bacarıq səviyyəsindən normal bacarıq səviyyəsinə kimi yüksək olduğunu görmək mümkündür. Bu aralıqda şəxslərdə özgülənin bacarığa nisbəti çox yüksəkdir. Bu irrasional düşüncə hesab olunur. Rasional insan isə normal bacarıq səviyyəsindən yüksələn bacarıq səviyyəsinə doğru özgülən səviyyəsinin də yüksəlməsi trendini özündə əks etdirir. Burada bacarıq və özgülən səviyyəsi arasında müsbət korrelyasiyanın olması rasionallığa işarədir.

Davranış maliyyəsi nəzəriyyələrinin maliyyə texnologiyalarına tətbiqi: Robot məsləhətçi nümunəsində

Robot məsləhətçilər insan nəzarəti olmadan avtomatik alqoritmlərlə idarə olunan, maliyyə planlanlama xidmətlərini göstərən rəqəmsal platformalardır. Tipik bir robot məsləhətçi müştəridən maliyyə durumu və gələcəkdəki hədəfləri ilə bağlı məlumatları onlayn şəkildə toplayır, daha sonra müştərilərə məsləhət və təkliflər verərkən bu məlumatlardan istifadə edir.

Dünyada ilk robot məsləhətçi Betterment tərəfindən 2008-ci ildə yaradılmışdır. On il inkişafdən sonra, robot məsləhətçilər artıq vergi zərərinin yığılması, investisiya seçimləri və pensiya planlaması kimi daha mürəkkəb vəzifələri idarə edə bilirlər. Robot-məsləhətçilərin əsas üstünlüyü onların ənənəvi məsləhətçilərə nisbətən daha ucuz olmasıdır (müştərinin ümumi hesab balansının illik 0.2% -dən 0,5% -ə qədər). Onlar insan əməyini əvəz edərək, onlayn platformalarda eyni xidmətlərin bir qismini təklif edirlər. Həmçinin, robot-məsləhətçilər daha əlçatandır. İstifadəçinin internet bağlantısı olduğu müddətdə 24/7 xidmət göstərə bilər. Bundan başqa, robot-məsləhətçilər daha effektiv fəaliyyət göstərərək vaxta qənaəti təmin edir. Məsafə qət etmədən, yalnız bir kliklə lazımi xidmətləri almaq olur.

Əksər robot - məsləhətçilərin xidmətlərindən istifadə məqsədilə qeydiyyatdan keçmək üçün tələb olunan minimum məbləğ 5000 ABŞ dolları olan hesabın mövcudluğudur (Bettermentin belə tələbi yoxdur).

Aşağıdakı hallarda rəqəmsal məsləhətçidən istifadə oluna bilər:

- İntestisiyaları idarə etmək və peşəkar məsləhətçi təcrübəsindən faydalanmaq;
- İnsan məsləhətçi olmadan, yaxud onları məhdud sayda cəlb etməklə investisiyaları onlayn rejimdə idarə etmək

Bu məsləhətçilər müştəriyə məxsus məlumatı və özəl təsis alqoritmlərini istifadə edərək, aktivlərin yerləşdirilməsini inkişaf etdirməyi, diversifikasiya edilmiş bir portfelin qurulmasını və vaxtında idarə edilməsini təklif edir. Robot-məsləhətçilər insan məsləhətçiləri kimi eyni hüquqlara malikdirlər. Onlar

ənənəvi broker-dilerlər kimi eyni qanun-qaydalara tabedirlər, bu səbəbdən fəaliyyət göstərmək üçün müvafiq qaydalara uyğun qeydiyyatdan keçməli və lisenziya almalıdırlar.

Robot məsləhətçilərin hər kəsin istifadə etməsi üçün sadə və rahat interfeysə sahib olmasını da qeyd etmək lazımdır. Tədqiqatlar göstərir ki, 53-64 yaşlı investorların yarısı və təqaüdüçülərin üçdə biri maliyyə resurslarını idarə etmək üçün rəqəmsal resurslardan istifadə edirlər.

Lakin artıq qeyd edildiyi kimi FinTeklərin üstünlükləri ilə yanaşı təkmilləşdirilməyə ehtiyac duyulan müəyyən boşluqları da mövcuddur. Belə ki, robot-məsləhətçilərin əsas çatışmayan tərəfi onların insanlara məxsus xüsusi koqnitiv modellərə uyğunlaşdırılmamaları, eyni zamanda, insanları insan kimi anlama biləcək empatiyaya sahib olmamalarıdır. Bu səbəbdən, əmlak planlaşdırması, mürəkkəb vergi idarəsi, etibar fondunun idarə edilməsi və pensiya planlaması kimi xidmətlərdə onlardan istifadə yetərinə səmərəli olmaya bilər. Həmçinin, gözlənilməz böhranlar və ya qeyri-adi vəziyyətlər zamanı bu xidmət lazımı və yetərli fəaliyyəti göstərmək qabiliyyətində deyil.

Məhz bu səbəbdən, robot məsləhətçilərin verilənlər bazasının davranış maliyyəsi nəzəriyyəsinə uyğun olaraq təkmilləşdirilməsi, istifadəçilərin sadəcə rasionallıq deyil həmçinin, irrasional qərarlarını analiz edə bilmə bacarığının yaradılması daha realistik və səmərəli məsləhət xidmətlərinin verilməsinə gətirib çıxaracaqdır.

NƏTİCƏ

Davranış maliyyəsi davranış nəzəriyyəsi və koqnitiv psixologiya ilə ənənəvi maliyyə və iqtisadiyyatı birləşdirərək insanların niyə məntiqsiz maliyyə qərarları qəbul etdiyini izah etməyə çalışır. Davranış maliyyəsi klassik maliyyənin investorların rasionallığı və bazar qiymətlərinin effektivliyi ilə bağlı fərziyyələrini əvəz etməklə maliyyəyə daha real ölçü qazandırmışdır.

Təbii ki, davranış maliyyəsi bazar səmərəliliyi nəzəriyyəsi kimi ənənəvi yanaşmaları əvəz etmir, lakin, doğru investisiya qərarlarını vermələri üçün menecerlərin və investorların real bazar təcrübələrini daha yaxşı başa düşməsinə kömək edir.

Ənənəvi maliyyələşdirmə modeli optimal bazar proseslərini özündə birləşdirərək maliyyə qərarlarını başa düşməyi hədəfləyir. Yəni, insanların məntiqlə hərəkət etməsi halları üzərindən ehtimallar irəli sürülür. Lakin davranış maliyyəsinə uyğunlaşdırılmış yeni yanaşmaların tətbiqi insan davranışı və maliyyə bazarının fəaliyyəti ilə bağlı irrasional fərziyyələri də nəzərə alacaqdır. Həqiqətən, həm real məlumatlardan, həm də təcrübədən sübutlar göstərir ki, ənənəvi model tez-tez maliyyə davranışını və bazarlarını dəqiq təsvir edə bilmir. Davranış maliyyəsi isə ənənəvi maliyyə modelinin nəzərdə tutduğundan fərqli investisiya davranışının mövcud olduğu və bu davranışın maliyyə bazarlarına təsir etdiyi fikrinə əsaslanır.

Beləliklə, davranış maliyyəsi, maliyyə və investisiya qərarlarının formalaşmasında mühüm rol oynadığı nəticəsinə gəlmək olar. Bu o deməkdir ki, davranış maliyyəsi ilə maliyyə və investisiya qərarları arasında sıx əlaqə var və davranış maliyyəsi bu qərarlardakı çoxsaylı anomaliyaları izah etməyə çalışdığı üçün standart maliyyə nəzəriyyələrinin tamamlayıcısı kimi qəbul edilə bilər.

Bəhs edilən hibrid yanaşmaların maliyyə texnologiyalarına tətbiqi isə öz növbəsində daha təkmil, daha realist və müxtəlif ssenarilərdə səmərəliliyə fokuslana biləcək yeni nəsillə texnoloji həllərin yaranmasına gətirib çıxaracaq.

İSTİNADLAR

Kahneman, D., and Tversky, A, 1972. Subjective probability: A judgment of representativeness. *Cognitive psychology*, 3(3), 430-454

Richard H. Thaler (2005), *Advances in Behavioral Finance*, Volume 2, Princeton university press, United States of America, Sendhil Mullainathan. Richard Thaler (2000), *Behavioral Economics*, Massachusetts Institute Of Technology Department Of Economics Working Paper 00-27 September, Cambridge

Shiller. Robert J. (2002), *From Efficient Market Theory to Behavioral Finance*, Cowles Foundation Discussion Paper No. 1385 Yale University.

International Conference on Economics
"Regional Development - Digital Economy"
PROCEEDINGS BOOK

Zeckhauser Richard, Investment Decisions and Behavioral Finance: Identifying and Capitalizing on Irrational Investment Practices, Faculty Chair Harvard Kennedy school. 20-10-2021. available at: <https://www.hks.harvard.edu/educationalprograms/executive-education/investment-decisions-andbehavioral-finance>.

**CONTRIBUTION OF AZERBAIJAN - TURKEY ENERGY CORRIDOR DEVELOPMENT
TO EURASIAN REGIONAL ECONOMY**

**AZERBAIJAN - TÜRKİYE ENERJİ KORİDOR GELİŞİMİNİN AVRASYA BÖLGE
EKONOMİSİNE KATKILARI**

Asst. Prof. Dr. Mustafa Emre Akbaş

Marmara University, Faculty of Economics, Department of Economics

ORCID ID: 0000-0001-9243-1286

ÖZET

20. yüzyılda ulusal sınırlar, küresel enerji alanlarının paylaşılmasıyla şekillendirilmiştir. Bu yüzyıldan itibaren petrol ve doğalgaz gibi fosil yakıt türevlerine sahip ülkeler ekonomik ve siyasi etkinliklerini artırmak için jeopolitik avantajlar elde etme mücadelesi vermektedir. 2040 yılında dünya nüfusunun 1,7 milyar artacağı tahmin edilmektedir. Bu artışa paralel olarak küresel enerji talebinin %25 artması beklenmektedir. Enerji talebindeki artışlar, petrol ve doğalgaz arz bölgeleri ile ulaşım koridoru üzerinde yer alan ülkelerin ortak çalışmasını zorunlu kılmaktadır. Bu bağlamda Avrasya topraklarında Azerbaycan ve Türkiye daha fazla birlikte çalışmak zorunda kalan iki kardeş ülkedir. Çünkü bu iki kardeş ülkenin Avrasya bölgesindeki siyasi ve ekonomik çıkarları ortaktır. Her iki ülke de ulusal sınırlarını ve güçlerini korumak için enerji kozlarını ortak projelerde daha fazla kullanmak zorundadır. İki ülkenin enerji alanlarını birbirine bağlayacak boru hattı koridorunun çeşitlendirilmesi Avrasya'nın gelir yaratımına olumlu katkı sağlayacaktır. İkili enerji yatırımlarının artması her iki ülkenin de bölgede stratejik bir güç olarak varlığını pekiştirecektir. Çalışma, her iki ülkenin enerji arz ve dağıtım kanallarının potansiyel yapısını inceleyecek ve daha geniş iş birliği olanaklarını araştıracaktır. Çalışmada, iki ülke arasında karşılıklı ilk aşamada enerji tabanlı ticaret alanlarının potansiyel yapısı çerçevesinde daha etkin bir ticaret ortaklığı ile Avrasya bölgesinde 'Tek Millet, İki Devlet'in gücünü artırmaya yönelik stratejiler irdelenecektir. Çalışmanın literatür tarama kısmında iki ülkenin enerji odaklı ticari ilişkilerinin başlamasından günümüze kadar gerçekleşenlerin durum tespiti yer alacaktır. Tartışma kısmında ise Güney Gaz Koridoru ile ortak enerji projesi içinde yer alan başta Azerbaycan ve Türkiye'nin bölgedeki enerji ticaretiyle sahip oldukları avantajları ne kadar artırabilecekler , karşılaşılabilecek engeller neler olabilir ve Avrupa'nın önemli gaz tedarikçisi olabilme potansiyelleri hakkında çıkarımlar yapılacaktır.

GİRİŞ

Azerbaycan, Avrasya bölgesindeki Türk devletleri içinde dil , kültür ve coğrafya açısından Türkiye'ye en yakın ülke olarak her iki ülkenin karşılıklı potansiyelini büyütebilecek dinamiklere sahip bir ülkedir. 20.YY başında 1918-1922 yılları arasında Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti Müslüman dünyasında Türkiye Cumhuriyeti kuruluşundan önce gelen ilk demokratik devlet oluşumunu gerçekleştirmiştir. 1920 yılında Sovyet Kızıl Ordu'sunun işgali ile Azerbaycan Halk Cumhuriyeti bağımsızlığını kaybetmiş , Aralık 1922 de kurulan Sovyetler Birliği'nin parçası olmuştur. Sovyetler Birliği'nin resmi 26 Aralık 1991 tarihli bildirimini ile dağılmasından üç ay önce Azerbaycan Ağustos 1991'de tekrardan bağımsızlığını ilan ederek Bağımsız Devletler Topluluğu'na (CIS) ve Birleşmiş Milletlere üye olmuştur. (SALAZAR, 2014, s: 39) Sovyetler Birliği yönetimi altında Türkiye- Azerbaycan arası doğrudan ticari ve siyasi ilişkiler kesilmek zorunda kalmış , Moskova aracılığı ile sınırlı yürütülmeye çalışılmıştır. (FARZALİ, 2011 , s: 92) Türkiye'nin Azerbaycan ve Avrasya bölgesi olan ilişkisi 1991 sonrası Turgut Özal'ın aktivist Kafkas dış politikaları ile şekillenmeye başlamıştır. Bu dönemden itibaren Hazar bölgesi uluslararası petrol ve doğal gaz sanayinin özel ilgi odağı haline gelmiştir. Hazar Bölgesi ile bağlantılı olan ülkelerin de petrol ve doğal gazın küresel piyasalara taşınmasını sağlayacak rotalar üzerinden jeopolitik önemi artmıştır. Azerbaycan 1994 yılından itibaren yabancı enerji şirketlerinin konsorsiyumları ile büyük anlaşmalara imza atarak küresel enerji tedarik sürecinde yer almaya başlamıştır. (RUSEC, 2000) Petrol ve doğalgaz rezerv zenginliği ile öne çıkan Hazar bölgesinde

Batılı petrol şirketleri yatırımlarını hızla başlatarak pay kapma yarışını başlattılar. 19.YY sonlarına doğru petrol yataklarının paylaşımına odaklanmış Avrasya bölgesini de kapsayan ‘Büyük Oyunun’ (Big Game) ikinci etabı Hazar Derbisi yeniden kurulmuş oldu. Bir önceki yüzyıldan farkı ilkinde derbide sadece Rusya ve Britanya varken 20.YY derbisinde Amerika , Türkiye, İran ve sonradan katılacak Çin de dahil olmak üzere çoklu jeopolitik aktörlerin rolü artmıştır. (YERGIN, 2014 , s: 55-57) Bölgede jeopolitik aktörlerin artması Rusya tabanlı yaratılan siyasi gerilimlerin de yoğunlaşarak sertleşmesine neden olmuştur ve gerilimler aktörler arası çıkar ilişkileri bozuldukça halen devam ettirilmektedir. Sovyetler Birliği 1991 dağılışı tarihine kadar en büyük fosil yakıt rezervlerine sahip idi ve dağılım sonrası azalan petrol- doğal rezerv alanlarından en iyi potansiyeli çıkartabilmek için ulusal enerji sektöründe hızlı reformlara girerek küresel enerji tedarik zincirinin ülkelerin başına geçmeyi başardı. Böylece Hazar derbisinin başta Azerbaycan olmak üzere geri kalan Kazakistan , Türkmenistan ve Özbekistan komşu ülkeler de yüksek enerjiye ihtiyacı olan Batı’ya topraklarındaki fosil yakıtları transfer etme mücadelesine girdiler. Bu mücadele sadece ekonomik tabanlı değil başta Amerika , Avrupa ve Rusya olmak üzere küresel güç siyasetini yönlendirmek için çaba sarf eden hegemonik ülkeleri ve Batı’ya boru hatları diplomasisi üzerinden transfer etmek isteyen arz ve geçiş koridor ülkelerini de (Hazar Bölgesi ülkeleri ve Türkiye, Gürcistan, Ukrayna) kapsamaktadır. Rusya halen geçmişten gelen bağları üzerinden Hazar bölgesinden çıkacak petrol ve doğal gaz rezervlerinin kendi kontrolü-tekeli altındaki boru hatları üzerinden transfer edilmesi için siyasi gerilim yaratırken Amerika ve Avrupa enerji siyaseti bölgedeki arzın Rusya’dan bağımsız boru hatları üzerinden Batı’ya ulaştırılması için Hazar ülkeleri ile yatırımların yenilenmesine odaklanmaktadır. (MONTGOMERY, 2014 , s: 353-354)

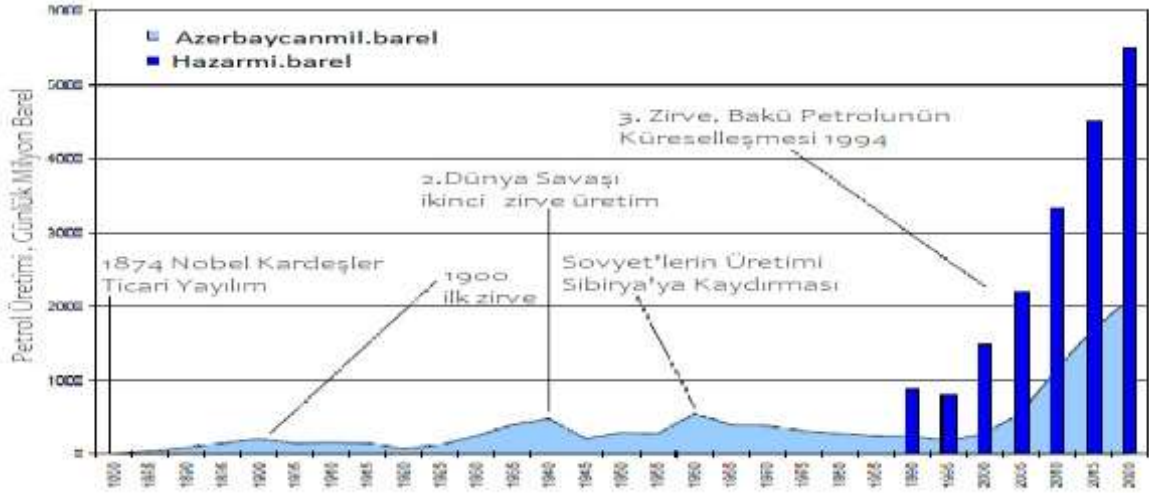
MATERİYAL VE LİTERATÜR TARAMASI

Bakü- Tiflis Ceyhan Boru Hattı (BTC) Türkiye ile Azerbaycan arasındaki enerji koridorunun ilk somut örneği olmuştur. Konumu ve geçiş hatları dikkate alındığında eski Sovyetler Birliği’nin enerji koridoru tekeline yikan diplomatik yönü ağır basan bu proje Kafkasya’daki jeopolitik alanı ikiye ayırmıştır. BTC boru hattı Amerika tarafından desteklenerek bölgede Bakü-Ceyhan Bloğu olarak adlandırabileceğimiz Azerbaycan-Türkiye- Gürcistan birliği ile Rusya-İran ve Ermenistan bloğu arasında Kafkas siyasetinin iki kutbunu yaratmıştır. Bu noktada Kafkas İstikrarının sürdürülebilmesi ve Azerbaycan ile her alanda ticari ortaklıklarının artabilmesi için Türkiye’nin Rusya’yı bölgesel çıkarlardan uzaklaştırmadan ılımlı enerji siyasetini sürdürmesi olumlu olacaktır. (RUSECKNAS, 2000, s: 217-236)

Bakü petrolünün bilinen varlığı Abşeron Yarımadasında 9.YY’ kadar uzanmaktadır. 16.YY ‘da İngiliz seyyahlar bölgedeki siyah petrol yağının evlerde yakıldığını keşfetmişlerdir. Fakat Bakü petrolünün ticari olarak yayılması 19.YY sonlarına doğru İsveçli Nobel kardeşlerinin (Robert ve Ludwig Nobel) Rus Çarlığı ile imzaladıkları petrol işletmeciliği lisansı ile başlamıştır. Bakü’de çıkan petrolün yarısının kontrolü elinde tutan Nobel kardeşler Zerdüşt isimli ilk petrol tankerini de inşa ederken Rothschild ailesi de 1883’te Bakü’den Karadeniz’e petrol taşıyacak ilk demiryolunu kurmuştur. 1907’de ise dünyanın ilk petrol ihracatını yapacak olan boru hattı Bakü-Batum arasında kurulmuştur. 20.YY başına kadar Bakü petrol sanayine sadece sermaye değil aynı zamanda ciddi teknolojik yatırımlar da yapılmıştır. Bolşevik Devrimi sonrası Sovyetler Birliği altında Bakü petrolünün ticari yayılımı ve işletmecilik yapısı oldukça zayıflamış , küresel petrol piyasasına katılım gücü ve verimliliği düşmüştür. (CORNELL, 2011, s: 9-15)

Hazar bölgesinde Bakü petrolünün her dönem önemli bir payı olmuştur. İkinci Dünya Savaşı süresince Sovyet Ordusunun mekanize birlik tümenlerinin yakıt ihtiyacı Bakü petrollerinden sağlanarak bölgedeki üretim ikinci zirveyi görmüştür. Özellikle Bakü petrolünün 1994 sonrası dışa açılması ile Hazar petrol üretiminde Bakü’nün payı oldukça yükselmiştir. Fakat Azerbaycan’ın petrol sanayinde dışa açılma sürecinde karşılaştığı ilk zorluk eski Sovyetler Birliği’nden miras kalan düşük teknoloji alt yapısının yenilenmesi olmuştur. Alt yapı yenilenme süreci devlet petrol şirketi SOCAR’ın 1994 yılında yabancı yatırımcı petrol şirketleri ile imzalamış olduğu ‘Yüzyılın Anlaşması’ sonucu hızlanmış ve Bakü bölgesinde üçüncü petrol patlaması gerçekleşmiştir. Bakü petrolünün ve doğalgazının talep ihtiyacı yüksek olan Batı’ya ulaşmasındaki en büyük sorun ise nakil hatlarının çeşitlendirilerek tüketiciye ulaştırılmasıdır. Bakü petrolünün ilk dışa açılımı 1999 yılında inşaatı tamamlanmış Bakü- Gürcistan-Supsa limanı arasındaki boru hattı projesi ile gerçekleşmiştir. (LAURILA, 1999, s: 13-17)

Grafik 1. Azerbaycan ve Hazar Bölgesi 1880- 2020 Petrol Üretim Değerleri

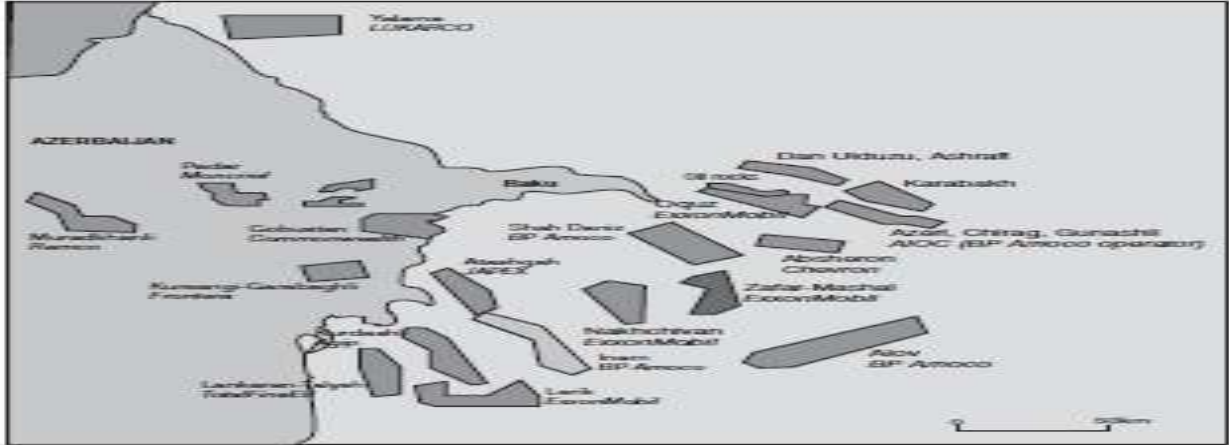

Kaynak: LAURILA, Juhani , 1999, s: 14

Bakü – Sopsa Petrol Boru hattı (Batı Rota İhraç Hattı) 829 km uzunluğa – altı pompa istasyonuna sahip olmakla beraber Bakü’den çıkan ham petrolü Karadeniz Supsa limanına taşımaktadır. Ham petrol tankerler ile İstanbul Boğazı üzerinden Avrupa’ya sevk edilmektedir. 1999 Nisan ayında Supsa limanı terminallerinin bitirilmesi ile boru hattı aktif hizmete açılmış , 2008 yılındaki Gürcistan sahası içindeki hat revizyonları ile 2022 yılının ilk altı ayında 7 milyon varil petrol ihracatı gerçekleşmiştir. (BP Azerbaijan, 2022) İkinci rota ise Rus ortak şirketler ve Socar tarafından işletilen Bakü – Novorossiysk petrol hattıdır. Kuzey Rota ihrac hattı 1330 km uzunluğunda olup 231 km’si Azerbaycan topraklarından geçmektedir. Bu boru hattının kapasitesi ise günlük 13.500 tondur ve Karadeniz’e açılımı bulunmaktadır. (Azerbaijan & The Ministry of Energy, 2022)

Azeri petrolünün dışa açılma sürecinde Bakü-Tiflis – Ceyhan Boru hattının payı oldukça önemlidir. Haziran 2006 ‘dan itibaren faaliyete geçen **BTC** hattı Gürcistan üzerinden Ceyhan'daki deniz terminaline, buradan da tankerlerle dünya pazarlarına Azeri petrolünü ulaştırmaktadır. Yansınra Bakü-Tiflis-Erzurum doğal gaz boru hattının (**BFE**) tamamlanmasıyla da Hazar bölgesi Azeri doğal gazının Avrupa’ya pazarlanmasındaki çıkış kapısı inşa edilmiştir. Bu çıkış kapıları sayesinde Azerbaycan Bakü enerji alanlarını genişletecek 11 uluslar arası şirketle konsorsiyumlar kurarak Hazar bölgesindeki petrol ve doğal gaz yatırımlarını hızlandırmıştır. Konsorsiyumlar içinde başlangıçta Azerbaycan (SOCAR), ABD (Amoco, Unocal ve Pennzoil), Birleşik Krallık (British Petroleum ve Ramco), Norveç (Statoil), Rusya (LUKoil), Türkiye (Türk Petrolleri-TPAO) ve Suudi Arabistan'dan petrol şirketleri yer almıştır. (Nimir Deltası). 2000’li yıllardan itibaren Exxon (ABD) ve Itochu (Japonya) da konsorsiyuma katılmıştır. (LUECKE & TROFIMENKO, 2008) Azerbaycan konsorsiyum girişimlerini yabancı şirketler ile üretim paylaşım sözleşmesi üzerinden yaparak petrol-doğal gaz alanlarının mülkiyetini devletin elinde tutmuş ve sahip olduğu fosil yakıtların arama -üretim ve işleme hedeflerinin yabancılaşmasına izin vermemiştir. BTC ve BFE hatlarının en büyük ortağı BP firması olarak başı çekmekle beraber konsorsiyumların içinde Rus Lukoil firması da % 10’luk pay ile yer almaktadır. (KALYUZHNOVA, 2008, S: 81-83)

Harita 1. Azerbaycan Petrol Yatırım Konsorsiyumlarının Dağılımı

Kaynak: LUECKE M , TROFIMENKO N. ,2008, S: 135

1994 yılında Azerbaycan Hükümeti'nin enerji devi BP'nin başı çektiği yabancı konsorsiyum ortakları ile imzaladığı üretim paylaşım sözleşmesi namı diğer 'Yüzyılın (Asrın) Sözleşmesi' Azerbaycan kaynaklarını batıya ilk açan sözleşme olmuştur. Bu sözleşme ile Azeri-Çırac-Güneşli petrol sahası Türk TPAO ve diğer Batılı işletmeler ile birlikte faaliyete geçmesi Rus ve İranlı politikacılar için tehlikeli bir hamle olarak görüldü. Rusya bölgedeki rezervlerin eski Sovyetler Birliği döneminde keşfedilmiş olmasından dolayı bölgeden çıkacak petrol üzerinde hakkının olduğunu ileri sürmüştür. Azerbaycan hükümeti Bakü'nün 110-130 km doğusunda yer alan bölgeyi kapsayan projenin sürdürülmesi ve Rusya'nın endişelerini yatıştırmak için konsorsiyumun parçası olan SOCAR'ın hisselerinin % 10'unu Rus petrol devi LUKOil'e devrederek siyasi bir fedakarlık yapmıştır. Bu şekilde Rusya'nın Hazar bölgesindeki projelere koşulsuz katılımı da gerçekleşmiştir. 2000'li yıllardan sonra BTC hattının inşası için ön görüşmelerin başlaması ile Rusya Hazar bölgesin aktarılabilecek petrol ve doğal gaz projelerinde politik üstünlüğü korumak istemiştir. Açılacak yeni enerji koridor hatlarının aktif bir parçası olmak için LUKoil üzerinden Azerbaycan SOCAR üzerinden 25 yıllık Hovsany- Zykha boru hattı ve petrol sahası anlaşması imzalamıştır. 215 milyon \$'lık bu anlaşma % 50'şer ortaklık ile Rusya ve LUKoil'e ekonomik kazançtan ziyade siyasi menfaat – üstünlük amacına hizmet etmektedir. (ISMAILZADE, 2006 , s: 9-22)

Azerbaycan'ın gelecek vaat eden kazanımlarından bir tanesi de Şah Deniz 2 bölgesinden doğal gaz transferinin yapılacağı 'Güney Gaz Koridoru' adlandırılan güzergahdır. Bu güzergah Gürcistan -Türkiye üzerinden Avrupa ülkelerine açılan doğal gaz boru hattı olarak hizmet verecektir. Türkiye topraklarında TANAP ve Türkiye'den Yunanistan ve Arnavutluk üzerinden TAP hattı İtalya'ya uzanan Trans-Hazar Boru Hattı (TCP) Hazar bölgesinin doğal gaz kaynaklarının Avrupa'ya aktarımında büyük bir avantaj sağlayacaktır. TCP sadece Azerbaycan gazını değil aynı zamanda Türkmen gazının da Azerbaycan'a bağlanmasını içermektedir. Bu rota ile Türkmen ve Azeri doğal gaz ihracatı birleşerek yıllık 30 milyar m³'lük gaz geçişi sağlanacaktır. Doğal gaz transferinin boru hatları ile gerçekleşmesi Azerbaycan'da boru hattı taşımacılığının önemini de artırmış, Hazar bölgesi çıkışlı boru hatları yatırımlarını ülkede daha cazip hale gelmiştir. (HUSEYNZADE & ALIYEV, 2016)

Petrol ve doğal gaz alanlarının ticari kazanımında en eski ülkelerden biri olan Azerbaycan'ın Hazar bölgesinde 54'ü aktif olan toplam 71 adet rezerv alanı bulunmaktadır. Aktif 54 alandan 2016 yılına kadar yaklaşık 1 milyar 400 ton petrol ve 500 milyar m³ doğal gaz üretilmiştir. Azerbaycanlı uzmanlara göre aktif sahalardan en az 2.4 Milyar ton petrol ispatlanmış rezerv miktarı elde edilecektir. Ülke kazancının yarısının petrol ve türevlerinden elde edildiği dikkate alınırsa yeni çıkarım alanların da ileri kuyu geliştirme teknolojileri ile kullanıma açılması acil bir zorunluluk olarak görülmektedir. (Akif ALIZADEH & GULIYEV, 2017 , s: 63-66)

BULGULAR VE TARTIŞMA

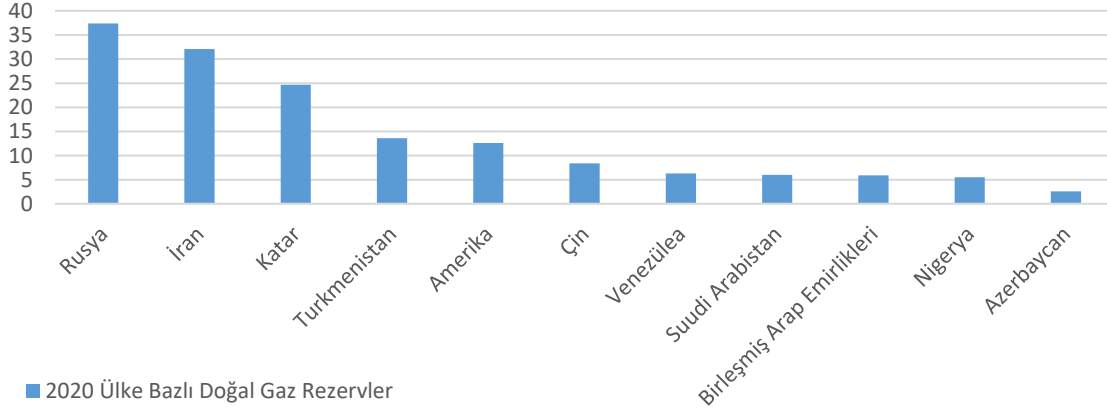
Hazar Denizi ve Bakü Azerbaycan ekonomisinin can damarı niteliğindedir. Hazar Denizi kıyısında bulunan diğer hidrokarbon zengini Türkmenistan ve Kazakistan için de Hazar'ın önemi büyük olmasına rağmen Azerbaycan'ın hidrokarbon rezervlerinin çoğu Hazar denizi ve Bakü açık denizde

yoğunlaşmaktadır. Diğer ülkeler kara sahalarından ağırlıklı sondaj yaparken Azerbaycan açık deniz sahalarında sondajları gerçekleştirmektedir. Abşeron yarımadasının üstü ve altı olan 955 km uzunluğundaki kıyı bendi sadece petrol-doğal çıkarımı için değil aynı zamanda ülkenin petrokimya rafineri tesisleri , ağır sanayi gibi sanayi alt kollarını da barındırmaktadır. Bu yüzden Abşeron Yarımadası etrafındaki sanayi yerleşkelerinin ve açık deniz hidrokarbon sahalarının Azerbaycan ekonomisini ayakta tutan ana kaynaklar olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Bölgeden sağlanan gelir ve bölüşümü Avrasya barışı için stratejik nitelik taşımaktadır. Deniz faunası olarak da oldukça zengin olan Hazar denizi Azerbaycan'ın ulusal milli gelirine katkı sağlarken diğer bir gelecek vaat eden sektör ise çok yönlü taşımacılık ağına uygun olmasıdır. Hazar üzerinden petrol ,petrol ürünleri ve demiryolu taşımacılığının gerçekleşmesi ülkeyi Türkiye üzerinden Batı enerji ve ticaret koridor hattında önemli bir transfer noktası yapmıştır. Bakü-Tiflis-Kars demiryolu ile Avrupa demiryolunun Güney Kafkasya ile bağlanmasına olanak sağlanarak İstanbul Marmaray Tüneli üzerinden Avrupa - Kafkasya-Asya Ulaştırma koridorunun açılması 21.YY İpekyolu Projesi'nin hayata geçirilmesindeki ilk büyük adım olmuştur. Hazar geçişli Doğu-Batı Orta koridoru sadece Türkiye ve Azerbaycan için değil Hazar'ın doğusunda kalan ülkeler ile Türkiye'nin Batısındaki ülkeler arasında ticarete söz konusu olan her metanın güvenilir bir şekilde transferine hizmet edecektir. (IBRAHIMOV, 2014) Küresel ticaret ağları içinde büyük bir potansiyele sahip olacak olan bu koridorun tamamlanması için Türkiye ulusal sınırları içinde Yavuz Sultan Selim ve Çanakkale 1915 Köprüleri , Karadeniz sahil yolu, Kuzey Marmara Otoyolu , Bölünmüş yollar ve Hızlı Tren projeleri ile katkıda bulunmuştur. Türkiye Cumhuriyeti dünya ticaretinin önemli bir partneri olmak ve Doğu- Batı koridorunda aktif bir konum elde etmek için deniz ve demiryolları ulaşım yatırımlarına devam etmektedir. (KARAGÜLLE, 2019)

Avrupa ülkeleri son on yılda daha büyük talep ile Avrasya doğal gaz kaynaklarına doğrudan erişim için mücadele vermeye başladılar. Rusya-Ukrayna Krizinin 2013 sonrası tırmanmaya başlaması Avrupa içlerine uzanan doğal gaz boru hatlarının arz güvenliğini tehdit etmeye başlamış , Avrupa ülkeleri Azerbaycan ve Türkiye üzerinden geçecek enerji koridor hatlarının tamamlanması için siyasi ve mali desteğini artırmıştır. Her iki ülke Güney Gaz Koridorunu yeniden şekillendirebilecek jeopolitik güçlerini artırmak ve enerji ticaretindeki hedeflerine ulaşmak için hızlı ve en iyi çözümleri bulmak zorunda kalmıştır. Fakat her iki ülke tarafından gerçekleştirilecek ortak projelerin önünde ciddi siyasi engeller bulunmaktadır. Zira Güney Gaz Koridorunun yeniden düzenlenmesi ve boru hatlarının çeşitlendirilmesi süreci hızlandıkça karar alma- uygulama aşamasında Büyük güçler (Avrupa Birliği, Rusya, Amerika ve İran hatta Çin) Türkiye-Azerbaycan'ın ortak menfaatlerde yürütebileceği projelere müdahil olmaktadır. Azerbaycan elde ettiği petrol gelirleri ile daha aktif bir enerji tedarikçisi olma becerisi elde ederken 1994 sonrasındaki konumuna göre mali bağımsızlığı sayesinde daha bağımsız enerji politikası izleyebilmektedir. Bu durum Milenyum yüzyılında Azerbaycan'ın Avrupa Birliği ülkeleri ile kapsamlı enerji ortağı olabilme potansiyelini artırmaktadır. SOCAR'ın enerji kaynaklarının pazarlanma sürecinde fiyat ve hacim değerlerini belirleyebilecek güçte olması da gelecek dönem AB konsorsiyumlu projeler için ülkeye avantaj sağlayacaktır. Güney Gaz Koridorunun çeşitlenmesi için Türkiye'nin coğrafi konumu ülkenin Avrasya bölgesi enerji siyasetinde Azerbaycan'la stratejik müttefikliğini kuvvetlendirmiştir. Avrupa pazarına olan yakınlığı , hazırda aktif olan boru hatları ile Türkiye hem kendisinin ihtiyacı olan doğal gazı Rus kaynaklarının dışından temin etmenin yollarını ararken Güney Gaz Koridorunda köprü ülke olarak transfer sürecindeki payını artırmaya çalışmaktadır. Avrupa'ya gaz tedarik sürecinde kilit ülke rolünü genişletmek ve Güney Gaz Koridorundan payını artırmak için Azerbaycan ile 2011 yılında transit gaz geçiş sözleşmelerini imzalamıştır. Bu sözleşme ile Ankara-Bakü Şah Deniz 2 sahasından gelecek dönem doğal gaz çıkarım ve satış sürecinde karar verici olarak güçlerini birleştirmiştir. (Amirova-MAMMADOVA, 2017 , s: 159-163)

2009 Ocak ayından itibaren Ukrayna-Rusya arası doğal gaz krizi ile kesintilerin başlaması (Rusya'nın Ukrayna'ya sattığı gaz fiyatını yükseltmesi karşılığında Ukrayna'nın daha yüksek transit geçiş ücreti talep etmesi sonucu) ile Azerbaycan'ın Türkiye geçişli boru hatları sayesinde güvenilir doğal gaz tedarikçisi özelliği artmıştır. Fakat Azeri gazı AB ülkelerinin talebini Rusya'nın rezervleri kadar karşılaması mümkün gözükmemektedir. AB ülkeleri Azeri gazı sayesinde Rus doğal gaz firması GAZPROM ile ağırlıklı fiyat ve miktar açısından pazarlık gücü elde ettiler. (MEHDİYAVA, 2011 s: 238-240) Grafik 2 ispatlanmış doğal gaz rezervlerine sahip ilk büyük 10 ülke ile Azerbaycan'ın rezervleri arasındaki farkı göstermektedir.

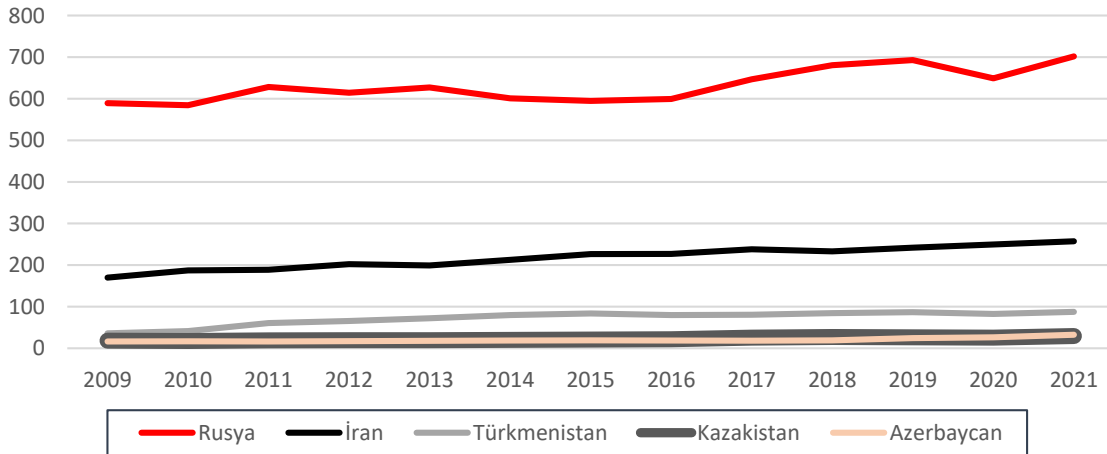
Grafik 2 2020 İspatlanmış Doğal Gaz Rezerv Değerleri
(Trilyon metreküp/ Ülke Bazlı)

Kaynak: <https://worldpopulationreview.com/country-ranking/natural-gas-by-country>

Grafik 2 üzerinden Azerbaycan doğal gaz rezervlerinin Rusya , İran ve Katar rezervlerine yaklaşmayacağı aşikardır. Fakat Azerbaycan Şah Deniz II bölgesinden çıkacak doğal gaz ile Avrupa ülkelerine yönelik boru hattı projelerinde çeşitlilik yaratabilmektedir. Bu durum Rus Gazprom şirketi ile yapılacak yeni sözleşme koşullarının Avrupalı tüketicilerin lehine olmasını sağlayacaktır. Günümüze kadar Azerbaycan Avrasya enerji politikalarındaki stratejik manevraları sayesinde Hazar bölgesinde kilit enerji alanı yaratmış ve diğer bölge ülkeler de Rusya'dan bağımsız müşteri çeşitliliğine yönelik mücadelelerini hızlandırmışlardır. Fakat devam eden mücadele sürecinde Rusya arka bahçesi olarak gördüğü Hazar bölgesi ülkeleri ile aynı masada yer almak için siyasi-ticari hatta askeri gücünü öne sürebilecektir. (MEHDİYAVA, 2011 s: 240-257)

Grafik 3 Hazar Ülkeleri 2009-2021 Doğal Gaz Üretim
Değerleri (Milyar m³)

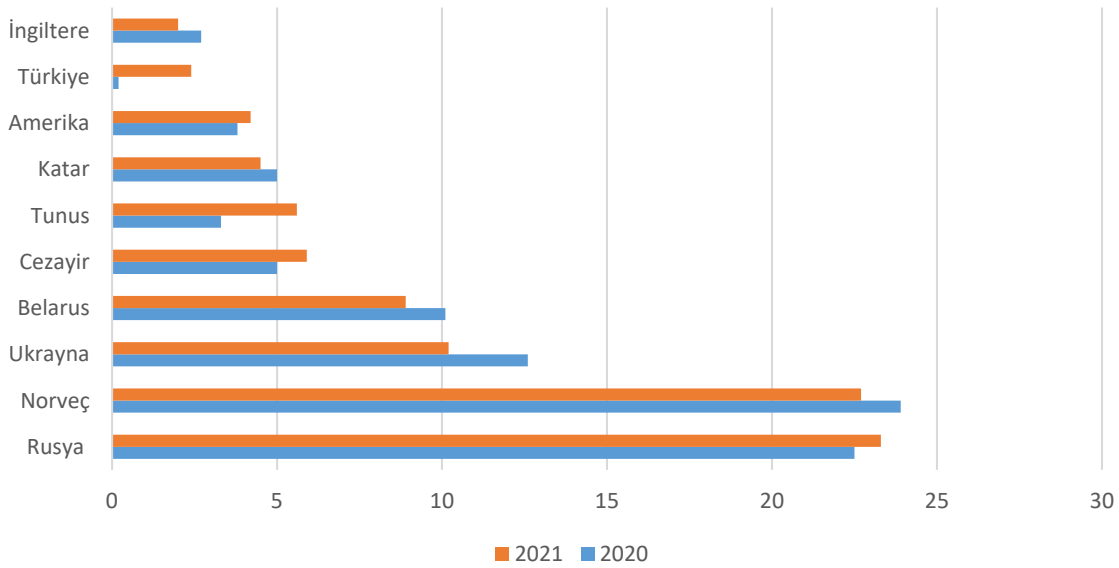
Kaynak: <https://www.ceicdata.com/datapage/en/indicator/russia-iran-turkmenistan-kazakhstan-azerbaijan/natural-gas-production-opeac-marketed-production> ve 'Azərbaycanın energetikası" Statistik məcmuə/2022 -Bakü verilerinden derlenmiştir.

Grafik 3 üzerinden incelemede Rusya Amerika'dan sonra gelen dünyadaki ikinci büyük doğal gaz üreticisidir. 2021 yılında hacmini bir önceki yıla göre yaklaşık 64 milyar metreküp artırarak 701,7 milyar metreküp doğal gaz üretti. Hazar bölgesindeki üçüncü büyük doğal gaz üreticisi ise İran'dır. İspatlanmış doğal gaz rezervleri açısından da Rusya'dan sonra gelmesi (Grafik 2) ve 2021 yılında

257,118 milyar m³ doğal gaz üretmesi gaz piyasasında diğer geri kalan ülkelere göre önde olacağını göstermektedir. Hazar bölgesinde Bağımsız Devletler Topluluğundan olan üç ülke (Türkmenistan-Kazakistan ve Azerbaycan) sırasıyla geçen yıl 87,662 – 29,4 – 32,578 milyar m³ doğal gaz üretebilmiştir. Her üç ülkenin 2021 toplam üretim değerlerinin İran ve Rusya'nın gerisinde kalması başta Rusya'nın doğal gaz piyasasında güçlü bir aktör olarak kalacağı göstermektedir.

Avrupa Birliği başta Rusya olmak üzere Hazar bölgesinin en büyük doğal gaz ithalatçısı olarak Avrasya ile önemli enerji ticaret alanı yaratmıştır. 2021 yılında kadar Rusya 140 milyar m³ boru hattı gazı ve 15 milyar m³ sıvılaştırılmış doğal ihracatında bulunarak AB'nin gaz ithalatının % 45'ini sağlamıştır. Ülkenin doğal gaz ve petrol ihracat gelirlerinin payı toplam ihracat gelirlerinin % 56'sını oluşturmaktadır. Bu rakamlar Rusya için özellikle Avrupa pazarının ne kadar önemli olduğunu göstermektedir. Rusya'nın Ukrayna işgali Rus doğalgazına bağımlılığı yüksek AB'nin arz güvenliği konusundaki endişelerini artırmıştır. AB doğal gaz temini için çeşitlilik yaratmak için yeni bir strateji oluşturmaktadırlar . AB'nin kaygıları gibi Rusya da Avrupalı ithalatçılara olan bağımlılığını azaltmak için Asya-Pasifik bölgesinde yer alan Çin-Japonya ve Kore gibi ülkeler ile müşteri çeşitliğini artırma yoluna gitmektedir. (ANDRE, 2022 s: 197-222) Bu süreç AB ülkelerine coğrafik konumu ile avantaj sahibi olan Hazar bölgesinin diğer enerji tedarikçisi ve transit geçiş ülkelerine karlı projelerin önünü açabilecektir. Grafik 4 AB ülkelerinin 2020 ve 2021 yıllarında doğal gaz satışı ve transit geçişler ile ülkeler bazındaki ithalat oranlarını göstermektedir.

Grafik 4 AB Doğal Gaz İthalatı- Transit Geçiş dahil (%)

Kaynak:[https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=File:Extra EU imports of natural gas, transit from neighbouring countries, 2020-2021 \(%25\) v4.png](https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=File:Extra_EU_imports_of_natural_gas_transit_from_neighbouring_countries_2020-2021_(%25)_v4.png)

Grafik 4 üzerindeki veriler Avrupa'nın en büyük doğal gaz tedarikçisinin Rusya olduğunu ,ikinci büyük tedarikçinin ise Norveç arkasından Ukrayna ve Belarus olduğunu göstermektedir. Şubat 2022 den itibaren Rusya'nın Ukrayna müdahalesi artıkça Norveç çoğunluğu devlete ait enerji devi Equinor üzerinden daha fazla doğal gaz satışı yapmaya başlamıştır. Rusya Gazprom'un yapmış olduğu kesintiyi Kuzey Denizi sahası üzerinden ikame etmiştir. AB ülkeleri gaz ithalatının % 25'ni Norveç'ten yedi farklı boru hattı (beş hat Kıta Avrupası iki hat İngiltere olmak üzere) ile karşılamıştır. Baltık boru hattı projesinin Ekim 2022 de bitmesi le Norveç Danimarka ve Polonya üzerinden yıllık 10 milyar m³ gaz satışı ile Rusya'nın geleneksel enerji dağıtım topraklarına adım atmıştır. Norveç'in yönetim göstergelerinin Rusya'ya kıyasla çok üste olması bu ülkeyi son derece güvenilir enerji tedarikçisi adayı yapmıştır. Norveç Rusya kaynaklı enerji krizinde AB'nin doğal gaz ihtiyacını karşılayacak yeni yatırımlara açık olduğunu beyan ederek Rus gazının alternatifi olarak doğal gaz piyasasındaki krizi fırsata dönüştürmek istemektedir. (NAKHLE, 2022) AB ülkelerinin Norveç üzerinden doğal gaz tedarik

hatlarını çeşitlendirme girişimlerini artırması Hazar bölgesi gaz tedarikçisi ülkelerin AB'ye yönelik pazar paylarını artırmalarında sorun teşkil edebilecektir. Zira Norveç Kuzey denizi doğal gaz ve petrol alanları Kıta Avrupasına daha kuvvetli enerji arz güvenliği sunabilecektir.

Türkiye- Azerbaycan arası doğal gaz tedarik sürecinde Avrupa'ya yönelik Güney Gaz Koridoruna bağlanan Trans Anadolu Doğal Gaz Boru Hattı (TANAP) , Trans Adriyatik Boru Hattı (TAP) ve Bakü-Tiflis Erzurum boru hattı (BTE) önemli geçiş hatlarıdır. Türkiye üzerinden geçen TANAP ile Yunanistan Türkiye Meriç sınırından Arnavutluk- Adriyatik Denizi ve İtalya'ya ulaşan TAP hattı 2018 sonu birleşerek Bakü doğalgazını Avrupa içlerine ulaştırmaktadır. 2020 yılından itibaren TAP üzerinden ticari gaz akışı başlamıştır. Halen yıllık 10 milyar m³ 'lük taşıma kapasitesi olan TAP hattı ek değişiklikler ile 20 milyar m³'lük taşıma kapasitesine çıkabilecektir. (TAP, 2022) Bakü-Tiflis – Erzurum Boru hattı 2007'den beri faaliyeti devam eden fakat 2021'den itibaren TANAP hattının ticari faaliyetinin başlaması ile özel söktörün işletmeceliğine geçebilecek bir boru hattıdır. Hat Şah Deniz 1 sahasından gelecek doğal gazı yıllık 6.6 milyar m³ kapasitesi ile aktarma geçiş ücretlerinde uzlaşma sağlanırsa taşıyabilecektir. (TMMOB, 2019) TANAP hattı ise Azerbaycan ve Türkiye arasında doğrudan hükümetler arası anlaşma ile başlayan ilk gaz tedarikini 2018 gerçekleştirmiş boru hattı projesidir. 2019'dan itibaren projenin Edirne İpsala bölümüne başlanmış ve Avrupa'ya ilk gaz 31 Aralık 2020 tarihinde gönderilmiştir. TANAP'IN ortakları arasında Güney Gaz koridoru Şirketi (% 51) , Botaş (%30) , BP pipelines (TANAP) (%12) ve SOCAR Türkiye Enerji A.Ş. (% 7) bulunmaktadır. (TANAP, 2022) Taşıma kapasitesi 16.2 milyar m³olan hat 30.7 milyar m³'lük genişletilme olanağına sahiptir. TANAP Güney Kafkasya Boru Hattı'nın Avrupa sınırlarına ulaştırılacak güvenli bir hat olup Güney Kafkasya Boru Hattı (SCP) ve Güney Kafkasya Boru Hattı Genişlemesi (SCPX) rotalarının bölünmez bir parçası olmuştur. Güney Kafkasya Boru Hattı Şah Deniz sahasından Gürcistan- Türkiye rotası ile Avrupa'ya gaz taşımak için yapılmıştır. Bakü-Tiflis-Ceyhan boru hattı ile aynı koridorda inşa edilen hattın yıllık taşıma kapasitesi 7,41 milyar m³olarak belirlenmiştir. 2018 yılında ise SPCPX hattı daha geniş boru çapları ile tamamlanmış ve SPC'nin kapasitesi 24,04 milyar m³'e çıkmıştır. Yeni hat yıllık 31 milyar m³'lük taşıma kapasitesine çıkabilmektedir. Bu hattın ortaklık yapısı TPAO (% 19) , SOCAR (%14,35) , Lukoil (% 19,99) , NİKO (%10) , SGC % 6,67) olarak gerçekleşmiştir. (SGC, 2022)

Türkiye ile Azerbaycan arası 2000'li yıllardan sonra sıklaşan enerji ortaklığı odaklı ticari faaliyetlerin başlangıç tarihi 1992 yılında Ankara'da imzalanan Türkiye Cumhuriyeti ile Azerbaycan Cumhuriyeti Arasında Dayanışma ve İşbirliği Anlaşması ile şekillenmiştir. 2008-2010 yıllarında Türkiye- Ermenistan protokolleri çerçevesinde iki ülke arası ilişkiler kısmi askıya alınsa da 2010 sonrası imzalanan Stratejik Ortaklık ve Yardım Anlaşması ile ülkeler arası ticaret potansiyeli artmaya başlamıştır. İki ülke anlaşmanın 12.maddesine dayalı olarak Enerji Alanı Ortak Komisyon kurarak küresel ve bölgesel enerji güvenliği sağlayacak ortak projelerin ilk hamlesini gerçekleştirmişlerdir. (ASLANLI, 2018) Yenilenen anlaşma ile 2020 yılından itibaren bir önceki döneme göre Türkiye Azerbaycan'dan % 20 artışla 4,5 milyar m³doğal gaz alımı yapmıştır. Bu aşamadan sonra Azerbaycan'ın Türkiye'nin resmi doğal gaz tedarikçisi olması beklenmektedir. TANAP hattı ile Türkiye – Azerbaycan arası doğrudan doğal gaz ticaretinin ve aynı zamanda Azeri gazının Avrupa'ya ihracatının artırılması hedeflenmektedir. Türkiye Azerbaycan ile ortaklaşa kullanacağı enerji koridorları üzerinden daha uygun fiyatlı doğal gaz ve petrol alımı yapabilirken Azerbaycan da Avrupa'ya satış yapacağı doğal gazı düşük maliyetli – güvenilir rota üzerinden aktarabilecektir. (AI-SHAGHEI, 2021)

2021 verileri üzerinden Azerbaycan toplam 34,6 milyon ton petrol üretmiş , bunun 22,5 milyon tonu Azeri – Çıralı- Güneşli sahasından , Socar üzerinden 7,9 milyon ton ve Şahdeniz sahasından ise 4,2 milyon elde edilmiştir. Üretilen petrolün 28,1 milyon tonu ihraç edilmiştir. İhracatın 22,8 milyon tonu ise Bakü Tiflis Ceyhan hattı üzerinden gerçekleştirilmiştir. Aynı yıl için toplam gaz üretimi 43,9 milyar m³ doğal gaz üretilmiştir. Üretimin 22,6 milyar m³'ü Şah Deniz sahasından, Azeri-Çıralı-Güneşli'den 13,4 milyar m³ ve Socar üzerinden 7,9 milyar m³ doğal gaz elde edilmiştir. Toplam üretimin % 43'ü (yaklaşık 18,9 milyar m³ü) ise ihraç etmiştir. Bu yıl içinde Türkiye'ye 8,5 milyar m³ ve Avrupa'ya 8,2 milyar m³ gaz satışı yapılmıştır. (Azerbaycan Enerji Bakanlığı, 2022)

Azerbaycan'ın yukardaki enerji üretim ve satış verilerinden yola çıkarak Avrupa'nın büyük bir enerji tedarikçisi olabilmesi kısa ve orta vadede pek mümkün gözükmemektedir. Zira Avrupa Birliği ülkeleri son on yıldır 390 milyar m³ civarında doğal gaz tüketmektedir. Tüketiminin yaklaşık 155 milyar m³'ünü

Rusyadan ithal etmektedir. AB gaz tüketiminin % 40'nı Rusya üzerinden temin etmektedir. Azerbaycan'ın mevcut doğal gaz alanları ve transfer yapabileceği boru hatları ile bu miktarı karşılması teknik olarak şu an için imkansız gözükmektedir. AB Azeri gazından daha fazla yararlanabilmek için Yunanistan-Bulgaristan Ara Bağlantı boru hattının finansmanını üstlenerek 2022 sonunda buradan 12 milyar m³ gaz alımı yapmayı planlamaktadır. 2027 sonuna kadar ise Türkmenistan gazını da devreye sokarak alım hacmini 20 milyar m³ üstüne çıkarmayı hedeflemiştir. Fakat bunu gerçekleştirebilmesi için öncelikle TANAP ve TAP boru hatları kapasitesinin güçlü yatırımlarla artırılması gerekmektedir. Türkmen gazı ile beraber Azerbaycan'ın Şah Deniz alanındaki rezervlerin çıkarılması için yeni yatırımların hızla gerçekleştirilmesi ve bölgeden daha fazla gaz çıkarımı sağlanmalıdır. BP uzmanları koşullar sağlansa bile Hazar bölgesi gazının Rus gazının alternatifi olması için en az on yıllık bir sürecin beklenmesi gerektiğini vurgulamıştır. (DZAMUKASHVILI, 2022)

Avrasya-Avrupa arası bağımsız bir güney aktarım hattı için karşılaşılabilecek diğer zorluklar ise finansman zorluklarıdır. Bakü çıkışlı Azeri-Türkmen va Hatta Kazak Gazının Avrupa'nın gaz tüketimini karşılması için Güney Gaz Koridorunun taşıma kapasitelerinin yükseltilmesi gereklidir. Fakat Güney Gaz Koridorunu elinde tutan altı ülke (Azerbaycan,Türkiye,Gürcistan,Arnavutluk, Yunanistan ve İtalya) için bu enerji koridorunun Avrupalı tüketicilerin ihtiyaçlarına cevap verecek nitelikte yeniden düzenlenmesi için oldukça yüksek bir finansman gereklidir ve bu altı ülkenin finansman gücü yüksek maliyetli bu tarz bir projeye yetmeyecektir. Hazar bölgesindeki kıyı ülkeler için petrol gelirleri dahil oldukları enerji projelerinin finansmanında önemli rol oynamaktadır. Petrol varil fiyatlarındaki bir azalma bu ülkelerin boru hattı finansman kabiliyetlerini ve kredi kapasitelerini zayıflatmaktadır. (BAYRAMOV, 2022 , s: 158-162)

Türkiye- Azerbaycan arası dış ticaretin başlamasında Bakü-Tiflis -Cayhan Boru hattı ve arkasından Bakü-Tiflis-Erzurum Doğal Gaz hattının devreye girmesinin önemli bir payı vardır. Ticaret hadlerinin önemli bir payının enerji ticaretinden kaynaklanmaktadır. İki ülke arasında karşılıklı ticari ilişkilerin enerji sektörü dışında da artması için hukuki anlaşmalar yapılmış olmasına rağmen ekonomik iş birlikleri istenen düzeyi yakalayamamıştır. Ülkeler arası karşılıklı dış ticaretin fazla yoğunlaşmamasının nedenleri iki temel argümana dayandırılmaktadır. İlki ülkeler arası doğrudan ortak sınırın olmaması ve ticaretin İran-Gürcistan üzerinden karayolu taşımacılığına bağlı kalmasıdır. Güzergah üzerinden tonaj veye yüksek geçiş vergilerinin olması ticaretin maliyetini ağırlaştırmaktadır. İkinci argüman ise iki ülkenin birbirinden farklı ticaret ve gümrük birliği anlaşmalarına imza atmış olmasıdır. Türkiye Avrupa Birliği Gümrük anlaşmasına imza atarak AB dışı ülkelere yüksek tarifeli ürün ithalatı yapabilmektedir. Azerbaycan ise Rusya,Gürcistan , Ukrayna , Moldova ve Kazakistan ülkeleri ile 1993 yılında imzaladığı Azad Ticaret sözleşmesi ile katılımcı ülkeler arası düşük tarifeler üzerinden dış ticaret avantajı elde etmiştir. (ALPOĞAN, AKAL, & HASANOV, 2020) İki ülke arası ticaret potansiyellerinin ne durumda olduğunu anlamak için ülkelerin dış ticaret yapılarını incelemek faydalı olacaktır. Azerbaycan'ın dış ticaret yapısındaki ithalatın ülkelere göre dağılımına Tablo 1 üzerinden bakılırsa Bağımsız Devletler Topluluğu ile yaptığı ticaret yüksektir. Buna karşın Türkiye ile yaptığı ithalat toplam değerinde düşük kalmaktadır.

Tablo 1: Azerbaycan'ın Ülke bazında İthalat Değerleri (Bağımsız Devletler ve Türkiye Karşılaştırması)

	2020	2021
Toplam İthalat (Bin US \$)	10.372.083,8	11.705.786,7
Bağımsız Devletler Topluluğu	2.801.693,6	2.926.570,2
Türkiye	1.562.519,4	1.843.709,3

Kaynak: Azerbaycan İstatistik Kurumu , <https://www.stat.gov.tr> , Türkiye dışında Azerbaycan'ın ithalat yaptığı en yüksek ülke veya ülkeler topluluğu örnek verilmiştir. !!

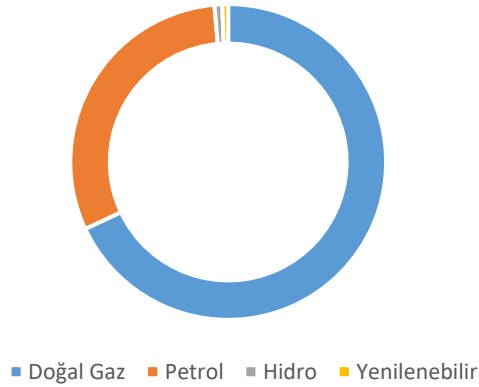
Tablo 2: Azerbaycan'ın Ülke Bazında İhracat Değerleri (İtalya ve Türkiye Karşılaştırması)

	2020	2021
Toplam İhracat (Bin US \$)	13.732.637,3	22.206.671,1
İtalya	4.172.267,9	9.243.521,4
Türkiye	2.597.747	2.818.136,1

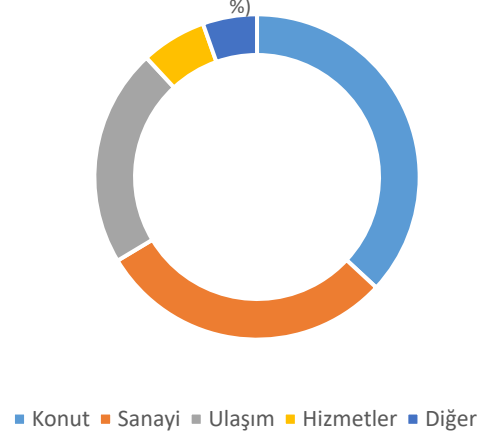
Kaynak: Azerbaycan İstatistik Kurumu , <https://www.stat.gov.tr> , Türkiye dışında Azerbaycan'ın en yüksek ihracat yaptığı ülke örnek verilmiştir. !!

Tablo 1 ve Tablo 2 üzerinden Azerbaycan dış alımı en çok Bağımsız Devletler Topluluğu ülkeleri ile yapmakta , Türkiye ise dış alım yaptığı ikinci büyük ülkedir. Buna karşın toplam ihracatındaki en büyük pay İtalya iken Türkiye yine ihracat yaptığı ikinci büyük ülkedir. İtalya'ya tamamen ham petrol satışı yaparken Türkiye ile olan ihracatındaki en büyük pay % 72,8'lik oranla doğal gaz, % 8,63 Ham Petrol , % 3,53 rafine edilmiş petrol türevleri olarak sıralanmaktadır. Geri kalan ihracat kalemlerinde dikkati çeken ham yün gibi muhtelif tekstil ara girdilerdir. Bağımsız Devletler Topluluğu içinde dış alım ve satım yaptığı en büyük ticaret ortağı ise Rusya'dır. Rusya ile ticaretinde muhtelif tarım ürünleri ön plandadır. (OEC, 2022) Azerbaycan'ın ticaret verileri üzerinden hareketle ulusal geliri içinde doğal gaz ve petrol satış gelirlerinin önemli bir payı olduğu aşikardır. Ülke GsYiH değerlerinin % 30- 50 arası enerji sektörü üzerinden sağlanmaktadır. Dolayısıyla küresel petrol ve doğal gaz fiyatlarındaki dalgalanmalar doğrudan Azerbaycan ekonomisinin ulusal gelirini etkilemektedir.

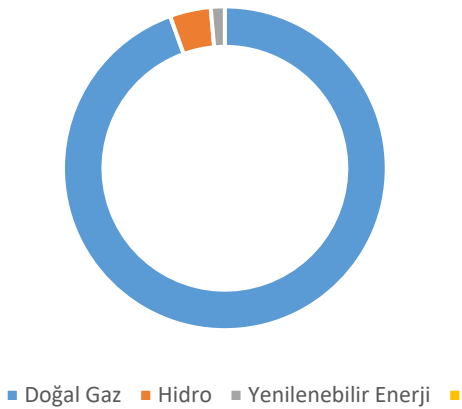
Grafik 5 Toplam Enerji Arzı (Türe göre %)

Grafik 6 Toplam Nihai Tüketim (Sektör Bazlı %)

Grafik 7 Kaynak türüne göre Elektrik Yaratımı

Kaynak: IEA. (2022). Implementing a Long-Term Energy Policy Planning Process for Azerbaijan : A Roadmap. International Agency Energy : <https://www.iea.org/reports/implementing-a-long-term-energy-policy-planning-process-for-azerbaijan-a-roadmap>

Azerbaycan'ın enerji tabanlı bir ticaret rotası çizerken dikkat etmesi gereken başka bir konu da kendi iç tüketim istatistiklerine odaklanması gereğidir. Halen tükettiği enerjinin yaklaşık dört katını üretebilen bir ülke olarak enerji kullanımında kendi kendine yeterlilik göstermektedir. Grafik 5-6-7 Azerbaycan'ın iç tüketim istatistiklerini göstermektedir. Ulusal enerji arzının % 68'i (2020 yılı için) doğal gaz ve % 31'i petrole dayanmaktadır. Doğal gaz'ın % 94,5'u elektrik üretimi ve konut ısınması için harcanmaktadır. Her beş yılda bir konut ısınması ve elektrik üretimi için doğal kullanım değerlerinin % 50 civarında artacağı tahmin edilmektedir. Bu veriler Azerbaycan'ın Avrupa'nın önemli bir enerji tedarikçisi olma yolunda hedefleri var ise enerji arzının ve kullanım değerlerinin tamamını kapsayan uzun vadeli istatistiklere ve planlama sürecini vakit kaybetmeden oluşturmasını zorunlu kılmaktadır. (IEA, 2022)

SONUÇ VE ÖNERİLER

İki ülke arası oluşan enerji koridorunun yaracağı bölgesel ticari etkilerin artması için bazı engeller aşılmalı zorundadır. Öncelikle ilk tespitimiz Azerbaycan'ın doğal gaz üretim kapasitesinin en yüksek dış satım yapabileceği Avrupa kıtası tüketim ihtiyaçlarının oldukça altında kalmasıdır. İkinci tespitimiz ise Bakü doğal gazını aktif olarak Avrupa'ya taşıyacak olan mevcut boru hatlarının taşıma kapasitesi de yeterli gözükmemektedir. BTE-TANAP ve TAP boru hatlarının Bakü açıklarından daha fazla sondaj ve çıkarım yapılsa bile genişletilmiş taşıma kapasite artışları da AB'nin gaz tüketim ihtiyacını karşılaması fiziken imkansızdır. Üçüncü tespitimiz ise dış ticaret yapısının % 90'ı petrol- doğal gaz gibi hidro karbon kaynaklarından oluşan Azerbaycan'ın büyük ticaret ortakları kendisi ile enerji alımı yapan ülkelerden oluşmakta , dış ticaret partner yapısı hacim değerler dikkate alındığında Azad Sözleşmesi çerçevesindeki ülkeler – Türkiye ve İtalya ile sınırlı kalmaktadır. Türkiye ve Azerbaycan'ın farklı iki ticaret örgütü altında olması ikili ticaret yapısını sınırlamaktadır. Dördüncü tespitimiz de Azerbaycan'ın iç doğal gaz tüketiminin (elektrik üretimi ve ısınma amaçlı) yüksek oluşudur. Bu durum ülkenin doğal gaz ihracat kapasitesini sınırlayabilen bir faktördür. Bundan dolayı enerji uzmanları Azerbaycan hükümetinin Yeşil Enerji projelerini de daha fazla eğilmesini tavsiye etmektedirler. Son tespitimiz ise AB'nin ihtiyacı olan doğal gazı transfer edecek büyük bir boru hattı projesinin bitirilmesi için mevcut TAP ve TANAP hattını elinde tutan Azerbaycan- Gürcistan-Türkiye- Yunanistan-İtalya ülkelerin finansman gücü yetersiz kalacaktır. Bakü doğal gazı çok daha büyük hacimde çıkarılsa bile gazı fiziken transfer edecek boru hatları büyük enerji devlerinin katılımı ile gerçekleştirilebilir.

Büyük enerji devlerinin ve temsil ettikleri hükümetlerin Bakü enerji kaynakları ve transfer ağlarına yönelik ilave büyük projeler süreci Rusya- Ukrayna savaşı sonrası uluslar arası dengelerin yeniden şekillenme koşullarına bağlı kalacaktır. Amerika- Rusya arası ilişkilerin gidiş hattı , Rusya'nın Ukrayna işgali ile alacağı pozisyon ve Avrupalı enerji yatırımcıların Bakü doğal gazı yerine Norveç gibi alternatif tedarikçi ülkelere yönelik yaklaşımları Türkiye Azerbaycan arası enerji koridorunun bölgesel etkilerini farklılaştıracaktır. Ortak çıkarları olan iki ülkenin Rusya ve Amerika arasında dengelenmiş enerji politikası manevraları ile hareket etmesi faydalı görülmektedir.

KAYNAKÇA

Akif ALIZADEH, & GULIYEV, I. (2017 , s: 63-66). *Geosciences of Azerbaijan Volume II: Economic Geology and Applied Geophysics*. Switzerland: Springer International Publishing.

ALPOĞAN, H., AKAL, M., & HASANOV, G. (2020). Türkiye ile Azerbaycan'ın Dış Ticaret Gelişimi. *Journal of Business and Trade (JOINBAT) 2020 SUBÜ Bilimsel Yayınlar*, 16-26.

Al-SHAGHEI, H. (2021, 04. 04). *Ticaret ve Enerjisinin Türkiye - Azerbaycan İlişkilerine Etkisi*. AYAM- Anadolu Yakın Doğu Araştırmaları Derneği: <https://ayam.com/eng/studies/trade-andenergy-impact-on-the-turkish-azerbaijani-relations> adresinden alındı

Amirova-MAMMADOVA, S. (2017 , s: 159-163). *Pipeline Politics and Natural Gas Supply from Azerbaijan to Europe Challenges and Perspectives* . Wiesbaden , Germany : Springer VS.

- ANDRE, R. (2022 s: 197-222). *Natural Gas at the Frontline Between the EU, Russia, and Turkey - A Conflict-Cooperation Perpetuum*. Cham Switzerland: Palgrave Macmillan Publishing.
- ASLANLI, A. (2018). Türkiye-Azerbaycan Ekonomik İlişkiler. *Yönetim ve Ekonomi Dergisi Cilt 25 Sayı 1 Manisa İ.İ.B.F. Yayını*, s. 15-22.
- Azerbaijan, T. M., & The Ministry of Energy. (2022). <https://minenergy.gov.az/en/neft/bakinovorossiysk-neft-kemeri> adresinden alındı
- Azerbaycan Enerji Bakanlığı. (2022, 02 14). *Azərbaycan Respublikasının Energetika Nazirliyi tərəfindən 2021-ci ildə görülmüş işlərə dair*. Azerbaycan Respubliksı Energetika Nazirliyi: <https://minenergy.gov.az/az/hesabatlar> adresinden alındı
- BAYRAMOV, A. (2022 , s: 158-162). *Constructive Competition in the Caspian Sea Region ? An Alternative Image*. US- New York: Routledge - Taylor & Francis Group.
- BP Azerbaijan, B. (2022). *BP*. BP Azerbaijan: [https:// www.bp.com/en_az/azerbaijan/home/who-we-are/operationsprojects/pipelines/wrep.html](https://www.bp.com/en_az/azerbaijan/home/who-we-are/operationsprojects/pipelines/wrep.html) adresinden alındı
- CORNELL, S. E. (2011, s: 9-15). *Azerbaijan Since Independence* . New York ,USA: M.E. Sharpe Inc.
- DZAMUKASHVILI, S. (2022, 10 26). *A Looming Winter energy Crisis in Europe : Can Azerbaijan Become the Contient's Next Large Energy Supplier ?* Georgian Foundation for Strategic and International Studies : <http://gfsis.org/blog/view/1509> adresinden alındı
- FARZALİ, F. (2011 , s: 92). *XX. Yüzyılda Azerbaycan Türkiye İlişkileri- Yayınlanmamış Doktora Tezi* . YÖK: http://acikbilim.yok.gov.tr / yokAcikbilim_414564 adresinden alındı
- HUSEYNZADE, R., & ALIYEV, A. (2016). Experience of Azerbaijan in Construction of Main Oil and Gas Pipelines in the Caspian Sea Region: Environmental Aspects. S. S. Zhiltsov, I. S. Zonn, & A. G. Kostianoy içinde, *Oil and Gas Pipelines in the Black-Caspian Seas Region* (s. s: 181-184). Switzerland: Springer Verlag.
- IBRAHIMOV, R. (2014). The Importance of the Caspian Sea to Azerbaijan : Oppurtunities, Challenges and Prospects . C. FRAPPI, & G. Azad içinde, *Caspian Sea Chessboard Geopolitical - Geostrategic and Geo- Economic Analyse* (s. s: 99-111). EGEA PUBLISHING - ISPI & SAM .
- IEA. (2022). *Implementing a Long-Term Energy Policy Planning Process for Azerbaijan : A Roadmap*. International Agency Energy : <https://www.iea.org/reports/implementing-a-long-term-energy-policy-planning-process-for-azerbaijan-a-roadmap> adresinden alındı
- ISMAILZADE, F. (2006 , s: 9-22). *Russia's Energy Interests in Azerbaijan*. London: GMB Publishing Ltd., IAGS The Rosner Group .
- KALYUZHNOVA, Y. (2008, S: 81-83). *ECONOMICS OF THE CASPIAN OIL AND GAS WEALTH - Companies, Governments, Policies*. New York: PALGRAVE MACMILLAN.
- KARAGÜLLE, A. Ö. (2019). AVRUPA BİRLİĞİ ULAŞIM AĞLARI (TEN-T) İLE TÜRKİYE ÜZERİNDEN GEÇEN ULAŞIM AĞLARININ DEĞERLENDİRİLMESİ. V. *International Caucasus-Central Asia Foreign Trade and Logistics Congress* (s. s:6). İSTANBUL : <https://www.researchgate.net/publication/338331358> .
- LAURILA, J. (1999, s: 13-17). Power Politics and Oil as Determinants of Transition: The Case of Azerbaijan. *Bank of Finland , Institute for Economies in Transition, BOFIT ,BOFIT Online 10/1999*, 13-17.
- LUECKE, M., & TROFIMENKO, N. (2008). Whither oil money? Redistribution of oil revenue in Azerbaijan. B. Najman, & R. Pomfret içinde, *THE ECONOMICS AND POLITICS OF OIL IN THE CASPIAN BASIN* (s. 132-139). USA: Routledge Taylor & Francis Group.
- MEHDIYAVA, N. (2011 s: 238-240). *Power Games in the Causus*. London: IB Taurus & Co. Ltd .
- MONTGOMERY, S. L. (2014 , s: 353-354). *Küresel Enerjiye yön Veren Güçler*. Ankara : TÜBİTAK .

- NAKHLE, C. (2022, August 22). *Will Norway turn the energy crisis into opportunity ?* GIS Reports: <http://www.gisreportonline/r/norway-energy-crisis/> adresinden alındı
- OEC. (2022). *Trade Azerbaijan - Turkey- Italy- Russia*. The Observatory of Economic Complexity: <https://oec.world/en/profile/bilateral-country/azer/italy/turkey> adresinden alındı
- RUSEC, L. (2000). Turkey and Euroasia : Opportunities and Risks in the Caspian Pipeline Derby. *Journal of International Affairs , Volume 54 No: 1 , , 217-236.*
- RUSECKNAS, L. (2000, s: 217-236). Turkey and Euroasia : Opportunities and Risks in the Caspian Pipeline Derby. *Journal of International Affairs , www.jstor/stable/24357697, s: 217-236.*
- SALAZAR, A. G. (2014, s: 39). *Splendid Azerbaijan - The History and Culture of the Land of Fire*. Nectar Books.
- SGC. (2022). *South Causus Pipeline*. SOUTHERN GAS CORRIDOR : www.sgc.az/en/project/scp adresinden alındı
- TANAP. (2022). TANAP ANLAŞMALAR-ORTAKLAR: [www.tanap.com/anlasmalar & oraklarimiz/html](http://www.tanap.com/anlasmalar_&oraklarimiz/html) adresinden alındı
- TAP. (2022). *How TAP operates*. <https://www.tap-ag.com/infrastructure-operation/how-tap-oparrates> adresinden alındı
- TMMOB. (2019). *Bakü Tiflis Erzurum Doğal Gaz Boru hattından Özel Sektör Gaz İthal Edecek*. www.emo.org.tr/genel/bizden_detay=12414 adresinden alındı
- YERGIN, D. (2014 , s: 55-57). *Enerjinin Geleceği - Petrol, Doğal Gaz ve Elektirik*. İstanbul: Optimist Kitap , .

INNOVATIVE ADVERTISING CAMPAIGN BUDGETING METHODS

Phd, Ass. Professor Nasibov Vugar

Azerbaijan University of Economics (UNEC)

ABSTRACT

The article clearly outlines the positions of the advertiser and the advertising company, which are the main participants in the advertising process, and explains in detail the stages of building this process. Another important point in the creation of innovative advertising is the definition of the company's budget. Here are 5 detailed budgeting methods. Each method shows the formulas that are important for calculating the advertising budget. In particular, the strengths and weaknesses of each method are explained in detail, as well as the choice and expediency of which method is appropriate to the firm's objectives is determined.

The article explores ways to evaluate the effectiveness of an advertising company. The meanings of the term "effectiveness" in advertising are explained, and the main goals of advertising are identified, by defining obstacles to achieving these goals and ways to overcome them.

In addition, innovative advertising media used in Azerbaijan in recent years were studied on the basis of surveys and statistics. Internet advertising and mobile messaging, which are considered to be innovative advertising media, have been found to be more widely used in recent years, and economic development and pandemic conditions around the world were cited as the main reasons for this.

Keywords: advertising, advertising budget, innovative advertising media, advertising effectiveness

Introduction

Relevance of the subject. Currently, the advertising services market in Azerbaijan is experiencing a period of profound systemic changes due to the reorganization of the innovative management system. This period is characterized by the transformation of goals and the emergence of new market entities. In this regard, the main challenge facing management is to accurately determine the advertising budget and ensure the effectiveness of innovative advertising media. In recent years, the advertising market in Azerbaijan has grown significantly. Therefore, competition in the field of advertising has intensified. Advertising agencies need to work hard to retain existing clients and attract new ones. In addition, innovative advertising media must be used effectively to continue competitive battle. Thus, advertising messages on traditional tools of communication irritate the audience especially due to their large number, and do not fully contribute to the achievement of advertisers' goals. This fact is also reflected in public opinion polls. Based on our study, we can say that 77% of the population of Azerbaijan dislikes advertising. Note that participants in the advertising market around the world face similar problems and see the solution to this problem in the use of innovative advertising media. It is also necessary to correctly set the advertising budget for an effective solution to the problem, i.e., innovative methods of budgeting should be effectively used. In this regard, the study is devoted to an actual problem.

When writing the article, statistical and benchmarking analysis, mathematical calculations and grouping methods were used.

Among the limitations of the study, the main problem is the lack of recent statistics (pandemic period). Another major limitation is the confidentiality of information in advertising companies, which is considered a trade secret.

The main information base for the selected research methods for the study of the scientific work includes the official statistical materials and the results of the survey.

The Process of Building an Advertisement

Modern society with a wide range of goods and services cannot be imagined without advertising, which has entered the life of every person. Modern advertising plays an economic, public and social role in the activities of every person. Thus, advertising ensures the establishment of economic relations among business entities, producers and consumers of goods and services. The public role of advertising is determined by its impact on a specific audience and the formation of loyal relationships. The social role of advertising is reflected in determining the norms of thinking and social behavior of various segments of the population in each country and throughout the world.

Every advertising product that consumers encounter in modern times is the result of the joint work of an advertiser and an advertising company. That is, the relationship between the advertiser and the advertising company goes through some stages until the advertising product is ready. Let's run through this process.

After the advertising company makes a positive decision on the approach and budget, the execution of the advertising request begins. Once the results of the first reaction of the target audience are known, inspections are carried out and, if necessary, the necessary adjustments are made to the advertisement. In the process of implementing the advertising campaign, various types of efforts are carried out (<https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0148296316302776>):

- Advertising media is monitored,
- A report is prepared on the current situation with placement,
- Reports are submitted to the advertiser in connection with the conduct of an advertising campaign (information about the broadcast of advertising, photographs, copies of reports from newspapers and magazines, etc.).

There must be constant interaction between the client and the agency at all stages of the work listed above, as this connection ensures the success of advertising. There is a saying that has been proven over the years: "Acquiring a new client can cost five times more than retaining an existing client".

It is known that the success of the advertising activity of the company is influenced by many factors. Numerous studies have shown that each sustainable factor is very important in building a relationship between an advertising company and an advertiser. Therefore, let's pay attention to the stages of the relationship between the advertising company and the advertiser and the factors influencing these relationships.

In the advertising business, the relationship between client and agency goes through four distinct stages throughout its life cycle: inception, growth, maintenance, and dissolution. Each of these stages is characterized by its own characteristics, which ultimately affect the duration of the partnership.

The inception stage covers the period before the signing of a formal cooperation agreement. At this stage, the advertising company and the advertiser may not know each other at all. It is at this stage that the parties collect initial information about each other. Therefore, at this stage, each party tries to create a positive impression about itself. The advertising company should be more careful in this matter. Because in this process the advertising company acts as a seller, and the client as a buyer.

After the appointment of the advertising company, the stage of growth of relations begins. At this stage, the expectations of both parties are very high. Therefore, both parties must be extremely careful about their obligations. Formal and informal aspects of cooperation are formed at the growth stage:

- The roles of each party are defined;
- The real personal qualities of the parties are revealed;
- The first advertising products are prepared by the advertising company;
- The first advertising products developed by the company are carefully evaluated by the advertiser (<https://www.infona.pl/resource/bwmeta1.element.elsevier-179c5ce5-909a-3607-bbe6-6eccdb5f9606>).

It is at this stage that the advertising agency receives information about how loyal the client is and the extent to which the client accepts new ideas. At the same stage, the first problems of cooperation arise. If these problems are successfully solved, a new stage of cooperation will begin.

Successful completion of this stage can lead to a business relationship that can last for years. Unfortunately, if we look at experience, it turns out that such relationships last a maximum of three to four years. Thus, in the conditions of long-term maintenance of relations, certain problems arise after a while. These problems lead to the dissolution of relationships.

However, it should be noted that minor problems can always arise during a relationship. Disagreements over strategy and tactics or problems with the price of an advertising product should not be grounds for breaking off the relationship. The solution of such problems should further strengthen the relationship between the parties.

Sometimes unresolved conflicts can arise at some point. In this case, the relationship must be dissolved, or one of the parties may simply decide to change partners. The decision to dissolve relations negatively affects both parties and limits the possibility of resuming cooperation in the future.

Numerous factors that influence collaboration can be divided into four categories: compatibility, communication (strengthening ties), mode of action and change.

The most important of these factors is the personal compatibility of the employees of the advertising company with the employees of the advertising agency. Good compatibility between employees of partner companies creates additional opportunities for both parties and allows to quickly resolve any problems. To the contrary, failed personal relationships become a source of additional problems and negatively impact a potentially successful campaign. Therefore, each advertising agency puts more focus on this issue and tries to "spoon-feed" its clients in the hope of improving such relationships. Many clients take advantage of this, but companies that want to be successful try to improve their relationship with the advertising agency by properly assessing this attitude.

Another factor mentioned above is the strengthening of ties (communication). Communication is the weakest point of the relationship between the advertiser and the agency. Incorrect communication can lead to the wrong choice of goals, strategy and tactics. When there is no correct communication, the efficiency of the workflow decreases resulting in a poor-quality end product. The truth is that maintaining regular and open communication is the key to understanding and mutual respect, which is essential for a successful relationship. However, establishing such healthy communication is very difficult.

In many cases, the reason given for changing the advertising agency is dissatisfaction with its performance. Another factor is the mode of action. The mode of action means all the work done in the framework of cooperation - the workflow and the result. This includes the timely and accurate provision of information by the advertising agency, the agency's clear understanding of the characteristics of the client's market problems and the provision of realistic alternative offers. This also applies to the fact that the work meets the requirements and tastes of the advertiser, that the agency offers it a product corresponding to the funds paid, and so on.

The last factor is change. Any attitude can change. However, some changes jeopardize the cooperation between the agency and the client. Thus, due to the emergence of new competitors that work more efficiently in the market, an advertising company can change its position in the market. Also, the policy of the advertising company may change in connection with the change of its management. In addition, some changes in the advertising agency are possible. All these cases lead to a conflict of interest, where performance changes are inevitable (<https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S0019850113002307>).

Methods for determining the advertising budget

Another important issue is the determination of the advertising budget. An advertising company can determine its advertising budget in several ways:

1. The method of determining the advertising budget by the percentage of sales (Nasibov, 2019).

When using this method, the advertising budget is determined according to the current actual turnover. In this case, the following formula is used:

$$R_B = G \times D_O$$

Where:

R_B - advertising budget (advertising costs);

G - indicator of allocations for advertising by sales volume (in%);

D_O - the company's turnover during the assessment of the advertising budget.

Let's check the formula with an example. Suppose the company's sales volume totals to 50 million manats. The current market rate for advertising by sales volume is 3%. According to the formula ($0.03 \times 50 = 1.5$), the advertising budget will be 1.5 million manats.

Note that this method is very simple. Because this method does not take into account many necessary parameters.

2. Yule model. (Nasibov, 2019).

Below is the general formula for this model:

$$R_B = D \times N \times (1 / K \times K_0) \times M / M_{\max}$$

Where:

D - value of the rating unit;

N - the number of rating units required for conditional coverage of 100% of the target audience;

M_{\max} - the number of potential clients of the advertising company;

M - the number of clients who will become regular clients;

K - the ratio of the number of regular clients to the number of clients who try this product for the first time;

K_0 - the ratio of the number of clients who try a product to the number of people who see that company's ad.

In this method, the company first sets specific goals and, through advertising, determines the budget needed to achieve those goals.

3. Vidal-Wolf model (Nasibov, 2019).

The formula used as a base in this model is:

$$H_s = K_1 \times ((D_s - S) / D_s) \times R_B - (K_2 \times S)$$

Where:

H_s – change in sales compared to the current period;

K_1 – growth constant in response to advertising turnover;

D_s – the level of market saturation with this product (service);

S – current sales volume;

K_2 – sales decline constant in the absence of advertising costs.

This formula has an independent indicator ($K_2 \times S$) that allows to reduce turnover in the absence of advertising costs. If you want to set the advertising budget (R_B) in the above basic formula, the formula will be as follows:

$$R_B = ((H_s + K_2 \times S) / K_1) \times (D_s / (D_s - S))$$

For example, the annual turnover of a company is 500 thsd manats ($S=500$). The turnover is expected to increase by 500 thsd manats a year later ($H_s=500$). The level of market saturation with this product

amounts to 5 million ($D_s=5000$) manats. If $K_1=8$ and $K_2=0.1$, the advertising budget will be 7639 manats.

4. The method of estimating the advertising budget, taking into account the experience of competing firms (Nasibov, 2019).

In this method, the amount of advertising budget is calculated as the average volume of advertising budgets of competing firms. The formula for this method is as follows:

$$R_b = \frac{\sum_{i=1}^N R_{bi}}{N}$$

It is worthy of note that this method has its drawbacks. Let's explain this negative feature with the following example.

Suppose there are two main competitors in the market. The first competing firm spends 2,000 manats a year on advertising, and the second - 10,000 manats. Using this method, the advertising budget of our firm is set at 6,000 manats. However, note that competitors' prices are determined by the size (turnover) of their firms. From this point of view, if our firm is the same as the first firm in terms of turnover, it will be very difficult to pay the amount of the advertising budget we set without affecting working capital. If our firm matches the second firm, it must spend more on advertising than is calculated for successful competition.

5. Market share participation method (Nasibov, 2019).

The formula for this method is as follows:

$$R_b = P \sum_{i=1}^N R_{bi}$$

Where, P is the market share that the firm wants to capture. The peculiarity of this method is that when using this method, there is no need to determine the advertising budgets of each of the competing firms. It is enough to estimate the total amount of advertising investments for a particular product (work or service).

In this method, the total amount of advertising investment for a particular product is an external value for our company. This value can be fully or partially estimated accurately. The key issue here is to correctly estimate the value of the market share (P) that the firm wants to capture. Determining the optimal price of the advertising budget depends on the correct assessment of this value.

6. Danaher-Rust model (Nasibov, 2019).

A distinctive feature of this model is that an algorithm has been developed for finding the optimal cost of the advertising budget in accordance with the criteria for the maximum ratio of advertising effectiveness to advertising costs.

So, Danaher and Rust considered advertising costs as an investment. Therefore, with the aim of getting the maximum return on investment in advertising, they proposed to calculate the advertising budget with the following formula:

$$H = 1 - (E_{B0} / R_B)$$

Where:

H – target audience coverage indicator (H=1 at 100% coverage);

R_B – the amount of advertising costs (the size of the advertising budget);

E_{B0} – coefficient equal to the amount of advertising costs for the case where the effectiveness of advertising is zero (H=0).

It is clear that advertising costs equal to or less than E_{B0} do not make economic sense.

Research shows that, depending on the market situation, the activities and goals of the advertiser, a decision can be made to choose one of the above methods to determine the advertising budget.

Based on the study, the results of several campaigns were analyzed. The analysis showed that:

- an advertising campaign aimed at a specific target audience becomes more effective under certain conditions;
- such an advertising campaign leads to the purchase of the advertised brand and its preference over competing products.
- the actual effectiveness of an advertising campaign is based on the difference between measuring sales before and after the campaign.

The effectiveness of the advertising campaign

The term "effectiveness" is used in advertising in two main senses:

- effectiveness is the ability to achieve a goal, regardless of value;
- effectiveness is the ratio of the results obtained to the resources expended (whether the goal is achieved or not)(<https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S0148296314002124>).

Both indicators are very important in determining the effectiveness of an advertising campaign. Thus, an advertising campaign is considered effective if it achieves its goals with the optimal ratio of the results obtained to the resources expended.

It is known that advertising is an integral part of a complex of marketing communications tailored to the characteristics of the product, brand, price and sales policy. At the same time, most advertising companies want to see a direct link between media performance and sales growth.

Therefore, it is very difficult to assess effectiveness. From this viewpoint, the goals and objectives of the media strategy are logically the main indicators of the effectiveness of the advertising campaign. In some cases, a campaign is considered effective if it reaches the planned indicators of the media strategy (rating, coverage, frequency, etc.).

However, it should be noted that the achieved media goals are only indicators of high-quality media planning and indicate the quality of planning. In general, it is not a good idea to evaluate the effectiveness of an advertising campaign depending on these purposes.

For example, when a new product enters the market, the goal is to create an image of that product in 60% of a certain audience. According to the advertising agency's forecasts, this can be achieved by planning coverage, frequency and numerical indicators of ratings. A result of our analysis found that despite the achievement of the planned media performance, 60% of consumers did not receive information about the product. There can be a number of reasons for this result:

- unexpected actions of competitors,
- poorly organized distribution network, etc (<https://www.superheuristics.com/budgeting-methods-in-marketing-and-advertising/>).

Such a campaign cannot be called successful. This only shows that media planning is successful.

If the effectiveness of an advertising campaign means the achievement of communication goals, then another question arises - the measurement of this indicator.

Determining this indicator requires the use of some econometric methods. Only a few large companies in Azerbaijan (Azercell and Bakcell) have conducted such a study.

These methods are not widely used in Azerbaijan, as it is very difficult to measure many of the initial parameters needed to obtain an adequate result. It is also recommended to apply these methods in stable saturated markets. In other words, for a product advertised in advertising campaigns, it is necessary to measure many indicators – the level of distribution in the market, seasonal conditions, media performance, test results of advertising materials, etc.

In general, most advertisers today determine metrics such as consumption levels, people's knowledge of advertising, and brand affiliation through traditional TNS Gallup Media (the first study by M-index).

However, it is worthy of note that these surveys are conducted only twice a year. Therefore, it is impossible to evaluate the advertising campaign for a period of three months.

Some advertising experts recommend tracking quantitative and qualitative indicators for each specific product to determine changes in the situation. Such study is carried out at the beginning of the advertising campaign, during and after the end of the campaign, or it can be done at a different time (for example, once a month).

So, if an advertiser has the results of tracking study at certain times, it can develop individual systems to calculate the effectiveness of the advertising campaign based on these results.

It should be noted that the proposed models have been developed taking into account changes in the advertising market and are aimed at increasing the effectiveness of advertising campaigns.

Application of innovative advertising media

One of the main features of the modern era is the widespread use of innovative advertising media. One such media is the Internet. So, every company now prefers online advertising.

Another innovative media is advertising letters sent to mobile phones.

A result of our study revealed that in recent years, the above-mentioned innovative advertising media have been more widely used in Azerbaijan (Figure 1).

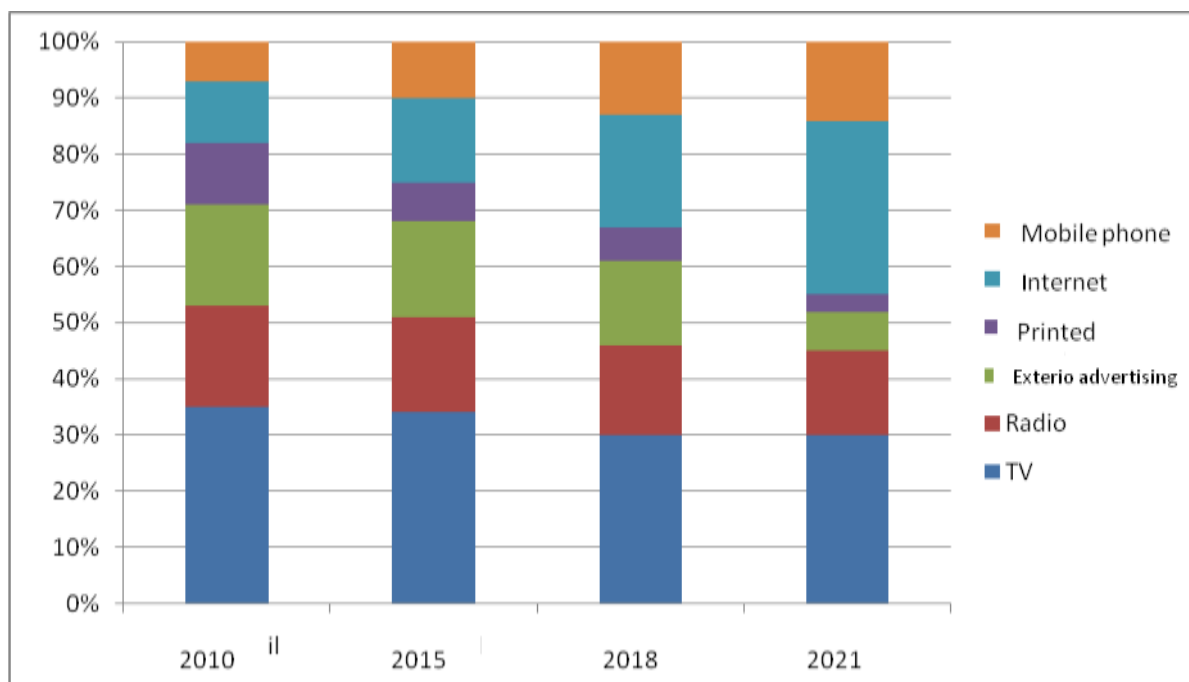

Figure 1. Application of advertising media in Azerbaijan by years (Nasibov, 2021).

The reason for this is the pandemic situation that engulfed the whole world, including Azerbaijan, starting from 2019. Thus, during the pandemic, the population was isolated from the environment. Therefore, most businesses focused on online sales. Effective use of innovative advertising media is important for effective online sales. This is one of the reasons for the widespread use of innovative advertising media in recent years.

Conclusion

The article clearly outlines the positions of the advertiser and the advertising company, which are the main participants in the advertising process, and explains in detail the stages of building this process. Another important point in creating innovative advertising is to determine the company's budget. Here are 5 detailed methods of budgeting. The first of these methods is to determine the advertising budget by the percentage of sales. This method is very simple. However, this method does not take into account many necessary parameters. Therefore, it is not so relevant in modern times. The second method is the

Yule model. This method first sets specific goals for the company and, through advertising, determines the budget needed to achieve these goals. This method is typical for goal-oriented management. The third method is the Vidal-Wolf model, which allows to reduce turnover in the absence of advertising costs. This model is fully suitable for businesses that want to have full control over turnover. The fourth is method of estimating the advertising budget, taking into account the experience of competing firms. This method is effective for companies that want to succeed in the competition. However, the method has its drawbacks. Thus, the advertising budget determined by this method sometimes does not correspond to the firm's working capital. The fifth is the market share participation method. When using this method, the total amount of advertising investments for a particular product is taken as an external value for our company. This value can be fully or partially estimated accurately. The main important question here is to correctly estimate the value of the market share that the firm wants to capture. The determination of the optimal price of the advertising budget depends on the correct assessment of this value. The last method described in detail in the article is the Danaher-Rust model. In this model, advertising spending is treated as an investment. Therefore, using this model, one can determine the maximum return on investment in advertising.

The article deals with innovative advertising media used in Azerbaijan in recent years. Internet advertising and mobile messaging, which are considered innovative advertising media, have been found to be more widely used in recent years. One of the main reasons for this is the pandemic that has engulfed the whole world, including Azerbaijan. Thus, during the pandemic, the population was isolated from the environment. Therefore, most businesses focused on online sales. Effective use of innovative advertising media is essential for effective online sales.

Bibliography

1. Amita Charan. (2018), “*Advertising and Brand Management*” [file:///C:/Users/admin/Downloads/Mailer-Advertising%20\(1\).pdf](file:///C:/Users/admin/Downloads/Mailer-Advertising%20(1).pdf)
2. C. C. Mayers, D. A. Aaker (2000), “*Advertising menecment*” USE: Californiya, 780 p.
3. Fangmann G.O. (2015), “*Marketing of innovations*”, Tomsk: Publishing house of the Tomsk Polytechnic University, 228 p.
4. Garayev F., Yusifov E., Novruzova A. (2017) “*Organization of advertising work*”, Baku: Business University Publishing House. 356 p.
5. Nasibov V. N. (2003), “*Evaluation of the effectiveness of advertising activities of the enterprise*”, Baku: "Maintenance and accounting" journal № 10. p. 26-32.
6. Nasibov V. N. (2010), “*Advertising management*”, Baku: Azerbaijan State Publishing House, 195 p.
7. Nasibov V. N. (2019), “*The role of innovative technologies in the creation of advertising text on the Internet*”, Baku: "Modern state of industry and development problems: the impact of technology parks and industrial districts on the economic development of the country" Republican scientific-practical conference. 159-162 p.
8. Nasibov V.N. (2019) “*Natural advertising - as an innovative means of communication*”, Baku: Proceedings of the Republican scientific conference on “Azerbaijan's economic development strategy” (Part I). 279-283 p.
9. Nasibov V.N.(2021) The application model of organizational and production innovations to improve the efficiency of an advertising agency. 612-620p. https://esd-conference.com/upload/book_of_proceedings/Book_of_Proceedings_esdBaku2021
10. Sang M. Lee^a, Silvana Trimi Innovation for creating a smart future Journal of Innovation & Knowledge <https://www.elsevier.es/en-revista-journal-innovation-knowledge-376-articulo-innovation-for-creating-smart-future-S2444569X16300154>
11. Suraksha GuptaNaresh K. MalhotraMichael CzinkotaPantea Foroudi Marketing innovation: A consequence of competitivenessRESEARCH FOR RURAL DEVELOPMENT 2021, VOLUME 36<https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0148296316302776>

12. Niels J. Pulles, Jasper Veldman, Holger Schiele Identifying innovative suppliers in business networks: An empirical study <https://www.infona.pl/resource/bwmetal.element.elsevier-179c5ce5-909a-3607-bbe6-6ecddb5f9606>
13. Lenovo, 2015 The Internet of things: Shaping the future of connected government. (2015), Retrieved from <http://marketing.keyinfo.com/acton/attachment/9472/f-05dd/1/-/-/-/-/Thepercent20Internetpercent20ofpercent20Thingspercent20-rcent20 Shapingpercent20thepercent20Futurepercent20ofpercent20V2.pdf>
14. Christina Öbergab Tommy Tsung-Ying Shihc Divergent and convergent logic of firms: Barriers and enablers for development and commercialization of innovations Industrial Marketing Management Volume 43, Issue 3, April 2014, Pages 419-428 <https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S0019850113002307>
15. PanteaForoudia T.C. Melewarb Suraksha Guptaa Linking corporate logo, corporate image, and reputation: An examination of consumer perceptions in the financial setting Journal of Business Research Volume 67, Issue 11, November 2014, Pages 2269-2281 <https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S0148296314002124>
16. Alexander LeischnigaKatiKasper-Brauer Employee Adaptive Behavior in Service Enactments Journal of Business Research Volume 68, Issue 2, February 2015, Pages 273-280 <https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S0148296314002392>
17. S. Gupta and N. Malhotra Marketing innovation: A resource-based view of international and local firms Marketing Intelligence & Planning, 31 (2) (2013), pp. 111-126
18. Achrol, R.S., Etzel, M.J. The structure of reseller goals and performance in marketing channels Journal of the Academy of Marketing Science Volume 31, Issue 2, March 2003, Pages 146-163 https://www.scopus.com/record/display.uri?eid=2-s2.0-0037262494&origin=inward&txGid=c8e665d34a64c2c0013ab11c270f65b6&featureToggles=FEATU RE_NEW_DOC_DETAILS_EXPORT:1
19. <https://www.superheuristics.com/budgeting-methods-in-marketing-and-advertising/>
20. <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC8695267/>

**THE DEVELOPMENT LEVEL OF ELECTRONIC COMMERCE IN THE REPUBLIC OF
AZERBAIJAN**

Mammadova Aytakin Oktay

UNEC, "Business and management" faculty,

"Business and logistics" department, Baku, Azerbaijan

ORCID ID: 0000-0001-8550-6497

ABSTRACT

It should be noted that the successful policy is implemented by the government and its positive results in order to expand the e-commerce infrastructure plays an important role to increase the level of this sector in Azerbaijan. According to the information of the Central Bank, statistical information about the volume of e-commerce transactions in the country, the number and volume of transactions conducted in the National Payment System, and the recent shift of cash payments to non-cash payments are reflected in the article. Meanwhile, it was reflected in the article the advantages and disadvantages of the electronic commerce, but also consideration of appropriate measures to eliminate existing issues.

Keywords: digital economy, e-commerce, ICT

INTRODUCTION

Due to many reasons, business activity is changing its direction, going beyond its traditional form. Thus, the observations already show that the new business paradigm is rapidly moving towards the Internet. This does not happen recklessly. So, a number of advantages of electronic commerce can be shown. For example, it can cover a larger mass of buyers, it is very convenient to deliver offers to customers regardless of time and place, it is possible to provide users with complete information about products and services, it requires less time and costs, and many other positive aspects can be mentioned. At the same time, expanding the scope of electronic commerce is also in the interest of the state. Thus, during electronic commerce, payments are made online, and at this time, the state achieves transparency in the tax system, tax evasion cases are reduced to almost zero. Because settlements are registered and involved in taxation. Also, conditions are created for the development of electronic payment services and the increase of the volume of non-cash turnover, the possibility to interact with banks over the Internet facilitates the business process.

Referring to the mentioned positive qualities, it can be noted that the Internet is the future of all businesses. Also, the most ideal place to engage in new business activities is the Internet. From this point of view, e-commerce is one of the most important elements of the new economy, so today the vast majority of trade conducted in developed countries in the world is carried out electronically. Large companies and trade organizations pay special attention to this area. That is, people order and get the goods they want to buy through the internet, online.[3]

Of course, nothing is perfect and e-commerce has its drawbacks. However, these drawbacks are also being eliminated. So that:

- during the buying and selling process via the Internet, customers cannot see and evaluate the product live. But lately, firms are trying to overcome this problem by improving information and creating a better customer experience;
- security remains a major problem in e-commerce. Potential customers are reluctant to use a credit card when making purchases. Recently, this threat has started to be eliminated thanks to the widespread use of alternative payment systems and services that make credit card payments more secure. Online shopping service companies widely use security standards such as SSL and SET to ensure the security and privacy of credit card information;

- The customer who ordered the product has to wait during the delivery period. To avoid this, companies have started using air delivery services (such as Amazon.com, one of the world's largest e-commerce sites).

MATERIALS AND METHODS

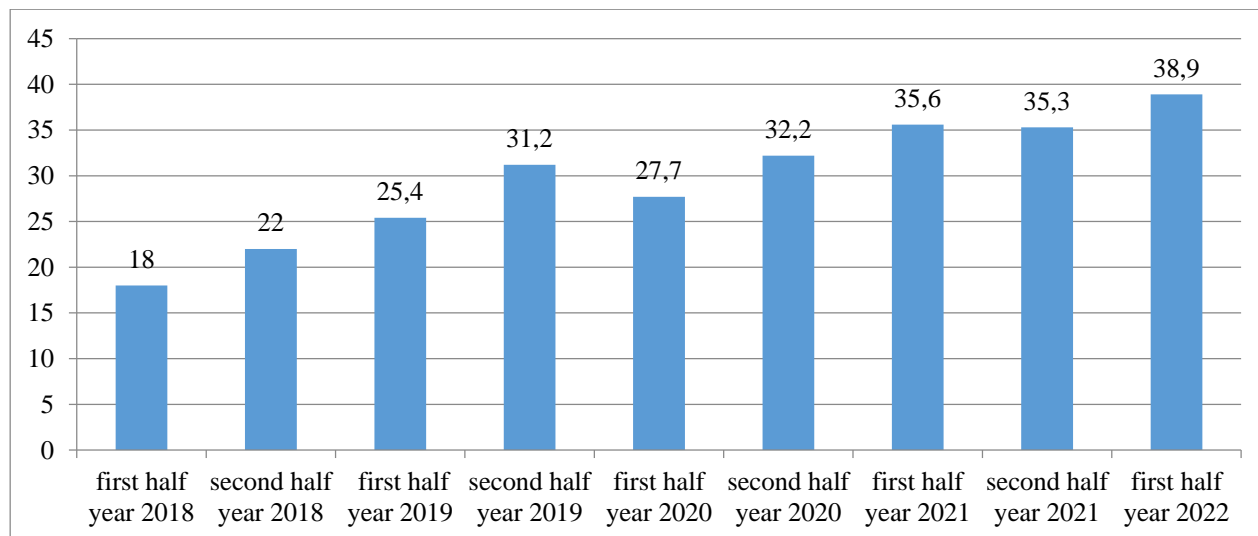
It must be stated that in 2005 the policy of "Electronic Commerce" was adopted in Azerbaijan. However, since there was no online payment system at that time, the first steps in this field were taken in Azerbaijan in 2008. Expanding electronic commerce and developing electronic payment systems is one of the obligations undertaken by Azerbaijan. The development of e-commerce is one of the main goals of the "Electronic Government" State Program. In 2008, for the first time in Azerbaijan the "SilverKey Azerbaijan" company was established and was put into use an online payment system that was called "GoldenPay", which received a special license from "Visa" and "MasterCard".

As we know, it is possible to order the desired product either domestically or from foreign countries through e-commerce. Citizens of our country mostly order cars, mobile phones, especially women's clothing, cosmetics and cheap jewelry via the Internet. The prices of online sales are also much lower than the regular sales price. It also saves maximum time and money when ordering. In this regard, e-commerce has started to spread widely in Azerbaijan in recent years.

Let's take a look at the data of the Central Bank: [1]

As can be seen from Chart 1, there have been significant increases in the volume of e-commerce transactions within the country in recent years. Thus, in 2018 it was 40 million manats, in 2019 it was 56.6 million manats, in 2020 it was 59.9 million manats, and in 2021 it was 70.9 million manats. In general, the volume of domestic e-commerce transactions in the first half of 2022 increased by 2.2 times compared to the first half of 2018.

Chart 1. Volume of domestic e-commerce transactions (million manats)

From the point of view of increasing the special weight of taxes in the state budget, the government of Azerbaijan is directly interested in developing this area. There are many reasons for this. For example, cases of tax evasion are reduced to a minimum, the share of taxes in the budget increases significantly, the risk of fiscal stability, which is a typical situation for the state budget formed mainly due to revenues from the oil sector, is sharply reduced, the development of the non-oil sector is observed, and the stimulation of electronic trading transactions will significantly increase the share of taxes in the state budget, etc. To achieve all these goals, it is necessary to attract people's attention to the field of e-commerce. Appropriate concessions should be applied in this area and specific measures should be taken. It is for this reason that it has been started to install special devices for online payments in households, commercial facilities, restaurants, and entertainment centers, and to implement "Smartcard" type payments in the transport system. It should be emphasized that most people who want to start an online business in our country do not have even initial, simple information about business. In particular,

those who start a business on the Internet are young people with no corporate business experience. For this reason, certain educational measures should be organized and implemented in order to create a habit of e-commerce in people.

If we look at the number and volume of transactions carried out in the National Payment System, we will witness a structural change in the ratio between cash and non-cash payments in our republic.

Chart 2. The number of transactions carried out in the National Payment System (million pcs.)

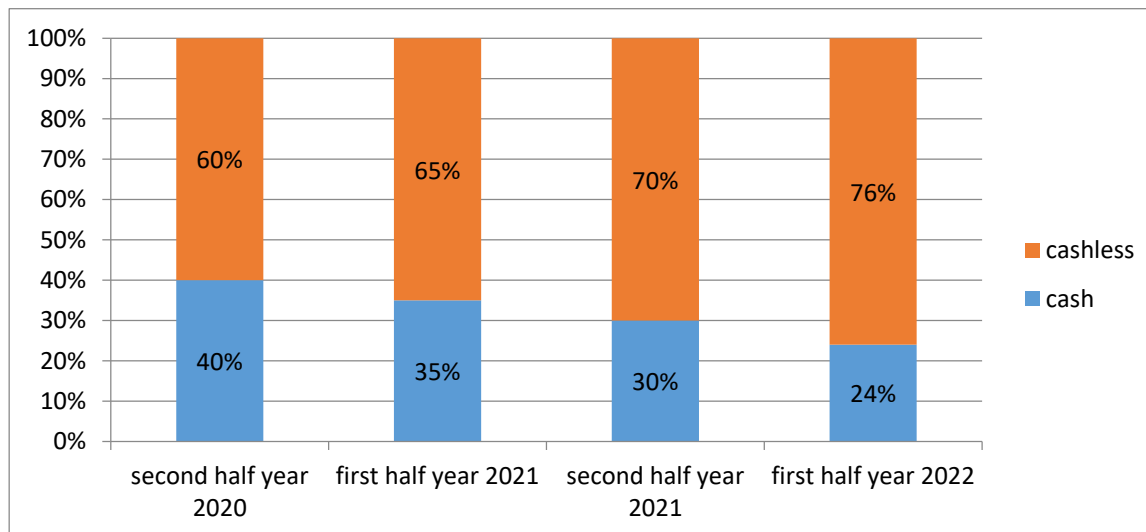
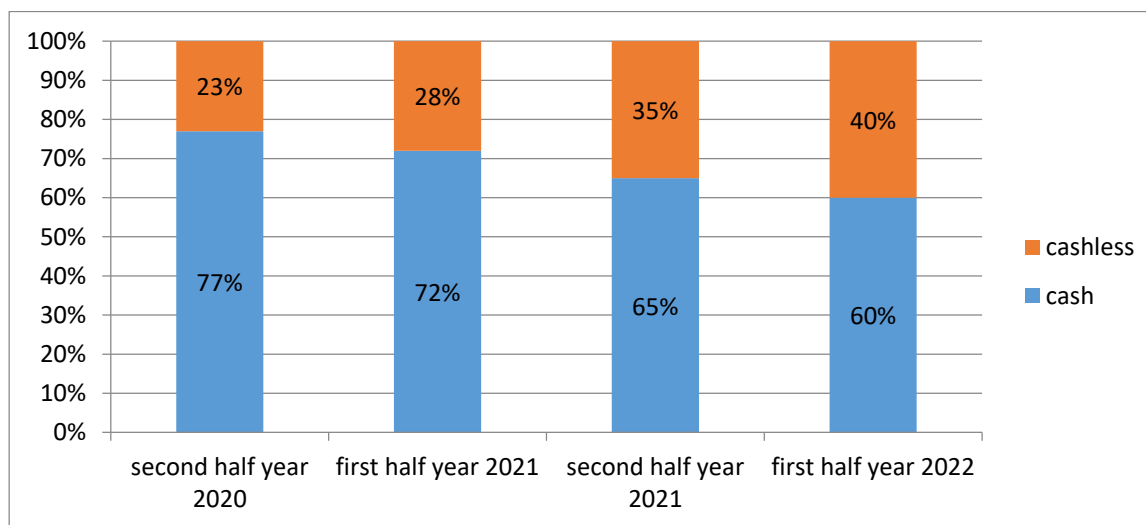

Chart 3. The volume of transactions carried out in the National Payment System (billion manat)

In order to increase the efficiency of non-cash payment operations, to execute settlements in a short time, to minimize the risk of liquidity in countries with rapid development of information and communication technologies, the application of innovative payment methods such as "instant payment", "mobile payment", "mobile wallet", etc. is widespread. Recently, the expansion of activities of non-bank payment service providers has been seen to intensify competition in the digital payments market.

It should be noted that the number of cash payments during the operations carried out in the National Payment System in our republic during the last two years has decreased, giving way to non-cash payments. Thus, if we look at the volume of transactions carried out in the National Payment System, we will see that the volume of non-cash payments has increased from 23% to 40%. Cash payments have also increased in the number of transactions carried out in the National Payment System during the investigated period, reaching 60% to 76%.

As indicated in the "State Program for the Expansion of Digital Payments in the Republic of Azerbaijan in 2018-2020", in order to expand the e-commerce infrastructure, determining the minimum internet

speed requirements for internet providers and mobile operators in the regions, creating an unparalleled logistics infrastructure that meets modern requirements, it is planned to increase the potential of "Azerpost" LLC for the delivery of products purchased from e-commerce networks to consumers without delay. In addition to post offices, the use of "smart-banderol" boxes, which work 24/7, is encouraged. [4]

FINDINGS AND DISCUSSION

The level of development of ICT in the country is of great importance in the expansion and development of electronic commerce. As in developed countries, there are wide development prospects in the ICT sector in Azerbaijan. It is planned to expand the coverage of modern new technologies (services) to 70% in the field of ICT in Azerbaijan by 2025. Therefore, the goal is to achieve widespread application of digitalization in economic and social processes (e-commerce, e-government, e-health, e-banking, e-education, etc.) and public administration. ICT reforms will create an opportunity to open new jobs in many areas of the country's economy, develop the private sector, as well as increase the revenues of the state budget and effectively manage expenses. It is planned to continue innovation-oriented reforms in the ICT sector until 2025. Increasing the variety and volume of modern services in the country, expanding the scope of high-speed and broadband network are important issues. It is in this way that it will be possible to succeed in developing the country's economy, raising the technical literacy of the population in the society, and forming a digital economy in the country. It is clear that information and communication technologies are the most influential factor in the development of the non-oil sector. In order to investigate the impact of ICT, regular analyzes are conducted on the dynamics of production in the GDP in the oil and non-oil sectors of the country's economy, and certain results are obtained. As a result, on the basis of these, the main development directions and policies in both oil and non-oil sectors are determined. [2]

One of the main directions of the implemented state policy is taking measures to ensure the integration of electronic signatures, including "ASAN signature", as well as electronic signature certificates issued outside of Azerbaijan and recognized in the Republic of Azerbaijan, into the relevant portal. [5]

CONCLUSION

During e-commerce, people buy and sell various types of products, provide services and perform work online through certain payment systems. That is why it is necessary to have a modern and accessible internet infrastructure, advanced logistics and electronic payment systems, as well as effective tax and customs regulation, accurate and realistic statistics, and electronic education for the development of e-commerce in the country. Currently, with e-commerce, which is used in many countries of the world, the consumer can trade by connecting to the Internet from his/her home, workplace, or any place of his/her choice. The conducted studies show that developed countries such as the USA, China, England, Japan, and Germany differ in terms of the volume of e-commerce.

In modern times, electronic commerce is becoming an important component of our life in Azerbaijan, as it is all over the world. E-commerce is highly efficient for making purchases from long distances in a quick time. Not only buyers but also entrepreneurs see the benefits of e-commerce. Because, unlike an entrepreneur engaged in traditional trade, an entrepreneur engaged in e-commerce does not rent an object for a certain amount, does not spend money on employee maintenance and other expenses by paying wages. E-commerce has many other benefits. For example, expanding the scope of activities of courier and logistics companies, creating new jobs, stimulating state revenues and promoting the country through the introduction of local products to foreign online sales platforms, etc. [6]

It is for the listed reasons that electronic commerce in our republic is expanding its scope day by day. Thus, the volume of electronic trade in Azerbaijan has increased 5 times during 2018-2020. Also, during 2021, the population of the country made payments in the amount of 7 billion 208 million manats in the electronic trade network. This indicator is 86% more than in 2020. [7]

REFERENCES

1. Infographic for digital payments. <https://www.cbar.az/pages/stats>

2. R. A. Balayev. 2022. "Economic Relations in the digital environment: agrarian and urbanization aspects". Baku
3. А. В. Кешелава, В. Г. Буданов, В. Ю. Румянцев и др. 2017. Введение в «цифровую» экономику. Москва
4. <https://e-qanun.az/framework/40164>
5. <https://president.az/az/articles/view/22892>
6. <https://report.az/analitika/azerbaycanda-elektron-ticaretin-inkisafi-nelerden-asilidir-arasdirm/>
7. <https://marja.az/82425/azerbaycanda-e-ticaretin-hecmi-rekorda-catib-qrafik>

**ZƏFƏRDƏN QURUCULUĞA: QARABAĞIN İNVESTİSİYA CƏLBEDİCİLİYİNİN
PRİORİTET İSTİQAMƏTLƏRİ**

i.f.d.Ruhiyyə Hüseynova

Mingəçevir Dövlət Universiteti

XÜLASƏ

Məqalədə işğaldan azad edilmiş Qarabağ və digər torpaqlarımızın potensialı və investisiya cəlbediciliyinin prioritet istiqamətləri müəyyənləşdirilmişdir. Azərbaycanın sosial- iqtisadi siyasətinin 6 əsas hədəfi müəyyən edilmişdir ki, bunlar makroiqtisadi sabitliyin qorunub saxlanması, iqtisadi davamlılığın və iqtisadiyyatda şəffaflığın artırılması, milli iqtisadiyyatın və ixracatın rəqabət qabiliyyətinin artırılması, dövlət müəssisələrinin səmərəliliyi, özəl investisiyaların genişləndirilməsi və prioritet sahələrin inkişaf etdirilməsi, milli yenilik ekosisteminin və insan kapitalının inkişafının sürətləndirilməsi, işğaldan azad edilmiş ərazilərin bərpası, pandemiya dövründə və pandemiya sonrakı dövrdə xalqın sağlamlığının qorunması, sosial müdafiə və sosial təminatın gücləndirilməsi, ekoloji tarazlığın qorunması, resurslardan səmərəli istifadə kimi mühüm məsələlərdir. Böyük tarixi zəfərimizdən sonra quruculuq işləri başlanılan işğaldan azad olunmuş ərazilərin bərpası ilə bağlı prioritet istiqamətlər müəyyənləşdirilmişdir. Bu ərazilərdə dağ-mədən sənayesi, metallurgiya, yeyinti sənayesi, emal sənayesi, turizm-rekreasiya, yaradıcı sənaye, əczaçılıq, taxılçılıq, tərəvəzçilik, üzümçülük, pambıqçılıq, meyvəçilik, heyvandarlıq, quşçuluq, arıçılıq, tikini materialları kimi sahələr inkişaf potensialına malikdir. Bu sahələrə yatırılan sərmayələr həm qeyri-neft ixracının artması və idxalın əvəzlənməsi, həm də dəyər zəncirlərinə qoşulmaq nöqtəyi-nəzərindən əhəmiyyət kəsb edəcək. Qarabağda minatəmizləmə işləri, daha sonra infrastruktur layihələrin gerçəkləşməsi, investorların cəlb edilməsi vacib məsələlərdi ki, bu istiqamətdə gərəkli addımlar atılır. Yerli və xarici sərmayədarların investisiya yatırması üçün Qarabağ və işğaldan azad edilmiş digər ərazilər cəlbedici məkandır, çünki bu ərazilərin böyük iqtisadi potensialı və təbii ehtiyatları vardır. Regionun günəş, külək, su potensialı vardır. Həmin torpaqlar kənd təsərrüfatının inkişafı baxımından, yanaşı olaraq emal sənayesinin inkişafı baxımından çox yararlıdır. Bu rayonlarda daxili və xarici turizm imkanları kifayət qədər böyükdür. Beynəlxalq təcrübədən istifadə edilərək bölgədə ilk dəfə olaraq “Yaşıl enerji” zonası, “Ağıllı kənd” pilot layihəsi olan eksperimental layihələrin icrası, həyata keçirilməsi innovativ yönümlü addımların gerçəkləşməsi bu ərazilərin modern inkişafına səbəb olacağı barədə fikir irəli sürməyimizə təkan verir. İşğaldan azad olunan ərazilərimizin mövcud potensialı, xammal və təbii ehtiyatlar və məhsuldar torpaq sahələrinin həcmi nəzərə alsaq, bərpa mərhələsindən sonra qısa zamanda həmin rayonlarımızda məhsul istehsalının 8 dəfəyədək artacağı proqnozlaşdırılır. Qarabağda investorların maraqlarına səbəb ola biləcək resurslar, strateji aktivlər, səmərəlilik və bazarlar mövcuddur. Bu ərazilərimizin böyük iqtisadi potensialı və təbii ehtiyatları vardır. Həmçinin bu ərazilər həm yerli və xarici investisiyaların cəlbi, həm də əhalinin məşğulluğunun təmin edilməsi baxımından dövlət siyasətinin bir parçası olacaq.

Azərbaycan xarici investorlar üçün cəlbedici məkandır. Ölkəyə investisiyaların cəlb edilməsi zamanı fondların ərazi üzrə paylanması, investisiya mandatları və məqsədləri, eləcə də investisiya qoyuluşuna mane olan hallar nəzərə alınır. Bu ərazilərdə bərpa quruculuq işlərinin geniş vüsət alması, investisiya layihələrinin reallaşması prioritet istiqamətdir. Qarabağ və digər işğaldan azad olunmuş ərazilərimizin iqtisadi potensialının araşdırılması və bu istiqamətdə layihələrin dəstəklənməsi, uyğun olaraq yerli və xarici sərmayədarların investisiya yatırımı istiqamətləri və cəlbediciliyi, stimullaşdırılması haqqında məqalədə geniş və əhatəli yanaşma və fikirlər əks olunub.

Açar sözlər: İnfrastruktur layihələr, investorlar, investisiya, turizmin inkişafı, ”Yaşıl enerji”

Prezident İlham Əliyev: “Qarabağ ölkəmizin ən gözəl və bərəkətli regionlarından biridir. Regionun bərpası ilə bağlı bizi çox işlər gözləyir.” Azərbaycan öz tarixinin mühüm dövrünü yaşayır. 30 ilə yaxın davam edən Ermənistan işğalına son qoymaq üçün Ali Baş Komandan İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə Azərbaycan Ordusu möhtəşəm tarix yazaraq 44 günlük Vətən müharibəsində düşməni darmadağın etdi.

Ordumuzun tarixi qələbəsini fərəhlə, qürurla, böyük iftixarla səsləndiririk. Xalqımızın yenilməz ruhu, qüdrətli Sərkərdəsi və məğlubedilməz Ordusu ilə Azərbaycanın müstəqilliyi, suverenliyi və sərhədlərinin bütövlüyü uğrunda verdiyi Şəhidlərin qanıyla suvarılmış torpaqlarımızda Xeyirin Şər üzərində qələbəsi, ədalətin qalib gəlməsi, sonunda Böyük Zəfər hər birimizdə iftixar hissi doğurur. Böyük tarixi zəfəri bizlərə yaşadan, gənc yaşlarında şəhidliyi və qaziliyi seçən igid oğullarımızın hamısı hər birimizə eyni dərəcədə əziz və yaxındılar. Vətən uğrunda canlarından keçən Şəhidlərimizə rəhmət, Qazilərimizə şəfa diləyirik. Artıq işğaldan azad olunmuş torpaqlarımızda Xarıbülbül yenidən göyərməyə başlayır. Prezident İlham Əliyev: “Biz qəhrəmanlarımızı heç vaxt unutmayacağıq. Lakin, eyni zamanda, biz gələcəyə baxmalıyıq və əraziləri, tam viran qalmış ərazini yenidən qurmalıyıq və biz bunu edəcəyik, artıq bu işlərə başlanılıb”.

Hər bir dövlət öz resurslarına əsasən strateji inkişaf xətti seçməlidir. Prezident İlham Əliyev: “Azərbaycan müasirləşir, yeniləşir, hər bir yerdə, hər bir bölgədə və hər bir sahədə çox böyük quruculuq, abadlıq işləri aparılır”. Bildiyimiz kimi önümüzdəki 4 ildə Azərbaycanın sosial- iqtisadi siyasətinin 6 əsas hədəfi müəyyən edilmişdir ki, bunlar makroiqtisadi sabitliyin qorunub saxlanması, iqtisadi davamlılığın və iqtisadiyyatda şəffaflığın artırılması, milli iqtisadiyyatın və ixracatın rəqabət qabiliyyətinin artırılması, dövlət müəssisələrinin səmərəliliyi, özəl investisiyaların genişləndirilməsi və prioritet sahələrin inkişaf etdirilməsi, milli yenilik ekosisteminin və insan kapitalının inkişafının sürətləndirilməsi, işğaldan azad edilmiş ərazilərin bərpa, pandemiya dövründə və pandemiya sonrakı dövrdə xalqın sağlamlığının qorunması, sosial müdafiə və sosial təminatın gücləndirilməsi, ekoloji tarazlığın qorunması, resurslardan səmərəli istifadə kimi mühüm məsələlərdir.

Qarabağ və digər ərazilərimizin işğaldan azad edilməsi, bu ərazilərlə bağlı prioritet inkişaf istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsinə şərait yaratdı. “Azərbaycan Respublikası regionlarının 2019–2023-cü illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı”na əsasən, digər iqtisadi rayonlardakı kimi, Kəlbəcər-Laçın iqtisadi rayonu və 1991-2021-ci illərdə Yuxarı Qarabağ adlandırılan, işğaldan azad ediləndən sonra Qarabağ adlandırılan iqtisadi rayonunun inkişafı, habelə burada kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalı və emalı sahəsinin inkişafı, sənayenin inkişafı istiqamətində tədbirlərin davam etdirilməsi, meyvəçiliyin və pambıqçılığın inkişafı istiqamətində tədbirlərin həyata keçirilməsi, kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalının inkişafına xidmət edən infrastrukturun maddi-texniki bazasının yaradılması və möhkəmləndirilməsi, yerli əhəmiyyətli avtomobil yollarının, eləcə də kəndlərin giriş yollarının və kəndlərarası avtomobil yollarının tikintisinin aparılması, içməli su təchizatının istifadəsi və yaxşılaşdırılması sahəsində işlərin həyata keçirilməsi, enerji təchizatının təşkili və inkişaf etdirilməsi, telekommunikasiya və poçt xidmətlərinin təşkili və yaxşılaşdırılması, yaşayış binalarının tikintisi və abadlıq-quruculuq işlərinin aparılması, səhiyyə müəssisələrinin tikintisi, idman-sağlamlıq və təhsil müəssisələrinin tikintisi və s. istiqamətlərdə işlərin aparılması prioritet istiqamətdir.

Hazırda Azərbaycanda insan kapitalının inkişaf etdirilməsi, qeyri-neft sektorunun inkişafı, biznes mühitinin yaxşılaşdırılması, iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi istiqamətində islahatlar aparılır. Bu islahatların davam etdirilməsi orta və uzunmüddətli dövrdə təhsilin (xüsusilə təhsilin ixtisaslı kadr hazırlığı pillələrində) keyfiyyətinin yüksəldilməsi, infrastrukturun və “elm-təhsil-istehsal” əlaqələrinin çevik idarəetmə mexanizminin qurulması, eləcə də şirkətlərin qlobal dəyər zəncirinə qoşulmaqla dünya bazarlarına inteqrasiyası üçün əhəmiyyətlidir.

Prezident İlham Əliyevin qeyd etdiyi kimi, ölkəmizin gələcəyi elə planlaşdırılmalıdır ki, uzunmüddətli dayanıqlı inkişaf təmin edilsin, müstəqillik əbədi olsun, ölkəmizin qüdrəti artsın və Azərbaycan xalqı təhlükəsiz şəraitdə öz dədə- baba torpağında yaşasın. Dayanıqlı inkişafın təmin edilməsi istiqamətində ölkəmizdə əhəmiyyətli islahatlar aparılır. Ölkəmizdə sağlam düşüncəli, bacarıqlı gənc kadrların önə çəkilməsinə şərait yaradılır. Ölkə rəhbərinin çıxışından irəli gələn müəyyən məqamlar onu deməyə əsas verir ki, biz Cənubi Qafqazda sağlam mühitin dərinləşməsi üçün çalışacağıq, daxili siyasətdə xalq-iqtidar birliyi dərinləşən islahatlarla möhkəmlənir, xarici siyasətdə isə strateji müttəfiqlərin düzgün seçilməsi, tərəfdaşlarla da milli maraqlarımıza uyğun siyasətin müəyyənləşdirilməsi bizi dünyanın aparıcı dövləti sırasında öz mövqeyimizdə sabit edəcəkdir.

Bildiyimiz kimi, torpaqlarımızın işğaldan azad edilməsi hədsiz sevinc bəxş etsə də, gördüyümüz mənzərə ürək ağrısı gətirdi. Qarabağımızın füsunkar təbiəti talan edilmiş, mədəni, tarixi abidələrimiz dağıdılmışdır. İşğaldan azad olunmuş ərazilərdə minatəmizləmə işləri aparılması ilə yanaşı, Qarabağ və

digər işğaldan azad edilmiş ərazilərlə bağlı prioritet vəzifələr müəyyənləşdirilmişdir. Bu, abadlıq-quruculuq işləri ilə bölgənin imicini özünə qaytarmaq üçün ilk növbədə infrastruktur layihələr və yol çəkilişini ön plana çəkdi. Yol mədəniyyətdir, inkişafın başlanğıcıdır. Azərbaycanın mədəniyyət paytaxtı Şuşa şəhərinə çəkilən yolların birinin “Zəfər” yolu adlandırılması, məhz Şuşanın azad olduğu günün qələbəmizin tarixi kimi müəyyənləşdirilməsi ilə bağlıdır. Ümumilikdə abadlıq-quruculuq işləri düşünülmüş, bu işlərin planlı şəkildə aparılması üçün layihələrə beynəlxalq təcrübəsi olan şirkətlər cəlb olunmuşdur. Nəzərdə tutulmuşdur ki, görülən işlər ərazinin coğrafi mövqeyinə uyğun olmalı, tarixi və mədəni irsimiz qorunmalıdır. Böyük zaman tələb edən bu işlərin keyfiyyətli icrası üçün bütün güclər səfərbər olunmuşdur. Bölgənin abadlaşdırılması, quruculuq işlərinin həcmi ölkəmizin iqtisadi gücünü bir daha nümayiş etdirəcək. Görülən işlərin olduqca böyük ərazilər əhatə etməsi layihələrdə hər bir kəsin iştirakına imkanlar açır. Həmçinin yeni infrastruktur layihələr sayəsində Avrasiyaya yeni nəqliyyat damarının açılması Azərbaycanın tranzit ölkə kimi nüfuzunu qaldıracaq. Böyük maliyyə tələb edən irimiqyaslı layihələrdə iştirak etmək istəyən ölkələrin və şirkətlərin sayının çoxluğu Azərbaycana olan etimadın, etibarın nəticəsidir. Azərbaycan hər bir zaman beynəlxalq layihələrin icrasında özünü etibarlı tərəfdaş kimi tanıtmışdır.[6]

Ölkəyə cəlb olunan investorların daha effektiv seçilməsi məqsədilə onların təhlil edilməsi və fərqli xüsusiyyətlərinə görə müxtəlif kateqoriyalara ayrılması, investorlara ən uyğun fərdi yanaşma metodlarının tətbiqi imkanları araşdırılacaqdır. Belə yanaşmalardan biri fondların əlverişlilik (əlçatanlıq, qoyulan investisiyaların intensivliyi, yanaşmanın mürəkkəbliyi) və cəlbəedicilik (aktivlərin səhm kapitalı və regionlar üzrə bölgüsü, gözlənilən maliyyə vəsaiti axını, investisiyaların zaman müddəti) baxımından təhlil edilməsi ola bilər. Digər yanaşma isə investorların risk və rentabellik baxımından müxtəlif kateqoriyalara bölünməsi ola bilər. Ölkəyə investisiyaların cəlb edilməsi zamanı fondların ərazi üzrə paylanması, investisiya mandatları və məqsədləri, eləcə də investisiya qoyuluşuna mane olan hallar nəzərə alınır.

Qarşıda duran əsas məsələ Azərbaycanın tarixi qələbəsinin nəticələrinin möhkəmləndirilməsi və əbədiləşdirilməsi üçün işğaldan azad olunan Qarabağ bölgəsində əhalinin dayanıqlı məskunlaşmasını təmin etmək və həmin ərazilərin cəmiyyətin ən sağlam, müasir və abad yaşayış mühitinə çevrilməsi üçün müasir prinsiplərə əsaslanan komfortlu yaşayış mühitinin yaradılmasıdır. Məlum olduğu kimi, artıq bərpa-quruculuq prosesinə diqqətlə koordinasiya olunan tərzdə, vahid mərkəzdən idarə edilərək başlanılıb. Xüsusilə qeyd etmək lazımdır ki, işğaldan azad edilən ərazilərimizin kifayət qədər böyük iqtisadi potensialı var. Həmin torpaqlar kənd təsərrüfatının inkişafı baxımından vacib ərazilər hesab olunur. İşğaldan azad olunan ərazilərimizin mövcud potensialı, xammal və təbii ehtiyatlar və məhsuldar torpaq sahələrinin həcmi nəzərə alsaq, bərpa mərhələsindən sonra qısa zamanda həmin rayonlarımızda məhsul istehsalının 8 dəfəyədək artacağı proqnozlaşdırılır. Nəzərə alsaq ki, bu rayonlar növbəti mərhələdə Azərbaycan iqtisadiyyatına, xüsusən də ölkənin ərzaq təminatına və ərzaq təhlükəsizliyinin formalaşmasına xüsusi töhfə verəcək bu istiqamətdə indi həmin ərazilərdə artıq kənd təsərrüfatı fəaliyyətinə də başlanılıb, 7 min hektardan çox ərazidə payızlıq buğda əkilir. Bunun üçün əvvəlcə ərazi minalardan təmizlənilir. Bu sahədə də Azərbaycan geniş beynəlxalq əməkdaşlığa hazırdır və müxtəlif şirkətlərdən çoxlu təkliflər daxil olur. Müəyyən iş növləri barədə müxtəlif ölkələrdən sifarişlər alınır. Bunlar şəhərlərin planlaşdırılması, obyektlərin, o cümlədən infrastruktur obyektlərinin, yolların, körpülərin, elektrik stansiyalarının tikintisi ilə bağlıdır. Hazırkı dövrdə postmüharibə dövrü həqiqətən yeni perspektivlər açır. Əməkdaşlıq, qarşılıqlı ticarət, kommunikasiyaların açılması, yeni nəqliyyat dəhlizlərinin açılması üçün nadir imkanlar yaranır.[4]

Qarabağ bölgəsinin iqtisadi potensialı müəyyənləşdirilərkən, münbit torpaqlara malik ərazilərdə kənd təsərrüfatının – maldarlığın, əkinçiliyin inkişafı üçün əlverişli şəraitin olmasını xüsusilə qeyd etmək istərdim. Görüləcək işlərin sürətinin artırılması və şəraitin yaxşılaşdırılması üçün beynəlxalq miqyaslı bir neçə aeroportun tikilməsi, ilkin icra olunacaq layihələrdəndir. Hər bir rayonun coğrafi mövqeyinə uyğun işlərin görülməsi nəzərdə tutulmuşdur. İlkin olaraq layihələrin icrası üçün təyin olunan investisiyalara uyğun artıq bir çox beynəlxalq şirkətlərlə müqavilələrin bağlanması bölgəyə və bu bölgədə görülməli işlərə olan marağın böyüklüyündən irəli gəlir. Beynəlxalq təcrübədən istifadə edilərək bölgədə ilk dəfə olaraq eksperimental layihələrin icrası həyata keçiriləcək. “Yaşıl enerji” zonası, “Ağıllı kənd” pilot layihəsi bu layihələr sırasında oldu.

Görüləcək işlərin Baş Planının hazırlanması və bir sıra infrastruktur layihələrin icrasına başlanması artıq arzularımızın tezliklə reallaşdırılacağından xəbər verir. Görülən işlər zamanı müasir texnologiyalardan istifadə olunması görüləcək işlərin, həyata keçiriləcək layihələrin həcminin və keyfiyyətinin yüksək olacağını sübut edir.

2021-ci ilin dövlət büdcəsində ərazilərimizin bərpası və yeniqənqurulması üçün 2,2 milyard manat vəsaitin ayrılması planlaşdırılan işlərin əhatə dairəsi, miqyası və intensivliyi ilə bağlı əyani mənzərə yaradır. Növbəti illərdə 1,5 milyard manatdan az olmayacaq bu vəsaitlərdən məqsədyönlü, şəffaf və ünvanlı istifadənin təmini məqsədilə yeni, müsbət reputasiyalı, şəffaf idarəetməyə malik publik hüquqi şəxsin yaradılması obyektiv zərurətdən irəli gəlir. QDF-nin Müşahidə Şurasında aidiyyəti bir sıra dövlət qurumlarının rəhbərlərinin təmsil olunması bərpa və yeniqənqurma işləri zamanı koordinasiyanın sürətlənməsinə və idarəçilikdə səmərəliliyin yüksəlməsinə imkan verəcək. Məqsəd həm də işğaldan azad olunmuş ərazilərin Cənubi Qafqaz regionunda abad və müasir zonaya çevrilməsi istiqamətində həyata keçirilən tədbirlərin vahid mərkəzdən reallaşdırılmasıdır.

“Qarabağ Dirçəliş Fondu” böyük biznes potensialına malik olan işğaldan azad edilmiş ərazilərimizə sərmayələr üçün etibarlı təminat mexanizmləri formalaşdırmaqla, eyni zamanda yerli və xarici sərmayələr təşviq edəcək. İşğaldan azad edilmiş ərazilərin bərpası və inkişafı ilə bağlı kompleks yanaşmanı təmin etmək üçün dörd mərhələ üzrə fəaliyyət nəzərdə tutulur: 1) Xüsusi idarəetmə forması və təhlükəsizlik; 2) Strateji əhəmiyyətli infrastruktur məsələlərinin həlli; 3) Sosial xidmətlərin təmin edilməsi; 4) İqtisadiyyatın yenidən qurulması və davamlı inkişaf etdirilməsi.[5]

İşğaldan azad edilmiş ərazilərimizin böyük iqtisadi potensialı və təbii ehtiyatları var: bu ərazilər həm yerli və xarici investisiyaların cəlbə, həm də əhalinin məşğulluğunun təmin edilməsi baxımından dövlət siyasətinin bir parçası olacaq. 2016-cı il aprel döyüşlərindən sonra Cəbrayıl rayonunun Cocuq Mərcanlı kəndi qısa müddətdə yenidən qurulmuşdur. Bu baxımdan qeyd etməliyik ki, işğaldan azad edilən torpaqların az müddətdə inkişafının uğurlu təcrübələri vardır. Azad edilən rayonlar işğaldan əvvəl üzümçülük, pambıqçılıq, taxılçılıq, heyvandarlıq sahəsində xüsusi paya malik idi. Bu ərazilərin aqrar istehsal və ixrac potensialı kifayət qədər böyükdür. Şuşa, Füzuli, Kəlbəcər və Zəngilan əraziləri böyük turizm potensialına malikdir. Dünyanın ən qədim insan məskənlərindən olan Azıx mağarası Füzuli rayonu ərazisində yerləşir. Bu rayonlarda daxili və xarici turizm imkanları kifayət qədər böyükdür. İsti su mənbələri ilə zəngin Kəlbəcərdə sağlamlıq turizminin inkişaf etdirilməsi, mədəniyyət turizm marşrutlarının bərpa olunması prioritet istiqamətdir.

Prezident İlham Əliyev: “Biz böyük layihə olan Cənub Qaz Dəhlizini tamamlamağa çox şadıq. BP əvvəldən strateji tərəfdaşımızdır, Azərbaycanda həyata keçirilən əsas layihələrdə investor qismində çıxış edib. İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə böyük potensialımız var. Britaniya şirkətləri buna maraq göstərir. Regionun çox yaxşı günəş, külək, su potensialı var.” Qarabağın inkişafı ilə bağlı, həmçinin alternativ enerji mənbəyinə çevrilməsi prioritet məsələlər sırasındadır. Hələ müharibədən əvvəl Azərbaycan bərpa olunan enerjiyə investisiyalar cəlb etməyə nail olmuşdu. İki iri beynəlxalq şirkət ümumi həcmi 440 meqavata bərabər günəş və külək elektrik stansiyaları tikintisinə sərmayə yatırmaq arzusunda olduqlarını bildirmişlər. Dünyanın aparıcı enerji şirkətləri arasında tender keçirilib və iki şirkət ən yaxşı təkliflər irəli sürmüşdür. Kəlbəcər- Laçın zonasında külək stansiyaları yaradılması nəzərdə tutulub, çünki orada çox güclü küləklər olur, Zəngilan-Cəbrayıl zonasında isə günəş stansiyaları nəzərdə tutulub, çünki orada günəş şüalarının il ərzində miqdarı da çox böyükdür və əgər belə demək olarsa, günəş şüalarının keyfiyyəti də buna imkan verir. Ölkə rəhbəri tərəfindən Azərbaycanın müvafiq strukturlarına əcnəbi tərəfdaşlarla bu məsələlər üzərində işləmək tapşırığı verilmişdir. Cənab Prezident işğaldan azad edilmiş əraziləri “Yaşıl enerji” zonası elan etdiyini və bunun üçün, ilk növbədə, bərpa və quruculuq işlərində investorlar gözlədiyini vurğulayıb.

Ötən il bir sıra layihələr başa çatdırıldı, eyni zamanda yenilərin təməli qoyuldu. İcrası başa çatan Güləbird Su-Elektrik Stansiyası, 7 yarımstansiya, Suqovuşan və Talişa gedən yollar istifadəyə verildi, Zəfər yolu, Füzuli Beynəlxalq Hava Limanı, Ağalıda "Ağıllı kənd" kimi nəhəng və möhtəşəm layihələr tam başa çatdırıldı. Şuşanın su və elektrik təchizatı təmin edildi, Bülbülün ev-muzeyi, Molla Pənah Vaqifin məqbərəsi, o cümlədən büstü, Üzeyir bəy Hacıbəylinin heykəli, Xarıbülbul və Qarabağ hotellərinin açılışı əlamətdar gün kimi zəfər tariximizin səhifələrinə yazıldı.

Bildiyimiz kimi, Qarabağ və digər işğaldan azad olunmuş ərazilərimizdə kifayət qədər işlər görüldü başa çatdırılmış, tikinti-quruculuq işləri sürətlə davam edir. Hadrutda inşası davam edən qovşaq yarımstansiyası və Rəqəmsal İdarəetmə Mərkəzi isə xüsusilə əhəmiyyətli yarımstansiya. Şükürbəyli, Hadrut və Şuşa yarımstansiyaları arasında yaradılan qovşaq yarımstansiyası Hadrut qəsəbəsində, eləcə də Zəngilan, Cəbrayıl və Qubadlı rayonlarında qurulacaq infrastrukturun elektrik enerjisinə olan tələbatını qarşılıyacaq.[9]

Prezident İlham Əliyev və Türkiyənin Prezidenti Rəcəb Tayyib Ərdoğanın açılışını etdiyi Zəngilan Beynəlxalq Hava Limanı da qısa müddət ərzində həyata keçirilən möhtəşəm layihələrdən biridir.

2021-ci ilin aprel ayında tikintisinə başlanılan beynəlxalq hava limanı İkinci Qarabağ müharibəsində işğaldan azad edilmiş ərazilərdə inşa edilən ikinci beynəlxalq hava limanıdır. Hava limanı Zəngilanı beynəlxalq nəqliyyat-logistika mərkəzinə çevirmək üçün imkanlar yaradır.

İqtisadçı deputat Vüqar Bayramov: “Regionda baş verən iqtisadi və geosiyasi dəyişikliklər işğaldan azad olunan ərazilərimizdə 3 hava limanına niyə ehtiyacın olduğunu bir daha təsdiq etdi. Hər 3 hava limanı bütün növ təyyarələri qəbul edə biləcək. Zəngilan iqtisadi və turizm baxımından böyük potensiala malik rayondur. Burada istehsal olunan məhsullar ölkəmizdə istifadə olunmaqla yanaşı, birbaşa xarici ölkələrə çıxarıla biləcək. Zəngilan Hava Limanı yaxın gələcəkdə istifadəyə veriləcək Zəngəzur dəhlizinə inteqrasiya olunacaq. Bundan sonra hava limanı şərq-qərb, şimal-cənub nəqliyyat dəhlizlərinin də elementinə çevriləcək. Bu da Zəngilan daxil olmaqla həmin ərazilərimiz vasitəsilə daşınan beynəlxalq yüklərin həcmnin artmasına və Azərbaycanın daha çox gəlir əldə etməsinə imkan verəcək. Şərqi Zəngəzurdə turizm potensialı yüksək olduğundan bu hava limanının tikilməsi yerli və beynəlxalq uçuşlar baxımından əhəmiyyətlidir”. [9]

Bu il Ağdamın Eyvazxanbəyli kəndində Atçılıq Nəsilartırma Mərkəzinin, Ağdam rayonunun Xıdırlı və Kəngərli kəndlərinin, şəhərin daxili yol və kommunikasiya şəbəkəsinin, City Hotel Ağdam mehmanxanasının, eləcə də Ağdamdan köçkün düşən əhali üçün inşa olunacaq 470 mənzildən ibarət yaşayış məhəlləsinin, şəhərin dəmir yolu və avtovağzal kompleksinin, Sarıcalı kəndinin təməli qoyulub. Ağdam şəhər 1 saylı məktəbin, Ağdam Sənaye Parkının bərpası artıq yekunlaşmaq üzrədir. Şəhərdə 2024-cü ildə bir sıra tikintilərin başa çatdırılması nəzərdə tutulub.

Hazırda Qarabağ və Şərqi Zəngəzurdə çoxsaylı layihələrin icrası davam edir. Şuşada birinci məhəllənin, Laçın Beynəlxalq Hava Limanının, Cəbrayıldə “Araz Vadisi İqtisadi Zonası” Sənaye Parkının, “KamAZ” ASC ilə “Gəncə Avtomobil Zavodu” İstehsalat Birliyinin birgə servis mərkəzinin, mərkəzi xəstəxananın, akademik Mehdi Mehdiyadə adına tam orta məktəbin, ilk çoxmənzilli yaşayış məhəlləsinin, memorial kompleksin, Füzulidə çoxmənzilli yaşayış məhəlləsinin, Rəqəmsal Stansiya İdarəetmə Mərkəzinin, Rəqəmsal Yarımstansiyanın, “Dost Aqropark”ının, Şuşada Radio-Televiziya Yayım Stansiyasının, mərkəzi xəstəxananın tikintisi yekunlaşmaq üzrədir.

Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev və Türkiyə Prezidenti Rəcəb Tayyib Ərdoğan Zəngilan rayonunda “Dost Aqropark” ağıllı kənd təsərrüfatı kompleksinin birinci mərhələsinin açılışında iştirak ediblər.

Layihənin birinci mərhələsində inzibati binalar, 5200 kvadratmetrlik qapalı, 113 min kvadratmetrlik açıq tipli heyvandarlıq kompleksləri, sosial obyektlər, kafe, kinoteatr, istirahət zonası, üzgüçülük hovuzu, xidməti heyətin yaşayışı üçün binalar tikilib. Kompleksə 3500 baş cins qaramal gətirilib və əkinçilik məhsullarının istehsalı həyata keçirilib. Ötən il əkinə aparılan buğda və arpanın biçini başa çatdırılıb.

Bütün bunlarla yanaşı, Qarabağ və Şərqi Zəngəzurdə işğaldan azad edilmiş bütün əraziləri əhatə edən yol şəbəkəsi qurulur. Əhmədbəyli-Füzuli-Şuşa, Füzuli-Hadrut, Hadrut-Cəbrayıl-Şükürbəyli, Horadiz-Cəbrayıl-Zəngilan-Ağbənd, Bərdə-Ağdam, Toğanalı-Kəlbəcər-İstisu, Kəlbəcər-Laçın, Xudafərin-Qubadlı, Laçın, Qubadlı-Eyvazlı, Füzuli-Ağdam yolları ən müasir standartlar səviyyəsində inşa olunur. Bu layihələr üzrə avtomobil yollarının uzunluğu 700 km-dən artıq olacaq. Bu yolların bir qismi ən mürəkkəb relyef şəraitində inşa olunur. Bütün bu bərpa işləri yaxın gələcəkdə Qarabağımızın daha da çiçəklənəcəyindən xəbər verir.[9]

Yaxın gələcəkdə perspektivlərlə bağlı onu da qeyd edək ki, təbii sərvətlərin, faydalı qazıntıların işlənilməsi investisiyaların qoyuluşu baxımından böyük perspektiv vəd edir. Son illərdə Azərbaycanın qeyri- neft ixracında qızıl mühüm yer tutur. Həm dünya bazarlarında qızılın qiymətinin yüksəlməsi, həm də bu sahədəki şirkətlərin müasir istehsal texnologiyalarına sahib olması onu deməyə əsas verir ki, işğaldan azad edilmiş ərazilərdə qızıl yataqlarının istismarı yaxın illərdə Azərbaycan iqtisadiyyatına böyük töhfə verəcəkdir.

Bildiyimiz kimi, cənab Prezident Avropa Yenidənqurma və İnkişaf Bankının yeni prezidenti ilə video formatda görüşü zamanı, bankın iqtisadiyyatımızın şaxələnməsində Azərbaycanı dəstəklədiyinə görə, ölkəmizin enerji layihələrinə, xüsusilə Cənub Qaz Dəhlizinə bir milyard avro dəyərində TAP-a verdiyi dəstəyini vurğulamaqla həmçinin qeyd etdi ki, Azərbaycanın dövlət şirkətləri tərəfindən həyata keçirilən 13 infrastruktur layihə uğurla tamamlanıb. Ölkəmizdə neft satışından toplanan vəsait hesabına özəl sektor, qeyri- neft sənayesi dəstəklənmişdir, inkişaf etmişdir. Hazırda əsas məqsədimiz işğaldan azad edilən ərazilərin bərpaasıdır. Bir milyondan çox keçmiş məcburi köçkün üçün layiqli həyat şəraiti təmin etmək məqsədilə 10 min kvadrat km olan böyük bir ərazinin yenidən qurulması prioritet istiqamətdir. Azərbaycanda hava limanı, avtomagistrallar tikilir, dəmiryolu xəttləri inşa edilir. Prezident İlham Əliyev işğaldan azad edilmiş əraziləri "Yaşıl enerji" zonası kimi elan etdiyini, azad edilmiş zonalarda bərpa olunan enerji mənbələri baxımından böyük potensial olduğundan həmin ərazilərdə bu resurslardan istifadə ediləcəyini bildirib. Həmçinin cənab Prezident Azərbaycan və regionun inkişafında yeni era başladığını, regional əməkdaşlıq üçün yeni imkanların açıldığını, Azərbaycanın əməkdaşlığa, qonşularımızla dürüst şəkildə işləməyə hazır olduğumuzu qeyd edib.

Digər bir aspektdən də yanaşaq. Bildiyimiz kimi, Azərbaycanın ümumi daxili məhsulunda aqrar və turizm sektorunun payı vardır. Hər iki sektor məşğulluğa kifayət qədər təsir göstərən sahələrdir. Bu baxımdan əmək qabiliyyətli əhəlinin məşğulluğunun təmin edilməsi istiqamətində böyük perspektiv yaranır. Geniş miqyaslı bərpa fəaliyyətləri və yeni infrastrukturun qurulması tikinti sektorunun inkişafında yeni üfüqlər, imkanlar açır. Beləliklə ölkədə turizmin inkişafı üçün işğaldan azad olmuş ərazilər əlverişli məkandır. Həmçinin yerli investorların işğaldan azad olunan torpaqlara sərmayə yatıraraq, onun inkişafına çalışmaq öz töhfələrini vermək üçün də real şərait yaranmışdır. Bu istiqamətdə, hər bir kəs bacardığı töhfəni verməklə bölgənin imicinin qaytarılmasında, inkişafında öz mövqeyini nümayiş etdirməsi arzu olunur.

İşğaldan azad olunan ərazilərdə dağ-mədən sənayesi, metallurgiya, yeyinti sənayesi, emal sənayesi, turizm-rekreasiya, yaradıcı sənaye, əczaçılıq, taxılçılıq, tərəvəzçilik, üzümçülük, pambıqçılıq, meyvəçilik, heyvandarlıq, quşçuluq, arıçılıq, tikini materialları kimi sahələr inkişaf potensialına malikdir. Bu sahələrə yatırılan sərmayələr həm qeyri-neft ixracının artması və idxalın əvəzlənməsi, həm də dəyər zəncirlərinə qoşulmaq nöqtəyi-nəzərindən əhəmiyyət kəsb edəcək. Post-konflikt quruculuğu ölkəmizin iqtisadi təhlükəsizliyi, o cümlədən ərzaq təhlükəsizliyi baxımından əhəmiyyətli rol oynayacaq. Bu ərazilərdə investisiyaların təşviqi üçün müxtəlif mexanizmlər, o cümlədən, sənaye parkları və məhəllələri, aqro və texnoparklar və digər investisiya təşviqi mexanizmləri tətbiq edilə bilər. Qarabağda investorların maraqlarına səbəb ola biləcək resurslar, strateji aktivlər, səmərəlilik və bazarlar mövcuddur. Regionun həm 80 milyonluq İran, həm də Naxçıvan üzərindən 83 milyonluq Türkiyə bazarlarına çıxış imkanları ixrac-yönümlü sərmayələr üçün cəlbedicidir. [7]

İşğaldan azad olunmuş torpaqlarımızın bərpa prosesində innovativ texnologiyaların tətbiqi müəyyənləşdirilmişdir. Qabaqcıl ölkələrin təcrübəsindən istifadə etməklə həmin ərazilərin tez bir zamanda çiçəklənib, dirçəlib, inkişaf edəcəyinə əminik. Bu istiqamətdə dövlət səviyyəsində bütün mümkün addımlar atılır. Görülən işlərin nəticəsi bunu deməyə əsas verir ki, Çocuq Mərcanlı və Ağalı kəndi timsalında Qarabağ və bütün işğaldan azad olunmuş ərazilər tamamilə dirçələcək, bərpa olunacaq, müəyyən bərpa-quruculuq işlərindən sonra vətəndaşlarımız öz doğma yurd- yuvalarına qayıdacaq, yaşayacaq- yaradacaqlar. Əminik ki, ulu öndər Heydər Əliyev siyasi kursunun davamçısı, qüdrətli liderimiz Prezident İlham Əliyevin uğurlu daxili və xarici siyasəti nəticəsində Azərbaycan daha da qüdrətlənəcək, cənab Prezidentin qeyd etdiyi kimi, Qarabağ dünyanın cənnət məkanına çevriləcək.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Azərbaycan iqtisadiyyatının milli iqtisadiyyat perspektivi üzrə Strateji Yol Xəritəsi Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 6 dekabr 2016-cı il tarixli sərəncamı

2. “Azərbaycan Respublikası regionlarının 2019–2023-cü illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı”
3. “Azərbaycan 2030: Sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər”, 2 fevral 2021
4. <https://president.az/articles/35693>
5. <http://www.aztv.az/az/news/11968/prezident>
6. <https://moderator.az/cemiyet/371593/dayaniqli-sosial-iqtisadi-inkisafin-azerbaycan-modeli-milli-prioritetler-ve-onlarin-icrasi-mexanizmi/>
7. <https://www.mdu.edu.az/index.php/az/1329-b-y-k-tarikhi-z-f-r-v-az-rbaydzan-n-dayan-zhl-inki-af-n-n-t-min-edilm-sind-investisiya-dz-lbedidziliyinin-prioritet-istizham-tl-ri>
8. http://www.iqtisadiislahat.org/news/vusal_qasimli_qarabag_azerbaycanda_iqtisadi_artimin_ye_ni_drayveri_olacaq-1079
9. <https://www.bakupost.az/qarabagda-quruculuq-isleri-hansi-layihler-basa-catib-daha-neler-planlasdirilir-arasdirma>

**TÜRK DÜNYASI ÜNİVERSİTELERİNİN AKADEMİK İŞBİRLİĞİ ANALİZİ:
BİBLİYOMETRİK BİR YAKLAŞIM**

Prof. Dr. Türker Susmuş

*Ege Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İşletme Bölümü, Muhasebe ve Finansman
Anabilim Dalı*

Doç. Dr. Haydar Yalçın

*Ege Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İşletme Bölümü, Yönetim Bilişim Sistemleri
Anabilim Dalı*

GİRİŞ

Türk Devletleri Teşkilatı (TDT) veya eski adıyla Türk Konseyi veya Türk Dili Konuşan Ülkeler İşbirliği Konseyi, Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan ve Türkiye'nin üye olduğu, Macaristan, Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti ve Türkmenistan'ın da gözlemci statüsünde yer aldığı Türk devletlerinden oluşan bir uluslararası kuruluştur (Çelik, 2017; Ekici, 2022; Gök, 2022). Genel amacı Türk dilleri konuşan devletler arasında kapsamlı işbirliğini teşvik etmek olan bir hükümetlerarası kuruluş olan Türk Devletleri Teşkilatı'nın temeli, 1992 yılında Türkiye'nin başkenti Ankara'da ilki düzenlenen Türk Dili Konuşan Ülkeler Zirvesi ile atılmıştır (Çalışır, 2021; Terzioğlu, 2013). 2006 yılında ise dönemin Kazakistan Cumhurbaşkanı Nursultan Nazarbayev tarafından teşkilat haline getirilmesi önerilen TDT 3 Ekim 2009 tarihinde Nahçıvan'da imzalanan Nahçıvan Anlaşması ile konsey statüsüyle yapılandırılmıştır (Tosun, 2021). 12 Kasım 2021 tarihinde düzenlenen 8. Türk Devletleri Teşkilatı İstanbul Zirvesi sırasında Türk Devletleri Teşkilatı olarak yeniden yapılandırılmıştır (Akpınar, 2022).

Çalışmamızda Türk Devletleri Teşkilatı ülkelerinin uluslararası literatürde yer alan bilimsel araştırma dokümanları üzerinden yapılan analizlerle iş birlikleri ve araştırma geliştirme faaliyetlerine yönelik hususlarda tespitlerde bulunulmuştur. Elde edilen bulguların Türk Devletleri Teşkilatı'nın bilimsel araştırma süreçlerinde iş birliği ve ortakların geliştirilmesi noktasında politika yapımına katkı sağlaması hedeflenmektedir.

1. YÖNTEM VE VERİ

Yunanca ve Latince kökenli kitap anlamındaki “byblos” ile ölçme bilimi anlamındaki “metricus” kelimelerinden türemiş olan bibliyometri matematiksel ve istatistiksel yöntemler ile belirli bir alana ait verileri analiz etmektedir (Thomas & Gupta, 2021). Ülke, konu, yılı, atıf, yazar, kurum vb. gibi bibliyografik bilgileri içeren araştırma alanlarına yönelik çıkarımlarda bulunma imkanı sunmaktadır (Owaishiz et al., 2019; Yalçın & Şeker, 2020; Yalcin et al., 2020; Zamani et al., 2022). Bibliyometri, bir disipline ait yayın verilerinin matematiksel ve istatistiksel yöntemler kullanarak bu verileri analiz etmektedir. Veriler yayınların yazarları, atıfları, kaynakları, konuları, üretildikleri ülkeleri, kurumları, yayın yılları gibi bilgilerden oluşmaktadır. Bu bağlamda, bibliyometrik analiz ile bir disipline ait genel görünüm ortaya konulabilmektedir (Martinez vd., 2015). Bibliyometrik analizden sadece, akademisyen, kurum ya da yayın performansının tespit edilmesi değil, belirli bir bilim alanının da kavramsal yapısının bilimsel haritalama analiziyle ortaya çıkarılması mümkündür (Martinez v.d, 2015). Bibliyometrik analiz ile akademisyen, kurum ya da yayın performansının tespit edilmesinin yanı sıra belirli bir bilim alanının da kavramsal yapısının bilimsel haritalama analiziyle ortaya çıkarılması mümkündür (Montero-Díaz et al., 2018). Bibliyometrik araştırmalar aynı zamanda “hesap verebilirlik” bağlamında kullanılabilir. Elde edilen bulgular hangi araştırmaların destekleneceğini belirlemekte, dolaylı ya da direkt olarak da kamu harcamalarındaki verimlilik artışını sağlamak amacıyla kullanılabilir (García & Sanz-Menéndez, 2005). Bibliyometrik araştırmalar sonucunda ülkelerin bilim ve teknoloji göstergelerini yansıtan raporlar üretilebilirken (Yalcin & Daim, 2021), teknoloji ve ARGE gibi girdi ve çıktı göstergelerine ihtiyaç duyan faaliyetler için yol gösterici bilgilere de ulaşılabilmektedir (Abramo et al., 2009). Bu bakımdan bibliyometrinin ülkelerin karşılaştırılması ve sıralanması gibi ihtiyaçlarda

sıklıkla kullanılan yöntemler arasında yer aldığı söylenebilir (Guan & Ma, 2007; Kosmützky & Krücken, 2014; Terekhov, 2017; Zamani et al., 2022).

Bibliyometri, matematiksel ve istatistiksel yöntemlerin bilimsel iletişim ortamlarına uyarlanması esasına dayanan bir yöntem olarak öne çıkarken, veriye dayalı bilim ve teknoloji politikası geliştirme hususunda önemli potansiyele sahiptir. Çalışmamızda Türk Devletleri Teşkilatı (TDT), veya eski adlarıyla Türk Konseyi veya Türk Dili Konuşan Ülkeler İşbirliği Konseyi ülkeleri olan Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan ve Türkiye'nin 2021 yılında yayımlanmış olduğu bilimsel araştırma dokümanları analiz edilmiştir. Bu bağlamda TDT ülkelerine ait Web of Science (WoS)'da dizinlenen yayınların ülke, konu, yılı, atıf, yazar ve kurum analizi gerek ülkeler arası, gerekse de konu ve kavramlar arası ilişki ağları ortaya konmuştur.

2. BULGULAR

Web of Science'da (WoS) Türkiye, Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan ve Özbekistan adresli 2021 yılı içerisinde yayımlanmış toplam 56.151 yayın bilgisine erişilmiştir. Elde edilen bilgiler temizlenerek analize hazır hale getirilmiş ve analizlerine yapılabilmesi için ilişkisel bir veritabanına kaydedilmiştir. TDT'nin 2021 yılı içerisindeki akademik işbirliği oranlarının hesaplanabilmesi için eş kelime analizi yapılmıştır. Bu sayede daha sık işbirliği yapan kişi, kurum ve ülkelerin tespit edilmesi sağlanmıştır. Ortaya konan iş birliği modelleri sayesinde akademik işbirliği modeli geliştirme konusunda veriye dayalı bir politika oluşturmak mümkün olabilecektir. Bu bilgiler ışığında araştırmamızda 2021 yılında TDT ülkelerine ait en yoğun doküman türünün makale olduğunu görüyoruz. Diğer bir ifade ile 49300 adet doküman makale formatında yayımlanmıştır.

ANAHTAR KELİME ANALİZİ VE KONU ALANLARININ TESPİT EDİLMESİ

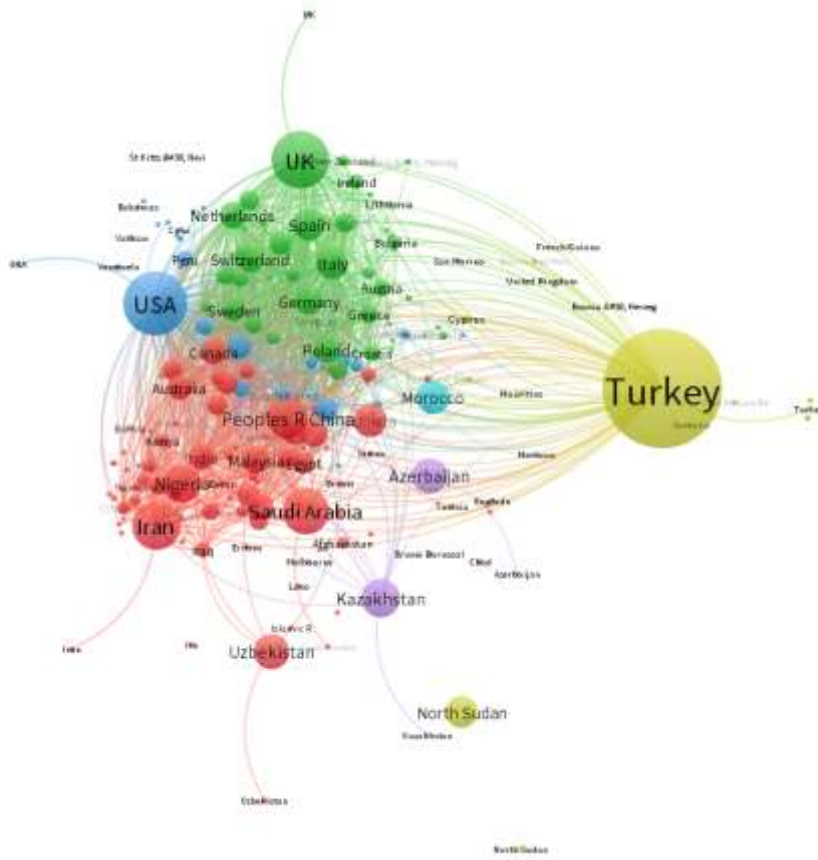
Araştırmamıza anahtar kelime analizi için 55145 adet doküman türü incelenmiş, toplamda 264661 adet anahtar kelime olduğu görülmüştür. Anahtar kelime analizinde özellikle düğüm noktalarının büyüklüğü kavramların geçiş sıklıkları ile doğru orantılıdır. Diğer bir ifadeyle düğüm noktaları ne kadar büyükse anahtar kelimelerinin geçiş sıklıklarının da o kadar büyük olduğunu söylemek mümkündür. Bu bağlamda ortaya çıkan sonuçlar şekil bir de gösterilmiştir (Şekil 1).

Anahtar kelime analizinde temelde 4 tane kümenin olduğu görülürken, kümelerden sarı kümenin özellikle hava kirliliği, eğitim, enerji tüketimleri ve teknoloji araştırmaları kümesi olduğu söylenebilir. Kırmızı kümede, daha çok fizik, kimya ve malzeme araştırmalarına dönük kavramlar yer alırken, yeşil kümede Sağlık Bilimleri (Enfeksiyon hastalıkları Psikoloji) ve Yönetim ile ilgili konuların yoğunluk gösterdiği söylenebilir. Mavi kümeye bakıldığında ise Biyoloji ve Genetik alanına yönelik araştırmalar olduğu anlaşılmaktadır.

Tablo 1: Üniversite Katkisi (2021 Yılı)

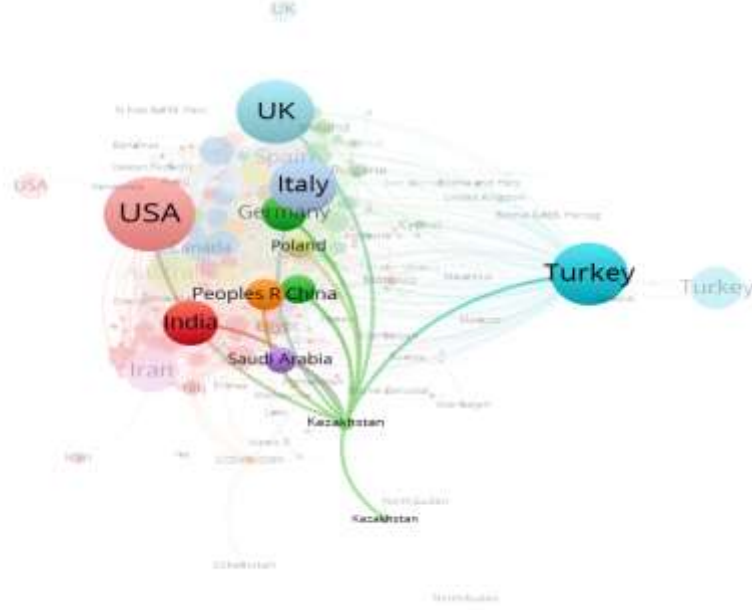
ÜNİVERSİTE	H-İNDEKSE TABİ ATIF SAYISI	TOPLAM ATIF SAYISI	TOPLAM DOKÜMAN SAYISI	H- İNDEKS
UNIV HLTH SCI	76	1079	3501	8
HACETTEPE UNIV	180	1529	3480	12
ISTANBUL UNIV	156	853	2436	7
GAZI UNIV	121	1039	2221	9
ANKARA UNIV	379	1229	2193	13
EGE UNIV	90	803	2087	8
MARMARA UNIV	174	889	1974	9
DOKUZ EYLUL UNIV	314	864	1828	9
ATATURK UNIV	183	1210	1816	11
ERCIYES UNIV	233	1221	1725	12
ISTANBUL UNIV CERRAHPASA	98	667	1712	7
ISTANBUL TECH UNIV	152	1357	1685	11
KOC UNIV	249	1453	1588	10
AKDENİZ UNIV	1120	1739	1316	20
SELCUK UNIV	198	949	1266	11
FIRAT UNIV	226	1023	1264	11
YILDIZ TECH UNIV	174	970	1216	10
CUKUROVA UNIV	56	479	1200	6
MIDDLE EAST TECH UNIV	230	813	1180	10
KARADENİZ TECH UNIV	150	662	1110	11
ONDOKUZ MAYIS UNIV	188	687	1077	11
SAKARYA UNIV	228	859	988	13
INONU UNIV	72	518	978	7
NECMETTİN ERBAKAN UNIV	203	683	933	11
ESKİSEHİR OSMANGAZI UNIV	68	429	933	7
KOCAELİ UNIV	72	453	903	7
NAZARBAYEV UNIV	107	589	825	9
MERSİN UNIV	72	347	804	7
BURSA ULUDAG UNIV	88	372	795	8

Ülke iş birliği bakımından ele aldığımızda ise Toplam 199 ülkenin altı kümede toplandığını söylemek mümkündür (Şekil 2). Bu bakımdan ele aldığımızda yayın sayısı bakımından en fazla katkıda bulunan ülkenin sarı düğüm noktasıyla temsil edilen Türkiye olduğu gözlemlenmektedir. Azerbaycan ve Kazakistan'ın aynı kümede yer aldığını görülürken, Özbekistan'ın daha çok Suudi Arabistan, Mısır, Malezya, Çin Halk Cumhuriyeti ve İran'ın bulunduğu kümede yer aldığını görülmektedir. Özellikle Azerbaycan'ın sadece Rusya ve Türkiye ile bağlantı içerisinde akademik çalışma yaptığı gözlemlenirken, Özbekistan'ın ise Çin Halk Cumhuriyeti, Hindistan ve Irak ile işbirliği içerisinde olduğunu söylemek mümkündür. Diğer yandan yakından Kırgızistan' ın kırmızı kümede İran, Hindistan, Avustralya, Kanada, Nijerya, Malezya ve Çin' le ortak çalışmalarda bulunduğunu söylemek mümkündür.

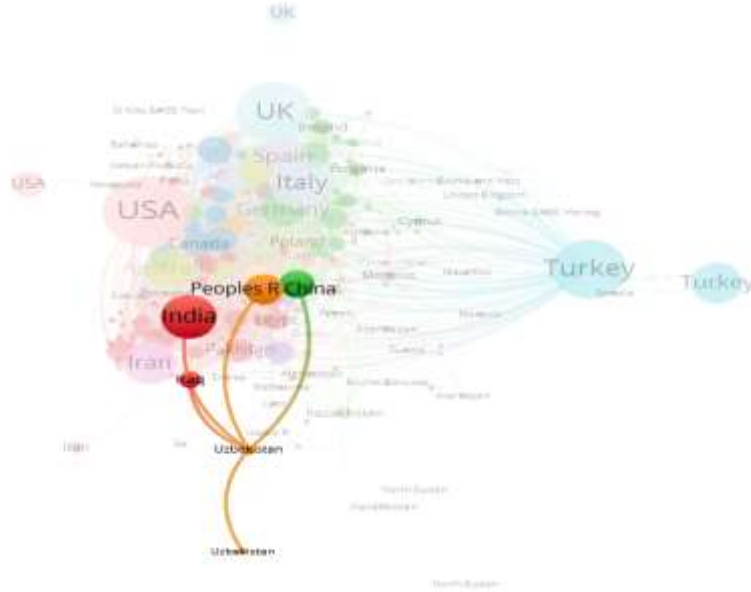
Şekil 2: Ülkelerin iş birliği haritası (2021 Yılı)

Ülke işbirliği açısından baktığımızda özellikle Türkiye'nin hem yayın sayısı bakımından hem de işbirliği sayısı bakımından TDT ülkeleri arasında işbirliğine en yakın ülke olarak öne çıktığını görüyoruz. İş birliği konusunda en az göstergeye sahip ülkenin ise Azerbaycan olduğunu söylemek mümkündür. Bu bakımdan işbirliğinin geliştirilmesi konusunda Azerbaycan üzerinde bilim teknoloji politikası çalışmalarına önem verilmesi gerektiği söylenebilir. Bahsedilen ülke iş birliği ağlarına yakından bakıldığında TDT'nin bir diğer temsilcisi olarak Kazakistan'ın Türkiye, İngiltere, Amerika, İtalya, Almanya, Hindistan, Çin Halk Cumhuriyeti, Polonya ve Suudi Arabistan'la sık işbirliği içerisinde olduğunu görüyoruz. Bu bağlamda Kazakistan'ın uluslararası iş birliğine yakın bir eğilim gösterdiği söylenebilir (Şekil 3).

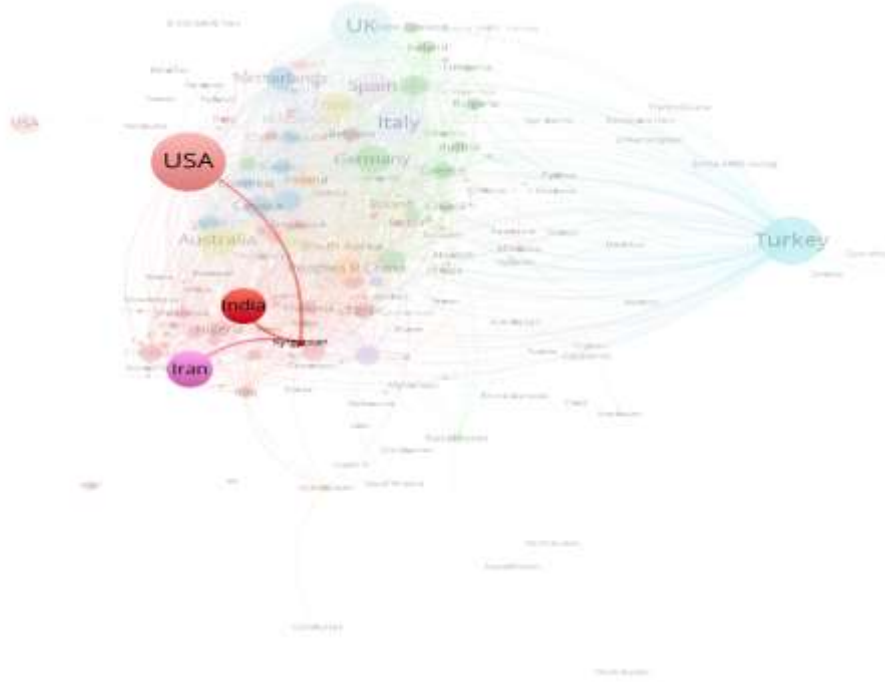
Şekil 3: Kazakistan iş birliği haritası (2021 Yılı)

Özbekistan'ın işbirliği dinamiklerine baktığımızda ise Irak, Hindistan, Çin Halk Cumhuriyeti ve Rusya ile yakın ilişki içerisinde olduğunu gözlemliyoruz. Burada göz ardı edilmemesi gereken önemli bir hususun ve Özbekistanın TDT ülkeleri ile işbirliğine akademik anlamda herhangi bir göstergeye sahip olmadığını söyleyebiliriz (Şekil 4).

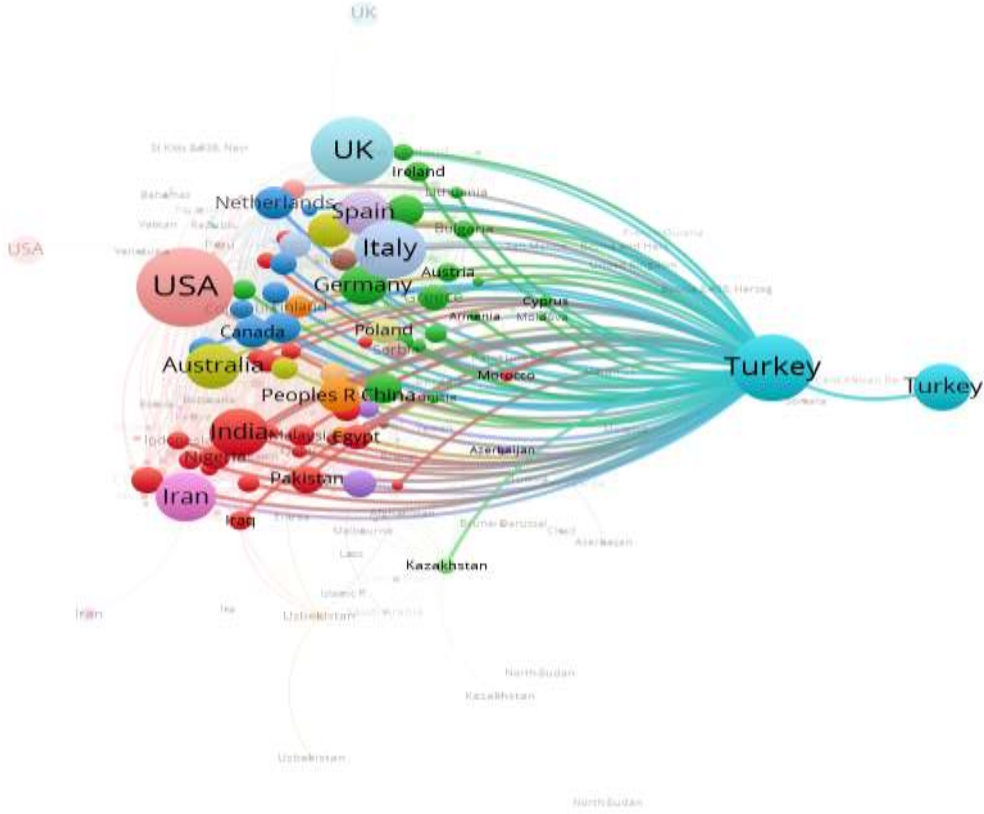
Şekil 4: Özbekistan ülke iş birliği haritası (2021 Yılı)

Kırgızistan'ın işbirliği dinamiklerine baktığımızda ise özellikle Hindistan, İran ve Amerika Birleşik Devletleriyle ortak çalışmaları görülmektedir (Şekil 5). Bu bakımdan TDT ülkeleriyle işbirliği açısından herhangi bir bulguya rastlanılmadığını, iş birliği dinamikleri açısından Özbekistan'a benzerlik gösterdiğini söylemek mümkündür

Şekil 5: Kırgızistan İşbirliği Haritası (2021 Yılı)

Şekil 6' daki Türkiye'nin işbirliği dinamiklerine baktığımızda diğer bütün Türk dünyası devletleri teşkilatı üyesi ülkelerin aksine hemen hemen Uluslararası camiada işbirliğine yatkın yapısının ön plana çıktığı görülüyor. TDT ülkeleri arasında özellikle Azerbaycan ve Kazakistan'la ortak çalışmalarını bulunan Türkiye, İngiltere İtalya, Amerika başta olmak üzere, İran ve Hindistan, Avustralya ile, Avrupa Birliği'nin birçok ülkesiyle akademik anlamda işbirliği yapmış durumdadır. Bu bakımdan değerlendirildiğinde, Türkiye'nin ulusal ve uluslararası düzeydeki işbirliğine yatkın yapısıyla, TDT ülkeleri ile tecrübe paylaşımında kullanabileceği bir potansiyele sahip olduğu değerlendirilmektedir .

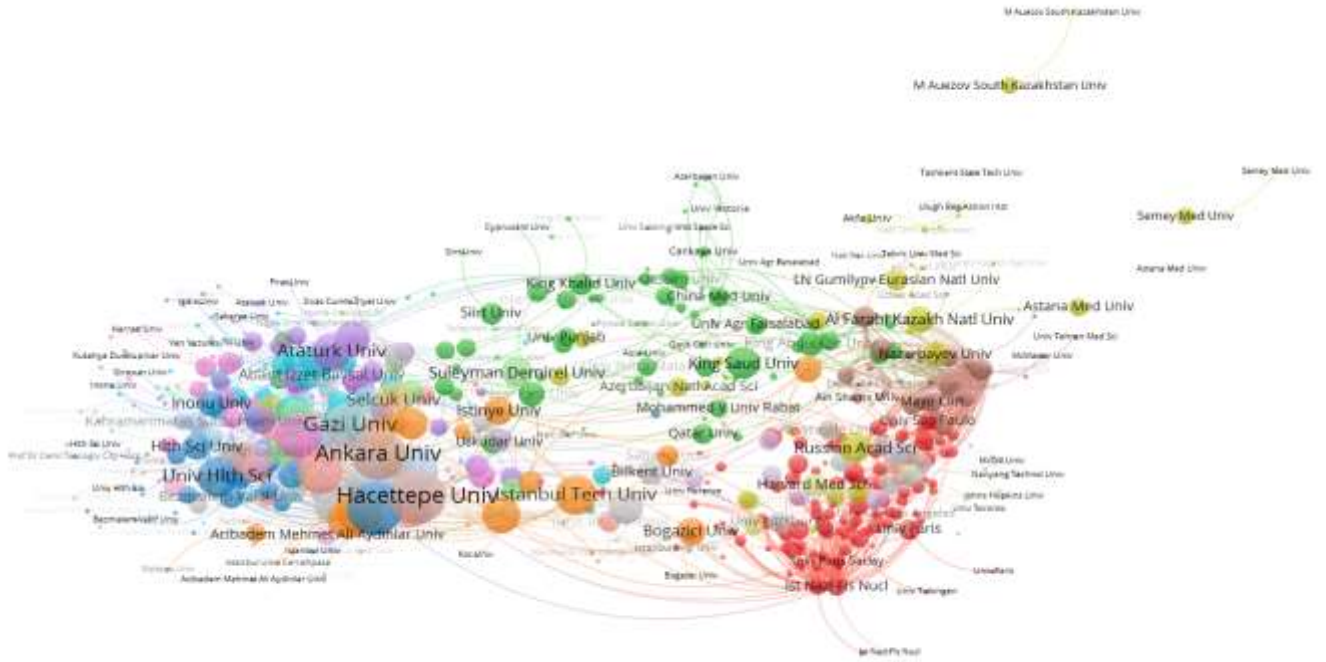

Şekil 6: Türkiye İşbirliği Haritası (2021 Yılı)

Kurum üniversite işbirliği açısından baktığımızda;

- Toplamda 712 farklı araştırma kurumunun ya da üniversitenin 35 farklı küme altında toplanmaktadır. Bu kümelerin en büyüğü 128 kurum barındırmaktadır.
- M. Auezov South Kazakistan üniversitesinin ana akım kurumların ağından oldukça uzakta kendi başına yer alması dikkat çekici bir sonuç olarak görülebilir. Diğer yandan Kazak Ulusal Üniversitesi, Nazarbayev Üniversitesi, Rusya Bilimler Akademisi Uluslararası Nükleer Fizik Enstitüsü ile birlikte işbirliği halindedir. Aynı zamanda Astana Tıp Fakültesinin de kendi başına kaldığı söylenebilir.
- Diğer yandan Hacettepe Üniversitesi, Gazi Üniversitesi, İstanbul Üniversitesi gibi kurumların ana akım kurum ilişki ağı içinde işbirliği ağının neredeyse merkezine doğru bir şekilde pozisyon aldığını görmekteyiz.
- Aynı zamanda da Çin Bilimler Akademisi, Rusya Bilimler Akademisi gibi kurumlar da kırmızı renkle gösterilen küme içerisinde yer almaktadır.

Şekil 7 etraflıca incelendiğinde, Türk üniversitelerinin iş birliğine yatkın bir yapı içerisinde bir davranış sergilediği görülürken, özellikle TDT ülkelerindeki üniversitelerin iş birliğinin sınırlı düzeyde kaldığı söylenebilir. Aynı zamanda Türkiye adresli kurumların da TDT ülkelerindeki üniversitelerle de işbirliği yapmadığı değerlendirildiğinde bu grafiğin karar vericiler tarafından etraflıca irdelenmesi, ARGE ve ortak bilim politikası geliştirme noktasında kullanabileceğine dair somut veriler barındırdığı sonucuna varılabilir.

Şekil 7: Kurum / Üniversite İşbirliği (2021 Yılı)

3. TÜRK DEVLETLERİ TEŞKİLATI ARASINDAKİ AKADEMİK İŞBİRLİKLERİNİN ALANLAR BAZINDA ANALİZİ

Türkiye ile Azerbaycan arasındaki 2021 yılındaki akademik işbirliklerinin detaylı analizi yapıldığında;

- Azerbaycan' ın Türkiye ile yaptığı akademik araştırmalarda öncü olduğu 7 alanın Matematik, Kristalografi, Mühendislik, Çevre Bilimleri ve Ekoloji, Fizik, Bilim Teknoloji vb. Olduğu,
- Türkiye' nin Azerbaycan ile yaptığı akademik araştırmalarda öncü olduğu 10 adet alanın Matematik, Kristalografi, Fizik, Kimya, Çevre Bilimleri ve Ekoloji, Bilim Teknoloji vb, Malzeme Bilimi, Mühendislik, İşletme – İktisat, Tarih olduğunu söylemek mümkündür.

Bu iş birliklerinin ortaklaşa olarak detaylı bir analizini yapıp topluca değerlendirdiğimizde ise tablo 2' ye ulaşılmaktadır.

Tablo 2: Türkiye ve Azerbaycan Arasındaki Akademik İşbirliği Alanları (2021 Yılı)

Türkiye - Azerbaycan		
Matematik	64	28%
Kristalografi	41	18%
Fizik	39	17%
Kimya	37	16%
Çevre Bilimleri ve Ekoloji	20	9%
Bilim Teknoloji vb.	18	8%
Malzeme Bilimi	6	3%
Mühendislik	3	1%
İşletme - İktisat	2	1%
Tarih	2	1%
Toplam	232	100%

Tablo 2' ye göre 2021 yılında Türkiye ve Azerbaycan arasında toplam 232 adet çalışmanın Web of Science'da (WoS) yayınlandığı ve o yıl en fazla akademik eserin **Matematik, Kristafoloji, Fizik** ve **Kimya** Alanlarında yapıldığı anlaşılmaktadır. Buna karşın, İşletme ve İktisat alanlarında yayınlanan eser sayısının ise 2 adet gibi son derece düşük olduğu görülmüştür.

Tablo 3: Azerbaycan ve Özbekistan Arasındaki Akademik İşbirliği Alanları (2021 Yılı)

Azerbaycan - Özbekistan		
Matematik	5	83%
Fizik	1	17%
Toplam	6	100%

Tablo 3' e göre 2021 yılında Azerbaycan ve Özbekistan arasında toplam 6 adet çalışmanın Web of Science'da (WoS) yayınlandığı, yapılan çalışmaların 5' inin Matematik, 1' nin ise Fizik alanında olduğu anlaşılmıştır.

Tablo 4: Azerbaycan ve Kazakistan Arasındaki Akademik İşbirliği Alanları (2021 Yılı)

Azerbaycan – Kazakistan	
Fizik	1

Tablo 4 incelendiğinde, Azerbaycan ile Kazakistan arasında 2021 yılında sadece 1 adet ortaklaşa bir çalışmanın yapıldığı ve bu çalışmanın Fizik alanında gerçekleştiği görülmüştür.

Tablo 5: Türkiye ve Kazakistan Arasındaki Akademik İşbirliği Alanları (2021 Yılı)

Türkiye - Kazakistan		
Biyokimya & Moleküler Biyoloji ve Kimya	14	26%
İşletme - İktisat	2	4%
Bilgisayar Bilimleri	4	7%
Eğitim ve Eğitim Araştırmaları	2	4%
Çevre Bilimleri ve Ekoloji	3	6%
İç hastalıkları	1	2%
Tarih	1	2%
Matematik	8	15%
Metalorji – Malzeme Mühendisliği	2	4%
Fizik	4	7%
Bitki Bilimi	3	6%
Polimer Bilimi	1	2%
Halk, Çevre ve İş Sağlığı	1	2%
Bilim ve Teknoloji	8	15%
Toplam	54	100%

Tablo 5' ye göre 2021 yılında Türkiye ve Kazakistan arasında toplam 54 adet çalışmanın Web of Science'da (WoS) yayınlandığı ve o yıl en fazla akademik eserin **Biyokimya & Moleküler Biyoloji ve Kimya** alanında olduğu anlaşılmıştır. Daha sonra, **Matematik ve Bilim&Teknoloji** alanlarında da oldukça fazla yayınların yapıldığı söylenebilir. İşletme ve İktisat alanlarında yayın sayısı 2 olup toplamdaki payı ise %4' dür.

Tablo 6: Özbekistan ve Kazakistan Arasındaki Akademik İşbirliği Alanları (2021 Yılı)

Özbekistan - Kazakistan		
Farmakoloji - İlaç	3	12%
Fizik	15	58%
Bilim ve Teknoloji	6	23%
Matematik	1	4%
Eğitim ve Eğitim Araştırmaları	1	4%
Toplam	26	100%

Tablo 6' ya göre Özbekistan ve Kazakistan arasında toplam 26 adet çalışmanın 2021 yılında Web of Science'da yayınlandığı, bu çalışmaların ağırlıklı olarak Fizik ve Bilim ve Teknoloji alanında gerçekleştiği anlaşılmıştır.

Tablo 7: Türkiye ve Özbekistan Arasındaki Akademik İşbirliği Alanları (2021 Yılı)

Türkiye - Özbekistan		
Kimya	6	33%
Matematik	7	39%
Bilim ve Teknoloji	4	22%
Fizik	1	6%
Toplam	18	100%

Tablo 7' ye göre Türkiye ile Özbekistan arasında toplam 18 adet çalışmanın Web of Science'da (WoS) 2021 yılında yayınlandığı, bu çalışmaların Kimya, Matematik, Bilim ve Teknoloji ile Fizik alanında gerçekleştiği anlaşılmıştır.

Tablo 8: Türk Devletleri Teşkilatları Arasındaki Akademik İşbirliği Sonuçları (2021 Yılı)

	Türkiye	Azerbaycan	Kazakistan	Özbekistan	Kırgızistan
Türkiye		232	54	18	0
Azerbaycan	232		1	6	0
Kazakistan	54	1		26	0
Özbekistan	18	6	26		0
Kırgızistan	0	0	0	0	

Tablo 8, TDT' ndeki ülkelerin birbirleriyle Web of Science' da yapmış oldukları çalışmaların topluca özeti sunmaktadır. Tablo 8' e göre Türkiye, Azerbaycan ve Özbekistan' ın birbirleriyle akademik yayınlar ürettiği anlaşılırken, Kırgızistan' la TDH ülkeleri arasında Web of Science kapsamında hiç bir akademik çalışmanın yapılmadığı saptanmıştır.

SONUÇ VE ÖNERİLER

Çalışmada, 2021 yılına ilişkin olarak Web of Science'da (WoS) Türkiye, Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan ve Özbekistan arasında 2021 yılı içerisinde yayımlanmış toplam 56.151 yayın bilgisine erişilerek Türk Devletleri Teşkilatı'nın bilimsel araştırma süreçlerinde iş birliğinin geliştirilmesine yönelik olarak katkı sağlaması hedeflenmiştir. Türkiye' nin Kırgızistan hariç TDT ülkeleriyle daha fazla iş birliği içinde olduğu, Türkiye' nin TDT ülkeleri içinde en fazla yayını Azerbaycan ve Kazakistan ile ürettiği, Özbekistan' ın en fazla yayını ise Kazakistan ile ürettiği anlaşılmıştır. Çalışmanın sonuçları itibarıyla karşımıza çıkan en çarpıcı sonuç Kırgızistan' ın TDT ülkeleri arasında hiçbir akademik yayının üretilmemiş olduğudur. Bu bağlamda, Kırgızistan' la diğer TDT ülkeleri arasında akademik yayın yönünden iş birliğinin yapılmamış olmasının irdelenmesi gerektiği düşünülmektedir. TDT ülkelerinin birbirleriyle Matematik, Fizik, Kimya ve Bilim Teknoloji alanlarında daha fazla akademik yayın iş

birliğinde bulunduğu saptanırken, İşletme ve İktisat alanlarında ise son derece sınırlı ve az bir yayın ürettiği anlaşılmıştır. Bu kapsamda, çalışma içindeki saptamalardan hareket ederek TDH ülkelerinin İşletme ve İktisat bilimiyle ilgili olarak daha fazla birbirleriyle iş birliğine gitmesi gerektiği sonucuna varılmıştır.

KAYNAKÇA

Abramo, G., D'Angelo, C. A., & Caprasecca, A. (2009). Allocative efficiency in public research funding: Can bibliometrics help? *Research policy*, 38(1), 206-215.

Akpınar, B. G. (2022). Arktik ve Sub-Arktik Bölgede Yaşayan Türk Halklarının/Türkçe Konuşan Halkların Kültürel/Dil Güvenliğinin Sağlanmasında Türk Devletleri Teşkilatı'nın Rolü. *Güvenlik Stratejileri Dergisi*, 181-216.

Çalışır, A. (2021). *Türk Dili Konuşan Ülkeler İşbirliği Konseyi: Orta Asya'da Bölgesel İşbirliği ve Entegrasyon* Anadolu University (Turkey)].

Çelik, K. E. (2017). Türk Dünyası'nda işbirliği denemesi: Türk keneşi ve Kazakistan. *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, 17(2), 15-32.

Ekici, K. D. (2022). Türk Devletleri Teşkilatı Ve Tarihçesi. *TURAN-SAM*, 14(53), 325-328.

García, C. E., & Sanz-Menéndez, L. (2005). Competition for funding as an indicator of research competitiveness. *Scientometrics*, 64(3), 271-300.

Gök, A. (2022). Türk Devletleri Teşkilatı ve Dağlık Karabağ Zaferinin Yarattığı Fırsatlar. *Security Strategies Journal*, 18(43).

Guan, J., & Ma, N. (2007). China's emerging presence in nanoscience and nanotechnology: A comparative bibliometric study of several nanoscience 'giants'. *Research policy*, 36(6), 880-886.

Kosmützky, A., & Krücken, G. (2014). Growth or steady state? A bibliometric focus on international comparative higher education research. *Higher Education*, 67(4), 457-472.

Montero-Díaz, J., Cobo, M.-J., Gutiérrez-Salcedo, M., Segado-Boj, F., & Herrera-Viedma, E. (2018). A science mapping analysis of 'Communication' WoS subject category (1980-2013). *Comunicar. Media Education Research Journal*, 26(1).

Owaishiz, A., Smith, M., Almuzel, M., Beseau, D., Daim, T., & Yalcin, H. (2019). Identifying technology and research communication case of wireless power. 2019 IEEE Technology & Engineering Management Conference (TEMSCON),

Terekhov, A. I. (2017). Bibliometric spectroscopy of Russia's nanotechnology: 2000–2014. *Scientometrics*, 110(3), 1217-1242.

Terzioğlu, S. S. (2013). Uluslararası Hukuk açısından Türk dili konuşan ülkeler işbirliği konseyi. *Uluslararası Hukuk ve Politika*(36), 45-72.

Thomas, A., & Gupta, V. (2021). Tacit knowledge in organizations: Bibliometrics and a framework-based systematic review of antecedents, outcomes, theories, methods and future directions. *Journal of Knowledge Management*.

Tosun, E. (2021). Türk Dili Konuşan Ülkeler İşbirliği Konseyi (Türk Keneşi). *Tarih İncelemeleri*, 21-25.

Yalcin, H., & Daim, T. (2021). Mining research and invention activity for innovation trends: case of blockchain technology. *Scientometrics*, 126(5), 3775-3806.

Yalçın, H., & Şeker, M. (2020). The effects of COVID-19 pandemic on academic researches and publications. *Reflections on the Pandemic*, 217.

Yalcin, H., Shi, W., & Rahman, Z. (2020). A review and scientometric analysis of supply chain management (SCM). *Operations and Supply Chain Management: An International Journal*, 13(2), 123-133.

Zamani, M., Yalcin, H., Naeini, A. B., Zeba, G., & Daim, T. U. (2022). Developing metrics for emerging technologies: identification and assessment. *Technological Forecasting and Social Change*, 176, 121456.

**ETNİK ÜSLUBUN MÜASİR MODA SFERASINDA KOMMUNİKASIYA VASİTƏSİ KİMİ
TƏHLİLİ**

**ANALYSIS OF THE ETHNIC STYLE AS A MEANS OF COMMUNICATION IN MODERN
FASHION**

Yegana Çarkaz qızı Ağamalyeva

UNEC, "Dizayn" kafedrasının dosenti,

ORCID ID: 0000-0002-9461-0904

Gülçöhrə Saleh qızı Salehzadə

UNEC, "Dizayn" kafedrasının baş müəllimi,

ORCID ID: 0000-0002-9434-4810

Bütün dövrlərdə olduğu kimi, bu gün də moda sənayesinin yüksək tempolə inkişaf etdiyi bir vaxtda, geyim insan haqda informasiyaları verə bilən əhəmiyyətli kommunikasiya vasitələrindəndir. Kostyum sahibinin iqtisadi imkanları, cəmiyyətdəki mövqeyi, dünya görüşü və estetik zövqü, geyimin funksional məqsədi haqda çoxölçülü, vizual məlumatlar daşıyır. Həmçinin insanın bir növ vizit kartı sayılan geyim ətrafdakılara psixoloji təsir göstərməyə qadirdir.

Moda daima müəyyən zaman çərçivəsində stabil vəziyyətdə hökmranlıq edən üslubun qanunlarına uyğun dəyişir. XX əsrdən etibarən dünyanın bir çox tanınmış modelyerləri tərəfindən müraciət olunan, sabit və dayanıqlı etnik üslub əcdadlarımızın geyim formaları, biçim və dekor xüsusiyyətləri haqda maraqlı informasiyaları çatdırmaqla yanaşı həm də dizaynerlər üçün sonsuz ilham mənbəyinə çevrilmişdir. Moda sferası daxilində etnik üslub sosial təbəqə, milliyyət, xalq, ölkə və s. sosial şəxsiyyət göstəricilərindən ibarət məlumatları özündə əks etdirə bilir. Moda həftələrində podiumları fəth edən geyim kolleksiyalarının əsas ideya xəttini müxtəlif xalqlara məxsus geyimlərin təşkil etməsini sosial-mədəni infrastruktur çərçivəsində müasirliklə tarixiliyin uğurlu dialoqu kimi qiymətləndirmək olar.

Müasir moda aləmində etnik vektor mədəni həmrəyliyi təqdim edən aktual istiqamətdəndir. XXI əsrin posmodernizm xaosunun içində özünəməxsus yeri olan, cəmiyyətdə hər kəs tərəfindən qəbul olunan etnik üslub hər hansı xalqın və ya ölkənin tarixi inkişafını əks etdirən individual notları insanlara təqdim edir. Beləliklə, moda sənəsinin dinamik prosesləri arasında sabitliyi ilə fərqlənən etnik üslub müasir cəmiyyətdə sosial hadisə kommunikasiya vasitəsi kimi psixoloji, sosial-mədəni, fəlsəfi və estetik aspektlərdə təzahür edir.

Açar sözlər: moda, etnik üslub, kommunikasiya

Today as in all times, when the fashion industry is fastly developing, clothing is one of the important means of communication that can provide information about a person. The suit carries multi-dimensional, visual information about the owner's economic opportunities, position in society, world view and aesthetic taste, and the functional purpose of the clothing. Clothing, which is considered a kind of business card of a person, can have a psychological effect on others.

Fashion is constantly changing according to the laws of the prevailing style in a stable state within a certain time frame. Since the 20th century, the stable and sustainable ethnic style, applied by many well-known fashion designers of the world, has become an endless source of inspiration for designers in addition to conveying interesting information about the clothing forms, shape and decor features of our ancestors.

Within the fashion ethnic style refers to social class, nationality, country, etc. and can contain information consisting of social identity indicators. The main idea of the clothing collections is the demonstration of the clothes belonging to different nations as a successful dialogue between modernity and history within the framework of sociocultural infrastructure.

In the modern world of fashion, the ethnic elements are the current trend that presents cultural solidarity. The ethnic style, which has its own place in the chaos of postmodernism of the 21st century and is accepted by everyone in the society, presents individual notes that reflect the historical development of any nation or country. Thus, the ethnic style, which is distinguished by its stability among the dynamic processes of the fashion scene, manifests itself in psychological, sociocultural, philosophical and aesthetic aspects as a means of social event communication in modern society.

Keywords: fashion, ethnic style, communication

ETNİK ÜSLUBUN MÜASİR MODA SFERASINDA KOMMUNİKASIYA VASİTƏSİ KİMİ TƏHLİLİ

Geyim cəmiyyətin maddi və mənəvi mədəniyyətinin tərkib hissəsidir. Müasir moda sənayesinin yüksək tempə inkişaf etdiyi bir vaxtda, geyim insan haqda informasiyaları verə bilən əhəmiyyətli kommunikasiya vasitələrindən biri hesab edilir. Kostyum, sahibinin iqtisadi imkanları, cəmiyyətdəki mövqeyi, dünya görüşü və zövqü, geyimin funksional məqsədi haqda çoxölçülü, vizual məlumatlar daşıyır. Həmçinin insanın bir növ vizit kartı sayılan geyim ətrafdakılara psixoloji təsir göstərməyə qadirdir.

Ümumiyyətlə, moda insanların dünyagörüşü, zövqlərinin dəyişməsi ilə əlaqədar meydana çıxır. Moda çoxluq tərəfindən qəbul olunan yeniliyin müəyyən zaman çərçivəsindəki hakimiyyətidir. Moda cəmiyyətdə insanların etiketi, davranışı, ideyaları, həyat tərzinə təsir edir. Yüzdəliklərlə boyu moda müxtəlif üslubların təsiri altında, hökmdarların təyin etdikləri qanunlar əsasında mövcud olmuş, böyük inkişaf mərhələləri keçsə də öz mahiyyətini saxlaya bilməmişdir. Geyimin tarixi inkişafı dövründə geyim formalarında dəyişikliklər əsrlər, onilliklər ərzində baş verirdisə, bu gün o bir neçə mövsüm keçdikdən sonra öz aktuallığını itirir, geyim dəbdən düşmüş hesab olunur. Müasir dövrdə insanlar tərəfindən modaya müxtəlif cür yanaşma mövcuddur. Cəmiyyətdə modaya yanaşma baxımından insanlar qütblərə bölünmüşlər. Bir qütbə modaya lağ edərək onun yeniliklərini qəbul edə bilməyənlər, əks qütbə isə modaya səcdə edən insanlar cəmlənmişdir. Hər iki tərəf arasında “biz” və digər qrupun geyim formalarını qəbul edə bilməyən, inkar edən “onlar” kimi anlayış meydana çıxır. Geyimin mahiyyəti və formalarında yaranan dinamikaya həssaslıqla yanaşan insanlar daima yaraşığı görünmək arzusu ilə yaşayırlar. Ümumiyyətlə, yeni modalı geyim formalarının qəbul edilməsində bir neçə insan qrupları meydana çıxır.

- Eksperimentlərə meyilli innovatorlar qrupu,
- Dəbsevər insan qrupu,
- Dəbdən uzaq insan qrupu.

Bu insan qruplarını xarakterizə etdikcə kutyuryələr tərəfindən təqdim olunan yeni modellərin sosial təbəqələr üzrə necə paylandığını izləmək mümkündür.

Eksperimentlərə meyilli olan insanlar bir qayda olaraq cəmiyyətə təklif olunan geyimləri ilk olaraq istifadə etməyə maraqlıdırlar. Hamı tərəfdən qəbul olunan geyim tərzləri arasında yeni yayılan modelləri geyinən bu insanlar çox vaxt gülünc görünsələr də, bu hal onları bir o qədər də narahat etmir. Çünki bu insanlar bir qayda olaraq riski sevərək eksperimentlərə hazırdılar. Həm də bir müddət sonra həmin geyimlərdən digər insanlar da istifadə edəcəklər.

İkinci qrupda insanlar iki yerə bölünür – innovatorların inteqrasiya etdikləri, cəmiyyət tərəfindən qəbul olunmuş geyim çeşidlərini ağıllı surətdə öz sosial statuslarına uyğun istifadə edənlər və bu tip dəbsevən insanların geyimlərini təqlid edənlər. Birinci qrupa aid insanlar modanın gətirdiyi yeniliyi son dərəcə diqqətlə izləyir və son sərəcə dəbli geyimləri ilə ətrafdakı insanların qibtəsini qazanırlar. İkinci qrup isə bu insanların geyim manerasını təkrarlamağa çalışırlar, bir növ təqlid edirlər. Onlar özləri də bilmədən dəbli olan yeni geyim modellərini cəmiyyətdə yayırlar.

Ümumiyyətlə moda sferasını iki qütbə bölmək olar. Bir tərəfdə moda sevərlər, digər tərəfdə isə modadan uzaq insanlar cəmlənmişdir. Dəbdən uzaq olan bu qrup modalı geyinərək digər insanlardan seçilməkdən

qorxurlar və köhnə formalı geyimlərinə daim üstünlük verirlər. Adət etdiklərindən uzaq qalmamamğa çalışan bu insanlar geyimdəki ənənəvi elementləri saxlamağı üstün tuturlar.

Məlum olduğu kimi, XVII əsrdə artıq tam formalaşan moda anlayışı geyimləri ilə şöhrətlənən hökmdarların, əslində həmin paltarları ərsəyə gətirən, lakin görünməz qalan dərzilərin zövqlərinə uyğun inkişaf edirdi. Həmçinin geyim formalarına dövrün üslubu mühüm təsir göstərirdi. XIX əsrin sonlarından başlayaraq moda sahəsində yaranan fundamental dəyişikliklər, sosial təbəqələrə uyğun olaraq geyim istiqamətlərinin möhkəm əsas üzərində formalaşması, bu sahənin inkişafı bu gün təkmilləşmiş moda industriyasının yaranmasına gətirib çıxarmışdı.

Müasir dövrdə moda industriyası mükəmməl mexanizmə malikdir. Cəmiyyətin zövqünə uyğun olan geyim, aksesuarlar, ətriyyat və d. təqdim edən moda sferası bu gün özündə yüngül sənaye, reklam, marketing, şəbəkə xidmətləri və sair bu kimi sahələri birləşdirir. Geyim modeli eskiz variantından defileyə və sonda geyim butikinə çıxana qədər bu sferada modelyer-dizaynerlər, konstrutorlar, texnoloqlar, manekenlər, reklamçılar, TV və web kommunikasiyalar, marketing işçiləri iştirak edirlər. Moda industriyasını böyük bir aysberqə bənzəyir. Biz sudan yalnız yuxarıda qalan hissəni (yəni, moda sənayesinin təmin etdiyi gözəl geyimli insanlar tolusunu) görürük, amma yuxarıda olan buzlaqları saxlayan aşağı hissədə (müxtəlif sahələrdə əmək sərf edən insanlar) görünməz olaraq qalır.

Moda industriyası bu gün dinamikliyə həddən artıq üstünlük verir, cəmiyyətdə gedən bütün proseslərə sürətli reaksiya bildirir və moda markaları arasında şiddətli rəqabəti təmin edir. Modanın dinamikliyini tez-tez dəyişən trendlər vasitəsi ilə izləyə, yaxud bu trendlərə qoşularaq onun iştirakçısına çevrilə bilərik.

Moda mexanizminin düzgün fəaliyyəti bir başa dizaynerdən, daha dəqiq desək dizaynerin iti təfəkkürü və hər şeyi anında hiss etmək duyğusundan asılıdır. Bu gün moda sahəsində müəyyən edilmiş qaydalara uyğun işləmək mümkün deyil, onları daim dəyişmək lazımdır. Cəmiyyətdə baş verən hadisələri bir az qabaqlamaq, ən azı yarım addım öndə olmaq, geyimə qarşı yaranmış nostalji hissləri duyub, onu müasir formalarla birləşdirib insanların zövqünü oxşayan trendlər yaratmaq lazımdır.

Moda industriyasının mexanizminin təşkilində ilk rol dizaynerin üzərinə düşdüyü üçün o, modanın dövrüyyəsini proqnozlaşdırma bilməlidir. Tədqiqatçılar adətən, moda dövrüyyəsinin 30 il olduğunu bildirirlər. Hər 30 ildən bir insanlarda keçmiş geyimlərə nostalgiya yaranır. (məsələn, 1990-cı illərdə - 60-cı illərin geyim tərzini, 2000-ci illərdə - 70-ci ilin hippie və boxo üslublarının ənənələri, 2010-cu illərdə avanqard, futurizm yenidən gündəmə qayıdır).

Bu anı hiss edən modelyer-dizaynerlər keçmiş geyim konstruksiyaya və formalarını, element və dekorları, rəng çalarlarını yeni variantlarda yenidən həyata qaytarırlar. Yeni variasiyalar adətən daha modalı hesab olunur. Bu isə təbii haldır, çünki dizayner köhnə formaları olduğu kimi müasir cəmiyyətə təqdim edə bilməz, bu qəbul edilməz olduğu üçün mənasız vaxt, əmək və material sərfiyyatından başqa bir şey ola bilməz. Cəmiyyətdə müəyyən modelin sevilməsi və geyinilməsi insanların zövqünə uyğun gələ biləcək forma və dekorun istifadəsini tələb edir.

Moda bir qayda olaraq sosial hadisə qismində psixoloji, sosial-mədəni, fəlsəfi və estetik aspektləri əhatə edir. Müasir dövrdə mükəmməl qurulmuş moda sənayesi klassik, romantik, sport, eklektika, etnik üslublar və onlardan şaxələnən mikro üslublar üzrə inkişaf edir. Moda sferası daxilində etnik üslub sosial təbəqə, milliyət, xalq, ölkə və digər sosial şəxsiyyət kimi göstəricilərin informasiyasını özündə əks etdirə bilir. Bu gün bütövlükdə etnik üslubu ənənənin işlək mexanizmini tarix və müasirlik, xalqların özəlliyi və post-sənaye urbanizasiyalı dünyada geyimin maksimum fərdiləşdirilməsi istəyi arasında dialoq kimi qiymətləndirmək etmək olar. [5, s.104] Artıq qeyd etdiyimiz kimi, əcdadlarımızın geyim formaları, biçim və dekor xüsusiyyətləri haqda maraqlı informasiyaları daşıyan etnik üslub bütün dövrlərdə modelyerlərin (Paul Poiretdən başlayaraq Coco Chanel, Dolce & Gabbana, Valentino, Versace, Armani, Balmain və d. müasir dizaynerlərədək) diqqətini özünə cəlb edərək sonsuz ilham mənbəyinə çevrilmişdir. (Şəkil 1)

Şəkil 1. Dolce&Gabbana, Alta Moda (2019)

Müasir moda aləmində etnik vektor mədəni həmrəyliyin təqdim edən aktual istiqamətdəndir. XXI əsrin posmodernizm xaosunun içində özünəməxsus yeri olan bu üslub cəmiyyətdə hər kəs tərəfindən qəbul olunur. Belə ki, yalnız müəyyən üslubun geyimlərinə üstünlük verən insanlar belə etnik üslublu geyimlərə xalqların geyim xüsusiyyətlərinə hörmətlə yanaşır və ya onlardan məmnuniyyətlə istifadə edirlər. Hər hansı bir insanın modaya münasibəti dünyada baş verənlərə və özünə münasibətindən qaynaqlanır. Etnik üslub isə bu kontekstdə hər hansı xalqın və ya ölkənin tarixi inkişafını əks etdirən individual notları insanlara təqdim edir. Həmçinin, o moda səhnəsində gedən dinamik proseslər arasında sabitliyi ilə fərqlənir.

Etnika birbaşa adət-ənənələrlə, təbiətlə bağlı hadisələri özündə əks etdirən kommunikasiya ünsürüdür. Etnik üslub qeyri-adiliyi ilə çox cəlbedici hesab olunur. Dövrümüzdəki moda mümkün qədər çoxşaxəlidir, həm minimalist üsluba yaxın olub çox parlaq vurğu elementlərinə malikdir. Etnik üslub geyim ansamblının müxtəlif elementlərində (geyim, baş geyimləri, çanta, zərgərlik məmulatları və s.) təzahür edə bilər. Etnik üslubda zərgərlik də xüsusilə cəlbedicidir. Etnik zərgərlik məmulatları müasir dizaynerlərin ideya mənbəyinə çevrilir. Etnik zərgərlik üçün xarakterik xüsusiyyətlərdən biri də təbii materialların istifadəsidir. Etnik üslubda olan həcmli və parlaq zərgərlik məmulatı üçün dekor baxımından adətən müxtəlif texniki üsullardan (oyma və perforasiya) istifadə olunur. Etnik üslubda zərgərlik dekorativ ünsürləri mümkün qədər təbiətə yaxın, ornamental quruluşa malik bədii dekorativ obrazlarla zənginləşdirilir.

Şərq ölkəsi olan Azərbaycanda son illər milli xalça obrazları, milli ornamental elementlər əsasında qiymətli zərgərlik aksesuarlarının bəzədilməsi dəb halını almışdır. Bu gün dekorativ-tətbiqi sənət bədii yaradıcılıq forması kimi müasir dizayn sferasına sahələrinə nüfuz etmişdir. Böyük təkamül və inkişaf yolu keçmiş Azərbaycan dekorativ sənətinin elementlərinin hazırkı geyim sahəsində təzahürü xalqın tarixini müasir gənclərə aşılayır. 2012-ci ildə “Resm Jewelry” adla yaradılan milli zərgərlik brendi qədim Azərbaycan naxışları əsasında qiymətli daş-qaşla, minalarla maraqlı dizayn edilən qızıl məhsulları auditoriyaya təklif edir. Bu dizaynların hər bir naxışı uzunömürlüliyü, xoşbəxtlik və uğuru simvolizə edərək, məmulatın sahibinin ruhu adət-ənənələri arasında əlaqə yaradır.

Şəkil 2. Resm Jewelry zərgərlik nümunələri

Bu məşhur zərgərlik markasının dizayn konsepsiyasını şərq rəmzləri və xalça naxışları təşkil edir. Bu naxışlar xalqımızın milli ruhlu bədii sənətkarlığının yüksək bədii texnikası ilə yerinə yetirilərək seyirçiləri incə və əsrarəngiz görünüşü ilə valeh edir. Qeyd etmək lazımdır ki, xalçaçılıq Azərbaycanın qədim incəsənət növü olub Azərbaycan ərazisində 7 xalçaçılıq məktəbində (Quba, Şirvan, Gəncə, Qazax, Təbriz, Qarabağ və Abşeron) ərsəyə gətirilirdi. [1, s.15]

Ölkənin müxtəlif ərazisində yerləşən bu məktəblərdə hazırlanılan xalçalar məzmunu, kompozisiya həlli, (nəbatı, həndəsi və s.) ornamental quruluşu, rəng çalarları və texnikası ilə fərqlənirdi. [4] Bu xalçalara aid olan naxış elementlərinin zərgərlik əşyalarında yer alması məmulatlara əvəzolunmaz şərq üslublu gözəllik verir. Məmulatın dizaynında istifadə olunan bu naxışların hər birinin tarixi adı zərgərlik əşyasına verilir. (şəkil 2)

Artıq qeyd etdiyimiz kimi, dünya xalqlarının geyim üslubunu yeniləyərək müasir forma çərçivəsində istifadə etmək, müasir iri şəhərlərin modası ilə vəhdət təşkil edir. Klassik xalq kostyumuna müxtəliflipli dekorativ element və aksesuarlar əlavə olunarsa, bitkin gözəl surət əldə edilir. Etnik üsluba xas olan moda millətlərin adət-ənənələri özündə birləşdirir və xalqların mədəni irsinin kodlarını simvollaşdırır. Geyimdə etnik üslub mövcud olduğu ərazilərə fərq qoymayaraq, vahid milli dəyərləri, irq və din məsələləri arasında birlik yaradan vasitədir.

Son on ildə dizaynerlər Azərbaycanın milli güclü emosional vurğuya və yüksək bədii-estetik görkəmə malik etnik geyimlərinə böyük maraq göstərirlər. Belə modelyerdən olan Renato Balestranın 2015-ci ildə Azərbaycan Cultural Festival çərçivəsində təqdim etdiyi geyim kolleksiyasında milli ornament və bədii obrazlar müasir geyimlərə inteqrasiya olunmuş, bununla da Azərbaycan mədəniyyətinin dəyər və ənənələri təşviq edilmişdir. (şəkil 3)

Şəkil 3. Azerbaijan Glamour by Roberto Balestra (2015)

2021-ci ildə məşhur azərbaycanlı dizayner Rüşət İsmayıl "AFFFAIR" brendinin Azərbaycan xalçalarına, mədəniyyətinə həsr etdiyi "Sumax" adlanan etnik üslublu Haute Couture kolleksiyasını Parisdə təqdim etmişdir. (şəkil 4)

"Haute Couture Sumakh" adlı geyim kolleksiyasında çələbi, xanlıq, nəlbəkiğül ornamental naxışları zəngin xalça motivləri əsasında hazırlanan kostyumların hər birinə gözoxşayan çalar bəxş edir. [2]

Şəkil 4. Rüşət İsmayıl. "Haute Couture Sumakh" kolleksiyasından geyimlər (2021)

2022-ci il iyun ayında Bakıda "Baku Fashion Expo 2022" çərçivəsində "Xarıbülbül" adlı "Haute Couture" kolleksiyasını təqdim etmişdir.[3] Kolleksiyanın adı təsadüfi seçilməmişdir.

Burada dizayner Azərbaycan adət-ənənələrinə və mədəniyyətinə diqqət cəlb etməyi öz vəzifələrindən biri hesab edir, vətəni Şuşa olan xarıbülbül isə ölkənin dünənini, bugününü və gələcəyini özündə birləşdirən ölkənin ən gözəl guşəsi olan Qarabağıməzə simvolu sayılır. Rüşət İsmayıl Azərbaycanın zərif mədəni kodlarından ilhamlanaraq müxtəlif tarixi dövrlərin üsul - texnikasına istinad emiş, qeyd edilən gözəl geyim kolleksiyasını yaratmışdır.

Beləliklə, milli xüsusiyyətləri daşıyan geyim, print və ya dekorativ xalq motivlərdən istifadə edilən hər hansı kostyum və ya aksesuar artıq etnik üslubu bildirən göstərici deməkdir. Etnik vektordan daha incə,

çoxçalarlı və orijinal üslub təsəvvür etmək çətindir, o vizual surətdə müxtəlif xalqların çoxəsrlik mədəni kodlarını, simvollarını və adət-ənənələrini bizə çatdıran gözəl informasiya xəttidir.

Etnik üslubun əsas sosial-mədəni aspekti müasir posmodernizm fonunda insanların təbiətlə harmoniyaya, tarixlə dialoqa və bədii dekorativ obrazlara qarşı yaranan ehtiyac və nostalji hisslərindən irəli gələrək meydana çıxır. Nəticədə, cəmiyyətdə çoxluğun qəbul etdiyi və böyük məmnuniyyətlə istifadə etdiyi, müxtəlif xalqların geyim xüsusiyyətlərini (tekstil, faktura, rəng, biçim, forma, siluet, dekorativ elementlər, ornamental naxışlar, aksesuarlar və s.) özündə daşıyan etnik üslublu trendlər yaranır. Bu trendlər eisdə tarixiliklə müsirlilik arasında dialoq yaradaraq ən effektiv kommunikasiya vasitələrindən birinə çevrilir.

ƏDƏBİYYAT

1. Агамалиева Е.Ч. Особенности художественных композиций азербайджанского коврового искусства.- Universum: филология и искусствоведение, № 5 (39) 2017, стр. 14-18

URL: 7universum.com/ru/philology/archive/item/4829

2. <https://sputnik.az/20211003>

3. <https://1news.az/az/news/20220610041905946>

4. Дунямалыева С.С. Представление элементов одежды в средневековых образцах декоративно-прикладного искусства. Баку, 1997

5. Мартыненко А.В., Митина И.Д. Этника в современной моде: социологические аспекты популярности этностиля в одежде. Симбирский научный Вестник, 2018, № 3(33), стр. 98-105

KÜRESELLEŞME VE KÜRESELLEŞMENİN KÜLTÜREL BOYUTLARI

Sahil NAGİZADE

Maltepe Üniversitesi, İletişim Bilimleri

ORCID ID: 0000-0003-1507-8794

ÖZET

Son yıllarda ‘‘Küreselleşme’’ ister sosyal, ister ekonomi, isterse de siyasi alanda sık-sık karşılaştığımız kavram haline gelmiştir. Günümüzde bu kavram ile sıklıkla karşılaşmamıza rağmen küreselleşmenin genel bir tanımı bulunmamaktadır. Bunun en büyük nedenlerinden bir tanesi küreselleşmenin bir birinden farklı anlamlarda kullanılmasıdır. Örneğin, uluslararasılaşma, evrenselleşme, karşılıklı bağımlılık ve modernizasyon ve b.

Bu çalışmanın amacı küreselleşme kavramını tanımlayarak, küreselleşme ile kültür bağlantısına dikkat çekmekerek dijitalleşmenin küreselleşme üzerine etkisini ortaya koymaktır.

Anahtar kelimeler: Küreselleşme, Küreselleşme olgusu, Uluslararasılaşma, Dijitalleşme

ABSTRACT

In recent years, "Globalization" has become a concept that we frequently encounter in social, economic or political fields. Although we encounter this concept frequently today, there is no general definition of globalization. One of the biggest reasons for this is that globalization is used in different meanings. For example, internationalization, universalization, interdependence and modernization and b.

The aim of this study is to define the concept of globalization, to draw attention to the connection between globalization and culture and to reveal the effect of digitalization on globalization.

Keywords: Globalization, Globalization, Internationalization, Digitalization

GİRİŞ

XX yüzyılın sonuna doğru en çok tartışılan bir konu olan ‘‘küreselleşme’’ kavramı son 30 yıl içerisinde ortaya çıkan gelişmeleri de tanımlamak için kullanılıyor. Küreselleşme her alanda (sosyal, ekonomik, kültürel, teknolojik ve b.) kendini gösterdiği için tanımı da farklılık göstermektedir. Kimine göre küreselleşme dünyadaki refah seviyesini daha da artıracakken kimine göre de sömürgeciliği modern seviyeye taşıyan bir yaklaşımdır. Küreselleşme vurgu yapan 3 farklı yaklaşım vardır: Aşırı Küreselleşmeciler, Küreselleşme Karşıtları, Dönüşümselci. Aşırı Küreselleşmeciler, küreselleşmeni savunmakta ve küreselleşmenin olumlu sonuçlar vereceğine inanmaktadır. Küreselleşme karşıtları küreselleşmeni eleştirmektedirler. Dönüşümselci yaklaşım ise küreselleşme olgusuna tarafsız bir yaklaşım ortaya koymaktadır.

Bu çalışmada küreselleşme ile ilgili farklı tanımlar ele alınarak küreselleşme tanımı yapılmaya çalışılacak ve küreselleşme ile kültür bağlantısına vurgu yapılacaktır.

Küreselleşmenin tanımı.

Küreselleşme son yıllarda ilgi merkezine çevrildi. Küreselleşme politik ve ekonomik alanda, sosyal bilimlerde odak noktası oldu ve tartışma yarattı. Her bir anal bilim dalı küreselleşmeni kendi düşüncesine göre tanımladı. Tanımların tek bir ortak özelliği ise ‘‘ortak bir tanımın’’ olmamasıdır.

Günümüzde teknolojinin hızlı bir şekilde ilerlemesi kendini her alanda göstermiştir ve bu da farklı eğilimlerin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Bu eğilimlerden bir tanesi neredeyse hayatın her alanında karşılaştığımız küreselleşmedir.

Küreselleşmeyi sosyal ilişkilerin yoğunlaşması olarak tanımlamaktadır. Böylelikle coğrafi olarak farklı konumlarda yerleşen bölgeler bir biri ile iletişim kura bilir ve bunun yardımı ile baş vere bilecek olaylara olumlu ya da olumsuz etkide buluna bilir. (Giddens, 1995, s.85)

Küreselleşme ulus-devlet anlayışını geleneksel dünya düşüncesi ile değiştiren ve dünyadaki ekonomisini tek halde birleştirmeyi hedefleyen iktisadi güç olarak da tanımlanmaktadır. Batı merkezli olan bu sistemin temelinde sermaye hareketliliğinin global bir boyuta taşınması duruyor. Ve bu da dünya ekonomisinin birleşmesine neden olacaktır. (Eser, 1995, s.6) Küreselleşme yenedünya düzeni olduğu için bu düzenin dünya ekonomisini tek bir bütün olarak görmeyi hedeflemektedir.

Mutioğlu ve Gözgu küreselleşmeyi yeni bir süreç olmadığını savunmakta, kapitalizm ve emperyalizmin yeni adı olarak tanımlamaktadır. Küreselleşme 16. yüzyılda ortaya çıkan ve 19. yüzyılda dünyanın büyük bir kısmını ele geçiren kapitalizmin 21.yüzyılda tüm dünyayı sarmasıdır. (Mutioğlu, Gözgu, 2009)

Amerika Ulusal Savunma Enstitüsüne göre küreselleşme mal ve hizmetin hızlı şekilde farklı bölgelere akışıdır. Enstitünün yapmış olduğu bir araştırmada küreselleşmeden dolayı ülke ekonomileri arasında bir bütün ortaya çıkmış ve firmalar, yönetim ve b. uluslararası hal almıştır. (Öymen, 2000: 26)

Küreselleşme ülkelerin bir biri ile rekabetini etkilemiştir. Bundan dolayı ekonomik rekabetin hükümetler arasında değil de uluslar arası şirketler arasında başlamasını hızlandırdı. Örneğin rekabet artık Amerika ile Avrupa arasında değil de her iki bölgede ünlenen iki farklı uluslararası şirket arasında olmaya başladı. Bu durum getirmiş olduğu yenilikle birlikte ulus devletlerle iş dünyası arasında çıkar çatışmalarına da neden oldu. (Toulmin, 1999, 905)

Giddens'e göre küreselleşme bir-birinden kilometrelerce uzakta yerleşen iki şehrin kendilerinden uzakta baş veren bir olayla şekillenmesi, aynı zamanda da tam tersi bir şekilde etkilenmesidir. Örnek olarak Singapur'daki bir alanda olan gelişimin küresel ekonomik bağlardan dolayı Pittsburgh'da kendi ürünlerini uluslararası pazarlarda satamayan bölgenin yoksullaşması ile bir bağlantısı ola biliri.(Giddens, 1992, s.62-63)

Dünyamızda soğuk savaş döneminden sonra, Sovyetler Birliğinin Dağılmasının yanı sıra kutuplaşmalar sona erdi. İdeolojik kutuplaşmaların son bulmasıyla ülkeler arasındaki ekonomik, kültürel yakınlaşmalar arttı ve eskiden ulusal ilişkiler uluslararası statü almaya başladı, bu da küreselleşmenin hızlanmasına ve yaygınlaşmasına neden oldu. (Güzelcık, 1999: 17)

Bazı düşünürlere göre küreselleşmenin tek bir tanımının olmamasından dolayı yazarlar küreselleşmeyi ispatlamak istedikleri bir düşünceni tarif etmekle tamamlamak istiyorlar. Küreselleşme ideolojik bir terim olduğu için her zaman tartışma konusudur. Küreselleşmeyi net bir şekilde anlatacak bir tanımın olmamasından dolayı küreselleşme her zaman 'inkar edilmez bir olgu' ya da 'mit' olarak görülecek. (Dedeoğlu, Subaşı, 2004, s.55)

Uluslararası Para Fonu'na göre ekonomik açıdan küreselleşme, insan yeniliği ve teknolojik ilerleme ile sonuçlanan bir süreçtir. Özellikle mal ve hizmetlerin dolaşımı yoluyla, dünya çapında şirketlerin ve ekonomilerin artan entegrasyonunu gösterir. Aynı zamanda sınır ötesi işgücü ve teknoloji olarak insanların ve bilginin göçünü ifade eder. Ek olarak, düzensiz küreselleşmenin kültürel, politik ve çevresel boyutları vardır.(Milman and Watkins 2013 p,1)

Yukarıdaki tanımlardan yola çıkarak küreselleşmenin zaman ve mekan anlayışını aradan kaldıran bir olgu olduğunu göre biliriz. Küreselleşmenin olumlu tarafları gibi de olumsuz tarafları da göz önünde bulundurulmalıdır. Çünkü, küreselleşme tek taraflı değil de çift taraflı bir eğilim sergilemektedir.

Küreselleşmeye Yönelik Yaklaşımlar

Küreselleşme tekyönlü yaklaşım olmadığı için bir birine ters düşünceleri de yansıtması mümkündür. Bu nedenle küreselleşme olgusunda kazanan ve ya kayıp eden taraflar ya da bu kavrama olumlu ya da olumsuz düşünceye sahip olan bireyler de vardır. Bundan dolayı günümüzde küreselleşme yaklaşımları 3 gruba ayrılmaktadır.(Bozkurt, 2000)

Küreselleşme kavramı ile bağlı çalışmalarda genel olarak ele alınan üç yaklaşım vardır. Bunlar Aşırı Kürselleşmeciler (Hiperküreselleşmeciler)

Küreselleşme karşıtları (şüpheciler)

Dönüşümcüler

Aşırı Küreselleşmeciler (Hiperküreselleşmeciler)

Aşırı Küreselleşmecilere göre küreselleşme insanlık tarihine yeni bir çağ atlatmış ve sermayeyi uluslararası bir seviyeye taşıyarak ulus-devletin gücünü etkisiz hale getirmiştir. Hiperküreselleşmeciler küreselleşmeyi olumlu ve olumsuz olarak gören iki farklı gruba ayırıyorlar. Küreselleşmeye olumlu yaklaşan grubun fikrinde sermaye daha eşit bir şekilde dağılacak, insanların yaşam standartları artacak, tüketiciler bir baskı altında kalmadan istedikleri şekilde tüketim yapabilecekler.

Olumsuz hiperküreselleşmeciler ise bunun tam tersini savunmaktadırlar. Onların düşüncesine göre küreselleşme orta sınıf elitine hizmet etmektedir.

Bazı bireylerin düşüncesinde dünya “sadece megagecekondulaşmaların var olduğu megaşehirlerle benzeyen lümpen bir gezegen” durumuna gelmiş ve milyonlarca kişinin standart yaşam şartları altında yaşamasına neden olmuştur. Olumsuz yandaşların fikrinde küreselleşme sınıflar arası uçurumların yaranmasına, şiddete ve b. şeylere neden olmaktadır. (Zengingönül, 2004, s.16)

Aşırı küreselleşmecilere göre küreselleşme global bir medeniyetin var olmasına tetikleemektedir. Devletler arasındaki ticari anlaşmaların kolaylaşması, insanların bir biri ile daha rahat ve hızlı bir şekilde iletişim kurması ulus devletin yok oluşuna neden olmaktadır.

Şüpheciler

Şüphecilerin odak noktaları küreselleşmenin ekonomik sürecidir. Uluslararası düzeyde baş tutan finansal sermaye dönüşümünü onaylasalar da bu durumun dünya savaşından sonra ortaya çıktığını savunurlar ve bu durumun çağdışı bir olay olmadığını öne sürmektedirler. Bunun yanı sıra şüpheciler ulus-devletin etkisinin var olduğu tezini savunmaktadır. (Zengingönül, 2004, s.17)

Şüpheciler ve ya başka ismi ile küreselleşme karşıtları küreselleşmenin kapitalizm ile aynı olduğunu savunmakta ve küreselleşmeyi kapitalizmin günümüzdeki anlamıdır söylemektedir. Başka bir anlamda küreselleşme kapitalizmin dünyanın farklı noktalarına yayılmasına yardımcı olan bir araç olarak görmektedir. (Kızılcılık, 2002,15)

Küreselleşmeye şüpheli yaklaşan gruplar arasında sendikalar da vardır. Sendikaların küreselleşmeye karşı çıkma neden uluslararası düzeyde artan rekabetlerden dolayı endüstrilerin kısıtlamaya gitmesi ve bazı işletmelerin çalışanlarını işten çıkarma durumunda kalmasıdır. Yalnız gelişmekte olan ülkelerdeki sendikalar değil gelişmiş olan ülkelerdeki sendikalar da küreselleşme karşıtıdır. Gelişmiş ülkeler gelişmekte olan ülkeler ile girecekleri serbest rekabet piyasası iş gücünün dolaşımına neden olacak ve bunun sonucu olarak da kendi ülkelerindeki bireylerin iş bulmalarını etkilemesidir. (Acar, 2002,23)

Şüpheciler diğerleri gibi küreselleşmeyi iletişim teknolojilerindeki gelişmeler ile bağlı olmadıkları düşüncesindedir. Onlar küreselleşmenin ideolojik bir süreç olduğu fikrine inanmaktadır. (Hablemitoğlu,2004,23)

Küreselleşme karşıtları küreselleşmeyi birleştirici bir süreç olarak görmemekte, sosyokültürel farklılıktan dolayı yeni bir arbedeye neden olacağı ve bu durumda agresif bir ulusçuluğu ortaya çıkaracağı fikrindedir.(Bozkurt, 2000, s.22)

Dönüşümcüler

Giddens gibi birkaç düşünürün de aralarında bulunduğu dönüşümcüler grubu küreselleşmeyi, modern toplumları ve dünya düzenini yeniden, şekillendiren hızlı sosyal, siyasal ve ekonomik değişmelerin arkasındaki ana siyasal güç olarak görmektedir. Yurtiçi ve yurtdışı arasındaki fark aradan kalktı, artık ekonomik, sosyal, kültürel alanda farklı bir döneme geçildi. Dönüşümcüler ulusal devletin güçlerinin yeniden yapılandırıldığını kabul etse bile, küreselleşmecilerin "egemen ulus devletin sonunun geldiği" iddialarını, hem de küreselleşme karşıtı kuşucularının "hiçbir şey değişmedi" tezini reddetmektedir. (Bozkurt, 2000, s.23)

Küreselleşmenin Kültürel Boyutu

Küreselleşmenin ekonomik ve politik alanlardan sonra en çok etki ettiği alan kültür olmuştur. Kültürün küreselleşmesi insanoğlunun farklı yerler keşfetme isteği, göçlerin başlanması kadar eskiye dayanmaktadır. Küreselleşmenin bir kültürel obje olması ve aynı zamanda da kültürün küreselleşmeden etkilenmesi kültür ile küreselleşme arasında bir bağın var olduğu anlamına gelmektedir. Küreselleşmenin kültürel etkileri ile son dönemlerde sık-sık karşılaşıyoruz. Buna örnek olarak eğlence dünyası, müzik ve film platformlarını göstermek olur. Kültür, öncelikle bir yaşam biçimi ya da insanların sembolik temsil pratikleri yoluyla anlam oluşturduğu bir düzen olarak görülüyorsa, o zaman kültürel küreselleşme öncelikle anlam oluşturma bağlamındaki bir değişiklik, kimlik değişikliği, bir anlam olarak anlaşılmalıdır.

İletişim teknolojilerindeki gelişme 20.yüzyıl itibarı ile kültürel küreselleşmenin hızlanmasına neden oldu. Artık öncü güç durumunda olan ülkeler kendi kültürlerini yayan araçlar yardımı ile değil de iletişim araçları vasıtası ile farklı kültürden olan insanlara daha rahat aktarma durumuna erişti. Bu bağlamda coğrafi bakımdan mekan ve zaman anlayışı kısmen de olsa aradan kalktı, McLuhan'ın da belirttiği gibi dünya "küresel köy" haline geldi. (Mahiroğulları, 2005, s.1278)

Kültürün kavramsal olarak küreselleşme ile bağlantısını açıklamak için kültürü küreselleşmenin bir boyutu olarak ele almak gerekmektedir. Çünkü küreselleşme günümüzde "çokboyutlu" bir fenomen olarak görülmektedir.(Tomlinson, 2004, s.26) Sinerjetik bakış açısından, toplumun küreselleşme süreci, dünya medeniyetinin daha da gelişmesine yönelik yeni tehditlere karşı doğal bir tepkisi olarak görülebilir. Aynı zamanda burada iki ana ve zıt eğilim ayırt edilmelidir. Bir yandan, dünya topluluğunun çeşitli bölümlerinin bilgi bağlantılı birbirine bağlılığında hızlı bir artış var, bu da karmaşık bir kendi kendini organize eden sistem olarak istikrarını artırıyor. Öte yandan, az gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerin geleneksel ulusal kültürlerinin yok edilmesi, Batı'nın ve her şeyden önce Amerika Birleşik Devletleri'nin güçlü kültürel ve bilgi yayılmasının etkisi altında gerçekleşiyor.

Sonuç

İletişim teknolojilerinin hızlı bir şekilde yayılması, ticari ve kültürel açıdan soyut bir şekilde devletlerarası sınırların kalkmasına neden olmuştur. Küreselleşmenin ana göstergelerinden biri ulaşım ağının, kitlesel enformasyonun ve iletişim araçlarının hızla genişlemesi olarak görülmektedir. Dolayısıyla dünyanın herhangi bir yerinde meydana gelen bir olay hızla tüm gezegene yayılabilmektedir. Bu, bazı kurumların yayınladıkları bilgilerle tüm insanlığı anında manipüle etmelerine, bilinçlerini yönlendirmelerine aynı zamanda ideolojilerini, düşünce ve davranış biçimlerini, müziklerini, kıyafetlerini ve diğer yönlerini kendi kontrollerinde tutmalarına neden olmaktadır. Küreselleşme'ni detaylı bir şekilde ele aldığımız zaman ister kültürel isterse de sosyal açıdan olumlu ve olumsuz etkilerinin var olduğunu görmekteyiz. Kültürün küreselleşmesinde çeşitli çelişkili konumların varlığının nedenlerinden biri olarak, kültürün temel yapısı üzerine yapılan çalışmaların durağan (çekirdek) ve değişken (esnek) tarafları arasında ayırım yapmadığını görmekteyiz. Ulusal-kültürel kimliğin ölçütü ve temeli olarak var olan kültürel çekirdek, her kültürde yenilik ve değişimle esnek bir ilişki içinde olan bir kültürel "kozmos" ile çevrilidir. Bunlar aynı zamanda kültürün kutsal (kutsal, istikrarlı) ve profan (seküler, değişen) bağlamları olarak da bilinir. Modern dünyada "uluslararası kültür" adının kapsadığı ortak bir dünya kültürü oluşmuştur. Bu kültürün elde edilmesinde tüm dünya halklarının katkısı olmasına rağmen, örgütlenmesi ve yaygınlaşması ağırlıklı olarak Batı'da gerçekleşmektedir. Küresel bilgi ve telekomünikasyon ağı, bir yandan dünyanın kültürel ve enformasyon alanını genişlettiğinden bir araya getirir ve her türlü engelin ve "perdenin" kaldırılmasını sağlamakta, diğer yandan da önünü açarak en çeşitli kültürlerin dünya arenasına girmesi için katkı sağlamaktadır. Kültürün küreselleşmesinden bahsederek, uluslararası içerikli kültürü kastedebiliriz. Ancak uluslararası kültürle birlikte her ulusun bireyselliğinin ve biricikliğinin ifadesi, farklı bir ulus olarak varlığını belirleyen özelliklerin ve gölgelerin taşıyıcısı olan ulusal kültür farklı düzeydedir.

Kaynakça

GİDDENS, A. (1995). *Konsequenzen der Moderne*, Frankfurt a.M

ESER, U. (1995) *Küreselleşme tehdit mi yoksa fırsat mı? Ekonomik yaklaşımı*, Kavram yayınları, Ankara Cilt.6

MUTİOĞLU Ç. ve d.(2009) Küreselleşme. Toplumsal Dönüşüm-Politik Süreçler- Enerji- Tarım- Pazarlama- Uluslararası Ticaret- Yoksulluk- İşgücü-Çokuluslu Şirketler- Finansla- Krizler- Bankacılık. Ezgi kitapevi, Bursa baskı.1

Öymen, Onur (2000). Geleceği Yakalamak, Remzi Kitapevi, İstanbul

TOULMİN, S. (1999). The ambiguities of globalization. Futures 31, 905

GİDDENS, A.(1992) Modernliğin Sonuçları, S.62-63 Ayrıntı Yayınları, İstanbul Çeviri: Ersin Kuşdil

GÜZELCİK, E. (1999) Küreselleşme ve İşletmelerde Değişen Kurum İmajı Sistem yayınları, İstanbul

DEDEOĞLU, S ve d. (2004) Kalkınma ve Küreselleşme, Bağlam yayınevi, Ankara

MİLMAN, N. and WATKİNS R., 2013. Examining Global and Glocal Awareness, Knowledge, and Competency. Distance learning. 11 (4), pp. 1

MAHİROĞULLARI, A., (2005). Küreselleşmenin kültürel değerler üzerine etkisi. Sosyal Siyaset KonferanslarıDergisi , s.1288.

KIZILÇELİK, S. (2002) "Kapitalizmin Diasporası Olarak Küreselleşme", Eğitim Araştırmaları Dergisi, Sayı:6,Ocak.

ACAR, M.(2002); "Ekonomik Siyasal ve Sosyal Kültürel Boyutlarıyla Küreselleşme: Tehdit mi Fırsat mı?" Liberal Düşünce Kış-Bahar

HABLEMİTOĞLU, Ş. (2004); "Küreselleşme Düşlerden Gerçekleri", Toplumsal Dönüşüm Yayınları, Ankara

BOZKURT, V (2000) "Küreselleşmenin İnsani Yüzü" Alfa, İstanbul s.19-20

**CAUSALITY RELATIONSHIP BETWEEN OIL EXPORT, NATURAL GAS EXPORT AND
ECONOMIC GROWTH IN AZERBAIJAN**

Jala VAGIFLI

Istanbul University, Social Sciences Institute, Department of Economics

ABSTRACT

In my study, the relationship between oil, natural gas exports and economic growth in Azerbaijan was investigated. For this purpose, Pearson correlation coefficient test, ADF unit root test, Philips Peron unit root test, DF-GLS unit root tests, JJ cointegration test, Granger causality analysis were performed by using GDP, oil export and natural gas export values. Values are taken from the Azerbaijan State statistics website. According to the values obtained, a causal relationship was found between GDP and oil export and natural gas export variables in the test results. In the Pearson correlation analysis results, a positive relationship was observed between GDP and oil exports and natural gas exports.

Keywords: Oil Exports, Natural Gas Export, Economic Growth, Granger Causality Analysis, Cointegration Analysis, Azerbaijan

INTRODUCTION

Even if there is no problem in the supply of oil and natural gas reserves in the near future, it seems that issues such as finding and producing new reserves and delivering them to consumers will continue to be the main problem areas that greatly affect international markets.

In the study, I researched Azerbaijan's oil export, natural gas export and the policies implemented in this regard. When evaluated in this context, when the development of the Azerbaijani economy in the period of independence is considered comprehensively, it is possible to divide this process into the following stages periodically: the crisis period between 1991-1996 and the period of stability between 1996-2004 is a growth period between 2004-2008 and a relative slowdown from 2008.

The enrichment of fuel and energy resources enables the creation of a modern state by strengthening the sovereign life of Azerbaijan and our world.

1. Literature Review

Many studies have been conducted on the relationship between exports and economic growth. The states that are the subject of these studies differ in terms of the methods and results they follow. There are also studies of this relationship for groups of countries, as well as single-country applications. In this study, some studies on this subject were evaluated especially in terms of the methods used and the results obtained.

In the study done by Medina-Smith in 2001 for Costa Rica, the relationship between exports and economic growth was investigated. Cointegration and Engle-Granger cointegration analyzes were used in the study. This study was conducted within the framework of the unconstrained error correction model. As a result of cointegration analysis, it was determined that there is a long-term relationship. In the results of the error correction model, the increase in exports positively affected the growth.

Ku 'Azam (2006) researched the relationship between export and economic growth. Annual data from the period 1978-2002 were used in the research. In this study, the ARDL model was used to predict the long-term relationship. According to the results, it was determined that there is a correlation between exports and GDP.

Ray (2011) conducted a study on India and investigated the relationship between exports and economic growth. Johansen integration and granger causality analysis were used in the analysis. The results of the analysis revealed that there is a correlation between Export and GDP and that there is also a two-way causality.

2. Economic Method and Data Set

2.1. Data Set and Descriptive Statistics

The variables used in this study are oil export (OE), natural gas export (NGE) and gross domestic product (GDP), and the data covers the period 1997-2019. The annual real data used in the study of the relations between GDP and OE and NGE were included in the analysis at their logarithmic levels. Variables used in our study; It was obtained from the publication of the State Statistics Committee of the Republic of Azerbaijan (<http://www.stat.gov.az>), the World Bank World Development Indicators, the multinational oil company British Petroleum's 2015 World Energy Statistical Review. In the study, using IBM SPSS and EViews Enterprise Edition econometric package programs, relationships between variables; correlation analysis, unit root tests, Johansen-Juselius cointegration analysis, Dolado-Lutkepohl causality test, generalized variance decomposition and effect-response analyzes were applied.

Table 1.1: Descriptive Statistical Table of Data

		Petroleum Export	Natural gas exports	Gross Dormitory Domestic Product
N	Valid	23	23	23
	Missing	0	0	0
Mean		21699.2174	3203.0870	262834.4783
Median		24820.0000	650.0000	62359.0000
Mode		.00	.00	7276.00
Std. Deviation		16352.75954	3610.85540	277420.53598
Variance		267412744.723	13038276.719	76962153782.17
				0
Skewness		-.062	.382	.652
Std. Error of Skewness		.481	.481	.481
Kurtosis		-1.808	-1.812	-1.270
Std. Error of Kurtosis		.935	.935	.935
Minimum		.00	.00	7276.00
Maximum		44507.00	8856.00	752347.00
Sum		499082.00	73671.00	6045193.00

2.1.2. Pearson Linear Correlation Coefficient

The statistical method used to examine the relationship between two variables or the relationships between one variable and all other variables is called correlation analysis. In this test, it is determined whether a change in the independent variable has an effect on the dependent variable. Although there are many correlation analyzes, Pearson and Spearman correlation analyzes are the most widely used. While the series should have normal distribution for Pearson correlation analysis, this is not the case in Spearman correlation analysis. In addition, if the number of observations is small and there is no linear relationship between the two series, the Spearman correlation coefficient can be calculated instead of the Pearson correlation coefficient. Correlation coefficients can be positive or negative.

The correlation coefficient takes values between 0 and + (-) 1. If this coefficient approaches +1, there is a strong direct relationship between the variables, if it approaches -1, there is a strong direct relationship between the variables.

It is determined that there is a strong inverse relationship. The correlation coefficient with a value of 0 indicates that there is no relationship between the variables. When the coefficient is positive, an increase (decrease) in the dependent variable is expected when there is an increase (decrease) in the independent variable, and when it is negative, a decrease (increase) in the dependent variable is expected when there is an increase (decrease) in the independent variable. your coefficient

When it is equal to +1 and -1, it is determined that there is a fully positive (negative) linear relationship between the two variables. The determination of these relationships does not imply that there is a

causality between the two variables. The Pearson linear correlation coefficient calculation formula is as shown below.

2.1.3. Significance Test of Pearson Correlation Coefficient

Correlation analysis can also be used to test the relationship between two or more normally distributed variables whose data can be collected with an interval scale. If there is any relationship between the two series, one-way t-test is used, and if it is not known, two-way t-test is used to test whether the correlation coefficient is significant. Two-way t-test was used in the significance test in this study. Here, the correlation coefficient r is denoted as the population coefficient ρ . P is used in hypothesis testing. The t test hypotheses are as shown below

$$H_0: \rho = 0 \qquad H_1: \rho \neq 0$$

T-test statistics are calculated with the following formula.

$$= \frac{r}{\sqrt{\frac{1-r^2}{n-2}}}$$

When the value found as a result of the calculated t-test statistic $(n-2)$ degrees of freedom is greater than the critical value of the table, the null hypothesis is rejected. The hypothesis that the H_1 correlation coefficient is different from 0 is accepted and it is decided that there is a correlation relationship between the series. The null hypothesis indicates that the correlation coefficients are equal to 0, there is no relationship between the series, and the alternative hypothesis is that the correlation coefficients are different from 0. The coefficients of the Pearson correlation analysis are given in table 1.2

Table 1.2: Pearson Correlation Coefficient Analysis

VARIABLES	OE	NGE	GDP
OE	1	0,87	0,77
NGE	0,87	1	0,87
GDP	0,77	0,87	1

When we look at the table, we see that there is a positive relationship between natural gas exports and oil exports to GDP. Since the values of the variables are between -1 and +1 values, we see that our variable values are in a normal distribution. Therefore, Pearson correlation analysis was used. When the correlation coefficient is squared and multiplied by 100, it can be estimated how many of the changes between the two variables are explained. To give an example from the study, $r \times r = R^2$, $R^2 = 0.87 \times 0.87 = 0.76$, 76% of the change in GDP is explained by NGE (natural gas exports).

Correlation coefficients of 0.59, 0.10, and 0.76 were found between GDP and other independent variables OE, EC, NGE, respectively, and they were found to be statistically significant at the 1% level according to the double-sided t-test. The relationship between natural gas exports and gross domestic product is the strongest correlation relationship.

2.2.1. ADF Unit Root Test

One of the techniques used when performing stationarity testing and the most preferred one is the unit root test. Suppose we can have an equation like the following, and the y -series can be obtained with the help of an equation like this:

$$Y_t = a_1 Y_{t-1} + \epsilon_t$$

Here, ϵ_t is the probabilistic error term with zero mean and constant variance, which is not consecutively dependent. Such an error term can also be called a white noise error term. (Gujarati, 2001:718). In the equation here, it can be tested whether a_1 is equal to 1 and whether the process contains a unit root. If the null hypothesis $a_1=1$ cannot be rejected, this process may contain a unit root. However, if we subtract Y_{t-1} from both sides to make the test easier, we can get the following equation.

$$\Delta Y_t = p Y_{t-1} + \epsilon_t$$

Table 1.3: Augmented Dickey-Fuller Unit Root Probe Values

VALUES	FIXED	FIXED + TRENDED
GDP	0,71	0,57
OE	0,47	0,77
NGE	0,97	0,47

When we look at the values, we see that the probe values of all values are greater than 0.05. This shows us that these values are not static. To make our data stationary, their difference will be taken.

2.2.2. Phillips - Perron Unit Root Test

In this test, which was developed with the article published by Peter Charles Bonest Phillips and Pierre Perron in 1988, structural breaks are taken into account, unlike the ADF unit root test. In the PP unit root analysis, it was found that the error terms were weakly dependent on each other and had heterogeneous distribution. In this unit root analysis, instead of putting the lagged values of the dependent variable on the right of the equation in order to eliminate the autocorrelation problem, as in the ADF test, the test statistic values are corrected by finding the optimal bandwidth thanks to the Newey-West estimator.

$$Y_t = \omega_0 + \delta_1 Y_{t-1} + \varepsilon_t$$

In the equations shown above, in constant and constant + trend regressions, respectively; ε_t is error terms, Y_t is the variable to which the stationarity test is applied, ω_0 is the constant term, t is the trend, and T is the number of observations. In the Phillips- Perron unit root test, the null hypothesis $H_0: \delta_1 = 0$ series is not stationary. At this time, alternative hypothesis $H_1: \delta_1 \neq 0$ series is stationary (white noise) can be tested. This result was also a problem in the ADF test.

Table 2.1: Phillips - Perron Unit Root Test Probe. Values

VALUES	FIXED	FIXED + TRENDED
GDP	0.70	0.84
OE	0.69	0.91
NGE	0.94	0.68

When we look at the table, we see that our series is not stationary because the values of all variables are greater than 0.05 in the results with constant and constant trend.

2.2.3. DF-GLS Unit Root Test

It emerged with the development of the ADF test in the article titled "Efficiency Analysis of the Unit Root Test" published in 1996. The advantage of this test is that the unit root analysis is de-trend. In some studies, they stated that the table values of the DF-GLS unit root test suitable for 50, 100 and 150 observations, but this test may be meaningful for 40 or more observations, although it does not yield definite results. This unit root test allows analysis of only fixed and fixed + trend models. The DF-GLS test statistics found are compared with the Mackinnon (1996) table critical values, and the null hypothesis is accepted or rejected. Hypotheses are established similarly to the ADF and PP tests. If the DF-GLS test statistic is less than the Mackinnon (1996) table critical value, the null hypothesis is accepted, and if it is large, it is rejected.

Table 2.2: Dickey-Fuller GLS Unit Root Test Probe Values

VALUES	FIXED	FIXED+ TRENDED
GDP	0,42	0,06
OE	0,33	0,07
NGE	0,24	0,07

In our table, it has been observed that the fixed data results of GDP, oil exports and natural gas exports are higher than 0.05. In other words, we see that these values are not stable. This reveals that these values are not stationary in the fixed trend results.

3.1.1. Johansen-Juselius Cointegration Test

There is a long-term loss of information in the variables that are found to be stationary, and only short-term relationships can be observed. In order to eliminate this loss, cointegration analyzes are performed in order to determine the long-term relationships between the variables in time series analysis. The JJ cointegration test (1990) is superior to Engle-Granger in terms of being able to analyze many variables at the same time. Another advantage of this method is that if there is cointegration between two variables such as X and Y, the Engle-Granger method cannot be predicted for the tests to be performed with the regression of the Z variable on X and Y, and this method can be used. JJ cointegration analysis is based on the VAR model. The optimal lag length of the VAR model is also important in this cointegration test. Table 2.3 shows the optimal lag length test results for the JJ cointegration test 4-variable model. The optimal lag length was found to be 1 for univariate models.

Table 2.3: JJ Cointegration Test Optimal Delay (OE-NGE-GDP)

Log	LogL	LR	FPE	AIC	SC	HQ
1	-671.4280	109.4744	1.31e+25	69.14280	70.13853	69.33718
2	-643.3793	30.85356	4.96e+24	67.93793	69.73025	68.28781
3	-602.8648	28.36013	8.83e+23	65.48648	68.07539	65.9918

When we look at the results, it is seen that the delay with the highest number of stars is the 3rd delay. In other words, we see that the optimal lag length of our model is the 3rd lag. With this result, we have finished the first phase of our test. If we look at the cointegration test results in the next step, we see that our p probability values are less than 0.05 in the None and At most 1 results. In this case, H₀ is rejected. We can say that we can set up the cointegration equation when H₀ is rejected. Considering all these results, we can say that there is cointegration and cointegration.

None *	0.910102	93.24441	55.24578	0.0000
At most 1 *	0.809745	45.06293	35.01090	0.0031
At most 2	0.442661	11.87510	18.39771	0.3184
At most 3	0.009131	0.183454	3.841466	0.6684

The r in the above equation represents the number of cointegrating vectors. In trace statistics, the null hypothesis states that the number of cointegrating vectors is r or less than r, while the alternative hypothesis states that there are more cointegrating vectors.

A different test is applied for the maximum eigenvalue statistic, while the null hypothesis is equal to r, the alternative hypothesis states that there is one more cointegrating vector than r.

The null hypothesis is accepted or rejected by comparing the found trace statistics and the maximum eigenvalue statistics values with the table critical values produced by Johansen- Juselius (1990) and Osterwald -Lenum (1992). If both trace and eigenvalue statistics are less than the table critical values, the null hypothesis is accepted, otherwise rejected.

3. Economic Method and Data Set

3.1.2. Dataset and Descriptive Statistics

The variables used in this study are oil exports (OE), natural gas exports (NGE) and gross domestic product (GDP), and the data covers the period between 1997-2019. Annual real data used to analyze the relationships between GDP and OE and NGE are included in the analysis at logarithmic levels. The variables used in our study; It was obtained from the Republic of Azerbaijan Government Statistics Committee (<http://www.stat.gov.az>), World Bank World Development Indicators, British Petroleum's 2015 Statistical Review on World Energy. In the study, the relationships between the variables, by using IBM SPSS and EViews Enterprise Edition econometrics package programs; correlation analysis, unit root tests, Johansen-Juselius cointegration analysis, Dolado- Lutkepohl causality test, generalized variance decomposition and impulse-response analysis were applied.

Table 3.1: Descriptive Statistics Table of Data

		Petroleum Export	Natural gas exports	Gross Dormitory Domestic Product
N	Valid	23	23	23
	Missing	0	0	0
Mean		21699.2174	3203.0870	262834.4783
Median		25820.0000	650.0000	62359.0000
Mode		.00	.00	7276.000
Std. Deviation		16352.75954	3610.85540	277420.53598
Variance		267412744.723	13038276.719	76962153782.17
Skewness		-.062	.382	.652
Std. Error of Skewness		.481	.481	.481
Kurtosis		-1.808	-1.812	-1.270
Std. Error of Kurtosis		.935	.935	.935
Minimum		.00	.00	7276.00
Maximum		44507.00	8856.00	752347.00
Sum		499082.00	73671.00	6045193.00

3.1.3. Granger Causality Analysis

The DL-VAR analysis developed by Dolado and Lutkepohl in 1996 was applied in this study using the MWALD test to examine the short-term causality relationships between the GDP variable and the other four energy consumptions.

If the variables are stationary at the I (1) level, the p lag VAR model is estimated as p+1 lag. From the 1st delay of the model formed as a result of the estimation, p. The MWALD test with asymptotic properties is applied to the variables up to the latency. In all three equations, optimal lag lengths p = 2 were found and +1 lag length was added and three lag VAR models were estimated. According to the results of the modified Wald test applied by taking the delays as p, the percentage causality coefficients of all the variables in parentheses were different from 0 and their sums for 3 delays were statistically significant. According to the results of the DL Granger causality analysis given below, one-way positive and statistically significant causality relationships towards OE, NGE and GDP were determined.

Table 3.3: Granger Causality Analys

Dependent variable: GDP

Excluded	Chi-sq	df	Prob.
NGE	5.707943	2	0.0576
OE	9.763127	2	0.0076
All	18.91235	4	0.0043

If we look at the p values of natural gas export and oil consumption in the above table, where we see GDP as the dependent variable, we see that it is less than 0.05. That is, H0 is rejected and the H alternative is accepted. In other words, natural gas exports and oil exports are the cause of GDP.

Dependent variable: NGE

Excluded	Chi-sq	df	Prob.
GSYH	13.85405	2	0.0016
OE	39.70186	2	0.0000
All	43.83961	4	0.0000

Here, natural gas export is our dependent variable. If we look at the oil export and GDP probability values, we see that it is less than 0.05. Here, the $H=0$ hypothesis is rejected. We can say that these variables have a causal relationship with natural gas exports. In addition, we have determined from the results above that there is a causal relationship between GDP and natural gas exports. We can say that there is a bidirectional causality relationship between GDP and Natural Gas exports.

Dependent variable: OE

Excluded	Chi-sq	df	Prob.
GSYH	0.266946	2	0.8324
NGE	2.900992	2	0.2345
All	5.766759	4	0.4498

According to these results, we can say that there is no causal relationship between our dependent variable, oil export, natural gas export and GDP. Here, hypothesis H_0 is rejected, alternative hypothesis H is accepted. In other words, there is no causal relationship between the variables.

3.2.1. SUR (Seemingly Unrelated Regression)

The apparently unrelated regression (SUR) method developed by Zellner (1962) gives better results in equations with associated error terms. This method is based on the Generalized Least Squares Method (GEKK). Although the regressions estimated by the EKK method can be determined unbiasedly and consistently, they may have ineffective estimators. With the SUR method, it can also be ensured that the regression estimated in the equations associated with the error terms is effective. In this equation, the error terms have a normal distribution and their expected values are zero. The reason for using the SUR method in place of the standard EKK (OLS) method in this study is that the regression equation estimated by this method is more effective and gives realistic results.

3.2.2. Generalized Action-Response Functions

Impulse-Response Analysis is the most important method used to measure the reactions of both the relevant variables and the others against the shocks that can be given to each variable in the system and that can take place in sequence. Thus, as a result of the shocks that may occur in the future, it will be possible to predict what kind of situation other variables may enter and how they will react. Since the variables in the system are stationary, the effect of a shock to be given at the beginning may end after a while. Therefore, it is important that the series be stationary. If the series are not stationary, the effect of the shocks will continue and the reactions to the shock will not be measured in a healthy way.

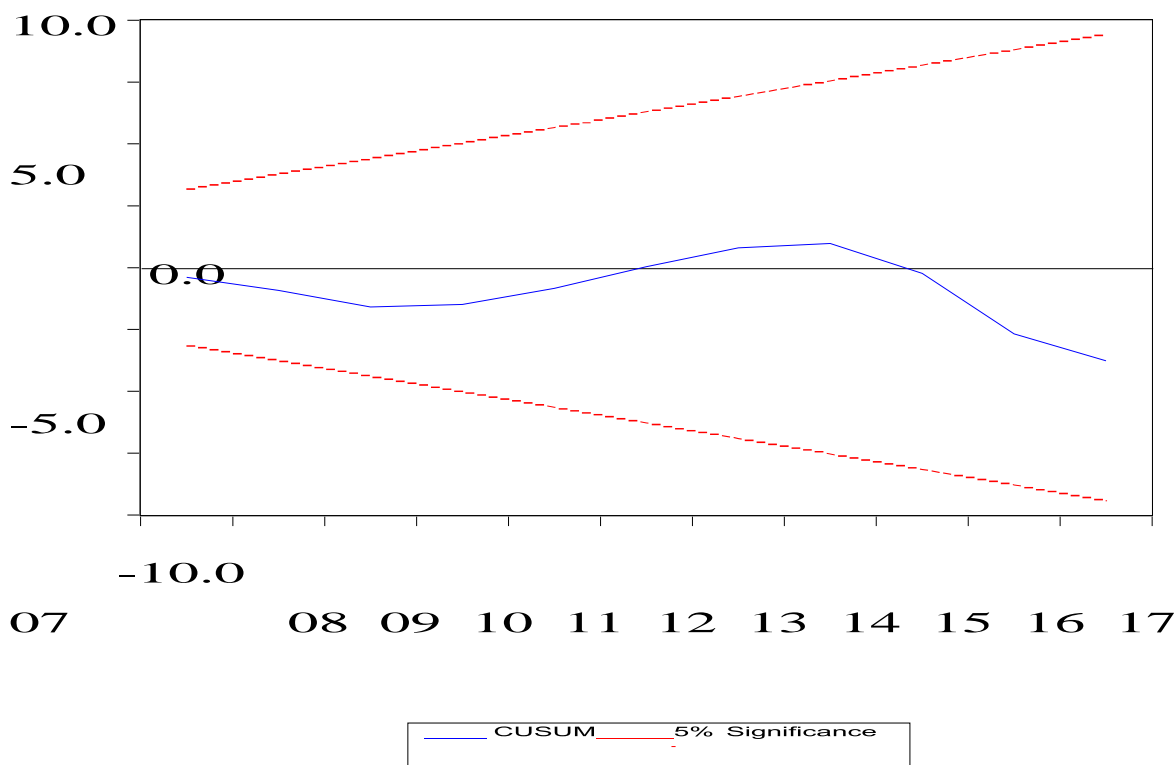
Impulse-response analysis is a technique that builds on both structural shocks and therefore it is important that there is substantial granger causality between the variables. Unless an X variable was also the cause of the Y variable, a unit shock (i.e., one standard deviation) on X would not have many effects on Y. For this reason, the causality relationship between the variables is determined first and the variables are acted upon according to the internality-externality conditions.

3.2.3. CUSUM Test

The CUSUM and CUSUM-Q tests can be used to measure the stability of the long-run coefficients used in the process of obtaining the error correction term for the short-run dynamics.

The CUSUM test is based on cumulative error terms associated with n observation sets and is plotted between two critical lines showing 5 percent significance. Since the curves obtained from the CUSUM test statistics, which can be shown in regarding the error terms in the Dolado-Lutkepohl causality test, are between the confidence intervals showing 5 percent significance, it can be said that the estimated coefficients are stable in the long. Looking at the graph, it is seen that there is no break.

CUSUM Test Results:

CONCLUSION

When the descriptive statistics of the variables are examined, all the variables have a normal distribution. In the Pearson correlation analysis using the two-way t-test, all variables were found to be correlated with each other at the 1% level of significance.

Three unit root tests were applied in the study, namely Augmented Dickey-Fuller, Phillips-Perron and DF-GLS, respectively, in the stationarity analysis. In these unit root tests, each of which has its own advantages, it has been found that all variables have unit roots at the significant level, and the first difference is that they are not stationary. After unit root tests, Johansen-Juselius cointegration analysis was applied as bivariate and multivariate models. Since the SIC information criterion value is the same in multivariate models, fixed and constant +trend models were tested. In both bivariate and multivariate models, trace and eigenvalue statistics were found to be smaller than the table critical values, and no cointegration was found between the variables.

According to the findings, unidirectional and positive, as well as statistically significant causality relationships could be determined from each of the oil export (OE) natural gas export (NGE) variables to gross domestic product (GDP).

REFERENCES

- AZERBAIJAN State Statistics Committee (<http://www.stat.gov.az>)
- ECONOMIDOU, C. vd. (2005) "Export-Led Growth Hypothesis Revisited: A Panel Cointegration Approach", Scientific Journal of Administrative Development, 3: 40-55
- BOZKURT, H. (2007),
- EKANAYAKE, E. M. (1999) "Exports and Economic Growth in Asian Developing Countries: Cointegration and Error-Correction Models", Journal of Economic Development, 24(2): 43-56.
- ELLIOTT, G. vd. (2006) "Efficient Tests for an Autoregressive Unit Root", Econometrica, 64 (4): 813-36
- ENDERS, W. (2004). Applied Econometric Time Series. New York
- ENDERS, W. (2010). Applied Econometric Time Series. New York

- HAMILTON, J. D. (1994) Time Series Analysis, Princeton University Press, New Jersey.
- KU'AZAM, T. L. (2006). "On the Relationship between Export and Economic Growth - A Look at Malaysian Experience" Universiti Sains Malaysia.
- MEDINA-SMITH, E. J. (2001) "Is the Export-Led Growth Hypothesis Valid for the Developing Countries? A Case Study for Costa Rica", United Nations Conference on Trade and Development, Policy Issues in International Trade and Commodities Study Series, No. 7.
- RAMOS, F. F. R. (2001) "Exports, Imports, and Economic Growth in Portugal: Evidence from Causality and Cointegration Analysis", Economic Modelling, 18: 613-623.
- RAY, S. (2011) "A Causality Analysis on the Empirical Nexus between Export and Economic Growth: Evidence from India", International Affairs and Global Strategy, 1, 24-38.
- SEVUKTEKİN, M. and M. N. (2010) Econometric Time Series Analysis, Nobel Publications, Ankara.

ELEKTRON HÖKÜMƏT- RƏQƏMSAL İQTİSADİYYATIN ELEMENTİ KİMİ
ELECTRONIC GOVERNMENT AS AN ELEMENT OF THE DIGITAL ECONOMY
ЭЛЕКТРОННОЕ ПРАВИТЕЛЬСТВО КАК ЭЛЕМЕНТ ЦИФРОВОЙ ЭКОНОМИКИ

Arzu E. Qulamova

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC),

Beynəlxalq Magistratura və Doktorantura Mərkəzi (BMDM), İqtisadiyyat, Bakı, Azərbaycan

ORCID ID: 0000-0002-8386-6381

XÜLASƏ

Bütün dünya ölkələri və həmin ölkələrin vətəndaşları elektron vasitələrin intensiv istifadə olunduğu dünya nizamına doğru irəliləyirlər. Dövlətlərin strukturu ilə onların təklif etdiyi xidmət formaları da dəyişir və indi göstərilən xidmətlərdə informasiya texnologiyaları ön plana çıxır.

Son illər informasiya texnologiyalarının sürətlə dəyişməsi və internetin bütün dünyada olduğu kimi ölkəmizdə də sürətlə yayılması onun gətirdiyi rahatlıq cəmiyyətdə mövcud olan dövlət strukturunu dəyişmək istəyini ortaya çıxarmışdır. Bu istək dünyanın köhnə strukturunu dəyişərək yönləndirdiyi, elektron imkanlardan istifadə etməklə vətəndaşlara xidmətlər göstərildiyi e-dövlət adlanan elektron dövlət anlayışının yaranmasına səbəb olmuşdur.

Qanunverici və icraedici dövlət hakimiyyəti orqanlarının elektron xidmətləri sahəsi bu gün rəqəmsal iqtisadiyyatın təşkilati-texniki sisteminin əsas komponentlərindən biridir. Məqalədə Azərbaycan Respublikasının elektron hökumət konsepsiyasının həyata keçirilməsi ilə bağlı təşəbbüslərindən bəhs edilir. Azərbaycan üçün e-Hökumət modeli tədqiqatımızın mövzudur. Tədqiqatın əsas məqsədi elektron hökumətin nə olduğunu, dövlət idarəçiliyində elektron hökumət strukturlaşmasının zəruriliyini, Azərbaycan üçün elektron hökumət modelini və model üçün texniki və hüquqi struktur ehtiyaclarını müəyyən etməkdir.

Açar sözlər: Azərbaycan, e-dövlət, elektron hökumət, dövlət strukturu, elektron xidmət.

ABSTRACT

All the countries of the world and their citizens are moving towards a world order in which electronic means are intensively used. With the structure of the states, the forms of services offered by them also change, and now information technologies come to the fore in the services provided.

In recent years, the rapid change of information technologies and the rapid spread of the Internet in our country as well as in the whole world, the convenience it brings, has revealed the desire to change the existing state structure in the society. This desire led to the creation of the concept of electronic state, which is called e-state, where the old structure of the world is changed and services are provided to citizens using electronic facilities.

The field of electronic services of legislative and executive state authorities is one of the main components of the organizational and technical system of the digital economy today. The article talks about the initiatives of the Republic of Azerbaijan regarding the implementation of the electronic government concept. The e-Government model for Azerbaijan is the subject of our research. The main purpose of the study is to determine what electronic government is, the necessity of electronic government structuring in public administration, the electronic government model for Azerbaijan, and the technical and legal structural needs for the model.

Keywords: Azerbaijan, e-state, electronic government, state structure, electronic service.

РЕЗЮМЕ

Все страны мира и их граждане движутся к мировому порядку, в котором интенсивно используются электронные средства. Вместе со структурой государств меняются и формы предлагаемых ими услуг, и теперь на первый план в предоставляемых услугах выходят информационные технологии.

В последние годы быстрая смена информационных технологий и быстрое распространение Интернета в нашей стране, как и во всем мире, удобства, которые он приносит, выявили стремление изменить существующее государственное устройство в обществе. Это стремление привело к созданию концепции электронного государства, которое называется электронным государством, где меняется старая структура мира и предоставляются услуги гражданам с использованием электронных средств.

Сфера электронных услуг органов законодательной и исполнительной власти является сегодня одним из основных элементов организационно-технической системы цифровой экономики. В статье рассказывается об инициативах Азербайджанской Республики по реализации концепции электронного правительства. Модель электронного правительства Азербайджана является предметом нашего исследования. Основная цель исследования - определить, что такое электронное правительство, необходимость структурирования электронного правительства в государственном управлении, модель электронного правительства для Азербайджана, а также технические и юридические структурные потребности в этой модели.

Ключевые слова: Азербайджан, электронное государство, электронное правительство, государственное устройство, электронная услуга.

Giriş

Sürətlə dəyişən müasir dünyada həyatın ən mühüm amili müasir reallığı dəyişdirən, cəmiyyətin siyasi, mədəni, iqtisadi və sosial sferalarında böyük dəyişikliklərə səbəb olan informasiya texnologiyalarının inkişafıdır.

Elektron Hökumət konsepsiyası ilə hökumətin yenidən qurulması və elektron mühitdə iş və əməliyyat proseslərinin yenidən hazırlanması hədəflənir. Elektron hökumətə keçid ölkəmiz üçün zəruridir. İlk növbədə, hüquqi və texniki infrastrukturla yanaşı, elektron hökuməti idarə edəcək və təmin edəcək kadrlar lazımı təlimlərdən keçməlidir.

Elektron hökumətin tətbiqləri kifayət qədər uğurlu olarsa, həm ictimaiyyət daxilində əməliyyatları, həm də əhali ilə vətəndaşlar arasında aparılan əməliyyatları asanlaşdıracağı üçün indiyədək gecikdirilmiş və ya xətalara səbəb olan problemlərin aradan qaldırılmasına kömək edəcəkdir [4].

Eyni zamanda, elektron xidmətlər şəffaflığın təmin edilməsində və korrupsiyanın qarşısının alınmasında ən effektiv vasitələrdən biri hesab olunur. Məqalənin məqsədi Azərbaycanda “elektron hökumət” və “elektron xidmətlər” anlayışlarını təhlil etmək, elektron xidmətlərin inkişaf tendensiyalarını təsvir etməkdir.

Azərbaycan Respublikasında elektron hökumət modelinin tətbiqi

Rəqəmsal inqilab informasiya texnologiyalarının cəmiyyətin bütün sektorlarına təsiridir [5]. Onlar həyatımızın bütün sahələrində bir-birlərinə təsir edir və bir-birlərini gücləndirirlər. Bu, iqtisadi inkişafın istiqamətini müəyyən edir: elektron hökumətin, elektron biznesin və elektron ticarətin formalaşması. Xüsusilə e-hökumət insanların yaşaması və qarşılıqlı münasibətinə, ətraf mühitə və ictimai xidmətlərə əhəmiyyətli və davamlı dəyişikliklər gətirir. Elektron hökumətdən istifadə təkcə dövlət xidmətlərinin səmərəliliyinin artırılması üçün deyil, həm də təşkilati və biznes proseslərinin şəffaflığının artırılması və insanların məsuliyyət daşması baxımından böyük potensiala malikdir [6].

İqtisadi proseslərin informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının köməyi ilə real vaxt rejimində həyata keçirilməsi və avtomatlaşdırılması elektron xidmətlərin yaradılması və inkişafı üçün ilkin şərtidir ki, bu da əməliyyat xərclərini və istehsal xidmətlərinin dəyərini azaltmağa imkan verir. Bu gün İKT-nin istifadəsi ilə “elektron xidmətlər” anlayışı geniş istifadə olunur [2].

Qabaqcıl dünya təcrübəsinin öyrənilməsi göstərdi ki, e-hökumət prinsiplərinin həyata keçirilməsi prosesində ən böyük uğura imza atmış ölkələr Kanada, ABŞ və Almaniyadır. Buna uyğun olaraq elektron hökumətin formalaşması üçün əsas modellər Anglo-Amerika modeli (Kanada, ABŞ, Avstraliya) və kontinental Avropa modelidir (Almaniya, Böyük Britaniya, Fransa). Anglo-Amerika modelinin tipik xüsusiyyətləri ərazi-siyasi quruluşun xüsusiyyətləri və dövlətçilik ənənələri ilə bağlıdır. Anglo-Amerika modelinin spesifikliyi güclü mərkəzi hökumətlə birlikdə ərazi idarələrinin (ştatlarının) yüksək səviyyədə müstəqilliyi ilə bağlıdır. Elektron idarəetmənin Kontinental Avropa modeli Aİ-yə müxtəlif dillərə, mədəni və siyasi ənənələrə malik 28 ölkənin daxil olması nəzərə alınmaqla hazırlanmışdır [3].

Elektron hökumətin inkişafı bir çox problemlərlə müşayiət olunur:

- Müasir texnologiya imkanlarından istifadə edərək dövlət orqanlarının fəaliyyətinin yenidən qurulmasında çətinliklər yaranır;
- İKT-nin istifadəsini və tətbiqini tənzimləyən normativ hüquqi bazanın təkmilləşdirilməsinə ehtiyac vardır;
- telekommunikasiya şəbəkəsi üzərindən informasiyanın ötürülməsi və emalı vasitələrinin ölkə əhalisinin bir hissəsi üçün əlçatmazdır;
- Müasir İKT ilə işləmək üçün təlim keçmiş kadrların kifayət qədər olmaması.

Bu problemlər elektron hökumətə tam inteqrasiyanı çətinləşdirir. Elektron hökumətə keçid təkəcə biznes proseslərinin yenidən qurulmasını deyil, həm də dövlətin bütün səviyyələrində rabitə şəbəkəsinin yaradılmasını nəzərdə tutur.

Azərbaycan Respublikasında bu sahədə fəaliyyət həyata keçirilir və informasiya texnologiyaları sahəsi ölkənin inkişaf prioritetləri sırasına daxil edilib. Azərbaycanda qısa müddətdə “elektron xidmət” və “elektron hökumət”in formalaşması və inkişafı üçün müvafiq qanunvericilik bazası formalaşdırılmışdır.

İlham Əliyevin 2003-cü il 17 fevral tarixli 1146 nömrəli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikasının inkişafı naminə informasiya və kommunikasiya texnologiyaları üzrə Milli Strategiya (2003-2012-ci illər)” bu sahədə görüləcək işlərin ümumi ardıcılığını müəyyən etmişdir. Bu addımlar dövlət orqanlarında informasiya-kommunikasiya texnologiyalarından istifadənin səmərəliliyinin artırılmasına, əhalinin bu orqanlarla münasibətlərində ünsiyyətinin asanlaşdırılmasına, bürokratik maneələrin aradan qaldırılmasına, dövlət orqanlarında yaradılmış müxtəlif təyinatlı informasiya sistemlərinin qarşılıqlı uzlaşdırılmasına zəmin yaratmışdır [1].

2005-ci ildə qəbul edilmiş “Telekommunikasiya haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu ölkədə telekommunikasiya fəaliyyətinin hüquqi, iqtisadi və institusional prinsiplərini müəyyən etməklə, telekommunikasiya resurslarının məqsədyönlü planlaşdırılması və ədalətli istifadəsinin həllinə imkan vermişdir. Bu istiqamətdə atılan mühüm addımlardan biri Azərbaycanda regional innovasiya sahələrinin yaradılması üçün hazırlanmış layihədir. Bu layihə Azərbaycanda informasiya-kommunikasiya texnologiyaları infrastrukturunun yaradılması, İKT sektorunu cəlbədicə sahəyə çevirmək üçün bu sektora sərmayə qoyacaq İT şirkətlərinin şəraitinin yaxşılaşdırılması üçün zəruri hüquqi tədbirlərin görülməsi kimi mühüm mövzuları əhatə edir.

Ölkəmiz dövlət quruculuğu, güclü iqtisadiyyatın yaradılması, xalqın rifahının yüksəldilməsi, cəmiyyətin demokratikləşməsi və insan inkişafının təmin edilməsi istiqamətində çoxşaxəli fəaliyyət həyata keçirilir.

2004-cü ildən Azərbaycan Respublikasının bütün vətəndaşları, habelə ölkədə daimi yaşayan əcnəbilər və vətəndaşlığı olmayan şəxslər haqqında məlumatları əks etdirən dövlət məlumat bazası yaradılmağa başlanmışdır.

Ölkədə “elektron hökumət”in formalaşdırılmasına, İT vasitələrindən istifadə etməklə vətəndaş-məmur arasında “məsafə”nin azaldılmasına ciddi diqqət yetirilir. Azərbaycan Respublikasının dövlət qurumları 2012-ci ildən etibarən yeni dövlət elektron xidmətlərini fəal şəkildə tətbiq edirlər ki, bu da Azərbaycanın Rabitə və İnformasiya Texnologiyaları Nazirliyi tərəfindən hazırlanmış “Elektron hökumət” layihəsinin işə salınması ilə asanlaşdırılıb. 2017-ci ildə layihənin icrası sürətləndirilmiş, nəticədə bu gün demək olar

ki, bütün nazirliklərin və digər dövlət qurumlarının bağlı olduğu “Azərbaycanın Elektron Hökuməti” portalı (www.e-gov.az) uğurla fəaliyyət göstərir.

Azərbaycan Respublikasında həyata keçirilən “Elektron Hökumət” layihəsinin həyata keçirilməsində məqsəd dövlət qurumları və yerli özünüidarəetmə orqanları ilə vətəndaşlar arasında qarşılıqlı əlaqənin səmərəliliyini artırmaqdır.

Azərbaycanın Rabitə və Yüksək Texnologiyalar Nazirliyi tərəfindən dövlət informasiya sistemlərinin və məlumat bazalarının inteqrasiyası üçün vahid infrastruktur yaradılmış; dövlət xidmətləri, özəl şirkətlər və vətəndaşlar arasında rəsmi mesajların və xəbərdarlıqların işlək sistemi təmin edilmiş həmçinin “bir pəncərə” prinsipi əsasında fəaliyyət göstərən “Elektron hökumət” Mərkəzi portalının konsepsiyası işlənib hazırlanmışdır. Elektron Hökumət sistemi sadəcə texniki həll yolu deyil, yüzlərlə müxtəlif təşkilatın əməkdaşlıq etdiyi, xidmətlərin göstərildiyi və istifadə edildiyi informasiya mühitidir və onların uğurlu qarşılıqlı fəaliyyəti üçün ilk növbədə sistem daxilində münasibətləri tənzimləyən hüquqi aktlara ehtiyac duyulmaqdadır. Hazırda Rabitə və Yüksək Texnologiyalar Nazirliyinin tabeliyində olan “Elektron Hökumət” portalı gündəlik işləyir və yeni elektron xidmətlərlə zənginləşir.

Bundan başqa, İlham Əliyevin 2012-ci il 13 iyul tarixli 685 nömrəli Fərmanına uyğun olaraq Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Vətəndaşlara Xidmət və Sosial İnnovasiyalar üzrə Dövlət Agentliyi yaradılmışdır. Onun tabeliyində innovasiyalardan istifadə etməklə vətəndaşlara rahat, vahid məkanda xidmətlərin göstərilməsi üçün “ASAN xidmət” mərkəzləri fəaliyyət göstərir. Bu mərkəzlər dövlət məlumat bazalarının qarşılıqlı inteqrasiyasını təmin edir, elektron xidmətlərin təşkilini sürətləndirir. “ASAN xidmət” idarəetmə sisteminin təkmilləşdirilməsinin ən gözəl nümunəsidir.

Həmçinin son illərdə ölkə vətəndaşlarına mobil elektron rəqəmsal imzadan istifadə imkanı verilmiş, 2017-ci ilin ikinci rübündə isə “ASAN İmza” mobil rəqəmsal imza xidməti istifadəyə verilmişdir ki, bu da elektron xidmətlərin əlçatanlığını xeyli artırmışdır [7].

2012-ci ildə 60 xidmətlə istifadəyə verilən “Elektron hökumət” portalı hazırda 450-dən çox elektron xidmət təklif edir.

Cədvəl 1. Ən çox elektron xidmətləri göstərən dövlət qurumları 2022-ci il

Dövlət orqanları	Xidmətlərin sayı
Vergilər Nazirliyi	65
Rabitə və Yüksək Texnologiyalar Nazirliyi	39
Əmlak Məsələləri Dövlət Komitəsi	35
Azərbaycan Respublikası Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyi	27
Səhiyyə Nazirliyi	31
Ədliyyə Nazirliyi	26
Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi	22

Mənbə: Qurumların web səhifələrinin məlumatları əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Ən çox elektron xidmətləri göstərən dövlət qurumlarına Vergilər Nazirliyini, Rabitə və Yüksək Texnologiyalar Nazirliyini, Əmlak Məsələləri Dövlət Komitəsini, Ədliyyə Nazirliyini, Kənd Təsərrüfatı Nazirliyini və.s nümunə göstərmək olar. Günümüzdə Vergilər Nazirliyinin internet səhifəsində 65 elektron xidmət göstərilməkdədir.

Daha əvvəl qeyd edildiyi kimi, elektron xidmətlər bazasının inkişafı dövlətin iqtisadi siyasətində prioritet istiqamətlərdən biridir. Azərbaycan elektron xidmətlərin dünya inkişaf tendensiyası ilə xarakterizə olunur və onun təkamülü özünəməxsusdur. Bu elektron xidmətlərin inkişaf dinamikası və strukturu əsasən ölkə əhalisinin ərəzi, milli, sosial, mədəni və regional xüsusiyyətləri ilə müəyyən edilir.

Dövlət elektron xidmətlərinin göstərilməsi sisteminin fəaliyyətində əsas problem əhalinin bu sistemə hazır olmamasıdır. Azərbaycan Respublikası elektron xidmətin əsas amillərini yerinə yetirib:

- Strukturlar arasında elektron rabitə xidməti;
- İdentifikasiya sistemi;

- Vahid dövlət xidmətləri portalı;
- Dövlət xidmətlərinin reyestri.

Azərbaycanda elektron xidmətlərin göstərilməsi üçün aydın arxitektura yaradılıb. Bu kontekstdə dövlət strukturları tədricən bu arxitekturaya yeni xidmətlərlə birləşdirilir.

Nəticə

Dövlət elektron xidmətlərinin keyfiyyət standartları sisteminin inkişafı dövlət elektron xidmətlərinin göstərilməsinin keyfiyyətinin yaxşılaşdırılmasına və elektron hökumətin səlahiyyətli orqanlarının büdcə xərclərinin optimallaşdırılmasına yönəldilməlidir.

Qeyd edək ki, standart keyfiyyətin yüksəldilməsində böyük rol oynayır. Başqa sözlə, dövlət strukturlarının xərclərinin optimallaşdırılması cəmiyyətin ən mühüm problemlərinin həllinə və ən yüksək keyfiyyət standartlarına cavab verməyə yönəlməlidir.

Azərbaycan Respublikasının rəqəmsal iqtisadiyyatının elementi kimi elektron hökumətin vəziyyətinin və inkişaf perspektivlərinin təhlili aşağıdakı nəticələri çıxarmağa imkan verir:

- ölkənin davamlı inkişafı və cəmiyyətin onun məhsul və xidmətlərinə artan tələbatının ödənilməsi üçün prioritet sahə kimi İKT-nin daha da inkişaf etdirilməsi;
- iqtisadiyyatın və bütövlükdə cəmiyyətin real sektorlarında İKT-dən istifadənin artırılması;
- İKT sahəsində ixrac yönümlü yün rəqabətqabiliyyətli, innovativ iqtisadi potensialının gücləndirilməsi və.s.

Ədəbiyyat

1. “Elektron hökumət” portalı haqqında Əsasnamə”nin təsdiq edilməsi barədə, <https://e-qanun.az/framework/25215>
2. Arıfoğlu A.A. (2002) E-Devlet Yolunda Türkiyə, Türk Bilişim Derneği: Ankara
3. Беляцкая Т.Н., Маклакова О.М., “Электронные биржи: проблема идентификации”, Актуальные проблемы управления: результативность, эффективность, качество, Материалы Международной научно-практической конференции, СПб, 2017, стр. 112–113.
4. Богдановская И.И. «Электронный статус», социальные науки и современность, 2004, № 6, стр. 106–110.
5. Карпухно И. А. “Форма теневой экономики в странах мира и механизмы ликвидации теневых процессов”, Современные экономические проблемы, 2018, Санкт-Петербург, стр. 138-139.
6. Кузнецов П.Ю. “Социальная миссия электронного государства: ценности и познавательные проблемы”, социальное государство, 2011, № 4, стр. 15–20.
7. <https://www.e-gov.az/az/content/read/217>

IMPORTANCE OF GOVERNMENT SUPPORT FOR STARTUPS

PhD Student Ali Hasanov

Azerbaijan State University of Economics (UNEC)

International Magistrate and Doctorate Center (IMDC, Baku, Azerbaijan)

ORCID ID: 0000-0001-6370-1056

ABSTRACT

Taking into account the small number of successful SMEs and startups in Azerbaijan and the limitation of funding sources, the main issue to be studied in this paper is the identification of the right directions of state support to small and medium businesses, as well as the study of opportunities to increase the competitiveness of local entrepreneurs. Within the framework of the research to be conducted on this topic, the experiences of foreign countries with successful development strategies will be analyzed. In general, the paper is based on the literature review and analysis in order to disclose important information and research directions for Azerbaijan.

Introduction

In the modern era, there is strong support, interest and demand for innovative businesses in countries that have achieved high economic development. Historical processes over the centuries have proven that technological innovations are necessary to accelerate economic development, and sometimes to maintain economic growth at a constant pace. Otherwise, the country's economy may lose its competitiveness and face recession. Startups are one of the important factors to develop innovative businesses and maintain economic growth. There is undeniable facts about successful government support programs in countries like Israel and South Korea. These countries have its own model based on the economic realities they face. The research findings support that government support is important, however, full reliance on government resources is inefficient. Because of this, governments should limit their support and mostly concentrate on the policies of ecosystem development. While using public sources for ecosystem development, private sectors benefit from this and private investment increases.

Method

During the research, different articles, reports, books and other scientific publications of Azerbaijani and world scientists were used and analyzed. The mentioned sources were investigated using the methods such as logical generalization and comparisons. It is given special attention to summarizing the similarities of foreign experiences and comparing them with the situation in Azerbaijan during the research.

Findings and discussions

As entrepreneurial activities that based on innovative business ideas play an important role in the economy and technological progress of various countries, there are many scientific studies devoted to this topic. During this research, the studies that published in international publications are used. There are some academic sources in this direction in Azerbaijan as well. However, as the topic has become actual recently, there is noticeable scarcity of local literature. That is why, articles and books analyzing the experiences of foreign countries like Korea and Israel, as well as other successful countries, are of special importance. In the analysis of the state financing program for financing of SMEs and startups in Korea (Lee S.Y, Lee C.M., 2014), it is emphasized that the Korean state provides financing mainly in two directions - through credit and direct investment. Despite the successes of previous periods, this source suggests that state support in Korea is too much (more than enough) and consists mainly of loans, so that state support can be optimized. 87.4 % of government financing for SMEs in Korea is in form of loans that does not accept high risks. It creates concerns about technology start-ups that are risky. Thus, it is proposed to consider the possibility of joint investment of the public and private sector, as it is in

the USA and Israel. A similar conclusion was reached in the study on China (Zhang Y., Mayes D.G., 2018). An analysis of the venture investment portfolio of the state and the private sector in the Chinese market between 1991 and 2010 shows that private sector investments have been more successful over these years. How should SMEs and start-ups be financed during an economic crisis when the private sector is weak? Here it is very important to examine the experience of Israel. Today, many of the largest technology companies in the United States and Europe have research centers in Israel. Israeli companies are the number one among non-US companies listed on NASDAQ. Beginning from 1980s about 250 Israeli companies had IPO on the NASDAQ. (Maune A., 2017). This has a direct relationship with the policy towards education and technology. In addition, the "Yozma" program, which focused mainly on the development of private investors instead of direct state intervention, laid the foundation for the development of Israeli startups, which today is called the "economic miracle". (Senor D., Singer S., 2009). At the same time, foreign experiences show that the ecosystem has a great role in the development of SMEs and startups. This includes important factors such as education system, economic environment, competitiveness, availability of financial resources. A study conducted in Italy found that the interaction of SMEs and startups also has a special impact on the development of the ecosystem (Cavallo A., Ghezzi A., Rossi-Lamastra C., 2020). Thus, business incubators, technology parks and universities, which are an important part of the business ecosystem, can lead to the development of innovative startups at the expense of SME resources in conditions where venture investment is weak. Here, the role of alternative investments such as angel investors (or business angels), business incubators and venture capital should be emphasized. In one of the studies that put forward the idea of developing the non-oil sector by eliminating dependence on the oil sector, the promotion of alternative investments is shown as a solution. (İsrafilov R. R., 2016). A similar conclusion was reached in the research carried out on the example of the Republic of Sakha and Khabarovsk Region in Russia (Петрова Е. Г., 2019). The importance of startups and SMEs in eliminating countries' dependence on the oil sector was emphasized. However, it should be taken into account that no matter how important alternative investments are for startups and SMEs, the absence or weakness of the legislative framework in this direction in the country has a negative impact on the effectiveness of the results. The researcher from Riga University suggested that strengthening the legislative framework for angel investors could be a good step toward helping SMEs and startups (Dibrova A., 2015). The presence of standards eliminates uncertainty in investor-entrepreneur relations. In parallel with alternative investments, the role of the creation of technology parks in the development of SMEs and startups is mentioned in some studies. According to researches, the development of techno parks depends on the scientific potential of the country, the efficiency of management and the support by the government. Techno parks cannot be successful in a country with a limited business and scientific environment (Mohannak, K., 2008). In this direction, it is important to study the foreign experience of technology parks. Because developed countries such as the USA, Japan, and Singapore have successful experiences in technology parks and their financing (Qasimov İ., Cəbiyev F., 2017). Another study on South Korea highlights the role of scientific capacity in the success of technology parks (Cho I., Lee E., Cho H., 2017). That is, it is claimed that financing measures aimed at increasing the potential of universities will indirectly lead to the development of techno parks and then SMEs and startups. This again highlights the issue of the ecosystem of countries. For example, although the number of people working in technology industry in Slovenia is higher than the European average, there is weaker innovative solutions than in other European countries (Bartlett W., Bukvic V., 2006). According to the studies, this is due to the poor transfer of educational successes to SME development. The government's investment in technology parks and other support mechanisms accelerates the transfer of scientific achievements to business subjects by strengthening education-business relationship.

Studies on the impact of tax incentives and other public policies aimed at promoting investment are also analyzed. Based on the data from businesses in China from 2000 to 2019, it was determined that investment promotion of government does not actually increase the number of efficient investments on SMEs (Zhai L., Feng Y., Li F. et al, 2022). Additional investment opportunities do not contribute to the development of SMEs unless they are accompanied by a business environment and high-quality human capital. Because, according to the conducted research, a financial support of the governments can encourage entrepreneurs to take unnecessary risks. In other words, state support should be directed not only to the promotion of investments, but also to the development of the ecosystem (Bandera C., Thomas E., 2019). Researchers from the Shanghai School of Business and Finance came to the same conclusion.

They concluded that government investments in the field of scientific research increase the efficiency of subsidies and tax incentives (Chang K., Xue C., Zhang H., et al, 2022). However, adapting the business environment to innovation can be accompanied by “creative destruction” (Acemoglu D., Robinson J., 2018). In other words, new technologies displace old ones, which in turn can lead to an increase in structural unemployment in traditional sectors. During the investigation, it is necessary to consider this risk and its possible consequences. However, for innovative development “creative destruction” should not be avoided.

The development of financial technologies and digitalization of public services are among the factors that significantly affect the development of SMEs and startups, including the efficiency of financing mechanisms. Studies conducted in this area show that the state could provide support that is more effective by eliminating bureaucracy in the business environment. In addition, digitalization creates access to government’s financial support for remote regions, which has a positive effect on the socio-economic development of the regions (Tzikopoulos A., Manouselis N., Kastrantas K., et al, 2012).

The goals of the state like clean energy and ecological balance are among the factors that influence the financing of SMEs and startups. Because technological innovations are needed for the implementation of ecological projects. According to a study by the International Energy Agency, such business ideas should be realized by state-backed start-ups (IEA, 2022). Studying the experience of Israel shows that the scientific business environment, which is created with the help of government, has a high potential for solving environmental problems (Inbal B.A., Tzachor A., 2015). Once the right financing mechanisms are in place, the growing ecosystem can lead to the emergence of SMEs and start-ups providing eco-technologies.

Moreover, there are local papers that discuss the financing and development of small and medium-sized businesses (including startups) of Azerbaijan. One of these sources suggests that the United States should be considered as the benchmark because of its superior and long-standing experience (Abdurazzakov A., 2016). Also, alternative investments (business angel, venture investment, etc.) are offered as main sources of financing. However, economical capacity of Azerbaijan and the USA is not the same. Because of this, using the USA as a benchmark can be misleading.

Conclusion and recommendations

To sum up, it should be noted that the financing of SMEs and startups and their importance in environmental, scientific-technological and other fields have been studied in various research papers. There is a rich database about the strategies of different countries in this field. However, scientific sources that deeply analyze the current situation in Azerbaijan are not enough. Therefore, there is a need for new studies about Azerbaijan’s startup practices, its financial system and business environment.

The analysis of papers that based on international practices shows that:

- No direct government intervention is needed. The state support should be reached through public and private sector co-operation. In addition, indirect government support using ecosystem development is important.
- Governments should act as a risk sharing party not as a risk taking party. Because full reliance on government resources decreases business incentives. A direct government support is inefficient and only lead to the temporary development.
- Universities, techno parks and business incubators as a good ecosystem should be developed. A strong government support to educational institutions and research centers is vital for knowledge creation, while business incubators and techno parks are important for transfer of this knowledge to the businesses.
- Alternative investments should be developed. Countries with lack of competition in its financial sector cannot develop alternative investment opportunities like business angels and venture capital firms. Because they do not have enough capacity and motivation to take risky projects. Thus, government intervention in needed in this field too.

- A strong legal framework should be established to decrease uncertainty between businesses and investors.
- Digitalization in public services should be used to eliminate the bureaucracy and help people living in remote regions of a country to realise their business ideas.
- Start-ups are important factor for environment friendly development. That is, start-ups have a potential for new inventions, which leads to innovative solutions in environmental issues.

References

- Lee, Sang-Yeob and Lee Chang-Min. 2014. "How to enhance the efficiency of fiscal spending on government financing programs for SMBs and startups" *Korea Institute of Public Finance* 111 p.
- Zhang, Yuejia, and David Geoffrey Mayes. 2018. 'The Performance of Governmental Venture Capital Firms: A Life Cycle Perspective and Evidence from China'. *Pacific-Basin Finance Journal* 48:162–85. doi: 10.1016/j.pacfin.2018.02.002.
- Maune, Alexander. 2017. 'Developing Competitive Advantage through Startups and Venture Capital in Emerging Markets: A View from Israel'. *Risk Governance and Control: Financial Markets and Institutions* 7(3):85–115. doi: 10.22495/rgcv7i3p9.
- Senor, Dan and Singer Saul. 2009. "Start-Up Nation: The story of Israel's Economic Miracle" *Twelve*, 282 p.
- Cavallo, Angelo, Ghezzi Antonio and Rossi-Lamastra Cristina. 2021. "Small-medium enterprises and innovative startups in entrepreneurial ecosystems: exploring an under-remarked relation". *International Entrepreneurship and Management Journal* 17: 1843-1866. doi: 10.1007/s11365-020-00698-3.
- İsrafilov R.R. 2016. "Azərbaycanda Qeyri-Neft Sektorunun İnkişafında Biznes-İnkubatorların Tətbiqi Modelinin Rolu və Prioritet İstiqamətləri". *Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin (UNEC) Elmi Xəbərləri* 4(4): 83-93.
- Петрова Е. Г. 2019. "Анализ развития правительства, университетов, корпораций, предпринимателей и рискованного капитала через призму модели инновационной экосистемы" *Научно-методический электронный журнал «Концепт»* 8: 1-8.
- Dibrova, Alina. 2015. 'Business Angel Investments: Risks and Opportunities'. *Procedia - Social and Behavioral Sciences* 207:280–89. doi: 10.1016/j.sbspro.2015.10.097.
- Mohannak, K. 2008. "Role of the techno parks in clustering of high-technology SMEs". *Third European Conference on Technology Management*, 1-13.
- Qasimov İsa və Cəbiyev Fərid. 2017. "İnnovasiya Sahibkarlığı və Texnoparklar (dərs vəsaiti)" *BMU* , 182 s.
- Cho, Inje, Lee, Eung-Hyun, and Cho, Hoonje. 2017. 'How Should Techno Parks Innovate to Support Start-Ups and Small and Medium-Sized Enterprises Effectively in the Era of the Fourth Industrial Revolution?' *World Technopolis Review* 6(1):4.1-4.15. doi: 10.7165/WTR17A0829.16.
- Bartlett, Will and Vladimir Bukvic. 2006. "Knowledge transfer in Slovenia: Supporting innovative SMEs through spin-offs, technology parks, clusters and networks" *Economic and Business Review (EBR)* 8(4):337-358.
- Zhai, Liangliang, Yujing Feng, Fumin Li, and Liping Zhai. 2022. 'Tax Preference, Financing Constraints and Enterprise Investment Efficiency—Experience, of China's Enterprises Investment' edited by A. S. Sadiq. *PLOS ONE* 17(9):e0274336. doi: 10.1371/journal.pone.0274336.
- Bandera, Cesar, and Ellen Thomas. 2019. 'The Role of Innovation Ecosystems and Social Capital in Startup Survival'. *IEEE Transactions on Engineering Management* 66(4):542–51. doi: 10.1109/TEM.2018.2859162.

Chang, Kai, Chenqi Xue, Huijia Zhang, and Yonghong Zeng. 2022. 'The Effects of Green Fiscal Policies and R&D Investment on a Firm's Market Value: New Evidence from the Renewable Energy Industry in China'. *Energy* 251:123953. doi: 10.1016/j.energy.2022.123953.

Acemoğlu, Daron və Robinson Ceysms. 2018. "Millətlər niyə tənəzzül edir: gücün, tərəqqi və yoxsulluğun kökləri" *Qanun nəşriyyatı* 559 s.

Tzikopoulos, Argiris, Nikos Manouselis, Kostas Kastrantas, and Constantina Costopoulou. 2012. 'An Online Information System to Support Blended Training of Rural SMEs on E-government'. *Program* 46(1):123–43. doi: 10.1108/00330331211204593.

Belman Inbal, Aliza, and Asaf Tzachor. 2015. 'National Policy and SMEs in Technology Transfer: The Case of Israel'. *Climate Policy* 15(1):88–102. doi: 10.1080/14693062.2013.770299.

Abdurazzakov O. 2016. "Stimulating Innovative Entrepreneurship: How to Apply US Experience for Azerbaijan". *Proceedings of the 11th European Conference on Innovation and Entrepreneurship*, 887-896.

PROBLEMS IN IMPAIRMENT OF INTANGIBLE ASSETS IN SME'S

Kamala Rzayeva

UNEC, Accounting, Baku, Azerbaijan

ORCID ID: 0000-0001-5623-8198

ABSTRACT

Accounting of assets in small and medium-sized entities is carried out in a way that does not differ from International Financial Reporting Standards. However, there are some details that should be considered in the accounting of intangible assets in small medium-sized enterprises, which can seriously affect their activity. This can be said especially about goodwill as this cannot be sold and the fair value of this intangible asset cannot be measured directly.

The value of goodwill should be undertaken when they acquire by an entity and measured in cash-generating units of the acquirer because of cannot measured separately.

According to the International Financial Reporting Standards, intangible assets are divided into two groups as to their useful life, such as finite useful life and indefinite, according to the International Financial Reporting Standards for small and medium-sized entities, the useful life must be definitely finite, if reliable estimate cannot be made, it presumed to be ten years. This affects to impairment of intangible assets. If there is an indication for impairment assets should be tested in SME's however it is reasonable for other entities only for assets which has indefinite useful life and goodwill. Determining the exact useful life leads to a number of problems in the impairment of assets.

Keywords: impairment, intangible assets, goodwill

**STRATEGIC DEVELOPMENT PLAN AS THE BASIC PILLAR OF THE QUALITY
ASSURANCE SYSTEM IN HIGHER EDUCATION: IN THE CASE OF AZERBAIJAN
UNIVERSITIES**

Addin Mushtagov

*Azerbaijan State University of Economics – UNEC, Quality Assurance Department, Ph.D. student,
Baku, Azerbaijan*

ORCID ID: 0000-0003-0317-4957

Asiman Ilyasov

*Education Quality Assurance Agency, Training and Methodology Department, Baku, Azerbaijan,
Azerbaijan Technological University, Ph.D. student*

ORCID ID: 0000-0002-7285-6938

Zulfiyya Sadigova

*Azerbaijan State University of Economics – UNEC, Faculty of Business and Management, Business
and Logistics Department, Baku, Azerbaijan*

ORCID ID: 0000-0003-4264-7008

ABSTRACT

The aim of this study is to analyse the current situation of strategic development plans, which play a key role in the competitive functioning of higher education institutions, and to ensure the sustainable development of the quality assurance system of Azerbaijani universities based on relevant recommendations. Considering the importance of the participation of internal stakeholders in the preparation of the universities' strategic plans, surveys were conducted among students and academic staff. 20,729 students from 41 universities and 778 staff from 29 universities participated in the surveys. In addition, a comparative analysis of the strategic development plans of 9 universities was made on 14 criteria. The results of the surveys conducted among internal stakeholders and the analysis of university strategic development plans indicate that there are problems with a comprehensive approach to the development of strategic plans in higher education. The main conclusion of the study is that the strategic plan in universities should be seen as a key factor in the sustainable development of the quality assurance system for higher education institutions to work effectively. In this study, data collected from surveys on the development and current status of strategic plans for universities were used. The article states that the needs, wants and service quality expectations of the stakeholders should be considered while developing strategic plans for the establishment of an effective quality assurance system in universities. To achieve the main purpose of this study, surveys were conducted among higher education representatives for the first time in Azerbaijan. At the same time, it was a first to make a comparative analysis of the strategic development plans of 9 universities selected from 40 higher education institutions, representing 23% of the entire population in higher education in Azerbaijan.

Keywords: Azerbaijan, quality assurance system, higher education, university, strategic development plan, strategic management.

**DÖRDÜNCÜ SƏNAYE İNQILABINDA RƏQƏMSAL VƏ YAŞIL İQTİSADİYYAT, ENERJİ,
TƏHLÜKƏSİZLİK VƏ ƏTRAF MÜHİT PROBLEMLƏRİ**

**ЦИФРОВАЯ И ЗЕЛЕНАЯ ЭКОНОМИКА, ЭНЕРГЕТИКА, БЕЗОПАСНОСТЬ И
ЭКОЛОГИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ В УСЛОВИЯХ ЧЕТВЕРТОЙ ПРОМЫШЛЕННОЙ
РЕВОЛЮЦИИ**

**DIGITAL AND GREEN ECONOMY, ENERGY, SECURITY AND ENVIRONMENTAL
ISSUES IN THE CONTEXT OF THE FOURTH INDUSTRIAL REVOLUTION**

dos. İlqar Xəlilov Bəylər oğlu

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC), Bakı, Azərbaycan

dos. Yusif İbrahimov Namaz oğlu

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC), Bakı, Azərbaycan

XÜLASƏ

Məqalədə Dördüncü Sənaye İnqilabında rəqəmsal iqtisadiyyatın formalaşması, fərqli həyat tərzini və bütün cəmiyyətin inkişafında yeni bir əsasın, regional səviyyədə ardıcıl, müsbət bir inkişafın mümkünlüyü nəzəri baxımdan araşdırılmışdır. Eyni zamanda növbəti onilliklərdə yaşıl iqtisadiyyata keçiddə enerji, qida və ekoloji problemlərin necə həll edilə biləcəyi göstərilmişdir. Qeyd edilmişdir ki, hazırda Sənayə 4.0 texnologiyaları həm iqtisadiyyat və həm də ətraf mühitin keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması və məlumatlarının toplanması sahəsində tətbiq olunur ki, bu da ətraf mühitdə baş verən dəyişikliklər barədə tam təsəvvürə sahib olmaqla enerji və ekoloji təhlükəsizliyin ciddi şəkildə möhkəmləndirilməsi deməkdir.

Məqalədə göstərilmişdir ki, Sənayə 4.0 ideyasının ən böyük çatışmazlığı onun nəticələrinin sosial, ekoloji və enerji cəhətlərini nəzərə almadan texnologiyaya və iqtisadiyyata həddindən artıq böyük müraciətdir. Bunu nəzərə alaraq ətraf mühit və əhəlinin sağlamlığı üçün artan təhlükə kontekstində dünya ölkələri təbiətə antropogen təzyiqli məhdudlaşdırıcı və tənzimləyən qanunvericilik aktları qəbul etdilər. Təbii sərvətlərdən istifadə, ətraf mühitin qorunması, enerji və ekoloji təhlükəsizliyin təmin edilməsi ilə əlaqələrin tənzimlənməsində milli qanunvericilik böyük əhəmiyyət kəsb edir. Eyni zamanda məqalədə Sənayə 4.0-də dövlətin regional ekoloji siyasəti, ətraf mühitə mənfi texnogen təsirlər və effektiv ekoloji təhlükəsizlik sisteminin təmin edilməsi məsələlərində rəqəmsal və yaşıl iqtisadiyyatın əhəmiyyəti araşdırılmışdır.

Açar sözlər: sənaye inqilabı, enerji təhlükəsizliyi, ətraf mühit, yaşıl iqtisadiyyat, davamlı inkişaf, rəqəmsallaşma, ekologiyalaşdırma.

РЕЗЮМЕ

В статье показано становление цифровой экономики в эпоху Четвертой промышленной революции, иной образ жизни и возможность новой основы развития общества в целом, последовательного, позитивного развития на глобальном уровне. В то же время переход к «зеленой» экономике, энергетические, продовольственные и экологические проблемы могут быть решены в ближайшие десятилетия. Было отмечено, что в настоящее время технология Индустрии 4.0 используется для улучшения качества окружающей среды и сбора данных, что означает серьезное усиление энергетической и экологической безопасности за счет получения полной картины изменений в окружающей среде.

В статье указывается, что самым большим недостатком идеи Индустрии 4.0 является ее чрезмерная апелляция к технологиям и экономике без учета социальных, экологических и энергетических аспектов ее результатов. В связи с этим, в условиях нарастания угрозы окружающей среде и здоровью населения страны всего мира приняли законодательство,

ограничивающее и регулирующее антропогенную нагрузку на природу. Национальное законодательство имеет большое значение в регулировании использования природных ресурсов, охране окружающей среды, энергетической и экологической безопасности. В то же время в статье рассматривается значение зеленой экономики в вопросах экологической политики государств в Индустрии 4.0, негативное техногенное воздействие на окружающую среду и обеспечение эффективной системы экологической безопасности.

Ключевые слова: промышленная революция, энергетическая безопасность, окружающая среда, зеленой экономики, устойчивое развитие, цифровизация, экологизация.

ABSTRACT

The article shows the formation of the digital economy in the era of the Fourth Industrial Revolution, a different way of life and the possibility of a new basis for the development of society as a whole, consistent, positive development at the global level. At the same time, the transition to a "green" economy, energy, food and environmental problems can be solved in the coming decades. It was noted that Industry 4.0 technology is currently being used to improve the quality of the environment and collect data, which means a serious increase in energy and environmental security by obtaining a complete picture of changes in the environment.

The article points out that the biggest drawback of the idea of Industry 4.0 is its excessive appeal to technology and the economy without taking into account the social, environmental and energy aspects of its results. In this regard, in the face of growing threats to the environment and public health, countries around the world have adopted legislation that limits and regulates anthropogenic pressure on nature. National legislation is of great importance in regulating the use of natural resources, environmental protection, energy and environmental security. At the same time, the article discusses the importance of the green economy in the environmental policy of states in Industry 4.0, the negative technogenic impact on the environment and the provision of an effective system of environmental safety.

Key words: industrial revolution, energy security, environment, green economy, sustainable development, digitalization, ecologization.

Giriş

Hazırda rəqəmsal iqtisadiyyat davamlı iqtisadi inkişafın, qlobal və regional sosial-iqtisadi proseslərin ən çox müzakirə olunan aspektlərindən biridir. Rəqəmsal iqtisadiyyat rəqəmsal texnologiyalardan istifadə etməklə rəqəmsal informasiyanın toplanması, emalı və ötürülməsi yolu ilə onların iqtisadi fəaliyyətinin bütün sahələrində istifadəsinə əsaslanır. Rəqəmsal iqtisadiyyatın dinamik inkişafı Azərbaycan regionlarında texniki və texnoloji tərəqqinin və sosial-iqtisadi həyatın harmonik inkişafına səbəb ola bilər.

Regional inkişaf mürəkkəb prosesdir və çoxölçülü yanaşma ilə nəzərdən keçirilməlidir. Dövlətin regional siyasəti hamılıqla qəbul edilmiş nəzəriyyəyə əsaslanır və ərazilərin sosial-iqtisadi inkişafının idarə edilməsi üzrə tədbirlər kompleksidir. Nəzəri modelin düzgün seçilməsi regionların məhdud resurslarından səmərəli istifadəni nəzərdə tutur ki, bu da son nəticədə həyat keyfiyyətinin yüksəlməsinə gətirib çıxarır. Beləliklə, tətbiqi nöqtəyi-nəzərdən regional inkişaf nəzəriyyələrini və ərazilərin davamlı inkişafı üçün Azərbaycan şəraitində qabaqcıl təcrübələri öyrənmək vacibdir. Məqalədə regionlarda rəqəmsal iqtisadiyyatın inkişafına və tətbiqinə şərait yaradan yaşıl iqtisadiyyat, enerji, təhlükəsizlik və ətraf mühit problemlərinin müəyyən edilməsinə və qiymətləndirilməsinə daha çox yer verilmişdir. Tədqiqat nəzəri baxımdan yaşıl iqtisadiyyatın inkişafını təmin edən əsas sektorlarda - sahibkarlıq, ev təsərrüfatlarında, dövlət xidmətləri seqmentində, təhlükəsizlik və ətraf mühit problemlərində rəqəmsal texnologiyaların yayılması və istifadəsi göstəricilərinin regional xüsusiyyətlərdən asılılığını qiymətləndirməyə imkan verib.

Hazırda regionlarda rəqəmsal iqtisadiyyat elementlərinin tətbiqi əsasən sosial-kommunikasiya xidmətlərinin (İnternet, mobil rabitə, kommunal xidmətlərin ödənilməsi, bank xidmətləri, onlayn bilet alışı və s.) inkişafı ilə məhdudlaşır. Eyni zamanda, rəqəmsallaşmanın regionların iqtisadi inkişafına və

biznesinə nüfuzu hələ də kifayət qədər deyil. Regional iqtisadiyyatların fərqliliyi, onların resurs təminatının, iqtisadiyyatlarının rəqəmsal transformasiyası üçün metodoloji işlənmələrin və normativ sənədlərin tam olmadığını nəzərə alsaq, bu məsələlərin aktuallığı ikiqat artır.

Əsas hissə. 1. Dördüncü sənaye inqilabında “yaşıl” iqtisadiyyat və “yaşıl artım”.

Dördüncü sənaye inqilabında Azərbaycan regionlarında “yaşıl” iqtisadiyyatın formalaşması prosesində iqtisadiyyat təkcə səmərəli deyil, həm də ədalətli olmalı, qlobal və milli inkişaf məqsədlərini əks etdirməlidir. Xüsusilə də aşağı karbonlu, resursdan səmərəli istifadə edən və sosial cəhətdən inklüziv iqtisadiyyata ədalətli keçidi təmin etməlidir. Beləliklə, bu dövrdə "yaşıl artım"ın üç ölçüsünü-iqtisadi, ekoloji və sosial rifahın qorunması və təşviqi- nəzərə almaq lazımdır.

"Yaşıl artım" ekoloji innovasiyalardan istifadə etmədən, yəni texnologiyaların inkişafı vasitəsilə ekoloji problemlərin həllinin yeni yollarının işlənilməsi və kəmmersiyalaşdırılması olmadan praktiki olaraq mümkün deyil. Dünya təcrübəsinin göstərdiyi kimi, yaşıl inkişaf və ekoloji innovasiyalar paralel gedir. Son onilliklərdə bütün dünyada alınan patentlərin sayı artıb və onların təxminən 10%-i hazırda “yaşıl” innovasiyalar sahəsindədir. Son tədqiqatlar göstərir ki, regionlarda yaşıl texnologiyaların təşviqi iqtisadi artıma və diversifikasiyaya, iş yerlərinin yaradılmasına, ətraf mühitin yaxşılaşdırılmasına və insan sağlamlığına müsbət təsir göstərir.

Ölkə regionlarında ətraf mühitin mühafizəsinə, tədqiqat və inkişafa və yaşıl infrastrukturun inkişafına çəkilən xərclər son onilliklərdə artmaqdadır. Dünyanın demək olar ki, bütün ölkələrində Qlobal iqtisadiyyat yeni sənaye inqilabını yaşayır və burada “yaşıl” texnologiyalar əsas rol oynayır. 2015-ci ildə qəbul edilmiş Paris İqlim Sazişi və BMT-nin Dayanıqlı İnkişaf Məqsədləri 2050-ci ildən dərhal sonra istixana qazlarının sifirə endirilməsi və dünya iqtisadiyyatının iqlim neytrallığına nail olmaq, eyni zamanda davamlı inkişaf çağırışlarına cavab vermək üçün beynəlxalq səylərin əlaqələndirilməsinin əsasını qoyub.

Rəqəmsal iqtisadiyyatın inkişafı əksər regionların strateji məqsədlərindən və uzunmüddətli prioritetlərindən biri kimi önə çəkilməlidir. Fikrimizcə, mövcud tendensiyalar davam edərsə, rəqəmsal texnologiyaların sürətli inkişafı Bakı, Gəncə-Daşkəsən, Naxçıvan, Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarında daha çox cəmləşəcək və rəqəmsal iqtisadiyyatın inkişaf səviyyəsində yüksək diferensiallıq qalacaq və hətta artacaq.

Beynəlxalq təcrübə göstərir ki, dördüncü sənaye inqilabında aşağıdakı ekoloji siyasət tədbirləri regionlarda davamlı və yaşıl iqtisadi artıma töhfə verə bilər:

- təbii, fiziki və insan kapitalının həcmünün artırılmasının dəstəklənməsi - məsələn, yaxşı idarəetmə torpağı daha münbit edir, təbii fəlakətlərin əsas fondlara zərərli təsirini azaldır, daha sağlam mühit daha məhsuldar işə gətirib çıxarır;
- məhsuldarlığın artırılması - məsələn, subsidiyaların ləğvi və əlverişsiz bazar iştirakçılara (çirkəndirici sənaye, qalıq yanacaq) ekoloji cəhətdən təmiz vergilərin yaradılması hökumətə əlavə əmək vergisini azaltmaq və ya bazarda “yaxşı yaşıl oyunçuları” dəstəkləmək üçün əhəmiyyətli resurslar (“yaşıl” nəqliyyat, bərpa olunan enerji mənbələri) verir. Bu, vergiləri və çirkənləmə səviyyəsini artırmadan məşğulluğu artıracaq stimullaşdırıcı vasitəsilə qalib-qazan həlləri yarada bilər;
- yaşıl siyasətlər innovasiyaları stimullaşdırır – məsələn, Aİ-də aparılan son tədqiqatlar göstərmişdir ki, ekoloji tənzimləmə (mövcud və ya planlaşdırılan) artan innovasiyaların qəbulu üçün əsas katalizatorudur və davamlı inkişaf üçün beynəlxalq standartlar (ISO və başqaları) öz səmərəliliyini göstərmişdir;
- yaşıl siyasətlər sosial rifah strukturuna da müsbət təsir göstərə bilər – məsələn, bərabərsizliyi və işsizliyi azaltmaqla, yoxsulluğu aradan qaldırmaqla, sosial müdafiəyə davamlılığı artırmaqla ekoloji və iqtisadi şoklar (təbii fəlakətlər, əmtəə qiymətlərinin dəyişməsi), havanın, suyun və torpağın keyfiyyətinin yaxşılaşması, çirkənləmə ilə bağlı sağlamlıq risklərinin azalması, daha yüksək ekoloji standartlar hesabına bazarın rəqabət qabiliyyətinin artması mümkündür [5].

2. Dördüncü sənaye inqilabında rəqəmsal iqtisadiyyat, enerji və təhlükəsizlik məsələləri.

Dördüncü sənaye inqilabının bir xüsusiyyəti rəqəmsal iqtisadiyyatın formalaşması, fərqli həyat tərzi və bütün cəmiyyətin inkişafı üçün yeni bir əsasdır. Dördüncü sənaye inqilabının gətirdiyi dəyişiklikləri

təhlil edərkən bir sıra alimlər dünyada baş verən dramatik dəyişikliklərə cəmiyyətin mənfi reaksiyasının qarşısını almaq üçün dördüncü sənaye inqilabının imkanlarını və problemlərini müəyyənləşdirə bilən qlobal səviyyədə ardıcıl, müsbət bir konsepsiya olmadığını göstərir. Burada bir neçə məqam vurğulanmalıdır.

Birincisi, bəşəriyyətin sağ qalması dünya ictimaiyyətinin növbəti onilliklərdə aşağıdakı əsas problemləri necə həll edə biləcəyindən çox asılı olacaq:

- qlobal enerji çatışmazlığı və xammal tükənməsi ilə baş verəcək enerji böhranı;
- əkin sahələrinin azalması, torpaq münbitliyinin aşağı düşməsi və ərzaq çatışmazlığı ilə səciyyələnən qida böhranı;
- ətraf mühitin fəlakətli vəziyyətinin səbəb olacağı ekoloji böhran.

İkincisi, bu mərhələdə davamlı inkişafa gedən yol seçilməlidir. Bu günə qədər sənaye istehlakçı inkişaf potensialı formasını tükəndirib. Gündəlikdə obyektiv olaraq sivilizasiyanın inkişaf vektorunu kökündən dəyişdirmək, davamlı inkişaf yoluna keçmək lazımdır.

Üçüncüsü, həyatın əsas sahələri - sənaye, nəqliyyat, yanacaq-enerji kompleksi, iqtisadiyyat, dövlət idarəçiliyi, təhlükəsizlik və s. yeni bir forma və məzmun almışdır. Bu, rəqəmsal texnologiyaların həyata nüfuz etməsi ilə əlaqədardır. Bunlara ölkələrdə texnologiyaların istifadəsi üçün əlverişli hüquqi mühitin formalaşması, bu sahədə bacarıqların yaradılması, infrastrukturun inkişafı, kiber davamlılığın təmin edilməsi və insan kapitalının inkişafı aiddir.

Dördüncü sənaye inqilabı konsepsiyası ilə yanacaq və enerji sektorunda onsuz da qəbul edilmiş anlayışlar arasındakı əlaqə vacib görünür. Aşağıdakı tələblər nəzərə alınmaqla ölkənin enerji mənbələrinə daxili tələbatın zəmanətli ödənilməsi təmin edilməlidir:

- dünyanın inkişaf etmiş ölkələrinə uyğun rifah standartlarının təmin edilməsi;
- enerji, təhlükəsizlik daxil olmaqla, rəqabətçi üstünlüklərini və milli təminatını təmin edən bir sıra mühüm sahələrdə elmi və texnoloji liderliyə nail olmaq;
- ölkə iqtisadiyyatı quruluşunun az enerji tutumlu sahələrin lehinə çevrilməsi;
- ölkədə həm yanacaq, həm də qeyri-yanacaq və əlaqədar sahələrin keyfiyyətə yenilənməsi ilə xammal resursu ixracından-innovativ inkişafa keçid;
- bu sahənin inkişafı və sürətləndirilmiş modernləşdirilməsi, fəaliyyətinin miqyasının böyüməsi üçün tələb olunan enerji sektoruna qoyulan sərmayələrin mütləq həcmnin artırılması ilə ölkə iqtisadiyyatına qoyulan investisiyaların ümumi həcmində yanacaq-enerji kompleksinin payının əhəmiyyətli azalması;
- enerji səmərəliliyinin artırılması və iqtisadiyyatın enerji intensivliyinin oxşar təbii və iqlim şəraiti olan ölkələr səviyyəsinə çatdırılması zərurəti;
- yanacaq-enerji kompleksinin ətraf mühitə, iqlimə zərərli və çirkləndirici tullantılarının, çirkab suların axıdılmasının azaldılması yolu ilə çirklənmə yükünün ardıcıl məhdudlaşdırılması, istixana qazı tullantılarının, istehsal tullantılarının və enerji istehlakının azaldılması;
- yanacaq-enerji ehtiyatlarının daxili və xarici tələbatı ödəmək üçün hasilat və emal səmərəliliyinin artırılması;
- ölkə iqtisadiyyatının enerji sektorunun geniş miqyaslı texnoloji yenilənməsinə əsaslanan modernləşdirilməsi və yeni enerji infrastrukturunun yaradılması;
- enerji sektorunda davamlı və əlverişli institusional mühitin formalaşdırılması [1,3].

Yanacaq-enerji kompleksinin rəqəmsallaşdırılmasından danışıarkən yeni Enerji Təhlükəsizliyi Doktrinasına də istinad edilməlidir. Doktrinada mahiyyət etibarilə dəyişməz qalan əsas vəzifələr - yanacaq-energetika kompleksinin mineral ehtiyat bazasının və yanacaq-energetika kompleksi qurğularının, əsas istehsal fondlarının enerji təhlükəsizliyini təmin etmək üçün lazımi səviyyədə saxlanmasıdır. Bunlara aşağıdakılar daxildir:

a) yanacaq-enerji kompleksinin mineral ehtiyat bazasının çoxaldılmasının təmin edilməsi, yerin təkindən istifadənin səmərəliliyinin artırılması;

b) regionların enerji təhlükəsizliyini təmin etmək məqsədilə daxili bazarın inkişafı;

c) yerli elmi və texnoloji potensialın inkişafı, enerji sektorunda qabaqcıl texnologiyaların, o cümlədən bərpa olunan enerji mənbələrindən istifadə texnologiyalarının yaradılması və inkişafı [1].

Sənaye 4.0 gerçəkləri ilə əlaqəli dövlətlərin ekoloji siyasətinə əhəmiyyətli təsir göstərir. Ekoloji siyasət, şübhəsiz ki, ciddi dəyişikliklərə məruz qalacaq və ekoloji hədəfləri yenidən nəzərdən keçirməyə ehtiyac olacaqdır. Ekoloji təhlükəsizliyə dair qlobal problemlərin ölkə regionlarına təsirlərinə aşağıdakılar daxildir:

- planetdəki iqlim dəyişikliyinə nəticələri;

- iqtisadiyyatın qloballaşması fonunda təbii qaynaqlara çıxış uğrunda mübarizəyə səbəb olan və milli təhlükəsizliyinin vəziyyətinə mənfi təsir göstərən ehtiyatlarının azalması ilə təbii ehtiyatların istehlakında artım;

- aridləşmə, səhralaşma, landşaft və torpaq deqradasiyası və s. daxil olmaqla bütövlükdə ətraf mühitin deqradasiyasının mənfi nəticələri.

Ekoloji təhlükəsizliyə qarşı regional daxili problemlərə aşağıdakılar daxildir:

- ətraf mühitin yüksək dərəcədə çirklənməsi və təbii obyektlərin deqradasiyası ilə səciyyələnən sıx məskunlaşmış ərazilərin olması;

- digər dövlətlərin ərazilərindən zərərli və radioaktiv maddələr daxil olmaqla çirkləndiricilərin transsərhəd ötürülməsi nəticəsində atmosfer havasının və su obyektlərinin çirklənməsi;

- su obyektlərinin əhəmiyyətli bir hissəsinin yüksək dərəcədə çirklənməsi və aşağı su keyfiyyəti, kiçik çayların ekosistemlərinin tənəzzülü, iri sənaye müəssisələrinin yerləşdiyi ərazilərdə yeraltı suların texnogen çirklənməsi;

- istifadəsi aşağı səviyyədə olan istehsal və istehlak tullantıları istehsalının həcmində artım;

- radioaktiv və kimyəvi çirklənməyə məruz qalan ərazilər daxil olmaqla ətraf mühitə çox sayda zərərli təsir obyektinin olması;

- təhlükəli istehsal müəssisələrinin əsas fondlarının aşınma dərəcəsi yüksək və aşağı olan iqtisadiyyatın texnoloji modernləşmə sürəti;

- ekoloji cəhətdən təmiz texnologiyaların inkişafı və tətbiqi səviyyəsinin aşağı olması [2,3].

Yaxın gələcəkdə ətraf mühitin inkişafı sahəsində regional dövlət siyasəti davamlı inkişafı təmin edən, aşağı karbonlu əlverişli mühitin, bioloji müxtəlifliyin və təbii sərvətlərin qorunub saxlanılmasının, hər bir insanın əlverişli ətraf mühitdə yaşamaq hüququnun həyata keçirilməsi, o cümlədən aşağıdakı əsas sahələr üzrə sosial-iqtisadi problemlərin həllinə yönəldilmişdir:

- ətraf mühitin mühafizəsi və ekoloji təhlükəsizlik sahəsində effektiv idarəetmə sisteminin formalaşdırılması;

- ekoloji yönümlü iqtisadi inkişafın təmin edilməsi və ekoloji cəhətdən səmərəli innovativ texnologiyaların tətbiqi;

- ətraf mühitə mövcud mənfi təsirlərin qarşısının alınması və azaldılması;

- iqtisadiyyatın karbon intensivliyinin azaldılması və iqlim dəyişikliyinə uyğunlaşma tədbirlərinin həyata keçirilməsi;

- pozulmuş təbii ekoloji sistemlərin bərpası;

- ekoloji cəhətdən təhlükəsiz tullantıların idarə edilməsinin təmin edilməsi və tullantıların istehsal həcmində azaldılması və s. [2,4].

Enerji səmərəliliyinin artmasını və bərpa olunan enerji mənbələrinin inkişafını təmin etmək üçün bir sıra qanunvericilik və institusional tədbirlərin həyata keçirilməsi, tullantıların azaldılması, tullantıların əmələ gəlməsi və zərərsizləşdirilməsi üçün iqtisadi təşviqlərin tətbiqi ilə "yaşıl inkişaf" yoluna tədricən keçid əldə ediləcəkdir. Sənayenin və iqtisadiyyatın digər sahələrinin istehsal strukturunda proqnozlaşdırılan dəyişikliklər onun regional strukturundakı dəyişikliklərini müəyyənləşdirəcəkdir. Eyni zamanda, təyin edilmiş prioritet sahələrin görünüşünü formalaşdıran əsas elmi və texnoloji meyillər aşağıdakılardır:

- təbii və antropogen risklərin qiymətləndirilməsi metodlarının hazırlanması;
- tullantıların və toksikantların ekoloji baxımdan zərərsizləşdirilməsi. Yəni maddi ehtiyatların tullantılardan çıxarılması və təkrar dövriyyəyə qaytarılması üçün texnologiyaların inkişafı;
- ətraf mühitə yeni çirkləndiricilərin, o cümlədən mikro və nanohissəciklərin yayılması, habelə bu cür maddələrin analizi və yeni nəsillə texnoloji sistemlərinin yaradılması üçün instrumental və analitik bazanın inkişafı;
- ekosistemlərin (landşaftların) və dəniz mühitinin vəziyyətinin məsafədən qiymətləndirilməsi üçün effektiv texnologiyaların yaradılması. Belə texnologiyalar təbii və texnogen xarakterli fəvqəladə hadisələrin uzaqdan monitorinqinin və qarşısının alınmasının səmərəliliyini, həmçinin çirklənmiş ərazilərin vəziyyətinin monitorinqinin effektivliyini artıracaqdır;
- təhlükəli, həmçinin təbii dağıdıcı hidrometeoroloji proseslər üçün proqnozlaşdırma və modelləşdirmə metodlarına artan tələb;
- kənd təsərrüfatında ixtisaslaşma dəyişikliyinə səbəb olacaq bioyanacaq istehsalı daxil olmaqla alternativ, yəni ekoloji cəhətdən səmərəli enerji texnologiyalarının inkişafı, ayrı-ayrı bölgələrin təsərrüfatları və torpaqdan istifadənin quruluşu;
- ekoloji təhlükəsizliyi təmin etmək üçün çoxfunksiyalı və problemyönümlü coğrafi informasiya sistemlərinin və qabaqcıl ağıllı ekspert sistemlərinin inkişafı.

Qlobal ətraf mühit problemlərinə cavab tapmağa aşağıdakı problemlərin aradan qaldırılması imkan verəcəkdir: a) iqlim dəyişikliyi; b) şirin suyun azalması və transsərhəd çay hövzələrində su rəqabətinin artması; c) bəzi strateji mineral yataqların ehtiyatlarının tükənməsi [1,4].

Ölkədə ilk növbədə yanacaq-enerji kompleksinin inkişafının ekologiyalaşdırılması məsələləri bu gün də öz aktuallığını saxlamaqdadır. Çünki ölkəmizin iqtisadiyyatı əsasən enerji mənbələrindən yanacağın çıxarılması və satışı ilə dəstəklənir. Regionlarda rəqəmsallaşmanın müsbət cəhətlərinə ətraf mühitin geniş monitorinqi, layihələrin ekoloji ekspertizası, bitki və heyvanların çiplənməsi, BigData ilə birbaşa əlaqəli və ondan asılı olan biomonitorinq, məlumatların toplanması və saxlanması üçün yeni alqoritmlərin ortaya çıxması, inteqrasiya imkanları və idarəetmə üçün alqoritmləşdirmə olacağı artıq aydındır.

3.Rəqəmsal iqtisadiyyata keçiddə ətraf mühit problemləri.

Sənaye 4.0 texnologiyaları ətraf mühitin keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması və məlumatlarının toplanması sahəsində tətbiq olunur. Bir mənada çirklənmə, ətraf mühitin keyfiyyətinin pozulması barədə məlumatların toplanması üçün alqoritm texnoloji proseslərin və ətraf mühitin idarə edilməsinin iqtisadi mexanizminin avtomatik idarə olunmasına gətirib çıxara bilər. Ətraf mühitdə baş verən dəyişikliklər barədə tam təsəvvürə sahib olmaq ekoloji təhlükəsizliyin ciddi şəkildə möhkəmləndirilməsi deməkdir.

Bizim fikrimizcə, Sənaye 4.0 ideyasının ən böyük çatışmazlığı onun nəticələrinin sosial, dəyər, əxlaqi, ekoloji və enerji cəhətlərini nəzərə almadan texnologiyaya və iqtisadiyyata həddindən artıq böyük, bəlkə də birtərəfli müraciətdir. Davamlı iqtisadi artım paradigmasında həqiqi ekoloji inkişaf üçün yer yoxdur. Bir sivilizasiya amili kimi istehlakdakı böyümənin hədəfi istər-istəməz təbiətin deqradasiyasına səbəb olur və sonda onun məhvinə gətirib çıxaracaqdır.

Minilliklər boyu bəşəriyyət ətraf mühitə son dərəcə məhdud bir təsir göstərmişdir. Ancaq iyirminci əsrin ikinci yarısında ona qarşı antropogen təzyiğin kəskin artması və ağır ekoloji nəticələr səbəbindən ətraf mühitin qorunmasının ən kəskin problemi, cəmiyyətin iqtisadi və sosial ehtiyaclarını təmin etmək və qorumaq arasında bir tarazlıq tapmaq olmuşdur. Ətraf mühit və əhalinin sağlamlığı üçün artan təhlükə

kontekstində demək olar ki, dünyanın bütün ölkələri təbiətə antropogen təzyiqli məhdudlaşdıran və tənzimləyən qanunvericilik aktları qəbul etdilər. Eyni zamanda, istehsal proseslərinin havaya, suya və torpağa zərərli təsirlərini istisna edən və ya minimuma endirən yeni texnologiyalar inkişaf etdirilir və tətbiq olunur.

Ətraf mühitə davamlı olaraq artan texnogen yük bir çox ölkədə ekoloji vəziyyətin pisləşməsinə səbəb olmuşdur. Ətraf mühitin qorunması və ekoloji təhlükəsizliyin təmin edilməsi problemi milli sərhədləri aşaraq 21-ci əsrdə dünya birliyinin üzləşdiyi qlobal problemlərdən birinə çevrildi. Ekologiya sahəsində Beynəlxalq əməkdaşlıq BMT Nizamnaməsi, İnsan Haqları üzrə Ümumdünya Bəyannaməsi (1948), Ətraf Mühit Problemləri üzrə Stokholm Konfransının Bəyannaməsi (1972), Sərhədlərarası Məkanda Ətraf Mühitə Təsirin Qiymətləndirilməsi Konvensiyası (1981), Bioloji Müxtəliflik Konvensiyasının müvafiq müddəalarına (1992) və digər beynəlxalq aktlar və müqavilələrə əsaslanır.

Buna əsaslanaraq, ölkələrin sosial-iqtisadi inkişafı, humanist ideyalara və beynəlxalq hüququn prinsiplərinə əsaslanan bir hüquq sistemində arxalanaraq cəmiyyətin və hər bir insanın həyatını təmin etmək üçün ətraf mühitin təhlükəsizlik vəziyyətinin qorunması ilə müşayiət olunmalıdır. Əksər ölkələrdə, o cümlədən də Azərbaycanda ekologiya sahəsində milli qanunvericilik sistemi beynəlxalq ekoloji hüquq normaları ilə əlaqələndirilir. Təbii sərvətlərdən istifadə, ətraf mühitin qorunması və ekoloji təhlükəsizliyin təmin edilməsi ilə əlaqələrin tənzimlənməsində milli qanunvericilik böyük əhəmiyyət kəsb edir. Eyni zamanda, dövlətlərin ekoloji siyasəti mənfi texnogen təsirlərin nəticələrinin təzahürünü gözləməyə və effektiv ekoloji təhlükəsizlik sisteminin təmin edilməsinə yönəlib.

Bu baxımdan Azərbaycan Prezidentinin 2021-ci il 02 fevral tarixli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş "Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər" əsasən ekoloji baxımdan təxirəsalınmaz məsələlərin ilkin həllini nəzərdə tutur. Bunlara ekoloji təmiz enerji mənbələrindən istifadə, qlobal iqlim dəyişikliklərinin Azərbaycana təsirini minimumlaşdırmaq tədbirləri, ölkənin bütün iri şəhərlərində sənaye və məişət tullantılarının müasir texnologiyalarla təkrar emalını təmin etmək və yaşıllıqların sahəsini genişləndirmək, ölkə ərazisində meşə bərpa işlərini və yeni meşə sahələrinin salınmasını təmin etmək, "Yaşıl" iqtisadiyyata keçməklə yüksək keyfiyyətli ekoloji mühitin yaradılması, təbii resurslardan məqsədyönlü və təkrar istifadə, Azərbaycanın su ehtiyatlarından səmərəli istifadə, onların mühafizəsi və əhəlinin ekoloji norma və standartlara uyğun içməli su ilə təmin etmək, ölkənin torpaq resurslarının eroziyadan, şoranlaşmadan, çirklənmədən və səhrələşmə təhlükəsindən mühafizəsi üçün rekultivasiya, meliorasiya və digər bərpa tədbirləri həyata keçirmək və Erməni işğalından azad edilmiş Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonların təbiətinə, vurulan ekoloji-iqtisadi ziyanın aradan qaldırılması üçün rekultivasiya və fitomeliorasiya tədbirlərini aparmaq aid edilir [6].

Ölkədə milli ətraf mühit qanunvericiliyi sistemi ümumiyyətlə aşağıdakılara əsaslanır:

-təbii ehtiyatlardan istifadənin ən vacib prinsip və formalarını özündə cəmləşdirən, vətəndaşların ekoloji hüquqlarını, ətraf mühitin qorunması və ekoloji təhlükəsizlik tələblərini bəyan edən ekoloji hüquq münasibətlərinin konstitusiyaya tənzimlənməsi;

-qanunvericilik aktlarına və ekoloji hüquq normalarına əsaslanan ekoloji hüquqi tənzimləmə;

-BMT, Avropa İttifaqı səviyyəsində beynəlxalq konvensiyaların dövlət və digər dövlətlər arasında ikitərəfli və çoxtərəfli müqavilələrin təsdiqlənməsi yolu ilə beynəlxalq hüquqi tənzimləmə və son dərəcə vacib olan - beynəlxalq ekoloji hüquq normalarının prioritetinin milli qanunvericiliyin beynəlxalq hüququn prinsiplərinə və müddəalarına uyğunlaşdırılması [6].

NƏTİCƏ

Son onilliklərdə praktik olaraq bütün ölkə regionlarında ətraf mühitin mühafizəsi ilə bağlı milli qanun və qaydaların tələbləri daha sərt hala gəlmiş və bütün fəaliyyət növlərində ekoloji təhlükəsizliyin təmin edilməsinin prioritetliyi tənzimlənmişdir.

Eyni zamanda regionlarda rəqəmsal iqtisadiyyatın inkişafı, enerji, təhlükəsizlik və ətraf mühit problemlərinin həlli uzunmüddətli xarakter daşıyan üstünlüklərə malikdir. Hazırda dövlətin subsidiyalar şəklində göstərdiyi səylər ilk növbədə dövlət xidmətləri sektoru üçün əhəmiyyətlidir və iqtisadiyyatın digər sahələrinin rəqəmsallaşmasına ciddi təsir göstərmir.

Rəqəmsal iqtisadiyyatın inkişafı üçün maneələr regional sahibkarlıq subyektləri tərəfindən informasiya texnologiyaları məhsulları və xidmətlərinə tələbatın az olması, ixtisaslı kadrların çatışmazlığı və dövlət dəstəyinin səviyyəsinin kifayət qədər olmamasıdır. Eyni zamanda enerji, təhlükəsizlik və ətraf mühit problemlərinin həllində rəqəmsallaşmadan istifadənin məhdud olmasıdır.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT

1. Жаворонкова Н. Г., Шпаковский Ю. Г. Экологические и энергетические проблемы четвертой промышленной революции: правовые аспекты. *Lex Russica* № 10 (155) октябрь 2019, с. 53-62.
2. Жаворонкова Н. Г., Шпаковский Ю. Г. Экологическая безопасность в системе стратегического планирования Российской Федерации // *Lex Russica*. — 2016. — № 6. — С. 170—183.
3. Шваб К. Четвертая промышленная революция. — М. : Эксмо, 2016.
4. Актуальные проблемы современного общества и пути их решения в условиях перехода к цифровой экономике: материалы XIV международной научной конференции; в 4-х ч. / под ред. А.В. Семенова, Н.Г. Малышева, Ю.С. Руденко. – М.: изд. ЧОУВО «МУ им. С.Ю. Витте», 2018. Ч. 1. – 603 с.
5. FES MOSKAU –Достижение прогресса при переходе от плановой к рыночной экономике - 2021., 30 с.
6. <https://www.economy.gov.az/az/page/>

**THE ROLE OF REMITTANCES IN THE ECONOMIC DEVELOPMENT OF RURAL
AREAS - CASE STUDY KOSOVO**

Prof. asoc. Dr. Jehona Shkodra

*University of Prishtina "Hasan Prishtina", Faculty of Agriculture and Veterinary, Department of
Agro-economy, Kosovo.*

ORCID ID: 0000-0001-9207-4098

ABSTRACT

Remittances are funds remitted by migrants to their country. These funds are their savings received in the country of origin from their family members living there. For developing countries like Kosovo, remittances are an important source of wealth for families in rural areas.

In this study, we will analyse the impact of remittances on economic development in rural areas, using personal remittances received as the dependent variable and internal remittances and external remittances as independent variables during 2010-2020.

The large number of immigrants from Kosovo and their connection to their homeland bring significant amounts of money to Kosovo's economy. This is confirmed by our findings, which also demonstrate the logical flow of the impact of remittances on economic development in rural areas in Kosovo.

Nevertheless, local institutions need to take urgent action to create employment opportunities for families living in rural areas through the development of cultural and tourism programmes. This would increase the prosperity of families in rural areas and reduce migration to the cities.

Key words: remittances, economic growth, rural areas.

ECONOMIC IMPORTANCE OF TRANSPORT CORRIDORS

Aynur Orujlu

Azerbaijan State Economic University

UNEC, Doctoral Department of the International Center for Master's and Doctoral Studies, General Economy

ABSTRACT

One of the main economic variables emerging in the global economic conjuncture is the rapid implementation of commercial processes. The main focus in this area is the construction of transport infrastructure and especially the creation of transport corridors. The economic importance of corridors emerges from this aspect and becomes a real economic problem of today.

The development of market relations, and economic relations becoming more complex with the globalization process, "For whom will it be produced?" and also "What are the ways to reach the customer?" questions increase the importance of transportation infrastructure and transportation corridors in the new economic situation. Especially the corridors which play an exceptional role in increasing the economic competitiveness of the countries gain a political position and increase their political and economic importance.

Countries try to create liberalization, free trade zones, customs unions, common markets, and etc. on a global and regional basis to further develop their existing economic relations. The globalization process also refers to the freer and cheaper movement of goods, services, capital, and people around the world. This free cycle increases the importance of transportation and transportation corridors. As the importance of corridors increases, approaches to them also change and require more extensive research.

Keywords: Transport corridor, East-West corridor, North-South corridor, Zangazur corridor

The economic importance of transportation can be explained in terms of macroeconomics and microeconomics as follows: From the macroeconomic point of view, we are talking about the entire economy, that is national income, expenditure and employment, income distribution, and balance of payments. For example: In most developed countries, the transport sector accounts between 6% and 10% of GDP. From a microeconomic point of view, transportation is important in terms of producer, consumer, and production value. For example, the share of transportation in total household expenses is 10-15% on average. For producers, it averages 4% per unit of product.

The spatial impact of transport on the development of the country's economy can have a direct and indirect effects. Direct economic effects occur through the elements of supply and demand (income-generating effect). Indirect effects are the micro and macro factors mentioned above.

Summarizing the economic meaning of transportation, "in terms of economy, transportation is a service that provides the transportation of people and goods in a way that benefits from time and space in terms of satisfying needs." No matter how much we define transportation as a service sector, it would be correct to interpret it as a production activity at least. Because it is also beneficial to change the place of people and things.

National income is one of the most important indicators in understanding and analyzing the country's economy. The total value added in the economy (produced) or the purchase of goods and services (expended), and transportation is estimated by the value-added method produced in national income, which is calculated by the total factor income (earnings) of the country's population.

A country's current account covers the trade of goods and services produced in that country in a given year. Current transactions are examined in three groups: goods trade, international services, and unilateral transfers. The first two are directly and indirectly related to the field of transportation. Goods

trade, that is, international trade, is carried out through the transportation system. Transport services also fall under the category of international service trade.

At the same time trade in services, which is called "invisible trade" includes tourism, transport, international banking, healthcare, education, etc. services. our subject of transportation services can be both between two countries and between third countries (transit). In general, although trade in goods comes to the fore in the country's current account, some countries' incomes from transport services are large. For example Countries such as Norway, Greece, Panama, and Liberia are countries that earn foreign currency from international shipping services by sea, while countries such as France, Netherlands, and the United States are countries that earn money from air transportation.

Undoubtedly, the most important share in the development of international goods trade depends on the development of transport systems. The exchange of goods and services has also led to the development of transportation technologies. Transport systems also differ according to the goods that constitute foreign trade. As one of the most cost-effective transportation systems for the fast transportation of goods from one place to another, highway transportation is at the forefront. The role of transport in international trade can be solved in two ways. The first is that transportation costs affect the prices of goods subject to foreign trade, and the second is the availability of safe and cheap transportation systems.

To understand the impact of transportation on economic development, the characteristics of transportation investments should be well understood. The general characteristics of transport investments can be listed as follows: (9)

- The income effect of transportation investments is large and the capacity effect is small. Therefore, if we talk about transport investment, a direct increase in production cannot be expected as a result of these investments. However, the increase in income from these investments adds dynamism to the overall economy. If this situation cannot be properly controlled, inflationary pressure will arise in the economy.
- Because of the capital-output ratio of the investments is very high and the production effect is low, the large-scale financing need of the investment must be met by taking into account the long-term benefit and social benefit.
- It is difficult to calculate the profitability of the investment, as the results of infrastructure investments will be determined in the long term and the social benefit obtained as a result of the investment is difficult to determine. The measurement of benefits is usually done comparatively or against a specific criterion.
- Transportation supply functions are not continuous functions. In other words, the transport capacity cannot be increased with small values. To benefit from a railway project, the entire project must be provided for the desired benefits to emerge from that project. Once the transport investment is started, it cannot be used until it is completed. It is impossible to use it in the middle of work and get half efficiency.
- Transport investment projects should be implemented in a way that is compatible with each other in macro dimensions. Because competing systems can complement each other at the same time. For example, investing in an airline means not only building multiple airports but also building the port's road and rail links, if any, in parallel. For example, investing in an airline means not only building multiple airports but also building the port's road and rail links at the same time.
- Since investment decisions are made by many institutions, companies, and individuals in free market economies, there is no general investment strategy. On the contrary, something clear can be said about individual investment decisions. For example, investing in an airline requires not only the construction of many airports but also the need to build roads and railways at the same time.
- It is also necessary to take into account the benefits and costs of transport investment decisions for society because the costs incurred should serve the general interest of present and future generations, and the cost-benefit balance should be optimally chosen. . It is important to analyze how the construction of roads, bridges, ports will affect the next generation and whether it is compatible with sustainable economic development.

- In addition to economic factors, some emergencies also seriously affect transport investments. Especially natural disasters and wars are the best examples of this. Although in most cases this is negative, it is sometimes more beneficial, as during the Second World War many transport infrastructures were built around the world. (9)

Transport corridors are classified into two categories - national and international so that international transport corridors are part of the transport system at the national and international levels and provide important freight and passenger transport between countries located in different geographical areas. While the main issue in national corridors is to build the infrastructure within the borders of the country, international corridors are wider than the borders of the country. International transport corridors around the world are classified according to their intensity and distribution as follows:

- TRANSEUROPEAN NETWORK-Transport
- PAN-EUROPEAN transit corridor
- TRACECA
- NAFTA
- NORTH-SOUTH international transport corridors

And today, based on its historical traditions, Azerbaijan actively participates in the creation of international trade corridors. So that the North-South Corridor plays a special role when taken into account due to its compatibility with the geographical position of Azerbaijan. Thus, this corridor sees the main goal of connecting countries such as Iran and India, which are located in the south of Asia with the countries of Northern Europe and Russia. This corridor, which includes countries such as Iran, Russia, India, Oman, Ukraine, Bulgaria, Kyrgyzstan, Belarus, Kazakhstan, Tajikistan, Syria, Azerbaijan, and Armenia, will reduce the transportation of goods by 40% and reduce transport costs by 30% compared to the route of the Suez Canal creates favorable conditions for the creation of economic and trade centers. International transport corridor "East-West" connecting Europe and Central Asia, passing through the Black Sea, the Republic of the Caucasus, the Caspian Sea and Central Asia, Armenia, Azerbaijan, Georgia, Kazakhstan, Kyrgyzstan, Tajikistan, Turkmenistan, Uzbekistan, Bulgaria, Moldova, Mongolia, Romania, covering Turkey and Ukraine.

Several international projects currently being implemented are calculated taking into account the prospects for cooperation between the countries of the region and the countries of East and West. Thus, the restoration of the Great Silk Road, the implementation of the transport corridor Europe-Caucasus-Asia - the TRACECA program, the main goal of the projects of the main export oil pipeline Baku-Tbilisi-Ceyhan, the Baku-Tbilisi-Erzurum gas pipeline which received the right to jointly export the energy reserves of the Caspian Sea to the world market. It protects the national security of the Caucasus and Azerbaijan achieving peace and stability in the region and more active participation in economic integration. The main goal of the TRACECA program is the creation of a modern transport system, infrastructures, and transport systems and the connection of these systems with trans-European networks. The main strategic objectives of the TRACECA program are: to provide access to the Western markets of the states of Central Asia and the South Caucasus through alternative transport corridors between Asia and Europe and thus support their economic, political and cultural development, and promote regional cooperation between the independent states of the South Caucasus and Central Asia, attract international financial institutions to financial assistance to these independent states, and connect the Europe-Caucasus-Asia transport corridor with the trans-European transport network.

Azerbaijan is a bridge connecting Asia and Europe, and now we need to strengthen our transport infrastructure and make big investments in transport and railways. As one of the largest transport system projects in the region, along with the Baku-Tbilisi-Kars railway line, providing a more reliable transport connection between Europe and Asia, passing through the territory of Azerbaijan, the construction of the New International Seaport Complex, which is part of this connection, is proceeding rapidly in the village of Alat. A canal 7.5 km long, 7 meters deep, and 165 meters wide has been opened. Currently, work is being carried out at an accelerated pace at the ferry and dry cargo terminals. The Baku-Tbilisi-Kars railway after commissioning will become a new corridor on a global scale. The implementation of

the international project on the Baku-Tbilisi-Kars railway line and the construction of a railway tunnel through the Bosphorus, the connection of the trans-European and trans-Asian railway networks, ensuring the export of goods and passengers to Europe and Asia, passing directly through the territories of Azerbaijan, Georgia, and Turkey, and the transit of the countries of the region will serve increasing its potential, accelerating the processes of integration into Europe and further developing cooperation, as well as expanding the foreign economic relations of our country.

In addition to the political and economic position of independent Azerbaijan, the resolution of the Karabakh conflict, which affects its international reputation, creates difficulties in the competitive environment and is a serious obstacle to attracting foreign investment, the prospects for the newly created Zangezur corridor, which plays the role of our country as a node for the mentioned corridors and the new possibilities and possibilities it brings with it is the most welcome situation of the last decade. In particular, this change, which took place on the eve of the restructuring of the world economy, played the role of the shortest corridor in the delivery of both products from the East and goods from the South both to Asia and Europe, expanded transit opportunities, the development of the country's national economy in parallel with regional economic development and logistical support of budget revenues will create the basis for its increase. With the opening of the corridor, an opportunity is created for transportation through Central Asia and the Republic of Turkey through one country, favorable conditions are created for creating a more optimal transport corridor between China and Europe, as well as creating an infrastructure that reunites the historical ties between East and West.

Reference list:

1. Kochetov E.G. Geoeconomics. Mastering the world economic space textbook for higher schools. Translation from Russian. Baku: —Iqtisad University Publishing House - 2014.
2. Hikmet Babaoglu. World politics and international relations, TEXTBOOK. 2009
3. M. Nasibov. Future world order and geopolitical landscape. Basics of political predictions. Common part. Book I. Baku, —Science and education publishing house, 2013, 544 pages.
4. Hasanov A.M. Geopolitics of Azerbaijan. Textbook. - Baku, 2015. -1056 5) Aliyev E.A. International transport law. Textbook. Baku: 2009, 868 pages.
5. Mammadov. Z.S. XXI: Transport factor of Economic Development. Baku 2002.386 p.
6. Aspects of stimulating the Great Silk Road and socio-economic development. The main tendencies of the socio-economic development of Azerbaijan at the modern stage. Institute of Economics, Azerbaijan Academy of Sciences. /collection of articles/ Volume VI. Baku. Science. 2000. 0.2 sq.m.
7. Silk Road: materials of the II Republican scientific-practical conference (December 20-27). Baku, 2001
8. Baku-Tbilisi-Kars railway line: economic evaluations and social effects. New Integration Initiatives in Eurasia: Current Situation and Prospects. Proceedings of the II Eurasian Forum of Social Sciences. Baku: —Economics University Publishing House
9. Jean-Paul Rodrigue, Claude Comtois, and Brian Slack, "7. Department: Transportation and Economic Development", Geography of Transportation Systems, New York, Hofstra University, Department of Economics and Geography Publications, 2006, (Online) <http://people.hofstra.edu/geotrans/>, 17.02.2009.)

**QARABAĞIN BƏRPASI ZAMANI İNFRASTRUKTURUN İNŞAASI MƏSƏLƏLƏRİ
ВОПРОСЫ СТРОИТЕЛЬСТВА ИНФРАСТРУКТУРЫ ПРИ ВОССТАНОВЛЕНИИ
КАРАБАХА
TASKS OF CONSTRUCTION INFRASTRUCTURE IN RESTORING QARABAGH**

tex.f.d., dos. İsmayilov Mahir Balaca oğlu

Mingəçevir Dövlət Universiteti

XÜLASƏ

Ölkəmizin yerləşdiyi əlverişli coğrafi mövqə qədim dövrlərdən ölkəmizi maraq obyektinə çevirmişdir. Tarixən bu mövqə Azərbaycanı müharibələrə sürükləmiş, ərazimiz və iqtisadiyyatımız xeyli ziyan görmüşdür. Qarabağın işğaldan azad olunmuş ərazilərində yol infrastrukturunun əhmiyyəti araşdırılmış, onun yenidən qurma işlərində rolu təhlil olunmuşdur. Planlı olaraq müasir texnologiyaların tətbiqi ilə infrastruktur bərpa olunmalıdır. Lakin bu hələ işin başlanğıcıdır.

Açar sözlər: bərpa, nəqliyyat infrastrukturunu, hava, dəmiryol dəhlizi, ağıllı kənd

РЕЗЮМЕ

Выгодное географическое положение, в котором находится наша страна, с древних времен сделало нашу страну объектом интереса. Исторически эта позиция втягивала Азербайджан в войны, нашей территории и экономике был нанесен значительный ущерб. Было изучено состояние дорожной инфраструктуры на освобожденных от оккупации территориях Карабаха, проанализирована ее роль в работах по восстановлению. Планово должна быть восстановлена инфраструктура с применением современных технологий. Но это еще только начало работы.

Ключевые слова: восстановление, транспортная инфраструктура, воздушный, железнодорожный коридор, умная деревня

ABSTRACT

The favorable geographical location of our country has made it an object of interest since ancient times. Historically, this position has led Azerbaijan to wars, our territory and economy have suffered great damage. The importance of road infrastructure in the liberated territories of Karabakh was investigated, its role in reconstruction was analyzed. With the implementation of modern technologies, the infrastructure should be restored. But this is still the beginning of the work.

Key words : restoration, transport infrastructure, air, railway corridor, smart village

Azərbaycanın yerləşdiyi əlverişli coğrafi mövqə zaman-zaman böyük dövlətlərin maraq obyektinə çevirmişdir. Dövr və zaman dəyişir, dünyada yeni situasiyalar yaranır və digər ölkələrin maraq dairələri bəzən fərqli olur və böyük güclər maraqlarını güzlətmir, kiçik dövlətlər böyük dövlətlərin maraqlarının təsirinə məruz qalırlar. İqtisadi maraqlar çox vaxt üst-üstə düşmədikdə münaqişələr başlamış və sonda güclü tərəf qalib gəlmişdir. Azərbaycanın da keçmiş tarixinə nəzər salsaq müharibələrdən yan keçilməmiş və ərazilərimiz, sərvətlərimiz xeyli ziyan görmüşdür. Son 30 il geriyyə nəzər salsaq görərik ki, iqtisadiyyatımıza milyonlarla dollar ziyan dəymiş, işğaldan azad olunmuş ərazilərimizə səfər edən hər kəs dağıntının miqyasını aydın görür, işğal faktı öz izlərini hələ də saxlayır. 1-ci Qarabağ müharibəsi zamanı ərazimizin beşdə biri işğal altına düşmüşdür. Artıq onilliklərlə biz torpaqlarımızın azad olunacağı günü səbirsizliklə gözləmişik və nəhayət bu gün gəlib çatdı. İkinci Qarabağ müharibəsi

başladı, 44 günə torpaqlarımızı işğaldan azad etdik. Lakin bu hələ prosesin başlanğıcıdır, görüləsi xeyli işlər qarşıda bizi gözləyir.

Azad edilmiş torpaqlarımızı yenidən qurmaq, dağılmış infrastrukturu bərpa etmək, əhalinin köçürülmə prosesinin planını qurmaq, düşmənin işğal zamanı ərazilərdə xaraba qoyduğu tikililəri öz əvvəlki görkəminə qaytarmaq, müasir layihələrdən istifadə etməklə yeni infrastruktur yaratmaq və s. çoxlu sayda məsələlər öz həllini tapmalıdır. 30 ilə yaxın işğalda olan ərazilər minalardan və partlamamış hərbi sursatlardan təmizlənməlidir. Bu məsələ xeyli vaxt aparacaqdır. Düşməndən azad edilmiş torpaqlarımızda şəhər və kəndlərimizi bərpa etmək bu gün dövlətimizin qarşısında duran ən mühüm vəzifədir. Dünyada texnologiyalar inkişaf edir və yeni texnologiyalar yaradılır, insanlar artıq köhnə formada olan kənt və qəsəbələrin yenidən qurulmasının, müasir yaşayış massivlərinin salınmasının arzusundadır. İşğaldan azad olunmuş ərazilərin yenidən qurulması istiqamətində atılan ilk addımlardan biri i yolların çəkilməsidir. Çünki yol inkişaf deməkdir və Qarabağın dirçəlişinə aparən "Böyük Qayıdış" proqramının birinci mərhələsi işğal olunmuş ərazilərdə yeni yol-nəqliyyat infrastrukturunun yaradılmasıdır. Yollar olmadan heç bir ərazinin yüksəlişini, sosial-iqtisadi inkişafını təmin etmək mümkün deyil. İşğaldan azad edilmiş ərazilərin bərpası və ölkə iqtisadiyyatına inteqrasiyası ölkəmiz üçün əsas prioritetlərdəndir. Uzunmüddətli işğal nəticəsində infrastrukturun məhv edilməsi bərpa üçün böyük vəsaitlər və uzun müddət tələb edir. Bərpa prosesini qısa müddətə, keyfiyyətlə və minimum vəsait qoyuluşu ilə təmin olunması, ekoloji təhlükəsizliyin qorunması əsas aktual məsələlərdəndir.

İndiki şəraitdə Qarabağda yol, enerji və rabitə infrastrukturları ən əhəmiyyətli sahələrdir. Yol infrastrukturunun qurulması sonrakı layihələrin də həyata keçirilməsinə şərait yaradacaq. Bütün digər layihələrin həyata keçirilməsi üçün lazımı təminat yollar vasitəsilə həyata keçirilir. Ümumilikdə Ermənistanın silahlı birləşmələrinin işğalı nəticəsində 2661 km. uzunluğunda respublika və yerli əhəmiyyətli yol, 90 avtomobil körpüsü düşmən nəzarətində idi [2]. Bu yollar işğal dövründə yararsız vəziyyətə salınıb. Ərazilərin böyük hissəsi minalanmışdır.

2-ci Qarabağ müharibəsinin iştirakçısı kimi deyə bilərəm ki, tək-cə vətəndaşlarımız deyil, torpaqlarımız, evlərimiz, yollarımız, maddi-mənəvi sənət nümunələrimiz də erməni vəhşiliyinin qurbanı olub. Hələ müharibənin gedişində, artilleriya atəşi altında, gözümüzün önündə hərbi təminatın yaxşılaşdırılması və azad olunmuş ərazilərdə yenidənqurma işlərinin həyata keçirilməsi üçün Tərtər rayonunun Suqovuşan və Talış kəndlərinə aparən yolların bərpası işlərinə başlandı. 29 km. uzunluğunda yol 2-ci texniki dərəcəyə uyğun bərpa olundu. 9 m. enindəki asfalt- beton örtüklü yol 2-hərəkət zolağından ibarətdir. Yeni tikilən bu yolların əsası hələ keçən əsrin 70-ci illərində Ulu Öndər Heydər Əliyevin göstərişlərinə əsasən qoyulmuşdur. Yolların inşası Suqovuşan su anbarının tikintisi ilə əlaqədar idi [3]. Burada kiçik su elektrik stansiyası vardır.

Cənab Prezident İlham Əliyev 14 yanvar 2021-ci il tarixində Əhmədbəyli-Füzuli-Şuşa avtomobil yolunun 27-ci kilometrliyində, Füzuli-Şuşa yolunun, həmçinin Füzuli rayonunda yeni hava limanının təməllərini qoyub [5]. Prezidentin 17 noyabr 2020-ci il tarixli sərəncamına əsasən ümumi uzunluğu 101,5 km. olan Əhmədbəyli-Füzuli-Şuşa avtomobil yolunun layihələndirilməsi və tikintisi üçün Azərbaycan Respublikasının 2020-ci il dövlət büdcəsində nəzərdə tutulmuş Azərbaycan Respublikası Prezidentinin ehtiyat fondundan Azərbaycan Avtomobil Yolları Dövlət Agentliyinə ilkin olaraq 50 (əlli) milyon manat vəsait ayrılmışdır [4]. Çətin relyefi olan dağlıq ərazilərdən keçən 4-6 hərəkət zolaqlı yol körpülər və tunellər hesabına qısaldılaraq uzunluğu 84,6 km. təşkil edir. **Füzuli-Şuşa avtomobil yolu inşasına start verilən yeni Füzuli Hava Limanının yaxınlığından keçir. Bu səbəbdən magistral yolu hava limanı ilə əlaqələndirmək məqsədilə yolun 27-ci km-də yol qovşağının və aerovağzala giriş yolunun inşası da layihə üzrə nəzərdə tutulur.**

Yeni trassa üzrə hazırlanan layihəyə Şuşanın məşhur İsa Bulağınadək əlavə 2 km-lik yolun inşa edilməsi də daxil edilib. İsa Bulağı yolu başlanğıcını yeni Füzuli-Şuşa avtomobil yolunun təqribən 82-ci km-dən götürəcək və Laçın-Şuşa-Xankəndi avtomobil yolunu uzunluğu 900 metr olan tunnel vasitəsi ilə keçməklə inşa edilməsi nəzərdə tutulur..

Yeni Füzuli-Şuşa magistral avtomobil yolu başlanğıcını Hacıqabul- Bəhrəmtəpə-Mincivan-Ermənistan Respublikası ilə dövlət sərhədi magistral yolundan götürməklə işğaldan azad edilmiş Füzuli, Xocavənd, Xocalı və Şuşa rayonlarının ərazisindən keçir [6]. Şuşaya qədər çəkiləcək yol-

“Zəfər yolu” tam inşa olunduqdan sonra bu regiona turist axını güclənəcək, bu iqtisadi gəlir gətirəcək, mədəniyyət incimizin parlaqlığını dünyaya çatdırmaqda vasitəçi olacaq.

Füzuli Beynəlxalq hava limanının tikintisi ilə xarici qonaqların Şuşa və Qarabağın digər regionlarına rahat gəlməsi təmin ediləcəkdir. Qarabağın turizm və iqtisadi potensialının həcmi nəzərə alsaq bunun nə qədər əhəmiyyətli qərar olduğu aydın olar. Bundan başqa gələcəkdə Laçın və ya Kəlbəcər rayonlarından birində də beynəlxalq hava limanının tikintisi nəzərdə tutulur. Kəlbəcərə Murov dağının altından keçməklə Göy-göl rayonu istiqamətindən tunnel yolun çəkilməsi layihəsi də gündəmədir.

İşğaldan azad edilmiş ərazilərin coğrafi mövqeyinə görə beynəlxalq daşımalarda mühüm yeri ola bilər. Belə ki, 10 noyabr 2020-ci il tarixli bəyanatın şərtləri tam olaraq yerinə yetirilərsə Respublikamızın Şərqi-Qərbi nəqliyyat dəhlizindəki mövqeyi daha da güclənər. Bu bəyanatın 9-cu bəndindəki şərtlərin yerinə yetirilməsi ilə Naxçıvan Muxtar Respublikası ilə nəqliyyat əlaqəsi bərpa olunacaq ki, bu da bölgənin tranzit potensialını artıracaq, yük daşımalarında məsafəni qısaltmaqla daşımalar üçün əlverişli dəhlizə çevriləcək. Bunun üçün Horadiz-Ağbənd dəmir yolunun tikintisi nəzərdə tutulur. Mehri rayonundan keçən dəmir yolu xəttinin də təmiri nəzərdə tutulur. Bundan başqa gələcəkdə Füzuli-Şuşa dəmir yolu xəttinin də çəkilməsi planlaşdırılır. Qarabağ torpaqlarının dağ-mədən sənayesi üçün zəngin ehtiyatlara malik olduğunu nəzərə alsaq dəmir yolu nəqliyyatının bu ərazilər üçün böyük əhəmiyyəti vardır. Dəmir yolları şəbəkəsinin şaxələndirilməsi həm də ərazilərin bərpası üçün xammal təminatını həyata keçirməklə bərpa prosesini sürətləndirmiş olar. İşğaldan azad edilmiş ərazilərin ölkə və dünya iqtisadiyyatına sürətli inteqrasiyası, ərazisindən beynəlxalq əhəmiyyətli dəhlizlərin keçməsi onun təhlükəsizliyini artırmış olar.

Ümumilikdə işğaldan azad olunmuş torpaqlarımızın bərpası və iqtisadiyyatımıza inteqrasiyası üçün 2021-ci ilin dövlət büdcəsindən 2,2 mld. manat vəsait ayrılmışdır. Torpaqlarımız işğaldan azad olunduqdan sonra Cənab Prezident bu regiona 4 dəfə səfər etmişdir. 14.02.2021-ci ildə Prezident İlham Əliyev işğaldan azad olunmuş ərazilərə səfəri zamanı demişdir: “Kəlbəcər və Laçın rayonlarında külək enerjisinin çox böyük potensialı var. Zəngilan, Cəbrayıl rayonlarında daha çox Günəş enerjisinin böyük potensialı var. Artıq ilkin tədqiqatlar aparılıb və beləliklə, biz enerji generasiya güclərimizi, ötürücü xətlərimizi yenidən quraraq Qarabağı “yaşıl enerji” zonasına çevirəcəyik”. Gələcəkdə yeni enerji mənbələrinin hesabına daha böyük generasiya gücü yaratmaq mümkündür.

İşğaldan azad edilmiş torpaqlarımızın bərpası ən müasir texnologiyalarla ən müasir layihələrlə həyata keçiriləcəkdir. İşğaldan azad edilən yaşayış məntəqələrində “ağıllı kənd”, “ağıllı şəhər”lər yaradılacaq. İlk “ağıllı kənd”in Zəngilan rayonunun Ağal kəndində artıq tikintisinə start verilmişdir. “Ağıllı kənd” və “ağıllı şəhər”lər özündə yaşayış, sosial xidmət, istehsal, “ağıllı kənd təsərrüfatı”, alternativ və bərpa olunan enerji sahələrini birləşdirir. “Ağıllı şəhər”lərdə insanların normal fəaliyyəti ənənəvi şəhərlərdə olduğu kimi nəqliyyat sahəsindən əsaslı surətdə asılıdır. “Ağıllı şəhər”lər böyük miqdarda məlumatın analizi və işlənməsini tələb edir. Bu da regionda güclü rabitə və internet sisteminin qurulmasını labüd edir. Çünki “ağıllı şəhər” “ağıllı nəqliyyat şəbəkəsi” qurulmasını tələb edir. Bunun üçün yollarda nəqliyyatın vəziyyətini hər an məlumat verə bilən sensor və kameralar quraşdırılmalıdır. Bütün bu qurğulardan gələn məlumatlar sürətli şəkildə analiz olunmalı və yollarda hərəkət mövcud sıxlığa görə real zaman şəraitində tənzimlənməlidir. Bu bizim ölkədə artıq on il əvvəl tətbiq olunmağa başlanılıb. Bakı şəhərində hələ 2011-ci ilin sonlarından fəaliyyətə başlayan Nəqliyyatın İntellektual İdarəetmə Mərkəzi mövcuddur. Bu mərkəzin fəaliyyəti nümunə kimi azad olunmuş regionlarad istifadə oluna bilər.

Qarabağın bərpasında və sonrakı dövrlərdə də ekoloji təmiz nəqliyyatdan, “yaşıl enerji”, yəni alternativ enerji mənbələrindən istifadə əsas prioritetlərdəndir. Yeni qurulacaq şəhərlərdə ərazinin qədimliyi və tarixiliyi qorunmalıdır. Bunun üçün inşa ediləcək “Ağıllı şəhər”lərdə ictimai nəqliyyata daha çox üstünlük verilməlidir. Bu həm də yollarda nəqliyyat yüklənmələrini azaldar, yolların tikintisinə sərf olunan torpaq sahələrinə və vəsaitə qənaət edər. Bunun əvəzində “ağıllı şəhər”də sosial infrastrukturların yaradılmasına daha çox ərazi ayrılmış olar. Dünya ölkələrində, o cümlədən ölkəmizdə avtomobilləşdirmə səviyyəsinin artması kontekstində fərdi nəqliyyat vasitələrinin azaldılması və əhalinin ictimai nəqliyyata üstünlük verməsi üçün ictimai nəqliyyat xidmətləri səmərəli təşkil olunmalıdır.

Bütün bunların həyata keçirilməsində əsas məqsəd vətəndaşlarımızın həyat səviyyəsini yüksəltmək, ölkəmizin ekoloji vəziyyətini qorumaq və yaxşılaşdırmaq, yeni yaradılacaq istirahət mərkəzlərinə turistləri cəlb etmək və əlavə investisiyaların, o cümlədən xarici investisiyaların qoyulmasına şərait

yaratmaq, onları birgə quruculuq işlərinə cəlb etməkdir. Regionda beynəlxalq miqyaslı layihələrin həyata keçirilməsi, xarici investisiyaların cəlbi regionun siyasi və iqtisadi təhlükəsizliyinə müsbət təsir göstərəcəkdir. Xarici investisiyaların daha çox Qarabağın turizm sektoruna cəlb olunması strateji maraqlarımıza xidmət edəcəkdir. Yeni layihələrin inşasında yerli əmək bazarının və mütəxəssis qüvvələrinin də cəlb olunması diqqət mərkəzində duran məsələ hesab olunmalıdır. Bununla az vəsait sərf etməklə, artıq xərcə yol vermədən böyük maliyyə və inşaat irəliləyişləri əldə edirik. Biz bütün insan resurs imkanlarımızla Qarabağın bərpa prosesində yaxından iştirak etməklə bunun daha qısa müddətdə bitməsinə kömək etmiş olarıq. Bununla da ölkəmizin vəsaitləri və maliyyə xərcləri digər problemlərimizin həllinə istiqamətlənər. İllər ərzində zorla bizdən qoparılmağa çalışılan torpaqlarımızı birliyimizlə 44 gün ərzində geri qaytara bildik. Bu birlik və ruh yüksəkliyi ilə yenidənqurma və bərpa işlərində də səfərbər olmalıyıq. Fikrimizcə, gənclərimizin qələbə əzmindən və dövlətə dərin inamdan doğan yüksək vətənpərvərlik hissləri şəhərlərimizin və kəndlərimizin bərpasına yönəldilməlidir.

31 mart 2021-ci ildə Cənab Prezidentimizin çıxışından: “Müharibə başa çatdı, münaqişə tarixdə qaldı. Yeni imkanlar yarandı. Onların arasında hesab edirəm ki, ən vacib imkan nəqliyyat imkanlarıdır. Bu gün biz artıq Zəngəzur dəhlizi üzərində çox fəal çalışırıq. Naxçıvanda keçirilmiş Türk Şurasının Zirvə görüşündə demişdim ki, vaxtilə Zəngəzuru Azərbaycandan alıb Ermənistanla birləşdirmək türk dünyasının coğrafi parçalanması idi. Çünki əgər xəritəyə baxsaq görürük ki, türk dünyası parçalanmışdır. Qədim Azərbaycan torpağı olan Zəngəzur indi türk dünyasının birləşməsi rolunu oynayacaq” [1]. Beləliklə, gələcəkdə açılacaq Naxçıvan dəhlizi Bakı-Tbilisi-Qars dəmir yolunun alternativini və daşımaların səmərəli olması üçün Türkiyə Cumhuriyyəti dəmir yolları şəbəkəsi ilə əlaqələndirilməsinə ehtiyac var. Bakı-Tbilisi-Qars dəmir yol xətinin davamı kimi, Qars-İqdir-Sədərək xəttinin tikilməsi ilə yükdaşımanın manevr imkanları daha da artırıla bilər. Bu həm də region ölkələrinin əlaqələrinin möhkəmlənməsinə müsbət təsir göstərər.

ƏDƏBİYYAT

1. <https://president.az/articles/46840>
2. <http://www.aayda.gov.az/az/news/2777>
3. <http://www.aayda.gov.az/az/news/2823>
4. <https://president.az/articles/46989>
5. <https://president.az/articles/50184>
6. <http://www.aayda.gov.az/az/news/2861>

STATE SUPPORT FOR BUSINESS DEVELOPMENT IN POST-CONFLICT AREAS

Taghiyeva Gulnara

Bayramova Zemfira

The city of Ganja, Republic of Azerbaijan,

Azerbaijan State Agrarian University (ADAU)

ORCID ID: 0000-0002-4505-5852

ABSTRACT

In the article, state support for economic development in our post-conflict areas, processes of reintegration of those areas and joining business value chains within the general development strategy of the Republic of Azerbaijan were analyzed. It is determined that the reconstruction of our post-conflict areas will be developed taking into account local characteristics, resources and perspectives. This will be carried out in accordance with the principles of the sustainable development strategy adopted by the UN and the principles of the fourth industrial revolution.

The development strategy of the Karabakh zone will include activities at the local, regional, national and international levels, as well as covering the short, medium and long term. At present, in order to implement the economic development strategy in our post-conflict areas, it is necessary to organize management and use macroeconomic, fiscal, monetary, social and other policy instruments of the state. It is important to establish a donor coordination mechanism based on public funding that regulates fiscal sustainability and support from international development partners.

Keywords: development strategy, post-conflict, business development, state support

Entry

The main goal of the post-conflict recovery strategy is to achieve sustainable economic growth. Construction works in our post-conflict areas will act as the main factor of economic growth in our Republic in the near future, and our country's economic advantage in the region will continue to be strengthened. Many post-conflict countries face more serious problems than stable but economically underdeveloped countries. These problems include high inflation, chronic fiscal deficit, and destroyed economic stimulus. If we look at the world experience, we will see that after the conflict period, budget resources are mobilized and re-prioritized [1]. It may be more appropriate for Azerbaijan to use this experience under the current conditions.

Materials and methods

For the purpose of state support for business development in our republic, tax concessions have been applied to a number of areas. Currently, state support measures and programs are being implemented to reduce the impact of the worldwide spread of the coronavirus (COVID-19) pandemic on economic activity in Azerbaijan and to minimize its negative effects on business entities.

Changes were made to the Tax Code in order to improve the financial situation of taxpayers within the framework of the measures. Based on these changes, a temporary tax regime has been introduced in our Republic, and significant concessions and exemptions have been given to taxpayers operating in areas affected by the pandemic. Such persons were exempted from property and land taxes for 2020, and received tax benefits in the amount of 75 percent of their profits or income. In addition, if they rent real estate from individuals, the rate of rent paid for real estate has been reduced from 14 percent to 7 percent [2].

The President of the Republic of Azerbaijan adopted Order No. 1907 dated January 23, 2007 "On State Support to Agricultural Products Producers" for the purpose of state support to agricultural producers.

The order "Rules for providing aid to producers of agricultural products for the fuel and motor oils used in the cultivation of agricultural land at the expense of the state budget", Rules for the sale of mineral fertilizers at a discount to producers of agricultural products by "Agroleasing" Open Joint Stock Company and other legal and natural persons. found [3].

In addition to continuous improvement of the business environment for the development of entrepreneurship in our country, improvement of the legislative framework in this field, attraction of local and foreign investments, modern technologies and production of high-quality, competitive products are among the priorities of the economic development strategy defined by the State of Azerbaijan. Currently, our main goal is to increase the competitiveness of the national economy, effectively integrate it into the world economic system, accelerate the development of the non-oil sector and entrepreneurship, and ensure the continuity of dynamic development in the country. Systematic implementation of state support for entrepreneurship and increasing the effectiveness of the support measures provided to them have created conditions for achieving a number of achievements in this field. At present, the procedures and rules governing entrepreneurial activity have been liberalized considerably, and the mechanism of state financial assistance has been launched in this field. At the same time, the rate of profit tax by the state was reduced from 22% to 20%, the income tax of individuals was reduced from 35% to 20%, and the simplified tax was paid once a year. The application of electronic tax invoices has been started, 50% of the cost of fuel, motor oils and mineral fertilizers for producers of agricultural products will be paid by the state, additional aid of 40 manats will be given to wheat producers for each hectare of sown land, for I and II reproductive seeds and seedlings payment of subsidies to farms from the state budget was ensured, the amount of the state fee was reduced due to obtaining a special approval (license) for some types of activities (veterinary).

In accordance with world practice, the Law of the Republic of Azerbaijan "On stimulation of insurance in agriculture" was adopted on June 18, 2002 in order to stimulate the development of insurance in the agricultural sector. The law defines the legal and economic basis of stimulating the insurance of the property of agricultural producers in the Republic of Azerbaijan, and regulates the business relations between the participants of the insurance [4]. Based on world experience, development strategies of business relations in agriculture are more sustainable if they are based on social dynamics and a full understanding of institutional processes. According to the United Nations Development Programme, local economists should play a key role in post-conflict recovery planning.

According to the economic development strategy, in order to ensure new macroeconomic stability (especially in post-conflict areas), the following requirements should be taken into account: economic reforms should be carried out gradually and consistently, investment of private investments should be chosen as the main direction, monetary and fiscal policy should be restructured, leading to economic revival. , fiscal stability should be ensured, all social services for households should be restored, transparency should be ensured in the management of international aid and grants, and institutions should be formed to ensure the implementation of the strategy.

In order to provide a business environment in the agriculture of our post-conflict areas, it is possible to rely on the experience of foreign countries in directing state support programs. After the Second World War, France and Italy implemented the reconstruction of the economy based on the Marshall Plan. Aid provided under the Marshall Plan was tied to imported goods and services. With sharp deviations from the conditions and expectations of this program, Italy and France have been able to implement a successful post-conflict recovery policy by highly financing the country's economically priority areas.

From the above, we can conclude that it is necessary to use the experience of international organizations that play an important role in building a post-conflict recovery model in these areas. In order to improve the business environment in agriculture and to make the state support to this field more effective, a high-quality institutional environment, accessible sources of financing, and phasing of reforms are necessary factors in the implementation of the post-conflict recovery model.

In accordance with the new strategic management framework of the economic policy formed in Azerbaijan, the Karabakh region will be continuously developed and reintegrated into the country's economy. Time and regions should be taken into account in the economic development strategy of Karabakh, and this strategy can be implemented according to the following priorities. A management,

International Conference on Economics
"Regional Development - Digital Economy"
PROCEEDINGS BOOK

monitoring and evaluation mechanism, as well as a transparent and accountable financing mechanism should be established. In post-conflict areas, construction and improvement works have already started based on the new master plans of cities, towns and villages.

Reconstruction of economic infrastructure in those areas, including roads, reclamation-irrigation, electricity, gas, water, sewage, etc. creation and development of systems is the priority task of our state. The development of social infrastructure - education and health care - is also important in the area. Creating a business environment in agriculture in post-conflict areas, developing competitive economic sectors and ensuring employment, including self-employment, should be a priority. In addition to state investments in our liberated territories, attracting foreign and local investment, supporting the development of entrepreneurship, especially micro, small and medium business in agriculture, developing the economy according to the principles of innovative solutions, new technologies, and green economy are currently among the priorities.

Various funding sources can be used for construction in our post-conflict areas. Thus, the state budget, SOFAZ, financing allocated by foreign credit organizations, private investments, grants and donations, and other sources not prohibited by legislation can be used. Many foreign countries, international organizations, large and medium business representatives are already showing interest in participating in post-conflict reconstruction. Each international organization and each business is ready to invest in our liberated areas according to its profile and economic characteristics. Diaspora investment model can be widely used in our republic.

In post-conflict areas, it will be possible to increase investments in the field of modern technology through venture capital, crowdfunding and crowdfunding. In the first period, it will be difficult to make a very large amount of investment. But attracting investments at the level of small and medium enterprises will lead to large investments at a later stage. Taiwan and Japan have proven themselves in venture capital investments in the field of new technology in regulating business relations. It is possible to attract investments in many economic fields through public-private partnership. Implementation of infrastructure projects in liberated areas through public-private partnership will lead to increased efficiency, revitalization of the private sector, and a significant reduction in the burden on the state budget.

In our post-conflict areas, a number of fields, including mining industry, metallurgy, processing industry, food industry, tourism-recreation, pharmacy, grain growing, viticulture, vegetable growing, cotton growing, fruit growing, animal husbandry, beekeeping, poultry farming, etc., have development potential. . Even before the war, all the above-mentioned economic sectors were developed in those areas. In 1989, let's take a look at the development directions of agriculture in individual regions of the Karabakh zone.

Table1. Economic overview of agriculture in liberated territories

Source: State Statistics Committee

Territory	Population 1989 thousand people	Cereal legumes		Tobacco		Potato		Vegetables		Watermelon product	
		Sow hectares	Product tons	Sow hectares	Product tons	Sow hectares	Product tons	Sow hectares	Product tons	Sow hectares	Product tons
Lachin	52,7	3016,6	2362,4	45,2	80	30,2	61,2	36,5	338,0	5,5	11,5
Kalbajar	56,6	75,5	81,5	721	1004,2	10	32,5	-	-	1,2	7,0
Aghdam	145,5	7422,4	27494,4	-	-	24,2	106,0	171,2	1359,4	104	643,6
Fuzuli	96,0	9432,2	21074	-	-	28	100,0	90,8	510,9	116,4	476,8
Gabrail	49,4	5881,4	12295,8	-	-	11,5	36,0	94,2	508,6	50,2	206,2
Gubadli	28,7	3168,2	5607,4	564,6	1827,8	39,6	90,0	3,4	4,6	33,4	117,6
Zengilan	31,4	1592,6	3221	355,8	1385,2	18,6	43,8	21,6	40,0	15,2	38,8
DQ	193,7	26159,2	60407,6	175,2	292,8	571,6	2096,4	543,6	6142,75	103	413
total	654	56748,1	132544,1	1861,8	4590	733,7	2565,9	961,3	8904,3	428,9	1914,5
A.R. on	7021,2 A thousand tons	451,2 A thousand hectares	861,0 A thousand tons	16,2 A thousand hectares	48,2 A thousand tons	23,2 A thousand hectares	183,9 A thousand tons	41,5 A thousand hectares	915,0 A thousand tons	7,7 A thousand hectares	63,6 A thousand tons
Ratio to A.R., in %	9.31	12.6	15.4	11.5	9.5	3.2	1.39	2.32	0.97	5.6	3.01

Based on the data in the table, we can say that the liberation of our post-conflict regions, which make up twenty percent of the country's territory and approximately ten percent of the labor force, will lead to a fundamental change in the volume of agricultural production. So, if we pay attention to the volume of production in the pre-occupation history of the main types of agricultural products, it can be seen that the production of vegetable products in agriculture makes up 14.1 percent of the total production in the country.

The relatively weak self-sufficiency opportunities in the country, especially for grain and grain legumes, draw more attention in this field. All types of cereals produced in our post-conflict regions in 1989 accounted for 12.6 percent of the total production. In addition, the land fund allocated in this direction made up a little more than thirty percent of the total area of grain crops. Fuzuli, Jabrayil and Gubadli can be attributed to our regions that differed in the production of cereals and legumes in the period before the occupation. In addition, 9.5 percent of tobacco, 1.39 percent of potatoes, and 3.01 percent of melon plants were paid for by these regions [5]. In addition, approximately 15 percent of the produced cotton was provided at the expense of these regions. Thus, the analysis of numerical data suggests that another 200,000 hectares of arable land resources for crop cultivation will be involved in production at the beginning. In the future, the involvement of new land resources in the crop cycle allows us to say that in the near future, high economic efficiency will be ensured in the production of the main types of products in the field of agriculture and horticulture.

Thus, it is not excluded that the share of the total agricultural product in the GDP will increase and be higher than 8% in the next three years. On this basis, in the near future, the value of the total product in agriculture will increase to 10 billion. It can be predicted that it will be more than dollars. This is an objective reality that will be ensured not only due to the involvement of farmers in agriculture, but also due to the creation of new types of production units. Investments in such areas will lead to a revival in the non-oil sector, increase exports and import substitution, and will also be important from the point of view of joining value chains.

Result

From the above, it can be concluded that post-conflict construction works will play an important role in terms of both economic security and food security of our Republic. Various mechanisms for attracting investments can be applied here, including industrial parks, agricultural parks, technological parks and other investment promotion mechanisms. Resources, strategic assets, efficiency and availability of markets will attract investors in the Karabakh zone.

The region's access to Turkish markets via Iran and Nakhchivan is particularly attractive for export-oriented investments [6]. In general, in the near future, the Karabakh region will be a new geographical growth center of economic development in Azerbaijan. Investments and construction works in our post-conflict areas will accelerate the growth of GDP in Azerbaijan.

References

1. Abbasov A.B. Azerbaijan State University of Economics, Basics of Business Textbook Baku January 18, 2005, page 89
 2. <https://www.taxes.gov.az/az/post/1138>
 3. <https://www.agro.gov.az/az/doevlet-desteyi/doevlet-desteyine-dair-normativ-senedler/yanacaq-ve-motor-yaglari-yardimi-nk-qerari-32>
 4. <https://economy.gov.az/article/sahibkarl%C4%B1%C4%9F%C4%B1n-inki%C5%9Faf%C4%B1-dinamikas%C4%B1/21386>
 5. az.stat.org
 6. 2021 iqtisadiislahat.org
- http://www.iqtisadiislahat.org/news/vusal_qasimli_qarabag_azerbaycanda_iqtisadi_artimin_yeni_dray_veri_olacaq-1079

BİST BİLİŞİM VE TEKNOLOJİ ŞİRKETLERİ'NDE SERMAYE YAPISI KARARLARININ
FİNANSAL PERFORMANS ÜZERİNE ETKİSİ
THE EFFECT OF CAPITAL STRUCTURE DECISIONS ON FINANCIAL PERFORMANCE
AT BIST INFORMATICS AND TECHNOLOGY COMPANIES

Öğr. Gör. Dr. Hakan YILDIRIM

Amasya Üniversitesi, Finans, Bankacılık ve Sigortacılık Bölümü, Amasya, TÜRKİYE.

ORCID ID: 0000-0002-3173-0247

ÖZET

Temel amaçları firma değerini maksimize etmek olan günümüz firmaları için sermaye yapısı kararlarının, firmanın finansal performansı ve firma değeri üzerinde stratejik bir öneme sahip olduğu düşünülmektedir. Modigliani ve Miller (1958) tarafından yapılan çalışmanın ardından firma değeri ve sermaye yapısı arasındaki ilişki yoğun olarak tartışılmaya başlamıştır. Günümüzde de sermaye yapısına ilişkin tartışmalar, finans literatüründeki popülerliğini korumaktadır. Konu ile ilgili yapılan çalışmaların birçoğunda sermaye yapısı ile finansal performans arasında bir ilişki olup olmadığı ve optimal sermaye yapısı kararları araştırılmaktadır. Bilişim ve teknoloji sektörü, günümüzün en etkili sektörlerindedir. Bu sektörün önemi diğer sektörlerle olan yoğun ilişkisine dayanmaktadır. Bu sebeple birçok sektörün gelişimi ve ilerlemesi bu sektöre bağlı olmaktadır. Gelişimine hızla devam eden bu sektörün geleceği için iyi bir finansal performans göstermeleri gerekmektedir. Finansal performans üzerinde etkili olan önemli faktörlerden birisinin de sermaye yapısı kararları olduğu düşünülmektedir. Buradan hareketle bu çalışmada, BİST'te işlem Gören Bilişim ve Teknoloji firmalarının 2011-2020 yılları arasındaki yıllık verileri kullanılarak finansal performans ile sermaye yapısı kararları arasındaki ilişkinin araştırılması amaçlanmaktadır. GMM yönteminin tercih edildiği çalışmanın bağımlı değişkeni aktif karlılığı oranıdır. Bağımsız değişkenler ise borçlanmayı temsilen Toplam Borçlar/Toplam Varlıklar, Dönen Varlıklar/Kısa Vadeli Yabancı Kaynaklar, Duran Varlıklar/Toplam Varlıklar ve Toplam Aktifler büyüme oranıdır. Yapılan analizler neticesinde, borçlanma ile aktif kârlılığı arasında istatistiksel olarak anlamlı negatif yönde bir ilişki saptanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Sermaye Yapısı Kararları, Finansal Performans, Aktif Karlılığı, Bilişim ve Teknoloji Şirketleri, Borsa İstanbul.

ABSTRACT

For today's businesses, whose main purpose is to maximize firm value it is thought that the decisions of capital structure decisions have a strategic importance on the financial performance and value of the firm. After the study done by Modigliani and Miller (1958), the relationship between firm value and capital structure has begun to be discussed intensively. The debate on capital structure still maintain their popularity in the finance literature. In most of the studies on the subject, the issue whether there is a relationship between capital structure and financial performance has been investigated. The informatics and technology sector is one of the most effective sectors of today. The importance of this sector is based on its intense relationship with other sectors. For this reason, the development and progress of many sectors depend on that sector. This sector, which continues to develop rapidly, needs to show a good financial performance for the future. Capital structure decisions are considered to have an impact on financial performance. In this study it aims to investigate the relationship between the decision of the financial performance and that of capital structure of the companies of the informatics and technology sector traded on the Borsa Istanbul(BIST) between 2011-2020 years. In this study, Generalized Moments Method (GMM) has been preferred and its dependent variable is the return on assets. The independent variables are Total Liabilities/Total Assets, Current Assets/Short Term Liabilities, Fixed Assets/Total Assets and Total Assets growth rate. As a result of the analysis, a statistically significant negative relationship has been found between total debt ratio and return on assets.

Keywords: Capital Structure, Financial Performance, ROA, Technology and Informatics Sector, Borsa Istanbul.

GİRİŞ

Sermaye, genel anlamda firmaların faaliyete geçmek ve faaliyetlerini sürdürmek adına sahip olduğu varlıkları ifade etmektedir. Bu varlıkların finansmanı, yabancı kaynaklar ve özkaynaklar olmak üzere iki ana başlıkta incelenmektedir. Sermaye yapısı ise bu iki başlık altında incelenen kaynakların oransal dağılımını ifade etmektedir.

Ticari firmaların finansal başarıları ve istikrarlı bir şekilde büyüebilmeleri için finans yöneticilerinin aldıkları kararların önemi oldukça büyüktür. Bu kararlardan biri de sermaye yapısı kararlarıdır. Sermaye yapısı kararları ve bu kararlara ilişkin olarak geliştirilen sermaye yapısı teorileri literatürde Klasik ve Modern Sermaye Yapısı Teorileri olarak iki başlık altında toplanmaktadır. Geleneksel teoriler günümüz koşullarında yetersiz ve geçersiz kabul edildiklerinden literatürdeki çalışmalarda modern sermaye yapısı teorilerine odaklanılmaktadır. Literatürdeki genel kabule göre Modern teorilerin başlangıcının Modigliani ve Miller'in 1958 yılında yapmış oldukları "The Cost of Capital, Corporation Finance and the Theory of Investment" adlı çalışma ile olmuştur. Finans dünyasında büyük bir ses getiren bu çalışmada Modigliani ve Miller; piyasaların etkin olduğu ve vergilerin olmadığı koşullarda sermaye yapısı kararlarının firma değeri üzerinde etkili olmadığını, firma değerini belirleyen temel unsurların firmanın faaliyet kolu ve risk durumu olduğunu savunmuşlardır. 1963 yılında çalışmalarına kurumlar vergisi faktörünü dâhil eden Modigliani ve Miller, borcun vergi kaldırıcı etkisinden finansal kaldırıcı kullanımının firma değerini artıracığını savunarak düşüncelerini revize etmişlerdir.

Modigliani ve Miller'in yapmış oldukları çalışmayı müteakiben finans literatüründe sermaye yapısına yönelik çalışmalarda tartışmalar giderek derinleşmiştir. Konu ile ilgili yapılan çalışmaların önemli bir kısmında sermaye yapısı kararlarının firmanın finansal performansına ve dolayısıyla firma değerine olan etkisi ortaya konmuştur. Firma değeri üzerinde etkisi çok sayıda çalışmada ortaya konulan sermaye yapısı kararları konusu, önemini zaman içerisinde artırmıştır. Gerek gelişmiş gerekse de gelişmekte olan ülkelerde bu etki, farklı sektörler ve ülkeler açısından araştırılmıştır. Fakat örneklem gruplarının analizler üzerindeki etkisi başta olmak üzere, içsel ve dışsal birçok faktör sermaye yapısı kararları hakkında bir fikir birliği sağlanmasına engel olmuştur. Yapılan çalışmaların bazılarında finansal kaldırıcı kullanımının yani borçlanmanın firmaların finansal performansları üzerinde pozitif yönde etkili olduğu bazılarında ise negatif yönde etkili olduğunu gösteren bulgular elde edilmiştir. Elde edilen bulgular, finansal performans ile sermaye yapısı arasındaki ilişkinin sabit olmadığını ve firmanın faaliyette bulunduğu sektöre, faaliyet gösterdiği ülkeye ve faaliyette bulunduğu zaman dilimine farklılaştığını ortaya koymuştur.

Günümüz dünyasında teknolojinin ve bilişimin ve dolayısıyla bu sektörlerin önemi her geçen gün artmaktadır. Öyle ki modern çağ diye adlandırılan günümüzde üretilen mal ve hizmetlerin üretim süreçleri, teknoloji ve bilişim alanındaki gelişmelerle doğrudan ilişkili olmaktadır. Bu sebeple diğer sektörlerin gelişimleri de teknoloji ve bilişim sektöründe yaşanan gelişmelere bağlı hale gelmektedir (Gülençer, 2020: 1-2). İşletme performansının analiz edilmesi, firmaların geçmişlerinin yanı sıra özellikle gelecekleri için büyük önem arz etmektedir. Bu sebeple diğer sektörlerle etkisi de göz önüne alındığında, bilişim ve teknoloji firmalarının finansal performanslarının incelenmesi önemli olmaktadır.

Bu önemden hareketle, borçlanma davranışlarının firmaların finansal performansları ve istikrarlılığı açısından önemi dikkate alınarak bu çalışmada finansal performansın sermaye yapısı kararlarından etkilenip etkilenmediği araştırılmaktadır. 2011-2020 yılları arasında Borsa İstanbul bünyesinde işlem gören 13 şirketin yıllık verilerinin kullanıldığı çalışmada analiz yöntemi olarak İki Aşamalı Sistem GMM metodu tercih edilmiştir. Bu amaç doğrultusunda çalışmanın birinci bölümünde konu ile ilgili yerli ve yabancı literatürde yapılmış çalışmalara dair özet bilgiler, çalışmanın ikinci bölümünde analiz bulguları, çalışmanın üçüncü bölümünde ise sonuç ve tartışmalar yer almaktadır.

Literatür Taraması

Çalışmanın giriş kısmında da değinildiği üzere sermaye yapısı kavramının ön plana çıktığı 20.yy'ın ikinci yarısından günümüze değin konu hakkında yerli ve yabancı literatürde finansal performans ve

belirleyicileri üzerine çok sayıda çalışma bulunmaktadır. Yapılan literatür taraması neticesinde finansal performans ile finansal kaldıraç kullanımı arasındaki ilişkiyi inceleyen çalışmaların bir kısmına ait bilgi ve bulgular Tablo 1’de sunulmuştur.

Tablo 1: Finansal Performans ve Sermaye Yapısı Kararları Arasındaki İlişkiye Yönelik Yapılmış Çalışmalar

Yazarlar (Yayın Yılı)	Dönem	Örneklem	Analiz Yöntemi	Kullanılan Değişkenler	Çalışma Bulguları
Goddard vd. (2005)	1993-2001	Fransa, Belçika, İtalya ve İngiltere’de Faaliyet Gösteren İmalat ve Hizmet Sektörü İşletmeleri.	Genelleştirilmiş Momentler Metodu (GMM)	Aktif kârlılığı, çeşitli firmaya özgü değişkenler ve borçluluğu temsilen uzun vadeli borçlar/öz kaynaklar.	Borçlanmanın kârlılık üzerinde negatif ve anlamlı bir etkisi bulunmaktadır.
Berger ve Patti (2006)	1990-1995	ABD Ticaret Bankaları	EKK Yöntemi, Nedensellik Analizi	Çeşitli finansal performans göstergeleri ve Tobin Q. Borçlanma oranları.	Borçlanmanın kârlılık üzerinde pozitif ve anlamlı bir etkisi bulunmaktadır. Ayrıca kârlılığın sermaye yapısı üzerinde negatif bir etkisi bulunmamaktadır.
Albayrak ve Akbulut (2008)	2004-2006	İMKB Sanayi ve Hizmet Sektörü Şirketleri	EKK Yöntemi	Kârlılık oranları, Borçlanma Oranları ve diğer Firmaya Özgü Faktörler.	Borçlanma oranları ile kârlılık arasında negatif bir ilişki tespit edilmiştir.
Birgilli ve Düzer (2010)	2001-2006.	İMKB 100 endeksinde yer alan 58 Şirket	Panel Veri Analizi	Finansal Performans göstergeleri, sermaye yapısı oranları vb.	Borçlanma oranlarının büyük bir kısmı kârlılık üzerinde pozitif ve anlamlı bir etkiye sahiptir.
Şahin (2011)	2006-2011	İMKB’de işlem gören 18 adet KOBİ.	Panel Veri Analizi	Finansal Performans göstergeleri, sermaye yapısı oranları vb.	Borçlanma oranlarını ile kârlılık arasında pozitif bir ilişki tespit edilmiştir.
Arulvel ve Jonathan (2013)	2007-2011	Sri Lanka Ticaret Şirketleri (8 adet)	Regresyon Analizi	Kârlılık oranları, Borç/Özsermaye Oranı ve Toplam Borçlar/Toplam Varlıklar.	Borçlanma oranı ile kârlılık göstergeleri arasında negatif bir ilişki tespit edilmiştir. Çalışma bulgularına göre Sri Lanka ticaret firmalarında finansal kaldıraç kullanımı firmaların kârlılıkları üzerinde negatif etkilidir.

International Conference on Economics
"Regional Development - Digital Economy"
PROCEEDINGS BOOK

Khodavandloo vd. (2017)	2004-2006, 2007-2009, 2010-2013	Malezya Borsasında işlem göre 45 adet Ticaret ve Hizmet Sektörü İşletmesi	Panel Veri Analizi	Çeşitli firmaya özgü göstergeler, Kârlılık oranları, Hisse başına kazanç oranı, borç/özkaynak oranı.	Borçlanmanın finansal performans üzerinde negatif ve anlamlı bir etkisi bulunmaktadır. Bu etki finansal kriz döneminde (2007-2009) daha derinleşmektedir.
Yılmaz (2017)	2000-2012	BİST 100 endeksinde yer alan 60 firma.	Vaka Analizi	Finansal performans göstergeleri, firma değerini temsilen Tobin Q oranı ve açıklayıcı değişken olarak Borç/Özkaynaklar oranı.	Sermaye yapısı kararları firma değerini düşük bir miktarda olsa da negatif yönde etkilemektedir.

Kaynak: İlgili çalışmalar incelenerek tarafımızca oluşturulmuştur.

Tablo 1’de sermaye yapısı ve firma değeri arasındaki ilişkiyi açıklamaya yönelik yapılan çalışmaların sonuçları birlikte değerlendirildiğinde, sermaye yapısı kararlarının finansal performans üzerinde pozitif etkileri olduğu gibi negatif yönde etkisi de olabilmektedir. Bu farklılıklar çalışma kapsamında incelenen firmalar, firmaların faaliyet kolları, çalışmanın yapıldığı dönem vb. ile açıklanabilir. Dolayısıyla finansal kaldıraç kullanımının firmanın finansal performansı üzerindeki etkisi değişiklik gösterebilmektedir.

Metodoloji

Çalışmada 2011-2020 yılları arasında Borsa İstanbul bünyesinde işlem gören teknoloji ve bilişim sektörü firmalarının yıllık verileri ile sermaye yapısı ile firma değeri arasındaki ilişki incelenmektedir. Başlangıç yılı olarak 2011 yılının belirlenmesinin sebebi en geniş örneklem grubunun sağlanarak gözlem sayısının artırılması düşüncesidir.

Tablo 2: Çalışma Kapsamında İncelenen Şirketler

N	ŞİRKET ADI	KODU	N	ŞİRKET ADI	KODU
1	ALCATEL LUCENT TELETAŞ TELEKOMÜNİKASYON A.Ş.	ALCTL	8	KAREL ELEKTRONİK SANAYİ VE TİCARET A.Ş.	KAREL
2	ARENA BİLGİSAYAR SANAYİ VE TİCARET A.Ş.	ARENA	9	KRON TELEKOMÜNİKASYON HİZMETLERİ A.Ş.	KRONT
3	ARMADA BİLGİSAYAR SİSTEMLERİ SANAYİ ve TİCARET A.Ş.	ARMDA	10	LİNK BİLGİSAYAR SİSTEMLERİ YAZILIMI VE DONANIMI SANAYİ VE TİCARET A.Ş.	LINK
4	DATAGATE BİLGİSAYAR MALZEMELERİ TİCARET A.Ş.	DGATE	11	LOGO YAZILIM SANAYİ VE TİCARET A.Ş.	LOGO
5	DESPEC BİLGİSAYAR VE PAZARLAMA TİCARET A.Ş.	DESPC	12	NETAŞ TELEKOMÜNİKASYON A.Ş.	NETAS
6	ESCORT TEKNOLOJİ YATIRIM A.Ş.	ESCOM	13	PLASTİKKART AKILLI KART İLETİŞİM SİSTEMLERİ SANAYİ VE TİCARET A.Ş.	PKART
7	İNDEKS BİLGİSAYAR SİSTEMLERİ MÜHENDİSLİK SANAYİ VE TİCARET A.Ş.	INDES			

Çalışma kapsamında incelenen BİST bünyesinde işlem gören 13 bilişim şirketine ait bilgiler Tablo 2’de sunulmuştur.

Çalışmada bağımlı değişken olarak finansal performansı temsilen Aktif Kârlılığı Oranı (ROA), bağımsız değişken olarak sermaye yapısı kararlarını temsilen Toplam Borçlar/Toplam Aktifler (TD), ve finansal performans üzerinde etkisi geçmiş yıllarda sıklıkla ortaya konulmuş birtakım firmaya özgü değişkenler kullanılmıştır. Bunlar; ödeme yeterliliğini temsilen Cari Oran (CO), Varlık Somutluğu (FİX) ve Aktiflerdeki Büyüme Oranı (Growth) dur.

Tablo 3: Değişkenlere Ait Tanımlayıcı İstatistikler

Değişkenler	Obs	Mean	Std. dev.	Min	Max
ROA	130	7.106308	10.70595	-32.7	72.27
TD	130	49.38592	24.55796	2.92	85.93
AGROWTH	130	22.42685	28.18405	-46.05	186.64
CO	130	2.889385	3.229373	0.26	18.63
FİX	130	21.72092	23.0156	0.19	96.83

Tablo 3’de görüldüğü üzere incelenen dönem içerisinde bilişim ve teknoloji şirketlerinin finansal kaldıraç kullanımı yaklaşık %50 düzeyindedir. Bu oran örneklemdaki şirketlerinin sermayelerinin yarısının yabancı kaynaklardan oluştuğunu göstermektedir. Örneklemdaki şirketlerin cari oran seviyeleri 2.88 olarak gözlemlenmiştir. Bu oranın genellikle 2’den büyük olması gerektiği düşünüldüğünde likidite durumlarının iyi olduğu söylenebilir.

Yapılan literatür taraması neticesinde çalışma modeli aşağıdaki şekilde oluşturulmuştur.

$$ROA_{it} = \alpha_0 + ROA_{it-1} + \beta_1 TD_{it} + \beta_2 CO_{it} + \beta_3 FİX_{it} + \beta_4 AGROWTH_{it} + u_{it}$$

Modelde;

- α_0 : sabit terimi,
 ROA_{it} : bağımlı değişkeni (aktif kârlılığı),
 ROA_{it-1} : aktif kârlılığın gecikmeli değerini,
 TD_{it} : borçluluk oranını,
 CO_{it} : cari oranı,
 $FİX_{it}$: toplam varlıklar içerisinde sabit varlıkların payını,
 $AGROWTH$: aktiflerdeki büyüme oranını,
 u_{it} : hata terimini göstermektedir.

Çalışmada bağımlı değişkenin geçmiş değerlerinin etkisini de bağımsız değişken olarak modele dâhil eden ve GMM tahmincilerinin en gelişmiş ve güncel versiyonu kabul edilen Arellano ve Bover / Blundell ve Bond (1998) İki Aşamalı Sistem GMM Yöntemi tercih edilmiştir. Yapılan analiz neticesinde elde edilen bulgular Tablo 3’de sunulmuştur.

Tablo 4: İki Aşamalı Sistem GMM Tahmincisi Bulguları

Bağımsız Değişkenler	Bağımlı Değişken: ROA			
	Katsayısı	Standart Hata	z-istatistiği	p-değeri
ROA(-1)	0.1497378	.1476182	1.01	0.310
TD	-0.256319	.0867546	-2.95	0.003*
CO	-1.050659	.6242397	-1.68	0.092***
FİX	-.0728651	.0555407	-1.31	0.190
AGROWTH	.1327203	.0800646	1.66	0.097***
Gözlem Sayısı:117	AR(1)	0.166	AR(2)	0.227
	(p-değeri)		(p-değeri)	
Fark Hansen Testi İstatistiği	0.525	Wald İst.*	0,0000	
(p-değeri)		(p-değeri)		

*, ** ve *** sırasıyla %1, %5 ve %10 anlamlılık düzeyini ifade etmektedir.

GMM tahmincisinde, modelin geçerliliği ve güvenilirliği için bazı testler yapılmaktadır. Tablo 4'de gösterildiği üzere WALD testi ($P:0,00 < 0,01$) sonucuna göre model anlamlıdır ve bağımsız değişkenler bağımlı değişkeni açıklama gücüne sahiptir. AR(2) testi sonucuna göre ($P:0,227$) ikinci dereceden serisel otokorelasyon yoktur ve tahminçiler tutarlıdır. Fark Hansen Testi ($P: 0,525$) sonucuna göre ise hata terimi ile araç değişkenler arasında korelasyon yoktur, değişkenler dışsal ve geçerlidir.

Sonuç ve Değerlendirme

Yapılan analizler neticesinde finansal kaldıraç kullanımı (borçlanma) ile finansal performans göstergesi ROA arasında negatif ve %1 anlamlılık düzeyinde bir ilişki tespit edilmiştir. Ayrıca cari oran ve aktiflerdeki büyüme oranı ile ROA arasında %10 anlamlılık düzeyinde pozitif bir ilişki saptanmıştır.

Daha önce de ifade edildiği üzere literatürde borçlanma ile finansal performans arasında hem pozitif hem de negatif yönde ilişki tespit eden çalışmalar bulunmakla birlikte, aralarındaki ilişkinin negatif olduğunu tespit eden çalışma sayısı görece fazladır. Bu çalışmada borçlanma ile kârlılık arasında tespit edilen negatif ilişki, Goddard vd. (2005), Albayrak ve Akbulut (2008), Arulvel ve Jonathan (2013), Khodavandloo vd. (2017), Yılmaz (2017) tarafından yapılan çalışmaların bulguları ile tutarlıdır.

Borçlanma ile kârlılık arasında tespit edilen ilişki firma değerinin sermaye yapısından bağımsız olduğunu savunan teorilerin görüşleriyle uyuşmamaktadır. Modigliani ve Miller'in vergi önermelerinde (1963) borçlanmanın firmalara bir vergi kalkanı sağladığı, bu sebeple borçlanmaya ağırlık verilerek firma değerinin artırılacağı savunulmuştur. Yine bu konu da ileri sürülen teorilerden biride Ödünleşme Teorisi (Trade-Off Theory)' dir. Bu teoriye göre, optimal kaldıraç seviyesine kadar borçlanma, ağırlıklı ortalama sermaye maliyetini düşürerek firma değerinin artmasını sağlamaktadır. Elde edilen bulgulara göre BİST'te işlem gören bilişim ve teknoloji şirketleri, finansal kaldıraç sağlamış olduğu vergi kalkanından yararlanamamaktadır.

Bu çalışmada elde edilen sonuçlara göre, borcun vergi kalkanı etkisi bilişim ve teknoloji firmalarında geçerli değildir. 2011-2020 yıllarında borçlanma ortalamaları göz önünde alındığında BİST'te işlem gören bilişim ve teknoloji sektörü şirketlerine, kârlılıklarını dolayısıyla finansal performanslarını artırmaları için yabancı kaynak kullanımını kısarak özkaynaklarını artırmaları önerilebilir.

Kaynakça

- Albayrak, A.S. ve Akbulut, R. (2008). Kârlılığı Etkileyen Faktörler: İMKB Sanayi ve Hizmet Sektörlerinde İşlem Gören İşletmeler Üzerine Bir İnceleme. *ZKÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, 4(7), 55-83.
- Arellano, M. and Bover, O. (1995). Another Look at the Instrumental Variable Estimation of Error-Components Models. *Journal of Econometrics*, 68(1), 29-51.
- Blundell, R. and Bond, S. (1998). Initial Conditions and Moment Restrictions in Dynamic Panel Data Models. *Journal of Econometrics*, 87(1), 115-143.
- Arulvel, K. and Ajanthan, A. (2013). Capital Structure and Financial Performance: A Study of Listed Trading Companies in Sri Lanka. *An International Multidisciplinary Research Journal*, 3(6), 1-13.
- Avcı, E. (2016). Capital Structure and Firm Performance: An Application on Manufacturing Industry. *Marmara Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 38(1), 15-30
- Berger, A.N., Di Patti, E.B. (2006). Capital Structure and Firm Performance: A New Approach to Testing Agency Theory and an Application to the Banking Industry. *Journal of Banking and Finance*, 30(4), 1065-1102.
- Birgili, E. ve Düzer, M. (2010). Finansal Analizde Kullanılan Oranlar ve Firma Değeri İlişkisi: İMKB'de Bir Uygulama. *Muhasebe ve Finansman Dergisi*, (46), 74-83.
- Ebaid, E. I. (2009). The Impact of Capital Structure Choice on Firm Performance: Empirical Evidence From Egypt. *The Journal of Risk Finance*, 10(5), 477-487.
- Goddard, J., Tavakoli, M., Wilson, J.O. (2005). Determinants of Profitability in European Manufacturing and Services: Evidence From a Dynamic Panel Model. *Applied Financial Economics*, 15(18), 1269-1282.

- Gülençer, S. (2020). Borsa İstanbul Teknoloji Endeksi Şirketlerinin Topsıs Yöntemi İle Değerlendirilmesi. *Kırklareli Üniversitesi Sosyal Bilimler Meslek Yüksekokulu Dergisi*, 1(2), 1-16.
- Khodavandloo, M., Zakaria, Z. and Nassir, A. (2017). Capital Structure and Firm Performance During Global Financial Crisis. *International Journal of Economics and Financial Issues*, 7(4), 498-506.
- Modigliani, F. and Miller, M. H. (1958). The Cost of Capital, Corporation Finance and the Theory of Investment. *The American Economic Review*, 48(3), 261-297.
- Modigliani, F. and Miller, M.H. (1963). Corporate Income Taxes and the Cost of Capital: A Correction. *The American Economic Review*, 53 (3), 433-443.
- Roodman, D. (2009). How to do xtabond2: An Introduction to Difference and System GMM in Stata. *The Stata Journal*, 9(1), 86-136.
- Şahin, O. (2011). Kobi'lerde Finansal Performansı Belirleyen Faktörler. *ZKÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, 7(14): 183-200.
- Yılmaz, H. (2017). Sermaye Yapısının Firma Değeri ve Firma Performansına Etkisi: Ampirik Bir Analiz. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 10 (53), 826-838.

TÜRK HUKUKUNDA TAHVİLE İLİŞKİN KANUNİ DÜZENLEMELERİN
DEĞERLENDİRİLMESİ

Dr. Sami KOCABIYIK

Özyeğin Üniversitesi, Hukuk Fakültesi, Ticaret Hukuku Öğretim Üyesi

ORCID ID: 0000-0003-4194-009

1. GENEL OLARAK

İşletmeler öz kaynakları yeterli olmadığında, ticari faaliyetlerini kredi kullanarak devam ettirirler. Kredi temini aşamasında işletmeler, daha uygun şartlar taşıyan kredileri kullanmaya yönelirler. Banka kredileri vadesi, faiz oranı ve masraf olarak daha maliyetli olduğunda işletmeler daha uygun koşullar sağladığı takdirde tahvil çıkararak borçlanmayı tercih edebilir. Bu tercihte tahvil ile hem uzun vadeli olarak hem de doğrudan küçük tasarruf sahiplerine yönelerek daha az faiz ve masraf ile kredi sağlanabilmesi önemlidir¹. Tahvil çıkarılması ile küçük tasarrufları bir araya getirerek büyük işletmelerin kredi ihtiyaçlarının karşılanması amaçlanmaktadır. Türk hukukunda anonim şirketlere ve paylı komandit şirketlere borç senedi, yani itibari değeri eşit tahviller çıkarmak suretiyle ödünç alma ve kredi sağlama imkânı tanınmıştır².

1.1. TAHVİLİN TANIMI

Tahvil, anonim şirketin ödünç para bulmak için itibari kıymetleri eşit ve ibareleri aynı olmak üzere çıkardıkları borç senedir (eTTK m. 420). SerPK'da tahvil, anonim şirketlerin borçlu sıfatıyla düzenleyip sattığı ve nominal değerinin vade tarihinde veya vade tarihine kadar taksitler halinde yatırımcıya geri ödenmesi taahhüdünü içeren, vadesi 365 gün veya daha uzun olan borçlanma aracıdır³.

Tahvil doktrinde, işletmelerin finansman açıklarını kapatmak amacıyla başvurdukları, sahibine ihraççı ve varsa garantör kuruluş tarafından gelecekte belirli tarihlerde faiz ve anapara ödemelerinde bulunulacağı taahhüt edilen, orta ve uzun vadeli bir borçlanma aracı ve menkul kıymet türü olarak da tanımlanmıştır⁴. Tahvile ilişkin olarak doktrinde başka tanımlar da yapılmıştır. Bunlardan birine göre tahvil; münhasıran borç para bulmak amacıyla hizmet eden bir kredi aracıdır ve ihraç edilen her bir tahvil şirketin borçlandığı paranın eşit parçalarından birini temsil edip, eşit hak ve borçları içerir⁵.

Tahvil kredi ihtiyacı içinde bulunan işletmeler için bir borçlanma aracıdır. Türk hukukunda işletmelerin tahvil ihraç edebilmesi için bir anonim şirket veya paylı komandit şirket olarak faaliyet göstermesi ve tahvil ihraç etmek için SPK'ya başvuruda bulunması zorunludur.

Anonim şirketlerin ve paylı komandit şirketlerin yanında devlet, kamu kuruluşları, özel mevzuatları gereği iktisadi devlet kuruluşları ve özerkliği bulunan yerel yönetimler gibi kuruluşlarda finansman açıklarını kapatmak amacıyla tahvil çıkarabilmektedir.

1.2. TAHVİLİN HUKUKİ NİTELİĞİ

Tahvili teslim etmek suretiyle tahvil üzerindeki bedeli ödünç alan şirket, tahvil üzerinde yazan vadede ve faizi ile birlikte bu bedeli alacaklıya ödemeyi borç senedinde taahhüt eder. Bu niteliği itibariyle tahviller bonoya benzetilmektedir⁶. Arslanlı her ne kadar tahvilin hukuki niteliği konusunda ödünç sözleşmesi ve satış sözleşmesi arasında bir tartışmanın bulunduğunu belirtse de⁷ doktrindeki baskın

¹ Halil Arslanlı, Anonim Şirketler II, İstanbul 1960, s. 259; Hasan Pulaşlı, Şirketler Hukuku Şerhi, Cilt II, 2. Bası, Ankara 2014, s. 1727.

² Halil Arslanlı, Anonim Şirketler II, s. 259.

³ Borçlanma Araçları Tebliği m.3/m

⁴ Tecer, Meral, Tahvil Yatırımlarının Yönetimi, Ankara 1989, s.1.

⁵ Domaniç, Hayri, "Tahvil Senetleri", Batider, C.VII, S.2, (Aralık) 1973, s.312.

⁶ Pulaşlı, Şerh, s. 1727.

⁷ Arslanlı, Anonim Şirketler II, s. 275 vd.

görüş bir ödünç ilişkisi olduğu yönündedir⁸. Diğer yandan tahvillerin halka arzının iki yönü bulunduğu dikkate alındığında, tahvillerin satışının bir menkul kıymet satışı ilişkisi olduğu, satışa çıkarılan menkul kıymetlerde kendisini gösteren ödünç vermeden doğan bir alacak hakkının ve ödünç ilişkisinin bulunduğu ortaya çıkmaktadır⁹.

Tahvilleri hukukumuzda bir borçlanma aracı ve bu bağlamda SerPK.3/o hükmü gereği bir menkul kıymet türü olarak nitelendirmek gerekir. Doktrinde de tahvillerin menkul kıymet niteliği üzerinde tartışma yoktur¹⁰. Türk hukukunda bir borçlanma aracı olarak kullanılan tahvillerin bir diğer niteliği ise ticaret kanununa göre kıymetli evrak niteliğinde olmasıdır. Tahviller, temsil ettiği hakkın türüne göre bir alacağı temsil ettiği için, kıymetli evraklardan alacak senetleri sınıfına girmektedir.

2. ANONİM ŞİRKETLERİN TAHVİL ÇIKARMASINA İLİŞKİN DÜZENLEMELER

Türk hukukunda anonim şirketlerin tahvil çıkarabilmesi ile ilgili temel düzenleme TTK m. 504 vd. hükümlerde yer almıştır. TTK m. 504'de kanunda aksi öngörülmedikçe tahvillerin genel kurul kararıyla çıkarılabileceği, genel kurul kararının yönetim kurulu tarafından yerine getirilebileceği, tahvillerin nama veya hamiline düzenlenebileceğini ve itibari değerli olabileceği, bunların bedellerinin nakit olması ve teslimi anında tamamen ödenmesi gerektiği düzenlenmiştir. TTK m. 505'de tahvil çıkarma yetkisinin en çok onbeş ay için şartları belirlendikten sonra genel kurul tarafından yönetim kuruluna bırakılabileceği düzenlemesi yer almıştır. TTK m. 506'da ise anonim şirketlerinin borçlanma senedi çıkarmalarındaki sınır düzenlenmiş ve anonim şirketlerin menkul kıymet niteliğindeki borçlanma senetlerinin toplam tutarının, şirketin sermayesi ile bilançoda yer alan yedek akçelerinin toplamını aşamayacağı, buna yeniden değerlendirme fonlarının da eklenebileceği ifade edilmiştir. Tahvile ilişkin özellikle dikkat edilmesi gereken husus ise TTK m. 506'da öngörülen sınırlamanın SerPK ile ilgili mevzuat ile aşılabileceğinin belirtilmesidir.

Türk hukukunda bir borçlanma aracı olan tahviller, menkul kıymet olarak kabul edilmektedir. Menkul kıymet niteliğinde olan borçlanma araçları ise SerPK'ya göre ihraç edilmek zorundadır (SerPK m.3/o-2). SPK tahvillerin kayda alınmasını, ihracında uyulması gereken esaslar ve ihraç edilebilecek tahvillerin niteliklerini "Borçlanma Araçları Tebliği (VII.128.8)" ile düzenlenmiştir.

Taşınmaz karşılık gösterilerek çıkartılan tahvillerle ilgili Türk Medeni Kanunu m. 930 ve 938'de ayrıca düzenlemeler bulunmaktadır. Bu hükümlere göre tahvil alacaklıları lehine taşınmaz rehni kurularak tahvil çıkarılması veya aracı kurum lehine taşınmaz rehni kurularak tahvil çıkarılması düzenlenmiştir.

3. TAŞINMAZ KARŞILIK GÖSTERİLEREK TAHVİL ÇIKARILMASI

3.1. Genel Olarak

TMK m. 930 ve devamı maddelerde amaçlanan bir kimsenin birden çok borç senedi çıkarmak suretiyle yapacağı bir borçlanmanın taşınmaz rehni ile garanti edilmesidir¹¹. TMK m. 930'da taşınmazın karşılık gösterilmesi ile tahvil çıkarılmasında iki usul öngörülmüştür. Bunlar, tahvil alacaklıları lehine taşınmaz rehni kurma suretiyle tahvil çıkarılması ve aracı banka lehine taşınmaz rehni kurma suretiyle tahvil çıkarılmasıdır.

3.2. Alacaklılar Lehine Taşınmaz Rehni Kurma Suretiyle Tahvil Çıkarılması

TMK m.930/I'e göre ödünçün tamamı için ipotek veya ipotekli borç senedi yoluyla rehin kurulması ve alacaklılar ile borçlu için ortak bir temsilcinin atanması ile nama veya hamile yazılı tahviller taşınmaz rehni ile güvence altına alınabilir.

Bu durumda tahvili çıkaran kredi ihtiyacı içinde olan bulunan işletmedir. Tahviller borçlu ve taşınmazın maliki tarafından düzenlenerek imzalanır¹². Tahvil metninde çıkarılma şartları, alacağı taşınmaz rehni

⁸ Ansay, Anonim Şirketler, s. 285; İmregün, Anonim Ortaklıklar, İstanbul 1989, s. 294, Pulaşlı, Şerh, s. 1727.

⁹ Haluk Tandoğan, Borçlar Hukuku Özel Borç İlişkileri, C.1/2, 4. B., İstanbul 2008, s.341; Buket Çatakoğlu, Türk Sermaye Piyasası Hukukunda Borçlanma Araçları, İstanbul 2015, s.162.

¹⁰ Tekinalp (Poroy/Çamoğlu), Ortaklıklar Hukuku, İstanbul 2010, s.563, N.1094; s.628-629, N.1256 ve 1259.

¹¹ Aydın Aybay/Hüseyin Hatemi, Eşya Hukuku Dersleri, İstanbul 1981, s.199.

¹² Mehmet Ayan, Eşya Hukuku III, Sınırlı Ayni Haklar, s. 226.

ile güvence altına alındığı, temsilcinin adı gösterilir¹³. Bu hükme göre aracı kurum, alacaklıları ve borçluyu temsil etmesi için tayin edilmiş yed-i emin görevindedir. Taşınmaz rehni için yapılan sözleşme bu durumda alacaklıları temsilen aracı kurum ile taşınmaz maliki arasında yapılmaktadır. Aracı kurumun ipotek yahut ipotekli borç senedini bu temsil ilişkisi dolayısıyla muhafaza etmektedir¹⁴. Sözleşme ile ortaya çıkan rehin hakkı aynı zamanda tapu kütüğüne de tescil edilmektedir¹⁵.

3.3. Aracı Kurum Lehine Taşınmaz Rehni Kurma Suretiyle Tahvil Çıkarılması

MK m. 930/II'ye göre tahvil çıkarmayı üzerine alan kurum yararına ödücün tamamı için taşınmaz rehni kurulması ve bu rehinli alacağın da tahvil alacaklıları yararına rehnedilmesi ile nama veya hamile yazılı tahviller taşınmaz rehni ile güvence altına alınabilir.

Bu durumda, tahvil ihracına aracılık eden kurum tahvilleri satın alan alacaklılara karşı borcu bizzat üstlenmektedir. Tahvil ihraç ederek kredi temin etmek isteyen işletme ise, sadece aracı kuruma karşı borçlanmakta ve bu borç için kendi taşınmazı üzerinde ayrıca rehin hakkı kurmaktadır.

Aracı kurum ise MK.954 hükmüne dayanarak tahvil alacaklıları için sahip olduğu rehinli alacak üzerinde ikinci bir rehin hakkı kurarak, söz konusu alacaklılara aracı kurumun rehinli alacağı üzerinde rehin hakkı verilmektedir¹⁶.

3.4. Gemi İpoteği Kurma Suretiyle Tahvil Çıkarılması

TTK m.1056/VI'da tahvile bağlı bir alacağı teminat altına almak için gemi ipoteği kurulacak olması hâlinde, tahvil sayısı, her tahvilin bedeli ve ayırt edici işaretleri gösterilmek suretiyle tüm alacağın miktarı ile ipotek ödücün tamamı için kurulacaksa, alacaklı yerine, borçlu ile alacaklıların hepsi adına hareket eden temsilci lehine; ipotek tahvil ihracını üstlenen bir işletme için kurulacaksa gemi ipoteği üzerinde tahvil sahipleri lehine bir rehin hakkı da tescil olacağı düzenlenmiştir.

Bu düzenleme ile gemi üzerine ipotek kurulmak suretiyle gemilerin tahvil çıkarılmasında teminat olarak gösterilebileceği ifade edilmiştir. Taşınmazların rehin verilmesi ile tahvil çıkarılmasında olduğu gibi gemi ipoteğinin alacaklıların lehine veya aracı kurum lehine şekliyle kurulabileceği düzenlemede yer almıştır.

4. DİĞER TAHVİL TÜRLERİ

4.1. Genel Olarak

Anonim şirketlerin kredi temini için kullandığı borçlanma araçlarından biri olan tahvillerin sahiplerine sağladıkları haklara göre birçok türü bulunmaktadır. Bunlar, primli tahviller, ikramiyeli tahviller, teminatlı (rehinli) tahviller, pay senedine çevrilebilen tahviller, kara iştirakli tahviller, dövize endeksli tahviller, talep anında paraya çevrilebilen tahviller'dir. Bunlardan değiştirilebilir tahvil ve paya dönüştürülebilir tahvil uygulamada önemli bir yere sahiptir.

4.2. Değiştirilebilir Tahvil

TTK m.465/II'ye göre anonim şirketler esas sözleşmede öngörmek kaydıyla değiştirme veya alım hakkına sahip olan tahvil çıkarma imkanına sahiptirler. Bu tahviller öncelikle pay sahiplerine önerilmediği takdirde esas sözleşmede, tahvillerin değiştirme ve alım haklarının kullanım şartları ve ihraç bedelinin hesaplanmasına ilişkin esaslarda gösterilmek zorundadır.

Borçlanma Araçları Tebliği m.3/I-d'de değiştirilebilir tahvil, ihraççı tarafından çıkarılan ve payları borsalarda işlem gören diğer ortaklıklara ait paylarla değiştirme hakkı veren borçlanma aracı olarak tanımlanmıştır. İlgili tebliğin beşinci bölümünde (m.24-30) değiştirilebilir tahvillere ilişkin genel ilkeler, değiştirme fiyat ve oranı, değiştirilebilir tahvillerin itfasına ilişkin düzenlemeler yapılmıştır.

¹³ Kemal M. Oğuzman/Özer Seliçi/Saibe Oktay-Özdemir, Eşya Hukuku, İstanbul 2009, s. 802.

¹⁴ Oğuzman/Seliçi/Oktay-Özdemir, s. 801-802.

¹⁵ Ayan, s. 226.

¹⁶ Oğuzman/Seliçi/Oktay-Özdemir, s. 801-802.

4.3. Paya Dönüştürülebilir Tahvil

TTK m.463/I'de anonim şirketlerde genel kurul, yeni çıkarılan nedeniyle, şirketten tahvil alacaklısı olanlara esas sözleşmede değiştirme veya alım haklarını kullanmak yoluyla yeni payları edinmek hakkı sağlamak suretiyle, sermayenin şarta bağlı artırılmasına karar verebileceği düzenlenmiştir.

Borçlanma Araçları Tebliği m. 3/I-1'de paya dönüştürülebilir tahvil, ihraççı ortaklığın sermaye artırımını suretiyle çıkaracağı paylara veya izahnamede veya ihraç belgesinde belirtilen esaslar çerçevesinde temin edilen ihraççı paylarına dönüştürme hakkı veren borçlanma aracı olarak tanımlanmıştır. Paya dönüştürülebilir tahvillerle ilgili esaslar ise ilgili tebliğin dördüncü bölümünde (m. 17-23) düzenlenmiştir.

SONUÇ

Türk hukukunda anonim şirketlerin daha uygun şartlarda kredi sağlayabilmeleri için kanun koyucu tarafından öngörülen, küçük tasarruf sahiplerinden uzun vadeli borçlanabilme imkanı sağlayan bir borçlanma aracı niteliği taşıyan tahvil, TTK, SerPK ve MK'da farklı düzenlemelere konu olmuştur.

Hukuki olarak bir ödünç ilişkisine konu olan tahvil, nitelikleri dikkate alındığında bir menkul kıymet ve kıymetli evraktır.

Tahvilin ihraççı olan anonim şirket tarafından çıkarılması aşamasındaki usul ve esaslar TTK'da düzenlenmişken, tahvilin tasarruf sahiplerine sunulmasında kayda alma ve halka arz aşamasındaki usul ve esaslar SerPK ve bu kanuna dayanılarak düzenlenen "Borçlanma Araçları Tebliği"nde, söz konusu tahvil bir rehin ile teminat altına alınacak ise bu aşamadaki usul ve esaslar TMK'da düzenlenmiştir.

"SMART CITY" AND HUMAN CAPITAL

“AĞILLI ŞƏHƏR” VƏ INSAN KAPITALI

Rashad HUSEYNOV

Chief of department, Scientific-Research Institute of Economic Studies under Azerbaijan State University of Economics (UNEC), Azerbaijan

Farhad MIKAYILOV

Senior researcher, Scientific-Research Institute of Economic Studies under Azerbaijan State University of Economics (UNEC), Azerbaijan

Rafail RZAYEV

Scientific secretary, Scientific-Research Institute of Economic Studies under Azerbaijan State University of Economics (UNEC), Azerbaijan

Elman IBISHOV

Senior researcher, Scientific-Research Institute of Economic Studies under Azerbaijan State University of Economics (UNEC), Azerbaijan

ABSTRACT

Against the backdrop of the acceleration of the urbanization process in recent years, the increase in the number of people in cities necessitates the creation of a new infrastructure that allows for the self-organization of the urban environment and the optimization of city management, as well as the development and application of modern technological solutions in this direction.

"Smart city" is manifested as a result of the change in the level and type of development of society, the expansion of the scale of digitalization, and its penetration into all spheres of life activity of society. This process stipulates the faster application of modern information technologies in our daily life and life activities, and reveals the necessity of a new perspective and approach to the development processes of the modern world as a whole, including national economies, its character and dynamics.

At the same time, the discussions and research conducted around "Smart cities" are based on a technocentric approach in many cases, and priority is given to technological considerations. This results in the processes related to the application and use of digital technologies in the creation of "Smart cities" coming to the fore as if they were the tip of the iceberg. However, the experience of developed societies shows that it is impossible not to take into account the social factor, especially the human factor, in the processes of modern technical and technological development, as well as in the creation of "smart cities" and "smart villages". Otherwise, it can weaken society's expectations of such a high level of development and reduce the positive effects of the application of modern technologies.

The purpose of the research is to examine the role and place of human capital and opportunities for participation in the processes of creation and development of "Smart cities".

In the article, the processes of the development of "Smart cities" were approached from the context of human capital, the development issues of the "smart city" concept were studied, and the aspects that determine the participation of human capital in these processes were investigated. Based on this, the article also analyzed the relationship of these issues with the development of the digital economy, touched upon the problems of digital literacy, digital skills and digital human capital.

Keywords: smart city, human capital, digital technologies

XÜLASƏ

Son illər urbanizasiya prosesinin sürətlənməsi fonunda şəhərlərdə əhalinin sayının artması şəhər mühitinin özünütəşkilinə və şəhər idarəetməsini optimallaşdırmağa imkan verən yeni infrastrukturun yaradılması, bu istiqamətdə müasir texnoloji həllərin işlənməsi və tətbiqini zəruri edir.

“Ağıllı şəhər” cəmiyyətin inkişaf səviyyəsinin və tipinin dəyişməsi, rəqəmsallaşmanın miqyasının genişlənməsi fonunda onun, cəmiyyətin bütün həyat fəaliyyəti sferalarına nüfuz etməsinin nəticəsi olaraq təzahür etməkdədir. Bu proses müasir informasiya texnologiyalarının gündəlik həyatımızda, həyat fəaliyyətimizdə daha da sürətli tətbiqini şərtləndirməklə, bütövlükdə müasir dünyanın, o cümlədən milli iqtisadiyyatların inkişafı proseslərinə, onun xarakteri və dinamikasına yeni baxış bucağının, yanaşma tərzinin zəruriliyini ortaya qoyur.

Bununla yanaşı, “Ağıllı şəhər”lər ətrafında aparılan müzakirələr, araşdırmalar bir çox hallarda texno-mərkəzli yanaşmaya əsaslanır və üstünlük məhz texnoloji mülahizələrə verilir. Bu da “Ağıllı şəhər”lərin yaradılmasında rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi və istifadəsi ilə bağlı proseslərin sanki aysberqin görünən tərəfi kimi ön plana çıxması ilə nəticələnir. Ancaq inkişaf etmiş cəmiyyətlərin təcrübəsi göstərir ki, müasir texniki-texnoloji inkişaf proseslərində, eləcə də “ağıllı şəhər” və “ağıllı kəndlərin” yaradılmasında məhz sosial faktorun, xüsusən də insan amilininəzərə alınmaması mümkünsüzdür. Əks halda bu, cəmiyyətin belə yüksək inkişaf səviyyəsindən gözləntilərini zəifədə bilər və müasir texnologiyaların tətbiqinin müsbət effektlərini azalda bilər.

Tədqiqatın məqsədini “Ağıllı şəhər”lərin yaradılması və inkişafı proseslərində insan kapitalının rolu və yerinin, iştirakı imkanlarının araşdırılması təşkil edir.

Məqalədə “Ağıllı şəhər”lərin inkişafı proseslərinə insan kapitalı kontekstindən yanaşılmış, “ağıllı şəhər” konsepsiyasının inkişaf məsələləri tədqiq edilmiş, bu proseslərdə insan kapitalının iştirakını şərtləndirən cəhətlər araşdırılmışdır. Bundan irəli gələrək, məqalədə həmçinin, bu məsələlərin rəqəmsal iqtisadiyyatın inkişafı ilə əlaqələri təhlil edilmiş, rəqəmsal savadlılıq, rəqəmsal bacarıqlar və rəqəmsal insan kapitalı problemlərinə toxunmuşdur.

Açar Sözlər: ağıllı şəhər, insan kapitalı, rəqəmsal texnologiyalar

FACTORS INFLUENCING STUDENTS ACADEMIC PERFORMANCE IN FINANCIAL ACCOUNTING: EVIDENCE FROM FEDERAL POLYTECHNICS IN THE NORTHEAST NIGERIA

ABDULLAHI MU'AZU

Department Of Accountancy, Federal Polytechnic, Bauchi, Nigeria

IBRAHIM ABDULAZEEZ

Department Of Accountancy, Federal Polytechnic, Bauchi, Nigeria

BILKISU ADAMU

Department Of Accountancy, Federal Polytechnic, Bauchi, Nigeria

USMAN MOHAMMED BATURE

Department Of Accountancy, Federal Polytechnic, Bauchi, Nigeria

KOLAWOLE BAMIDELE AMINAT

Department Of Accountancy, Federal Polytechnic, Bauchi, Nigeria

ABSTRACT

The fundamental important responsibility of an educational system is to prepare students towards the acquisition of requisite cognitive, affective as well as psychomotor knowledge and skills for optimum career development. Therefore, identifying the factors influencing students' academic performance is very essential. Determination of students' academic performance have been found to be at the forefront of debate among academics, educators and policy makers. Past studies found that regular class attendance, hard work, previous schooling and self-motivation are some of the factors that have significant effect on students' performance. Most of these studies focused on students' academic performance in other region of the country. However, this study seeks to investigate factors influencing students' academic performance in financial accounting in the north-east, Nigeria. Data for the study was obtained from primary sources through the issuance of questionnaires. The study found that socio-economic factors, family income, regional insurgency, competence in English language have significant positive effect on students' academic performance in financial accounting. Similarly, students with regular class attendance have been to outperform those with less-class attendance. In line with the findings, the study recommended that socio-economic as well as environmental factors such as prevalent of insurgency should be taking into consideration in teaching and learning financial accounting. Equally, polytechnics in the northeast should employed the use of professional accountants to teach the subject matter in order to enhance students' performance in financial accounting.

Keywords: Factors, Academic Performance, Financial Accounting, Northeast, Nigeria.

ELECTRONIC DOCUMENT CIRCULATION SYSTEM IN PUBLIC ADMINISTRATION

Elmar Ahmedov

Azerbaijan State University of Economics, Faculty of General economics

Department of Digital information and applied informatics

ABSTRACT

In the information age we live in, we are experiencing transformative changes in every field. Institutions, businesses and people are the subjects and objects of this transformation. These developments, to which no one can remain indifferent, herald a new era. It is a fact that life becomes easier with the intensive use of technology. However, literacy as we know it has lost its importance and has become ordinary and left its place to informatics literacy. What is expected from people now is to have knowledge of information technologies, to use them easily, to process and produce information according to their location. In accordance with this new age, the concept of "e-government" has come to the fore all over the world. We are witnessing a paradigm shift in which the interaction between State-Businesses and Citizens has reached its peak. While the last century was commemorated with dizzying developments in terms of transportation, it seems that from now on, the "communication revolution" will leave its mark on our age. People are in constant communication with each other.

The aim of this study is to examine the benefits of Electronic Document Management System (EBYS) to the public. For this purpose, the concept of Electronic Government (e-Government) has been tried to be explained in this study. Frequently encountered problems and solutions for the development of the system were investigated. It has been concluded that the dissemination of EBYS, continuous updating of the infrastructure in hardware and software, and regular training of public officials will increase the quality of the provision of public services. We will explain this in detail in the research.

Keywords: Electronic Document Management System, Information Literacy, Electronic Signature, Electronic Commerce, e-Government

INTRODUCTION

Humanity has passed through three phases in terms of its socio-economic determinism until today: Agricultural Society, Industrial Society and Information Society. The dominant production tool of each period and the product obtained were also unique. Processing, reproducing, sorting, classifying, transferring and disseminating information gained importance in the information society phase, which is the period we live in. The most important production tool was the computer. The internet has reached a unique position in terms of both simultaneous communication and access to timeless information. Thanks to the dramatic development of the Internet, almost everything that happens in the real world has been moved to the virtual environment. The physical world has been integrated with the internet, which is a versatile tool (Aydin, 2022, p.233).

The internet, which knows no time limits and removes distances and obstacles, has sometimes taken on the role of an alternative to the real world, sometimes its complement, and sometimes its facilitator. Today, the Internet makes life easier for almost everyone. In the information age we live in, we are experiencing transformative changes in every field. Institutions, businesses and people are the subjects and objects of this transformation. These developments, to which no one can remain indifferent, herald a new era. It is a fact that life becomes easier with the intensive use of technology. However, literacy as we know it has lost its importance and has become ordinary and left its place to informatics literacy. What is expected from people now is to have knowledge of information technologies, to use them easily, to process and produce information according to their location. In accordance with this new age, the concept of "e-government" has come to the fore all over the world. We are witnessing a paradigm shift in which the interaction between State-Businesses and Citizens has reached its peak.

While the last century was commemorated with dizzying developments in terms of transportation, it seems that from now on, the "communication revolution" will leave its mark on our age. People are in constant communication with each other. So much so that with the support of satellite technologies, people can talk to each other instantly, audio and video, while they are on the move, anywhere in the world. This has implications for the media as well. People are no longer passive about getting the news. They can also produce news themselves. The impact of social media in this regard is undeniable. Through electronic commerce, businesses can market their products online. People who do not know each other at all can shop online. Naturally, there are also legal obligations, problems and legal requirements that come with it. In addition to the technical infrastructure, the legal infrastructure also needs to lay the groundwork for standardization.

METHOD

During the research, many literatures were examined mainly using the theoretical analysis method, and general conclusions were drawn and presented in the relevant sections.

LITERATURE REVIEW

It is unthinkable for the public to remain indifferent to the fact that the Internet has gained such a place in life. The cumbersomeness of the bureaucracy, which is always spoken, can be eliminated with the intensive use of the internet. It is already seen that there is a significant benefit from existing applications. With e-government applications, the work of citizens becomes easier, and the long queues in government offices disappear. Thus, it is possible to do more with less personnel. The officer's time is more productive with the reduction of routine work. With this, the opportunity to specialize for more qualified jobs arises. The use of the internet in the provision of public services can be done by the citizens while carrying out their own internal services.

Correspondence within and outside the institution is one of these works. These correspondences are made on the basis of legal and technical standards. Just as money is much more than a piece of paper with the official support of the state, in the same way, correspondence made through the internet is accepted by the state.

All these developments push the state to be a pioneer. The operability of the electronic state requires the public to be in an interactive relationship with citizens and businesses, and also requires public institutions to act in accordance with this paradigm shift among themselves. Electronic Signature Law gains great importance here. In accordance with this law, electronic signature gains validity that will have the same legal result as wet signature. Thus, the difference of time and space loses its importance in the correspondence between public institutions and between institutions (Bensghir, Topcan, 2018, p.423).

DISCUSSION

E-government: The public administration reform, which has risen on the basis of new public management, especially since the 1980s, cannot be understood in the absence of e-government. Contrary to popular belief, e-government is not a purely technical subject, but is actually a socio-technical field in that it contains academic fields of study such as politics, economy, law, technology, organization theory and human-machine interaction, with public administration and management science being the main axis.

Today, interdisciplinary approaches are in demand. The reason for this is that in a little bit everything can be connected with everything. It is understood from the concept of e-government; It is the intensive use of internet, information and communication technologies in public administration.

E-government cannot be understood independently of the New Public Management approach. The New Public Administration approach, which came to the fore with the aim of creating a small and effective state by enabling the bureaucracy to function better and ensuring the active participation of the citizens, has taken the whole world under its influence. With the new management paradigm, a new role has been assigned to the state and the relations between the public sector, private sector and society have been redefined. The aim of this is to make the state efficient by directing it to its main functions and to raise citizens to the position of subjects. In summary, it is aimed to reduce the cost and increase the sense of

responsibility. It is not possible for all public institutions not to be affected by this change and transformation.

Various studies are carried out on e-government in developed countries. In our nearby geography, the EU (European Union) has studies in this direction. Europe+ is the most important of these studies in that it concerns our candidate country. It is extremely important for the future of our country to follow the point reached in e-government studies. What is expected from candidate countries with Europe+ is to increase the connection speed and decrease the prices in order to increase the internet usage rates of citizens, businesses and public institutions. It is among the expectations to facilitate access to these services, especially for students and researchers, and to establish high-security networks.

With e-government, public services will be provided to citizens more easily and effectively by using all the possibilities of the modern age. Citizen-orientees should not be overlooked in the success of e-government. There should be a new understanding in which the citizen is the subject. The role of e-government should not be neglected in the restructuring of the state in a way that puts the citizen in the centre.

It may be insufficient to deal with what is desired to be achieved with e-government with the parameters of the current period. A new paradigm must be taken as a basis. For example, while literacy was a luxury before the industrial revolution, the ability to use a computer is a necessity today (İnce, 2021, p.111).

Document management: Information management document management and document management approaches are important disciplines needed in today's business world. In addition to these, especially in electronic business processes, workflow management, e-mail management, database management, content and website management approaches are also important solutions. They can be operated individually or separately to meet a certain requirement, or they can be operated in an integrated structure as special parts of a whole.

In this respect, knowledge management refers to a broader management area above other approach. These approaches can also be expressed as important key solutions that form the infrastructure of today's e-government applications. In transforming the collected data into information, classification method and summarization method are used. Similarly, debugging and extracting the data collected outside of the purpose also means transforming the data into meaningful information sources.

Electronic document: Electronic document; It is the modern version of the documents in the form of a declaration of will consisting of paper, pen, initials, signature, letterhead, stamp and seal in the physical environment, produced by passing through its own stages in the electronic environment. In order for an electronic document to have a document feature, it must contain 'content', 'context' and 'structural' elements.

Electronic documents, which exhibit similar features to traditional documents in terms of content and structure, have a structure that differs from traditional documents in terms of context. Context refers to the metadata (metadata) of the document, which consists of many qualitative and quantitative information, such as the place of production, production date, responsible organization and approval qualifications. In addition to this technical feature, electronic documents must also be 'original', 'reliable', 'whole' and 'usable' in order to have the document definition expressed in the discipline of records management.

Electronic documents are not documenting that are processed only when necessary after they are arranged as in physical documents. Active data management is required to remain available over time. The environment in which the electronic document is protected is constantly changing. For this reason, electronic documents should be given constant attention and necessary software and hardware updates should be made in parallel with the changing technology.

Today, electronic documents are becoming more and more widespread, and people's hesitations about producing electronic documents and taking this into account are decreasing. For example, military status certificate, student certificate, judicial status certificate and residence paper can be obtained from the e-government portal.

Although some public officials, accustomed to the period in which the citizen is obliged to prove himself, have difficulty in accepting them officially, it is considered that this obstacle will be overcome in time. Banknotes issued after gold and silver coins were also adopted by the public over time. With the widespread use of e-government, it can be hoped that electronic documents will increase rapidly in quantitative terms. From this point of view, it is necessary to provide effective control and management of electronic documents owned by institutions and organizations by considering their strategic aspects (Kandur, 2015, p.145).

Electronic document management: From the third quarter of the last century to the last quarter, corporate transactions and document recording activities were carried out on a number of office equipment far behind today's advanced technologies. In this period, institutional data were generally recorded manually. At the end of this period when computerization started, data was kept on cards, the recording function was carried out on paper printouts, and computers with large physical size and small transaction volume were used in offices.

With the 1990s, there was a significant increase in the number of personal computers, the rate of internet usage increased rapidly, and important developments were realized in database management systems and client-server architecture. These developments have had significant effects on institutions and have led to some changes in institutional processes. In this period, perhaps the most dramatic change took place in document and document production and form. These developments in the field of informatics have forced archiving and records management theories and practices to change in accordance with the nature of the electronic environment.

It is interesting that the tablets, on which the first writing forms from thousands of years ago were recorded, have changed their meanings and transformed into a brand-new form today, and have become new media where information is recorded. Just like this, paper money replaced gold and silver coins in the past, and later on, the total volume of transactions made with plastic bank cards became the main determinant in the market. It is a fact that the value of banknotes does not come from paper and ink, but from the solvency of the state behind them. These stories are the post-modern era itself (Naralan, 2018, p.42).

The post-modern period processes the concepts of the previous modernity and continues on its way with brand new concepts. Paper, which has been the main tool of document identity for thousands of years, and the declaration of will consisting of writings and lines on it are leaving its place to the electronic document. Like the banknotes we just gave an example, the electronic document also derives its validity from the government behind it (Odabaş, 2017, p.312). Likewise, commerce, banking transactions, education and electronic document registration on the internet; It is possible with standardized technical infrastructure and current legislation in this field. Electronic Document Management is a broad and complex subject that needs to be addressed. The issue should be handled in depth, and solutions should be produced by considering all the stakeholders of the issue.

CONCLUSION AND DISCUSSION

With the New Public Management approach, it was aimed to replace the cumbersome and wasteful state with the small and efficient state. For this purpose, two steps came forward: Employing specialized personnel and intensive use of technology. These two steps inevitably resulted in the transition to e-government and the fact that individuals are not only affected by the decisions, but also determine the decisions. This necessitated the transformation of the existing bureaucratic culture. The phrase "go today and come tomorrow", attributed to the outdated bureaucracy, has been replaced by "come wherever and whenever you want". Because the concepts of time and space have been stretched as far as possible in the understanding of New Public Administration. With the e-government, the public has started to provide services on a 24/7 basis (7 days a week, 24 hours a day). But for this, the individual has to see his own business.

While UAV (unmanned aerial vehicle) was invented in one country, it is possible to see this technology in another country a few years later. Moreover, it is also worth adding many innovations. The level reached by a country through space, genetics, nuclear or nanotechnology can be followed by other countries in a short time. A software written with open source code in one country can soon be followed by other countries.

Despite the cost to be incurred in the beginning, there will be a significant cost reduction and efficient delivery of services later on. Here, state institutions that produce technology, private sector and universities have important roles. The issue of e-government should be reconsidered in the academic community. Special attention should be paid to the education of public officials and citizens working in institutions. Awareness of decision makers should be increased. Promotion activities for the public should be accelerated. If these are done, quality and quantity increase can be achieved. Above all, mentality transformation is a must in order to catch up with the information age.

The internet should be included in our legislation as a basic need. Today, the Internet is indispensable for communication and obtaining information. Positive discrimination should be made in terms of low-income groups' access to technology. Distance education opportunities that offer equal opportunities should be increased. Distribution of tablets to students is very important in terms of equal opportunity. It should be ensured that these devices are used in such a way as to perform their main duties. A campaign can be made by the public authority to ensure that there is no home without a computer. Local governments can offer wireless internet service at low tax rates.

It is necessary to be able to read the future world correctly. If one acts with day-to-day policies, the answers to the problems to be encountered will be limited. It is an important duty of the state to ensure the security of the internet, which is an important channel in the provision of public services in the world of the future. Because communication, correspondence, education and banking transactions are carried out over the internet. No one can tolerate interruptions in accessing these services. However, security measures in e-signature should be increased.

People's reservations about the use of e-signature should be eliminated. Local software should be preferred, especially in the public sector. The development and use of open source, open source, native software that does not contain spyware, such as the Pardus operating system, should be encouraged. The paradigm shift should be read correctly. In the new era, it has become very easy to have information. It should be made even easier. All the contents of the books that have not been copyrighted by the West were uploaded to the internet with the Gutenberg Project. The Turkish version of this should be implemented.

All textbooks from primary school to university should be accessible online. Steps are taken in this area that will require us to be hopeful, but they are not enough. What is important now is to process the raw information and turn it into a product. The level reached by the EU, which is right next to us, and the standards it accepts should be followed closely. Today, information technologies are being transformed by the public as well as the public. With the concept of electronic state, the relationship between the state and the citizen becomes interactive. With the rise of information literacy, the weight of technology in the services provided by the state to the citizens is also increasing. In addition to the relations of citizens and businesses with the state, technology is being used more and more in the inner workings of the state. Electronic document and its complementary electronic signature are now important instruments of the information age. It is the duty of the state to maintain these services by establishing a healthy infrastructure.

The security of the Electronic Document Management System is extremely important. Unauthorized penetration into the system should be prevented. Today, even wars are waged asymmetrically. It is not necessary to hit a target in order to harm a state. In the Information Society stage, we live in, information security is an important issue. It is no longer sufficient to protect the country only with missile defence systems. The open points of the institutions should be closed and their weaknesses should be eliminated. In this way, the system, which is like a corporate memory, should be protected from cyber-attacks. Just as shopping is done with plastic bank cards instead of money, wet signature will be replaced by signature and physical document will be replaced by electronic document. These developments are not developments of the kind of science fiction that are likely to happen in the distant future, but are developments that are taking place in the current period. Paradigm change can only be met with mentality transformation.

According to the results obtained on the subject, the following proposals can be made:

- a) The portal should have a user-friendly appearance;

- b) Verification of the documents to be issued through the portal by public institutions should be carried out easily;
- c) It is unthinkable that another state institution would not accept the documents issued by the state itself;
- d) Access to the e-government portal should be facilitated;
- e) To all public institutions; kiosks or kiosks should be placed at bus terminals, railway stations, airports and ports;
- f) Internet should be included in our legislation as a basic need;
- g) Today, the Internet is indispensable for communication and obtaining information.
- h) Positive discrimination should be made in terms of low income groups' access to technology;
- i) Distance education opportunities that offer equal opportunities should be increased.

REFERENCES

1. Aydın, C. (2022). Elektronik Belgelerin Arşivlenmesi ve Erişim. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 400 s.
2. Bensghir, T. K., & Topcan, F. (2018). E-İmza: Türkiye’de Kamu Kurumlarında Uygulanması. Ankara: TODAİE, 500 s.
3. İnce, N. M. (2021). Elektronik Devlet Kamu Hizmetlerinin Sunulmasında Yeni İmkanlar. Ankara: Devlet Planlama Teşkilatı, 267 s.
4. Kandur, H. (2015). Elektronik Belge Yönetimi Sistem Kriterleri Referans Modeli. (Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü: v.1.0). İstanbul: Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü., 233 s.
5. Naralan, A. (2018). E-Devlet ve Algılanışı Üzerine Bir Araştırma. Ankara: İmaj Yayınevi, 500 s.
6. Odabaş, H. (2017). Elektronik Belge Yönetimi ve Kamu Kurum ve Kuruluşları. (Yayımlanmış Doktora Tezi). Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 344 s.

**AZƏRBAYCANIN DAVAMLI SOSIAL-İQTİSADI İNKİŞAFININ TƏHLİLİ VƏ
PROBLEMLƏRİ**

İ.e.d, professor Hacıyev Fazil Şöhlət oğlu

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC)

“Maliyyə və audit” kafedrası

ORCID ID: 0000-0003-4675-3393

XÜLASƏ

Müasir şəraitdə regionların davamlı sosial-iqtisadi inkişafı xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Çünki ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyi, davamlı inkişafı və rəqabət qabiliyyətinin artırılması regionların inkişafından çox asılıdır. Buna görə də regionların davamlı sosial-iqtisadi inkişafının təmin edilməsi, o cümlədən bölgələrdə dayanıqlı inkişaf prinsiplərinə əsaslanan rəqabət qabiliyyətli iqtisadiyyat, beynəlxalq standartlara cavab verən sosial rifah, təbii resurslardan səmərəli istifadəsi, innovasiyalı iqtisadiyyatın modernləşdirilməsi və ətraf mühitin etibarlı mühafizəsini təmin edən ekoloji təhlükəsizlik sisteminin formalaşmasına imkan verir, əlverişli mühitin yaradılması məqsədi ilə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 29 yanvar 2019-cu il tarixli 500 sayılı fərmanı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikası regionlarının 2019-2023-cü illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət proqramı” qəbul olundu. Hazırda bu proqrama əsasən regionlarda geniş miqyaslı tədbirlər həyata keçirilir. Bütün bunlar əsas götürülərək, məqalədə Azərbaycan Respublikasının regionlarının davamlı, sosial-iqtisadi inkişaf perspektivləri təhlil olunur.

Açar sözlər: Bazar iqtisadiyyatı, iqtisadi inkişaf, dövlət siyasəti, regionların inkişafı, rəqabət.

GİRİŞ

XX əsrin 80-cı illərindən başlayaraq, keçmiş SSR-nin iqtisadiyyatında baş verən geriləmələr, əmək məhsuldarlığının aşağı düşməsi, bir çox ərzaq və sənaye məhsullarının qıtlığı, sosial-iqtisadi islahatlar həyata keçirilməsi zəruriliyi yaratmışdır. Bu Azərbaycan iqtisadiyyatına da təsir etmişdir. Bu baxımdan regionlarda, iqtisadi potensialda yetərincə və səmərəli istifadə etmək, sosial-iqtisadi inkişafın sürətləndirilməsi üçün şərait yaratmışdır. Bunun üçün dövlət tərəfindən 2004-2008, 2009-2013, 2014-2018-ci illərdə icra edilmiş və icrası davam edən 2019-2023-cü illər üzrə Azərbaycan Respublikasının regionlarının sosial-iqtisadi inkişafının Dövlət Proqramında regionlarda iqtisadi tərəqqinin regional nöqteyi nəzərindən tarazlığının təmin olunması, əhalinin sosial rifahı habelə yaşayış səviyyəsinin yaxşılaşdırılması, ölkə iqtisadiyyatının dinamik tərəqqisinə yönəlmiş tədbirlərin ardıcıl, eləcə də əlaqəli şəkildə görülməsi dövlət əhəmiyyətli vacib məsələlər kimi öz əksini tapmışdır.[1,2]. Ümumiyyətlə, Azərbaycan Respublikasında regionların davamlı sosial-iqtisadi inkişafını təmin etmək üçün Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2021-ci il 2 fevral tarixli Sərəncamı ilə təsdiqlənmiş “Azərbaycan 2030 : Sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər” də göstərilmişdir ki, ölkənin regionlarında iqtisadi fəallığın daha artırılması məqsədi ilə mövcud iş qüvvəsi, habelə bütün iqtisadi resurslar tam olaraq iqtisadi dövriyyəyə cəlb edilməli, regionların sürətli inkişafında insanların keyfiyyətli iqtisadi imkanlar və fiziki infrastruktur üzrə əlçətanlıq təmin olunmalıdır. Sənətdə bunun nəticəsi olaraq, regionların maliyyə təsərrüfat fəaliyyətinin yaxşılaşdırılması və milli gəlirdə onların payının artırılmasına nail olunacağı bir daha vurğulanıb.

Regional inkişaf strategiyası və onun sosial-iqtisadi effektivləri.

İqtisadi islahatlar şəraitində ölkədə regionların davamlı sosial-iqtisadi inkişafı dövlətin diqqət mərkəzindədir. Bunun nəticəsidir ki, Azərbaycan “davamlı inkişaf məqsədləri indeksi”nə görə dünyada hər üç ölkədən ikisini qabaqlayıb. Bu göstəricilərə görə respublikamız regional liderdir və 54-cü yerdə qərarlaşaraq bütün qonşularını geridə qoyub.

Prezident İlham Əliyev son 19 ildə sözügedən Dövlət Proqramından başqa respublikamızın regionlarının davamlı sosial-iqtisadi inkişafı ilə bağlıda bir neçə proqram imzalayıb. Davamlı inkişaf strategiyasının mühüm tərkib hissəsi olaraq, bölgələrin tərəqqisində önəmli rol oynayan regionların 2019-2023-cü illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramından əvvəl bu istiqamətdə qəbul edilən (2004-2008, 2009-2013 və 2014-2018-ci illər üzrə) digər proqramların icrası dövründə ÜDM 3,3 dəfə, o cümlədən qeyri-neft sektoru üzrə 2,8 dəfə, sənaye üzrə 2,6 dəfə, kənd təsərrüfatı üzrə 1,7 dəfə artıb. Bu müddətdə reallaşdırılan məqsədyönlü tədbirlər nəticəsində ölkədə 1,5 milyonu daimi olmaqla 2 milyondan çox yeni iş yeri, 100 mindən çox müəssisə açılıb, işsizlik 5 faizə, yoxsulluq səviyyəsi isə 5,1 faizə enib. Bütün bu göstəricilər dövlətimizin başçısının Azərbaycanda iş yerlərinin yaradılmasına, özünü məşğulluğun təmin olunmasına daim həssaslıqla yanaşmasının məntiqi nəticəsidir. Bir az əvvəl vurğuladığım kimi, regional proqramların icrası zamanı da bu məsələ xüsusi diqqətdə saxlanılıb. Ölkənin güclü iqtisadi inkişafı, maliyyə imkanlarının artması isə iş yerlərinin yaradılması prosesini sürətləndirib. Beləliklə, respublikada iqtisadi fəallığın davamlı şəkildə artması fonunda yeni iş yerləri açılıb, bu isə təbii ki, insanların həyat səviyyəsinin yüksəlməsinə, sosial şəraitinin yaxşılaşmasına imkan verir.[6]

Prezident İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə qlobal pandemiya dövründə Azərbaycanın bölgələrinin inkişafı istiqamətində atılan addımlar, reallaşdırılan layihələr xüsusi diqqət çəkir. Ötən müddət ərzində dövlətimizin başçısının rayonlara səfəri çərçivəsində sosial obyektlərin, yeni müəssisələrin açılış mərasimindəki çıxışları, imzaladığı sərəncamlar, müvafiq strukturların nümayəndələrinə verdiyi tapşırıq və tövsiyələrində mühüm önəm daşıyır. Ölkə rəhbərinin bu cür hərtərəfli qayğısı bölgələrimizə yeni nəfəs gətirməklə yanaşı, yeni imkanlar da açır, rayon mərkəzləri və kəndlərin tərəqqisi üçün yeni vəzifələr müəyyənləşdirir.

Ümumiyyətlə son 19 ildə respublikamızda kənd yollarının inşası və yenidən qurulması geniş vüsət alıb. Bütün bölgələrdə kənd yollarının tikintisi ilbəl daha da genişləndirilib. Həm sosial, həm də iqtisadi baxımdan mühüm önəm daşıyan həmin layihələrin icrası nəticəsində on minlərlə yeni iş yeri açılıb. Təzə kənd yolları yerlərdə aqrar bölmənin əsaslı şəkildə inkişafına təkan verib, kənd təsərrüfatı məhsullarının bazarlara rahat və operativ şəkildə çatdırılmasına əlverişli şərait yaradıb. Kənd yollarının inşasının genişləndirilməsi məqsədilə büdcə vəsaiti ilə yanaşı, Prezidentin Ehtiyat Fondundan da əlavə vəsait ayrılıb. 2021-ci il noyabr ayında dövlətimizin başçısının iştirakı ilə İsmayılı rayonunda başlanğıcını Muğanlı-İsmayılı yolunun 17-ci kilometrliyindən götürən Basqal-Sulut avtomobil yolunun istifadəyə verilməsi də bunun əyani ifadəsidir. Davamlı olaraq, Basqal-Sulut avtomobil yolunun inşası Prezident İlham Əliyevin ötən ilin iyulunda imzaladığı sərəncama uyğun olaraq aparılıb. İki hərəkət zolaqlı yol dörd min nəfər əhalinin yaşadığı 11 yaşayış məntəqəsini birləşdirir. Basqal, Qıçatan, Tağlabiyan, Kəlfərəc, Zeyvə, Kürdüvan, Xankəndi, Mücü, Sərsurə, Kələzəvə və Sulut kəndlərini birləşdirən avtomobil yolunun uzunluğu 30,1 kilometr, hərəkət hissəsinin eni isə 6 metrdir. Yol üzərində 4 körpü tikilib və zəruri yol infrastrukturunu yaradılıb. İsmayılı rayonunun Hacıhətəmli-Gideyli-Kürd Eldərbəyli avtomobil yolu müəssir səviyyədə yenidən qurulub.

Ümumiyyətlə, ölkəmizdə yollar yeniləndikcə, kənd təsərrüfatı, turizm və digər sahələrdə də inkişaf sürətlənir, bölgələrdə iqtisadi canlanma müşahidə olunur. İsmayılı və Şamaxı rayonlarının təmsalında deyə bilərik ki, Azərbaycan Respublikası regionlarının inkişafı ölkədə uğurla həyata keçirilən davamlı sosial-iqtisadi inkişaf strategiyasının mühüm tərkib hissəsidir.

Regionların inkişafı sahəsində qəbul edilən və yüksək səviyyədə gerçəkləşdirilən dövlət proqramlarında, habelə regionların sosial-iqtisadi inkişafına dair əlavə tədbirlərlə bağlı sərəncamlarda nəzərdə tutulan vəzifələrin icrası respublikada qeyri-neft sektorunun davamlı inkişafına, kommunal xidmətlərin, sosial infrastruktur təminatının keyfiyyətinin yüksəldilməsinə, sahibkarlıq mühitinin daha da yaxşılaşdırılmasına, investisiya qoyuluşunun artmasına, yeni müəssisələrin, iş yerlərinin açılmasına və nəticədə əhalinin məşğulluğunun artırılmasına, yoxsulluq səviyyəsinin azaldılmasına təkan verib.

Ümumiyyətlə, regionların 2019–2023-cü illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramından əvvəl bu istiqamətdə qəbul edilən digər proqramların icrası dövründə ümumi daxili məhsul 3,3 dəfə, o cümlədən qeyri-neft sektoru üzrə 2,8 dəfə, sənaye üzrə 2,6 dəfə, kənd təsərrüfatı üzrə 1,7 dəfə artıb. Bu müddətdə reallaşdırılan məqsədyönlü tədbirlər nəticəsində ölkədə 1,5 milyonu daimi olmaqla 2 milyondan çox yeni iş yeri, 100 mindən çox müəssisə açılıb, işsizlik 5 faizə, yoxsulluq səviyyəsi isə 5,1 faizə enib.

Dövlət proqramları çərçivəsində görülən genişmiqyaslı işlər regionların qarşısındakı illərdə də inkişafı üçün möhkəm zəmin yaradıb.[7]

Azərbaycanda regional proqramların uğurla icrası aqrar sektorun inkişafını sürətləndirib. Bununla bərabər, Prezident tərəfindən ənənəvi kənd təsərrüfatı sahələrinin, o cümlədən üzümçülüğün inkişafı istiqamətində görülən tədbirlər, həmçinin istehsalçılara subsidiyaların verilməsi haqqında qəbul edilən qərarlar istehsal və ixrac potensialının artırılmasını, məşğulluq səviyyəsinin yüksəlməsini şərtləndirib. Belə ki, dövlətimizin başçısının Şamaxıya səfəri çərçivəsində Üzüm Tingçilik Mərkəzinin istifadəyə verilməsi də kənd təsərrüfatının inkişafına göstərilən qayğının bariz ifadəsidir. Üzüm Tingçilik Mərkəzinin açılışında dövlətimizin başçısına və birinci xanıma bu təsərrüfat obyektinə barədə məlumat verilərək, bildirilib ki, Şamaxı Üzüm Tingçilik Mərkəzinin yaradılmasında məqsəd respublikanın üzümçülük təsərrüfatlarını müxtəlif iqlim şəraitinə adaptasiya qabiliyyətli, fillokseraya davamlı calaq-üzüm əkin materialı ilə təmin etməkdir. Mərkəzin illik istehsal gücü 1 milyon ədəd ting təşkil edir. Burada dördü yerli - Mədrəsə, Bayanşirə, Məlayi, Xindoqni olmaqla 10 texniki və bir yerli Ağadayı sortu olmaqla 15 süfrə üzüm sortlarının tingləri istehsal olunacaq. Bundan əlavə, 6 xarici sort və hibrid üzrə fillokserayaya davamlı anaçlıqlar da yetişdiriləcək. Şamaxı Üzüm Tingçilik Mərkəzinin fəaliyyətə başlaması üzüm tinglərinə olan tələbatın yerli istehsal hesabına ödənilməsinə təmin etməklə xaricə valyuta axınının qarşısını alacaq. Mərkəzdə istehsal olunan tinglər region və Mərkəzi Asiya ölkələrinə ixrac olunacaq. Burada aqrar mühəndislik, budama, şpalerlərin çəkilməsi və digər istiqamətlər üzrə qısamüddətli və peşəyönümlükursların təşkili, xəstəlik və zərərvericilərlə mübarizədə elmi-praktiki dəstəyin göstərilməsi, tarla məktəblərinin yaradılması, sort xüsusiyyətlərinin öyrədilməsi planlaşdırılır. Bununla yanaşı, yerli sortlardan ibarət gen banklarının formalaşdırılması, invitro şəraitində yetişdirilən tinglərdən ibarət bağların yaradılması, nümunəşərabların istehsalı və təşviqi, şərab kolleksiyalarının formalaşdırılması da diqqət mərkəzindədir.

Məlumdur ki, Azərbaycan üzüm istehsalına görə ötən əsrin 70-80-ci illərində ulu öndər Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə sovet məkanında aparıcı respublikalardan biri olub. Ölkəmizdə 600-ə qədər aborigen və introduksiya olunmuşüzüm sortları becərilib və bunlardan təxminən 400-ü yerli üzüm sortlarıdır. Buna misal olaraq Ağşanı, Qara şanı, Mədrəsə, Meysəri, Təbrizi və digərlərini göstərmək olar. Hazırda ölkədə yerli üzüm sortlarından daha məhsuldar və yerli şəraitə uyğun 38 üzüm sortu geniş yayılıb və onlar sahibkarlıq subyektləri tərəfindən becərilir. Onu da deyək ki, 2020-ci ildə ölkədə 208 min tondan çox üzüm istehsal olunub. Bu da 2019-cu il ilə müqayisədə 3.1 faiz çoxdur. **Bunun nəticəsində "Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı" (2004-2008-ci illər) təsdiq edildiyi vaxtdan ötən 18 il ərzində ölkəmizin sosial-iqtisadi inkişafında mühüm uğurlar əldə olunub, iqtisadiyyatın bütün sahələrində dinamik artım qeydə alınıb. Təkcə birinci proqramın əhatə etdiyi 5 ildə 27,5 mindən çox yeni müəssisə açılıb, 547,5 min daimi yeni iş yeri yaradılıb, yoxsulluğun səviyyəsi 13,2 faizədək azalıb. Ümumi daxili məhsulun real həcmi 2,6 dəfə, qeyri-neft sektorunda məhsul istehsalı 1,8 dəfə artıb. Sənaye istehsalı 2,5 dəfə, kənd təsərrüfatının ümumi məhsulu 25,2 faiz yüksəlib, əhalinin gəlirləri 4 dəfə çoxalıb.** Bu dövrdə həyata keçirilən ardıcıl tədbirlər qeyri-neft sektorunun davamlı inkişafına, yeni müəssisələrin və iş yerlərinin yaradılmasına, regionlarda kommunal xidmət və sosial infrastruktur təminatının həcmünün və keyfiyyətinin yüksəlməsinə təkan verib. Reallaşdırılan genişmiqyaslı layihələr sahibkarlıq mühitinin daha da yaxşılaşmasına, iqtisadiyyata investisiya qoyuluşlarının artmasına, əhalinin məşğulluq səviyyəsinin yüksəlməsinə və yoxsulluğun azalmasına önəmli təsir göstərib.[7]

Birinci regional proqramın icrası dövründə ümumi istehsal gücü 1000 meqavatdan çox olan 9 elektrik stansiyası inşa edilib, qazlaşdırmanın səviyyəsi 85 faizə çatdırılıb. Bu müddət ərzində 8 rayona qaz verilib, 13 illik fasilədən sonra Naxçıvan Muxtar Respublikası qazla təmin olunub. Eyni zamanda kənd təsərrüfatının inkişafı da diqqət mərkəzində saxlanılıb. Fermerlərə güzəştli şərtlərlə gübrə verilməsinə məhz bu illərdə başlanılıb. Meliorasiya tədbirlərinə diqqət artırılıb, suvarılan torpaqların sahəsi genişləndirilib. Nəticədə taxıl və digər kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalında artım qeydə alınıb.

Birinci regional proqramın uğurlu icrası sosial sahənin də inkişafına mühüm təsir göstərib. Bu istiqamətdə infrastrukturun yaradılması diqqətdə saxlanılıb. Beş il ərzində minimum əməkhaqqı 8,3 dəfə, minimum pensiya 4 dəfə artırılıb. Eyni zamanda, 1600 məktəb tikilib, yüzlərlə tibb ocağı istifadəyə verilib. Onlardan 8-ni yüksək standartlara cavab verən müalicə-diaqnostika mərkəzi təşkil edib. Həmin dövrdə, eləcə də 10-dan çox olimpiya idman kompleksi və digər qurğular istifadəyə verilib. Bütün

bunlar ökdə iqtisadiyyatın diversifikasiyasına və onun dünya təsərrüfat sisteminə səmərəli inteqrasiyasına, infrastruktur və kommunal xidmətlərin səviyyəsinin daha da yaxşılaşdırılmasına, əhalinin həyat səviyyəsinin davamlı olaraq yüksəldilməsinə nail olunub. Respublikada qeyri-neft sektorunun davamlı inkişafı, yeni müəssisələrin və iş yerlərinin yaradılması, sahibkarlıq mühitinin daha da yaxşılaşdırılması, əhalinin məşğulluq səviyyəsinin artırılması, yoxsulluğun azaldılması ilə bağlı həmiyyətli nailiyyətlər əldə edilib. [8]

Keçən il ərzində regionlarda yüzrlə müasir müəssisə, yeni istehsal sahələri yaradılıb, daxili tələbatın ödənilməsində yerli məhsulların payı əhəmiyyətli dərəcədə artıb, ixrac imkanları genişləni. Sumqayıt Kimya Sənaye Parkında iki müəssisənin – “Azərsulfat” MMC-nin sulfat turşusu istehsalı, “Glassica” QSC-nin şüşə tara məhsullarının istehsalı zavodlarının təməli qoyulub, “Azerfloat” QSC-nin termoformasiya metodu ilə vərəqəşüşə istehsalı müəssisəsinin açılışı reallaşıb. Sumqayıt Kimya Sənaye Parkının 17-ci rezidenti olan “Azmonbat” MMC-nin istifadə müddəti bitmiş qurğusun turşulu akkumulyator batareyalarının utilizasiyası aparılacaq müəssisəyə istifadəyə verilib. Bütün bunlarla bərabər, Hacıqabul Sənaye Məhəlləsinin açılışı gerçəkləşib, məhəllənin rezidenti olan “Azərmaş” zavodu, tikinti materialları üçün avadanlıqların, yüngül tara və plastik su qablarının istehsalı müəssisələri işə salınıb. Hacıqabulda “Azərsun Şamaxı Aqropark” və “Agro Dairy” MMC-nin aqroparkı istifadəyə verilib. Naxçıvanda “Azərxaça” ASC-nin muxtar respublika filialı fəaliyyətə başlayıb. Şamaxıda Üzüm Tingçilik Mərkəzinin açılışı mərasimi keçirilib. Qubada qablaşdırma vasitələrinin istehsalı müəssisəsi işə salınıb.

Yuxarıda sadalananlarla bərabər, 2021-ci ildə Abşeron Rayon Mərkəzi Xəstəxanasının yeni binası, DOST Mərkəzi, Naxçıvan Beynəlxalq Hava Limanının yeni uçuş-enmə zolağı, Naxçıvan Qarnizonu Mərkəzi Hospitalı, Naftalan Mərkəzi Sanatoriyası, Naftalan şəhərində 200 yerlik körpələr evi-uşaq bağçası, Bərdə Peşə Liseyi, Goranboy Olimpiya İdman Kompleksi, Sumqayıt Məhkəmə Kompleksi, İsmayılıda Uşaq və Ailələrə Dəstək Mərkəzi, Şamaxıda Yaradıcılıq Mərkəzi, Şamaxı şəhər stadionu, Şamaxıdakı Pirsaat Baba ziyarətgah-məscid kompleksi, rayondakı akademik Heydər Hüseynov adına Çarhan kənd tam orta məktəbinin yeni binası, Quba İstirahət, İdman, Təlim və Tədris Kompleksi və digər obyektlərin açılışı mərasimləri keçirilib.

Prezident İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə ötən bir ildə Qarabağın və Şərqi Zəngəzurun bərpasına göstərilən diqqət Qarabağ və Şərqi Zəngəzura yeni nəfəs gətirməklə yanaşı, bu bölgələrin tərəqqisi üçün yeni imkanlar açıb, yeni vəzifələr müəyyənləşdirib. Elə bunun nəticəsidir ki, Vətən müharibəsində parlaq qələbəmizlə işğalçıdan xilas olunan ərazilərimizdə qısa zamanda genişmiqyaslı bərpa-quruculuq layihələri həyata keçirilib. Məsələn, 2021-ci ildə Böyük qayıdışa ciddi hazırlıq işləri görüldü. Zəngilanın Ağalı kəndində Azərbaycanda ilk dəfə “Ağıllı kənd” layihəsi sürətlə həyata keçirilib. Təməli dövlətimizin başçısı tərəfindən qoyulan layihənin icrası ilə bağlı 110 hektardan çox ərazidə tikinti işləri aparılıb. İnnovativ tikinti materiallarından yararlanmaqla tam izolyasiya olunan 200 fərdi ekoloji evin, ikimərtəbəli 4 qeyri-yaşayış binasının, 360 şagird yerlik məktəbin və 60 yerlik uşaq bağçasının inşası davam etdirilib.

2021-ci ildə Füzuli Beynəlxalq Hava Limanı, Suqovuşan, Laçın, Füzuli, Qubadlı, Zəngilan və Cəbrayılda elektrik stansiyaları istifadəyə verilib. Şuşada bir çox tarixi-mədəni abidələr bərpa edilib, şəhərdə yaşayış məhəlləsinin, Radio-Televiziya Yayım Stansiyasının, Mərkəzi Xəstəxananın, Daşaltı məscidinin təməli qoyulub. Bütün bunlarla bərabər, Ağdam, Füzuli, Cəbrayıl şəhərlərinin bərpasının təməli daşı qoyulub, digər şəhərlərimizin işə baş planının hazırlanmasına başlanılıb. Həmçinin Ağdamda sənaye parkının, Cəbrayılda “Araz Vadisi İqtisadi Zonası” sənaye parkının, Zəngilan və Laçında Beynəlxalq Hava limanlarının, Hadrut qəsəbəsində yeni məscidin və digər infrastruktur obyektlərinin təməlqoyma mərasimləri keçirilib.

Qeyri-neft sektorunun davamlı inkişafının təmin edilməsi, sahibkarlıq fəaliyyətinin genişləndirilməsi, məşğulluq səviyyəsinin artırılması ölkəmizdə həyata keçirilən iqtisadi-siyasətin əsas prioritetlərindən biridir. Sənaye parklarının yaradılması isə bu məqsədlərə nail olmaq üçün əhəmiyyətli mexanizmdir.

Regionların davamlı sosial-iqtisadi inkişafının mövcud problemləri.

Aparılan iqtisadi islahatlar nəticəsində, hazırda ölkəmizdə 5 sənaye parkı - Sumqayıt Kimya, Pirallahı, Mingəçevir, Qaradağ, Balaxanı sənaye parkları fəaliyyət göstərir. İqtisadiyyatın inkişafına, ixrac potensialının artırılmasına, rəqabətqabiliyyətli məhsul istehsalına önəmli töhfə verən sənaye parklarının

sırasına “Ağdam Sənaye Parkı” və “Araz Vadisi İqtisadi Zonası” Sənaye Parkı da qoşulur. Beləliklə, bu gün respublikada 7 sənaye parkı var.

Ağdam Sənaye Parkı investorların cəlb edilməsi, yeni iş yerlərinin açılması, bölgədə iqtisadi gücün yenidən bərqərar olması, müasir çağırışlar nəzərə alınmaqla sənayenin modernləşdirilməsi baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Parkın yaradılması ilə sənayenin innovasiyalar əsasında inkişafını təmin edəcək imkanlar formalaşır.

Bu gün Ağdam Sənaye Parkına sahibkarlar tərəfindən böyük maraq göstərilir. Artıq 2 sahibkara sənaye parkının rezidentliyi statusu verilməsi də bunun bariz ifadəsidir.

İqtisadiyyat Nazirliyinin məlumatında bildirilir ki, müxtəlif çeşiddə sintetik xalçaların istehsalı ilə məşğul olacaq “Dadaş-N” MMC-nin Ağdam Sənaye Parkında 2 hektar ərazidə fabrik inşa edəcəyi planlaşdırılır. Investisiya dəyəri 9,5 milyon manat olan layihəçərçivəsində il ərzində 1 milyon kvadratmetrdən çox xalça istehsalı, 60 nəfərin daimi işlə təmin edilməsi nəzərdə tutulur. Hazırda Ağdam Sənaye Parkında tikinti-quraşdırma işləri mərhələli şəkildə davam etdirilir. Parkın 74,13 hektar ərazisində topoqrafik planlama işləri artıq yekunlaşdırılıb. Ərazidə dağılmış tikililərin geometrik ölçüləri müəyyən edilib və buradan daşınması nəzərdə tutulan tullantıların həcmi dəqiqləşdirilib. Bundan başqa, yanvar ayının 26-dan etibarən Sənaye Parkında mühəndis-geoloji tədqiqat işlərinə də başlanılıb. Geoloji-tədqiqat zamanı obyektin ərazisində suxurların tərkibi və litoloji təsviri, qruntun fiziki və mexaniki xüsusiyyətləri müəyyən ediləcək. Ağdam şəhərinin konsepsiyasına uyğun olaraq, Sənaye Parkının meşə zolağının salınması istiqamətində də işlər davam etdirilir və suvarılmasında tamamilə “yaşıl enerji”dən istifadə olunur. Belə ki, Ağdam Sənaye Parkının sosial zonasında quraşdırılmış Azərbaycan istehsalı olan günəş panelləri və batareyaları suyun damlama suvarma sistemi vasitəsilə paylanması üçün tələb olunan elektrik enerjisini təmin edir. Ümumiyyətlə, Ağdam Sənaye Parkında sosial zonanın işıqlandırılmasında da tam olaraq günəş enerjisindən qidalanan panellərdən istifadə edilir. Eyni zamanda, gələcəkdə Sənaye Parkının elektrik təminatında da günəş enerjisindən istifadə edilməsi planlaşdırılır.

Bu dövrdə sənaye parklarının yaradılmasının əsas məqsədi innovativ və yüksək texnologiyalar əsasında rəqabət qabiliyyətli sənaye istehsalının inkişafına, xidmətlərin göstərilməsi üçün münbit şəraitin yaradılmasına və bu sahədə sahibkarlığın dəstəklənməsinə nail olmaqdır. Eyni zamanda, ölkənin yerli və xarici investisiyalar üçün əlverişliliyinin artırılması, əmək qabiliyyətli əhəlinin istehsal sahəsində məşğulluğunun artırılması kimi məsələlər də qarşıda mühüm vəzifələr kimi durur. Azərbaycanın sənaye parklarında yüksək nəticələrə nail olmaq üçün rezidentlərin səmərəli fəaliyyəti məqsədilə hər cür şərait yaradılıb, vergi və gömrük sahəsində stimullaşdırıcı tədbirlər tətbiq edilib. Belə ki, sənaye parklarının rezidentləri qeydiyyatla alındıqları tarixdən 7 il müddətində əmlak, torpaq, gəlir və ya mənfəət vergilərindən, istehsal məqsədilə idxal etdikləri texnikanın, texnoloji avadanlıqların və qurğuların idxalı zamanı ƏDV-dən və gömrük rüsumlarından azad olunublar. Bundan başqa, sənaye parklarında dövlət vəsaiti hesabına müasir infrastruktur yaradılıb, sahibkarların vəsaitlərini investisiya qoyuluşuna yönəltmələri təmin edilib. Qarabağ və Şərqi Zəngəzurun dirçəlməsində də sənayeləşmə siyasətinə mühüm önəm verilir. Başqa sözlə, işğaldan azad edilmiş ərazilərimizdə sənaye parklarının yaradılması və parklara investisiya cəlb olunması bölgənin resurslarından, həmçinin iqtisadi imkanlardan yararlanmaqla Qarabağın ölkə iqtisadiyyatına səmərəli reintegrasiyasına əlavə stimulaşdırır. Qarabağ və Şərqi Zəngəzurdə sənayeləşmə prosesinin mərhələli şəkildə aparılacağı nəzərdə tutulur. Abadlıq və quruculuq işlərinin həyata keçirilməsi üçün ilkin mərhələdə tikinti şirkətləri prosesə qoşulur. Nəzərə alsaq ki, əhali tezliklə işğaldan azad edilmiş ərazilərə qayıdacaq, belə olan halda, onların ərzağa olan tələbatının təmin edilməsi xüsusi diqqətdə saxlanılır. Bu baxımdan, növbəti mərhələdə kənd təsərrüfatı məhsullarının emalı, yüngül və qida sənayesinin formalaşdırılması prosesi həyata keçiriləcək.

2021-ci il iyulun 7-də Prezident İlham Əliyev tərəfindən imzalanan fərmana əsasən, respublikamızın ərazisi 14 iqtisadi rayona bölündü. Məlum olduğu kimi, ölkəmizdə şəhər və rayonların inkişafının təmin edilməsi, heç bir regionun diqqətdən kənar qalmaması üçün qəbul edilən Regionların Sosial-İqtisadi İnkişafı Dövlət proqramı uğurla davam etdirilir. Bu istiqamətdə görülən işlər təkcə işğaldan azad edilən ərazilərimizi deyil, ümumilikdə bütün respublikanı əhatə edir. Belə ki, əhaliyə göstərilən xidmətin keyfiyyətinin artırılması üçün davamlı tədbirlər həyata keçirilir, yeni iş yerləri yaradılır, biznes və investisiya mühiti yaxşılaşdırılır, eləcə də rayon və şəhərlərimiz bərpa olunur, yenidən qurulur. Təbii ki,

bütün bunlar əhalinin rifah halının yaxşılaşdırılmasına gətirib çıxarır. Ölkəmizdə davamlı olaraq həyata keçirilən islahatlar respublikamızın həm iqtisadi, həm də hərbi potensialını gücləndirmiş, II Qarabağ müharibəsindəki qələbəmizi şərtləndirmişdir.

Məlum olduğu kimi, hazırda işğaldan azad edilmiş ərazilərimizdə yenidənqurma-bərpa işləri davam etdirilir. Otuz il müddətində torpaqlarından didərgin düşən xalqın öz ata-baba yurduna qayıdışını sürətləndirmək üçün davamlı işlər görülür, zəruri infrastruktur layihələri həyata keçirilir. Bu mənada qeyd edilməli ən önəmli məsələlərdən biri də, həmin ərazilərin geniş vəçoxşaxəli iqtisadi potensialının olmasıdır. Beləliklə, bütün bunlar respublikada, torpaqlarımızın işğaldan azad edilməsindən sonra yeni iqtisadi rayonlar bölgüsünün aparılmasını vacib edirdi.

Yeni bölgüyə əsasən yaradılan iqtisadi rayonlardan biri də Şərqi Zəngəzurdur. Bu iqtisadi rayonun ərazisi Vətən müharibəsinə qədər bütünlüklə işğal altında idi. İqtisadi rayona Zəngilan, Qubadlı, Cəbrayıl, Laçın və Kəlbəcər rayonları daxildir.

Qeyd edək ki, regionda əlvan metallurgiya sahəsinin inkişafı üçün güclü potensial mövcuddur. Belə ki, burada qızıl, civə, mərmər, xronit, perlit, xromit eləcə də, üzük tikinti daşı olan koral kimi bir sıra faydalı qazıntı ehtiyatı var.

Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonu həm də coğrafi mövqeyinə, tarixi abidələrinə görə turizm bölgəsinə çevrilmək potensialı vəd edir. Burada İstisu, Minkənd, Tutqunçay kimi mineral bulaqlar, iqlim-balneoloji şərait, dağ meşələri kurort, eləcə də rekreasiya mərkəzləri kimi istifadə oluna bilər.

Kəlbəcər rayonu sənaye əhəmiyyətli təbii ehtiyatlarla zəngindir. Rayon ərazisində 112,5 tonluq Söyüdlü Zod, 13 tondan çox Ağduzdağ və Tutqun qızıl yataqları mövcuddur. Bundan əlavə, böyük ehtiyatları olan Ağyataq, Levçay, Çorbulaq, Qamışlı və Ağqaya civə yataqları, 10941 min kubmetrlik Kilsəli tuf yatağı, 1312 min kubmetrlik ehtiyata malik olan, kərpic istahsalına yararlı Keçdək gil yatağı, 4473 min kubmetrlik Keçəldağ perlit yatağı, ümumi həcmi 2,2 milyon kubmetr olan 2 üzük daş yatağı, 2540 min kubmetrlik Çəpli qum-çınqıl yatağı, dekorativliyə malik 4 mərmər oniksi, nefroid yatağı, ehtiyatları 2337 ton olan 1 obsidian (dəvə gözü) yatağı, 1067 min kubmetrlik listvenit yatağı mövcuddur.

Zəngilan rayonu dağətəyi ərazidə yerləşir. Burada iqtisadiyyatın əsasını kənd təsərrüfatı təşkil edir. İşğaldan öncə burada 29 kolxoz, 1 arıçılıq təsərrüfatı, 4 kooperativ, 3 kəndli-fermer təsərrüfatı mövcud olmuşdur. Zəngilanda əkin üçün yararlı 35548 hektar torpaq var idi. Bu ərazinin 7204 hektarlıq hissəsində illik, 2667 hektarlıq hissəsində isə çoxillik bitkilər yetişdirilmişdir. 207 hektarı biçənəklər, 22837 hektarı isə otlar əhatə etmişdir. Əkin üçün istifadə edilən 7204 hektarlıq ərazidə taxıl, tütün, şəkər çuğunduru, kartof, bostan bitkiləri becərilmiş, meyvə və giləmeyvə bağları mövcud olmuşdur. Bundan əlavə, rayonda 2047 hektarlıq ərazidə üzüm lüklər var idi. Rayonda, həmçinin 12000 baş quş yetişdirmək gücünə malik 1 quşçuluq kompleksi fəaliyyət göstərirdi.[8]

Qubadlıda iqtisadiyyatın əsasını taxılçılıq, heyvandarlıq, tütünçülük, baramaçılıq və üzümçülük təşkil edir. İşğaldan əvvəl Qubadlı ərazisində 27-si mexanikləşdirilmiş 31 süd-əmtəə ferması mövcud olmuşdur. Rayon ərazisində 2 üzümün ilkin emalı, asfalt zavodları, inkubator-quşçuluq fabriki, balıq yetişdirmə vətəgəsi, daş karxanası və mərmər sexi fəaliyyət göstərirdi.

Laçında da iqtisadiyyatın əsasını heyvandarlıq, bitkiçilik təşkil edirdi. Burada arıçılıq, bağçılıq və bostançılıq sahələri üçün geniş imkanlar var idi. İşğala qədər Laçında 40211 baş qara mal, 244 min baş davar, 44235 arı ailəsi, 1470 hektar meyvə ağacları sahəsi mövcud idi. Laçın rayonunda 3438 sahədə taxıl becərilirdi. Ümumi əhalinin (36,1 min) 29,5 min nəfəri kənd təsərrüfatı sahəsində çalışırdı. Bunlarla yanaşı, rayonda yağ-pendir, konserv zavodu, ət tədarükü və qəbulu məntəqəsi, yun və gön dəri qəbulu müəssisəsi, kimya birliyi, tikinti materialları istehsalat birliyi, ağac emalı sənayesi, yol-tikinti quraşdırma idarəsi Sumqayıt alüminium və maşınqayırma zavodlarının filialları, yüngül sənaye və yerli sənaye kombinatları, iki ədəd asfalt zavodu, beton zavodu, texniki təchizat birliyi, suvarma sistemləri idarəsi, 23 tikinti idarəsi, mərmər, əhəng, pemoksol və toxuculuq sexləri, iki ədəd daş karxanası, avtonəqliyyat müəssisəsi, təhsil, səhiyyə, mədəniyyət, ticarət, ictimai iaşə, rabitə, kommunal müəssisələri və digər idarə müəssisələr fəaliyyət göstərirdi.[8]

Bütün bunlar Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonunun iqtisadi potensialından xəbər verir. Bu ərazinin işğaldan azad edilməsi ölkə iqtisadiyyatı üçün çox böyük əlavə imkanlar açır. Ümid edirik ki, yaxın gələcəkdə

işğaldan azad edilən ərazilərimizdə mövcud olan imkanlar sayəsində respublika üzrə iqtisadiyyatımız daha da inkişaf edəcəkdir.

Şərqi Zəngəzur bölgəsinin Cəbrayıl və Qubadlı rayonları taxılçılıq, üzümçülük, tütünçülük üzrə ixtisaslaşmışdır. Belə ki, qeyd edilən rayonların ərazisində bolsulu çayların olması imkan verir ki, əkinçilik və heyvandarlıqda səmərəli nəticələr əldə edilsin. Məsələn, Cəbrayıl rayonunun ərazisində işğaldan əvvəl iki suvarma kanalı aqrar sahənin intensiv inkişaf etməsini təmin edirdi. Bundan əlavə yayı isti, qışı mülayim keçən bölgədə otlaq sahələrinin geniş olmasına görə heyvandarlıq inkişaf etdirilə bilməmişdir. Təbii ki, bölgənin inkişafı üçün müəyyən analizlər aparılmışdır. Yalnız Qubadlı rayonunda tütünün intensiv üsulla becərilməsi ilə istehsalın 2 min tona çatdırılması planlaşdırılır. Bu da nəticədə respublikada tütün istehsalının təqribən 25-27%-nin bu rayon hesabına təmin edilməsinə şərait yaradacaq. Bu rayonda taxılçılıq üçün mühüm potensial vardır. Belə ki, 1985-1988 –ci illər ərzində 3,6 min hektar əkin sahəsindən 7-8 min ton taxıl biçilmişdir. Bu göstəricilər əsasında ilkin proqnoz kimi 2025 –ci ilə qədər Qubadlıda taxıl istehsalının 32 min tona çatdırılacağı gözləniləndir. Əsasən Qubadlı və Cəbrayıl kimi rayonlarda məhsuldar torpaqlar sayəsində əkinçiliyə geniş imkanlar vardır. Şərqi Zəngəzur bölgəsinin digər rayonları olan Laçın və Kəlbəcərdə iqlimi, relyefi və digər şəraiti ilə heyvandarlıq üçün əlverişlidir. Kəlbəcər rayonunda işğaldan əvvəl 38 min baş iribuynuzlu və 100 minə qədər xirdabuynuzlu heyvan vardı. Ət və süd istehsalı müvafiq olaraq, 35.870 və 16.272 ton təşkil edirdi. Təsəffü ki, işğal edilməsi nəticəsində potensialından istifadə edilə bilmədi. Artıq rayon işğaldan azad edilib və önmüzdəki 4 il ərzində 57 min baş iribuynuzlu və 164 min baş xirdabuynuzlu mal-qaranın bəslənməsi ilə heyvandarlığın 3,6 %-lik artım təyin edilə biləcək. Digər dağlıq rayon olan Laçında taxılçılıq, heyvandarlıq, tütünçülük üçün perspektiv vardır. Ən son hesablara əsasən Laçında taxıl üzrə maksimum məhsuldarlıq 8,5 sen/ha olmuşdur. Hal hazırda Cəbrayıl, Zəngilan kimi rayonlara xarici investorların cəlbı prosesi də həyata keçirilir. Belə ki, Zəngilanda “Ağıllı kənd” konsepsiyası pilot layihə əsasında həyata keçiriləcəkdir. “Ağıllı kənd” sisteminin qurulması təşəbbüsü məhsuldarlığın artmasına müsbət təsir göstərəcək. Belə ki, su resurslarından qənaətlə istifadə olunması, müasir suvarma sistemlərinin istifadəsi və məhsul yığım prosenin müasir texnologiya ilə aparılması kimi proseslər həyata keçirilə biləcək. Böyük Qayıdış proqramının icrası prosesində aqrar sektora tətbiq edilən innovativ yanaşmanın mühüm rolu olacaqdır. Müasir texnologiyaların tətbiq edilməsi, fermerlərin Qarabağda təsərrüfat fəaliyyətinə təşviqi sayəsində biz bu nəticəyə yaxın 5 il ərzində nail ola biləcəyik.

Bu bölgədə yeni yaradılan digər iqtisadi rayon isə Qarabağdır. Bu bölgəyə Şuşa, Ağdam, Fizuli, Xocavənd, Xocalı, Bərdə rayonları və Xankəndi şəhəri daxildir. Qarabağ regionu əkinçilik, bitkiçilik, meyvəçilik inkişafı üçün iqlim, hidro ehtiyatlar və məhsuldar torpaqlar kimi müsbət amillərə malikdir. Suqovuşan, Xudafərin və Sərsəng su anbarları, Ağdamkənd, Vəlvələçay kimi su resursları əsas hidro ehtiyatlarıdır. Əkin torpaqlarının suvarılmasında və əhalinin təsərrüfatçılıqla məşğul olmasında böyük əhəmiyyət kəsb edir. Əvvəllər Sərsəng su anbarı Tərtər, Ağdərə, Bərdə və Ağcəbədi rayonlarında 100 min hektara yaxın əkin torpaqlarının suvarılmasını təmin edirdi. Hal hazırda Azərbaycan Respublikası prezidentinin Araz çayı üzərində “Xudafərin” hidro qorşağı inşası və istismarı haqqında İranla gəldiyi razılıq su və elektiriklə qəbul olunmasında rol oynayacaqdır. Belə ki, ildə 368 million kv/saat elektirik enerjisi istehsal ediləcək.[7]

Regional inkişaf Dövlət Proqramı icrası ilə bağlı son illər digər rayonlarda kənd təsərrüfatının inkişafına xüsusi diqqət yetirilir. Belə ki, Astara rayonunda yetişdirilən kənd təsərrüfatı məhsulunun faktiki qiymətlərlə ümumi dəyəri 87 million 259 min manat təşkil edib. Bunun 41 million 896 min manatı heyvandarlıq, 36 million 363 min manatı isə bitkiçilik məhsullarının payına düşüb. Ümumiyyətlə Astarada fərdi təsərrüfatlar istisna olmaqla, fermerlər və sahibkarlar tərəfindən yeni inovativ üsulların tətbiqi ilə 200 hektar intensiv, subtopik və sitrus meyvə bağları salınıb. Ərçivan qəsəbəsindəki 40 hektarlıq sitrus bağı bu sıradandır. Türkiyəli mütəxəssislərin iştirakı ilə təsərrüfatda 10 hektar sahədə “Miaqava” sortu yapon pırnığı tinqləri ən yeni üsulla əkilmişdir.

2021-ci il noyabr ayında Avropa İttifaqının Lənkəran, Astara iqtisadi rayonuna dəstəyi proqramına start verilmişdir. Bu münasibətlə keçirilən tədbirdə iqtisadiyyat və Kənd Təsərrüfatı Nazirliklərinin, Avropa İttifaqının, Azərbaycan nümayəndəliyinin, BMT-nin İnkişaf Proqramının nümayəndələri ilə bərabər və Astara rayon İcra hakimiyyətinin iştirakı ilə bu proqramın əhəmiyyəti vurğulanıb. Bildirilib ki, rayona texniki yardım, sanitariya və fitosanitar tədbirlərin gücləndirilməsi üzrə tıvınıq və meyvə-tərəvəz sektorunda, əməkdaşlıq və modernləşmənin təşviqi qrant layihələri icra olunur. Bu layihənin dəyəri 5

million avrodur, icra müddəti 38 aydır. Burada əsas məqsəd regional ərazi planlaşdırılma sisteminin təkmilləşdirilməsi, meyvə-tərəvəz sektorunda müasir yerli iqtisadi və icma əməkdaşlıq mərkəzi şəbəkəsinin yaradılması və əlavə dəyərin artırılmasından ibarətdir.

NƏTİCƏ

Azərbaycan respublikasında aparılan dərin iqtisadi islahatlar şəraitində, regionların davamlı iqtisadi inkişafının sürətləndirilməsi, o cümlədən işğaldan azad olunmuş ərazilərin bərpası onların regionunun xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla, daha dolğun ərtaflı öyrənməli, çox vacib və uyğun layihələr, proqramlar əsasında reallaşdırılmalıdır. Bunun üçün bu sahəni dərinlən bilən mütəxəsislərdən səmərəli istifadə edilməlidir. Bununla yanaşı olaraq, post münaqişə ərazilərinin bərpası və inkişafı üzrə layihələr işlənməli, müvafiq dövlət orqanları tərəfindən razılaşdırılmaqla, məcburi köçkünlərin böyük qayıdışının təşkili üçün alınmış ərazilərin hazırlanması, habelə qrafik tərtib olunmaqla, mühüm tədbirlər görülməli, regionlarda xüsusi ilə inistirsional baza formalaşdırılmalı, eyni zamanda regionların davamlı sosial-iqtisadi inkişafı üzrə maliyyə təminatı mexanizmləri və istər yerli, istər xarici investisiyaların cəlbi mühütü yaradılmalı, bu istiqamətdə beynəlxalq əməkdaşlıq strategiyası, xüsusilə xarici investorların cəlbi üzrə daha effektiv mexanizmlərin işlənilməsi hazırlanmalı, vətən müharibəsi nəticəsində işğaldan azad edilmiş ərazilərin bərpası və inkişafı proseslərinə cəlb edilmiş istər yerli, istərsə də xarici şirkətlər regionların davamlı sosial-iqtisadi inkişafında istehsal- satışı fəaliyyətlərində şəffaf və stimullaşdırıcı beynəlxalq standartların prinsiplərinə uyğun biznes mühitinin təmin olunmasına uyğun tədbirlər görülməlidir. Bütün bunlar regionlarda, davamlı sosial-iqtisadi inkişafın sürətləndirilməsini təmin edəcəkdir.

ƏDƏBİYYATLAR

1. “Azərbaycan 2030 : Sosial iqtisadi inkişafa dair milli prioritetlər” 2021 Bakı.
2. “Azərbaycan Respublikası regionlarının 2019-2023-cü illərdə sosial-iqtisadi inkişafın dövlət proqramı” 2019 Bakı
3. Ахметов Д.К. Проблемы устойчивости социально-экономического развития региона. Москва : институт экономики. РАН, 2000, 295с
4. Hacıyev F.Ş “İdarəetmə təhlili” 2020 dərslik s320 Bakı.
5. “Xalq” qəzeti 6 fevral 2022-ci il
6. <https://www.economy.gov.az>
7. <https://www.stat.gov.az>
8. <https://www.ereforms.gov.az>
9. https://www.respublica-news.az/news/dunya_iqtisadi_formunun-baki-toplantisi-da-davamlı-iqtisadi-inkisaf-genis-regional-emekdasliq

**MÜASİR İQTİSADİYYATDA DÖVLƏT-ÖZƏL TƏRƏFDAŞLIĞININ FORMALAŞMASI
- RƏQƏMSAL İQTİSADİYYATIN MÜSBƏT TƏSİRİ**

Hüseynova Leyla Eldəniz qızı

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

ORCID ID: 0000-0002-3553-1472

Dos. Həmidov Həmid İnsaf oğlu

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Açar sözlər: dövlət-özəl əməkdaşlığı, rəqəmsal iqtisadiyyat, texnoloji tərəqqi.

Ключевые слова: государственно-частное партнёрство, цифровая экономика, технологическое развитие.

Key words: public-private partnership, digital economy, technological development.

XÜLASƏ

Məqalədə, müasir iqtisadiyyatda dövlət-özəl tərəfdaşlığın formalaşmasına rəqəmsal iqtisadiyyatın təsirindən bəhs edilir. Məqalədə əsaslandırılır ki, texnoloji nizamı dəyişmədən, elmi-texniki inkişafa tam uyğunlaşmadan heç bir ölkənin sosial-iqtisadi inkişafı üçün strateji imkanları genişləndirmək mümkün olmaz.

Bu gün informasiya texnologiyaları sahəsində böyük irəliləyişlər var. İnformasiya-kommunikasiya texnologiyaları (İKT) dünyada böyük transformasiyaya başlamışdır. Bu transformasiyanın təsirləri bütün sektorlarda özünü göstərməyə başlayıb, həm iqtisadiyyata, həm də cəmiyyətə təsir edərək inkişafa təkan verir. Rəqəmsallaşmış iqtisadiyyatın iş tərzimizi, yaşayış tərzimizi və qlobal cəmiyyəti kökündən genişləndirəcəyi və dəyişdirəcəyi gözlənilir. Hazırda görülən bu işlər dəyişikliyi sürətləndirməkdir, lakin müxtəlif platformalarda baş verən dəyişikliklərin dəqiq tərifini vermək çox çətinidir. Bütün bu dəyişən iqtisadiyyatı “yeni iqtisadiyyat” adlandırma bilərik. Bu gün elektron iqtisadiyyat, informasiya iqtisadiyyatı, post-sənaye cəmiyyəti və ya 4-cü sənaye inqilabı kimi də adlandırılan bu yeni nizam təkcə cihazlar və İKT ilə bağlı deyil, həm də insanlara və cəmiyyətlərə birbaşa təsir edən bir nizamdır.

Əslində, internetin həyatımıza daxil olması və İKT ilə baş verən dəyişiklik yavaş-yavaş bütün iqtisadiyyatı formalaşdırmağa başlayır və bunun məşğulluğa çox güclü təsirləri olacağı düşünülür. Bu yeni iqtisadiyyatın müxtəlif sosial siyasət alətləri ilə tənzimlənməsi zərurəti diqqəti cəlb edir. İKT ilə dəyişiklik çox sürətlidir və gələcəkdə bu dəyişikliklə ayaqlaşmağın daha çətin olacağı düşünülür.

İqtisadi sahə həm də sosial sahənin bir hissəsi olduğundan, iqtisadiyyatda yeni nəzəriyyə və konsepsiyaların meydana çıxacağı gözlənilir. Bu gün bilik və texnologiyanın istehsal faktoru əhəmiyyətinin artması; xərcləri azaldan inkişaf sərəməliliyin artırılması-azalan xərc şərtlərinin nəzərdən keçirilməsinə istiqamət verir. Yüksək ilkin investisiya xərclərinin və texnologiyaya artan ehtiyacın inhisarçılıq meyllərini artıracağı ilə bağlı narahatlıqlar var. Bütün bu böyük transformasiya zamanı dövlətin iqtisadiyyatda rolu və çəkisinin artması təəccüblü olmayacaq.

Son illərdə iqtisadi və sosial tərəqqinin tətikçisi kimi önə çıxan rəqəmsal iqtisadiyyat anlayışı, bu informasiya, informasiya sistemləri və kommunikasiyada baş verən dəyişikliklər kimi müəyyən edilir. Rəqəmsal iqtisadiyyat - buraya virtual pul, e-ticarət, onlayn proqram mağazaları, internet reklamı və 3D çapdan istifadə kimi bütün fəaliyyətlər daxildir (Brynjolfsson, Hitt-Yang, 2002). Rəqəmsal iqtisadiyyat əslində bütün bu anlayışları əhatə etdiyi üçün bütün bu anlayışlar yaxşı başa düşülməlidir. Elektron ticarət termini rəqəmsal iqtisadiyyat termini ilə əvəz olunur, lakin rəqəmsal iqtisadiyyat e-ticarəti əhatə edən daha geniş bir anlayışdır.

İnformasiya cəmiyyətinin diskursuna görə, maddi istehsallar öz əhəmiyyətini itirib və hakimiyyəti ələ keçirmək istəyənlər informasiya istehsalına önəm verməlidirlər. Texnoloji yeniliklər və kompüter

texnologiyasında sürətli tərəqqi yeni istehlak sahələri yaratmışdır. Buna görə də, bu yeni sahələrdə hansı əmək və istismar formalarının obyektivləşdirildiyini təhlil etmək mühüm vəzifədir (Fuchs, 2015).

İndiki vaxtda İnternetdən istifadə getdikcə daha çox yayılmışdır. Ölkələrin statistikalarına nəzər saldıqda xüsusilə 16-24 yaş arası gənclərin internet istifadəsində çox daha aktiv olduğu görülür. Yaşlı 55-74 yaş qrupunda nisbətər daha aşağıdır.

O. Reilly (2005) tərəfindən müəyyən edilən web 2.2 adlı dövrlə, istifadəçilər məzmun istehsal etdikcə və bu məzmunlardan istifadə etdikcə Facebook, Twitter və Youtube kimi kommərsiya və sosial media platformaları yüksəlməyə başladı. İstifadəçi tərəfindən yaradılan məzmunun tez-tez müzakirə edildiyi bu dövrdə bu kommərsiya platformalarının sahiblik strukturları və qazanc əldə etmə mexanizmləri müzakirə olunmağa davam edir.

Hardt və Neqriyə (2008) görə, əmək informasiya iqtisadiyyatına keçid nəticəsində dəyişmişdir. Əməyin qeyri-maddiləşdirilməsi bu dəyişikliyin göstəricisidir. İstehsalın informatikləşməyə başladığı indiki sektorlarda daimi maddi əmək olmadığı üçün bu istehsalla bağlı əmək qeyri-maddi əməkdir.

İqtisadiyyatın rəqəmsallaşması dövlət-özəl əməkdaşlığı gücləndirmək baxımından informasiya sistemlərinin, virtual modellərin, açıq informasiya portallarının yaradılmasının özünəməxsus xüsusiyyətinə malikdir.

Ölkə iqtisadiyyatının müasir inkişafı mövcud problemlərin aradan qaldırılmasına elmi əsaslandırılmış və rəsonal yanaşma tələb edən reallıqların, iqtisadi inkişaf üçün potensial problemlərin və təhdidlərin həllinə əsaslanır.

Elmin inkişafı ilə həyatın bütün sahələrində informasiya texnologiyaları, ölkələrin iqtisadi sisteminin rəqəmsallaşması prosesi yenilənir. Artan qloballaşma şəraitində ölkələrin sosial-iqtisadi inkişafı üçün strateji imkanların genişləndirilməsi tam təminat tələb edir.

Elmi və texnoloji inkişafın qlobal tendensiyalarına uyğunluq, eləcə də əlavə dəyər yaratmaq prosesi texnoloji strukturda dəyişiklik olmadan mümkün deyil.

Demək olar ki, inkişaf vektorlarının yeni yaranan texnoloji rejimlərə doğru dəyişdirilməsi zərurəti və rəqəmsal texnologiyaların həyatın müxtəlif sahələrinə nüfuz etməsinin həyata keçirilməsi müasir dünyanın trendidir. Beləliklə, artıq 2022-ci ildə qlobal İP trafikinin həcmi xeyli artmış, dünya əhalisinin böyük bir qisminin internetə çıxışı qeydə alınmışdır.

Artıq 2000-ci illərdən başlayaraq müxtəlif ölkələr rəqəmsal texnologiyaları və proqramlara maraq göstərirlər. İnkişaf etmiş ölkələrdə strateji səviyyədə rəqəmsal iqtisadiyyatın inkişafına ciddi diqqət yetirilir.

Azərbaycanda rəqəmsal texnologiyanın inkişafı üçün bir çox işlər görülür. Rəqəmsal texnologiyaların inkişafı iqtisadiyyatın prioritet sektorlarına, özəl investisiyaların katalizatoru kimi infrastrukturun yaradılması üçün ilkin şərait yaratmışdır.

Rəqəmsal iqtisadiyyatın inkişafının hazırkı vəziyyəti məlumatların açıqlığının artırılması və mövcud rəqəmsal təcrübənin ümumiləşdirilməsindən istifadənin mövcudluğu istiqamətində inkişafı tələb edir.

Rəqəmsal iqtisadiyyatın inkişafı üçün sahələr (böyük və kiçik biznes müəssisələri, banklar, iqtisadi təhsilin verildiyi universitetlər, müxtəlif istiqamətli dövlət müəssisələri və s.) tədqiqatın əsas problemini müəyyən edir.

Hazırda ölkəmizdə dövlət-özəl əməkdaşlıq sahəsinin ardıcıl inkişafı müşahidə olunur. Dövlət-özəl əməkdaşlıq layihələrinin idarəetmə sisteminin təkmilləşdirilməsinə yönəlmiş dövlət siyasətinin həyata keçirilməsi ilə bağlı müddəaların formalaşdırılması problemlərinin öyrənilməsi hər zaman gündəmdə olan məsələlərdəndir.

Bir çox tədqiqatlarda dövlət-özəl əməkdaşlıqla bağlı, bir qisimdə isə rəqəmsal iqtisadiyyatla əlaqəli məlumatların olmasına baxmayaraq, onlarda rəqəmsallaşmanın aspektləri yoxdur. Dövlət-özəl əməkdaşlıqda rəqəmsallaşmanın vacibliyi bir çox məsələlərdə özünü göstərdiyi üçün tədqiqat ehtiyacını əvvəlcədən müəyyən edir.

Məqalənin məqsədi rəqəmsalda dövlət-özəl əməkdaşlığın inkişafının əsas problemlərini və xüsusiyyətlərini təqdim etməkdir ki, bu da müasir dövrdə onun çevrilməsinin mümkünlüyünü və zəruriliyini sistemli şəkildə dərk etməyə imkan yaradacaqdır.

Azərbaycan Respublikasının 2022-2026-cı illərdə sosial-iqtisadi inkişaf strategiyası və həmin strategiyanın bir fəslə rəqəmsal iqtisadiyyatın inkişaf etdirilməsinə həsr edilmişdir. Bu strategiya üzrə bir çox tədbirlər görülməli, görülən işlərdən biri rəqəmsal iqtisadiyyat üzrə strategiyanın hazırlanması və tətbiqidir. Bununla yanaşı tənzimləyici mexanizmlərin hazırlanması, dördüncü sənaye inqilabı texnologiyalarının tətbiqi üzrə tədqiqatların aparılması, növbəti illər ərzində bu texnologiyaların Azərbaycanda tətbiqinin daha da genişləndirilməsini təmin edə biləcək həm tədbirlərin, həm də tədqiqatların həyata keçirilməsidir.

Davamlı inkişaf müxtəlif alt sistemlərin uyğunlaşdırılmasına əsaslanır: sosial, iqtisadi, ekoloji və texnoloji inqilab üçün şəraitin yaradılmasına töhfə verən modelə mümkün keçid yollarının formalaşması üçün vektorların müəyyən edilməsi, tək-cə müasirlik deyil, həm də gələcək nəsillərin ehtiyacları ödəmək imkanlarını genişləndirmək üçündür. Lakin biliyə əsaslanan iqtisadiyyat kontekstində birgə planlaşdırma üçün strateji kompleks yanaşmanın işlənilib hazırlanması zərurəti rəqəmsal iqtisadiyyatda dövlət və özəl əməkdaşlığın siyasətinin düzgün irəliləməsinə kömək edəcəkdir.

Rəqəmsal iqtisadiyyatın elementlərinin, rəqəmsal iqtisadiyyata keçiddə məqsəd və vəzifələrin həyata keçirilməsinin xüsusiyyətlərinin, iqtisadiyyatın rəqəmsal məkana çevrilməsində dövlət və özəl əməkdaşlığın əhəmiyyəti də yüksək olacağı danılmazdır. Dövlət və özəl əməkdaşlıq əsasında texnoloji inkişafa dövlət dəstəyinin göstərilməsi üçün konkret sahələri müəyyən etmək, belə ki, xüsusilə, müqavilələrin və sazişlərin bağlanması üçün ən optimal şəraitin yaradılması bu sahədə dövlət idarəçiliyinin təkmilləşdirilməsini və mövcud maneələrin aradan qaldırılmasını tələb edir.

Xüsusilə rəqabət mühitində mövcud olanların sayının artması zamanı münasib şərait yaratmaq baxımından rəqəmsal xidmətlər və onların keyfiyyətinin yüksəldilməsi vacibdir. Bu zaman vacib olan müasir texnologiyalardan istifadə etmək, yeni cihazların istifadəsinə tələsməkdir.

Beləliklə, rəqəmsal iqtisadiyyata sürətli və uğurlu keçid üçün iqtisadiyyatın bölmələri üçün rəqəmsal sənayenin hərtərəfli dövlət tənzimlənməsi sisteminin yaradılması ən səmərəli olardı, o cümlədən:

- Rəqəmsal xidmətlərin göstərilməsi üçün tam hüquqi imkanların təmin edilməsi;
- Rəqəmsal sənayeyə dövlət dəstəyi tədbirləri sisteminin inkişafı çərçivəsində sənaye müəssisələrində rəqəmsal xidmətlərin tətbiqinin stimullaşdırılması istiqamətlərini hazırlamaq;
- Rəqəmsal iqtisadiyyatın bir sistem kimi yaradılmasını və inkişafını təmin etmək;
- Dövlət və özəl əməkdaşlıqda iştirak edən sənaye müəssisələrinə innovativ həllərin ötürülməsini təmin etmək.

Müasir iqtisadiyyat şəraitində dövlət investisiya siyasətinin inkişafı və təkmilləşdirilməsi prosesi həyatın bütün mühüm sahələrində şəxsi bizneslə qarşılıqlı faydalı dialoqun mövcudluğunu və razılığa gəlmək istəyini nəzərdə tutur.

Bu modelin effektiv inkişafının əsası ən səmərəli və inandırıcı olanı tapmaqdan və vəziyyətə uyğun arqumentlərin formalaşması, daimi yeniliklərin istehsalı və dövriyyəsi, münasibətdə ictimai marağın formalaşması, dövlət siyasətinin prioritetləri, məzmunu, məqsəd və vəzifələri kimi məsələləri nəzərə almaqdan ibarətdir.

Rəqəmsal transformasiyanın sənaye strategiyasının həyata keçirilməsi zamanı müştərilərə yönəlmiş yeni məhsulların və həllərin sürətlə yaradılması, sənayenin dəyişən ehtiyacları yüksək çevikliyi və uyğunlaşması sayəsində əhəmiyyətli faydalar əldə edilə bilər.

Rəqəmsallaşma strategiyasının effektivliyi əsasən rəqəmsal xidmətlərə yönəlmiş və dövlət-özəl əməkdaşlıq ilə maraqlanan inkişaf edən şirkətlər tərəfindən innovasiyaların tətbiqi üçün əlverişli şərait təmin edən rəqəmsal iqtisadiyyat ekosisteminin yaradılması ilə müəyyən edilir.

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanda layihələr effektiv həyata keçirildikdə dövlət-özəl əməkdaşlığı daha da güclənəcəkdir. Dövlət-özəl tərəfdaşlıq layihələrinin həyata keçirilməsi müvafiq hüquqi dəstək

olmadan və onun maliyyə mexanizminin prinsiplərinə riayət edilmədən mümkün deyil, buna görə də belə nəticəyə gəlmək olar ki, bu layihələrin həyata keçirilməsində özəl investisiyaların maliyyə mexanizminin təkmilləşdirilməsi problemi böyük ölçüdə həyata keçirilməlidir. Əsas diqqət ölkənin birgə əhəmiyyətli layihə və proqramlar həyata keçirərkən sosial-iqtisadi inkişafında fəal iştirak edən orta və iri biznesin əhəmiyyətli cəlbinin stimullaşdırılmasına yönəldilməlidir.

NƏTİCƏ

Araşdırmaya əsasən iqtisadiyyatın inkişafı üçün aşağıdakı əsas prioritet istiqamətləri müəyyən etmək mümkündür:

- 1) İqtisadi sistemin struktur transformasiyası. Bu transformasiyalar texnoloji dəyişkənlik zamanı mövcud davamlılıq meyllərini nəzərə almalıdır. Yekun məqsəd ölkənin davamlı inkişafına alternativ mənbələrin uzunmüddətli təsirini formalaşdırmaq üçün yollar axtarmaqdan ibarətdir;
- 2) Yeni texnologiyaların üsul və vasitələrinin tətbiq olunduğu sahə və fəaliyyət növlərinin genişləndirilməsi. Yaxın gələcəkdə əsas istiqamətləri dövlət və bələdiyyə idarəetməsi, sosial, kənd təsərrüfatı, səhiyyə, təhsil və s. müəyyən etmək olar. Bundan əlavə, kiçik və orta biznesləri də bu orbitdən kənar saxlamaq olmaz.
- 3) Rəqəmsal inkişaf vektoru. Müasir reallıqlar əsasən qeyd edib bilərik ki, bu istiqamət əslində inkişafın əsasını təşkil edir. Rəqəmsal texnologiyaların nüfuz dərəcəsi elədir ki, onlar bir çox cəhətdən rəqabət qabiliyyətliliyin formalaşması prosesini müəyyən edəcək və iqtisadiyyatın bütün səviyyələrində üstünlük təşkil edəcəkdir.

Rəqəmsal iqtisadiyyat davamlı məlumat mübadiləsinə əsaslanan sürətli iqtisadi inkişafa müsbət təsir edir. Rəqəmsal texnologiyalar inkişaf etdikcə dövlət-özəl tərəfdaşlığa öz müsbət təsirini göstərəcəkdir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Abbasov A.B. Sahibkarlıq fəaliyyəti: növləri, təşəkkülü və inkişaf problemləri. Bakı, 1998.
2. Axundov Ş.Ə. Marketinqin əsasları. Bakı, 2001.
- 3.Бельская, О. (2012). Белорусские бизнес-ассоциации: проблемы и потенциал развития/О.
- 4.Бельская, Д. Урютина. BEROC Policy Papers Series no.11.
- 5.Зудин, А. Ю. (2009). Ассоциации-бизнес-государство." Классические" и современные формы отношений в странах Запада. НИУ ВШЭ. Препринт WP1/2009/05.
- 6.Портер, М. Международная конкуренция: конкурентные преимущества стран / М. Портер. — М. : Альпина Паблишер, 2017. — 947 с.4. Bonilla, S. H., Silva, H. R. O., da Silva, M. T., Gonçalves, R. F. ve Sacomano, J. B. (2018).
- 7.Industry 4.0 and sustainability implications: A Scenerio-Based analysis of the impacts and challenges. Sustainability, 10, 1-24.
- 8.Cushman and Wakefield. (2018). Manufacturing risk index 2018. www.cushmanwakefield.com

**ПРОЯВЛЕНИЕ АСИММЕТРИИ В ЭКОНОМИЧЕСКОЙ СИСТЕМЕ АЗЕРБАЙДЖАНА
В ПЕРИОД РАЗВИТИЯ ЭКОНОМИКИ КАРАБАХА**

MANIFESTATION OF ASYMMETRY IN THE ECONOMIC SYSTEM OF AZERBAIJAN
DURING THE DEVELOPMENT OF THE ECONOMY OF KARABAKH

Нубар Ибадова

Туран Банк

Азербайджанский Государственный Экономический Университет

докторант

АННОТАЦИЯ

Данная статья посвящена исследованию причины проявления асимметрии в период экономического развития Карабаха. В настоящей статье отмечены теоретические аспекты асимметрии, а именно определение, функции, классификация, выделены основные моменты и формы, которые затрагивают проявление асимметрии в экономической системе страны. На современном этапе все страны мира переходят к новой модели «зеленая экономика». Причиной такого периода является старая модель ресурсоемкой экономики, приводящая к увеличению расходов и снижению производительности. А также после освобождения территории Карабаха перед страной встает вопрос о экономическом росте рациональным образом, таким образом, чтобы устранить процесс асимметрии в стране. Азербайджан переживает новый этап в связи с историческими событиями, точнее говоря, наша страна после возврата оккупированных территорий строит новый план развития экономики. В результате чего, в данном исследовании особое внимание уделяется Карабаху и основным направлениям развития. Здесь наблюдается переход к новой экономической модели, а также этих территориях ожидается создание новых инфраструктур. Концепция создания «Умного» города и села являются одним из приоритетных направлений на данной территории. Отсюда следует, что в данной статье затронута тема «зеленая экономика» и «экономика Карабаха» в тесном взаимодействии между собой. Отметим, что планируется полное превращение этих районов в высокотехнологические территории. Как факт, остается реальность того, что остальные экономические районы Азербайджана находятся в разных состояниях от развитых до слабо развитых, тогда внедрение «умных сел и городов» на территориях Карабаха создаст инновационный разрыв, который приведет к диспропорции в развитии, что является очередной причиной асимметричной трансформации экономики знаний. В результате, чего перед Азербайджаном встает вопрос как построить на освобожденных территориях инновационные новшества, при этом устранить асимметрию, а не усугубить.

Ключевые слова: асимметрия, Карабах, «зеленая экономика», восстановление

ABSTRACT

This article is devoted to the study of the reasons for the manifestation of asymmetry in the period of economic development of Karabakh. This article highlights the theoretical aspects of asymmetry, namely the definition, functions, classification, highlights the main points and forms that affect the manifestation of asymmetry in the economic system of the country. At the present stage, all countries of the world are moving to a new model of "green economy". The reason for this period is the old model of a resource-intensive economy, leading to increased costs and reduced productivity. And also after the liberation of the territory of Karabakh, the country faces the question of economic growth in a rational way, in such a way as to eliminate the process of asymmetry in the country. Azerbaijan is going through a new stage due to historical events, more precisely, after the return of the occupied territories, our country is building a new economic development plan. As a result, this study focuses on Karabakh and the main areas of development. Here there is a transition to a new economic model, as well as the creation of new infrastructures in these territories. The concept of creating a "Smart" city and village is

one of the priority areas in this area. It follows that this article touches upon the topic of "green economy" and "the economy of Karabakh" in close interaction with each other. It should be noted that it is planned to completely transform these areas into high-tech territories. As a fact, the reality remains that the rest of the economic regions of Azerbaijan are in different states from developed to underdeveloped, then the introduction of "smart villages and cities" in the territories of Karabakh will create an innovation gap that will lead to a disproportion in development, which is another reason for the asymmetric transformation knowledge economy. As a result, Azerbaijan faces the question of how to build innovative innovations in the liberated territories, while eliminating the asymmetry, and not exacerbate it.

Key words: asymmetry, Karabakh, green economy, reduction

Введение

В современном мире, где происходит ряд исторических событий, которые приводят к глубоки и глобальным изменениям, в эту сферу входят также конфликты, необоснованные территориальные претензии, захватническая политика и, наконец, война и военное положение между странами. Около 30 лет Карабахский регион Азербайджана страдал от захватнического действия Армении, и регион был лишён интенсификации интеграционных процессов. В результате героических действий Азербайджанской армии и в тесном взаимодействии народа в 2020 году был положен конец захвату, который открывает мощный потенциал начала возрождения освобождённых земель от оккупаций, преобразование в регион в центр интеграционных процессов и экономического развития (Гусейнова, Яхьяева и Алиев, 2021). В результате чего перед Азербайджаном встает вопрос о дальнейшем развитии этих территорий, что и подтверждает актуальность темы.

Основная цель исследования заключается в рассмотрении асимметрии как феномена в экономике, может усилиться в последствии целенаправленного акцента на развитие экономики Карабаха.

На данный момент внимание всех экономистов, государственных деятелей, частного сектора и иностранных инвесторов обострено только на эти территории. Большинство считает, что создание на этих территориях высокотехнологических объектов, которые скорее в Азербайджане только сконцентрированы в центре страны, должны помочь достичь устойчивого и инклюзивного экономического роста. При этом абсолютно верно, что использование экономического потенциала Карабаха и Восточного Зангезура дало бы возможность значительно повысить уровень вышеуказанных показателей по республике, но такое глобальное и сверх технологическое развитие приведет к сильной асимметрии между остальными регионами, отсюда следует, что возникнет разрыв в экономических состояниях регионов, в следствие чего перед государством встанет вопрос о том, как поднять остальные территории до уровня Зангезурского и Карабахского районов.

Экономические районы Азербайджанской Республики

Согласно, указу президента, экономические районы были подразделены иначе.

ДО ВОЙНЫ	ПОСЛЕ ПОБЕДЫ
❖ Апшеронский;	❖ Бакинский;
❖ Гянджа-Газахский;	❖ Нахчыванский;
❖ Шеки-Загатальский;	❖ Абшерон-Хызынский;
❖ Ленкоранский;	❖ Горный Ширван;
❖ Губа-Хачмазский;	❖ Гянджа-Дашкесан;
❖ Аранский;	❖ Карабахский;
❖ Верхне-Карабахский;	❖ Газах-Товузский;
❖ Кельбаджар-Лачинский;	❖ Губа-Хачмазский;
❖ Горно-Ширванский;	❖ Ленкорань-Астаринский;
❖ Нахичеванский.	❖ Центральный Аран;
	❖ Миль-Муганьский;
	❖ Шеки-Загатальский;
	❖ Восточный Зангезур;
	❖ Ширван-Сальянский.

Необходимость в новом подразделении экономических районов обусловлена тем, что после войны, освобожденные территории нуждаются в восстановлении и реконструкции, в результате чего самое главное внимание будет Карабахскому (включает город Ханкенди, а также Агджабединский, Агдамский, Бардинский, Физулинский, Ходжалинский, Ходжавендский, Шушинский и Тертерский районы) и Восточному Зангезурскому (Джабраильский, Кельбаджарский, Лачинский, Губадлинский и Зангиланский районы) экономическим районам (Классификация административно-территориального деления Азербайджана, 2020).

Эра Высоких Технологий, На Освобождённых Территориях

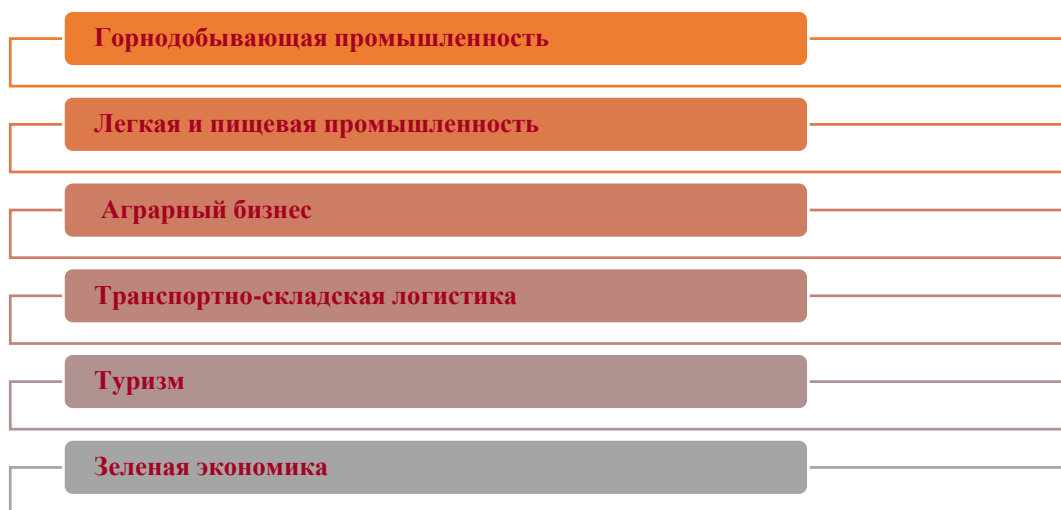
На освобожденных от оккупации территории есть потенциал развивать горнодобывающую промышленность, металлургию, пищевую промышленность, перерабатывающую промышленность, туризм и отдых, креативную индустрию, фармацевтику, зерноводство, овощеводство, виноградарство, хлопководство, плодоводство, животноводство, птицеводство, пчеловодство, производство строительных материалов.

На освобожденных от оккупаций территориях находится более 40% запасов минеральных вод Азербайджана. В целом, в регионе имеется около 150 месторождений минеральных вод (https://report.az/bescenniye_mineralniye_vody_KarabahaV1, 2022).

По данным Министерства Экологии и Природных ресурсов Азербайджанской Республики в указанных экономических регионах имеется 167 месторождений полезных ископаемых. В этих регионах имеются запасы извести в объеме 140 млн. тон; глины 90 млн.тон, известняка для производства соды – 130 млн. куб.м, цементного сырья – 140,1 млн. тон; пемзы – 2,1 млн. куб.м, золота – более 132 тон, свинца – более 37 тыс.тон, огромное количество запаса строительных и облицовочных камней, цветные камни, глина, песочно-гравийная порода, песок и гравий, гипс и другие (<https://interfax.az/print/817974/ru>, 2021)

В соответствии с этим на уровне плана государственного развития считаются следующие направления приоритетными (рисунок 1).

**Рисунок 1: Приоритетные направления развития экономики Карабаха и Восточного
Зангезурского экономических районов**

Источник: Составлено автором

Осведомлённость тем фактом, что, в первую очередь, планируется полное соответствие концепции «Умный город», «Умное село», «Зеленая энергия».

Отличие «Умного города» от обычных городов заключается в электронизации всей инфраструктуры и создании большой базы данных. На основе этой совокупности информации эффективность расходов и качество жизни населения повышается по всему городу.

Концепция «Умное село» будет осуществляться в комплексном наборе, а именно учет специфики местности, менталитета народа является главным фактором.

Впервые в мире о концепции «умного города» заговорили в конце 90-х годов, когда развитие ИТ- технологий стало главным фактором развития. На данном этапе «Умный город» это уже глобальный тренд, к которому стремятся все страны, хотя изначально роль «Умного города» заключалась в защите окружающей среды. По статистике, самыми умными городами мира в 2021- м году по экономическим и технологическим показателям являются следующие страны: Сингапур, Цюрих, Осло, Тайбэй, Лозанна, Хельсинки, Копенгаген, Женева, Окленд, Бильбао (<https://34travel.me/post/smart-city>, 2021).

«Умный город», «умное село» или же «зеленая экономика» являются последствиями высоких технологий. Рассмотрим влияние индекса ИКТ на экономический рост. Проведем регрессионный анализ. Составим таблицу данных.

Период	Индекс Икт	ВВП
2014	5,01	58977,8
2015	5,79	54380
2016	6,2	60425,2
2017	6,25	70135,21

На основе расчетов программе EXCEL получим следующие данные:

<i>Регрессионная статистика</i>	
Множественный R	0,48665
R-квадрат	0,236828
Нормированный R-квадрат	-0,14476
Стандартная ошибка	7088,919
Наблюдения	4

Коэффициент детерминации показывает, что влияние индекса ИКТ на экономический рост страны имеет место быть. Скорее всего это один из немаловажных факторов, от которого зависит ВВП страны.

Таким образом стоит отметить, что развитие на освобожденных от оккупации территорий будет существенным за счет создания технологически-развитых районов.

Заключение и рекомендации

Факт того, что эти территории будут новым драйвером экономического роста остается без сомнения на первом месте. При этом при реализации всех вышеперечисленных реконструкций

На всех этих этапах важно использовать опыт международных структур, играющих значимую роль в построении модели постконфликтного восстановления. Для осуществления эффективной постконфликтной модели значимыми факторами считаются высококачественный институциональный климат, доступные источники финансирования и поэтапное исполнение реформ.

Что мы достигнем, если будем следовать плану:

- ↔ Совместное решение проблем и интересов в рамках устойчивой конкурентоспособности;
- ↔ Расширение роли муниципалитетов в сферах производства и услуг;
- ↔ Создание благоприятных условий для внедрения новой техники, технологии и ИКТ;
- ↔ Совместная реализация целевых инновационных проектов;
- ↔ Минимизация производственных, энергетических и транспортных расходов;
- ↔ Применение принципа экономичности в процессе производства и логистики;
- ↔ Расширение финансовых возможностей и экспортного потенциала;
- ↔ Возможности организации в регионах иностранных и совместных предприятий, территориального кластера, региональных бизнес ассоциаций, финансово-промышленных групп, бизнес-инкубаторов, стартапов и других, а также развитие женского предпринимательства, расширение производства бренда-продукции широкого ассортимента и некоммерческое сотрудничество

А теперь опишем недостаток, который возникнет в результате ускоренного развития этих регионов. Под негативным моментом мы здесь принимаем проявление асимметрии, где результатом является искажение отношений между субъектами хозяйствования, что способно привести к возникновению противоречий, проявлению оппортунизма одного региона по отношению к другому, неверному отражению реальности, к отклонению фактических результатов от желаемых.

На данном этапе внедрение «умных сел и городов» на территориях Карабаха и Восточного Зангезура создаст инновационный разрыв, который приведет к диспропорции в развитии, что является очередной причиной асимметричной трансформации экономики знаний (Гулиева, 2016).

Асимметрия информации побуждает думать, анализировать, защищаться, создавать и развивать финансовые институты и инструменты.

Проявление асимметрии в экономической системе абсолютно неизбежно, но для снижения асимметрии следует вести постоянный контроль и мониторинг информации, осуществлять работу по созданию новых сведений, формулирующих новое общественное мнение, иначе говоря, необходимо придерживаться соответствию качественным характеристикам асимметрии информации (объективность, полнота, достоверность, точность, актуальность, ценность и полезность).

Как уже отмечали в статье, то для снижения асимметрии в других регионах по отношению к Карабаху и Восточному Зангезуру, Азербайджан должен предпринять такую стратегию развития, который не приведет к сильному технологическому разрыву.

Список использованной литературы:

- 1 Гулиева А.А., Рзаева У.Ш. Асимметричные трансформации экономики знаний // Креативная экономика. — 2016. — Т. 10. — № 5. — С. 461–474.
- 2 Гулиева, А.; Бритченко, Я; Рзаева, У. 2018. Глобальная безопасность и экономическая асимметрия: сравнение развитых и развивающихся стран, Журнал вопросов безопасности и устойчивого развития 7 (4): 707-717.
- 3 Гусейнова, Н., Яхьяева, А., & Алиев, Ш. (2021). Проблемы повышения инвестиционной привлекательности Карабахского региона Азербайджана и пути их решения. InterConf, (55), 13-19. <https://doi.org/10.51582/interconf.7-8.05.2021.002>.
- 4 Алиев, Ш.Т. Азербайджан превратился в ведущий центр регионального развития в Южном Кавказе. Sumqayıtxeber.com saytı. 2021, May 26.
- 5 Классификация административно-территориального деления Азербайджана 2020, AZS 882: 2020, Баку, «ЦСУ», 2020, 121 с.
- 6 Регионы Азербайджана. Статистический сборник, Баку, «ЦСУ», 2020,825 с.
- 7 <https://interfax.az/view/845775>
- 8 <https://interfax.az/view/812589>
- 9 <https://interfax.az/view/813504> 23.
- 10 <https://interfax.az/view/83989>
- 11 <https://interfax.az/view850075>
- 12 <https://m.mia.gov.az/ru/content/29863>
- 13 https://report.az>bescenniye_mineralniye_vody_KarabahaV1

OPPORTUNITIES AND PROBLEMS OF ECONOMIC DEVELOPMENT OF GUBA-KHACMAZ ECONOMIC DISTRICT
GUBA-KHACMAZ EKONOMİK İLÇESİNİN EKONOMİK GELİŞİMİNİN FIRSAT VE SORUNLARI

PhD student, Abayev Yusif

Gasham Guba branch of Azerbaijan State Pedagogical University, head of department

Dissertant of the Institute of Economics of the Azerbaijan National Academy of Science

ORCID ID: 0000-0001-9356-3643

ABSTRACT

The study of the Guba-Khachmaz economic region seeks to stimulate the development of entrepreneurship entities at the expense of the region's natural and economical resources. The development of the economic region, which has important opportunities in the development of the agricultural sector in the economic development of the republic, is characterized by the prospects for the development of economic region. Special emphasis was placed on factors that can meet the needs of the domestic market, and on improving the processing of competitive export products, and on the advantages of deepening production and processing at the expense of innovative technologies. Ways have been studied with the possibilities of optimizing quality and prices of produced products and the implementation of competitive products in new markets.

In accordance with the map of the economic region, the terms of the specialization of newly developed areas have been determined in accordance with the map. The ways of setting up production, processing, and consumer chains between regions as well as the ways of expanding relations between different production areas have been determined. As a result of the geographical distribution of the region's geographical distribution there have also been opportunities for the extraction of competitiveness in terms of price and greater ease of cargo transportation.

Keywords: free competition, regional development, entrepreneurial subjects, production, processing

ÖZET

Guba-Khachmaz ekonomik bölgesinin araştırılmasındaki amaç, ekonomik bölgenin mevcut doğal ve ekonomik kaynakları nedeniyle girişimcilik konularının gelişimini teşvik etmektir. Cumhuriyetin ekonomik kalkınmasında, özellikle tarım sektörünün gelişmesinde önemli fırsatlara sahip olan ekonomik bölgenin gelişme beklentileri karakterize edilmiştir. İç pazarın taleplerini karşılama ve rekabetçi ihrac ürünlerinin işlenmesini yaygınlaştırma faktörlerine özel önem verildi ve inovasyon odaklı teknolojilerin uygulanması nedeniyle üretim ve işlemenin derinleştirilmesinin avantajları gösterildi. Üretilen ürünlerin kalite ve fiyatlarını optimize etme olanakları ve yeni pazarlarda yer almak için rekabetçi ürünleri gerçekleştirmenin yolları incelenmiştir.

Ekonomik bölgenin üretim olanakları haritasına göre yeni alanlarda uzmanlaşma koşulları belirlenmiştir. Hem ekonomik bölge içinde hem de bölgeler arasında üretim-işleme-tüketim zincirinin inşası ve farklı üretim alanları arasındaki ilişkilerin genişletilmesi tanımlanmıştır. Bölgenin coğrafi konumu, rekabetçi ürünlerin dış pazarlara ihracatını ve malların taşınmasını kolaylaştırmanın yanı sıra ek hizmetlerin oluşturulması için fırsatlar yaratmaktadır.

Anahtar kelimeler: serbest rekabet, bölgesel kalkınma, iş konuları, üretim, işleme.

INTRODUCTION

Political stability, transparent economic environment and protection of investors' economic interests are very important factors for economic development. After the 44-day civilwar, Azerbaijan has become the most reliable partner in the region for states interested in developing neighboring and international economic relations. The existing economic potential of the economic regions of the republic, as well as the rapid construction of social and economic infrastructure, transport and communication lines, which were built in the areas liberated from occupation for a short time, have created new realities in the region, while at the same time increasing the dynamism of the economic development of the country. On the other hand, the non-political stability that is happening in the world, keeping up with the changing and developing industries and technologies every day, forces us to take more important steps to satisfy the endless convenient needs of the citizens. The benefits and results of applying the technologies of the IV Industrial Revolution show that we must adapt in order not to be left behind by the fast technological flow of the world. In other words, the technologies of the IV industrial revolution should be effectively applied to the national resources and human capital should be deepen in the country, an environment of free competition should be created, and the opportunity to move on equal terms should be created for all.

In particular, importance should be attached to the development of sustainable, innovative and productive areas through an effective exploitation of the economic potential of the regions. In order to ensure the initial development of the regions, the production map of the economic regions should be drawn up and the corresponding infrastructure should be built.

Each area's natural and economic resources, access to domestic and foreign markets, enterprise development interests, and transportation infrastructure utilization opportunities should be studied, and an appropriate economic environment should be created. The development of the regions should be ensured by promoting the activities of local and foreign companies, and a production chain should be established between regional centers in different fields. Production chain processes must be able to support or complement each other in order to ensure continuity. Economic regions should specialize in certain areas, and logistics and consulting centers should be set up at motorway junctions (1).

Development of economic regions

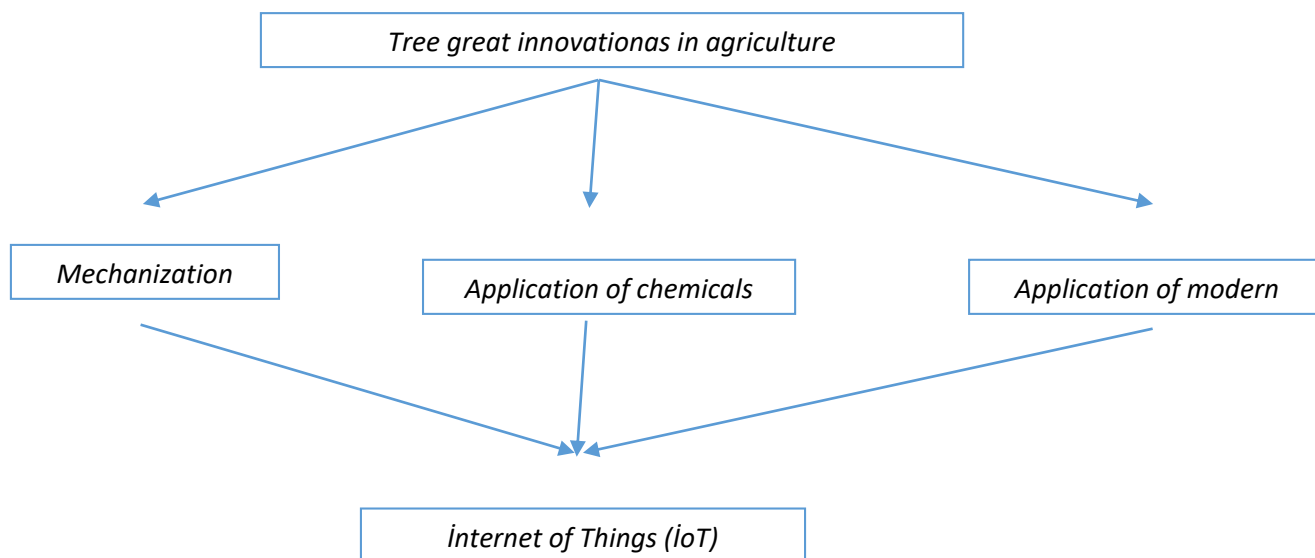
Azerbaijan has been able to expand its non-oil sector in parallel with the expansion of the oil sector in the country's economy, which has resulted in a growing importance for economic cooperation with many different regions of the world. Last ages, Involvement of our existing opportunities to the intermediary and participant in the development of the economic relations between East and West, South and North creates additional opportunities for their mobilization more efficiently. It is one of the important factors in the fact that foreign investors are made to do pro-existing interests in the investment in the investment in different areas within the country. State-renewed and newly established social infrastructure projects for the action of natural resources in the areas of the occupation have created a favourable business environment for local and foreign investors. Airports, railways, and highways that meet the new international standards are necessary to establish relations between the republican economic regions. In addition, they are necessary to adapt the value chain to the production map of the regions. The liberated territories will have a positive impact on the development of heavy and light industry in the country, which has a wide range of natural resources in all areas of the economy (2).

In recent years, the results of the industrial revolution that has taken place in the development of science and technology have provided extensive opportunities for the application within the country. The use of technology allows the use of natural resources and at the same time ensures a uniform development of economic sectors. It also reduces the use of manual labor, facilitates remote control, makes it easier to access data on a daily basis, and supports the production of competitive products through production cost management. The technological revolution has become a key tool to achieve sustainable development in all sectors of the economy. In particular, providing an environmentally friendly environment that adapts to climate change and enables effective use of scarce water resources.

Historically, three great innovations have occurred in agriculture: mechanization, application of chemicals and the application of modern genetics. All has changed the production of food significantly. Now the next great revolution came. Internet of things (IOT) and large data allows "Accurate Agriculture" and this shows the timely and accurate application of technology that can maximize

profitability and sustainability (3).

Scheme:1. THREE GREAT DISCOVERIES OF HISTORY IN AGRICULTURE

Source: <https://policyoptions.irpp.org/fr/magazines/mai-2017/three-stages-innovation-agriculture/>

The integration of information and communication technologies in traditional agricultural activities is the start of the fourth agricultural revolution and it increases the efficiency of work in previous approaches and simplifies management. Technological revolution is aimed at resolving all issues such as difficult environmental factors, ecloggia problems, difficult production condition, soil, non-fertility, lack of irrigation water, and applying technician services and solving issues such as increasing productivity and minimizing costs in agriculture is available with the application of sensors, drones, IOT devices and software.

On a strategic road map on the production and processing of agricultural products in the Republic of Azerbaijan approved in 2016, until 2025, the country will have an e-agriculture system, which will enable stronger decisions and policy development by introducing IOT hardware and software to address many issues. The construction of data databases for the processing and use of large-volume data is noted (4. P-41).

Development perspectives of Guba-Khachmaz economic region

Guba-Khachmaz economic region is one of the 14 economic regions of the Republic of Azerbaijan that is in the 5th place according to the area (6.96 thousand sq.km.) and in terms of population (558.7 thousand people) in the 9th place. The geographical location of the area, relief variety, natural resources and existing economic opportunities have a positive impact on the development of economic region. Based on the official statistical values of the State Statistics Committee (Table -1), when viewing the number of economic entities operating in Guba-Khachmaz economic region in 2020, we can see that 4650 people legal entities (9th place), and 66917 people individuals (8th place) operating there. As we know, The Guba-Khachmaz economic region has been a specialized region since the Soviet government. After gaining independence, business entities formed in accordance with the market economy also preferred to specialize in agriculture. But it can be noted with a very regret that the development of agro-processing companies and light industry is very poorly developed. In 2020, while industrial products worth 271416.1 thousand AZN were produced (10th place), agricultural products worth 824833.9 thousand ANZ were produced (3rd place).

International Conference on Economics
"Regional Development - Digital Economy"
PROCEEDINGS BOOK

Table – 1. THE MAIN SOCIO-ECONOMIC INDICATORS OF ECONOMIC REGIONS IN 2020

(The data in value statement is given at actual prices)

Economic regions	Territory thousand sq.km	01.01.2021 The number of population in the situation, thousand people	01.01.2021 economic entities		General release of the product in the main areas 1) 2) 3)	Industrial product ⁴⁾ , thousand manat	Agricultural product, thousand manat	As well as:	
			Legal entities	individuals				Crop production	Livestock
Azərbaycan Respublikası	86,6	10119,1	155435	1062537	82345,037269864,5		8428908,6	4028382,4	4400526,2
Karabakh economic region	8,99	904,5	4626	68409	1543,6114680,1		849469,8	398752,1	450717,7
Sheki-Zakatala economic region	8,84	630,4	5386	67173	1970,1441011,3		654282,0	332898,9	321383,1
Sheki Zangazur economic region	7,47	343,5	749	3341	133,4 2543,0		84353,6	6482,3	77871,3
Khazak Tovuz economic region	7,03	687,6	3776	78219	2380,1368502,7		1059656,0	724221,6	335434,4
Guba Khachmaz economic region	6,96	558,7	4650	66917	1950,9271416,1		824833,9	392107,3	432726,6
Central Aran Economic region	6,69	740,0	5159	72257	2408,9580306,1		761118,1	340160,5	420957,6
Shirvan economic region	6,13	324,8	2402	34912	890,1 80989,7		349459,3	165229,9	184229,4
Shirvan-Salyan economic region	6,08	501,3	4664	59072	2038,6679475,8		617622,8	273348,3	344274,5
Lankaran-Astara economic region	6,07	953,6	7288	102428	1741,6191980,3		751781,6	385871,6	365910,0
Mil-Mugan economic region	5,67	522,6	5637	55516	1687,8438286,1		774811,6	367160,3	407651,3
Nakhchivan Autonomous Republic	5,50	461,5	2019	31875	3687,81040475,9		536316,8	348721,5	187595,3
Ganja-Dashkasan economic region	5,27	611,3	4997	67932	1968,3666442,1		307208,3	140932,1	166276,2
Absheron-Khizi economic region	3,73	578,8	10410	56492	5529,42731653,7		252105,0	85970,8	166134,2
Baku city	2,14	2300,5	93672	297994	51325,829662101,6		96840,6	66525,2	30315,4
Other (weight increase)							509049,2 ⁶⁾		509049,2 ⁶⁾

Source - Regional statistics of the State Statistics Committee. <https://www.stat.gov.az/>

1) Based on initial data

2) Industry, Agriculture, Forestry and Fisheries, Construction, Transport and Warehousing, Information and Communication Repair

3) The results of the calculations at the country's economy level in general are only taken into account in general figures across the country.

4) Given industrial activities of unnamed individuals in the field of households and industry in the regions, including industrial activities

International Conference on Economics
"Regional Development - Digital Economy"
PROCEEDINGS BOOK

In the production of agricultural products , 392107.3 thousand AZN (3rd place) was produced in crop production, and 432726.6 AZN (2nd place) in livestock production. In general, it can be seen from the indicators that while agricultural products are economical to produce as raw materials, the processing process of manufactured products is very poor, that is, processing as intermediate and final products. Most of the agricultural products are consumed in internal and foreign markets as direct raw materials without processing. This increases the assassination of many products from exports, reducing the range of products in the market, restricts the activities of entrepreneurship. On the other hand, when some products are placed directly on the market without processing, they also generate manual costs in producers and consumers, causing large losses in terms of waste during final consumption (4).

In different countries of the world, different methods and approaches are used by researchers to assess the economic efficiency of agricultural production, taking into account the demand for national natural and economic resumption, technology, technology, support and state intervention in the country. The goal is to evaluate the efficiency of production in the domestic and foreign markets of the country through different approaches. From the results of the research conducted by the Center for Agrarian Research in the country on agriculture in 2019, it can analyzed specialized plant products in the Guba-Khachmaz economic region. That is, what kind of fruit and plant products are more prospective for the economic region, and their sustainable production is interested in entrepreneurial entities. The Agrarian Research Center has calculated the efficiency coefficient for three years on agricultural products produced in the country using models such as domestic resource expenditure coefficient (DRC), Nominal protection coefficient (NPC) and effective protection coefficient (EPC) used in world practice.

The article will be considered in the results of more internal resource cost coefficients. Domestic Resource Cost (DRC) is the ratio of the value of domestic production resources (labor, capital, Natural Resources and non-commercial products and services) used by the enterprise in the production process with social prices, the value of the added value created to the volume with social prices .

The DRC coefficient is calculated by the formula below:

$$DRC = G / (E - F)$$

here:

G - The cost of domestic production resources (labor, capital, natural resources and ghosts and services) in social prices;

E - Total income at social prices;

F - The cost of selling production tools (commercial products) is the value of social prices.

According to this methodology, if the DRC coefficient on any product is smaller than a unit, it shows that the production of that product is economically effective. if the DRC coefficient on any product is bigger than a unit, it shows that the production of this product is not economically effective.

Table 2. Economic production of the main agricultural products Domestic Resource Cost coefficient indicator reflecting efficiency

№	Agricultural products	Internal resource costs		
		2015	2016	2017
1	Apple	0.282	0.195	0.142
2	Pear	0.367	0.107	0.286
3	Peach	0.027	0.054	0.106
4	Cherry	0.134	0.055	0.124
5	Plum	0.083	0.070	0.187
6	Hazel	0.439	0.276	0.396
7	Grapes (table)	0.140	0.291	0.221
8	Potato	0.058	0.139	0.134
9	Tomato	0.010	0.039	0.048
10	Cabbage	0.067	0.207	0.108
11	Wheat	1.529	0.296	0.334

International Conference on Economics
"Regional Development - Digital Economy"
PROCEEDINGS BOOK

12	Barley	1.782	0.251	0.538
----	--------	-------	-------	-------

Source: Agrarian Research Center. Report on evaluation of economic efficiency of agricultural production in Azerbaijan – 2019 . <https://atm.gov.az/>

The products marked in Table 2 are agricultural products in the country, which are grown in the Guba-Khachmaz economic region and partially large economic share in the country - vegetables and crop production. Many of these products are grown by intensive methods, increasing the competitiveness of products at lower costs due to modern technological equipment. From the results of the coefficient of internal resource costs, it can be seen that the economic efficiency of production of this type of products is high (5).

The economic efficiency of Guba-Khachmaz economic region in the production of livestock products along with crop products is high. Demand for livestock products in the country, the dependence of some products on imports and the territorial structure of the region also necessitate the development of livestock in agriculture. There are favorable opportunities for the development of sheep breeding in mountainous areas, and cattle breeding and poultry in foothills and lowlands. On the other hand, sufficient demand in the domestic markets of the country creates additional opportunities for the realization of the product at a favorable price. Favorable economic environment for the creation of modern agroparks, social and economic infrastructure affecting the development of logistic centers, the development of crop production as a fodder base stimulate sustainable development with lower production costs.

There are some factors that impede the development of the economic region, which have a negative impact on the development of all sectors of the economy as a whole and contribute to the unequal and inefficient use of equal resources. It has a serious impact on the development of agriculture, creating serious and long-term problems, up to the cessation of economic activities of business entities. These factors can be marked as below.

- rapid spread of subsistence farming on agricultural land in rural areas and non - use of agricultural land for its intended purpose;
- lack of Water Resources due to climate change and improper installation of irrigation systems;
- poor quality medicines and improper agro-maintenance in crop production;
- a limited number of agro-processing enterprises and agroparks;
- poor application of scientific technology and modern technological equipment to the production process;
- lack of research centers and institutions that can create scientific innovations in production, non-establishing cooperation with entrepreneurship;
- qualified personnel shortcomings;
- dependence of exported products depend on specific markets and the lack of alternative export markets;
- lack of information about the state support programs and development strategies of business entities and so on.

The environment, changing climate and increasingly declining domestic resources also have a negative impact on small and medium enterprises, creating additional threats to agricultural productivity. The products produced reduced the competitiveness by creating additional costs.

Conclusion

Due to the fact that Guba-Khachmaz economic region is located on the main trade and transport hubs, produces and processes products that are a priority for the region, there are more opportunities to produce products to local and foreign markets. By eliminating the dependence of the Agrarian Research Center on the limited foreign market available for products with high economic efficiency in the

International Conference on Economics
"Regional Development - Digital Economy"
PROCEEDINGS BOOK

coefficient of internal resource costs of research, access to wider and alternative markets should be provided. Entrepreneurship entities should be encouraged to obtain international quality standards such as Global.Ap and Gimdes in order to increase the competitiveness of the products produced in foreign markets. Taking into account the demand and supply in the domestic market, import and export duties should be stimulated. Modern technology-based services networks must be formed in the region to increase additional costs in both agricultural products and processing, and the number of agro-ranges should be created for the increase in the effectiveness of existing opportunities. It is necessary to create a flexible single database on agriculture, accessible to all, simple to use and covering all areas, and to carry out educational activities using different resources and tools.

Taking into account the production features of economic regions in the country as a whole, expanding and moderating the activities of research centers and institutes equipped with modern laboratories, devices and equipment that provide the agrarian sector with scientific achievements and new technologies should become an important requirement. Working rules should be applied in conditions of mutual cooperation with business entities, models should be developed for the use of scientific achievements and technologies, as well as an equally accessible environment should be created. Most of the manufacturing enterprises operating in the region are small farms, in which support mechanisms should be developed to improve their activities and help them grow.

References

1. <https://ereforms.gov.az/az>
2. <https://www.economy.gov.az/az>
3. Michael Gilbert. The three stages of innovation in agriculture – 2017. <https://policyoptions.irpp.org/fr/magazines/mai-2017/three-stages-innovation-agriculture/>
4. Strategic road map of agricultural production and processing in the Republic of Azerbaijan - 2016
5. Regional statistical information of the State Statistics Committee. <https://www.stat.gov.az/>
6. Agrarian Research Center. Report on the assessment of the economic efficiency of the production of agricultural products in Azerbaijan – 2019. <https://atm.gov.az/>
7. <https://agro.gov.az/az>

DIGITALIZATION, INVESTMENT AND ECONOMIC GROWTH
RƏQƏMSALLAŞMA, INVESTISIYA VƏ İQTISADI ARTIM

Prof. d.e.s Saleh Mammadov

UNEC, BMDM (International Master's and Doctoral Center), Department of Economics and Technological Sciences

ABSTRACT

This is the abstract of the article. The full research paper will be presented together with model, big data and analysis results. The research work is devoted to the proof of direct proportional dependence between digitalization, financialisation index, volume of investments and economic growth. This dependence has been proven both by data analysis and empirically. Such analytical experience is especially important for Muslim and ex-communist countries. Large reserves are in these countries. Azerbaijan was chosen as the object of analysis as a country that suffers more from both economic psychology and ideology, and serious results were obtained. The main focus is on one area of digitalization, especially the transition to cashless money circulation, the issuance of digital manat (CBDC), the elimination of the classic manat. With this, the increase of the financialisation index, the corresponding increase of the volume of financial assets, investments and economic growth several times, along with the rapid fall of interest rates and the prospect of eliminating the unemployment problem have been proven both theoretically and practically.

1. The world economy is developing rapidly, science and technological processes are deepening. This regularity, of course, has led to radical changes in the world management system. The 21st century began with the emergence of the virtual world. The digital world manifests itself in virtually all areas. It appears as a face of the classical world, and the events and processes that take place in the classical world are manifested in the same style in the virtual world. As in all areas of management, it manifests itself in financial relations. People are freed from carrying money in bags, looking for big collection machines, armed collectors, instead, they will not spend hours looking for a bank, they can simply transfer their money or receive their income to any country, city, by pressing two buttons from the table where they are sitting or from the park, from the boulevard, or even from the plane.

2. The strong impact of digitalization on economic growth and the overall benefits are huge and numerous. Transparency, control of corruption, cleaning of the ecology and environment, comfort, convenience, material, energy, time and labor savings, reduction of errors, high-level justification of the decisions made, as well as attracting investment resources to maximum use and economic development. Each of these benefits has a positive effect on economic growth.

3. Economic growth has intensive and extensive factors. If the intensive factors are related to the application of scientific technologies and the increase in productivity, the extensive factors affect the expansion of production. Both of these factors require money, new investment. In the conditions of Azerbaijan, the most scarcity is felt in terms of investments. In the countries of the world, this problem is noticeable at all stages of economic development.

4. In contrast to other countries, the lack of investment in the Republic of Azerbaijan is not due to a lack of money. This process results only from the weakness of the financialisation process, the inability to convert the obtained money into a financial asset. In recent times, especially after the regional economic crisis of 2014, the volume of investments began to decrease rapidly. Currently, the share of investments in the Gross Domestic Product (GDP) has decreased to 14%, which is the first minimum in the history of Azerbaijan's economy since the 1950s, and is the lowest indicator among the countries of the world.

3. The impact of digitalization on economic growth is manifested in all its advantages. That is, since the process of digitalization is a completely scientific and technological process, it is first of all manifested

through the strengthening of the influence of the scientific and technological factor and the serious growth of intellectual power. Digitization inevitably requires the rapid development of science, all stages are related to the development of science and the application of its achievements. But the development of science also requires a large amount of investment. In all countries that have achieved the fastest development in the world, the share of financial resources directed to the development of science in GDP is high. It is also much higher in Israel-5.6%, South Korea-5.2%, Switzerland, Germany, Austria, Sweden and other developed countries. In Azerbaijan, the share of funds directed to science expenses in GDP is only 0.2%, and this number has decreased 6 times compared to 1985. In 2026, it is planned to reduce it two more times – 0,1%¹.

On the other hand, the application of the achievements of digital-oriented science in management (for example, the application of Data science or artificial intelligence programs in economic forecasting) can lead to the discovery of all resources and ensuring the rapid development of the economy. When determining the country's economic and social development forecasts for 2022, the two methods (classical and digital) showed a 15% difference, and this was absolutely true. At the time of forecasting, the government planned a total increase of 2.6% based on the analysis of official statistics (structured data) data (Big data). Both statistical data used by the government and all other data (unstructured data) were submitted to the data science program and a completely different result was obtained (an increase of 18%). The amount of information and the results obtained during the analysis are directly proportional.

On the third hand, digitalization can solve several important problems once and for all by multiplying investment opportunities for economic growth. Thus, serious problems have arisen in the formation of monetary geography and the organization of the financialization process in Azerbaijan and other former Soviet countries. A negative bottom line (saldo) of approximately 90 billion dollars was formed between the potential supply and real supply of credit reserves in the country. Real credit supply is around \$10 billion, but potential supply is over \$100 billion. Due to such a lack of real supply, interest rates, which are the main engine of the economy, are 15-17 times higher than potential opportunities, which completely blocks economic growth. The main reason is that the financialization process is not established at an appropriate level, the majority of transactions are diverted from public circulation and carried out in cash, the domination of the illegal economy, and the establishment of banking, insurance, and pension markets lags far behind modern demand. The level of establishment of financialization in the Republic of Azerbaijan coincides with the level of the United States and Great Britain 150 years ago. With the increase in the level of financialization, the money involved in public circulation through financial intermediaries is a potential source of investment. It is virtually impossible to stop the flow of this money.

Calculations show that only the digitalization of the manat, the replacement of the classic manat by the digital manat based on new technologies (CBDC) can solve all these problems within a year.

4. What does digital manat (CBDC) mean and what can it contribute to economic growth? The digital manat is a variant of the classic Azerbaijani manat, based on modern financial technologies (by means of the still known Blockchain), only a virtual issue by registering in the electronic system. Digital manat means elimination of cash circulation, cancellation of paper and metal money. Digital manat means elimination of all cash settlements, cancellation of cash relations. Official registration of all monetary transactions, even the smallest amount, must be recorded somewhere and must be under public control. The organization of money circulation with digital manat has great advantages. Issuance of digital manat requires all cash to be converted into virtual and reflected in circulation.

5. When CBDC is converted to manat, all the money in hands, chests, cash circulation becomes a financial asset. A financial asset automatically becomes a source of economic growth, or rather investments, in the form of a bank asset, an insurance asset, a pension asset, and so on.

Mathematical calculations show that as soon as the CBDC manat is put into circulation and cash transactions (by banknotes) are stopped, the share of banking assets in the country's GDP will rise to approximately 110% (this is a real absolute). According to the share of bank assets in GDP, Azerbaijan

¹ <https://e-qanun.az/framework/50013>

is known as the country with the weakest indicator. Currently, the volume of bank assets is 22.6 billion dollars, which is equal to only 41% of the GDP. In all developing countries, the volume of bank assets is much higher than the volume of GDP, even several times in some countries. The situation is even worse with pension and insurance assets, which are the main sources of investment. At the same time, it should be noted that Azerbaijan has rich reserves of currency and gold. According to this indicator, the country is in the same line with countries like Switzerland, Norway, and Singapore. With the completion of digitalization, if these resources can be attracted as financial assets, economic growth in the country will continue at a greater pace.

6. Loans are the basis of the modern financial investment system. Financing of investments in developed countries is organized mainly through loans (70-80%). That is why the share of loans in GDP in these countries is high, even several times more in many countries. In former Soviet countries, this system is very poorly constructed. In communist and Muslim countries, the usefulness of credit is generally denied. Azerbaijan has very serious reserves in this field, and the volume of credit investments can be increased to 100 billion dollars only at the expense of internal reserves (in 2021 it was 10. billion dollars). It is especially noted that the largest growth potential of data counter programs is in this source. Such a measure will ensure a serious decrease in interest rates and a several-fold increase in investments, and the elimination of the unemployment problem.

Keywords: Financialisation, Digital currency, CBDC, financial assets, investment, data science

XÜLASƏ

Bu məqalənin tezisleridir. Tam tədqiqat işi model, big data və təhlil nəticələri ilə birgə təqdim olunacaqdır. Tədqiqat işi Rəqəmsallaşma, finansallaşma indeksinin, investisiyaların həcmi və iqtisadi artım arasında düz mütənasib asılılığının isbat olunmasına həsr edilmişdir. Bu asılılıq həm data analizi və həm də empirik olaraq isbat olunmuşdur. Belə təhlil təcrübəsi xüsusilə müsəlman və keçmiş kommunist ölkələri üçün vacibdir. Böyük ehtiyatlar da məhz bu ölkələrdədir. Azərbaycan hər iki iqtisadi psixologiyadan və ideologiyadan daha çox zərər çəkən ölkə kimi təhlil obyektini kimi seçilmiş və ciddi nəticələr alınmışdır. Əsas diqqət rəqəmsallaşmanın bir sahəsinə, xüsusilə nağdsız pul dövriyyəsinə keçilməsi, rəqəmsal manatın (CBDC) buraxılması, klassik manatın aradan qaldırılmasına yönəldilmişdir. Bununla da finansallaşma indeksinin artması, uyğun olaraq maliyyə aktivlərinin həcmnin, investisiyaların və iqtisadi artımın bir neçə dəfə artması, bununla bərabər faizlərin sürətlə düşməsi və işsizlik probleminin aradan qaldırılması perspektivi həm nəzəri, həm də praktiki cəhətdən isbat olunmuşdur.

1. Dünya iqtisadiyyatı sürətlə inkişaf edir, elm və texnoloji proseslər dərinləşir. Bu qanunauyğunluq təbii ki, dünya idarəçilik sistemində radikal dəyişikliklərə gətirib çıxarmışdır. 21-ci əsr virtual dünyanın yaranması ilə başladı. Rəqəmsal dünya faktiki olaraq bütün sahələrdə özünü biruzə verir. Klassik dünyanın bir üzünü kimi ortaya çıxır və klassik dünyada baş verən hadisə və proseslər virtual dünyada eyni stildə təzahür olunur. İdarəetmənin bütün sahələrində olduğu kimi, maliyyə münasibətlərində də özünü göstərir. İnsanlar artıq çantalarına yükləyib pul daşımaqdan, böyük inkassasiya maşınları axtarmaqdan, əli silahlı inkassatorlardan və s. azad olmuş, bunun əvəzində saatlar ayıraraq bank axtarışına çıxmıyacaq, sadəcə, oturduğu masadan və ya parkdan, bulvardan, hətta təyyarədən iki düyməni basmaqla istənilən ölkəyə, şəhərə, pulunu köçürə bilər, yaxud gəlirlərini ala bilər.

2. Rəqəmsallaşmanın iqtisadi artıma güclü təsiri və bütövlükdə üstünlükləri olduqca böyük və çoxdur. Şəffaflıq, korrupsiyanın nəzarət altına alınması, ekologiyanın və ətraf mühitin təmizlənməsi, komfort, rahatlıq, enerji, vaxta və əməyə ciddi qənaət, səhvlərin azaldılması, qəbul olunan qərarların yüksək səviyyədə əsaslandırılması, həm də investisiya mənbələrinin maksimum istifadəyə və iqtisadi inkişafa cəlb olunması. Bu üstünlüklər hər biri ayrı-ayrılıqda iqtisadi artım müsbət təsir edir.

3. İqtisadi artımın intensiv və ekstensiv amilləri var. İntensiv amillər elmi texnologiyaların tətbiqi, məhsuldarlığın artırılması ilə əlaqədardır, ekstensiv amillər istehsalın genişləndirilməsi ilə təsir edir. Bu amillər hər ikisi pul, yeni investisiya tələb edir. Azərbaycan şəraitində ən çox qıtlıq investisiyalar üzrə hiss olunur. Dünya ölkələrində bu problem bütün iqtisadi inkişaf mərhələlərində nəzərə cərmmişdir.

4. Azərbaycan Respublikasında digər ölkələrdən fərqli olaraq investisiya qıtlığı heç də pul azlığından deyil. Bu proses yalnız finansallaşma prosesinin zəifliyindən, əldə olunan pulun maliyyə

aktivinə çevrilə bilməməsindən irəli gəlir. Son dövrlərdə, xüsusilə, 2014-cü il regional iqtisadi böhrandan sonra investisiyaların həcmi sürətlə enməyə başlamışdır. Hazırda Ümumi daxili məhsulda (ÜDM) investisiyaların payı 14%-ə enmişdir ki, bu Azərbaycan iqtisadiyyatı tarixində 1950-ci illərdən etibarən ilk minimumdur, həm də dünya ölkələri içərisində ən aşağı göstəricidir.

3. Rəqəmsallaşmanın iqtisadi artıma təsiri bütün üstünlükləri üzrə təzahür edir. Yəni rəqəmsallaşma prosesi tamamilə elmi texnoloji proses olduğuna görə ilk növbədə elmi-texnoloji amilin təsirinin güclənməsi, intellectual gücün ciddi böyüməsi yolu ilə təzahür olunur. Rəqəmsallaşma istər-istəməz elmin sürətli inkişafını tələb edir, bütün mərhələlər elmin inkişafı və onun nailiyyətlərinin tətbiqi ilə əlaqədardır. Amma elmin inkişafı da böyük miqdarda investisiya tələb edir. Dünyanın ən sürətli inkişafa nail olan ölkələrin hamısında ÜDM-də elmin inkişafına yönəldilən maliyyə vəsaitlərinin payı yüksəkdir. İsrail-5,6%, Cənubi Koreya – 5,2%, İsveçrə, Almaniya, Avstriya, İsveç və digər inkişaf etmiş ölkələrdə də xeyli yüksəkdir. Azərbaycanda elm xərclərinə yönəldilən vəsaitlərin ÜDM-də payı cəmi 0,2%-dir, həm də bu rəqəm 1985-ci ilə nisbətən 6 dəfə azalmışdır. 2026-cı ilə isə daha iki dəfə azaldılması nəzərdə tutulur – 0,1%².

Digər tərəfdən, rəqəmsal meyilli elmin nailiyyətlərinin idarəetmədə tətbiqi (məsələn, iqtisadi proqnozlaşdırma Data sayəns və ya süni intellekt proqramlarının tətbiqi) bütün ehtiyatlarının aşkarlanması və iqtisadiyyatın sürətli inkişafının təmin olunmasına gətirib çıxara bilər. 2022-ci il ölkənin iqtisadi və social inkişaf proqnozlarını müəyyən edərəkən iki metodla (klassik və rəqəmsal) nəticə alınması zamanı 15% fərq çıxdı və bu tamamilə doğru idi. Hökumət proqnozlaşdırma zamanı yalnız rəsmi statistika (structured data) məlumatlarının (Biq data) təhlilinə əsasən cəmi 2,6% artım planlaşdırmışdır. Data sayəns proqramına həm hökumətin istifadə etdiyi statistika məlumatları və həm də bütün digər məlumatlar (unstructured data) təqdim edilmiş və tamamilə fərqli nəticə alınmışdır (artım 18%). İnformasiyanın həcmi ilə təhlil zamanı alınan nəticələr düz mütənasib asılılıqdadır.

Üçüncü tərəfdən, rəqəmsallaşma iqtisadi artıma investisiya imkanlarını dəfələrlə artırmaqla bir neçə vacib problemləri birdəfəlik həll edə bilər. Belə ki, hazırda Azərbaycan və digər keçmiş sovet ölkələrində pul coğrafiyasının formalaşmasında və finansallaşma prosesinin təşkilində ciddi problemlər yaranmışdır. Ölkədə kredit ehtiyatlarının potensial təklifi ilə real təklifi arasında təqribən 90 milyard dollar mənfi saldo əmələ gəlmişdir. Real kredit təklifi 10 milyard dollar ətrafındadır, amma potensial təklif 100 milyard dollardan çoxdur. Belə real təklif çatışmazlığı səbəbindən iqtisadiyyatın əsas mühərriki sayılan faizlər potensial imkanlardan 15-17 dəfə daha yüksəkdir ki, bu da iqtisadi artımı tam blokadağa alır. Əsas səbəb isə finansallaşma prosesinin uyğun səviyyədə qurulmaması, əməliyyatların üstün hissəsinin ictimai dövriyyədən yayındırılması və nağdı qaydada aparılması, qeyri-leqal iqtisadiyyatın üstünlük təşkil etməsi və bank, sığorta, pensiya bazarlarının qurulmasının müasir tələbatdan xeyli geri qalmasıdır. Azərbaycan Respublikasında finansallaşma işinin qurulması səviyyəsi ABŞ və Böyük Britaniyanın 150 il bundan əvvəlki səviyyəsinə təsadüf edir. Finansallaşma səviyyəsinin artması ilə maliyyə vasitəçiləri vasitəsi ilə ictimai dövriyyəyə cəlb olunan pullar potensial investisiya mənbəyidir. Bu pulların hərəkətini dayandırmaq faktiki olaraq mümkün deyil.

Hesablamalar göstərir ki, yalnız manatın rəqəmsallaşması, yeni texnologiyalar əsasında rəqəmsal manatın (CBDC) klassik manatı əvəzləməsi bütün bu problemləri bir il ərzində həll edə bilər.

4. Rəqəmsal manat (CBDC) nə deməkdir və iqtisadi artıma nə verə bilər? Rəqəmsal manat klassik Azərbaycan manatının müasir maliyyə texnologiyaları əsasında (hələlik məlum olan Blokçeyin vasitəsi ilə) elektron sistemdə qeydiyyatdan keçməklə yalnız virtual buraxılması variantıdır. Rəqəmsal manat nağd pul dövriyyəsinin aradan qaldırılması, kağız və metal pulun ləğv olunması deməkdir. Rəqəmsal manat bütün nağd hesablaşmaların aradan qaldırılması, nağd pul münasibətlərinin ləğvi deməkdir. Bütün pul əməliyyatlarının rəsmi qeydiyyatı, ən xırda belə məbləğ mütləq haradasa qeyd olunmalı və ictimai nəzarətdə olmalıdır. Rəqəmsal manatla pul dövriyyəsinin təşkili olduqca böyük üstünlüklərə malikdir. Rəqəmsal manatın buraxılması nağd pulların hamısının virtuala çevrilməsi və dövriyyədə əks olunmasını tələb edir.

5. CBDC manata keçən zaman əllərdə, sandıqlarda, nağdı dövriyyədə olan bütün pullar maliyyə aktivinə çevrilmiş olur. Maliyyə aktivini isə avtomatik olaraq bank aktivini, sığorta aktivini, pensiya aktivini və

² <https://e-qanun.az/framework/50013>

s. formada iqtisadi artımın, daha dođrusu investisiyaların mənəbəyinə çevrilir.

Riyazi hesablamalar göstərir ki, CBDC manat dövriyyəyə buraxılan və nađdı pul əməliyyatları dayandırılan kimi ölkədə bank aktivlərinin ÜDM-də payı təqribən 110%-ə qalxacaq (bu real mütləqiyyətdir). Bank aktivlərinin ÜDM –də payına görə Azərbaycan ən zəif göstəriciyə malik ölkə kimi tanınır. Hazırda bank aktivlərinin həcmi 22,6 milyard dollar təşkil edir ki, bu da ÜDM-nin cəmi 41%-nə bərabərdir. İnkişafda olan ölkələrin hamısında bank aktivlərinin həcmi ÜDM-nin həcmindən xeyli, hətta bəzi ölkələrdə bir neçə dəfə çoxdur. Əsas investisiya mənbələrinin təşkil edən pensiya və sığorta aktivləri ilə vəziyyət daha acınacaqlıdır. Bununla bərabər qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan zəngin valyuta və qızıl ehtiyatlarına malikdir. Bu göstəriciyə görə də ölkə İsveçrə, Norveç, Sinqapur kimi ölkələrlə eyni cərgədə durur. Rəqəmsallaşmanın başa çatması ilə bu resurslar da maliyyə aktivləri kimi cəlb oluna bilsə, ölkədə iqtisadi artım daha böyük sürətlə davam edəcək.

6. Müasir maliyyə şivə investisiya sisteminin əsasını kreditlər təşkil edir. İnkişaf etmiş ölkələrdə investisiyaların maliyyələşdirilməsi əsasən kreditlər hesabına təşkil olunur (70-80%). Buna görədir ki, bu ölkələrdə kreditlərin ÜDM-də payı yüksəkdir, hətta bir çox ölkələrdə bir neçə dəfə artıqdır. Keçmiş sovet ölkələrində bu sistem çox zəif qurulmuşdur. Kommunist və müsəlman ölkələrində ümumiyyətlə kreditin faydalılığı inkar olunur. Azərbaycanda bu sahədə çox ciddi ehtiyatları var və kredit qoyuluşlarının həcmi yalnız daxili ehtiyatlar hesabına 100 milyard dollara çatdırmaq olar (2021-ci ildə 10, milyard dollar olmuşdur). Data sayəndə proqramları ən böyük artım ehtiyatının bu mənbədə olduğu xüsusi qeyd olunur. Belə tədbir faizlərin də ciddi surətdə azalmasını və investisiyaların bir neçə dəfə artmasını, işsizlik probleminin aradan qaldırılmasını təmin edəcəkdir.

Aşar sözlər: Finansallaşma (Financialisation), Rəqəmsal manat, CBDC, maliyyə aktivləri, investisiya, data sayəns

**XARICI ÖLKƏLƏRDƏ RƏQƏMSAL DÖVLƏT İDARƏÇİLİK BENCHMARKININ
RƏQƏMSAL DÖVLƏT XİDMƏTLƏRİNİN QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ**
**ЦИФРОВОЕ ПРАВИТЕЛЬСТВО СРАВНИТЕЛЬНАЯ ОЦЕНКА ЦИФРОВЫХ
ГОСУДАРСТВЕННЫХ УСЛУГ В ЗАРУБЕЖНЫХ СТРАНАХ**
**DIGITAL GOVERNMENT BENCHMARK ASSESSMENT OF DIGITAL GOVERNMENT
SERVICES IN FOREIGN COUNTRIES**

Fidan R.Abasova

Azerbaijan State Economic University (UNEC)

International Magistrate and Doctorate Centre (IMDC), General Economy (PhD), Baku, Azerbaijan,

ORCID ID: 0000-0002-2442-1470

XÜLASƏ

Rəqəmsal texnologiyalar dövlət sektoruna getdikcə daha çox yeni tələblər və gözləntilər qoyur. Bu texnologiyaların tam potensialına nail olmaq hökumət təşkilatları üçün əsas problemdir. Effektiv e-hökumət həm hökumətlər, həm də bizneslər üçün daha çox səmərəlilik və qənaət də daxil olmaqla geniş çeşidli üstünlüklər təmin edə bilər. O, həmçinin şəffaflığı və açıqlığı artırır. Dövlət xidmətlərinin onlayn əlçatanlığı rəqəmsal qarşılıqlı əlaqənin normaya çevrilməsi olduğu COVID-19 pandemiyası ilə sürətləndirilmiş son on ildə durmadan artır.

Dövlət xidmətlərinin rəqəmsallaşdırılmasına və e-hökumət həllərinin tətbiqinə və ya təkmilləşdirilməsinə yönəlmiş tədbirlər Bərpa və Dayanıqlılıq Planlarında mühüm yer tutur

Bununla belə, irəliləyiş Üzv Dövlətlər daxilində qeyri-bərabərdir. Vətəndaşlar üçün xidmətlər biznes üçün xidmətlərlə müqayisədə onlayn olaraq daha azdır. Əsas rəqəmsal dövlət xidmətlərinin tətbiqi davamlı şəkildə davam etsə də, innovativ rəqəmsal texnologiyalardan (məsələn, AI, böyük məlumat, robototexnika və s.) istifadə edən daha təkmil dövlət xidmətlərinin mövcudluğu hələ də əhəmiyyətli investisiya tələb edir.

Bütövlükdə, Üzv Dövlətlər dövlət idarəçiliyi proseslərini istifadəçi üçün daha əlverişli, vətəndaş yönümlü və qarşılıqlı fəaliyyətə uyğunlaşdırmaq üçün müasirləşdirməyə və təkmilləşdirməyə çalışırlar. Məqsəd fərdlər və müəssisələrin rəqəmsal dövlət xidmətlərinə çıxışını və mənimsənilməsini artırmaqdır. RRF çərçivəsində dəstəklənən əsas islahatlara eID həllərinin bütün hökumət proseslərinə inteqrasiyası və “Yalnız bir dəfə Prinsip”in həyata keçirilməsi daxildir. Bu ölçü rəqəmsal ictimai xidmətlərin həm tələb və təklif tərəflərini, həm də açıq məlumatları ölçür.

Açar sözlər: Dövlət idarəçiliyi, rəqəmsal texnologiyalar, dövlət xidmətləri

РЕЗЮМЕ

Цифровые технологии все чаще предъявляют к государственному сектору новые требования и ожидания. Реализация полного потенциала этих технологий является серьезной задачей для государственных организаций. Эффективное электронное правительство может обеспечить широкий спектр преимуществ как для правительства, так и для бизнеса, включая большую эффективность и экономию. Это также может повысить прозрачность и открытость. Онлайн-доступность государственных услуг за последнее десятилетие неуклонно росла, чему способствовала пандемия COVID-19, когда цифровое взаимодействие должно стать нормой.

Действия, направленные на оцифровку государственных услуг и внедрение или улучшение решений электронного правительства, занимают важное место в планах восстановления и обеспечения устойчивости.

Однако прогресс неравномерен между государствами-членами. Услуги для граждан менее доступны онлайн, чем услуги для бизнеса. В то время как внедрение базовых цифровых государственных услуг неуклонно продолжается, доступность более совершенных государственных услуг с использованием инновационных цифровых технологий (например, ИИ, большие данные, робототехника и т. д.) по-прежнему требует значительных инвестиций.

В целом государства-члены работают над модернизацией и улучшением процессов государственного управления, чтобы сделать их более удобными для пользователей, ориентированными на граждан и интерактивными. Цель состоит в том, чтобы расширить доступ и использование цифровых государственных услуг отдельными лицами и предприятиями. Ключевые реформы, поддерживаемые в рамках RRF, включают интеграцию решений eID во все государственные процессы и реализацию принципа «Только один раз». Этот параметр измеряет как спрос, так и предложение цифровых государственных услуг и открытых данных.

Ключевые слова: Государственное управление, цифровые технологии, государственные услуги.

ABSTRACT

Digital technologies increasingly present new requirements and expectations to the state sector. Realization of the full potential of these technologies is a serious task for government organizations. Effective electronic government can provide a wide range of benefits for both government and business, including greater efficiency and economy. This can also increase transparency and openness. Online availability of public services has grown steadily over the last decade, which was facilitated by the COVID-19 pandemic, when digital interaction should become the norm.

Actions aimed at the digitization of public services and the implementation or improvement of electronic government solutions occupy an important place in the plans for recovery and ensuring sustainability.

However, progress is uneven between member states. Services for citizens are less available online than services for business. While the implementation of basic digital public services continues steadily, the availability of more advanced public services using innovative digital technologies (for example, AI, big data, robotics, etc.) still requires significant investments.

In general, member states are working on modernization and improvement of public administration processes to make them more user-friendly, citizen-oriented and interactive. The goal is to expand access and use of digital public services by individuals and enterprises. Key reforms supported within the RRF include the integration of eID solutions into all state processes and the implementation of the "Only once" principle. This parameter measures both demand and supply of digital public services and open data.

Keywords: State management, digital technologies, state services.

GİRİŞ

Müqayisə və performansın ölçülməsi nəticələri sənədləşdirmək və artan performans və şəffaflıq üçün alətlər təqdim etmək üsulu kimi dövlət sektorunda kök salmağa başladı. Dövlət sektorunda müqayisə fenomeni ilə bağlı ən erkən tədqiqatlar daha çox 1990-cı illərin ilk günlərində yaranmışdır, lakin dövlət sektorunda bu ölçmə növünün tətbiqi Yeni Dövlət İdarəçiliyinin (MPM) tətbiqi ilə bağlıdır (Skargren F., 2020). Performans ölçmələri dövlət sektorunun transformasiyasına yönəlmiş elektron hökumət formasında rəqəmsal texnologiyaların xüsusi birləşməsinin nəticəsidir.

Bir neçə ildir ki, Avropa Komissiyasının illik e-Hökumət Benchmarkı müxtəlif ölkələrdən rəqəmsal dövlət xidmətlərini bir neçə göstərici üzrə qiymətləndirir. Onlar aşağıdakı dörd mövzuya üzrə bölünmüşdür (Freeguard G., 2022):

İstifadəçi mərkəzlilik – xidmətlərin onlayn və əlçatan olması dərəcəsi. İstifadəçi mərkəzliliyinin ölçüsü onlayn xidmətlərin göstərilməsi üçün üç əsas elementi əhatə edir (Joseph, T., 2018):

1. Onlayn əlçatanlıq: məlumat və əməliyyat xidmətlərinin və bu xidmətlərə aid məlumatın onlayn şəkildə təqdim olunma dərəcəsi və portalın veb-saytı vasitəsilə əldə edilə bilər.
2. İstifadəçi dəstəyi: onlayn dəstəyin, yardım xüsusiyyətlərinin və əks əlaqə mexanizmlərinin hökumət portallarında nə dərəcədə mövcud olması.
3. Mobil dostluq: xidmətlərin mobil cihazlara uyğun interfeys, mobil cihaza cavab verən interfeys vasitəsilə təqdim olunma dərəcəsi.

Şəffaflıq – xidmətlərin necə təqdim olunduğu barədə ünsiyyətin açıqlığı. Bu ölçüyə aşağıdakı üç əsas element daxildir:

1. Xidmətlərin göstərilməsinin şəffaflığı: xidmət prosesinin və gözləntilərin nə dərəcədə aydınlaşdırıldığı.
2. Şəxsi məlumatların şəffaflığı: istifadəçinin dövlət təşkilatlarında saxlanılan şəxsi məlumatlarını nə dərəcədə idarə edə bilməsi.
3. Xidmət dizaynının şəffaflığı: istifadəçinin siyasət və xidmət dizaynı proseslərində nə dərəcədə məlumatlı olması və onlara cəlb olunması dərəcəsi.

Əsas imkanlar – rəqəmsal xidmətlərin çatdırılmasına imkan verən mövcud texnologiya. Bura dörd əsas element daxildir:

1. eID: elektron identifikasiyanın (eID), elektron hökumət xidmətləri tərəfindən onlayn identifikasiya üçün qəbul edilən istənilən vasitənin (məsələn, smartkartlar, istifadəçi adı və şifrə) xidmət prosesləri zamanı istifadə oluna biləcəyi həddi.
2. eSənədlər: istifadəçinin elektron dövlət xidmətini başa çatdırmaq üçün təqdim etməli olduğu və ya istifadəçinin sübut və ya onun nəticəsi kimi əldə etdiyi elektron sənədlərin (eSənədlərin), rəqəmsal formada olan istənilən sənədin həddi.
3. Orijinal mənbələr (öncədən doldurulmuş formalarda DESI olaraq adlandırılır): xidmət prosesi zamanı vətəndaşlara və ya bizneslərə aid məlumatları avtomatik yoxlamaq və ya əldə etmək üçün hökumətlər tərəfindən istifadə edilən orijinal mənbələrin, əsas reyestrlərin nə dərəcədə istifadə oluna biləcəyi dərəcəsi (Matthias D., 2020).
4. Rəqəmsal poçt: dövlət orqanlarının vətəndaşlara kommunikasiyaları yalnız rəqəmsal şəkildə qəbul etməsinə və kağız göndərişlərdən imtina etməsinə icazə vermə dərəcəsi. Rəqəmsal poçt hökumətlərin yalnız vətəndaşlar və ya sahibkarlarla elektron şəkildə əlaqə saxlaması imkanlarına aiddir, məsələn: şəxsi poçt qutuları və ya digər rəqəmsal poçt həlləri.

Transsərhəd hərəkətlik – xaricdəki vətəndaşların xidmətlərdən istifadə etmək asanlığı. Transsərhəd xidmətlərə transsərhəd ssenarisində qiymətləndirilən dörd göstərici daxildir:

1. Sərhədlərarası onlayn əlçatanlıq: digər Avropa ölkələrindən olan istifadəçilər üçün bu xidmətlərə dair məlumat və əməliyyat xidmətlərinin və məlumatın onlayn şəkildə təqdim olunma dərəcəsi.
2. Sərhədlərarası istifadəçi dəstəyi: digər Avropa ölkələrindən olan istifadəçilər üçün onlayn dəstəyin, yardım xüsusiyyətlərinin və əks əlaqə mexanizmlərinin nə dərəcədə əlçatan olması.
3. Transsərhəd eID: elektron identifikasiyanın (eID) digər Avropa ölkələrindən olan istifadəçilər tərəfindən xidmət prosesləri zamanı istifadə oluna bilmə dərəcəsi, onlayn identifikasiya və autentifikasiya üçün hökumət tərəfindən verilmiş sənəd.
4. Transsərhəd e-Sənədlər: elektron sənədlərin (eSənədlərin) digər Avropa ölkələrindən olan istifadəçilər tərəfindən xidmət prosesləri zamanı istifadə oluna bilmə dərəcəsi, onun emitent tərəfindən müvafiq milli qanunvericiliklə tanınan hər hansı vasitələrdən istifadə etməklə, xüsusilə də istifadə yolu ilə təsdiq edilmiş sənədlər elektron imzaların, məsələn. adi PDF və ya Word faylı deyil.

Metod

Tədqiqat aparılarkən sistemli təhlil metoduna yer verilmiş, dövlət idarəçilik benchmarkının xüsusiyyətləri analiz edilmişdir. Həmçinin dövlət idarəçiliyindən rəqəmsal servislərin qiymətləndirilməsi üçün statistik təhlil metoudan istifadə edilmişdir.

Araşdırma modeli

Elektron Hökumət Bençmarkı dövlət idarəetməsinin Avropada rəqəmsal dövlət xidmətlərini necə təqdim etdiyini müqayisə edir. Bu, vətəndaşlar, bizneslər, turistlər və əcnəbi icmalar üçün platformaların necə təkmilləşməyə davam etdiyinə baxan beynəlxalq səviyyədə tanınan bir araşdırmaya çevrilmişdir.

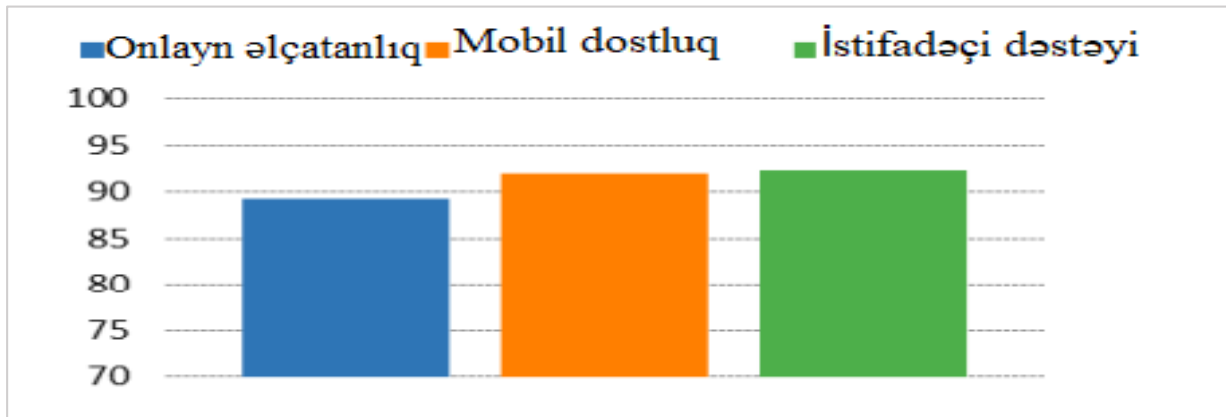
Bu tədqiqat onlayn dövlət xidmətlərini 14 əsas göstərici və 48 əlaqəli sorğu sualı ilə dörd ölçü üzrə qiymətləndirir. Dörd meyar bunlardır: (1) istifadəçi mərkəzliliyi, (2) şəffaflıq, (3) əsas imkanlar və (4) transsərhəd xidmətlər.

2020-ci ildə e-Government Benchmark metodu sahədəki siyasət irəliləyişləri və məqsədləri ilə uyğunlaşdırmaq üçün yeniləndi (məsələn, Vahid Rəqəmsal Gateway Qaydasına uyğunlaşma). Metod dəyişiklikləri tarixi müqayisələri göstəricilər və xidmətlərin alt dəsti ilə məhdudlaşdırılmışdır. 2020-ci il metodunun yenilənməsi seriyanın kəsilməsinə səbəb oldu ki, bu da əvvəlki hesabatlarla təkbətək müqayisəni qeyri-mümkün edir.

Analiz

1. İstifadəçi mərkəzliliyi. 2021-ci il üçün onlayn mövcudluq 89,3 (100-dən) təşkil edir, Malta, Danimarka, Finlandiya, Portuqaliya, Estoniya və İspaniya 95-dən çox bal toplamışdır. Mobil dostluq 92, İsveç, Finlandiya, Belçika, Danimarka, Avstriya və İrlandiya 100-ə yaxın xalla liderdir. İstifadəçi dəstəyi 92,4, Finlandiya, İtaliya və Malta 100, bütünlükdə bütün ölkələr 75-dən yuxarı xal toplamışdır.

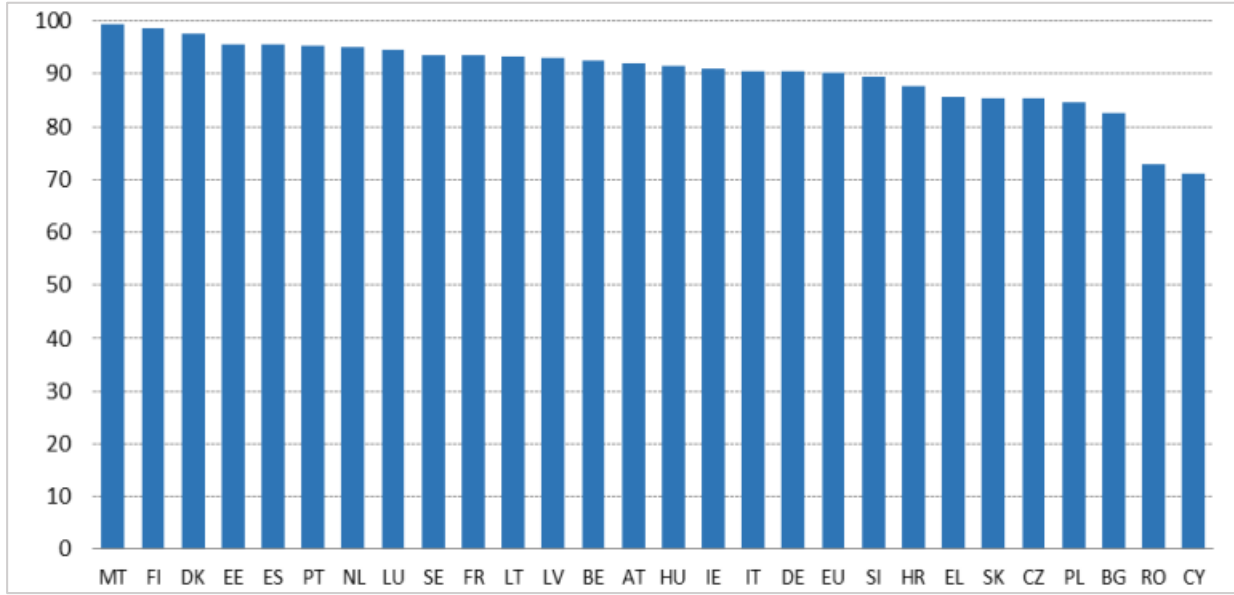
Şəkil 1: İstifadəçi mərkəzliliyi bölgüsü (0-dan 100-ə qədər xal), 2021

Mənbə: European Commission (2022). "Digital Economy and Society Index (DESI) 2022: Digital public services".

Ümumilikdə, Malta, Finlandiya, Danimarka, Estoniya, İspaniya, Portuqaliya və Hollandiya 95 balдан yuxarı istifadəçi mərkəzliliyinə görə liderdirlər. Kipr, Rumıniya, Bolqarıstan və Polşa 85-dən az xal toplayan ölkələri geridə qoymuşdur.

Şəkil 2: Üzv Dövlətlərdə istifadəçi mərkəzlilik statusu (0-100 bal), 2021

Mənbə: European Commission (2022). "Digital Economy and Society Index (DESI) 2022: Digital public services".

2. **Şəffaflıq.** Şəffaflıq xidmət proseslərinin nə dərəcədə şəffaf olduğunu, xidmətlərin istifadəçinin iştirakı ilə dizayn edildiyini və istifadəçilərin şəxsi məlumatlarını idarə edə bilməsini qiymətləndirir.

Şəkil 3: Şəffaflığın bölgüsü (0-dan 100-ə qədər xal), 2021

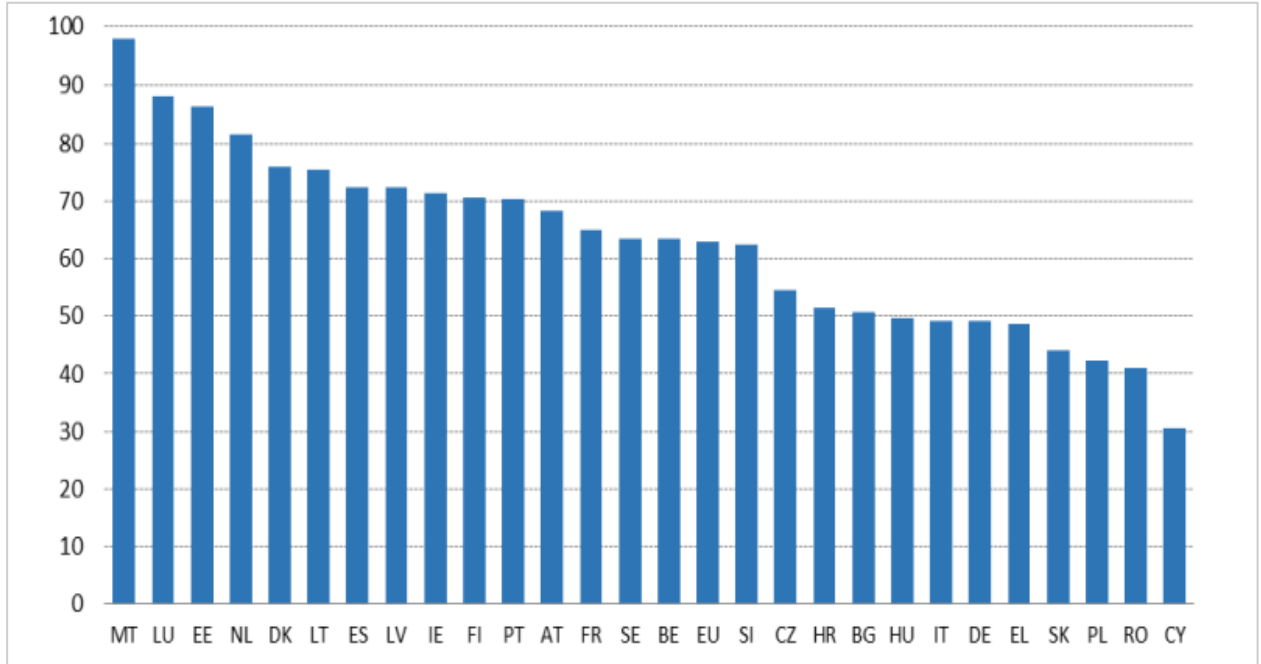

Mənbə: European Commission (2022). "Digital Economy and Society Index (DESI) 2022: Digital public services".

2021-ci il üçün xidmətlərin göstərilməsinin şəffaflığı 54,2 (100 bal) təşkil etmiş, Malta, Latviya, Estoniya və Litva 70 baldan çox toplamışdır. Fərdi məlumatların şəffaflığı 73,4, Malta, Estoniya, Lüksemburq və Litva 90-dan yuxarı xalla liderdir. Xidmət dizaynının şəffaflığı 60,9, İrlandiya, Lüksemburq, Malta və Hollandiya isə 100 baldır.

Ümumilikdə şəffaflıq üzrə Malta, Lüksemburq, Estoniya, Hollandiya, Danimarka və Litva liderlik edir və onların hamısı 75 baldan yuxarıdır. Kipr, Rumıniya, Polşa, Slovakiya, Yunanıstan, Almaniya, İtaliya və Macarıstan 50-dən az xal toplayan ölkələrdir.

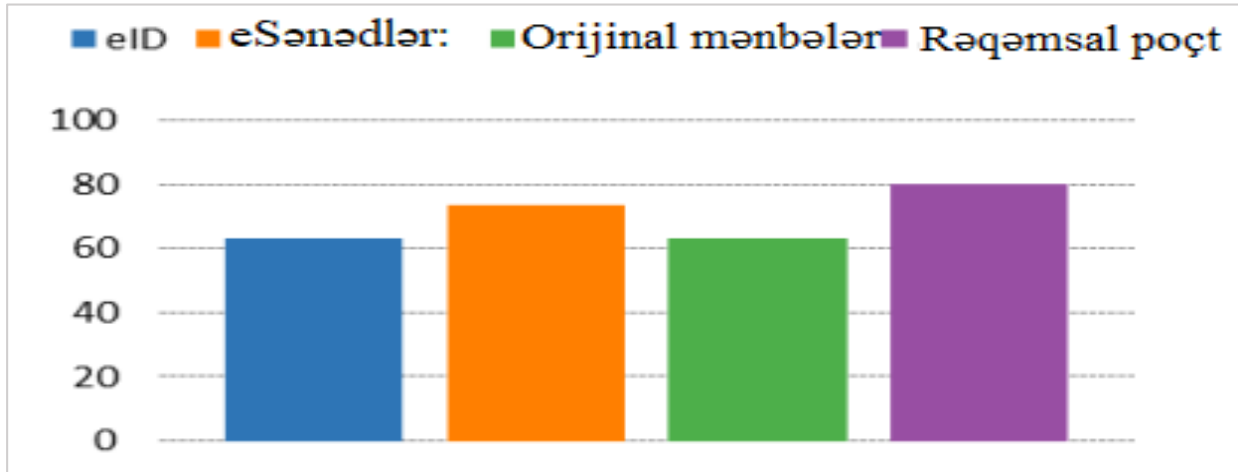
Şəkil 4: Üzv Dövlətlərdə Şəffaflyq statusu (0-100 bal), 2021

Mənbə: European Commission (2022). "Digital Economy and Society Index (DESI) 2022: Digital public services".

3. **Əsas aktivləşdiricilər.** Vətəndaşlar və bizneslər öz hökumətləri ilə rəqəmsal qarşılıqlı əlaqədə olduqda, onlar öz şəxsiyyətlərini təhlükəsiz şəkildə sübut etməli, təsdiqlənmiş sənədləri təqdim etməli, formaları doldurmalı və bildirişlər almalıdırlar.

Şəkil 5: Əsas aktivləşdiricilər (0-dan 100-ə qədər xal), 2021

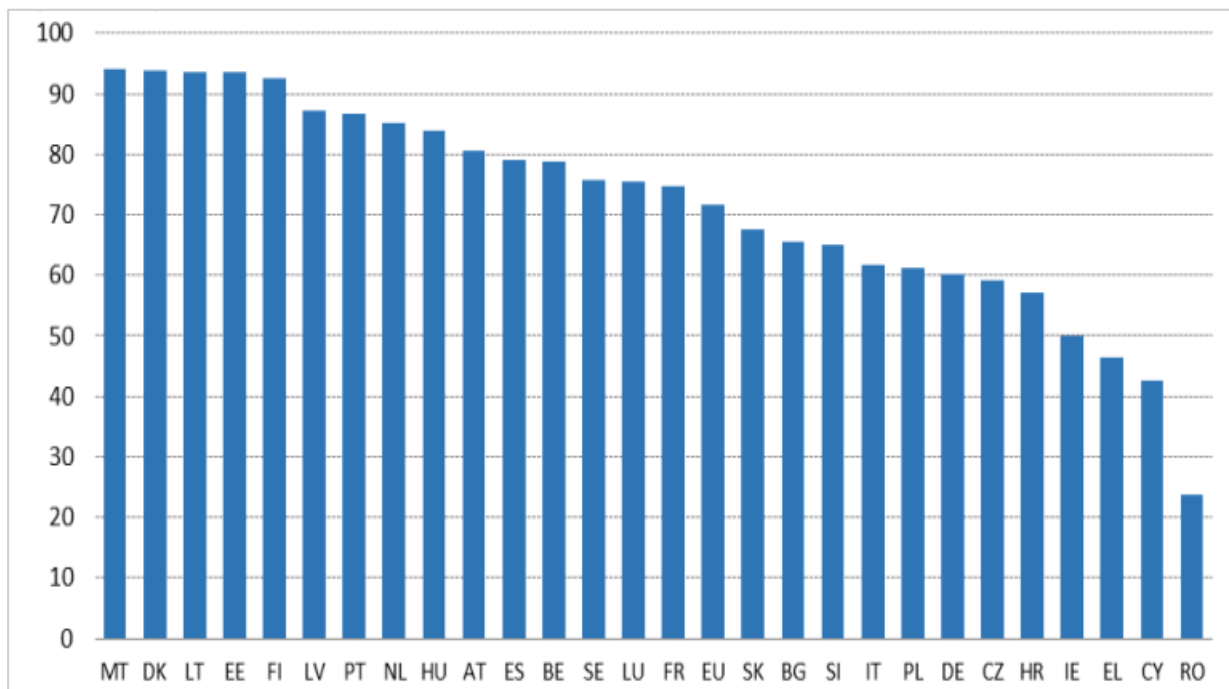

Mənbə: European Commission (2022). "Digital Economy and Society Index (DESI) 2022: Digital public services".

Əvvəlki göstəricilər kimi, 2020-ci ildə bu göstəricilər qiymətləndirilən xidmətlərin ümumi sayını azaltmaqla bu sahədə siyasət irəliləyişləri və məqsədlərə uyğunlaşdırmaq üçün yeniləndi.

2021-ci il üçün eID göstəricisi 65,6 (100-dən) təşkil edir, Danimarka, Malta, Finlandiya və Estoniya liderdir, Kipr, Rumıniya, İrlandiya və Çexiya isə geridə qalır; eSənədlər 76,6, Portuqaliya, Danimarka, Malta və Estoniya liderlik edir, Rumıniya, Yunanıstan və Çexiya isə 60 baldan azdır. Orijinal mənbələr 64,5, Hollandiya, Litva, Finlandiya, Estoniya, Malta, Danimarka və İsveçdən daha çox bal toplamışdır. 85, Rumıniya, Kipr və Xorvatiya isə 40-dan az xal toplamaqdan geri qalır; Rəqəmsal poçt 81.1-dir, bir neçə ölkə 100, Rumıniya, İrlandiya, Polşa və Sloveniya isə 50-dən az xal toplamışdır.

Şəkil 6: Üzv Dövlətlərdə əsas aktivləşdiricilərin statusu (0-dan 100-ə qədər xal), 2021

Mənbə: European Commission (2022). "Digital Economy and Society Index (DESI) 2022: Digital public services".

Ümumilikdə, Malta, Danimarka, Litva, Estoniya və Finlandiya 2021-ci ildə 90-dan çox xal toplayaraq əsas imkançılar üzrə liderdirlər. Rumıniya, Kipr və Yunanıstan geridə qalır, hamısı 50 balдан azdır.

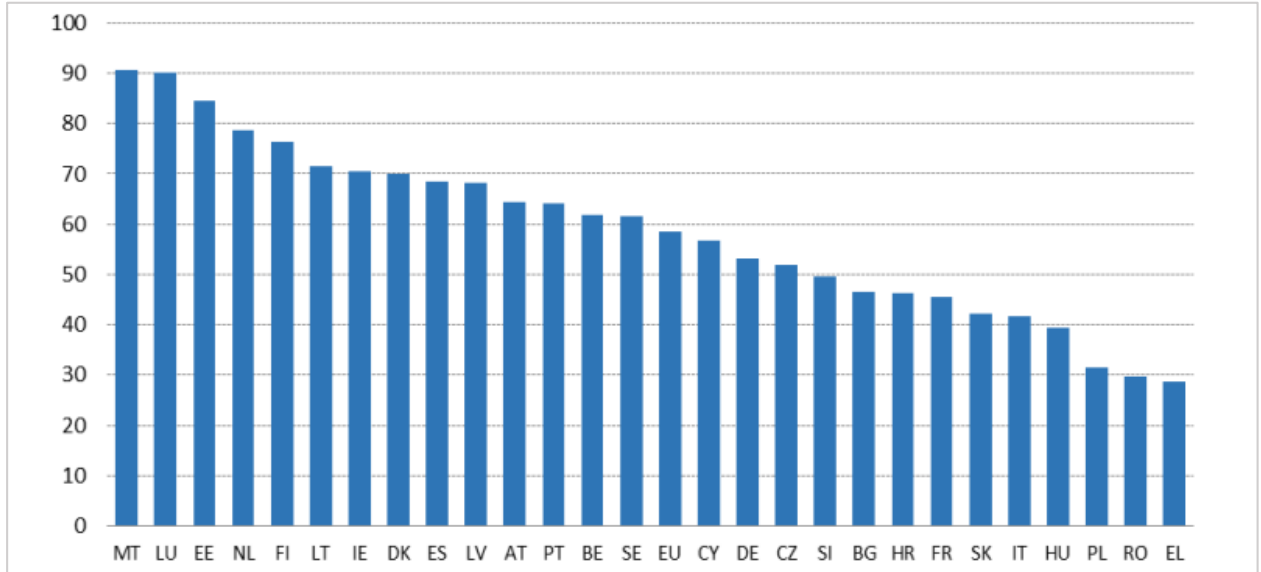
4. Sərhədlərarası xidmət. Transsərhəd xidmətlər məlumat və xidmətlərin nə dərəcədə onlayn əlçatan olduğunu, istifadə oluna biləcəyini, yardım və əks əlaqə funksiyaları ilə dəstəkləndiyini və digər Avropa ölkələrindən olan istifadəçilər üçün eID və eSənədlər ilə inteqrasiya olduğunu göstərir. Pandemiya zamanı hərəkət məhdudiyyətləri və yoxlama nəzarətləri səyahət etməyi çox çətinləşdirdi və ya hətta qeyri-mümkün etdi ki, bu da qabaqcıl rəqəmsal magistralların inkişafını tamamilə həyati əhəmiyyət kəsb etdi. Rəqəmsal hökumətlər başqa bir Avropa ölkəsində yaşamaq, işləmək, biznes qurmaq və ya təhsil almaq istəyən avropalılar üçün katalizator oldu. Sərhədlər arasında yüksək keyfiyyətli rəqəmsal dövlət xidmətlərinin göstərilməsi indi Rəqəmsal Vahid Bazar üçün həmişəkindən daha vacibdir (<https://www.capgemini.com/insights/research-library/egovernment-benchmark-2021-entering-a-new-digital-government-era/>, 2021).

Şəkil 7: Transsərhəd xidmətlər (0-dan 100-ə qədər xal), 2021

Mənbə: European Commission (2022). "Digital Economy and Society Index (DESI) 2022: Digital public services".

Şəkil 8: Üzv Dövlətlərdə transsərhəd xidmətlərin statusu (Bal 0-100), 2021

Mənbə: European Commission (2022). "Digital Economy and Society Index (DESI) 2022: Digital public services".

2021-ci il üçün onlayn mövcudluq 63,1 (100-dən), Malta, Lüksemburq, Estoniya, Finlandiya, İspaniya və Latviya 80-dən yuxarı, Yunanıstan, Rumıniya, Polşa və Macarıstan isə 40-dan aşağı bal toplamışdır. İstifadəçi dəstəyi İrlandiya ilə birlikdə 70,8-dir, Lüksemburq, Malta və Hollandiya 95-dən yuxarı, Polşa, Fransa və Macarıstan isə 50-dən aşağı bal toplamışdır. eID 28.2, Lüksemburq, Litva, Avstriya və Hollandiya isə 50-dən yuxarı, Rumıniya, Kipr, İrlandiya, İtaliya, Almaniya isə 10 xaldan aşağı nəticə ilə geri qalır. eSənədlər 49.7-dir, Malta və Danimarka liderlik edir, Slovakiya, İtaliya, Sloveniya və Xorvatiya isə 20-dən aşağı baldır.

Transsərhəd xidmətlərə görə, Malta, Lüksemburq və Estoniya 80-dən çox bal toplayan Aİ-də liderdir. Sərhədlərarası çevikliyi və irəliləyişi daha az olan ölkələr Yunanıstan, Rumıniya, Polşa və Macarıstandır ki, onların hamısının balları 40-dan aşağıdır.

Nəticə

Təhlillərdən də görülmüşdür ki, iqtisadi baxımdan daha yüksək səviyyədə olan ölkələrin göstəriciləri digərlərinə nisbətən daha daha yüksəkdir və bu hər bir göstəricidə özünü göstərir.

Rəqəmsal Dövlət idarəçiliyində elektron xidmətlərinin göstərilməsi üzrə hər il təhlillərin aparılması rəqəbat mühiti yaradır, xidmətləri daha keyfiyyətli olmasına, digər ölkələrin elektron xidmətlərinin göstərilməsi zamanı hansı üsullara istifadə edilməsi haqqında təcrübəyə əsaslanan informasiyalar ötürür.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı

1. Skargren, Fredric (2020). "What is the point of benchmarking e-government? An integrative and critical literature review on the phenomenon of benchmarking e-government" Information Polity, vol. 25, no. 1, pp. 67-89, 2020.
2. Joseph, Tham (2018). "Critical Factors for Creating a Successful Digital Public Administration". SSRN Electronic Journal, 22 p.
3. Freeguard, Gavin (2022). "Rethinking the benchmark: improving how digital public services are compared across countries". Public Digital (online paper). <https://public.digital/2022/04/04/rethinking-the-benchmark-improving-how-digital-public-services-are-compared-across-countries>
4. Matthias Daub, Axel Domeyer, Abdulkader Lamaa, and Frauke Renz (2020). "Digital public services: How to achieve fast transformation at scale". McKinsey (online paper). <https://www.mckinsey.com/industries/public-and-social-sector/our-insights/digital-public-services-how-to-achieve-fast-transformation-at-scale>

5. European Commission (2022). "Digital Economy and Society Index (DESI) 2022: Digital public services". 14 page <https://digital-strategy.ec.europa.eu/en/policies/desi-digital-public-services>
6. <https://www.capgemini.com/insights/research-library/egovernment-benchmark-2021-entering-a-new-digital-government-era/> - E-government benchmark 2021: entering a new digital government era, 2021

**SU RESURSLARININ DAVAMLI İDARƏ EDİLMƏSİNİN KONSEPTUAL ƏSASLARI
КОНЦЕПТУАЛЬНЫЕ ОСНОВЫ УСТОЙЧИВОГО УПРАВЛЕНИЯ ВОДНЫМИ
РЕСУРСАМИ
CONCEPTUAL BASES OF SUSTAINABLE WATER RESOURCE MANAGEMENT**

Elşan ƏHMƏDOV

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Tədbiqi iqtisadiyyat kafedrası, dosent, iqtisad elmləri üzrə fəlsəfə doktoru

XÜLASƏ

Su resurslarının davamlı idarə edilməsinin dinamikasını və transformativ dəyişimini izah etmək üçün nəzəri əsaslar zəifdir. Bu vəziyyəti nəzərə alsaq, idarəetmə konsepsiyasının hələ də mübahisələrə məruz qalması təəccüb doğurmur. İdarəetmə əsasən real dünya siyasətində müşahidə olunan inkişaf proseslərini nəzərə alan təsviri konsepsiyadır. Digər tərəfdən isə siyasi tənzimləmənin yeni normativ nəzəriyyəsinin və xalqın rolunun əsasını təyin edən konsepsiyadır. Tədqiqatın mövzusu davamlı su idarəçiliyi olsa da, nəzəri sahələr bu konsepsiya ilə məhdudlaşmışdır. İlk növbədə idarəetmə sistemlərinin dinamikasını müəyyən edən nəzəri əsasların əsas elementlərinin müəyyən edilməsi çox vacibdir. Əslində təhlilin əsasını məhz bu təşkil edir və burada mürəkkəb idarəetmə problemlərinin həllinin əsas xüsusiyyətlərini müəyyən etməklə normativ ölçü əldə edilir. Sonra transformativ dəyişikliklər təhlil edilir. Transformasiya dəyişikliyi başa düşmək üçün sosial öyrənmə və uyğunlaşma proseslərini təhlil etmək lazımdır. Transformasiya dəyişiklikləri polisentrizm, üfüqi və şaquli idarəetmə, həmçinin adaptiv idarəetmə prinsipləri əsasında həyata keçirilir. Su resurslarının davamlı idarə edilməsi çoxmərkəzli tənzimləmə tələb edir. Polisentrik idarəetmə sistemi yuxarıdan aşağıya və aşağıdan yuxarıya doğru proseslərin birləşməsinin nəticəsidir və nəticədə effektiv koordinasiya və idarəetmə rejimləri arasında rəsmi və qeyri-rəsmi yanaşmaların birləşməsidir. Bu idarəetmə sistemlərində dəyişiklikləri transformativ çərçivə təmin edir.

Açar sözlər: davamlı inkişaf, su idarəetmə dinamikası, üfüqi və şaquli idarəetmə, transformasiya, adaptiv idarəetmə, rəqəmsal yanaşma

РЕЗЮМЕ

Теоретическая основа для объяснения динамики и трансформационных изменений устойчивого управления водными ресурсами является слабой. Учитывая эту ситуацию, неудивительно, что концепция управления все еще является предметом споров. Управление - это концептуальная база, принимающая во внимание развитие реальной мировой политики. С другой стороны, это концепция новой нормативной теории политического регулирования, определяющая роль народа в системе управления. Хотя предметом исследования является устойчивое управление водными ресурсами, теоретические области не ограничиваются этой концепцией. Прежде всего, очень важно определить основные элементы теоретической базы, определяющей динамику систем управления. По сути, это основа анализа, и здесь нормативное измерение получается путем определения основных особенностей решения сложных проблем управления. Затем анализируется преобразующее изменения. Чтобы понять трансформационные изменения, необходимо проанализировать процессы социального обучения и адаптации. Изменения трансформации осуществляются на принципах полицентризма, горизонтального и вертикального управления, а также адаптивного управления. Для управления водными ресурсами необходимо многоцентровое регулирование. Кроме того, полицентрический подход, который сочетает в себе эффективную, вертикальную и горизонтальную координацию, является наиболее перспективным для системы управления водными ресурсами. Полицентрическая система управления является результатом сочетания восходящих и нисходящих процессов, что приводит к комбинации формального и неформального подходов между эффективной

координацией и режимами управления. Эти системы управления создают преобразующую основу для изменения.

Ключевые слова: теоретические основы, динамика управления водными ресурсами, горизонтальное и вертикальное управление, трансформация, адаптивное управление, диагностический подход

ABSTRACT

The theoretical basis for explaining the dynamics and transformational change of sustainable water management is weak. Given this situation, it is not surprising that the management concept is still a matter of debate. Governance is a conceptual framework that takes into account the development of the world politics. Although the subject of the study is sustainable water management, theoretical areas are not limited to this concept. First of all, it is very important to determine the main elements of the theoretical framework that determines the dynamics of control systems. In essence, this is the basis of the analysis, and here the normative dimension is obtained by defining the main features of solving complex control problems. To understand transformational change, it is necessary to analyze the processes of social learning and adaptation. Transformation changes are carried out on the principles of polycentrism, horizontal and vertical governance, and also adaptive management. Water management requires multicenter regulation. In addition, a polycentric approach, which combines effective, vertical and horizontal coordination, is the most promising for the water management system. The system of polycentric governance is the result of a combination of ascending and descending processes, which leads to a combination of formal and informal approaches between effective coordination and control modes. Those management systems create a transformative framework.

Key words: theoretical aspects, dynamics of water management, horizontal and vertical management, transformation, adaptive management, diagnostic approach

Azərbaycan Respublikası ərazisində içməli suya olan tələbatın artması, ümumiyyətlə Azərbaycan Respublikasında əhalini içməli su ilə təmin edən su ehtiyatlarının məhdud olması və Respublika ərazisində su ehtiyatlarının böyük bir hissəsinin transsərhəd su ehtiyatları hesabına təmin edilməsi su resurslarının davamlı idarə edilməsini zəruri və aktual edir.

Ötən əsrin 90-cı illərdə ümummillə lider Heydər Əliyev Azərbaycanda müstəqil dövlət yaradılması və dövlətçiliyin möhkəmləndirilməsi, idarəetmə institutlarının təkmilləşdirilməsi və milli iqtisadiyyatda durğunluğun aradan qaldırılması məqsədi ilə sosial-siyasi və iqtisadi islahatlar həyata keçirməyə başladı. Əsası ümummillə lider Heydər Əliyev tərəfindən qoyulmuş və ölkə prezidenti İlham Əliyevin yaradıcılıqla həyata keçirdiyi inkişaf strategiyası sayəsində ölkəmiz yüksək nəticələrə nail olub. Su resurslarının davamlı idarə edilməsi idarəetmənin ən mürəkkəb sahələrindən biri kimi onun geniş tədqiqi dövlət proqramlarında öz əksini tapmışdır.

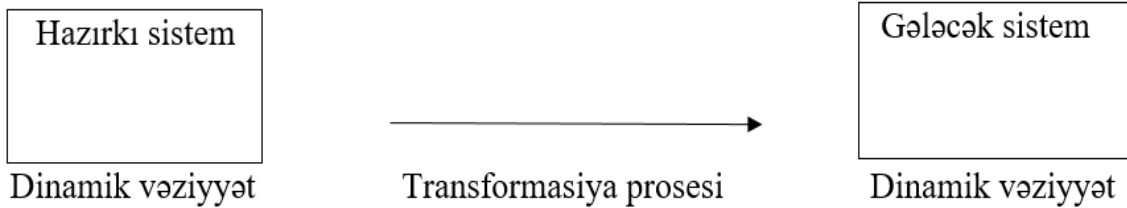
XX-ci əsrin sonlarında erməni təcavüzü ilə üzvləşən ölkə ərazimizin 20 faizi işğal edilmişdir. 3 Oktyabr 2020-ci il işğal edilmiş ərazilərimizdən xüsusi stratejik önəmə malik olan Suqovuşan kəndi, Prezident, Ali Baş Komandan İlham Əliyevin başçılığı ilə Azərbaycan ordusunun həyata keçirdiyi əks-hücum əməliyyatı nəticəsində işğaldan azad edilmişdir. Suqovuşan su anbarından buraxılan suyun nizamlanması nəticəsində Tərtər, Yevlax və Göranboy rayonlarına suyun verilməsi, eyni zamanda ekoloji tarazlıq təmin olunub. Tərtər rayonunun Suqovuşan kəndində yerləşən Suqovuşan su anbarı 27 il işğal altında qalmışdır. Onun su tutumu 5,86 milyon kubmetrdir.

Bu gün artıq möhkəm siyasi sistemin formalaşması iqtisadi və siyasi modernləşməni müəyyən edir. Həmin modernləşmə çərçivəsi isə institusional dəyişiklikləri tələb edir. Su resurslarının davamlı idarə edilməsi institusional dəyişim çərçivəsini özündə əks etdirən əsas sahələrdən biridir. Bu çərçivəni Almaniyanın tanınmış alimi Renate Mayntz su idarəetmə sisteminin anlaşılması üçün yazdığı mühüm əsərlərində tədqiq etmişdir. O qeyd edirdi ki, "institusional dəyişim çərçivəsi idarəetmənin mərkəzdə aktor və hökumət iştirak edən ənənəvi idarəetmə nəzəriyyələrindən fərqli olaraq, siyasi elmlər nəzəriyyəsində idarəetmə konsepsiyasının əsasən tənzimləyici strukturlara xüsusi diqqət yetirən

institusionalist yanaşma ilə əlaqəlidir” [16, 241]. Ona görə də, su resurslarının davamlı idarə edilməsində nəzəri çərçivə elementlərinin, habelə transformativ dəyişim çərçivəsinin öyrənilməsi davamlı inkişafın planlaşdırılması üçün və ümumiyyətlə idarəetmə və iqtisadiyyatın tənzimlənməsi üçün zəruridir və əsas istiqamətlərdən birini təşkil etməkdədir. [12, 181].

Respublikamızın su təsərrüfatının inkişafı ilə bağlı tikintilər “Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramları”-na daxil edilmiş və Respublika büdcəsindən ayrılmış vəsait hesabına, Dünya Bankının, İslam İnkişaf Bankının, Asiya İnkişaf Bankının və digər maliyyə qurumlarının kreditləri hesabına maliyyələşdirilən layihələr əsasında yerinə yetirilir [5,5]. Su resurslarının səmərəli idarə edilməsində uğurun ilk şərtlərindən biri də su idarəetmə sistemlərinin nəzəri əsaslarını təhlil etməkdir. Su idarəetmə sistemləri nəzəriyyəsi su idarəetmə dinamikasını, transformativ dəyişimi, integrasiya, diaqnoz, adaptiv və tənzimləmə sistemlərini əhatə edir. Onların ayrı ayrılıqda təhlili və konseptuallaşdırılması elmi və praktiki əhəmiyyətə malikdir.

Su resurslarının davamlı idarə edilməsinin dinamikasını və transformativ dəyişimini izah etmək üçün nəzəri əsaslar zəifdir. Bu vəziyyəti nəzərə alsaq, idarəetmə konsepsiyasının hələ də mübahisələrə məruz qalması təəccüb doğurmur. İdarəetmə əsasən real dünya siyasətində müşahidə olunan inkişaf proseslərini nəzərə alan təsviri konsepsiyadır. Digər tərəfdən isə siyasi tənzimləmənin yeni normativ nəzəriyyəsinin və xalqın rolunun əsasını təyin edən konsepsiyadır. Almanyanın su idarəetmə sistemləri üzrə aparıcı alimlərindən Klaudia Pahl Vostl qeyd edirdi ki, “Hədəf su idarəçiliyi olsa da nəzəri sahələr bu idarəetmə sahəsi ilə məhdudlaşmır. Əvvəla, burada idarəetmə sistemlərinin dinamikasını müəyyən edən nəzəri çərçivənin əsas elementlərini təyin etmək olduqca vacibdir. Bu əsasən təhlil çərçivəsidir və burada kompleks idarəetmə problemləri ilə məşğul olmaq üçün vacib olan xüsusiyyətləri müəyyən etməklə normativ bir ölçü əldə edilir”. [11, 160] Daha sonra transformativ dəyişiklik təhlil edilir. Transformativ dəyişikliyi dərk etmək üçün əvvəla sosial öyrənmə və uyğunlaşma proseslərinin təhlili aparılmalıdır. Nəhayət, davamlılığa dair transformativ dəyişikliyi idarə etmək potensialı və məhdudiyətlər barədə ətraflı tədqiqata yer verilməlidir. Aşağıdakı təsvir idarəetmə sistemlərində dinamikanın və transformasiya dəyişikliyi əhatə edən nəzəri çərçivənin elementlərini əks etdirir.

Şəkil 1. İdarəetmə sistemlərinin dinamikası və transformasiyasının nəzəri çərçivə elementləri

Su idarəetmə dinamikası nəzəriyyəsi və transformativ dəyişim çərçivəsi kompleks adaptiv sistemləri əhatə edir. Kompleks adaptiv sistemlər modul strukturunu təşkil edən bir-biri ilə əlaqəli elementləri ehtiva edir. Sistem strukturu əsasən özünü təşkil edən proseslərin, makro səviyyədə nəzarət dəyişmələrinin və mikro səviyyədə qarşılıqlı əlaqələrin ortaya çıxması ilə əlaqədar proseslərin məhsuludur. Kompleks adaptiv sistemlərin bu cür geniş təsəvvürü kollektiv zəkadan cəmiyyətin bütün sahələrinə, insan beyninə və ya ictimai birliklərə aid edilə bilər. Burada insanlar öz fəaliyyətləri ilə xarakterizə olunurlar. İdarəetməni ictimai tənzimləmə funksiyası kimi və ictimai qarşılıqlı təsir proseslərinə əsaslanan məqsədli idarəçilik örnəyini tələb edən proses kimi başa düşmək olar. Bu cür konseptuallaşdırma idarəetmə sisteminin fəaliyyətini özündə birləşdirən diaqnoz yanaşma ilə izah edir.

Hər bir dövlətin hər hansı bir idarəetmə sistemində təmsil olunması vacibdir və onun inkişafı ölkə içində ayrı-ayrı sahələrin inkişafına təkan verəcəkdir. Qeyd etmək lazımdır ki, dinamik bir dövlət idarəçiliyi üçün idarəetmə sistemləri dayanıqlı deyil. Transformasiyanın idarə edilməsini mümkün etmək üçün bu çətinlikləri aradan qaldırmaq lazımdır. Transformativ dəyişikliklər hansı yollarla mümkündür sualına cavab olaraq biz polisentrizmi, üfüqi və şaquli idarəetməni, habelə adaptiv idarəetmə konsepsiyalarını göstərə bilərik. Əslində su idarəetmə prinsipləri üçün gücün çoxmərkəzli paylanması vacibdir. Bundan əlavə effektiv, şaquli və üfüqi koordinasiyanı birləşdirən polisentrik yanaşma su idarəetmə sistemi üçün perspektivlidir və hətta rəhbər prinsipdir. Polisentrik idarəetmə sistemi aşağıdan-yuxarıya və yuxarıdan-aşağıya proseslər arasında formalaşma, rəsmi və qeyri-rəsmi yanaşmalar arasında səmərəli koordinasiya və idarəetmə rejimlərinin müxtəlif kombinasiyalarına səbəb olmalıdır.

Çox səviyyəli qarşılıqlı təsirlər dövlət idarəçiliyinin mürəkkəb formalarından biridir. Suyun çoxmərkəzli paylanması və tənzimlənməsi həm analitik, həm də normativ cəhətdən idarəetmənin çox səviyyəli təbiətinə daha çox maraq doğurmuşdur. Çox səviyyəli su idarəetmə sistemi xüsusilə mürəkkəbdir. İnzibati və biofiziki sərhədlər arasındakı problemlərin azaldılması üçün hidroloji prinsiplər nəzərə alınmaqla dünyanın əksər ölkələrində yeni rəsmi təşkilatlar ortaya çıxmışdır. Su idarəetmə sahəsində alim və ekspert olan Timothy Moss (2003) qeyd etmişdir ki, problemlər çox vaxt qarşılıqlı problemlər hesabına öz həllini tapmışdır. “Yeni qurulan qurumlar arasında ərazi və ənənəvi inzibati sərhədləri əhatə edən (ərazi planlaşdırılması, kənd təsərrüfatı) şaquli və üfüqi qarşılıqlı problemlər inteqrasiya edilmiş idarəetmə yanaşmalarının tətbiqinə mane olur və çox mürəkkəb strukturlara yol açır” [11]. “Onlar həmçinin səmərəli şaquli koordinasiya tələb edən iqlim dəyişikliyinə uyğunlaşmağa maneə olurlar” [14],[15]. Hidrologiya prinsipinin tətbiqi idarəetmə sisteminin şaquli koordinasiyasına maneə yaradan çoxsaylı prinsiplərdən yalnızca biridir. Çoxsəviyyəli qarşılıqlı təsirlərə şaquli və üfüqi koordinasiya daxildir. Şaquli və üfüqi koordinasiya üçün potensial maneələri aradan qaldırmaq üçün innovativ həllər çox tələb olunur.

Şaquli koordinasiya ümumilikdə çox səviyyəli sistemlərdə səmərəliliyin və davamlılığın təşviqi kimi müəyyən edilə bilər. O, müxtəlif formalar ala bilər. Onun ən çox qəbul edilmiş forması ənənəvi hakimiyyətin qurulmasıdır. Çünki burada daha yüksək səviyyəli icra hakimiyyəti orqanları və onların səlahiyyətli təmsilçiləri daha aşağı səviyyəli təşkilatlar üzərində hakimiyyət qururlar və beləliklə hərəkətlərin və nəticələrin ümumi birliyini təmin etmək məqsədi ilə strateji seçim tətbiq edirlər. Buna baxmayaraq, şaquli koordinasiya "çox səviyyəli idarəetmə" ədəbiyyatında əsas məsələni təşkil edir. Bu proseslərdə hakimiyyət öz rolunu məhdudlaşdırır; mərkəzləşdirilmiş dialoqlara, ideyaların dövrüyyəsinə və müxtəlif maraqlı tərəflərin qərar qəbul etmə proseslərinə qoşulması və siyasətlərini həyata keçirməsinə töhfə verməyə imkan verir.

Üfüqi koordinasiya ərazi inkişaf siyasəti çərçivəsində, müəyyən bir ərazinin (ölkə, region və ya məkan) aktorlar ilə qarşılıqlı əlaqəsini və ərazi səviyyəsində olan əlaqələri nəzərdə tutur. Üfüqi koordinasiya üçün çevik və səmərəli alətlər hələ də istənilən səviyyədə deyil və daha da inkişaf etdirilməlidir. Bunlar sektorlar arası inteqrasiyasını və onlardan səmərəli istifadəni və idarəetmədə lazım olan biliklərin öyrənilməsi və bütün bu faktorların birləşməsinə nail olmaq üçün onların davamlı inkişafını tələb edir. Aşağıda cədvəl 1-də Şaquli və Üfüqi koordinasiyanın meyarları göstərilmişdir.

Cədvəl 1. Şaquli və Üfüqi koordinasiyanın meyarları

Şaquli koordinasiyanın göstəriciləri	Üfüqi koordinasiyanın göstəriciləri
Dövlətin idarəetmə modelini əhatə edən dövlətin siyasi sistemi. Regional və lokal səviyyədə regionallaşmanın tipologiyası	Üfüqi koordinasiya və əməkdaşlıq üçün ön şərtlər nələrdir? Məsələn, bu hədəf üçün prioritet istiqamətlər hansılardır? Katalizatorlar və tərəfdaşlıq qurma maneələri.
Ərazi planlaşdırma gücü: güclərin ənənəvi bölüşdürülməsində alt-regional (sub-regional) və yerli səviyyənin üzəri (supra-local) kimi yenilikçi formalar aid edilir	Quruluş və yaxud inkişaf üçün çox tərəfli və çox kanallı koordinasiya, əməkdaşlıq və əlaqələr. Buraya üfüqi koordinasiya əməkdaşlıq formaları da aid edilir.
Dövlət palataları, təmsilçiliklər və hakimiyyət baxımından daha az səlahiyyətə sahib icra hakimiyyətlərinin rolu, maliyyə müstəqilliyi və normativ hüquqi bazanın mövcudluğu	Qonşu ölkələrlə bölgə əməkdaşlığı. Müxtəlif cəmiyyətlər səviyyəsində və bu cəmiyyətlərin normativ hüquqi bazası çərçivəsində.
Təşkilatlar, şöbələr və səlahiyyətli arasında əməkdaşlıq formaları	Komitələr və siyasi qurumlar daxil olmaqla sektorlararası əməkdaşlıq
Şaquli əməkdaşlıq üçün yanaşmalar	
İnteqrasiya olunmuş ərazi planlaması	

Mənbə: Ətraf Mühit Sistemləri Tədqiqat İnstitutu. Qlobal çağırışlar qarşısında su idarəçiliyində transformasiya

Beləliklə su idarəetmə sisteminə şaquli və üfüqi koordinasiya meyarları xüsusi rola malikdir. Onların davamlı əlaqəsi polisentrik idarəetmə sistemi ilə uyğunlaşır. Bu sistem aşağıdan-yuxarıya və yuxarıdan-aşağıya proseslər arasında formalaşma, rəsmi və qeyri-rəsmi yanaşmalar və idarəetmə rejimlərinin

müxtəlif kombinasiyası arasında səmərəli koordinasiya işini görür. ABŞ-ın məşhur politoloq və iqtisadçısı Elinor Ostrom bu yanaşmanı idarəetmə memarlığı adlandırmışdır. O qeyd etmişdir ki “konseptual mülahizələr və empirik sübutlar çoxmərkəzciliyin inteqrasiya edilmiş adaptiv idarəetmə və tənzimləyici sistemlərin mühüm xüsusiyyətləridir” [13]. Kompleks adaptiv sistemlər dinamik və qeyri-müəyyən şəraitdə məhdud resursların paylanmasında mərkəzləşdirilmiş sistemlərə nisbətən daha səmərəli və məhsuldardır. Polisentrik (çoxbucaqlı) sistemlər güc və səlahiyyətlərin bölüşdürülməsini səmərəli koordinasiya və balans ilə aşağıdan-yuxarıya və yuxarıdan-aşağıya idarəetmə formaları ilə birləşdirir.

Su idarəetmə sistemlərini anlamaq üçün diaqnoz yanaşmanı təhlil etmək vacibdir. Diaqnoz yanaşma su idarəetmə sistemi, funksional performans və sistemin yerləşdiyi iqtisadi, sosial, siyasi, mədəni, ekoloji kontekst arasında fərq qoyur. Kontekst dəyişənləri və ya sərhədləri su idarəetmə sistemindən kənar qalan digər xarici dəyişənləri əks etdirir. Sosial normalar, məsələn, kontekst sayılır, su qanunvericiliyi və su infrastrukturuna dair texniki normalar isə su idarəetmə sistemində aid edilir. Su idarəetmə sisteminin sosial funksiyasını yerinə yetirmək qabiliyyəti sistemin bütövlükdə səviyyəsində müəyyən edilmiş funksional fəaliyyətinə görə qiymətləndirilə bilər. Su idarəetmə sistemi müəyyən dərəcədə və ya tamamilə məqsədəuyğun dizaynın məhsulu kimi (məsələn, açıq şəkildə müəyyən edilmiş məqsədləri icra edən su qanunvericiliyi) məhsuldarlığın bir göstəricisidir. Bu, performansın bir ölçüsü kimi su idarəetmə sisteminin məqsədini yerinə yetirdiyi tədbirdir. Əlavə performans ölçüləri qiymətləndirmənin müxtəlif aspektlərini nəzərdə tutaraq müəyyən edilə bilər:

- ✓ Nəzərdə tutulan məqsədi tam yerinə yetirmək: ictimai nemətlər və xidmətlərin yerinə yetirilməsi niyyətləri ilə müqayisəyə əsaslanır. Bu, əsasən, su idarəetmə sisteminin cəmiyyət tərəfindən müəyyən edilən daxili fəaliyyət göstəricisidir.
- ✓ Su təhlükəsizliyinin insanlar və təbiət üçün davamlı artırılması: bu, müəyyən dərəcədə ümumi qəbul edilən prinsiplərə əsaslanan bir normativ əməl tədbiridir. Su təhlükəsizliyinin nə dərəcədə davamlı olduğunu və suyun təhlükəsizliyinin iqtisadi, sosial və ekoloji aspektləri arasındakı ticarət növlərinin məqbul olması müzakirə və anlaşma mövzudur.
- ✓ Yaxşı idarəetmə³ prinsiplərinə diqqət: idarəetmədə vicdanla iştirak etməyi, konsensus yönümlü, hesabatlı, şəffaf, məsuliyyətli, ədalətli və hərtərəfli, effektiv və hüququn üstünlüyü ilə idarə olunmağı hədəf qoyur. Bu, əsasən, bəzi prinsiplərin fərqli şəkildə şərh edildiyi və əlavə kontekstdə xüsusi prinsiplər əlavə olunan, ümumi qəbul olunmuş prinsiplərə əsaslanan bir normativ əmsəldir.
- ✓ Uyğunlaşma qabiliyyəti və davamlılığı: daxili və xarici dəyişikliklər, şoklar və sürprizlərlə mübarizə bacarığı. Bu, əsasən, ümumi davamlılıq prinsiplərini tamamlayan normativ tədbirlər planıdır. Bununla bağlı məlumatlar xüsusi kontekstdə və müxtəlif sosial qruplar üçün nəzərdə tutulub və müzakirə mövzudur. Onlar performans tədbirləri adlandırılabilir. Performans tədbirləri məhsuldarlıq, real və praktiki yanaşma ilə əsaslandırılır, bu davamlı idarəetmə və su resurslarının idarə olunması ilə əlaqəlidir. Məhsuldarlıq heç bir sosial utopiyanın idealist prinsipləri ilə həyata keçirilmir. O, davamlılığın və yaxşı idarəetmənin normativ prinsiplər dəyəri baxımından təfsir edilə bilər. Onlar həmçinin daha instrumental baxımdan təfsir edilə bilərlər, yalnız bu tənzimləyici prinsiplərə riayət etmək uzun müddətli perspektivdə insan hərəkətlərinin və sosial qrupların geniş spektri üçün suyun təhlükəsizliyini təmin edir. Performans tədbirləri müvəffəqiyyətin daxili (təsirləri birbaşa hiss edənlər üçün) və xarici (ölkələrdən kənar olanlar və təsirləri birbaşa hiss etməyən beynəlxalq QHT-lərə) etibarlılıq üçün istifadə oluna bilər. Bu, avtomatik olaraq sistemli performansın fərdi fəaliyyətə yönəldiyini nəzərdə tutmur. Bununla yanaşı, su idarəetmə sistemindəki bütün aktorların, müxtəlif sahələrdə/ölçülərdə göstərdikləri performansla eyni nəticələrə gəldiklərini söyləmək olmaz. Aktorlar performansı kollektiv nəticələrdən daha çox fərdi olaraq qiymətləndirə bilərlər və kollektiv nəticələr müxtəlif aktor qrupları tərəfindən fərqli şəkildə qiymətləndirilə bilər. Kollektiv və fərdi nəticələr arasındakı əlaqələr su idarəetmə sisteminin xüsusiyyətlərinə əsaslanır. Bu nəzəriyyədə həll edilməli olan bir başqa məsələ: Su idarəçiliyi sisteminin yaxşı yerinə yetirilməsi üçün tələblər nədir və su resurslarının inkişafı və idarə olunmasını tənzimləyən sosial funksiya və su xidmətlərinin müddəaları hansılardır?

1.1 ³ UNESCAP 2009. What is Good Governance?

Almaniyanın Osnabrück Universitetinin ətraf mühit sistemləri tədqiqat institutunun professoru Claudia Pahl Wostl su idarəetmə sistemi nəzəriyyəsində iddia etmişdir ki, idarəetməni yaxşılaşdırmaq üçün idarəetmə sistemləri inteqrasiya olunmalı və adaptiv olmalıdır. İnteqrasiya, sinerjiyanı gücləndirən və su təhlükəsizliyinin müxtəlif aspektləri arasındakı qarşılıqlı güzəştlərin (kompromisin) azalmasını təmin edən sistemli bir yanaşma həyata keçirmək üçün səviyyələr və sahələr üzrə koordinasiyanı nəzərdə tutur.

Cədvəl 2. İnteqrasiya, adaptiv su idarəetmə və tənzimləmə sistemlərinin xüsusiyyətləri

Dəyişən	Xarakterik xüsusiyyətlər
Rəhbər paradigma	mürəkkəb adaptiv sistemlərdə idarəetmə və tənzimləməni öyrənmək
Tənzimləyici çərçivələr	Çeviklik, bəzi təfərrüatlı və uyğunlaşdırma şəraitinə, nəticələrdən daha çox prosesin tənzimlənməsinə imkan verir
İdarəetmə memarlığı	Səmərəli və məhsuldar koordinasiya ilə birləşən güc və səlahiyyətlərin polisentrik (çoxsaylı) bölüşdürülməsi; aşağıdan-yuxarı və yuxarıdan-aşağı olan idarəetmə sistemlərinin təsirləri arasındakı balans
İdarəetmə rejimi	İdarəetmə rejimlərinin müxtəlif kombinasiyası və hibrid formaları: iyerarxiya, bazarlar və şəbəkələr
Təlim dövrünün inteqrasiyası	Qeyri rəsmi öyrənmə ilə innovasiya və rəsmi siyasət prosesləri arasında səmərəli əlaqələr
Sektor inteqrasiyası	Sektorlararası qiymətləndirmələr və siyasət koordinasiyası, əlaqələr (nexus) perspektivinin qəbul edilməsi
İnformasiya və biliyin idarə edilməsi	Boşluqları aradan qaldıran və inteqrasiyanı asanlaşdıran açıq, paylaşılan məlumat mənbələri; müxtəlif biliklərin və yeni məlumatların birgə istehsalının qəbul edilməsi
Qeyri-müəyyənliklər və risklərin idarə edilməsi	Fərqli perspektivlər və fərqli dünya görüşlərinin qəbul edilməsi; qeyri-qənaətbəxş və qeyri-müəyyənlik hallarında şüurlu qərarlar qəbul etmək; qeyri-müəyyənlik və risklərin idarə edilməsi üçün innovativ yanaşmalar tətbiq etmək.
İnfrastruktur	Müvafiq miqyaslı müxtəlif dizayn mənbələri - mərkəzləşdirilməmiş - mərkəzləşdirilmiş; ənənəvi texnologiya və yaşıl infrastrukturun birləşməsi
Maliyyə	Maliyyə vəsaitlərin bir çox növü xüsusi və ictimai maliyyə alətlərinin istifadə edilməsi ilə fərqlənir
İnsan və ətraf mühitin qarşılıqlı əlaqəsi (interfeys)	Geniş ekosistem xidmətlərinin açıq şəkildə təsdiq edilməsi; Kompromisləri, qarşılıqlı güzəştləri qiymətləndirmək və idarə etmək üçün alətlər

Mənbə: Ətraf Mühit Sistemləri Tədqiqat İnstitutu. Qlobal çağırışlar qarşısında su idarəçiliyində transformasiya

Adaptiv siyasətin həyata keçirilməsi, əldə edilmiş yeni anlayışlara, sosial və ekoloji şəraitin davamlı inkişafına və iqlim dəyişikliyi kimi xarici amillərdə baş verən dəyişikliklərə cavab verə bilmə qabiliyyətini nəzərdə tutur. Pahl Wostl su idarəçiliyi nəzəriyyəsində, əsasən fərdi sistem elementlərinin konsepsiyaları və empirik sübutlardan əldə edilən inteqrasiya edilmiş adaptiv idarəetmə və tənzimləyici sistemlərin xüsusiyyətlərini təqdim etmişdir [15]. Əlavə konseptual irəliləyişlər və daha çox sisteməlik empirik təhlillər bu xüsusiyyətlərə düzəlişlər təklif etmişdir. Yenilənmiş xüsusiyyətlərin nəticəsi Cədvəl 2-də göstərilmiş və aşağıda açıqlanmışdır.

İnteqrasiya edilmiş adaptiv idarəetmə və tənzimləyici sistemlər məqsədyönlü dizaynla öz-özünə təşkilatlanma və ortaya çıxma proseslərini birləşdirir. Bu cür dinamika müxtəlif idarəetmə rejimlərinin - şəbəkələrin, bürokratik iyerarxiyanın və bazarların birləşməsi və qarşılıqlı təsirini tələb edir. Alman tədqiqatçısı Christian Knieper qeyd etmişdir ki, inteqrasiya edilmiş adaptiv idarəetmə və tənzimləyici sistemlər hər hansı bir idarəetmə yanaşmasının üstünlüyünü müdafiə etmək əvəzinə, bürokratik iyerarxiyaları, bazarları və şəbəkə idarəçiliyini mövcud və müxtəlif yollarla birləşdirir [15].

Rəhbər paradigma su idarəetməsini və tənzimləməni formalaşdıran dominant mədəni-İdrak qurumuna aiddir. Bu model sistem anlayışını, sərhədlərin necə müəyyənləşdirildiyini, problemlərin və onların həllərini necə müəyyənləşdirməni təmin edir. İnteqrasiya edilmiş adaptiv idarəetmə və tənzimləyici

sistemlərin rəhbər sistem metaforu idarəetmənin və tənzimləmənin nəzərdən daha çox öyrənməyə yönələn daha mürəkkəb adaptiv sistemlərdən ibarət olmasıdır. İyerarxik və mərkəzləşdirilmiş nəzarətə (məsələn, geniş miqyaslı texnologiyalar, yüksək tənzimlənmiş yuxarıdan-aşağıya idarəetmə) cəhd göstərməklə azadlıq dərəcələrini azaltmağa çalışmaq əvəzinə, qeyri-müəyyən şəraitdə yaxşı performans göstərmək üçün azadlıq və uyğunlaşma qabiliyyətinin saxlanması üçün kompleks adaptiv sistemlərin güclü qurulması əsas şəhətdir. Bu, bəzi qeyri-sabit və ya sosial cəhətdən qəbul edilməz hərəkətlərin tənzimlənməsi və sanksiyalarına mane olmur.

ABŞ-ın Ətraf mühitin mühafizə agentliyinin baş elmi işçisi Ahjond Garmestani və ABŞ-ın New Wyoming Universitetinin tədqiqatçısı Melinda Bensonun 2013-cü ildə "Sosial-ekoloji sistemlərin dayanıqlı idarə olunması üçün tənzimləyici çərçivələr" mövzusunda birgə apardıqları tədqiqat işində qeyd edilir ki, "uyğun və yaxud lazımi idarəetməni təmin etmək üçün tənzimləyici çərçivə idarəetmə və sabitliyin pozulmasına yol vermədən çevik olmalıdır. Bu da nəticələrdən daha çox proseslər üçün tənzimləmə təmin etməklə əldə edilə bilər" [13]. Şəffaflıq təmin edilməlidir ki, kimin qərar verdiyi, niyə qərar qəbul edildiyi və yeni anlayışlara cavab vermək üçün hansı alətlərdən istifadə edildiyi bilinsin. Habelə yeni inkişaf metodikasına və xarici faktorlardakı dəyişikliklərə cavab verməyi təmin etsin. Şəffaflıq vergi mənafeyi güdən güclü qruplar tərəfindən tətbiq olunan nizamlayıcı çərçivələrin sui-istifadəsindən qaçınmaq üçün tələb olunur. Şəffaflıq siyasətçilər arasında effektiv və səmərəli koordinasiyanın dəstəklənməsi üçün də vacibdir.

Tənzimləmə sistemlərinin digər vacib xüsusiyyəti təlim dövrünün inteqrasiyasıdır. Qeyri-rəsmi qurumlar və müxtəlif aktor şəbəkələri bilik və təcrübənin innovativ yanaşmalarla inteqrasiyasını dəstəkləmək və təmin etmək üçün çox vacib obyektlərdir. Qeyri-rəsmi öyrənmə, innovasiya və rəsmi siyasi proseslər arasında səmərəli əlaqələrə ehtiyac vardır [15].

Öyrənmə və siyasət prosesləri arasındakı əlaqələr: qeyri-rəsmi yanaşmalar rəsmi qurumlarda və praktik həyatda geniş şəkildə paylaşılırsa dayanıqsızdır. İnnovativ yanaşmalar rəsmi təşkilatlarda kodlaşdırılırsa və təcrübələr geniş sahəyə yayılırsa, öyrənmə və siyasi proseslər arasındakı əlaqələr (məsələn, fərdi subyektlərdən asılı olaraq) olduqca dayanıqsız və zəif olur. [14, 64].

Sektor inteqrasiyası: Kəskin problemlərlə məşğul olmaq, sektordakı siyasətin həyata keçirilməsini koordinasiya etmək və ola biləcək problemləri müəyyənləşdirmək üçün sektorlar arası təhlil və inteqrasiya lazımdır. Su-Enerji-Qida neksus zincir konsepsiyası, başlanğıcdan müxtəlif siyasətçilərin bütünlüklə inteqrasiyasını təmin edir. Üfüqi koordinasiya üçün çevik və effektiv alətlər bir sektorun istənilən səviyyədə inteqrasiyasına, elastikliyinə və idarəetmə təliminə nail olmaq üçün inkişaf etdirilməlidir [10, 156].

Adaptiv su idarəetmə və tənzimləmə sistemləri üçün bir digər vacib xüsusiyyət informasiya və biliyin idarə edilməsidir. Mürəkkəb su problemlərinin və onların həllinə dair hərtərəfli anlayış yalnız boşluqları aradan qaldırmaq və inteqrasiyanı asanlaşdıran açıq, paylaşılan informasiya qaynaqları ilə əldə edilə bilər. İnformasiya və məlumatın doğrulanmış və qanunlaşdırılmış halda tərcümə edilərək fərqli aktor qrupları arasında paylaşılması üçün əhatəli və şəffaf proseslər tələb olunur. [11, 457].

Qeyri-müəyyənliklər və risklərin idarə edilməsi xüsusiyyəti. Qeyri-müəyyənləşən və mürəkkəbləşən dünyada su təhlükəsizliyi davamlılığının artırılması su idarəçiliyinin və ümumi idarəetmə sistemlərinin getdikcə artan qeyri-müəyyənlik şəraitində həyata keçirilməsini tələb edir. Davamlılıq yalnız idarə olunacaq sosial-ekoloji sistemlərin mürəkkəbliyini və bir-birinə olan bağlılığını əhatə edən risklərə sistemli və uzunmüddətli perspektiv qəbul edildikdə əldə edilə bilər. Təhlükələr tez-tez tələb olunan daşqın mühafizəsi sistemlərini tənzimləyən qaydalar kimi texniki standartları müəyyənləşdirməklə idarə olunur. Buna baxmayaraq, məsələn, iqlim dəyişikliyindən yaranaraq artan qeyri-müəyyənliklər səbəbindən, bu qaydaların qəbul edildiyi şərtlər artıq yerinə yetirilə bilməz. Mümkün olan hər bir risk iştirakçı proseslərdə müzakirə edilməlidir.

Böyük miqyaslı infrastruktur (məsələn, onilliklər boyu istifadədə olunan) öyrənmək üçün bir çox fürsət təmin edir və asanlıqla kilidləmə hallarına yol açə bilər. Adaptiv idarəetmə və davamlı idarəetmə əsasən operativ səviyyələrdir. Müvafiq miqyasda diqqətlə nəzərdən keçirilməsi, mərkəzləşdirilməmiş texnologiyaların istifadəsi, yaşıl infraqurudan istifadə edilməsi, regional kontekstə uyğunlaşdırılmış müxtəlif dizayn mənbələri davamlı və inteqrasiyalı su idarəçiliyinə nail olmaq üçün bütövlükdə perspektivli strategiyalardır. [14, 1526].

Böyük miqyaslı infrastruktur layihələri iqtisadi mexanizmlərin çevikliyini azaltmağa imkan verən çox böyük xərclər yarada bilər. Məsələn, içməli su təchizatı və çirkab sularının təmizlənməsi üçün infrastruktur qurulduqda, suyun qiyməti istehlakçıların istifadə etdiyi su miqdarı ilə deyil, əsasən müəyyən xərclər ilə müəyyən edilir. Buna görə suyun qiyməti su istehlakını idarə etmək üçün təsirsiz bir vasitədir. Bundan əlavə, böyük miqyaslı investisiyalar zəif idarəetmə şəraitində sui-istifadəyə daha çox meyilli ola bilər və bu vəziyyət hökumət və hökumət nümayəndələri arasında məsuliyyət və hesabatın zəif olması ilə əlaqədar daha geniş miqyasda iqtisadi, ekoloji və sosial itkilərə çevrilə bilər.

İnfrastrukturun diversifikasiyası (məsələn, kiçik və böyük ölçüdə çirkab suları təmizləyici qurğuların birləşməsi), qeyri-müəyyənlik və risklərin idarə olunması üçün innovativ yanaşmalar ayrıca maliyyə vəsaitlərinin müxtəlifləşdirilməsini tələb edir.

İnsan və ətraf mühitin qarşılıqlı əlaqəsi (interfeys): Ekosistem xidmətlərinin geniş spektrinin tanınması ekosistem funksiyalarının, sosial-ekoloji sistemlərin möhkəmliyinə və su təhlükəsizliyinin iqtisadi, sosial və ekoloji aspektləri arasındakı güzəştə getməyə dair danışıqların əhəmiyyətini bilmək üçün tələb olunur.

Ekosistemlərin funksiyalarının vacibliyini bilmək üçün geniş ekosistem xidmətlərinin tanınması tələb olunur. Bunlar su təhlükəsizliyinin iqtisadi, sosial və ekoloji aspektləri arasındakı güzəştə təmin edən sosial-ekoloji sistemlərin davamlılığı və danışıqlara dəstək verilməsini nəzərdə tutur. Ekosistemlərin xidmətlərinə görə ödənişlər müxtəlif ekosistem xidmətləri arasında güzəştlərin qarşısını almaq üçün effektiv alət ola bilər. [15, 667]. Bununla birlikdə, ekosistem xidmətlərinin konsepsiyasının tətbiqinə dair maliyyə qiymətləndirməsindən kənara çıxılmalı və idarəetmə rejimlərinin birləşdirilməsi təmin edilməlidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət proqramlarının icrasına həsr olunmuş konfransda nitqi. 05 fevral 2014-cü il.
2. Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin Nazirlər Kabinetinin iclasında nitqi. 20 oktyabr 2007-ci il.
3. A.M. Abdullayev. Respublikanın şəhər və kənd yerlərinin su təchizatı və onun yaxşılaşdırılması yolları. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası. Azərbaycanın su ehtiyatlarından kompleks istifadə və mühafizə məsələləri. AMEA nəşri. Bakı 1963. 462 s.
4. Ə.Muradov., E.Bağırzadə., Azərbaycan İqtisadiyyatı (İnfoqrafika). 2021. Bakı.
5. Ə.C. Əhmədzadə. Azərbaycanda meliorasiya və su təsərrüfatının mövcud vəziyyəti və perspektiv inkişafı. AzETH və Mİ EİB-nin elmi əsərlər toplusu 2008, XXVIII cild. 459 s.
6. M.A. Rzayev. Müasir dövrdə özəl təsərrüfatlarda suvarma və meliorasiya şəbəkələrinin inkişafının aktual problemləri və həlli yolları. AzETH və Mİ EİB-nin elmi əsərlər toplusu 2008, XXVIII cild. 459 s.
7. N.Q. Rüstəmov. Azərbaycanın su təsərrüfatı xidməti, su ehtiyatlarının kompleks istifadəsi və mühafizəsi. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası. Azərbaycanın su ehtiyatlarından kompleks istifadə və mühafizə məsələləri. AMEA nəşri. Bakı 1963. 462 s.
8. T.İ. Əbdülrəhimov. Azərbaycanda su təsərrüfatı quruculuğu və onun inkişaf perspektivləri. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası. Azərbaycanın su ehtiyatlarından kompleks istifadə və mühafizə məsələləri. AMEA nəşri. Bakı 1963. 462 s.
9. U.K. Ələkbərov. İnküziv inkişafın idarə edilməsinin əsasları. Ali məktəblər üçün dərslik. Bakı, «Təhsil», 2018
10. Claudia Pahl-Wostl, Water Governance in the Face of Global Change, Water Governance - Concepts, Methods, and Practice, Springer International Publishing Switzerland 2015 DOI 10.1007/978-3-319-21855-7_8

11. Claudia Pahl-Wostl. Transition towards adaptive management of water facing climate and global change. *Water Resources Management*, 49–62.
12. Elshan Ahmadov (2018) (2) Sustainable water resources management through adaptive governance, polycentricity and collective goods theory / *Public Administration, Theory and Practice* pp.171-185.
13. Garmestani, A. S., Benson, M. H. (2013). A framework for resilience-based governance of social-ecological systems. *Ecology and Society*, 18(1), 9. doi:10.5751/ES-05180-180109
14. Gleick, P. (2003). Global freshwater resources: Soft-path solutions for the 21st century. *Science*, 302, 1524–1528.
15. Jordan, A., & Lenschow, A. (2010). Environmental policy integration: A state of the art review. *Environmental Policy and Governance*, 20(3), 147–158. doi:10.1002/eet.539
16. Mayntz, R. (2004b). Mechanisms in the analysis of social macro-phenomena. *Philosophy of the Social Sciences*, 34, 237–259.
17. Ostrom, E. (2001). Vulnerability and polycentric governance systems. IHDP (International Human Dimensions Programme on Global Environmental Change) Newsletter UPDATE, 3(1), 3–4.
18. А.К. Алимов. Природные факторы, влияющие на формирование гидрогеологических условий. *AzETH və Mİ EİB-nin elmi əsərlər toplusu 2008*, XXVIII cild. 459 s.
19. Э.Н.Ахмадов, Л.Б. Вардомский, Международные подходы к решению водной проблемы в странах СНГ (на примере Азербайджанской Республики). *Российский экономический журнал* 3 / 2020

AZƏRBAYCANDA İNVESTİSİYA QOYULUŞLARININ REGIONLARIN İNKİŞAF
SƏVIYYƏLƏRİNİN YAXINLAŞMASINA TƏSİRİNİN QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ
THE IMPACT OF INVESTMENTS ON CONVERGENCE OF LEVELS OF DEVELOPMENT
OF REGIONS OF AZERBAIJAN

Bağış Əhmədov

Azərbaycan Dövlət İqtisadi Universiteti

ORCID ID: 0000-0003-0478-5514

XÜLASƏ

Məqalədə regionların inkişafına dair neoklassik yanaşma araşdırılmışdır. Neoklassik nəzəriyyəyə əsasən əməyin kapitalla silahlanma səviyyəsi yüksək olan regionlarda əmək haqqı yüksək, kapitala düşən gəlirlilik norması isə aşağı olur. Bu baxımdan, işçilərin regionlararası hərəkəti ilə kapitalın regionlararası hərəkəti əməyin kapitalla silahlanma səviyyəsi baxımından əks istiqamətli olur. Belə ki, işçilərin əməyin kapitalla silahlanma səviyyəsi yüksək olan regionlara axını, kapitalın isə kapitalla silahlanma səviyyəsi aşağı olan regionlara axını hesabına regionlarda əməyin kapitalla silahlanma səviyyələrinin bərabərləşməsinə və nəticədə onların inkişaf səviyyələrinin yaxınlaşmasına səbəb olur. Azərbaycanda iqtisadi fəaliyyətin Bakı şəhərində cəmləşməsi şəraitində son illərdə həyata keçirilmiş regionla siyasətin inkişaf səviyyəsinə görə regionlararası bərabərsizliyin azalmasına təsiri β və σ yaxınlaşma göstəriciləri vasitəsilə qiymətləndirilmişdir. Regionalarının ümumi məhsulu üzrə aparılmış hesablamalar Bakı şəhəri ilə digər regionların inkişaf səviyyələrinin yaxınlaşdığı müəyyən edilmişdir. Belə yaxınlaşmaya regionların inkişafının dövlət tərəfindən dəstəklənməsi ilə yanaşı, Bakı şəhərində neft hasilatının azalması da təsir göstərmişdir. Bununla yanaşı regionların inkişaf səviyyələrinin yaxınlaşması sürətinin kiçik olduğu müəyyən edilmişdir. Belə ki, 2010-cu ildən sonra regional məhsulun loqarifminin orta kvadratik kənarlaşmasında (σ yaxınlaşmada) əhəmiyyətli dəyişiklər baş verməmişdir. 2021-ci ildə Bakı şəhərində admabaşına düşən ümumi məhsulun həcmi digər regionlara üzrə orta göstəricidən təqribən 6 dəfə çox olduğunu nəzərə alsaq, onda ən azı ortamüddətli dövrdə Bakı şəhəri ölkədə iqtisadi fəaliyyətin əsas mərkəzi olacaqdır. Bununla yanaşı, 2020-ci ildə Şərqi Zəngəzur və Qarabağ iqtisadi rayonlarında azad edilmiş ərazilərdə iqtisadi fəallığına artması reagonlararası bərabərsizliyin azalmasına müsbət təsir göstərmişdir.

Açar sözlər: regionların inkişafı, β və σ yaxınlaşma, investisiya

ABSTRACT

The article discusses the neoclassical approach to the regional development. According to neoclassical theory, regions with a high capital-labor ratio have high wages and a low rate of return on capital. In this regard, the inter-regional movement of workers and the inter-regional movement of capital are opposite in terms of capital-labor ratio. Thus, the inflow of labor force to regions with a high level of capital-labor ratio and the inflow of capital to regions with a low level of capital-labor ratio equalize the levels of regional capital-labor ratios and, as a result, their levels of development converge. In the context of the concentration of economic activity in Baku, the impact of the regional policy pursued in recent years on the reduction of interregional development inequality in Azerbaijan was assessed through convergence indicators β and σ . Calculations made on the regional product showed that the level of development of Baku and other regions is converging. In addition to state support to regional development, this rapprochement was also influenced by the decline in oil production in Baku. It was determined that the speed of convergence of the levels of development of the regions is low. Thus, after 2010, there were no significant changes in the standard deviation (σ -approximation) of the logarithm of the regional product. Considering that in 2021, the gross product per capita in Baku is about 6 times higher than the average for other regions, then, at least in the medium term, Baku will be the main center of economic activity in the country. At the same time, the growth of economic activity in the liberated

Eastern Zangezur and Karabakh economic regions in 2020 had a positive impact on reducing inter-regional inequality.

Keywords: regional development, β and σ convergence, investment

Giriş

Məkan istehsal resursları ilə təminat, iri bazarlara yaxınlıq, nəqliyyat imkanları kimi amillər hesabına regionların iqtisadi üstünlüklərinin formalaşmasına təsir edir. Bununla belə, inkişaf imkanları təkcə regionun təbii üstünlükləri ilə deyil, həm də tarixi inkişaf xüsusiyyətləri ilə də müəyyən olunur. Regionda fiziki və insan kapitalına investisiya qoyuluşları, istehlakın həcmnin artırılması istiqamətində dövlət siyasəti regionun inkişafına əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir. Qeyd edilənlərlə yanaşı, dünyada regionlar inkişaf səviyyələrinə görə bir-birlərindən əhəmiyyətli şəkildə fərqlənirlər. Bu baxımdan, inkişaf səviyyəsinə görə regionlararası bərabərsizliyin yaranma qanunauyğunluqlarının araşdırılmasının mühüm əhəmiyyəti vardır.

Azərbaycanda da iqtisadi inkişaf səviyyəsinə görə regionlar bir-birindən əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənir. Belə ki, 2020-ci ildə ölkə ərazisinin 2,5%-ni əhatə edən Bakı şəhərinin əhalinin sayında payı 22,7% təşkil etdiyi halda, regional ümumi məhsulda payı 62,3%-ə, maddi işçilərin sayında payı 50,8%-ə, əhalinin gəlirlərində payı 58,4%-ə bərabər olmuşdur. Göründüyü kimi, ölkədə iqtisadi fəallığın əsas mərkəzi Bakı şəhəri olaraq qalır. Belə halda, inkişaf səviyyəsinə görə regionlararası bərabərsizliyin azaldılması üçün digər regionların inkişafına investisiya qoyuluşlarının mühüm əhəmiyyəti vardır. Belə ki, investisiya kapital yığılmasına gətirib çıxarır ki, bu da regionun məhsul və xidmətlər istehsalı imkanlarını artırır. Xüsusilə, kifayət qədər sübutlar mövcuddur ki, investisiya uzunmüddətli iqtisadi artımın ən vacib determinantlarından biridir (Barro, 1991).

Nəzəri yanaşmalar

Neoklassik nəzəriyyəsinə görə regionda ümumi buraxılışın artımına kapital və əmək təklifinin artımı və texniki tərəqqi təsir göstərir. Xüsusilə, adambaşına gəlirlərin səviyyəsi əməyin kapitalla silahlanma səviyyəsindən asılı olur. Əməyin kapitalla silahlanma səviyyəsini davamlı şəkildə artırmaq imkanları məhdud olduğundan, texniki tərəqqi adambaşına düşən gəlirləri artıran əsas amil hesab edilir.

İqtisadi artımın Solou modelinin əsas bərabərliyi aşağıdakı kimidir (Romer, 2012:16):

$$\dot{k}(t) = sf(k(t)) - (n + g + \delta)k(t) \quad (1)$$

Burada, s – qənaət norması;

$f(k)$ – bir effektiv əməyə düşən istehsalın həcmi;

k – bir effektiv əməyin kapitalla silahlanması;

n – əhalinin artım tempi;

g – elmi-texniki tərəqqinin tempi;

δ – kapitalın amortizasiyası.

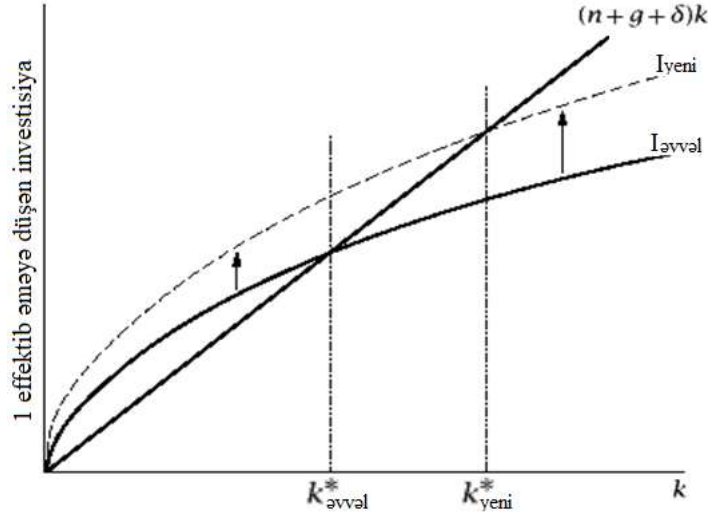
Burada, Solou modelində texniki tərəqqi əməkdə əks olunduğundan, effektiv əmək (AL) əməyin miqdarı (L) ilə texniki tərəqqinin ölçüsünün (A) hasilı kimi müəyyən olunmuşdur. Habelə, k kapitalın həcmnin (K) effektiv əməyə (AL) nisbətini əks etdirir.

Solou modelində $sf(k(t))$ faktiki investisiyanı, $(n+g+\delta)k(t)$ isə bərpəedicə investisiyanı əks etdirir. Bu model qapalı iqtisadiyyata əsaslandığından, yaradılan gəlirlərin qənaət edilən hissəsi avtomatik investisiyaya çevrilir. Habelə, işçilərin sayı və əmək məhsuldarlığı artdıqca, kapital istehlak edildikcə, bir effektiv əməyə düşən kapitalın həcmi azalır. Belə şəraitdə tam məşğulluğun təmin edilməsi üçün əlavə investisiya qoyuluşlarına ehtiyac yaranır ki, bu da $(n+g+\delta)k(t)$ -ə bərabərdir. Bu modeldə bir effektiv əməyə (AL) düşən istehsalın həcmi effektiv əməyin kapitalla silahlanma səviyyəsindən asılı ($y=f(k)$) olduğundan, əməyin kapitalla silahlanmasının yüksəlməsi istehsal həcmnin artımın əsas amillərindən biri hesab edilir. Solou modelinə əsasən tarazlı inkişaf şəraitində kapitalın artımı kapitalın stasionar vəziyyətinə (k^*) qədər baş verir və bu aşağıdakı düsturla müəyyən olunur (Romer, 2012:18):

$$sf(k^*) = (n+g+\delta)k^* \quad (2)$$

Burada, k^* – bir effektiv əməyə düşən kapitalın stasionar həcmi.

Faktiki investisiya bərpaedici investisiyadan azdırsa, onda kapitalın həcmi azalır, əksinə olduqda isə artır. Kapitalın stasionar həcmində isə onlar bərabərləşirlər. Bu baxımdan, neoklassik nəzəriyyəsinə əsasən adambaşına düşən kapitalın artımı iqtisadi inkişafın yeni səviyyəyə keçməsinə səbəb olur (şəkil1).

Şəkil 1. Regionda investisiya qoyuluşlarının artımının kapitalın tarazlıq həcminə təsiri

Şəkil 1-dən görüldüyü kimi, effektiv əməyin 1 vahidinə düşən kapitalın həcminin artması kapitalın tarazlıq həcminin artmasına səbəb olur. Bu baxımdan, regionda adambaşına düşən kapitalın həcmi ümumi buraxılışı müəyyən edən amillərdən biridir.

Əməyin kapitalla silahlanma səviyyəsi aşağı olan regionlar bu göstəricinin yüksək olduğu regionlara nisbətən daha yüksək gəlirlilik normasına və daha yüksək ilkin artım imkanlarına malik olurlar (Barro və Sala-i-martin, 2004). Bu amillər mobil iqtisadi resursların, xüsusilə kapitalın inkişaf etmiş regionlardan zəif inkişaf etmiş regionlara hərəkətinə və nəticədə, regionlararası inkişaf səviyyələrinin yaxınlaşmasına səbəb olur (Solow, 1956). Bununla yanaşı, neoklassik nəzəriyyəsi iqtisadi amillərin təkmil mobilliyinə əsələndiyindən kapital ən yüksək gəlirlilik norması olan regionlara, işçilər isə ən yüksək əmək haqqı olan regionlara hərəkət edirlər. Əməyin kapitalla silahlanma səviyyəsi yüksək olan regionlarda əmək haqqı yüksək, kapitalla düşən gəlirlilik norması isə aşağı olur (Pike at al., 2016: 65). Bu baxımdan, işçilərin regionlararası hərəkəti ilə kapitalın regionlararası hərəkəti əməyin kapitalla silahlanma səviyyəsi baxımından əks istiqamətli olur. R.Barro və X.Salamartinə görə, istehsal amillərinin regionlararası mobilliyi daha yüksək olduğundan, inkişaf səviyyələrinə görə regionlararası yaxınlaşma ölkələrarası yaxınlaşmaya nisbətən daha asan baş verir (Barro və Sala-i-martin, 2004). Habelə, texnologiyaların məkanca yayılması texnoloji inkişaf səviyyəsinə görə regionlararası bərabərsizliyin azalmasına səbəb olur (Malecki, 1997). Beləliklə, neoklassik nəzəriyyədə regional bərabərsizliklər müvəqqəti xarakter daşımaqla qiymətlərdə, əmək haqlarında, kapital və əmək amillərində özünü tənzimləməyə səbəb olmaqla regionlar arasında iqtisadi və sosial şəraiti yaxınlaşdırır (Martin və Sunley, 1998). Bu baxımdan, bu yanaşmaya əsasən zaman keçdikcə, adambaşına düşən gəlirlərə görə inkişaf etmiş regionlarla zəif inkişaf etmiş regionlar arasında fərq azalır.

Neoklassik nəzəriyyədə ölkələrin və regionların inkişaf səviyyəsinə görə bir-birlərinə yaxınlaşmasının β yaxınlaşma və σ yaxınlaşma növləri fərqləndirilir.

σ yaxınlaşma müəyyən qrup iqtisadiyyatların adambaşına düşən real ÜDM-in (regional məhsulun) loqorifminin orta kvadratik kənarlaşmasının (dispersiyasının) zaman keçdikcə azalmasını əks etdirir, yəni aşağıdakı bərabərsizlik özünü doğruldur (Sala-i-Martin, 1996:1020):

$$\sigma_{t+T} < \sigma_t \quad (3)$$

β yaxınlaşmanın şərtləri həm də σ yaxınlaşmanın şərtləridir (Sala-i-Martin, 1996:1021). Belə ki, kasıb regionların varlı regionlara nisbətən üstün artımı σ əmsalının da azalmasına səbəb olur.

Mütləq β yaxınlaşmaya əsasən kasıb iqtisadiyyatlar varlı iqtisadiyyatlara nisbətən daha yüksək tempə artır (Sala-i-Martin, 1996:1020). R.Baroya görə də, əgər ölkələr tərcih və texnologiyalar üzrə struktur parametrlərinə görə oxşarıdırlarsa, onda kasıb ölkələr varlı ölkələrə nisbətən daha yüksək tempə artır (Barro, 1991: 407). Bu halda, ekzogen texniki tərəqqi nəticəsində fərqli ilkin şərtlərə malik regionlarda adambaşına gəlirlər bərabərləşməyə meyilli olur (Button, 1998).

Aşağıdakı reqresiya tənliyi mütləq yaxınlaşmanı qiymətləndirməyə imkan verir (Sala-i-Martin, 1996:1020):

$$y_{it(t+T)} = \alpha - b \ln(y_{it}) + \varepsilon_{it} \quad (4)$$

Burada, y_{it} – i iqtisadiyyatı üzrə t ilində adambaşına düşən ümumi daxili məhsul (ÜDM), T $y_{it(t+T)} \equiv \ln\left(\frac{y_{i(t+T)}}{y_{it}}\right) / T$ – T intervalında i iqtisadiyyatında orta illik iqtisadi artım, b – yaxınlaşma əmsalındır ($b > 0$), ε_{it} – təsdüfi səhvdir. Habelə,

$$b = (1 - e^{-\beta T}) \quad (5)$$

Bu arada, β – yaxınlaşma sürətini göstərir (Barro və Sala-i-martin, 2004: 462).

Neoklassik nəzəriyyəyə görə mütləq yaxınlaşma ayrı-ayrı iqtisadiyyatların yalnız kapitalın səviyyəsinə görə fərqləndiyi ehtimalına əsaslanır (Sala-i-Martin, 1996:1026). Əslində isə, ölkələr və regionlar texnologiyaların səviyyələrinə, qənaət normalalarına və əhalinin artım tempələrinə görə fərqlənirlər. Bu baxımdan, regionların inkişaf səviyyələri arasında şərtli yaxınlaşma regionlar arasında adambaşına düşən gəlirlərin, istehlak səviyyələrinin və əməyin kapitalla silahlanma səviyyəsinin sabit olması ilə nəticələnən dayanıqlı artım tempinə doğru hərəkəti nəzərdə tutur. Bu şərtlidir, çünki regional artıma təsir edən qənaət norması, amortizasiya norması və əhalinin artım tempi regionlar arasında fərqlənə bilər. Şərtli yaxınlaşma regionlar arasında adambaşına düşən gəlirlərin bərabərləşməsi ilə nəticələnir. Beləliklə, şərtli β yaxınlaşma regionların iqtisadiyyatları struktur baxımından oxşar olmadıqda baş verir və onlarda adambaşına gəlirlər (və ya digər rifah göstəriciləri) bərabərləşmir, lakin regionlar arasında fərqlər sabitləşir və uzunmüddətli dövrdə artım tempi bərabərləşir (Lall və Yılmaz, 2001). Şərtli yanaşmanı aşağıdakı reqresiya tənliyi əsasında müəyyən etmək olar (Sala-i-Martin, 1996:1027):

$$y_{it(t+T)} = \alpha - b \ln(y_{it}) + \Psi X_{it} + \varepsilon_{it} \quad (6)$$

Burada, X_{it} – i iqtisadiyyatın sabit dayanıqlı vəziyyətini təmin edən dəyişənlərin vektoru, $b = (1 - e^{-\beta T}) / T$. Əgər hesablanmış β müsbətdirsə və X_{it} i-ci iqtisadiyyatın sabit dayanıqlı (stasionar) vəziyyətini təmin edirsə, onda şərtli β yaxınlaşması baş verir.

Beləliklə, regionda tarazlı inkişafın təmin edilməsi üçün (2) düsturuna əsasən 1 effektiv əməyə düşən kapitalın artımı amortizasiya norması, əhalinin artımı və texniki tərəqqinin tempinin cəminə bərabər artmalıdır. Bu göstəricilər üzrə artım isə iqtisadi rayonlar üzrə fərqlənə bilər. Xüsusilə, adambaşına düşən kapitalın həcmi böyük olan regionda bərpəedicilə investisiyanın tələb edilən həcmi də böyük olur. Bu baxımdan, adambaşına düşən kapitalın həcmi regionda buraxılışın həcmi müəyyən edən əsas amillərdən biridir. Bununla yanaşı, adambaşına düşən kapitalın həcmi kiçik olduqda, adambaşına buraxılışın həcmi artımı da məhdud olur. Bu baxımdan, investisiya qoyuluşlarının regionlararası bölgüsü regionlar arasındakı inkişaf səviyyələrinin yaxınlaşdırılmasının vacib şərtlərindəndir.

Qeyd edilənlərlə yanaşı, neoklassik modellərdə nə məkan quruluşunun, nə də tarixi hadisələrin regionun uzunmüddətli inkişafına təsiri nəzərə alınmır və bu inkişaf yalnız ekzogen amillərlə müəyyən edilir (Maier, 2001: 115). Bu baxımdan, Q.Mürdal və P.Kruqmana görə, bazar qüvvələri normal halda regionlar arasında bərabərsizliyi azaltmaq əvəzinə, artırmağa meyillidir (Myrdal, 1957; Krugman, 1979). D.Harvi qeyd edirdi ki, xüsusi institusional qaydalar qeyri-bərabərliyi vaxtaşırı azalda və ya artırma bilər, lakin qeyri-bərabər inkişaf olmasaydı, kapitalın həcmində durğunluq yaranardı (Harvey, 1982) Bütövlükdə, miqyasdan qənaət, infrastruktur obyektlərin xidmətlərinə artan tələb, biliklərin yayılması və digər amillər inkişaf edən regionların investisiya cəlbəediciliyini artırır. Nəticədə, geridə qalmış regionlardan inkişaf etmiş regionlara istehsal amillərinin axını, yəni bir regionda iqtisadi artım digər

regionların hesabına baş verir (Myrdal, 1957: 27). Ölkə daxilində bir regionun üstün inkişafı burada istehsalın təmərküzləşməsinə səbəb olur ki, bunun da əsas səbəblərindən biri inkişafın özü olur.

Azərbaycanda regionların inkişaf səviyyəsi

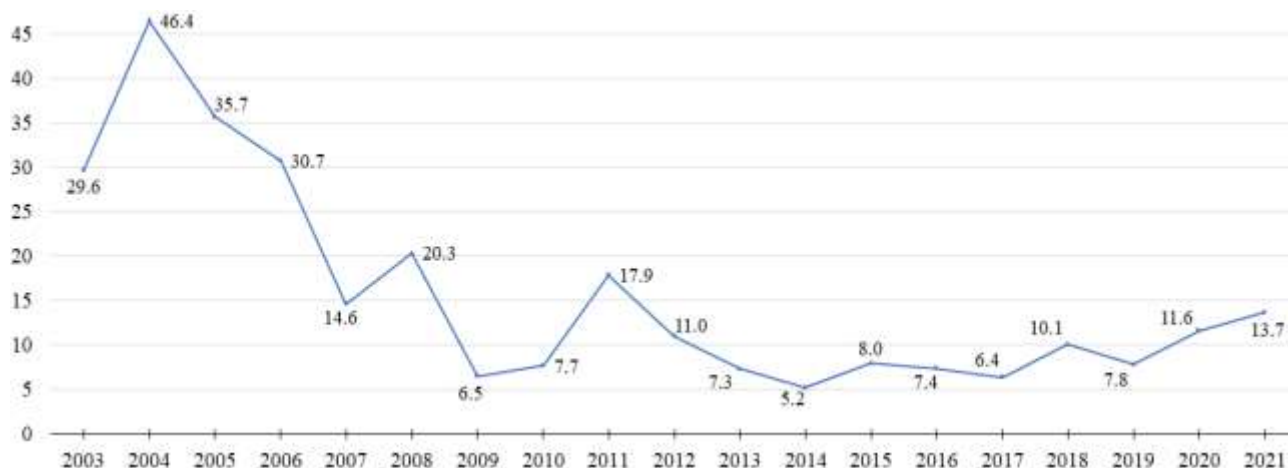
2021-ci ildə ölkədə ÜDM 2000-ci ilə nisbətən 4,6 dəfə artmış, bu dövrdə orta illik artım tempi isə 7,6 faizə bərabər olmuşdur. Qeyd edilən dövrdə ölkədə qənaət norması 24,7%-lə 55% arasında dəyişmişdir. Milli qənaətin əhəmiyyətli hissəsinin neft gəlirləri (renta) hesabına formalaşması yaranan gəlirlərin regionlararası yenidən bölgüsünün mənfi effektlərini əhəmiyyətli dərəcədə azaldır.

Azərbaycanda 2004-cü ildən başlayaraq regionlarda mövcud olan əmək ehtiyatlarından, təbii və iqtisadi potensialdan səmərəli istifadə etmək, əhalinin məşğulluğunu artırmaq, yoxsulluğun səviyyəsini azaltmaq, əlverişli investisiya mühiti yaratmaq məqsədilə regional inkişaf proqramları həyata keçirilmişdir. Bu məqsədlərə nail olunması üçün regionlarda sosial, istehsal və instusional infrastrukturun inkişaf etdirilməsi dövlət büdcəsində investisiya qoyuluşları həyata keçirilmişdir. Belə ki, 2021-ci ildə ÜDM-in deflyatoru 2000-ci ilə nisbətən 3,4 dəfəyə bərabər olduğu halda, dövlət büdcəsinin xərcləri 35,9 dəfə artmışdır. Belə halda, regionlarda infrastrukturun inkişafı məqsədilə dövlət büdcəsindən iri həcmli investisiyalar həyata keçirilmişdir.

Cədvəl 1. İqtisadi rayonlarda əsas kapitala investisiya qoyuluşlarında dövlət mülkiyyətinin payı (%-lə) (DSK)

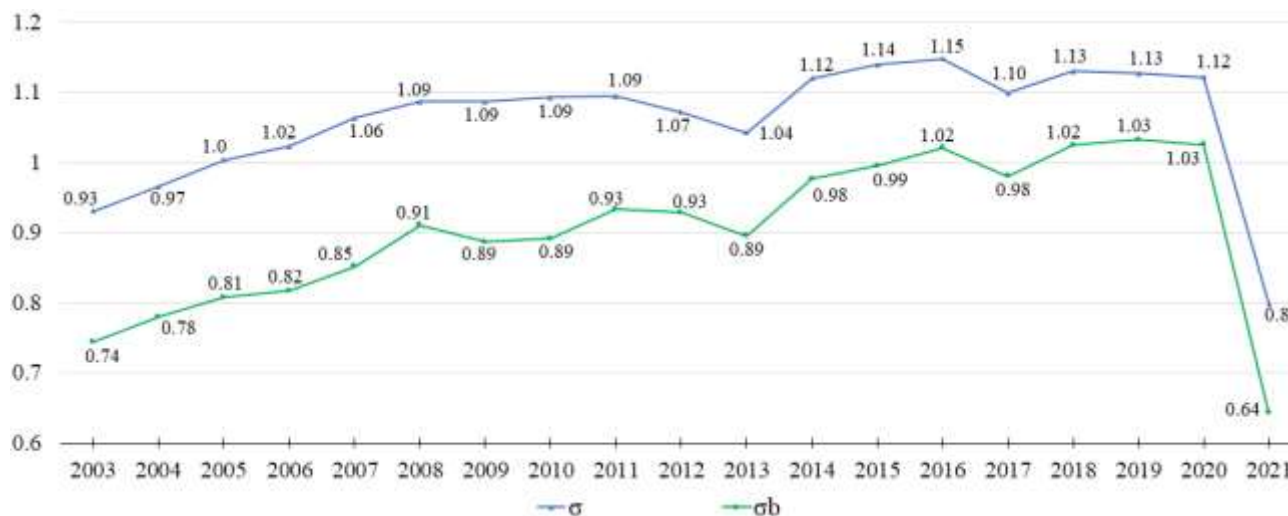
	2016	2017	2018	2019	2020	2021
Bakı şəhəri	20.4	24.1	41.4	44.0	34.9	30.0
Naxçıvan Muxtar Respublikası	26.2	21.0	23.8	27.7	21.3	17.7
Abşeron-Xızı iqtisadi rayonu	92.4	83.7	61.5	21.6	88.4	68.0
Dağlıq Şirvan iqtisadi rayonu	94.3	67.0	68.7	76.8	52.8	53.6
Gəncə-Daşkəsən iqtisadi rayonu	44.7	40.7	61.4	53.2	63.9	77.6
Qarabağ iqtisadi rayonu	95.6	97.0	86.4	90.9	92.9	94.7
Qazax-Tovuz iqtisadi rayonu	84.5	62.0	74.6	84.9	87.8	84.3
Quba-Xaçmaz iqtisadi rayonu	96.4	77.2	80.6	85.7	82.2	78.6
Lənkəran-Astara iqtisadi rayonu	93.0	72.9	51.5	91.0	59.8	37.4
Mərkəzi Aran iqtisadi rayonu	86.4	72.5	83.0	83.9	91.4	62.6
Mil-Muğan iqtisadi rayonu	89.6	75.0	88.4	84.4	77.3	61.2
Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonu	81.4	62.1	80.5	75.7	85.2	71.8
Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonu	0.0	100.0	100.0	100.0	100.0	98.0
Şirvan-Salyan iqtisadi rayonu	93.4	81.2	62.6	65.5	64.8	56.1

Cədvəl 1-in məlumatlarından göründüyü kimi, Bakı şəhəri istisna olmaqla, digər rayonlarda əsas kapital investisiya qoyuluşlarında dövlət mülkiyyətində olan subyektlərin payı yüksək olmuşdur. Bütövlükdə, digər rayonlarda əsas kapital investisiya qoyuluşlarının 2016-cı ildə 69,7%-i, 2017-ci ildə 63,0%-i, 2018-ci ildə 62,3%-i, 2019-cu ildə 57,1%-i, 2020-ci ildə 72,5%-i, 2021-ci ildə 69,7%-i dövlət mülkiyyətinin payına düşmüşdür. Beləliklə, dövlətin iqtisadi siyasəti digər regionlarda iqtisadi fəallığın təmin edilməsində əhəmiyyətli rol oynamışdır. Bununla yanaşı, Bakı şəhəri illik istifadəyə verilən əsas fondların həcminə görə digər rayonları əhəmiyyətli dərəcədə üstələmişdir (şəkil 2).

Şəkil 2. Bakı şəhərində adambaşına istifadəyə verilmiş əsas fondların dəyərini digər iqtisadi rayonlardakı müvafiq göstəriciyi nisbəti (dəfə) (DSK)

Şəkil 2-dən görüldüyü kimi, Bakı şəhərində adambaşına illik istifadəyə verilmiş əsas fondların həcmi iqtisadi rayonlara nisbətən əhəmiyyətli dərəcədə yüksək olmuşdur. Bu əsasən neft və qaz hasilatına, bunlarla əlaqəli sahələri investisiya qoyuluşları ilə əlaqədar olmuşdur. Burada yaradılmış əsas fondların həcmi yüksək olması mövcud kapitalın həcmi sabit saxlanması üçün bərapədicilik investisiyalarının da həcmi artımına səbəb olur. Belə ki, 2015-2021-ci illər ərzində məhsul istehsalı sahəsində əsas kapitalla investisiya qoyuluşlarında Bakı şəhərinin payı 64,6%-lə 85,0% arasında dəyişmiş, xidmət sahəsində bu göstərici 29,0%-lə 59,4% arasında, mənzil tikintisi sahəsində isə 34,1%-lə 53,5% arasında olmuşdur. Beləliklə, Bakı şəhərində təkcə neft və qaz hasilatı sahəsində deyil, digər sahələrdə də investisiya fəallığı yüksək olmuşdur.

Şəkil 3. Azərbaycanda adambaşına real regional məhsula görə regionların inkişaf səviyyələrinin σ yaxınlaşması (σ – bütün regionlar, σb – Bakı şəhəri istisna olmaqla) (DSK)

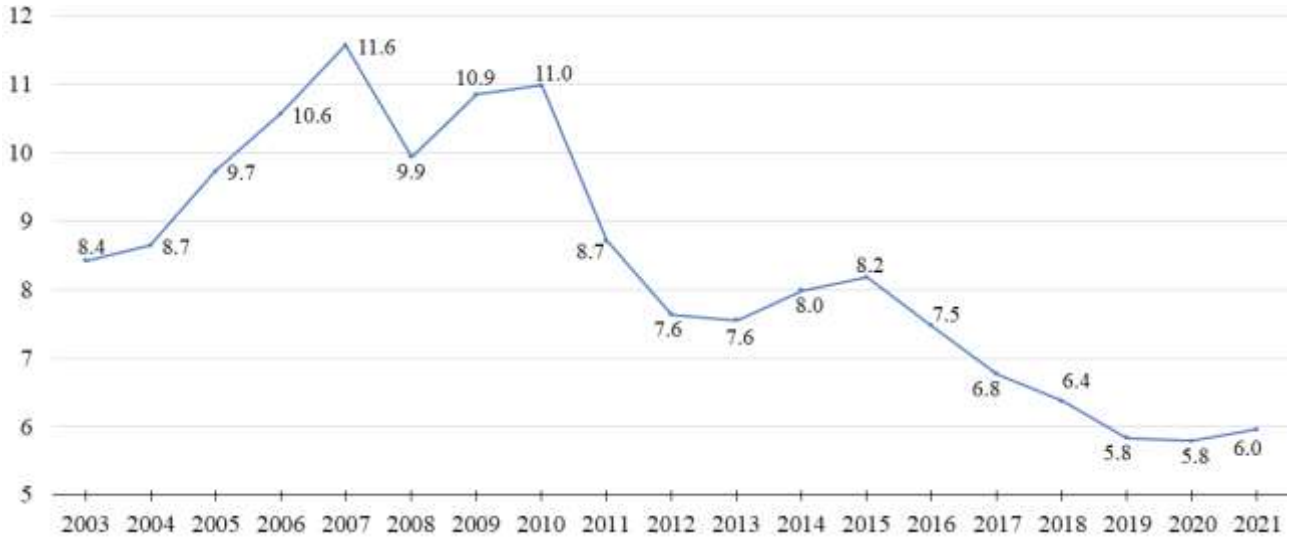
Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatları əsasında tərtib edilmiş şəkil 1-dən görüldüyü kimi, Azərbaycanda regionların inkişaf səviyyələri arasında 2000-2020-ci illər ərzində həm Bakı şəhəri daxil olmaqla, həm də Bakı şəhəri daxil edilmədən σ yaxınlaşmasının trendi artım istiqamətində olmuşdur. Bununla yanaşı, 2018-ci ildən sonra inkişaf səviyyələrinə görə regionlar arasında bərabərsizlik sabilləşmişdir. Belə hal neoklassik nəzəriyyəsinin iqtisadi inkişaf səviyyələri arasında sabitliyin yaranması müddəasına uyğundur. Bununla yanaşı, 2021-ci ildə σ-nın qiymətində əhəmiyyətli azalma baş vermişdir. Bu da işğaldan azad edilmiş ərazilərdə bərpa işlərinin başlanması ilə əlaqədar yaradılan regional məhsulun artması hesabına baş vermişdir. Belə ki, 2021-ci ildə ölkə üzrə ümumi məhsul buraxılışı əvvəlki ilə nisbətən 5,2% artdığı halda, Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonu üzrə bu göstərici 457,5%-ə, Qarabağ iqtisadi rayonu üzrə isə 65,7%-ə bərabər olmuşdur. Beləliklə, σ-nın qiyməti Azərbaycanda regionların inkişaf səviyyələri arasında bərabərsizliyin qaldığını göstərir.

(4) reqresiya tənliyində əmsalları müəyyən etmək üçün 2003-2021-ci illərdə adambaşına düşən regional məhsul əsasında hesablamalar aparılmış və $T=1$ götürülmüşdür (DSK). Alınmış nəticə aşağıdakı kimi olmuşdur:

$$\gamma = 0.2175 - 0.02147\ln(y) \quad (7)$$

(0.0641) (0.0093)

Göründüyü kimi, b əmsalı 0,0215-ə bərabər olmuşdur. Belə hal regionlarda iqtisadi artım tempinin azalmasına regional məhsulun mövcud səviyyəsinin təsirinin kiçik olduğunu göstərir. Habelə, b əmsalında və (5) düsturundan istifadə etməklə hesablanmış regionlar arasında inkişaf səviyyələrinin yaxınlaşma sürətinin (β) illik 2,2 %-ə bərabər olduğu müəyyən edilmişdir. Şəkil 4-dən göründüyü kimi, adambaşına regional məhsula görə Bakı şəhəri ilə digər regionların nisbəti 5 dəfədən çox olduğu halda, inkişaf səviyyələrinin illik 2,2% yaxınlaşması iqtisadi rayonlar arasında fərqi nisbətən uzun müddət ərzində qalacağını göstərir. Bu baxımdan, iqtisadi rayonlarda infrastruktur sahələrlə yanaşı, bu infraqurtdan istifadəyə imkan verən məhsuldar investisiyaların da artırılması tələb olunur.

Şəkil 4. Adambaşına regional məhsula görə Bakı şəhəri ilə digər regionların müqayisəsi (dəfə) (DSK)

Mütləq yaxınlaşmanın qiymətləndirilməsi üçün (4) reqresiya tənliyindən istifadə edərək Bakı şəhəri sitisna olmaqla digər regionların üzrə aparılmış hesablamalar əsasında aşağıdakı nəticə alınmışdır:

$$\gamma = 0.21754 - 0.02147\ln(y) \quad (5)$$

(0.0641) (0.0093)

Bu halda (5) düsturundan istifadə etməklə yaxınlaşma sürətinin (β) illik 2,2%-ə bərabər olduğu müəyyən edilmişdir.

Nəticə

Beləliklə, neoklassik nəzəriyyəsi əsaslanmaqda aparılmış hesablamalar Azərbaycanda inkişaf səviyyəsinə görə regionlararası yaxınlaşmanın əhəmiyyətli olmadığını göstərmişdir. Habelə, 2004-cü ildən iqtisadi rayonların inkişafına əhəmiyyətli həcmdə investisiya qoyulsa da, bu ümumi inkişaf səviyyəsinin artmasına səbəb olmuşdur. Bununla yanaşı, iqtisadi fəallığın əsas mərkəzi Bakı Şəhəri olmaqda davam edir. Habelə, inkişaf səviyyəsinə görə regionların bir-birlərinə yaxınlaşma sürəti də kiçik olduğundan, ortamüddətli dövrdə Bakı şəhərinin iqtisadi fəallığın əsas mərkəzi olmaqda davam edəcəyi proqnozlaşdırılır. Bununla yanaşı, regionlar, xüsusilə işğaldan azad edilmiş ərazilərə investisiya qoyuluşlarının artırılması bu qeyri-bərabərsizliyin azaldılmasına müsbət təsir edəcəkdir.

Ədəbiyyat

1. Barro, R. J. (1991). Economic growth in a cross section of countries. The quarterly journal of economics, 106(2), pp. 407-443.

International Conference on Economics
"Regional Development - Digital Economy"
PROCEEDINGS BOOK

2. Barro, Robert, and Xavier Sala-i-Martin. (2004). *Economic Growth*. Cambridge, Massachusetts: MIT Press.
3. Button, K.J. (1998). Infrastructure investment, endogenous growth, and economic convergence. *Annals of Regional Science*, 32, pp. 145-162.
4. Harvey, David. (1982). *The Limits to Capital*. Oxford: Blackwell.
5. *Krugman, P.* (1979). A Model Of Balance-Of-Payments Crises // *Journal of Money, Credit, and Banking*. 1979. Vol. 11, No 3, pp. 311-325.
6. Lall, S. V., Yilmaz, S. (2001). Regional economic convergence: Do policy instruments make a difference?. *The annals of regional science*, 35(1), pp. 153-166.
7. Levine R., Renelt D. (1992). A sensitivity analysis of cross-country growth regressions / *American Economic Review*, 82(4), pp. 942-63.
8. Maier, G. (2001). History, spatial structure, and regional growth: lessons for policy making. In: Johansson B, Karlsson C, Stough RR (eds) *Theories of endogenous regional growth*. Springer, Heidelberg, Berlin, New York, pp. 111-134
9. Malecki, E. (1997). *Technology and Economic Development: The Dynamics of Local, Regional and National Competitiveness* (2nd edn). London: Addison Wesley Longman.
10. Martin, R., Sunley, P. (1998). Slow convergence? Post neo-classical endogenous growth theory and regional development, *Economic Geography*, 74(3): pp. 201-227.
11. Myrdal, G. (1957). *Economic theory and under-developed regions*. N.Y.: Harper & Row.
12. Pike, A., Rodríguez-Pose, A., Tomaney, J. (2016). *Local and regional development*. Routledge.
13. Sala-i-Martin, X. X. (1996). The classical approach to convergence analysis. *The economic journal*, Vol. 106, No. 437, pp. 1019-1036.
14. Solow, R. (1956). A contribution to the empirics of economic growth. *Quarterly Journal of Economics*, Vol. 70, No. 1, pp. 65-94.
15. DSK, <https://www.stat.gov.az>

SOCIO-ECONOMIC PARADIGM OF MEDICAL INSURANCE

Elmar ALLAHVERDI

Azerbaijan State University of Economics International Center for Masters and Doctoral Studies

Department of Economics and Management

INTRODUCTION

One of the best ways to alleviate critical situations in the event of various incidents and accidents is to use insurance. Several types of insurance have been designed for different areas of social life, and among these types of insurance, compulsory health insurance has a special role. Compulsory health insurance aims to support the population in a socio-economic sense. The national system of compulsory health insurance includes a complex of economic, legal, and organizational measures as part of the health care system. The reform and improvement of the compulsory health insurance system are of urgent importance in modern times. At the same time, this issue should be the main priority for the health of the country's citizens. It is known that health insurance is a form of social protection for the population insured against loss of health for one reason or another (as a result of illness or accident) [Akhvlediani, 2015]. Many countries of the world use the compulsory health insurance system in modern times. Compulsory health insurance is a form of social protection aimed at ensuring the rights of citizens in the health sector. Most of the developed countries have switched to this system a long time ago. The main principle of the compulsory health insurance system is to transform the collected funds into the general welfare of citizens. Compulsory medical insurance is one of the forms of social protection for the population; it is a system of legal, economic, and organizational measures created by the state aimed at ensuring the provision of primary medical aid and emergency medical aid in the event of an insured event. The purpose of compulsory health insurance is to improve the existing mechanisms of financing the health care system, guided by the new economic principles, thereby increasing the quality and accessibility of medical services provided to the population.

Method

Compulsory medical insurance is a special form of social protection in the field of health protection of the population, which is reflected in the provision of payment of medical services at the expense of funds collected by the insurer in the event of an insured event. In the conditions of the market economy, where the concept of "free health care" has already been replaced by the concept of "insurance", the development of health insurance in the country is a necessary condition for the provision of medical services to the population at the required level. In this case, we are talking about medical services provided to the population in the health insurance market. During the transition to the market economy, the creation of a new social insurance system following the world level achieved in this field in our country has become an objective necessity. Compulsory medical insurance is one of the forms of social insurance for every citizen, regardless of their socio-economic status, and is designed to provide a state guarantee of free medical care to the entire population. In terms of health protection, the mechanism of social protection of citizens is a stable system of socio-economic behavior of social groups and their interaction with each other, as well as with the state in the market of compulsory medical services. Currently, the transformations carried out in the local healthcare system are mainly organizational and economic. If previously management was mainly carried out by administrative methods, now economic methods are becoming more and more important. Some of these conclusions might be supported by pertinent theoretical underpinnings from the literature review, from which they might be debated in the discussion.

Literature Review

Compulsory health insurance is a system of state protection of social interests in the field of health care. Compulsory medical insurance provides equal medical assistance to all insured citizens of Azerbaijan, regardless of gender, age, social status, place of residence, and income. Compulsory health insurance is

a model of social protection for residents in case of illness, injury, pregnancy, childbirth, disability, and old age. We should not forget the minimum regulatory and legal basis necessary for the creation of a compulsory medical insurance system. In our opinion, the most important of them is the preparation and adoption of the "Concept of the reform of the healthcare financing system in the Republic of Azerbaijan and the introduction of compulsory health insurance" [healthcare in the Republic of Azerbaijan...]. The concept is a set of measures aimed at strengthening the capacity of the health system and strengthening budget processes for strategic planning. The main goal of the concept is to create an opportunity for the entire population to receive quality medical care. For this, it is necessary to optimize the financing system in the field of health insurance and organize the systematic regulation of relations that ensure the purchase of quality medical services. On October 28, 1999, on the initiative of the head of the country, Heydar Aliyev, the Law of the Republic of Azerbaijan "On Medical Insurance" was adopted, on December 28, 2018, the President of the Republic of Azerbaijan Ilham Aliyev approved the amendment to the relevant law "On Medical Insurance". signed the decree. [About medical insurance...] In this law, the basic principles of compulsory medical insurance, the insured and the insured under compulsory medical insurance, the rights and duties of the participants of compulsory medical insurance, the financial guarantee of compulsory medical insurance, the calculation and payment of compulsory medical insurance premiums and the submission of reports, etc. such important provisions have been reflected. "The program of state guarantees for the provision of free medical care ensures the increase of its value and the determination of the composition of medical services, as a result of which a compulsory health insurance system is organized for the population within the framework of financing from the state budget." [Rajabli, 2022, p. 209]

Discussion

The application of economic principles in the development and management of compulsory health insurance would reveal the need to use a methodological base based on the modern theory of statistical analysis, which in turn created new requirements in the field of forecasting and evaluating the effectiveness of medical institutions for the improvement of the control, accounting, reporting, planning, and management system. The successful establishment of the mandatory health insurance system in all developed countries of the world is mostly related to the wide application of statistical research methods, which allowed for proper structure and efficiently reorganize the management system, the infrastructure of institutions, and the main directions. "The inefficient financing of the healthcare system in Azerbaijan, the poor availability of healthcare services, etc. Such problems as mentioned above necessitated the transition to compulsory health insurance. [Abdullayeva, 2020, p. 33]. Today, three main models of health financing are used in the world: budgetary, insurance, and mixed. The budget model is used in countries such as Great Britain, Spain, Italy, and Sweden, Social insurance is used in Germany, France, Belgium, Korea, Japan, Slovakia, and some Eastern European countries, about 30 countries in total, and private insurance is used in the United States. However, many countries use a combination of budget and insurance models. Azerbaijan applies a mixed model of health insurance taking into account advanced international practice. Thus, "The source of formation of compulsory medical insurance funds is the funds of the state budget of the Republic of Azerbaijan, compulsory medical insurance fees and other incomes not prohibited by legislation." [Financing of healthcare in the Republic of Azerbaijan...]. Compared to other countries, Azerbaijan has the most favorable conditions for the volume of health insurance fund transfers. In the Republic, "all citizens of the country can use the medical services included in the Service Envelope free of charge with compulsory medical insurance." [The State Agency on Mandatory Health Insurance ...]. Within the framework of the package of compulsory medical insurance services, medical services are provided in state medical institutions and other contracted private hospitals under the control of The Administration of the Regional Medical Divisions (TABIB). In the event of an insurance event, it guarantees the provision of free medical assistance to the insured at the expense of the mandatory medical insurance in the amount and the cases stipulated in the programs established by law. Citizens should be given the same opportunities to receive this assistance. A compulsory health insurance system is always closely related to the development of healthcare in the country. Indicators reflecting the level of health care are as follows: life expectancy, probability of death at age 15-60, and health care costs. Healthcare costs in the Gross Domestic Product of the United States - 17.1%; China -5.5%, Russia -7.1%. [Martov, 2010]. Although the highest rates are in the United States, America does not have a mandatory health insurance system. The disadvantage of the US healthcare

system is that the majority of the population is not provided with free medical care, which leads to an increase in the probability of death between the ages of 15 and 60. However, US healthcare funding is one of the highest in the world. In 2010, US President B. Obama's proposal on mandatory health insurance caused heated and wide-ranging debates in Congress; discussions were held on whether this requirement is constitutional and necessary. [Chen, 2013, 6]. A compulsory health insurance system is based on the joint responsibility of the state, employer, and everyone. In a general sense, it is possible to take advantage of all types of medical services in any clinic, from admission to full-fledged medical examinations and expensive operations within the framework of the mandatory medical insurance package. An insured citizen can access the personal page of the electronic health cabinet and view the information about the medical services provided, health status, and paid insurance premiums. In some countries, foreigners are required to have minimum health insurance to be eligible to live or work. This mandatory health insurance system, established by the host country's government as part of the social security system, is a way to ensure access to care and offer basic health insurance to the population.

In Germany, the public health insurance system is the oldest in the world, and joining it is mandatory for all residents, including foreigners. All employees below a certain annual income threshold (€64,350 in 2021) are required to join the state health insurance scheme Gesetzliche Krankenversicherung (GKV) and choose a health fund for money directly deducted from wages. [Die Jahresarbeitsentgeltgrenze]. This health package covers general practitioner visits, hospital care, and examinations. Private Krankenversicherung (PKV), Germany's private health insurance system, applies to all residents (especially the self-employed) who do not meet the eligibility criteria of the GKV and offers a level of cover proportional to the type of insurance chosen.

According to the Federal Health Insurance Act (LAMal), all residents and work permit holders in Switzerland with a work permit (B, L, or C) of more than three months have a legal obligation to be insured against risks related to illness and accidents. They have to take compulsory basic insurance for three months and choose their health insurance fund. Foreigners living in Switzerland but not working there must also subscribe to LAMal.

The Dutch Zvw (Zorgverzekeringswet) system provides residents and people living in the Netherlands with basic health insurance for medical, hospital, nursing, and emergency care. Application of this basic health insurance is compulsory for all people living and working in the Netherlands (Basisverzekering) for four months. Additional insurance is needed for better coverage of dental, and ophthalmology services, and better reimbursement of alternative medicines. In the Netherlands, private health insurance forms one of the three main components of the private social health insurance system, and about 85% of the population benefits from private social health insurance as well as supplementary health insurance [Mossialos et al. Wenzl, 2015, p. 115] It is mandatory to be covered by health insurance when you want to engage in a paid activity in France and carry out a large number of administrative procedures. The National Health Insurance Fund guarantees free access to medical care for all residents of French territory and covers most medical consultations and treatments, prescription drugs, part of dental care, and emergency care. Foreigners are required to be members of the SNS (Sistema nacional de salud) when they live and work as workers in Spain. The SNS guarantees that the vast majority of public care and treatment is free and accessible, but like most European public insurance systems, it lacks flexibility and only pays for public treatment. Anyone living in the UK before 31 December 2020 has access to National Health System (NHS) services for free and can get medical care and advice free of charge. In modern times, NHS membership is compulsory and payable for foreigners wishing to settle in the UK. In most cases, they will have to pay £624 a year to be covered by the NHS, which will be paid when applying for a visa and residence permit. Since 2014, health insurance is mandatory for ex-pats living and working in Dubai, whether employed, self-employed, or students. To obtain a visa from the authorities of the United Arab Emirates, it is necessary to subscribe to the minimum health insurance (Minimum Health Insurance) approved by the Dubai Health Authority. This compulsory health insurance should cover especially emergencies, medical consultations, and maternity care.

To increase the profitability of the compulsory health insurance system, it is recommended to strengthen the fiscal control over the payment of debts for insurance payments, which in turn will increase the specific weight of funds collected in calculated fines. Secondly, in our opinion, the degree of responsibility of executive authorities for the timely transfer of the socially necessary amount of

insurance payments at the legislative level must be determined. A retrospective analysis of the current experience of using the costs of the compulsory health insurance system allows identifying the main shortcomings related to the use of health care costs.

Conclusion

Controlling and monitoring the effectiveness of healthcare development in the conditions of compulsory health insurance requires a comprehensive analysis of various indicators of healthcare institutions' activity at all levels, from the management that forms the goals of the healthcare development program. Conclusions on the use of compulsory health insurance funds are prepared based on the analysis of financing data, statements from personal accounts, primary documents, and accounting registers of health institutions. Implementation of state obligations on compulsory health insurance occurs in the conditions of insufficient financing of the health care system from the budget, imbalance in the financial provision of state guarantees, and the transformation of financial resources of the compulsory health insurance system from additions to the budget

References

In Azerbaijani:

Abdullayeva R. İcbari tibbi sığorta. "Avropa" nəşriyyatı, Bakı-2020. 46 səh. (Abdullayeva R. Compulsory medical insurance. "Europe" publishing house, Baku-2020. 46 p.)

Rəcəbli H. Sosial sahələrin idarə edilməsi. "Bakı Mətbəəsi" ASC, Bakı, 2022. 395 səh. (Rajabli H. Management of social spheres. "Baku Printing House" OJSC, Baku, 2022. 395 p.)

In English:

Chen Y. (USA), Chen D. (China). The review and analysis of compulsory insurance. Insurance Markets and Companies: Analyses and Actuarial Computations, Volume 4, Issue 1, 2013, pages 6-17

Mossialos, E. ve Wenzl, M. (2015). 2015 International profiles of health care systems. Washington: The Commonwealth Fund.

In Russian:

Inglehart, Ronald & Pippa, Norris. Akhvlediani Yu.T. Insurance: textbook / Yu.T. Akhvlediani. - 2nd ed., revised. and additional - M.: Unity-Dana, 2015. - 567 p. (Ахвледиани Ю.Т. Страхование: учебник / Ю.Т. Ахвледиани. - 2-е изд., перераб. и доп. - М.: Юнити-Дана, 2015. - 567 с.)

Martov S.N. Problems of development of obligatory medical insurance in the Russian Federation // Finance and credit. - T. 24. - Issue. 34. - 2018. - S. 21202138. (Мартов С.Н. Проблемы развития обязательного медицинского страхования в Российской Федерации // Финансы и кредит. - Т. 24. - Вып. 34. - 2018. - С. 21202138.)

Web content

In Azerbaijani:

"Azərbaycan Respublikasında səhiyyənin maliyyələşdirilməsi sisteminin islahatı və icbari tibbi sığortanın tətbiqi Konsepsiyası" ("Reform of the health care financing system in the Republic of Azerbaijan and the concept of the introduction of mandatory health insurance") <https://e-qanun.az/framework/13091>

İcbari Tibbi Sığorta üzrə Dövlət Agentliyinin rəsmi saytı. (Official website of the State Agency for Compulsory Medical Insurance) <https://its.gov.az/page/icbari-tibbi-sigorta>

"Tibbi sığorta haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanununda dəyişiklik edilməsi barədə" Azərbaycan Respublikasının Qanunu. (Law of the Republic of Azerbaijan on amending the Law of the Republic of Azerbaijan "On Medical Insurance".) <https://e-qanun.az/framework/41346>

In German:

Die Jahresarbeitsentgeltgrenze (JAE-Grenze). (The annual income limit (JAE limit).) <https://www.aok.de/fk/>

**AZƏRBAYCANDA FƏALİYYƏT GÖSTƏRƏN MÜƏSSİSƏLƏRİN İKT-DƏN İSTİFADƏ
SƏVIYYƏSİNİN ARTIRILMASI YOLLARI**

WAYS TO INCREASE THE LEVEL OF ICT USE BY ENTERPRISES IN AZERBAIJAN

Bəymməməlli Nətəvan Vəli qızı

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC), Bakı, Azərbaycan

ABSTRAKT

Dünyada müəssisələr arasında rəqabətin güclənməsi hər bir müəssisəni uğur əldə etmək üçün müxtəlif vasitələrdən yararlanmağa vadar etmişdir. Müəssisələrin uğurunu əsaslandırان önəmli amillərdən biri səmərəliliyin artırılması məqsədilə İnformasiya və Kommunikasiya Texnologiyalarından (İKT) geniş şəkildə istifadədir. Təqdim olunan məqalənin məqsədi müəssisələrdə İKT-dən istifadənin artırılması yollarını araşdıraraq bu istiqamətdə mövcud problemləri müəyyənləşdirmək və çətinliklərin aradan qaldırılması məqsədilə zəruri tədbirləri qeyd etməkdir. Dünyanın əksər ölkələrində aparılmış tədqiqatlardan aydın olur ki, müəssisələr İKT-dən istifadə səviyyələrini artırmaqla səmərəliliyin və məhsuldarlığın yüksəlməsinə, rəqabət üstünlüyünün əldə olunmasına, ümumilikdə bütün biznes fəaliyyətlərində yaxşı nəticələr əldə edilməsinə nail ola bilərlər. Təqdim olunan məqalədə dünya ölkələrində mövcud olan müəssisələrin İKT-dən istifadə səviyyələri, müəssisələrin İKT-dən istifadə səviyyələrindəki müxtəlifliyə səbəb olan amillər, ölkəmizdə fəaliyyət göstərən müəssisələrin İKT-dən istifadə səviyyələrinin hazırki durumu araşdırılaraq bu nəticəyə gəlinmişdir ki, son illərdə ölkəmizdə iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrində ciddi irəliləyişlərə nail olunmasına baxmayaraq müəssisələrin İKT istifadə səviyyəsi nisbətən aşağı səviyyədədir. Belə ki, dünyanın bir sıra ölkələrində fəaliyyət göstərən müəssisələrin elektron kommersiyadan istifadə səviyyəsi, onlayn alış reallaşdıran müəssisələrin payı, müəssisələrin genişzolaqlı internet şəbəkəsindən, habelə müəssisələrin ERP və CRM proqram təminatından istifadə səviyyəsi respublikamızdakı müvafiq statistik rəqəmlərdən nisbətən yüksəkdir. Bunun müxtəlif səbəbləri ola bilər. Amma hesab edirik ki, müəssisələrin İKT sahəsinə investisiya yatırımlarını və əməkdaşların İKT vərdişlərini artırmaq məqsədilə təlim proqramlarının reallaşdırılmasına vergi güzəştlərinin və başqa maliyyə dəstəyinin göstərilməsi müsbət nəticələr verə bilər.

Açar sözlər: İnformasiya və kommunikasiya texnologiyaları (İKT), məhsuldarlıq, səmərəlilik, müəssisə

ABSTRACT

Intensification of competition among businesses worldwide has led each business to use different methods to achieve success. One of the important factors underlying the success of enterprises is the broaden use of Information and Communication Technologies (ICT) to increase efficiency. The purpose of the presented article is to identify the existing problems in this direction in our country by investigating the ways to increase the use of ICT in enterprises and to mention the necessary measures to eliminate the difficulties. It is clear from the studies conducted in most countries of the world that by increasing the level of ICT use, enterprises can achieve an increase in efficiency and productivity, gain a competitive advantage, and generally achieve good results in all business activities.

In the presented article, the levels of use of ICT by enterprises in the countries of the world, the factors that cause diversity in the levels of use of ICT by enterprises, the current situation of the use of ICT by enterprises operating in our country, and the conclusion was reached that in recent years, significant progress has been made in various fields of the economy in our country. Despite the achievement, the ICT usage level of enterprises is relatively low. Thus, the level of use of e-commerce by enterprises in several countries, the share of enterprises making online purchases, the level of use of enterprise broadband Internet networks, as well as enterprise ERP and CRM software are relatively higher than the corresponding statistical figures in our republic. There may be various reasons for this. But we believe that providing tax incentives and other financial support for the implementation of training

programs in order to increase the investment of enterprises in the field of ICT and the ICT skills of employees can have positive results.

Keyword: Information and communication technologies, efficiency, productivity, enterprises

Giriş

Qlobal səviyyədə müəssisələr arasında rəqabətin dərinləşməsi hər bir müəssisəni uğur əldə etmək üçün müxtəlif vasitələrdən yararlanmağa vadar edir. Müəssisələrin uğuruna səbəb olan önəmli amillərdən biri səmərəliliyin artırılması məqsədilə İnformasiya və Kommunikasiya Texnologiyalarından (İKT) geniş şəkildə istifadədir. Ümumi olaraq qeyd etmək olar ki, müəssisələr İKT-dən istifadəni artırmaqla bir çox üstünlüklərə nail olurlar. Bu üstünlüklərə xərclərin azalması, məhsuldarlığın artması, müəssisə daxilində və müəssisədən kənar əlaqələrin genişləndirilməsi və başqalarını qeyd etmək olar. Dünyanın bir çox ölkələrində və Azərbaycanda olan müəssisələrin İKT-dən istifadə səviyyəsini araşdıraraq müqayisə etdikdə müəssisələrin İKT istifadə səviyyələri arasında müxtəlifliyin olduğunu müşahidə edə bilərik. Bu müxtəlifliyin əsas səbəbləri kimi İKT istifadəsi bacarıqlarının azlığı, İKT vasitələrinin əldə edilməsi və quraşdırılması istiqamətində lazımi maliyyə vəsaitinin yoxluğu, dövlət tərəfindən stimullaşdırıcı tədbirlərin kifayət etməməsi, İKT istifadəsindən əldə olunacaq faydalar haqqında məlumatlılığın olmaması və başqalarını qeyd edə bilərik. Müəssisələrin səmərəliliklərini artırmaqla onların rəqabətqabiliyyətlərinin yüksəldilməsi və ümumilikdə ölkənin iqtisadi inkişafının sürətlənməsi istiqamətində İKT-dən istifadə səviyyəsinin artırılması aktual məsələ hesab olunur.

Müəssisələrin fəaliyyətində İKT-dən istifadənin rolu

Müəssisələrin fəaliyyətində İKT-nin rolu sahəsində bir çox tədqiqatlar aparılmış və bu tədqiqatların hamısında müsbət təsirin olduğu vurğulanmışdır. Tədqiqatçı-alim Brincolfson öz araşdırmasında belə bir qənaətə gəlmişdir ki, müəssisələrin İKT-yə investisiya yatırması əmək məhsuldarlığını artırmaqla bərabər, onun çoxfaktorlu məhsuldarlığının da yüksəlməsinə səbəb olur [3]. Digər bir tədqiqatçı Qilçirist müəssisə səviyyəsində araşdırmasında İKT-nin əmək məhsuldarlığına və çoxfaktorlu məhsuldarlığa müsbət təsir göstərdiyini bildirmişdir.

Siqala, Martinez, Gabriel və Navaro kimi bir sıra alimlər öz tədqiqatlarında qeyd etmişlər ki, rəqabətdə qalib olmaq və biznes fəaliyyətinin uğurluğunu təmin etmək məqsədilə bir çox müəssisələr İKT-dən geniş istifadəyə çan atırlar və bu texnologiyalar onların rəqabət üstünlüyünün qorunub saxlanılmasında önəmli rola malikdir [4].

Bu istiqamətdə aparılan bir sıra başqa tədqiqatlarda bildirilmişdir ki, layihələndirmə prosesində keyfiyyətin yüksəldilməsi və inventarlaşma menecmenti sistemlərinin yaxşılaşdırılması vasitəsilə İKT müəssisənin məhsuldarlığını artırmaqla biznes proseslərində səmərəliliyin yüksəlməsinə səbəb olur [1].

Dehning, Riçardson, Dedrik və Lianq kimi bir sıra başqa tədqiqatçılar isə İKT-nin müəssisənin fəaliyyətinə birbaşa təsirinə olmadığını vurğulayaraq inventar dövriyyəsi, məhsuldarlıq, müştəri məmnunluğu, keyfiyyət və sürətli məhsul çatdırılması kimi dolaylı təsirlərini irəli sürmüşlər.

Qeyd etmək lazımdır ki, bəzi alimlər İKT-nin müəssisənin fəaliyyətinə təsirinə dövrlər üzrə müxtəlif olduğu qənaətindədirlər. Belə ki, Brincolfson və Hitt kimi alimlərin fikrincə müəssisənin İKT sahəsində investisiya yatırması altı il ərzində müxtəlif təsirlərə malik olur və uzunmüddətli dövrdə müsbət təsir gücü daha çoxdur [5].

Müəssisənin fəaliyyətinə İKT-nin təsiri ilə əlaqədar başqa tədqiqatlarda bildirilmişdir ki, bu texnologiyalar müəssisənin daxili və xarici kommunikasiya və koordinasiya əlaqələrini möhkəmləndirir. Başqa sözlə desək, İKT müəssisənin işçi heyəti arasında, habelə müştərilər və tədarükçülərlə sürətli və səmərəli əlaqələrinin yaranmasına səbəb olur [1]. Müəssisənin ehtiyac duyduğu zəruri informasiyalara malik olması qərar qəbul etmə prosesinin yaxşılaşması və istehsal resurslarından səmərəli istifadəsi ilə nəticələnir.

Bütün qeyd edilənlərə əsasən belə qənaətə gəlmək olar ki, İKT-dən istifadənin müəssisələrin fəaliyyətində bir çox faydaları vardır və bu faydalardan istifadə etməyən müəssisənin rəqabət mübarizəsində uğur əldə etməsi mümkünsüz hesab olunur. Lakin ölkə daxilində və qlobal səviyyədə

fəaliyyət göstərən müəssisələrin İKT-dən istifadə səviyyəsini müqayisəli şəkildə araşdırdıqda fərqli vəziyyətin olduğunu müşahidə edə bilərik. Hazırkı şəraitdə dünyanın inkişaf etmiş ölkələrində fəaliyyət göstərən müəssisələrin İKT istifadəsi yüksək səviyyədədir. Belə ki, 2019-cu ilin statistik rəqəmlərinə əsasən İrlandiyada mövcud müəssisələrin 39%-i, İsveçdə 33%-i, Çexiyada 30%-i, Danimarkada 34%-i və Böyük Britaniyada 26%-i e-kommersiyadan istifadə etdiyi təqdirdə, Şərqi Avropa ölkələrindən olan Macarıstanda bu rəqəm 15%, Latviyada 14% və Bolqarıstanda 11% olmuşdur. Bundan başqa həmin ildə ümumi müəssisələr içərisində onlayn alış reallaşdıran müəssisələr Niderlanda 66%, Norveçdə 60% və Böyük Britaniyada 53% olduğu halda müvafiq göstərici Bolqarıstanda 17% və Yunanıstanda isə 14% olmuşdur [9].

Başqa bir statistik göstərici kimi müəssisələrin genişzolaqlı internetdən istifadə səviyyəsini qeyd etmək olar. Belə ki, 2019-cu ildə bu göstərici Litvada 100%, Belçikada 98%, İspaniyada 98% və Almaniya 95% olmuşdur. Həmin ildə internet saytı olan müəssisələrin bütün müəssisələr içərisində payı Danimarkada 95%, Avstriyada 89% və Türkiyədə 66% olmuşdur [9].

Müəssisələrin İKT vasitələrindən istifadə səviyyəsini göstərən əsas göstəricilərə onların CRM (müşəri əlaqələri menecmenti) və ERP (müəssisədə resursların planlaşdırılması) proqram təminatından istifadə imkanlarını qeyd etmək olar. 2019-cu ilin statistik rəqəmlərinə əsasən Niderlanda bütün müəssisələr içərisində CRM proqram təminatından istifadə edənlərin çəkisi 59%, Almaniya 44% və Türkiyədə 18% olmuşdur. Habelə, həmin ildə müəssisələrin ERP proqram təminatından istifadə səviyyəsi Finlandiyada 96%, Danimarkada 94%, Almaniya 88% və Türkiyədə 67% olmuşdur [8].

Azərbaycanda müəssisələrin İKT-dən istifadə səviyyəsi

Keçən son illər ərzində ölkəmizdə İKT-nin istifadəsi sahəsində çoxlu sayda dövlət proqramları qəbul edilmiş və müxtəlif tədbirlər həyata keçirilmişdir. Reallaşdırılan tədbirlərin nəticəsi olaraq bu istiqamətdə bir çox irəliləyişlər əldə edilmişdir. Son illərin statistik göstəricilərinə əsasən ev təsərrüfatlarının kompüter, internet və mobil telefonlardan istifadə səviyyəsi demək olar ki, inkişaf etmiş ölkələr səviyyəsinə yüksəlmişdir. Lakin hazırkı şəraitdə müəssisə səviyyəsində İKT-dən istifadədə müəyyən çatışmazlıqlar qalmaqdadır.

Statistik rəqəmlərə əsasən 2019-cu ildə ölkəmizdə fəaliyyət göstərən müəssisələr içərisində kompüterdən istifadə edən müəssisələrin payı 62,8% olmuşdur və bu rəqəm 2005-ci ildə müvafiq göstəricidən dəfələrlə çoxdur (2005-ci ildə 20,5% olmuşdur) [10]. Dünyanın əksər ölkələrində isə 70-80% arasında dəyişir. Bundan başqa ölkəmizdə müəssisələrin internetdən istifadə səviyyəsi 51,5% olmuşdur ki, bu da dünyanın əksər ölkələrində 70-80% arasındadır. Bu göstəricilərin aşağı olma səbəblərini araşdırdıqda aydın olur ki, ən böyük problem 1-4 və 5-9 sayda işçisi olan müəssisələrdədir. Belə ki, ən aşağı sayda kompüter və internet istifadəsi həmin müəssisələrin payına düşür. Beləliklə qeyd edilən rəqəmlərdən aydın olur ki, ölkəmizdə müəssisələrin İKT istifadəsi nisbətən aşağı səviyyədədir və bu göstəriciləri artırmaq məqsədəuyğundur.

Müəssisələrin İKT-dən istifadəsində mövcud problemlər

Beynəlxalq səviyyədə aparılan tədqiqatlarda müəssisələrin İKT istifadə səviyyəsində olan çətinliklər haqqında müəyyən mülahizələr irəli sürülmüş və bir sıra səbəblər göstərilmişdir. Onların bütün ölkələrdə eyni olduğunu nəzərə alaraq bəzilərini qeyd etmək istərdik.

Bir sıra menecerlər və sahibkarlar bəzi biznes fəaliyyətlərində İKT-dən istifadənin qeyri-mümkün olduğunu bildirlər. Məsələn, Avropa Birliyi ölkələrində aparılan tədqiqatın nəticələrinə əsasən satışların reallaşdırılmasında internetdən istifadə etməyən bir çox kiçik və orta müəssisələr e-kommersiyanın biznes fəaliyyətlərinə uyğun olmadığını vurğulayırlar və internetdən yalnız əlaqələrin yaradılması və idarəedilməsi məqsədilə yararlanırlar.

Bu istiqamətdə mövcud olan maneələrdən biri müəssisələrdə menecerlərin və işçi heyətin İKT bacarıqlarının azlığıdır. Belə ki, çoxlu sayda kiçik müəssisələrdə sahibkarların, menecerlərin və adi işçilərin İKT bacarıqlarının azlığı səbəbindən bunun yalnız iri müəssisələr üçün səmərəli olduğunu düşünürlər. Hətta, lazımi maliyyə ehtiyatlarına malik olduqları təqdirdə belə İKT ehtiyaclarının müəyyənləşdirilməsində çətinliklə qarşılaşırlar, bəzi hallarda isə işçilərin İKT bacarıqlarının yoxluğu lazımi nəticənin əldə edilməsinə maneə olur.

Müəssisələrin İKT vasitələrindən az səviyyədə istifadəsinə səbəb olan amillərdən biri İKT sistemlərinin alışı, quraşdırma və təmir xərclərinin yüksək olmasıdır. Bu hal faydalıqlar haqqında lazımı bilgilərin yoxluğu şəraitində daha da ciddiləşir və müəssisə rəhbərlərini bu sahəyə maliyyə yatırımları fikrindən daşınmağa sövq edir. Həmin müəssisələrin müxtəlif banklardan kredit əldə etmək imkanları olduğu təqdirdə belə riskin çoxluğundan, bacarıqların azlığından və faydalıqlar haqqında məlumatlılıqdan İKT-nin geniş istifadəsi səmərəsiz hesab edilir və yalnız istehsal olunan məhsullar haqqında informasiyaların yayılması ilə kifayətlənirlər.

Bəzi hallarda isə ölkənin bütün ərazisində İKT infrastrukturunun eyni səviyyədə olmadığına görə müəssisələr müəyyən çətinliklər ilə üzləşirlər. Müasir dövrdə müəssisələrin bütün məqsədlər üçün internetdən (e-kommersiya və e-biznes əməliyyatları) istifadəsi genişşəbəkəli internetin mövcudluğu şəraitində mümkündür, lakin bu bütün ölkə üzrə eyni səviyyədə mövcud olmur.

Müəssisələrin bu istiqamətdə qarşılaşdıqları maneələrə təhlükəsizlik məsələləri, inamın yoxluğu və hüquqi baxımdan qeyri-müəyyənliyi də əlavə etmək lazımdır. Onlayn ödəniş və çatdırılma xidməti zamanı baş verə bilən problemlərin tam həll edilməməsi müəssisələr və müştərilərin inamsızlığına səbəb olur və hətta bütün istiqamətləri əhatə edən qanunverici bazanın yoxluğu məsələni daha da ciddiləşdirir.

Nəticə və təkliflər

Aparılmış araşdırmalardan aydın olur ki, müəssisələrdə İKT-dən istifadənin çoxlu sayda faydaları mövcuddur və bu səbəbdən də dövlət onların İKT-dən istifadə səviyyələrinin artırılması məqsədilə müəyyən tədbirlər reallaşdırma bilər. Qlobal səviyyədə baxdıqda bu istiqamətdə müəssisələrin qarşılaşdıqları əsas problemlərə menecer və sahibkarların lazımı informasiyaya malik olmamaları, İKT vasitələrinin quraşdırılması və təmiri xərclərinin yüksək olması, ölkədə İKT infrastrukturunun az inkişaf etməsi və başqalarını qeyd etmək olar. Dünya ölkələrinə nəzər yetirdikdə mövcud olan müəssisələrin İKT-dən istifadə səviyyələri fərqli olduğunu müşahidə edirik. İnkişaf etmiş ölkələrin çoxunda müəssisə səviyyəsində İKT-dən istifadənin yüksək olmasına rəğmən, bir çox inkişaf etməkdə olan ölkələrdə aşağı səviyyədədir. Ölkəmizdə son illərdə reallaşdırılan çoxsaylı tədbirlər nəticəsində müəyyən müsbət nəticələrin əldə edilməsinə baxmayaraq, müəssisələrin İKT-dən istifadə səviyyəsi nisbətən aşağıdır. Müəssisənin kəskin rəqabət şəraitində uğur qazanmasını təmin etmək məqsədilə birinci növbədə onların İKT-dən istifadə səviyyəsini artırmaq məqsəduyğundur. Bu məqsədlə aşağıdakı tədbirlərin reallaşdırılması faydalı ola bilərdi:

- Müəssisələrin İKT sahəsində investisiya yatırımlarını stimullaşdırmaq məqsədilə vergi güzəştlərinin tətbiqi və əlverişli kredit sistemlərinin təqdim edilməsi;
- Müəssisələrdə işçilərin İKT vərdişlərinin gücləndirilməsi məqsədilə təlim proqramlarının reallaşdırılmasına zəruri maliyyə dəstəyinin göstərilməsi;
- İKT avadanlıqlarının qiymətlərinin azaldılması məqsədilə xaricdən idxal olunan avadanlıqlara gömrük güzəştlərinin tətbiqi;
- Tədqiqat mərkəzlərinin və universitetlərin İKT istiqamətində araşdırmalarından yararlanmaq məqsədilə müəssisələrə subsidiyaların ayrılması.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Bayo-Moriones Alberto, Billon Margarita, Lera-Lopez Fernando. 2013, "Perceived performance effects of ICT in manufacturing SMEs", Industrial Management & Data Systems, Vol. 113 No.1, pp. 117-135.
2. Chairuel Lucy, Widarto Setyawan, Pujani Vera. 2015. "ICT adoption in affecting organizational performance among Indonesian SME". The International Technology Management Review Vol. 5 (No. 2): 82-93
3. Gholami Roghieh, Moshiri Saeed, Tom Lee Sang-Yong. 2004. "ICT and productivity of the manufacturing industries in Iran", Electronic Journal of Information Systems in Developing Countries, Volume 19, Issue 1, 1-21.

4. Jameel Salam Alaa, Abdul-Karem Mohammed, Mahmood Noor. 01 January 2017, "Review of the impact of ICT on business firms". International Journal of Latest Engineering and Management Research (IJLEMR) ISSN: 2455-4847, Volume 02 - Issue PP. 15-19.
5. Kılıçaslan Yılmaz, Sickles Robin, Kayış Aliye, Gürel Yeşim. 2017, "İmpact of İCT on the productivity of the firm: evidence from Turkish manufacturing". J Prod Anal 47, 277-289.
6. OECD, 2004, "The economic impact of ICT: measurement, evidence and implications".
7. Vinit Parida, Johan Johansson, Håkan Ylinenpää and Pontus Braunerhjelm., 2010, "Barriers to information and communication technology adoption in small firms: Past experiences, current knowledge and policy implications", WORKING PAPER. https://entreprenorskapsforum.se/wp-content/uploads/2013/03/WP_03.pdf
8. https://stats.oecd.org/Index.aspx?DataSetCode=ICT_BUS
9. https://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/show.do?dataset=isoc_ec_eseln2&lang=en
10. <https://www.stat.gov.az/>

**“SMART CITY AND SMART VILLAGE” CONCEPT IN KARABAKH REGION OF
AZERBAIJAN: POLICY AND REALIZATION**

Assoc. Prof. PhD Gunay Guliyeva

The Center for Analysis of Economic Reforms and Communication

Azerbaijan State University of Economics (UNEC), International Economics

ORCID ID: 0000-0002-6782-0770

PhD Candidate in Economics Ayaz Rafik oğlu Museyibov

The Center for Analysis of Economic Reforms and Communication

ABSTRACT

For the first time, Azerbaijan is applying a smart urban and rural governance approach in the liberated territories of Karabakh. Thus, for the first time in the country, the "smart village" project has been piloted in the village of Agali, Zangilan region. The primary purpose of this research is to study the existing risks and specifics of the approaches applied in the country in the relevant field, as well as to study the international experience and the advanced approaches adopted for sustainable cities and communities. The relevant research work is to find answers to the question “Why smart cities are important?”, “What is a smart city?” and “What are the aspects of smart cities in Azerbaijan that are compatible with international approaches and sustainable cities?”.

Keywords: smart city, smart village, disrupting technologies, green energy, smart city framework, ex-ante evaluation, sustainable cities and communities.

Introduction

The United Nations estimates that the world’s population will reach 9.7 billion by 2050. Currently, 54% of people live in cities, and this figure is expected to reach 66% by 2050. Along with overall population growth, urbanization will add another 2.5 billion people to cities over the next three decades. The concentration of large numbers of people in cities and the ecosystems built around their lives have also been one of the leading causes of climate change. According to a new report from the United Nations Development Program (UNDP), more than 70 percent of global greenhouse gas emissions come from cities. Urban residents are more exposed to the effects of climate change, especially thermal stress, floods, and health emergencies, which contribute to urbanization. For the first time, world leaders announced at the G20 Summit in Osaka in 2019 that the concept of a “smart city” had been seriously discussed and that an alliance had been established to define the necessary global framework that would unite existing businesses working to build those spaces. In international practice, a “Smart village” means the solution to the main problems faced by the rural population and the creation of new economic opportunities in more important rural areas. Although economists use the term in various forms, the term “smart villages” is generally used to refer to small urban and rural networks that use innovation, knowledge, and technology to promote development. Smart villages, which make extensive use of innovation and technology, also play an important role in the development of local entrepreneurship and the service sector. Digital services are being implemented in smart villages in areas such as health, education, agriculture, finance, and trade. Smart rural technology means digitalization, thinking beyond rural borders, and a new format of cooperation between rural and surrounding areas. As it is known, the use of modern telecommunications, sensors, “Big Data” and other digital and artificial intelligence technologies, as well as innovation and knowledge make socio-economic relations more productive and efficient and create new income opportunities in the overall value chain of the economy. Improving the quality of decision-making and management based on the formation, collection, storage, processing, and analytical analysis of digital data through the use of these technologies in an integrated manner opens up a wide range of opportunities for effective and quality services. These opportunities pave the way for

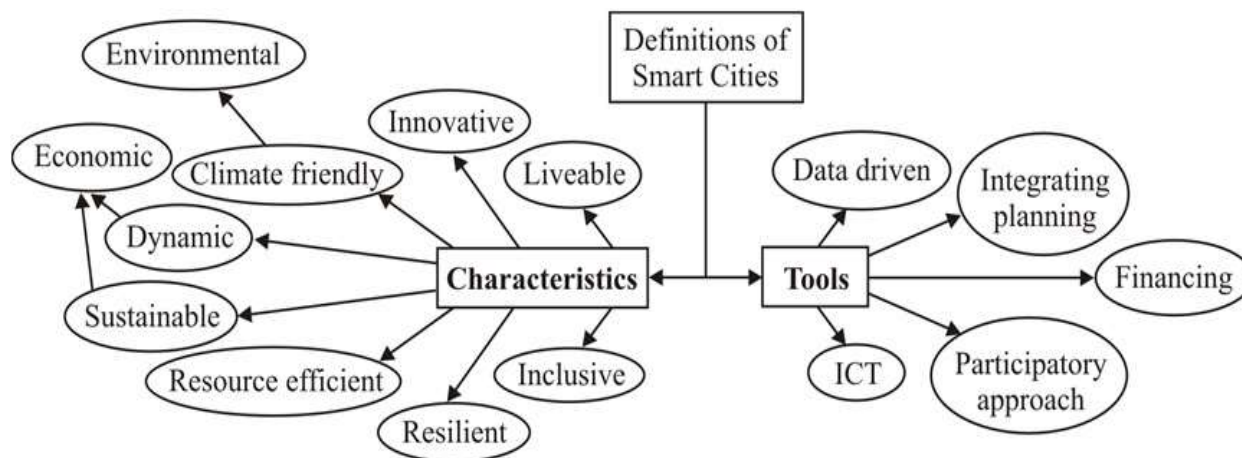
the transition to functional, large-scale “Smart City” and “Smart Village” services in the next stage of development of services provided in cities and villages. The smart rural approach to be implemented in Azerbaijan is based on 5 components, including housing, production, social services, “smart agriculture” and alternative energy. The energy needs of the village of 200 houses under construction will be met only from alternative energy sources. The application of “smart village” technologies in the liberated areas is expected to reduce problems such as migration of young people from rural areas, reduction of jobs, low economic activity, lack of infrastructure, and low population density. Also, the application of “smart-village” technologies allows these areas to spread social innovations and start-up micro and small businesses among the rural population.

Research method

In the preparation of the research work, the analytical research method based on quality indicators was selected. During the study, the analysis of global experience used the approaches and research of international organizations in the relevant field. The transformation of the collected quantitative data into descriptive-analytical indicators serves as a comparative explanation of the events and trends in sustainable urbanization. In addition, the determination of data and variables collected in the empirical descriptive analysis is based on international experience in sustainable urban planning and government programs and documents adopted in Azerbaijan in the relevant field. Also, in order to get the latest information, interviews were conducted with experts and representatives of relevant agencies in the relevant field to get a comparative analysis, and on-site observation methods were used.

Literature review: Smart city/village definitions and international experience

A smart city is a city that makes the best use of all interconnected information to better understand and manage its operations and optimize the use of limited resources. The smart city uses the framework of information and communication technologies to create, deploy and promote development methods to solve urban problems and create integrated technological and sustainable infrastructure.

Picture 1. Smart city scheme

The technologies used by smart cities are also large scale, and the following can be cited as the basics:

- Application Programming Interface (API)
- Artificial Intelligence (AI)
- Cloud Computing Services Cloud Computing Services
- Monitoring panels / Dashboards
- Machine Learning
- Machine-to-Machine Communications
- Mesh Networks / Mesh Networks
- Fiber optic line

• Big Data

The term “smart villages” is generally used to refer to small urban and rural networks that use innovation, knowledge and technology to promote development.

<p>Smart infrastructure and services</p> <ul style="list-style-type: none"> • Application of modern urban planning standards • Construction of fully insulated individual ecological houses using innovative construction materials • Provision of high speed internet and TV services • Organization of e-learning and training • Organization of e-health and services • Use of alternative and renewable energy • Application of innovative heating and cooling systems • Creation of smart transport and logistics infrastructure • Application of smart irrigation systems • Waste management wisely 	<p>Smart businesses and farms</p> <ul style="list-style-type: none"> • Private investment and employment projects • Platforms to provide easy access to domestic and foreign markets • Organization of tourism and recreation zones • Smart agriculture: organization of smart fields and farms, establishment of pasture management system, etc. • Online banking and financial services
<p>Smart management</p> <ul style="list-style-type: none"> • Establishment of electronic village management system • Organization of community-based smart governance • Establishment of a data and analysis center • Easy access to e-government services • Implementation of electronic agricultural information system (EITIS) 	

There is currently no globally accepted and universal definition of the idea of a “smart village”. Each state defines a “smart village” by its development goals. According to the definition given in the European Union, a “smart village” is a village based on new opportunities, but also existing strengths and assets. “Smart Village” brings together traditional and new networks and services. Especially in “smart villages”, digitalization, innovations and knowledge are better used for rural development. The reason for the emergence of the idea of a “smart village” is the declining population of rural areas in the European Union, the low quality of public services compared to urban areas, and therefore the rapid transformation of villages. In order to reduce this pressure on rural areas, the idea of a “smart village” has been implemented. In 2017, the European Commission launched the EU Action for Smart Villages. 20 villages from 20 countries were involved in the project “Smart Rural Area Preparatory Activities in the 21st Century” funded by the European Commission and implemented in the European Union countries from 2019. The population of these villages is different. The average population of 20 villages is 2924 people. The experience of the European Union shows that in “smart” countries, all possible tools are used to find practical solutions for rural development. Digital technology is just one of them. But the use of digital technology is not a prerequisite for becoming a “smart village”. The main goal here is to make good use of local assets. The “smart village” should include 4 components of sustainable rural development—economic, social, environmental and cultural.

Although the “smart village” initiative in Asian countries is influenced by Europe, it is also unique. For example, research shows that South Korea’s approach is more influenced by the EU’s experience. In India, it is claimed that the “smart village” projects are based on Mahatma Gandhi’s vision of a model village (Adarsh Gram). It is estimated that more than half of India’s population lives in rural areas and young people move to urban areas because of unemployment. To stop this migration to cities, it is necessary to increase the level of services in rural areas, create job opportunities and turn villages into “smart villages” for citizens. It should be noted that Singapore, Dubai, Oslo, Copenhagen, Boston and Amsterdam are among the top 10 smart cities in the world. New York, London, Barcelona and Hong Kong stand out.

And yet, there is no guarantee that all smart city initiatives automatically improve everyone's well-being. In some cases, digitalisation may bring challenges and threats, such as privacy risks, regulatory challenges, and widening inequalities. (oecd.org, 2020)

Smart city/village concept: Azerbaijani approach

It is planned to create a green energy zone in the liberated areas as an element of the application of smart concepts. (Milli Prioritetlər, 2021)² A large portion of these efforts involves Azerbaijan's liberated Karabakh territories, in which Baku regained control over the Second Karabakh War. According to the country's main strategic economic policy document, "Azerbaijan 2030: National Priorities for Socio-Economic Development," Azerbaijan intends to implement so-called "green growth country" and "green energy space" initiatives before the end of this decade. This will require extensive renewable energy-sector construction. Furthermore, upon signing the trilateral agreement (Azerbaijan, Russia, Armenia) on November 10, 2020 (president.az, 2020), Baku declared 10 thousand square kilometers of Karabakh as a "green energy" zone. (Ayaz Museyibov, 2022) Several new hydropower plants have already been built and are operating in these areas. And now, concrete plans are being implemented to establish solar and wind power plants there as well. (azertag.az, 2022)

The application of smart urban-smart rural solutions in these areas, such as tracking electricity consumption, smart lighting, touch street lights and touch lights, can significantly reduce greenhouse gas emissions on the one hand, and electricity and heat consumption on the other. For example, smart rural solutions, such as drone tracking of land areas to be used in crop production, and the transmission of data directly to the villager's smartphones via sensors, can increase efficiency in this area. First of all, the devices used in all areas of agricultural and livestock activities are being made smarter. All activities in the field of agriculture are managed through automation systems and mobile phones. (Vergilər, 2022) For example, a villager can irrigate or fertilize an entire farm with the push of a button on his mobile phone. On the other hand, a smart village where socialization and education programs for children, youth and women will be opened, all information can be controlled from smartphones, from daily milk production to the weight of chicken eggs, from the air to the fuel levels of agricultural machinery. (azerbaijan-news.az, 2021) According to the smart village concept, farmers will be provided with electronic services such as automatic irrigation, automatic greenhouse, automation of fertilizer application, automatic poultry, automatic milk collection, and automatic beekeeping early warning system. For example, a peasant farmer will be able to remotely control and monitor irrigation processes at any time of the day and hour at the touch of a button on his mobile phone with a smart irrigation system. Thus, bees can be tracked in beekeeping thanks to the GPS Tracking System. It is also expected that intelligent livestock, security systems and automatic milking will make it easier to raise livestock. The creation of smart cities in the modern world can solve many problems created by globalization and the 4th Industrial Revolution. It should also be noted that making cities more sustainable, inclusive and secure has been identified as one of the United Nations Sustainable Development Goals (SDG 11). (globalgoals.org.)

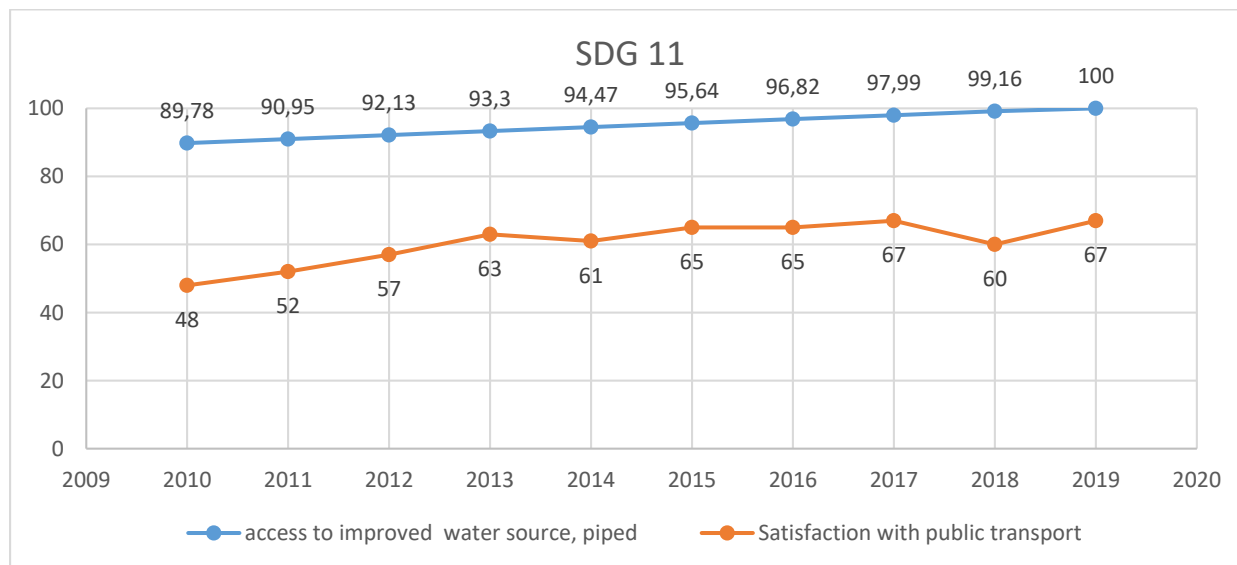
Sustainable Development Goal 11 (SDG 11 or Global Goal 11), titled "sustainable cities and communities", is one of 17 Sustainable Development Goals formed by the United Nations General Assembly in 2015. The official mission of SDG 11 is to "Make cities inclusive, safe, resilient and sustainable"(globalgoals.org.). The 17 SDGs recognize that actions in one area will affect outcomes in other areas and that development will balance social, economic and environmental sustainability. If properly planned and managed, urban development can be sustainable and contribute to shared prosperity.

The Sustainable Development Goals Report 2022 reviews progress of the 2030 Agenda for Sustainable Development, using the latest available data and estimates to track global progress of the 17 Goals with in-depth analysis of selected indicators for each Goal. This report, prepared by independent experts of the Sustainable Development Solutions Network, is conducted to assess where each country stands to achieve the sustainable development goals set by 2030.

In the report prepared for 2022, Azerbaijan advanced by 5 points compared to last year and scored 73.5 out of 100 possible points. So, currently, Azerbaijan ranks 50th among 163 countries of the world according to the "sustainable development goals (SDG) index".

The dynamics of 2010-2019 indicators of Satisfaction with public transport and access to improved water source, which are sub-indicators of the 11th goal, are shown in the following graph.

Graph 1. SDG 11 indicator

Source: Sustainable Development Index Report

As can be seen from the graph, progress was observed in Azerbaijan on both indicators.

SWOT ANALYSIS OF THE SMART CITY CONCEPT IN AZERBAIJAN	
Strength	Weaknesses
Availability of sufficient infrastructure and institutional opportunities in the country Formalized unified political and legal framework (state orders and decrees, programs (expected)) Participation of internationally recognized companies in the implementation of the green energy concept Recent enhancements and reforms in the digitalization level	Lack of experience in the relevant field Association of the application of the concept with a heavy budget burden Lack of auxiliary infrastructure in the liberated zones for the implementation of the concept
Opportunities	Threats
Formation of new opportunities along with the development of innovation-related infrastructure Extensive cooperation with developed countries in the implementation of the concept Existence economic and political stability in the country Interest and involvement of the private sector Abundant natural resources in implementation zones Created special economic zones in the region	Prolonged demining operations in the liberated areas Lack of a unified international methodology and approach to smart management Prolonged time for the awareness of the population to adapt to the smart concept approaches

Main findings

The “smart village” planned to be established in Azerbaijan is unique. Azerbaijan’s Smart Village project differs from similar projects in other countries because it covers most of the existing smart solutions. One of the important differences here is that they want to turn historically existing and traditionally built villages in the European Union into “smart villages” using smart solutions. In Azerbaijan, a new “smart village” project is being implemented in the liberated areas by rebuilding all the infrastructure. In line with international practice, taking into account not only all components but

also student-appropriate components in the construction of “smart villages” can increase efficiency and increase the chances of writing a success story for such projects. There is a need to determine the optimal size of the “smart village” in the country, which can make the implementation of such projects more efficient in other regions of the country. For example, the application of this concept in relatively small villages may not be economically viable.

Some services to be provided in “smart villages” can be distributed across several settlements, which can lead to increased efficiency. For example, a common waste management system could be set up to connect several villages.

Part of the population to be settled in the villages has been living in different cities and towns of the country for the last 30 years, and the houses built in the “smart villages” may be more urban or town-type, which in turn saves investment costs. International experience shows that many projects for a “smart village” can be effective depending on the number of people living in the village.

Some villages involved in the “smart village” project in the European Union can be considered more “smart settlements”. For them, the issue of giving preference to “smart settlements” in terms of the effectiveness of projects to be implemented in “smart villages” in Azerbaijan can be considered. For example, it may be more efficient to build “smart settlements” consisting of a car garage in the basement, and 3-storey apartment buildings with service and commercial facilities on the first floor. Applying the public-private partnership (PPP) model by involving the private sector interested in the establishment and development of “smart villages” in the liberated areas can reduce the burden on the state budget and at the same time ensure the sustainability of the project. Ensuring the successful implementation of the “Smart Village” project requires people to have certain intellectual training, abilities and skills. Thus, there is a difference between the level of knowledge and skills of people living in the most traditional villages and the level of knowledge and skills of “smart village” residents. That is why one of the key factors for sustainable development in this area is that the thinking and level of technical knowledge of the residents who will live in “smart villages” meets modern requirements. Because the concept of a “smart village” is relatively new, there are almost no success stories in the world about their economic efficiency. This suggests that such projects belong to the category of social projects.

Settlements in the liberated regions differ geographically and economically, and it would be appropriate for the “smart villages” to be established in the region to be student-oriented, which could lead to the introduction of different smart village models in the region and increase project efficiency. The implementation of the “Smart Agriculture Concept” in the region can contribute to increasing labor productivity, increasing production and ensuring sustainable development in the region in the future. (Ağılı şəhər və kənd konsepsiyası, 2021)⁹ Application of the concept of “smart rural tourism” in villages with tourism potential may contribute to the socio-economic development of some regions economically. Since the Smart Village project is a pilot, it will take some time to analyze its successes and failures as a whole or in its components. Only then can projects related to the implementation of such projects in other liberated areas be evaluated.

Results and suggestions

In order to make the Smart City concept a reality, first of all, it is necessary to study sustainable international practices, and in the next stage, to make extensive use of Information and Communication Technologies to apply and promote them. By applying smart urban solutions, a various quality of life indicators such as safety, time and comfort, health, quality of the environment, social communication and citizen participation, jobs and living costs can be affected. Smart urban technologies have the potential to improve the health and well-being of citizens, but also offer new avenues for economic development. The application of cloud-based technologies in rehabilitated areas can accelerate the recovery process in the region and make the region interesting for techno-investors. The implementation of smart-city projects in the liberated region can play a fundamental role in accelerating the flow of innovative, technology-based investments in the region, as well as the creation of innovation centers and technology parks in Karabakh in the next phase. One of the most important issues in post-conflict areas—“smart-city” solutions to increase public safety—can be identified in real-time crime mapping, gun detection and predictive policing to identify potential hotspots in the area and prevent crime. These issues could be addressed using the services offered by the Azerspace satellite. In areas where the smart

city concept is applied, the application of smart urban solutions—such as tracking electricity consumption, smart lighting, touch street lights and touch lights—can significantly reduce greenhouse gas emissions on the one hand, and electricity and heat consumption on the other. With the help of information technology, it is possible to improve energy distribution, facilitate the waste collection, reduce traffic congestion and even improve air quality. For example, the installation of smart bins in these areas, which automatically send information to waste management companies and have a pre-planned schedule for removal if necessary, can turn the region into a waste-free, recycling center in Azerbaijan.

To become a real smart city or community, one needs to take into consideration certain key strategic aspects including but not limited to Smart Economy, Smart Environment, Smart Government, Smart Living, Smart Mobility, and Smart People.

Given the importance of the relatedness, it is necessary to pay special attention to security issues during the planning and implementation of these works, to ensure them comprehensively and phased manner. For this reason, it is necessary to carry out works on the reconstruction of infrastructure systems and border security infrastructure that directly provide security for local populations.

References

OECD (2020), Measuring smart cities' performance: Do smart cities benefit everyone?, <https://www.oecd.org/cfe/cities/Smart-cities-measurement-framework-scoping.pdf>

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı (2 Fevral, 2021). "Azərbaycan 2030: Sosial-iqtisadi İnkişafa Dair Milli Prioritetlər. <https://president.az/az/articles/view/50474>.

Prezident İlham Əliyevin müraciəti. (10 Noyabr, 2020). "Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Ermənistan Respublikasının baş naziri və Rusiya Federasiyasının Prezidentinin bəyanatı" <https://president.az/az/articles/view/45924>

1.1 Museyibov, A. (2022, 19 May). Azerbaijan Strives to Be a Regional Renewable Energy Hub. Publication: Eurasia Daily Monitor Volume: 19. Issue: 74. <https://jamestown.org/program/azerbaijan-strives-to-be-a-regional-renewable-energy-hub/>

Azertac. (15 Yanvar, 2022). Deputat: Azərbaycan "yaşıl enerji"yə doğru nəhəng layihələr reallaşdırır. [https://azertag.az/xeber/Deputat Azerbaycan yasil enerjiye dogru neheng layiheler reallasdirir-1976544](https://azertag.az/xeber/Deputat_Azerbaycan_yasil_enerjiye_dogru_neheng_layiheler_reallasdirir-1976544)

Vergilər. (1 fevral, 2021). Qarabağ "smart region"a çevriləcək. <https://vergiler.az/news/economy/11706.html>

Azerbaijan News. (11 Fevral, 2021). Qarabağ savaş meydanından tikinti meydançasına çevriləcək. <https://www.azerbaijan-news.az/posts/detail/qarabag-savas-meydanindan-tikinti-meydancasina-cevrilir-1612989731>

The Global Goals. Make cities and human settlements inclusive, safe, resilient and sustainable. <https://www.globalgoals.org/goals/11-sustainable-cities-and-communities/>

Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin Sərəncamı. (19 Aprel, 2021). "Ağıllı şəhər" (Smart City) və "Ağıllı kənd" (Smart Village) konsepsiyasının hazırlanması haqqında. № 2584. <https://e-qanun.az/framework/47263>

Sustainable Development Index Report dashboard

<https://dashboards.sdindex.org/map/indicators/access-to-improved-water-source-piped>

Umudvar Aliyev, Gunay Guliyeva "Prospects of ensuring the sustainable development in Azerbaijan" Economic and Social Development: Book of Proceedings, 2019, p 1603-1609

Gunay Guliyeva, The economic prerequisites and prospects of development economics in Azerbaijan, Economic and Social Development (Book of Proceedings Vol. 2/4), 55th International Scientific Conference on Economic and Social, 2018

PERSONALITY TRAITS AND HOUSEHOLD DEBT

Merve Büşra Altundere-Doğan

Istanbul Sabahattin Zaim University, Faculty of Business and Management Sciences, Department of Economics, Istanbul, Turkey

ORCID ID: 0000-0002-5640-9310

ABSTRACT

The importance of personality traits in the economic and financial decisions of people has been realized in recent years. Many studies have been conducted to investigate the impacts of personality traits on different decisions such as buying, saving, risk tolerance, stock holding, delinquency, and well-being. In this paper, I examine the relationship between personality traits and household debt. In the analysis, for personality traits, I use the big five inventory, which includes five factors: extraversion, openness to experience, agreeableness, conscientiousness, and neuroticism. Besides, household debt is considered under two categories as mortgage debt and non-mortgage debt. I utilize the data from the Survey of Health, Ageing and Retirement in Europe, and my dataset includes older people, who are aged 50 and more, from 12 different European countries. I use probit and tobit regressions to analyze how each of the five personality traits affects these two types of household debt. Empirical results show that, among all five traits, the only one influencing mortgage debt holding is extraversion. It implies that extravert people have a higher probability of having mortgage debt compared to introvert people, and if there is mortgage debt, extravert ones have greater amounts of debt. On the other hand, for non-mortgage debt (which consists of credit card debts, overdue bills, bank loans, etc.), conscientiousness is the only one having significant effects, yet these effects are negative. This finding indicate that conscientious people are less likely to have non-mortgage debt, and when they have such debt, these people have smaller amounts relative to the others.

Keywords: Personality Traits, The Big Five, Household Debt, Mortgage Debt, Non-Mortgage Debt.

**TURİZM XİDMƏTLƏRİ İXRACI AZƏRBAYCANIN XARİCİ TİCARƏT ƏLAQƏLƏRİNİN
İNKİŞAF AMİLİ KİMİ**

**EXPORTS OF TOURISM SERVICES AS A DEVELOPMENT FACTOR OF FOREIGN
TRADE RELATIONS OF AZERBAIJAN**

Qasimov Əliğa Əliəsgər oğlu

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC) nəzdində

İqtisadi Araşdırmalar Elmi-Tədqiqat İnstitutu, Bakı, Azərbaycan

Əzizova Günay Saleh qızı

UNEC Biznes Məktəbi, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC), Bakı, Azərbaycan

Abstrakt

Dünyanın bir sıra ölkələrinin inkişaf təcrübələrinə nəzər yetirdikdə aydın olur ki, xarici ticarətin, xüsusilə də ixracın genişləndirilməsi bu istiqamətdə önəmli rola malikdir. İxracın inkişafını və onun dayanıqlığını təmin edən ölkə çoxsaylı faydalara nail olmaqla yanaşı, iqtisadiyyatın digər sahələrində, xüsusilə də ixrac ilə əlaqədar sektorların irəliləyişində böyük uğurlar əldə etmiş olur. Bildiyimiz kimi hər bir ölkə xarici ticarət əlaqələrini genişləndirmək və bu mübadilələrdən daha çox fayda əldə etmək məqsədilə öz ixrac imkanlarını şaxələndirərək bir çox məhsullar üzrə ixtisaslaşmağa səy göstərir. Qlobal statistik rəqəmlərə əsasən dünyada xidmətlərlə beynəlxalq ticarətin həcmi artmaqdadır. Eyni zamanda vurğulamaq lazımdır ki, xidmətlərlə xarici ticarətin artım sürəti əmtəələrlə xarici ticarətin artım sürətindən daha çox olmuşdur.

Qlobal səviyyədə mövcud olan statistik rəqəmlərə əsasən xidmətlərin xarici ticarətində turizm xidmətləri ixracı aparıcı mövqeyə malikdir. Son illərdə dünyada baş verən qlobal pandemiya səbəbindən turizm xidmətləri ixracında böyük azalma müşahidə edilsə də əvvəlki illərin tendensiyalarına və bu sahənin mövcud imkanları belə deməyə əsas verir ki, turizm xidmətləri ixracının xidmətlər ixracındakı dominant payı davamlı olacaqdır.

Turizm xidmətləri ixracı ölkədə valyuta mədaxilinin artımını, yeni iş yerlərinin yaradılmasını, işsizliyin və yoxsulluğun azaldılmasını və dövlətin vergi daxil olmalarının artımını stimullaşdırmaqla ölkə iqtisadiyyatına müxtəlif yollarla müsbət təsir edir. Son illərdə ölkəmizdə iqtisadiyyatın bir çox sahələrində olduğu kimi turizm xidmətləri ixracında da artım müşahidə edilsə də hazırkı durumun respublikanın mövcud potensialından aşağı olduğunu deyə bilərik. Bu səbəbdən də ölkəmizdə bəzi tədbirlərin reallaşdırılması ilə bu sahənin inkişafını daha da genişləndirmək mümkündür.

Açar sözlər: ixracın şaxələndirilməsi, xidmətlər ixracı, turizm xidmətləri ixracı

ABSTRACT

Considering the development experiences of some countries of the world, it is clear that the expansion of foreign trade, especially exports, has an important role in this purpose. As we know, every country tries to specialize in many products by diversifying its export opportunities in order to expand foreign trade relations and get more benefits from these exchanges. According to global statistics, the volume of international trade in services is increasing in the world. At the same time, it should be emphasized that the growth rate of international trade in services was higher than the growth rate of international trade in goods.

According to statistics, the exports of tourism services has a leading position in the international trade in services. Although there has been a big decrease in the exports of tourism services due to the global pandemic in the world in recent years, the trends of the previous years and the existing opportunities of this sector suggest that the dominant share of the export of tourism services in the export of services will continue.

The export of tourism services has a positive effect on the country's economy in various ways by stimulating the growth of foreign exchange earnings in the country, the creation of new jobs, the reduction of unemployment and poverty, and the growth of government tax revenues. Although there has been an increase in the exports of tourism services in recent years, as in many areas of the economy, we can say that the current situation is lower than the current potential of the republic. For this reason, it is possible to further expand the development of this field by implementing some measures in our country.

Keywords: export diversification, exports of services, exports of tourism services

Giriş

Dünyanın aparıcı ölkələrinin inkişaf təcrübələrinə nəzər yetirdikdə xarici ticarət əlaqələrinin önəmli rola malik olduğunu müşahidə etmək mümkündür. Xarici ticarət əlaqələrinin, xüsusilə də ixracın inkişafı ölkələrin iqtisadi strategiyalarında və xarici ticarət siyasətlərində ən çox diqqət göstərilən sahələrdəndir. İxracın inkişafını və onun dayanıqlığını təmin edən ölkə çoxsaylı faydalara nail olmaqla, iqtisadiyyatın digər sahələrində, xüsusilə də ixrac ilə əlaqədar sektorların irəliləyişində böyük uğurlar əldə etmiş olur. Beynəlxalq ticarət mübadilələrinə əsasən ölkələr malik olduqları müvafiq imkanlara və reallaşdırıqları zəruri tədbirlərə uyğun olaraq global səviyyədə ticarət olunan müxtəlif əmtəə və xidmətlər üzrə ixtisaslaşmışlar. Bildiyimiz kimi hər bir ölkə xarici ticarət əlaqələrini genişləndirmək və bu mübadilələrdən daha çox fayda əldə etmək məqsədilə öz ixrac imkanlarını şaxələndirərək bir çox məhsullar üzrə ixtisaslaşmağa səy göstərir. Hazırkı şəraitdə dünya üzrə ümumi məhsul ixracında xidmətlərin payı artmaqdadır. Belə ki, 2019-cu ilin statistik rəqəmlərinə əsasən dünyada əmtəə və xidmətlər ixracı 25033 milyard olmuşdur ki, bu rəqəmin təqribən 75,5%-i (19468 milyard ABŞ dolları) əmtəələrin, 24,5%-i (6144 milyard ABŞ dolları) isə xidmətlərin payına düşmüşdür [7]. Eyni zamanda qeyd etmək lazımdır ki, son illərin global statistik rəqəmlərinə əsasən xidmətlərlə xarici ticarətin artım sürəti əmtəələr üzrə xarici ticarətin artım sürətindən çox olmuşdur. Başqa bir tərəfdən vurğulamaq lazımdır ki, inkişaf etmiş ölkələrə nisbətən inkişaf etməkdə olan ölkələrdə ümumi məhsul ixracında xidmətlər ixracının payı daha yüksəkdir. 2019-cu ilin statistik rəqəmlərinə əsasən inkişaf etməkdə olan ölkələrin ümumi məhsul ixracında xidmətlərin payı 29,3% olduğu halda, bu rəqəm inkişaf etmiş ölkələrdə 20,9% təşkil etmişdir [7]. Bu səbəbdən də demək olar ki, inkişaf etməkdə olan ölkələr xidmətlər ixracına daha çox diqqət göstərərək bu sahənin inkişafına xüsusi önəm verirlər.

Global səviyyədə mövcud olan statistik rəqəmlərə əsasən xidmətlərin xarici ticarətində turizm xidmətləri ixracı aparıcı mövqeyə malikdir. Turizm xidmətləri ixracı ölkə iqtisadiyyatına müxtəlif yollarla müsbət təsir edir. Bu müsbət təsir əsasən üç aspektdən izah olunur [1]. Turizm xidmətləri ixracının birbaşa təsiri dedikdə bu sahədə fəaliyyət göstərən firmaların əldə etdiyi gəlirlər nəzərdə tutulur. Dolayı təsir isə turizmlə birbaşa əlaqədar olan sahələrin əldə etdiyi faydalar hesab edilir. Turizm xidmətlərinin endusiya edilmiş təsirləri isə bu sahə ilə birbaşa əlaqəsi olmayan, yalnız dolayı yollarla faydalanan sahələrə aid edilir. Dünyanın bir çox tədqiqatçıların turizm xidmətləri ixracının ölkə iqtisadiyyatına olan çoxsaylı təsirlərini nəzərə alaraq, məqaləmizdə ölkəmizin xarici ticarət əlaqələrinin inkişafında turizm xidmətlərinin rolunun artırılması yolları araşdırılacaqdır.

Xidmətlər üzrə xarici ticarətin modelləri

Azərbaycanın turizm xidmətləri ixracının artırılması yollarının araşdırılmasından öncə xidmətlərin xarici ticarətinin reallaşdırılması modellərini izah etmək zəruri hesab edilir. Aparılmış tədqiqatlara əsasən demək olar ki, beynəlxalq səviyyədə bu istiqamətdə yekdil fikir mövcud deyil və bir çox məşhur tədqiqatçılar fərqli düşüncələrə malikdir. Lakin bildirmək lazımdır ki, müəyyən növ xidmətlərin xarici ticarəti xidmət göstərən ilə istehlakçının birbaşa iştirakı nəticəsində reallaşdığından əmtəələrin xarici ticarətindən ciddi şəkildə fərqlənir. Xidmətlərin Beynəlxalq Ticarəti üzrə Ümumi Anlaşmaya (General Agreement on Trade in Services - GATS) əsasən xidmətlərin xarici ticarəti əsasən dörd model üzrə həyata keçirilir [9].

“Xidmətlərin ölkə sərhədlərini keçməklə ticarəti”ni nəzərdə tutan birinci model demək olar ki, əmtəələrin xarici ticarəti ilə oxşarlıq təşkil edir. Yəni birinci modelə əsasən bəzi xidmət növləri əmtəələr kimi xarici ticarət məqsədilə ölkə sərhədlərini keçməlidir. Belə ki, proqram təminatı xidmət hesab

edilməsinə rəğmən xarici ticarət məqsədilə ölkə sərhədlərini keçdiyi təqdirdə idxal və yaxud da ixrac edilmiş hesab edilir. Bundan başqa birinci modelə nümunə kimi bank və memarlıq xidmətlərinin telekommunikasiya və e-mail vasitəsilə bir ölkədən başqa bir ölkəyə göndərilməsini qeyd etmək olar.

“Xidmətlərin xarici ölkədə istehlak edilməsi” adlanan ikinci modeldə bir ölkə vətəndaşlarının xarici ölkə tərəfindən göstərilən xidmətlərdən yararlanmaları üçün həmin ölkəyə səfər etmələri nəzərdə tutulur. Bu modelə turizm və təhsil xidmətlərinin istehlakını nümunə göstərmək olar. Bildiyimiz kimi istehlakçıların turizm və təhsil xidmətlərindən faydalanmaları məqsədilə onların xidmət göstərilən ölkəyə səfər etmələri tələb olunur.

Xidmətlərin xarici ticarəti istiqamətində GATS-ın irəli sürdüyü “Kommersiya iştirakı” adlanan üçüncü modeldə xidmət növlərinin xarici ticarət məqsədilə biznes strukturunun istehlakçının ölkəsində fəaliyyət göstərməsi nəzərdə tutulur. Bu modelə nümunə kimi qeyd etmək olar ki, müəyyən bir bank hər hansı bir xarici ölkəyə maliyyə xidmətləri ixrac etmək üçün həmin ölkədə xarici nümayəndəliyini yaratmalıdır.

Qeyd edilən anlaşımanın dördüncü modeli “Fərdi insanların hərəkəti” adlanır. Burada müəyyən sahələr üzrə fərdi insanlar xarici ölkədə fəaliyyət göstərirlər. Belə ki, həkim, müəllim və mühəndisin hər hansı bir xarici ölkədə fəaliyyət göstərməsi qeyd edilən modelə aid edilir.

Turizm xidmətləri ixracından əldə olunan faydalar

Bəzi dünya səviyyəli tədqiqatçıların fikrincə turizm xidmətləri ixracı ölkədə gəlirlərin artımına iki yolla təsir edir. Birincisi yerli firmaların xarici firmalarla rəqabət nəticəsində səmərəliliyin artırılması yolu ilə ölkədə gəlirlərin artımına səbəb olur. İkincisi isə yerli firmaların miqyas effektivindən faydalanmalarına şərait yaranır.

Turizm yönümlü inkişaf birbaşa və dolaylı yolla ev təsərrüfatları və dövlət gəlirlərinin multiplikativ təsir vasitəsilə artımına səbəb olur. Eyni zamanda turizm sektoru əsasən əmək tutumlu olduğundan bu sahə üzrə ixracın artımı yeni iş yerlərinin yaradılmasına səbəb olmaqla ölkədə işsizliyin və yoxsulluğun azaldılmasına təkan verir [8].

Xarici səyahətçilər turizm xidmətləri ixrac edən ölkədə qaldıqları müddət ərzində öz ehtiyaclarını təmin etmək məqsədilə sərf etdikləri maliyyə vəsaitləri ölkənin xarici valyuta mədaxilini artırmış olur. Bundan başqa turizm xidmətləri ixracının artırılması və xarici rəqabətdə uğur qazanmaq məqsədilə ölkədə infrastruktur layihələrinin icrası genişləndirildiyi təqdirdə bu istiqamətdə fəaliyyət göstərən müvafiq firmaların gəlirlərinin artımına səbəb olur. Eyni zamanda turizm sektoru ilə birbaşa və dolaylı əlaqəsi olan firmalardan dövlətə vergi daxil olmalarının artımı dövlət gəlirlərinin yüksəlməsi ilə nəticələnir [1].

Qeyd etmək lazımdır ki, turizm uzunmüddətli dövrdə iqtisadi artıma müsbət təsir göstərir. Belə ki, bu sahə ÜDM-in artımı, yeni iş yerlərinin yaradılması və xarici valyuta mədaxilini genişləndirməklə ölkə iqtisadiyyatında artım mühərriki rolunu oynayır. Eyni zamanda iqtisadi artım infrastrukturun gücləndirilməsi, nəqliyyatın inkişafı, informasiya və kommunikasiya texnologiyalarından istifadənin artırılması, habelə elektron pul, otellər, restoranlar və başqa xidmət mərkəzlərinin fəaliyyətini genişləndirməklə ölkədə turizmin inkişafını stimullaşdırma bilər [4].

Turizm məqsədilə yaradılan infrastrukturun ölkədə mövcud olan digər iqtisadi sektorlara olan təsiri haqqında demək olar ki, turizm xidmətləri ixracının genişləndirilməsi və ümumilikdə ölkədə turizm sektorunun inkişafı üçün yaradılan zəruri infraqururdan kənd təsərrüfatı və başqa sahələrin hazır məhsullarının daşınmasında istifadə edilərək bu sektorların irəliləyişinə, gəlirlərinin artmasına və rəqabət qabiliyyətinin yüksəlməsinə səbəb olur [1].

Bildiyimiz kimi dünyanın hər bir ölkəsi ixracın artırılmasına böyük önəm verir və ixracın genişlənməsini iqtisadi inkişafın əsas amili hesab edir. Dünyanın bir sıra ölkələri müəyyən səbəblərdən ixracın şaxələndirilməsinə, habelə ixrac olunan məhsullar içərisində emal və sənaye məhsullarının payının yüksəlməsinə səy göstərir. Çünki həmin ölkələrdə ixracda kənd təsərrüfatı məhsulları və təbii ehtiyatlar üstünlük təşkil edir. Belə ölkələrdə lazımi şərait mövcud olduğu təqdirdə turizm xidmətləri ixracının artırılması ümumi ixracın xammal yönümlüyünü azaltmış olur.

Bir əsas məsələni də qeyd etmək lazımdır ki, turizm xidmətlərinin ixracının artımı nəticəsində bu sektorun iqtisadiyyatın digər sahələri ilə əlaqələrinin inkişafına zəmin yaranır ki, bu da turizm sektoru

vasitəsilə istehlak olunan məhsulların əsasən ölkə daxilində istehsalına şərait yaradır. Nəticədə yerli istehsal sahələrinin inkişafı baş verir ki, ölkənin idxal üçün istifadə olunacaq pul vəsaitlərinin iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrində istifadəsinə səbəb olur. Bu fikrimizə sübut olaraq İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatının hesablamalarını qeyd etmək olar ki, turizm xidmətləri ixracından əldə olunan vəsaitin 80%-i daxildə, 20%-i isə xarici ölkədə əlavə dəyərin yaranmasında istifadə edilir [6].

3. Müasir dövrdə Azərbaycanda turizm xidmətləri ixracı

Azərbaycan Respublikası xarici ticarət əlaqələrinin artırılmasını ölkənin iqtisadi inkişafının əsas amillərindən biri hesab edərək bu sahəyə xüsusi diqqət göstərmişdir. Bu istiqamətdə reallaşdırılan uğurlu neft strategiyası ölkəmizin qısa zaman ərzində global səviyyədə əsas ölkələrdən birinə çevirmiş, respublikamızın dünya təbii ehtiyatlar bazarında payının yüksəlməsinə, eyni zamanda ölkə daxilində bir çox sahələrin dirçəlməsinə səbəb olmuşdur. İlk dövrlərdə respublikamızın xarici ticarət siyasətində təbii ehtiyatların ixracı prioritet istiqamət olsa da, sonrakı illərdə həmin sektordan əldə edilən vəsaitlər hesabına başqa sahələrin inkişafına və nəticədə bir çox başqa məhsullar üzrə dünya bazarlarında iştirakına səbəb olmuşdur. Respublikamız üzrə mövcud olan statistik rəqəmlərdən aydın olur ki, illər keçdikcə ümumi ixracımızda şaxələndirmə genişlənir və ölkəmizdən ixrac olunan məhsullar siyahısına yenilərinin adları əlavə olunur.

Azərbaycanın ixrac imkanlarının genişlənməsinə səbəb olan sahələrdən biri xidmətlər, xüsusilə də turizm xidmətləri sektorudur. Ölkəmizdə turizm xidmətləri ixracı həmişə aktual məsələlərdən olmuş və bu istiqamətdə müəyyən təcrübə mövcuddur. Müstəqil Azərbaycanımız hələ sovetlər dönəmində belə ittifaq daxili səyahətçilərin və hətta xarici turistlərin maraq göstərdiyi əsas ərazilərdən biri hesab olunmuşdur. Müstəqilliyimizin ilk dövrlərində yaşanan bir sıra problemlər, o cümlədən tarixi ərazilərimizin müəyyən hissəsinin işğal edilməsi turizm xidmətləri ixracında müəyyən geriləmələrə səbəb olsa da, sonrakı dövrlərdə respublikamızda bütün sahələrdə olan inkişaf, habelə dövlət tərəfindən müəyyən stimullaşdırıcı tədbirlərin reallaşdırılması bu sektorun əvvəlki gücünü özünə qaytarmasında mühüm rol oynamışdır.

Cədvəl 1. 2000-2019-cu illər üzrə Azərbaycanın əmtəə və xidmətlər ixracı

(cari qiymətlərlə, milyon ABŞ dolları ilə)

İllər	2000	2005	2010	2015	2017	2018	2019
Ümumi əmtəə və xidmətlər ixracı	2 118	8 140	28 235	20 030	19 840	25 484	23 630
Əmtəə ixracı	1 858	7 398	25 741	15 586	15 152	20 794	19 868
<i>Əmtəə ixracının ümumi ixracda payı (%-lə)</i>	<i>87.7</i>	<i>90.9</i>	<i>91.2</i>	<i>77.8</i>	<i>76.4</i>	<i>81.5</i>	<i>84.1</i>
Xidmətlər ixracı	260	742	2 494	4 444	4 688	4 690	3 762
<i>Xidmətlər ixracının ümumi ixracda payı (%-lə)</i>	<i>12.3</i>	<i>9.1</i>	<i>8.8</i>	<i>22.2</i>	<i>23.7</i>	<i>18.5</i>	<i>15.9</i>

Mənbə: Dünya Bankının internet saytı

(<https://data.worldbank.org/indicator/BX.GSR.GNFS.CD?locations=AZ>)

Cədvəl 1-də Azərbaycanın 2000-2019-cu illər üzrə ümumi əmtəə və xidmətlər ixracı, əmtəə və xidmətlərin ümumi ixracda payı verilmişdir. Cədvəl məlumatlarından aydın olur ki, 2000-ci ilə nisbətən 2019-cu ildə ümumi əmtəə və xidmətlər ixracı dəfələrlə artmışdır. Belə ki, 2000-ci ildə ölkəmizin əmtəə və xidmətlər ixracı 2118 milyon ABŞ dolları olduğu halda 2019-cu ildə artaraq 23630 milyon ABŞ dollarına çatmışdır. Xidmətlər ixracı üzrə statistik rəqəmlərə nəzər yetirdikdə qeyd edilən müddət ərzində böyük artım əldə edildiyini müşahidə etmək olar. Xidmətlər ixracının ümumi ixracda payına diqqət yetirdikdə aydın olur ki, bu rəqəm artmışdır. Belə ki, 2005 və 2010-cu illərdə ümumi ixracda xidmətlər ixracının payı ardıcıl olaraq 9.1% və 8.8% olduğu halda 2019-cu ildə bu rəqəm 15.9% təşkil etmişdir.

Cədvəl 2. Azərbaycanın turizm xidmətləri ixracının həcmi (milyon ABŞ dolları ilə) və ümumi xidmətlər ixracında turizm xidmətləri ixracının payı (faizlə)

İllər	2005	2010	2015	2017	2018	2019
Turizm xidmətləri ixracının həcmi (milyon ABŞ dolları ilə)	77	657	2 309	3 011	2 634	1 791
Turizm xidmətlər ixracının ümumi xidmətlər ixracında payı (faizlə)	10,5	26,4	51,9	64,2	56,2	47,6

Mənbə: <https://www.trademapp.org/> və Dünya Bankı

(<https://data.worldbank.org/indicator/BX.GSR.TRVL.ZS?locations=AZ>)

Cədvəl 2-də respublikamızın 2005-2019-cu illər üzrə turizm xidmətlərinin həcmi və turizm xidmətləri ixracının ölkənin ümumi xidmətlər içərisində payı verilmişdir. Cədvəl məlumatlarından aydın olur ki, 2017-ci ilə qədər ölkəmizdə turizm xidmətləri ixracının həcmi böyük miqdarda artmışdır. 2018 və 2019-cu illərdə qlobal səviyyədə turizm sahəsində baş verən gerilmə ölkəmizdə də hiss edildiyindən həmin illərdə azacıq gerilmə olmuşdur. Eyni zamanda turizm xidmətləri ixracının ümumi xidmətlər ixracında payına nəzər yetirdikdə 2005-ci ilə nisbətən son illərdə böyük artım olduğunu müşahidə edirik.

Beləliklə qeyd edilən cədvəllərdən bu qənaətə gəlmək olar ki, respublikamız müstəqilliyin ilk dövrlərindən xarici ticarətə xüsusi diqqət göstərmiş və bu istiqamətdə müvafiq uğurlu strategiya yürütmüşdür. Reallaşdırılan çoxsaylı tədbirlər nəticəsində ölkəmizin ümumi ixracı artmışdır. Eyni zamanda son illərdə ixracın şaxələndirilməsi istiqamətində həyata keçirilən tədbirlər nəticəsində ümumi ixracda xidmətlər ixracı, o cümlədən turizm xidmətləri ixracı artmışdır. Lakin respublikamızın malik olduğu potensiala və xüsusilə də işğaldan azad edilmiş ərazilərin turizm potensialına nəzər yetirdikdə əldə edilmiş nailiyyətlərin daha da gücləndirilməsi perspektivləri olduğunu düşünürük.

4. Ölkədə turizm xidmətləri ixracının inkişafını şərtləndirən amillər

Dünyanın müxtəlif ölkələrində turizm xidmətlərinin ixracının artırılması istiqamətində aparılmış tədqiqatlarda bəzi nəticələr əldə etmək mümkündür. Belə ki, bir tədqiqata əsasən Avropa, Şimali Amerika və Asiya ölkələri arasında turizm xidmətlərinin ixracında zəruri infrastrukturun mövcudluğu önəmli rol oynamışdır. Bu istiqamətdə başqa bir tədqiqatda isə 53 ölkədə aparılmış araşdırmalarda turizmin əsas inkişaf amili kimi lazımı infrastrukturun mövcudluğu vurğulanmışdır [3].

Dünya Bankı və müxtəlif araşdırmaçılar turizm xidmətləri ixracına əsas maneələrə makroiqtisadi sabitliyin yoxluğu, peşəkar işçi heyətin azlığı, vergi dərəcələrinin yüksək olmasını qeyd etmişlər. Habelə, onların fikrincə ölkədə zəruri investisiya mühitinin mövcudluğu qeyd edilən sahəyə birbaşa xarici investisiyaların artırılmasını stimullaşdıran amildir [3].

Beləliklə qlobal səviyyədə dünya ölkələrinin təcrübələrinə əsasən qeyd etmək lazımdır ki, turizm xidmətlərinin ixracının artırılmasında ən çox müsbət təsir edən amillər peşəkar kadr ehtiyatlarının olması, zəruri infrastrukturun mövcudluğu, turizm xidmətləri haqqında kifayət qədər informasiyanın mövcudluğu, informasiya və kommunikasiya texnologiyalarından geniş şəkildə istifadə, bu istiqamətdə klasterləşmənin formalaşması və inkişafı, bu sektorda fəaliyyət göstərən firmaların zəruri maliyyə əlçatanlığı olmasından ibarətdir.

Nəticə

Aparılmış araşdırmalardan aydın olur ki, turizm xidmətləri ixracı ölkənin iqtisadi inkişafına önəmli təkan verir. Ölkələr ixracın şaxələndirilməsi, dünya iqtisadiyyatında payının yüksəldilməsi, gəlirlərinin artırılması, yeni iş yerlərinin yaradılması və bir çox başqa uğurlar əldə etmək məqsədilə bütün zəruri strategiya, siyasət və tədbirləri reallaşdırmaqla bu sektorun inkişafına nail olmağa çalışırlar. Respublikamızda reallaşdırılan məqsədyönlü strategiyalar və siyasətlər nəticəsində bu istiqamətdə böyük irəliləyişlər əldə edilmişdir. Bunu son illərin statistik rəqəmlərində də aydın görmək mümkündür. Lakin Azərbaycanın mövcud potensialını və xüsusilə də işğaldan azad edilmiş ərazilərin turizm cəlbediciliyini nəzərə alaraq hazırkı şəraitin daha da yaxşılaşdırılmasına imkanlar mövcuddur. Bu məqsədlə ilk növbədə aşağıda qeyd edilən tədbirlərin həyata keçirilməsini məqsəduyğun hesab edirik.

Yuxarıda göstərilən bölmələrdə müəyyən edilmişdir ki, turizm xidmətləri ixracının artırılmasına təsir edən önəmli amillərdən biri infrastrukturun yaradılmasıdır. Bu istiqamətdə ölkəmizdə çoxlu sayda tədbirlərin və layihələrin reallaşdırılmasına baxmayaraq, hələ də bəzi problemlər mövcuddur. Xüsusilə də işğaldan azad edilmiş ərazilərin demək olar ki, bütünlükdə yenidən bərpası tələb edildiyindən bu məsələ daha çox aktualdır. Müvafiq infrastruktur dedikdə bütün nəqliyyat yolları, otellər, restoranlar, İKT infrastrukturunu və başqaları nəzərdə tutulur. Bu istiqamətdə dövlət daha aktiv mövqe nümayiş etdirib vergi güzəştləri tətbiq etmək və zəruri subsidiyalar verməklə bu sahəyə daha çox xarici və daxili investorları cəlb edə bilər. Eyni zamanda turizmin inkişafı tək-cə bir sahəni deyil, bir çox sektorları əhatə etdiyindən maraqlı tərəflərin iştirakı ilə klasterlərin yaradılması məqsədilə dövlət zəruri stimullaşdırma tədbirləri həyata keçirməklə müsbət nəticəni sürətləndirə bilər.

Ədəbiyyat

1. A. Ntibanyurwa, "Tourism as a factor of development", WIT Transactions on Ecology and the Environment, Vol 97, 2006 WIT Press, www.witpress.com, ISSN 1743-3541.
2. Aaditya Mattoo, Arti Grover Goswami and Sebastián Sáez, "Exporting services a developing country perspective", International Bank for Reconstruction and Development /International Development Association or The World Bank, 2012.
3. Iza Lejárraga, Peter Walkenhorst, "Economic Policy, Tourism Trade and Productive Diversification", CEPII, WP No 2013-07.
4. Naseem, Sana. 2021. "The Role of Tourism in Economic Growth: Empirical Evidence from Saudi Arabia". *Economies* 9: 117. <https://doi.org/10.3390/economies9030117>.
5. Olivier Cattaneo, Michael Engman, Sebastián Sáez, and Robert M. Stern, "International Trade in Services New Trends and Opportunities for Developing Countries", The World Bank, 2010.
6. OECD, "Tourism Trends and Policies 2018".
https://www.oecd-ilibrary.org/urban-rural-and-regional-development/oecd-tourism-trends-and-policies-2018_tour-2018-en
7. UNWTO, "World Tourism Barometer and Statistical Annex, October 2020". <https://www.e-unwto.org/doi/abs/10.18111/wtobarometereng.2020.18.1.6>
8. Yusuf Akan, Cem İşık, İbrahim Arslan, The Impact of Tourism on Economic Growth: The Case of Turkey. 2009.
https://www.researchgate.net/publication/228270513_The_Impact_of_Tourism_on_Economic_Growth_The_Case_of_Turkey
9. https://www.wto.org/english/tratop_e/serv_e/gatsqa_e.htm
10. <https://www.trademap.org/>
11. Dünya Bankının statistik məlumatları

QARABAĞDA İQTİSADI İNKİŞAF ÜÇÜN MÖVCUD VƏ PERSPEKTİV İMKANLARI
NƏZƏRƏ ALARAQ APARILAN QURUCULUQ İŞLƏRİNİN İSTİQAMƏTLƏRİ

Əliyeva Təranə Əsman qızı

Mingəçevir Dövlət Universiteti

XÜLASƏ

Uzun illər düşmən əsarəti altında qalan torpaqlarımızda infrastruktur tamamilə dağıdılmış, yaşayış məskənləri, tarixi abidələrimiz yerlə yeksan edilmişdir. Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün bərpası istiqamətində qazandığı zəfərdən sonra Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin Rəhbərliyi ilə “Böyük Qayıdış” Proqramına əsasən tikililərin mövcud vəziyyəti, o cümlədən, mənzil fondu, binaların dayanıqlılığı, tarix və mədəniyyət abidələrinin mövcud durumunun təyin edilməsi istiqamətində aparılan araşdırmalar, qiymətləndirmə və inventarlaşdırma işləri başa çatdıqdan sonra qədimlik və tarixi memarlıq üslubu qorunub saxlanılmaqla planlı şəkildə bərpa olunma iqtisadında məqsədyönlü tədbirlər həyata keçiriləcək, su enerji, qaz təchizatı və nəqliyyat infrastrukturunu tamamilə yenilənəcəkdir. Qısa zamanda həyata keçiriləcək yenidənqurma işləri nəticəsində əbədi-əzəli torpaqlarımızda məskunlaşma, layiqli yaşayış və iqtisadi fəallıq təmin ediləcək, Qarabağ cənnət məkanına çevriləcək və ərazi bütövlüyü bərpa edilmiş Azərbaycan Respublikası dünya miqyasında şöhrətini daha da artıracadır.

Açar sözlər: böyük qayıdışa aparan yol, infrastrukturun formalaşdırılması, quruculuq, yenidənqurma və bərpa işləri, yaşıl məkan konsepsiyası.

Azərbaycanın ən qədim, şəfəli guşələrindən biri olan Qarabağ torpaqlarının 20 faizi mənfur düşmənlərin hərbi təcavüzünə məruz qalmış və 30 ilə yaxın işğal altında olmuşdur. Bu hərbi təcavüz nəticəsində orda yaşamış həmvətənlərimiz öz döğmə yurdlarından qovulmuş, qaçqın vəziyyətinə düşmüşlər. Zəngin təbii sərvətlərimiz illərdi təcavüzçülər tərəfindən mənimsənilmiş, tarixi-mədəniyyət abidələrimiz məhv edilmiş, demək olar ki, yaşayış məskənlərimiz tamamilə dağıdılaraq talan edilmişdir.

Azərbaycana qarşı aparılan ədalətsiz müharibə beynəlxalq qurumlar tərəfindən təsdiq olunsada, erməni silahlı qüvvələrinin işğal olunmuş torpaqlarımızı tərək etməsi haqqında qətnamə qəbul edilsədə, hələlik münəqişəyə son qoyulmurdu. Təxminən 30 il ərzində beynəlxalq ictimaiyyətin Ermənistanə təzyiq göstərməməsi işğalçı ölkədə cəzasızlıq mühitinin hökm sürməsinə səbəb olmuşdur. Məhz bu səbəbdən, düşmən ölkə mütəmadi olaraq hücum edib dinc əhalini hədəf seçmiş, ərazilərimizi dağıtmaq missiyasından əl çəkmirdilər. Son dövrlərdə təcavüskar ölkənin dinc əhaliyə hücumu səbr kasasını dolduran son damla oldu (3).

Sülh yolu ilə münəqişənin həllinin mümkün olmadığı təqdirdə, Azərbaycanın hərbi-iqtisadi və insan qüvvələrinin səfərbər edilməsinə böyük ehtiyac yarandı. Ali Baş Komandan İlham Əliyevin ciddi hərbi-təşkilati tədbirlərin həyata keçirilməsi haqqında xalqa müraciətindən sonra işğalçılara qarşı ədalətli mübarizə zəminində dönüş yaratmaq mümkün oldu. Xalq-ordu birliyinə arxalanaraq müasir texniki sürsətlə silahlanmış müzəffər ordumuzun dünyada analoqu olmayan hərbi əməliyyatları nəticəsində qısa vaxt ərzində uzun illərin təcavüzünə tamamilə son qoyuldu. Xalqımızın igid oğulları öz haqq işi uğrunda Ali Baş Komandan İlham Əliyevin ətrafında sıx birləşmiş, səfərbərliyə yazılaraq könüllü cəbhədə gedən döyüşlərdə iştirak etmişdi. Azərbaycan Respublikasını prezidenti İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə milli ordumuz qəhrəmanlıq və şücaət göstərərək, işğalçı qüvvələr üzərində qələbə qazandı. Qısa vaxt ərzində həyata keçirilən hərbi əməliyyatlardan və maddi-texniki sürsətimizdən qorxuya düşən mənfur düşmən kapitulyasiya aktına qol şəkərək, əzəli torpağımızdan geri çəkildilər. Bu müzəffər və şanlı ordumuzun canı və qanı bahasına qazandığı bu uğuru ölkəmizin qüdrətinin ən yüksək nümunəsi hesab etmək olar. Azərbaycan Respublikasının üçrəngli bayrağının işğaldan azad olunan ərazilərdə dalğalanması qürur və fəxarət mənbəyimizdir.

Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün bərpası istiqamətində qazandığı zəfər xalqımızın qəhrəmanlıq və şərəf səlnaməsidir və tarixə milli qürur təntənəsi kimi həkk olundu. Az müddət ərzində qazanılan möhtəşəm qələbə xalqımızın milli birliyini və ordumuzun qüdrətini bütün dünyaya nümayiş etdirdi. İşğaldan azad olunan torpaqlarımızda görünən acınacaqlı mənzərə erməni vəhşiliyinin, qəddarlığının bir daha bariz sübutudur. Virana dönmüş yaşayış məskənlərimiz, dağıdılan infrastruktur, talan olmuş tarixi irsimiz qəlbimizi göynədərək tarixdən bəlli olan dövlətimizə qarşı törədilən cinayətin fəsadlarıdır. Lakin Ermənistanın müdafiəsinə qalxan siyasi mərkəzlərin barbanlığına baxmayaraq, dağıdılmış yurd yerlərimizə dəyən ziyan hesablanacaq, beynəlxalq məhkəmələrdə təzminat davası açılacaq və edilən vəşiliklərin cavabı mütləq alınacaqdır.

Rəhbərliyə başladığı dövrdən Prezident İlham Əliyev əzəli-əbədi torpaqlarımızın işğaldan azad edilərək yenidən bərpasını və “Böyük Qayıdış” proqramının həyata keçirilməsini əsas vəzifə kimi qarşıya qoymuşdur. Bu vəzifənin real həyata keçirilməsinə isə, 2016-cı il aprel döyüşlərindən sonra Cocuq Mərcaanlı kəndinin yenidən qurulması ilə start verildi. Tarixi zəfərimizdən sonra işğaldan azad olunmuş ərazilərin yenidən qurulması istiqamətində atılan ilk addımlara hər rayon üzrə xüsusi idarəetməni həyata keçirən müvəqqəti komendantlıqların və bir sıra dövlət orqanlarının işğal olunmuş ərazilərdə strukturunun yaradılmasını və yolların çəkilişini göstərmək olar. Demək olar ki, “Böyük Qayıdış” proqramının ilk mərhələsi hesab edilən nəqliyyat infrastrukturunu formalaşdırmadan heç bir ərazinin yüksəlişini, sosial-iqtisadi inkişafını təmin etmək mümkün deyildir. Suqovuşan və Talış kəndlərinə gedən avtomobil yollarının yenidən qurulması işlərinə hələ şanlı ordumuzun həyata keçirdiyi əks-hücum əməliyyatları üzrə döyüşlərin davam etdiyi vaxtda başlanılmışdır. Xatırlatmaq olar ki, su anbarının tikintisi ilə əlaqədar Ulu Öndər Heydər Əliyevin tapşırığına əsasən inşa edilən bu avtomobil yolu uzun müddət düşmənlə tapdağı altında olduğundan tamamilə siradan çıxıb, dağıdılmışdır (2).

Prezident İlham Əliyev ilə birinci xanım Mehriban Əliyeva işğaldan azad olunan şəhər və rayonlarımıza dəfələrlə səfər edərək, inşasını gözləyən işlərin, evlərin, binaların, məktəblərin, xəstəxanaların təməlini qoymuşlar. Misal olaraq qeyd etmək olar ki, təməli qoyulan Füzuli-Şuşa yolu Fizuli hava limanı ilə əlaqələndiriləcək və İsa Bulağına qədər uzanır. Fəxrətlə demək olar ki, Şuşaya çəkikən yolun cığırını qəhrəman əsgərlərimiz dağlardan, dərələrdən keçib Qarabağın qəlbinə doğru irəlilədikdə çəkmişdilər. Prezident ən yüksək keyfiyyətlə tikilən bu mənzərəli yolu Qələbəyə aparan yol adlandırmışdır.

İnşası başa çatmış Zəfər yolu, Füzuli və Zəngilan hava limanları, Gələbird Su Elektrik Stansiyası, 7 yarımstansiya, Talışa və Suqovuşana gedən yollar, Bülbülün ev-muzeyi, Molla Pənah Vəqifin Məqbərəsi və büstü, Xarıbülül və Qarabağ hotelləri, Üzeyir bəy Hacıbəylinin heykəli, Ağalıda “Ağıllı kənd” kimi nəhəng və möhtəşəm layihələr artıq istifadəyə verilmişdir. Fizli, Hadrut Rəqəmsal Yarımstansiya və İdarəetmə Mərkəzləri, “Qarabağ” Regional Elektrik Şəbəkəsinin Rəqəmsal İdarəetmə Mərkəzi, Şuşa Rəqəmsal İdarəetmə Mərkəzi azad olunmuş ərazilərimizdə bərpa işlərini daha da sürətləndirəcəkdir.

Beynəlxalq əməkdaşlığın həyata keçirilməsi üçün işğaldan azad olunan ərazilərdə inşa edilən Füzuli hava limanının əsas missiyası xarici qonaqların Qarabağın döyünən ürəyi Şuşaya gəlişini təmin etməkdir. Prezident İlham Əliyev və Türkiyənin Prezidenti Rəcəb Tayyib Ərdoğanın açılış etdiyi Zəngilan beynəlxalq hava limanı Zəngilan ərazisinin beynəlxalq nəqliyyat loqistika mərkəzinə çevrilmək üçün geniş imkanlar yaradacaqdır. Çünki, bu ərazilər iqtisadi və turizm baxımından böyük potensiala malikdir (1).

Təxirəsalınmaz layihələr içərisində işğaldan azad olunmuş ərazilərin su təchizatı ilə bağlı tədbirləri də qeyd etmək olar. “Azərsu” ASC-nin ezam olunmuş mühəndis-texniki heyəti tərəfindən ilk addım olaraq Şuşa şəhərinin içməli su ilə təmin etmək məqsədilə, Zarıslı-Şuşa magistral kəmərinin siradan şıxmış hissələri bərpa edilmiş, yeni mənbədən suyun verilməsi təmin olunaraq Kiçik Kirs mənbəyindən asılılıq aradan qaldırılmışdır.

Böyük qayıdışa aparan yolda həyata keçirilməsi nəzərdə tutulan mühüm vəzifələrdən biri də işğaldan azad edilmiş torpaqlarımızın enerji ilə təchizatının yaxşılaşdırılması məqsədilə enerji infrastrukturunun qurulmasıdır. Hələ döyüşlərin getdiyi gərgin zamanda Cəbrayıl və Hadrud qəsəbəsində həyati vacib obyektlərin enerji ilə təchizatı təmin edilmişdir. Məlumdur ki, mənfur düşmənlə vaxtilə mövcud olan kiçik su elektrik stansiyalarını dağıdıb talan etmiş, yararlı avadanlıqları söküb aparmışdır. Əbədi-əzəli torpaqlarımızın yaşıl enerji zonasına çevrilməsi ilə bağlı prezidentin tapşırığına əsasən yaxın zamanda

tikiləcək su elektrik stansiyaları bu ərazilərdə enerji təminatına öz töhvəsini verəcəkdir. Bundan başqa SOCAR tərəfindən bu ərazilərin qazla təminatı ilə bağlı hazırlanmış proqrama əsasən qaz xəttinin çəkilməsi təklif olunmuşdur. Ümumiyyətlə qeyd etmək lazımdır ki, Prezident İlham Əliyevin tapşırığına əsasən işğaldan azad olunmuş ərazilərin enerji, qaz təminatı, nəqliyyat və rabitə infrastrukturunun təmin edilməsində ekoloji təmiz texnologiyaların tətbiqini nəzərdə tutan yaşıl məkan konsepsiyası ən qabaqcıl beynəlxalq təcrübələrə əsasən hazırlanmalıdır. Əminliklə demək olar ki, Beynəlxalq Bərpaolunan Enerji Agentliyi ilə bu istiqamətdə aparılan müzakirələr əsasında hazırlanacaq layihələr xarici investorların da diqqətini cəlb edərək tez zamanda həyata keçiriləcəkdir (4).

Hazırda Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarının sürətli dirçəlməsinə, əhalinin dayanıqlı məskunlaşmasına, davamlı iqtisadi aktivliyin təmin olunmasına xidmət edəcək çoxsaylı genişmiqyaslı layihələrin icrası davam etdirilir. Qürurverici faktlardan biri də odur ki, 44 günlük şanlı Vətən Müharibəsindən ilk günündən son anınadək Azərbaycanın yanında olan qardaş Türkiyə hazırda işğaldan azad olunan ərazilərdə aparılan bərpa və quruculuq işlərində də fəal köməklik göstərir.

Qarabağda demoqrafik məsələlərin həllindən və təhlükəsizliyin təmin edilməsindən sonra turizmin inkişaf etdirilməsi istiqamətində də mühüm tədbirlərin həyata keçirilməsi nəzərdə tutulmuşdur. Şübhəsiz ki, tərbi və antropogen turizm resurslarını nəzərdən keçirilərək turizmin təşkili üçün hazırlanan kompleks layihələrin həyata keçirilməsi nəticəsində təbiətin zənginliyinə, qədimliyinə, tarixi-mədəni abidələrinə əsaslanan ekoturizm, etnoturizm zonası inkişaf etdiriləcəkdir. Əminliklə demək olar ki, Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin siyasi əzmi, qətiyyəti ilə reallaşacaq layihələr deməyə əsas verir ki, Qarabağ dünyanın ən gözəl, füsunkar turizm məkanlarından biri olaraq turistlərin diqqətini cəlb edən region olacaqdır.

Nəzərdə tutulan tədbirlər planına əsasən işğaldan azad olunmuş ərazilərimizdə həyat yenidən canlanacaq, sosial infrastrukturunu yenilənən şəhər və kəndlərimizə qayıdacaq vətəndaşlarımızın rahat yaşayışı təmin olunacaq, məşğulluğun təmin edilməsi istiqamətində iqtisadi layihələr həyata keçiriləcəkdir. Bu məqsədlə, infrastrukturun, tikililərin mövcud vəziyyəti, o cümlədən, mənzil fondu, binaların dayanıqlılığı, tarix və mədəniyyət abidələrinin durumunun təyin edilməsi istiqamətində aparılan araşdırmalar, qiymətləndirmə və inventarlaşdırma işləri başa çatdıqdan sonra qədimlik və tarixi memarlıq üslubu qorunub saxlanılmaqla planlı şəkildə bərpaolunma istiqamətində məqsədyönlü tədbirlər həyata keçiriləcəkdir. Qısa zamanda həyata keçiriləcək yenidənqurma işləri nəticəsində əbədi-əzəli torpaqlarımızda məskunlaşma, layiqli yaşayış və iqtisadi fəallıq təmin ediləcək, Qarabağın əvvəlki şöhrəti bərpa ediləcək və insanlar laləzara, cənnətə çevirilən dədə-baba torpaqlarına böyük sevinc və məhəbbətlə qayıdacaq, dövlətimizin möhkəmlənməsinə vətəndaşlıq töhvələrini verməkdən qürur duyacaqlar (3).

Mənfur düşmənin əsarətindən qurtulmuş ərazilərimizdə aparılan yenidənqurma və quruculuq işlərinin dəstəklənməsi tarixi qələbəmizə, milli birlik ideyasına mühüm töhvə verən əsas amildir. Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün bərpası beynəlxalq hüquq normasının aliliyinin və milli-mənəvi dəyərlərin üstün tutulmasının nişanəsidir. Respublikanın Prezidenti İlham Əliyevin siyasi iradəsi ilə Azərbaycanın ayrılmaz hissəsi olan Qarabağın yenidən həyata qaytarılması ölkənin siyasi-iqtisadi suverenliyinin güclənməsinə, milli iqtisadiyyatın daha çiçəklənməsinə təsir göstərərək, dünya miqyasında nüfuzunu daha da artıracaqdır.

Ədəbiyyat.

1. "Azərbaycan" qəzetinin materialları. 19 yanvar 2021-ci il buraxılışı.
2. İlham Əliyev bizi Cocuq Mərcanlıya qaytardı. Prezident kitabxanasından. Bakı, 2017.
3. Cəfərov Ə. Qarabağ: ulu vətənimiz. Bakı, 2019
4. "Xalq" qəzetinin materialları. 21 oktyabr 2022-ci il buraxılışı.

İŞGALDAN AZAD EDİLMİŞ RAYONLARIN İQTİSADİ POTENSİALİ VƏ İNKİŞAF PERSPEKTİVLƏRİ

Nazim Niftəliyev

Mingəçevir Dövlət Universiteti, Azərbaycan

XÜLASƏ

Məqalə işğaldan azad edilmiş rayonların iqtisadi potensialına və inkişaf perspektivlərinə həsr olunub. Ali Baş Komandan, Prezident İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə Azərbaycan Ordusu bütün dünyaya öz qüdrətini göstərdi. Ermənistan və havadarları tərəfindən işğal olunmuş torpaqlarımız əsgər və zabitlərimizin canı, qanı bahasına azad olundu. Şanlı qələbəmizlə ərazi bütövlüyümüz təmin edildi. Torpaqlarımız işğaldan azad edildikdən sonra həmin ərazilərin tezliklə bərpa və yenidən qurulması, məcburi köçkünlərin öz yurdlarına qayıtması və məskunlaşdırılması, regionun gələcək sosial-iqtisadi inkişafı hazırda əsas müzakirə mövzudur. Bütün bunlar isə olduqca çətin və yüksək məbləğdə vəsait tələb edən prosesdir. Bu işə dövlətin imkanlarının səfərbər olunması ilə yanaşı, digər maliyyə mənbələrinin də cəlb edilməsi vacib və arzu olunandır.

Açar sözlər: regionun sosial-iqtisadi inkişafı, yeraltı və yerüstü sərvətlər, quruculuq-bərpa və abadlıq işləri, xarici maliyyə dəstəyi, sənaye və kənd təsərrüfatı potensialı.

Yuxarı Qarabağ və işğal edilmiş ətraf rayonlarımız tarixi-mədəni dəyəri, füsunkar təbiəti ilə yanaşı, yeraltı və yerüstü sərvətlərə, zəngin iqtisadi potensiala, geniş turizm imkanlarına malikdir. Bu rayonlar aqrar üstünlüyü, xammal bazası və emaledici sənaye istehsalı baxımından əlverişlidir. Həmin ərazilərin iqtisadi potensialının əsas parametrlərinə diqqət yetirsək görərik ki, Ermənistanın talançılığı, istismarı nəticəsində regionun infrastrukturu yox səviyyəsinə gətirilib. İşğal nəticəsində minlərlə hektar əkinəyararlı ərazi hərbi tullantılarla çirkləndirilmiş, Azərbaycan iqtisadiyyatına və dünyanın genofonduna milyardlarla manat həcmində ziyan vurulmuşdur.

Statistikaya əsasən, işğal altında olan torpaqlarda 7 rayon mərkəzi, 6 şəhər, 12 qəsəbə, 830 kənd, 700 xəstəxana və tibb müəssisəsi, 6 dövlət teatri, 368 klub, 85 musiqi məktəbi, 600 sənaye və kənd təsərrüfatı müəssisələri dağıdılıb, talan olunub, 1 milyon hektardan çox kənd təsərrüfatı sahəsi, o cümlədən, təxminən, 128 min suvarılan torpaq, 35 min hektara yaxın üzüm və meyvə bağları məhv edilərək dövrüyyədən çıxarılib. İşğala qədər ölkə üzrə ÜDM istehsalının 24%-i, üzüm istehsalının 41%-i, kartof istehsalının 46%-i, ət istehsalının 18%-i, süd istehsalının 34%-i həmin rayonların payına düşüb. İşğal ölkənin su ehtiyatlarına ciddi ziyan vurub. Ümumi meşə sahələrinin 25%-i, yəni 280 min hektarı işğal olunan torpaqların payına düşürdü. Düşmənin təbii sərvətlərimizin qanunsuz istismarı yolu ilə Kəlbəcərdə külli miqdarda qızıl hasil edib.

Qeyd edilən statistik məlumatlar görülmək işlərin miqyası haqqında müəyyən təsəvvür yaradır. Bu səbəbdən, Dağlıq Qarabağ və onun ətrafında olan Laçın, Kəlbəcər, Qubadlı, Zəngilan, Cəbrayıl, Ağdam Füzuli inzibati rayonlarının inkişaf etdirilməsi çoxsaylı və müxtəlif sektorları əhatə edəcək kompleks yanaşma tələb edir. Təbii ki, burada, ilk növbədə, təhlükəsizlik və idarəetmə məsələlərinə xüsusi diqqət yetirilməlidir.

Azərbaycan Ordusunun 44 günlük Vətən müharibəsində şanlı və tarixi qələbəsi ilə torpaqlarımız işğaldan azad edildikdən sonra həmin ərazilərin tezliklə bərpa və yenidən qurulması, məcburi köçkünlərin öz yurdlarına qayıtması və məskunlaşdırılması, regionun gələcək sosial-iqtisadi inkişafı hazırda əsas müzakirə mövzudur. Bütün bunlar isə olduqca çətin və yüksək məbləğdə vəsait tələb edən prosesdir. Bu işə dövlətin imkanlarının səfərbər olunması ilə yanaşı, digər maliyyə mənbələrinin də cəlb edilməsi vacib və arzu olunandır.

Bu istiqamətdə çox mühüm qərar qəbul edən Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin 4 yanvar 2021-ci il tarixli fərmanı ilə işğaldan azad edilmiş ərazilərdə dayanıqlı məskunlaşma üçün müasir və layiqli həyatın təmin edilməsi, bütün sahələrdə quruculuq-bərpa və abadlıq işlərinin aparılması,

habelə təhlükəsiz yaşayışın, səmərəli fəaliyyətin və rifahın davamlı artmasının dəstəklənməsi məqsədilə "Qarabağ Dirçəliş Fondu" yaradılıb. Bu fond Azərbaycan Respublikasının işğaldan azad edilmiş ərazilərinin bərpa və yenidən qurulması, habelə dayanıqlı iqtisadiyyata və yüksək rifaha malik regiona çevrilməsi istiqamətində həyata keçirilən tədbirlərə maliyyə dəstəyi göstərilməsini və sərmayələrin cəlb edilməsini, bu sahədə dövlət-özəl tərəfdaşlığının inkişafını təmin edən, eləcə də ölkə daxilində və ölkə xaricində zəruri təşviqat işlərini həyata keçirən publik hüquqi şəxsdir [3].

"İndi dünyada müxtəlif yerlərdə gedən iqtisadi proseslər, çətinliklər, böhranlar onu göstərir ki, Azərbaycan iqtisadiyyatı dayanıqlı iqtisadiyyatdır. Belə ağır müharibədən çıxmış ölkə azad edilmiş torpaqlarda iki il ərzində genişmiqyaslı quruculuq işləri aparır. Bütün bu işlərin də maliyyə mənbəyi Azərbaycan büdcəsidir".

Parlaq zəfərimizin ikinci ildönümündə - noyabrın 8-də Şuşada təşkil olunan tədbirdə çıxış edən Prezident İlham Əliyevin vurğuladığı kimi, dünya təcrübəsində hələ belə bir nümunə yoxdur ki, ağır müharibədən çıxan bir ölkənin iqtisadiyyatı heç bir böhran yaşamasın, büdcəsi nəinki müharibədən əvvəlki səviyyədə, hətta ondan da yüksək olsun və davamlı artsın.

Azərbaycan dövləti büdcə gəlirlərini ölkənin rifahının yüksəlməsinə və inkişafına, əhəlinin həyat şəraitinin daha yaxşı təmin olunmasına yönəldir. Bu sayədə davamlı olaraq maaşlar, pensiyalar, sosial müavinətlər artır. Eyni zamanda qısa zamanda böyük səmərə və yüksək keyfiyyətlə 10 min kvadratkilometrdən çox olan ərazinin yenidən qurulması, Qarabağda və Şərqi Zəngəzurdə keçmiş məcburi köçkünlər üçün daha yaxşı şəraitin yaradılması və onların əzəli yurdlarına qaytarılması Azərbaycan dövlətinin gündəliyində duran əsas prioritetdir. Bu il oktyabrın 5-də Ağdamda keçirilən Azərbaycan Milli Şəhərsalma Forumunda dövlət başçısı İlham Əliyev söylədi ki, necə bahalı olursa olsun, biz Qarabağı və Zəngəzuru yenidən quracağıq. Bu, bizim milli ideyamızdır.

Vətən müharibəsini zəfərlə sonlandırdandan dərhal sonra ölkəmiz işğaldan azad etdiyi ərazilərində böyük quruculuq və bərpa işlərinə başlayıb. Bunun üçün həm 2021-ci, həm də 2022-ci ildə dövlət büdcəsindən Qarabağda və Şərqi Zəngəzurdə bərpa və quruculuq işləri üçün 2,2 milyard manat vəsait ayrılıb. Bir vacib məqamı da vurğulayaq ki, dünya bazarında neftin qiymətinin qalxması ilə Azərbaycanın 2022-ci il dövlət büdcəsində nəzərdə tutulandan daha çox gəlirlərin daxil olması büdcəyə yenidən baxılmasını zəruri etdi və Prezident tərəfindən "Azərbaycan Respublikasının 2022-ci il dövlət büdcəsi haqqında" Qanuna dəyişikliklər edilməsi barədə layihə Milli Məclisə təqdim olundu və qəbul edildi. Bu dəyişiklik nəticəsində büdcəyə daxil olan əlavə vəsait ilk növbədə işğaldan azad edilmiş ərazilərimizin bərpa və quruculuq işlərinə yönləndirildi. Belə ki, dövlət büdcəsinə edilən dəyişiklikdən sonra nəzərdə tutulan istiqamətə yönləndirilən bu vəsaitin həcmi daha 470 milyon manat artırıldı. Bununla da son iki ildə Qarabağ və Şərqi Zəngəzurdə gerçəkləşdirilən işlərlə bağlı dövlət büdcəsindən bütövlükdə 5 milyard manata yaxın vəsait ayrıldı.

Bunun nəticəsidir ki, ötən iki il müddətində işğaldan azad edilən ərazilərimizdə xeyli sayda meqalayihələr gerçəkləşdirilib. İlk növbədə infrastrukturun qurulması istiqamətində böyük işlər görüldü, yollar çəkilib, nəhəng tunellər salınıb. Ötən il Füzulidə cəmi 8 aya tikilib istifadəyə verilən Füzuli Beynəlxalq Hava Limanı, eləcə də bu ilin oktyabrında açılışı həyata keçirilən Zəngilan Beynəlxalq Hava Limanı Qarabağ və Şərqi Zəngəzurdə qısa zamanda gerçəkləşdirilən möcüzə layihələr kimi dəyərləndirilməlidir. Bölgənin iqtisadi və logistik imkanlarına müstəsna xidmət göstərəcək daha bir beynəlxalq hava limanının açılışı 2025-ci ildə planlaşdırılan Laçın hava limanının tikintisi də sürətlə aparılır.

Ümumiyyətlə, təsdiq olunmuş investisiya planına əsasən, Qarabağ və Şərqi Zəngəzurdə ümumi uzunluğu 50 kilometrədən çox olan 33 tunel tikiləcək, uzunluğu 12 kilometr olan 84 yeni körpü salınacaq. Bütün azad olunmuş ərazilərdə elektrik təchizatı tamamilə bərpa olunub. Bu ərazilərdə bir neçə su-elektrik stansiyasının açılışı həyata keçirilib. Artıq bütün şəhərlərin baş planları hazırlanıb və təsdiqlənib.

Zəfərdən sonra Böyük qayıdışın ilk uğurlu addımları da atılıb və Zəngilanın "ağıllı kənd" konsepsiyası əsasında qurulmuş Ağal kəndində ağalılıqlar yeni həyata başlayıblar [5].

İşğaldan azad olunmuş Qarabağda ərazilərin sistemli şəkildə bərpa və yenidənqurma işlərinin maliyyələşdirilməsi sahəsində beynəlxalq təcrübədən də istifadə edilməsi ölkəmiz üçün faydalı ola bilər.

1.2 Bir sıra dost ölkələr - Türkiyə, Pakistan, İsrail, Macarıstan, İran, İtaliya, Böyük Britaniya və s. işğaldan azad olunmuş ərazilərimizin bərpası prosesində iştirak etmək arzusunda olduqlarını bildiriblər. Azərbaycan dövləti də dost ölkələrlə bu sahədə əməkdaşlıq etmək niyyətini açıqlayıb.

Artıq Qarabağda quruculuq işləri sahəsində xarici ölkələrin şirkətləri ilə konkret əməkdaşlığa başlanılıb. Belə ki, Azərbaycanın işğaldan azad edilmiş ərazilərində elektroenergetika infrastrukturunun yaradılması məqsədilə "Azərenerji" ASC ilə İtaliyanın "Ansaldo Energia" şirkəti arasında qarşılıqlı əməkdaşlıq sahəsində təchizat müqaviləsi imzalanıb. Müqaviləyə əsasən, Ağdam, Füzuli, Kəlbəcər və Qubadlı rayonlarında inşa olunacaq 4 ədəd 110 kilovoltluq yarımstansiyanın avadanlıqlarla təchizatını məhz İtaliya şirkəti həyata keçirəcək.

Türkiyədə fəaliyyət göstərən, 130 texnologiya şirkətinə dəstək göstərən "GOSB" texnoparkı ilə Azərbaycan İnnovasiyalar Agentliyi arasında imzalanmış "Mədəni və Elmi Əməkdaşlıq" memorandumuna əsasən Qarabağda Yüksək Texnologiyalar Parkı yaradılacaq. Parkda ən son "soft" və "hard" elmi araşdırmaların aparılması, eyni zamanda yüksək texnoloji cihazların istehsalı planlaşdırılır.

Azərbaycan və Macarıstan macar şirkətlərinin Qarabağda ərazilərin bərpasında iştirak etməsini müzakirə ediblər. Macarıstanın "EximBank"ı rekonstruksiya proqramında iştirak etmək niyyətində olan macar şirkətləri üçün 100 milyon dollar məbləğində kredit xətti açıb. Müharibənin fəsadlarının aradan qaldırılması çərçivəsində Macarıstan ərazilərin minalardan təmizlənməsi işlərinə 25 min avro qrant təklif edib. [3]

Böyük Britaniya Qarabağın azad edilmiş ərazilərinin minalardan və partlamamış döyüş sursatlarından təmizlənməsi işlərində Azərbaycana kömək göstərə biləcəyini bildirib.

Dünya təcrübəsinə əsasən qeyd edə bilərik ki, hərbi əməliyyatlar sona çatdıqdan sonra qarşıya qoyulan ilk məqsəd müharibədən çıxmış ölkə əhalisinin ilkin ehtiyaclarını qarşılamaq, iqtisadiyyatı zəifləmiş regionun inkişafını təmin etməkdir. Bu və sonrakı, yəni yenidənqurma mərhələlərində xarici ölkələr, beynəlxalq qurum və təşkilatların müxtəlif istiqamətli yardımları mühüm rol oynayır: müxtəlif zamanlarda fərqli ölkələr üçün göstərilmiş yardımları aşağıdakı kimi ümumiləşdirə bilərik: ianələr; investisiyalar; kreditlər; qrantlar; borcların silinməsi; yerli banklara depozitlərin qoyulması; yerli valyutanın dəyərinin yüksəldilməsi.

İşğaldan azad edilmiş torpaqların iqtisadi potensialı çoxspektrli olub, kənd təsərrüfatının, sənayenin və turizmin müxtəlif sahələrini əhatə edir.

İşğaldan azad edilmiş torpaqlar üzümçülük, tütünçülük, pambıqçılıq, baramaçılıq, meyvə-tərəvəz, bostançılıq və heyvandarlığın inkişafı üçün böyük potensiala sahibdir. Burada qarğıdalı, noxud və üzüm regionun xarakterik bitkilərindəndir. Xatırladaq ki, Füzuli, Ağdam rayonları işğaldan əvvəlki dövrlərdə pambıq, taxıl, üzüm istehsalına görə ölkədə aparıcı rayonlar sırasında idilər. Cəbrayıl, Qubadlı, Zəngilan rayonları da üzümçülükdə fərqlənirdi. Laçın, Kəlbəcər, Qubadlı və Zəngilanda heyvandarlıq çox inkişaf etmişdi. Göründüyü kimi, işğaldan azad edilən ərazilərimizin təbii imkanları, kənd təsərrüfatı potensialı bölgədə iqtisadiyyatın daha tez bərpa olunmasına şərait yarada bilər [2].

Bunu da qeyd etmək yerinə düşər ki, işğala qədər Qarabağ bölgəsində beynəlxalq ekspertlərin və tanınmış alimlərin iştirakı ilə çoxsaylı ekspedisiyalar keçirilmişdir. Alimlərin tədqiqatlarının nəticələrinə görə, bu torpaqlar biomüxtəlifliyin genetik ehtiyatlarının zənginliyinə görə ümumən Qafqaz regionunda xüsusi seçilir. Qarabağ bölgəsi bir sıra efiryağlı, aromatik, dərman, bəzək və digər qeyri-ənənəvi bitkilərin də vətənidir. Şuşa şəhərində bitən xarı bülbül Qarabağın rəmzi hesab olunur. Bu unikal bitki artıq həm də Vətən müharibəsi şəhidlərimizin ruhuna ehtiram olaraq anım gününün simvoludur.

Dağlıq Qarabağ və onun ətrafında olan Laçın, Kəlbəcər, Qubadlı, Zəngilan, Cəbrayıl, Ağdam, Füzuli inzibati rayonları böyük xammal bazasına malikdir. Həmin rayonlarımızda qızıl, mis, civə, dəmir, mərmər, xromit, perlit, əhəng, əqiq və eləcə də inşaat materialları üçün xammal bazası var. Məsələn, işğaldan azad edilmiş Cəbrayılın yenidən tikilməsi üçün əksər tikinti materiallarının ehtiyatları elə bu rayonun özündə də var: mişar daşı istehsalına yararlı Tulus tuf, Çaxmaqçay, tikinti qumu, kərpic istehsalına yararlı Qaracallı gil, sement istehsalına yararlı vulkan külü, gəc, əhəngdaşı, qum-çınqıl, yaşəm, xalsedon və meşə ehtiyatları. Zəngilan rayonundakı Vejnəli, Ağdərə rayonunda Qızılbulaq və Kəlbəcər rayonundakı Zod yataqları sənaye ehtiyatları ilə zəngin qızıl yataqlarıdır. Yeni təbii resursları dövrüyyəyə cəlb etməklə Azərbaycan qərb bölgəsinin inkişafı, dağ-mədən sənayesinin, eləcə də,

metallurgiya kompleksinin yüksəlişini təmin etmək potensialına malikdir. Metallurgiyanın inkişafı isə Azərbaycanda bir sıra sənaye sahələri ilə yanaşı, həm də hərbi sənayenin inkişafını sürətləndirmiş olar [4].

İqtisadi İslahatların Təhlili və Kommunikasiya Mərkəzinin şərhində göstərilir ki, ilkin baxışda faydalı qazıntıların gələcək istismarı üç istiqamətdə aparıla bilər: əlvan metallar və onların metallurgiyası, tikinti materialları və nadir metallar. Əlvan metallar və tikinti materialları ənənəvi iqtisadiyyat üçün xas olan sahələrdir və mövcud ehtiyatlar bu sahələrdə yeni güclərin yaranmasına imkan verəcəkdir. Əlavə olaraq, yüksək texnologiyalarda geniş istifadə olunan nadir metalların regionda mövcudluğu ilə bağlı araşdırmalar və geoloji işlər aparıla bilər [1].

Regionun sənaye potensialını 4 istiqamətdə qiymətləndirə bilərik: zəngin su təchizatı, elektrik enerjisi, sənaye rekreasiya imkanları və zəngin faydalı qazıntıların emalı. Region, emal və ərzaq sənayesinin inkişafı üçün də əlverişlidir. İşğaldan azad edilən torpaqlarımız mineral və termal su mənbələri ilə də zəngin bir ərazidir. Bu ehtiyatlardan həm içməli su, həm meliorasiya, həm də elektrik enerjisi istehsalı üçün istifadə ediləcək. Azərbaycan su ehtiyatlarını səmərəli idarə etməklə həm düşmənin ölkəmizə qarşı apardığı hidro müharibəyə son qoyacaq, həm də Ermənistanın özünə də nəzarət imkanı qazanacaq. Burada Kəlbəcər və Laçın rayonlarının şirin su ehtiyatlarını xüsusi vurğulamaq lazımdır. Azərbaycanın hündürlüyünə görə (125 metr) ən yüksək, ümumi su tutumu 560 milyon kubmetr olan su anbarı – Sərsəng su anbarının işğaldan azad olunması ilə Tərtər, Ağdərə, Bərdə, Goranboy, Yevlax və Ağcabədi rayonları suvarma suyu ilə təmin olunacaq. Bundan əlavə, Cəbrayıl və Zəngilan ərazisində yerləşən Xudafərin su anbarının azad olunması 75 min hektar yeni ərazinin suvarılması deməkdir. Həmçinin regionda 11 yeraltı şirin su mənbəyinin yerləşdiyi ehtimal edilir [1].

Azərbaycanın mineral su ehtiyatlarının 40 faizinə qədəri işğal altındakı torpaqlarda idi. Bunların içərisində Kəlbəcər rayonunda Yuxarı və Aşağı İstisu, Bağıracaq, Keşdək, Laçın rayonunda İliqsu, Minkənd, Şuşa rayonunda Turşsu, Şırlan və başqa mineral sular diqqəti xüsusilə cəlb edir. Bu suların həm qablaşdırılaraq satılması, həm də bulaqların üzərində kurort-rekreasiya zonalarının yaradılması mümkündür.

Regionun sənaye rekreasiya imkanlarından danışarkən qeyd etməliyik ki, əsas elektrik enerjisi istehsalı su yığımını və təchizatı areallarına təsadüf edir. Söhbət təbii ki, Sərsəng və Xudafərin SES-lərindən gedir. Prezident İlham Əliyevin uzaqgörənliklə Araz çayı üzərində Xudafərin və Qız qalası bəndləri və elektrik stansiyalarının inşası və istismarı haqqında İranla gəlidiyi razılaşmanın aktuallığı bu gün daha da artır. “Xudafərin” hidroqovşağı Azərbaycana ildə 368 milyon kilovat/saat elektrik enerjisi istehsal etməyə imkan verəcək [2].

Kiçik Qafqazın dağlıq zonası olan Qarabağ regionu müxtəlif təbiət abidələri, meşələr, nadir bitki və heyvan növləri ilə məşhurdur. Regionun ümumi meşə sahəsi, təxminən, 246,7 min hektardır, o cümlədən, 13197 hektar qiymətli meşə sahələridir. Təbii landşaftı, nadir bitki və heyvanlar aləmini mühafizə etmək məqsədi ilə Kiçik Qafqazın işğaldan azad edilən ərazilərində vaxtilə bir sıra qoruq və yasaqlıqlar mövcud idi. Bunlar Bəsitçay Qoruğu, Qaragöl Qoruğu, Laçın Yasaqlığı, Qubadlı Yasaqlığı, Daşaltı Yasaqlığı və Arazboyu Dövlət Təbiət Yasaqlığıdır. Zəngilan ərazisində Bəsitçay dərəsində yerləşən qoruqda çay boyu çinar meşəliyi 12 kilometr məsafədə uzanırdı. Burada bitən ağacların yaşı 500 ilə çatırdı. Öz qədimliyi ilə seçilən şərq çinarı vaxtilə “Qırmızı Kitab”a daxil edilmişdi. Bütün bunlar, Qarabağ regionunun zəngin təbiəti, flora və faunası və qədim tarixi abidələrin əsasında turizmin inkişafı üçün böyük potensiala malik olduğunu göstərir. Dünyanın ən qədim yaşayış məskənlərindən olan Azıx mağarasının, Qarabağın dağlıq və düzən hissəsində aşkar edilmiş qədim daş abidələr-Xocalıdakı dolmenlər, Xankəndidəki kromlexlərin, Gənçəsər (Qanzasar), Alban-Amaras, Yelisey, Xudavəng, Ağoğlan kimi tarixi məbələrin turizm imkanları xüsusilə genişdir.

Qarabağda təhlükəsizlik təmin edildikdən, infrastruktur yeniləndikdən və demoqrafik məsələlər həll olunduqdan sonra turizmin təşkili üçün kompleks layihələr həyata keçirilməsi real görünür. Bu platformada dövlət, özəl sektor və alimlərin birgə səyi sayəsində Dağlıq Qarabağın sıfırdan turizm potensialı işlənib hazırlanmalı, təbii və antropogen turizm resursları nəzərdən keçirilməlidir. Qarabağ əsasən dağlıq ərazi olduğundan, dağçılıq və alpinizm turizmini xüsusi qeyd etmək istərdim. Düşünürəm ki, Qarabağ təbiətinin zənginliyinə, qədimliyinə, və tarixi-mədəni abidələrinə görə ekoturizm,

etnoturizm zonası kimi inkişaf edəcək. Dünyanın ən gözəl turizm məkanlarından biri kimi turistlərin üz tutacağı region olacaq.

Qarabağda turizmin inkişafı ilə yanaşı ermənilər tərəfindən saxtalaşdırılan abidələrin də öz tarixlərinə qovuşması həllini gözləyən vacib məsələlərdəndir. Ermənistanın işğalı nəticəsində talan edilmiş muzeylərin bərpası, yeni muzeylərin yaradılması, o cümlədən, Şuşada Azərbaycan Ordusunun şanlı qələbəsini əks etdirən muzey kompleksinin təşkili əhəmiyyətli olardı. Fikrimcə, erməni faşizminin, vandalizminin izlərini bəşər tarixində maddiləşdirmək üçün işğaldan azad olunmuş rayonlarımızın hər birində dağıdılmış, xarabalığa çevrilmiş binaların nümunələri tarixi eksponat kimi saxlanmalıdır. Ermənilərin işğalçılıq siyasətlərinin saysız-hesabsız cinayətlərinin tarixi sübutları kimi bu eksponatlar gələcək nəsillərə, dünyadakı soydaşlarımıza, ümumən dünya ictimaiyyətinə erməni faşizminin mahiyyətini əyani surətdə açıqlayacaq [4].

İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə yaradılacaq yeni iqtisadi dəyər Azərbaycan dövlətinin maliyyə xərclərini dəfələrlə üstələyəcəkdir. Bu ərazilərin bərpası ilə çoxlu sayda yeni iş yerləri açılacaq. Belə ki, yeni infrastruktur layihələrinin həyata keçirilməsi vətəndaşlarımızın işlə təminatına müsbət təsir göstərəcək. İqtisadiyyatın inkişafı yeni iş yerlərinin açılmasına zəmin yaradacaq.

İstinadlar

- 1.3 1. Qasımlı V. *"Qarabağın böyük iqtisadi potensialı var" İqtisadi İslahatların Təhlili və Kommunikasiya Mərkəzi 23.10.2020.*
2. Məmmədov M. "Azərbaycan işğaldan azad edilmiş ərazilərin sürətli inkişafına nail olacaq". "Səs" qəz. 04.12.2020.
3. Musayev A., Zeynalov M. "Qarabağın bərpası və inkişafı prosesində xarici dəstək mühüm amildir". "Azərbaycan" qəz. 27.01.2021.
4. Rəşid L. İşğaldan azad edilmiş rayonların iqtisadi potensialı və inkişaf perspektivləri "Xalq qəzeti", 09.12.2020. s.9.
5. Musayeva Y. "Gələn il də Qarabağ və Zəngəzurun bərpası dövlət büdcəsinin prioriteti olacaq" "Azərbaycan" qəz. 16.11.2022.

**ASSESSMENT OF THE DEVELOPMENT PERSPECTIVES AND RESULTS OF
DIGITALIZATION IN THE DEVELOPMENT OF THE ECONOMY**

Head teacher Sevda Ismayil Abbasova

Azerbaijan State University of Economics (UNEC)

ORCID ID: 0000-0002-2309-8608

ABSTRACT

The impact of digitization on labor markets, employment and industrial relations is uncertain. Digitization is redefining the boundaries of production, consumption and service, changing the forms of work and the business world. During previous revolutions in the economy, such problems appeared and had serious negative effects.

Digitization in finance is now not just a technological phenomenon, but a new concept that has become part of a successful business strategy. Digitalization has a positive impact on business operations. This has resulted in faster and more cost-effective operations, meeting deadlines, improving employee and customer experience and increasing competitiveness. This means automation of production, robotization, widespread use of artificial intelligence, application of digital technologies in all areas of the economy. In close connection with the "Industry 4.0" technology, it leads to the application and development of innovations in the most diverse fields. At present, the countries of the world are taking new initiatives in the direction of digitization by entering a new development environment.

Keywords: digitization, information-communication, electronic government, digital economy.

INTRODUCTION

The development of digital technologies opens new horizons for progress in front of humanity. Currently, the world is entering "Industry 4.0" - the Fourth Industrial Revolution. This means automation of production, robotization, widespread use of artificial intelligence, application of digital technologies in all areas of the economy. "Industry 4.0" leads to the application and development of innovations in the most different fields, closely related to the division. [1; p-19]. At present, the countries of the world are taking new initiatives in the direction of digitization by entering a new development environment. In such a period, the application of digital technologies, especially the digitization of the economy and the establishment of a digital economy, are among the most discussed issues. Based on the experience of various developed countries, it can be said that the creation of new technological specialties that meet the requirements of modernity in higher education institutions and increasing the interest of young people in it is one of the main issues. It should be noted that there are enough opportunities for training these qualified personnel in our country. For example, Azerbaijan has achieved a historic success with the artificial satellite project, which most of the countries of the world with more experience of statehood could not realize. Our country has successfully launched the Azerbaijani telecommunication satellite "Azerspace-1" into space. The total cost of Azerbaijan's first satellite program is about 250 million dollars. Another example is the establishment of "Azerkosmos" by the Decree of the President of Azerbaijan dated May 3, 2010. Students' internship programs can be strengthened at institutions directly related to their majors. Thus, both theoretically and practically ready personnel can be involved in work in all 4 years. It is commendable that the private sector is also taking important initiatives in the direction of building the digital base infrastructure and sustainable development of the ICT sector in the country. Finally, one of these initiatives is the "Azerbaijan Digital Hub" program, which was put forward for the transformation of the country into a Regional Digital Center in addition to the current status of the Energy and Transport Center of Azerbaijan and is currently being implemented. The "Digital Hub" program implemented by AzerTelecom, a backbone internet provider, a subsidiary of the first mobile operator of Azerbaijan, Bakcell, one of the largest players in the country's telecommunications sector, for the transformation of Azerbaijan into a Regional Digital Center, will not only build a new backbone

infrastructure in the field of telecommunications in the country, it also represents an important contribution to the digitization of Azerbaijan. The rapid implementation of digital operating models in enterprises, the wider use of blockchain and the Internet of Things, artificial intelligence and machine learning, the development of data-based business and management, and other such trends are relevant in our country as well as in the world. In this regard, appropriate steps are being taken for the development of the digital economy in Azerbaijan. According to the Decree of the President of the Republic of Azerbaijan dated January 6, 2021, the main goal of establishing the public legal entity "Analysis and Coordination Center of the Fourth Industrial Revolution" is to make maximum use of the opportunities created by the Fourth Industrial Revolution, and to ensure that our country ranks among the advanced states in this field. [2; p-447]. In this regard, cooperation with a leading institution such as the Network of Centers of the Fourth Industrial Revolution can be considered a successful start. Many initiatives are being implemented to develop the digital economy in our country. In the era of digitalization and the fight against the pandemic, the main tasks facing our country are to be aware of global trends, to respond to relevant challenges and to achieve the implementation of new solutions in economic development. One of the main goals is to turn our country into a digital and technological center. The creation of a public legal entity "Analysis and Coordination Center of the Fourth Industrial Revolution" under the Ministry of Economy aims to strengthen the position of Azerbaijan in the Fourth Industrial Revolution, which dictates the trends in the global economy and changes the rules of competition, and to ensure its place among the leading countries in this field. Cooperation and coordination with international organizations operating in the field of the Fourth Industrial Revolution, as well as analysis and coordination of challenges, initiatives, strategies and projects on the digital economy are also important for economic growth. Initiatives such as the development of the broadband Internet network, "Government Cloud" (G-Cloud), "Big Data", "smart city" and "smart village" in Karabakh should also be considered as part of the digital transformation. According to the results of the 2020 survey of the UN Commission for Asia and the Pacific (UNESCAP) "Assessment of readiness for cross-border paperless trade" project, Azerbaijan showed an increase of 5 percent compared to 2019, with a total of 86 percent and neighboring countries (Russia 84, 95 percent, Georgia 82.8 percent, Iran 77.4 percent, Armenia 62.4 percent, Turkey 86 percent), and compared to the CIS countries, it ranked first. The average indicator for the whole world is 64.95 percent, and for developed countries it is 81.9 percent.

METHOD

Digitization poses great challenges in the agricultural sector, which is also very relevant for Azerbaijan. Traditional agriculture is gradually being replaced by "indoor vertical farming". As a result, the production of healthy vegetable products without the need for pesticides becomes a reality, while the productivity increases immensely, artificially and with special light and chemicals regulated according to the needs of each plant. In accordance with the Decree of President Ilham Aliyev dated April 16, 2014 "On measures related to the improvement of management in the agricultural field and acceleration of institutional reforms", the implementation of measures in the direction of the creation of the "Electronic Agriculture" information system (EKTIS) in stages over a period of 3 years has been completed by implementing the appropriate components in the country. [3; p-507]. The capabilities of the "Azersky" satellite were used to monitor agricultural plants, map planted plants and evaluate productivity, as well as provide control over subsidy areas, and for this purpose, a corresponding pilot project was implemented with "Azerkosmos" OJSC on the order of the Ministry of Agriculture. The Subsidy Policy Information System (SSIS), which is a part of EKTIS, has been put into operation, subsidies for calves born without artificial insemination have been provided through the system, preparations have been made for the application of this system for replanting, including more than 320 thousand farmers in the system for the formation of the system's database. , more than 280 thousand land documents belonging to farmers, about 220 thousand cattle (about 140 thousand of them artificially inseminated cows), more than 100 thousand calves born from artificially inseminated cows, 184 seed farmers have been registered. As in the whole world, the number of trade deals carried out through the Internet has been steadily increasing in recent years in Azerbaijan, and there is no doubt that this trend will increase further in the future. According to the report prepared by the UN, conducting electronic trade operations in the virtual world complicates the issues of taxation of those operations. All this results in the loss of state budget revenues. In order to eliminate these losses, in the decree of the President of Azerbaijan dated

August 4, 2016, tasks were given regarding the taxation of the "digital economy", which is widely used in international practice, in order to increase transparency and expand the taxation base. The decree of the President of the Republic of Azerbaijan on the preparation of a draft law on the taxation of electronic commerce by the Ministry of Taxes in connection with the implementation of the order, as well as on additional measures related to the strengthening of the position of the Republic of Azerbaijan as a Digital Trade Hub and the expansion of foreign trade operations, creates a favorable environment for taxation in this area. The transition to the digital economy and related changes in the labor market, the study and formation of the required competencies have not been left out of attention. In other words, higher education institutions remained insensitive to new requirements for modern specialists. As a result of this, it was not possible to create compatibility between the habits formed in the educational process and the habits required at the workplace, and in some cases this discrepancy even increased. The digital economy created serious challenges for education and necessitated new approaches. Currently, the countries of the world are entering a new development environment and are taking new initiatives in the direction of digitalization. In such a period, the use of digital technologies, especially the digitization of the economy and the formation of a digital economy, are among the most discussed issues. [4; p-511]. Since technological progress is at different levels in different regions of the world, countries also have different levels of development in terms of digitalization and are generally divided into several groups. Thus, countries are classified as digital leaders, core group, laggards, emerging leaders and digital catch-up countries. As in many fields, under the influence of information and communication technologies, including the Internet, serious changes are taking place in the economic environment, new relationships, spheres and realities are emerging. The creation of a digital environment is based on the formation of effective relations between state bodies, citizens, including business entities. In addition, online legal services for company registration, social security, corporate taxes and business help government agencies serve citizens.

The main indicators of the use of ICT in enterprises

The name of indicators	2017	2018	2019	2020
He used a computer enterprises operating in the country specific weight in the total number of all enterprises, in percent	47,3	63,1	65,3	66,9
Employees who have used computersAll of the operating the numbert list of employees wworking in enterprises ratio to the number, in percent	15,8	28,0	29,6	30,7
All businesses with Internet access special in the total number of enterprises by weight, in percent	27,9	48,0	51,6	52,5
Having a web page (Web Page, Web Site). All of the enterprises operating special in the total number of enterprises by weight, in percent	4,9	11,9	11,9	12,2

Source: <https://www.stat.gov.az>

Currently, the world is characterized by a very large divide between countries in terms of digitalization. Research shows that only one in five people in underdeveloped countries use the Internet, and four in developed countries. This is just one aspect of the digital divide. In terms of the use of digital data and the latest technologies, the divide is quite wide. For example, African and Latin American countries together comprise only 5% of the world's existing information centers. If left unchecked, these divisions will worsen existing income inequality around the world. It should also be taken into account that the economic geography of the digital economy is not in the form of a traditional North-South division. This geography is continuously driven by two countries, one developed and the other developing - the United

States and China. For example, these two countries account for 75% of all patents related to blockchain technologies, 50% of global spending on IoT, and more than 75% of the cloud technology market. The most interesting result is that these countries cover 90% of the market capitalization value of the world's 70 largest digital platforms. In this direction, the share of Europe is 4%, and the joint share of Africa and Latin America is only 1%. Seven "super platforms" - "Microsoft", "Apple", "Amazon", "Google", "Facebook", "Tencent", "Alibaba" - make up 2/3 of this total market value. For this reason, many of the rest of the world in digital technological progress, especially African and Latin American countries, lag far behind the United States and China. Currently, some of the current trade disputes taking place in the world economy also reflect a kind of global power search for technological frontier regions [7; p-542].

CONCLUSION

Based on the research, we can note that it is necessary for these countries to consider the following when formulating their future policies on the digital economy:

1. First of all, internet access should be continuously expanded by increasing investments in cheap and broadband internet infrastructure to reduce and close the digital divide with developed countries, as well as to complete digital learning. At the same time, it is necessary to increase these investments in other key infrastructure areas of the digital economy.

2. Industry 4.0 brought to us by digitization is a production model that cannot be imported. Some models and technologies may be imported, but this production model is a structure that is constantly improving, enabling AI learning, and constantly updating. You cannot import it without delay, otherwise your competitors will always be significantly ahead of you. Therefore, every country needs educated personnel who can create its own "Industry 4.0" and entrepreneurs who will properly evaluate them.

3. The future profession related to production in the world will be divided into two categories: first of all, professions that will be carried out by planned inspections, accountability that will ensure the management of the system, routine work, routine work. Although the first of them does not require complex education and high quality, the second group of professions will be of high quality. Therefore, it is necessary to transform the education system in this direction.

4. The digitization of the economy, by introducing continuously updated and self-developing production, distribution and exchange systems, brings to the agenda the issue of lifelong education of the relevant labor force and necessitates a continuous increase of investments in education.

5. Digitalization is expected to worsen income distribution in the future. [5; p-490]. Especially unemployment can cause new social problems. To prevent this, people will buy and relatively improve the distribution of income, the need to consider concepts such as "basic income", "universal absolute income" or "citizen income" will increase. At the same time, in the future, in this direction, proposals regarding the payment of social deductions to the state for industrial robots by entrepreneurs, as well as income tax for labor, including robots, are also being seriously discussed.

6. In the digital economy, we see that more than production, pre- and post-production activities affect the added value created. In this economy, it is obvious that those who cannot properly implement activities such as design, innovation, brand, technology, education, sales, digitization, advertising, marketing will not be able to succeed in global markets. According to the experience of developed countries, universities play the role of a driving force in the development of the digital economy. Today, successful economic reforms are being implemented in the field of digital economy development in Azerbaijan. Personnel training in our universities should be organized in such a way that it can fully meet the economic requirements of our country. This applies not only to Azerbaijani universities, but all world universities have directed their activities in this direction. Digitization and building a digital economy bring up the issues of sustainable infrastructure construction in the field of ICT in Azerbaijan. The improvement of international connection services, the improvement of a stable technological base and the construction of new technological infrastructure are of great importance in order for more people to use the Internet service every year. This idea is also the basis of the "Azerbaijan Digital HUB" program, which has been launched and is being implemented to transform Azerbaijan into a Regional Digital Center. The first of the main directions within the framework of the "Azerbaijan Digital HUB" program implemented by the backbone internet provider "AzerTelecom" company, which is a subsidiary

of the first mobile operator of Azerbaijan "Bakcell" company, is the construction of a sustainable infrastructure. In this direction, our company is working on the construction of technological infrastructure both inside and outside the country. Our project with "Azerbaijan Railways" CJSC will ensure the laying of main fiber-optic cable lines along the guard rail of railways in the country and thus the establishment of network connections with telecom operators of neighboring countries in the North-South and East-West directions. Within the framework of the "Digital HUB" program, the construction of a new digital silk road on the historical silk road between Europe and Asia and the construction of the "Trans-Caspian Highway" between the bottom of the Caspian Sea and Azerbaijan and Central Asian countries are part of the highway infrastructure construction project outside the country. The realization of all the mentioned will ensure the formation of a stable technological base that meets the requirements of the modern era within Azerbaijan, as well as the transformation of Azerbaijan into a transit country in the transfer of Internet and content to the countries of the Asian region, and at the next stage it will become a central country [9; p- 506].

"Azerbaijan Digital HUB" program is a convenient platform for the digital economy. "Digital HUB" program not only creates new opportunities for the future development of Azerbaijan in terms of infrastructure. It should be noted that this program ultimately involves the formation of a digital ecosystem. Because the main components of the program include the construction of stable infrastructure, the improvement of connection services, as well as the representation of large content operators (Facebook, Google, Netflix, Amazon, Alibaba, Tencent, etc.), the construction of a Regional Data Center, and the creation of new jobs. , the development of small and medium-sized business entities in the direction of digital business, and the export of digital services to the surrounding regions under the "Made in Azerbaijan" brand in the future. All this will create conditions for the formation of a digital ecosystem in Azerbaijan, the development of the digital economy, the rise of our country to the leading ranks in international rankings, progress in the innovation ranking, and, accordingly, the growth of the gross domestic product. A lot of work has been done in Azerbaijan regarding the development of the digital economy. In this direction, the electronic government was created, 68 services were electronicized by the ministry in various directions, and the transformation of the traditional economy into a digital economy was realized.

RECOMMENDATIONS

In order to meet the demands of the digital revolution, important work has been done in the field of education in Azerbaijan. Currently, a digital skills project covering 123 schools in 6 regions of the country is being implemented. More than 70 thousand students were involved in this project. The digital economy and the concept of "Industry 4.0" have brought to the agenda completely new discussions about the future development of the world economy, sustainable, innovative and competitive development of national economies. The digital revolution is transforming our lives and the society we live in at an unprecedented speed and on a massive scale, creating vast opportunities. Investments in the digital economy in Azerbaijan can bear fruit only if there is mutual trust and long-term, stable trust among all participants of this process - the state, private business, individuals, national and foreign investors, etc. For this reason, the following can be suggested:

- conducting mass education about the nature, advantages, necessity and prospects of the digital economy in the country,
- providing substantial evidence that investments will be reliably protected by national and international legislation, as well as by the national and international legal system,
- creating additional financial and moral incentives for young people to study modern scientific and technical fields and technologies more intensively,
- offering new material, technical and moral incentives for highly professional scientists and teachers to move more enthusiastically to the research of new fields and personnel training,
- increasing attention to issues of creating appropriate institutional and financial foundations, etc. [10; p-289] in order to mass start-up activity.

New programs should be developed for the faster integration of the digitization process into social and economic life. This will ultimately lead to the processing of large volumes of data through competitive

high technologies, and people will use digital technologies more and more every day. The resulting enabling environment will shape the modern market for tech giants. Currently, mobile phone production is increasing rapidly, cloud and other storage technologies are being created, and all this is becoming a part of our lives. This, in turn, affects the strengthening of the economy.

REFERENCE LIST

1. Abbasov A., Ibrahimov O., "Digitalization of world socio-economic life:

Azerbaijan's national interests and development prospects in the context of global trends, achievements and challenges", Baku, 2019, 19 p.

2. Abdullayeva G. "Contemporary problems of the transition to the digital economy and ways to solve them", Proceedings of the International conference on "Digital economy: modern challenges and real opportunities", Baku, UNEC, 2020, 446-448 p.

3. Agarzayev A.H. "Digital economy: transformation of traditional sectors and new business models", materials of the Republican Scientific Conference on "Economic development strategy of Azerbaijan". Baku, UNEC, 2019, pp. 506-508

4. Khanlarzadeh S. "Economic importance of the digital economy", Proceedings of the international conference on "Digital economy: modern challenges and real opportunities", Baku, UNEC, 2020, pp. 510-512.

5. Najafova Z. "Strategy and development of the digital economy in Azerbaijan", Proceedings of the International conference on "Digital economy: modern challenges and real opportunities", Baku, UNEC, 2020, pp. 488-491.

6. Nuriyev A. X. "Conceptual foundations of economic development and modernization policy in Azerbaijan", Baku, Europe, 2013, 369 p.

7. Materials of the International conference on "Digital economy: modern challenges and real opportunities". Baku: UNEC, 2020, 542 p.

8. Rza A. "From tradition to progress - the role of the digital generation in development", Baku, 525th newspaper, 2021, 5 p.

9. Samadzade E. "Digital economy and national interests", Proceedings of the International conference on "Digital economy: modern challenges and real opportunities", Baku, UNEC, 2020, pp. 505-507.

10. Taghiyev X., Rustamov T., "Digital payments and electronic banking services", Baku, 2021, 289 p.

11. <https://vergiler.az/news/taxes/4747.html>

12. <https://www.stat.gov.az>

13. <https://www.taxes.gov.az/az/post/1591>

**IMPLICATION OF THE SCHRODINGER EQUATION WITH POSITION-DEPENDENT
EFFECTIVE MASS IN QUANTUM DOTS USING AS QUBIT IN QUANTUM COMPUTING -
THE STRATEGIC TECHNOLOGY OF THE DIGITAL ECONOMY**

Aygun Mammadova

Institute of Physics, Ministry of Science and Education of Azerbaijan

Javid av. 131, AZ1143, Baku, Azerbaijan

ORCID ID: 0000-0002-0509-0303

Keywords: quantum dots, Schrödinger equation, qubit, digital economy.

Quantum dots are nanoparticles so small that their electronic properties are determined by quantum mechanics. Pairs of quantum dots can serve as a single basic element in a quantum logic device called a quantum bit or qubit. Silicon qubits can contain only one or a few electrons.

Quantum confinement and quantum dots (QDs) have unique features that render them potentially useful in quantum information processing. It is widely accepted that spin of an electron forms an almost ideal elementary unit of quantum information (qubit): QDs can be used to localize and address single spins using either electrical or optical methods [1].

The wave function in quantum mechanics is a function that describes the system of interest and it contains everything there is to know about the system. We plug our wave function into the Schrodinger equation and the solutions tell us the probability of getting a value (Eigen value) of a particular observable.

The time-independent Schrödinger equation can be written as

$$-\frac{\hbar^2}{2m} \left[\frac{1}{\rho^2} \frac{\partial}{\partial \rho} \left(\rho^2 \frac{\partial \psi}{\partial \rho} \right) + \frac{1}{\rho^2 \sin \theta} \frac{\partial}{\partial \theta} \left(\sin \theta \frac{\partial \psi}{\partial \theta} \right) + \frac{1}{\rho^2 \sin^2 \theta} \frac{\partial^2 \psi}{\partial \phi^2} \right] = [E - V(\rho)] \psi,$$

where,

$$\nabla^2 = \frac{1}{\rho^2} \frac{\partial}{\partial \rho} \left(\rho^2 \frac{\partial \psi}{\partial \rho} \right) + \frac{1}{\rho^2 \sin \theta} \frac{\partial}{\partial \theta} \left(\sin \theta \frac{\partial \psi}{\partial \theta} \right) + \frac{1}{\rho^2 \sin^2 \theta} \frac{\partial^2 \psi}{\partial \phi^2}$$

Is the Laplasian in sperical coordinates.

The Schrödinger equation with position-dependent mass characterized by the effective mass of the resulting particle, in complete analogy with the problems associated with position-dependent particle mass in quantum dots and semiconductor heterostructures.

Spin qubits in semiconductor quantum dots are a well-known family of qubits in attempts to create a quantum computer. They are formed when electrons or holes are held in a static potential well in a semiconductor, giving them a quantized energy spectrum, determined by the solution of the Schrodinger equation [2].

Quantum computing is seen as a strategic technology by the world's leading economies. This fundamentally new way of computing – it is not just a stronger classical computer – has the potential to dramatically recast our ability to tackle climate change, hunger and disease. For many, its potential to render common cryptographic technologies obsolete, its economic potential and its impact on global digital economy make it geopolitically strategic [3].

References

- [1]. A. Imamoglu. Are quantum dots useful for quantum computation? Departments of Electrical & Computer Engineering and Physics, University of California, Santa Barbara, CA 93106, USA
- [2]. Rami Ahmad El-Nabulsi. A new approach to the schrodinger equation with position-dependent mass and its implications in quantum dots and semiconductors. Rami Ahmad El-Nabulsi Athens

International Conference on Economics
"Regional Development - Digital Economy"
PROCEEDINGS BOOK

Institute for Education and Research, Mathematics and Physics Divisions, 8 Valaoritou Street, Kolonaki, 10671, Athens, Greece

[3]. Derek O'Halloran. State of Quantum Computing: Building a Quantum Economy. Insight report. September 2022.

**ДЕНЕ ЖАТТЫҒУЛАРЫН ҮЙРЕТУ ЖӘНЕ ҚОЗҒАЛЫС ДАҒДЫЛАРЫН
ҚАЛЫПТАСТЫРУ**
TEACHING PHYSICAL EXERCISES AND FORMING MOVEMENT SKILLS
**ОБУЧЕНИЕ ФИЗИЧЕСКИМ УПРАЖНЕНИЯМ И ФОРМИРОВАНИЮ
ДВИГАТЕЛЬНЫХ НАВЫКОВ**

Isayev A.I.

Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University, Turkistan, Kazakhstan

А.И.Исаев аға оқытушы

Қ.А.Ясауи атындағы ХҚТУ, Түркістан, Қазақстан Республикасы

Дене мәдениеті мен спорт бойынша оқу бағдарламасының мазмұнына ұйымдастыру-әдістемелік нұсқау, бағдарламаның негізгі тарауларын меңгеруге оқу сағаттарын бөлу, оқу пәні тарауларының мазмұны, оқытып, үйрету үдерісін қорытынды бақылау, курсты оқу-әдістемелік және техникалық қамтамасыздандыру. Оқу курсы мазмұнын орындау дене жүктемелерінің әсер етуімен, сол сияқты таңдаған спорт түрі бойынша шұғылдану сабақтарын теңестіру арқылы оқушылардың өмір сүруге қажетті қозғалыс біліктілігі мен дағдыларын қалыптастыруды қарастырады. Бағдарламаның бақылау тарауы оқытып, үйретудің барлық кезеңдерінде оқушылардың қозғалыс дағдыларын меңгеру дәрежесі мен дене даярлығы деңгейін белгілеуге мүмкіндік беретін тексеру жаттығуларының жүйесі болып табылады. Дене мәдениеті мен спорт бойынша оқу үдерісін ұйымдастырудың негізгі талаптары білім беру барысының міндеттерімен байланысы, жүйелілік және дене мәдениетіне оқытып, үйрету және тәрбиелеудің әртүрлі үлгілерін үйлестіру, дене жүктемелерін үйлесімді құру, жергілікті жағдайларды есепке алу болып табылады [1].

Дене мәдениетіне оқытып, үйретудің білім беру үдерісінің жалпы міндеттерімен байланысы оқушылардың оқу пәнін меңгеруі үшін жұмыс қабілеттілігі мен кәсіби деңгейін арттыруға қызмет етуін қамтамасыз етеді.

Дене мәдениетіне оқытып, үйрету мен тәрбиелеудің жүйелілігі оқытудың әртүрлі құралдары мен әдістемелерін пайдалануда белгілі бір жүйелілік пен бір ізділікті алдын ала қарастырады. Ол мыналармен қамтамасыздандырылады:

- шұғылдану сабақтарын аптасына кемінде екі рет өткізумен;
- таңертеңгілік гигиеналық сауықтыру гимнастикасын арнайы нұсқаулар бойынша күнделікті жүйелі өткізумен;
- спорт түрлерінен жаттығу сабақтарын аптасына кемінде екі рет өткізу; [2].

Дене мәдениетіне оқытып, үйрету мен тәрбиелеудің жүйелілігі әрбір оқушының арнайы дене сапаларын біртіндеп өсірумен, қолданбалы дағдыларын бекітумен іске асырылады. Дене мәдениетінің әртүрлі формаларының үндестігі оқу және тәрбие процесін ұйымдастырудың маңызды талабы болып табылады. Оқу сабақтарының барлық формалары өткізілу уақыты және негізгі мазмұны бойынша сәйкестікте болуы тиіс. Сонымен, шаңғы дайындығы, гимнастика, суға жүзу, жеңіл атлетика бойынша жарыстарды оқытушы олардың оқытылып үйретілуінің соңғы сатысында, яғни оқушылар барынша жаттығып, элементтерін меңгерген кезде жоспарлайды. Бұл оқушылардың оқу бағдарламасын меңгеру нәтижесін жақсы бекітуге және олардың дене дайындығы деңгейін тексеруге мүмкіндік береді. Оқу аптасының барысында жалпы дене жүктемелерін теңдей бөлу басқа оқу пәндері бойынша шұғылдану сабақтарындағы жүктемелерді есепке алып және оқытып, үйрету мазмұны мен мерзімі бойынша олармен үйлесімді ара қатыста болу қамтамасыздандырылады. Спорт түрлері бойынша секциялардағы жаттығу аудиториялық оқу сабақтары өтілмейтін күн мезгілдерінде жүргізіледі.

Жергілікті жердің жағдайын есепке алу оқу жұмыстарын дұрыс жоспарлауды қамтамасыздандырады. Жергілікті жағдайларға мыналар жатады:

- оқытушының кәсіби дайындық деңгейі;
- студенттердің дене дайындығы деңгейі;
- сабақты материалдық-техникалық қамтамасыздандыру;
- білім беру мекемесінің орналасқан мекен-жайы (білім беру мекемесі жанында орналасқан демалыс паркы, спорттық ғимараттар, экологиялық ласталған өндіріс орындары) [3].

Оқытушылардың кәсіби дайындығы, дене мәдениеті мен спорт бойынша оқу үдерісін ұйымдастырудың маңызды аспектісі, оның негізіне психологиялық-педагогикалық білім мен кәсіби шеберлік деңгейін үнемі арттыру қызметі болып табылады. Сол сияқты, студенттердің дене дайындығы деңгейі оқу сабақтарын ұйымдастырудың маңызды қозғаушы күші болып саналады. Ол неғұрлым жоғары болған сайын, солғұрлым оқытудың мазмұны да күрделілене түсуі тиіс. Студенттердің дене даярлығының төменгі деңгейі кезінде әртүрлі күрделі емес дайындық жаттығуларын меңгеруді алдын-ала жоспарлайды. Шұғылданушылардың дене даярлығының арту шамасына қарай жаттығулар күрделіленеді, оларды қайталап орындау саны арттырылады. Материалдық-техникалық қамтамасыздандырылу-дене мәдениеті мен спорт бойынша оқу үдерісін ұйымдастырудың маңызды элементі. Тәжірибе көрсеткендей, шұғылдану сабағы мен ұйымдастырылған спорттық шаралардың жоғары деңгейіне жақсы спорттық базалар болған жағдайда ғана қол жеткізуге болады. Шұғылдану сабағын материалдық-техникалық қамтамасыз ету стадионда, суға жүзу бассейнінде, спорт залда немесе гимнастикамен шұғылдануға арналып, жабдықталған ғимаратта, тренажерлар залында және ашық спорт алаңдарында сапалы оқытып, үйрету үшін әрбір топқа максимальды қолайлы жағдай жасау арқылы жүзеге асады. Студенттер оқу сабағы барысында білім алады, әртүрлі дене жаттығуларын үйренеді, күрделі қозғалыс және қолданбалы дағдыларды меңгереді. Бұл оқып, үйренушілердің спортпен шұғылдануда, кәсіби қызметте және күнделікті өмірде қажетті қозғалыс әрекеттерінің әдістерін меңгеруді қамтамасыз етеді. Кез-келген қозғалыс әрекетін, яғни дене жаттығуларын оқытып, үйрету негізін қозғалыс дағдыларын қалыптастыру теориясы құрайды.

Бұл теорияның негізінде «қарапайымнан күрделіге» деген негізгі принципке сәйкес қозғалысты бір ізділікпен меңгеру принципі жатыр. Бұл қозғалыс теориясын білу бәрінен бұрын қозғалысты орындау ережесімен және заңдылықтарымен алдын ала таныстыру процесінде жинақталады, оқушылардың дене жаттығуларын орындау барысында меңгеретін білімдерін құрайды. Оларға мысалы, жаттығуды орындау барысында қандай қозғалыс пен әрекет, қалай орындалуы мүмкіндігі жайлы білімді жатқызуға болады. Кең ұғымда біліктілік туралы сөз ұғымы білімді тікелей тәжірибе жүзінде қолдана білуді білдіреді. Кейбір қозғалысты орындау үшін қайталау талап етілмейтін біліктілік бар. Сонымен бірге барынша күрделі, жеткілікті дәрежеде ұзақ жаттығуды талап ететін біліктілік бар. Қашан, қайсы бір қозғалыс немесе әрекет оны орындау ережесі бойынша назарды толық соған ұйымдастыру кезінде дұрыс орындалса біліктілік деп аталуы мүмкін. Қозғалыс біліктілігін қалыптастыру үшін мыналар қажет: жаттығудың орындау әдістері туралы белгілі дәрежеде минимум, білім, бұрын меңгерген қозғалыс тәжірибесінің барлығы, белгілі бір дене дайындығы, жаңа қозғалыс жүйесін құру үшін шығармашылық ойлау. Қозғалыс біліктілігі қозғалысты сапалы түрде басқарумен сипатталатын кері әсерін тигізетін қозғаушы күштердің әсеріне орнықтылық қозғалыс әрекеттерін меңгеру. Дене мәдениеті тәжірибесінде қозғалыс біліктілігінің рөлі әртүрлі болуы мүмкін Егер қозғалыс әрекетінің әдістерін жетік меңгеруге қол жеткізу қажет болса кей жағдайларда біліктілік дағдыға айналдырылады. Мұнда олар көмекші құрал ретінде жеке тұлғаның ерекше психикалық қасиетін анықтайды. Біліктілікті дағдыға айналдыру қажеттілігін қатаң шектеуге мүмкіндік туындамайды. Шаңғымен жүру, жүзу сияқты біліктіліктерді дағдылану деңгейіне немесе жоғары тәртіптегі біліктілікке жеткізу қажет екенін атап өткен жөн.

Дене мәдениеті бағдарламасында белгілі бір сатыда дағдыға айналатын басқа да дағдылар болуы мүмкін. Бұл бірінші кезекте спорттық қызмет талабы бойынша анықталады. Спорт түрінен тәуелсіз меңгеруге тиісті тіршілікте маңызға ие біліктілік пен дағдылар болады. Қозғалыс

дағдысына келесі белгілер тән: әрекеттің автоматты орындалуы, қозғалыс үйлестігі, жаттығуды орындау сенімділігі, ұзақ уақыт барысындағы беріктігі, қозғалысты ерекше сезінуі. Қозғалыс дағдыларының қалыптасу үдерісі қозғалыстың дұрыс әдісін үйретумен қатар жүргізілді. Бұл оқытып, үйретудің басты ережелерінің бірі. Осы мақсатта оқу сабақтарында жаттығуды түрлендіріп орындауға қол жеткізу қажет. Қозғалыс әрекеті әдістерінің бастапқы негізін сақтаумен әртүрлі бөліктері өзгертілуі мүмкін, дағдылар вариативті дағдылар болып саналады. Әдістік-тәсілдік қатеріктерімен қалыптасқан дағдыларды қайтадан түзетіп үйрету өте қиын болады. Қозғалыс әрекетіне үйретуде оқу үдерісінің физиологиялық, психологиялық, педагогикалық және құрылымдық заңдылықтарын алдын-ала есепке ала отырып құру қарастырылады.

Физиологиялық заңдылықтар негізінде қозғалыс дағдыларын қалыптастырудың фазалық сипаты туралы ереже жатыр. Осы ережеге сәйкес, қозғалыс дағдысы шартты рефлекстер заңы бойынша қалыптасады.

Қозғалыс дағдыларының қалыптасу кезінде орталық жүйке жүйесінде жүйке процестерінің мына үш ағу фазасы ауысады:

- жүйке процестерінің ирродиациясы (күңгірт фонда ақ заттардың үлкейіп көрінуі);
- жүйке үдерістерінің концентрациясы (жиналып, шоғырлану);
- динамикалық сереотипі (көшірмесі) тұрақталады.

Психологиялық заңдылық қызмет әрекетінің жалпы теориясы негізінде қозғалыс әрекетін қалыптастыруды алдын-ала қарастырады. Психологиялық заңдылық тұрғысынан жаңа қозғалысты үйретуде әрекеттің бағдар алуды қалыптастырудағы шешуші рөлге арнайы уақыт бөлінеді. Әрекеттің бағдар алатын негізгі компоненттерін құрайтын бөліктері мақсатты тапсырмалар мен қызмет мотивациясы болып табылады. Педагогикалық заңдылық оқытып, үйрету әдістемесінде жүзеге асырылады. Ол келесі негізгі педагогикалық міндеттерді шешу негізінде құрылуы тиіс: дұрыс мотивацияны қалыптастыру, яғни бұл алдағы қозғалыс әрекетін меңгеруге сапалы, жан-жақты ой елегінен өткізген қатынаспен қамтамасыз етіледі, сонымен бірге қозғалыстың басты әдістерінің элементтеріне назар аударуды қалыптастыруды болжалдайды және «байқап көру және қателік әдістерін пайдаланбайды»

Оқытып, үйренетін қозғалыс туралы толық қанды көз алдына келтіру өзара байланыстағы мына үш бөліктерден құралады:

- тікелей немесе сырттай бақылау негізінде пайда болатын қозғалыс әрекетінің көріну бейнесі;
- әңгімелеу, түсіндіру, хабарлама жасау, салыстыру, талдау және т.б. кезінде алынатын білімге негізделген мағыналық бейнесі;
- үйренушіде бұрыннан бар, немесе онда ұштастырушы жаттығуларды орындау кезінде пайда болатын сезіну негізінде жасалынатын қозғалыс бейнесі.

Бұл компоненттердің бірлігі үйретілетін қозғалыс әрекетін бүтіндей меңгеруді қамтамасыз етеді.

Қозғалыс әрекеті туралы қажетті білімді және мағлұматты қалыптастырғаннан кейін студенттерге оны орындауға кірісулеріне болады.

Бұл кезеңде барлық қозғалыс аппаратының артық күштенуі, қозғалыстардың бөгелуі, жаттығудың орындау әдісіне назарды шоғырландыру көрінеді. Мұнда жүйелілік принципі үлкен маңызға ие болады, өйткені қозғалыс әрекеттерін қайталау арасындағы жалғасатын үзілістер дағдыға айналған бұлшық ет сезінуінің жоғалуына әкеледі және қозғалыс әрекетін орындаудың сапасы төмендейді.

Құрылымдық заңдылық «қозғалыс дағдыларын тасымалдауға» негізделеді. Жаңа қозғалыс әрекетінің пайда болуы ұқсас рефлекторлық байланыстар саны негізінде орындалады. Сондықтан бұрыннан бар қозғалыс дағдылары жаңадан қалыптасып жатқандарына әсер етуі мүмкін. Бұл мұндай дағдылардың құрымы арасында белгілі бір ұқсастықтар болған жағдайда көрінеді. Дағдылардың тасымалдануы дұрыс және кері нәтиже беруі мүмкін. Дағдыны

тасымалдаудың оңды мағынасы жаңа дағдыны қалыптастыру процесін жеделдетеді. Жағымсыз, қайшы келетін тасымалдау жаңа дағдының пайда болуын қиындатады, яғни қайта үйрену қажеттілігін туындатады. Біліктілік пен дағдыларды тасымалдау құбылысы дене мәдениетінде, әсіресе бірінші, бастапқы үйрену сатысында үлкен тәжірибелік маңызға ие. Физиологиялық көзқарас тұрғысынан дағдыны жағымсыз, қайшы тасымалдау бұрыннан бар жақсы белгіленген және онымен ұқасатығы бар жаңа динамикалық стереотипінің көшірмесінің пайда болу қиындығымен түсіндіріледі [4].

Қортындылай келе қозғалыс дағдыларын тасымалдау заңдылығы әртүрлі бейнедегі қозғалыстардың орындау әдістерінің жүйелі меңгерілуін анықтау кезінде, әсіресе гимнастика, жеңіл атлетика және спорт ойындары сияқты дене мәдениеті бөлімдерінде қатаң ескерілуі қажет. Жаңа қозғалысты оқытып, үйретудің бірізділік кезегін жоспарлауда құрылымында ұқасатығы бар, жаңа жаттығуларды үйренуде бұл тасымалдаудың жағымды әсерін пайдалану, сол сияқты дағдыларды тасымалдаудың кері әсерін мүмкіндіктері бойынша жою қажет. Дене жаттығуларын оқытып, үйрету және қозғалыс дағдыларын қалыптастыру практикалық сабақтардың әдістемесімен сәйкестікте іске асырылады. Әдістеме өзара байланыстағы оқытып, үйрету мақсаттарына жету үшін дене мәдениетінің құралдары, әдістері мен әдістемелік тәсілдерінің жиынтығы болып табылады.

Әдебиеттер

1. Железняк Ю. Д. и др. Педагогическое физкультурно-спортивное совершенство. М.: Академия, 2002.
2. Закон РФ «О физической культуре и спорте в Российской Федерации» от 29.04.1999.
3. Зинченко В. П. Аффект и интеллект в образовании. М., 1995.
4. Каинова Э. Б. Совершенствование учебно-воспитательного процесса в средних профессиональных образовательных учреждениях. М.: ИПР СПО, 2000.

**ДЕНЕ МӘДЕНИЕТІ МЕН СПОРТТЫ ОҚЫТЫП, ҮЙРЕТУ ӘДІСТЕРІНІҢ
СИПАТТАМАСЫ ЖӘНЕ ОЛАРДЫ ІСКЕ АСЫРУ ЖОЛДАРЫ**

**DESCRIPTION OF METHODS OF TEACHING AND TEACHING PHYSICAL CULTURE
AND SPORT AND WAYS OF IMPLEMENTING THEM**

**ОПИСАНИЕ МЕТОДОВ ПРЕПОДАВАНИЯ И ОБУЧЕНИЯ ФИЗИЧЕСКОЙ КУЛЬТУРЕ
И СПОРТУ И СПОСОБОВ ИХ ОСУЩЕСТВЛЕНИЯ**

Isayev A.I.

Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University, Turkistan, Kazakhstan

А.И.Исаев аға оқытушы

Қ.А.Ясауи атындағы ХҚТУ, Түркістан, Қазақстан Республикасы

Қазіргі таңда әлеуметтік-экономикалық өмірдегі елеулі өзгерістерге байланысты жастарды тәрбиелеу мәселесі дұрыс бағытта болуы қазіргі Қазақстанның өзекті мәселесіне айналып отыр. Себебі дені сау, денсаулығы мықты, дене күші, дене мәдениеті қалыптасқан адам ғана зерделі ойлап, өз іс-әрекетін өмірлік маңызды міндеттерді шешуде шығармашылық бағыт ұстана отырып, белсенді өмір сүруге қабілетті болады. Сондықтан сауықтыру кешендері денеге білім мен тәрбие беру саласының басты міндеттерінің бірі бола отырып, жеке тұлғаның жан-жақты дамуына, күшті де қуатты болып өсуіне, өмірге, еңбек нарығындағы бәсекелестікке және Отан қорғауға даярлауға қызмет етеді. Оқытып, үйрету әдістері, бұл оқып, үйренуші мен оқытып, үйретушінің білім беру және тәрбиелеу мақсаттарына жетулеріне бағытталған өзара әрекеттестік қарым-қатынастары болып табылады.

Оқытып, үйретудің қандай да бір әдісін пайдалану педагогикалық жағдайға (ситуацияға) немесе нақтылы педагогикалық міндеттерге байланысты. Оқытып, үйрету әдістері әдістемелік тәсілдермен тығыз байланысты [1].

Оқытып, үйрету әдістеріне қойылатын негізгі талаптар мыналар болып табылады:

- дене мәдениетімен және спортпен шұғылдану барысында сауықтыру, білім беру және тәрбиелік тиімділікті қамтамасыздандыратын әдістердің ғылыми негізделуі болып табылады;
- **оқытып, үйрету әдісінің алға қойған мақсатқа сәйкестігі.** Оқу сабағында нақтылы мақсаттың болмауы оқытып, үйрету әдістерін дұрыс іріктеуге мүмкіндік бермейді. Мысалы, алға қойылған дидактикалық мақсат арқада «құлаш ұрып жүзу» тәсілімен суға жүзу дағдысын студентке қалыптастыру. Бұл жағдайда әдістерді айқындау өте күрделі, өйткені жалпы тұжырымдауда арқада жүзуде тұтастай үйрету әдісін тең шамада, сол сияқты осы әдісті бөліктермен үйретуге де болады;
- **әдістердің оқытып, үйрету принциптеріне сәйкестігі,** яғни оқытып, үйрету әдісі принциптер жүйесін іске асыруға сүйенуі тиіс. Мысалы, егер оқытушы көрсету әдісін пайдаланса, яғни онда ол көрнекілік принципін бүтіндей іске асырады. Бұл принциптің әдістер жүйесі арқылы іске асырылатыны белгілі. Көрнекілік оқытып, үйрету әдісі ретінде ақпараттарды қабылдайтын тасымалдаушы рецепторларының саны солғұрлым көп болса, оқытып, үйрету үдерісінде ықпалды болса, солғұрлым тиімді болады. Көрнекілік барлық уақытта сөзбен түсіндірумен, әңгімелесумен, оқытушының (жаттықтырушының) не жөнінде талқылауы барысында көңіл-күйі көрінісі қатынасымен байланысты;
- **оқытып, үйретудің тәрбиелік сипатын қамтамасыздандыру.** Таңдаған әдіс тек оқытып, үйрету тиімділігін ғана емес, сонымен бірге тәрбиелеудің нәтижелілігін де қамтамасыз етуі тиіс. Студенттің ынтасын тежейтін, одан тек оқу ақпаратын механикалық қайталауды ғана немесе жатқа білетін спорттық қозғалысты ғана талап ететін әдістер қажет емес. Оқытып, үйрету әдісі шұғылданушылардың белсенділігі жоғары болса, оқу қызметінде өзін үйренуге және көрсетуге қызығушылық танытса ғана тиімді болады;

• **әдістің оқытушының (жаттықтырушының) жеке ерекшеліктері мен мүмкіндіктеріне сәйкестігі.** Әрбір оқытушы оқытып, үйрету және тәрбиелеу әдістерін меңгеруге, сол сияқты оларды қолдану жолдарын және қажет болған жағдайда, яғни оқытып, үйретудегі алға қойылған мақсатқа және міндетке байланысты көшірмелеуге міндетті. Мысалы, бірдей нәтижеге жету үшін сабақта екі әртүрлі әдісті қолдануға болады. Алайда оқытушының өзі жақсы меңгерген әдісті пайдалану ақылға қонымды болады. Әртүрлі спорт түрлері бойынша спорттық жаттығуларды іс жүзінде көрсету әдісімен меңгеру тең дәрежеде мүмкін емес. Бұл жағдайда студенттерді іс жүзінде оқытып, үйретуге басқа спорттық топтың оқытушыларын, спортшыларды, сол спорт түрінен белгілі дәрежеде спорттық нәтижелері мен тәжірибесі бар студенттерді көмекке тарту әдісін пайдалануға болады;

• **әдістің оқу және жаттығу сабағы жағдайына сәйкестігі.** Егер спорт залда бірнеше спорттық қондырғылар болса, онда оқытушы оқу тобын бірнеше топтарға бөліп (қондырғылардың санына қарай) олардың әрқайсысына өз жаттығу тапсырмаларын береді, сонымен бірге кезегімен нұсқау, ескертпелер жасайды. Жекелеген топтардың спорттық тапсырмаларды жеткілікті дәрежеде дәл меңгеруінен кейін келесі жаттығу қондырғыларына ауыстыру қамтамасыздандырылады. Бұл әдістің тиімділігі шұғылданушылардың тапсырманы өздігінен меңгеруін жақсартады, өзара сенімділік атмосферасын қалыптастырады және оларды оқытушының берген тапсырмаларын тез орындауға жұмылдырады. Бұл әдіс оқытушыдан біліктілікті және оқу үдерісінде пайдаланылатын барлық спорттық қондырғыларда жаттығу жасауды еркін меңгеруді және шұғылданушылармен арасында жақсы қарым-қатынасты талап етеді.

• **әдістердің әртүрлілігі.** Әдістердің ішінде бірде-біреуі негізгі және жалғыз болып танылуы мүмкін емес. Кез келген әдістің әмбебап болуы, оған деген сенімді жоғалтады. Оқытып, үйрету үдерісінде жоғары нәтижеге жету үшін әртүрлі әдістер қолданылады.

Нашар әдістің болмайтынын назардан шығармау қажет. Оларды нашар жасау оқытушының (жаттықтырушының) әдістемелік даярлығының жеткіліксіздігі. Бұдан бөлек, қайсы бір әдісті тиімді пайдалану кей жағдайда мүлдем пайдалы болмауы мүмкін [2].

Педагогикалық тәжірибеде, ереже бойынша, бір оқу немесе жаттығу сабағында оқытып, үйретудің әдістер жүйесін қолдану қажет. Мұндай жүйелерде жекелеген әдістердің күшті жақтары максимальды пайдаланылуы және әлсіз жақтары бейтараптандырылуы тиіс. Дене мәдениеті мен спортта таралымға ие болған көрсету сияқты мұндай әдіс, әдетте түсіндірумен үйлестіріледі, оған сипаттау, нұсқау беру қосылады. Барлық оқу үдерісіне бірдей арналған жарамды әдістің болуы мүмкін емес. Әртүрлі оқу міндеттерін шешуде бірдей әдістерді пайдалану оқытушының (жаттықтырушының) шығармашылық ынтасын (инициативасын), сол сияқты оған шұғылданушылардың мүмкіндіктерін (потенциалын) толық пайдалануын шектейді. Оқытып, үйрету әдістерін пайдаланудың нәтижелілігі студенттердің дене мәдениеті мен спорттық қызметке табысты даярлығымен, олардың материалдарын оқу-бағдарламалық құжаттар талаптарына сәйкес меңгеруінің беріктігімен бағаланады. Әдістердің қайсы бірін таңдау оқу материалының мазмұнына, оқытып, үйретудің мақсатына, оқытушының (жаттықтырушының) іс жүзіндегі даярлығына және оның әдістемелік шеберлігіне байланысты. Сөзбен түсіндіру әдістері шұғылданушыларға әсер ету құралы ретінде сөзді пайдалануға негізделген және оған сұқбаттасу, әңгімелесу, түсіндіру, сипаттау, талдау, тапсырма беру, бұйыру, ескертпе жасау, нұсқау беру, санау және бағалау қосылады. Оқытып, үйретудің көрнекілік әдістері - бұл үйретілетін жаттығулар туралы бейнелік көріністі сипаттайтын видеофильмдер, кино бағдарламалар, фотосуреттер, суреттер, плакаттар және кестелер көрсету. Жаттығуларды көрсету дәл, үлгі бойынша, нақты болуы тиіс, әйтпесе ол шұғылданушылардың психикасына кері әсерін тигізеді, әдістер мен әрекеттерді дұрыс орындамауға әкеледі. Көрсету оқытып, үйретудің бастапқы әлі түсіндіру жаттығу туралы толық ұғым бермеген кезеңінде маңызды. Қажетті жағдайда көрсетудің «ойындық» әдісі қолданылады. Бұл оқытып, үйрету әдісін пайдалану түрлерінің бірі - көрнекілік сабақ.

Қозғалыс дағдыларын қалыптастыру студенттердің дене және арнайы сапаларын дамыту және жетілдіру бойынша практикалық әдістер шешуші маңызға ие [3].

Ілеспелі әдісті қолдану кезінде қозғалыс әрекетінде әдістің тұтас құрылымының бұзылмауына назар аударылуы тиіс.

Ол ағзада қалпына келу қайта құрылуының бекуіне және дамуына бағытталған. Бұл топтың әдістерін стандартты және ауыспалы (стандартты емес) әдістерге бөлуге болады.

Стандартты жаттығу әдістері негізінен ағзадағы бейімделуді, қайта құруды бекітуге және жетістікке жетуге бағытталған. Стандартты жаттығулар әдісі өзіне тән қарқындылығы өзгеріссіз (тәртіп бойынша, орташа) үзіліссіз бұлшық ет қызметі болып табылады.

Оның барынша өзіне тән әртүрлілігі мыналар болып табылады:

- бірқалыпты орындалатын жаттығулар (мысалы, ұзақ уақыт жүгіру, жүзу, шаңғымен жүгіру, ескек есу және циклдық жаттығудың басқа түрлері);
- стандартты үздіксіз жаттығулар (мысалы, қарапайым, ең оңай гимнастикалық жаттығуларды көп рет үзіліссіз орындау).

Стандартты-аралық жаттығулар әдісі- бұл, ереже бойынша, қайталанатын жаттығу, яғни мұнда бір жүктеме көп рет қайталанатын. Мұнда жаттығуларды қайталаулар арасында әртүрлі аралық демалыстары болуы мүмкін.

Өзгермелі жаттығу әдістері ағзада бейімделген өзгерістерге жету мақсатында жүктемелерді бағытты өзгертумен сипатталады. Мұнда күшейтілген, түрлендірілген және азайтылған жүктемелер қолданылады.

Күшейтілген жүктемемен берілген жаттығулар ағзаның қызметтік мүмкіндіктерінің артуына тікелей әкеледі. Түрлендірілген жүктемемен берілген жаттығулар жылдамдық, үйлесімділік және басқа қызметтік «кедергілердің» алдын алу және жоюға бағытталған.

Азайтылған жүктемемен берілген жаттығулар төзімділікке тәрбиелеу кезінде өте маңызды үлкен жүктеме көлемін қамтамасыз етуге мүмкіндік береді.

Өзгермелі жаттығулар әдісінің негізгі әртүрлілігі келесі жаттығулар болып табылады:

- циклды қозғалыстағы өзгермелі жаттығулар (үзіліспен жүгіру, «фортлек», ауысып отырылатын жылдамдықпен қозғалудың басқа түрлері);
- үзіліспен толассыз жаттығулар (мысалы, салмағы 70-80-90-95 кг және т.б. салмақтағы штангаларды бір рет ретімен көтеру, яғни арасында толық қалпына келуге дейін);

Ауыспалы демалыс аралығымен түрлендіріліп орындалатын жаттығулар (мысалы, салмағы толқын тәрізді ауысып отырылатын штанганы көтеру: 60-70-80-90-50 кг, демалыс аралығы 3 минуттан 5 минутқа дейін өзгеріп отырылады);

- бәсеңдейтін жаттығулар (мысалы, келесі тәртіппен, ара қашықтық аралықтарына жүгіру: арасында қысқа демалыс аралықтарымен 800-400-200-100 м қашықтыққа).

Жоғарыда аталғандардан басқа үзіліссіз және аралықпен орындалатын үлгідегі жаттығулардың (айналмалы әдіс) қорытынды әсер ету әдістерінің тобы да бар.

Айналмалы әдіс әртүрлі бұлшық ет топтарына және үзіліссіз немесе аралықпен орындалатын жұмыстар түрі бойынша қызметтік жүйелеріне әсер ететін орындалатын арнайы іріктелген дене жаттығуларын бір ізбен, жүйелі орындау болып табылады. Әрбір жаттығуға «бекет» деп аталатын нақтылы орын белгіленеді. Әдетте сабаққа 8-10 «бекет» ендіріледі. Олардың әрқайсысында студент жаттығулардың бірін орындайды (мысалы, белтемірге тартылу, отырып, тұру, екі шынтақты еденге тіреп бүгіп, жазу, секірулер және т.б.) және басқа «бекетке» өтеді. Бұл әдіс оқушылардың дене сапаларын іс жүзінде жетілдіру үшін пайдаланылады.

Ойындық әдістер спортта үлкен маңызға ие.

Дене мәдениеті жүйесінде ойындар білім беру, сауықтыру және тәрбиелеу үшін пайдаланылады. Ойындық әдістің мәні шұғылданушылардың қозғалыс әрекеті мазмұны, жағдайы және ойын ережелері негізінде ұйымдастырылады. Ойындық әдістің жетіспеушілігіне оның жаңа

қозғалысты үйрену кезінде, сол сияқты ағзаға түсетін жүктемелерді мөлшерлеу кезіндегі шектеулі мүмкіндіктерді жатқызуға болады.

Жарыстық әдістер спортшының жеке тұлғасын қалыптастыруда басты маңызға ие.

Жарыста жоғары нәтижеге жету нақтылы сайыстық жағдайда жоғары сезім күйіне, психологиялық және дене күштерінің есебінен жүзеге асады. Жарыстық әдістің міндетті жағдайы-олардың жарыста қолданатын жаттығуларын орындауға қажетті сәтте дайын болуы.

Дене мәдениеті тәжірибесінде жарыстық әдіс спорттық жаттығуды қоса кез келген дене мәдениетімен және спортпен шұғылдануды ұйымдастыру элементі, сол сияқты әртүрлі деңгейдегі жарыстардың элементі ретінде (олимпиада ойындарынан жергілікті маңыздағы жарыстарға дейін) пайдаланылуы мүмкін.

Әдістердің жіктелуі (топтастырылуы). Оқытып, үйрету әдістерін жіктеудің әртүрлі тәсілдері бар. Олардың әрқайсысы студенттердің танымдық белсенділігін дамыту мүмкіндіктеріне ие. Бұл мүмкіндіктерді жүзеге асыру оқытушының біліктілігіне, шығармашылық ізденістеріне байланысты. Ақпаратты жинақтау бойынша оқытып, үйрету әдістері, *теориялық және практикалық* болып бөлінеді. Бұл әдістер тобы сәйкес талдаушылардың (анализаторлардың) жәрдемімен әртүрлі спорттық жаттығуларды меңгеруді қамтамасыз етеді, яғни студент тыңдайды, бақылайды, белгілі бір қимылдық әрекеттерді орындайды. Қозғалыс әрекеттерін оқытып, үйретуде практикалық әдістер ерекше маңызға ие болады. Практикалық әдістер белсенді қозғалыс қызметіне негізделген, қатаң уақытпен, сол сияқты жекелеген уақытпен белгіленген жаттығулар әдістеріне бөлінеді [4].

Қорытындалай келе айтарымыз, жоғары дайындық деңгейдегі шұғылданушыларға қарапайым жаттығуларды орындау кезінде ұштастыру жаттығуларын үйрену қажеттілігі жойылады. Үйрету әдісі бүтіндей алғанда кез келген әрекетті үйрену кезіндегі оқытып, үйретудің бірінші және қорытынды кезеңдерінде пайдаланылады. Оқытудың бірінші кезеңінде әрекеті бөліке бөліп үйрету қолданылса, онда қорытынды кезеңінде міндетті түрде тұтастай үйрету орындалады, яғни бұларсыз дене жаттығуларының әдістерін жетілдіру мүмкін емес. Әрекеті орындауды байқап көру кезінде тұтастай үйрету тиімді болады. Шұғылданушылардың жақсы дене дйындағы болса кейбір әрекеттерді қарапайым және бөліктерге бөліп үйрету педагогикалық мақсатқа лайықты болады. Тұтастай үйрету оқытушы әрекетті бөліктерге бөле алмаған және ұштастыру жаттығуларының ақталған жүйесін құра алмаған жағдайда пайдаланылады. Тренажерлық қондырғылар жекелеген қозғалыс әрекеті түрі үшін жасалынады. Мысалы, спринтерлік қашықтыққа жүргізуді оқытып, үйретуге арналған тренажерлар; суға жүзде бұрылу әдістеріне жаттықтыру; гимнастикадағы күрделі айналуларды меңгеру; диска лақтырушылар мен ядро итерушілер және т.б. күрделі әдіс элементтерін жетілдіреді. Соңғы жылдары спорттық оқытып, үйрету тәжірибесінде әртүрлі спорттық әрекеттерді үлгілеуге күрделі дене жаттығулары құрамын оларды дисплейді еркін үлгілеу әдісімен оқып, зерттеуге мүмкіндік жасайтын компьютерлік техникаларды пайдалану кең қолданыста ие болды. Жекелеген уақытпен белгіленген жаттығулар әдістері алға қойылған міндеттерді шешу үшін шұғылданушылардың еркін әрекет түрін таңдауына мүмкіндік туғызады. Олар оқытып, үйретудің жетілдірілу кезеңінде, яғни студенттердің білім және біліктік дәрежесінің көлемі жеткілікті болғанда пайдаланылады. Бұл топтың әдістерінің әртүрлі өзіне тән белгілерінде ұқсастық болады: оларды пайдалану кезінде бәсекелестік элементтері, қайсы бір әрекеттерді орындауда өзінің басымдығын дәлелдеуге ұмтылушылық пайда болады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

5. Бюген М. М. Физическое совершенство как основное понятие теории физической культуры // Теория и практика физической культуры. 1997. № 5.
6. Бордовская Н. В., Реан А. А. Педагогика: учебник для вузов. СПб., 2000. (Учебник в электронной библиотеке СГИ).
7. Вислогузова М. А., Сушкова Ф. Б. Технология подготовки к творческой педагогической деятельности. М., 1995.
8. Голиков Е. А. Маркетинг и логистика: учебное пособие / Издательский дом «Дашков и К». М., 2001

**ДЕНЕ ШЫНЫҚТЫРУ ЖӘНЕ СПОРТТАҒЫ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ - ӘЛЕУМЕТТІК
ҚАРЫМ-ҚАТЫНАС**

PSYCHOSOCIAL RELATIONSHIPS IN PHYSICAL EDUCATION AND SPORTS

ПСИХОСОЦИАЛЬНЫЕ ОТНОШЕНИЯ В ФИЗИЧЕСКОМ ВОСПИТАНИИ И СПОРТЕ

Isayev A.I.

Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University, Turkistan, Kazakhstan

А.И.Исаев аға оқытушы

Қ.А.Ясауи атындағы ХҚТУ, Түркістан, Қазақстан Республикасы

АҢДАТПА

Бұл мақалада спорттық қызметтегі спортшылардың бір-бірімен және жаттықтырушылармен арасындағы ақпарат және сезім күйімен өзара алмасу мақсатындағы қарым-қатынасқа қарастырылады. Бұл өзара қарым-қатынастың басқа түрлерінен айырмашылығының өзгеше ерекшелігі қарым-қатынас жасаушылар арасындағы психикалық байланыстың пайда болуы болып табылатыны сипатталған. Сол сияқты спорттық қызметтегі қарым-қатынас құралы ретінде қозғалыс әрекетінің өзінен-өзі қандай да бір хабардарлықтың өлшем белгісі бола алмайтыны атап көрсетілген.

Тірек сөздер: Қолданбалы дене сапалары, қолданбалы психикалық сапа, қолданбалы біліктілік және дағдылар, спорттың қолданбалы түрлері, бұқаралық спорт, дене жаттығуларының қазіргі заманғы жүйелері, элективті курс.

Адамдардың танымдық ақпараттар алмасуы, өзара түсінісуі, бірін-бірі қабылдауы болып табылады. Спорттық қызметтегі қарым-қатынас-бұл спортшылардың бір-бірімен, сол сияқты жаттықтырушыларымен өзара ақпарат алмасуы және сезім-күйлерін бөлісу байланысы болып табылады. Қарым-қатынас біріккен іс-әрекет қажеттілігінен туындайтын адамдар арасындағы байланыстың қалыптасып, дамуын орнататын күрделі көп жоспарлы үдеріс. Қарым-қатынас тікелей (мысалы, жаттықтырушының шәкіртімен пікірлесуі барысында) және спортшының жаттықтырушысы және жауапты психологтың оның күнделігін қараудың көмегімен жүргізілуі мүмкін. Бұл қатынастың басқа түрлерінен өзгеше ерекшелігі қарым-қатынас жасаушылардың арасында психикалық байланыстың пайда болуымен сипатталады. [1].

Егер қарым-қатынас мақсаты сәйкес келсе, онда өзара әрекеттестік жүзеге асады, егер мақсаттар бір-біріне кедергі жасаса (мысалы, спорттық жарыс кезінде), онда қарым-қатынасына қарсыластық түріне айналады. Жеке тұлғалар арасындағы тек қатынасқа қатысатындар үшін қарым-қатынас кезінде олардың әрқайсысының өз ұстаным көзқарастары көрінеді. Қарым-қатынас жасаушылардың санына байланысты қатынастың үш түрі айырмаланады: жеке тұлғалар арасындағы (мысалы, жаттықтырушы-спортшы) жеке тұлғалық-топтық (жаттықтырушы-команда) және топаралық (командалар арасында). Жеке тұлғалық-топтық қарым-қатынас жеке спортшыларды оқытып, үйрету мақсатында, ал жеке тұлғалар арасындағы-тәрбиелеу мақсатында пайдаланылады. Қарым - қатынасқа қатынасушылар топтардың, ұжымдардың өкілдері болып табылса, онда олар өз ұстаным көзқарастары және байланысу тәсілдерінде толық еркіндікте болмайды, өйткені олар өз тобы ұсынған мәртебесі жайлы ойлайды. Сондықтан жаттықтырушының оқушылармен тәрбие жұмыстарын жүргізуі кезінде қоғам құқығын бұзушы топқа жататын балалармен қатынас жасау қиындық туындатады [2].

Қарым-қатынас қысқа мерзімдік және ұзақ уақыттық болуы мүмкін. Ұзаққа созылған қарым-қатынас кезінде бір-бірін терең түсіну мүмкіндігі туындайды, бірақ солай болғанымен олардың ұзақ уақыт бірге болуы жалықтыруы, бір-бірінен мезі болуы мүмкін.

Бағыттылығы бойынша қарым-қатынас келесі бейнеде жіктеледі:

- 1) әлеуметтік-бағдарланған қарым-қатынас (серіктесіне, тұтастай барлық командаға назар аудару);
- 2) жеке тұлғалық-бағдарланған қарым-қатынас (команда мүшесіне, жеке серіктесіне көңіл аудару);
- 3) дайын сөз мәтіні бағдары (мысалы жаттықтырушы команда капитанына басқа команда мүшелері есітетіндей, яғни барлығына әсер ететіндей ескертпе жасайды. Қазақтың көне мақаласындағы: «Қызым саған айтамын, келінім сен тыңда», - дегендей) [3].

Қарым-қатынас құралдары екі топқа бөлінеді: сөздік және сөзбен емес.

Қарым-қатынастың сөздік құралы жиі пайдаланылады, сол сияқты мазмұны бойынша да негізгі болып саналады. Сөздің көмегімен жаттықтырушы тапсырма береді, түсіндіреді, өз оқушыларының мінез-құлық, іс-әрекеттерін бағалайды, олардың әр түрлі жағдайларын реттейді, ал спорт ойындарына қатысатын ойыншы-спортшылар ойын кезінде өзара ойындық тәсілдер әрекетін тиімді ұйымдастыру үшін бір-біріне кеңес береді.

Жарыстық, ойындық, спорттық әрекеттеріне тән қысқа сөздер арқылы кеңес беруге мыналар жатады:

- командалас әріптесінің назарын аудару үшін оның атын атау, белгілі бір айлалы ойын өрнегін алдын-ала белгілеу, әріптесінің белгіленген келісім бойынша бейнелі деңгейде әрекет жасауына ықпал ету;
- әрекетті жоспарлау кезінде айлалы ойын өрнегінің қысқаша атауын белгілеу («крест», «сына» (клин), «қимыл» т.б.);
- алдын-ала болжалданған әрекет жайлы өз әріптесіне «мен», «сен», «менің соңымнан» және т.б. қысқа сөздермен белгі беру;
- өзінің және әріптесінің ойын алаңындағы орны жайлы белгі беру («мұнда», «алға шық», «алтыға бар»);
- әріптесіне өзіне қолайлы әрекет жайлы нұсқау беру: «қорға», «жоғары», (волейбол ойынындағы допты беру), «оны ұста» (футбол, баскетболдағы бірлесе қорғану әрекеті жайлы) және т.б.;
- белсенділікке шақыруда: «болыңдар, жиналыңдар, «қане алайық» т.б.;
- өзінің және командалас серіктерінің әрекетін бағалау түрінде: «жарайсың», «кешір, мен қателестім» және т.б. [4].

Қарым-қатынастың затпен, ыммен, белгімен т.б. қатынас сөзді пайдаланбайтын құралдары спортта кең ауқымдылықта қолданылады, ал кейбір спорт түрлерінде сөздік құралдар пайдаланылмайды немесе шектелген. Мысалы, қарсыласымен тікелей ұстасу, түйісу элементтері бар спорттың жеке сайыс түрлерінде мүлдем жоқ, немесе ереже бойынша рұқсат етілмейді.

Ыммен, дене қимылымен белгі беру сөзбен түсіндірілген нұсқауды бекіту кезінде тиімді. Нақтылы емес, түсініксіз дене қимылымен, ыммен берілген белгі, тез шаршатады, жүйке қозуын, көңіл күйінің толқуын туындатады және тыңдаушылар назарын бейжай етеді. Әсіресе «семсерлесушіге дене қимылымен берілген белгісі» олардың жаттығуына кедергі жасайды.

Мұндай ыммен және дене қимылымен түсіндірілетін белгі төрт топқа бөлінеді. **Коммуникативті** (қатынастық), түсіндіру сөзді алмастырады. Олар сөзбен нақтылауды қажет етпейді, яғни өзінің дербес мәні болады. Бұл алақан соғу, дәлелдеу белгісі, теріске шығару, мақұлдау, қоштасу, әр түрлі бейнедегі қол қозғалысымен қорлаушылық қимылдары және т.б.

Сипатты-нақтылау бір мезгілде сөзбен түсіндірілгенде ғана түсінікті болады. Мысалы, қозғалыс бағытын, заттың көлемін немесе пішінін, жаттығуды орындау кезіндегі қателіктерді көрсететін белгілері. Оқытушының психикалық жағдайын, оқушысына, әріптесіне абыржу, сасқалақтау, наразылық, қатты ашулану, келекелеулерге қатынаста білдіретін белгілері (жесттері). Дене тәрбиесінде барынша жиі қолданылатын **жанасу белгілері**. Жанасу дененің тұру қалпы жайлы ұғымды қалыптастырады, қозғалыс элементтерін түсіндіруге, оны орындау

кезіндегі қателіктерді көрсетуге жәрдемдеседі. Оқытушының жанасып түсіндіруі шұғылданушылардың әрекетін қолдау немесе кінәлауын білдіреді, сонымен бірге сезім күйін көтермелейді, тыныштандырады. Алайда жанасу белгісі қимылмен түсіндірудің басқа түрлеріне қарағанда өзін-өзі бақылауды талап етеді. Мысалы, жас жеткіншектің арқасынан қағып ризашылық немесе кінәлау сезімін білдіруге болады. бірақ ересектерге олай етуге болмайды. Жас жігіттің игына қолды қойып, ақыл айтуға болады, ал қыздардың игына қол салу ер мұғалімдерге өрескел қателік болып саналады [5].

Қарсыластарынан жасырын қандайда бір тәсілдік айлалы әрекетті (комбинацияны) орындау үшін кеңес беруге ойыншылар арнайы белгіні (жестты) пайдаланады (мысалы, өздеріне белгілі тәсілмен қол саусақтарын бүгу). Халықаралық тәжірибеде қолданылып жүрген спорт төрешілерінің нақтылы жағдайлардағы (ұпай беру, ойын, жеке сайыс ережесін бұзу т.б.) белгісі болады.

Коммуникативтік әрекеттерге екі немесе бірнеше спортшылардың бір мезгілде, белгілі бір сәтте, күтпеген жағдайда пайда болатын нақтылы жарыстық міндеттерді жүзеге асыруға бағытталған бірлескен әрекеттері жатады (әріптесіне допты беру, тосқауыл қою, алдын жабу). Коммуникативтік әрекеттерге спорттың жеке сайыс түрлерінде және спорттық ойындарда алдамшы тәсілдер (финттер) де жатады. Мұндағы негізгі мақсат алдамшы ақпаратты мақсатпен тарату болып табылады. Қарым-қатынастың сөз қатыстырылмайтын құралдарына әріптесінен қабылдайтын эстафета таяқшасы, доп сияқты заттарда да жатады. Сол сияқты жеңімпаздарды грамотамен, бағалы сыйлықтармен, медалдармен марапаттау да қатынастың сөзсіз орындалатын құралдарына жатады.

Спорттық ойындарда кодтық-символикалық қатынас ерекше маңызды, өйткені ойыншыларды аланда орналастыру сызбасы, жүгіріп өтетін аралық арнайы кесте көмегімен ұйымдастырылады.

Спортшылар қатынасының саласы (профилі). Назар салудың функциясы мен дәрежелеріне (категорияларына) сәйкес спортшылардың бір-бірімен өзара әрекеттестік үдерісінде қарым-қатынас салаларына (профиліне) бөлінеді.

Спортшылардың қарым-қатынас деңгейі, мазмұны және ерекшеліктері мына төмендегілерге байланысты:

- 1) спорттық қызметтегі бірге еңбек өтілі;
- 2) бірін-бірі қаншалықты білетіндігі;
- 3) алдарында тұрған міндеттерді шешу жолдары туралы түсініктерінің сәйкестігі;
- 4) спортшылардың статусы мен олардың командадағы рөлі;
- 5) бір-біріне қатынастары бойынша спортшылардың дене және әдістік-тәсілдік даярланғандық деңгейі;
- 6) жеке тұлғалар арасындағы қарым-қатынас

Назар аудару категориясы бағдарлайтын, ынталандыратын және бейнелік-бағалау болып бөлінеді. Бағдарлау категориясы үшін спортшының командалас әріптесінің әрекетімен өзінің әрекетін нақтылауға, өзгертуге және келісуге бағытталған қатынасы тән. Ынталандыру категориясын спортшылардың сыртқы жағдайдың өзгеруін бақылау, күш салуды жұмылдыруға назар аударуды ұйымдастыруға әріптестерінің сезімдерін оятуын көрсететін олардың қатынасы құрайды. Бейнелік-бағалау категориясы спортшылардың өздерінің жеке әрекеттері мен әріптесі әрекеттерінің дұрыс немесе бұрыс қатынастарын көрсететін қатынасымен байланысты.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

1. Ильин Е.П. Психология спорта. Москва-Петербург Питер. 2008. 199-208б.
2. Ханин Ю.Л. Психология общения в спорте. Москва. ФиС. 1980.
3. Станкин М.И. Учитель физической культуры: личность, общение. Москва, 1993. 41-42б.

4. Богданова Д.Я. Некоторые вопросы психологии общения в спортивной деятельности. Ленинград., 1975. 67б.
5. Родинов А.В. Психология физического воспитания и спорта. Ученик для вузов-Москва. Академический проект фонд «Мир», 2004.162-168б.

A STUDY ON EFFECTIVENESS OF LOGISTICS CONSULTATION SERVICES

Dr. M.S.R.Mariyappan, Dr.C.Vijai, Mrs.S.M.Suryalakshmi

*Dean, School of Management, Vel Tech Rangarajan Dr. Sagunthala R&D Institute of Science and
Technology, INDIA*

*Associate Professor, Department of Commerce and Business Administration, Vel Tech Rangarajan
Dr. Sagunthala R&D Institute of Science and Technology, INDIA*

ORCID ID: 0000-0003-0041-7466

*Assistant Professor, Department of Commerce, St.Peter's Institute of Higher Education and
Research, INDIA*

ABSTRACT

Logistics management is one of nowadays tools to face economic challenges; it's a mix of business and core activities of the organization. The supply and distribution activities are integrated together to form what's known as logistics activities. The logistics activities within a business organization attempt to satisfy customers through achieving the time and location-related market challenges and also through the cost of the service provided as well as the quality, taking into consideration customers' needs and purchasing power. Customer satisfaction is important because it provides marketers and business owners with a metric that they can use to manage and improve their businesses. Customer satisfaction is also a way to determine the continuity of the business or of a product life by measuring the loyalty of the customers. This study aims to show the effectiveness of logistics consultation services by interviewing the company managers and everybody in charge of the logistics process, the interview questions will be based on some literature review issues.

Keywords: logistics activities, customer satisfaction, small and mid-sized companies, logistics management, customer service.

1.1 INTRODUCTION

The logistics consulting project, especially the logistics supply chain consulting project, benefits the enterprise directly. Firstly, the nature and characteristics of logistics consulting service was introduced. Then, the mode was analyzed. At last, the implementation was analyzed from three dimensions of organization, management and technology, which help us understand comprehensively the logistics consulting service and better play its role. Logistics operations and the services provided downstream are becoming more challenging by the day. So, there is a need for experts who are well informed. The role of logistics is to ensure availability of all the required materials before every step in this chain. Obviously, inventory of raw materials, semi-finished and finished goods is a must across this chain to ensure its smooth functioning. The concept of logistics has its base upon the systems approach. There is a single chain, with flow of materials starting from the supplier, then to the plant and finally to the end customer, and also these activities are done sequentially in order to achieve customer satisfaction at low cost. For this to be successful there has to be co-ordination in the activities of the department. With reference to an organization, an organization gets a concrete shape due to its structure.

1.2 REVIEW OF LITERATURE

Mc Farland, D. V. (2016) The purpose of this study was to find out if participants with varying levels of expertise e. g., professionals, paraprofessionals, and non-professionals improve their knowledge after completing a training program. The organization in topic gathered information that included demographic information pertaining to gender, age, and type of training e. g., professional, paraprofessional, and non-professionals, a location of the worksite (virtual and remote site locations, and years of experience. **Manuel, E. G. (2006)** Until the final of 80 years, nature of relatively closed of

most of the markets had guaranteed higher forecast to the functionality of economics systems, supported on less concurrence inter-entrepreneurial on a cycle more long of products, and this environment, profitability, of the business was requested efficient management of activities isolated as purchasing, transport, warehousing, production and distribution. This work has as its objective to study "Supply Chain Management". **Chakraborty, M (2019)** explained in his article that a group of capitals and explanations provides an overview of SCM and associated schemes for scholars, consultants, and anyone else concerned about getting knowledge more about how to project, produce, transport, supply, deliver, and accomplish success. Costco is the largest retailer that maintains a different strategy for supply chain and they believe SCM is a major aspect of success in their business. Costco is more successful in their SCM, however, sometimes they lack in this area. Firstly, they don't have enough employees in the store to answer customers' questions. Customer must wait for a longer time if he has any question, especially during the weekends and the holiday season. Secondly, Costco doesn't sell products with high bulk/wholesale prices. Thirdly, they usually sell all inventory in bulk which is a problem who live alone or only two of them at home. This paper will explain how the supply chain can be improved to get a good result.

1.3 STATEMENT OF THE PROBLEM

A problem well defined is half solved the problem is specified clearly with which aspect it should be carried out. The research is conducted to give an exposure to the exact problem, challenges, risk faced by employees in Srish logistics, Chennai. A problem is here defined as a discrepancy between what is (such as current performance) and what could or should be (such as organizational goals). Once the gap between the "what is" and "what should be" goes beyond some threshold, then one experiences the existence of a problem. then the consultant facing the issues, challenges, risk while approaching the customers in consultation.

1.4 RESEARCH METHODOLOGY

This study uses a quantitative method with survey as the research instrument. Research by survey requires a standard format, for example, a questionnaire, which is used to define or describe variables, and to analyse the relationship between variables. The unit of analysis is start-up companies. A survey questionnaire was developed as a research instrument and then completed by the start-up companies. Quantitative methods like surveys and questionnaires can be applied to a wide range of topics. This research method is selected because of various reasons. Firstly, most previous studies used quantitative methods. Secondly, this study aimed to explain the cause-and-effect relationship between variables. It explains the positivist paradigm such as quantitative research can be applied to investigate relationships-causalities between constructs of a model. Surveys enable researchers to collect data which is relevant and correlated with the purpose of this study. To analyse the data, interpretative techniques have been applied to enable researchers to describe, decode, and come to terms with the meaning of the phenomena studied. Additional quantitative instruments, such as non-parametric tests and regression analysis were also applied to examine possible correlations among variables. The survey questionnaire has been posted on mails and instant messaging platform. We use non probability sampling technique, which means there is no equal opportunity for all members of the population to be sampled.

1.5 RESEARCH DESIGN

Descriptive research design is a scientific method which involves observing and describing the behaviour of a subject without influencing it in any way. Descriptive research is a study designed to depict the participants in an accurate way. More simply put, descriptive research is all about describing people who take part in the study. Descriptive research is used to describe characteristics of a population or phenomenon being studied. It does not answer questions about how/when/why the characteristics occurred. Rather it addresses the "what" question. Researchers can conduct research in multiple ways, but surveys are proven to be one of the most effective and trustworthy research methods. An online survey is a method for extracting information about a significant business matter from an individual or a group of individuals. It consists of structured survey questions that motivate the participants to respond. The traditional definition of survey research is a quantitative method for collecting information from a pool of respondents by asking multiple

survey questions. This research type includes the recruitment of individuals, collection, and analysis of data. It's useful for researchers who aim at communicating new features or trends to their respondents. Generally, it's the primary step towards obtaining quick information about mainstream topics and conducting more rigorous and detailed quantitative research methods like surveys/polls or qualitative research methods like focus groups/on-call interviews can follow. There are many situations where researchers can conduct research using a blend of both qualitative and quantitative strategies. Online survey research is one of the most popular survey research methods today. The cost involved in online survey research is extremely minimal, and the responses gathered are highly accurate. The most crucial and integral reason for conducting market research using surveys is that you can collect answers regarding specific, essential questions. You can ask these questions in multiple formats as per the target audience and the intent of the survey.

1.6 DATA ANALYSIS AND INTERPRETATION

- ❖ From the table shows that 64% of the respondents are Male and remaining 36% female. So, we can conclude that in srish logistics males are doing consulting work more than female.
- ❖ From the table it is identified that 60% are completed PG, 26% are UG, 9% are Diploma remaining 6% are completed other education. So, we can conclude that in srish logistics most of the employees completed PG degree.
- ❖ From the table we found that 55% employees are 0-3 years' work experience and 24% are have 3-5 years of work experience, 17% are 5-7 years' experience, and remaining 4% are more than 7 years. so, we can conclude that in srish logistics most of the employees with 0-3 years of work experience.
- ❖ From the table it shows that 40% of employees choosing strongly agree, 43% of employees choosing agree, 15% of employees and remaining 2% of employees disagree. so, we conclude that most of the employees agree that clarifying the objectives over the customer will make the process efficiently.
- ❖ From the table its shows that 32% of employees choosing agree, 45% of employees agree that, 17% of employees neutral remaining 6% of employees disagree. So, we can conclude that most of the employees agree that fails to deliver the customer expectation will affect the services that you provide.
- ❖ From the table we analyzed that 60% of employees choosing yes, 4% of employees choosing no, remaining 36% of employees choosing maybe. So, we conclude that most of the employees are think that immediate response over the customer will maintain the customer for a long time.

1.7 SUMMARY OF FINDINGS

- ❖ Majority of the employees agree that clarifying the objectives over the customer will make the process efficiently.
- ❖ Most of the employees agree that fails to deliver the customer expectation will affect the services that you provide.
- ❖ Most of the employees are think that immediate response over the customer will maintain the customer for a long time.
- ❖ Most of the employees are maybe think that strategy or planning over the issue on consultation will occur more services.
- ❖ Majority of the employee think that miscommunication will affect the priority over the customer.
- ❖ Majority of the employees are felt that misrepresentation on consultation will create a problem.
- ❖ Maximum number of employees are agreed that Feedback is an important thing on every consultation over the customer.
- ❖ Most of the employees are having a capacity for handling multiple customers at the same time.
- ❖ Most of the employees are having a experience as a consultant for giving solution to your clients.

- ❖ Maximum number of the employees are having alternative solution for the same problem to the clients' problems.
- ❖ Most of the employees agree that they think build a balanced relationship between client and consultant is managed effectively.
- ❖ Maximum number of Employees are agreed that client want evidence and research-based solutions that apply to their situation.
- ❖ Most of the employees strongly agree that field promoting process helped to grow the company.
- ❖ Most of the employees are maybe agreed that consultancy is fully grown based on the regular clients.
- ❖ Majority of the employees are sincere interest in solving the problem for client.

1.8 SUGGESTIONS AND RECOMMENDATIONS:

- ❖ The most of the employees are expecting more benefits from the company where it can increase the efficiency of working.
- ❖ The consultation process should be more effective with the customer where it can increase the clients to the company.
- ❖ The Srish Global Company should be active in solving the problem for the growth of the company.
- ❖ In consultation all employees should know how to handle consulting and their customers, so every consultant aware about that.

1.9 CONCLUSION

From this study, the maximum number of respondents has knowledge over on consultation services in logistics which make this research flexible and more efficient to reduce the challenges and risk and setup the consultation while approaching the customers. So, the study on "A study on effectiveness of logistics consultation services with reference to srish global" shows that logistics consultation services in srish, which make over the client expectations and thus it will help to occur some extra projects over the customers. And the employees of Srish Logistics also aware about the logistics consultation services. Most of the employees know that how to communicate to their clients, how to handle the clients.

REFERENCES

- Chakraborty, M. (2019, July 03). Supply Chain & Inventory Management. Retrieved from https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=3413725
- Manuel, E. G. (2006, June 01). Scm - Supply Chain Management. Retrieved from https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=905322
- McFarland, D. V. (2016, August 25). Methods and Analysis of Quantitative Research in Business Logistics. Retrieved from https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=2827017

**ATTITUDE TO THE SOCIAL UPRISING OF THE " IRANIAN WORLD MOVEMENT
WOMEN'S " AND THE "WOMEN'S REVOLUTION" OF THE IRANIAN PEOPLE IN IRAN
AND WORLD WITHIN THE FRAMEWORK OF THE NEIL SMELSER THEORY TO
FORM A COMPREHENSIVE AND TRANSFORMATIVE SOCIAL MOVEMENT**

Vorya Shabrandi

Knowledge of Master of International Relations University of Iran

ORCID ID: 0000-0002-6013-2115

ABSTRACT

At this time, cyberspace has collapsed all the walls and everything is accessible to everyone. So this message is quickly conveyed to everyone and brings a group with it, just like a stone that throws a person in the middle of a quiet pond, starts from the same point ... when the Backgrounds of dissatisfaction are in a favorable community and in fact people with People with restrictions and deprivation. They are restrictions and deprivation; they cannot express their hearts thought as they wish. They inevitably resort to a device that can express their opinion. The best and most accessible option is to resort to these challenges. In more democratic societies, these challenges may not be objected to by the social system of that society, but in a traditional and conservative society, every move is considered by the modernists, because that society is not willing to undermine its traditional values, it does not want to change society within society. The death of zhina (Mahsa) Amini, a Kurdish woman who was arrested by the guidance patrol and died, at the same time as the economic collapse, poverty and marginalization and destruction of the country's ecosystem, we also witness the devastating policies of the Islamic Republic. The subjugation of half of the country's population with anti -feminine and patriarchal laws is one of the strong and highly protected policies of the Islamic Republic, with the character of the gender apartheid appearance of more than four decades of anti -female rule of the Islamic Republic. So, reacts. We also see the devastating policies of the Islamic Republic. The subjugation of half of the country's population with anti - women's and patriarchal laws is one of the strong and highly protected policies of the Islamic Republic, with the character of the gender apartheid appearance of more than four decades of anti - women's rule of the Islamic Republic. We are the devastating policies of the Islamic Republic. The subjugation of half of the country's population with anti - women's and patriarchal laws is one of the strong and highly protected policies of the Islamic Republic, with the character of the gender apartheid appearance of more than four decades of anti - women's rule of the Islamic Republic. The national uprising of the Iranian people in hundreds of cities of Iran and the world in September is a huge and multilateral political event that has transformed the Iranian public arena. Its geographical area learned at least hundreds of Iranian cities and the world and had a significant appearance in the capital. The wave of recent popular protests against the current sovereignty in Iran has shown the biggest point of view: Forty - three years after the revolution, the government has not yet been able to provide an efficient economic model. The protests, the widespread and largest scene of opposition to the regime ruling Iran, has been to express public dissatisfaction since the Green Movement to the present day.

The Slogans of " Women, Life, Freedom " and "Death on the Dictator" of the demonstrators have specifically targeted the undisputed power of Ayatollah Ali Khamenei and the Velayati -e Faqih. The issue of compulsory hijab became a window for the widespread emergence of accumulated dissatisfaction and demands that had not been answered. In the public space of the country, there is no opportunity to provide alternative views for running the country such as the mandatory Hijab (veil) of separation of religion and government, referendum, and ending regional military interventions. The uprising of November and October 2019, like the recent uprising, was the accumulation of a collection of economic, political, social, cultural, environmental and international people that led the country to a compound crisis, which is virtually impossible to get rid of the existence of the Islamic Republic. Thus, the most important factor that created the recent explosive conditions was nothing more than a comprehensive bankruptcy of the Islamic Republic and the overwhelming majority of the Iranian people from the public right and the pervasive calamities that require this hellish system. It has become a spark

of explosion and a turning point in social uprisings against the Islamic Republic throughout its life. This is a promise of transition from single -case and separate street movements, though the former chain and destructive to the first "super movement" and "women's revolution" in Iran. The recent movements of the Iranian people are highly motivational and activated, with more warrior and militancy that, overall, makes it more radical and puts more pressure on the political system. But organizing and leadership does not work effectively and relies on the short -term and short -term field forces. Thus, it does not have the essential characteristics of the social movement. So, the main question of the article is whether the social uprisings of the Iranian people with the spark of the "super movement" and the " women's revolution" in Iran lead to the revolutionary and transformative social movement? In order to answer the research question, In considers the framework of the theory of the Neil Smelser (sociologist) for six stages to form a revolutionary and transformative social movement: out of the six essential stages that Neil Smelser is for the formation of a pervasive and transformative social movement. , Of the six essential stages that Neil Smelser considers to form a pervasive and transformative social movement, recent protests have taken the four steps of "structural background, structural pressure, expansion of generalized beliefs and accelerator factors", but still in the fifth stage. The formation of a coordinated group for political and social mobilization has not been reached that the boundary between the social movement with "social uprisings, street riots and violent conflicts" is considered. The research question is how social movements can be correlated and more effective in social change in a country such as Iran, where neither the presence of democracy nor the presence of powerful news parties, and the economic and class divisions and other social breaks have expanded sharply, and more effective in social change. Find? The answer to the question of the article is here in a country such as Iran, where neither the presence of democracy nor the presence of powerful news parties, and economic and class divisions and other social ruptures have expanded sharply, how social movements can be correlated and more effective in an effective role in Find social developments? In Iran today, along with classical social movements such as the labor movement, modern social movements such as the environment movement, women, youth, and oppressed ethnic movement. Movements that are generally unique, non -ideological, demand -based, anti -power and supernatural and do not necessarily derive from the position of individuals in production and have a horizontal, fluid, and jelly structure, but a religious and chain, and without centralized leadership and duality. Revolutionary or reformist is raised against structures. Pandemic Corona and imperialist crippling sanctions are not only the factors that have brought the country's economy to the catastrophe, but the deeply corrupt structure of the Islamic Republic itself is one of the main causes of the current deep economic crisis. The fierce collapse of the Rial rate against the Dollar, part of which is due to increased liquidity inhibition, monetary inflation caused by non -supportive printing, psychological factors resulting in large policies such as the continuation of nuclear gambling and its resulting sanctions, or other harmful economic policies, or other economic policies. There are a few rates of the Dollar, threw the Rial out of value. The single case of most of the demands of these movements, although reflects a kind of kinetic pluralism and their independence that enhances their ability to mobilize and dynamism, also limits their universality. But in a situation where not only the necessity but also the transformations of the liberation of a real possibility, and the developments ahead, not the calendar that will be historical, this uprising must become an organized and efficient force with a song commensurate with the rapid developments of the present fateful era. If the Iranian popular uprising in the current historical opportunity fails to overcome the barriers to their organization, change in the Islamic Republic will at best lead to a "Passive Revolution" and conservative, and the formation of an alternative democratic system will emerge. It will be impossible to do so.....

Keywords: Islamic Republic of Iran, Iranian people's, pervasive, social uprisings, Iranian world movement women's, women's Revolution, Mandatory Hijab (veil), Neil Smelser Revolutionary, transformative social movement.

**METHODOLOGICAL ASPECTS IN THE EVALUATION OF ROMANIAN RURAL
DEVELOPMENT**

Silvia Mazăre

University of European Political and Economic Studies

"Constantin Stere" Chisinau, Republic of Moldova

ORCID ID: 0000-0001-6743-5031

ABSTRACT

The rural economy is a component part of the concept of local economy, at the present moment the need for sustainable development starts from the creation of the seeds of degrowth for the local economy, as a generator of well-being. The synergy created locally through the European funds introduced in the local, rural economy determines a synergistic effect. The rural economy, as a component of the local economy, develops through the institutional factor and the human factor. The study wants to show methods for evaluating rural development in Romania, in the context of joining the European Union. The methodologies used are analysis and synthesis and they are usefull for private and public sector in helping them find new ways to improve rural life with european funds.

Keywords: agriculture, european funds, support, rural economy

**INVESTIGATION INTO THE STRUCTURAL AND GEOTECHNICAL PROPERTIES OF
RICE HUSK ASH (RHA) CEMENT CONCRETE AND CEMENT STABILIZED LATERITE**

Lawal Adetunji N and Adegbesan Ololade O.

Department of Civil Engineering, The Federal Polytechnic Ilaro

Ogun State Nigeria

ABSTRACT

The study involved tests in which cement was replaced with graded levels of RHA: (0, 10, 20 and 30%) in cement concrete in mix proportion 1:2:4 and at water cement ratio of 0.8, and (0,2,4,6 and 8%) in cement stabilized laterites (6% cement of the dry weight of soil) respectively. Sieve analysis and fineness modulus of laterites, fine aggregate (sand), coarse aggregate (granite) and Rice Husk, specific gravity of cement, laterites and RHA, natural moisture content of laterites, Slump of fresh concrete mix, Density and Compressive Strength of hardened concrete cubes cured for 7,14 and 28 days. Maximum Dry Density (MDD) and Optimum Moisture Content (OMC) and California Bearing Ratio (CBR) of the stabilized laterites were determined. The result showed that there was a marked improvement in the workability of concrete with inclusion of RHA up to 20%. With increased RHA content, the density of the concrete reduces to the minimum at 30% percentage replacement. The compressive strength of concrete increase with increased RHA content up to 20% RHA after which a reduction was observed at 30% RHA, thus inferred that RHA could replace cement up to between 20-30%. The treatment of soil with RHA showed a reduction in MDD with increased RHA – content to the minimum at 6% RHA after which was a sharp increment at 8% RHA increased RHA whereas the OMC generally increased to the maximum at 6% RHA. There was also a marked improvement in the CBR of the stabilized laterite compared to the CBR of the natural soil. The CBR increased with increased RHA content with peak values at between 4-6 percentage replacements and thus inferred that RHA could replace cement up to between 6-8% of the weight of cement.

Keywords: California Bearing Ratio (CBR), Laterite, Optimum Moisture Content (OMC), Rice Husk Ash, Workability

**AZƏRBAYCANIN İQTİSADI RAYONLARINDA ƏHALİ GƏLİRLƏRİNƏ KƏND
TƏSƏRRÜFATI MƏHSUL BURAXILIŞININ TƏSİRİNİN EKONOMETRİK
QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ**

**ECONOMETRIC ASSESSMENT OF THE EFFECT OF AGRICULTURAL PRODUCT
RELEASE ON POPULATION INCOME IN THE ECONOMIC REGIONS OF AZERBAIJAN**

**ЭКОНОМЕТРИЧЕСКАЯ ОЦЕНКА ВЛИЯНИЯ ВЫПУСКА
СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННОЙ ПРОДУКЦИИ НА ДОХОДЫ НАСЕЛЕНИЯ В
ЭКОНОМИЧЕСКИХ РЕГИОНАХ АЗЕРБАЙДЖАНА**

Prof. Həsənli Yadulla Həmdulla oğlu

UNEC, İqtisadi Araşdırmalar Elmi-Tədqiqat İnstitutu

Rəhimli Günay Fazil qızı

UNEC, İqtisadi Araşdırmalar Elmi-Tədqiqat İnstitutu

XÜLASƏ

Kənd təsərrüfatı iqtisadiyyatın ən vacib sahələrindən biridir. Azərbaycanda da bu sahə həm ərzaq təhlükəsizliyinin təmin olunması baxımından, eyni zamanda iqtisadiyyatın diversifikasiyasına nail olmaq üçün əsas prioritet sahələrdən biri kimi seçilmişdir. Bu sahə ölkə iqtisadiyyatında neft və tikintidən sonra 3-cü ən böyük iqtisadi fəaliyyət sahəsi olmaqla, iş yerlərinin yaradılmasında da xüsusi yerə malikdir. Bu baxımdan regionlarda kənd təsərrüfatının iş yerlərinin yaradılması və yoxsulluğun azaldılmasında da mühüm əhəmiyyəti vardır. Lakin məlumdur ki, bu sahə heç də hər regionda eyni səviyyədə inkişaf etməmişdir. Bu məqalədə Azərbaycanın iqtisadi rayonlarında kənd təsərrüfatı məhsul buraxılışının bu regionlarda əhalinin gəlirlərinə təsiri qiymətləndirilmişdir. Bu məqsədlə, iqtisadi rayonlarda əhali gəlirləri və kənd təsərrüfatının məhsul buraxılışı göstəricilərinin 2003-2020-ci illər üzrə zaman sıraları əsasında bu kənd təsərrüfatı məhsul buraxılışının əhali gəlirlərinə təsirinin reqresiya tənliyi ekonometrik qiymətləndirilmişdir. Ekonometrik modellər evIEWS proqram paketində reallaşdırılmışdır, alınmış modellərin nəticələri interpretasiya edilmiş və ümumilikdə ölkənin iqtisadi rayonları üzrə müqayisəli təhlil aparılmışdır.

Açar sözlər: kənd təsərrüfatı, regionlar, əhali gəlirləri, qeyri-neft sektoru

ABSTRACT

Agriculture is one of the most important sectors of the economy. In Azerbaijan, this field has been selected as one of the main priority areas in terms of ensuring food security, as well as achieving diversification of the economy. This field is the 3rd largest field of economic activity in the country's economy after oil and construction, and it also has a special place in creating jobs. In this regard, agriculture in the regions has an important importance in creating jobs and reducing poverty. However, it is known that this field has not developed at the same level in every region. In this article, the impact of agricultural production in the economic regions of Azerbaijan on the incomes of the population in these regions has been evaluated. For this purpose, the regression equation of the effect of this agricultural output on population income was econometrically evaluated based on the time series of population incomes and agricultural output indicators in economic regions for 2003-2020. Econometric models were implemented in the evIEWS software package, the results of the obtained models were interpreted, and a comparative analysis was conducted for the economic regions of the country in general.

Keywords: agriculture, regions, population income, non-oil sector

АБСТРАКТ

Сельское хозяйство является одной из важнейших отраслей экономики. В Азербайджане эта сфера выбрана в качестве одного из основных приоритетных направлений с точки зрения обеспечения продовольственной безопасности, а также достижения диверсификации экономики. Эта сфера является 3-й по величине сферой экономической деятельности в экономике страны после нефти и строительства, а также занимает особое место в создании рабочих мест. В связи с этим сельское хозяйство в регионах имеет важное значение в создании рабочих мест и сокращении бедности. Однако известно, что эта сфера не во всех регионах развита на одинаковом уровне. В данной статье оценено влияние сельскохозяйственного производства в экономических районах Азербайджана на доходы населения этих регионов. Для этого было проведено эконометрическое вычисление уравнения регрессии влияния данной сельскохозяйственной продукции на доходы населения на основе временных рядов показателей доходов населения и сельскохозяйственной продукции по экономическим районам за 2003-2020 гг. В программном комплексе eviews были реализованы эконометрические модели, проведена интерпретация результатов полученных моделей и проведен сравнительный анализ для экономических регионов страны в целом.

Ключевые слова: сельское хозяйство, регионы, доходы населения, нефтегазовый сектор.

Giriş

Kənd təsərrüfatı sektoru Azərbaycan iqtisadiyyatının əsas sahələrindən biridir. Bu sektor həm ölkədə iqtisadi diversifikasiyanın təmin olunması üçün inkişafı diqqət mərkəzində olan qeyri-neft sektoru sahələrindən biridir, eyni zamanda ərzaq təhlükəsizliyinin təmin olunması baxımından hər bir ölkədə olduğu kimi ölkəmizdə də kənd təsərrüfatı məhsul buraxılışının artımı vacib məsələlərdən biridir [5]. 2020-ci ildə Azərbaycanın kənd təsərrüfatı sektorunda təxminən 5 milyard manat dəyərində məhsul istehsal olunmuşdur ki, bu da ölkə üzrə ÜDM-in təxminən 6,9%-ni təşkil etmişdir. Bundan başqa 2020-ci ildə ölkə üzrə kənd təsərrüfatı sektorunda məşğul əhəlinin sayı təxminən 1,8 milyon nəfər olmuşdur ki, bu rəqəm də ölkə üzrə məşğul əhəlinin təxminən 36,3%-ni təşkil edir [10]. Bu fakt onu deməyə əsas verir ki, ölkədə, xüsusən də regionlarda kənd təsərrüfatı sektoru əhəli gəlirlərinə təsir edən faktorlardan biridir. Cədvəl 1-də regionların kənd təsərrüfatı ilə bağlı bəzi göstəricilər qeyd olunmuşdur. Qeyd edək ki, məqalədə statistik göstəricilərin əldə edilməsi baxımından iqtisadi rayonların 7 iyul 2021-ci il tarixinə qədər olan əvvəlki bölgüsündən istifadə olunmuşdur. Göründüyü kimi kənd təsərrüfatı məhsulunun istehsalında əsas pay Aran, Gəncə-Qazax, Şəki-Zaqatala və Quba-Xaçmaz iqtisadi rayonlarının payına düşür. Kənd təsərrüfatı bitkilərinin cəmi əkin sahəsinə görə də Aran, Gəncə-Qazax və Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonları ilk yerləri tutur. Göründüyü kimi iqtisadi rayonlar üzrə kənd təsərrüfatının məhsul buraxılışı, əkin sahələrinin miqdarı, həmçinin digər təbii-iqlim, məhsuldarlıq və s. faktorlarda fərqliliklər olduğu üçün bu rayonlarda kənd təsərrüfatının məhsul buraxılışının əhəli gəlirlərinə təsiri də müxtəlifdir.

Cədvəl 1. 2019-cu ildə Azərbaycanın iqtisadi rayonlarında kənd təsərrüfatı sektorunun bəzi göstəriciləri

	Kənd təsərrüfatı məhsulu, min manat	O cümlədən		Kənd təsərrüfatı biltkilərinin cəmi əkin sahəsi, ha
		bitkiçilik	heyvandarlıq	
Azərbaycan Respublikası	7836696.2	3751207.8	4085488.4	1717054
Naxçıvan Muxtar Respublikası	506390.6	323581.3	182809.3	62970
Bakı şəhəri	87959.5	61999.5	25960.0	1000
iqtisadi rayonlar:				
Abşeron iqtisadi rayonu	201230.8	60730.3	140500.5	8152
Gəncə-Qazax iqtisadi rayonu	1220894.4	740818.6	480075.8	205185

International Conference on Economics
"Regional Development - Digital Economy"
PROCEEDINGS BOOK

Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonu	624742.7	320340.2	304402.5	183774
Lənkəran iqtisadi rayonu	737478.9	376963.5	360515.4	115548
Quba-Xaçmaz iqtisadi rayonu	768411.5	359405.9	409005.6	109808
Aran iqtisadi rayonu	2513077.0	1131938.4	1381138.6	754375
Qarabağ iqtisadi rayonu	334336.6	195398.0	138938.6	122923
Kəlbəcər-Laçın iqtisadi rayonu	59015.2	1457.5	57557.7	2955
Dağlıq Şirvan iqtisadi rayonu	347002.5	178574.6	168427.9	150364

Mənbə: <https://www.stat.gov.az/source/agriculture/>

Təsədüfi deyil ki, “regionların sosial-iqtisadi inkişafına dair Dövlət proqramlarının əsas hədəflərindən biri də qeyri-neft sektorunda xüsusi yer tutan aqrar sahənin inkişafıdır [3,8]. Prezident İlham Əliyevin 5 milli prioritet əsasında “Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər” haqqında 2021-ci il 2 fevral tarixli sərəncamında da regionlarda kənd təsərrüfatının inkişafının təmin olunması əsas prioritetlərdən biridir [2]. Bu baxımdan ölkənin iqtisadi rayonlarında kənd təsərrüfatı sektorunun məhsul buraxılışının əhali gəlirlərinə təsirinin qiymətləndirilməsi aktual məsələdir.

Əhali gəlirlərinə kənd təsərrüfatı məhsul buraxılışının təsirinin qiymətləndirilməsi

Aydındır ki, kənd təsərrüfatı məhsul buraxılışının əhali gəlirlərinə təsirini müəyyənləşdirmək üçün kənd təsərrüfatı məhsulunun regionun ümumi buraxılışında payına baxmaq lazımdır. Cədvəl 2-də iqtisadi rayonlar üzrə məhsul buraxılışının sənaye, kənd təsərrüfatı və digər sahələr üzrə bölgüsü verilmiş və bu sahələrin iqtisadi rayonun ümumi buraxılışında payı hesablanmışdır.

Cədvəl 2. İqtisadi rayonların ümumi buraxılışında müxtəlif sahələrin payı

	Əsas sahələr üzrə məhsulun ümumi buraxılışı, milyon manat	Sənaye məhsulu, milyon manat	Kənd təsərrüfatı məhsulu, milyon manat	Digər sahələr, milyon manat	Sənaye məhsulunun payı	Kənd təsərrüfatı məhsulunun payı	Digər sahələrin payı
Naxçıvan Muxtar Respublikası	3613.7	1015.0	506.4	2092.3	0.28	0.14	0.58
Bakı şəhəri	60789.0	39745.0	88.0	20956.0	0.65	0.00	0.34
Abşeron iqtisadi rayonu	5313.9	2367.8	201.2	2744.9	0.45	0.04	0.52
Gəncə-Qazax iqtisadi rayonu	4150.8	957.9	1220.9	1972.0	0.23	0.29	0.48
Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonu	1879.7	423.4	624.7	831.6	0.23	0.33	0.44
Lənkəran iqtisadi rayonu	1822.9	176.2	737.5	909.2	0.10	0.40	0.50
Quba-Xaçmaz iqtisadi rayonu	2132.7	286.7	768.4	1077.6	0.13	0.36	0.51
Aran iqtisadi rayonu	7521.0	1908.3	2513.1	3099.6	0.25	0.33	0.41
Qarabağ iqtisadi rayonu	637.2	46.0	334.3	256.9	0.07	0.52	0.40
Kəlbəcər-Laçın iqtisadi rayonu	97.8	0.7	59.0	38.0	0.01	0.60	0.39
Dağlıq Şirvan iqtisadi rayonu	1026.2	72.1	347.0	607.1	0.07	0.34	0.59

Cədvəldən görünür ki, kənd təsərrüfatı Bakı şəhəri, Naxçıvan Muxtar Respublikası və Abşeron iqtisadi rayonu üzrə bu regionların buraxılışında kiçik paya malikdir. Bu baxımdan demək olar ki, bu regionlarda əhalinin gəlirlərinin formalaşması əsasən sənaye və ya digər sahələrdəki fəaliyyətdən qazanılır. Digər iqtisadi rayonlarda isə kənd təsərrüfatı buraxılışı ümumi buraxılışın təxminən 1/3 və ya daha çox hissəsini təşkil edir. On görə də gözləmək olar ki, bu iqtisadi rayonlarda kənd təsərrüfatı buraxılışı əhali gəlirlərinin formalaşmasında mühüm rola malikdir. İndi isə bu təsiri ekonometrik modellərin köməyiylə qiymətləndirək.

Məqalədə Azərbaycanın iqtisadi rayonlarının əhali gəlirləri və kənd təsərrüfatı məhsul buraxılışının 2003-2020-ci illər üzrə statistik qiymətləri əsasında kənd təsərrüfatı məhsul buraxılışının əhali gəlirlərinə təsiri evIEWS proqram paketində [7] ekonometrik qiymətləndirilmişdir. Ekonometrik modellərin nəticələri aşağıdakı kimi alınmışdır:

Bakı şəhəri üzrə kənd təsərrüfatı məhsul buraxılışının əhali gəlirlərinə təsirinin reqressiya tənliyinin qiymətləndirilməsindən aşağıdakı model alınmışdır:

$$\begin{aligned} \text{LOG}(P_G) &= 12.491883798 + 0.365036438407 * \text{LOG}(K_M) + \\ &[\text{AR}(1)=0.977634766412, \text{UNCOND}, \text{ESTSMPL}="2003 2020"], \\ &0.00 \qquad \qquad \qquad 0.038 \\ &R^2 = 0.96 \qquad \qquad \qquad \text{DW} = 1.1 \end{aligned}$$

Burada və digər modellərdə P_G müvafiq iqtisadi rayon üzrə əhali gəlirlərini, K_M isə kənd təsərrüfatı məhsulunun buraxılışını göstərir. Parametrlərin altında yazılmış ədədlər bu parametrlərin standart səhvlərini, R²determinasiya əmsalını, DW isə Darbin-Uatson əmsalını göstərir. Ümumilikdə həm burada əks olunan göstəricilər, həm də modelin digər statistik xarakteristikaları və Qauss-Markov şərtlərinin yoxlanılması üçün testlər və digər vacib testlər göstərmişdir ki, modellər adekvatdır [6].

Modelin nəticəsinə görə kənd təsərrüfatı məhsul buraxılışının 1% artması Bakı şəhərində əhali gəlirlərini təxminən 0,37% artırır.

Abşeron iqtisadi rayonunda əhali gəlirlərinin bu regionda kənd təsərrüfatı məhsulünün buraxılışından asılılığının ekonometrik qiymətləndirilməsinin nəticəsi aşağıdakı kimi alınmışdır:

$$\begin{aligned} \text{LOG}(P_G) &= 5.67684522846 + 0.707360880213 * \text{LOG}(K_M) + \\ &[\text{AR}(1)=0.951014727215, \text{UNCOND}, \text{ESTSMPL}="2003 2019"] \\ &0.01 \qquad \qquad \qquad 0.002 \\ &R^2 = 0.97 \qquad \qquad \qquad \text{DW} = 1.6 \end{aligned}$$

Modelin nəticəsinə görə Abşeron iqtisadi rayonunda kənd təsərrüfatı məhsulünün 1% artması bu iqtisadi rayonda əhali gəlirlərini təxminən 0,71% artırır.

Gəncə-Qazax iqtisadi rayonunda kənd təsərrüfatı məhsul buraxılışının əhali gəlirlərinə təsirinin ekonometrik moelininin qurulmasından aşağıdakı nəticə alınmışdır:

$$\begin{aligned} \text{DLOG}(P_G) &= 0.0990335974281 + 0.326452851383 * \text{DLOG}(K_M) + \\ &[\text{AR}(1)=0.580480366378, \text{UNCOND}, \text{ESTSMPL}="2004 2019"] \\ &0,13 \qquad \qquad \qquad 0,06 \\ &R^2 = 0,58 \qquad \qquad \qquad \text{DW} = 1,83 \end{aligned}$$

Buradan o nəticəyə gəlmək olar ki, Gəncə-Qazax iqtisadi rayonunda kənd təsərrüfatı məhsulünün artımında 1% artım əhali gəlirlərinin artımını təxminən 0,33% artırır.

Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonunda əhali gəlirlərinə kənd təsərrüfatı məhsul buraxılışının təsirinin qiymətləndirilməsinin ekonometrik modeli isə aşağıdakı kimi olmuşdur:

$$\begin{aligned} \text{LOG}(P_G) &= -3.22613076727 + 1.32792940979 * \text{LOG}(K_M) + \\ &[\text{AR}(4)=0.528198857398, \text{UNCOND}, \text{ESTSMPL}="2003 2019"] \\ &0.000 \qquad \qquad \qquad 0.000 \end{aligned}$$

$$R^2= 0,99 \quad DW= 2,6$$

Bu nəticə onu göstərir ki, Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonunda kənd təsərrüfatı məhsulunun buraxılışı 1% artdıqda bu regionda əhalinin gəlirləri təxminən 1,33% artır.

Lənkəran iqtisadi rayonunda kənd təsərrüfatı məhsulunun buraxılışının əhali gəlirlərinə təsirinin reqresiya tənliyinin qiymətləndirilməsinin nəticəsi aşağıdakı kimi alınmışdır:

$$\begin{aligned} \text{LOG}(P_G) &= 5.05 + 0.53*\text{LOG}(K_M) + 0.208544069925*\text{LOG}(S_M) \\ & \quad 0.02 \quad 0.000 \\ R^2 &= 0,99 \quad DW= 2.23 \end{aligned}$$

Modelin nəticəsinə görə kənd təsərrüfatı məhsul buraxılışının 1% artması Lənkəran iqtisadi rayonunda əhali gəlirlərini təxminən 0,53% artırır. Burada S_M sənaye məhsulunun buraxılışının həcmi göstərir.

Quba-Xaçmaz iqtisadi rayonunda əhali gəlirlərinin bu regionda kənd təsərrüfatı məhsulunun buraxılışından asılılığının ekonometrik qiymətləndirilməsinin nəticəsi aşağıdakı kimi alınmışdır:

$$\begin{aligned} \text{LOG}(P_G) &= 1.48213037416 + 0.955066788694*\text{LOG}(K_M) \\ & \quad 0.10 \quad 0.00 \\ R^2 &= 0.97 \quad DW =2.3 \end{aligned}$$

Modelin nəticəsinə görə Quba-Xaçmaz iqtisadi rayonunda kənd təsərrüfatı məhsulunun 1% artması bu iqtisadi rayonda əhali gəlirlərini təxminən 0,96% artırır.

Aran iqtisadi rayonunda kənd təsərrüfatı məhsul buraxılışının əhali gəlirlərinə təsirinin ekonometrik moelininin qurulmasından aşağıdakı nəticə alınmışdır:

$$\begin{aligned} \text{LOG}(P_G) &= -4.1057754364 + 1.36001129165*\text{LOG}(K_M) + \\ & \quad [\text{AR}(1)=0.700967727149,\text{UNCOND},\text{ESTSMPL}="2003 2019"] \\ & \quad 0,02 \quad 0,00 \\ R^2 &= 0,98 \quad DW= 2 \end{aligned}$$

Bu nəticə onu göstərir ki, Aran iqtisadi rayonunda kənd təsərrüfatı məhsulunun buraxılışı 1% artdıqda bu regionda əhalinin gəlirləri təxminən 1,36% artır.

Qarabağ iqtisadi rayonunda əhali gəlirlərinə kənd təsərrüfatı məhsul buraxılışının təsirinin qiymətləndirilməsinin ekonometrik modeli isə aşağıdakı kimi olmuşdur:

$$\begin{aligned} \text{LOG}(P_G) &= 1.88793600759 + 0.872129164756*\text{LOG}(K_M) + \\ & \quad [\text{AR}(1)=0.760097793652,\text{UNCOND},\text{ESTSMPL}="2003 2019"] \\ & \quad 0.13 \quad 0.00 \\ R^2 &= 0,98 \quad DW= 1.9 \end{aligned}$$

Bu nəticə onu göstərir ki, Qarabağ iqtisadi rayonunda kənd təsərrüfatı məhsulunun buraxılışı 1% artdıqda bu regionda əhalinin gəlirləri təxminən 0,87 % artır.

Dağlıq Şirvan iqtisadi rayonunda əhali gəlirlərinin bu regionda kənd təsərrüfatı məhsulunun buraxılışından asılılığının ekonometrik qiymətləndirilməsinin nəticəsi aşağıdakı kimi alınmışdır:

$$\begin{aligned} \text{LOG}(P_G) &= 1.86822464402 + 0.939523774049*\text{LOG}(K_M) \\ & \quad 0.10 \quad 0.00 \\ R^2 &= 0.94 \quad DW =2.46 \end{aligned}$$

Modelin nəticəsinə görə Şirvan iqtisadi rayonunda kənd təsərrüfatı məhsulunun 1% artması bu iqtisadi rayonda əhali gəlirlərini təxminən 0,94% artırır.

Naxçıvan iqtisadi rayonunda kənd təsərrüfatı məhsulunun buraxılışının əhali gəlirlərinə təsirinin reqresiya tənliyinin qiymətləndirilməsinin nəticəsi aşağıdakı kimi alınmışdır:

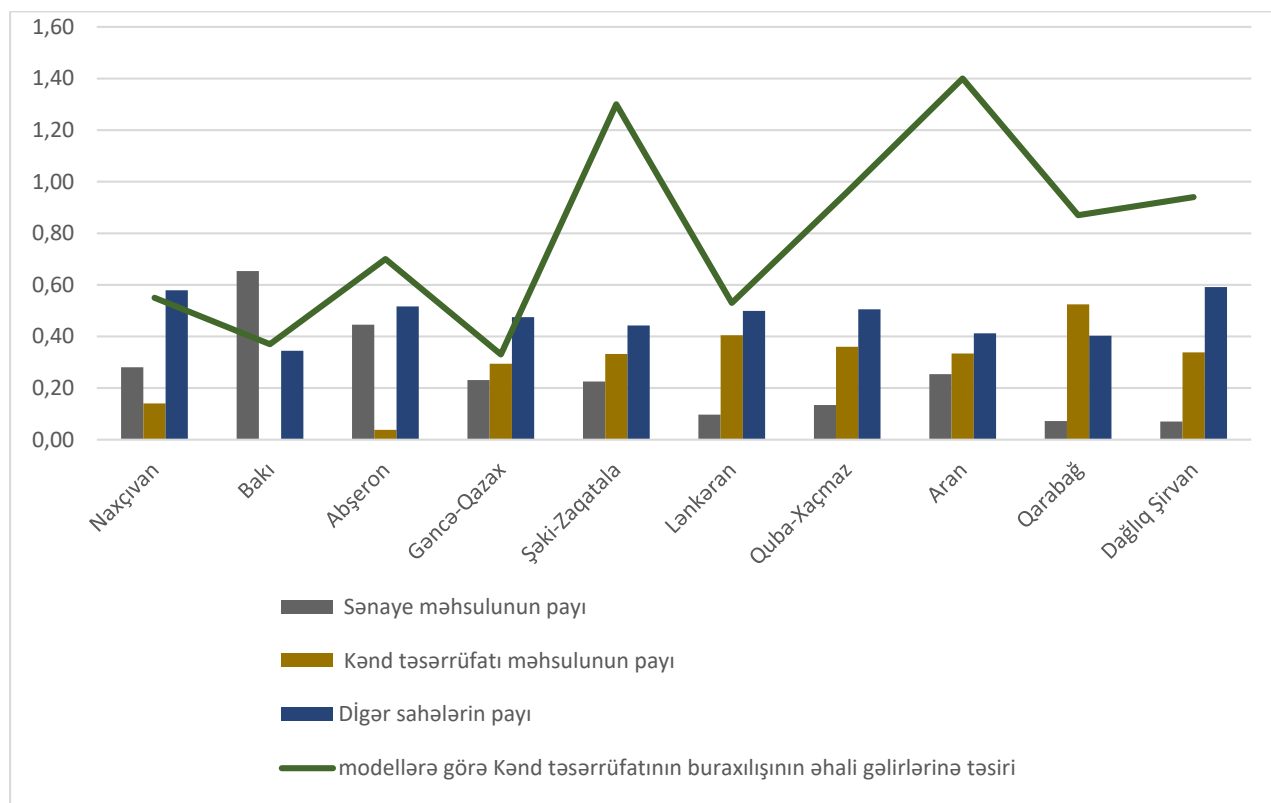
$$\text{LOG}(P_G) = -1.42482006066 + 1.22059932421 * \text{LOG}(K_M) + [\text{AR}(1)=0.814533700666, \text{UNCOND}, \text{ESTSMPL}="2003 2019"]$$

$$R^2 = 0,98 \quad DW = 1,79$$

Modelin nəticəsinə görə kənd təsərrüfatı məhsul buraxılışının 1% artması Naxçıvan iqtisadi rayonunda əhali gəlirlərini təxminən 1,22% artırır.

Qeyd edək ki, Kəlbəcər-Laçın iqtisadi rayonu üzrə isə statistik məlumatların olmaması səbəbindən ekonometrik qiymətləndirmə aparmaq mümkün olmamışdır.

Diagram 1-də iqtisadi rayonlar üzrə qiymətləndirmələrin nəticələri ümumiləşdirilmiş və nəticələr Cədvəl 2-də əks olunmuş kənd təsərrüfatı, sənaye və digər sahələrin iqtisadi rayonların ümumi buraxılışında payı göstəriciləri ilə bir diaqramda əks olunmuşdur. Qeyd edək ki, Gəncə-Qazax iqtisadi rayonu üzrə qurulmuş modeldə digərlərindən fərqli olaraq statistik göstəricilərin loqarifmləri yox, loqarifmlərinin artımları arasında əlaqə qiymətləndirilmişdir. Ona görə bu modelin nəticəsi digərləri ilə müqayisə edilmək üçün bircins deyil. Lakin ümumilikdə nəzərə alsaq ki, müvafiq göstəricilərin artımında kiçik dəyişmə bu göstəricilərin özlərində əhəmiyyətli artıma bərabər ola bilər. Diaqramdan görünür ki, kənd təsərrüfatı iqtisadi rayon üzrə az paya sahib olduğu regionlarda kənd təsərrüfatı məhsul buraxılışının əhali gəlirlərinə təsir əmsali elə də böyük alınmamışdır. Və bu təsirin yuxarı əmsallarla müşahidə olunduğu iqtisadi rayonlarda isə bir qayda olaraq kənd təsərrüfatı ümumi buraxılışda yüksək çəkiyə malikdir.

Nəticə

Məqalədə Azərbaycanın iqtisadi rayonlarında kənd təsərrüfatı məhsul buraxılışının əhali gəlirlərinə təsiri ekonometrik qiymətləndirilmişdir. Ümumilikdə nəticələr deməyə əsas verir ki, bütün regionlarda kənd təsərrüfatı məhsulunun buraxılışının artımı əhali gəlirlərinə müsbət təsir edir. Lakin bu təsirin qiyməti müxtəlif iqtisadi rayonlar üçün müxtəlif alınmışdır. Kənd təsərrüfatının əhali gəlirlərinə daha çox təsiri Aran və Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonlarında alınmışdır, belə ki kənd təsərrüfatı məhsulunun 1% artması bu regionlarda əhali gəlirlərini uyğun olaraq 1,4% və 1,3% artırır. Nəticələrdən görünür ki, kənd təsərrüfatı buraxılışının əhali gəlirlərinə təsir əmsali yüksək olan iqtisadi rayonlarda bir qayda

olaraq kənd təsərrüfatının buraxılışı ümumi buraxılışda əhəmiyyətli çəkiyə malikdir. Kənd təsərrüfatı buraxılışının ümumi buraxılışda payı az olan regionlarda isə kənd təsərrüfatı məhsul buraxılışının əhali gəlirlərinə təsiri müsbət olsa da, digər regionlara nisbətən daha kiçik əmsalla müşahidə olunur.

Ədəbiyyat

1. "AZƏRBAYCAN 2020: GƏLƏCƏYƏ BAXIŞ" İNKİŞAF KONSEPSİYASI, https://president.az/files/future_az.pdf
2. "Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər" in təsdiq edilməsi haqqında AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI PREZİDENTİNİN SƏRƏNCAMI, <http://e-qanun.az/framework/46813>
3. "Azərbaycan Respublikası regionlarının 2019–2023-cü illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı"nın təsdiq edilməsi haqqında AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI PREZİDENTİNİN FƏRMANI, <http://www.e-qanun.az/framework/41320>
4. ABBASOV, İ. (2013). Azərbaycanın və Dünya Ölkələrinin Kənd Təsərrüfatı, Bakı: Elm
5. ADIGÖZELOVA, G. AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA HƏYATA KEÇİRİLƏN SOSIAL-İQTİSADI TƏDBİRLƏR-ƏRZAQ TƏHLÜKƏSİZLİYİ MƏSƏLƏSİNİN HƏLLİ YOLLARI (2004-2014). Uluslararası Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi, 2(3), 32-38.
6. Dimitrios Asteriou, Stephen G.Hall, (2016), "Applied Econometrics", Third edition, pp. 74-77, 275-286.
7. Eviews 9, "User's guide I" and "User's guide II".
8. EYVAZOVA, N. Aqrar Sahənin Sosial-İqtisadi İnkişafında Məqsədli Proqramların Rolu. Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi, 4(11), 217-224.
9. Həsənli, Y. & Həsənov, R. (2002). İqtisadi tədqiqatlarda riyazi üsulların tətbiqi. Bakı: Elm.
10. <http://www.stat.gov.az>
11. İmanov, Q. Həsənli, Y. (2001). Azərbaycanın sosial-iqtisadi inkişafının modelləri. Makroiqtisadi təhlil. Bakı: Elm.
12. Sadik-Zada, E. R., Loewenstein, W., & Hasanli, Y. (2019). Commodity revenues, agricultural sector and the magnitude of deindustrialization: A novel multisector perspective. *Economies*, 7(4), 113.

REGIONAL RƏQABƏTLİ İNSAN KAPİTALININ DEMOQRAFİK MƏSƏLƏLƏRİ

Süleymanova Təranə Əhməd qızı

Mingəçevir Dövlət Universiteti (MDU) müəllim, Azərbaycan

XÜLASƏ

1990-cı ildən Ermənistan Azərbaycan torpaqlarının 20 faizini işğal etdi və 1 milyondan çox insan qaçqın və məcburi köçkün vəziyyətinə düşdü.

2020-ci ilin sentyabr–noyabr aylarında 44 gün ərzində 30 il işğal altında olan torpaqlarımız hərbi yolla işğaldan azad edildi.

Qarabağa “Böyük Qayıdışın” əsasında sosial rifahın daha da yaxşılaşdırılması məqsədi ilə yüksək, dayanıqlı, inklüziv və özəl təşəbbüslərə əsaslanan sosial-iqtisadi artımın sürətlənməsi, işğaldan azad edilmiş torpaqlara əhalinin qayıdışının təmin edilməsi məqsədi ilə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2021-ci il 2 fevral tarixli Sərəncamı ilə “Azərbaycan 2030: Sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər” təsdiq edildi.

Gələcək dövrlərdə dünyada artan rəqabətə davam gətirmək üçün hər bir ölkənin prioriteti yüksək rəqabətli insan kapitalını formalaşdırmaqdır. Bunun üçün müasir təhsil, innovasiyaları təşviq edən münbit şərait və insanların sağlamlığı əsas rol oynayır. Bu prioritetin də uğurla reallaşdırılması üçün birincisi XXI əsrin tələblərinə uyğun təhsilə, ikincisi yaradıcı və innovativ cəmiyyətə üçüncüsü isə vətəndaşların sağlam həyat tərzinə nail olunmalıdır.

Açar sözlər: demoqrafiya, insan kapitalı, sosial-iqtisadi inkişaf, innovativ cəmiyyət, təhsil

İnsan kapitalı dedikdə, insanın özünü cəmiyyətə tam realizə etmək üçün cəmiyyətin imkanlarından istifadə edərək özünün biliyindən, bacarığından, intellektindən, peşəkarlığından, sağlamlığından, əməyindən, keyfiyyətli həyat şəraitindən tam istifadə etməsidir.

1990-cı ildə BMT-nin ekspertləri tərəfindən işlənmiş, “İnsan inkişafı” konsepsiyasında əhalinin rifahı ön plana çəkilir. Ölkəmizdə də həyata keçirilən sosial-iqtisadi siyasətin əsas vəzifələrdən biri kimi iqtisadi inkişafın nəticələrinin sosial inkişafa yönəldilməsi durur. Belə ki, XX əsrin sonlarından insan inkişafı metodologiyası “insanlar iqtisadiyyatın inkişafına yox, iqtisadiyyat insanların inkişafına xidmət etməlidir” kimi prinsipini irəli sürdü. Yəni, sosial-iqtisadi inkişafa nail olmaq üçün azad, müəyyən intellektual səviyyəyə malik sağlam düşüncəli insanlar yetişdirmək lazımdır. Belə ki, sosial-iqtisadi inkişafı təmin etmək üçün əhalinin rifah halının yüksəldilməsi hər bir dövlətin əsas məqsədi olmalıdır. Yəni, insanın inkişafı sosial-iqtisadi inkişafı qarşılıqlı əlaqədədir və bir-birini tamamlayır. İnsanın inkişafının demoqrafik məsələləri doğumu, əhalinin sağlamlığını, uzunömürlüliyü, əhalinin yaşlaşmasını, reproduktiv sağlamlığı və digər əlaqəli məsələləri özündə birləşdirir. [2], [5]

Azərbaycan Respublikasının müasir demoqrafik tarixini 1990-2002-ci illərə və 2003-cü ildən sonrakı dövrlərə ayırmaq olar. 1990-cı ildən Sovetlər İttifaqının dağılması və Azərbaycan Respublikasının bazar iqtisadiyyatına keçidi ilə əlaqədar olaraq bir sıra iqtisadi və sosial problemlərin qarşıya çıxması ilə yanaşı, Ermənistan tərəfindən Azərbaycan torpaqlarının 20 faizinin işğalı nəticəsində 1 milyondan çox qaçqın və məcburi köçkün vəziyyətinə düşmüş insanların sosial problemləri müstəqilliyə yeni qədəm qoymuş Azərbaycan dövlətinə yeni problemlər açdı. Əhalinin həyat səviyyəsi kəskin surətdə aşağı düşdü. Ölkədəki böhranlı vəziyyət 90-cı illərə təsadüf edirdi.

Ümummilli lider Heydər Əliyevin 1993-cü ildə hakimiyyətə gəlişi ilə dövlət müstəqilliyi möhkəmləndirildi, ölkənin sosial-iqtisadi, ictimai, siyasi, elmi, mədəni həyatında, beynəlxalq əlaqələrdə elmi əsaslara, beynəlxalq norma və prinsiplərə uyğun müstəqil dövlət quruculuğu prosesi başlandı. Bu dövr Azərbaycan üçün yaxşıya doğru dönüş nöqtəsi oldu. Azərbaycanı böhran vəziyyətindən xilas edən dahi rəhbər Heydər Əliyev ölkənin sosial-iqtisadi inkişafı üçün də tədbirlər görməyə başladı. Bu özünün konkret nəticələrini 1990-2002-ci illərdə göstərməyə başladı. 2003-cü ildən başlayaraq Respublikada

həyata keçirilən sosial-iqtisadi islahatlar, makroiqtisadi sabitlik, əhalinin sosial müdafiə sisteminin gücləndirilməsi, yoxsulluğun azaldılması və əhalinin həyat səviyyəsinin yüksəlməsi demoqrafik inkişafa müsbət təsirini göstərdi. [5]

1999-cu ildə ölkədə demoqrafik vəziyyəti yaxşılaşdırmaq, demoqrafik proseslərin ölkənin sosial-iqtisadi strategiyasına uyğun inkişafına nail olmaq məqsədi ilə “Azərbaycan Respublikasının Demoqrafik İnkişaf Konsepsiyası” qəbul edilmiş və bunun əsasında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 11 noyabr 2004-cü il tarixli Sərəncamı ilə “Demoqrafiya və əhali sakinliyinin inkişafı sahəsində Dövlət Proqramı” təsdiq edilmişdir. 2004-cü ilin əvvəllərində qəbul edilmiş birinci proqram demək olar ki, Azərbaycan regionlarında dönüş yaratdı. Dünya İqtisadi Forumunun illik "İnklüziv inkişaf indeksi - 2018" hesabatında inkişaf etməkdə olan ölkələr sırasında Azərbaycan Respublikası 3-cü yeri tutub. [5]

Hazırda əsas ümummilli liderimiz Heydər Əliyev tərəfindən qoyulan və ciddi elmi əsaslara söykənən sosial-iqtisadi siyasət strategiyası onun layiqli davamçısı, özü kimi inandığı siyasi varisi — Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyev tərəfindən uğurla davam etdirilir. Dövlətimiz bütün sahələrdə uğurlu inkişaf yolunda addımlayır.

2020-ci il 27 sentyabr – 10 noyabr tarixlərində 44 gün ərzində erməni vandalları tərəfindən 30 il işğal altında olan torpaqlarımız Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Ali Baş Komandan İlham Əliyevin başçılığı ilə Müzəffər Ordumuzun sayəsində hərbi yolla işğaldan azad edildi. Dağlıq Qarabağda qazanılmış böyük Zəfər Azərbaycanın bütövlüyü uğrunda aparılan müharibənin parlaq hərbi-siyasi yekunu, möhtəşəm nəticəsidir.

Bildiyimiz kimi işğal zamanı erməni vandalları vəhşiliklər törədərək ərazilərimizdəki bütün infrastrukturunu, evləri, uşaq bağçalarını, məktəbləri, xəstəxanaları, əkin sahələrini yerlə yeksan etmişlər. 2021-ci il 4 yanvar tarixində Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı ilə “Qarabağ Dirçəliş Fondu” yaradılmışdır. Həmvətənlərimiz həmin fonda müəyyən məbləğdə ianələr etməklə güc-birlik nümayiş etdirirlər. [4]

Azərbaycan ölkəsi əhalisinin rifah halının daha da yaxşılaşdırılması üçün əsas diqqətini sosialyönümlü məsələlərin həllinə yönəlmişdir. Sosial rifahın daha da yaxşılaşdırılması məqsədi ilə yüksək, dayanıqlı, inklüziv və özəl təşəbbüslərə əsaslanan sosial-iqtisadi artımın sürətlənməsi, işğaldan azad edilmiş torpaqlara əhalinin qayıdışının təmin edilməsi Azərbaycanın yeni inkişaf magistralının əsas ideyasını təşkil edir. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2021-ci il 2 fevral tarixli Sərəncamı ilə “Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər” təsdiq edilmişdir. Ölkəmizdə davamlı olaraq sürətli inkişafı təmin etmək üçün cəmiyyət, biznes və dövlət üçbucağını möhkəmləndirməkdədir. Bazar iqtisadiyyatında dövlətin rolunun islahatlar vasitəsi ilə effektiv və səmərəli şəkildə idarə olunması, özəl mülkiyyət institutlarının gücləndirilməsi, biznesə dost dövlət idarəetməsi və xarici bazarlara yerli məhsulların ixracını artırmaq məqsədi ilə ticarət rejimlərinin daha da liberallaşdırılması iqtisadi yüksəlişin əsas rolu olacaq. Bu məqsədə nail olmaq üçün dayanıqlı makroiqtisadi sabitliyə xidmət edən səmərəli makroiqtisadi siyasət çərçivəsinin formalaşmasını, iqtisadi inkişafın orta və uzunmüddətli “hərəkətverici qüvvələri”nin möhkəmləndirilməsini – insan kapitalının müasirləşməsini, rəqəmsal iqtisadiyyatın genişləndirilməsini və iqtisadi suverenliyin tam bərpa edilməsini tələb edir. İqtisadi artımı yüksəltmək üçün gəlirli iş yerləri yaratmaqla həyat səviyyəsini yüksəltməyə nail olmaq olar. Davamlı və yüksək iqtisadi inkişafı hər bir vətəndaş öz həyatında hiss etməlidir. Bu prioritet vətəndaşların sosial vəziyyətindən, ərazicə yerləşməsindən asılı olmayaraq üç məqsədlə, birincisi, iqtisadi inkişafdan hər bir vətəndaşın bəhrələnməsi, ikincisi, yüksək və ədalətli sosial təminat, inklüziv cəmiyyət, üçüncüsü isə paytaxt və regionların tarazlı inkişafı əsasında uğurla həyata keçirilə bilər. [1]

İqtisadiyyat inkişaf etdikcə, əmək haqqının artımı əmək məhsuldarlığının artımı ilə uzlaşdırılmalıdır. Muzdla işləyənlərin sayında işəgötürənlərin payı çoxluq təşkil etməlidir. Gəlirlərin ədalətli bölgüsü aparılmalı aşağıgəlirli əhalinin sosial-iqtisadi sosial vəziyyəti yaxşılaşdırılmalıdır. Qeyri-formal məşğulluğun qarşısının alınması üçün kompleks tədbirlər həyata keçirilməlidir.

Dünyada artan rəqabətə davam gətirmək üçün hər bir ölkənin prioriteti yüksək rəqabətli insan kapitalını formalaşdırmaqdır. Bunun üçün də müasir təhsil, innovasiyaları təşviq edən münbit şərait və insanların sağlamlığı əsas rol oynayır. Bu prioritetin də uğurla reallaşdırılması üçün birincisi, XXI əsrin tələblərinə

uyğun təhsilə, ikincisi, yaradıcı və innovativ cəmiyyətə, üçüncüsü isə vətəndaşların sağlam həyat tərzinə nail olunmalıdır. [1]

Məktəbəqədər təhsilin əhatə dairəsi genişlənməli və mərhələli şəkildə müvafiq yaşda olan bütün uşaqları əhatə etməlidir və beləliklə “Ömürboyu təhsil”ə xüsusi diqqət yetirilməlidir. Təhsil sahəsində ümumi modernləşmə davam etdirilməli, integrativ tədris təcrübəsi inkişaf etdirilməlidir. Gənc nəsli məktəb yaşından rəqəmsal texnologiyaları yiyələndirmək lazımdır. Onları yeni bacarıqlara, ixtisaslara və peşələrə hazırlamaq lazımdır. Kadr hazırlığı əmək bazarının tələblərinə uyğunlaşmalıdır, peşə hazırlığı sisteminin inkişaf etdirilməsi tədbirləri çərçivəsində beynəlxalq sertifikatlara uyğun mütəxəssislər hazırlanmalıdır. Güclü təhsil sayəsində yüksək peşə bacarıqlarına malik insan kapitalı formalaşdırmaq üçün ali təhsil müəssisələrinin beynəlxalq səviyyədə keyfiyyət baxımından rəqabətədavamlığı təmin olunmalıdır.

Ölkəni rəqabətdə irəli aparmaq üçün cəmiyyətin yaradıcılığını və innovativliyini stimullaşdıran ekosistem qurulmalıdır. Yeni dövrdə qurulacaq ekosistem (müvafiq təşviqlər, inkubasiya və akselerasiya mərkəzləri, dövlət-özəl əməkdaşlığı əsasında maliyyələşmə modelləri, vençur və kraudfandinq institutları və s.) iqtisadiyyatın texnoloji tutumluluğunun artırılmasına yönləndirilməlidir. Bu məqsədlə emal sənayesinin inkişafı dərinləşdirilməli, elmtutumlu və yüksək gəlirli orta və yüksək texnoloji sahələrin inkişafı təmin edilməlidir. Elmi tədqiqatların təşviqi üçün rəqabətli maliyyələşdirmə mexanizmləri formalaşdırılmalıdır.

İnsanların uzunömürlülüyü və sağlam həyat təzi təmin olunmalıdır. Bu da ölkədə səhiyyə sisteminin keyfiyyətindən birbaşa asılıdır. Müasir innovasiyaların səhiyyəyə tətbiqi sahəsində yüksək nəticələr əldə edilməklə, keyfiyyətli səhiyyə xidmətlərinin milli gəlirin yaranmasında payı artırılmalıdır.

İşğaldan azad edilmiş ərazilərə qayıdan insanların təhlükəsiz həyat təzi təmin edilməli, bu region ölkənin ən sivil guşələrindən birinə çevrilməlidir. Bunun üçün bütün sahələrdə quruculuğa nail olmaq lazımdır. Bu stimullar əsasında və dövlət-özəl tərəfdaşlığının inkişafı çərçivəsində həyata keçirilməlidir. Yalnız belə olan şəraitdə işğaldan azad olunan ərazilərin Azərbaycanın böyük gələcəyinə tam inteqrasiyasını təmin etmək olar. Bu prioritetin uğurla reallaşdırılması üçün birinci dayanıqlı məskunlaşma, ikincisi isə iqtisadi fəaliyyətə reinteqrasiya məqsədinə nail olmaq lazımdır. [1], [4]

İstinadlar

1. “Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2021-ci il 2 fevral tarixli Sərəncamı
2. Tofiq Əvəz oğlu Quliyev. 2013. İnsan resurslarının idarə edilməsi (insan naminə)
3. <http://www.e-qanun.az/>
4. <https://president.az/>
5. <http://scfwca.gov.az>

**QARABAĞ İQTİSADİYYATININ SƏCİYYƏVİ CƏHƏTLƏRİ VƏ İŞĞALDAN AZAD
OLDUQDAN SONRAKI DÖVRDƏ İNKİŞAF PERSPEKTİVLƏRİ**

i.e.d, prof. Ümüdvar ƏLİYEV

Respublikanın əməkdar muəllimi, UNEC

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti, Bakı, Azərbaycan

XÜLASƏ

Məqalədə Qarabağ regionuna daxil olan rayonlarının bir qisminin iqtisadi potensialı haqqında qısa, icmal məlumat verməkdə məqsəd regionun işğaldan azad olunması ilə bu resursların milli iqtisadi inkişafımızda oynaya biləcək rolu haqqında təsəvvür yaratmaqdan ibarətdir. Təbii ki, işğaldan azad olunmuş rayonların iqtisadiyyatının bərpası külli miqdarda vəsait tələb edən uzunmüddətli prosesdir. İlk mərhələ üçün sosial-iqtisadi ifrastrukturun formalaşdırılması və Böyük qayıdış təmin edilməlidir. Hətta bu ilkin addımın atılması böyük vəsait sərfi hesabına əraziləri minalardan təmizləmədən, əhalinin təhlükəsizliyinə tam təminat yaratmadan mümkün deyil. Yəni Qarabağ regionunun təbii- iqtisadi resurslarının iqtisadi inkişafımıza cəlb edilməsi regionun iqtisadiyyatının bərpasına cəlb oluna biləcək resurslardan əhəmiyyətli dərəcədə asılıdır. Biz milli yığımıımızın bir hissəsini səmərəli şəkildə Qarabağ iqtisadiyyatının bərpasına yönəltməklə işğaldan azad olan ərazilərdə iqtisadiyyatı dirçəldərək bütövlükdə milli iqtisadi inkişafımıza nail ola bilərik.

Açar sözlər: Böyük qayıdış, Qarabağ iqtisadiyyatının bərpası, təbii-iqtisadi resurslar, milli iqtisadi inkişaf, milli iqtisadiyyata inteqrasiya

Qarabağ Azərbaycanın çox zəngin regionlarından biridir. Otuz il işğal altında saxlanılan bu regionun bütün sərvətləri ermənilər tərəfindən vəhşicəcinə talan edilib. Talançılıq ekoloji fəlakət səviyyəsində regionun iqtisadiyyatına sarsıdıcı zərbə vurub. İşğal olduğu müddətdən Azərbaycanın iqtisadi-təsərrüfat dövrüyyəsindən çıxarılmış və bir qrup kriminal erməni oliqarxların varlanmasının əsas mənbəyinə çevrilmişdir. Regionun təsərrüfat xüsusiyyətləri nəzərə alınmadan təbii sərvətlərdən barbarcasına istifadə olunmuşdur. İşğaldan azad olunmuş Qarabağın iqtisadi potensialının iqtisadi dövriyyəyə cəlb olunması hər şeydən əvvəl bir sıra ciddi problemlərin həllini tələb edir. Uzun müddət işğal altında qalmış ərazilərin zərərli tullantılardan təmizlənməsi, insanların təhlükəsiz təsərrüfat fəaliyyəti ilə məşğul olması üçün əlverişli şəraitin yaradılması, iqtisadi fəaliyyəti canlandıraraq milli iqtisadiyyata inteqrasiyasını sürətləndirən infrastrukturun formalaşdırılması zəruridir.

Bütün bu deyilənlər göstərir ki, Qarabağın işğaldan azad edilməsi nəticəsində ölkəmizin sosial-iqtisadi həyatında yeni reallıq yarandı. Bu reallıq 30 il ərzində işğal altında kifayət dərəcədə təbii zənginliyə malik regionun makroiqtisadi səviyyədə ölkə iqtisadiyyatına inteqrasiyasını şərtləndirməklə bərabər dünya iqtisadiyyatına, o cümlədən də Azərbaycan iqtisadiyyatına çox ciddi ziyan vurmuş Covid 19 pandemiyası (Azərbaycanın 2020-ci ildə ÜDM-i 72,4 milyard manat (42,6 mlrd dollar) olmuşdur, pandemiya şəraitində əvvəlki ilin eyni dövrü ilə müqayisədə ümumi daxili məhsul 4,3 faiz azalmışdı) yeni trendlərin müəyyənləşdirilməsini əks etdirir. Bu trendlər Azərbaycan 2030: "Sosial iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər" dövlət proqramında öz əksini tapdı. Təbii ki, dövlət hər iki problemin həli üçün məqsədli dövlət proqramları hazırladı. Bu dövlət proqramları ölkənin iqtisadi imkanlarına uyğun olaraq strateji cəhətdən əhəmiyyətliliyindən asılı olaraq bu problemlərin mərhələli həllini özündə əks etdirir. Azərbaycan dövləti üçün, hər bir azərbaycanlı üçün şərəf işi olan Qarabağ iqtisadiyyatının bərpası, sosial-iqtisadi ifrastrukturun formalaşdırılması, əhalinin məskunlaşdırılması çox böyük maliyyə vəsaiti tələb edir. Doğrudur Qarabağda sosial infrastruktur layihələrinin maliyyələşdirilməsi üçün 2021-ci ilin dövlət büdcəsindən ilkin olaraq 2mld. manat vəsaitin ayrılması nəzərdə tutulmuşdur. lakin bu vəsait bütövlükdə Qarabağın bərpası üçün zəruri olan vəsaitin cüzi bir hissəsi ola bilər. Dünyada Azərbaycanın etibarlı bir tərəfdaş olması imkan verir ki, Qarabağ iqtisadiyyatının bərpasında, zəruri sosial-iqtisadi infrastrukturun formalaşmasında dost dövlətlərin, və beynəlxalq maliyyə qurumlarının vəsaitlərindən güzəştli şərtlərlə yararlanmaq mümkün olsun.

İşğaldan əvvəl bu regiona daxil olan rayonlar Azərbaycan Respublikasının sosial-iqtisadi inkişafında kifayət dərəcədə əhəmiyyətli rol oynamışlar. Regionda iqtisadiyyatın aqrar sektoru üstünlük təşkil etsə də emal sənayesi, tikinti materialları istehsalı, dağ-mədən sənayesi, meşəçilik və digər sahələr də inkişaf etdirilmişdir. Ağdam rayonu Qarabağ bölgəsinin iqtisadi və sosial cəhətdən inkişaf etmiş rayonlarından olmuşdur. Belə ki, Ağdamda kənd təsərrüfatı ilə yanaşı ağır, yeyinti və yüngül sənaye inkişaf etmişdir. Ağdamda dəzgah avadanlıqları, aerkosmik və rabitə cihazları və s. istehsal olunurdu. Ağdam rayonunda traktor və avtomobil təmiri, asfalt, konserv, yağ – pendir, barama toxumu, pambıq, şərab və mexanikləşdirilmiş çörək zavodları, xalça fabriki, taxıl məhsulları emalı ilə bağlı müəssisələr var idi. Kənd təsərrüfatının istiqaməti isə əsasən taxılçılıq, tərəvəzçilik, pambıqçılıq, üzümçülük, meyvəçilik və heyvandarlıqdır. Rayonda iki dəmir yolu vağzal və aeroport, avtomobillərə texniki xidmət stansiyaları, məişət-xidməti kombinatı, kənd təsərrüfatının mexanikləşdirilməsi və elektrikləşdirilməsi müəssisəsi mövcud idi. Xüsusən də ümummilli lider Heydər Əliyev Azərbaycana rəhbərlik etdiyi ötən əsrin 70-ci illərində Ağdam rayonunda böyük sənaye potensialı yaradılmışdır. Rayonda 27 sənaye müəssisəsi fəaliyyət göstərmişdir. Ağdam Dəzgahqayırma zavodunda 950 nəfər çalışmış və bu zavodun məhsulları keçmiş SSRİ-nin 125 şəhərinə göndərilirdi. Rayondakı Taxıl Məhsulları Kombinatı ildə 80 min ton məhsul istehsal edirdi.

Kəlbəcər respublikada sahəsinə görə 1-ci rayondur. Kəlbəcərə dünya şöhrəti qazandırmış Yuxarı İstisu, Aşağı İstisu, Keşdək, Qarasu, Mozçay, Bağıracaq, Qotursu kimi böyük müalicə-balneoloji təsirə malik mineral su yataqları (ümumi istismar ehtiyatları 3093 m³/gün) var. Kəlbəcər rayonu özünün zəngin filiz və qeyri-filiz faydalı qazıntıları ilə seçilir. Azərbaycan geoloqlarının səyi nəticəsində burada bir sıra qızıl (Söyüdlü, Ağduzdağ, Zərqulu, Ağzıbir, Qızlıtən, Qazıxanlı, Qalaboynu, Tutxum) yataqları aşkar edilmişdir. Bu yataqlardan Söyüdlü və Ağduzdağ yataqları xüsusilə sənaye əhəmiyyətinə görə qeyd edilir. Rayonun qızıl ehtiyatları 120 ton ətrafında qiymətləndirilir. Digər filiz yataqlarında xromit, volfram, mis, molibden, qurğuşun, sink, civə, sürmə, mərgümmüş ehtimal edilir. Rayonda tikinti materialları üçün xammal: mişar daşı, gil, qum-çınqıl, tikinti daşları, üzlük daşları var.

Laçın Rayonunda ümumi ehtiyatları 1124 ton olan 3 civə (Narzanlı, Çilgəzçay, Sarıbulaq), ehtiyatları 4457 min ton olan və əhəng istehsalına yararlı Laçın əhəngdaşı, ehtiyatları 2533 min m³ olan və istismara cəlb edilən üzlük daşı istehsalına yararlı Qoçaz mərmərlənmiş əhəngdaşı, ümumi ehtiyatları 5125 min m³ olan və mişar daşı istehsalına yararlı 2 tuf (Ağoğlan, Əhmədli), ehtiyatları 998 min m³ olan və kərpic-kirəmid istehsalına yararlı Novruzlu gil, ehtiyatları 2144 min m³ olan Quşçu pemza, ehtiyatları 15794 min m³ olan Yuxarı Həkəriçay qum-çınqıl qarışığı, ehtiyatları 10 ton əqiq və 0,9 ton jad olan 2 əlvan bəzək daşı, ümumi ehtiyatları 10449 min ton olan 3 vulkan külü, istismar ehtiyatları 430 min m³/gün olan Minkənd mineral su yataqları vardır.

Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyinin məlumatına əsasən, Şuşa rayonunun ərazisində təsdiq edilmiş ehtiyatları 1.140 min kubmetr olan və işğala qədər istismara cəlb edilən Şuşa üzlük daşı yatağı, ehtiyatları 397 min kubmetr olan Şuşa kərpic gili yatağı yerləşir.

Ötən əsrin 70-ci illərindən Şuşanın kurort mərkəzinə çevrilməsi üçün genişmiqyaslı tədbirlər görülmüş, burada sağlamlıq müəssisələri, istirahət evləri, turist bazaları inşa edilmişdir. 1969-cu ildə "Narzan" tipli karbohidratlı Şırlan mineral suyu 30 km məsafədən dağ yolları ilə Şuşa şəhərinə gətirilmişdir.

Qubadlı rayon əhalisinin məşğul olduğu ənənəvi iqtisadi fəaliyyət sahələri əsasən kənd təsərrüfatı istiqamətli olmuşdur. Belə ki, rayon əhalisi işğaldan öncə taxılçılıq, heyvandarlıq, tütüncülük, baramaçılıq, üzümçülük və arıçılıqla məşğul olmuşdur. Rayon faydalı qazıntılar baxımından zəngindir. Rayonda mişar daşı (6247 min m³), gil (990 min m³), tikinti daşı, üzlük daşı və əlvan daş (1,1 min ton) yataqları mövcuddur.

Zəngilan rayonu Vejnəli yatağında 6,5 ton qızıl, 3 min ton mis, Daşbaşı-Əsgurum yatağında 129 milyon ton əhəngdaşı ehtiyatı, Zəngilan əhəngdaşı yatağında 6024 min ton Qırmadaş və əhəng istehsalına yararlı əhəngdaşı, Bartaz-1 və Bartaz-2 yataqlarında 28943 min m³ porfirit, həmçinin, rayonda gil ehtiyatlarından 1102 min m³ gil, kərpic-kirəmid istehsalına yararlı 17367 min m³. qum-çınqıl faydalı qazıntılar ilə zəngindir.

Cəbrayıl rayonunun iqtisadiyyatının əsasını kənd təsərrüfatı təşkil etməklə əhalinin məşğulluğunda xüsusi rol oynamışdır. Cəbrayıl rayonunda kənd təsərrüfatının başlıca sahələri taxılçılıq, tərəvəzçilik, üzümçülük, pambıqçılıq, meyvəçilik və heyvandarlıqdır.

Cəbrayıl rayonunda respublika və rayon əhəmiyyətli 120-dək tarixi memarlıq abidəsi, qiymətli ağac növlərindən ibarət meşələr, böyük ehtiyata malik yeraltı sərvətlər, qeyri-adi flora və faunası ilə seçilən Diridağın özünəməxsus təbiət guşələri, mineral maddələrlə zəngin su mənbələri vardır. Bundan əlavə rayonun simvolu hesab olunan Araz çayı üzərində XI-XIII əsrlərdə inşa edilən dünya əhəmiyyətli Xudafərin körpü abidəsi, habelə Dağ Tumas kəndindəki XIII-XIV əsrlərə aid türbə, Cəbrayıl şəhərinin yaxınlığında orta əsrlərə aid qəbiristanlıq və digər abidələr daima yerli və xarici turistlərin diqqət mərkəzində olmuşdur.

Füzuli rayonun iqtisadiyyatının əsasını kənd təsərrüfatı təşkil edib. Bu da məhsuldarlıq baxımından kənd təsərrüfatına yararlı boz, şabalıdı, boz –qəhvəyi torpaq sahələrinin olması ilə izah edilir. İşğala qədər rayonda taxılçılıq, heyvandarlıq, üzümçülük, qoyunçuluq, quşçuluq, baramaçılıq geniş inkişaf edib. Erməni işğalına qədər rayonda pambıqtəmizləmə, yağ-pendir və dəmir-beton məmulatı zavodları, toxuculuq fabriki, daş karxanası, üzüm emalı müəssisələri fəaliyyət göstərirdi.

Xocavənd rayonu da əsasən kənd təsərrüfatı rayonudur. İqtisadiyyatında üzümçülük, taxılçılıq və heyvandarlıq mühüm yer tuturdu. Özünəməxsus təbii sərvətləri, təbiət abidələri olan qədim yaşayış məskənlərindən sayılan Xocavənd rayonunda ehtiyatları 2034 min m³ olan və üzlük daşı istehsalına yararlı Ediş qabbro; ehtiyatları 989 min ton olan, əhəng istehsalına yararlı Xocavənd əhəngdaşı; proqnoz ehtiyatları 90,33 min m³/gün olan yeraltı şirin su yataqları var.

Hadrut qəsəbəsində “Qələbə” turizminin inkişaf etdirilməsi məqsədilə qəsəbə ərazisində tikinti-quraşdırma işlərinin aparılması zəruridir. Dövlət investisiya xərcləri hesabına həyata keçiriləcək infrastruktur layihələri qəsəbənin ümumi görünüşünü dəyişəcək, qələbə abu-havası yaradacaqdır. Habelə, qəsəbə mərkəzində “Qələbə heykəlinin” ucaldılması və “Qələbə parkının” salınması yerli əhali və turizm səfərində olan şəxslərin Hadrutla bağlı düşüncələrinə müsbət təsir göstərəcəkdir. Bundan əlavə, özəl sektor nümayəndələri tərəfindən “Hadrut” və “Qələbə” adı ilə otellərin açılması turistlər üçün cəlbediciliyi artıracacaqdır.

Qarabağ regionunun iqtisadiyyatı haqqında verilən icmal məlumatdan da görünür ki, bütün digər amillərlə yanaşı regiondaxili muasir yolların çəkilişi, bir neçə hava limanının tikintisinin nəzərdə tutulması, beynəlxalq nəqliyyat qovşağının yaradılması işğaldan azad olunmuş Qarabağın iqtisadiyyatının bərpasında əvəzsiz rol oynayacaq. Beynəlxalq nəqliyyat qovşağının yaradılması region dövlətləri üçün də iqtisadi cəhətdən kifayət dərəcədə əhəmiyyətlidir.

Konfliktin həll olunması regionda yeni tranzit layihələrinin reallığa çevrilməsinə şərait yarada bilər. Bunlardan Zəngəzur dəhlizi (Kars- Naxçıvan-Meğri-Bakı) xüsusilə əhəmiyyətlidir. Bu layihənin region üçün əhəmiyyəti böyükdür. Hesablamalara görə Kars-Naxçıvan-Meğri-Bakı (KNMB) dəmiryol layihəsi təxminən 434 milyon ABŞ dolları xərc tələb edir. Bu isə digər alternativ dəmir yol layihələrinə nisbətən ucuzdur. Xarici ekspertlərin hesablamasına görə Ermənistan-İran dəmir yol layihəsinin tikintisi 2-3 mlrd. ABŞ dolları vəsait tələb edir. KNMB Cənubi Qafqazda digər beynəlxalq əhəmiyyətə malik tranzit xəttlərinə alternativ ola bilər.

KNMB dəmir yol layihəsi illik 10 milyon ton yük daşımaqla fəaliyyətinin 13-cü ilində mənfəət gətirə bilər. KGNMB Türkiyə-Naxçıvan-Azərbaycan arasında böyük sosial-iqtisadi və mədəni əhəmiyyət kəsb edən birbaşa əlaqə yaranır. Bu dəhliz bütün türk dünyasını birləşdirəcək. Bu layihə sosial əhəmiyyəti qədər, iqtisadi əhəmiyyətə də malikdir, təyyarə vasitəsilə Naxçıvana və Naxçıvandan yük və sərnişin daşımının büdcədə yaratdığı əlavə yükün həcmi azala bilər. Digər tərəfdən dəmir yol daşımaçılığı digər nəqliyyat vasitələrinə nisbətən həm ucuz, həm daha təhlükəsiz və eyni zamanda daha böyük həcm tutumuna malik olduğu üçün Naxçıvanla digər regionlarımız arasında qarşılıqlı ticarətin artmasının da təminatçısı olacaq. Zəngəzur dəhlizinin Türkiyə üçün əhəmiyyəti digər bölgələrinə nisbətən az inkişaf etmiş Türkiyənin şimal və şərq bölgələrində ən çox hiss olunacaq. Belə ki, həmin regionların Azərbaycan və Ermənistanla qarşılıqlı ticarətinin həcmi artacaq, digər tərəfdən şimal və şərq bölgələr bu dəmir yolu vasitəsilə daha qısa yoldan Xəzər dənizinə çıxış imkanı qazanacaq və həmin xətt ilə Orta Asiya ölkələrinə məhsul ixrac edə biləcəklər.

Çin dünyanın ən böyük istehlakçısı və istehsalçısıdır. KNMB dəmir yol xətti Bir Kəmərlər Bir yol layihəsi çərçivəsində Çindən Avropaya Cənubi Qafqazdan ikinci alternativ xəttidir.

Region ölkələri Zəngəzur dəhlizi ilə İranın Bəndər-Abbas yük limanı vasitəsilə İran körfəzi və Oman

körfəzinə və Hind okeanına çıxış, Orta Dəhlizə (Middle Corridor) , İstanbul-İslamabad qatar xəttinə qoşulma imkanı qazana bilər.

Qarabağ regionunda iqtisadiyyatın bərpası Azərbaycan iqtisadiyyatının diversifikasiyasını daha da dərinləşdirəcək, iqtisadi inkişafın yeni-yeni mənbələrinin aşkarlanmasına imkan verəcək. ÜDM-in, idxalın və ixracın strukturu təkmilləşəcək. Qeyri-neft sektorunun ÜDM-də payı artacaq, perspektivdə ÜDM və ixracatda neft və neft məhsullarının xüsusi çəkisi azalacaq. Makroiqtisadi səviyyədə Azərbaycan iqtisadiyyatı milli maraqlara uyğun gələn kompleks təsərrüfat sisteminə çevriləcək.

İstinadlar

1. Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər
2. Azərbaycan Respublikası Prezidenti İlham Əliyevin Azərbaycan Televiziyasına müsahibəsi (20 aprel 2021)
3. Azərbaycan Respublikası Statistika Komitəsinin regionlar üzrə məlumatları
4. Azərbaycan Respublikasının Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyinin statistik məlumatları
5. <https://www.virtualkarabakh.az/en/en/posts/2/karabakh-azerbaijan.html>

İŞGALDAN AZAD EDİLMİŞ QARABAĞ REGIONUNUN EKOLOJİ VƏZİYYƏTİ VƏ ONUN BƏRPASININ ƏSAS İSTİQAMƏTLƏRİ

Qurbanov Sadiq

UNEC –in “İqtisadiyyatın tənzimlənməsi”

kafedrasının dosenti, Milli Məclisin deputatı,

Təbii ehtiyatlar, energetika və ekologiya

komitəsinin sədri

XÜLASƏ

Məqalədə son əsrdə Ermənistanın Azərbaycanın dövlətçiliyinə, xalqına qarşı erməni qəsbkarları tərəfindən törədilən beynəlxalq cinayətlər bütün dünyaya məlumdur. Bu ağır cinayətlər içərisində ekoloji sahədəki cinayətkarlıq xüsusi qeyd olunur. Daha sonra qeyd olunur ki, 27 sentyabr 2020-ci il tarixində başlayan və 44 gün davam edən Vətən müharibəsində torpaqlarımızın düşmən işğalından azad olunmuşdur. İşğaldan azad olunmuş torpaqların bərpası və inkişafı strategiyası hazırlanarkən xüsusi vurğulanır ki, bu strategiya davamlı və dayanıqlı inkişaf strategiyasının, o cümlədən ekoloji davamlılıq prinsiplərinə əsaslanmalıdır. İşğaldan azad olunmuş Qarabağ regionunun müasir ekoloji vəziyyəti geniş təhlil olunur, onun torpaq, su, meşə resurslarının, təbii ehtiyatlarının bərpad, yararsız hala salındığı bütün ekoloji vəziyyət konkret materiallar əsasında geniş təhlil olunur, dəyərləndirilir. Bütün bu neqativ proseslərin aradan qaldırılması üçün yaxın gələcəkdə bu regionda görülməli işlər, reallaşdırılacaq layihələr şərh olunur.

Sonda belə qənaətə gəlinir ki, işğaldan azad olunmuş Qarabağ regionunun bərpası, ekoloji vəziyyətin yaxşılaşdırılması, inkişafı strategiyasının konseptual əsasları növbəti onillik üçün qəbul olunmuş Milli prioritetlərə əsaslanmalıdır.

Açar sözlər: Ekoloji vəziyyət, ekoloji davamlılıq, milli prioritetlər, reintegrasiya

Son yüz ildən artıqdır ki, Azərbaycan dövlətçiliyinə, xalqımıza qarşı ermənilər tərəfindən törədilən beynəlxalq cinayətlər hazırda bütün dünyaya məlumdur. Ermənistanın Azərbaycana qarşı işğalçılıq siyasəti nəticəsində 30 ilə yaxın Azərbaycan torpaqlarının 20 faizi, Dağlıq Qarabağ ərazisi və ətraf yeddi rayon Ermənistan silahlı qüvvələrinin işğalı altında saxlanmışdır. 27 sentyabr 2020-ci il tarixdə Azərbaycan ordusu Ermənistanın təxribatlarının qarşısını almaq məqsədi ilə əks-həmlə əməliyyatı həyata keçirərək torpaqlarımızı işğaldan azad etdi. 10 noyabr 2020-ci il tarixində Ermənistan silahlı qüvvələrinin birləşmələri Kəlbəcər, Laçın və Ağdam rayonlarının ərazilərini qeyd-şərtsiz tərk etməsi barədə Azərbaycan, Rusiya Prezidentləri və Ermənistanın Baş naziri arasında birgə Bəyanat imzalandı.

[1]

Ordumuzun şücaəti, Ali Baş Komandanın qətiyyəti, düşünülmüş hərbi strategiyası, xalqımızın birliyi və mətinliyi 44 günlük Vətən müharibəsi dövründə bu mənfur düşməyə öz layiqli cavabını verdi. Döyüş meydanında davamlı məğlubiyyətlərə məruz qalan düşmən insanlıq əleyhinə və müharibə cinayətləri törədərək, hətta döyüş bölgəsindən uzaqda olan ərazilərə raket zərbələri endirib, dinc sakinləri qətlə yetirib.

Ermənistanın Azərbaycanın işğal olunmuş ərazilərində törətdiyi ağır cinayətlərdən biri də ekoloji sahədə etdiyi cinayətlərdir. Ermənistanın uzun illər müddətində işğal altında saxladığı Azərbaycan ərazilərində təbiətə qarşı düşmən münasibəti və törətdiyi ekoloji terror nəticəsində regionun ətraf mühitinə ciddi təhlükə yaranmışdır. Azərbaycan Respublikasının Dağlıq Qarabağ və onun ətrafındakı rayonların uzun müddət işğal altında saxlanması nəticəsində həmin ərazilərdə bioloji müxtəlifliyə, o cümlədən flora və fauna növlərinə, xüsusi mühafizə olunan təbiət ərazilərinə ciddi zərər vurulmuş, ərazilərin yandırılması, su resurslarının çirkləndirilməsi, qiymətli ağac növləri ilə zəngin meşələr, eləcə də təbiət abidələri, ümumilikdə yeraltı və yerüstü təbii sərvətlərin məqsədli şəkildə talan edilməsi nəticəsində ekoloji tarazlıq pozulmuş və Azərbaycanın ekologiyasına ciddi ziyan dəymişdir.

İşğaldan azad olunmuş Qarabağ regionunun bərpası və inkişafı strategiyası bu problemin həlli ilə bağlı söylədikləri çox saylı çıxışlarından və göstərişlərindən belə bir nəticə çıxır ki, bu problem hər eydən əvvəl regionunun davamlı və dayanıqlı inkişaf modelinin prinsiplərinə əsaslanmalıdır. Bu isə öz növbəsində regionun iqtisadi, sosial, demokrafik, humanitar inkişafı ilə yanaşı həlledici dərəcədə ekoloji problemlərin, o cümlədən ətraf mühitin mühafizəsi, torpaq, su və digər təbii resurslardan optimal və səmərəli istifadəsinə əsaslanmalıdır. Dünya təcrübəsində davamlı inkişaf baxımından bərpa və inkişaf strategiyası işlənilib hazırlanarkən iqtisadi davamlılıq, sosial davamlılıq problemlərinin optimal həlli ilə yanaşı ekoloji davamlılıq problemlərinin səmərəli həllinə müstəsna əhəmiyyət verilir. Belə ki, bu ərazidə iqtisadi-sosial inkişafı ilə bağlı reallaşdırılan hər bir layihə, proqram hökmən ekoloji təhlükəsizlik baxımından ekspertiza olunmalıdır.

Ümumən, ekoloji davamlılıq dedikdə isə hər şeydən əvvəl ətraf mühitin qorunması, biomüxtəlifliyin mühafizəsinin təmin edilməsini nəzərdə tutur. Əlbəttə, bu zaman müasir dünyada qlobal iqlim dəyişikliklərinin bütünlükdə iqtisadi-sosial proseslərə təsiri də nəzərdən qaçırılmamalıdır. Müasir dövrdə ekoloji davamlılıq probleminin əməli əhəmiyyətinin artması bir də onunla şərtlənir ki, elmin, texnikanın, texnoloji proseslərin inkişafı nəticəsində daha çox təbii resurslar, torpaqlar, su, meşə ehtiyatları dövrüyyəyə cəlb olunur. Bu da bir tərəfdən təbii ehtiyatların tükənməsinə, ətraf mühitin çirklənməsinə, flora, faunanın pozulmasına səbəb olub. Buna görə də istər ölkə üzrə, istərsə də hər hansı bir regionda iqtisadi-sosial inkişafın həcmi, miqyası planlaşdırılarkən investisiya qoyularkən elə etmək lazımdır ki, onlar ekoloji sistemin imkanlarını üstələməsin. Əks təqdirdə bu müəyyən bir dövrdən sonra cəmiyyətin təbii resurs imkanlarını azaldar, ətraf mühiti çirkləndirər, son nəticədə insanların sağlam yaşayış imkanlarını məhdudlaşdırar. Bu da BMT-nin sənədlərində qeyd olunduğu kimi, müəyyən bir inkişaf mərhələsindən sonra “Ölkənin gələcəyi olmayan inkişaf”, “Qeyri-bərabər inkişaf” mərhələsinə gətirib çıxara bilər. Qeyd olunanları nəzərə alaraq bu fundamental yanaşmalar işğaldan azad olunmuş ərazilərin bərpası, dirçəlişi və inkişafı strategiyası hazırlanarkən nəzərə alınmalıdır. Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanın işğaldan azad olunmuş ərazilərində 43 min hektar sahəsi olan xüsusi mühafizə olunan təbiət ərazilərində “Azərbaycan Respublikasının Qırmızı Kitabı”na daxil edilmiş 24 fauna və 70-dən çox flora növü qorunurdu ki, bunların da əksəriyyəti artıq məhv edilmişdir. Təbiət abidəsi statusuna malik 152 sayda ağac, 8 xüsusi qiymətli meşə, 6 ədəd geoloji-paleontoloji obyekt, yaşı 120 ildən 2000 ilədək olan pasportlaşdırılmış 145 Şərqi çınarı və digər təbiət sərvətləri uzun illər ağır və misli görünməmiş talanla üz-üzə qalmışdır.

Azərbaycanın işğaldan azad olunmuş ərazilərində ekoloji əhəmiyyətə malik 7 reliktlə göl və 10 su anbarı işğalçı Ermənistan tərəfindən ciddi antropogen təsirə məruz qalmışdır. Azərbaycan ərazisindən axan çayların çoxu Ermənistandan və Qarabağın ərazisindən qaynaqlanır. İşğal olmuş ərazilərdə axan və yerləşən su mənbələrinin uzun illər boyu çirkləndirilməsi qiymətli balıq növlərinin yox olmasına və balıq ehtiyatlarının tükənməsinə səbəb olmuşdur.

Ümumi həcmi 631 milyon m³ olan 10 su anbarı, o cümlədən Tərtər çayı üzərində inşa edilmiş, su tutumu 560 milyon m³ olan və 100 min hektardan artıq əkin sahəsinin suvarılmasına hesablanmış Sərsəng su anbarı texniki xidmət göstərilmədiyindən ətraf ərazilərdə yaşayan əhali üçün potensial təhlükə mənbəyinə çevrilmiş, su anbarından aşağıda, dağətəyi və aran hissədə yerləşən yaşayış məntəqələrində yaşayan 400 min əhali təhlükə altında qalmışdır. Qeyd olunan faktları nəzərə alaraq, Avropa Şurası Parlament Assambleyası tərəfindən Azərbaycanın Ermənistanla sərhədyanı rayonlarının sakinlərinin qəsdən sudan məhrum edilməsi ilə bağlı 2016-cı ildə 2085 sayılı Qətnamə qəbul edilmişdir. İşğal dövründə Azərbaycanın həmin ərazilər üzərində nəzarəti həyata keçirilməsi mümkünsüzlüyü ölkənin beynəlxalq konvensiyalardakı öhdəliklərini yerinə yetirilməsinə imkanlaşdırırdı. Ermənistanın BMT-nin Transsərhəd su axınlarının və beynəlxalq göllərin qorunması və istifadəsinə dair Konvensiyasına əməl etməməsi, sərhədyanı su axınlarının problemlərini beynəlxalq hüququ normaları çərçivəsində həllini mümkünsüz etmişdir. [3]

Son illərdə Azərbaycana məxsus olan ərazilərdə yeraltı sərvətlərin talan edilməsi yolu ilə Ermənistanda dağ-mədən məhsullarının ixracının artması müşahidə olunurdu. Ölkənin iqtisadi potensialında mühüm əhəmiyyət kəsb edən 167 sayda qızıl, gümüş, mis, qurğuşun, civə, daş kömür, müxtəlif növ tikinti materialları və digər faydalı qazıntı yataqları, o cümlədən yeraltı şirin su və mineral su (Şırlan, Turşsu və s.) yataqları xarici ölkələrin hüquqi şəxslərinin iştirakı ilə Ermənistan tərəfindən qanunsuz olaraq istismar edilərək xarici ölkələrə ixrac edilmişdir. Azərbaycan, Ermənistan və Rusiya Federasiyası

arasında beynəlxalq hüququn tələblərinə uyğun olaraq bağlanmış üçtərəfli razılaşmaya baxmayaraq, Ermənistanın silahlı qüvvələri və erməni əhalisi tərəfindən Azərbaycanın azad edilmiş ərazilərində ekoloji terror aktları hazırda da davam etdirilir. Bu baxımdan, bu gün Azərbaycan dövlətinin qarşısında öz doğma torpaqlarına qaytarılan məcburi köçkünlərin gələcək sağlamlığı və rifahı üçün sıfırdan başlayaraq yeni infrastrukturun yaradılması öhdəliyi dayanır.

Ölkə Prezidenti İlham Əliyevin uzaqgörən, qətiyyətli, cəsarətli və dəqiq hesablanmış daxili və xarici siyasəti nəticəsində, ölkədə siyasi plüralizm, sosial sabitlik və iqtisadi inkişaf bərqərar olmuş, güclü ordu qurulmuş, XXI əsrin çağırışlarına cavab verəcək elmi-texniki əsaslar, intellektual potensial yaradılmışdır. Bunun nəticəsi olaraq, bugün dünyada Azərbaycanın inkişaf modeli dərindən təhlil edilir və geniş miqyasda öyrənilir. Amma onu da bilir ki, ərazilərin bərpası çoxlu resurs tələb edəcək və bu resurslar ölkəmizin inkişafına sərf olunaraq, eyni zamanda biznesi stimullaşdıraraq, iqtisadiyyatımızın tikinti sektorunun inkişafına, yeni iş yerləri yaradılmasına yeni imkanlar yaradacaq. Kənd təsərrüfatına əlavə dəyər qatararaq qeyri neft sektorunun inkişafına öz töhfəsini verəcəkdir.

Qeyd etmək yerinə düşər ki, cənab prezidentimiz İlham Əliyev ADA Universitetində "Cənubi Qafqaza yeni baxış: münaqişədən sonra inkişaf və əməkdaşlıq" adlı konfransda elan etdi ki, bizim iki inkişaf proqramımız var. Birincisi, bizim hər il qəbul etdiyimiz illik inkişaf proqramı və həmçinin 2030-cu ilədək inkişaf proqramı.

İkincisi, Qarabağın bərpası üçün inkişaf proqramıdır ki, hazırda bu, başlanğıc mərhələsindədir. Hazırda bizim hökumət strukturlarımız ikisi arasında birləşmə və ya koordinasiya üzərində işləyir ki, eyni məqsəd üçün iki dəfə xərc çəkilməsin. Bu məqsədlə, hazırda biz işğaldan azad edilmiş ərazilərdə tamamilə yeni idarəçilik modelini təqdim edirik. Prezident hakimiyyətinin, Prezident Administrasiyasının fərqli idarəçilik modeli olacaq və inkişafa çox müasir yanaşma olacaq, təkcə bərpa zamanı deyil, həm də bərpadan sonra".

Müasir dövrdə, son onillikdə ölkəmizdə iqtisadi, sosial inkişaf sahəsində əldə olunan uğurlar, yaradılmış potensial, infrastruktura, normativ-hüquqi, institusional baza ona keyfiyyətcə yeni olan strateji bir mərhələyə daxil olmağa imkan verdi. Qeyd etmək lazımdır ki, ölkənin ərazi bütövlüyünün bərpası ilə səciyyələnən yeni strateji dövrdə dərin struktur-institusional islahatlar hesabına yüksək iqtisadi artım mənbələrinin tapılması vasitəsilə Azərbaycan dövlətinin qüdrətinin daha da artırılması, yüksək rifah cəmiyyətinin qurulması, azad edilmiş bölgələrə tarixi qayıdış və əbədi məskunlaşma təmin edilməsi məqsədi ilə "Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər" in təsdiq edilməsi haqqında cənab prezidentin verdiyi sərəncam bu istiqamətdə əsas prioritetləri müəyyən etməklə yanaşı, eyni zamanda global iqtisadi reallıqları özündə əks etdir. [2] Paralel olaraq bu strateji mərhələdə qarşıya qoyulmuş məqsədlər bütün sahələr üzrə ölkənin uzunmüddətli inkişaf istiqamətlərini və buna uyğun milli prioritetlərin müəyyən etmişdir.

Sərəncamda yeni strateji dövrdə qarşımızda duran məqsədlərə nail olmaq, bunun üçün uyğun siyasət və islahatlar çərçivəsini formalaşdırmaq məqsədilə "2021–2025-ci illərdə sosial-iqtisadi inkişaf Strategiyası"nın layihəsi hazırlanarkən qabaqcıl beynəlxalq təşkilatlar və ixtisaslaşmış məsləhətçi şirkətlərlə səmərəli əməkdaşlığın həyata keçirilməsi, aidiyyəti dövlət orqanlarının, elmi təşkilatların, mütəxəssislərin və vətəndaş cəmiyyəti təsisatlarının cəlb olunması, eyni zamanda aidiyyəti orqanların Milli Prioritetlərdən irəli gələn vəzifələrin yerinə yetirilməsi məqsədilə zəruri tədbirlər görülməsi nəzərdə tutulur.

Milli Prioritetlərin mütləq üstünlüyü ondan ibarətdir ki, növbəti onillikdə ölkənin, o cümlədən işğaldan azad olunmuş Qarabağ regionunun sosial-iqtisadi inkişafında müəyyən olunmuş beş milli prioritetinin reallaşdırılması məqsədlərinə xidmət edəcəkdir. Qeyd etmək lazımdır ki, növbəti onillik üçün ölkəmizin sosial-iqtisadi inkişafı məqsədi ilə reallaşdırılması nəzərdə tutulan 5 milli prioritet əslində Qarabağın işğaldan azad olunmuş ərazilərinin bərpası və inkişafı strategiyasının konseptual əsasını təşkil edir. Bununla belə, qeyd olunan 5 prioritetdən xüsusən biri, təmiz ətraf mühit və yaşıl artım ölkəsi prioriteti bilavasitə bu bölgənin ekoloji vəziyyətinin bərpası və yaxşılaşdırılması məqsədlərinə xidmət edir.

Təsdiq olunmuş sənəd dövlətin növbəti 5 strateji prioritetlərini müəyyən edib: [4]

- Dayanıqlı artan rəqabətqabiliyyətli iqtisadiyyat;
- Dinamik, inklüziv və sosial ədalətə əsaslanan cəmiyyət;

- Rəqabətli insan kapitalı və müasir innovasiyalar məkanı;
- İşğaldan azad olunmuş ərazilərə böyük qayıdış;
- Təmiz ətraf mühit və “yaşıl artım” ölkəsi.

Beləliklə işğaldan azad olunan torpaqlarımızda yaradılacaq inkişaf modeli həm beynəlxalq standartlar çərçivəsində iqtisadi, sosial, bazar infrastrukturun formalaşması, həm də iqtisadi menecmentin müasir çağırışlara uyğun qurulmasını özündə ehtiva edəcək institusional struktur da yaradılacaqdır. Müasir standartlara uyğun beynəlxalq hava limanı, yollar və bir sıra digər infrastrukturun formalaşması istiqamətində başlanan işlərin özü iqtisadi idarəetmə baxımdan da yeni modelin formalaşdırmasını aydın göstərir.

Qeyd olunanlar bizə belə bir qəti qənaətə gəlməyə əsas verir ki, yaxın gələcəkdə reallaşdırılması nəzərdə tutulan bütün proqramlar, layihələr və həyata keçirilən tədbirlər son nəticədə işğaldan azad olunmuş Qarabağ regionu ölkə iqtisadiyyatına səmərəli reintegrasiya olunacaq, bu da bütünlükdə həmin ərazinin milli iqtisadiyyatın vahid bir tərkib hissəsi kimi davamlı və dinamik inkişafına səbəb olacaqdır.

İstinadlar

1. “Azərbaycan” qəzeti 28 sentyabr 2020-ci il
2. “Azərbaycan Respublikasının işğaldan azad olunmuş ərazilərində müvəqqəti xüsusi idarəetmənin təşkili haqqında” 2020-ci il 29 oktyabr tarixli 1170 nömrəli Fərmanı
3. Əli Nuriyev “Ölkənin regional strukturunun formalaşması və təkmilləşdirilməsi problemləri” (tarix və müasirlik) Bakı 2021, 376 səh
4. “Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli prioritetlər” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2 fevral 2021-ci il sərəncamı

**“QARABAĞ REGIONUNUN BƏRPASI VƏ INKIŞAFI STRATEGİYASININ
FORMALAŞMASI VƏ REALLAŞDIRILMASININ XARAKTERİK CƏHƏTLƏRİ”**

i.e.d., prof. Əhmədov Məhiş Alıx oğlu

UNEC –in “İqtisadiyyatın tənzimlənməsi” kafedrasının müdiri,

XÜLASƏ

Məqalədə işğaldan azad olunmuş torpaqlarımızın bərpası, dirçəlişi və inkişafı ilə bağlı qəbul ölkə prezidenti və hökumət tərəfindən qəbul olunmuş qərarlar, normativ-hüquqi aktlar nəzərdən keçirilir, növbəti onillik üçün ölkəmizdə sosial-iqtisadi inkişafa dair qəbul olunmuş milli prioritetlər sistemində Qarabağa qayıdış prioriteti xüsusi vurğulanmaqla, işğaldan azad olunmuş torpaqların bərpası və inkişafı strategiyası işlənilib hazırlanarkən mövcud konkret iqtisadi reallıqlar və dünya təcrübəsi, habelə ölkəmizdə son illərdə qəbul olunmuş “Regionların inkişafının Dövlət Proqramlarının” nəzəri-metodoloji bazasından, təcrübəsindən istifadənin məqsədəuyğunluğu əsaslandırılaraq qeyd olunur ki, belə strategiya işlənilib hazırlanarkən GZİT təhlil əsasında hər bir regionun güclü tərəfləri, imkanları, zəif cəhətləri, mümkün ola biləcək təhlükə və təhdidlər dəyərləndirilməli, eyni zamanda inkişaf strategiyasının reallaşdırılması zamanı məqsədli proqramlardan istifadə edərək son illərdə ölkəmizdə bütün istiqamətlər üzrə yaradılmış səmərəli istifadəsi və bütünlükdə regionun sosial-iqtisadi inkişafının milli iqtisadiyyatın vahid bir tərkib hissəsi kimi inkişafı zərurəti təhlil olunur, dəyərləndirilir, sonda müvafiq təklif və tövsiyələr irəli sürülür.

Açar sözlər: Qarabağ regionunun bərpası, dirçəlişi və inkişaf strategiyası, GZİT təhlil, dövlət və özəl sektorun ahəngdar fəaliyyəti

Dünya təcrübəsi bir mənalı göstərir ki, bütün iqtisadi, sosial, mədəni, xidmət və humanitar obyektlərin, ümumən insanın yaşaması və fəaliyyəti üçün zəruri nə varsa hamısının dağıdıldığı, talan edilmiş işğaldan azad olunmuş rayonların bərpası, dirçəlişi və inkişafının uğuru və səmərəliliyi həlledici dərəcədə müvafiq inkişaf strategiyasının nə dərəcədə obyektiv, habelə mövcud reallıqlara, imkanlara və potensiala əsaslanması ilə şərtlənir. Bu isə öz növbəsində işğaldan azad olunmuş ərazilərin mülki təyinatlı binaların, nəqliyyat vasitələrinin inventarlaşdırılmasını, tarixi və mədəni obyektlərin, infrastrukturaların, torpaq sahələrinin və digər daşınmaz əmlakın qiymətləndirilməsini, ümumən bütünlükdə regiona dəyən ziyanın hesablanması və dəyərləndirilməsini tələb edir. Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan Respublikasının prezidenti İlham Əliyev Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair “Milli prioritetləri təsdiqləyib” həmin sərəncama uyğun olaraq növbəti on illikdə ölkəmizin sosial-iqtisadi inkişafına dair “Qarabağa Böyük qayıdış” adı altında 5 milli prioritetdən biri kimi təsdiqlənmişdir. [1] Lakin onu da xüsusi vurğulamaq lazımdır ki, əslində növbəti on illik üçün müəyyən olunan beş milli prioritet Qarabağ regionunun bərpası və inkişafının konseptual əsasını təşkil edir. Bu baxımdan zənnimizcə ölkəmizin işğaldan azad olunmuş Qarabağ regionunun bərpası və inkişaf strategiyası hər şeydən əvvəl davamlı və dayanıqlı inkişaf modelinin fundamental prinsiplərinə əsaslanmalıdır: bu isə öz növbəsində uzunmüddətli inkişaf strategiyasında iqtisadi, sosial, demografik, humanitar, habelə ətraf mühitin qorunması, bərpası, torpaq, su və digər təbii resurslardan təkrar istehsal baxımından uzun müddətli səmərəli istifadəsi imkanlarını hökmən nəzərə alınmasını tələb edir. Başqa sözlə bərpa və inkişaf strategiyası, taktikası qeyd olunan resurs və bütünlükdə istehsal amillərindən ayrılıqda və vəhdət halında davamlı istifadəsini təmin etmək üçün hər bir konkret halda yaxın perspektivdə mövcud potensialın iqtisadi dövrəyə cəlb olunması imkanlarını nəzərə alınaraq müvafiq, çevik institusional strukturlar yaradıb, formalaşdırmaq lazımdır. [2]

Ölkəmizdə işğaldan azad olunmuş torpaqların bərpası və inkişafı strategiyası işlənilib hazırlanarkən prezidentimiz cənab İlham Əliyevin bilavasitə təşəbbüsü və rəhbərliyi ilə işlənilib hazırlanmış 4 regional inkişaf proqramı qəbul olunmuş, onlardan üçü uğurla reallaşdırılmış, dördüncü proqram isə hal-hazırda davam edir. [3] Bu baxımdan yeni hazırlanan reallaşdırılması nəzərdə tutulan proqramlarda və bütün tədbirlərdə Regionların İnkişafının Dövlət Proqramlarının inkişaf strategiyası fəlsəfəsinin, nəzəri-

metodoloji bazasından, təcrübəsindən konkret şərait nəzərə alınaraq istifadə olunmasını məqsədəuyğun hesab edirik.

Aydındır ki, regionların inkişaf proqramı qəbul olunarkən onların reallaşdırılması üçün tələb olunan imkan, iqtisadi mühit tamamilə fərqli idi. Belə ki, hazırda işlənilib hazırlanan və reallaşdırılması nəzərdə tutulan inkişaf strategiyasının əhatə etdiyi rayonlarda mövcud olmuş iqtisadi, sosial baza, infrastruktura tamamilə məhv edilmiş, dağıdılmışdır.

İşğaldan azad olunmuş rayonların bərpası və inkişafı zamanı ilkin mərhələdə reallaşdırılması nəzərdə tutulan iqtisadi, sosial, bazar infrastrukturunu yaradılarkən onlar cari tələbatlar baxımından deyil, hökmən yaxın perspektivdə bu regionların daha geniş miqyasda inkişafı üçün fundament rolunu oynayacağı nəzərdən qaçırılmamalıdır. Təcrübə göstərir ki, belə xarakterli inkişaf strategiyası hazırlanarkən ilkin mərhələdə yol verilən qüsurlar, nəzərdən qaçırılmış halları sonradan aradan qaldırmaq ölkəyə qat-qat baha başa gəlir. Ona görə də bu zaman indiki və gələcək dövr üçün işlənilib hazırlanan inkişaf strategiyası bir-birinə bağlanaraq vəhdət təşkil etməlidir. Bu məqsədlə GZİT təhlil əsasında hər bir regionun iqtisadi və sosial inkişaf baxımından güclü tərəfləri, imkanları, zəif cəhətləri mümkün ola biləcək təhlükə və təhdidlər qiymətləndirilərək zəruri məntiqi ardıcılıqla reallaşdırılmalıdır. [4]

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, işğaldan azad olunmuş rayonlarda reallaşdırılan inkişaf strategiyasında həm də ayrı-ayrı konkret istiqamətlər və problemlərin həlli üzrə məqsədli proqramlar, milli proqramlar hazırlanmalı və bununla bağlı perspektiv dövr üçün müvafiq proqnozlar tərtib edilməlidir. Zənnimizcə, işğaldan azad olunmuş rayonların bərpası və inkişafı istər ərazi, istərsə də inkişaf səviyyəsi baxımından bu proses hər bir rayonda ilkin mərhələdə yaradılacaq infrastruktur imkanları, məskunlaşma dərəcəsinin real mümkünlüyü nəzərə alınaraq mərhələ-mərhələ reallaşdırılmalıdır. Qeyd etmək lazımdır ki, ölkə prezidentinin müvafiq göstərişlərinə əsasən Şuşa şəhərinin ilkin mərhələdə bərpası və inkişafının təmin edilməsi nəzərdə tutulmuşdur. Hal-hazırda bu istiqamətdə çox ciddi işlər görülür və proqramların reallaşdırılmasına başlanılmışdır, müəyyən uğurlar müşahidə olunur. Aydındır ki, Şuşa şəhərinin ilkin mərhələdə bərpası və inkişafının təmin edilməsi bizim qələbələrimizin rəmzi kimi də həm siyasi, həm iqtisadi, həm də hərbi əhəmiyyət kəsb edir.

O da məlumdur ki, Ağdam və Füzuli rayonlarının işğal olunmamış ərazilərində mövcud olan və sonradan yaradılan infrastruktur bu rayonların bərpası prosesinə daha tez və nisbətən az xərclə inteqrasiyası mümkündür. Çünki, bu rayonların işğal olunmuş ərazilərdə yaşayan vaxtilə yaşamış insanların böyük əksəriyyəti ya həmin rayonların işğal olunmamış ərazilərində və yaxud da yaxın Bərdə və Ağcabədi rayonunda məskunlaşmışdır. Bu baxımdan həmin rayonlarda mövcud olan iş qüvvəsinin təsərrüfat dövrüsinə nisbətən daha qısa müddətə cəlb edilməsi daha realdır və ona görə də həmin rayonların ilkin mərhələdə bərpası və inkişafı məqsədəuyğundur. Bu eyni zamanda işğaldan azad olunmuş digər rayonların bərpası zamanı bir təməl rolunu da oynaya bilər.

Ölkə prezidentinin digər göstərişinə əsasən işğaldan azad olunmuş rayonlarda ağıllı şəhər və ağıllı kənd layihəsi işlənilib hazırlanarkən zənnimizcə rəqəmsal texnologiyaların maksimum istifadə imkanları və prioritetləri əvvəlcədən müəyyənləşdirilməlidir.

İşğaldan azad olunmuş rayonlarda iqtisadi-sosial inkişaf strategiyası formalaşdırılarkən hökmən onların tarixən formalaşmış iqtisadiyyatın strukturu, ənənələri mövcud iqtisadi reallıqlar, imkanlar baxımından qiymətləndirərək qərarlar qəbul etmək lazımdır. Aydındır ki, işğaldan azad olunmuş Qarabağ regionunda iqtisadi inkişafı paralel olaraq vaxtilə mövcud olmuş mədəni, sosial obyektləri, habelə bütünlükdə ictimai həyatı mümkün qədər qısa müddətdə bərpa və inkişaf etdirmək üçün müvafiq zəruri infrastruktur yaradılmalıdır.

Görünür bu proses iqtisadi inkişafın təmin edilməsindən daha uzun bir dövrü və müddəti əhatə edəcəkdir.

İşğaldan azad olunmuş rayonların mümkün qədər qısa müddət ərzində bərpası və inkişafının təmin edilməsi prosesi dövlət və özəl sektorun, sahibkarlığın birgə, ahəngdar fəaliyyətinin təmin edilməsi də müstəsna əhəmiyyətə malikdir.

Ümumən, qeyd olunanlar bizə belə bir qəti qənaətə gəlməyə tam əsas verir ki, işğaldan azad olunmuş Qarabağ regionunun bərpası və inkişafı üzrə işlənilib hazırlanan inkişaf strategiyasının uğurla reallaşdırılması son nəticədə bütün istiqamətlər üzrə ölkəmizdə yaradılmış iqtisadi, sosial, elmi-texniki

potensiala və infrastrukturaya səmərəli reinteqrasiyası, başqa sözlə yenidən qovuşması bütünlükdə yaxın gələcəkdə Azərbaycanın milli iqtisadiyyatının vahid bir tərkib hissəsi kimi dinamik və davamlı inkişafına səbəb olacaqdır.

İstinadlar

1. “Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli prioritetlər” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2 fevral 2021-ci il sərəncamı
2. “Azərbaycan Respublikasının işğaldan azad olunmuş ərazilərində müvəqqəti xüsusi idarəetmənin təşkili haqqında” 2020-ci il 29 oktyabr tarixli 1170 nömrəli Fərmanı
3. Əli Nuriyev “Ölkənin regional strukturunun formalaşması və təkmilləşdirilməsi problemləri” (tarix və müasirlik) Bakı 2021, 376 səh
4. “Heydər Əliyevin Azərbaycanın iqtisadi inkişaf strategiyası” Bakı 2019, səh 328

İŞGAL NƏTİCƏSİNDƏ ƏTRAF MÜHİTƏ DƏYƏN ZƏRƏRİN
QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİNƏ ÜMUMİ YANAŞMALAR.

dos.Qəhrəman Saleh oğlu Bayramov

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC), Azərbaycan Respublikası.

i.f.d.İbrahim Qədim oğlu Quliyev

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC), Azərbaycan Respublikası.

XÜLASƏ

Əhalinin, müəssisələrin və dövlətin əmlakı, gəlirləri müxtəlif səbəblərdən zərər və itkilərə məruz qala bilər. Onların əksər hissəsinin kəmiyyət qiymətləndirilməsi, həmçinin onlardan sığortalanmanın çoxsaylı metodları vardır. Lakin bir ölkənin hərbi qüvvələri tərəfindən digər ölkənin ərazisinin işğal olunması nəticəsində yaranan itki və tələfatların qiymətləndirilməsi istisna təşkil edir. Bəşər tarixinin son yüz ilində baş verən müharibə və hərbi münaqişələr fonunda işğaldan dəyən zərərlərin qiymətləndirilməsi standartlarının olmaması təəssüf doğurur. Bu da beynəlxalq qurumlar və hüquq qarşısında "günahkar"ın tanıtılmasına, cəzalandırılmasına, dəyən zərərin ödənilməsinə mane olur. Hazırda Azərbaycanda yaranmış vəziyyət ölkənin ekspert-mütəxəssisləri, qeyri-hökumət təşkilatlarını elmi-tədqiqat mərkəzlərini işğalın nəticələrinin qiymətləndirilməsi metodologiyasını və standartlarını işləməyə sövq edir. Bu, tarixi bir vəzifə olaraq, mənfur düşmənimizə və hələ də qəsbkarlıq məfkurəsində olan ölkələrə qarşı sanballı təsir aləti ola bilər. Təqdim olunan məqalədə üzünmüddətli işğal müddətində Azərbaycanın ətraf mühitinə və təbii sərvətlərinə dəyən birbaşa və dolaylı zərərlərin qiymətləndirilməsinə dair ümumiləşdirilmiş fikirlər öz əksini tapmışdır.

Açar sözlər: zərər, qiymətləndirmə, sərvət, xərc, gəlir.

İşğal nəticəsində ətraf mühitə və ölkənin təbii sərvətlərinə vurulan zərərlərin qiymətləndirilməsi metodologiyası, tətbiq olunan hesablama metodları və üsulları Azərbaycan Respublikasının normativ-hüquqi aktları, Milli və Beynəlxalq standartlara əsaslanır. Məsələn, ondan ibarətdir ki, hərbi münaqişələr, işğal, eləcə də təbii fəlakətlər nəticəsində yaranan iqtisadi zərərlərin qiymətləndirilməsi üzrə vahid metodologiya mövcud deyil. Ona görə də dünyanın müxtəlif regionlarında və ya ölkələrində baş vermiş müvafiq hadisələr başlıca istinad nöqtəsi kimi seçilir. Məsələn, təbii fəlakətlərin ətraf mühitə vurduğu zərərləri 1986-cı ildə baş vermiş Çernobil qəzası ilə əlaqələndirməyə çalışırlar. Bunu bir o qədər də uğurlu müqayisə bazası hesab etmək olmaz. Ona görə ki, adı çəkilən təbii fəlakət nəticəsində uzun müddət həmsərhəd ölkələr və şəhərlər davamlı itki və tələfata düçar oldular. Lakin, Ermənistanın işğalı nəticəsində Azərbaycan əraziləri otuz ilə yaxın müddətdə lokal dağıntıların, soyğunçuluğun, vandalizmin təsiri altında talan olundular. Onda belə bir sual yaranır: işğal nəticəsində yaranan zərərləri necə qiymətləndirmək olar?. Qiymətləndirmə standartlarına görə ilk addım qiymətləndirmə obyektinin seçilməsi və eyniləşdirilməsi olmalıdır. Ona görə də əvvəlcə ətraf mühitə vurulan zərər anlayışının dəqiqləşdirilməsi lazımdır. Bu, ümumiləşdirilmiş anlayış olmaqla özündə aşağıdakı üç elementi birləşdirir:

- real dəymiş ziyan: təbii obyektlərin və təbii sərvətlərin məruz qaldığı itkilər;
- vurulmuş ziyanın aradan qaldırılmasına çəkilən xərclər;
- alınmamış gəlirlər və ya itirilmiş səmərə[3]/

Ümumi yanaşmalara və ekoloji hüquqpozumalar üzrə müddəalara görə insan sağlamlığına dəymiş ziyan fərdi şəkildə deyil (bədən xəsarəti və s.), ətraf mühitə vurulmuş zərərin insanların sağlamlığına mənfi təsiri kimi qiymətləndirilməlidir. Lakin işğal nəticəsində insanların öz yaşayış yerlərini tərk etməsi məsələyə münasibəti dəyişir. Ona görə ki, işğal hadisələrinin əvvəlində insanların bir qrupu öz həyat və sağlamlıqlarını itirirlər də sonrakı ekoloji terror aktlarının mənfi təsirlərindən kənar qalırlar. Bununla yanaşı öz daimi yaşayış yerlərini tərk edən insanların əlverişsiz ərazilərdə və binalarda məskunlaşması

onların sağlamlığına təsirsiz ötürür. Ona görə də ətraf mühitə vurulmuş ziyanı yalnız təbii obyektlərə dəyən zərərlərin məcmusu kimi qiymətləndirilməsi nəticələrin təhrif olunmasına səbəb ola bilər. Nəzərə alınmalıdır ki, ətraf mühitə dəymiş ziyan bütövlükdə ərazinin təbiətini kəmiyyət (təbii sərvətlərin azalması) və keyfiyyət (ətraf mühitin çirklənməsi, şoranlaşma, eroziya və s.) cəhətdən mənfi istiqamətdə dəyişdirir. Bu da insanların həyat və sağlamlığına təhlükə yaradır, irsiyyət dəyişkənliyi prosesini gücləndirir, əhalinin iş qabiliyyətini aşağı salmaqla iqtisadi və təsərrüfat cəhətdən əlverişsiz şəraitin yaranmasına səbəb olur. Belə qənaətə gəlmək olar ki, ətraf mühitə dəymiş zərərin qiymətləndirilməsinə iqtisadi və ekoloji cəhətdən yanaşılmalıdır. Mahiyyət etibarilə iqtisadi zərər bilavasitə təbiət istifadəçilərinin hüquq və mənafeələrinə, eləcə də əmlakına və gəlirlərinə dəymiş ziyandır. Ardıcıl olaraq, ekoloji zərər ətraf mühitin çirklənməsi, təbii ehtiyatların dağıdılması və tükənməsi nəticəsində təbii obyektlərə və bütövlükdə ekoloji sistemlərə dəymiş ziyan kimi qəbul edilir. Ekoloji zərərlərin qiymətləndiriləcək zərərlərin əsas mənbəyi olmasını nəzərə alaraq, ilk növbədə onun müəyyən edilməsi üzrə mövcud yanaşmalara diqqət yetirək. Bu istiqamətdə aşağıdakı iki yanaşmanı qeyd edə bilərik:

1. İnzibati yanaşma - konkret hadisəyə (məsələn, ağacların kəsilməsi, tullantıların atılması və s.) görə müəyyən edilən cərimə və sanksiyalar;
2. Ekosistem xidmətlərinin göstərilməsinə çəkilən xərclərin qiymətləndirilməsinə əsaslanan iqtisadi yanaşma[2].

Ekosistem xidmətlərinə dəstəkləyici, təminedicisi, tənzimləyici kateqoriyalı xidmətlər və mənəvi-mədəni xidmətlər aid edilir. Onların həyata keçirilməsinə xərclərin çəkilməsinin birdəfəlik deyil, müəyyən dövr ərzində baş verməsi, həmçinin işğaldan əvvəlki vəziyyətin bəpərasının izn müddətli dövrə söykənməsi iqtisadi qiymətləndirmənin səmərəli metodlarla aparılmasını tələb edir. Onu da qeyd etmək olar ki, ötən əsrin 90-cı illərinin əvvəllərində İraqın işğal etdiyi Küveyt ərazilərində ətraf mühitə dəyən zərərin qiymətləndirilməsində BMT-nin Kompensasiya Komissiyası məhz bu yanaşmanın tətbiqinə məqbul saymışdır. Dağlıq Qarabağın və həmsərhəd rayonların işğalı ilə Küveytin işğalı arasında istər işğal altında qalmaq vaxtı və istərsə də dğıntılarn miqdarı baxımından çox böyük fərqlər vardır. Lakin Azərbaycanın təbiətinə, ətraf mühitə vurulan zərərin qiymətləndirilməsi nəticələrinin reallığının artırılması və beynəlxalq ictimaiyyət tərəfindən qəbul olunması üçün tarixi təcrübə və müasir metodologiyadan istifadə olunması şərtdir. Bundan əlavə istənilən halda qiymətləndirmə bu sahədə təcrübəsi olan qiymətləndirici-ekspertlər və ekoloqlar tərəfindən aparılmalıdır.

Hazırda qiymətləndirmə fəaliyyətində çətinlik yaranan əsas məsələlərdən biri müharibə cinayətləri (işğal) nəticəsində tərəflərdən birinin digərinə vurduğu zərərin, itki və tələfatların qiymətləndirilməsi üzrə standartların olmamasıdır. Göstərə bilərik ki, bir neçə il əvvəl Azərbaycan Qiymətləndiricilər Cəmiyyətinin təşəbbüsü ilə Avrasiya Qiymətləndiricilər Birlikləri Assosiasiyasında bu məsələ qaldırıldı. Sonradan müvafiq standartların hazırlanması Azərbaycanlı ekspertlərin özlərinə həvalə olundu. Həmin standartlar hazırlanıb müzakirə və təsdiq üçün təqdim olunsada müəyyən qüvvələrin təsiri ilə görülən işlər başa çatdırılmadı. Beynəlxalq Qiymətləndirmə Standartlarında da əmlakın və sərvətin müxtəlif növlərinə, insanların həyat və sağlamlığına işğal nəticəsində vurulan zərərin qiymətləndirilməsi üzrə standartlar nəzərdə tutulmamışdır. Ona görə də hazırkı şəraitdə yeganə və doğru çıxış yolu tarixi təcrübəyə istinad etməklə qiymətləndirmə yanaşma və metodlarının səmərəli tətbiqindən ibarətdir.

İşğal nəticəsində Azərbaycan təbiətinə ciddi ziyan vurulmuş, Qarabağ və ətraf rayonlarda ekoloji tarazlıq pozulmuş, mineral-xammal ehtiyatları qanunsuz olaraq mənimsənilmiş, meşə zolaqları qırılmış və yandırılmışdır. Araşdırmalar göstərir ki, 1990-cı illərin sonlarına qədər ermənilər işğal edilmiş ərazilərdə vaxtilə Azərbaycanlılara məxsus olan evləri, obyektləri və digər maddi sərvətləri talan edib satmaqla dolanırdılar. Bundan sonra onlar talançılığın digər istiqamətinə, yəni təbii sərvətlərin vəhşicəsinə talanıb daşınması və satışına başlamışdır. Təbii sərvətlərin, iqtisadi qiymətləndirilməsinin əsas göstəricisi yalnız hasil edilən xammalın dəyəri deyil, həm də onların istifadəsindən alınan iqtisadi səmərədir. Göründüyü kimi, təbiət elementləri müəyyən ictimai dəyərə malikdir və qiymətin daşıyıcısı kimi çıxış edir. Bu baxımdan qiymətləndirmə obyektini kimi, onlar ictimai istehlak dəyərinə malikdir. İqtisadi qiymətləndirmənin əsas göstəriciləri təbii xammal ehtiyatlarının istehlak dəyəri və onlardan alınan məhsulların qiymətləridir. Qiymət isə istehsal prosesində bu və ya digər məhsula çəkilən ictimai-

zəruri əməyin meyarı kimi çıxış edir. Təbii sərvətlərin iqtisadi qiymətləndirilməsi onların təsərrüfat əhəmiyyətini müəyyən edir. Onları obyektiv qiymətləndirməklə, aşağıda göstərilən problemlərin uğurlu həlli yollarını da araşdırmaq olar:

- təbii sərvətlərdən istifadə ardıcılığının müəyyənləşdirilməsi;
- təbii sərvətlərdən səmərəsiz istifadədən dəyən iqtisadi zərərin qiymətləndirilməsi;
- təbiətdən səmərəli istifadənin stimullaşdırılması tədbirlərinin hazırlanması;
- təbii sərvətlərdən istifadəyə görə ödənişlərin məbləğinin əsaslandırılması[1].

Göstərilənlərdən belə nəticəyə gəlmək olar ki, işğal nəticəsində ətraf mühitə dəyən zərini qiymətləndirilməsi nəzəri və metodoloji cəhətdən təbii sərvətlərdən səmərəsiz istifadədən dəyən iqtisadi zərərin qiymətləndirilməsidir. Lakin elə nadir təbii obyektlər vardır ki, onların qiymətləndirilməsi üzrə konkret metod yoxdur. Bu, ondan irəli gəlir ki, onların ənənəvi bazarları, standart tələb və təklif həcmi də yoxdur. Məhdud kəmiyyətli ehtiyatların qiymətləndirilməsində çətinliklər nisbətən azdır. İqtisadi qanunauyğunluğa görə resurs nə qədər məhdud olsa, onun qiyməti bir o qədər yüksək olar. Onu da nəzərə almalıyıq ki, bazar qiymətlərinin səviyyəsi həmişə təbii sərvətlərin kəmiyyəti ilə bağlı olmur. Ona görə də aşağıdakı yanaşma və metodlardan istifadə zərurəti yaranır:

- ✓ xərc(məsrəf) yanaşması;
- ✓ renta yanaşması;
- ✓ ümumi iqtisadi qiymətləndirmə metodu;
- ✓ alternativ dəyərlər metodu;
- ✓ ekspert qiymətləndirmə metodu[4]/

Təbii sərvətlərin qiymətləndirilməsində renta və xərc(məsrəf) yanaşmaları daha geniş tətbiq olunur. Renta yanaşması təbii ehtiyatları yalnız istehsal elementi kimi qiymətləndirməyə imkan verir, onların sosial, estetik və s. xüsusiyyətlərini nəzərə alır. Təbii sərvətlərin qiymətləndirilməsinin xərc(məsrəf) yanaşması təbii ehtiyat və mühitin bərpası xərclərinin və onun deqradasiyasının qiymətləndirilməsi üçün istifadə olunur. Təbii ehtiyat və mühitin qiymətləndirilməsi metodlarından biri də alternativ dəyər metodudur. Bu, müəyyən mənada xərc konsepsiyası ilə əlaqədardır. Beləki, alternativ dəyər nə qədər az olarsa, iqtisadi itkilərin kompensasiyası üçün xərclər də bir o qədər az olar. Mahiyyət etibarilə, alternativ dəyər təbii ehtiyatın müxtəlif məqsədlərlə istifadəsindən alınan gəlirdir. Təcrübədə müvafiq qiymətləndirmə metodundan istifadənin məqsədi həmin təbii ehtiyatın əvəz edicisinin tapılmasıdır. Ümumi iqtisadi qiymətləndirmə metodu istifadə dəyəri və saxlanma dəyərlərinin toplanılmasına əsaslanır. Təbii sərvətlərin birbaşa dəyərini müəyyən etmək asandır, çünki onların öz satış qiymətləri vardır. Təbii sərvətlərin saxlanma dəyərinin müəyyən olunması nisbətən çətindir, çünki onların gələcəkdə istifadəsi nəzərdə tutulur. Ardıcıl olaraq, ekspert qiymətləndirmə metodu normal bazanın olmadığı şəraitdə tətbiq olunur. Bu metoda bəzən sorğu qiymətləndirilməsi metodu da deyilir.

Real zərər təbiətə və ətraf mühitə dəymiş zərərin nəticələrinin aradan qaldırılması xərclərinin həcmi ilə ölçülür. Dolay zərərin (Zd) qiymətləndirilməsi gəlir yanaşması əsasında aşağıdakı düsturla aparılır:

$$Zd = \Delta Gx / (Rf - \dot{I}) \quad (1)$$

burada, ΔGx – təbii resurslara dəyən zərər nəticəsində itirilmiş xalis gəlir; Rf – risksiz faiz dərəcəsi; \dot{I} – uzunmüddətli orta inflyasiya dərəcəsidir[2].

Ətraf mühitə dəyən zərərin qiymətləndirilməsində əsas məqamlardan biri də qeyri-istifadənin bazar dəyərinin müəyyən edilməsidir. Burada təbiətin insan üçün estetik dəyəri, gələcək nəsillər üçün təbiətin qorunması və saxlanması vəzifələrinin icrası müstəvisində irsi dəyərin qiymətləndirilməsi nəzərdə tutulur. Göründüyü kimi, ətraf mühitdən istifadə ilə bağlı bəzi göstəricilərin dəyər qiymətləndirilməsi mümkün deyil. Bu, təbiətlə insanlar arasında qarşılıqlı münasibətlərdən irəli gələn mənəvi-estetik dəyərləri əhatə edir.

Statistik göstəricilərin təhlilindən məlum olur ki, Azərbaycan Respublikasının illik gəlirlərin orta hesabla 70 faizə qədər təbii ehtiyatlardan istifadə əsasında əldə edilir. Təbii ki, işğal altında olmayan

ərazilərin təbii ehtiyatlarından istifadə göstəriciləri əsasında uzun müddət işğal altında qalan analoji təbii resursların bazar dəyərinin hesablanmasına cəhd etmək olar. Lakin respublikamızın digər ərazilərində rast gəlinməyən, işğal müddətində düşmənlər tərəfindən soyğunçuluğa məruz qalan təbii ehtiyatların qiymətləndirilməsinə iqtisadi düşüncə və məntiqə söykənən yeni yanaşmaların tətbiqi lazımdır. Hesab edirik ki, Azərbaycanın ətraf mühit və təbii sərvətlərinə Ermənistanın işğalı nəticəsində dəymiş zərərin qiymətləndirilməsi ümumi metodologiyaya və standartlara uyğun olaraq, aşağıdakı ardıcıl mərhələlər üzrə aparılması məqsədəuyğundur:

1. İşğal edilmiş Azərbaycan ərazilərinin təbii sərvətləri haqqında ərazi və ayrı-ayrı sahələr üzrə dolğun informasiyanın toplanılması;
2. İşğal olunmuş ərazilərdə qalan təbii sərvətlər və onların talan edilməsinə dair faktların əldə olunması, həmçinin işğaldan azad edilmiş ərazilərdə mövcud vəziyyətin öyrənilməsi;
3. 1992-2020-ci illərə aid müxtəlif səviyyəli bazarlar üzrə toplanmış məlumatların sahəvi təsnifatının aparılması və analoqlarla müqayisəli təhlili;
4. İşğal ərazilərində qalan təbii sərvətlərin xarakterik xüsusiyyətləri də nəzərə alınmaqla mövcud standart və metodologiyalara istinad etməklə hər bir sahə üzrə dəyər indikatorlarının və öz növbəsində dəymiş zərərin qiymətləndirilməsi;
5. Təbii sərvətlərin işğal müddətində talan edilməsi və istifadəsindən məhrum olunma nəticəsində Azərbaycanın məruz qaldığı dolaylı zərərin müəyyənləşdirilməsi;
6. Hesablanmış birbaşa iqtisadi zərərin və dolaylı zərərin toplanılması ilə ətraf mühitə və təbii sərvətlərə vurulmuş yekun zərər və itkilərin müəyyən edilməsi.

Onu da qeyd edək ki, zərərin hesablanmış tərkib hissələrinə zaman, ərazi və zonalar üzrə qiymət indeksləri tətbiq olunmalı, vahid göstəriciyə gətirilməlidir. Qiymətləndirmənin nəticələrinin reallığı təmin edən amillərdən biri onun unformasiya bazasının geniş olmasıdır. Bu baxımdan Azərbaycan ərazilərinin təbii sərvətləri haqqında Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyinin Ətraf Mühitə və Təbii Sərvətlər üzrə İnformasiya-Arxiv Fondunda olan informasiya bazası hazırkı imkan və şəraitə uyğun olaraq, zənginləşdirilməlidir.

İstifadə olunan ədəbiyyat

1. X.H.Kazımlı və başqaları. Təbii resursların qiymətləndirilməsi, dərslük, İqtisad Universiteti, Bakı 2016.
2. Silahlı erməni təcavüzü: Azərbaycan Respublikasının məruz qaldığı itki və tələfatlar. Yeriüstü təbii sərvətlər və ətraf mühitə ağır təsirlər. Bakı 2016
3. Silahlı erməni təcavüzü: Azərbaycan Respublikasının məruz qaldığı itki və tələfatlar. Yeraltı sərvətlər və ətraf mühitə ağır təsirlər Bakı 2016.
4. Azərbaycan Respublikası ərazilərinin Ermənistan silahlı qüvvələrinin işğalı nəticəsində itki və tələfatların qiymətləndirilməsi üzrə İşçi Qrupunun hesabatları. Bakı 2013-2017.
5. internet resursları.

QARABAĞ REGIONUNUN İQTİSADİ DİRÇƏLİŞ YOLU: CƏSARƏTLİ BAŞLANGICIN UĞURLU ADDIMLARI

İrşad Kərimli

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC), Azərbaycan

Yeganə Balazayır qızı Ağakışiyeva

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC), Azərbaycan

XÜLASƏ

İşğaldan azad edilən Qarabağ regionunun bərpa və yenidən qurulması istiqamətində ilk addımlar ərazinin minalardan və digər hərbi sursatlardan təmizləməklə yanaşı həyati əhəmiyyət daşıyan zəruri infrastrukturun yaradılması olsada hər halda həmin işlərlə əlaqəli institusional tədbirlər, beynəlxalq-dövlət-özəl investisiya əməkdaşlığının birgə partnyorluğu əsasında yatırılacaq investisiyaların səmərəli layihələri hazırlanıb hökumətə təqdim edilməlidir. Fikrimizcə əsas diqqət Qarabağ regionunun bərpa və yenidən qurulması ölkənin digər regionlarının mövcud durumu və perspektiv inkişafı ilə əlaqələndirilməsinə, ölkə üzrə formalaşmalı olan dəyər zəncirinə qovuşdurmağın yollarının tapılmasına yönəldilməlidir. Bu istiqamət qısa, orta və uzunmüddətli dövrə əhatə etməklə Qarabağ bölgəsinin bütöv Azərbaycanın yalnız üzvü tərkib hissəsi səviyyəsində deyil, eyni zamanda beynəlxalq səviyyədə formalaşmasını özündə əks etdirməlidir. Belə bir strategiyanın tərkibində coxsaylı tərəddüdlər gözlənilməyindən dövlətin makroiqtisadi tənzimləmə alətləri daha fəal işləməli, bərpa və quruculuğa yönəldilən iri həcmli maliyyə vəsaitlərinin səmərəsiz boşluqlarda ilişib qalmasının qarşısı alınmalıdır.

Açar sözlər: iqtisadi bərpa, iqtisadi quruculuq, zəruri infrastruktur, prioritet sahələr, investisiya resursları.

İşğaldan azad edilmiş Qarabağ regionun bərpa erməni işğalçıların təmamilə dağıtdığı çoxsaylı kənd, qəsəbə və şəhərlərin ərazilərini təhlükəsiz sifir vəziyyətinə gətirib yeni və daha müasir memarlıq üslubunda həyata keçiriləcəkdir. Belə bir mürəkkəb çoxcəhətli və eyni zamanda müəyyən müddət tələb tələb edən bərpa işləri mexaniki həyata keçirilə bilməz. Müzakirələr, ərazilərdə məskunlaşacaq yerli əhalinin məqsədyönlü fikirləri nəzərə alınmalıdır. Bu sahədə eyni zamanda ərazinin yerli xususiyyətləri, resursları və perspektivləri nəzərə alınmalıdır.

Son vaxtlar bir çox iqtisadçılar Azərbaycanın işğaldan azad etdiyi ərazilərin bərpa ilə əlaqədar çətinlikləri İraq, Əfqanıstan, Kosova, Xarvatiya və sair bu kimi keçmiş münaqişə ölkələrinin iqtisadi bərpa çətinlikləri ilə müqayisə edir, sonuncu ölkələrin dövlət və ölkə miqyasını əhatə edən borclanma, inflyasiya, budcə kəsiri, yoxsulluq, işsizlik problemlərini misal çəkir. Nəticədə həmin ölkələrdən Azərbaycanın fərqi Azərbaycanı "təhlükəsizlik yastığı"-nın olmasında görür və bu yastığın bir çox çətinliklərin həll edəcəyini düşünürlər [2]. Fikrimizcə "təhlükəsizlik yastığı" dedikdə ölkənin valyuta rezervlərini nəzərdə tutan iqtisadçılar yəqin ki, bilirlər bu yastıq yalnız iqtisadi bərpa və quruculuq məqsədi üçün deyil, əsasən ölkənin maliyyə sabitliyini və bununlada sərbəst dövrəli xarici valyutaların ölkənin milli valyutasının sərbəst dövrəliyinə təsirindən qorumaqdır.

Bu mənada birmənalı demək olar ki, işğaldan azad edilmiş ərazilərin bərpa üçün maliyyələşmə mənbələri çoxdur, bunların sırasında ilkin olaraq Qarabağ regionunun özünün daxili iqtisadi və demografik potensial imkanları, eyni zamanda ərazidə məskunlaşacaq işğaldan əvvəlki yerli əhalinin əmək qabiliyyəti, daxili insan kapitalı qiymətləndirilməlidir.

Region iqtisadiyyatının yenidən qurulması istiqamətində ərazilərin tədricən təhlükəsizliyi təmin edildikcə zəruri infrastrukturların (yol, su, kanalizasiya qaz, elektrik enerjisi çəkilişi) yaradılmasına böyük səylə başlanılmışdır. Başlanğıc yaxşıdır, lakin daha yaxşı olar ki, yaradılan infrastrukturla paralel kənd, qəsəbə və şəhərlərin salınmasına, məktəb, səhiyyə və mədəniyyət ocaqlarının yaradılmasına

başlanılmasının ilkin addımları atılsın və bunun üçün hazırlanacaq yeni baş planların icrası sürətləndirilsin, tezliklə quruculuq-abadlıq işlərinə start verilsin.

Qarabağ regionunun işğaldan əvvəl, indiki və gələcək iqtisadi vəziyyətinin reallığına diqqət yetirdikdə demək olar ki, ərazidə ilkin olaraq iki istiqamətdə istehsal-təsərrüfat fəaliyyəti yenidən qurulmalıdır. **Birinci** sənayedə dağ-mədən, yüngül və qida; **ikinci** kənd təsərrüfatında isə əkinçilik və heyvandarlıq yarım sahələrinin bərpasının və yenidən qurulmasının baş planlarının hazırlanması və icrası sürətləndirilməlidir. İcranı həyata keçirməzdən əvvəl yaradılacaq inzibati-ərazi vahidliklərində dövlət və bələdiyyə idarəetmə orqanlarının da yaradılması və fəaliyyəti təmin olunmalıdır. Məqsəd iqtisadi fəaliyyət subyektlərini, yəni hüquqi və fiziki şəxsləri, məşğulluğu, o cümlədən özünüməşğulluğu formalaşdırmaqla yerli əhalini, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi əmək qabiliyyətli, təsərrüfatçı, yaradıcı insan kapitalını öz torpaqlarına qaytarmaq, xarici investisiyalarla müqayisədə daxili investisiyalara, o cümlədən dövlət və özəl investisiyaların birgə yatırılmasına nail olmaqdır.

Qarabağ regionunun dağ-mədən sənaye sahəsinin nəyinki bərpasına və yenidən qurulmasına və hətta həmin sahənin hərtərəfli perspektiv inkişafına xarici və daxili investorların qeyri şərtsiz, çox böyük maraqla investisiya yatırmağa daim hazır olmalarının səbəbi biz iqtisadçılara aydındır. Lakin sənayenin emal sahəsinin qida və yüngül, kənd təsərrüfatının isə əkinçilik və heyvandarlıq yarım sahələrinin bərpası və yenidən qurulması ciddi, etibarlı, innovativ maliyyə mənbələrinin axtarışı lazım gəlir. Bu isə hökumət tərəfindən stimullaşdırıcı amilləri iş salmaqla müsbət nəticəsinə verə bilər.

İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə emal sənayenin qida və yüngül, kənd təsərrüfatının əkinçilik və heyvandarlıq yarım sahələri sırasında prioritetləri dəqiqləşdirmək, prioritet sahələrin dirçəldilməsinə investisiya yatırımlarının mövcud vəziyyətini öyrənmək, təsir istiqamətlərini aydınlaşdırmaq tələb olunur. Bu mənada işğaldan azad olunan ərazilərimizi hərtərəfli bərpa etmək istiqamətində investisiya siyasətinin düzgün reallaşdırılması ön sırada çıxarılmışdır. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin 4 yanvar 2021-ci il tarixli fərmanı ilə "Qarabağ Dirçəliş Fondu" adlı publik hüquqi şəxsin yaradılmasında əsas məqsəd işğaldan azad edilmiş ərazilərin bərpası və yenidən qurulmasına istiqamətlənəcək dövlət-özəl investisiya əməkdaşlığının inkişafını təmin etmək, eləcə də xarici və daxili investisiyaların cəlb edilməsi ilə bağlı zəruri təşkilati işləri yerinə yetirməkdir [2].

Bütünlükdə, ölkənin milli iqtisadiyyatının inkişafına ayrılıqda isə Qarabağ regionunun iqtisadi bərpasına və yenidən qurulmasına təkan verən, bir növ hərəkətverici qüvvə kimi formalaşan emal sənayenin prioritet sahələrinə xarici investisiyaların cəlb edilməsi üçün prioritetlər sayılan emal sənaye müəssisələrinin yenidən qurulmasına və inkişafına yatırılacaq xarici investisiyaların təhlilinə diqqəti artırmaq, beynəlxalq investisiya bazarından daha səmərəli investisiya layihələrini Azərbaycana cəlb etmək lazımdır. Emal sənayenin maşın və avadanlıqlar, qida və yüngül kimi yarım sahələrinin sürətlə inkişaf etdirilməsi məqsədilə xarici investisiya layihələrinin düzgün seçilməsi yolundan daha səmərəli istifadə edilə bilər.

İşğaldan azad olunan Qarabağ regionunun iqtisadi bərpasına və tezliklə dirçəlişi imkanlarına və vasitələrinə fikir verdikdə aydın olur ki, regionun həyat fəaliyyətinin bütün sahələrində xüsusən aqrar-torpaqla bağlı əsaslı islahatların bundan sonra da aparılmasına böyük ehtiyac vardır. Aqrar-torpaq islahatları özünün bütün cəhətləri ilə tam aparılmadığından ayrı-ayrı regionların təsərrüfatçılıq üçün yararlı torpaq sahələri istehsal-təsərrüfat dövriyyəsinə kənar qalır. Bu barədə ölkə başçısı İlham Əliyevin Nazirlər Kabinetinin 7 yanvar 2021-ci il tarixli iclasında torpaq islahatlarının davam etdirilməsinə dair konkret fikirlərini və iradlarını bildirmişdir. Fikrimizcə islahatlar yalnız ayrı-ayrı yarım sahələrdə xüsusi proqramların və yaxud yalnız bir sahəyə aid olan tədbirlərin həyata keçirilməsi xarakterində olmamalıdır. Kənd yerlərində təsərrüfatçılıq üçün yararlı torpaq sahələrinin bölgüsü təyinatı üzrə aparılmalı, ilk növbədə pay torpaqları, həyətyanı sahə, yardımçı təsərrüfatlar çərçivəsində ayrılacaq torpaq sahələri nəyinki, yaradılacaq kəndli və fermer təsərrüfatlarının fəaliyyətinə daha çox isə müasir Aqroparkın fəaliyyətinə uyğunlaşdırılmalıdır.

İşğaldan azad olunmuş ərazilərdə istər kənd və qəsəbə, istərsə də şəhər salma müasir, eyni zamanda milli memarlıq üslubu əsas götürülməli, ilk öncə yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi təsərrüfatçılıq üçün yararlı torpaq sahələrinin düzgün və təyinatı üzrə səmərəli bölgüsü həyata keçirilməlidir. Dövlətin strateji torpaq fondu və bələdiyyə torpaqları da nəzərə alınmaqla ərazilərdə məskunlaşacaq azərbaycan vətəndaşlarına ayrılacaq pay torpaqları, həyətyanı sahə və yardımçı təsərrüfatlar kimi sahələrin xəritəsi

tezliklə başa çatdırılmalıdır. Bu işlə bir-başə əlaqələnən, onunla paralel olaraq kənd təsərrüfatının və habelə kənd təsərrüfatı məhsullarının emalını həyata keçirən uyğun qida və yüngül sənaye yarım sahələrinin səmərəli yerləşdirilməsinin bütün cəhətləri işlənilərək qeyd edilən xəritədə öz əksini tapmalıdır [1].

Emal sənayenin qida və yüngül yarım sahələrinin yenidən qurulması üçün bu sahələrin ayrı-ayrı müəssisələrində xarici investisiya yatırımlarının tələb etdiyi mühitin yaradılmasında biznes mühiti, sahibkarlıq qabiliyyəti, texnoloji innovasiyaların tətbiqi, maliyyə bazarlarının inkişaf səviyyəsi, infrastrukturun vəziyyəti nəinki xarici və habelə daxili investorların diqqət mərkəzində dayanır [1]. Bütün bunlarla yanaşı Azərbaycan hökuməti nəinki ayrılıqda emal sənaye sahələrinin, habelə onların infrastrukturunun yaradılması ilə əlaqədar vergi və məhkəmə sistemində investorların hüquqlarının, xüsusən mülkiyyət hüquqlarının qorunması istiqamətində inzibati maneələrin məhdudlaşdırılmasında məqsədyönlü işlər görülməlidir. Nəzərdə tutulur ki, həmin prioritetlərin seçilməsi məsələsinin həlli üçün emal sənaye sahələrindən elələri seçilməlidir ki, həyata keçirilən islahatlar xarici investorlar üçün birbaşa maraqlı olsun və bununla da cari bərpanın və perspektiv yenidənqurmanın istiqaməti düzgün tutulmuş olsun [1].

Çox böyük təbii-iqtisadi resurslara və əlverişli coğrafi mövqeyə malik Qarabağ regionunun istehsal-təsərrüfat fəaliyyətinin və məskunlaşma prosesinin bərpası, zaman etibarilə orta və uzunmüddətli dövrü əhatə edə bilər. Regionun emal sənaye və kənd təsərrüfatı sahələrində institusional mühitin yaradılması müddətinin uzunluğu investorları heç də qane edə bilməz. Əgər sahədə institusional strukturların hər birinin tədricən və mərhələli formalaşması üçün zaman müddətini nəzərə alsaq, bunun üçün 7-10 il vaxtın lazım olması gərəkdir [1]. Belə ümumiləşdirməni birmənalı qəbul etmək olmaz. Bunu əsaslandırmaq yolunda regionun emal sənaye və kənd təsərrüfatı sahələrinə yatırılacaq investisiya layihələrinin təkrar müqayisəli təhlili aparılmalıdır. Təhlil prosesində emal sənaye sahələrindən hər hansı birində, məsələn, sənayenin qida və yüngül yarım sahələrində yaradılan institusional mühit həmin sahə ilə birbaşa əlaqəli olan aqrar sahədə də investorlar üçün faydalı olması nəzərə alınmalıdır. Bunun üçün tələb olunan iqtisadi və sosial tədbirlərin (məsələn, torpaq, tikinti, maşın, avadanlıq və s.) kənd təsərrüfatının əkinçilik, heyvandarlıq, tərəvəzçilik sahələri ilə emal sənayenin qida və yüngül yarım sahələri arasında birgə fəaliyyətin real təminatı özlüyündə həmin birliyin birbaşa investisiyalaşmasına yol açır. Sənayenin qida və yüngül, kənd təsərrüfatının uyğun sahələrində xarici investisiyalar üçün əlverişli mühitin yaradılması yalnız dövlət səviyyəsində deyil, eyni zamanda Qarabağ regionunun ayrıca götürülmüş konkret təsərrüfatları səviyyəsində də öz həllini tapmalıdır. Hər iki prioritet sahələrdə xarici investisiya fəaliyyətinə yalnız əsas fondlara investisiya qoyuluşu çərçivəsində deyil, daha çox sahənin müəssisələri ilə xarici investorlar və eyni zamanda Azərbaycan hökuməti arasında əlaqələrin qurulması çərçivəsində baxmaq lazımdır. Hər iki prioritet sahənin müəssisələri, xarici investisiya qoyuluşlarının obyektı olsalar da, hər halda dövlətlə əlaqəli şəkildə investisiya yatırımlarının həyata keçirilməsi prosesinin legitimlik çərçivəsini qurmalı olurlar. İntestisiyalaşma prosesi ilk öncə hər bir inzibati-ərazi vahidliklər üzrə məskunlaşacaq, əhalinin sosial-məyişət şəraitinin bərpasına yönəldilməli olsada bütün hallarda əlaqəli proses kimi kənd təsərrüfatının və emal sənayenin prioritet yarım sahələrinin qurulmasına istiqamət götürəcəkdir. Bütün hallarda həmin proses sistemli olmalı, yəni həm ayrı-ayrı müəssisələr və təsərrüfatlar səviyyəsində, həm də region və dövlət səviyyələrdə aparılmalıdır.

Ədəbiyyat

1. Kərimli İrşad. Qarabağın Dircəliş fondu: investisiya yatırımlarına yeni yanaşmalar. AZƏRTAC, Bakı. 17 yanvar 2021
2. Qasımlı Vüsal. Qarabağ Azərbaycanda iqtisadi artımın yeni drayveri olacaq.
3. www/iqtisadislahat.org/news

**ALTERNATİV ENERJİ QURĞULARININ RİYAZİ MODELƏŞDİRİLMƏSİ VƏ
QARABAĞ İQTİSADİ ZONASINDA TƏTBİQİNİN PERSPEKTİVLƏRİ**
**МАТЕМАТИЧЕСКОЕ МОДЕЛИРОВАНИЕ УСТАНОВОК АЛЬТЕРНАТИВНОЙ
ЭНЕРГЕТИКИ И ПРИМЕНЕНИЕ В КАРАБАХСКОЙ ЭКОНОМИЧЕСКОЙ ЗОНЕ**
**MATHEMATICAL MODELING of the ALTERNATIVE ENERGY INSTALLATIONS and
APPLIED IT in the KARABAKH ECONOMIC ZONE**

Valeh İ. Baxşəli, Oqtay M. Salamov, Əlisgəndər A. Salamov

Azərbaycan Texniki Universiteti, Mexanika kafedrası

XÜLASƏ

Məqalədə ekoloji cəhətdən əlverişli enerji mənbələrindən istifadənin vacibliyi və azad olunmuş Qarabağ iqtisadi zonasında alternativ və bərpa olunan enerji qurğularının istifadə edilməsi perspektivləri araşdırılır. Həmin qurğularda geniş tətbiq olunan silindrik dişliçarx multiplikatorların gətirilmiş inersiya momentlərinin pillələr arasında optimal paylanması metodikası işlənmiş, reduktor və ya multiplikatorun ümumi ötürmə ədədinin pillələr arasında optimal paylanması üçün riyazi model yaradılmışdır. Alınan elmi nəticələr energetik və alternativ enerji qurğularının layihələndirilməsi və istismarı zamanı praktiki əhəmiyyətə malik ola bilər.

Açar sözlər: energetik qurğular, külək mühərriki, dişliçarx ötürmələri, gətirilmiş inersiya momenti, mexaniki itkilər.

РЕЗЮМЕ

В статье рассмотрен возможность применения альтернативных энергетических установок экологически чистых источников энергии в экономической зоне Карабаха. Разработана методика определения и распределения приведенных моментов инерции мультипликаторов применяемых в установках энергетических и альтернативных энергии. Создана математическая модель для оптимального распределения общего числа передачи механизма между ступенями мультипликатора. Результаты исследований могут быть полезными при разработке и эксплуатации оборудования, применяемых в установках энергетических и альтернативных энергии.

Ключевые слова: энергетические установки, ветродвигатель, зубчатые передачи, приведенный момент инерции, механические потери

ABSTRACT

The article is considering the importance of the use of clean energy sources and studies the prospects for using alternative energy installations in the economic zone of Karabakh. The method of optimal distribution of reduced moment of inertia of gearbox and multipliers of cylindrical gears used in installations of energy and alternative energies has been developed. Mathematical modeling has been created for the optimal distribution of the total transmission number of the mechanism between the stages of the multiplier used in the wind engine. The results of the study can be useful in the development and operation of alternative energy installations.

Keywords: energy installations, wind engine, gear transmissions, reduced moment of inertia, mechanical losses

Giriş

Məlum olduğu kimi ölkəmizdə günəş, külək və dəniz dalğa energetik qurğularından istifadənin geniş perspektivləri vardır. Bu baxımdan azad olunmuş Qarabağ iqtisadi zonasında “ağıllı kənd” konsepsiyası çərçivəsində alternativ enerji qurğularından (AEQ) istifadə imkanları mövcuddur və yeni icralı AEQ-in işlənilib hazırlanması aktual mövzulardandır. Son zamanlar alternativ və bərpaolunan enerji mənbələrindən (ABOEM) istifadəyə maraq xeyli artmışdır. Külək enerjisi, dəniz və okeanların dalğa enerjisi ekoloji təmiz olmaqla yanaşı, həm də bərpa olunandır. Digər tərəfdən ölkəmizdə dalğa enerjisi, külək və günəş enerjisi böyük enerji tutumuna malikdir [1, 2]. ABOEM-dən istifadə edilməsi məqsədilə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2004-cü il 21 oktyabr 462 nömrəli Sərəncamı ilə “Azərbaycan Respublikasında alternativ və bərpa olunan enerji mənbələrindən istifadə olunması üzrə Dövlət Proqramı” həyata keçirilmişdir. Dövlət proqramından irəli gələn tədbirlər çərçivəsində Azərbaycan Respublikasının Sənaye və Energetika Nazirliyinin tərkibində Alternativ və Bərpa Olunan Enerji Mənbələri üzrə Dövlət Agentliyi (ABEMDA) yaradılmış və ABEMDA tərəfindən bir sıra layihələr həyata keçirilmiş, külək, günəş və kiçik su elektrik stansiyaları inşa edilmiş, onlarla sosial obyektə günəş panelləri, istilik nasosları quraşdırılmışdır [3,4,5]. Respublikamızda ABOEM-dən istifadənin aktual olduğunu və bir çox layihələrin həyata keçirildiyini nəzərə alaraq külək enerjisindən istifadənin perspektivləri araşdırmış, Azərbaycan şəraitində külək enerjisindən istifadənin perspektiv imkanlarının olduğu göstərilmişdir. Aparılmış araşdırmalardan və hesablamalardan sonra hansı növ AEQ-nun Qarabağ şəraitində daha effektiv şəkildə istismar olunacağını müəyyənləşdirmək olar. Qeyd etmək lazımdır ki, mövcud AEQ-lərdəki bir sıra çatışmazlıqları nəzərə alaraq yeni iş prinsipləri əsasında çalışan, səs-küy səviyyəsi aşağı olan və daha zəif küləklərdə enerji əldə etməyə imkan verən yüksək effektivli qurğuların işlənilib hazırlanması alternativ energetika sahəsində aktual məsələlərdəndir [5]. Respublikamızda ABOEM-dən istifadənin aktual olduğu və bu sahədə artıq bir sıra layihələrin həyata keçirildiyini nəzərə alaraq, külək enerjisindən istifadə imkanları ayrıca araşdırılmış və Azərbaycan şəraitində külək enerjisindən istifadənin perspektivli olduğu müəyyən edilmişdir. Külək və günəş energetik qurğularının tətbiqi ilə Qarabağ iqtisadi zonasında “ağıllı kənd” prinsipləri əsasında ağıllı suvarma sistemlərinin yaradılması istiaqmətində aparılacaq elmi-tədqiqat işlərinin praktiki əhəmiyyəti vardır.

Azərbaycan ərazisi mövcud külək rejimləri və onların paylanma tezlikləri nəzərə alınmaqla üç zonaya (A, B və C) bölünmüşdür. Qarabağ ərazisində yerləşən rayonlarda və kəndlərdə külək enerjisindən istifadə imkanının araşdırılması və bu ərazilərdə quraşdırılacaq külək energetik qurğularının (KEQ) konstruksiyalarının təkmilləşdirilməsi yolu ilə onların faydalı iş əmsalının (f.i.ə.) artırılması praktiki əhəmiyyətə malikdir. Qarabağ iqtisadi zonasına daxil olan bəzi rayonlarda flugerin hündürlüyünün $h = 10$ m olduğu halda müşahidə edilmiş, külək rejimləri, yəni küləyin sürətinin orta aylıq və illik qiymətləri Cədvəl 1-də verilmişdir.

Cədvəl 1. Qarabağ zonasında küləyin orta aylıq sürəti

Meteostansi yalar	Küləyin orta aylıq sürətləri, m/s												\bar{V}_h ,
	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	
Tərtər	2,9	2,9	3,2	3,2	3,1	3,0	2,8	2,6	2,6	2,9	2,5	2,8	2,9
Cəbrayıl	2,9	3,1	2,9	3,0	3,3	3,4	3,4	3,0	2,7	2,4	2,5	2,6	2,9
Fizuli	2,0	2,0	2,1	2,2	2,0	2,2	2,3	2,3	1,9	1,9	1,8	1,9	2,0
Ağdam	1,8	1,9	1,7	1,7	2,0	2,1	2,2	2,0	1,9	1,8	1,7	1,6	1,9
Xankəndi	1,6	1,8	1,8	1,9	1,7	1,8	1,9	1,9	1,9	1,7	1,6	1,3	1,7
Şuşa	1,7	1,7	1,5	1,6	1,6	1,6	1,6	1,3	1,4	1,4	1,4	1,4	1,5

KEQ-nin mutiplikator mexanizminin dinamik analizi

KEQ-nin əsas hissələrindən biri onun onun dişli çarx ötürmələridir. Böyük güclü külək mühərriklərində külək çarxının fırlanma sürəti ($n = 15..20$ dövr/dəq) generator üçün tələb olunan fırlanma sürətini ($n = 1500..1800$ dövr/dəq) təmin edə bilmədiyi üçün burada sürət artırıcı mexanizm kimi multiplikatorlardan istifadə edilir (Şək. 1). Silindrik dişliçarx reduktorlar və multiplikatorlar neft və qaz sənayesində, maşınqayırma və nəqliyyat, energetik və alternativ enerji qurğularında geniş tətbiq olunurlar.

Şəkil 1. Külək energetik qurğusu

[\(https://www.infineon.com/cms/en/applications/industrial/wind-energy-systems/\)](https://www.infineon.com/cms/en/applications/industrial/wind-energy-systems/)

Maşın və mexanizmlərin işəsalma, qərarlaşmış və tormozlanma işçi rejimlərinin zaman müddətinin tədqiqi müasir maşınşünaslığın aktual problemlərdəndir. Maşınların məhsuldarlığının artırılması bilavasitə onların kinematik cütlərindəki və ötürmələrdəki mexaniki itkilərin, həmçinin onların işəsalma və tormozlanma zamanlarının azaldılması ilə bağlıdır. Lakin, qeyd etmək lazımdır ki, maşınların işəsalma və tormozlanma rejimlərdəki zaman müddətinin azaldılması mexanizmlərin müxtəlif bəndlərindəki təcillərin kəskin dəyişməsi (artması) ilə əlaqədar əlavə dinamik yüklərin yaranmasına və ümumilikdə maşının f.i.ə.-nin azalmasına səbəb olur [6, 7, 8].

Mexanizmlərin f.i.ə.-nin artırılması yollarından biri hərəkətli bəndlərin inersiya momentlərinin azaldılması metodlarının işlənməsindən ibarətdir. Dişliçarx reduktorunun optimallaşdırılması metodikasının işlənməsi dişli çarxların aparıcı vala nəzərən gətirilmiş inersiya momentinin müxtəlif pillələrdəki ötürmə ədədlərindən asılı olaraq minimum qiymətinin tapılmasından ibarətdir. Reduktorun gətirilmiş inersiya momentinin optimallaşdırılması onun konstruktiv parametrlərinin və kütləsinin azaldılmasına səbəb olur. Reduktorun konstruktiv parametrlərinin və dişli çarxların kütlələrinin (inersiya momentlərinin) azaldılması, çarxların kontakt səthlərinin möhkəmliklərinin artırılması, burada mexaniki itkilərin azaldılması və s. onun ümumi ötürmə ədədinin pillələr arasında optimal paylanması yolu ilə həyata keçirilə bilər. Maşın aqreqlərinin xarici qüvvələrin təsiri altında hərəkətinin dinamik analizinin aparılması üçün həmin qüvvələrin və bütün bəndlərin kütlələrinin maşının hər hansı bəndinə gətirilməsi ilə mexaniki modelinin tədqiqi və onun riyazi modelinin yaradılması vacibdir.

AzTU-nun "Mexanika" kafedrasında AEQ-nın mexaniki parametrlərinin keyfiyyət göstəricilərinin yüksəldilməsi üçün elmi-tədqiqat işləri aparılır. Qeyd etmək lazımdır ki, burada yeni icralı multiplikatorun konstruktiv və dinamik parametrləri dəyişdirilmiş və praktiki əlverişli hala salınmışdır.

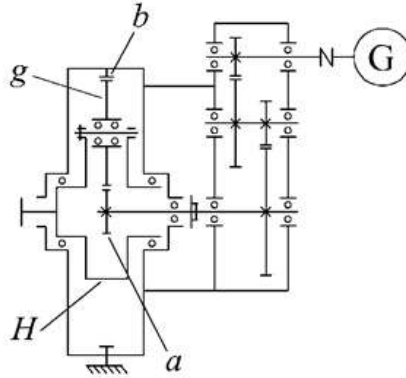
Tədqiqatın məqsədi maşına təsir edən bütün xarici qüvvələrin aparıcı bəndə gətirilməsi ilə həmin bəndin mexaniki hərəkətinin tədqiqi və praktiki parametrlərinin tapılmasıdır. Qeyd etmək ki, külək energetik qurğularının çatışmazlıqlarından biri onların səs-küy yaratmaları ilə bağlıdır. Bu qurğularda səs-küyün yaranması bilavasitə onların ötürücü mexanizmlərinin etibarlı və optimal iş rejimlərindən asılıdır. Odur ki, reduktor mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsinin və keyfiyyət göstəricilərinin yüksəldilməsinin praktiki əhəmiyyəti vardır.

İki pilləli dişliçarx multiplikatorun riyazi modelləşdirilməsi

Tədqiqatın məqsədi xarici qüvvələrin aparıcı bəndə gətirilməsi ilə həmin bəndin mexaniki hərəkətinin tədqiqi və praktiki parametrlərinin tapılmasıdır. Şək. 2- də külək mühərriki üçün multiplikatorun kinematik sxemi verilmişdir.

Mexaniki sistemin xarici qüvvələrin təsiri altında dinamik analizinin aparılması üçün həmin qüvvələrin və bütün bəndlərin kütlələrinin sistemin hər hansı bəndinə gətirilməsi ilə mexaniki modelinin tədqiqi və

onun riyazi modeli yaradılmışdır. Bunun üçün gətirilmə mərkəzi kimi sistemin (maşının) aparan bəndini seçirik. Mexaniki sistemin bütün bəndləri üçün ümumiləşdirmə prinsipinə əsasən baxılan AEQ-nin reduktorunun tam mexaniki enerjisinə qurğunun bütün kütləsinin toplandığı gətirilmə mərkəzinin kinetik enerjisi kimi tapırıq. Eyni prinsiplə mexanizmin (reduktorun) gətirilmiş inersiya momentini tapırıq. Gətirilmiş inersiya momenti, bütöv mexanizmin şərti inersiya momenti kimi maşının fırlanma hərəkəti edən bəndlərinin inersiya xassəsini ifadə edir və mexanizmin bəndlərinin vəziyyətindən asılı olaraq öz qiymətini dəyişir. Külək elektrik mühərriklərində istifadə olunan iki və üç pilləli silindrik dişliçarx redoktorunun və ya multiplikatorun ümumi ötürmə ədədinin dişli çarxların minimal kütlələrinə, həmçinin mühərrikin valına nəzərən gətirilmiş minimum inersiya momentinə əsasən pillələr arasında optimal paylanması tədqiq edilmişdir.

Şəkil 2. Külək mühərrikinin multiplikatorunun kinematik sxemi.

Külək elektrik mühərriklərində istifadə olunan iki və üç pilləli silindrik dişliçarx redoktorunun və ya multiplikatorun ümumi ötürmə ədədinin dişli çarxların minimal kütlələrinə, həmçinin mühərrikin valına nəzərən gətirilmiş minimum inersiya momentinə əsasən pillələr arasında optimal paylanmasına baxılmış, təqdim edilən metodika əsasında Şək. 2-də göstərilən multiplikatorun optimal parametrlərinin tapılması üçün nəzəri və praktiki ifadələr çıxarılmışdır. Bunun üçün gətirilmiş inersiya momenti əsasında yeni icralı multiplikatorun mexaniki hərəkətinin tənliyini tərtib edirik:

$$J_g \frac{\omega_1^2}{2} = J_{k.p.} \frac{\omega_1^2}{2} + J_{M1} \frac{\omega_1^2}{2} + J_1 \frac{\omega_1^2}{2} + J_2 \frac{\omega_1^2}{2} + J_3 \frac{\omega_1^2}{2} + J_4 \frac{\omega_2^2}{2 \cdot \eta_1} + J_5 \frac{\omega_2^2}{2 \cdot \eta_2} + J_6 \frac{\omega_3^2}{2 \cdot \eta_2} + J_7 \frac{\omega_3^2}{2 \cdot \eta_3} + J_{M2} \frac{\omega_3^2}{2 \cdot \eta_3} + J_{c.v.} \frac{\omega_4^2}{2 \cdot \eta_3} \quad (1)$$

Burada J_g – mexanizmin aparan valına gətirilmiş inersiya momenti, $J_{k.p.}$ – külək pərinin fırlanma oxuna nəzərən ətalət momenti; J_{M1} - gəzdircinin valı ilə reduktorun giriş valını birləşdirən muftanın fırlanma oxuna nəzərən ətalət momenti; $J_1, J_2, J_3, J_4, J_5, J_6, J_7$ – uyğun dişli çarxların onların fırlanma oxlarına nəzərən inersiya momentləri; J_{M2} – günəş dişli çarxın çıxış valını generatorun valı ilə birləşdirən muftanın fırlanma oxuna nəzərən ətalət momenti; $J_{c.v.}$ – çıxış valının fırlanma oxuna nəzərən ətalət momentidir (külək mühərrikinin generatorunun fırlanma oxuna nəzərən ətalət momentidir), $kq \cdot m^2$; $\omega_1, \omega_2, \omega_3, \omega_4$ – uyğun olaraq giriş valının, dişli çarxların, çıxış valının, muftaların, günəş dişli çarxın bucaq sürətləri, rad/san; η_1, η_2, η_3 reduktorun pillələrinin f.i.ə.-dir.

Pillələr arası mexaniki itkiləri nəzərə alaraq (1) ifadəsindəki J_g gətirilmiş inersiya momentini tapırıq:

$$J_g = J_{k.p.} + J_{M1} + J_1 + J_2 + J_3 + J_4 \frac{1}{\eta_1 i_1^2} + J_5 \frac{1}{\eta_2 i_1^2} + J_6 \frac{1}{\eta_2 i_1^2 i_2^2} + J_7 \frac{1}{\eta_3 i_1^2 i_2^2} + J_{M2} \frac{1}{\eta_3 i_1^2 i_2^2 i_3^2} + J_{c.v.} \frac{1}{\eta_3 i_1^2 i_2^2 i_3^2} \quad (2)$$

Burada sürtünmə qüvvələrindən yaranan mexaniki itkilər uyğun; η_1, η_2, η_3 f.i.ə.-ləri ilə ifadə edilmişdir. (2) ifadəsindən maşının optimal mexaniki parametrlərinin tapılması üçün istifadə edə bilərik. Reduktorun pillələrindəki dişli çarxların bucaq sürətləri aşağıdakı məlum ifadələrdən tapılır:

$$\omega_2 = \frac{\omega_1}{i_1}, \omega_3 = \frac{\omega_1}{i_1 i_2}, \omega_4 = \frac{\omega_1}{i_1 i_2 i_3}, \quad (3)$$

Burada i_1, i_2, i_3 – uyğun pillələr üzrə ötürmə ədədləridir.

J_g inersiya momentinin optimal qiymətini (1) (2) və (3) ifadələrini nəzərə almaqla tapırıq. Mexanizmin giriş valına nəzərən gətirilmiş inersiya momentinin optimal qiymətinin tapılması material sərfinin və dinamik yüklərin azalmasına, AEQ-nın yaratdıqları səs-küyün aşağı düşməsinə, eyni zamanda onun f.i.ə. - nin yüksəldilməsinə səbəb olur. Yeni icralı multiplikator üçün tərtib edilmiş (1) və (2) ifadələrini yuxarıda göstərilən metodika əsasında təhlil etməklə gətirilmiş inersiya momentinin optimal qiymətini tapırıq. Beləliklə, yeni icralı multiplikatorun gətirilmiş inersiya momenti ilə ənənəvi multiplikatoru müqayisə etməklə alınmış nəticələrin üstünlüklərini və elmi yeniliyini şərtləndirmək olar.

Beləliklə, aparılan tədqiqatlar nəticəsində külək energetik qurğularında istifadə olunan multiplikatorların keyfiyyət göstəricilərinin yüksəldilməsi, həmçinin onların səs-küy yaratmalarının qarşısının alınması üçün metodika işlənmişdir.

Nəticə

Azad olunmuş Qarabağ iqtisadi zonasında alternativ və bərpa olunan enerji qurğularının istifadə edilməsi perspektivləri tədqiq edilmişdir. Burada külək elektrik mühərriklərində istifadə olunan multiplikatorların ümumi ötürmə ədədinin dişli çarxların minimal kütlələrinə, həmçinin mühərrikin valına nəzərən gətirilmiş inersiya momentinə əsasən pillələr arasında optimal paylanması üçün riyazi model yaradılmışdır. Alınan elmi nəticələr energetik və alternativ enerji qurğularında istifadə olunan mutiplikatorların layihələndirilməsi və istismarı zamanı praktiki əhəmiyyətə malik ola bilər.

Ədəbiyyat

1. Salamov O.M., Atamoğlanova Q.M. Ənənəvi və qeyri-ənənəvi yanacaq növlərindən istifadənin perspektivləri və müqayisəli analizi. AzTU-nun elmi əsərləri, № 4, 2018
2. Brooke J. Wave Energy Conversion. Volume 6. Elsevier science, 2003, 204 p.
3. Alternativ və Bərpa Olunan Enerji Mənbələri üzrə Dövlət Agentliyi. Alternativ və bərpa olunan enerji mənbələrindən istifadə. Bakı, 2018
4. www.undp.org/content/dam/rbec/docs/Azerbaijan.pdf
5. www.e-qanun.az/framework/5796
6. Bakhshali V.I. Mechanics of Piston Machines. Lambert Academic Publishing, Berlin, Germany, 2011, 320 pp.
7. Davitashvili N., Bakhshali V. Dynamics of crank - piston mechanisms. Springer publishing, 2016, 242 pp.
8. Mott R.L., Vavrek E.M., Wang J. Machine elements in mechanical design. Pearson Education, 2018, 856 pp.

**DİN VE EKONOMİ İLİŞKİSİNE YÖNELİK ALGININ PSİKOLOJİK AÇIDAN
DEĞERLENDİRİLMESİ- FAİZ ÖRNEĞİ**

A PSYCHOLOGICAL EVALUATION OF THE RELATIONSHIP OF RELIGION AND
ECONOMY- INTEREST EXAMPLE

Taha YILMAZ

Dr. Öğr. Üyesi, Ardahan Üniversitesi, Temel İslami Bilimler Bölümü, Fıkıh Anabilim Dalı.

Assist. Prof. Dr., Ardahan University, Teology Faculty, Department of Fıkh, Ardahan/Türkiye

ORCID NO: 0000-0001-9503-3937

Mehmet Emin KALGI

*Dr. Öğr. Üyesi, Ardahan Üniversitesi, Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü, Din Psikolojisi Anabilim Dalı,
Ardahan, Türkiye*

*Assist. Prof. Dr., Ardahan University, Teology Faculty, Department of Psychology of Religion,
Ardahan/Türkiye*

ORCID NO: 0000-0001-6999-5059

ÖZET

Din metafizik yönü ağır basan insanoğlunun dünya serüveniyle başlayıp onun yaşamında değer yargılarını belirleyen bir olgudur. Bu bakımdan din insanın sosyal ve ekonomik hayatıyla doğrudan ilişkili ve aktif onda rol oynayan bir realitedir. Tarihi olarak insan ve ona ait tüm çabaların hareket noktası bu paradigmada din olmuş ve insanın çevreyle olan etkileşimini şekillendirmiştir. Buna rağmen bazı insanlar dinin sadece metafizik yanını yani ruhi yönünü ele almış, onun ekonomiye dair olan fonksiyonlarına neredeyse hiç değinmemiştir. Oysa yapılan tarihi metinlerin analizinde dinin insanın bütün faaliyetlerini etkilediği tespit edilmiştir. Bu sebeple din İnsanın kültürel, sosyal ve ekonomik olarak faaliyet alanlarını belirleyen temel dinamiklerinin başında gelmektedir. İnsan toplum hayatında yaşamını sürdürürken maişetini temin etmek için bir takım iktisadi faaliyetlerde bulunmak zorundadır. Din ise insanın kendi emeğiyle kazandığı malı helal, bunun dışında emeksiz ve gayr-ı meşru yollarla kazanılan malı ise haram saymış veya bu kazanca iyi bakmamıştır. Buna rağmen kimi insanlar dini naslara kulak verip helal kazanmanın bir erdem olduğunu beyan etmiş, bazı kimseler ise bu dini nasların belirlediği ilkelerin dışına çıkarak haram yollara tevessül etmişlerdir. Kendi ekonomik ve toplumsal örüntülerinde fazla kazanç elde etmek için faiz olgusunu ortaya atmış ve bu çerçevede bir ekonomik düzen oluşturma gayretine girmişlerdir. Özellikle modern çağlarda insan, faizi kapitalin kirası olarak kabul etmiş ve hiçbir emek sarf etmeden paradan para kazanmıştır. İnsan ortaya çıkan bu ekonomik tablodan çokça etkilenmiştir. Araştırmamızda ekonomi faaliyeti ile ilgili bir kavram olan faizin kişinin psikolojisini nasıl etkilediğini ve faize karşı onun nasıl bir yaklaşım sergilediğini ortaya koymaya çalıştık. Bu bağlamda geniş bir literatür taraması yaptık. Ulaştığımız sonuçları analizi geleneğe bağlı kalarak İslam hukuku ve psikoloji ilminin ilkeleri çerçevesinde çözümlenmeye çalıştık. Böylece insanın ahlaki değerlerini ve toplumsal yaşamındaki ekonomik, iktisadi çabasını ele alarak din ve ekonomi ilişkisine yönelik olan faizin psikolojik ve hukuksal olarak temellendirilmesini, dini ve felsefi metinler bazında analiz ettik. Bu bağlamda insan yaşamına dair birçok ilke ve düzenleme getiren din ve onun nasları ekonomik hayata dair de vazettiği birtakım kurallarının toplumsal hayatta insan tarafından nasıl algılandığı ve onun psikolojisi üzerinde nasıl bir etki alanı oluşturduğunu tespit ettik.

Anahtar Kelimeler: İslam Hukuku, Din Psikolojisi, Toplum, Ekonomi, Faiz.

ABSTRACT

Religion, which has a predominant metaphysical aspect, begins with the world adventure of human beings. It is a phenomenon that determines the value judgments in his life. In this respect, religion is a reality that is directly related to human social and economic life and plays an active role. Historically, the starting point of man and all his efforts has been religion in this paradigm and has shaped the interaction of man with the environment. Despite this, some people only dealt with the metaphysical side of religion, that is, the spiritual side, and hardly touched on its economic functions. However, in the analysis of historical texts, it has been determined that religion affects all human activities. For this reason, religion is one of the main dynamics that determine the cultural, social and economic activities of human beings. While living in society, people have to engage in some economic activities to ensure their livelihood. Religion, on the other hand, considers the goods earned by one's own labor halal, and the goods that are earned without effort and illegally, as haram or do not take good care of this income. Despite this, some people listened to the religious scriptures and declared that it is a virtue to earn halal, while some people went beyond the principles determined by this religious scriptures and resorted to unlawful ways. In order to gain more in their own economic and social patterns, they introduced the concept of interest and tried to create an economic order within this framework. Especially in modern times, people accepted interest as the rent of capital and earned money from money without any effort. Man has been greatly affected by this emerging economic picture. In our research, we tried to reveal how interest, which is a concept related to economic activity, affects the psychology of the person and how he or she approaches interest. In this context, we conducted an extensive literature review. We tried to analyze the results we reached within the framework of the principles of Islamic law and psychology, adhering to the analytical tradition. Thus, we analyzed the psychological and legal grounding of the interest on the relationship between religion and economy, on the basis of religious and philosophical texts, by addressing the moral values of man and his economic and economic efforts in his social life. In this context, we have determined how religion, which brings many principles and regulations on human life, and some of its rules on economic life, is perceived by people in social life and how it affects their psychology.

Keywords: Islamic Law, Psychology of Religion, Society, Economy, Interest.

GİRİŞ

İslam dininde, insanların imkân ve kabiliyetlerine göre çalışıp kazanmaları, gerekli iş birliğini ve iş bölümünü sağlamaları ve ihtiyaçları doğrultusunda harcama yapmaları tabii karşılanmıştır¹, ancak bu konuda bazı temel ölçü ve ilkeler getirilerek iş ve ticaret hayatının düzen ve güven içinde, haksızlık ve suiistimalden uzak olarak işlemesine yardımcı olmak istenmiştir. İslam'ın ticari hayatla ilgili getirdiği ilkeler, esasen hukuki alanda koyduğu kuralların bir parçasını teşkil eder ve bu kuralların hepsi birden fikhın muamelat ahkâmını oluşturur.²

Bu bağlamda İslam dini getirdiği bütün naslarda cemiyet hayatına yön vermiş ve müntesiplerine de bu naslar doğrultusunda bir hayat yaşamaları istemiştir.³ Kur'an'da "*Erkekler içinde çalışıp elde ettiklerinden bir pay vardır, kadınlar için de çalışıp elde ettiklerinden bir pay vardır*"⁴ denilerek hem emeğin önemi vurgulanmış hem de sermayenin kâr payına işaret edilmiştir. Ziraat, zanaat ve bir mesleğin icrası doğrudan emeğe dayalı kazanç yolları olarak addedilmiş, ticaret iş ve kira gibi mal ve menfaat mübadelesi aracılığı ve devreden iktisap usulleri de dolaylı olarak emeğe dayalı kazanç yolları olarak kabul edilmiştir.⁵ Her iki yol da kural olarak tasvip edilmiş olup meşruyet dairesinde kaldığı sürece değerli sayılmıştır.⁶ Hz. Peygamber de bir hadisinde, "*Hiç kimse elinin emeğinden daha hayırlı*

¹ Ali el-Hafif, *İslâm Hukukuna Göre Hukukî İşlemler ve Hükümleri* çev. Rahmi Yaran (Ankara: 2011), 23-34.

² İsmail Özsoy, "Faiz", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 12/110-126.

³ Ali Bardakoğlu, "İslam Hukukunda Akit Hürriyeti ve Akdî Şartlar Açısından Bu Hürriyetin Sınırı", *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* (1983), 1/9-30.

⁴ en-Nisa,4/32.

⁵ Bilal Aybakan, *İslam Hukukunda Borçların İfası* (İstanbul: 1998).

⁶ Özsoy, 125.

*bir şey yemiş değildir.*⁷ buyurmuş, kendisine en temiz kazancın ne olduğu sorulduğunda da, “*kişinin kendi emeği, bir de dürüst ticaretinin kazancı*”⁸ cevabını vermiştir. Buradan anlıyoruz ki, İslam dini gerek beden gerekse zihin gücüne dayalı olarak sarf edilen her türlü emek ve çalışma şeklini kutsal sayarak teşvik etmiştir.

Daha önce ifade ettiğimiz gibi, İslam dini herhangi bir zarar ve mağduriyete yol açmayan insan ilişkilerine, düzgün bir çizgide seyreden hukuki ve ticari hayata kural olarak müdahale etmemiş, sadece yanlış ve haksız uygulamalar konusunda insanları uyarmış, bu yönde bazı sınırlama ve kısıtlamalar getirmiştir.⁹ Faiz yasağı da böyle bir yasaktır. Faizin Arapçadaki karşılığı riba olup sözlükte; “*Herhangi bir şeydeki artış ve fazlalığı*” ifade eder. Terim olarak ise riba; “*Borç verilen bir parayı belli bir süre sonunda belirli bir fazlalıkla veya herhangi bir borç ilişkisi ile doğan ve süresi içinde ödenmeyen bir alacak için ek vade tanıyıp sonunda bu alacağı fazlalıkla geri almanın, yine bu şekilde alınan fazlalığın genel adıdır.*”¹⁰ Bu türden şart ve uygulamaları içeren işlemlere de “*faizli işlemler*” denir.¹¹ Nitekim tek taraflı bir fayda sağlayan, ederlerin belirsizliğinden dolayı çekişme ve nizaya yol açan, dinin ve İslam hukukunun yasakladığı bir şeyi içinde barındıran, akdin içeriğine ve yapısal amaçlarına, yerleşik teamüllere aykırı olan şartlar fasit şart olarak görülmüştür.¹² Bu bakımdan satım sözleşmelerinde bedellerin, akit yapan taraflardan hiçbirisi haksızlığa uğramayacak, zulme sebep olmayacak ölçüde tayin edilmesi gerekir. Faiz ise akdin kuruluşu anında, müşahhas iktisadî bir değere karşılık olmadan tek taraflı fayda sağlayan bir şartın taraflarca ileri sürülmesi veya bu manada elde edilen bir fazlalık demektir. Birçok ayet ve hadiste yasak kılınmıştır. Türkçede daha çok “faiz” kelimesi yaygınlık kazanmış olup genelde ribâ ile eşanlamlı olarak kullanılmıştır.¹³ Ödünç işlemleri ya da alışveriş esnasında şart koşulan ve karşılığı bulunmayan gerçek veya hükmî fazlalık ribâ olarak değerlendirilmiştir.¹⁴

İslam iktisadi hayata dair evrensel kurallar koymuştur. Akitlere (Akde vefa), emanetleri ehline vermek ve emanete hıyanet etmemek, sözünde durmak, insanları aldatmamak, dürüst olmak, hak sahibine hakkını vermek, gayr-i meşru kazançlardan ribâ ve kumar başta olmak üzere bu tür faaliyetlerden uzak durmak, güzel ve temiz kazanca yönelmek bu ilkelerin başında gelmektedir. Zekât ve sadakayı hem malî hem de dinî bir görev olarak vermek, aşırı mal sevgisi, haset, bencillik ve cimrilikten de uzak olmak şeklinde çeşitli vesileler bazı hükümler izah etmiştir. Kur’an da akit ve borç ilişkileri bu minvalde belirlenmiştir.

Günümüzde rakamsal değerle reel değer, enflasyon, devalüasyon ve revalüasyon, nominal, reel ve negatif faiz, hadiste zikredilen altın, gümüş, buğday, arpa, hurma tuz gibi birbirine eşit ve peşin değiştirilir¹⁵ dilerek bunun dışındaki yapılan bir muamelede faiz gerçekleşeceği olgusu ve yine bunların dışındaki maddelerin alış veriş, kıymetli evraklar, tevverük ve sukuk akdi, sanal ve kaydî paralar vb. bir çok madde/para ve akit yeniden İslam nasları bağlamında değerlendirilmesi gerekir. Çünkü her asrın yeni fikhî problemlerini o sarıda yaşayan fakihlerin ilgilenip çözmesi gerektiği kanaatindeyiz. Özellikle sanayi ve teknoloji alanındaki gelişmelerle yeni ortaya çıkan sektörler, bu sektörlerin icabı olarak geliştirilen kurum ve kurumların işleyişiyle ilgi yeni ortaya çıkan işlem türleri, internet bankacılığı, sanal iş ve işlemler, kriptografik bir anahtara sahip, eşsiz ve tek kopyası anlamına gelen NFT (non-fungible token/nitelikli fikri tapu) metaverse, dijital alanda yaşanan dijital temsil şeklindeki yer ve mal satımı gibi olgular hakkında İslam nasları çerçevesinde bir takım hüküm ve görüşlerin beyanı gerekmektedir. Çalışmamız bu konulardan olan faiz ve enflasyon olgusunu ele alıp irdelemeye çalıştık.

Faizin Sözlük ve Terim Anlamı

⁷ Buhari, “*Büyü*”, 15.

⁸ Ahmed b.Hanbel, *el-Müsned*, 4/141.

⁹ İsmail Bilgili, *İslâm Hukukunda Ma'dûmun Satımı* (Konya: 2011), 13-24.

¹⁰ Hayreddin Karaman, *Mukayeseli İslam Hukuku* (İstanbul: İz Yayıncılık 2002), 2/202.

¹¹ Ali Bardakoğlu, “Hukukî ve Ticarî Hayat”, *İlmihal II* (İstanbul: İsam Yayınları, 1999), 2/341-457.

¹² Orhan Çeker, *İslam Hukukunda Akidler* (Konya: 1999), 23.

¹³ Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukuku-ı İslâmiyye ve Istilahat-ı Fıkhiyye Kamusu* (İstanbul: ty.), 1/12-15.

¹⁴ Necmeddin Güney, *Satım Akdi Özelinde İslam Borçlar Hukukunda Ğarar* (Necmeddin Erbakan Üniversitesi: Sosyal Bilimler Üniversitesi, Doktora Tezi, 2013), 11-34.

¹⁵ Müslim, “*Müsâkât*”, 81; Tirmizî, “*Büyü*”, 23.

Faiz Arapçada fazlalık, çoğalma ve taşma anlamlarına gelen “faeze” kelimesinin Türkçede kullanılan şeklidir. Genelde, İslami kaynaklarda geçen faiz, artma ve çoğalma anlamına gelen riba kelimesiyle eş değer kabul edilir.¹⁶

Yaygın karşılığı faiz olan riba kelimesi, sözlükte fazlalık, nema, artma, çoğalma, yükseğe çıkma, serpilip gelişme gibi anlamlara gelir. Arapça’da, bu yüzden tepelere “rabiye”, canlıları besleyip büyütmeye de terbiye denir.¹⁷

Bu sözlük anlamıyla riba, hem bir şeyin kendi içinde bulunan hem de iki şey arasında mukayeseden doğan fazlalığı ifade eder.¹⁸ Kur’an’da riba kelimesi ise her iki anlamda da kullanılmıştır. Birinci durumla ilgili olarak, üzerine yağmur yağan toprağın kabarması “rağbet” kelimesiyle¹⁹, ikinci anlamla ilgili olarak da iki topluluktan birinin diğerine göre mal bakımından veya sayıca yahut değerce daha üstün olması hali “erba” kelimesiyle²⁰ ifade edilmiştir.

Fıkıh literatüründe ise riba, borç verilen bir parayı veya malı belli bir süre sonunda belirli bir fazlalıkla yahut borç ilişkisinden doğan ve süresinde ödenmeyen bir alacağa ek vade tanıyıp bu süreye karşılık onu fazlalıkla geri almanın veya bu şekilde alınan fazlalığın adıdır.²¹ Bu bakımdan ribâ akdin kuruluşu esnasında, somut bir iktisadî bir değere karşılık olmaksızın tek taraflı yarar getiren bir şartın ileri sürülmesi ve bu şekilde elde edilen fazlalıktır. Bu fazlalığın belli bir miktarda olması veya oransal değeri önemli değildir. Hem basit hem de mürekkep fâiz haramdır.²² Riba’l-fadl mal ve paranın peşin mübadelesinde, ribe’n-nesie ise mal ve paranın vadeli mübadelelerinde ve bir karz veya benzeri borçlanmalarda cari olmaktadır.

Kur’an’da Faiz Yasağı:

Kur’an’da faiz (riba) yasağına değişik üslup ve anlatım tarzlarıyla birden çok yerde temas edilir. Fakat hiçbirinde ribanın tanımı yapılmaz, ayrıca özellikleri ve kapsamı belirtilmez.²³

Bu konuda ilk ayet Mekke döneminde yani Müslüman toplumun inanç ve ahlak temellerinin kuruluşu sağlandığı dönemde nazil olmuştur. Mekki olan er-Rum suresinin 39. ayetinde şöyle buyrulmuştur. “*İnsanların mallarında artış olsun diye verdiğiniz faiz Allah katında artmaz. Fakat Allah’ın rızasını isteyerek verdiğiniz zekâta gelince, işte onu verenler (sevaplarını ve mallarını) kat kat artıranlardır.*”²⁴ Bu ayet faizi açıkça yasaklamakla birlikte Allah katında çirkin görüldüğüne ve bereketsizliğine değinerek onu dolaylı olarak reddetmekte, müminlere bu yönde uyarıda bulunmaktadır.

Medine döneminde nazil olan en-Nisa suresinin 160-161. ayetleri ile Allah Yahudilere faizi haram kıldığını, fakat onların bunu helal sayıp alıp vermeğe devam ettiğini, bu yüzden de birçok ceza ve azaba uğradıklarını ve uğrayacaklarını haber vererek yine dolaylı olarak faiz yasağına temas etmiş ve bu konuda Müslümanları yönlendirmiştir.²⁵ Yine başka bir ayette, “*Ey iman edenler, kat kat faiz yemeyin, Allah’tan korkun ki kurtuluşa eresiniz.*”²⁶ buyurularak faiz açıkça yasaklanmıştır.

Dördüncü aşamaya gelince, artık faiz bir önceki kaydı da taşımaksızın şiddetli bir üslupla yasaklanmış, faizi bırakanlara bazı imkânlar gösterilirken, faizde ısrar edenlere acı sonuçlar bildirilmiştir. “*Faiz yiyen kimseler (kabirlerinden) tıpkı şeytan çarpmış kimseler gibi çarpılmış olarak kalkarlar. Onların bu hali, ticareti helal, faizi haram kılmıştır. Bundan sonra kime Rabbinden bir öğüt gelirse faizden vazgeçerse geçmişte olan kendisininindir ve işi Allah’a kalmıştır. Kim tekrar faize dönerse, işte onlar cehennemliktir, orada devamlı kalırlar. Allah faizi mahveder, Allah’tan korkun, eğer gerçekten inanıyorsanız, faiz olarak arta kalan (anaparanın üzerindeki) miktarı almayın. Şayet bunu yapmazsanız (faize devam*

¹⁶ Özsoy, 110.

¹⁷ Özsoy, 110.

¹⁸ Abdullah b. Mahmud el-Mavsili, *El-İhtiyar li-Talili'l-Muhtar*, çev. Mehmet Keskin (İstanbul: 2005), 1/413.

¹⁹ el-Hac,22/5, el-Fussilet, 41/39.

²⁰ en-Nahl, 16/92.

²¹ Özsoy, 110.

²² el-Âl’i- İmrân, 3/130.

²³ Özsoy, 112.

²⁴ er-Rum, 30/39.

²⁵ en-Nisa, 4/160-161.

²⁶ el-Âl’i- İmrân, 3/130.

ederseniz) Allah ve Resulü ile savaşa girdiğinizi bilin. Tövbe ederseniz ana sermayeniz sizindir. Ne haksızlık ederseniz ne de haksızlığa uğratılırsınız."²⁷

Bu ayette Allah Teâla, faiz ile alışverişin farklı olduğunu vurgulayıp, faiz alıp vermenin dünyadaki ve ahretteki kötü sonuçlarına işaret etmiş anaparadan fazla kısmının da faiz olacağını belirtmiştir. Ayette geçen ribâ da vahyin ilk muhatapları olan Araplar arasında bilinen ve uygulanan fazlalık olan anlamıyla bilinmekteydi. Bu da Câhiliyye döneminde bilinen ve o zamanda yaygın olan "Câhiliyye ribâsı/ribe'l-cahiyye" idi.²⁸ Ribâ lafzı kur'ân'da mücmel olarak geçmektedir. Mücmel lafızda Allah ve Resulü tarafından beyan edilip açıklanmıştır.

Sünnette Faiz Yasağı

Hz. Peygamber'in sünneti Kur'an'ın koyduğu faiz yasağı ilkesini açıklamış, uygulamasını göstermiş, ayrıca Kur'an'da işaret edilmeyen bazı işlemleri de faiz olarak nitelendirip yasaklamıştır. Veda haccında şöyle buyurmuştur: "*Dikkat edin, cahiliye döneminin faizlerinin hepsi de kaldırılmıştır. Anaparalarınız sizindir. Bu surette ne haksızlığa uğratılmış ne de haksızlık yapmış olursunuz.*"²⁹ Bir başka hadiste de "*Faiz ancak veresiyedir.*"³⁰ Buyururken cahiliye döneminde yaygın olan "*Vade karşılığı alacağı artırma*" âdetine işaret etmiştir.

Buna ilave olarak Hz. Peygamber, kendi döneminde uygulanan işlemleri ve alım satım türlerini de ya faize yol açacağı ya da faiz olduğu için yasaklamıştır. "Eşya-yı sitte" veya "emval-i ribeviyye" hadisi diye meşhur bir hadiste şöyle buyurmuşlardır: "*Altına mukabil altını, gümüşe mukabil gümüşü, buğdayla buğdayı, arpa ile arpayı, hurma ile hurmayı, tuza mukabil tuzu satmayınız. Ancak eşit miktarlarda ve peşin olursa o müstesna. Her kim artırır veya fazla alırsa faiz alıp vermiş olur. Bunda alan ile veren arasında fark yoktur.*" Hadisin başka yoldan gelen rivayetlerinin son kısmında "*cinsler değişirse peşin olmak şartıyla nasıl satarsanız satınız. Peşin olmak kaydıyla altını gümüşle, gümüşü altınla, buğdayı hurmayla, arpayı hurmayla satabilirsiniz.*" ilaveleri vardır.³¹

Hz. Peygamber aynı cins iki şeyin biri diğerinden fazla olarak değişiniz, hatta dalındaki yaş hurma ile kuru hurmanın tahminen değişimini de (bey'ul mübazene) yasaklamıştır.³² Ancak Medine'de bahçe sahiplerinin bu yöndeki ihtiyaçlarını ve isteklerini göz önüne alarak bahçe sahipleri için dalındaki yaş hurmayı, tahmin suretiyle aynı miktarda kuru hurmayla değişime (bey'ul ariye) izin vermiştir. Hâlbuki ağaçtaki hurmanın fazla olması ihtimali göz önüne alınırsa bu fazlalık faiz olur. Fakat Hz. Peygamber belli bir ihtiyaca binaen genel kuraldan bir istisna olarak buna izin vermiştir.³³ Görüldüğü üzere Kur'an, kesin bir ifade ile cahiliye faizi, borç faizi (ribe'd deyn) veya ribe'n- nesie denilen, vade karşılığında alacağın artırılması şeklindeki faizi yasaklamış, sünnet de bu yasağı teyit etmiştir.³⁴

Faiz Konusunda İslam Bilginlerinin Tavrı İle Faiz Yasağının İletî Enflasyon ve Vade Farkına Fıkhi Bir Bakış

İlet, kısaca varlığı hükmün varlığını, yokluğu hükmün yokluğunu gerektiren özelliktir. Bu da somut, objektif ve istikrarlı olmalıdır. İlet müctehidler tarafından belli usûl ve yöntemlerle (mesâlikü'l-ille) çıkarılır.³⁵ Durum böyle olunca aynı hükümler için müctehitlerce farklı birtakım illetler söz konusu olmaktadır. Önergeler üzerinden neticeye ulaşmak demek olan mantıkî kıyas (anoloji) değil; bilinen bir hükmü, illiyet bağı ile bilinmeyen bir meseleye aktarmak şeklinde kitap, sünnet ve icmaya dayandırılarak yapılır.³⁶ Bu bağlamda Hanefî ve Hanbelilere göre ribâ yasağının illeti, mübadele

²⁷ el-Bakara, 2/275-279.

²⁸ el- Cassâs, 1/464-465; er-Râzî, 7/92-93.

²⁹ Ebu Davut, "Büyü", 5.

³⁰ Buhârî, "Büyü", 79.

³¹ Müslim, "Musâkât", 79-85.

³² Halit Ünal, "Arâyâ", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 3/337.

³³ Ünal, 113.

³⁴ Ali Bardakoğlu, "Bey'", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 6/13-19.

³⁵ H. Yunus Apaydın, "İslam Hukukunun Kaynakları", *İslam Hukukuna Giriş* (Eskişehir: 2010), 70-95.

³⁶ Abdullah Kahraman, *Fıkıh Usulü: Giriş-Deliller-Hükümler-Hüküm Çıkarma Yöntemleri* (İstanbul: 2010), 56-78.

edilecek mallar arasında cins ve ölçü-tartı/keyl ve vezin birliğinin bulunması olarak beyan edilmiştir.³⁷ Şafiilere göre illet, gıda maddesi ve para, Malikilere göre ise saklanıp depolanabilen gıda maddesi ve para olma özelliğidir.³⁸

Böyle olunca, Hanefilere ve Hanbelilere göre, mübadele edilecek iki malın hem cinsleri hem de ölçü-tartı sınıfları aynı ise, peşin olarak ve eşit miktarda mübadele edilmelidir. Aksi takdirde faizli bir işlem gerçekleşmiş olur. Burada asıl olan iki maddenin miktar bakımından eşitliği olup, nitelik yönünden farklılıkları ise dikkate alınmaz.³⁹

Şafiilere göre, mübadele (değişim) edilen malların her ikisi de yiyecek ve para ise, veresiye olma halinde faiz gerçekleşir. İki ayrı sınıftan malın veresiye mübadelesi ise caizdir. Kur'an'da ve sünnette faiz (riba) açıkça yasaklanmış olup bu konuda bütün İslam bilginleri fikir birliği içindedir. Ancak fıkıh bilginleri faizin kapsamı ve faizli işlemlerin hukuki sonuçları konusunda farklı tavır ve görüşler ortaya koymuşlardır.⁴⁰

Bir grup İslam Hukuku alimine göre, faizin her türü haram olduğu gibi, faiz şüphesi taşıyan veya faize yol açabilen her türlü ticari işlemler de yasaktır. Bu konuda bir ayırım ve derecelendirme yapmamak gerekir. Gerek ayetler ve gerek hadislerin şiddetli bir üslupla faizi yasaklaması böyle anlaşılmalıdır.⁴¹ Diğer bir grup İslam Hukuku alimi ise, faiz konusunda bir ayırım ve derecelendirmeğe giderler. Bunlara göre asıl haram olan, vadeden kaynaklanan yani ribe'n-nesie'dir. Peşin mübadelelerdeki fazlalığın (ribe'l-fadl) faiz sayılması ise "faize yol açma" tehlikesi sebebiyledir. Elbette ki bir şeyin bizzat haram olması ile dolayısı ile haram olması arasında fark vardır. Bundan dolayı da vadeden doğan faiz ancak zaruret halinde caiz olabilirken, fazlalık faizi (ribe'l fadl) ihtiyaç halinde de mübah olabilir. Yasaklanan faiz Kur'an'ın yasakladığı ed'af-ı mudaafe dediği⁴² alacağın vadesi gelip de ödenmediğinde vadesini uzatıp miktarı artırma olan tefecilik olduğunu söylerler. Bunun yanında günümüzde enflasyon farkı olan bir artışın, ödeme anında paranın değerini koruduğu gerekçesiyle haram olmadığını ileri sürerler. Bunun bir ihtiyaç olduğunu, faiz sayılmayacağını ifade ederler. Parada asıl olan nominal (sayısal) rakam değil de, reel değerdir; alım gücüdür derler.⁴³ Ayrıca kredi faizlerini emek-sermaye ortaklığının değişik bir nevi olarak değerlendirmektedirler. Başka bir grup ise günümüz toplumlarında şartların değiştiğinden, faizli kredi kullanımında zaruret ve kamu yararı bulunduğundan söz etmektedirler.⁴⁴ Ayrıca İslam hukukçuları faiz, paranın vade sebebiyle para kazanması olup, vadeli satış ise malın vade sebebiyle peşin değerine göre daha fazla paraya satılması olduğundan faizle vade farkı arasında fark bulunduğunu ve vade farkının faiz olmayacağı görüşünü serd ederler.

Ancak faiz yasağı konusunda klasik İslam hukuku doktrinine göre hakim çizginin bir hayli dışında kalan bu yaklaşımları, İslam'ın asli kaynağı olan Kur'an ve sünnetin yeni yorumundan çok içinde yaşanan batı iktisadi hayatın ve şartların etkisi altında gündeme gelen yorumlar olarak değerlendirmektedir. Onlara göre, İslam sistem olarak faizi reddedip onun yerini alacak başka kurumlar ikame etmeye önem vermiş ve karz-ı haseneyi (karşılıksız borç verme) teşvik etmişlerdir.⁴⁵

Bu bağlamda faiz, tarih boyunca sadece İslam aleminde değil bütün dünyada lehte ve aleyhte değişik yorumlara konu olmuş olgulardan biridir. Faiz problemi sadece İslami hassasiyetlere sahip insanların değil bütün herkesin problemi olduğu genel kabul gören bir gerçektir. Zira faiz olgusu ile ilgili olarak ekonominin bel kemiği ve lokomotifini şeklinde yapılan değerlendirmeler yanında ekonomileri iflasa

³⁷ Serahsî, *el-Mebsût*, Beyrut: 1986, 14/30; Kâsânî, *Bedâiu's-Sanâi*, 5/242; İbn Âbidîn, *Reddü'l-Muhtar* (Beyrut: ty.) 2/58.

³⁸ Ali Bardakoğlu, "Faiz", *İslam'da İnanç, İbâdet ve Günlük Yaşayış Ansiklopedisi* (İstanbul: 1997), 34; Özsoy, 114.

³⁹ Özsoy, 114.

⁴⁰ Özsoy, 114.

⁴¹ Refik el-Mısri, *Mesraf et-Tenmiye el-İslami* (Mısır: 1975), 89.

⁴² el-Âl'i İmran, 3/130.

⁴³ Hayreddin Karaman, *İslam Işığında Günün Meseleleri* (İstanbul: 1988), 23; Mustafa Baktır, "İslam'da Zarûret Hali ve Faiz İlişkisi", *KOMBAD*, (1996), 748-759.

⁴⁴ Rasih Demirci, *Ekonominin Temelleri* (Ankara: TDV Yayınları, 996), 137.

⁴⁵ Karaman, 201.

götüren sömürü aracı gibi ifadeler de iktisadi hayatın bilinen gerçeklerindedir.⁴⁶ Bu açıklamalara dini argümanları da kattığımızda gerçekten içinden çıkılması zor bir durum ortaya çıkmaktadır.

İslam hukuk doktrininde faiz ile ifade edilen ribâ, malın mal ile değişimi mahiyetindeki bir sözleşmede karşılığı bulunmayan fazlalık veya iki mali değer değişiminde sözleşme yapan taraflardan biri lehine sağlanmış olan karşılıksız menfaat olarak değerlendirilip yasak kabul edilmiştir. Fıkıh kültüründe paranın değerinin yükselmesi ğala ve düşmesi ruhs, mağşuş ve fülüs paralar konusunda bazı görüşler ortaya koymuşlardır. İmâm Ebû Hanife, Malikîler, Şâfîiler ve Hanbeliler para borçlanmalarında bu borç geri ödenirken her çeşit parada ve borç olarak alınan paralarda meydana gelebilecek her durumda, borçlanılan miktar kadar (nominal misliyet sağlanarak) ödenmesi gerekir⁴⁷ demişlerdir. Ebû Yûsuf'un birinci görüşü de budur. Paranın değerinde sonradan meydana gelen düşme ve yükselme şeklindeki değişimler dikkate alınmaz.

İslam Hukukundaki faize dair naslara baktığımızda faiz yasağı, İslam iktisadının hem ana öğelerinden birisi hem de makul bir gereği sayılmıştır. Zira İslam servetin âtil bırakılmamasını üretim ve yatırım dışında tutulmasını isteyerek faiz ortamının doğuşunu engelleyici bazı tedbirler almıştır. İslam'da temel üretim faktörü olarak emek kabul edilip, sermayenin risk ve zarara katlanmadan tek başına kazanç aracı olması önlenmiştir. Çünkü bu sermaye ve servetin giderek belli bir zümrenin elinde toplanmasına netice de insanların sınıflaşmasına, büyük bir kesimin mağduriyetine sebep olacaktır. İslam'ın yerleştirmeğe çalıştığı ahlaki anlayış, yardımlaşma ve sosyal dayanışma ilkesi, zekât ve infak emri, emek ve sermayenin birlikte üretime ve yatırıma yönelmesi, kar ve zararı birlikte göğüslemesi prensibi ve benzeri düzenlemeler, bir bütünün birbirini tamamlayan parçaları olarak kabul etmiştir.⁴⁸

Öte taraftan günümüzde İslam Hukukçuları Kur'an'da belirtildiği gibi haddi aşmamak şartıyla sosyal hayatın gereklerini de göz önüne alarak İslam'ın ana naslarının ruhuna aykırı olmamak kaydıyla ticari hayatın gelişip ilerlemesi içinde her türlü düzenlemeleri incelemektedirler. Klasik İslam Hukukunda çokça bahsedilmeyen sigorta, kasko, banka kredisi ve enflasyon ölçüsünde bir para artışı ve faiz şüphesi olan bazı akitleri (sözleşmeleri) ele alarak zaruret prensibince fetva vermişlerdir. Bu da gösteriyor ki; İslam Hukuku donuk olmadığı gibi gelişip değişen hayata vahiy, akıl ve sosyal değişim ölçeğinde yön vermektedir.

SONUÇ

İslam'da kazanma, mal mülk edinme tıpkı ilim gibi farz telakki edilmiş, kişinin kimseye muhtaç olmadan hayatını sürdürebilmesi, bakmakla yükümlü olduğu kişilerin nafakasını temin etmesi amacıyla meşru yoldan çalışıp kazanması ibadet ölçüsünde kutsal ve değerli bir davranış olarak nitelendirilmiştir. İslam dininde çalışıp kazanma teşvik edilmekle birlikte kazanç yolları ve mal-mülk edinme konusunda önemli bir ilke olan meşruiyet esas alınarak, faiz, gasp, kumar ve karaborsa gibi kazanç yolları da dinî, ahlakî ve hukukî planda yasaklanmıştır. Ticaret ve iktisat alanında akitlerde vefâ, dürüstlük, şeffaflık, ehliyet ve liyakat gibi prensiplerle birlikte serbest piyasa ekonomisi esas alınmıştır.

Günümüzde ise teknoloji ve sanayi alanında yaşanan gelişmelere paralel olarak ekonomi ve iktisat alanında da birçok yeni iş ve işlemler meydana gelmiştir. Klasik akit nazariyesinde olmayan birçok işlem günümüzde faaliyet göstermektedir. İvazlı ve ivazsız akitlerde gerçekleşen bu işlemler doğal olarak faiz olgusunu da beraberinde getirmektedir. Ribâ Kur'an-ı Kerim'in ayetleriyle haram kılınmıştır. Fakat cahiliye ribasından başka günümüzde faiz ve faiz işlemini andıran birçok muamele yapılmaktadır. Nominal/rakamsal değerle reel değer, enflasyon, devalüasyon ve revalüasyon, nominal, reel ve negatif faiz, hadiste zikredilen altın, gümüş, buğday, arpa, hurma ve tuz gibi birbirine eşit ve peşin takas edilmesi gereken işlemlerden usulüne uygun yapılmayan muamelelerde faiz gerçekleşeceği olgusu ve yine bunların dışındaki maddelerin alış verişi, kıymetli evraklar, tevverük ve sukuk akdi, sanal/kripto ve kaydî paralar, foreks gibi kaldıraçlı işlemler, promosyon vb. bir çok madde/para ve akdin yeniden İslam nasları bağlamında değerlendirilmesi gerekir. Çünkü her asrın yeni fikhî problemlerini o asırda yaşayan fakihlerin ilgilenip çözmesi gerektiği kanaatindeyiz.

⁴⁶ Nihat Dalgın, *Gündemdeki Tartışmalı Konular-2* (Samsun, 2010), 148-168.

⁴⁷ el-Bezzâzî, 4/510; İbn Nuceym, 5/219; İbn Âbidin, 2/58; Sahnûn, 3/445-446, es-Suyûtî, 1/151-152; İbn Kudâme, 4/365; es-Serahsî, 14/30; el-Kâsânî, 5/242.

⁴⁸ Faruk Beşer, "İslam Şeriatı Açısından Sigorta", *KOMBAD*, 931-956.

Özellikle sanayi ve teknoloji alanındaki gelişmelerle yeni ortaya çıkan sektörler, bu sektörlerin icabı olarak geliştirilen kurum ve kurumların işleyişiyle ilgi yeni ortaya çıkan işlem türleri, internet bankacılığı, sanal iş ve işlemler, kriptografik bir anahtara sahip, eşsiz ve tek kopyası anlamına gelen NFT (non-fungible token/nitelikli fikri tapu) metaverse, dijital alanda yaşanan dijital temsil şeklindeki yer ve mal satımı gibi olgular klasik akit teorisiyle izahı güç hale dönüşmekte. Bu bağlamda faiz ve faiz benzeri işlemleri değerlendirdiğimizde faiz yasağı, İslam'ın temel ilkelerinden biridir. Asli ve tabii kazanç yolu ise emek olarak kabul edilmiştir. Var olmayan bir şeyin satışı caiz görülmemiştir. İkraha/cebiri, tedlis/hile ve ğarar/belirsizlik gibi rıza ayıpları ve iradeyi sakatlayan haller yasaklanmıştır. Bu gibi durumlarda yapılan akit bâtil ve fâsit olarak değerlendirilmiştir. Faiz olgusu da akitleri fâsit kılmaktadır.

KAYNAKÇA

- Apaydın, H. Yunus. "İslam Hukukunun Kaynakları", *İslam Hukukuna Giriş*. Eskişehir: 2010.
- Kahraman, Abdullah. *Fıkıh Usulü: Giriş-Deliller-Hükümler-Hüküm Çıkarma Yöntemleri* İstanbul: 2010.
- Aybakan, Bilal. *İslam Hukukunda Borçların İfası*. İstanbul: 1998.
- Baktır, Mustafa. "İslam'da Zarûret Hali ve Faiz İlişkisi". *KOMBAD*. (1996), 748-759.
- Bardakoğlu, Ali. "Bey'", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (6/13-19) İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- Bardakoğlu, Ali. "Faiz", *İslam'da İnanç, İbâdet ve Günlük Yaşayış Ansiklopedisi*. İstanbul: 1997, 34.
- Bardakoğlu, Ali. "Hukukî ve Ticarî Hayat". *İlmihal II*. İstanbul: İsam Yayınları, 1999.
- Bardakoğlu, Ali. "İslam Hukukunda Akit Hürriyeti ve Akdî Şartlar Açısından Bu Hürriyetin Sınırı". *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* (1983), 1/9-30.
- Beşer, Faruk. "İslam Şeriatı Açısından Sigorta". *KOMBAD*. 931-956.
- Bilgili, İsmail. *İslâm Hukukunda Ma'dûmun Satımı*. Konya: 2011, 13-24.
- Bilmen, Ömer Nasuhi. *Hukuku-ı İslâmiyye ve Istılahat-ı Fikhiyye Kamusu*. İstanbul: ty.
- Çeker, Orhan. *İslam Hukukunda Akidler*. Konya: 1999.
- Dalgın, Nihat. *Gündemdeki Tartışmalı Konular-2*. Samsun, 2010.
- Demirci, Rasih *Ekonominin Temelleri*. Ankara: TDV Yayınları, 996.
- el- Cassâs, *Ahkâmü'l-Kur'ân*. Beyrut: ty.
- el-Bezzâzî, *el- Camiu'l-Veciz*. Beyrut: 1980.
- el-Hafif, Ali. *İslâm Hukukuna Göre Hukukî İşlemler ve Hükümleri* çev. Rahmi Yaran, Ankara: 201.
- el-Kâsânî, *Bedâiu's-Sanâi*. Beyrut: 1986.
- el-Mavsîli, Abdullah b. Mahmud. *El-İhtiyar li-Talili'l-Muhtar*, çev. Mehmet Keskin. İstanbul: 2005.
- el-Mısri, Refik *Mesraf et-Tenmiye el-İslami*, Mısır: 1975.
- er-Râzî, *et-Tefsîru'l-Kebir*. Mısır: 1938.
- es- Serahsî, *el-Mebsût*. Beyrut: 1986.
- es-Suyûtî, *el-Hâvi li'l-Fetâvâ*. Kahire: 1959.
- Güney, Necmeddin. *Satım Akdi Özelinde İslam Borçlar Hukukunda Ğarar*. Necmeddin Erbakan Üniversitesi: Sosyal Bilimler Üniversitesi, Doktora Tezi, 2013.
- İbn Âbidîn, *Reddü'l-Muhtar*. Beyrut: ty.
- İbn Kudâme, *el-Muğnî*. Beyrut: 1994.
- İbn Nuceym, *el-Bahru'r-Râik*. Beyrut: ty.

**International Conference on Economics
"Regional Development - Digital Economy"
PROCEEDINGS BOOK**

Karaman, Hayreddin *Mukayeseli İslam Hukuku*. İstanbul: İz Yayıncılık 2002.

Karaman, Hayreddin. *İslam Işığında Günün Meseleleri*. İstanbul: 1988.

Özsoy, İsmail "Faiz". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. (12/110-126) İstanbul: TDV Yayınları, 1995.

Sahnûn, *el- Mudevvenetu'l-Kubrâ*. Beyrut: ty.

Ünal, Halit "Arâyâ". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (3/337). İstanbul: TDV Yayınları, 1991.

**DİJİTAL PARALARA (KRİPTO PARA) YAKLAŞIMININ DİN VE PSİKOLOJİK
AÇISINDAN İNCELENMESİ**

A RELIGIOUS AND PSYCHOLOGICAL EXAMINATION OF THE APPROACH TO DIGITAL
COINS (CRYPTO MONEY)

Mehmet Emin KALGI

*Dr. Öğr. Üyesi, Ardahan Üniversitesi, Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü, Din Psikolojisi Anabilim Dalı,
Ardahan, Türkiye*

*Assist. Prof. Dr., Ardahan University, Teology Faculty, Department of Psychology of Religion,
Ardahan/Türkiye*

ORCID NO: 0000-0001-6999-5059

Taha YILMAZ

Dr. Öğr. Üyesi, Ardahan Üniversitesi, Temel İslami Bilimler Bölümü, Fıkıh Anabilim Dalı.

Assist. Prof. Dr., Ardahan University, Teology Faculty, Department of Fıkh, Ardahan/Türkiye

ORCID NO: 0000-0001-9503-3937

ÖZET

Dijital para kavramı fiziksel olarak bilinen paranın aksine gerçekte var olmayıp sanal ortamlarda kullanılan bir değer birimidir. Bu bakımdan insanların alışık olduğu fiziksel metanın yerine elektronik şifrelerle karşılıklı el değiştiren sanal ve itibari bir değeri vardır. Tarihi süreçte malın takas/trampa biçimi ile başlayıp daha sonra başka şekillerle el değiştirerek insanların ihtiyaçlarını görmeğe devam ettiği bir gerçektir. Takas yönteminin sonrasında ihtiyaca binaen ortaya çıkan ve çeşitli şekillerde kullanılan para çeşitlerinden birisi olan sanal para hem itibaridir hem de kıymet bakımından altın ve gümüşten ayrılmaktadır. Kripto para kavramı ise sanal ortamda oluşturduğu sistemle bilişim ve ekonominin ilgi alanıyla alakalı olduğu gibi din ve hukuk bilimleri tarafından da irdelenmeye muhtaç bir konudur.

Değişmekte olan ve klasik olarak bilinen iktisadi durumun sanal bir evreye dönüşmesinin insan psikolojisini etkilediği bilinen bir gerçektir. Bu çalışmamızda dinî nasları temel alarak günümüzde ortaya çıkan dijital para kavramını ve çıkması muhtemel sanal para birimlerinin insan psikolojisi üzerinde oluşturduğu halleri irdelemeye çalıştık. Ayrıca İslam hukuku ve iktisadi açısından mevcut şartlar içerisinde kripto paraların müspet ve menfi yönlerini ele aldık.

Ekonomi kapsamında olan borsa, bankacılık, kredi gibi kavramlar yeni ortaya çıkan sanal para birimlerinden etkilenmektedir. Bu durum da sanal paranın ve kripto paraların hem İslam hukuku hem de insan psikolojisi açısından değerlendirilmesini bir zaruret olarak ortaya koymaktadır. Çünkü bu para şekilleri, üretim tarzları ve riskleri Müslümanları ciddi anlamda tedirgin etmektedir. Meydana getirdiği kontrol edilmez boyutları ile güvensizlik oluşturmaktadır. Dolayısıyla günümüzde insanın en çok merak ettiği ve meşruiyetini tartıştığı kripto para ve blockchain teknolojisi kavramları ana hatlarıyla ele alınarak İslam dininin nasları ve psikoloji ilminin ölçütleriyle değerlendirilecektir.

Anahtar Kelimeler: Din Psikolojisi, İslam Hukuku, Ekonomi, Kripto Para.

ABSTRACT

The concept of digital money, which does not actually exist unlike physical money, is a unit of value used in virtual environments. In this respect, instead of a physical commodity that people were used to before, it has a virtual and nominal value that can be exchanged with electronic passwords. In the historical process, it is a fact that the goods have met the needs of people by changing according to other

forms than barter or swap. This currency differs from gold and silver in terms of its nominal par and value. The concept of crypto money is closely related to the field of informatics and economy with the system it creates in the virtual environment. Similarly, it is a subject that needs to be examined by the sciences of religion and law.

It is a known fact that the classically known but changing economic situation affects human psychology when it turns into a virtual phase. In this context, in our study, we have tried to examine the concept of digital money that has emerged in recent years and the effects of possible virtual currencies on human psychology by addressing the basic religious sources. We have also discussed the positive and negative aspects of cryptocurrencies by taking into account Islamic law, economics, and current conditions in social life.

As a matter of fact, within the context of economy, concepts such as stock market, banking, and credit are somehow affected by newly emerging virtual currencies. As such, this situation makes it necessary to evaluate this field in terms of both Islamic law and human psychology because such forms of money and their modes of production as well as their risks make Muslims seriously uneasy. It is a clear fact that it creates insecurity with its uncontrollable dimensions. Therefore, the concepts of crypto money and blockchain technology, which people are most curious about and discussing their legitimacy nowadays, will be discussed in detail and evaluated within the criteria of the Islamic religion and psychology.

Keywords: Psychology of Religion, Islamic Law, Economy, Cryptocurrency.

GİRİŞ

Son yüzyıldaki teknolojik gelişmeler tarihi süreçte diğer dönemlere nispeten görülmemiş yenilikleri toplumsal yaşama dâhil etmiştir.¹ Bu yenilikler de toplum hayatında bireysel ve toplumsal değişimlere ve dönüşümlere sebep olmuştur. Toplumsal hayatta meydana gelen bu değişim ve dönüşümler de hukuki alanda birtakım yeni kaide ve kurallara ihtiyaç doğurmuştur. Bu yeni kurallar bazen ekonomi-iktisada dair bazen de tıp ve sosyal hayata dair olmaktadır.² Bütün bu değişimler Müslümanların hayatını da etkilemektedir.

Müslümanların hayatını düzenleyen hukuki kurallar fıkıh tarafından belirlenmektedir. Fıkıh şer’i ameli hükmün tafsili delillerden çıkarılma işlemidir.³ Fakih, usulü fikh perspektifinde icmalî delillerden yola çıkarak ve istinbat metotlarını takip ederek ortaya konan kurallara dayanır, yeni çıkan meseleler hakkında birtakım kurallar vaz eder. Müslümanlar da ortaya konulan bu yeni kurallar çerçevesinde bu hükümleri uygulayarak hayatlarını devam ettirirler. Fakat yeni meseleler hakkında fıkıh usulü ve kavâid kitaplarında temel bakış ve değerlendirme metodu genel hatlarıyla mevcut olsa da bu güncel meselelerin karmaşık bir yapıda olmaları hasebiyle kuralların uyarlanması her zaman çok kolay olmamaktadır.⁴

Konu İslam hukukunda geçen bey’u’l-ma’dum, kumar, miras ve akid teorisi zaviyesinde değerlendirildiğinde dijital para ve kripto paralardan olan bitcoinin bazı riskleri içinde barındırdığı görülmektedir.⁵ Temelde asıl olan eşyanın mubah olmasıdır. Hakkında kesin bir nassın olmadığı bir şeye haram demek İslam hukuku açısından uygun bir tavır değildir. Bu yüzden İslam hukuku donuk bir hukuk sistemini müntesiplerine dayatmamıştır. Vahiy, akıl ve sosyal değişim çerçevesinde, içtihat nazariyesiyle Müslümanların yeni meselelerine çözümler bulmuştur.⁶ Bu bağlamda Müslümanların iktisadi hayatını ilgilendiren dijital ve kripto paralar hakkında da birtakım değerlendirmeler yapılması

¹ A. M. Küçükcalay, *İktisadi Düşüncede Faiz Antik Yunan’dan Monetarizme* (Konya: Çizgi Kitap evi, 2018), 160.

² M. Mutaharî, *İslâmî İktisadin Felsefesi* (İstanbul: İnsan Yayınları, 1997), 25.

³ Ali Haydar Efendi, *Dürrerü’l-Hükkâm Şerhu Mecelleti’l-Ahkâm* (Beyrut: Dâru Âlemi’l-Kütüb, 2003), 23-45.

⁴ İbn Abidin, *Reddü’l-Muhtâr ale’-d-Dürri’l-Muhtâr* (Riyad: Dâru Âlemi’l-Kütüb, 2003), 54.

⁵ S. Orman, *Gazzali’nin İktisat Felsefesi* (İstanbul: 1984); Hamza Aktan, “Miras”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2005), 30/143-145.

⁶ Ali Bardakoğlu, “Bey”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 6/13-19; Ali Bardakoğlu, “Kumar”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 26/364-367.

zorunlu olmuştur. İslam Hukuku zaruret ve ihtiyaç ölçeğinde toplumun genel maslahatını önemsemiş fakat keyfiliği de öngörmeyerek mefsedetden olabildiğince kaçınmıştır. Allah'ın muradı çerçevesinde icmali delillerden yola çıkarak bu yeni konulara dair bazı kaideler ortaya koymuştur.⁷

Fıkıhta, bir mesele hakkında bir hüküm ve kanaat ortaya koymak için o yeni meselenin tüm detaylarına inebilmek ve bu yeni mevzuyu derinlemesine incelemek gerekir. Nitekim İslam fıkıh usulündeki fer'i delil skalasında olan istihsan metodu bu ince ve detay bakışı zorunlu kılmaktadır. Fakihler bazen celi kıyası yani açık nassı terk ederek kendi fıkıh nazariyesinin gereği olarak örf ve maslahat ölçeğinde hafif kıyası/delili tercih etmişlerdir. Nitekim İslam dünyasında telif edilen klasik fıkıh kitaplarında bu konuya dair birçok örnek bulmak mümkündür.⁸

Kripto para kavramı ve sistemi yeni yüzyılda çıkan bir olgudur. Sistem ağı dünya ölçeğinde yayılıp geliştikçe fakihler de bu alanı incelemektedirler. Bu paralar üretim tarzı, arkasında duran yapılar ve taşıdıkları riskler bakımından her kesimi ilgilendirmektedir. Nitekim küresel ekonomik ağ bütün insanları etkilemektedir.⁹ Sınırsız ihtiyaçlar sınırlı imkânlarla cevap vermekte zorlanmaktadır.¹⁰ Hız ve haz ekseninde hayatı ıskalamadan yaşamaya çalışan insanlar da bu yeni ekonomik alanlarla ilgilenmektedirler. Eski zamanlarda olmayan borsa, bankacılık ve kredi kavramları günümüz dünyasında bütün insanların yaşam biçimlerini etkilemektedir. Daha konforlu bir hayat isteyen bireyler para, kripto para ve blockchain teknolojisinin ürettiği bu yeni para değerleriyle oldukça ilgilenmektedir.¹¹ Burada bir yandan ekonomik hayatı önemseyen Müslümanlar diğer yandan da dinin bu konudaki bakışını merak edip önemsemektedirler. Bu açıdan bu konu bilişim ve ekonominin yanı sıra din ve hukuk bilimleri tarafından irdelenmeyi gerekli kılmaktadır.¹² Çünkü para kavramı ihtiyaç ve teknolojik gelişimlere bağlı kalarak tarihi süreçte değişime uğramıştır. Elektronik para kavramından sonra kripto para kavramı da dünyada yaygınlaşmaktadır. Toplumun değişim aracı olan para ve mal olgusunun yeni bir değerlendirmeyle ana ve fer'i naslar çerçevesinde ele alınması bu açıdan zorunlu bir durum olarak karşımıza çıkmaktadır.¹³ Çalışmamızda para kavramı ve ortaya çıkış serüvenini ele alarak ilk dönemlerdeki para çeşitlerini ve sistemlerini irdelemeye çalışacağız. Elektronik (Dijital) para, kripto (sanal) para kavramlarını ve blockchain şifreleme teknolojisi hakkında İslam hukuku açısından leh ve aleyhteki görüşleri serdetmeye çalışacağız. Ayrıca bu yeni ekonomi dünyasına ait ürünlerin insan psikolojisini nasıl etkilediği hususunu da ortaya koyacağız.

1. Para Kavramı ve Tarihi süreçteki Değişimi

Tarihi süreçte para kavramı toplumun kendisini bir değişim aracı olarak gördüğü ve üzerinde anlaştığı şey olarak tarif edilmiştir.¹⁴ Zamanla para mal ve hizmetlerin değişiminde toplumda temel unsur olarak kabul edilmiştir. Duruma göre değişimde kullanılan duruma göre ise saklanabilen bir meta olmuştur. Bazen de mal ve hizmetlerde ödeme vasıtası olmuştur. İnsanlar medenileşip toplumsal örüntüler kurduğunda ise artık para kavramı bir güvenceye dönüşmüştür. Devletler bu kavram çerçevesinde kendine ait paralar bastırmıştır. Para belli zaman dilimlerinde bastırılan, üstünde yazılı değeri olan, kâğıt ve metal bir nesneye dönüşerek gelişim kaydetmiştir. İslam tarihinde ise sikke, nakd (nakid), tibr (basılı, madrûb olmayan para) şeklinde para kavramının kullanımı olmuştur.¹⁵ Bu bakımdan para, kıymet ölçüsü olan, değişim vasıtası olarak görülen, kıymet ve nakli vasıtası bulunan kendisiyle ödeme yapılan değerli bir nesne olarak tarif edilebilir.

⁷ A. Acar, Kripto Koin, <https://kriptokoin.com/bitcoin-adresi-anahtarlar> (05.12. 2022).

⁸ M. A. Aydın, "Cuâle", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 8/77-78.

⁹ P. Vigna-M. J. Casey, *Kriptopara Çağı* (Ankara: Buzdağı Yayınevi, 2017), 12-35.

¹⁰ H. Seyidoğlu, *Uluslararası Finans* (İstanbul: Güzem Can Yayınları, 2013), 45.

¹¹ F. Kaplanhan, Kripto Paranın Türk Mevzuatı Açısından Değerlendirilmesi "Bitcoin Örneği", *Vergi Sorunları Dergisi* (2018), 353/105-123.

¹² E. Karagöl- C. Korkut, *İslam Ülkeleri Arasında Ticarete Yöntem Önerileri, "İktisadi, Sosyal ve Siyasal Boyutları ile İslam Ülkeleri Arasında İlişkiler* (Kocaeli: Umuttepe Yayınları, 2018), 65.

¹³ A. Cihangir, *Faizsiz Bankacılık ve Kalkınma* (İstanbul: Kayınhan Yayınevi, 1986), 43-47.

¹⁴ Hamdi Döndüren, *İslam'a Göre Para Kavramı* (Uludağ Üniversitesi: Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1998), 18.

¹⁵ A. Akyıldız "Para", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 34/163-166.

Para zikredilen özellikleri bakımından taşınan, bölünen, dayanıklı, homojen ve taklit edilmesi kolay olmayan bir gerçeklik olarak insanlığa ekonomik hayatta hizmet eden bir araç olmuştur.¹⁶ İnsanlar ekonomik ve ticari ilişkilerin yoğun olmadığı dönemlerde takas sistemiyle bu ihtiyacı karşılamalarına rağmen toplumların büyümesi, gelişmesi, farklı toplumlarla etkileşime geçmesinden sonra insanların ürettikleri mal ve hizmetin kalite ve miktarını arttırmak için ihtisaslaşma olgusu meydana çıkmıştır.¹⁷ Takas sistemi ise bu ihtiyaca cevap vermemiş bu toplumsal gelişme üzerine altın ve gümüş gibi özde değeri olduğu sanılan metaller mal ve hizmetin karşılığında bir değişim aracı olmuştur. Bu bakımdan paranın bir standarda sahip olması, genel kabul görmesi, kolay yıpranmaması, taklidinin zor olması, kolay bölünebilmesi, taşıma maliyetinin düşük olması gerektiği vurgulanmıştır.¹⁸

İslam hukukunda mal kavramı para ile yakın ilişki içerisinde tasvir edilmiş ve mal, emek ve para birlikte değerlendirilmiştir. Mal, büyü' (alım satım), emek, icâre (hizmet ve kira), para ise sarf (para değişimi, kambiyo) konularında ele alınıp değerlendirilmiştir.¹⁹

İlk zamanlarda insanlar alışverişlerini trampa (takas) usulüne dayanarak yaparken sonradan insanlar bazı tecrübeler yaşayarak parayı icat etmişlerdir.²⁰ Takas edilecek mallar birbirinden cins ve miktar açısından farklılık gösterdiğinden dolayı insanlar bu işlemde zorlanmış ve para kavramını geliştirmişlerdir. Aldıkları mallara bedel saklanan, bölünebilen, dayanıklı ve belli bir standardı olan bir vasıtayı iktisadi hayatlarında tercih etmişlerdir. Bu olgu ise para kavramı olmuştur. İnsanlar madenleri keşfetmekle madeni para formunu icat etmiş, günlük hayatlarında aldıkları mal ve hizmet bedeli olarak kullanmışlardır. Madeni paralar daha sonra sikkeler formuna dönüşmüştür. Anadolu, Çin ve Hindistan'da para kullanımı rivayetleri var ise de tarihi kaynaklarda ilk paranın Anadolu'da Lidya Kralı Gyenes tarafından milattan önce yedinci yüzyılda bastırıldığı ifade edilmektedir.²¹

Hz. Peygamber döneminde de madeni para kullanıldığı bunların dirhem ve dinar şeklinde olduğu rivayet edilmektedir. Hicaz bölgesinde Bizans'a ait Rumi adlı tek ağırlığa sahip Bizans dinarları (altın para), yine bazı farklı ölçüleri ve değerleri karşılayacak tâbî, beğalî, vâfî (büyük ebatta), taberî (küçük ebatta) adlı dirhemler (gümüş paralar) kullanıldığı beyan edilmektedir.²²

Hz, Ömer, Osman ve Ali dönemlerinde belli mahallî paralar basılmışsa da İslam tarihinde ilk olarak Abdülmelik b. Mervân döneminde saf altın ve gümüşten paralar basıldığı tarihi kaynaklarda geçmektedir.²³ Bu süreçte para hem kıymet açısından hem de itibari olarak değer ifade ederken yaşanan bazı olumsuzluklar ve güven problemi nedeniyle daha güvenli bir şekilde muhafaza edilmesi amacıyla banknot olarak isimlendirilen meta icat edilmiş ve temsili paraya dönüşmüştür. Osmanlı döneminde akçe adıyla para kullanılmış dönem dönem yaşanan ekonomik daralmaya gidildiği için deflasyonla akçe, altın madeninden değil de gümüş madeninden basılmıştır. Akçe sonradan lira- kuruş, kâime ve mecidiye şeklinde varlığını sürdürmüştür.²⁴

Paranın insanların yaşamsal ihtiyaçlarını karşılamak için ihtiyaç duyduklarını düşündükleri bir nesne olarak tarihi süreçte tezahür etmesiyle birlikte bu kavramı sadece cepteki para olarak düşünmek, onun tanımsal ve fonksiyonel özelliklerini kavramayı zorlaştıracaktır. Bu bakımdan para sırf basit

¹⁶ M. Ö. Yanardağ, 19. Yüzyıl Osmanlı Devleti Para Düzeni: Kâğıt Para Düzenine Geçiş Aşamalarının İktisadi Analizi, *Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, ((2015), 8/918-933.

¹⁷ A. Bayındır, Başlangıçtan Günümüze Kadar İslam Toplumunda Madeni Paralar ve Kâğıt Paralar, *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* (2000), 2/15-36.

¹⁸ B. Aybakan, "Nakit", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32/324-326.

¹⁹ Ö. F. Habergetiren, İslam Hukukunda Paranın Değer Kaybının Ödenmesini Gerektiren Esaslar, *Türkiye İlahiyat Araştırmaları Dergisi*, (2017), 1/19-31.

²⁰ S. Orman, *Modern İktisat Literatüründe Para, Kredi ve Faiz ve İslam* (İstanbul: Ensar, 2015), 11-84.

²¹ Beşir Gözübenli, "Semen", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 36/465-467.

²² Ahmet Yaman, Altın Para mıdır? Ya da Hangi Altın Paradır? Fıkhî Açından Finans ve Altın İşlemleri (2012), 437-444.

²³ A. Hasenî, *Fıkhî ve İktisadi Açından İslam'da Para* çev. A. Esen (İstanbul: İz Yayıncılık, 1996), 11-15.

²⁴ M. Öztürk, *Genel Hatlarıyla Osmanlı Para Tarihi*, (2002), 10,11, 802, 822; A. Keleş, *İslam'a Göre Para Kavramı* (Bursa: Uludağ Üniversitesi, 1998), 1-4; Ö. F. Habergetiren, İslam Hukukunda Fulûs'un Değerinde Değişimi İfade Eden Dört Kavram: Rahs, Galâ, Kesâd, Inkita, *Türkiye İlahiyat Araştırmaları Dergisi* (2017), 2/1-15.

hesaplamalar ile anlaşılabilen bir hususiyete sahip değildir. Takas sisteminden ilk para şekilleri olan sikkeye, sonrasında değerli madenler altın, bakır ve gümüş gibi bizatihi değerli madenlerden günümüzde kullanılan banknot paralara kadar geçen süreçte para, çeşitli aşamalara uğrayıp şekil değiştirmiştir.²⁵ Paranın tasarruf fonksiyonu para getirisi olan faiz kavramının ortaya çıkmasına sebep olmuştur. İnsanların talep, arzu, ihtiras ve ihtiyaçları bu olguyu toplumsal krize dönüştürmüştür. Bu hırs ve kâr iştahı temsili para üreten sistemleri altın standardı (gold standard) ile kısmen önlemişse de tam olarak başarılı olamamıştır. Altın standardı ile ülkeler bir nevi sabit döviz kuru politikasına geçmişlerdir. 1944 yılında yapılan Bretton Woods Anlaşması ile ülkeler, kendi paralarının cinsini altın türünden belirlemeye başlamışlardır. ABD dolarını da bu kurdukları ve tanımladıkları sistemde belirleyici para olarak kabul etmişlerdir. Fakat 1970 yılında Vietnam savaşıyla ABD de ekonomik dengelerin bozulmasıyla belirlenen para değerler sistemi de bozulmuştur.²⁶

Para çeşitleri ve sistemleri ise sonradan krediye dayalı paralar veya bankalar tarafından çıkarılan paralar şeklinde iki ana başlık halinde ele alınmıştır. Bunlar altın standardı/altın tek metal sistemi, gümüş standardı/gümüş tek metal sistemi, bimetalizm/çift metal sistemi şeklinde ilk dönemlere piyasaya sürülmüş, sonrasında ise kâğıt paralar, tedavül eden borç senetleri bankalar tarafından piyasaya sürülmüştür. Altın ve gümüş karşılığında basılan banknotlar tarihi süreçte ekonomik hayatın vazgeçilmez değişim unsurları olmuş fakat günümüzde bu para birimleri elektronik ortama taşınarak değer ölçüleriyle mal ve hizmet satın alınmaktadır. Elektronik para birimi de yerini sanal alemde kripto paralara yavaş yavaş bırakmaktadır.²⁷

Elektronik paralar banka hesaplarına ihtiyaç duymaksızın paranın kıymetinin elektronik biçimde teknik bir cihaza depolanarak ödenme anında hamiline yazılı bir senet şeklinde kullanılmıştır. Ödeme veya fon transferleri bankalar arası ödeme sistemlerinde elektronik biçimde gerçekleşmektedir. Debit kartlar, değeri depolanmış kartlar ve elektronik nakit olarak sistemde yer almaktadır. Debit kart, mevduat hesabına bağlı banka kartları, para çekilebilmesine, internette veya POS cihazlarında kredi kartı olarak ödeme yapılabilmesine olanak sağlamaktadır. Elektronik nakdin çok sayıda örnekleri mevcuttur: E-cash, Cyber-Cash, Netcash, Mondex, GeldKarte, Proton, CASH, Netchex, Mini-Pay, Millicent şeklindedir.²⁸

Kripto para ise Blockchain şifreleme teknolojisiyle üretilmiş, bir kullanıcıdan ötekine doğrudan iletilmesi mümkün olan sanal paralardır. Kriptoloji (cryptography, şifre bilimi) vasıtasıyla merkezî bir otoriteye ihtiyaç duymaksızın gerçekleştirilebileceğine dayanmaktadır. 2009 yılında gerçek kimliği bilinmeyen Satoshi Nakamoto isminde müstear bir ad kullanan kişi veya grup tarafından internet ortamında yayımlanan bir çalışma Bitcoin: Eşler Arası Elektronik Nakit Sistem, Kasım 2008'da Bitcoin ilk defa tanıtılmış ve kullanıma açılmıştır. Bitcoin sanal para olarak ilk şöhretli para olmakla birlikte fakat ilk sanal para değildir. İlk sanal para David Chaum tarafından 1990 yıllarında DigiCash olarak ekonomik dünyaya arz edilmiş ve 1998 yılında bir iflas hikâyesiyle ortadan kalkmıştır.²⁹ Ekonomi alanında yapılan tüm bu teknolojik gelişmeler hayatı daha fazla konforlu hale getirerek bireylere hızlı ve kolayca harcanabilecek bir limit oluşturma adına yapılmıştır. Temelinde bir dünya para birimi oluşturma fikri olmakla birlikte bu paralara kimse sınır koyamadan kullanım alanına açma amacı yatmaktadır.³⁰ Bu fikir hız ve haz odaklı insan psikolojisinin ürünü olarak ta temellendirilebilir.

2. Kripto/Sanal-Elektronik/Dijital Para ve Kripto Para Çeşitleri

Kripto para veya sanal para, Avrupa Merkez Bankası (ECB) tarafından “*Bir merkez bankası, kredi kuruluşu ya da e-para kuruluşunca ihraç edilmemiş, bazı zamanlarda paraya alternatif olarak kullanılabilen bir değer dijital temsili*” tarzında tanımlanmıştır. Blockchain teknolojisi vasıtasıyla piyasaya sürülen kripto paralar bu ekosistem sayesinde sürekli sanal alemde itibari olarak ekonomik bir değer ifade etmektedir. Para ve finans sistemleri dışında merkezî kaydı gerektiren pek çok alanda

²⁵ M. Hiç, *Para, Kredi ve Fiyatlar* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi Basımevi, 1971) 4-26.

²⁶ N. Z. Aral, *Para Meselesi ve Bretton Woods Konferansı* (Ankara: Alaattin Kral Matbaacılık, 1944), 3-7.

²⁷ O. Orhan-Z. Erdoğan, *Para Politikası* (İstanbul: Avcı Ofset, 2002), 7-9.

²⁸ A. Çarkacıoğlu, *Kripto-Para Bitcoin* (Ankara: Sermaye Piyasası Kurulu Araştırma Dairesi Araştırma Raporu 2016), 21-25.

²⁹ B. Üzer, *Sanal Para Birimi, TCMB. Uzmanlık Tezi* (Ankara: 2017), 4-6.

³⁰ A. Özgüven, *İktisat Bilimine Giriş* (İstanbul: Filiz Kitabevi, 1989), 56-59.

kullanımı olan, bir varlığı ıslak imzasız ve elden ele geçirmeden güvenli bir şekilde korunan, transfer olan ve kendi kendini denetleyen bir boyutu bulunmaktadır. Dijital defter-i kebir benzer bir şekilde bu sisteme dâhil olan tüm üyeler kayıtların tamamını blok zincirler hâlinde kullanarak muhafaza ederler. Bu sistemin bu şekilde olması onu dışarıdan gelebilecek tahrifata karşı korumaktadır. Blockchain'in şifrelenmiş dağıtık bir veri tabanı mevcuttur. Herkese ait gizli bir şifre bir de tüm kullanıcılarla paylaşılan anahtar şifrelemesi tekniği sayesinde iki defa harcama problemi ortadan kalkmaktadır. Paranın transferi bir algoritmanın dijital imzasıyla sağlanmaktadır. Genel anahtarlar, blok zincirinde saklanan, şifrelenerek üretilmiş adreslerdir. İşlemler yapıldığında işlem yapanın kimliği saklanılmaktadır.³¹ Sadece işlemler izlenmektedir. Her para bir adres ile ilintilendirilir. Şifreli ekonomi sistemde her bir işlem ile basitçe sanal paranın bir adresten diğerine değiş tokuşu yapılır.

Elektronik para ve sanal para kavramları ise birbirinden farklıdır. Elektronik para, bilgisayar veya diğer bir veri depolama aracı vasıtasıyla kişilerin adına oluşturulan ve özellikle internet üzerinden yapılan muamelelerde kullanılan ödeme araçlarıdır. Bu para çeşidi banka hesaplarına muhtaç olmadan işlemler esnasında paranın kıymetinin elektronik tarzda teknik bir cihaza depo edilmesi, ödemeler esnasında ise hamiline yazılı bir senet gibi kullanılmasıdır. Sanal paranın ise fiziki bir varlığı söz konusu değildir. Somut şekilde elimize alamayacağımız, elektronik ticari işlemlerde kullanılabilen, fakat kendisine özel hesap birimine dayanan ödeme araçlarıdır. Elektronik para, piyasada tedavülde olan avro, dolar, Türk lirası gibi para birimleridir. Sanal para birimi ise Bitcoin'de olduğu gibi farklıdır. Sanal parayı üretenler sanal para birimini de tespit etmektedir.³²

Sanal para birimleri, yine sanal bir topluluk arasında işlem yapılarak geçerliliğini sürdürmektedir. Elektronik para ise herkes tarafından kabul edilmektedir. Elektronik parayı elektronik para kuruluşları tedavüle sokmaktadır. Sanal para ise özel bazı şahıslar tarafından piyasaya sürülmektedir. İtibari değerlerinin korunması denetimi de yine birbirinden farklılık arz etmektedir. Sanal para ve elektronik paraların bu ayrımlarına rağmen tam anlamıyla birbirinden farklı olduklarını söylemek de mümkün gözükmemektedir. Dijitalleşme şemsiyesi altında sanal paranın bir tür elektronik para olduğunu söyleyebiliriz.

Blockchain şifreleme teknolojisi ile üretilip sanal âlemde piyasaya sürülen birçok para birimi bulunmaktadır. Bunların ilki ve en yaygını Bitcoin olarak ön plana çıkmıştır. Bitcoin en popüler ve işlem hacmi en fazla olduğu için ön plana çıkmıştır. Fakat iki bin beş yüze yakın kripto paradan söz edilmektedir. Bitcoin dışında Ethereum, XRP, Ripple, Bitcoin Cash, Cardano, Litecoin, Nem, Neo, Steller, IOTA, EOS, Monero gibi farklı isimler altında birçok kripto para ile piyasalarda sanal olarak işlem yapılmaktadır.

3. Kripto Paraların Meşruiyet Sorununa Dair Aleyhte ve Lehte İleri Sürülen Görüşler

Kripto paraların meşruiyeti konusunda olumsuz görüş ve kanaat ortaya koyanlar iddialarına şunları sebep göstermektedirler: Kripto paraların devlet veya genel otorite güvencesinden yoksun olması birinci ve en önemli problem olarak ifade edilmektedir. Ayrıca erişim tahdidi de bu paranın dezavantajlı yönlerinden birini oluşturmaktadır. İnternet erişiminin kopması veya olmaması hesap sahibi olan şahıs ile kripto parası arasında iletişimsizlik açısından çok büyük sorun olmaktadır. Yapılan işlemlerde hesabın geri alınmaması, kripto paraların saklandığı ana bilgisayarların sabit disklerinin bozulması veya veri kaybı yaşanması yine ana bilgisayara virüs ve benzeri bir saldırı olduğunda hukuki ve teknik olarak ne gibi bir işlemin yapılacağı kesin olarak ortaya konulmaması bu hususlardaki problemler olarak karşımıza çıkmaktadır.³³

Kripto para, bazen kara paranın aklanmasında kullanıldığı için bazen de terörizmin finansmanı olduğu için ayrıca eleştiri konusu yapılmıştır. Nitekim bu işlemler yapılırken şahısların gerçek kimliklerinin bilinmemesi de ayrı bir sorun olarak karşımıza çıkmaktadır. Ayrıca kripto paralar bir değişim aracı veya güçlü bir emtia olmaktan ziyade spekülasyon amaçlı birtakım işlemlerde de kullanıldığı ve tam olarak vergilendirilmediği için başka bir diğer sıkıntıyı da beraberinde getirmektedir. Kripto paraların

³¹ B. Köse, Uzman Coin.<http://uzmaincoin.com/bitcoin-bithubmb-hack>, 05.12.2023.

³² Blockchain. <https://www.blockchain.com/stats>, 05.12.2022.

³³ Dijital Kripto Paranın Kullanımın Dini Hükmü, <http://kurul.diyabet.gov.tr> 05.12.2022.

maddi/fiziksel ve somut bir nesne olarak alınıp satılmaması da mülkiyet nazariyesi açısından sorun arz etmektedir.³⁴ Hasılı üretim biçimi, tedavüle çıkışı, muhataplık hususundaki garar, haksız ve sebepsiz zenginleşmeye yol açması, stokçuluk, güvenlik, mevzuat, yapısal deflasyon, rekabet, ölçülebilirlik, şeffaflık, malın korunması, adalet sisteminde makâsıdü’ş-şerîaya uygun olmaması gibi gerekçeler tarafların kripto paranın kullanımı konusunda ileri sürdüğü olumsuzluklar olarak sayılmıştır.³⁵

Kripto paraya dair lehte görüş beyan edenler bu konudaki yaklaşımlarını şu şekilde ortaya koymaktadırlar: Zaman ve mekana bağlı olmaksızın, çok hızlı bir şekilde anlık olarak işlem ve transfer olanağını sağlaması, var olan bankacılık sisteminden daha fazla karmaşık, güvenli ve taklit edilemez bir altyapı ile çalışması, bu sisteme dahil olan kullanıcıların internet ağının bulunduğu her yerden erişim imkanı bulması, kişisel ve özel herhangi bir bilginin verilmemesi ya da buna ihtiyaç duyulmaması, yapılan işlemlerde herhangi bir alt veya üst sınır limit getirilmemesi, ekstra masraf ve ödeme gerektirmemesi bu alanın avantajları arasında sayılmaktadır. Ayrıca devletin kontrolündeki para ve hesaplara göre el konulması gibi bir riski de çok fazla barındırmaması da bu alana ilgiyi artırmaktadır.³⁶

Döviz, altın benzeri paralar gibi alınıp satılmaktadır. Asıl olan eşyada ibahadır. Bu paraların barındırdıkları ekonomik riskleri kripto para da taşımaktadır. Orada yapılan spekülasyonların bu alanda da yapılması ihtimal dahilindedir. Yine bir paranın tedavüle sokulmasının devlet eliyle olması şart değildir denilerek asıl olan mal ve hizmet karşılığında icat edilen bu yeni para sisteminin halk tarafından kullanımının uygun görülmesidir. Ayrıca bazı kripto paralar Ethereum Rusya, Petro ise Venezuela tarafından yani devlet tarafından sisteme dahil edilmektedir.³⁷

Kripto paraların karşılığının olmaması da bir meşruiyet sorunu olarak ifade edilmektedir. Oysa para bir değişim aracı olarak tarihi süreçte ilerlemeci bir saikle değil de keşfe yönelik ve kullanılabilirlik ölçüsünde gelişmiştir. Nitekim para devlet tarafından bastırılan, mal ve hizmet satın alma gücünü elinde bulduran bir şekle bürünmeden önce birçok stil ve mahiyet bakımından mal para, itibari para ve kaydı para tarzlarına bürünüp çeşitli safhalardan geçmiştir. Bu safhaları şu şekilde açabiliriz: Altın, gümüş ve bakır gibi emtia, kıymetli madenlere çevrilebilme yönüyle temsili, altın ve gümüş gibi kıymetli madenlere endeksli olmayarak kâğıt şeklinde itibari veya bunların dışında devletlerin ödeme ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla ortaya koydukları alternatif para birimi paranın geçirdiği tarihi süreçlerdir.³⁸ Hâsılı para, 1870-1929 altın standardı dönemi, 1914-1944 savaş dönemi, 1994-1971 yılları arasında Amerika Newshampshire Bretton Woods kasabasında 44 ülkeden üç yüz delegenin katıldığı Bretton Woods Konferansı ile sabit kur Bretton Woods sistemi dönemi ve 1971 den bu yana dalgalı (Floating) veya alternatif kur sistemleri ile şimdiye kadar çeşitli sistemlerde devam edegelmiştir. Günümüzde ise devletler gerekli olan yazılım ve donanımları temin ederek dijital paraları sisteme dâhil etmişlerdir. Dijital para bakiyesi, bankaya somut olarak yatırılmış kâğıt paraların temsilidir. Bu dijital para ilk olarak Rotterdam şehrinde limanda hırsızlıkların olması sonucu paranın fiziksel olarak koruması zorlaştığı için geliştirilmiştir. Bu sistem David Chaum tarafından DigiCash olarak isimlendirilmiştir. Sorasında Paypal, Webmoney, E-Gold, Liberty Reserve doları/avrosu şeklinde gelişip günümüze kriptografik ödeme olarak güvenli ve gizli bir sistem olarak kullanıcılara kolaylık sağlamıştır.³⁹

Sanal paralarda dijital paralar gibi bir yazılım ve donanımla saklanmaktadır. Aynı şekilde elektronik ortamda transfer edilmektedir. Ancak sanal paraların fiziksel bir karşılığı yoktur. İtibari bir kâğıt parayı temsil etmezler. Herhangi bir kuruluş tarafından çıkarılmayıp belli sanal çevrelerde ve ortamlarda kabul görmektedir. Kapalı oyun grupları, tek yönlü facebook credit grubu veya Bitcoin, Ethereum, Ripple, Tether, Litecoin biçiminde çift yönlü gruplar tarafından elektronik ortamda belli şifrelerle, kaynak kodu ve algoritmalar şeklinde stilize edilerek kullanılmaktadır. Alternatif, dijital ve sanal paraların bütün özelliklerini taşımaktadır.

³⁴ Diyanet İşleri Başkanlığından Bitcoin ve Ethereum Açıklaması, <http://www.milliyet.com.tr> 06.12.2022.

³⁵ İ. K. Dönmez, “Garar”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 366-371.

³⁶ S. Kaya, *Fikhî Açından Kripto Paralar, Kripto Para Birimleri* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2019), 39-49.

³⁷ B. Bozdoğanoglu, Sanal Para Birimleri, Bitcoin’in Kayıt Dışı Ekonomi ile Karapara Faaliyetlerine Etkisi ve Vergilendirilmesi, *Mali Hukuk Dergisi* (2014), 3-13.

³⁸ C. Korkut- M. Kar, *İnsani Finans ve Değerler* (Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, 2018), 179-197.

³⁹ Hasan Doğan, İslam Hukuku Açısından Kripto Paralar ve Blockchain Şifreleme Teknolojisi, *Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* (2018) 26/225-253.

Modern bankacılık ve kredi sisteminin yaygınlaşmasıyla efektif para yani vadesiz mevduat hesabındaki paranın temsil ettiği alma gücü, istenildiğinde nakit olarak çekilebileceği gibi kaydî para şeklinde de bir likidite olanağı sağlamaktadır. Böylelikle mevduatın bir kısmını saklamakta olup diğer kısmı ile piyasaya kredi vermektedir. Kısmî rezerv olarak adlandırılan bu sistem de günümüzde uygulanmaktadır. Kripto paranın naklinde gerçek kabz oluşmadığı için bu sistem ayrıca eleştirilmektedir. Hâlbuki anlatılan bu işlemlerin hepsinin bir sakınca taşıdığı kuşkusuz ortadadır. Fakat kabz, hakiki ve hükmi olarak ikiye ayrılmaktadır. Kripto paranın naklinin mutlak olarak bir yer değiştirmenin zaruret teşkil etmediği hükmi kabz gibi olması kripto parayı savunanlar tarafından vurgulanmaktadır. Satıcı için menkullerde tahliye işlemi de yeterlidir.⁴⁰

Kripto para için öne sürülen bir diğer çekince de vergilendirmenin şeffaf şekilde yapılma olanağının olmaması olarak ifade edilmektedir. Oysa her tasarruf enstrümanında vergi kaçırmak teorik olarak mümkündür. Şeffaflık, kayıt sistemi ve denetimin yüksek oranda sağlanmasıyla bu işlem minimize edilebilir. Bu risklerden dolayı bir şeyin caiz olmaması akıl ölçüğünde makul görülmemektedir. Bu konuda gerekli hukuki düzenleme yapıldığında bu riskler ortadan kalkmaktadır. Kaldı ki bazı fakihler kripto parayı cuâle (ciale veya ceâle) akdine benzetmektedirler. Cuâle, gerçekleştirilecek bir işe karşı ücret, ödül taahhüdü ve vadini ifade etmektedir.⁴¹ Hanefi ve Zâhiri uleması buna pek sıcak bakmasa da diğer mezhepler müspet yaklaşım içindedirler. Hanefiler cuâle akdinin var ile yok arasında bir şey olduğu, yüksek risk barındırdığı ve somut bir mal ve emek bulunmadığı için garardan dolayı bu işleme karşı olmuşlardır. Bu akit uzun soluklu riskleri içinde barındırmaktadır.⁴² Kripto parayı savunanlara göre işlem, mudârebe, sermaye ve emek ortaklığı gibi bir süreç geçtikten sonra tamamlanmaktadır. Ayrıca kripto para bankacılık sistemini devreden çıkararak faiz işlemlerini de bitirebilir. Bu sebeplerden dolayı kripto parayı mal sayan İslam Hukukçuları bu sistemin maslahat, enflasyon ve pahalılık, arz/emisyon, mevduatın niteliği, haksız zenginleşme ve merkez bankasının fonksiyonu şemsiyesi altında ele alınıp tartışılması gerektiğini vurgulamaktadırlar.⁴³ Nitekim asıl olan piyasada güvenli, şeffaf, faiz ve haksız kazançtan uzak kamu otoritesine dayanan hak mağduriyetine neden olmayacak mekasidü’ş-şeria perspektifinde bir ekonomik alan gerçekleştirmektir. Bu gerekçeleri ortaya koyarak kripto paraların caiz olduğunu ileri sürmektedirler.

SONUÇ

İslam dininin ve hukuk sisteminin temel olan iki kaynağı bulunmaktadır. Bu kaynaklar Kur’ân-ı Kerim ve Sünnet-i Seniyyedir. Bu perspektiften bakıldığında İslam’ın bu iki temel kaynağı iktisat konusunda yeni birtakım bakış açıları ortaya koymaktadır. Mudayene/borçlanma ayeti uzun bir açıklama ile bu konudaki bazı prensiplere vurgu yapmaktadır. Kur’an’ın ve sünnetin bakışıyla ekonomik hayata baktığımızda başta faiz, garar, haksız kazanç, karaborsa ve tefeciliğin yasaklandığını görmekteyiz. İslam bu prensipleri belirlemesine rağmen paraya dair somut ve tafsilatlı bir açıklamaya gitmemiştir. Şekil, madde ve isimden ziyade paranın fonksiyonlarına değinmiştir. Para dünyalık temini için bir aracı rolündedir. Cinsler değişmeden alınan fazlalıklar faiz olarak değerlendirilmiştir. Kapitalin kirası şeklindeki paradan alınan fazlalık faiz olarak değerlendirilmiştir. Ribel fazl ve ribel nesiye şeklindeki faiz olgusu dünyevî anlamda kötü, uhrevî anlamda ise cezaya sebep olacak faaliyet olarak ifade edilmiştir.

Kur’an ve sünnette neyin para olduğu neyin para olmadığı net bir şekilde ortaya konulmadığı için vahiy, akıl ve sosyal değişim içinde Müslüman toplumu makasidü’ş-şeria matuf olarak bazı dönemlerde faklı madenler kullanarak parayı emek ve hizmetlerde bir aracı olarak kullanmıştır. Tacir ve sarraflar, altın dinar, gümüş dirhem, fels veya mağşuş paralar kullanmışlardır. Günümüzde ise Farsçadan gümüş parçası anlamındaki para devletçe bastırılan üzerinde değeri yazılan kâğıt ve metalden ödeme aracı ve nakit anlamına gelmektedir. Düşüncede paranın basımı İslam’da da devlete ait olmuştur. Bu açıdan para

⁴⁰ Makrizî, *Eski ve İslamî Paralar*, çev. İbrahim Hakkı Konyalı (İstanbul: Gavsî Ozansoy Basımevi, 1946), 12-28.

⁴¹ İbn Kudâme, *el-Muğni* (Cidde: Mektebetü’s-Sevâdey, 2000) 232; Şîrâzî, *el-Mühezzebe* (Beyrut: Dârü’l-Ma’rife, 2003) 437; M. A. Aydın, “Cuâle”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 8/77-78.

⁴² Aydın, 77-78.

⁴³ N. Keyder, *Para: Teori, Politika, Uygulama* (Ankara: Bizim Büro Yayınları, 1993), 43-49.

da aranan özellikler mal ve hizmetlerde değişim ve ödeme aracı olması, mal ve hizmetlerin kendisiyle ölçüldüğü ortak değer olması, tasarruf aracı olması, bölünebilir, zor taklit edilebilir, kolay taşınabilir ve dayanıklı olması şeklinde ön görülmüştür. Para sistemindeki dönüşümün dünü, bugünü, yarını veya geleceği ilerlemeci bir şekilde olmayıp keşifler şeklinde olmuştur. Teknolojik gelişmelerle birlikte para mefhumu buna paralel olarak değişmiştir. Temsili, itibari ve kaydi paralar mal ve hizmet için bir değişim aracı iken yaşanan gelişmelerle artık bu para kavramı da bizzat mal olarak kabul edilmektedir. Teknolojik gelişme, hayat konforu ve maliyeti düşürmek için insanlar son derece ilerlemeci bir şekilde çalışmaktadır. Bunun yanında dünyadaki iktisadi faaliyetler de merkezîyetçilikten merkezîyetçi olmayan bir alana doğru kaymaktadır. Haz ve hız merkezli bir evrilme yaşanmaktadır. Dolayısıyla eski paradigmlar üzerinden paranın yarınını belirlemek hiç de kolay gözükmemektedir. Yapay zekâ, metaverse/artırılmış gerçeklik-çoklu gerçeklik veya hümanist/insansı yarı insan-yarı robot şeklinde tasarlanmış robot yapımı alanında yaşanan gelişmeler aynı şekilde para olgusunu da etkileyip değiştirmektedir. Nitekim paranın tarihi sürecindeki fiziki ve şekilsel değişimi göz önünde bulundurulduğunda onun fonksiyonları üzerinde durmak daha da yerinde bir değerlendirme olacaktır.

Kripto paralar günümüzde yaşanan teknolojik gelişimin birer ürünüdür. Bu bakımdan kripto paralara İslam'ın belirlediği garar, bey'ul ma'dum, kumar, miras ve akit teorisi çerçevesinde bakmak gerekir. İslami finansın gelişimiyle birlikte kripto para ve blockchain zincirini yok saymak hayatın gerçekleriyle uyumsuzdur. Devletin bu alanda gerekli hukuki düzenlemeyi yaparak maslahat ölçüünde finans sistemine dâhil etmesi gerektiği kanaatindeyiz. Yoksa bu alanın içinde barındırdığı risk teorisi kazanç teorisinin önüne geçerek insan hayatını sonlandıran intihar olgusuna kadar götürmektedir. Çünkü yapılan bilimsel araştırmalarda belirsizlik insan psikolojisinde kaygıya sebep olmaktadır. Bu açıdan devletin para olgusuna dair yeni tanımlamalar yaparak, kanuni düzenlemeleri ilcât- zamana/zamanın gereklerine göre süratle hayata geçirmesi elzemdir. Nitekim para sadece cepteki para olarak değerlendirildiğinde çok dar bir alanda tanımlanacağı için onun tanımsal yönünü ve fonksiyonunu anlamayı zorlaştıracaktır. Çünkü para takas sistemi ile sikkelere oradan da değerli madenlere evrilmiş ve banknot olarak tezahür etmiştir. İlk öce tapınaklarda emanet alınan paralar, günümüz modern bankacılığın ilk tezahürleri olarak görülmüş ve insanların talep, arzu ve ihtiraslarıyla zamanla sarraflar ve darphaneler bu işlevi görmüş ise de modern bankacılığın gelişmesiyle para artık buralarda muhafaza edilmektedir. Tarihi süreçte para unsurunda yaşanan bu gelişmeler para kavramında bazı olumsuzlukları da meydana çıkarmıştır. Paranın tasarruf fonksiyonu ortaya çıkmasıyla faiz olgusu ortaya çıkarmıştır. Bu değerlendirmeler sonucunda diyebiliriz ki, İslam hayatı bütün yönleriyle kuşatmış, sadece ibadet hayatına dair değil aynı şekilde sosyal, ekonomik ve kültürel hayata da bir nizam vermiştir. Bu bakımdan ortaya çıkan ihtiyaçlar, değişen para tanımları ve türleri yeni değerlendirmeleri yapmayı zorunlu kılmaktadır.

KAYNAKÇA

- Acar, Ali. Kripto Koin, <https://kriptokoin.com/bitcoin-adresi-anahtarlar> (05.12. 2022).
- Aktan, Hamza. "Miras", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. (30/143-145) İstanbul: TDV Yayınları, 2005.
- Akyıldız, Ali. "Para", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. (34/163-166) İstanbul: TDV Yayınları, 2007.
- Ali Bardakoğlu, "Bey", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. (6/13-19) İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- Ali Bardakoğlu, "Kumar", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (26/364-367) İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Ali Haydar Efendi, *Dürrü'l-Hükkâm Şerhu Mecelleti'l-Ahkâm*. Beyrut: Dâru Âlemi'l-Kütüb, 2003, 23-45.
- Aral N. F. *Para Meselesi ve Bretton Woods Konferansı*. Ankara: Alaattin Kral Matbaacılık, 1944.
- Aybakan, Bilal. "Nakit", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. (32/324-326) İstanbul: TDV Yayınları, 2006.

- Aydın, Âkif Aydın. “Cuâle”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. (8/77-78) İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Aydın, Mehmet Âkif Aydın. “Cuâle”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. (8/77-78)
- Bayındır Abdülaziz. Başlangıçtan Günümüze Kadar İslam Toplumunda Madeni Paralar ve Kâğıt Paralar, *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* (2000), 2/15-36.
- Beşir Gözübenli, “Semen”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. (36/465-467)
- Blockchain. <https://www.blockchain.com/stats>, 05.12.2022.
- Bozdoğanoglu, Burçin. Sanal Para Birimleri, Bitcoin’in Kayıt Dışı Ekonomi ile Karapara Faaliyetlerine Etkisi ve Vergilendirilmesi, *Mali Hukuk Dergisi* (2014), 3-13.
- Cihangir, Akın. *Faizsiz Bankacılık ve Kalkınma*. İstanbul: Kayınhan Yayınevi, 1986.
- Çarkacıoğlu, Abdurrahman. *Kripto-ParaBitcoin*. Ankara: Sermaye Piyasası Kurulu Araştırma Dairesi Araştırma Raporu. Aralık-2016.
- Dijital Kripto Paranın Kullanımın Dini Hükmü, <http://kurul.diyamet.gov.tr> 05.12.2022.
- Diyanet İşleri Başkanlığından Bitcoin ve Ethereum Açıklaması, <http://www.milliyet.com.tr> 06.12.2022.
- Doğan, Hasan. İslam Hukuku Açısından Kripto Paralar ve Blockchain Şifreleme Teknolojisi, *Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* (2018) 26/225-253.
- Döndüren, Hamdi. *İslam’a Göre Para Kavramı*. Uludağ Üniversitesi: Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1998.
- Dönmez, İbrahim Kâfi. “Garar”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. (13/366-371) İstanbul: TDV Yayınları, 1996.
- el-Hasenî, Ahmed. *Fıkhî ve İktisadi Açından İslam’da Para* çev. Adem Esen. İstanbul: İz Yayıncılık, 1996.
- Habergetiren, Ömer Faruk. İslam Hukukunda Fulûs’un Değerinde Değişimi İfade Eden Dört Kavram: Rahs, Galâ, Kesâd, Inkıta, *Türkiye İlahiyat Araştırmaları Dergisi* (2017), 2/1-15.
- Habergetiren, Ömer Faruk. İslam Hukukunda Paranın Değer Kaybının Ödenmesini Gerektiren Esaslar, *Türkiye İlahiyat Araştırmaları Dergisi*, (2017), 1/19-31.
- Hiç, Muhsin. *Para, Kredi ve Fiyatlar*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Basımevi, 1971.
- İbn Abidin, *Reddü’l-Muhtâr ale’l-Dürri’l-Muhtâr*. Riyad: Dâru Âlemi’l-Kütüb, 2003.
- İbn Kudâme, *el-Muğni*. Cidde: Mektebetü’s-Sevâdey, 2000.
- İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Kaplanhan, Fatih. Kripto Paranın Türk Mevzuatı Açısından Değerlendirilmesi “Bitcoin Örneği”, *Vergi Sorunları Dergisi* (2018), 353/105-123.
- Kaya, Süleyman. *Fıkhî Açından Kripto Paralar, Kripto Para Birimleri*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2019.
- Keleş, Ali. *İslam’a Göre Para Kavramı*. Bursa: Uludağ Üniversitesi, 1998.
- Keyder, Nur. *Para: Teori, Politika, Uygulama* (Ankara: Bizim Büro Yayınları, 1993), 43-49.
- Korkut, Cem- Kar-Muhsin-Kar. *İnsani Finans ve Değerler*. Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, 2018), 179-197.
- Korkut, Cem. *İslam Ülkeleri Arasında Ticarete Yöntem Önerileri, “İktisadi, Sosyal ve Siyasal Boyutları ile İslam Ülkeleri Arasında İlişkiler*. Kocaeli: Umuttepe Yayınları, 2018.
- Köse, Burak. UzmanCoin. <http://uzmaincoin.com/bitcoin-bithubmb-hack>, 05.12.2023.

- Küçükkalay, Abdullah Mesud. *İktisadi Düşünce de Faiz Antik Yunan'dan Monetarizme*. Konya: Çizgi Kitap evi, 2018.
- Makrizî, *Eski ve İslâmî Paralar*, çev. İbrahim Hakkı Konyalı. İstanbul: Gavsî Ozansoy Basımevi, 1946.
- Mutahharî, Murtaza. *İslâmî İktisadin Felsefesi*. İstanbul: İnsan Yayınları, 1997.
- Orhan, Z. Osman-Erdoğan, Seyfettin. *Para Politikası*. İstanbul: Avcı Ofset, 2002.
- Orman, Sabri. *Gazâli'nin İktisat Felsefesi*. İstanbul: İnsan Yayınları, 1984.
- Orman, Sabri. *Modern İktisat Literatüründe Para, Kredi ve Faiz ve İslam*. İstanbul: Ensar, 2015.
- Özgüven, Ali. *İktisat Bilimine Giriş*. İstanbul: Filiz Kitapbevi, 1989.
- Öztürk, Mustafa. "Genel Hatlarıyla Osmanlı Para Tarihi". *Türk Tarihi ve Kültür Araştırmaları*. (2002), 802, 822;
- Seyidoğlu, Halil. *Uluslararası Finans*. İstanbul: Güzem Can Yayınları, 2013.
- Şîrâzî, *el-Mühezzeb*. Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, 2003.
- Üzer, Bülent. *Sanal Para Birimi, TCMB. Uzmanlık Tezi*. Ankara: 2017.
- Vigna, Paul.- Casey, Michael. J. *Kriptopara Çağı*. Ankara: Buzdağı Yayınevi, 2017.
- Yaman, Ahmet. Altın Para mıdır? Ya da Hangi Altın Paradır? Fikhî Açıdan Finans ve Altın İşlemleri. (2012), 437-444.
- Yanardağ, Muzaffer Özgür. 19. Yüzyıl Osmanlı Devleti Para Düzeni: Kâğıt Para Düzenine Geçiş Aşamalarının İktisadi Analizi, *Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, ((2015), 8/918-933.

**AZƏRBAYCANIN QLOBAL İNNOVASIYALAR İNDEKSİNDƏ İNFORMASIYA
KOMMUNİKASIYA TEXNOLOGİYALARI ÜZRƏ MÖVQEYİNİN TƏHLİLİ**
**ANALYSIS OF AZERBAIJAN'S POSITION OF INFORMATION AND COMMUNICATION
TECHNOLOGIES IN THE GLOBAL INNOVATION INDEX**

Xəyalə İbrahimova

Azerbaijan State Economic University, PhD student, Baku, Azerbaijan

ORCID ID: 0000-0002-8380-9117

Elçin Süleymanov

Baku Engineering University, Assoc. Prof., department of finance, Baku, Azerbaijan ,

ORCID ID: 0000- 0002-6075-2744

Fərhad Rəhmanov

Azerbaijan State Economic University University, Prof., Baku, Azerbaijan

ORCID ID: 0000-0003-2911-8179

XÜLASƏ

Kornell Universiteti, INSEAD Biznes Məktəbi və Ümumdünya Əqli Mülkiyyət Təşkilatının birgə nəşri olan və hər il 140-a yaxın ölkəni əhatə edən Qlobal İnnovasiya İndeksi 2007-ci ildən etibarən hər il hesablanır. Bu indeks təxminən 80 göstərici əsasında tərtib edilir. İnnovasiya fəaliyyətinin potensialını, səmərəliliyini və çərçivə şərtlərini əhatə edən göstəricilər qanunvericilik, elm, təhsil, bazar, biznes, infrastruktur və s. məsələlərin işlənilməsinə qədər geniş informasiya spektrini ehtiva edir. Onu da qeyd etmək ki, universitetlərin QS reytinginə görə Azərbaycan MDB ölkələri arasında Rusiya, Qazaxıstan, Ukrayna və Belarusdan sonra 5-ci yerdə, "İnnovasiya əlaqələri" istiqamətində isə Azərbaycan "Universitetlər və sənaye arasında əməkdaşlıq" üzrə yüksək yerdədir. "İnnovativ nəticələr" alt indeksi üzrə "Yaradıcı fəaliyyətin nəticələri" blokunda Azərbaycan region ölkələrini geridə qoyaraq 67-ci yerdə qərarlaşıb. Bu tədqiqatda Azərbaycanın son 15 ildə qlobal innovasiya indeksinə görə tutduğu mövqə təhlil edilmiş və bu mövqeyin daha da təkmilləşdirilməsi üçün təkliflər verilmişdir.

Açar sözlər : Azərbaycan, Qlobal İnnovasiya İndeksi, informasiya və kommunikasiya texnologiyaları, qlobal innovasiya göstəriciləri.

ABSTRACT

The Global Innovation Index, which is a joint publication of Cornell University, INSEAD Business School, and the World Intellectual Property Organization and covers about 140 countries every year, has been calculated every year since 2007. This index is compiled on the basis of about 80 indicators covering the potential, efficiency and framework conditions of innovation activity. The analysed indicators are legislation, science, education, market, business, infrastructure, etc. contains a wide spectrum of information up to the development of issues. We also note that according to the QS ranking of universities, Azerbaijan ranks 5th among the CIS countries after Russia, Kazakhstan, Ukraine and Belarus, and in the direction of "Innovation relations" Azerbaijan ranks high in "Cooperation between universities and industry". In the "Innovative results" sub-index, in the "Results of creative activity" block, Azerbaijan ranks 67th, leaving behind the countries of the region.

In this study, the position of Azerbaijan in the last 15 years according to the global innovation index was analysed and suggestions were made for further improvement of this position.

Keywords: Azerbaijan, Global Innovation Index, information and communication technologies, global innovation indicators.

GİRİŞ

İstehsalın rəqəmsallaşdırılması, iqtisadiyyatın əksər sahələrində dijital texnologiyaların tətbiqi və bir çox sahələrdə süni intellektdən istifadənin artması informasiya kommunikasiya dövrününün müntəzəm olaraq müzakirə olunan məsələlərindəndir. Hər gün daha da sürətlə inkişaf edən informasiya və kommunikasiya texnologiyaları iqtisadiyyatın əsas təkanverici qüvvələrindən birinə çevrilmişdir. İnnovasiya və İKT-nin inkişafınının göstəricisi olan elektron hökumət, elektron xidmətlər və elektron ticarət rəqəmsal iqtisadiyyatın əsasını təşkil edən hissələrdir.

Bütün dünyada olduğu kimi Azərbaycanda da informasiya və kommunikasiya texnologiyaları (İKT) sürətlə inkişaf edir. Azərbaycanda İKT- nin inkişafı istiqamətində görülmüş tədbirlər digər sahələrdə də irəliləyişlərə yol açmışdır. İKT- nin inkişafına nümunə olaraq Azərbaycanda ilk telekommunikasiya peyki orbitə buraxılmış, yüksəksürətli geniş zolaqlı fiberoptik şəbəkə xidmətlərindən istifadə səviyyəsi 2-3 dəfədən çox artırılmış və xidmətlərin qiyməti 2009-cu ildən 2022-ci ilədək 12,7 dəfə azalmışdır. Nəticədə Azərbaycan İKT üzrə gələcək perspektivə görə Dünya Bankının sıralamasında dünya ölkələri arasında ilk onluqda öz yerini tutmuşdur. Azərbaycanda beşinci nəsillə texnologiyaları tətbiq etməklə telekommunikasiya, biznes və dövlət xidmətlərinin məhsuldarlığının və səmərəliliyinin artırılması üçün təkmilləşdirmə imkanları vardır (2). Nümunə kimi vergi, gömrük, təhsil, səhiyyə və digər sahələrdə rəqəmsal sahədə innovativ yeniliklərin tətbiqini göstərə bilərik. Hansı ki, bu tətbiqlərin nəticəsi olaraq vergi orqanlarının fəaliyyətində tam şəffaflıq bərpa olunub və korrupsiya elementləri ortadan götürülüb. İnnovasiya və İKT-nin inkişafını özündə əks etdirən elektron hökumət, elektron xidmətlər və elektron kommuniya – bütün bunlar rəqəmsal iqtisadiyyatın əsasını təşkil edən hissələrdir. "Azerbaijan Digital HUB" proqramı rəqəmsal iqtisadiyyat üçün əlverişli platformadır. Azərbaycanın Regional Rəqəmsal Mərkəzə çevrilməsi üzrə icra edilən "Azerbaijan Digital HUB" proqramının əsasında internet xidmətindən hər il daha çox sayda insanın istifadə etməsi fikri dayanır.

Hər bir ölkənin iqtisadi inkişafı təyin olunan mötəbər hesabatlarda öz əksini tapır. Bu material müxtəlif ölkələrin iqtisadi inkişaf göstəriciləri üzrə aparıcı qlobal reyting təyin etmə təşkilatı olan Qlobal İnnovasiyalar İndeksi tərəfindən hazırlanan müvafiq hesabatların mahiyyəti, metodologiyası, həmçinin bu hesabatlarda Azərbaycan Respublikasının tutduğu mövqe ilə bağlı araşdırmalara həsr olunmuşdur.

Qİİ reytingi innovasiya fəaliyyətinin potensialı, səmərəliliyi və çərçivə şərtlərini əhatə edən 81 indikator əsasında tərtib edilmişdir. Təhlil edilən indikatorlar qanunvericilik, elm və təhsildən tutmuş bazar, biznes, infrastruktur və s. məsələlərinin inkişafına qədər geniş məlumatlar spektrini ehtiva edir. Qİİ-nin dərc edilməsinin əsas məqsədi ölkələrin innovasiya fəaliyyətinin mexanizmlərinin səmərəliliyinin qiymətləndirməsinə imkan verməkdən ibarətdir. Qİİ-2022 reytingi innovasiya fəaliyyətinin iki yekunlaşdırıcı - "innovasiya resursları" və "innovasiya nəticələri" alt indekslərə daxil olan 7 qrup indikatora ibarətdir (3). Qİİ 81 indikatorun qiymətləndirilməsinə əsaslanır. Bunlardan 63-ü ilkin göstəricilər, 15-i kompleks göstəricilər, 3-ü isə sorğu nəticəsində əldə olunmuş məlumatlardır.

"İnnovativ resurslar" alt indeksi təsisatlar, insan kapitalı və elm, infrastruktur, daxili bazarın inkişafı və biznesin inkişafı adlı qruplara bölünməklə milli iqtisadiyyatın elementlərini dəyərləndirməyə imkan verir. "İnnovativ nəticələr" alt indeksi isə bilik və texnologiyaların yayılması və kreativ fəaliyyətin nəticələri adlı iki qrupa bölünməklə, innovasiya fəaliyyətinin faktiki nəticələrini əks etdirir. Məqalədə İnformasiya Kommunikasiya Texnologiyalarından, innovasiyadan təsirlənmiş Azərbaycan iqtisadiyyatının Qlobal İnnovasiya İndeksində yeri tədqiq edilmişdir.

Qlobal İnnovasiyalar İndeksi

Amerika Birləşmiş Ştatlarının Kornel Universiteti, Fransanın INSEAD Biznes Məktəbi və Ümumdünya Əqli Mülkiyyət Təşkilatının orta qrupu nəşri olan və 130- dan çox ölkəni əhatə edən Qlobal İnnovasiya İndeksi ölkələrin innovativ inkişafının ən əhatəli hesabatlarından biridir. Qİİ 2007-ci ildən nəşr edilir. Bu hesabatın sonuncu yəni 15- ci nəşri isə 2022-ci ilin son rübündə dərc edilmişdir. Qİİ reytingi innovasiya fəaliyyətinin potensialı, səmərəliliyi və çərçivə şərtlərini əhatə edən 81 indikator əsasında tərtib edilir. Təhlil edilən indikatorlar qanunvericilik, elm və təhsildən tutmuş bazar, biznes, infrastruktur və s. məsələlərinin inkişafına qədər geniş məlumatlar spektrini ehtiva edir. Qİİ-nin dərc edilməsinin əsas məqsədi ölkələrin innovasiya fəaliyyətinin mexanizmlərinin səmərəliliyinin qiymətləndirməsinə imkan verməkdən ibarətdir.

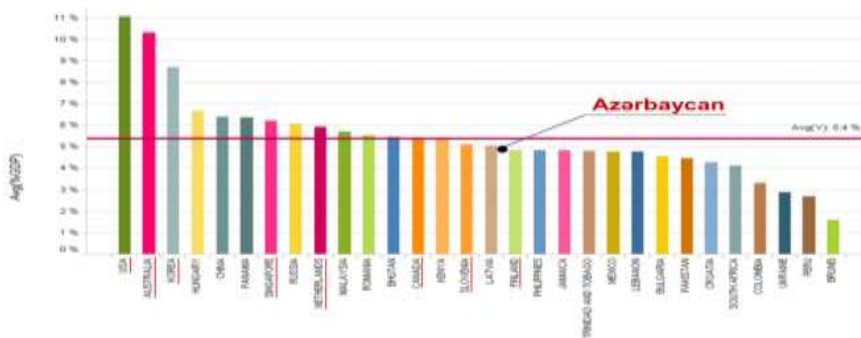
2022-ci ilin Qİİ-nin lideri İsveçrədir, onun ardınca Amerika Birləşmiş Ştatları, İsveç, Böyük Britaniya və Niderland gəlir. Ən innovativ ölkələrin ilk onluğuna eləcə də Koreya, Sinqapur, Almaniya, Finlandiya və Danimarka daxildir. Çin, reytingdə 11 -ci yeri alaraq, ikinci onluq ölkələri sırasına daxil olub. Postsovet məkanı ölkələri arasında ən yaxşı göstəricilər Estoniyada - 18-ci yer, Litvada - 39-cu yer və Latviyadadır - 41-ci yer. Rusiya 47-ci yerdə, Azərbaycan isə 93-cü yerdə qərarlaşmışdır (3). Amerika Birləşmiş Ştatlarının Kornel Universiteti, Fransanın INSEAD Biznes Məktəbi və Ümumdünya Əqli Mülkiyyət Təşkilatının orta nəşri olan və 130- dan çox ölkəni əhatə edən Qlobal İnnovasiya İndeksi ölkələrin innovativ inkişafının ən əhatəli hesabatlarındadır. 2007-ci ildən nəşr edilən bu hesabatın sonuncu- 15- ci nəşri 2022-ci ilin son rübündə dərc edilmişdir (8).

Qlobal İnnovasiya İndeksi və Azərbaycan

Aparıcı qlobal reyting təyinetmə təşkilatları tərəfindən ölkələrin iqtisadi inkişaf göstəricilərinin xarakterizə edilməsi çox mühüm əhəmiyyətə malikdir. Həmin hesabatlar hər hansı bir ölkə haqqında sosial-iqtisadi məlumatlara üçüncü tərəfin rəyindən baxmağa imkan verir. Belə ki, həmin reyting göstəricilərinin hesablama texnologiyası müstəqil təyinatda spesifik olaraq müvafiq aparıcı təşkilata məxsusdur. Bu reytinglərə baxdıqda aydınlığı ilə görmək olur ki, Azərbaycan Respublikasında sürətli inkişaf dinamizmi davam edir. O, bir çox sosial-iqtisadi göstəriciləri ilə təmsil olunduğu beynəlxalq təşkilatlarda, regional birliklərdə, İslam dünyasında, ərazi və əhali parametrləri yaxın və oxşar olan ölkələr sırasında mötədil mövqə tutur. Ölkədə həyata keçirilən inkişaf strategiyası ilə yaxın müddətlərdə Azərbaycanın ən güclü 50-40 ölkə sırasında dayanaqlı qərar tutması imkanlı olacaq, orta perspektivdə - 20-30 il ərzində isə onun müvafiq reytinglə məcmusu 40-35-cı sıralarda qərarlaşacaqdır.

Elmin maliyyələşməsi və elmi-tədqiqat aktivliyi üzrə bəzi dünya ölkələrinin reytingi, ölkələrin elmi-texniki potensialının qiymətləndirilməsi, Nobel mükafatçıları, ümumi daxili məhsul (ÜDM) və adambaşına ÜDM üzrə ölkələrin reytingi, elmə sərf olunan xərclər üzrə ilk 10 ölkənin reytingi, bəzi ölkələrin və Azərbaycanın dövlət büdcəsində elmin payı kimi reytinglərin müqayisəli təhlilinə ayrıca baxmaq tövsiyə olunur. Azərbaycanın güclü tərəfləri kimi Qİİ-ni tərtibatçı-ekspertləri aşağıdakı indikatorları göstərir: "siyasi və operativ sabitlik" - 53-cü yer, "biznesin aparılması siyasəti" - 21-ci yer, "şagird-müəllim nisbəti" - 9-cu yer, "elm və texnika üzrə məzunlar" - 42-ci yer, "tədqiqatçılar" - 43-cü yer, "elmi dərəcəsi olan işlə təmin olunmuş qadınlar" - 57-ci yer, "elmi-texniki və təcrübə-konstruktor işləri sahəsində universitetlər və sənaye arasında əməkdaşlıq" - 23-cü yer, "klaster inkişafı" - 25-ci yer(8).

Şəkil 1. Azərbaycanın kreativ iqtisadiyyat göstəricisi

Mənbə: ÜƏMT, Azərbaycan Respublikası Müəllif Hüquqları Agentliyi, altından xətt çəkilən ölkələr Dünya Valyuta Fonduna əsasən inkişaf etmiş ölkələrdir.

Azərbaycanın kreativ iqtisadiyyat göstəricisi (ÜDM-də payı 5%) ÜƏMT tərəfindən araşdırılan 30 ölkə sırasında (5,4%) orta səviyyədədir və ümumiyyətlə bir sıra inkişaf etmiş ölkələrdən geri qalmır.

Şəkil 2. Azərbaycanın Qlobal İnnovasiyalar İndeksində mövqeyi (2019-2021)

İllər	GII	İnnovasiya infrastrukturunu	İnnovasiya məhsulunun nəticələri
2021	80	74	91
2020	82	76	86
2019	84	77	90

Azərbaycanın Qlobal İnnovasiyalar İndeksində İnformasiya Kommunikasiya Üzrə Mövqeyinin Təhlili

"İnnovativ resurslar" alt indeksi üzrə Azərbaycan reytingdə MDB çərçivəsində Ermənistanı (82), Qırğızıstanı (85), Belarusu (86) və Tacikistanı (104) qabaqlayaraq, 79-cu yerdə qərarlaşmışdır. Bu alt indeksdə Azərbaycan ən yaxşı nəticəni "Təsisatlar" blokunda tutur – 46-cı yer. Ötən illə müqayisədə (58-ci yer) ölkə öz reytingini 12 pillə yaxşılaşdıraraq, MDB ölkələrini qabaqlayıb: Qazaxıstan (52), Ermənistan (55), Özbəkistan (63), Rusiya (89), Tacikistan (91), Ukrayna (97), Moldova (98), Qırğızıstan (113). "İnstitutlar" blokunda "iş mühiti" istiqaməti yüksək - 33-cü, "biznesə başlamağın asanlığı" göstəricisi isə 9-cu yerdədir. "İnsan kapitalı və elm" blokunda "ibtidai məktəbdə şagird-müəllim nisbəti" göstəricisi yüksək 8-ci yerdədir(8).

"Təhsil" inteqral göstəricisi üzrə isə Azərbaycan 2020-ci ildə 84-cü yerdən 2021-ci ildə 76-cı yerə keçərək öz mövqeyini yaxşılaşdırmışdır. Universitetlərin QS reytingi üzrə Azərbaycan MDB ölkələri arasında Rusiya, Qazaxıstan, Ukrayna və Belarudan geridə qalaraq, 5-ci yeri tutmuşdur. "İnnovasiya əlaqələri" istiqaməti üzrə ölkə "Universitetlər və sənaye arasında əməkdaşlıq" və "Klaster inkişafı" göstəricilərinə görə yüksək, müvafiq olaraq, 23-cü və 27-ci yerləri tutur. "Təsisatlar" blokunda "biznes mühiti" istiqaməti üzrə Azərbaycan yüksək 19-cu yeri tutur. "İnsan kapitalı və elm" blokunda Azərbaycan "tədqiqat və inkişaf" inteqral göstəricisində mövqeyini yaxşılaşdıraraq 2021-ci ildəki 104-cü yerdən 2022-ci ildə 76-cı yerə yüksəlmişdir. "Biznesin inkişafı" blokunda "əqli əmək işçiləri" istiqaməti üzrə Azərbaycan ötən illə (75-ci yer) müqayisədə mövqeyini 10 pillə yaxşılaşdıraraq, 65-ci yerdə qərarlaşıb. Bu istiqamətdə ölkə "təlimlər keçirən şirkətlər" göstəricisi üzrə 47-ci yeri tutur. "İnnovasiya əlaqələri" istiqaməti üzrə Azərbaycan 56-cı yerdə qərarlaşıb və ötən illə müqayisədə (66-cı yer) ölkə öz reytingini 10 pillə yaxşılaşdıraraq, MDB ölkələrini qabaqlamışdır: Özbəkistan (59), Gürcüstan (68), Rusiya (70), Ukrayna (78), Ermənistan (112), Moldova (116), Tacikistan (117), Qazaxıstan (123), Qırğızıstan (125), Belarus (129). "İnnovativ əlaqələr" istiqamətində "Patent ailələri" göstəricisi üzrə Azərbaycan 66-cı yerdə qərarlaşıb və ötən illə müqayisədə bu göstəricini 15 pillə yaxşılaşdırıb(8).

"İnnovativ nəticələr" alt indeksi öz növbəsində böyük əhəmiyyətə malikdir. Əgər "innovativ resurslar" alt indeksi innovasiyalar üçün əlverişlilik səviyyəsini əks etdirirsə, "innovativ nəticələr" alt indeksi bu sahədə əldə edilmiş nailiyyətləri əks etdirir. Bu alt indeks nə qədər yüksək olarsa, innovativ imkanlar bir o qədər rəşadət istifadə olunur. Azərbaycan yekunlaşdırıcı "innovativ nəticələr" alt indeksi üzrə 110-cu yeri tutur. Əqli mülkiyyət üzrə ən vacib göstəricilər, məhz sənaye mülkiyyəti göstəriciləri hesab edilir. Rezidentlərin – milli iddiaçıların patent fəallığının artması ilə əlaqəlidir. Belə ki, ötən müddət ərzində "rezidentlərin ixtiralar iddiaları" üzrə irəliləmə 8 mövqə, "rezidentlərin faydalı modellərə iddiaları" üzrə - 11 mövqə, "sənaye nümunələri" üzrə - 18 mövqə, "əmtəə nişanları" üzrə - 11 mövqə, "patent ailələri" üzrə 12 mövqə olmuşdur. Alt indeksdə əsasən əqli mülkiyyət obyektləri ilə müəyyən edilən qeyri-maddi aktivlərin göstəriciləri üzrə ixtiralar, 71-ci, və faydalı modellər, 49-cu yeri tutur. Bütün göstəriciləri əhatə edən iki alt indeks - "İnnovasiya resursları" və "İnnovasiya nəticələri" çox mühüm əhəmiyyət daşıyırlar. "İnnovativ nəticələr" alt indeksi "İnnovativ resurslar" alt indeksindən asılı olmalıdır, ona görə ki, innovativ nəticələr resursların - maddi, maliyyə, əqli, təşkilati - qoyuluşu ilə əldə edilə bilər. Azərbaycan müasir institutlar yaradıb, insan kapitalı, elmi və təhsil potensialını inkişaf etdirir, səmərəli biznes modellərini tətbiq edir, yəni ölkənin inkişafına əhəmiyyətli resurslar yatırır ki, onlardan nəticə şəklində gözlənilən fayda olmalıdır (8).

Nəticə və təkliflər

Potensiallarını texnologiya və innovativ biznes modellərinə əsaslandıran ölkələr ölkə iqtisadiyyatını

resurslara əsaslanan iqtisadiyyatdan biliklərə əsaslanan iqtisadiyyata transformasiya edərək əsas stimula ola bilər. Azərbaycanda əhali arasında internetdən istifadə nisbətən yüksəkdir və İKT infrastrukturunu sürətli şəkildə inkişaf etdirilməlidir(7). İKT-ə dair strateji yol xəritəsində qeyd olunduğu kimi arzuolunan nəticələri əldə etmək məqsədilə bu sahədə infrastruktur kifayət qədər istismar edilmir və internetdən istifadədən yetərli dərəcədə faydalanmır. Hökumət İKT-ə dair strateji yol xəritəsində rəqəmsal ödənişlərin inkişafını prioritet kimi nəzərə alır. Təklif olunan addımlara hüquqi və tənzimləyici bazanın rəqəmsal ödənişlər, eləcə də mobil operatorlara lisenziyaların verilməsi, onlayn ödənişlər üçün milli ödəniş sisteminin bank hesablarına inteqrasiyası, dövlət xidmətləri üçün ödənişlərə tətbiq olunan tranzaksiya haqlarının aradan qaldırılması ilə onlayn və mobil bankçılıqdan istifadənin dəstəklənməsi, elektron ödəniş platformasında elektron və mobil imzaların tətbiqinin genişləndirilməsi və rəqəmsal ödənişlərin faydaları ilə bağlı ictimaiyyət arasında məlumatlılığın artırılması üçün daha əlverişli edilməsi aiddir.

Qlobal Rəqabətqabiliyyətlik İndeksinin hesablanmasında «ƏMH-nin qorunması» altindeksindəki (sütun) və buradakı «Təsisatlar (institutlar)» göstəricisi vacib rola malikdir. Azərbaycan bu sahədə Cənubi Qafqazın lideridir, MDB ölkələri sırasında ilk 3-lüyə daxildir, Rusiya və Ukraynanı (müvafiq olaraq, 124 və 120-ci yerlər) üstələyir. Beləliklə, aydın olur ki, Azərbaycanın kreativ sənayedəki payı ÜÖMT-nin araşdırmalarına və Davos İqtisadi Forumunun verdiyi Qlobal Rəqabətqabiliyyətlik İndeksinə uyğun gəlir.

İndiki dövrdə iqtisadiyyatda əsas ağırlıq mərkəzi qeyri-neft sektorunun üzərinə düşməli, inkişafın əsas magistralları insan kapitalı, bilik iqtisadiyyatı olmalıdır. Aqrar sahəyə milyardlarla sərmayə yatırılarsa da, onunla daha yüksək səviyyədə inkişaf etməyin qeyri-mümkünlüyü qəbul olunmalıdır. Həmin seqmentin ixracda məhsul və dəyər ekvivalenti kimi iştirakı zəif rəqəmlərlə ifadə olunur. Hazırda texnologiyaların inkişafının elə bir mərhələsidir ki, bir mikroçip, proqram məhsulu, hər hansı texnoloji innovasiya ölkəyə çoxlu miqdarda vəsait gətirə bilər. Elmə yaxşı biznesi nəzərdə tutan pragmatik və romantik baxış kimi müxtəlif yanaşmalar mövcuddur. Qabaqcıl ölkələrdə elmə pragmatik yanaşılır, yəni elmdən gəlir əldə etmək üçün ona müəyyən sərmayə yatırılır.

YUNESKO-nun dünya elminin inkişafı ilə bağlı Parisdə təqdim olunmuş yeni məruzəsində (UNESCO Science Report: Towards 2030) dünyada elmə ayrılan vəsaitin və yerinə yetirilən işlərin həcmi sürətlə və sabit olaraq artdığı qeyd edilir. Əsas paradigma ondan ibarətdir ki, artıq dünya dövlətlərinin əksəriyyəti iqtisadiyyatın inkişafını təmin edən əsas faktorun elm olduğunu dərk edir. Statistika əsasən, təkcə 2007-2020-cü illərdə dünyada elm xərcləri 50 faiz artaraq, qlobal ÜDM artımını 20 faizlik göstərici ilə üstələyib. Son 2-3 onillikdə elmin meqatrend qismində Qərbdən Şərq yarımkürəsinə doğru sürüşməsi və Cənub-Şərqi Asiyanın iqtisadi intibahında əsas "drayver"lərdən birinə çevrilməsi də diqqəti cəlb edən faktlardır.

Mənbə

1. İnformasiya kommunikasiya texnologiyalarının rəqəmsal iqtisadiyyatın inkişafında və formalaşmasında rolu.
2. Khayala Ibrahimova & Elchin Suleymanov & Farhad Rahmanov, 2020. "The Digital Economy and the Impact of Its Formation on Economic Development," Academic Journal of Economic Studies, Faculty of Finance, Banking and Accountancy Bucharest, "Dimitrie Cantemir" Christian University Bucharest, vol. 6(3), pages 105-108, September.
3. <https://azranking.az/az/ratings/hesabat-barede-qisa-melumat-18>.
4. ÜÖMT, Azərbaycan Respublikası Müəllif Hüquqları Agentliyi
5. Kamran İmanov. Qlobal innovasiya indeksi və Azərbaycan. Bakı – 2018. Səh 24. https://copat.gov.az/docs/Nesrler/AZE/Az%C9%99rbaycan/QII_Azərbaycan_az.PDF?_t=156327242
6. Rahmanov, F., Suleymanov, E., & Ibrahimova, K. (2020). Azerbaijan'da Kamu Hizmet Kalitesinin Artırılmasında E-Devlet İnnovativ Teknoloji Kullanımının Gelişimi Development of E-State and Innovative Technology in Improving Public Service Quality in Azerbaijan. ON EURASIAN ECONOMIES 2020, 280.

International Conference on Economics
"Regional Development - Digital Economy"
PROCEEDINGS BOOK

7. Khayala Ibrahimova & Elchin Suleymanov & Farhad Rahmanov, 2019. "Influence of Innovations on Economic Development in Azerbaijan," Academic Journal of Economic Studies, Faculty of Finance, Banking and Accountancy Bucharest, "Dimitrie Cantemir" Christian University Bucharest, vol. 5(3), pages 58-63, September
8. Global Innovation Index 2022. 15th Edition . 2022 World Intellectual Property Organization 34, chemin des Colombettes, P.O. Box 18 CH-1211 Geneva 20, Switzerland
<https://www.wipo.int/edocs/pubdocs/en/wipo-pub-2000-2022-section1-en-gii-2022-at-a-glance-global-innovation-index-2022-15th-edition.pdf>
9. World Bank (2021). Global Productivity: Trends, Drivers, and Policies. Washington DC: World Bank Group. Available at:
<https://openknowledge.worldbank.org/bitstream/handle/10986/34015/9781464816086.pdf>.
10. Khayala Ibrahimova & Elchin Suleymanov & Farhad Rahmanov, 2019. "Influence of Innovations on Economic Development in Azerbaijan," Academic Journal of Economic Studies, Faculty of Finance, Banking and Accountancy Bucharest, "Dimitrie Cantemir" Christian University Bucharest, vol. 5(3), pages 58-63, September

**İŞGALDAN AZAD OLUNMUŞ ƏRAZİLƏRDƏ TƏBİİ ƏTRAF MÜHÜTÜN BƏRPASI VƏ
EKOLOJİ TƏHLÜKƏSİZLİYİN TƏMİN OLUNMASI YOLLARI**

Aysel Qocayeva

Mingəçevir Dövlət Universiteti, Mingəçevir

XÜLASƏ

Bildiyimiz kimi “Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər”in təsdiq edilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidenti 2021-ci il 02 fevral tarixli 2469 nömrəli Sərəncam imzaladı. Qeyd olunan sərəncamda növbəti onillikdə ölkənin sosial-iqtisadi inkişafına dair reallaşdırılmalı olan beş Milli Prioritetdən biri məhz Təmiz ətraf mühit və “yaşıl artım” ölkəsi adlanır. Bu prioritet daxilində strateji dövrdə iki məqsədin effektiv reallaşdırılmasına nail olunmalıdır: [1]

1. yüksək keyfiyyətli ekoloji mühit

2. yaşıl enerji məkanı

Yüksək keyfiyyətli ekoloji mühit məqsədində əsas istiqamətlər yaşıllıq sahələrinin artırılması, iqtisadi artımla ekoloji mühitin tarazlığı, yararsız torpaq sahələrinin dövrüyyəyə cəlb edilməsi və su resurslarından səmərəli istifadə edilməsidir.

Açar sözlər: ekoloji terror, yaşıl texnologiya, alternativ enerji

Ətraf mühit insanı müəyyən bir zamanda və məkanda əhatə edən ümumi şərtlərin hamısıdır. Ətraf mühit bir orqanizmin həyatda qalması və ya davam etdirməli olduğu şərtlərin cəmidir. Odur ki, dünyada və ölkəmizdə ətraf mühitin təmizliyini qorumaq və təbiətin bizə bəxş etdiyi resurslardan səmərəli istifadə etməliyik. Əgər müasir dünyanın bir parçasıyıqsa, insan ləyaqəti və şüuru ilə cəmiyyətdə yaşayırıqsa, o zaman gələcək nəsillərin məsuliyyətini hər birimiz hiss etsək, bu sahədə işimizi asanlıqla yerinə yetirərik.

Yaşıllıq sahələr ilk öncə bəşəriyyətin oksigen təminatını reallaşdırır, qlobal istiləşmənin qarşısını alır və bu da bəşəriyyətin dayanıqlı inkişafını sürətləndirir. Meşə sahələri həmçinin burada yaşayan fauna və floranın məskənidir, iqlim proseslərinə və ərazidə rütubətli şəraitin yaranmasına təsir edir. Azərbaycanda da yaşıllıqların sürətli bərpası istiqamətində də mühüm lahiyələr həyata keçirilmiş, ölkəmiz nadir ölkələrdən sayılır ki, meşələrin azalması tendensiyasını dayandıra bilmiş və müəyyən artımı təmin etmişdir.

Otuz illik işğal müddətində Kiçik Qafqaz zonasında yerləşən meşələrə mənfur düşmənin tərəfindən ekoloji təcavüz həyata keçirilmiş, meşə sahələri məhv edilmişdir. Sözünl əsl mənasında Zəngilan, Ağdam, Cəbrayıl, Qubadlı Füzuli və Şuşada ekoloji terror törədilmişdir. Mövcud faktlara əsasən qeyd edə bilərik ki, meşə sahəsi işğala məruz qalan torpaqlarımızda 280 min hektar idi. Onun da 13197,5 hektarı qiymətli ağac növləri olmuşdur. Bu ağac növlərinin çoxu isə Kəlbəcər, Zəngilan, Qubadlı, Ağdam və digər rayonlarda yarımfabrikat kimi xarici ölkələrə daşınmışdır. Ermənistan ekoloji terrorunun davamı olaraq zəhərli və dünyada istifadəsi qadağan olunmuş ağ fosfor maddəsindən istifadə edərək Şuşa şəhəri ətrafında yerləşən Topxana meşəsini yandırmışdır. Bundan başqa döyüş bölgəsindən uzaqda yerləşən Göygöl və Ağgöl milli parkları ərazilərinə raket ataraq yanğını törətmişdir.

Təkcə Qubadlı şəhərinin mərkəzində təbiət abidələri olan, yaşı 150-300 ilə çatan Şərq çinarları, iri diametrlili çoxillik qoz ağacları məhv edilmiş, 1960-cı illərdə salınmış sahəsi 2 hektar olan meşə-park tamamilə məhv edilmişdir.

Bu gün müzəffər Ali Baş Komandan İlham Əliyevin və Birinci vitse-Prezident xanım Mehriban Əliyevanın işğaldan azad edilmiş şəhər və rayonlara səfərləri zamanı, xüsusilə, son səfərlərində Bəsitçay Dövlət Təbiət Qoruğunda olmaları, orada çinar ağacları əkmələri bu sahənin dövlət siyasətimizdə nə qədər mühüm yer aldığına əyani sübutdur. Həmçinin Mehriban xanım Əliyevanın mütəfəkkir şair

İmadəddin Nəsiminin 650 illik yubileyi ilə əlaqədar bir gündə 650 min ağacın əkilməsi təşəbbüsü yaşıllıqların artırılması istiqamətində atılan çox mühüm addımlardan biridir. Hazırda azad edilmiş ərazilərdə ekoloji vəziyyətin bərpa edilməsi istiqamətində işlər aparılır. Füzuli, Ağdam və Zəngilan rayonlarının ərazilərində əsasən Şərq çınarı olmaqla, ümumilikdə, 2000-dən çox müxtəlif ağac növləri əkilməmişdir. Belə tədbirlər Qubadlı və Cəbrayıl rayonlarının ərazilərində də davam etdirilmişdir. Ümumiyyətlə, ağacəkmə tədbirləri işğaldan azad olunmuş ərazilər minalardan təmizlənib təhlükəsiz vəziyyətə gətirildikcə bütün Qarabağ bölgəsində hissə-hissə davam etdiriləcəkdir. Çünki işğaldan azad edilmiş ərazilərə qayıdan insanların təhlükəsiz yaşayışının təmin edilməsi və bu regionun Azərbaycanın ən gözəl guşələrindən birinə çevrilməsi üçün yaşıllıqların salınması başlıca məqsədlərdəndir. Prezidentimiz İlham Əliyev çıxışlarının birində demişdir: "İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə ekoloji vəziyyətin bərpası üçün kompleks tədbirlər görülməlidir. Bu torpaqlar "yaşıl enerji" zonasına çevriləcəkdir. Məcburən köçkün düşmüş əhalimiz böyük qayıdış proqramı çərçivəsində öz dədə-baba yurdlarına qayıdacaq"

Bu gün su resurslarından səmərəli istifadə olunması, keyfiyyətli suya tələbatın ödənilməsi dövrümüzün aktual problemlərindən sayılır. Hazırda Azərbaycanın da su ehtiyatları sahəsində gərgin vəziyyət müşahidə edilir. Əsas su anbarlarında 20,5 milyard m³ tutuma qarşı cəmi 10,5 milyard m³ su mövcuddur. Onun da 8,6 milyard m³-i ölü həcmdir. Ona görə qısamüddətli hədəf əsas su anbarlarında suyun həcmi daha yüksək səviyyəyə çatdırmaqdır. Suyu qənaət imkanı verən əsas amillərdən biri sudan energetika məqsədləri üçün istifadənin suvarma və kommunal məqsədlər üçün istifadəyə uyğunlaşdırılmasıdır. Xüsusi əhəmiyyətə malik Mingəçevir və Ceyranbatan su anbarları üzrə suvarma, içməli su təchizatı və energetika məqsədləri üçün sudan istifadə rejimi təsdiq olunmuş, hətta Mingəçevir su anbarından sudan istifadə üzrə hər 10 gündən bir yenilənən iş rejimi tətbiq edilmişdir. Belə ki, su ehtiyatlarının azlığı səbəbindən Mingəçevir su anbarı, sadəcə, çoxillik nizamlama qabiliyyətində deyil, hətta hazırda illik tənzimlənmə qabiliyyətini də itirmişdir. Hazırda Nazirlər Kabinetinin Sərəncamı ilə su ehtiyatlarının formalaşması və istifadəsi üzrə ümumi dəyərləndirmələrin aparılmasına imkan verən su təsərrüfatı balans tarixdə ilk dəfə təsdiq edilmiş və yeni yaradılan elektron su təsərrüfatı informasiya sisteminə inteqrasiya olunmuşdur. Suyun mənbədən götürülməsindən son istehlakçıya qədər bütün mərhələlər üzrə uçotun və dəqiq qiymətləndirmənin aparılması vacib məsələdir. Hazırda aidiyyəti qurumlar tərəfindən fəaliyyət istiqamətlərinə uyğun olaraq su və su təsərrüfatı obyektlərində nəzarətdənkənar istifadənin aradan qaldırılması, inventarlaşdırmanın aparılması, uçotun təkmilləşdirilməsi ilə bağlı tədbirlər görülür. Mingəçevir gölünə tökülən və çıxan suya artıq müasir cihazlarla nəzarət olunur, uçot müasir cihazlar vasitəsilə aparılır.

Qarabağ bölgəsi su ehtiyatları ilə zəngindir. Nəhayət uzun fasilədən sonra Qarabağın su ehtiyatlarından istifadə edə biləcəyik. Araz çayının ölkəmizin ərazisindən keçən hissəsinə də Azərbaycanın tam nəzarəti təmin edilmişdir və bu da bizə əlavə dividendlər gətirir. Hidrokimyəvi xüsusiyyətləri - kalsium hidrokarbonatlılığına görə onların ümumi codluğu nisbətən aşağıdır və bu çayların suları Azərbaycanda demək olar ki, ən keyfiyyətli sular hesab olunur. Ümumilikdə təqribən Azərbaycan işğaldan azad olunmuş ərazilərdən 2 milyard m³ –dən artıq su ehtiyatından daha səmərəli istifadə etmək imkanı əldə etmişdir. Eyni zamanda, su tələbatının daha etibarlı yeni imkanları yaranır ki, bu da su təhlükəsizliyimizin təmin olunması baxımından çox əhəmiyyətlidir.

Kənd təsərrüfatında əkinə yararlı torpaq sahələrinin suvarılmasında damcı suvarma sisteminin tətbiqi yüksəldilməlidir. Bu üsul dünyada yayılmış son texnologiya olub, özünü doğrultmuşdur. Damcı ilə suvarma ekoloji vəsait qoyuluşu, keyfiyyətli suvarma və suvarma suyuna qənaət baxımından xüsusilə effektivdir. Bu üsulla həm suya, həm də işçi qüvvəsinə qənaət olunur. Torpağın humus qatı qorunur. Artıq bu üsul Azərbaycan Respublikası Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyi və Meliorasiya və Su Təsərrüfatı ASC-nin xətti ilə regionların müxtəlif bölgələrində tətbiq olunur.

İkinci məqsəd olan Yaşıl enerji məkanının əsas istiqamətləri isə alternativ və bərpa olunan enerji mənbələrindən istifadənin artırılması, "yaşıl" texnologiyaların tətbiqi genişləndirilməsi və ekoloji təmiz nəqliyyat vasitələrindən istifadə edilməsidir.

Son zamanlar enerjiden səmərəli istifadə edən və ekoloji cəhətdən əlverişli texnologiyaların, yəni "yaşıl" texnologiyaların tətbiqi geniş vüsət almışdır. "Yaşıl" texnologiyalar təbiətdən yararlanan qurğuların hazırlanması, işə salınması və bu zaman ətraf mühit üçün tam zərərsiz və ya minimal zərərlə çalışan

texnologiyalardır. Bunu nəzərə alaraq, bir sıra ölkədə “yaşıl” texnologiyaların tətbiqi mövcud problemlərin həll edilməsi yollarından biri hesab edilir. Davamlı enerji mənbələri kimi əsasən alternativ enerji mənbələri nəzərdə tutulur. Bunlara su elektrik stansiyaları, günəş enerjisi, külək enerjisi, dalğa enerjisi, geotermal enerji, bioenerji aid edilir. Alternativ enerji sektoruna sərmayə yatırılması iqtisadi mənə kəsb edir (dünya üzrə bu sektora 2030-cu ilə kimi 630 milyard ABŞ dolları sərmayə yatırılması və ən azı 20 milyon yeni iş yerinin yaradılması gözlənilir).

Beynəlxalq mütəxəssislər ekoloji çirklənmənin qarşısının alınması və qiymətli yanacağa qənaət edilməsi məqsədilə alternativ enerjiden istifadənin önəmli olduğunu vurğulayırlar. Danimarka, Almaniya, Latviya, İspaniya və başqa ölkələrdə əhali ev təsərrüfatlarında, bağlarda, kənd yerlərində və digər məkanlarda alternativ enerji növlərindən istifadə edir. Alternativ enerjinin geniş tətbiq edildiyi yerlər sırasında müxtəlif sosial obyektlərin, məktəblərin, klinikaların da sayı kifayət qədərdir.

Ölkəmizdə günəş və külək enerjisindən istifadə etmək üçün olduqca əlverişli imkanlar mövcuddur. Yer səthində düşən günəş enerjisinin miqdarı bütün neft, qaz, kömür və digər yanacaq ehtiyatlarından çoxdur. Günəş enerjisinin istifadəsinin üstünlüyü ondadır ki, Günəş qurğuları işləyən zaman parnik effekti yaranmır, havanın çirklənməsi baş vermir, istilik aşağı atmosfer qatlarına yayılmır. 2009-cu ildən başlayaraq dövlət və qeyri-dövlət müəssisələri tərəfindən ölkəmizdə bu istiqamətdə işlər görülmüş, Qobustan, Suraxanı, Pirallahı, Samux və Qaradağ rayonu, Sumqayıt şəhəri və Naxçıvan MR Babək rayonunda yeni elektrik stansiyaları tikilib istifadəyə verilmişdir.

“Alternativ və bərpa olunan enerji mənbələrindən istifadə müasirlikdir, yenilikdir, ekoloji cəhətdən təmiz texnologiyadır. Bu, bizim gələcəyə baxışımızdır” - deyən Prezident İlham Əliyev bu sahənin yaradılmasında tarixi işlər görmüş və hal-hazırda da görməkdə davam edir.

Külək enerjisi ölkəmizdə digər alternativ və bərpa olunan enerji mənbələri arasında istehsal xərcinə, ekoloji təmizliyinə və tükənmək ehtimalının olmadığına görə ən sərfəlisidir. 2020-ci ilin dekabr ayında Energetika Nazirliyi tərəfindən işğaldan azad edilmiş ərazilərin enerji təminatı məsələlərinin həllində zəruri koordinasiyanın təmin edilməsi məqsədilə İdarələrarası Mərkəzdə “Enerji təminatı məsələləri” işçi qrupunun yaradılması və “Yaşıl enerji zonası” konsepsiyasının yaradılması təklifi irəli sürülmüşdür.

Məlum olduğu kimi atmosfer havasını çirkləndirən əsas mənbələrdən biri də nəqliyyat vasitələridir. Buna görə də ekoloji təmiz nəqliyyat vasitələrindən istifadə edilməsi ətraf mühitə və atmosfer havasının keyfiyyətinə müsbət təsir edəcəkdir. Son illər bütün dünyada dövlətlər alternativ və bərpaolunan enerjinin istehsalını, vətəndaşlar isə belə enerji ilə işləyən maşınların, avadanlıqların istifadəsini genişləndirirlər. Ayrı-ayrı ölkələrdə dövlətlər vətəndaşları hibrid və elektromobillərdən istifadəyə stimullaşdırmaq üçün çox müxtəlif güzəştlər tətbiq edirlər. 2019-cu il 1 yanvar tarixindən gətirilən elektromobillər üçün aksiz vergisi və ƏDV ödənmir, avtomobil dəyərinin 15%-i idxal rüsumu olaraq ödənilir və gömrükdə rəsmiləşdirilir. Lakin bu güzəşt elektromobillərə marağı ciddi şəkildə artırma bilmədi. Çünki hazırda elektromobillərin qiyməti bahadır və ölkənin bütün ərazisində onlar üçün uyğun infrastrukturun olmamasıdır. Təkcə paytaxt Bakıda belə elektromobillərin enerji toplaması üçün cəmi 10-a yaxın yer var. Bakıdan kənardə və ətraf regionlarda belə məntəqələr yoxdur.

Tullantıların idarə edilməsi də müasir dövrümüzdə ətraf mühitin sağlamlaşdırılması və ekoloji təhlükəsizliyin təmin edilməsində mühüm məsələlərdəndir. Tullantıların idarə edilməsi sistemi onların yığılması, daşınması, təkrar emalı, ikinci dəfə istifadəsi və ya utilizasiyası (səmərəli istifadəsi) və bütün prosesə nəzarətdən ibarət kompleks tədbirdir. Bu cür tədbirlər tullantıların insan sağlamlığına və ətraf mühitə mənfi təsirini azaltmaq üçün vacibdir. Bakı şəhərində yığılan tullantıların zərərsizləşdirilməsi məqsədilə 2012-ci ildə Balaxanı qəsəbəsində istehsalat gücü 500 min ton olan Bərk Məişət Tullantılarının Yandırılması Zavodu tikilmişdir. Həmin zavod istehsal gücünə görə Şərqi Avropa və MDB məkanında bu tipli ən iri zavodlardan biri hesab edilir və dördüncü nəsillə texnologiyaların (4G) tətbiqi ilə ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində Avropa İttifaqının ən sərt normativlərinə uyğun qurulmuşdur. Bakı Bərk Məişət Tullantılarının Yandırılması Zavodunda tullantıların yandırılması nəticəsində ildə 231,5 milyon kVt/saat elektrik enerjisi hasil edilir ki, onun da bir qismi daxili tələbatı ödəmək üçün dövlət enerji şəbəkəsinə ötürülür.

Hal-hazırda azad edilmiş ərazilərdə ekoloji məsələlərin təşkili işlərinin əlaqələndirilməsi məqsədi ilə aidiyyəti dövlət orqanlarının nümayəndələrinin cəlb olunduğu Ekoloji məsələlər üzrə İşçi Qrupu yaradılmışdır. Qeyd edilən İşçi Qrupu həmin ərazilərdə təbii sərvətlərə və ətraf mühitə dəymiş zərərin

ilkın qiymətləndirilməsi, bioloji müxtəlifliyin bərpası, su ehtiyatlarının idarə edilməsi, ətraf mühitin monitorinqinin aparılması, hidrometeoroloji şəbəkənin bərpası, mövcud mineral xammal resurslarının monitorinqi və ehtiyatlarının yenidən qiymətləndirilməsi, müvafiq topoqrafik və tematik xəritələrin hazırlanması, faktiki əkin altında olan ərazilərin müəyyənləşdirilməsi, deqradasiya olunmuş torpaqların bərpası, kənd təsərrüfatı sahələri üçün müvafiq resursların planlaşdırılması, işğaldan azad edilmiş ərazilərdə ərzaq və qida təhlükəsizliyi məsələlərinin təmin edilməsi üzərində işləyir.

Beləliklə, Milli Prioritetdən irəli gələn məsələləri həll edərək ətraf mühitin sağlamlaşdırılması və ekoloji təhlükəsizliyin təmin olunmasına nail olmaq mümkündür.

Təkliflər

- 1) Yaşıl texnologiyaların tətbiqini genişləndirmək və bu texnologiyaların dövlət rüsumlarından azad olunması
- 2) Damcılı suvarma sistemlərinin tətbiqini ölkə ərzaisində genişləndirmək
- 3) Yaşayış binalarının və sosial obyektlərin üzərində Günəş panellərinin quraşdırılması
- 4) Neftlə çirklənmiş ərazilər təmizləndikdən sonra Günəş panellərinin və ya yaşıllıq zolaqlarının salınması
- 5) Yaşıl texnologiyaların və elektromobillərin idxal rüsumlarından azad edilməsi
- 6) Bakı şəhəri və respublikanın digər regionlarında yeni tullantı emalı zavodlarının tikintisi artırılmalı
- 7) Yararsız torpaqların bərpası və təkrar dövriyyəyə cəlb olunması

İstinadlar

1. Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər. Bakı. 02 fevral 2021

LOGİSTİKADA İNFORMASIYA TEXNOLOGİYALARININ TƏTBİQİ

Hüseynova Aysel Ağahüseyn

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti, İqtisadiyyat və İdarəetmə Fakültəsi Logistika

ORCID ID: 0000-0002-5179-7756

XÜLASƏ

Məqalədə logistikada informasiya texnologiyalarının rolu və onların tətbiqindən danışılır. Logistikada informasiya texnologiyalarının tətbiqi və istifadəsinin aktuallığı emal ediləcək məlumat miqdarının artması ilə bağlıdır. Artıq adi və ənənəvi yolları məlumat axınından çıxarib müəssisəni səmərəli şəkildə idarə etmək mümkündür. İdarəetmədə informasiya texnologiyalarından istifadə məlumatların əldə olunmasını sürətləndirir. İnformasiya dövrüyyəsi müəssisənin səmərəli idarə olunmasına getdikcə daha çox təsir göstərir. İnformasiya "strateji xammal" adlanır. Qərbin inkişaf etmiş ölkələrində informasiyanın qiyməti enerjinin dəyərini üstələyir. İnformasiyanın saxlanması və məlumatların intellektual emalı konsepsiyalarından istifadə əsasında qurulan müasir informasiya texnologiyaları əmək məhsuldarlığını əhəmiyyətli dərəcədə artırır.

Logistikada informasiya texnologiyalarından beynəlxalq yükdaşımalarda geniş istifadə olunur. Logistikada informasiya texnologiyalarının tətbiqinin əsas məqsədi vaxta qənaət, insan əməyindən istifadəni azaltmaq, material dövrüyyəsinə hərtərəfli nəzarət etmək və bu kimi bir çox əməliyyatları rahat bir şəkildə salmaq üçündür. Logistikada informasiya texnologiyalarının tətbiqi artıq sənəd dövrüyyəsinə azaldı. Kağız sənədlərinin işlənməsi ilə əlaqədar məsrəflər isə məhsulların qiymətlərində təqribən 3,5 faizdən 15 faizə qədər paya malikdir. Kağıza dövrüyyəsinə azaltmaqla məsrəflərə də qənaət edildi. Logistik proseslərin idarə olunmasında informasiya təminatı o qədər əhəmiyyətlidir ki, mütəxəssislər logistikada daim informasiya axınlarını idarə etmək üçün yeni texnologiyalarının tətbiqinə üstünlük verirlər. Yeni texnologiyaların tətbiqi şirkətin nüfuzu və rəqabət qabiliyyətliyyətliliyini artırır.

Giriş

Bugünkü dünya iqtisadiyyatı güclü rəqabət, daimi yerdəyişmələr və yüksək səviyyəli qeyri-müəyyənlik nəticəsində yaranır. Bundan əlavə, bazarda təklif olunan məhsul çeşidi artmaqda davam edir ki, bu da təchizat zənciri boyunca məlumat axınının idarə edilməsində çətinliklər yaradır, istehsalçılara qarşı logistik əməliyyatları asanlaşdırmaq üçün yeni texnologiyaların tətbiqini məcbur edir. Beləliklə, iddia etmək olar ki, bütün şirkətlər texnoloji inkişafı mürəkkəbləşdirən qalıqlar, onun tətbiqi təchizat zəncirinin hər səviyyəsində, o cümlədən təchizatçılar, istehsalçılar ilə ünsiyyətdə, müştərilərlə münasibətlərdə aydın görünür.

İnformasiya texnologiyaları avadanlıq, məlumat bazaları, proqram təminatı, şəbəkələr və digər cihazları özündə birləşdirən informasiya sistemlərinin texnoloji tərəfi kimi müəyyən edilə bilər.

İnformasiya texnologiyaları şirkətlər arasında rəqabətqabiliyyətlilik və əməkdaşlıq üçün əsas infrastruktur olub, təchizat zəncirinin fəaliyyətinə müsbət təsir göstərir. Logistikada informasiya texnologiyalarının tətbiqinin üstünlükləri:

- Daha səmərəli nəticələr
- Qlobal səhvlərin azaldılması
- Biznesin icra prosesinin keyfiyyətinin yüksəldilməsi
- Məmnuniyyətin artırılması və əlaqələrə qoşulma
- Öyrənmə və təşkilati yaddaşın artması
- Şirkətlərin rəqabət üstünlüyünə səbəb olan strateji faydalar

- Bəzi mühüm imkanların meydana çıxmağına imkan verən bir neçə məhsul və xidmətdə yenilik və s.

İnformasiya texnologiyaları logistikada əsasən 2 faydalı funksiyanı yerin yetirir. Birincisi sifarişlərin, malların emalı, seçilməsi, göndərilməsi kimi məlumatları əldə etmə prosesini sürətləndirir. Bu proseslər nə qədər tez baş verərsə mal dövriyyəsi də tez baş verir. Sənədləşmə və səhvlər də az olar buna görə də xərclər də az olar. Həmçinin firma müştəri sorğularına tez cavab verə bilirsə, o tələbin dəyişməsi ilə bağlı qeyri-müəyyənliyi azaldır. İkincisi, informasiya texnologiyaları malların dövriyyəsinə planlaşdırmağa və alternativlərin qiymətləndirilməsinə səmərəli təsir göstərir. Beləcə logistikada informasiyaları texnologiyalarının tətbiqi prosesləri sürətli, dəqiq və operativ edir.

İnformasiya texnologiyaları nəhəng emal ehtiyacını təyin etməyə yardımçı oldu. Beləcə emal zamanı daha az materiala ehtiyac yaranır.

Qeyd etmək lazımdır ki, informasiya texnologiyaları hər bir ölkənin inkişafında mühüm rol oynayır. İnformasiya texnologiyalarının rolu gündən-günə artır. İnformasiya texnologiyalarının tətbiqi bizə aşağıdakı üstünlükləri verir:

-İnformasiya texnologiyalarının tətbiqi ilə xammala, enerjiyə,

materiallara və avadanlıqlara, insan resurslarına, sosial vaxta qənaət etməkdə yardımçı olur.

- İnformasiya texnologiyaları cəmiyyətin intellektuallaşması prosesində, inkişafında mərkəzi yer tutur.

-Daxili və beynəlxalq iqtisadi və mədəni əlaqənin qarşılıqlı əlaqəsini təmin edir.

-İnformasiya proseslərinin optimallaşdırılması və avtomatlaşdırılması və s.

Logistikada səmərəliliyi artırmaq üçün informasiya texnologiyalarından fəal şəkildə istifadə olunur. Səmərəlilik üçün istifadə olunan informasiya texnologiyaları dəqiq, etibarlı, sərfəli, çevik, inteqrasiya olunmuş olmalı və vaxtında prinsipinə əsaslanmalıdır.

Logistikada informasiya sistemi interaktiv strukturudur. İnformasiya sisteminin qurulmasının əsas prinsipləri:

-iyerarxik (tapşırıqların təbəçiliyi)

-məlumatların toplanması prinsipi (müxtəlif sorğuların uçotu səviyyələri)

-ehtiyat (təkcə cari vəziyyətdə deyil, həm də gələcəyi nəzərə alır)

-məxfilik

-dəyişən tələblərə uyğunlaşma

-ardıcılıq və məlumat birliyi

-sistemin açıqlığı (məlumatların doldurulması üçün)

İT-nin şirkətlər və təchizat zəncirləri üçün artan əhəmiyyəti qəbul edildikdən sonra şirkətlərin və onların müvafiq təchizat zəncirinin rəqabət üstünlüyünü dəstəkləməyə imkan verən texnologiyalardan birini RFID texnologiyasını ətraflı təhlil edək.

Radio Tezlik İdentifikasiyası (RFID)

RFID, fiziki elementlərlə əlaqəli olduqda elektron məlumat kommunikasiyasına imkan verən simsiz identifikasiya texnologiyasıdır. RFID sistemi əsasən üç elementdən ibarətdir: etiketlər, elektromaqnit məlumat oxuyucuları və bir sıra hesablama proqramları.

Etiket xarici elektron oxuyucudan keçdikdə, etiketin yaddaşındakı məlumatlar bərpa olunur və sonra ötürülür. Bu yaddaş inteqral sxemdən və ya mikroçipdən ibarətdir və bu halda olduğu kimi əhəmiyyətli miqdarda məlumat saxlamaq qabiliyyətinə malikdir :

• Xüsusi məhsulun elektron kodu;

• Məhsulun istinad kodu;

• İstehsal məlumatları;

- Çatdırılma tarixləri;
- İstifadə müddəti;
- Təchizatçıların məlumatları.

RFID texnologiyasının əsas üstünlükləri:

- məlumatları oxumaq üçün birbaşa görünüş lazım deyil;
- məlumatlar palçıq, rəng, su, plastmas və s. keçməklə oxunur;
- sayımın yüksək sürəti və dəqiqliyi, redaktə etmə imkanı və s.;
- RFID nişanlar böyük həcmdə informasiya daşıyır;
- radiotezlik nişanına yazılmış informasiya şifrlənə bilər;
- radiotezlik nişanları xarici təsirlərdən etibarlı qorunur;
- nişanın yerləşməsi hesablayıcıya nəzərən sərbəstdir.

RFID texnologiyasının çatışmamazlıqları:

- ştrixlərlə çəkilmiş kodlaşdırma ilə müqayisədə nisbətən yüksək qiyməti;
- metal və elektrik keçirən səthlərin altında yerləşdirmənin qeyri-mümkünlüyü;
- elektromaqnit sahələr şəklində maneələrin olması;
- elektromaqnit şüa şəklində insanın sağlamlığında təsir.

RFID texnologiyası logistika sahəsindən başqa həçinin avtomobil, yanacaq, pərakəndə satış, kənd təsərrüfatı, səhiyyə, əczaçılıq, toxuculuq, maliyyə, bank, enerji, ictimai, istehsal, təhlükəsizlik və turizm kimi bir çox sektorda geniş istifadə olunur. RFID ilk baxışdan barkod texnologiyasının əvəzçisi kimi görünə bilər lakin barkod texnologiyasının daha müasir, inkişaf etmiş formasıdır.

Beləliklə, hər bir sahədə informasiya texnologiyaları insanların həyatını hərtərəfli asanlaşdırdığından, onun qəbul edilməsi və reallaşdırılması qısa bir müddətdə baş verdi. İnsanlar texnologiyadan müxtəlif istiqamətlər üzrə faydalana bilərlər. Bəzi insanlar texnologiyadan istifadə edərək işlərini daha sürətli yerinə yetirir. Bu da onların həyatını asanlaşdırır və bir çox insanlar üçün həyat səviyyəsini qaldırır.

Material və Metodlar

Məqalənin nəzəri bazasını yerli və xarici alimlərin informasiya logistik sistemlər haqqında apardıqları tədqiqatları, bu mövzu istiqamətində dövrü mətbuatdakı materiallar təşkil edir. Məqalənin yazılmasında internet informasiya ehtiyatlarının da məlumatlarından kifayət qədər istifadə olunmuşdur.

Məqalədə müqayisəli təhlil, sintez, analiz, proqnozlaşma metodundan istifadə olunmuşdur.

Bunlardan birincisi analiz metodudur. Bu metod vasitəsilə logistika sektoruna dair bir sıra tədqiqat işi və ədəbiyyatlar araşdırılmışdır. İkinci metod müqayisəli metoddur. Bu metod vasitəsilə sonda analiz edilən tədqiqat işləri və ədəbiyyatlar qarşılaşdırılmışdır. Araşdırılmış ədəbiyyatlar vasitəsilə logistik sistemdə informasiya texnologiyalarının tətbiqi perspektivləri müqayisə edilmişdir.

Nəticə və Müzakirə

Qloballaşmanın ortaya çıxması nəticəsində şirkətlər getdikcə daha çox böyük çətinliklərlə üzləşir və rəqabət mühitində sağ qalmağa çalışır. Bu da müəssisələri effektiv və səmərəli fəaliyyət göstərməyə məcbur edir. Bu gün şirkətlər istehlakın ümumi artımı və daha qısa ömürlü yeni məhsulların görünüşü ilə məğp olur, eləcə də istehlakçı profilindəki dəyişikliklərdən təsirlənir. Öz mövqeyini saxlamaq üçün şirkətlər rəqiblərindən fərqlənmək istəyir.

Logistika sahəsi isə şirkətlərə rəqibləri ilə müqayisədə iddialı və arzu olunan güc mövqeyini əldə etməyə kömək edən bir vasitədir. Logistika anlayışı zaman keçdikcə təkamül etdi və bazarların daimi dalğalanmasına cavab vermək qabiliyyətinə görə şirkətlər üçün daha çox nüvə rolunu öz üzərinə götürür. Təchizat zənciri əvvəlcə logistika ilə əlaqəli bir anlayışdır. Qloballaşma hadisələri ilə əlaqədar

olaraq təchizat zəncirlərində mürəkkəbliк səviyyəsi yüksəlir, bu isə şirkətlər üçün coğrafi baxımdan uzaq ola biləcək mürəkkəb təşkilatlar şəbəkəsini səmərəli idarə etməkdə daha böyük çətinlik deməkdir. Nəticədə ticarətin və axınların idarə edilməsini maliyyə, informativ və fiziki cəhətdən çətinləşdirir. Məhz təchizat zənciri vasitəsilə şirkətlər öz tərəfdaşları ilə münasibətləri asanlıqla idarə edə və strukturlaşdırı, rəqabət üstünlüyü əldə edə bilirlər.

Əsas nəticələr göstərir ki, İT-nin tətbiqi ilə xərclərin azaldılması, vaxt və xidmət keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması üzrə təkmilləşdirmələrə nail olmaq mümkündür. Logistika informasiya texnologiyalarının tətbiqi ilə nəyə nail olduq:

- işçilər arasında əlavə məlumat mübadiləsi zamanı səhvlərin azalması

-xərclərin və vaxtın azaldılması

-müşəri məmnuniyyətinin yüksəldilməsi

-keyfiyyətin yüksəldilməsi

Nəticə və tövsiyələr

Logistikanı informasiya texnologiyalarından istifadə etmədən təsəvvür etmək mümkün deyil. İnformasiya texnologiyaları təchizat zəncirinin formalaşmasında və təşkilində, iştirakçılar arasında intensiv sürətli məlumat mübadiləsində, bazarın tələblərinə sürətli cavab verən zaman mühüm rol oynayır.

Böyük müəssisələr, xüsusən də beynəlxalq şirkətlərlə əlaqəli olan müəssisələr arasında istehsalın idarə edilməsində informasiya texnologiyalarının tətbiqinə ehtiyac var.

Bu araşdırma nəticəsində belə nəticəyə gələ bilərlikki, logistika səmərəlilik və effektivliyə nail olmaq üçün müəssisənin işçiləri yeni texnologiyaları qəbul edib tətbiq etməlidir.

Şirkətin bütün işçilərinin dəstəyi nəticəsində qəbul olunmuş informasiya texnologiyalarının tətbiqi müəssisənin rəqabətqabiliyyətini artıracaq. Bu da müəssisənin uzunmüddətli fəaliyyətinin əsas yoludur.

Ədəbiyyat

1. «Логистика» И.И. Полещук Минск, 2007.
2. Логистика. Под ред. Б. А. Аникина, Т. А. Родкиной, 2015.
3. Баско И.М. Бороденя В.А., Карпеко О.И. и др. Логистика: учеб. Пособие, 2007.
4. Алесинская Т.В. Основы логистики. Функциональные области логистического управления, 2010.
5. Щербаков В.В. Основы логистики: учебник для вузов, 2009.
6. Афанасенко И.Д., Борисова В.В. Экономическая логистика: учебник для вузов, 2013.
7. Еловой, И.А. Логистика: учебно-методическое пособие, 2009
8. Григорьев М. Н., Уваров С.А. Логистика, 2011.
9. Васюхин О.В, Варзунов А.В. Информационный менеджмент, 2010.
10. İmanov T.İ. Logistikanın əsasları, 2005.

**DEVELOPMENT OPPORTUNITIES OF GREEN ECONOMY ON EASTERN ZANGEZUR
AND KARABAKH ECONOMIC REGIONS OF AZERBAIJAN**

Orhan Hajizade

Azerbaijan State Economic University(UNEC)

International Magistrate and Doctorate Center (IMDC)

General Economy(PhD)

ABSTRACT

During last couple of years, the developed countries of the world are building their policies to shift from conventional to more sustainable development. The main goal of sustainable development, which is a model of economic development, is to ensure that available resources are used for human needs while protecting the environment. Hereby, it means that when using these resources, not only the current situation, but also the potential needs of future generations must be considered. Given the demand for energy and energy resources in modern times, it is clear that how important a sustainable energy policy is.

The idea of green economy has emerged during late XX century. This phenomenon had become greater prominence through the conference known as Rio+20. To understand it better, origin of the concept must be learned. Idea of sustainable economic development, also known as sustainable development is the main key to this understanding.

The rapid development of the oil sector since Azerbaijan gained independence has led to an environmental crisis. The end of the oil era and the spread of environmental problems in the country are forcing Azerbaijan to join the phenomenon of "green economy" in the world.

Introduction

Ongoing geopolitical and global socio-economic hardships forced countries to shift their economic policies and development strategies towards "green economy" and "sustainable development". "Green economy" and "sustainable development" are closely related concepts, that explored and discussed more in the second decade of the XXI century. "Crisis of 2020s" reshaped all aspects of not only personal life, but also global issues.

Azerbaijan, like other parts of World also significantly affected by this "Crisis of 2020s". Casualties and economic impact of Second Karabakh war, effects of Covid-19 pandemic and lockdowns, ongoing global inflation surge and food supply crisis caused by Russo-Ukrainian war added more stress and pressure to national economy. However, due to liberation of long-occupied lands gave opportunity to Azerbaijan to further diversify and strengthen its economy towards non-petroleum sector, especially "Green" one.

Liberated territories correspondent two economic regions of Azerbaijan: Eastern Zangezur and Karabakh economic region respectively. Long lasting occupation, destruction and continued looting badly affected economic infrastructure of regions. However, rebuilding economic infrastructure of these regions towards green economy gives promising results to combat pressure of ongoing global crisis and its results. Diverse natural landscapes and resources give opportunity for development of not only agricultural fields but also clean energy plants and eco-tourism.

Attraction of foreign investment to these sectors are the vital part of the development. These type of activities can be achieved by methods like creating tax havens, scientific research institutions and innovational hubs on these regions. Further native and foreign stakeholder interests must be concentrated for eco-friendly industries and service sectors.

During last two years, Azerbaijan has achieved “green economy” success in the two mentioned regions, by creating “smart village” projects, construction of small-scale HPPs of the Hekari and Tartar rivers and in addition, the development of agricultural areas alongside Aras river.

Materials and Methods

Due to recent liberation of long-occupied regions of Azerbaijan, implementing economic phenomenon of “green economy” and “sustainable development” to these regions is new topic. However, rapid diversification of Azerbaijani economy since 2015, post-petroleum era and ongoing geopolitical and economic crisis gave Azerbaijan opportunity to develop two corresponding economical regions (Eastern Zangezur and Karabakh economic regions) on “green” way.

First initiative came from President of Azerbaijan, Ilham Aliyev. During meeting about economic conclusions of 2020, President mentioned and put forward a strategic vision for the establishment of a Green Energy Zone in the liberated territories and stated that the liberated territories has sufficient renewable energy potential. (Official web-site of President of Azerbaijan Republic, 2021)

According to the Order No.2620 dated 3 May 2021 by the President of the Republic of Azerbaijan on measures to establish a, an international consulting company was involved. In cooperation with the Japanese company TEPCO, a relevant Concept document has been prepared.

After this initiative, Presidential Order No.2620 dated 3 May 2021 enabled establishment of "green energy" zone in the liberated territories of the Republic of Azerbaijan. Relevant concept document with the cooperation of Japanese consulting company TEPCO prepared. The purpose of these document is to provide the area with environmentally friendly green energy by using the existing high renewable energy potential in the liberated territories and to formulate proposals by studying the prospects for the application of environmentally friendly and energy efficient green technologies. For this initiative, 1391040.0 USD invested to Ministry of Energy of Republic of Azerbaijan from Reserve Fund of President of Azerbaijan. (Azerbaijan Renewable Energy Agency under the Ministry of Energy of the Republic of Azerbaijan, 2021)

On 10 December 2021, President of Azerbaijan Ilham Aliyev signed new decree for some measures related to the acceleration of economic development in the territories liberated from occupation. This decree directs Cabinet of Ministers of the Republic of Azerbaijan to establish tax benefits, social insurance and other benefits for creation of service sphere and processing industry, also giving additional communal benefits to entrepreneurs. Main part is supporting investors who apply environmentally friendly technologies, create "green growth" and use renewable energy sources in the liberated territories. (Official web-site of President of Azerbaijan Republic, 2021)

“Action Plan for the establishment of a "green energy" zone in the liberated territories of the Republic of Azerbaijan in 2022-2026” ratified by Cabinet of Ministers of Republic of Azerbaijan on 2022. According to this action plan Ministry of Energy of Republic of Azerbaijan must maintain establishment of production and service areas on green technologies on liberated areas. (Report News Agency, 2022)

Findings and Discussion

As is known, Karabakh has a great potential for renewable energy production.

According to the amount of solar radiation falling on the earth's surface, the southern plain part of Karabakh - Fuzuli, Jabrayil, Zangilan districts ranks second after the territory of the Nakhchivan Autonomous Republic. Here, solar radiation falling on one square meter of horizontal surface is 1600-1700 KiloWatts per year. The total solar energy potential of these areas is 3000-4000 MegaWatts. A more accurate calculation of the potential will be carried out by installing measuring observation stations in the area.

Due to this, on June 3, 2021, an Executive Agreement was signed with BP on the construction of a 240 MegaWatt solar power plant in Jabrayil and Zangilan. Within the framework of the document, relevant economic and technical analyzes will be conducted on the power plant project planned to be built by BP, and a final decision will be made.

It will also be possible to produce wind energy in Karabakh. Thus, in the mountainous part of the region, there are large areas where the average annual wind speed is 7-8 meters per second at an altitude of 100 meters. The average annual wind speed reaches 10 meters per second in the border areas of Kalbajar and Lachin regions with Armenia. In general, the potential of wind energy in the mountainous areas of Karabakh is estimated as 300-500 MegaWatts. The exact potential of this area will be calculated through the installation of measurement observation stations.

Approximately 25 percent of our country's internal water resources, i.e. 2 billion 560 million cubic meters per year, are formed in these areas. The main rivers of the region such as Tartarchay, Bazarchay, Hekarichay and other small rivers have great hydropower potential.

As part of the restoration of power generating capacities with a capacity of 20.2 MegaWatt, 4 hydroelectric power plants restored in Lachin, Kalbajar and Sugovushan have already been put into operation:

- “Gulabird” HPP – 8 MegaWatt;
- "Sugovushan-1" SHPP – 4.8 MegaWatt;
- "Sugovushan-2" SHPP – 3.0 MegaWatt;
- "Kalbajar - 1" SHPP – 4.4 MegaWatt.

At the same time, the construction of two hydropower plants on the Aras River in the Jabrayil region, with a total capacity of 140 MW for the Azerbaijani side (100 MegaWatt "Khudaferin", 40 MegaWatt "Giz Galasi") is underway.

Apart from all these, there are thermal water resources in Kalbajar and Shusha. One of the upcoming tasks is to study the possibility of using thermal sources for energy purposes. According to the preliminary analysis, it is assumed that there are 3093 cubic meters of thermal water reserves per day in Kalbajar, especially on Istisu region. Additionally, 412 cubic meters of thermal water reserve per day situated in Shusha, especially on Turshsu region.

As it is known, the new settlements to be built in the territories freed from occupation are planned to be built based on the "Smart Village" concept. The first one is Aghaly village of Zangilan district. This type of villages make agricultural and green development of region considerably faster, due to implementation of new irrigation technologies like drones.

In the future, new “Smart Village” concept planned on Kalbajar district, thus further acceleration return of refugees and green development of region.

Conclusion and Recommendation

As for conclusion, green economy is resort of future not only in Azerbaijan, but also in the World. As Azerbaijan is part of world and three decades old occupation devastated 2 economic regions of it, green economy and green development is only way for full restoration of these regions. Because of limited pollution, this development concept have practically no bad effect to environment.

As President Ilham Aliyev told after liberation of occupied territories, “I declare Karabakh and Eastern Zangezur Economic Regions, the regions of green development and green economy”. This vision has become national strategy for future.

Implementing green economy to these regions will “spark” green revolution in other regions of Azerbaijan. It can help changing arid, ecologically unstable regions of Azerbaijan to green, sustainable and developed regions with high ecological diversity.

Green potential of Azerbaijan is very high. Green development of Karabakh and Eastern Zangezur regions will attract green investment to Azerbaijan, thus further increasing economic activities and turnover. Outside of these regions, green development and foundations of more “Smart villages” can be done on Baku, Absheron Peninsula, Guba-Gusar, Sheki-Zagatala and Mountainous Shirvan regions. Because, these regions have ecological and economic potential like Karabakh and Eastern Zangezur economic regions and pollution rates are high.

References

Azerbaijan Renewable Energy Agency under the Ministry of Energy of the Republic of Azerbaijan - Green Energy Zone (GEZ) in the liberated territories. (<https://area.gov.az/en/page/layiheler/yasil-enerji-zonasi/yasil>)

İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə iqtisadi inkişafın sürətləndirilməsi ilə bağlı bəzi tədbirlər haqqında AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI PREZİDENTİNİN SƏRƏNCAMI (<https://president.az/az/articles/view/54575/print>)

https://www.yeniazerbaycan.com/Iqtisadiyyat_e63407_az.html

Ministry of Economy of Republic of Azerbaijan – “Green Economy” (<https://www.economy.gov.az/en/page/yasil-iqtisadiyyat>)

“Qarabağ bölgəsi “yaşıl enerji” zonası kimi dünya üçün bir nümunə olacaq” – “Azərbaycan” newspaper (<https://www.azerbaijan-news.az/posts/detail/qarabag-bolgesi-yasil-enerji-zonasi-kimi-dunya-ucun-bir-numune-olacaq-1621716007>)

“Qarabağda “yaşıl iqtisadiyyat”– müasir inkişafın təməl prinsipi” – “Xalq” newspaper, Vagif Bayramov. (<https://xalqgazeti.com/en/news/112770>)

<https://report.az/qarabag/qarabagda-yasil-texnologiyalar-uzre-istehsal-ve-xidmet-saheleri-yaradilacaq/>

“Green Economy” – Vusal Gasymlı, Ramil Hüseyn, Rashad Hüseynov, Coshgun Jafarov, Amina Bayramova/Center for Analysis of Economic Reforms and Communications of the Republic of Azerbaijan.

(<https://ereforms.gov.az/files/publications/pdf/az/b87cb7433650a8abbc72f0324cc1fd71.pdf>)

<https://science.gov.az/en/news/open/16213>

<https://economy.gov.az/az/post/465/agilli-ve-yasil-qarabag>

Azerbaijan from Inclusive and Innovative Governance to Green Economy. E Ahmadov, T Khalilov, 2009

Transition to renewable energy and sustainable energy development in Azerbaijan. N Vidadili, E Suleymanov, C Bulut, 2017

Designing the green economy: The postindustrial alternative to corporate globalization. B Milani, 2000

The green economy: Environment, sustainable development and the politics of the future. M. Jacobs, 1993

The Green Economy: Environment: Sustainable Development and the Politics of the Future. C. Schmidt – 1993

Blueprint for a sustainable economy. DW Pearce, E Barbier – 2000

Analysis of Main Directions of the Restoration Process in the Liberated Territories. – Orkhan Bagirov, leading consultant at the International Relations Analysis Center. March 2022. (<https://aircenter.az/uploads/files/orxan%20tehlil%20mart.pdf?fbclid=IwAR0vC980vM4fPLHRgrSz3g5S9O1oavvI-7uIkPNJtaWHaocTaeYUSK3yfc>)

QARABAĞDA İQTİSADİ POTENSİALIN ARAŞDIRILMASINA ELMİ YANAŞMA

dos. Musayeva Cəmilə Qəzənfər qızı

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Xülasə

Tezisdə Qarabağa qayıdışın effektivliyinin təmin edilməsi məqsədilə elmi tədqiqatların aparılmasının, tədqiqatların multidissiplinar formada həyata keçirilməsinin və tədqiqat mərkəzlərinin yaradılmasının zəruriliyi əsaslandırılmışdır. Eyni zamanda alimlərin qarşısında “post-konflikt”-in çağırışlarına uyğun vəzifələr və yeni elmi mövzuların obyektləri haqqında fikirlər öz əksini tapır. Qarabağın bərpa prosesinin elmi istiqamətlərində görülən işlər, o cümlədən, yeni yaradılan tədqiqat mərkəzləri barədə məlumat verilmişdir.

Açar sözlər: elmi tədqiqat mərkəzi, investisiya, təbii sərvət, aqrar sahə, ağıllı kənd

Qarabağın Azərbaycan iqtisadiyyatına reintegrasiyası, “postkonflikt bərpa və ya postkonflikt quruculuğu dövrü”, Qarabağın bərpası, dirçəldilməsi, yüksək sosial-iqtisadi inkişafının təmin olunmasına böyük təkan verəcəkdir. Qarabağ iqtisadiyyatının bərpası istiqamətində problemlərə kompleks, sistemli, məqsədyönlü yanaşma Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2 fevral 2021-ci il tarixli sərəncamı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər” yeni inkişaf modeli konsepsiyasının əsasını təşkil edir. Bu konsepsiyada ölkənin sosial-iqtisadi inkişafını özündə əks etdirən beş milli prioritet nəzərdə tutulur:

1. Dayanıqlı artan rəqabətqabiliyyətli iqtisadiyyat;
2. Dinamik, inklüziv və sosial ədalətə əsaslanan cəmiyyət;
3. Rəqabətli insan kapitalı və müasir innovasiyalar məkanı;
4. İşğaldan azad olunmuş ərazilərə böyük qayıdış;
5. Təmiz ətraf mühit və “yaşıl artım” ölkəsi.”

Eyni zamanda strateji sənədin hazırlanmasında elmi, rəşional yanaşmadan istifadə olunub. Qarabağa böyük qayıdışın adekvat cavablandırılması yollarından biri tədqiqat sisteminin elmi potensialından səmərəli istifadə və müxtəlif elm sahələrinin integrasiyasında aparılan multidissiplinar, fundamental-təbiiq elmi tədqiqatların aparılması sayəsində mümkündür.

Azərbaycanın ayrılmaz tərkib hissəsi olan Qarabağ bölgəsinin otuz ilə yaxın işğal altında qalması bu ərazilərin elmi tədqiqatlardan, innovasiyalardan və texnologiyalardan kənar qalmasına səbəb olmuşdur. Qarabağ və ətraf rayonların ərazilərinin iqtisadi potensialının araşdırılması, iqtisadi göstəricilərinin qiymətləndirilməsi və Azərbaycanın ümumi iqtisadiyyatına təsirinin müəyyən edilməsi baxımından tədqiqat işlərinin aparılması, yeni metodologiyaların hazırlanması, iqtisadi proseslərin ekonometrik modellərinin qurulması, proqnozların verilməsi və problemlərin aradan qaldırılması yolları ilə bağlı elmi əsaslandırılmış təkliflərin hazırlanması vacibdir. Davamlı iqtisadi inkişafın təmin olunmasında Qarabağın rolunun artırılması və iqtisadi səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi istiqamətində tədqiqat işlərinin aparılmasında alimlərin və tədqiqatçıların üzərinə mühüm vəzifələr düşür. Alimlərin qarşısında duran vəzifə iqtisadi prosesləri elmi-nəzəri cəhətdən araşdırmaq, dövlətimizin daha da möhkəmlənməsi məsələlərinə dair əməli tövsiyələrin hazırlanmasına diqqət etmək və təcrübəyə daha çox köməklik göstərməkdir.

Qarabağ iqtisadiyyatının kompleks araşdırılması üçün tədqiqatların keyfiyyət və kəmiyyət tərəfləri paralel yerinə yetirilməlidir. İqtisadi hadisələrin, proseslərin mühüm olan tərəfləri, inkişaf istiqamətləri və gələcək perspektivləri, imkanları müəyyən edilməlidir. Eyni zamanda qeyd etdiyim kimi prosesin iqtisadi və hətta siyasi məzmununu daha keyfiyyətli araşdırmaq üçün statistik, modelləşdirmə və digər müvafiq metodlarından istifadə etməklə kəmiyyət tərəfi öyrənilməlidir.

Yuxarı Qarabağ və işğal edilmiş ətraf rayonlarımız təbii sərvətlərə, zəngin iqtisadi potensiala və geniş turizm imkanlarına malikdir. Eyni zamanda Qarabağın aqrar üstünlüyü, xammal bazası və emaledici sənaye istehsalı baxımından əlverişli mövqeyi vardır. Təbii sərvətlərdən səmərəli istifadə edilməsinə, Qarabağın potensialı hesabına qeyri-neft sektorunun inkişafına, ixrac potensialının artırılmasına, proqnoz və planların tərtib olunmasına yönələn tədqiqatlar reallaşdırılmalıdır. Qarabağın inkişafının elmi təminatını yaratmaq üçün tədqiqat proqramları hazırlanmalı, universitetlərin nəzində tədqiqat mərkəzləri yaradılmalı və elmi-texniki inkişafın imkanlarından, texnologiyalardan faydalanmaqla müasir çağırışlara cavab verən elmi mövzular tədqiq edilməlidir.

Qarabağa qayıdışın effektiv təşkili və məcburi köçkünlər arasında prosesin səmərəli tədqiq edilməsi məqsədilə dövlət sifarişi ilə yerli və xarici mütəxəssislərin birgə əməkdaşlığı ilə sistemli tədqiqat işləri həyata keçirilir. Belə layihələrdən biri ADA universitetində aparılan "Azərbaycan postkonflikt ərazilərinə repatriasiyanın proqnozlaşdırılması və effektiv təşkili üzrə təkliflərin hazırlanması" adlı tədqiqat layihəsidir. Layihə çərçivəsində onlayn sorğular bir qrup alimlərdən təşkil olunmuş tədqiqat qrupu tərəfindən həyata keçirilir. Tədqiqat istiqamətli həyata keçirilən tədbirlərdən biri də AMEA İqtisadiyyat institutunun nəzində "Post-konflikt ərazilərin bərpası" elmi mərkəzi yaradılması oldu. Tədqiqat mərkəzinin məqsədi bərpa və məskunlaşma prosesini elmi əsaslarla təşkil etmək, tədqiqatlar aparmaq və elmi əsaslandırılmış təkliflər verməkdir. Eləcə də Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetində tədqiqatların aparılması və təkliflərin verilməsi üçün Qarabağ İqtisadi Araşdırmalar Mərkəzi yaradılmışdır. Milli yüksəlişin sürətləndirilməsi və elmi araşdırmalar sisteminin miqyasını genişləndirmək üçün ali təhsil müəssisələrinin nəzində də Qarabağ tədqiqat mərkəzlərini genişləndirmək lazımdır.

Tədqiqatlarda statistik göstəricilərdən, infoqrafikalardan istifadə olunur və informasiyalar müxtəlif mənbələrdən götürülür. Ölkəmizin sosial-iqtisadi vəziyyətinin mövcud mənzərəsini əks etdirən informasiya bazasının formalaşdırılması məqsədilə iqtisadi rayonlar üzrə pasportlar hazırlanır. Qarabağ və ətraf rayonlar üçün statistik göstəricilər işğala kimi olan rəqəmlərdir. Tədqiqatların aparılması üçün Qarabağ ərazisinin statistik informasiya bazası yenilənməli və informasiyanın idarəedilməsi sistemi təkmilləşdirilməlidir.

Təbii sərvətlər tükənən olduğundan, bu ehtiyatlardan və onların gətirdiyi gəlirlərdən səmərəli istifadə edilməsi ölkənin cari, həm də perspektiv sosial-iqtisadi inkişafını müəyyən edəcəkdir. Qondarma Dağlıq Qarabağ rejimi tərəfindən təbii sərvətlər və onun istifadəsinə dair bir çox fərman və sərəncamlar verilmişdir ki, bunlar da mahiyyət etibarilə təbii sərvətlərin istismarına xidmət etmişdir. Bura həmçinin qızıl və təbii sərvətlərin hasilatı ilə məşğul olan ABŞ, Kanada, İsveçrə, Böyük Britaniya, Fransa və digər dövlətlərdən 30-dan çox müəssisə cəlb edilmişdir.

Tək onu qeyd etmək olar ki, Ermənistanın sənaye və ticarət nazirliyi ilə Kanadanın "Sterlite gold LTD" şirkəti və Böyük Britaniyanın "First dynasty mines" şirkətləri arasında bağlanmış müqavilənin dəyəri 63,3 milyon ABŞ dolları olmuşdur. Ermənistan dövləti üçün dağ-mədən sənayesi ən çox gəlir gətirən perspektivli sahə hesab olunurdu və gəlirinin təxminən 90 faizi Qarabağın payına düşürdü. "Base metals" MMC şirkəti tərəfindən 17 il filiz mədənlərindən hər ay 12 min ton filiz çıxarılmışdır. 2019-cu ilin məlumatlarına əsasən 2015-ci ildən fəaliyyət göstərən Kaşen filiz emalı fabrikində 2000 nəfərdən çox işçi çalışırdı və illik istehsal gücü 5 milyon ton filizə bərabər idi. Bu tip müəssisələrin statistikasını genişləndirmək olar [1]. Mövcud faydalı qazıntı yataqlarının işlənməsi ilə məşğul olan istismar müəssisələri yüksək rentabelliliklə fəaliyyət göstərmiş və nəticədə milyardlarla ABŞ dolları məbləğində dövlətimizə zərər dəymişdir.

Tədqiqatçıların prosesdə təbii sərvətlərdən istifadənin iqtisadiyyatına, ölkəmizin ümumi iqtisadiyyatına dəymiş zərərin, həmçinin ekoloji və psixoloji aspektdən vurulan zərərlərin hesablanmasında iştirakı arzuolunandır. Alimlər tərəfindən yeni yataqların araşdırılması, ehtiyatların proqnozlaşdırılması və mövcud yataqların müasir texnologiya əsasında işlənilməsi sahəsində metodlar hazırlanmalı və sistemli analizlər aparılmalıdır. Eyni zamanda təbii sərvətlərdən əldə olunan gəlirlərin qiymətləndirilməsi və gəlirlərin qeyri-neft sektorunun inkişafına yönəldilməsi istiqamətində tədqiqatlar genişləndirilməlidir.

İnvestisiyaların iqtisadi və sosial səmərəliliyinin nəzəri aspektlərinə, təhlilinə və qiymətləndirilməsinə, ölkədə iqtisadi tarazlığın yaradılmasında, iqtisadi və siyasi təhlükəsizliyin qorunmasında investisiyaların roluna və digər müvafiq məsələlərə həsr olunmuş kifayət qədər tədqiqat işləri vardır.

Qarabağ münaqişəsinin olmasına baxmayaraq, yetərinə xarici investisiya cəlb etmək mümkün olmuşdur və statistik rəqəmlərə əsasən 1995-2019-cu illər ərzində ölkə iqtisadiyyatına bütün mənbələr üzrə 282,1 mlrd. manat məbləğində investisiya yatırılıb. Ümumi investisiyanın 55%-i xarici investisiyanın payına düşür. Qarabağ müharibəsinin Azərbaycanın zəfəri ilə bitməsi xarici investisiya mühiti üçün əlverişli şərait yaradacaq. Bu isə xarici investorlar üçün daha da cəlbedici olacaq. Qarabağın əsas potensialından olan turizm sektorunun, aqrar sektorun və aqrar sketora əsaslanan emal sənayesinin iqtisadiyyatımızda yüksək əlavə dəyər yaradacağı ilə bağlı real gözləntilər vardır. Eyni zamanda Qarabağın yenidən qurulması üçün infrastruktur və tikinti layihələrinin həyata keçirilməsi dövlətimizin qarşısında duran əsas vəzifələrdən olduğu üçün investisiya qoyuluşuna geniş imkanlar yaradacaq.

Qarabağda aqrar sahənin inkişafı üçün böyük potensial vardır. Kənd təsərrüfatının əsas istiqamətlərini üzümçülük, meyvəçilik, taxılçılıq təşkil edirdi. Heyvandarlıq, baramaçılıq və arıçılıq da inkişaf etdirilirdi. Bütün bu üstünlükləri nəzərə almaqla yüksək keyfiyyətli kənd təsərrüfatı məhsulları yetişdirmək və inkişafın yeni modelini qurmaq məqsədilə elmi əsasda fəaliyyəti icra etmək vacibdir. Kənd təsərrüfatına yararlı olan torpaqların münbitliyini xarakterizə edən göstəricilərin, torpaqların monitorinqinin, ekoloji qiymətləndirilməsinin və yüksək, keyfiyyətli məhsulun alınmasının elmi əsasları işlənib hazırlanmalıdır. Müasir standartlara cavab verən aqrar elmin maddi-texniki və texnoloji bazası əsasında modernləşmə kənd təsərrüfatı ərazilərinə də tətbiq edilməlidir.

ETT-nin inkişafı əhalinin həyat fəaliyyətinin bütün sahələrinə təsir edir. İnsanların həyat fəaliyyətinin avtomatlaşdırılmış sistemə uyğunlaşdırmaq və evdən çıxmadan informasiya sistemindən istifadə etməklə geniş texniki imkanlardan yararlanmaq üçün "ağıllı kənd", "ağıllı şəhər" layihələrinin Qarabağda reallaşdırılmasının mühüm əhəmiyyəti vardır. Aparılan tədqiqatlara görə "Ağıllı kənd" konsepsiyası texnoloji, maliyyə resurslarından və elmi-tədqiqatların nəticələrindən istifadə edərək dördüncü sənaye inqilabının yaratdığı problemlərin çoxunu mümkün qədər aradan qaldırmağa qadirdir. Layihələrin reallaşdırılması sayəsində təhlükəsizliyin təmin olunması və mühitin idarə olunmasının asanlaşdırılması mümkün olacaq. Bu layihələr həm də Qarabağın sosial-iqtisadi inkişafına əhəmiyyətli təsir edəcək, daxili və xarici mənbələrdən innovasiyaların yaranmasına, texnologiyaların hazırlanmasına investisiya axını artıracaq, sahibkarlığın inkişafına töhfə verəcək. Digər tərəfdən rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi kənd yerlərində vacib problemlərdən olan enerji və suvarma problemlərinin aradan qaldırılmasına müsbət təsir edəcək.

Qeyd olunan istiqamətləri, məhz ölkəmizin iqtisadiyyatında yaranmış durumu, yerli xüsusiyyətləri və təbii ehtiyatların aşkar edilməsinə daxili və xarici investisiyaların əhəmiyyətli dərəcədə təsirini nəzərə almaqla, bu sahələrə investisiya qoyuluşunun iqtisadi səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi və prioritet istiqamətlərin müəyyən edilməsi üçün yeni tədqiqatların aparılmasına və metodologiyanın işlənməsinə ehtiyac vardır. Eyni zamanda problemlərin həlli innovativ, tətbiq yönümlü, nəzəri, fundamental elmi araşdırmaların aparılmasına, ekoloji, iqtisadi və sosial proseslərin effektiv idarə edilməsinin elmi əsaslarının işlənib hazırlanmasına zərurət yaradacaq.

Ədəbiyyat

1. "Azərbaycan 2030:sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər". Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2021-ci il 2 fevral tarixli Sərəncamı
2. www.elm.gov.az
3. www.stat.gov.az
4. www.eco.gov.az

KARABAKH: YESTERDAY, TODAY, TOMORROW: PERSPEKTIVES

Elnure Shafizade

*Azerbaijan State University of Economics (UNEC), Department of Economics and Business
Management, UNEC Business School, Azerbaijan*

ABSTRACT

As we know, in 1987-88, at the initiative of Armenian provocateurs, a war broke out between Azerbaijan and Armenia as a result of what happened in the Topkhana forest in Karabakh, in the territories of Armenia where Azerbaijanis live (their native lands). Armenia, with the help of the Soviet-Russian army supporting it, expelled the Azerbaijanis from the territory of Armenia and Karabakh by applying terrible vandalism.

In the work was investigated Karabakh position during pass 30 years, when Karabkh was under occupation Armenia. It was analyzed economic situation Karabakh after first Karabakh war, current after second Karabakh war and future position, perspectives. Also here was investigated the contribution of Karabakh to the Azerbaijani economy.

Key words: armenian vandalism, Azerbaijan economy, economical potential of Karabakh Karabakh war.

As we know, in 1987-88, at the initiative of Armenian provocateurs, a war broke out between Azerbaijan and Armenia as a result of what happened in the Topkhana forest in Karabakh, in the territories of Armenia where Azerbaijanis live (their native lands). Armenia, with the help of the Soviet-Russian army supporting it, expelled the Azerbaijanis from the territory of Armenia and Karabakh by applying terrible vandalism. This was the first Karabakh war. The horrors of this war, the martyrs, the genocide of the civilian population (for example, the Khojaly genocide) were engraved in the memory of Azerbaijanis. The First Karabakh War On May 12, 1994, the "Bishkek Protocol" (ceasefire agreement) was signed.

For 30 years, Azerbaijan has not reconciled with the Armenian occupation of Karabakh, which makes up 20% of its territory, and has mobilized all its forces in this direction [1-5,8,9].

Under the leadership of President Ilham Aliyev, Azerbaijan's regional leadership has been proven by more than tripling its economy over the past 17 years and implementing regional oil and gas and transport and logistics projects. According to Kissinger's quote, "By controlling oil, it is possible to control states, and by controlling food, it is possible to control people," Azerbaijan needed a final touch in shaping the region's geopolitics and geo-economy. Azerbaijan, the 90th most populous country in the world and the 114th largest in the world, has become the 45th largest country in the world, according to US News. Azerbaijan's economic and political superiority as a regional player had to be complemented by the confirmation of its military potential in order for the country to fully establish its regional leadership. Over the past 10 years, Azerbaijan's military budget has been 4% of GDP and 11% of the state budget. On September 27, 2020, in response to the Armenian provocation, the Azerbaijani Army's counterattack tore down the 30-year-old defense barrier and began to liberate Azerbaijani lands that had been occupied for 1988-1993. Thus, Azerbaijan was able to turn its economic advantage over military power and the enemy. All the parameters of Azerbaijan's power in the South Caucasus - economic, political and military - are reshaping the geopolitics and geo-economics of the region. Armenia, which is projected to be unable to withstand a resource war, has lost \$ 3.5 billion and 30 percent of its GDP in the first 20 days of its last war with Azerbaijan. In the absence of assistance, Armenia will need 10 years to cover this damage.

The deplorable state of the Armenian economy compared to the Azerbaijani economy can be clearly seen on the basis of World Bank statistics [7] (Table 1 and Figure 1).

Table 1. GDP of Azerbaijan and Armenia (2005-2019 years)

Time	Azerbaijan [AZE] current USD	Armenia [ARM] current USD
2005	1.32E+10	4.9E+09
2006	2.1E+10	6.38E+09
2007	3.31E+10	9.21E+09
2008	4.89E+10	1.17E+10
2009	4.43E+10	8.65E+09
2010	5.29E+10	9.26E+09
2011	6.6E+10	1.01E+10
2012	6.97E+10	1.06E+10
2013	7.42E+10	1.11E+10
2014	7.52E+10	1.16E+10
2015	5.31E+10	1.06E+10
2016	3.79E+10	1.05E+10
2017	4.09E+10	1.15E+10
2018	4.71E+10	1.25E+10
2019	4.8E+10	1.37E+10

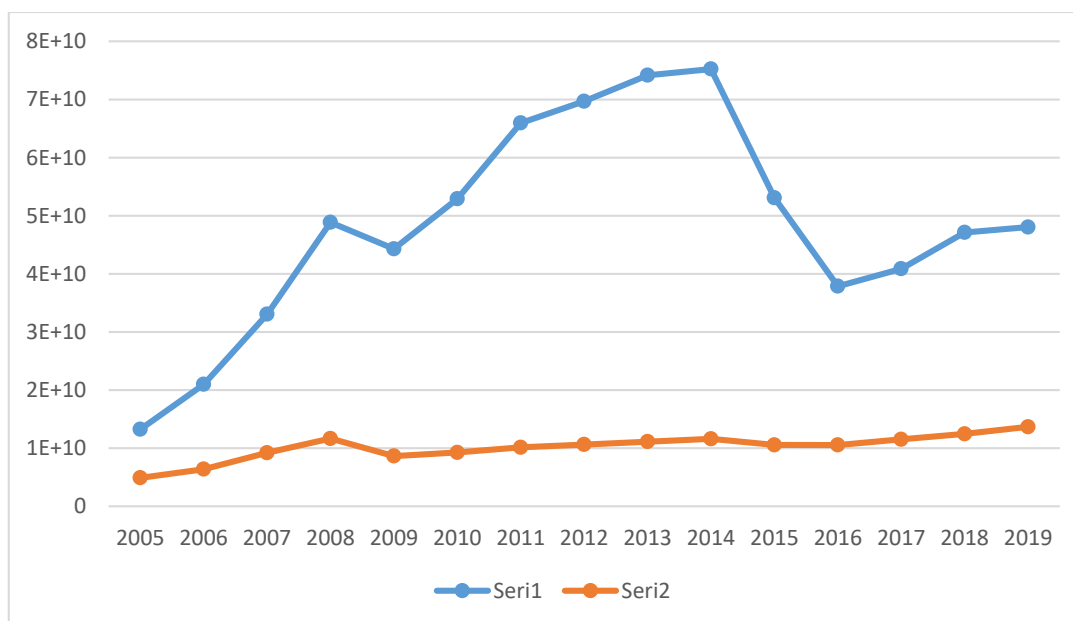

Figure 1. GDP of Azerbaijan and Armenia (Datas of World Bank
<https://databank.worldbank.org/reports.aspx?source=2#>)

Armenia is not ready for a resource war and arms race with Azerbaijan. This exhausts and exhausts Armenia. If we look at the state budget of Armenia, we can see that in 1995-2020, military expenditures amounted to only \$ 7.9 billion. At the same time, there were transfers from the Armenian budget in the budget of the so-called regime for that period. In general, over the past period, Armenia's budget has spent about \$ 8.6 billion on the occupation, which is a huge burden for the country. For comparison, the volume of direct investments in the Armenian economy during this period amounted to about \$ 8 billion. At the same time, these costs are equal to Armenia's 2.5-year budget expenditures, taking into account the level of 2020. The dominance of military spending in the budget has created a serious problem in financing other areas in the country, especially science, education, health, technology, as well as the social sector. As a result, Armenia, where one in four people is poor, is among the countries with the

most militaristic economies in the world. Apparently, occupied Karabakh has no economic potential for Armenia, and all the "long-term plans" have failed. In other words, Karabakh has been an economic burden for Armenia and an economic potential for Azerbaijan.

Armenia's occupation of 20 percent of Azerbaijan's territory for nearly 30 years with the support of international forces could be considered a "geopolitical lift" for our country: because Azerbaijan has mobilized all its resources to eliminate the Armenian occupation during this period. These "geopolitical elevators" - oil and gas and transport and logistics projects - have been able to raise Azerbaijan to higher levels in the "North-South" and "East-West" corridors in central Eurasia. In the 19th century, while Napoleon's attempt to "Blocus continental" Britain failed, Azerbaijan kept its exclusion from regional projects to force the aggressor Armenia to make peace. Restrictions on independence, the balance of payments and the chronic state budget deficit, the loss of major economic levers, and the fact that a quarter of the population is below the poverty line do not allow Armenia to continue its occupation of Karabakh. Azerbaijan's military success in September-October this year has revealed one truth for Armenia: 30 years lost. Armenia must abandon its policy of occupation in order not to lose another historic chance.

As a result of the policy of ethnic cleansing pursued by the Armenian aggressors in the occupied territories in 1988-1993, a total of 900 settlements, 150,000 houses and apartments, about 6,000 industrial, agricultural and other enterprises were completely destroyed, 7,000 public buildings, 693 schools, 855 kindergartens, 798 healthcare facilities, 927 libraries, 44 temples, 9 mosques, 473 historical monuments, palaces and museums, 40,000 museum exhibits, 160 bridges and other infrastructure facilities were destroyed and looted. In addition, 280,000 hectares of forests, about 1 million hectares of fertile lands, including 127,700 hectares of irrigated land, 34,600 hectares of vineyards and orchards, 1,200 kilometers of irrigation system fell into the hands of the occupiers, 120 in 5 regions outside the occupied territories. One thousand hectares of arable land remained unirrigated and were practically withdrawn from circulation. The occupiers took away 220,000 head of cattle. A working group was established to assess losses and casualties as a result of the occupation of the territories of the Republic of Azerbaijan by the Armenian armed forces, and to calculate the value of all property, including groundwater, suffered by Azerbaijan as a result of the Armenian aggression in 1988-1994. database created. In 2017, the total value of casualties as a result of armed aggression was \$ 820 billion. Calculations are being made after the liberation, and this information will be further clarified. Azerbaijan will bring life to these territories. He will sue Armenia for damages [6].

Azerbaijan has considerable experience in restoring the liberated territories. Even the Agency for the Rehabilitation and Reconstruction of Territories has been established in our country, whose mission is to coordinate the restoration work and create conditions for the return of IDPs to their native lands. Starting from 2020, the territories liberated by the Azerbaijani Army from the enemy will be restored accordingly. After the successful Horadiz operation in 1994, 42 settlements in the Fizuli region were revived. After the military victory in April 2016, the village of Jojug Marjanli in the Jabrayil region became the starting point of the Great Return. As a result of the state's attention and care, the village of Jojug Marjanli has quickly become a modern and prosperous settlement. For this purpose, the President of Azerbaijan has signed several orders. Jojuq Marjanli is more prosperous than any other occupied village, and is provided with jobs and social services at a higher level. This shows the difference between the attitudes of Azerbaijan and Armenia to development. Reconstruction of 29-kilometer roads leading to the newly liberated villages of Sugovushan and Talysh in the Tartar region has already begun. In short, as Azerbaijan returns to its lands, life comes to life. To do this, first of all, demining and other demining measures are taken in the liberated areas, then communications are established and finally housing and production are provided. As the lands are liberated from occupation, the "Great Return" continues.

The occupation of the territories did not bring significant economic benefits to Armenia. Despite the fact that these areas are rich in underground and surface natural resources, have a wide range of minerals such as non-ferrous metal ores, gold, mercury, chromite, perlite, lime, marble, agate, mineral waters, etc., as well as a wide resort potential. Armenia has never been able to take full advantage of this potential. Yes, in Kalbajar and other areas, our minerals have been looted by artisanal methods and damage to the environment.

AzerGold CJSC and Azerbaijan Industrial Corporation have experience, qualified personnel, export and investment opportunities that can produce and process these resources. Thus, by attracting new natural resources into circulation, Azerbaijan has the potential to ensure the development of the western region, the growth of the mining industry, as well as the metallurgical complex. The development of metallurgy will accelerate the development of military industry in Azerbaijan, along with a number of industries. Our military industry must have a say in supplying the Azerbaijani Army with 5G technologies. Forest, water and land resources in the territories liberated by Azerbaijan create great opportunities for the development of agriculture, processing industry and tourism. Most importantly, the economy of the liberated areas will be rebuilt and new technologies will be introduced, which will make the economy more productive. After World War II, the two most devastated countries, Germany and Japan, grew faster as new technologies were introduced and economic productivity increased. For example, most of the construction materials for the reconstruction of Jabrayil, which was liberated from occupation, are in this region: tulus tuff, flint, construction sand, Garajalli clay suitable for brick production, volcanic ash suitable for cement production, clay, limestone, sand- gravel, jade, chalcedony and forest resources.

There is a "construction boom" in the liberated areas. As a result of the liberation of our territories, we will have to rework our forecasts for the development of the non-oil sector in the coming years. Because this victory of our Army will also give impetus to the faster growth of our non-oil sector. The full liberation of the territories from occupation will have a great impact on our economic development. Our preliminary estimates show that in the coming years, the total output of key areas in the Upper Karabakh and Kalbajar-Lachin economic regions may increase by more than 2 billion manat.

Before the occupation, the occupied territories provided about 35-40 percent of agricultural products produced in Azerbaijan. Now, despite Armenia's occupation, the zone has been ineffective for Armenia. Despite the fact that there are more than 250,000 hectares of fertile lands in the territory of Karabakh alone, only 7% of these areas are used. Thus, the rivers are located mainly in the northern part, and the arable lands are located in the south, and the groundwater in these areas is deeper, and the destruction of the irrigation system that existed before the occupation has left these areas unused. Yields were low and only 10-12 quintals of grain were harvested per hectare. However, this figure was 21-25 centners before the occupation. Azerbaijan has great potential for the development of viticulture, tobacco, cotton, cocoons, fruits and vegetables, melons and livestock in the liberated lands. At the same time, there is potential for the development of the processing and food industries.

The liberation of Azerbaijani territories will also make a significant contribution to ensuring food security in our country. In particular, the level of self-sufficiency in livestock products will improve. At present, the level of self-sufficiency in our country is 82.5 percent for meat and meat products, 86.2 percent for milk and dairy products. According to our forecast, we will be able to provide ourselves with these products after the resumption of economic activity in the liberated territories. Also, the level of self-sufficiency in cereals (excluding paddy) in Azerbaijan reaches 70 percent. The liberation of our lands from occupation will allow us to improve the situation in this area as well.

References

1. azerbaijan-news.az (17 Fevral 2015). "Qarabağ xanlığı" (azərb.). Camal Mustafayev
2. B.Budaqov,Q.Qeybullayev Yuxarı Qarabağın Toponimləri 2005
3. Croissant, Michael P. (1998). *The hddshnia-Azerbaijan Conflict: Causes and Implications*. London:
4. <https://mod.gov.az/az/qarabagin-tarixi-075>
5. https://apa.az/az/dagliq_qarabag
6. https://iqtisadiislahat.org/news/vusal_qasimli_qarabagin_boyuk_iqtisadi_potensial_i_var-1050
7. <https://databank.worldbank.org/reports.aspx?source=2#>
8. Lieberman, Benjamin (2006). *Terrible Fate: Ethnic Cleansing in the Making of Modern Europe*. Chicago: Ivan R. Dee. 284–292. ISBN 1-56663-646-9.
9. Praeger. ISBN 0-275-96241-5.

İNNOVASIYA YÖNÜMLÜ İQTİSADİYYATIN İNKİŞAFINA TƏSİR EDƏN AMİLLƏR VƏ BU İSTİQAMƏTDƏ DÖVLƏTİN DƏSTƏYİ

Kənan Həsənov

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC), Azərbaycan

XÜLASƏ

Qloballaşan və sürətlə inkişaf edən bir dünyada innovasiya anlayışı rəqabət üstünlüyü qazanmaq üçün müəssisələrin ən böyük silahına çevrilmişdir. Bir sözlə, müəssisələrin səmərə əldə etməsinə imkan yaradan yeniliklərin və fikirlərin davamlı və yaradıcı tətbiqi kimi tərif edilə bilən innovasiya, ölkələrin gələcəyi üçün də böyük əhəmiyyət daşıyır.

Hazırkı dövrdə Azərbaycan Respublikasının iqtisadiyyatı innovasiya yönümlü iqtisadiyyata keçid dövründədir. Ölkədə innovasiya fəaliyyətini inkişaf etdirmək üçün birinci növbədə innovasiya infrastrukturunu təkmilləşdirilməlidir. Bu sahədə xüsusilə qeyri-neft sektorunun inkişaf etdirilməsi, biliyə dayanıqlı fəaliyyət sahələrinin və elmtutumlu texnologiyaların təkmilləşdirilməsi zəruridir.

Məqələdə əsas məqsəd innovasiya yönümlü iqtisadiyyata təsir edən amillərə nəzər salmaq və Azərbaycan Respublikasında innovasiya fəaliyyətinin inkişafında bir sıra mexanizmləri araşdırmaq və bu istiqamətdə müəyyən təkliflər verməkdir.

Açar sözlər: dövlət tənzimləməsi, əsas problemlər, iqtisadi inkişaf, innovasiya fəaliyyəti.

ABSTRACT

In a globalizing and rapidly evolving world, the concept of innovation has become the biggest weapon of enterprises to gain a competitive advantage. In short, innovation, which can be described as a sustainable and creative application of innovations and ideas that enable businesses to be effective, is also important for the future of countries.

At present, the economy of the Republic of Azerbaijan is in transition to an innovation-oriented economy. In order to develop innovation in the country, first of all, the innovation infrastructure must be improved. In this area, it is especially important to develop the non-oil sector, improve knowledge-based activities and science-based technologies.

The main purpose of the article is to look at the factors affecting the innovation-oriented economy and to study a number of mechanisms for the development of innovation in the Republic of Azerbaijan and to make some proposals in this direction.

Key words: economic development, innovation activity, major problems, state regulation

Təhlillər

İnnovasiya müasir dünyada iqtisadi inkişafı və rəqabətə davamlı iqtisadiyyatı təmin etmək üçün yeniliyin, yeni biliklərin, yeni ideyaların texnika və texnologiyaların müxtəlif sahələrinə tətbiq edilməsidir. İnnovasiya iqtisadi fayda əldə etmək üçün yeni ideyalar, fikirlər, yeni bilikləri inkişaf etdirmək və bunları tətbiq etməkdir.

Son illərdə innovasiya iqtisadi fəaliyyətin vacib parçası olmaqla bərabər həm müəssisələrin, həm də ölkələrin qlobal bazarda rəqabət üstünlükləri əldə etmələri və rəqabətin davamlı olmasını təmin etmək baxımından vacib bir mexanizm kimi qarşımıza çıxmaqdadır. Çünki qeyri-müəyyən ətraf mühit şəraitində müəssisələr yenilik sayəsində daha sürətli uyğunlaşma qabiliyyətinə sahib olduqları üçün yenilik onlar üçün əsas həyat strategiyasıdır [5, s 16]. Bundan əlavə, Yaponiya, Hollandiya, İsveç və Sinqapur kimi yüksək rəqabətçi ölkələri nəzərə alsaq, rəqabət üstünlüyü ucuz işçi qüvvəsindən deyil,

yaradıcılıq və beyin gücü, yəni yenilikçilik qabiliyyətləri səbəb olur [7, s 155]. Bu baxımdan innovasiya həm müəssisələr, həm də ölkələr üçün çox əhəmiyyətli hala gəlmişdir.

Dünya təcrübəsi göstərir ki, innovasiyaya qoyulan sərmayə iqtisadiyyatın sürətli böyüməsinə və yaşayış səviyyəsinin yüksəlməsinə səbəb olur. Eyni zamanda, yenilikçi sahələrin inkişafı bəzən zərərləri ilə müşahidə olunur. Məsələn, təməl elmə ayrılan vəsait geri qaytarıla bilməz. Hazırda nanotexnologiya gözlənilən nəticəni verməyib. Bu səbəbdən innovasiya yönümlü investisiyaların effektivliyi nəzərə alınmalıdır [2, s 96].

Dövlətin innovasiya fəaliyyətində əsas təşviqəddici rolu innovasiyanın inkişafı, yayılması və tətbiq edilməsi kimi ümumiyyətlə tanınan bir prosesdir [8, s 182]. Dövlətin iqtisadiyyata müdaxiləsinin əsas səbəbi bazar və ya sistem uğursuzluqlarıdır. İnnovasiyaya dövlətin müdaxiləsi bazardakı uğursuzluqlardan yaranır. Dövlətin ümumiyyətlə tanınmış rolu, subsidiyalar yolu ilə riskləri azaltmaq və ya əqli mülkiyyət hüquqlarını qorumaq yolu ilə yeniliyi təşviq etməkdir. Nəticə etibarilə, dövlət sektoru subsidiyalarının dəyəri iqtisadi subyektlərin innovasiya fəaliyyətləri ilə yaratdığı faydalara bərabər olmalıdır [9, s 249].

Dövlətin innovasiya sistemlərindəki rolu, xüsusən dövlətin fərqli ölçüləri və sərhədləri nəzərə alındığında çox geniş ola bilər. Dövlət siyasətinin sahibkarlıq iqtisadiyyatında əsas rolu yenilikçi bir mühit yaratmaq olmalıdır.

Mövcud bazar iqtisadiyyatı şəraitində yeniliklərin və yenilikçi proseslərin kommersiyalaşdırılması məsələsi xüsusilə vacibdir. İnkişaf etmiş innovasiya layihələrinin kommersiyalaşdırılması üçün investor axtarılması çox vaxt zəhmət tələb edən və bəzən reallaşmayan bir iş hesab olunur. Bununla birlikdə, iqtisadiyyatı yenilikçi inkişaf meyillərinə yönəltməkdə yüksək dərəcədə təsirli olan dövlət, elm, istehsal və bazarın hüquqi, təşkilati və iqtisadi qarşılıqlı təsir mexanizmləri üçün hələ yaxşı inkişaf etdirilməyib [1, s 10].

Azərbaycanda innovasiya siyasətinin əsas məqsədi istehsalın texnoloji səviyyəsini yüksəltmək və rəqabət qabiliyyətli məhsulların istehsalının artırılmasından ibarətdir.

İlkin mərhələdə bu prosesə dövlət tərəfindən dəstək verilməli sonra isə onun intensivləşdirilməsinə və səmərəliliyin artırılmasına yönəldilən stimulyerici tədbirlər həyata keçirilməlidir. Eyni zamanda qeyd edək ki, bir sıra inkişaf etmiş xarici ölkələrin təcrübəsinə nəzər salsaq onların əldə etdikləri nailiyyətlər innovasiya fəaliyyətinə məqsədyönlü dövlət tənzimlənməsi, həmçinin onun inkişaf etdirilməsinə yönəldilən hüquqi bazanın yaradılması hesabına əldə edilmişdir.

Bir sıra vacib prinsiplərə əsaslanaraq dövlət cari və gələcək iqtisadi inkişaf problemlərini ardıcıl həll edərək iqtisadiyyatın məqsədyönlü tənzimlənməsini təmin edir. Bu baxımdan bazar iqtisadiyyatının tələblərinə uyğun olaraq müvafiq qanunların və normativ hüquqi tənzimləmələrin qəbulu yeni iqtisadi münasibətlər sisteminin mahiyyətindən irəli gələn prinsiplərdir [4, s 340].

Dövlət tərəfindən innovasiya fəaliyyətinin sosial-iqtisadi inkişafı üçün verilən dəstək innovasiya infrastrukturunun və innovasiya xidmətlərinin lazım olan səviyyədə inkişaf etmədiyinə görə əksərən səmərə vermir. Milli innovasiya sisteminin respublikada inkişaf etdirilməsi üçün bu sahəyə sistem yanaşmanın olması vacibdir. Yaradılan texnoloji parklar, innovasiya strukturunun digər elementləri sayılan universitetlər, müəssisələr, firmalar və s. arasında sıx əlaqələr, əməkdaşlıq informasiya mübadiləsi demək olar ki aşağı səviyyədədir. Hər struktur özü ayrı-ayrılıqda fəaliyyət göstərir və digərinin işlərindən xəbərdar deyil. Bu sahədə görüləcək məqsədyönlü tədbirlər- innovasiya prosesi iştirakçılarının bazar tələblərinə vaxtında cavab vermək, müəssisələr arasında haqlı rəqabətlik və əlaqələrin genişlənməsi innovasiya fəaliyyətinin inkişafına, səmərəliliyin artmasına şərait yaradacaq [3, s 121,122].

İnnovasiya fəaliyyətinin səmərəli inkişafının əsas istiqamətlərindən birini maliyyələşdirmə sistemi təşkil edir. Aktiv innovasiya siyasətinin yürüdülməsi üçün kredit və vergi siyasəti sisteminin təklilləşdirilməsi ilə bərabər büdcədən kənar maliyyə mexanizmləri siyasətinin həyata keçərlməsi də zəruri tədbirlərdəndir. Hazırki mərhələdə maliyyə vəsaitləri məhdut sayda fəaliyyət istiqamətlərinə xərclənməli və bu prosesə ciddi nəzarət edilməlidir. [4, s 230,231].

Ölkədə innovasiya fəaliyyətinin aktivliyini, əhalinin innovasiya fəallığını artırmaq üçün önəmli faktorlardan biri də kütləvi informasiya vasitələrində maarifləndirici işlər görülməli, alimlərdən, tədqiqatçılardan müsahibələr alınmalı və həmin şəxslərin məqalələrinin dərc olunmasına geniş yer verilməlidir. Bununla bağlı sərğilər təşkil olunmalı, müsabiqələr keçirilməli, ixtisasartırma təşkilatları yaradılmalı və onların fəaliyyəti səmərəli şəkildə təşkil olunmalıdır. Firmalarda, təşkilatlarda kadrlara olan tələbatın ödənilməsi üçün dövlətin bu sahədə xüsusi dəstəyi olmalıdır.

Qeyd edək ki, innovasiya fəaliyyətini tənzimləyən normativ-hüquqi bazanın daha da təklilləşdirilməsinə ehtiyac vardır. Bununla əlaqədar olaraq milli innovasiya fəaliyyəti və xarici ölkələrin innovasiya fəaliyyəti ilə bağlı olan hüquqi aktlar təhlil edilmiş hüquqi sənədlərə yenidən baxılmış və Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin sərəncamı ilə bir çox səmərəli təkliflər işlənmişdir. "Azərbaycan Respublikasının innovasiya siyasətinin konsepsiyası", "Milli innovasiya sisteminin formalaşdırılması və inkişaf proqramı", "Milli innovasiya sisteminin konsepsiyası" işlənib hazırlanmışdır. [4, s 344-346].

Dövlətin innovasiya siyasəti sosial-iqtisadi siyasətin tərkib hissəsi olub məqsəd- innovasiya fəaliyyətinin inkişaf etdirilməsinə və stimullaşdırılmasına istiqamətlənmiş elmi-tədqiqatların, təcrübi konstruktor işlərin və digər elmi texniki nailiyyətlərdən istifadə etməklə yeni və ya təkmilləşdirilmiş məhsulların həmçinin texnoloji proseslərin yaradılması deməkdir.[5, s 58].

NƏTİCƏ

İnnovasiya, təşkilatların uğur qazanması, inkişafı, həyat keyfiyyətini yüksəltməsi, məhsuldarlığı artırması, məşğulluq yaratması və davamlı iqtisadi böyüməyə nail olması üçün əsas amildir.

Ökəmizdə iqtisadi inkişafın vacibliyi baxımından göstərilməlidir ki, hazırda Azərbaycan iqtisadiyyatının innovasiya fəallığı, yəni iqtisadi inkişaf prosesində innovasiyaların rolu daha da artırılmalıdır. Bunun üçün, ilk növbədə, ölkədə innovasiya sisteminin inkişafına xidmət edən qanunvericilik bazası daha da təkmilləşdirilməlidir. Bu məsələyə qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsi kontekstindən yanaşma deməyə əsas verir ki, problemin reallaşması milli iqtisadiyyatımızın hal-hazırda dünyada yayılmaqda olan innovasiyalı inkişaf meyillərinə daha tez qoşulmasına səmərəli zəmin yaradır. Bu istiqamətdə müvafiq konsepsiyanın hazırlanması və onun səmərəli şəkildə həyata keçirilməsi innovasiyalı iqtisadi inkişafa nail olunmasında və bilik iqtisadiyyatının formalaşmasında böyük əhəmiyyətə malikdir. Ökəmizdə innovasiya fəaliyyətinin inkişafı istiqamətində dövlətin həyata keçirdiyi tədbirlər bu sahənin inkişafına zəmin yaradacaqdır.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Atakisiyev M., Süleymanov G "İnnovasiya İdarəetmə", Dərslük. Bakı 2004
2. Əzizova G.A. Dövlət İnvestisiya İnnovasiya Siyasəti. Dərs kitabı. Elm nəşriyyatları Bakı 2012
3. Kreativ-mədəni biznes - II. İqtisadi məqalələr toplusu. İkinci e-buraxılış.
4. Qasimov FH, Nəcəfov ZM İnnovasiyalar: Ortaya çıxma, yayılma və inkişaf perspektivləri. Bakı: Elm.2009 416 səh
5. A.H.Tağıyev, İ.A.Aslanzadə. İnnovasiya menecmenti. Dərs vəsaiti, I hissə. Bakı, 2017, 368 səh
6. PINAR, A.H. (2014). "İnovasyon Çağında Stratejik Teknoloji Yönetimi ve İşletmelerde Teknoloji ve İnovasyon Stratejileri ile Rekabet Stratejileri Arasındaki İlişki Üzerine Bir Araştırma". Ç.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 23(1):
7. YILMAZ, Z., ve İNCEKAŞ, E. (2018). "Türkiye'de İnovasyon ve Bölgesel Kalkınma". Kırklareli Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 2(1):
8. Edquist, C., Systems of Innovation: Perspectives and Challenges, pp. 182-206. *In: The Oxford Handbook of Innovation* (Eds: J. Fagerberg, D.C. Moverly). Oxford University Press, Oxford. 2006
9. Reiljan, J. and I. Paltser. (2015). "The Role of Innovation Policy in the National Innovation System: The Case of Estonia". *Journal of Trames*, 19 (3), 249-272.

**İŞGALDAN AZAD OLUNMUŞ ƏRAZİLƏRƏ “BÖYÜK QAYIDIŞ”IN SOSIAL-İQTİSADI,
DEMOQRAFİK MƏSƏLƏLƏRİ**

Namazova Aynur Məhəmməd qızı

Mingəçevir Dövlət Universiteti (MDU) müəllim, Azərbaycan

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti(UNEC), dissertant, Azərbaycan

XÜLASƏ

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Ali Baş Komandan İlham Əliyevin qətiyyətli və məqsədyönlü fəaliyyəti nəticəsində Azərbaycanın Müzəffər Ordusu 30 illik işğala 2020-ci ilin 27 sentyabrında başlanan Vətən müharibəsində 44 gün ərzində son qoydu. Müzəffər ordumuz tərəfindən 8 noyabr tarixində Azərbaycan qədim torpağı olan Şuşa şəhərini işğaldan azad etdi və bunu gören işgalçı Ermənistan 10 noyabr tarixində (Azərbaycan, Rusiya, Ermənistan) üçtərəfli bəyanatla kapitulyasiya aktını imzaladı. Haqq-ədalət öz yerini tapdı. Düşmən torpaqlarımızdan qovuldu, məsələ hərbi yolla həll edildi, sonra siyasi yollarla qələbəmiz möhkəmləndirildi. “Dəmir Yumruq” əməliyyatı uğurla nəticələndi.

İşğaldan azad olunan ərazilərdə quruculuq-bərpa və abadlıq işlərinin aparılması məqsədilə 2021-ci il 4 yanvar tarixində Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı ilə “Qarabağ Dirçəliş Fondu” yaradılmışdır 2021-ci ilin dövlət büdcəsindən ilkin olaraq 2,2 milyard manat vəsait ayrılmışdır.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2021-ci il 2 fevral tarixli Sərəncamı ilə “Azərbaycan 2030: Sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər” qabaqcıl beynəlxalq təcrübəyə uyğun olmaqla uzunmüddətli strateji baxış çərçivəsini formalaşdırır.

***Açar sözlər:** iqtisadiyyat, investisiya, prioritet, siyasət, sosial-iqtisadi*

Əsası Azərbaycan xalqının Ümummilli lideri Heydər Əliyev tərəfindən qoyulmuş Azərbaycanın milli iqtisadiyyatı son illərdə sürətlə inkişaf etmiş, aparılan iqtisadi islahatlar və iqtisadiyyatın diferensifikasiyası öz bəhrəsini vermişdir. Müstəqil Azərbaycan dövləti siyasi, iqtisadi və sosial inkişafının tarixi dönüş mərhələsini geridə qoymuş, ölkədə həyata keçirilən məqsədyönlü sosial-iqtisadi islahatlar milli iqtisadiyyatın güclənməsini və müasirləşməsini təmin etmişdir.

Ölkənin iqtisadi gücü ərazi bütövlüyümüzü bərpa etməyə və sosial-iqtisadi inkişafı təmin etməyə, ictimai-siyasi sabitliyi təmin etməyə imkan vermişdir. Milli iqtisadiyyatın inkişafına neft gəlirlərindən səmərəli istifadə, xarici investisiyalar və açıq iqtisadiyyat təkan vermişdir. İnkişaf etmiş ölkələrin 50 illik təcrübəsi göstərir ki, iqtisadi inkişafın orta hesabla 20 faizi fiziki kapital, 10-30 faizi insan kapitalı, qalanı isə texnoloji inkişaf səviyyəsi ilə izah olunur. Ölkələr arasında gəlir üzrə fərqin 50-75 faizi, iqtisadi artım sürətinin isə 90 faizi məhz iqtisadiyyatın texnoloji tutumluluğu ilə əlaqədardır. [2]

Ümumdünya İqtisadi Forumunun (Davos Forumu) hesabatlarına görə son illərdə Azərbaycan rəqabət qabiliyyətlilik və investisiyaya açıqlıq reytinginə, biznes mühitinə görə dünya ölkələri arasında birinci otuzluqda qərar tutmuşdur. Azərbaycanın “Doing Business 2020” hesabatında mövqeyi 6 pillə yaxşılaşdırılaraq ölkənin qlobal reyting sıralamasında mövqeyi 191 ölkə arasında 34-dən 28-ə yüksəlmiş və ölkəmiz bir daha dünyanın “Ən islahatçı on ölkəsi” sırasına daxil edilmişdir. [3]

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Ali Baş Komandan İlham Əliyevin qətiyyətli və məqsədyönlü fəaliyyəti nəticəsində Azərbaycanın Müzəffər Ordusu 30 illik işğala 2020-ci ilin 27 sentyabrında

başlanan Vətən müharibəsində 44 gün ərzində son qoydu. Müzəffər ordumuz tərəfindən 8 noyabr tarixində Azərbaycan qədim torpağı olan Şuşa şəhərini işğaldan azad etdi və bunu görə işğalçı Ermənistan 10 noyabr tarixində (Azərbaycan, Rusiya, Ermənistan) üçtərəfli bəyanatla kapitulyasiya aktını imzaladı. Haqq-ədalət öz yerini tapdı. Düşmən torpaqlarımızdan qovuldu, məsələ hərbi yolla həll edildi, sonra siyasi yollarla qələbəmiz möhkəmləndirildi. “Dəmir Yumruq” əməliyyatı uğurla nəticələndi. [4]

Dövlətimizin başçısı müharibə dövründə xarici ölkələrin KİV-lərinə verdiyi müsahibələrində bizim öz ərazi bütövlüyümüzün təminatından başqa marağımızın olmadığını, dövlətimizin haqq-ədalət uğrunda, yurdumuzun ərazi bütövlüyünün təmini uğrunda döyüşdüyünü qeyd edib.

Ermənilər 30 il ərzində ancaq vəhşiliklər törədərək işğal altında olan torpaqlarımızı viran qoydular, bütün infrastrukturunu, evləri, uşaq bağçalarını, məktəbləri, xəstəxanaları, mədəniyyət ocaqlarını, əkin sahələrini yerlə yeksan etmişdilər. Prezidentimiz İlham Əliyev azad olunmuş torpaqlara səfəri zamanı bu torpaqlarda həyatın yenidən bərpa ediləcəyini qeyd edib: “Gələcək bizdən böyük işlər gözləyir. Ölkəmiz üçün yeni bir dövr, torpaqlarımızın bərpası dövrü başlayır. Bu əzəmətli dövr olacaqdır. Düşmən indi azad edilmiş torpaqlarımızdakı hər şeyi viran qoysa da, bütün şəhərlərimizi və kəndlərimizi bərpa edəcəyik və Qarabağ bölgəsini cənnətə çevirəcəyik. Xalqımız buna layiqdir. Hər kəs gördü ki, Azərbaycan öz ərazilərinin xeyli hissəsini həm hərbi, həm də sülh yolu ilə qaytarıb. İndi əsas vəzifə həmin ərazilərin bərpa edilməsi, keçmiş köçkünlərin qaytarılması və bu insanların normal həyatının təmin edilməsidir. Bunlar şəraitdən, strateji plarlardan asılı olaraq mərhələli şəkildə baş tutacaq. Zəfər xalqımıza yaraşır və Zəfər sonsuza qədər bizim olacaq! Qarabağ Azərbaycandır!”. Azərbaycanın 2004-cü ildən başlanmış regionların sosial-iqtisadi inkişaf proqramının icra edilməsi imkan verir ki, azad olunmuş ərazilərdə genişmiqyaslı işlər görülsün. İlk mərhələdə ərazilər minalardan təmizlənəcək, infrastruktur layihələri icra ediləcək, ərazilərdə müasir texnologiyalar quraşdırılacaq, əkin sahələri bərpa ediləcək, yaşayış binaları, məktəblər, xəstəxanalar, mədəniyyət ocaqları tikiləcəkdir. Elektrik enerjisinin, içməli suyun çəkilməsi, digər kənd təsərrüfatı layihələri icra olunacaq, həyat bərpa olunacaq, bu torpaqların sakinləri doğma yurd-yuvalarına qayıdacaqlar. 30 ilə yaxın məcburi köçkün kimi müxtəlif bölgələrdə məskunlaşmış soydaşlarımıza bu gün qismət oldu. Ərazilərdə “ağıllı şəhər” və “ağıllı kənd” layihələrinin icrasına başlanılıb. Zəngilanın 3 kəndində - birinci, ikinci və üçüncü Ağalı kəndlərində bu layihələr həyata keçiriləcək. Bu ərazilərdə fərqli pilot layihələri gerçəkləşəcək. İnşa olunacaq yollar bölgənin inkişafını sürətləndirəcək və regionun tranzit əhəmiyyətini artıracaq. İşğaldan azad olunan ərazilərdə quruculuq-bərpa və abadlıq işlərinin aparılması məqsədilə 2021-ci il 4 yanvar tarixində Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı ilə “Qarabağ Dirçəliş Fondu” yaradılmışdır 2021-ci ilin dövlət büdcəsindən ilkin olaraq 2,2 milyard manat vəsait ayrılmışdır. [4]

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2021-ci il 2 fevral tarixli Sərəncamı ilə “Azərbaycan 2030: Sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər” qabaqcıl beynəlxalq təcrübəyə uyğun olmaqla uzunmüddətli strateji baxış çərçivəsini formalaşdırır. Növbəti onillikdəki dövr üçün uzunmüddətli baxış üzrə 5 Milli Prioritet üzrə 12 məqsəd müəyyən edilmişdir. Milli Prioritetlər dayanıqlı artan rəqabətli iqtisadiyyatın formalaşmasını, dinamik, inklüziv və sosial ədalətə əsaslanan cəmiyyət və müasir innovasiyalar məkanına çevrilmə, həmçinin işğaldan azad edilmiş ərazilərin ölkə iqtisadiyyatına reinteqrasiyası və “yaşıl artım” ölkəsi kimi məsələləri əhatə edir. Milli Prioritetlər bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə olan üç başlıca komponentin dayanıqlı inkişafını müəyyən edir - rəqabətli iqtisadiyyat, müasir bilik və bacarığa malik insan kapitalı və keyfiyyətli ətraf mühit. Milli Prioritetlər 2030-cu ilədək olan dövrdə dördüncü sənaye inqilabı şəraitində yüksək rifaha keçidi müəyyən edən uzunmüddətli strateji baxış sənədidir. Bu baxış sosial-iqtisadi sistemlərin modernləşməsi üçün təməl rolunu oynayır. Perspektivdə milli iqtisadi modelin transformasiyası indikativ planlaşmaya, dövlət və özəl təşəbbüslərin möhkəm əsaslar üzərində inkişaf etməsinə, “yaşıl iqtisadiyyat” prinsiplərinin geniş tətbiqi və yüksək texnoloji sahələrin üstün rola malik olması, insan kapitalı üzrə mövcud potensialın reallaşdırılması üçün imkanların yaradılmasını təmin edir. [1]

Qələbə nəticəsində işğaldan azad edilmiş ərazilərin ölkənin ümumi iqtisadiyyatına reinteqrasiyası, yeni beynəlxalq və regional nəqliyyat-logistika dəhlizlərinin imkanlarından faydalanmaq Azərbaycanın inkişafına böyük təkan verəcəkdir..

Növbəti onillikdə ölkənin sosial-iqtisadi inkişafına dair aşağıdakı beş Milli Prioritet reallaşdırılmalıdır:

1. dayanıqlı artan rəqabətqabiliyyətli iqtisadiyyat;
2. dinamik, inklüziv və sosial ədalətə əsaslanan cəmiyyət;
3. rəqabətli insan kapitalı və müasir innovasiyalar məkanı;
4. işğaldan azad olunmuş ərazilərə böyük qayıdış;
5. təmiz ətraf mühit və “yaşıl artım” ölkəsi.

Prioritet məsələlərdən biri kimi “işğaldan azad olunmuş ərazilərə böyük qayıdış”dır.

Əvvəlki dövrlərdə olduğu kimi, işğaldan azad edilmiş ərazilərə qayıdan insanların təhlükəsiz yaşayışı təmin edilməli, bu region ölkənin ən abad guşələrindən birinə çevrilməlidir. Müasir həyatın əsası olan layiqli yaşayışın bərpası üçün bütün sahələrdə quruculuğa nail olunmalıdır. Bu, stimullar əsasında və dövlət-özəl tərəfdaşlığının inkişafı çərçivəsində həyata keçirilməlidir. Yalnız belə şəraitdə işğaldan azad olunan ərazilərin Azərbaycanın böyük gələcəyinə tam inteqrasiyasını təmin etmək mümkündür.

Bu prioritetin uğurla reallaşdırılması üçün aşağıdakı iki məqsədə nail olunmalıdır:

- dayanıqlı məskunlaşma;
- iqtisadi fəaliyyətə reinteqrasiya.

Dayanıqlı məskunlaşma - Bu məqsədlə həmin ərazilər cəmiyyətin ən sağlam, müasir və abad yaşayış mühitinə çevrilməli, dayanıqlı məskunlaşma üçün müasir prinsiplərə əsaslanan komfortlu yaşayış mühiti yaradılmalıdır. Hərtərəfli təhlükəsiz və əlverişli həyat şəraitinin yaradılması vətəndaşların əbədi məskunlaşması üçün böyük əhəmiyyət daşıyacaq. Bunun üçün yeni ərazilərdə layiqli yaşayış təmin edilməli, müasir infrastruktur qurulmalı, rahat həyat tərzini və müasir xidmətlərə əlçatanlıq olmalıdır. Regionun iqtisadi potensialından səmərəli istifadə olunmaqla, əhalinin məskunlaşma səviyyəsinin işğaldan əvvəlki səviyyəyə çatdırılması təmin edilməlidir.

İqtisadi fəaliyyətə reinteqrasiya - işğaldan azad edilmiş ərazilərin ölkənin iqtisadi və sosial simasında tarixi mövqeyi bərpa edilməlidir. Yeni bölgə iqtisadi fəaliyyətin aparıcı həlqələrindən birinə çevrilməli və ölkənin digər regionlarına uyğun inkişaf səviyyəsinə malik olmalıdır. Regionun dayanıqlı inkişafı burada iqtisadiyyatın ehtiyaclarının doğru resurslarla təmin edilməsindən asılı olacaq, təbii resurs bolluğu və qazanılan tarixi imic bu ərazilərə sərmayə cəlbinə imkan verəcəkdir. Möhkəm təməl üzərində qurulan yaşayış təmin etməklə bölgənin ölkə üzrə iqtisadi fəaliyyətdə payını işğaldan öncəki vəziyyətə çatdırma və onu davamlı artırma bilərik. Bu prosesdə zəruri stimullara əsaslanan özəl təşəbbüslərin hərtərəfli təşviqi, eləcə də dövlət-özəl tərəfdaşlığının inkişafı vacibdir. [1] [4]

İstinadlar

1. “Azərbaycan 2030: Sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2021-ci il 2 fevral tarixli Sərəncamı
2. <https://azertag.az/xeber>
3. <https://www.weforum.org/>
4. <https://president.az/>

QARABAG REGIONUNUN DAYANIQLI SOSIAL-İQTİSADI İNKİŞAF
STRATEGİYASININ ƏSASLANDIRILMASI

Cavadov Ramiz

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC), Azərbaycan

XÜLASƏ

Müasir reallıqlar hədəflərə çatma dinamikasını artırma biləcək yeni mexanizmlərin tətbiqinə yönəlmiş prinsiplial qərarların zəruriliyini ön plana çıxarır. "Yeni Qarabağ" ekologiyada, geologiyada yeni texnologiyaların, yeni şəhər və kəndlərin salınmasında "ağıllı" iqtisadiyyat elementlərinin istifadəsi ilə innovativ texnologiyaların mənimsənilməsi və yaradılması üçün bir çağırışdır. Strategiya - 2025-in metodoloji xüsusiyyətini iqtisadiyyatda ayrı-ayrı sahələrin iqtisadi rolunun dərin təhlilinə əsaslanmış, regionun inkişafının prioritet istiqamətlərinin seçilməsinə elmi yanaşma təşkil edir və onun əsas üstünlüyü eyni zamanda Azərbaycan-2030 sosial-iqtisadi inkişafa dair prioritetlərə uyğunluğunun təmin edilməsidir. Regionun inkişafının strateji hədəfi innovasiyaya əsaslanan və qlobal rəqabət qabiliyyətinə malik yeni iqtisadi modelin formalaşması nəticəsində əhalinin həyat keyfiyyətini artırmaqdır. Uzunmüddətli sosial-iqtisadi inkişafın imkanları, məhdudiyyətləri və təhlükələrinin SWOT-analizi ərazinin sosial-iqtisadi inkişafının güclü tərəfləri və yeni imkanlarının aktivləşdirilməsi yolu ilə zəif tərəfləri və təhlükələrinin kompensasiyasının potensialının öyrənilməsinə əhatə edir. 2025-ci ilə qədər olan dövrdə əsas inkişaf prioritetləri ağıllı iqtisadiyyat, rəqabətli insan kapitalı, sağlam mühit və effektiv idarəetmə olacaqdır. Regionun inkişafının strateji hədəfi innovasiyaya və qlobal rəqabətə əsaslanan, yeni iqtisadi modelin formalaşması nəticəsində əhalinin həyat keyfiyyətini artırmaqdır. Bu sosial-iqtisadi inkişafın əsas prioritetlərinə uyğun dörd ayrılmaz məqsədin həlli nəticəsində əldə edilməlidir.

Açar sözlər: ağıllı iqtisadiyyat, dayanıqlı inkişaf, Qarabağ, insan kapitalı, strategiya

ABSTRACT

Modern realities emphasize the need for principled decisions aimed at the introduction of new mechanisms that can increase the dynamics of achieving goals. "New Karabakh" is a challenge to master and create innovative technologies in ecology, geology, new cities and villages. - The methodological feature of 2025 is a scientific approach to the selection of priorities for the development of the region, based on an in-depth analysis of the economic role of individual sectors in the economy, and its main advantage is to ensure compliance with Azerbaijan-2030 socio-economic development priorities. is to improve the quality of life of the population as a result of the formation of a new economic model based on and globally competitive. The study covers the strengths of the socio-economic development of the area and the potential for compensation of weaknesses and threats through the activation of new opportunities. The main development priorities until 2025 will be smart economy, competitive human capital, healthy environment and effective governance. The strategic goal of the region's development is to improve the quality of life of the population as a result of the formation of a new economic model based on innovation and global competition. This should be achieved by addressing four inseparable goals in line with the main priorities of socio-economic development.

Keywords: smart economy, sustainable development, Karabakh, human capital, strategy

1. Dayanıqlı inkişaf strategiyasının əsaslandırılması

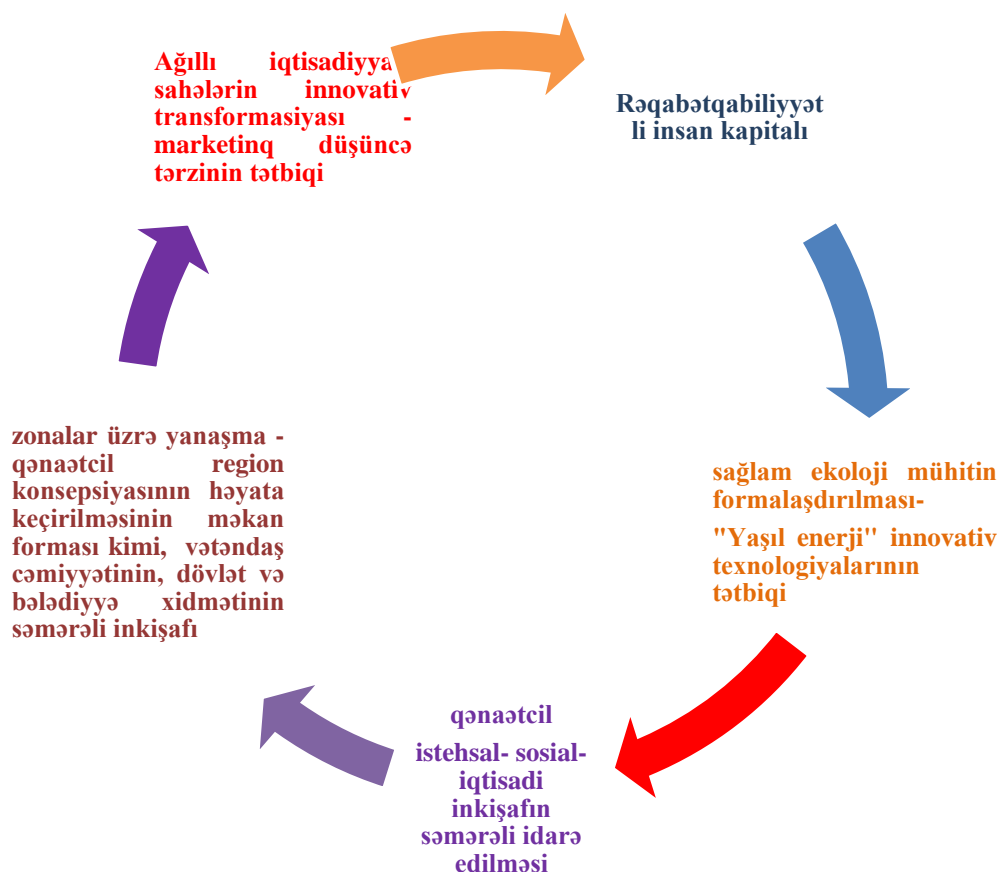
Qarabağ regionunun sosial-iqtisadi inkişaf strategiyası iqtisadi diversifikasiyanın yeni mexanizmlərinin yaradılması, iqtisadi münasibətlərin bütün iştirakçılarının fəaliyyətində qənaətcil istehsal texnologiyalarının tətbiq edilməsi, vətəndaş cəmiyyəti qurumlarının inkişafı, yeni sənaye siyasətinin,

milli sahibkarlıq və texnoloji təşəbbüslərin həyata keçirilməsi vasitəsilə monoprollu ixtisaslaşmadan imtina zərurətindən ibarət region qarşısında duran problemlərin həllini özündə əks etdirir[3].

Müasir reallıqlar hədəflərə çatma dinamikasını artırma biləcək yeni mexanizmlərin tətbiqinə yönəlmiş prinsiplər qərarların zəruriliyini ön plana çıxarır. Bunun üçün "Yeni Qarabağ" sakinləri icması doğma diyarlara qayıdışı üç onillik ərzində gözləyib tab gətirməyi bacarmış, buna rəğmən yeni sakinlər Qarabağlıların "əvvəlki yaşadıqları məğlubiyyət ruhunu yox etməli, regionu sabitliyin qarantına və milli sərvətə çevirməlidir. Əgər "əvvəlki sakinlər" həyatı problemlərə məruz qalmışdırsa, "Yeni Qarabağ" ekologiyada, geologiyada yeni texnologiyaların, yeni şəhər və kəndlərin salınmasında "ağıllı" iqtisadiyyat elementlərinin istifadəsi ilə innovativ texnologiyaların mənimsənilməsi və yaradılması üçün bir çağırışdır. Bu, yaradıcı və təşəbbüskar, uzun və sağlam həyat yönümlü, innovativ sahibkarlıq enerjisi ilə dolu yeni bir işçi qüvvəsinin hazırlanmasıdır. Bu, geniş miqyaslı təsərrüfat fəaliyyəti yerlərində təbii mühitə diqqətli münasibətdir. Bu, xarici və daxili ərazilərin bütün ən yaxşı dünya təcrübələrindən istifadə edən və sahibkarların, vətəndaş cəmiyyətinin və sakinlərin sərəştəlik resurslarını fəal şəkildə əhatə edən yeni bir idarəetmədir. Bu yeni texnologiyaların tətbiqi, innovativ iqtisadiyyat inkişafının astanasında duran regionun iqtisadi inkişafının yeni mərhələsinin, əvvəlki qüvvəsinin bərpasının növbəti mərhələsinin əsasını təşkil edəcəkdir[3]. İndiki Qarabağ nəslə ölkənin iqtisadi inkişafında avanqard rolunu qorumaq potensialına malikdir ki, gələcək nəsillər onların qazandıqları uğurlarla fəxr etsinlər və yenilikçilik estafetini qəbul etsinlər. Müasir "şəbəkə" iqtisadiyyatı üçün xarakterik olan bir çox sahibkarların, alimlərin, iri və xırda firmaların qarşılıqlı fəaliyyətinin sinerji effekti sayəsində iqtisadi artımı təmin edə bilən regional iqtisadiyyatın lokomotivləridir.

Strategiyanın metodoloji xüsusiyyətini iqtisadiyyatda ayrı-ayrı sahələrin iqtisadi rolunun dərin təhlilinə əsaslanmış, regionun inkişafının prioritet istiqamətlərinin seçilməsinə elmi yanaşma təşkil edir. Bunun üçün multiplikator təhlilivə müəyyən iqtisadi fəaliyyət növlərinin məhsuldarlığının təhlili metodları tətbiq edilmişdir. Digər metodoloji fərq dövlət idarəçiliyinin optimallaşdırılması maraqlarına görə ərazinin zonalaşdırılmasıdır. Zonalaşdırma (həmçinin rayonlaşdırma) müxtəlif təbii və sosial-iqtisadi şərtlə ərazilər üçün dövlət iqtisadi və sosial siyasət alətlərinin çevik seçiminə əsaslanmış elmi və tətbiqi dövlət idarəetmə metodudur. Strategiyanın başqa bir metodoloji xüsusiyyəti də iqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyətinin təmin edilməsinin mexanizmlərini müəyyənləşdirməyə imkan yaradan marketing tətbiqi prinsipi və bununla əlaqəli klaster inkişafı paradımıdır. Marketing tətbiqi klaster sisteminin yenidən qurulmasını tələb edir. İqtisadi inkişafın klaster paradımı nöqtəy-nəzərindən innovasiyaların yaradılması üçün ən effektiv sayılan sektorlararası klasterlərin inkişafı variantları təklif olunmuşdur. Strategiyanın əsas üstünlüyü eyni zamanda onun Azərbaycan-2030 sosial-iqtisadi inkişafa dair prioritetlərə uyğunluğunun təmin edilməsidir [3]. Belə ki, 44-günlük Vətən müharibəsi nəticəsində işğaldan azad edilmiş ərazilərin ölkənin ümumi iqtisadiyyatına reintegrasiyası, yeni beynəlxalq və regional nəqliyyat-logistika dəhlizlərinin imkanlarından faydalanmaq Azərbaycan inkişafına böyük təkan verəcəkdir. Bu çərçivədə regionda təhlükəsizliyin, sabitliyin, rifahın və qarşılıqlı faydalı əməkdaşlığın formalaşması, eləcə də iqtisadi və ticarət əlaqələrinin inkişaf etməsi Cənubi Qafqazın lider dövləti olan Azərbaycanın region iqtisadiyyatının ümumi arxitekturasının müəyyən edilməsində rolunu daha da möhkəmləndirəcəkdir. Milli sosial rifah səviyyəsinin davamlı artırılması məqsədilə yüksək, dayanıqlı, inklüziv və başlıca olaraq özəl təşəbbüslərə arxalanan iqtisadi artımın sürətlənməsi, azad edilmiş ərazilərə əhalinin qayıdışının təmini Azərbaycanın yeni inkişaf magistralının ideoloji nüvəsini təşkil edir. Ölkəmizin uzunmüddətli davamlı və sürətli inkişafı üçün cəmiyyət, biznes və dövlət üçlüyünün uğurlu əlaqəsi möhkəmləndiriləcəkdir. Dövlətin iqtisadiyyatda rolunun bazaryönlü islahatlar vasitəsilə effektiv və səmərəli idarə olunması, özəl mülkiyyət institutlarının gücləndirilməsi, biznesə dost dövlət idarəetməsi və xarici bazarlara yerli məhsulların çıxışını artırmaq məqsədilə ticarət rejimlərinin daha da liberallaşdırılması iqtisadi yüksəlişin təməl amilləri olacaq. Ölkədə özəl təşəbbüslərin yaradıcı və innovativ əsaslarla inkişaf etdirilməsi iqtisadi resursların daha yüksək əlavə dəyər yaradan sahələrə istiqamətlənməsini təmin edəcəkdir. Bu məqsədlərin reallaşdırılması dayanıqlı makroiqtisadi sabitliyə xidmət edən effektiv makroiqtisadi siyasət çərçivəsinin formalaşdırılmasını, iqtisadi inkişafın ortamüddətli və uzunmüddətli "hərəkətverici qüvvələri"nin möhkəmləndirilməsini – insan kapitalının müasirləşdirilməsini, rəqəmsal iqtisadiyyatın genişləndirilməsini və iqtisadi suverenliyin tam təmin olunmasını tələb edir.

Marketingin beynəlxalq səviyyədə qəbul edilmiş müasir elmi prinsipləri sosial-iqtisadi inkişafın tədqiqat miqyasına yenidən baxılmasını tələb edir. Sektor yanaşmasından ayrı-ayrı istehsal sahələrinin inkişafı tədqiqatına, ayrı-ayrı məhsul növlərinin istehsal olunması perspektivlərinin təhlilinə keçmək lazımdır, çünki dünya bazarında ayrı-ayrı məhsul növləri rəqabət edir. Strategiyanın hazırlanmasında marketing təfəkkürünün tətbiqi, istehsalın sahə strukturunun yeni anlayışını təmin etdi və, xüsusilə də, yeni bir klasterin - "İnsanlar üçün texnika və texnologiyalar"ın formalaşması üçün potensialı görməyə imkan yaratdı. Regionun inkişafının strateji hədəfi innovasiyaya əsaslanan və qlobal rəqabət qabiliyyətinə malik yeni iqtisadi modelin formalaşması nəticəsində əhalinin həyat keyfiyyətini artırmaqdır. Eyni zamanda, mövcud şəraitdə aktual məsələlər yeni bir şəkildə - ayrı-ayrı sektorlar və sosial-iqtisadi inkişaf sahələri üzrə məsələləri sistemə şəkildə birləşdirən dörd prioritet blokda qruplaşdırılır. Birinci blok, sektorların innovativ transformasiyasına, marketing təfəkkürünün diversifikasiya əsası kimi tətbiqinə əsaslanan yeni "ağıllı iqtisadiyyat" modelinin formalaşdırılması və regionun əsas texnoloji platsdarm kimi formalaşmasıdır. İkinci blok dünya miqyasında rəqabətli insan kapitalının formalaşmasıdır ki, bu da yerli mütəxəssislərin peşə hazırlığı, sağlamlıq və ömür uzunluğu, mədəni və təhsil səviyyəsi baxımından dünya rəqabət qabiliyyətinə çatma məqsədlərini əhatə edir. Üçüncü blok "yaşıl enerji" və tullantıların idarə olunması üçün innovativ texnologiyaların sürətli inkişafına əsaslanan sağlam ekoloji mühitin formalaşdırılması, gələcək nəsillər üçün təbii potensialın qorunub saxlanılması məqsədilə rəqabətli ətraf mühitin idarəetmə standartlarının formalaşdırılması və tətbiqidir. Dördüncü blok səmərəli istehsal prinsiplərinə və qənaətcil region konsepsiyasının həyata keçirilməsinin məkan forması kimi zonalaşma yanaşmasına əsaslanan sosial-iqtisadi inkişafın səmərəli idarə edilməsinin formalaşdırılması, vətəndaş cəmiyyətinin, effektiv dövlət və bələdiyyə xidmətinin inkişafıdır. Strategiyanın həyata keçirilməsi vasitələrindən biri də ərazinin ümumi marketingi və brendinqi olacaqdır.

Sxem.1. Regionun kompleks marketingi və brendinqi

Regionun sosial-iqtisadi inkişafının müasir iqtisadi potensialı növbəti əhəmiyyətli rəqabət üstünlüklərinin kombinasiyası ilə formalaşır:

- region ölkə iqtisadiyyatının mövcud vəziyyətini və ölkənin büdcə və maliyyə sisteminin sabitliyini müəyyənləşdirən, ölkənin iqtisadi baxımdan ən vacib dəstəkləyici regionlar qrupuna aiddir ki, bu da iqtisadi sabitləşmə tədbirləri mərkəzi tərəfindən birbaşa və dolayı əlavə dəstək imkanlarını nəzərdə tutur.

Regionun ərazisindən Qərbi Şərqlə birləşdirən mühüm tranzit nəqliyyat yolları keçir. Regionun ərazisindən keçən avtomobil və dəmir yolları milli nəqliyyat sisteminin mühüm bir hissəsidir: Bakı - Hacıqabul - Horadiz - Mincivan - Meğri - Ordubad avtomobil yolu (Türkiyəyə keçid etmək və Avropanın nəqliyyat şəbəkəsinə daxil olmaq perspektivi ilə); dünya səviyyəli "Şərq - Qərb" (Çin - Qazaxıstan - Azərbaycan - Ermənistan – Naxçıvan (Azərbaycan) – Türkiyə) marşrutunun bir hissəsi olan perspektivli dəmir yolu dəhlizi "Bakı - İmişli - Horadiz - Mincivan - Meğri (Ermənistan) - Ordubad - Culfa - Naxçıvan - Şərur - Aralık (Türkiyə)".

Mövcud təbii resurs, enerji və infrastruktur potensialı regionun tədricən və qaçılmaz, obyektiv olaraq ölkənin texnoloji, intellektual və insan resursları bazasına çevrilməsi üçün ilkin şərt kimi çıxış edir.

SWOT-analiz ərazinin sosial-iqtisadi inkişafının güclü tərəfləri və yeni imkanlarının aktivləşdirilməsi yolu ilə zəif tərəfləri və təhlükələrinin kompensasiyasının potensialının öyrənilməsinə əhatə edir[3]. Regionun **əsas güclü tərəfi** zəngin təbii ehtiyat, enerji, turizm və rekreasiya potensialının qorunmasıdır. Bütün digər regionların fonunda seçilən aqlomerasiya effektini almağa imkan verən dağ və düzənliklər, informasiyalaşdırmanın inkişafının yüksək potensiallı imkanları, səhiyyə, təhsil, mədəniyyət təşkilatlarının yaradılması sahəsində ixtisaslı xidmətlərin geniş spektri - bütün bunlar regionu yaşam və investisiya baxımından cəlbedici edir. Məhz bu yığılmış potensial **regionun zəif tərəflərinin**: infrastrukturun olmaması, elektrifikasiyanın, yol xətlərinin, telefon şəbəkələrinin, qazlaşdırmanın, sosial obyektlərin olmaması kimi çətin relyef şəraitlərinin mənfi təsirlərinə qarşı əsas dempferdir (qarşı tarazlıq). Sosial-iqtisadi inkişafın digər bir zəifliyi, informasiya təhlükəsizliyinin aşağı səviyyəsi və nəticədə potensial investorlarla əlaqələrin olmaması və mövcud imkanlardan səmərəli istifadə etməklə qismən aradan qaldırıla bilən dövlətin iştirakından yüksək asılılıqdır. Sosial-iqtisadi inkişafın əsas **imkanı** zəif tərəfləri güclü tərəflərə çevirməkdir: çətin şəraitdə idarəetmə təcrübəsindən, yeni yataqların kəşfi və yeni ərazilərin infrastrukturunun inkişafı təcrübəsindən istifadə edərək region yeni bilik infrastrukturunu yaratmaq üçün mövcud dövlət yardımı və özəl maliyyə imkanlarından istifadə edə bilər və bu regionu ölkənin yenilikçi və intellektual platsdarmına çevirməyinə imkan verəcəkdir. İndiki mərhələdə ölkənin çətin təbii və iqlim şəraiti olan az inkişaf etmiş ərazilərdə yerləşən yeni təbii sərvət yataqlarının işlənməsi üçün yeni, qənaətcil və ekoloji cəhətdən təhlükəsiz texnologiyalara ehtiyacı, artıq inkişafın yeni mərhələsində "ağıllı" mədəni texnologiyalarının inkişafı və regionun təsərrüfat inkişafının rəşadət, ekoloji cəhətdən məsuliyyətli təşkili vasitəsilə, regionun təbii sərvətlərin inkişafında lokomotiv rolunu qorumaq üçün imkan yaradır.

Çətin təbii şərait və nəqliyyatın əlçatanlığının aşağı səviyyəsi bir çox məhsul növlərinin istehsal xərclərinin artmasına səbəb ola bilər və kütləvi sənaye istehsalının inkişafına maneə ola bilər. Lakin yeni regional bilik iqtisadiyyatının formalaşması, əsas rəqabət üstünlüyünün xidmətin maya dəyəri ilə deyil, tələbatın spesifikasiyasını dərinlən bilmə sayəsində yarandığı sahələrdə rəqabətli təklif formalaşdırmağa imkan verəcəkdir (kütləvi tələbatın stereotip mal və xidmətlərinin istehsalına yönəlməmiş sektorlarda olduğu kimi). Regionun iqtisadi potensialı rəqabət qabiliyyətinin səriştəlik, texnologiyanın inkişaf səviyyəsi və tələbatla dair xüsusi biliklər ilə təmin olunduğu dar bazar seqmentlərinə yönəlməmiş mal və xidmətlərin yaradılmasından ibarətdir - bunlar istehlaka yönəlməmiş intellektual xidmət və mallardır. Regiondakı bilik iqtisadiyyatının rəqabət qabiliyyəti ölkə üçün intellektual mallar və xidmətlərin istehsalında ixtisaslaşması ilə təmin ediləcəkdir. Uzun müddətdə belə ixtisaslaşmış bilik iqtisadiyyatı inkişaf etdirərək, region, cəlbedicilik səviyyəsinin azalması ilə əlaqəli mümkün **təhlükələrə** mühüm dərəcədə müqavimət göstərə biləcəkdir. Bilik iqtisadiyyatının inkişafı yolunda əsas təhlükə həm əhalinin, həm də dövlətin və bələdiyyə orqanlarının yeni müharibə qorxusunun qeyd-şərtsiz hökmranlığına inancından ibarət olan sosial-iqtisadi inkişafın koqnitiv bloklamasıdır.

Güclü tərəflər:	Zəif tərəflər:
Yüksək təbii potensial	İnfrastruktur obyektlərinin olmaması
Yüksək enerji potensialı	Təbii və relyef şəraitinin mürəkkəbliyi
Yüksək turizm və rekreasiya potensialı	İnformasiya təhlükəsizliyinin olmaması
Yüksək aqlomerasiya potensialı	Əhəmiyyətli investisiyaların cəlb edilməsinə ehtiyac
Dünya səviyyəli sağlamlıq mərkəzlərinin inkişafı üçün yüksək potensial	Investisiyaların qaytarılmasının uzunmüddətliyi
	Pirotexniki vasitələrin tam təmizlənməməsi
	İnfrastrukturun olmaması və s.
İmkanlar:	Təhdidlər:
Mövcud təbii ehtiyatların yataqlarının işlənməsinin inkişafı	Düşmən qonşudan təhlükə (təxribat ehtimalı)
Elektrik stansiyalarının tikintisi	Üçüncü ölkələrin müdaxiləsi
Ərazilərin yaşıllaşdırılması proqramlarının inkişaf etdirilməsi	Əhalinin tarixi torpaqlara qayıtmaqdan imtina etməsi
Beynəlxalq səviyyəli nəqliyyat dəhlizi olmaq	Regionda yeni bir müharibənin başlaması qorxusu
Kənd təsərrüfatının inkişafı	Hazırkı şəraitdə bölgənin cəlbediciliyinin aşağı olması
Sahibkarların mənəvi borc hissəsinin güclü olması	
Siyasi iradə	
Bölgəyə siyasi marağın iqtisadi marağa çevrilməsi	

Sxem.2. SWOT təhlil

2. Qarabag regionunun dayanıqlı inkişaf ssenariləri

Uzunmüddətli inkişaf ssenarisini təyin edən mühüm amil iqtisadiyyatın korporativ və marketing sektorlarının iqtisadi güc nisbətidir. İllərdə regionun işğal vəziyyətində olduğunu, hər şeyin işğalçılar tərəfindən talan edildiyi şəraiti nəzərə alsaq, kiçik və orta sahibkarlıq subyektləri ilə maksimal dərəcədə əlaqəli fəaliyyət növlərindən toplanan marketing sektorunun rolu və təsirinin əhəmiyyətli dərəcədə artması ilə innovativ inkişaf ssenarisi hazırlamaq lazımdır. Məhz bu subyektlərdə innovasiyalar, yeni texnoloji və biznes həllərin kəşfi enerjisi maksimal sərbəstləşir.

2.1.İnnovativ ssenari

Region iqtisadiyyatının yeni istiqamətləri gücləndiriləcəkdir:

- mədən və emal sənayesi üçün yeni texnika və texnologiyaların inkişafı (yalnız regionda deyil, həmçinin qonşu regionlar üçün) və yeni innovativ məhsulların istehsalı;
- emal müəssisələrinin inkişafına xidmət edən azad iqtisadi-sənaye zonaları yaradılacaq;
- inkişafı həm şaquli (mebel, tikinti və s. son istehsalın inteqrasiyası), həm də üfqi xüsusiyyətli ("xidmətlərin genişləndirilməsi") klaster effektlərinin inkişafı yolu ilə irəliləyən ağac sənayesi və emal kompleksləri;
- nəqliyyat və rabitə, üstəlik yeni nəqliyyat növləri (məsələn, kiçik aviasiya), multimodal nəqliyyat mərkəzləri intensiv şəkildə inkişaf etdiriləcək;
- ənənəvi infrastrukturun (nəqliyyat, enerji, mühəndis, sosial) yaradılması və inkişafı ilə yanaşı, maliyyə infrastrukturunu, eləcə də "bilik iqtisadiyyatı" infrastrukturunu, yəni informasiya və kommunikasiya infrastrukturunu sürətlə inkişaf edəcək;
- xidmət sektoru, ilk növbədə intellektual xidmətlər (təhsil, səhiyyə, texnoloji və ekoloji konsalting, turizm, işgüzar xidmətlər).

Region iqtisadiyyatında innovativ fəaliyyətin aktivləşdirilməsi həm turizm sektorunda, həm də inkişafı 2021-ci ildən sonra xüsusilə nəzərə çarpacaq yeni sahələrdə müşahidə ediləcəkdir. İnnovativ yanaşmaların tətbiqini təmin edən konkret mexanizmlər istilik və enerjiyə qənaətin səmərəliliyinin vacibliyi zəminində "Qənaətcil Region" konsepsiyası; dövlət və bələdiyyə idarəçiliyində layihə idarəetməsi və layihə yanaşması; regionun əsas biznes proseslərində marketing təfəkkürü; yeniliklərin inkişafı və tətbiqi proseslərini tamamilə demokratikləşdirmək və milliləşdirmək üçün yaradılacaq vətəndaş cəmiyyəti institutları olacaqdır. Yeni Qarabağın sosial-iqtisadi inkişafının innovativ ssenarisi Strategiyanın əsasını təşkil edir. Bu, daha mürəkkəb dövlət və korporativ idarəetmə modelinin istifadəsini əhatə edir, yüksək texnoloji layihələrə investisiya qoyuluşu və insan kapitalının inkişafı ilə sıx əlaqəlidir. İnnovativ ssenari yenilik amillərinin təsirinin iqtisadi artımın davamlılığının əsas mənbəyinə çevrilməsinə və mövcud mənbələrdən istifadənin səmərəliliyinin artırılmasına əsaslanır ki, bu da nəticədə regionun inkişafının bütün əsas sosial-iqtisadi xüsusiyyətlərini yaxşılaşdıracaqdır.

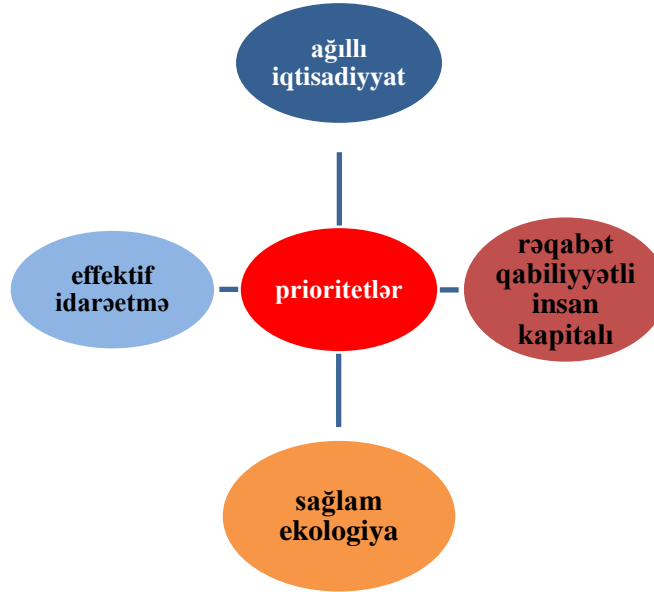
3. Sosial-iqtisadi siyasətin prioritetləri, hədəfləri, məqsədləri və istiqamətləri

Proqnozlaşdırılan dövrdə regionun ölkə miqyasında yeni ixtisaslaşması yaranır - milli mənimsəmə bazası, texnoloji və intellektual platsdarm, yeni, qənaətcil və rəşional idarəetmə prinsiplərinin bələdçisi, ölkənin perspektivli regionlarının inkişafı üçün insan resursları, texnologiyalar, mallar, xidmətlər, investisiyalar mənbəyi olmaq.

2025-ci ilə qədər olan dövrdə əsas inkişaf prioritetləri ağıllı iqtisadiyyat, rəqabətli insan kapitalı, sağlam mühit və effektiv idarəetmə olacaqdır. **Ağıllı iqtisadiyyatın** prioriteti, bir tərəfdən, region iqtisadiyyatı üçün əsas olaraq getdikcə daha çox elm tutumlu və ekoloji cəhətdən təhlükəsiz texnologiyaların inkişafını; digər tərəfdən, həm regionun özündə daxili tələbatə, həm də yerli və xarici regionlarda istehlakçı tələbatına yönəldilmiş yeni istehsal və xidmət növlərinin tədricən inkişafı və genişləndirilməsini əhatə edir. **İnsan kapitalının rəqabət qabiliyyəti** regionun hər bir sakininin yaradıcılıq potensialının mümkün qədər reallaşdırılması şərtləri ilə müəyyən edilir. Bu şərtlərə sağlam həyatın müddəti, əmək bazarında tələb olunan bacarıq və səriştələrə sahib olmaq, yaradıcı və yenilikçi fəaliyyət qabiliyyəti, yüksək həyat keyfiyyəti (əlverişli mənzil, məişət, sosial, mədəni və digər şərtlər) aiddir. **Sağlam ekologiya**nın prioriteti təbii potensialın rəşional istifadəsi, region sakinlərinin gələcək nəsli üçün əlverişli mühit şəraitinin formalaşdırılması və bərpası deməkdir. **Effektiv idarəetmə** dövlət və bələdiyyə orqanlarının bütün struktur bölmələrinin fəaliyyətində hesabatlılığın, şəffaflığın və səmərəliliyin köklü şəkildə artması və biznes üçün inzibati maneələrin azalmasıdır. Bu qənaətcil istehsal prinsiplərini tətbiq edilməsi; vətəndaş cəmiyyətinin regionun sosial-iqtisadi inkişafının idarə olunması prosesinə geniş cəlb edilməsi; nəticəyə əsaslanan büdcələşdirmə; zonalaşdırma prinsiplərinə əsaslanan ayrı-ayrı ərazilərin inkişafına fərqli yanaşma; dövlət və bələdiyyə idarəetməsi təcrübəsində layihə yanaşmasının tətbiqi, habelə vətəndaş cəmiyyəti, biznes və hökumətin qarşılıqlı əlaqəsi üçün rəşional normalar, qaydalar və tənzimləmə sisteminin formalaşdırılması yolu ilə əlverişli institusional mühit yaratmaqla təmin ediləcəkdir[2].

Yeni şəraitdə regionun **strateji missiyası** əvvəlki kimi qorunub saxlanılır: Yeni Qarabağ insanların yaşaması üçün ən yaxşı bir yer olmağa çalışmalı və Azərbaycan iqtisadiyyatının artımı üçün lokomotiv region olaraq inkişaf etməyə başlamalı, qonşu ərazilər üçün inkişaf mərkəzinə çevrilməli, ölkənin milli iqtisadiyyatının innovativ inkişafını təmin etməlidir.

Regionun inkişafının strateji hədəfi innovasiyaya və qlobal rəqabətə əsaslanan, yeni iqtisadi modelin formalaşması nəticəsində əhalinin həyat keyfiyyətini artırmaqdır. Bu sosial-iqtisadi inkişafın əsas prioritetlərinə uyğun dörd ayrılmaz **məqsədin** həlli nəticəsində əldə edilməlidir[3].

Sxem.3. Sosial-iqtisadi siyasətin prioritetləri

Məqsəd 1 - səmərəliliyi artıran yeni texnologiyaların inkişafı, həm meşə xammalı, həm də kənd təsərrüfatı məhsulları emalının getdikcə daha yüksək mərhələlərinin yaradılması və dar ixtisaslaşmış bazar subyektlərində (konkret məhsul təklif edən kiçik sahibkarlıq) tələbatı ödəməyə yönəlmiş yeni sənaye növlərinin tədricən inkişaf etdirilməsi əsasında ağıllı iqtisadiyyatın formalaşdırılması.

Məqsəd 2 - insan kapitalının rəqabət qabiliyyətinin hərtərəfli artırılması üçün şəraitin yaradılması: uzunmüddətli sağlam həyat, əmək bazarında tələb olunan bacarıqlar əldə etmək, yaradıcı potensialı reallaşdırmaq, rahat və təhlükəsiz yaşayış, məişət və sosial mühit, mədəni inkişaf ehtiyaclarını ödəmək üçün şərait.

Məqsəd 3 - indiki və gələcək nəsillər üçün sağlam ekoloji mühitin təmin edilməsinə yönəlmiş biznes, hökumət və vətəndaş cəmiyyətinin qarşılıqlı razılaşdırılmış davranışı və ekoloji cəhətdən rəşional standartların tətbiqi. Məqsədin həyata keçirilməsi, bütün səviyyələrdə ekoloji məsuliyyətin artırılması, tullantıların aradan qaldırılması və təsərrüfat üçün yeni ekoloji texnologiyaların yaradılması və tətbiqi yolu ilə, əvvəlki işğal dövrlərində yığılan sosial-iqtisadi fəaliyyətlərə təsir göstərən mövcud ekoloji zərərin minimuma endirilməsini və ekoloji zərərin köklü şəkildə aradan qaldırılmasını əhatə edəcəkdir.

Məqsəd 4 - regionun sosial-iqtisadi inkişafının effektiv idarə olunması, dövlət və bələdiyyə orqanlarının fəaliyyətinin şəffaflığını, hesabatlılığını və səmərəliliyini artırmaqdır.

Qoyulmuş məqsədlərin həlli regionun sosial-iqtisadi inkişafının əsas istiqamətlərinin həyata keçirilməsini təmin edəcəkdir.

İstinad mənbələri

1. Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər- <https://president.az/articles/50474>
2. Dayanıqlı İnkişaf Məqsədləri- <https://az.wikipedia.org/wiki/>
3. Cavadov R., Feyzullayev M. "Qarabağ regionunun sosial-iqtisadi inkişaf strategiyası – 2025"- UNEC.

**ПРИНЦИПЫ УСТОЙЧИВОГО РАЗВИТИЯ «ЗЕЛЕННОЙ ЭКОНОМИКИ» В
ОСВОБОЖДЕННЫХ ТЕРРИТОРИЯХ КАРАБАХА**

Азизов Рамис

Азербайджанский Государственный Экономический Университет (UNEC), Азербайджан

РЕЗЮМЕ

Цель статьи - дать концепцию по развитию и восстановлению разрушенных территорий Карабахского региона с учетом нового подхода устойчивого развития и внедрения методов "зеленой экономики". В статье рассмотрены идеи и направления "зеленой экономики" для развития региона. Представлена характеристика социально-экономического и природно-ресурсного потенциала Карабахского региона, ее богатства, туристические возможности. Отмечено, что Карабах является одним из благоприятных регионов Азербайджана. Необходимо отметить, что на территории Карабахского региона насчитывается 14 рек, 9 водохранилищ и множество родников. Одним словом, природные ресурсы важный фактор в развитии в экологически чистого региона страны. В статье также рассмотрены пути улучшения инфраструктуры и транспортных сообщений, расширение строительства и новых культурных и образовательных объектов. В статье отмечается, что, как и другие проекты экономического и регионального развития страны, так и программа по восстановлению освобожденных территорий одна из самых главных задач, которая стоит перед страной и от решения этих задач будет зависеть возможность улучшения экономики и уровень жизни населения страны.

Ключевые слова: зеленая экономика, инвестиции, развитие, регион, экология

В результате победы в военном конфликте Азербайджан восстановил свою целостность и контроль в Карабахском регионе. В настоящее время стоит вопрос о восстановлении инфраструктуры и развития освобожденных территорий. Программа восстановления Карабаха будет как госпрограмма социально-экономического развития. В ближайшие 5 лет может быть затрачено до 10 миллиардов долларов, а в последующие годы придется дополнительно вкладывать инвестиции в развитие региона. Процесс восстановления освобожденных районов будет вестись с учетом самых современных тенденций и с учетом исторических традиций региона [1]. Предусматривается применение современных тенденций в градостроительстве. Регион должен превратиться в систему экономической деятельности как направление «зеленой экономики» с учетом сохранения возможностей для развития экономики.

Экономисты выделяют пять направлений, связанных с переходом в систему «зеленой экономики»:

1. внедрение возобновляемых источников энергии;
2. «озеленение» в секторе жилищно-коммунального хозяйства;
3. развитие «чистого» транспорта;
4. совершенствование системы управления отходами;
5. совершенствование системы управления земельными и водными ресурсами.

Необходимо отметить, что зеленая экономика — это новое направление в экономике, в рамках которого считается, что экономика является зависимым компонентом природы. В регионе также определены цели по эффективному использованию природных ресурсов, сохранению и увеличению природного капитала, уменьшению загрязнения, рост доходов и занятости населения.

Инициатива по "зелёной экономике" основана на трех главных принципах:

- оценка и выдвижение на первый план природных услуг на рациональном уровне;
- обеспечение занятости населения за счет создания "зеленых" рабочих мест и разработки соответствующей политики;
- использование рыночных механизмов для достижения устойчивого развития [2].

Созданный фонд Возрождение Карабаха окажет поддержку для того, чтобы Карабах превратился в рынок с высоким уровнем благосостояния. Глобальные планы восстановления Карабаха и открытие транспортных связей в регионе, строительные работы будут способствовать трудоустройству населения. Возрождение региона укрепит стабильность на Кавказе и усилит роль Азербайджана.

В отстроенных заново городах и сёлах в Карабахском регионе будет применяться энергия водных ресурсов, солнечной и ветряной энергии. А также будут реализованы крупные транспортные и инфраструктурные проекты. На экономику Карабахского региона повлияет восстановление Нахичеванского транспортного коридора и восстановление железной дороги из Азербайджана в Турцию через Армению и Нахичевань. Главной отраслью экономики станет сельское хозяйство, лесное хозяйство, промышленность, туризм и транспорт.

Наша страна будет одной из первых в качестве реализации программы «умного» города и «умного» села, а также концепции «зеленого» роста в качестве национальной экономики.

Этот процесс потребует увеличение инвестиций в «зеленую» инфраструктуру, в особенности в таких отраслях, как энергетика, переработка, управление водными и лесными ресурсами, разработкой экологически чистых технологий и улучшения потенциала национальной экономики.

Устойчивое развитие предполагает комплексное развитие в трех направлениях – экономического, социального и экологического [3].

С целью решения актуальных для республики экологических проблем в Карабахском регионе на основе принципов устойчивого развития проводятся мероприятия в рамках соответствующих государственных решений. Территория Карабаха считается эффективным для экономики страны, с учётом развития автомобильного и железнодорожного сообщения [4].

Проделанная в регионе работа в будущем может приносить дополнительные доходы в бюджет и увеличить ВВП Азербайджана.

Многие исторические и культурные памятники на освобожденных территориях являются жемчужинами мирового культурного наследия. Азербайджан организует работу по восстановлению разрушенных памятников культуры. Как известно, Шуша уже официально объявлена культурной столицей Азербайджана. Этот древний азербайджанский город, вскоре станет одним из самых узнаваемых мест в мире.

Созданные государством рабочие группы определяют параметры всеобщего плана реконструкции региона и занимаются вопросами возвращения вынужденных переселенцев. Для этого правительство Азербайджана разработало схему, которая определит, когда и кто вернется в регион.

Реконструкция региона будет проводиться за счет внутренних и внешних инвестиций. Возрождение Карабаха — это новый инструмент в Азербайджанской экономике [5].

Перед страной возникает сочетание огромного объёма хозяйственно-экономической работы на подъёме национального оптимизма и радости в соответствии с политикой страны, направленной на развитие Карабахского региона, с условием рационального использования имеющегося потенциала, создания новых предприятий, новейших технологий, информации и связи. Строительство и реконструкция объектов образования, науки, культуры, здравоохранения и осуществление комплексных мер по строительству жилых домов для населения, возвращающихся в регион, будет осуществляться в соответствии с современными стандартами.

Литература

1. Выступление Президента Азербайджанской Республики Ильхама Алиева на совещании по итогам 2020 года. Газета «Азербайджан».
2. Концепция «зеленой экономики» (официальный сайт ООН).
3. Стратегическая «дорожная карта» по национальной экономике. Перспектива Азербайджанской Республики 2016.
4. Обзор результативности экологической деятельности (Азербайджан) 2020. (официальный сайт ООН).
5. Концепция «Азербайджан 2030: Взгляд на будущее».

REGIONLARDA RƏQABƏTLİ İNSAN KAPİTALINA İNNOVASİYALI YANAŞMALAR

Dos. Gözəlova Solmaz Muxtar qızı

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti, Bakı

XÜLASƏ

Müasir dövrdə ölkələrin milli iqtisadiyyatında təşviq edən fərqli aspektlərdən biri də insan kapitalı və onun innovativ cəmiyyətdə inkişaf etməsidir. Ölkənin milli iqtisadiyyatında insan kapitalından istifadənin səmərəliliyinin yüksəldilməsi ilk öncə cəmiyyətin sağlam ruhda inkişafı və qidalanmasından bilavasitə asılıdır. Ümumiyyətlə, insan kapitalını səmərəlilik baxımından belə qiymətləndirmək məqsədəuyğundur: ümumi yeniliklər, xüsusi yeniliklər, texnoloji və digər yeniliklər. Bu gün regionlarda təhsili inkişaf etdirmək, müxtəlif elmi layihələrə, ixtiralarla maliyyə vəsaiti ayırmaq əsas məsələ kimi elmi-texniki şəraitin tələblərinə uyğun iqtisadiyyatın, eləcə də müəssisə və təşkilatların qarşısında duran mühüm bir vəzifədir. İnsan kapitalının regionlarda səmərəli şəkildə təmin olunması ilk növbədə insan kapitalı daşıyıcılarının topladığı informasiya əsasında öz bilik, bacarıq və qabiliyyətlərini nümayiş etdirməkdir. Azərbaycan regionlarından belə bir tələb informasiyanın gəlməsi və ya formalaşması, özlüyündə həm insan kapitalından səmərəli istifadəni, həm də inkişafın ölkə üzrə bərabər paylaşmasını xarakterizə edəcəkdir.

Açar sözlər: regionlar, innovasiya, insan kapitalı, elmi-texniki, rəqabətli insan kapitalı

Müasir dövrdə ölkə regionlarının hərtərəfli inkişafının təmin edilməsi Azərbaycan dövlətinin iqtisadi siyasətinin başlıca hədəflərindən biri kimi qarşıya qoyulmuşdur. Regionların iqtisadi potensialından səmərəli istifadə edilməsi, həmçinin regionlarda müxtəlif texnoloji sistemin və cəlbedici innovasiya mühitinin formalaşması üçün müvafiq infrastrukturun yaradılması vacibdir. İqtisadiyyatın innovasiya yolu ilə inkişafı hazırda inkişaf etmiş ölkələrin əsas prioritetlərindən biridir. Məhz elmin nailiyyətləri bu gün həmin ölkələrin malik olduqları milli sərvətlərin mənbəyi olmuşdur. Həqiqətən, elmi-texniki sferada rəqabətli insan kapitalı və innovasiya cəmiyyətinin inkişafını dəstəkləməklə dövlət tədricən elmi-texniki məhsulun sivil bazasını yaratmış olur. Qeyd edək ki, davamlı iqtisadi inkişafın fenomeni kimi innovasiya proseslərinin tədqiq edilməsi və inkişafı zəruri bir haldır.

Regionlarda insan kapitalını innovasiya prosesinin və texnoloji dəyişikliklərin inkişafını təhlil etmək, bu proseslərin qarşılıqlı əlaqəsinin bəzi qanunauyğunluqlarını göstərmək, onun inkişafının ən əhəmiyyətli faktorlarını müəyyən etmək, ideyaların yeni daha mükəmməl məhsullara çevrilərək dünya bazarına çıxarılmasına kömək etmək, habelə sosial xarakterli xidmətlərin göstərilməsi sahəsində innovasiyaların tətbiqinə yardım etmək bu günün aktual məsələlərindən biridir.

“Azərbaycan Respublikası regionlarının 2019-2023-cü illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı”nda qeyd edildiyi kimi Dövlət Başçısının rəhbərliyi ilə yeni qlobal çağırışlar nəzərə alınmaqla həyata keçirilən iqtisadi islahatlara uyğun olaraq mövcud informasiya və rabitə sahələrinin intensiv və yüksək səviyyədə inkişafı, yeni xidmət növlərinin, internetin, mobil telefon rabitəsinin, informasiya kommunikasiya texnologiyasının XXI əsrdə Azərbaycanda innovasiyalı informasiya cəmiyyətinin inkişafı, elektron hökumətinin formalaşdırılması və intellektual potensialın inkişafı ölkənin sosial-iqtisadi həyatına son illər daha ciddi nüfuz etmişdir. Dövlət Proqramı çərçivəsində regionların inkişafında sosial məsələlərin həlli ilə bağlı zəruri tədbirlər davam etdirilmiş, insan amili daim diqqət mərkəzində saxlanılmış, bu sahədə xidmət edən sosial infrastrukturun yaxşılaşdırılması istiqamətində mühüm işlər görülmüşdür. Təhsil, səhiyyə, mədəniyyət və digər sosial layihələrin reallaşdırılmasında mühüm rol oynayan Heydər Əliyev Fondunun təşəbbüsü ilə həyata keçirilən layihələrin miqyası minlərlə insanın sosial şəraitinin yaxşılaşması üçün yeni imkanlar açmışdır.[1] Bu gün innovasiyalı informasiya cəmiyyətinin inkişafında əsas yeri insan kapitalı təşkil edir. Bu da öz növbəsində hazırkı şəraitdə innovasiya cəmiyyətinin inkişafı üçün insanlardan böyük peşəkarlıq tələb edir. Müasir elmi-texniki sahələrin inkişafı, informasiya texnologiyalarının geniş vüsəti ənənəvi texnologiyalar sahəsindəki innovasiyalar, yeni ticari münasibətlər, ictimai və kooperativ məşğulluq sahəsində sürətlə dəyişən

tələblər və yeni siyasi proseslərin miqyası inkişaf etməkdə olan ölkələri insan potensialının inkişafının əsaslarını yenidən düşünməyə vadar edir.[2]

Regionlarda innovasiyalı cəmiyyət və insan kapitalının iqtisadi inkişafın müasir tələblərə uyğun olaraq tənzimlənməsi üçün aşağıdakı amillərə diqqət yetirmək çox vacibdir:

- regionlarda müasir tələblərə uyğun olaraq təhsilin inkişafı;
- elmin inkişafı;
- regionlarda mütərəqqi texnoloji sistemin və cəlbedici innovasiya mühitinin formalaşması üçün müvafiq infrastrukturun yaradılması;
- ölkənin elmi-texniki və intellektual potensiallarının regionların innovasiya prosesinə cəlb edilməsi;
- regionların emal müəssisələrində yüksək texnologiyalı və elmtutumlu məhsulların istehsalı üçün innovasiyanın inkişafının təmin edilməsi;
- regionlarda mövcud iqtisadi potensiallardan səmərəli istifadə olunması istiqamətində səylərin innovasiyanın prioritet istiqamətlərinin inkişafına cəmləndirilməsi;
- şəxsiyyətin innovasiya aktivliyinin və hərtərəfli inkişafının formalaşdırılması; - regionlarda informasiya sistemləri sferasında innovasiyanın tətbiq edilməsi;
- müasir tipli infrastruktur obyektlərinin yaradılması və onların mütərəqqi texnika və texnologiya ilə təmin olunması;
- əhəlinin sağlamlığının qorunmasında və təhlükəsizliyinin təmin edilməsində ekoloji innovasiya metodlarının geniş tətbiq edilməsi;
- insan kapitalının geniş fəaliyyəti üçün əlverişli şəraitin yaradılması və s.

Təsadüfi deyildir ki, bəşəriyyətin indiki qədər sürət etməsi, çoxsaylı dəyişikliklərin olması, dünya iqtisadiyyatında müşahidə olunan inqilabi texnoloji dəyişiklikləri iqtisadiyyatın ötən dövrlərinin heç birində müşahidə olunmamışdır. Müasir texnologiyalar bu gün demək olar ki, bütün dünyanı yeniləyir. Dünyada artan rəqabətə hazır olmaq üçün gələcəkdə heç bir ölkənin prioriteti yüksək rəqabətli insan kapitalını formalaşdırmaq, innovasiya cəmiyyətinin aktuallığına təşviq edən münbit şərait qurmaq, ən əsası isə insanların sağlamlığı və qayğısına qalmaq əsas şərtidir.

Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli prioritetlərdə Rəqabətli İnsan Kapitalı və Müasir İnnovasiyalar Məkanı bölməsində göstərilmişdir: “son dövrlərdə dünya iqtisadiyyatında müşahidə olunan inqilabi texnoloji dəyişikliklər şəraitində ölkələrarası rəqabət daha da artmışdır. Perspektiv həyat dərin rəqəmsallaşma, yeni texnologiyaların aktiv tətbiqi və insan iştirakı olmadan ən müasir sahələrin sürətli inkişafı ilə səcyyəvi olacaqdır. Güclü təhsil hesabına yüksək peşə bacarıqlarına malik insan kapitalı yaratmaq üçün aşağıdakı məqsədə nail olunmalıdır: - XXI əsrin tələblərinə uyğun təhsil; - yaradıcı və innovativ cəmiyyət; - vətəndaşların sağlam həyat tərzı.”[3]

Qeyd edək ki, qarşıda duran gələcək illərdə əsas məqsəd regionları daha da inkişaf etdirərək paytaxtın inkişaf səviyyəsinə çatdırmaqdır. Regionlardakı inkişaf şəhərlə müqayisə oluna biləcək yaşayış standartlarına uyğun olmalı və davamlı, yüksək inklüziv cəmiyyət qurulmalıdır.

Regionlarda məqsədli innovasiya cəmiyyətinin qurulması üçün aşağıdakı amillərə nəzər salaq: - iqtisadi fəaliyyət sahələrində innovasiya texnologiyalarına çəkilən xərclərin yüksək tempə artması; - region üzrə istehsal edilən məhsulun və göstərilən xidmətin həcmində innovasiya məhsulları və xidmətlərinin xüsusi çəkisinin əsaslı şəkildə artırılması; - müasir texnika və texnologiyanın tətbiqi əsasında regional iqtisadiyyatın həyati vacib obyektlərinin genişləndirilməsi; - elmtutumlu məhsulların istehsalı üzrə qabaqcıl təcrübəyə əsaslanan yeni müəssisələrin və sahibkarlıq subyektlərinin yaradılması; - regional bədən tərbiyəsi və idmanın inkişafına nəzarətin artırılması; - regionlarda məqsədli innovativ insan kapitalının inkişafı ilə yanaşı elmi müəssisələrin sayının artırılması və yüksək keyfiyyətli tədris kurslarının təşkil edilməsi və s.

“.....Ümumilikdə, insan kapitalı hər bir kəsin cəmiyyətdə özünü tam reallaşdırmaq və mövcud imkanlardan tam istifadə edə bilmək üçün malik olduğu bilik və bacarıqlarının işgüzar əlaqələrinin,

peşəkar imkanlarının cəmidir. Bura fərdin intellektual potensialını, sağlamlığını, biliklərini ona yaradılmış keyfiyyətli həyat və əmək şəraitini aid edə bilərik. Elmi tədqiqatlar da sübut edir ki, insanın fəaliyyətinə effektiv iqtisadi baxış çox önəmlidir. İnsan kapitalı anlayışı yeni ortaya çıxanda o, daha çox insanın inkişafına sərf edilən investisiya kimi başa düşülürdü. Sonradan bu anlayış daha da genişləndirildi. İnsanın istehlak xərcləri – yəni ailəsinə çəkilən xərc, təhsil, səhiyyə xərcləri, mədəni tələbləri də bura aid edildi.”[4]

Heç təsadüfi deyildir ki, bu gün “Made in Azerbaijani” brendi ilə innovativ və yüksək texnoloji məhsul istehsal etməklə xidmətlərin göstərilməsinə şərait yaratmaq, həmçinin mövcud yerli məhsulların dünya bazarına çıxmasına zəmin yaratmaq, rəqəmsal transformasiya məqsədli məhsul və xidmətləri müəyyənləşdirmək, müasir texnologiyalara, irihəcmli məlumatların emalına və süni intellektə əsaslanan həlləri dəstəkləməkdir. Dünya İqtisadi Forumunun iqtisadi inkişafın mərhələlərinin təsnifləşdirilməsinə uyğun olaraq Azərbaycan iqtisadiyyatı inkişafın birinci mərhələsindən inkişafın ikinci mərhələsinə (amillərdən səmərəliliyə) keçid dövründə fiziki kapitala nisbətən insan kapitalına investisiya qoyuluşu daha perspektivli hesab olunur. Tədricən fiziki kapitala nisbətən insan kapitalının üstün investisiyalaşdırılması ideyaların reallaşdırılması öz əksini Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyasında, Azərbaycan Respublikasının Milli iqtisadiyyat perspektivi üzrə Strateji Yol Xəritəsində, “2007-2015-ci illərdə Azərbaycan gənclərinin xarici ölkələrdə təhsili üzrə Dövlət Proqramı” və “2019-2023-cü illər üçün Azərbaycan Respublikasında ali təhsil sisteminin beynəlxalq rəqabətliliyinin artırılması üzrə Dövlət Proqramı”nda tapıb.[5]

Bu gün milli prioritetlərin ən mühüm istiqamətlərindən biri də işaldan azad olunmuş ərazilərə böyük qayıdışın təmin edilməsi və bu qayıdışa uyğun proqramların hazırlanmasıdır. Bu, yeni reallıqlar əsasında Azərbaycanın inkişafında yeni bir mərhələnin başlanması deməkdir. Azərbaycanın dilbər guşələrindən biri olan, insanların həsrətlə gözlədiyi Qarabağ bölgəsi zəngin iqtisadi sərvətlərə malikdir. Ulu öndər Heydər Əliyevin layiqli davamçısı olan cənab İlham Əliyevin dediyi kimi: “Yeni bölgə iqtisadi fəaliyyətin aparıcı həlqələrindən birinə çevrilməli və ölkənin digər regionlarına uyğun inkişaf səviyyəsinə malik olmalıdır. Regionun dayanıqlı inkişafı burada iqtisadiyyatın ehtiyaclarının doğru resurslarla təmin edilməsindən asılı olacaq, təbii resurs bolluğu və qazanılan tarixi imic bu ərazilərə sərmayə cəlbinə imkan verəcək. Möhkəm təməl üzərində qurulan yaşayışı təmin etməklə bölgənin ölkə üzrə iqtisadi fəaliyyətdə payını işğaldan öncəki vəziyyətə çatdırma və onu davamlı artırma bilərəkdir. Bu prosesdə zəruri stimullara əsaslanan özəl təşəbbüslərin hərtərəfli təşviqi, eləcə də dövlət özəl tərəfdaşlığının inkişafı vacibdir.”[6]

İşğaldan azad edilmiş ərazilərin ölkənin iqtisadi və sosial həyatında tarixi mövqeyi bərpa ediləcək, bu ərazi iqtisadi fəaliyyətin aparıcı həlqələrindən birinə çevriləcəkdir. Bu, regionda ən müasir texnoloji sahələri və innovasiyaları dəstəkləyən cəmiyyətin qurulması iqtisadi aktivliyin artırılması üçün böyük bir zəmin yaradacaqdır.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Azərbaycan Respublikası Regionlarının 2019-2023-cü illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı. Bakı şəhəri 29 yanvar 2019-cu il
2. İnsan kapitalı innovasiyalı iqtisadiyyatın əsas amili kimi. Kataloq:application uploads. 2016-cı il
3. Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin sərəncamı. 2 fevral 2021-ci il
4. İradə Əliyeva Rəqabətli insan kapitalı və müasir innovasiyalar gələcəyin açarıdır. “Azərbaycan” qəzeti. 23 may 2021-ci il
5. İqtisadi İslahatların Təhlili və Kommunikasiya Mərkəzinin baş analitiki Günay Quliyeva. İnsan kapitalı müasir iqtisadiyyatın əsas drayveridir. Məqalə. Report İnformasiya Agentliyi. 25 fevral 2021-ci il
6. Əsmər Qabil İşğaldan azad edilmiş ərazilərə qayıdan insanların təhlükəsiz yaşayışı təmin ediləcək. Məqalə. APA. 2 fevral 2021-ci il

İQTİSADİYYATIN İNNOVATİV İNKİŞAFINDA İNSAN KAPİTALININ ROLU

İ.ü.f.d. Abbasova Tamilla Cəlal qızı

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti, Bakı

XÜLASƏ

Məlumdur ki, hər bir ölkədə milli iqtisadiyyatın davamlı inkişafına nail olmaq üçün ilk növbədə müvafiq milli iqtisadi inkişaf strategiyasının konseptual əsaslarının işlənib hazırlanmasına, həmçinin bu əsasların əməli cəhətdən reallaşdırılmasına nail olmaq vacibdir. Bu gün ölkədə sivilizasiyanı, iqtisadi təfəkkür tərzini, bilik iqtisadiyyatını, həmçinin innovativ cəmiyyəti inkişaf etdirmək üçün sosial-iqtisadi, ekoloji problemlərin tənzimlənməsi dövlətin ən aktual prioritetlərindən biridir. Azərbaycanda milli prioritetlərə uyğun olaraq insan kapitalının rəqabət qabiliyyətinin artırılması, bazar və dövlət mexanizminin tətbiqində innovasiyalı investisiya fəallığının gücləndirilməsi qarşıya qlobal bir məqsəd kimi qoyulmuşdur. Qeyd edək ki, Ulu öndər Heydər Əliyevin layiqli davamçısı İlham Əliyevin müasir tələblər əsasında qətiyyətlə həyata keçirdiyi iqtisadi inkişaf siyasətinin əsas məqsədi ölkədə rəqabətli insan kapitalını, müasir innovasiyalar məkanını, təhsili, səhiyyəni XXI əsrin tələblərinə uyğun qətiyyətlə həyata keçirtməkdən ibarətdir.

Açar sözlər: davamlı inkişaf, insan kapitalı, innovasiya, rəqabət, texnoloji

“Müasir dünya təsərrüfatının tərəqqisində insan kapitalı və intellekt yeni keyfiyyət amili kimi həlledici əhəmiyyət daşıyır. Hər bir dövləti rifah və yüksəlişə aparan yol elm və innovasiyalara əsaslanan inkişafdan keçir.”[1] bu fikri Azərbaycan Respublikası Prezidenti İlham Əliyev “Azərbaycan 2020: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli prioritetlər” haqqında sərəncamında söyləmişdir. Bu gün ölkəmizin davamlı inkişafını təmin etmək üçün Azərbaycanda bütün zəruri amillər mövcuddur və bu amillərin müəyyən edilməsi aktual bir məsələ kimi qarşıya qoyulmuşdur. Dünyada gedən siyasi-iqtisadi proseslər ölkənin davamlı inkişafında rəqabətliyin və sosial rifahın başlıca amili olan insan kapitalının və innovasiyanın inkişafına böyük önəm verir.

Davamlı inkişaf üçün iqtisadiyyat dayanıqlı olmalı və müasir texnoloji istehsal qurulmalı, iqtisadi artım və ekoloji mühit arasında tarazlıq qorunmalıdır. İnsanların maddi rifahının daha da yaxşılaşması, rəqabətli iqtisadiyyatın formalaşması, innovasiyanın, insan kapitalının əhəmiyyətli dərəcədə inkişaf etməsi, həmçinin yaşıl texnologiyaların dərin tətbiqi bütün bunlar yeni strateji baxış tələb edir. Hazırkı dövrdə inkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan ölkələrin davamlı inkişafının təmin edilməsi bir çox tələbləri qarşıya qoyur:

- iqtisadi sferada innovasiyalara əsaslanan inkişaf istiqamətlərinin müəyyən edilməsi;
- insan kapitalının formalaşması və intellektual potensialdan səmərəli istifadə edilməsi;
- davamlı inkişaf prinsiplərinin təcridən tətbiqi strategiyasının hazırlanması;
- ölkədə mövcud olan təbii-iqtisadi və elmi-texniki potensialın fəal surətdə təsərrüfat dövriyyəsinə cəlb olunması;
- milli iqtisadiyyatın dünya təsərrüfat sistemində səmərəli şəkildə inteqrasiyası;
- milli maraqlar və strateji planlaşmanın vəhdəti;
- vətəndaşların sağlam həyat tərzinin təmin edilməsi;
- iqtisadiyyatın idarə olunmasında strateji planlaşmanın düzgün aparılması.

“Rəqabətli İnsan kapitalı və Müasir İnnovasiyalar Məkanı” yaratmaq ölkə üçün qarşıdakı on illikdə milli prioritetlərin üçüncü hissəsində göstərilən əsas vəzifələrdən biridir. Bu gün ölkələrarası rəqabətin daha da sərtləşməsi özünü dünya iqtisadiyyatında müşahidə olunan inqilabi texnoloji dəyişikliklərlə büruzə verir. Belə ki, artıq qədəm qoyduğumuz dördüncü sənaye inqilabında baş verən dəyişikliklər onun

mürəkkəbliyi baxımından bəşəriyyətin bütün əvvəlki təcrübələrinin heç birinə bənzəmir. Çünki qarşıda bizi nanatexnologiya, biotexnologiya, süni intellekt, robot avtomobillər, qabaqcıl robot texnikaları, yeni materiallar, genlərin redaktə edilməsi, əşyaların interneti (İOT – internet of things) və s. gözləyir.

Dünya iqtisadi forumunun qurucusu, professor Klaus Şvab dördüncü sənaye inqilabı haqqında öz fikrini belə söyləmişdir: “Bundan öncəki sənaye inqilablarından tamamilə fərqli olaraq bu inqilab xətti deyil, eksponent sürətlə inkişaf edir. Bu, hazırda yaşadığımız çoxtərəfli, dərin qarşılıqlı əlaqəli bir dünyanın və yeni texnologiyaların davamlı şəkildə daha yeni, daha bacarıqlı texnologiyalara yol açmasının nəticəsidir.”[2] Təsadüfi deyildir ki, hazırda Dünya Bankı tərəfindən irəli sürülən “sağ qal, öyrən, inkişaf et” şüarı insan kapitalının inkişafı sahəsindəki fəaliyyətini sürətləndirir və strateji hədəfləri formalaşdırmaqla yanaşı, bu sahədəki mövcud hədəfləri müəyyən edir. Hazırda dövlət başçısının ən böyük amalı xalq üçün, əməksevər insanlar üçün, ümumiyyətlə, hamı üçün ölkədə ən böyük quruculuq işləri aparmaq, qurub yaratmaq, insanları xoş günlərə, daha firavan həyata yetirməkdir.

Azərbaycan Respublikası Prezidenti cənab İlham Əliyev 2016-cı ildə Bakıda keçirilən BMT-nin Sivilizasiyalar Alyansının 7-ci Qlobal Forumunun giriş nitqində “bizim məqsədimiz Azərbaycan üçün qara qızılı insan kapitalına çevirməkdir” fikrini söyləmişdir.[3] Qeyd edək ki, insanların yaşadıkları, bir ömür boyu topladıkları biliklər, yaşadıkları həyat tərz, bacarıqları, fəaliyyət göstərdikləri cəmiyyətdəki potensial – real həyat bütün bunlar insan kapitalını özündə birləşdirir. İnkülviz cəmiyyətin yaradılması üçün vacib olan əsas şərtlər vardır. Bu şərtlər əsasən insanların düzgün və sağlam qidalanması, tibbi yardımlarla vaxtlı-vaxtında təmin olunması, təhsilin səviyyəsinin daha keyfiyyətli olması, iş yerlərini və bacarıqlarına investisiyaların yatırılması insan kapitalının inkişafına dəstək verir və bu da müasir inkülviz cəmiyyətlərin yaradılması üçün vacib sayılır. Bu gün dünyanın ən çox inkişaf etmiş ölkələrində müasir və güclü tələblərə cavab verən yüksək rəqabətqabiliyyətli təcrübə və bacarıqlara malik olmalarının səbəblərini təhlil edərkən məlum olur ki, bu ölkələr güclü insan kapitalının formalaşdırılması hesabına uğur qazanırlar. Dünyanın ən görkəmli iqtisadçılarından biri hesab olunan alman professoru Q.Hansman hesab edir ki, “əgər hər bir ölkə bu gün keyfiyyətli insan, keyfiyyətli texnologiya, keyfiyyətli istehsal formuluna düzgün riayət etsə, o zaman həmin ölkə əsl inkişaf zirvəsini fəth edə bilər.” Son illərdə Azərbaycanda baş verən proseslər, müxtəlif sahələrdə həyata keçirilən islahatlar, ölkənin daimi inkişafı üçün gələcəyə sərmayə əhəmiyyəti daşıyan layihələr Azərbaycanın günü-gündən inkişaf etməsini gözlə görüləcək qədər sürətli hala gətirib çıxarır.

Azərbaycanda insan kapitalının inkişafına yönəldilən investisiyaların, şübhəsiz ki, bir çox üstünlükləri vardır. Bu, ilk növbədə iqtisadiyyatın bütün sahələrinə yeni texnika və texnologiyaların gətirilməsinin işçi qüvvəsi ilə təmin olunmasına şərait yaradır, digər tərəfdən isə bilik iqtisadiyyatını formalaşdırmaqla yeni ideyaların praktikaya tətbiqinə yol açır. Məhz buna görə də dünyada artan rəqabətə davam gətirə bilmək üçün aşağıda göstərilən üç məqsədə nail olunmalıdır: - XXI əsrin tələblərinə uyğun təhsil; - yaradıcı və innovativ cəmiyyət; - vətəndaşların sağlam həyat tərz.[4] İnsan kapitalının davamlı şəkildə inkişafına, həmçinin ömür boyu təhsilə xüsusi diqqət yetirilməlidir. Bir ölkənin gələcəyi, gələcək potensialının güclənməsi gənc nəsil olmadan düşünmək belə mümkün deyil. Buna görə də erkən və məktəbəqədər təhsilin əhatə dairəsi daha da genişlənməli, gənc nəslin inkişafına – yəni insan kapitalına sərmayə qoyulmalıdır. Çünki məhz insan kapitalına qoyulan sərmayə gələcəyə yönəlmiş ən yüksək, ən effektiv, ən düzgün yatırım sayılır. Təsadüfi deyil ki, Azərbaycan gəncləri dünyanın inkişaf etmiş ölkələrinin ən yaxşı universitetlərində dövlət hesabına təhsil almaqdadırlar. Hər il yüzlərlə gənc bu imkanı əldə edə bilirlər. Dünyanın inkişaf etmiş, qabaqcıl texnologiyalarına yiyələnərək, qabaqcıl elm adamlarından və universitetlərdən dərslər alaraq ölkəmizin gözəl gələcəyini inşa etmək üçün əzmlə çalışırlar. Görkəmli iqtisadçı alim Alfred Marşalın dili ilə desək, “ən dəyərli kapital insana yatırılan kapitaldır.” Azərbaycanın beynəlxalq rəqabətliyini təmin etmək üçün dayanıqlı inkişafı səciyyələndirən insan kapitalının inkişafını elm-təhsilə, səhiyyəyə daha çox investisiya qoyulmalıdır.

İnkişaf etmiş ölkələrdə milli sərvətin əsas hissəsini insan kapitalı təşkil edir ki, bu da XXI əsr bilik iqtisadiyyatı kimi qəbul etməyə imkan verir, belə ki, Birləşmiş Millətlər Təşkilatı XXI əsr təhsil əsr elan etmişdir. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin qeyd etdiyi kimi insan kapitalı inkişaf etmiş ölkələrin indiki durumunu müəyyən edən amildir. Həmin ölkələr təbii resurslar hesabına yox, intellektual potensiala, yeni texnologiyaların icad olması, tətbiqinə görə inkişaf edirlər. Biz də bu yolu seçməliyik!

Bu gün respublikamızda sosial-iqtisadi inkişafın təmin edilməsi məqsədilə qəbul edilən çoxsaylı dövlət proqramları, strategiyaların reallaşmasında, bu istiqamətdə genişmiqyaslı tədbirlərin həyata keçirilməsində, ümumilikdə, ölkədə sosial siyasətin maliyyələşdirilməsində dövlət büdcəsindən ayrılan vəsaitlərin rolu daha çox hiss olunur.

Avrasiya İnsan İnkişafı Fondunun dünya ölkələrinin inkişafında insan amilinə dair hazırladığı hesabatda qeyd olunur ki, iqtisadiyyatda insan kapitalı ona yönələn investisiyanın həcmi ilə ölçülür. Dünyada iqtisadi artımın 16 faizi fiziki kapital, 20 faizi təbii ehtiyatlar, 64 faizi isə insan kapitalı hesabına əldə olunub. İnsan kapitalına yönələn xərclərin artması nəticədə həmin ölkənin gələcəkdə daha da inkişaf etməsinə səbəb olacaqdır.[5]

Prezident İlham Əliyev Davos Forumunda ölkəmizin milli maraqlarının təminatı eyni zamanda Azərbaycanın vahid və dayanıqlı dünyada rolu haqqında dərin məzmunlu nitq söyləmişdir. O, bildirmişdir ki, yaxın onilliklərdə qabaqcıl texnologiyaların və süni intellektin üstünlüklərindən istifadə hər bir ölkənin sürətli və dayanıqlı inkişafının əsasını təşkil edəcək. Süni intellekt, robot texnika, proseslərin avtomatlaşdırılması, operativ yaddaşda blokceynlərin və bir növ başqa iri məlumatların hesablanması təhlili kimi inkişaf etməkdə olan mütərəqqi texnologiyalar, yeni intellektual ekosistemin yaranmasına gətirib çıxaracaq ki, bu da az xərclə əlavə rəqabət üstünlüklərinə malik olmağa zəmin yaradacaq. Azərbaycanda görülən işlər dünyanın ən inkişaf etmiş ölkələri səviyyəsində olmalıdır. Biz o səviyyəyə qalxmalıyıq, biz ona yaxınlaşmışıq, bir çox hallarda lap yaxınlaşmışıq. Amma hələ böyük işlər görülməlidir. Ölkəmizdə bütün işlər – iqtisadiyyat, sosial siyasət və bütün başqa məsələlər müasir səviyyədə olmalıdır.[6]

Biz bilirik ki, bilik iqtisadiyyatının inkişafında universitetlərin də rolu böyükdür. Belə ki, Dünya Bankının ekspertləri bunu araşdırmış və müntəzəm inkişafın təmin olunmasında universitetlərin rolunu – dövrün tələblərinə cavab verən güclü kadr ehtiyatlarının yaradılmasında görmüşlər. Hər bir dövlətin iqtisadi inkişafı elmin inkişafı ilə birbaşa qarşılıqlı surətdə əlaqəlidir. Yeni mərhələdə elmi-texniki tərəqqinin fərqləndirici cəhəti dünya standartlarına cavab verən yeni, daha keyfiyyətli elmtutumlu məhsulun istehsalına imkan verən mütərəqqi texnoloji proseslərə və çevik istehsalata sürətli keçiddir. Dünyada gedən sürətli texnoloji tərəqqiyə çevik uyğunlaşmaqla Azərbaycanın texnoloji ixrac məkanına çevrilməsi üçün perspektivlər yaradılacaq.[7]

Onu da qeyd etmək vacibdir ki, bu gün dövlətin inkişafının əsas stimulu sərvətlərin bölgüsü deyil, bu sərvətlərin yüksək səviyyədə insan kapitalına çevrilməsidir. Son illər Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin elm sahəsinə diqqət yetirməsi, bu sahədə aparılan islahatlar ümid verir ki, yaxın gələcəkdə Azərbaycan elmtutumlu məhsulların istehsalında da aparıcı mövqelərə çıxacaq.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli prioritetlər. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin sərəncamı. 2 fevral 2021-ci il
2. Klaus Şvab. “Dördüncü sənaye inqilabı” tərcümə. Elmi redaktor i.e.d., prof.Ə.Muradov, tərcüməçilər i.ü.f.d., dos.E.Bağırzadə, iqtisadiyyat üzrə dissertant T.Əlizadə. “İqtisad Universiteti” nəşriyyatı. 4 fevral 2020-ci il. səh.13
3. BMT-nin Sivilizasiyalar Alyansının 7-ci qlobal forumu. Azərbaycan 26 aprel 2016-cı il
4. Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli prioritetlər. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin sərəncamı. 2 fevral 2021-ci il
5. Natiq Məmmədov. Azərbaycanda insan kapitalını necə inkişaf etdirməli? Təkliflər. 4 fevral 2020-ci il
6. Vahid Novruzov Azərbaycan Respublikası Auditorlar Palatasının sədri, iqtisad elmləri doktoru, professor. “Azərbaycan” qəzeti. Prezident İlham Əliyev bu il də Davos Forumundan “ölkəmizin milli maraqlarının təminatı üçün maksimum istifadə etdi” məqalə. 20 may 2021-ci il
7. İradə Əliyeva. Rəqabətli insan kapitalı və müasir innovasiyalar gələcəyin açarıdır. Məqalə, “Azərbaycan” qəzeti. 23 may 2021-ci il.

İŞGALDAN AZAD OLUNMUŞ ƏRAZİLƏRDƏ BİZNESİN TƏŞKİLİNİN DÖVLƏT TƏNZİMLƏNMƏSİ

Mübariz Məmmədli

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC), Azərbaycan

XÜLASƏ

Məqalədə Azərbaycanın işğaldan azad olunmuş ərazilərində biznesin təşkilinin müxtəlif aspektlərinə toxunulmuşdur. Regionda iqtisadiyyatının sürətli inkişafı üçün müəyyən sahələrdə atıla biləcək addımlar vurğulanmışdır. Bu sahələrə, şəhər planlaşdırılması, kənd təsərrüfatı, təhsil, mülkiyyət kimi müxtəlif sahələri qeyd etmək olar. Eyni zamanda işğal edilmiş ərazilərdə biznesin məhsuldar təşkili üçün biznes ekosisteminin alt sistemləri verilmişdir.

İşğaldan azad olunmuş ərazilərində biznesin inkişafı üçün tətbiq edilə biləcək təşviqlər müzakirə edilmiş, bu təşviqlərin xüsusiyyətləri və xarakteri qeyd edilmişdir. Xüsusilə vergi azadolma və güzəştlərinin sahibkarları daha çox təşviq edəcəyi, gömrük güzəştlərinin və bu sahədə prosedurların sadələşdirilməsinin əhəmiyyəti vurğulanmışdır. Aqrar sahənin inkişafı üçün qəbul edilə biləcək proqramlar və torpaq islahatları, bu sahələrdə kooperasiyaların qurulması potensialına toxunulmuşdur.

Açar sözlər: biznes, kənd təsərrüfatı, mülkiyyət, təşviq

Müəffər Azərbaycan ordusu uzun illər işğal altında qalan Vətən torpaqlarının böyük hissəsini azad etdi. İndi hamı, Dövlət, Xalq "Böyük Qayıdış"a hazırlaşır. Ən əsas olan bu qayıdışı bütün anlamlarda sərfəli və düzgün etməkdir. Həm siyasi, həm sosial, həm iqtisadi, həm psixoloji, həm də ekoloji anlamlarda bu qayıdışın optimal olması üçün elmi ictimaiyyətin üzərinə böyük məsuliyyət və iş düşür.

Bu məqalədə qayıdış zamanı biznesin təşkili və tənzimlənməsinin əsas xüsusiyyətləri araşdırılacaqdır. Məqsədimiz işğaldan azad olunmuş ərazilərdə biznesin çiçəklənməsi, biznes infrastrukturunun yaradılması, bizneslə məşğul olmağın sadə və asan olmasıdır. İşğaldan azad olunmuş ərazilərdə biznesin inkişafı niyə önəmlidir? Çünki biznesin bu ərazilərdə inkişafı həmin ərazilərdə məskunlaşma və rifahın artırılması üçün xüsusilə mühümdür.

İşğaldan azad olunmuş ərazilərdə biznesin təşkili üçün ilk növbədə burada bizneslə məşğul olmanın cazibədarlığını artırmaq lazımdır. Bunun üçün təşviqedicilə güzəştlər, üstünlüklər verilməlidir. Çünki təşviq sistemi ölkələrin inkişaf səviyyələrinə görə müxtəlif yollarla tətbiq olunsada, regional balanssızlığa birbaşa təsir edən və regionun inkişafını sürətləndirən bir məsələdir.

Təşviqlər tətbiq edilən zaman iki xüsusiyyət mütləq nəzərə alınmalıdır. Birincisi, təşviqlər asan, aydın və faydası ölçüləbilən olmalıdır. İkincisi isə, təşviqlər Qarabağ regionuna uyğun ümumi xarakter daşmalıdır. Təşviqlər yüksək işsizlik və gəlirlərin aşağı olduğu mühitlərdə xərclərin aşağı düşməsinə və böyümənin sürətləndirilməsində təsirli olur. Buna görə də təşviqlər müəyyənleşərkən mühit və hansı istehsal amillərini əhatə edəcəyi effektivlik və məhsuldarlıq baxımından çox əhəmiyyətlidir. Təşviqlər hər istehsal amili üçün eyni, ancaq digər bölgələrə nisbətən daha sərfəli bir mühit yaradırsa, onda resurslar daha rəşional istifadə edilə bilər. Bu məqsədlə, biznesə güzəştlərin geniş nəzərdə tutulduğu proqramlar qəbul edilməlidir. Vergi və gömrük güzəştləri verilməlidir. Verilən güzəştlər ən azı texnoloji parklarda verilən güzəştlərdən az olmamalıdır. 7 il ərzində torpaq və mənəfət vergisinin alınması bu istiqamətdə fəaliyyətləri genişləndirə bilər [1]. Eyni zamanda ƏDV ilə bağlı da güzəşt və azadolmaların tətbiq edilməsi və ya sıfır dərəcə ilə ƏDV tətbiqi həmin bölgələrdə istehlakın və istehsalın artırılmasına ciddi təkan verəcəkdir.

Regionda uğurlu biznesin təşkili üçün yeni, innovativ metodların tətbiqi təşviq edilməlidir. Bu məqsədlə ya yeni mal və xidmət istehsalı, ya da sınınamamış yeni üsullardan istifadə üçün biznesin mühiti yaradılmalıdır. Ümumiyyətlə, biznesdə yenilikçilik və innovativ yanaşma onun fəaliyyət göstərdiyi ekosistemin xüsusiyyətləri ilə birbaşa bağlıdır. Belə ki, biznes ekosistemi - biznesin fəaliyyət göstərdiyi

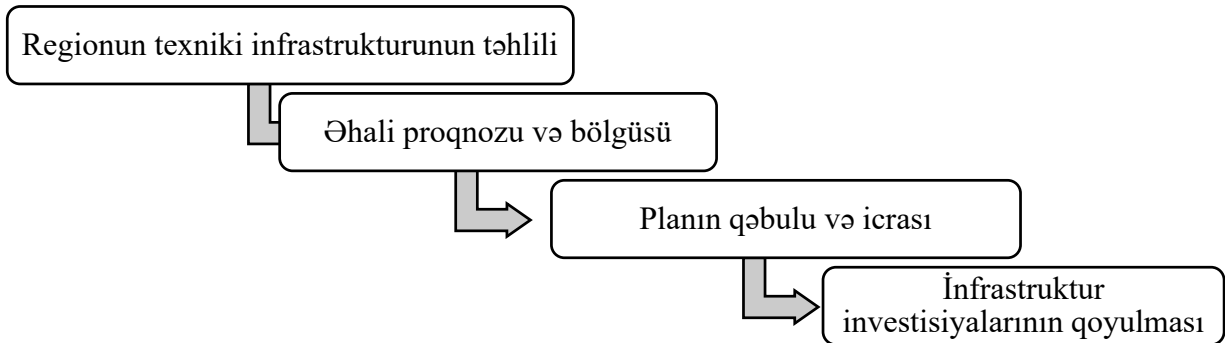
region, orada tətbiq edilən qaydalar, həmçinin istehsalçı və istehlakçıların davranışlarını müəyyən edən iqtisadi, siyasi, sosial və mədəni dəyişənlərin qarşılıqlı əlaqəsi olan sahələrdir. Biznes ekosisteminin alt sahələrinə aşağıdakılar aiddir OECD [2]:

- tənzimləyici infrastruktur,
- biliklərin formalaşması və yayılması,
- bazar şərtləri,
- maliyyələşdirmə,
- təşəbbüskarlıq bacarığı,
- mədəniyyət.

Bu sahələr ölkə daxilində regionlara görə bir-birindən fərqlənə bilər. Qarabağ regionunda biznes ekosisteminin yaradılması üçün onun spesifik xüsusiyyətləri nəzərə alınmalı və biznes ekosisteminin hər bir alt sistemi gücləndirilməlidir. Yuxarıda qeyd edilən biznes ekosisteminin yaratmaq üçün mühüm şərtlərdən biri şəhərlərin və kəndlərin planlaşdırılmasıdır. Belə ki, şəhərlərin və kəndlərin planlaşdırılmasında elmi yanaşmanın olması bu ərazilərdə biznesin təşkilinə və zəruri ekosistemin yaradılmasına ciddi təsir göstərəcəkdir. Çünki planlaşdırma bir anlayış olaraq, əsasən üç əvəzolunmaz xüsusiyyəti özündə birləşdirir. Bu xüsusiyyətlərə aiddir:

- gələcəyi dizayn edir,
- konkret hədəflərə çatmaq üçün aparılır,
- fəaliyyətlərin sistemli və ardıcıl olmasını təmin edir.

Bu bölgü göstərir ki, Qarabağ regionunun düzgün planlaşdırılması gələcəkdə qarşıya qoyulan hədəflərə çatmaqda və zəruri iqtisadiyyatının gücləndirilməsində əvəzedilməz rol oynayır. Beləliklə, Qarabağ regionunun planlaşdırılması üçün atılacaq addımlar özü də müəyyən fazalardan ibarət olmalıdır (Sxem 1).

Sxem 1. Qarabağ regionunun planlaşdırılmasında fazalar

Sxem 1-də əks olunduğu kimi, regionun planlaşdırılması üçün infrastruktur investisiyalara böyük ehtiyac var. Bu ehtiyac həm dövlət tərəfindən, həm də digər iri şirkətlər tərəfindən təmin edilə bilər. Əslində Qarabağ regionuna iri investisiya qoyuluşları bu regionun iqtisadiyyatının müxtəlif sahələrinə cəlb edilməlidir. Çünki iri investisiya qoyuluşları öz növbəsində kiçik və orta sahibkarlığı da stimullaşdıracaqdır. Dövlət tərəfindən investirlərə veriləcək investisiya təşviqi müxtəlif funksiyaları reallaşdıracaqdır:

- Yerli şirkətlərin fəaliyyətini yenidən qurulmasını dəstəkləyəcəkdir,
- Yeni texnologiyaları təqdim edəcəkdir,

- Az inkişaf etmiş bölgələr üçün istehsal alətlərini və ehtiyatlarını səfərbər edəcəkdir,
- Məşğulluğu tənzimləyəcək və qoruyacaqdır,
- Yeni investisiyaları dəstəkləyəcəkdir.

Digər tərəfdən, regionun inkişafı üçün dövlət tərəfində verilən sifarişlərdə şəffaflyq və ədalət prinsipləri tam qorunmalıdır. Belə olduqda sahibkarlyq özünü hərəkətə gətirmiş olacaq, sifarişləri əldə etmək üçün axın və rəqabət təmin ediləcəkdir.

Bütün qeyd edilənlərlə yanaşı, aqrar sahənin inkişafı üçün xüsusi proqramlar işlənilməlidir. Bu zaman torpaq islahatının işğaldan azad olunmuş yerlərdə aparılmadığı nəzərə alınmalıdır. Bu ərazilər üçün torpaq islahatı aparılarkən bu islahatlardan sonra həmin sahələrin kooperasiyalarda birləşməsi potensialı qiymətləndirilməli və bu təşviq edilməlidir. Arzu edən hər Vətəndaş torpaq sahəsi əldə edə bilmək imkanında olmalıdır. Yerli əhali isə ödənişsiz əsaslarla torpaq sahəsini əldə edə bilməlidir.

Aqrar sahənin inkişafı işğaldan azad olunmuş ərazilərin bərpası zamanı əsas xətt olmalıdır. Aqrar sahənin inkişafında torpaq islahatının rolu əsas olacaq. Bundan əlavə Hökumət regional tədarük müəssisələri təsis etməli və bu müəssisələrin laboratoriyaları, anbarları, texnikası və sərbəst maliyyəsi olmalıdır. Laboratoriya hansı ərazilərdə nələrin əkilməsinin sərfəli olduğunu müəyyən etməlidir. Anbarlar məhsulları ucuz satmaqdan mühafizə edəcək, texnika ödənişli əsaslarla fermerə yardım edəcəkdir. Ayrılan maliyyə məhsulların alınması üçün istifadə ediləcəkdir. Tədarük məntəqələri məhsulları yığımalı və sonra satışını təşkil etməlidir. Bu halda fermerlər saxlama, sərfəli satma kimi qayğılardan qurtulacaqdır. Məntəqələr hər il üçün tələb olunan məhsulun miqdarı haqqında hesabat yayacaqlar və fermerlərə əvvəlcədən nəyi necə əkməyi tövsiyə edəcəklər. Belə olduqda fermerlərin itki riskləri xeyli azaldılmış olacaqdır. Tədarük olunan məhsulların satışı, istər daxili bazarda, istərsə də xarici bazarda daha düzgün idarə olunma şansı qazanacaqdır. Bu zaman ekoloji təmiz məhsul brendlərinin yaradılması xüsusilə önəmlidir. Dünya bazarında ekoloji təmiz məhsullar daha baha satılır və biz də təbiətimizin bizə verdiyi bu üstünlüklərdən faydalanmalıyıq.

İlk zamanlar aşağıda qeyd edilən biznes sahələrinə daha çox tələb olacaqdır:

1. Tikinti və tikinti materialları istehsalı;
2. Kənd təsərrüfatı;
3. Kənd təsərrüfatı məhsullarının emal sənayesi;
4. Turizm;
5. Təhsil;
6. Səhiyyə və əczaçılıq;
7. Nəqliyyat.

Qeyd edilən hər bir sahənin gücləndirilməsi işğaldan azad edilmiş regionunun inkişafı üçün mühümdür. Məsələn, bu sahələrdən nəqliyyat sektoruna nəzər salsaq, deyə bilərik ki, müəssisələr istehsal, marketing və ya məhsulların paylanması regionun mütərəqqi nəqliyyat sisteminin köməyi ilə rəqabətçi güclərini artırma bilərlər. Bu zaman biznes subyektləri lojistik xidmətlərini yüksəldə və xərclərini azaltmaq imkanına sahib ola bilərlər.

Digər tərəfdən biznes ekosisteminin qurulması üçün təhsil sistemi də gücləndirilməlidir. Çünki informasiya əsri adlanan və biliyin cəmiyyətlərinin sahib ola biləcəyi ən böyük güc mənbəyinə çevrildiyi günümüzdə biliklərin yaradılması, formalaşması və ötürülməsi təhsildən keçir. Qarabağ regionunun rəqabət üstünlüyü qazanması üçün təhsilə daha çox əhəmiyyət verilməlidir. Biliyin sürətli formada bütün əhaliyə yayılması regionda məhsuldarlığı artıracaqdır. Bunun üçün isə biliyin mübadiləsini və informasiya texnologiyalarının istifadəsini genişləndirən bir mədəniyyət yaratmaq zəruridir.

Başqa bir mühüm məsələ regionda mülkiyyət hüququ ilə bağlıdır. Mülkiyyət hüququ məsələsi çox kəskin və ağır bir sual kimi görünür. Niyə? Çünki, həm torpaq islahatı, həm də əmlakın özəlləşdirilməsi buralarda aparılmayıb. İndi isə geri dönmə insanları ölkənin digər vətəndaşları kimi həm torpaq, həm də əmlakdan pay istəyəcəklər. Torpaq qalıb amma əmlak yoxdur. Birinci Özəlləşdirmə Proqramında

nəzərdə tutulurdu ki, işğal altındakı ərazilər azad olunandan sonra burdakı dövlət əmlakı (müəssislər, fabriklər, zavodlar) yerli əhali arasında ödənişsiz özəlləşdirilsin. Amma heç nə yoxdu, hər şey viran qoyulub. Bu zaman torpaq islahatlarının keçirilmə qaydası biznesə çox güclü təsir edəcək.

NƏTİCƏ

Beləliklə, işğaldan azad olunmuş ərazilərdə biznesin təşkili üçün müəyyən tədbirlər görülməlidir. Bu məqsədlə, maliyyə üstünlükləri, vergi azadolmaları və güzəştləri tətbiq edilərək iqtisadi fəaliyyətlər təşviq edilməlidir. Regional inkişaf üçün tələb olunan investisiyalar (hər bir sahə üzrə) müəyyənləşməli və cəlb edilməlidir.

İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə biznesin qurulmasında təməldən halallıq və şəfafflıq gözlənilməlidir. Bu zaman "şüurlu vergi ödəyicisi" şüarı təmin edilməlidir. Qarabağ regionunda biznes ekosisteminin gücləndirilməsi üçün onun özünəməxsus cəhətləri nəzərə alınmalı, regionda innovativ metodların tətbiqi təşviq edilməli, biznes sahəsi üzrə biliklərin artırılmasına şərait yaradılmalıdır.

Aqrar sahənin, turizm sahəsinin və tikinti sahəsinin inkişafı üçün xüsusi proqramlar işlənilməlidir. Proqramlar regionun işğaldan azad olunmuş yerlərdə aparılmadığı nəzərə alınaraq hazırlanmalı və yarana biləcək riskləri əvvəlcədən müəyyənləşdirməlidir. Kənd təsərrüfatında fermerlərə xüsusilə dəstək olunmalı, təlimlər keçilməli, əvvəlcədən nəyi necə əkməyin məhsuldar olacağı tövsiyə edilməlidir. Göstərilməli olan dəstək həm də məhsulların satışını əhatə etməlidir.

İşğaldan azad olunmuş ərazilərin iqtisadiyyatını inkişaf etdirmək üçün tələbin yüksək olduğu sahələrin (tikinti və tikinti materialları istehsalına, kənd təsərrüfatına, kənd təsərrüfatı məhsullarının emal sənayesinə, turizm, nəqliyyat, təhsil, səhiyyə və əczaçılıq sahəsi) fəaliyyəti dəstəklənməlidir.

İstinadlar

1. Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsi, 11 iyul 2000, <https://www.taxes.gov.az/az/page/ar-vergi-mecellesi>
2. OECD, (2012), Entrepreneurship at a Glance, OECD, Paris.

KARABAKH ECONOMY: CURRENT SITUATION AND NEW PERSPECTIVES

Tural Bayramov

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC), Azərbaycan

ABSTRACT

The Republic of Azerbaijan has had a successful path of economic development during its years of independence, with a focus on diverting oil and gas profits to the non-oil industry and regional socio-economic development. However, the occupation of 20% of the country's territory by Armenia and the presence of about one million refugees and internally displaced persons added to the challenges and hindered the full realization of the country's economic potential.

After the victory of Azerbaijan in the Second Karabakh War and the liberation of the territories from occupation, a new situation arose in the region. With the restoration of the territories and the beginning of the Great Return, new opportunities are emerging for the integration of the Karabakh economy into the country's economy and its integration into the international economy.

The purpose of this paper is to analyze the process of restoration of Karabakh and new prospects for the region, taking into account the natural potential of the Upper Karabakh and Kalbajar-Lachin economic regions and the new realities created by the territorial integrity of Azerbaijan.

Keywords: Azerbaijan, Kalbajar-Lachin, Karabakh economy, reconstruction, Upper Karabakh

Introduction

The liberated Upper Karabakh and Kalbajar-Lachin economic regions of Azerbaijan have historically gained a reputation for their charming nature, fertile lands, natural resources, abundant water resources, rich culture and one of the first settlements of ancient people. Rivers, lakes, and reservoirs in the region, as well as the amount of solar radiation and high mountainous terrain, are now thought to be particularly efficient for producing renewable energy sources including water, solar, and wind.

As a result of the nearly 30-year occupation of Karabakh, all infrastructure and communications in the region were destroyed, natural resources were plundered, and as a result, the economic potential of the Upper Karabakh and Kalbajar-Lachin economic regions was severely damaged. According to Khanhuseyn Kazimli, chairman of the working group on the assessment of losses and damages suffered by Azerbaijan as a result of the Armenian occupation, the total damage to the economy as a result of the occupation is estimated at more than \$ 818 billion [1].

After the liberation of the territories in the fall of 2020, new geopolitical and economic realities emerged in the region, and work began to restore life to these lands and revive the economy. The opening of communications and the establishment of the Zangazur Corridor have brought Karabakh to the forefront as a center of international cooperation and a crossroads of new transit routes connecting Europe and Asia.

Economic realities of Karabakh

The Upper Karabakh economic region, which includes the administrative districts of Aghdam, Tartar, Khojavend, Khojaly, Shusha, Jabrayil, Fuzuli, and the land of Khankendi city, is one of Azerbaijan's ten economic regions and rich in natural resources. The economic region encompasses 7.25 million square kilometers, accounting for 8.4% of the country's total land area. Agriculture is the region's economic backbone. Fruit-growing, grain-growing, meat-milking, and meat-wool sheep-breeding are all represented in the country's agricultural division of labor. Minerals such as sulfur pyrites, limestone, cement, raw materials, and huge polymetallic resources exist in the economic region. Dirt, sand, and other building materials can be found in the highlands and foothills [4].

The administrative districts of Kalbajar, Lachin, Zangilan, and Gubadli make up the Kalbajar-Lachin economic region, which covers 6,400 square kilometers and accounts for 7.5 percent of the country's total area. Mineral resources such as gold, mercury, chromite, granite, facing construction stones, coral, and perlite abound on the economic region's land. Thermal mineral springs such as Istisu, Minkend, and Tutgunchay, as well as climatic and balneological conditions and mountain forests suitable for resort and recreational use, are all within reach [8].

These economic regions provide 25% of Azerbaijan's water resources, or around 2 billion 560 million cubic meters each year. Water energy capacity is abundant in the Tartar, Bazarchay, Hakari, and other large rivers in the region. Another important energy facility in the region is the Khudafarin and Giz Galasi hydroelectric power stations. The "Khudafarin hydroelectric power plant" would be made up of two 50-megawatt hydro-aggregates, it's important to note. The "Giz Galasi" hydroelectric power station, which will be built on the Araz River, will also have two hydropower units, each with a capacity of 20 MW [12].

Restoration process of territories

In the short term, the Azerbaijani government is focusing to restore and rebuild the liberated regions and integrate them into the country's economy, attracting both domestic and foreign financial resources. Thus, together with Turkey, Israel, Italy, Hungary, England and other partner countries, it implements social and economic projects in Karabakh, organizes energy and transport infrastructure at the level of modern standards.

There are a variety of approaches and concepts for the repair and reconstruction of war-torn places. In this instance, decreasing environmental effect, promoting certain locations, safeguarding water resources, and boosting the use of alternative energy sources might be top priorities.

In place of demolished villages and towns, Azerbaijan has created "smart village" projects. The first "Smart Village" project has already started in the Zangilan area's devastated Agali village. The project will be divided into five sections. Among these are housing, manufacturing, social care, "smart agriculture," and renewable energy. The village's power supply, which will serve 200 residences, will be entirely made up of renewable energy sources [2]. It is important to highlight that the concept of "Smart Village" is relatively new in the world.

In 2017, the European Parliament created the Smart Village Initiative, and the European Commission and the European Parliament collaborated to release the EU Action for Smart Villages whitepaper. Between September 2017 and July 2018, the European Network for Rural Development launched a subtheme called "Smart Villages" as part of its work on "Smart and competitive rural regions" [5].

2.2 billion AZN have been made up in the state budget for 2021 for the restoration of freed areas, modern infrastructure (roads, power, water, gas, communications, and other essential infrastructure), education, health, cultural services, housing, and the protection of cultural and historical sites [6].

According to Vusal Gasimli, executive director of the Center for Economic Reforms Analysis and Communication, public investment in Karabakh will play a catalytic role and create a basis for non-state investment. Investments from Turkey, Italy, the United Kingdom, Pakistan, and Israel have already begun to flow into Karabakh. Mining, metallurgy, creative industries, food industry, knitwear, tourism, agriculture, and green energy all have significant economic potential in Karabakh [10].

The priority will be to reconstruct the economic and social infrastructure in the liberated areas, as well as to ensure employment by attracting local and foreign investors, as part of the concept of socio-economic development of the liberated regions. According to M.Jabbarov, Minister of Economy of the Republic of Azerbaijan, the socio-economic concept for the restoration of the liberated territories considers issues such as urban planning and territorial development, as well as the legal, economic, financial, and other benefits and incentives required for their implementation [15].

During the meeting with the President of Azerbaijan, Sarah Michael, head of the World Bank's Baku branch, said they reviewed the region's needs for access to health care, education, housing, and jobs, as well as building a healthy environment and various potential areas. He also stated that they discussed new economic potential in the region following the opening of communications, such as the region's

integration into the Azerbaijani economy, the development of trade and logistics at the regional and global levels, and the establishment of new trade routes. Sarah Michael stressed that Azerbaijan has all the opportunities to become a transport hub and this will serve the development of the country [9].

New perspectives

“The liberated areas should be a green energy zone as a whole. Our water supplies are plentiful. At the same time, solar and wind energy generation are viable options. It is necessary to involve foreign partners and investors in this job, to create conditions for local businesses. Lands that have been liberated should be developed in a high-tech way” said Mr. President Ilham Aliyev [14].

According to "Azerbaijan 2030: National Priorities for Socio-Economic Development," the re-integration of territories liberated as a result of the victory into the country's overall economy, taking advantage of new international and regional transport and logistics corridors, will give Azerbaijan's development a significant impetus. In this context, the formation of security, stability, prosperity and mutually beneficial cooperation in the region, as well as the development of economic and trade relations will further strengthen the role of Azerbaijan, a leading state in the South Caucasus, in determining the overall architecture of the region's economy. The document calls for the region's share of the republic's economic activity to be restored and increased over time by raising living standards and recognizing Karabakh's historical role in the country's economic and social life in order to ensure the settlement of people in the liberated territories and achieve long-term settlement. By developing a green energy space, it also aims to increase the share of renewable energy sources in primary production [7].

Azerbaijan's food security has also been harmed by the long-running occupation. Currently, 82.5 percent of beef and meat products are self-sufficient, while 86.2 percent of milk and dairy products are. Liberation of occupied regions will help to improve the situation in this regard. Thus, before the occupation, about 35-40 percent of agricultural production in the country fell to the Upper Karabakh and Kalbajar-Lachin economic regions. It has great potential for the development of viticulture, tobacco, cotton, cocoons, fruits and vegetables, melons and livestock in the region. In addition, the processing and food sectors in the region have the potential to grow. The liberation of Azerbaijani territories will also make a significant contribution to ensuring food security in our country, in particular, the level of self-sufficiency in livestock products will improve [11].

The existence of the Zangazur corridor will introduce a new artery to the road network of Eurasia and help improve the economic cooperation between the countries in the region. Using the same corridor Turkey will have a direct land road to Azerbaijan, one of its main economic partners [13].

It is carried out to facilitate cargo transportation and travel to the region. Fuzuli International Airport's runway and apron will be operational by the end of this year. Etibar Huseynov, vice president of Azerbaijan Airlines (AZAL), released a statement [3].

Conclusion

Short-term projects and strategic goals reflect Azerbaijan's effective policy of rebuilding the liberated territories and increase the economic potential of Karabakh. With the end of the conflict, the opening of communications and the Zangazur Corridor, Karabakh might become a hub for international cooperation and a crossroads for new transit routes between Europe and Asia. Furthermore, the Upper Karabakh and Kalbajar-Lachin economic regions' rich nature and resources, as well as substantial water supplies and alternative energy prospects, making the region appealing for local and foreign investment. Government assistance and incentive programs, in particular, can hasten this process. Taking all this into account, we come to the conclusion that the new realities promise great economic prospects for Karabakh. It should be noted that the development of agriculture, tourism and manufacturing in the region seems more profitable.

References

1. Apa. (2015). Khanhuseyn Kazimli: *As a result of the Armenian occupation, Azerbaijan suffered more than \$ 818 billion in damage*. Available online:

https://apa.az/az/xeber/dagliq_qarabag/xeber_ermenistanin_ismali_neticesinde_azerbayc_-405086

2. Apa. (2021). Ilham Aliyev: *The first "smart village" project will be implemented in Zangilan region.*

Available online: <https://apa.az/az/daxili-siyaset/Dovlt-bascisi-Zngilan-rayonunda-birinci-agilli-knd-layihsi-icra-edilck-629387>

3. Baku. (2021). *The runway at Fuzuli Airport will be ready by the end of the year.*

Available online: <https://bakutragelguide.com/en/the-runway-at-fuzuli-airport-will-be-ready-by-the-end-of-the-year/>

4. Economy. (2012). Ministry of Economy of the Republic of Azerbaijan. *Passport of the Upper Karabakh economic region.*

Available online: <https://www.economy.gov.az/media/pdf/yuxari-qarabag-2012.pdf>

5. Enrd. (2018). *European Network for Rural Development, Smart Villages.* Available online: https://enrd.ec.europa.eu/smart-and-competitive-rural-areas/smart-villages_en

6. E-qanun. (2020). *Law of the Republic of Azerbaijan on the state budget for 2021.*

Available online: <http://www.e-qanun.az/framework/46590>

7. E-qanun. (2021). Order of the President of the Republic of Azerbaijan. *On approval of "Azerbaijan 2030: National Priorities for Socio-Economic Development".*

Available online: <http://e-qanun.az/framework/46813>

8. Ier. (2011). Ministry of Economy of the Republic of Azerbaijan Economic Reforms Research Institute. *Passport of the Kalbajar-Lachin economic region.*

Available online: http://ier.az/uploads/Kelbecer-Lacin_IQ_2011.pdf

9. Interfax. (2021). Sarah Michael: *World Bank is ready to participate in the reconstruction of Karabakh.* Available online: <http://interfax.az/view/831464/az>

10. Interfax. (2021). Vusal Qasimli: *The construction boom in Karabakh can revive the entire economy.* Available online: <http://interfax.az/view/828350>

11. İqtisadiislahat. (2020). Vusal Qasimli: *Karabakh has great economic potential.* Available:

<https://iqtisadiislahat.org/news/vusal-qasimli-qarabagin-boyuk-iqtisadi-potensial-i-var-1050>

12. Mineenergy. (2020). The Ministry of Energy of the Republic of Azerbaijan. *Energy potential of Nagorno-Karabakh and surrounding regions.* Available online: <https://minenergy.gov.az/en/xeberler-arxivi/dagliq-qarabag-ve-etraf-regionlarin-enerji-potensial-i>

13. ModernDiplomacy. (2021). Orkhan Baghirov: *Zangazur corridor will stimulate regional cooperation.* Available online: <https://modernDiplomacy.eu/2021/03/07/zangazur-corridor-will-stimulate-regional-cooperation/>

14. President. (2021). *Ilham Aliyev received Rashad Nabiyev in a video format on his appointment as Minister of Transport, Communications and High Technologies.*

Available online: <https://president.az/articles/50373>

15. Vergiler. (2020). Mikayil Jabbarov: *A socio-economic concept for the restoration of the liberated territories has been developed.*

Available online: <https://vergiler.az/news/economy/11144.html>

AZERBAIJAN'IN ERMENİSTAN İŞGALİNDEN KURTARILMIŞ BÖLGELERİNDE
TARIMSAL KALKINMA PERSPEKTİFLERİ

Doç. Gadir Bayramlı

Azerbaycan Devlet Ekonomi Üniversitesi (UNEC), Türk Dünyası İktisat Fakültesi

ÖZET

Azerbaycan'ın Ermeni işgalinden kurtarılan topraklarında tarımın gelişmesi Azerbaycan için büyük önem taşımaktadır. Yaklaşık 30 yıllık ermeni işgali sırasında Dağlık Karabağ ve çevresindeki bölgelerdeki tarımsal altyapı tahrip edilmiş, arazi kalitesi düşmüş ve çoğu rezervuar ve kanal bakıma muhtaç hale gelmiştir. Yazlık ve kışlık meraların bir kısmının işgal edilmesi, hayvancılık sektörü için birçok sorun yaratmıştır. Öte yandan, ermenilerin işgal altındaki topraklarda sık sık ateş yakması ve bazı tarım arazilerinin çöplüklere dönüştürülmesi, tarımsal gelişme üzerinde ciddi kısıtlamalar yaratmıştır. Ermenilerin Dağlık Karabağ ve çevresinin büyük bir bölümüne mayınlar döşemesi tarım işlerinin başlamasını zorlaştırmaktadır. Azerbaycan devletinin işgal altındaki toprakları iyileştirme faaliyetleri, kurtarılan toprakların tarıma kazandırılmasına yöneliktir. Dağlık Karabağ ve çevresinde tarımın gelişmesi, üretimin artması, yeni istihdam yaratılması ve ürün çeşitliliğinin artması açısından da önemlidir.

Anahtar Kelimeler: Ermeni işgali, tarım, tarım potansiyeli

1. Kurtarılan Bölgelerin Tarımsal Potansiyeli

Dağlık Karabağ ve çevresi eski çağlardan beri tarım amaçlı kullanılmış ve üretilen ürünler hem yerel pazarlarda satılmış hem de dış ülkelere ihraç edilmiştir. Azerbaycan ordusunun İkinci Karabağ Savaşı sırasında kurtardığı topraklar, Sovyet döneminde Yukarı Karabağ ve Kelbecer- Laçın ekonomik bölgelerinin hudutlarında bulunuyordu. Bölge topraklarından geçen Terter, Haçınçay, Gargarçay, Köndelençay, Araz'ın bir bölümü vb. ovalara bol su sağlamaktaydı.. Bölgede barajlar, rezervuarlar, hidroelektrik santraller ve sulama kanalları vardı. İşgalden kurtarılan bölgeler dağlık arazisi nedeniyle Azerbaycan'ın en büyük geleneksel hayvancılık bölgelerinden biri olarak bilinmektedir. 1990'da Azerbaycan'da sığır ve koyunların %11'i ve domuzların %40'a kadarı Yukarı Karabağ bölgesinin payına gelmekteydi. Bölgede çeşitli hayvancılık ürünleri üretilmekteydi.

İşgal süresinde ülkenin farklı bölgelerinde yaşayan Karabağ halkı, 53.800 hektarlık ekilebilir araziden 93.000 tondan fazla tahıl ve diğer ürünler üretmişti..80.000 baş sığır, 418.000 baş koyun ve keçi yetiştirilmiş ve et üretimi5.000 tona, süt üretimi ise 58.000 tona ulaşmıştı [1].

Tarım sadece bölgenin ana sektörü değil, aynı zamanda tarımsal-sanayi kompleksinin de temelini oluşturmaktaydı. Bölgede bitki tarımı ağırlıktaydı. Ana uzmanlık alanları bağcılık, meyvecilik ve tahılcılık iken, yerel talebi karşılamak için sebzeçilik, kavun yetiştiriciliği ve patates yetiştiriciliği geliştirilmişti. Bağcılık kompleksi, domuz yetiştiriciliği ve tarımsal hammaddelere dayalı diğer birçok sanayi bölge ekonomisinde önemli yere sahipti.

Sovyet Döneminde Azerbaycan'ın üç büyük ipek fabrikasında birisi Hankendi'nde bulunmaktaydı.

2. İşgalin Sonuçları

İşgal sonucu yerinden edilmiş kişiler, başlıca olarak komşu bölgelerin topraklarındaki tarımla uğraşmaktadır. Cephe hattına yakınlığı nedeniyle buradaki tarım "riskli alanlar" olarak sınıflandırılabilir. Açık alanda sürekli ateş altında çalışmak, büyüme mevsimi boyunca sık su kesintileri, yangınlar, çekirge sürüleri vb. oolağanüstü olaylar ekonomik faaliyeti her zaman tehlikeye atmaktaydı. Bir zamanlar büyük üzüm bağlarının bulunduğu açık alanlarda ermeniler tarafından narkotik ekimi saldırganlığın kontrolsüz ve riskli boyutunun bir sonucu olarak değerlendirilebilir.

Tarımın gelişimindeki en büyük kayıplardan biri, maddi ve teknik temelini yok edilmesiydi: büyük ekin alanları, römork, traktör, tahıl ve pamuk hasat makineleri, hidrolik ekipman vb. işgal altındaki topraklarda kalmıştı.

Kelbecer-Laçın ekonomik bölgesinde ekilebilir arazinin %65'i mera idi. Ekilebilir arazilerin çoğunda tahıl, tütün ve yem bitkileri yetiştirildi. Sovyetler Birliği'nin çöküşünden önce, ekonomik bölge ülkenin tahıl ve patatesinin %2'sini, et ve sütün %8'ini, kozanın %11'ini ve tütünün %7'sini üretiyordu. [2].

Böylece işgal altındaki topraklarda 1988'den kalma modern ekipmanlarla donatılmış yüzlerce bağ ve şarap fabrikaları ve özellikle ünlü Karabağ yarış atlarını yetiştiren Ağdam devlet at çiftliği yok edilmiştir.

Tarımın maddi ve teknik temelini oluşturan 1365 kamyon ve 3425 farklı ekim ve çekici traktör, hububat ve pamuk hasat makinesi işgal altındaki topraklarda kalmıştır.

İşgal altındaki topraklarda 7296 hidrolik yapı, 36 pompa istasyonu, 26 sulama sistemi, 1200 km çiftlikler arası sulama kanalı, 5600 km çiftliklerarası yollar, 127.7 bin hektar kaliteli sulanan arazi kalmıştır [3].

İşgal edilen bölgeler Soveyt Döneminde ülke GSYİH'sının %24'ünü, üzüm üretiminin %41'ini, patates üretiminin %46'sını, et üretiminin %18'ini ve süt üretiminin %34'ünü oluşturuyordu. [4]

İşgal sonucu en fazla zarar gören alanlardan birisi hayvancılıktı. İşgal öncesi dönemde ülkedeki büyükbaş hayvanların %15,1'i ve küçükbaş hayvanların %19,2'si bu toprakların payına düşmüştür. Sığır yetiştiriciliğinde Laçın, Ağdam ve Fuzuli ilçelerinde yüksek oranlarda bulunurken, küçükbaş hayvan yetiştiriciliğinde Laçın, Ağdam, Kelbecer, Fuzuli ve Cербayil ilçelerinde yüksek sonuçlar elde edilmiştir. İşgalin sona ermesiyle yüzey şekilleri, iklim koşulları ve diğer doğal imkânlar dikkate alınarak Dağlık Karabağ ve çevresinde tarımın öncelikli alanlarını belirlenmesi büyük önem taşımaktadır.[5]

3. Tarımın Gelişim Perspektifleri

Kurtarılmış bölgeleri geliştirmek için gerekli ilk adımların atılması gerekiyor. Öncelikle uzun yıllardır kullanılmayan arazilerin rehabilite edilmesi, bozulma süreçlerinin giderilmesine paralel olarak ıslah ve sulama sistemlerinin kurulması çok önemlidir. Bir sonraki aşamada araziler kayıt altına alınmalı, kategoriler hazırlanmalı, ekim, otlatma ve mera alanları belirlenmelidir.

Azerbaycan Cumhuriyeti'nin kurtarılmış topraklarındaki arazilerin tarım arazileri kategorisi olarak belirlenmesi ve bu kategorideki arazilerde tarım alanlarının değiştirilmesi için basitleştirilmiş bir prosedürün tanımı Azerbaycan Cumhurbaşkanı İlham Aliyev'in imaladığı 17 Nisan 2021 tarihli kararnamede belirtilmiştir [6].

Kurtarılan alanlarda tarımsal faaliyetlerin planlaması büyük önem taşımaktadır. Tarım Bakanlığı daire başkanı V. Hüseyinov'a göre, planlama öncelikle işgal öncesi dönemde popüler tarım alanlarının geliştirilmesine yöneliktir. Dağlık Karabağ ve çevresinde Sovyet döneminde bağcılık, tahılcılık, pamukçuluk, tütüncülük ve hayvancılık çok gelişmişti. Sadece Kelbecer, Laçın, Gubadlı'nın dağlık bölgelerinde hayvancılığın yeniden geliştirilmesi için büyük bir potansiyel var. Aynı şekilde, geniş bir bağcılık geleneğine sahip diğer bölgelerde tarım sektörünün bu yönünü geliştirmek mümkündür. [7]

Azerbaycan topraklarının işgalden kurtarılması, ülkede tarımın gelişmesi için iki nesnel etken oluşturmaktadır. Birincisi, ülkenin ürün hacmi genişleyecek. İkinci olarak, kurtarılmış alanlardaki mevcut rezervuarların kullanılması, tarım arazilerine sulama suyu sağlanacaktır. Üretim hacmi, her şeyden önce, kurtarılmış bölgelerdeki ekilebilir araziler kullanılarak artacaktır. Karşı saldırıdan önce, temas hattının yakınında güvenlik veya çevre terörizmi nedeniyle ekilmeyen alanlar vardı. Artık stratejik öneme sahip rezervuarların bulunduğu alanların kullanımı, bu toprakları tarıma yeniden kazandıracaktır.

Sugovushan rezervuarından Terter Nehri'nin doğal akışına suyun aktarılmasıyla Terter, Goranboy, Yevlah ve Barda bölgelerinde 20.000 hektara kadar ekilebilir alan sürekli olarak sulanacak. Kurtarılan bölgelerde stratejik olarak önemli diğer rezervuarların işletmeye alınması yüzbinlerce hektarlık alana sulama suyu sağlayacaktır.

Kurtarılmış topraklarımızda tarımın restorasyonu için kapsamlı bir eylem planı öngörülmektedir. Öncelikle bölgedeki araziler restore edilmeli, ıslah ve sulama sistemleri kurularak tarıma elverişli hale getirilmelidir. Aynı zamanda bu araziler amaçlarına göre tescil ettirilmeli, yani ekim, otlatma ve biçme yeri oldukları tespit edilmelidir. Bundan sonra bu toprakların orada yaşayacak insanlara sunulması için uygun bir mekanizma uygulamacaktır.

Tarım Araştırma Enstitüsü başkanı F. Fikretzade'ye göre insanların bu topraklarda ekip biçebilmeleri için ikmal sistemleri kurulmalıdır: "Tarım Bakanlığı'nın bu konuda tarımsal hizmet veren bir kurumu var. Bu teşkilatla, burada bir tarım makinesi tedarik sistemi, özel sektörün destek ve teşvik mekanizmalarıyla gübre, tohum ve zirai ilaç tedarik sistemi kurulacaktır. Paralel olarak, hayvancılık altyapısının inşaatı başlayacak. Bu alanlarda çiftlikler de dahil olmak üzere altyapı tahrip edildiğinden her şeyden önce burada çiftliklerin kurulmasına ihtiyaç vardır. Bu çiftliklere büyükbaş ve küçükbaş hayvan beslemek için gerekli destekler sağlanacaktır"[8].

Tarım Bakanı İ. Kerimov'a göre, bakanlık, "Azercosmos" kurumu ile birlikte, kurtarılmış alanlardaki gerçek ekilebilir alanların haritasını, çok yıllık ekinlerin uydu görüntüleri temelinde haritaları düzenlenmiştir. Şu anda, bu topraklarda ekim yapmak ve çok yıllık ürünler için agro-teknik bakım önlemleri sağlamak için ön çalışmalar başlatılmıştır. Bakanın sözlerine göre, 2021 yılında bakanlık, çiftçilere yönelik danışmanlık ve bilgilendirme hizmetlerini güçlendirmeye, hizmetleri daha erişilebilir hale getirmeye, yenilikçi yöntemler uygulamaya odaklanacak, kurtarılmış bölgelerdeki tarım alanlarının restorasyonunu sağlayacaktır."[9].

Sonuç

Azerbaycan'ın kurtarılan bölgeleri Ermeni işgali süresinde büyük kayıplara uğramış, tarımsal altyapı tahrip edilmiş, topraklar bozulmuş, ulaşım yolları tahrip edilmiştir. 27 Eylül 2020'de başlayan İkinci Karabağ Savaşı'na Azerbaycan'ın zaferi damgasını vurdu ve kurtarılan bölgelerde ekonominin diğer sektörleri gibi tarımın canlanması için yeni fırsatlar ortaya çıktı. Kurtarılan alanlarda tarımın canlandırılması, üretim hacminin artmasına, sulama tesislerinin genişletilmesine, yeni istihdam yaratılmasına ve ürün çeşitliliğinin artmasına yol açacaktır. Devlet Programları çerçevesinde yürütülecek çalışmaların planlı bir şekilde yürütülmesi öngörülmektedir. Aşağıdaki tedbirlerin uygulanması, tarım faaliyetlerinin daha etkin hale getirilmesi açısından önemli katkı sağlayabilir.

- Ekilebilir arazilerin envanterinin çıkarılması
- Arazi kiralamada önceleri bu bölgelerde yaşayan ve arazi özelliklerini daha iyi tanıyan yerel nüfusa öncüllük tanınması,
- Su kaynaklarının yeniden değerlendirilmesi ve etkin bir su yönetim sisteminin kurulması,
- Tarımda yenilikçi yöntemlerin kullanılması,
- Entansif tarım yöntemlerinin uygulanması,
- Bölgede tarımsal faaliyetlere yönelik tarımsal teşviklerin uygulanması,
- Etkili bir izleme sisteminin uygulanması,
- Başta Türkiye olmak üzere Türk Cumhuriyetleri ile tarım şirketleri arasındaki işbirliğinin genişletilmesi.

Kaynakça

- 1] - Azerbaycan Cumhuriyetinin ekonomik ve sosyal coğrafyası, Bakü, 2005, s. 138.
- [2] - Aliyev M. Azerbaycan ekonomisinin düzenlenmesi ve geliştirilmesi sorunları, Bakü, 2002, s.115.
- [3] - İşgalin ciddi sosyo-ekonomik sonuçları, doğal kaynak potansiyeline verilen zarar, <https://azerbaijan.az/information/907>, Erişim tarihi: 10.05.2021
- [4] - Raşid Leyla., Kurtarılmış bölgelerin ekonomik potansiyeli ve kalkınma beklentileri, Halk Gazetesi, 9 Aralık 2020.

[5] – Allahverdikızı Ferkne, Kurtarılan toprakların tarım potansiyeli, <https://vergiler.az/news/ekonomi/11103.html>, 14.12.2020.

[6] - Azərbaycan Cumhuriyeti'nin kurtarılmış topraklarındaki tarım arazilerinin yönetimi ile ilgili bazı konularda Azərbaycan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanının Kararı, 27 Nisan 2021. <https://president.az/articles/51301>, Erişim tarihi: 15.05.2021

[7] - Vugar Huseynov: Kurtarılmış topraklarımızda tarım sektörünün rehabilitasyonu, tarımın daha da geliştirilmesi için gerçek bir temel oluşturacaktır, https://azertag.az/xeber/Vuqar_Huseynov

[8] - Kurtarılan topraklarda tarım nasıl geliştirilecek? <https://qafqazinfo.az/news/detay/ısgaldan-azad-edilmis-erazilerde-kend-teserrufati-nece-inkisaf-etdirilecek-304456>, 05.11.2020.

[9] - - Kurtarılan topraklarda tarımın geliştirilmesi için çalışmalar şimdiden başladı. <https://apa.az>, 7.01.2021.

**PROSPECTS OF TOURISM DEVELOPMENT IN KARABAKH BASED ON REGIONAL
INNOVATIONS**

Inara Rzayeva

Azerbaijan State University of Economics (UNEC), Azerbaijan

ABSTRACT

A characteristic feature of the world tourist market in the context of globalization is the strengthening of international competition. The existing tough competition in the world determines the constant introduction of innovations at different levels, and innovations in tourism have their own specific characteristics. The development of new tourism services allows tourism industry enterprises to modernize production, maintain a leading position in the market, achieve financial stability and expand their position in the markets.

The use of innovations has become an important component of the strategy for the development of Azerbaijan's economy in the process of restoring the Karabakh region, which has significant potential for the development of promising, competitive tourism destinations. For the effective development of the region from a tourist point of view, it is necessary to develop a comprehensive innovative tourism development program. One of these methods is the cluster approach, which combines not only direct components of tourism, but also indirectly components too.

Key words: tourism, tourism market, innovation, Karabakh region, cluster approach

Innovation is recognized worldwide as the most important factor in economic development. According to experts, today innovations are the main source of economic growth and increasing the competitiveness of companies, regions and national economies in general. An innovative type of economy presupposes constant technological improvement of production, reorientation of exports to high-tech and at the same time competitive products. This type of economic development is characterized by the uniqueness and constant renewal of individual industries and the national economy.

Innovative development is one of the priority development strategies of developed and some developing countries. This strategy should become a priority for Azerbaijan. At the same time, according to the data of the global world research The Global Innovation Index, the level of innovative development in Azerbaijan currently remains insufficiently high. In 2020, Azerbaijan ranks 87th in this index among 131 countries [7].

To solve the problems that exist in Azerbaijan in the field of innovation, it is envisaged to develop a strategy for the innovative development of the economy of Azerbaijan. This comes from the order of the President of the country "On ensuring coordination in the field of innovative development in the Republic of Azerbaijan" dated January 10, 2019.

In accordance with the course for innovative development in Karabakh, a new development model will be applied - the "smart region" approach. In accordance with the fourth industrial revolution, it is planned to implement modern urban planning, a new management model, attracting and efficient use of foreign capital in the region. Azerbaijan mobilizes all its internal resources, and also attracts friendly countries and international organizations to implement the systems of "smart city" and "smart village" in order to revive Karabakh. The revival of Karabakh will contribute to the overall socio-economic development of the country. The Karabakh restoration program creates a space for the application of modern innovations, the development of the region based on the principle of a clean environment. Within the framework of this development program, regional innovative tourism projects will become actual.

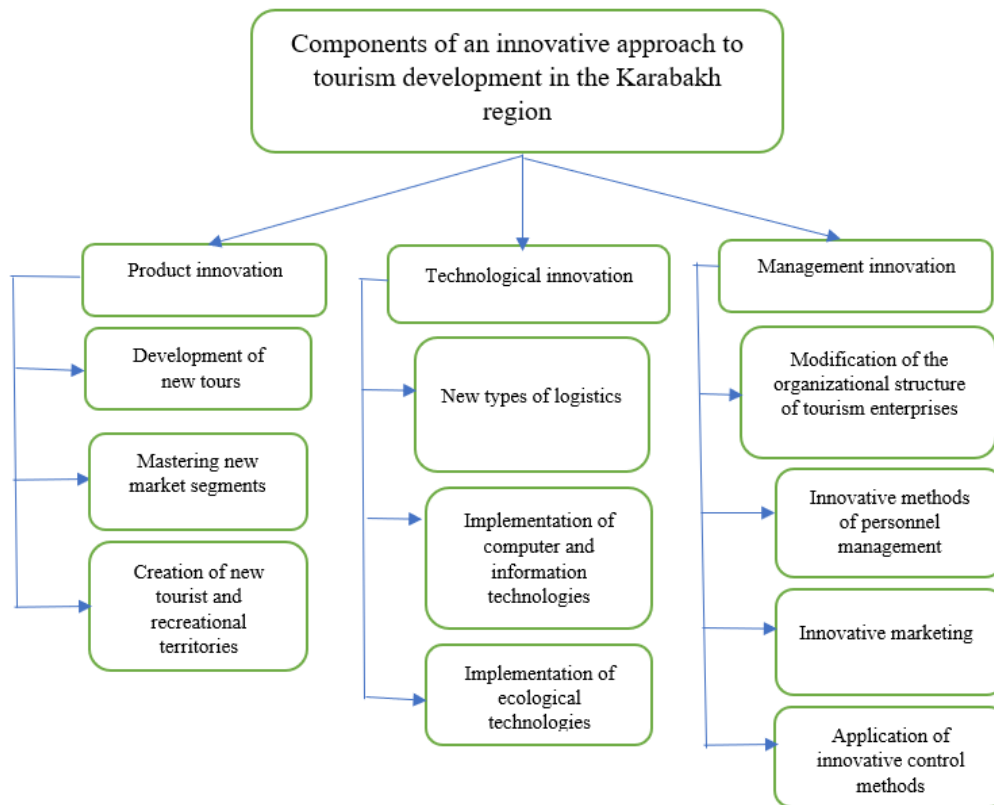
Karabakh has great potential for the development of the tourism industry. In our opinion, the region has a natural and climatic potential for the development of agricultural, ecological, balneological types of tourism and cultural and historical tourism.

Currently, agricultural tourism is widespread in European countries. This type of tourism is intended primarily for tourists on the domestic market. One of the forms of development of agritourism is the eco-farm. According to the UNWTO, agritourism ranks second in popularity after beach tourism [8]. This type of tourism is very popular in countries such as Italy, France, Iceland. An eco-farm usually consists of several zones. One area is economic, intended for grazing, or like in Italy, the territory where grapes are grown, wineries are located. Visiting economic zones and even participating in the harvest as volunteers is one of the components of agritourism.

For Azerbaijan, the development of agritourism is also promising in terms of expanding domestic tourism. In addition, it should be noted that special attention was paid to the development of domestic tourism in the countries of the world during the COVID-19 coronavirus pandemic [8]. This is due to the crisis in international tourism, which, as you know, was associated with the closure of borders between countries. The active development of domestic tourism not only plays the role of the country's insurers in force majeure circumstances but can create conditions for the development of rural infrastructure, improving the quality of life of rural residents, increasing employment in the countryside and thereby reducing the level of migration of the population from rural areas to cities. The issue of the development of agricultural tourism has been discussed for quite a long time in Azerbaijan, but there are still few concrete achievements in this direction. Eco-parks are a form of ecological tourism. Within the framework of innovative programs, eco-parks can include hotel infrastructure, arboreta, golf clubs, equestrian clubs. Ecoparks can also offer tourists food tours.

Balneological or health tourism is also very developed in European countries. Czech Republic, Norway, Finland, due to natural and climatic conditions, specialize in this type of tourism. For the development of balneological or health tourism, the Kelbajar region has all the natural and climatic prerequisites. In 1960, in the village of Istisu, two balneological sanatoriums were opened, which had the status of the all-union during the existence of the Soviet Union. In addition, there was a bottling plant for mineral water in Istisu. Unfortunately, after the collapse of the Soviet Union, this area was occupied, and our republic could not develop this area for almost thirty years. There are seven underground mineral springs in Kelbajar. The area has significant potential for tourism development.

Shusha is a unique city by its nature. The unique potential of the city will give an opportunity for the development of several types of tourism here. International music festivals, historical monuments and museums, such as the Palace of Panakhali Khan, the house of Khurshidbanu Natavan, the mausoleum of Molla Panakh Vagif, the Yukhari Govkhar mosque, the Ashagi Govkhar aha mosque, the Shusha cave, the Shusha fortress after the restoration of the historical basis will become the basis for the development of the historical tourism. Of particular note is the holding of the Xarı Bülbül music festival, which will become the basis for the development of cultural tourism in Shusha. There are mineral springs and a unique climate create the potential for the development of health tourism. Shusha was considered an all-union medical center, during the existence of the Soviet Union. The Armenian occupation for 30 years, together with the architectural values, destroyed the entire resort infrastructure of the city. At present, on the basis of innovative projects, an opportunity will be created for the development of modern health centers in Shusha.

Picture 1. Components of an innovative approach to tourism development in the Karabakh region

According to this scheme (Fig. 1), it is necessary to develop new, previously unknown tours to expand the segment potential of the region. As part of technological innovation, the first step is to improve the hotel infrastructure. For example, the use of the Energy Management System has become popular in the world, thanks to which the supply of light and temperature in hotel rooms is regulated. The use of an internal hotel service management system (Back-office) allows you to quickly receive information about technical problems in the rooms.

In recent years, “green” technologies have been actively promoted in the international practice of tourism development, which is highly appreciated by the international organization Travelife Sustainability System. In recent years, “green” technologies have been actively promoted in the international practice of tourism development, which is highly appreciated by the international organization Travelife Sustainability System. This organization encourages tour operators and hotels to promote environmental awareness among their guests. Many hotels are adopting a «green key» service technology.

The global economy is living in an era of increasing similarities between competing brands, pricing strategies, and distribution channels. A similar situation exists in the field of tourism. Therefore, companies are now conducting innovative marketing research to maintain the competitiveness of their product. For example, marketing innovations in tourism can be considered the creation of qualitatively new websites of travel agencies, demonstration on the sites of "virtual tours", modern advertising, etc.

Innovative methods of personnel management in a highly competitive environment are another innovative component of tourism development. The quality of service in the tourism business directly depends on the availability of professionally trained personnel. The staff has direct contact with clients in tourism enterprises, which increases the requirements for their professional competence. In recent years, leading companies in the travel industry have begun to view personnel as a strategic resource. That is, the company not only evaluates the professional qualities of its employees, but also the ability to think creatively and create new ideas.

As part of the application of management innovations in tourism, the use of the cluster approach is relevant. The founder of the cluster approach is the American economist M. Porter, which was developed in the theory of Competitive Advantages (Diamond Model) [3]. The cluster approach in the development of the tourism business can contribute to increasing its competitiveness by implementing effective interaction between cluster members, access to qualified personnel, innovative achievements, and the necessary information. In addition, the cluster approach to management contributes to the attraction of domestic and foreign investment in the tourism business, as well as its entry into the global value added chain.

CONCLUSION

In conclusion, it should be noted that the Karabakh region has significant recreational potential. The use of innovative methods should become the basis for the effective and sustainable development of tourism in the Karabakh region. An innovative approach to the development of tourism in the region involves the implementation of product, technological and management innovations. The cluster approach in the development of the tourism industry can become the most effective way to use innovations in the development of tourism in general in Azerbaijan and in Karabakh in particular.

LITERATURE

1. Brian C. Twiss *Managing Technological Innovation*: Publisher TransAtlantic Pubns, 1992
2. Mayer M. Innovation as a success factor in tourism: empirical evidence from western austrian cable-car companies [Electron resource] / M. Mayer // — *Erdkunde*. – 2009. - Vol. 63, No.2. - P. 123–139. - Access: http://www.erdkunde.unibonn.de/archive/2009/innovation-as-a-success-factor-in-tourism-empirical-evidence-from-western-austrian-cable-carcompanies/at_download/attachment.
3. Porter M. *International competition: translation from English / edited by V.D. Shchetinin - M*. : International relations, 1993-896 p
4. Poluxina A.N. *İnnovasiı v sfere turizma: modeli, texnologiyı i napravleniya vnedreniya // İnnovasionnoe razvitie ekonomiki*. 2015. №3(27).
5. Ratten V, Braqa V, Alvarez-Garciya J. *Tourism Innovation Technology, Sustainability and Creativity*. 1st Edition, Published July 16, 2019, by Routledge
6. *Sovremennıye turisti vıbirayut ekologiceskiy otdıx* [Elektronnyy resurs]. Rejim dostupa. – URL: <http://prohotel.ru/news-169560/0/> (data obraseniya: 20.03.2013)
7. *Global innovation index 2020*, <https://nonews.co/wp-content/uploads/2020/10/gii2020.pdf>
8. <https://www.unwto.org/>

**ASSESSMENT OF ILLEGAL EXPORT VOLUMES DURING THE OCCUPATION OF
NAGORNO-KARABAKH AND ITS NEIGHBORING DISTRICTS**

Nargiz Hajiyeva

Ph.D. candidate, Political Scientist

International relations manager, International Cooperation Department

Political Science and Sociology lecturer, International School of Economics (ISE)

Azerbaijan State University of Economics (UNEC)

ORCID ID: 0000-0002-9448-5613

ABSTRACT

The paper explores the export volumes resulting from illegal activities during the occupation of Nagorno-Karabakh and its adjacent areas. The primary objective of the chosen article is to determine the volumes of illegal export, violations of intellectual property rights, and illegal exploitation of goods, services, and other natural resources in those countries. The paper discusses Armenia's illegal activity during the occupation of Nagorno-Karabakh and its surrounding areas, as well as Azerbaijan's intellectual property violations during the export process in these mentioned territories.

Keywords: Azerbaijan, Armenia, illegal export, intellectual property rights, Nagorno-Karabakh.

Introduction

Modern time is more crucial than ever for goods, services, and other products in terms of the effectiveness of regulating and implementing intellectual property rights by national states. The destiny of trade in many countries depends largely on proper compliance with intellectual property rights laws and regulations. IPR is now more connected with current political and economic affairs rather than the rule of law. Although Azerbaijan has made some progress in regulating and justifying intellectual property rights, concerning the Nagorno-Karabakh issue, there are still difficulties and shortcomings in the maintenance of intellectual property rights as those lands had been under the illegal occupation of Armenia for 30 years.

Illegal export in Azerbaijani territories

For 30 years, Armenia supported and openly promoted the export of illegal goods in Azerbaijani territory, disregarding the principles of international law and intellectual property law. During the occupation, Armenia illegally used Azerbaijani territory as a transportation hub to ensure the delivery of minerals, gold, and other valuable resources both inside and outside the country. In the occupied territories, Azerbaijan's customs system was destroyed, and the country faced difficulties in protecting property rights in Nagorno-Karabakh and neighboring regions. [2]

A substantial chunk of Azerbaijan's mineral resources were discovered in its formerly occupied territories by Armenia. As a result, illegal and intensive mining activities primarily targeted gold, silver, copper, molybdenum, and mercury reserves in the territories of Kalbajar, Lachin, Tartar, and Aghdam, as well as iron and chromium reserves in the territories of Jabrayil, Kalbajar, and Lachin. [3] Revenues from illegal mineral mining account for a significant portion of the funds obtained from illegal activities in occupied territories, and they provide a foundation for the regime's financial security. Gold resources were illegally exploited and exported from gold mines in the Vejnali village of Zangilan and Kalbajar, the formerly occupied well-off territories of Azerbaijan by Armenia, constituting a direct violation and crime against Azerbaijan's intellectual property rights (IPR). (Pic. 1) [1] Armenia has extracted gold reserves in Kalbajar and exported them to global markets over the last 27 years. The damage is estimated to be in the billions of dollars, according to preliminary estimates. However, during the Armenian occupation, it was impossible to keep track of how much gold was produced, extracted, and so on.

Measures are currently being taken to calculate the cost of illegal activities and exploitation in the liberated Kalbajar. [4]

Pic 1. Gold deposits were illegally exploited in Karabakh during the occupation.

Armenia was illegally exploiting natural resources in occupied territories and causing an artificial ecological crisis of water resources. Armenia, which mines gold and other precious metals and minerals in Azerbaijan's former occupied territories, violated Azerbaijan's property rights by illegally exporting them to international markets. [4] The country has already started taking legal action against individuals and companies involved in the illegal exploitation of natural resources in Azerbaijani territory.

More than 30 companies from the United States, Russia, Canada, Switzerland, the United Kingdom, France, Germany, Spain, and the Netherlands were involved in the extraction of mineral resources in Armenian-occupied Nagorno-Karabakh and neighboring Azerbaijani regions, including Vallex Group, Sterlite Gold Ltd, Manex and Valex, Armenian Copper, Base Metals, GeoProMining, Gold Star, Lydian International, etc. [5]

It should be noted that patents, trademarks, copyrights, and other IPR instruments are primarily territorial, which means that intellectual property rights are limited by territory; more broadly, by the specific territory of the state that grants this right. Nagorno-Karabakh has historically been an integral part of Azerbaijan, but these territories have been occupied by Armenia for the past 30 years. During the occupation, the products and goods illegally produced in Azerbaijani territories were limited to the territory of Armenia.

Conclusion

Armenia's illegal economic and other activities in ancient Azerbaijan were completely contrary to international intellectual property conventions and violated international law principles. Azerbaijan urges its international partners to take action against those who violate its sovereignty and territorial integrity in the Nagorno-Karabakh region and other formerly occupied Azerbaijani territories and to prosecute those responsibly. There were no measures in place to enforce intellectual property rights in the formerly occupied territories, and Azerbaijan is currently taking concrete steps to improve IPR enforcement in the liberated territories. Thus, it is necessary to provide appropriate economic, administrative, and enforcement measures to ensure future free trade in Azerbaijan's liberated territories, as well as the organization of goods and services, the creation of a single mechanism, economic regulation of intellectual property, and the prevention of illegal export of products.

References

1. Azernews, (2020). Armenia's illegal activity in occupied Azerbaijani territories and Vejneli gold deposit liberated from occupation, Available at <https://www.azernews.az/karabakh/171898.html>.
2. Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Azerbaijan report, (2016) "Illegal economic and other activities in the occupied territories of Azerbaijan", Available at https://coe.mfa.gov.az/files/file/report_on_the_occupied_territories.pdf
3. The exploitation of natural resources on the territories of Azerbaijan occupied by Armenia should be on the agenda of the world community. Available at: [https://azertag.az/en/xeber/Exploitation of natural resources on the territories of Azerbaijan occupied by Armenia should be on the agenda of the world community VIDEO-1545511](https://azertag.az/en/xeber/Exploitation_of_natural_resources_on_the_territories_of_Azerbaijan_occupied_by_Armenia_should_be_on_the_agenda_of_the_world_community_VIDEO-1545511)
4. The liberation of Zangilan will Increase our country's production and export of mineral resources Available at [https://azertag.az/en/xeber/Liberation of Zangilan will Increase our countrys production and export of mineral resources-1620891](https://azertag.az/en/xeber/Liberation_of_Zangilan_will_Increase_our_countrys_production_and_export_of_mineral_resources-1620891)
5. Turan Gafarli, (2020). Analysis - Unscrupulous profiteers of Armenia's Nagorno Karabakh occupation, Available at <https://www.aa.com.tr/en/analysis/analysis-unscrupulous-profiteers-of-armenia-s-nagorno-karabakh-occupation-/2041427>.

**EVALUATION OF THE BANKING SECTOR SERVICES INTENDED FOR THE
KARABAKH REGION**

Hulya Aghazada

Azerbaijan State University of Economics(UNEC),BMDM

ABSTRACT

Since the collapse of the Soviet Union in 1988, the Karabakh issue has been on the agenda of the world public opinion. This problem reached its peak when Armenia occupied 20% of Azerbaijani territories in 1992-1994. The Second Karabakh War, which took place after a long silence, was the most intense and longest war since the ceasefire agreement signed in 1994. This war resulted in the recovery of Azerbaijan's occupied territories with the contract signed on 10 November 2020 after the liberation of Shusha, the second largest city of Nagorno-Karabakh.

Following the long-awaited victory for the development of the banking sector, PASHA Bank, one of the leading banks in Azerbaijan, opened a PASHA Bank branch in Shusha, using all its experience and knowledge to support government initiatives and reintegration into the liberated regions, as well as to develop entrepreneurship. He emphasized that it is ready to establish relations with partners both within and abroad.

Purpose of the research: In this study, the services of the banking sector for the Karabakh region, which has an effective economic potential, have been examined and evaluated.

Keywords: Banking, Nagorno-Karabakh, Integration, Economy, Development

1. INTRODUCTION

Humans are the most advanced creatures in nature and have diverse personalities. While some are happy to have their own property, others are always willing to annoy others by getting caught up in their ambition to have more. The "Karabakh" issue, which has led to debates about the borders in the South Caucasus for nearly 200 years and caused interim wars, is one such event. The most important factor causing this problem is the Armenians' dream of a "Great Armenia".

Considering the geographical features of the Nagorno-Karabakh region, it has a very important position. It has been the sovereign area of many states from the past to the present and many states have fought for these lands. Throughout history, countries such as the Ottoman Empire, Iran, the Russian Tsar, and the Soviet Union have tried to influence this region. According to the 1970 list, the population of the Nagorno-Karabakh Autonomous Province was determined as 150.313 people. It is connected to the province of Khankenti, Asgeran, Hadrut, Agdere, Hocalent and Shusha.

This problem, which has been on the agenda of the world public opinion since the collapse of the Soviet Union in 1988, reached its peak when Armenia occupied 20% of the Azerbaijani territories in 1992-1994. Armenians killed a total of 613 people, including 83 children, 106 women and more than 70 elderly people, in the town of Khojaly, where they first closed their entry and exit with the support of the 366th Regiment in the region on the night of February 25, 1992, and seriously injured 487 people in total. 1275 people were taken hostage and 150 people disappeared. In the examinations made, it was seen that many of the corpses were cremated, their eyes gouged, and their heads beheaded. It has been found that pregnant women and children are also exposed to this savagery. The Azerbaijani Turks, who migrated to other regions since 1992, were obliged to live far from the lands where they were born and raised.

The Second Karabakh War, experienced after a long silence, was the most intense and longest war since the ceasefire agreement signed in 1994. This war resulted in the recovery of Azerbaijan's occupied territories with the contract signed on 10 November 2020 after the liberation of Shusha, the second largest city of Nagorno-Karabakh.

2. SOCIAL AND ECONOMIC PERSPECTIVES OF THE KARABAKH REGION

Karabakh has maintained its feature of being an important center in almost every period of history. The fact that the Azikh and Taglar caves, which are among the oldest settlements in the world, are also in Karabakh indicates the importance of the region. Various studies show that the material and spiritual civilization of Karabakh is within the material and spiritual civilization of Azerbaijan.

2.1. Social perspective

Before the USSR, at the beginning of the 20th century, winemaking, sericulture and cotton farming dominated the economy of Karabakh, where there were mostly agricultural and agricultural businesses: winemaking enterprises in Shusha of Garabagh were more than other cities. Karabakh sericulture was mainly Shusha and He was settled in Jabrayil. Cotton growing started to occupy an important place in the agricultural sector of Azerbaijan and hence Karabakh starting from the end of the 19th century and the beginning of the 20th century and it has developed from year to year. It is noteworthy that a significant amount of agricultural land has been allocated in the city of Shusha in order to create the necessary raw material potential for the cotton processing industry.

2.2. Economic perspective (aboveground and underground resources)

The favorable business environment to be created in the rescued regions, the formation of micro, small and medium-sized enterprises will accelerate the dynamic development of the non-oil sector, and as a result, the production of export-oriented products will increase with the increase in the volume and variety of imported substitute products through domestic production. The material basis for this trust will be the natural resources of the liberated lands, and the socio-economic base will be the selfless and proud people who return to their land.

The liberated areas are rich in various types of materials important for industrial and construction. The regions also have rich water resources that are exceptionally important for our country's industry and agriculture. There are approximately 120 mineral water deposits of different composition in the region of great therapeutic value. Overall, about 40% of the total geological reserves of Azerbaijan's mineral waters fall on the liberated areas. The energy resources of the region (hydro-energy, solar, wind and thermal energy potential) will play an important role in meeting the daily energy needs of the population as well as all sectors of the economy.

3. BANKS' INITIATIVES FOR THE REGION

Completing its 6th year in Turkey, Pasha Bank contributes to the development of trade between Turkey-Azerbaijan-Georgia. Pasha Bank, which wants to play an active role in the restructuring of the upper carabag after the liberation of Azerbaijan from the 30-year-long occupation of Armenia and provides private financing to every investor, points out that the investments in Azerbaijan will accelerate with the preferential trade agreement that will enter the country on March 1, 2021.

Preferential trade agreement, which was signed for the development of commercial relations between Turkey and Azerbaijan, enters the country as of March 1, 2021. Turkey has an investment of 12 billion dollars in Azerbaijan and 19.5 billion dollars in Azerbaijan in Turkey. The goal is to increase the trade volume between preferential trade agreement and Azerbaijan and Turkey. At the Azerbaijan Business Forum, which took place on February 18th, 11 agreements and memoranda of understanding exceeding \$ 100 million were signed between the institutions of 2 countries, non-governmental organizations and the business world. After the 30-year-long Armenian occupation of the upper carabag region, a restructuring in many areas such as construction, agriculture, tourism and energy has begun in the region, the process will accelerate as of March 1, 2021. Especially if Turkish contracting companies have undertaken 436 projects worth 15 billion dollars in Azerbaijan and when the Baku-Tbilisi-Kars railway line is taken into consideration, it becomes clear what an opportunity the region offers for investors.

According to Taleh Kazimov, Chairman of the Board of PASHA Bank, the liberation of the Azerbaijani land is a turning point in the modern history of our country. This was possible thanks to the strong political will of the President, the unity of the Azerbaijani people and the President's trust. The liberated regions have unmatched economic potential in agriculture, precious metals, transport and logistics, tourism and hospitality, IT and many other parts of the real sector of the economy. Following the long-

awaited victory for the development of the banking sector, PASHA Bank, one of the leading banks in Azerbaijan, opened a PASHA Bank branch in Shusha, using all its experience and knowledge to support government initiatives and reintegration into the liberated regions, as well as to develop entrepreneurship. emphasized that it is ready to establish relations with partners both within and abroad.

Our citizens, who were expelled from their lands as a result of Armenia's aggressive policy, will be able to use the bank's products and services in Kapital Bank's branches to meet their banking needs after returning to their native lands. The new branches will create all the necessary conditions and opportunities to provide a high level of customer service.

At the same time, Avni Demirci, General Manager of Ziraat Bank Azerbaijan, also mentioned that the branch of Ziraat Bank Azerbaijan will be opened in Shusha, which was liberated from the Armenian occupation. He stated that he solved the problem and closed the bleeding wound. Demirci said, "The war is now over. We have entered a period when that region will be developed and integrated into the economy of Azerbaijan. In this period, as Ziraat Bank, we decided to do what we did since the first day we came to Azerbaijan in that region. " Expressing that they want to take part in Shusha as an indication of Turkey's support, Demirci said, "We decided to open a branch in Shusha. We are completing our internal procedures regarding this. After obtaining the necessary permissions from the relevant institutions of the state, we will open our branch there. We are ready to open in a few months. But when we go and open up depends on the decision of the state. " he spoke.

4. EVALUATION OF THE LEADING SECTORS THAT BANKS SHOULD SUPPORT

Banks are at the center of the country's economy, mediate between production and trade, agriculture and society. In general, the development of the banking system is one of the important conditions for the development of the country's economy, and the development of the banking system depends on the efficient operation of each commercial bank. The purpose of the banks is to make profit. A bank is more likely to make a profit if it follows the right policy, has enough resources, and moves them in the right direction, gaining the sympathy and trust of customers.

Work has begun to restore infrastructure in the liberated areas, according to presidential decree. Domestic and foreign investments will be made to restore the lands liberated in Karabakh. Some countries want to support these investments. Banks also play an important role in all restoration work.

Ziraat Bank plans to open a branch in Shusha and provide light loans to entrepreneurs in the region, both through government agencies and to cover their expenses.

The Caspian Energy Club, represented by the Chairman of the Board of Ziraat Bank, will work to attract investments from Karabakh and Black Sea countries to Karabakh through its representation in Turkey.

New bank branches are planned to be opened in these regions for our displaced citizens to benefit from the products and services of the banks. The branches opened will create all conditions for high quality customer service and will improve ATM and terminal networks.

Kapital Bank, one of the banks that work as partners in social projects of state importance, will primarily send border guards, soldiers and other employees to these regions, while ATMs will be installed to receive their salaries with Kapital Bank cards. It is planned to establish new payment terminals in the future.

It should be noted that the loan term is 3 years for breeding animals, 5 years for small and medium-sized loans, purchase of other agricultural production tools and large loans under concessional terms. In addition, we would like to point out that the maximum loan amount is 1,000,000 manats and credits over 200,000 manats are given only for the purchase of agricultural production tools. The grace period for loans is up to 18 months for small and medium size loans and up to 24 months for large loans. During the grace period, the business entity only pays the interest debt and does not make any payments for the principal debt. Entrepreneurs pay loan and principal interest in equal installments every month, starting from the month after the grace period, according to the loan agreement.

5. CONCLUSION

Armenians had to withdraw step by step in the face of the successes of the Azerbaijani army in the conflict that continued for 44 days in the Karabakh lands of Azerbaijan, which has been under Armenian occupation for nearly 30 years. With the intervention of Russia, the Armistice Agreement signed between Azerbaijan and Armenia on November 9, 2020 by "accepting the defeat of Armenia" entered into force a day later and the occupied Azerbaijani territories (except for the Nagorno-Karabakh region, which includes Khojaly and Khojavend, Khankendi and Aghdere territories.) most of it was saved.

A number of factors are of special importance for the efficient operation of banks, from which we can show liquidity, profitability, solvency and profitability.

Profitability indicators are understood as the ratio of profit to expenses, and in this sense are characterized as an indicator of the efficiency of banking. The general economic meaning of profitability indicators is explained by the fact that profitability is measured by profit for every 1 manat spent by the bank. The overall level of the bank's profitability allows us to assess its overall profitability, as well as the profit generated by 1 manat of income.

In general, the development of the banking system is one of the important conditions for the development of the country's economy, and the development of the banking system itself depends on the effective operation of each commercial bank.

Being at the heart of the country's economy, banks mediate between production and trade, agriculture and society. Banks play a special role in the process of economic transformation. The country's success in developing the real sector depends on commercial banks operating effectively.

It is impossible to imagine modern economic activity without the banking system. Improving the efficiency of banking is one of the most important issues for the Republic of Azerbaijan, which integrates into the world economy.

The role of the country's banking system in the liberated lands is quite effective. The state should provide full support for the advancement of this sector.

LITERATURE

1. Alizade R. (2013). *Occupational activities and Karabakh events*. Firat University Journal of Middle Eastern Studies Vol: IX, Number: 2. Turkey
2. Ata S.D (2010). *The Nagorno-Karabakh problem* (master's thesis). Turkey
3. Aydamirov V. *Efficiency of banking: criteria, indicators and evaluation*. (2017) Baku
4. Aydi U., Keskin S., Oner T., Dalkiliç H. and Chichek R. *Underground resources of the Republic of Azerbaijan*, MTA Natural Resources and Economy Bulletin (2020) 29: 63-74
5. Izzatov E. (2006). *The Karabakh problem in Azerbaijan - Armenia relations from history to present* (master's thesis). Turkey
6. *Karabakh what we know and what we don't know*. (2010) Retrieved 01.01.2010 from https://www.researchgate.net/publication/318773846_AZERBAYCAN_EKONOMISINE_ETKILERI_BAKIMINDAN_KARABAG_SORUNU
7. *PASHA Bank has announced the opening of a regional branch in Shusha (2020)* Retrieved 16.11.2020 from https://www.pashabank.az/press_centre,1593/lang,az/
8. *Responsibility of the ownership where Azerbaijan is reduced from occupation* (2021) Azerbaijan

**THE ROLE OF ALTERNATIVE FINANCING INSTRUMENTS FOR THE SUSTAINABLE
DEVELOPMENT OF SMEs IN LIBERATED KARABAKH.**

Nigar Aslanova

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC), Azərbaycan

ABSTRACT

Immediately after the liberation of the Karabakh in November 2020, Azerbaijani government set to work on the development of the industrial and agricultural potential of the region, reconstruction, rehabilitation, reintegration of the territories, which had suffered enormous destruction over the course of the Armenian occupation over the last 30 years. Small and medium enterprises(SMEs) play crucial role in the restoration and economic development of the region. However, one of the major problems bedeviling the growth and survival of SMEs in the region can be limited access to finance. The extent of the problem is of so much concern for local entrepreneurs and farmers because of the high interest rates and difficulty in providing collateral security on the traditional bank loans. As one of the ways of mitigating the problem, this paper analyses alternative financing mechanisms such as leasing, business angels, venture capital and crowdfunding, adopted in developed countries.

Keywords: bank loans, business angels, crowdfunding, leasing, venture capital

Introduction

The premise of this article is that there is an urgent need to increase financing for restoration and development of the liberated Naqorno-Karabakh territories, and there are some pathways in the international practice to make this happen. This exploratory paper explains key barriers to investment SMEs and highlights policy solutions and financial mechanisms that can be used to overcome these barriers. Insufficiency of internal financial resources and limited access to external sources of capital are the key problems, local entrepreneurs and agricultural producers usually describe with high cost of capital, complicated procedures, lack of transparency in regard to the settlement of credit requests and problems with security of loans. The aim of this study is to analyze the possibilities of facilitating access to increased volume of capital for domestic entrepreneurs by using funding sources that are applied in developed economies for financing entrepreneurs. In order to achieve stated aim, the subject of investigation in this paper is the analysis of alternative sources of financing.

Leasing

One of the intentions of this paper is to bring to light and enhance the awareness of leasing financing (and its importance) in Karabakh as additional or alternative financing technique for potential SMEs that expands the access to short- and medium-term financing for capital equipment. The need for productive capital equipment and facilities is widely recognized in every economic community. However, for most developing economies capital is not always available. Many SME's do not get the requisite financing due to the relatively higher risk inherent in financing these businesses. These risks stem from the following:

- Difficulty in providing collateral security always required by the banks;
- High interest rates;
- Cash management problem.

Despite the crucial role SMEs will play in Karabakh, they would have no enough access to bank loans financing because of the reluctant attitude of the traditional banks towards such enterprises and lack of guarantee. Where granted, these loans can be insufficient for the capital asset needs. The lack of medium and long term financing for the capital needs of new SMEs can lead to a relatively low contribution from the industrial sector to socio-economic development of the region. A critical look at the inadequacy

of the current financing options available in meeting their capital financing requirements shows that lease financing is a viable solution.

A lease is a contract outlining the terms under which one party agrees to rent property owned by another party. It guarantees the lessee, also known as the tenant, use of an asset and guarantees the lessor, the property owner or landlord, regular payments for a specified period in exchange.

The freedom of contracts provided by law, the availability of tax preferences, the absence of the need for additional guarantees in the form of collateral and other possibilities inherent only to leasing make it possible to draw an unambiguous conclusion that leasing in the conditions of Karabakh region can be the most profitable mechanism for technical equipment of small and medium enterprises.

Venture capital

Venture capital provides long-term monetary investments in exchange for equity in a business. The money is invested by wealthy individuals or venture capital funds consisting of pooled resources from individuals and institutions. Unlike bank loans and other forms of financing, there is no interest paid on venture capital and the money does not need to be repaid (unless agreed upon in advance). Because of this it is a form of 'risk capital,' which means the creation of future profits is uncertain.

Venture capitalist estimates whether a venture with a good business idea has a chance, if it has an innovative and entrepreneurial potential and business prospects to develop, grow and become competitive in order to enable the achievement of high rates of return on invested capital. Venture capitalists typically invest in those projects that may provide them 6 to 10 times more revenue compared to the investment during the five year period, or in projects that can provide a return on investment of 45% [4].

Such profits unlikely be produced in the ordinary farms in Karabakh, only some with the organic production may be of high potential for growth. However, the combination of the rich natural resources in the area and the innovative strategies of local and foreign entrepreneurs can open business prospects to developing of this type of financing.

Business angels

One of the most typical forms of alternative finance for start-ups and early-stage companies is via a group of 'business angels'. These tend to feature highly-successful, self-made entrepreneurs who look to acquire shares in potentially lucrative early-stage companies using their own funds.

If the business idea does not require considerable financial resources and if it is not a type of business that will ensure the achievement of high profits, instead of venture capitalists, financial assets can provide business angels.

Business angels are investors, wealthy individuals who place their capital in start-ups as well as in new established small entrepreneurs who are not able to provide funds for starting business in any other way.

Business angels are wealthy individuals who individually or through associations invest their capital, knowledge and business contacts in development of business ideas with potential for rapid growth. In this case, the investments in producers of food products are more interesting for business angels. In the world practice, special place takes investments in organic production that has great potential for rapid realization of significant profit.

Although, there are not exact data, it is considered that business angels in US represent informal market of venture capital and that they also have the largest reserves of free capital for investments. One of the most famous business angels is Bill Gates, who placed the funds in a number of biotech start-up companies. It is estimated that each year over 100,000 independent investors finance between 30,000 and 50,000 entrepreneurs in total dollar amounts that range between 7 and 10 billion dollars [3].

Beside capital, business angels assign to entrepreneurs their own experience, skills and contacts in order to contribute in prosperity of entrepreneurs. Also, additional motives for investment include active participation in the entrepreneurial process, enjoying the fact that they are part of a successful investment and a sense of contributing to the development of society as well. Unlike in developed countries, in Azerbaijan this form of financing of entrepreneurs is not significantly represented. However, the

lucrative natural resources of Karabakh and rich economical prospects of the region can give a way for the development of this type of financing by attracting both local and foreign “business angels”.

Crowdfunding

Crowdfunding portals such as Funding Circle and Crowdcube offer a wealth of lending opportunities for start-ups and entrepreneurs. Crowdfunding is essentially financing of agricultural producers chain by collecting financial resources from large number of people.

Crowdsources may in fact have intrinsic motivations, such as the pleasure of undertaking the task or participating to a community, as well as extrinsic motivations, related to monetary rewards, career benefits, learning or dissatisfaction with the current products [6].

Crowdfunding as a form for financing entrepreneurs originated in Australia. First to implement crowdfunding was Australian Small Scale Offerings Board (2017) that from 2006 helped more than 200 businesses to raise more than 128 millions of US dollars. However, this form of financing was faster implemented by some western European countries, notably the UK as well as the USA[6]. Numerous web sites for crowdfunding has been created as internet facilitated the growth of crowdfunding.

Conclusion

In this paper, we have shown the key forms of internationally recognized financing methods of starting entrepreneurial ventures. Such sources as leasing, business angels, venture capital and crowdfunding represent the opportunities for additional funding of the potential small and medium businesses that will play crucial role in the restoration and economic development of the Naqorno-Kharabakh.

Having in mind the significant potential for the agricultural and industrial sectors in Karabakh, enabling the presence of the alternative sources of funding in addition to the traditional bank loans and state aid would definitely lead to the accelerated sustainable development of the economy in the region.

REFERENCES

1. Annual Statistical Enquiry 2019/ <https://www.leaseurope.org>
2. Alternative funding sources for businesses /www.workspace.co.uk
3. Deloof, M., M. Jegers (2016) “Trade credit, product quality and intragroup trade: some European evidence”, *Financial Management*, Vol. 25, No. 3, pp. 14-16
4. Kositsyna, F.P., 2018. Synthesize the achievements of economic science on the basis of its different directions. *Journal of Finance*, Vol. 4, No. 1, pp. 211-302
5. Global Leasing Market Report (2021 to 2030) - COVID-19 Impact and Recovery/ <https://www.businesswire.com/>
6. Njegomir.V. (2018). Alternative sources of financing entrepreneurial undertakings in agriculture. *Ekonomika Poljoprivrede*, pp. 64-71
7. Peterhoff D., Romeo, J., Calvey, P (2014). Towards better capital markets solutions for SME financing, *Oliver Wyman*, 16 pages
8. Richard Zidana (2016). Exploring Alternative Sources of Financing Small and Medium Enterprises (SMEs) in Malawi: Lessons from Elsewhere. *International Journal of Management and Commerce Innovations*, Vol. 3, Issue 2, pp. 455-460
9. World resource institute The Economics and Finance of Restoring Land - Roots of prosperity /<https://files.wri.org/> pp.74

**QARABAĞIN YENİDƏN QURULMASININ VƏ İNNOVATİV İNKİŞAFININ TƏMİN
EDİLMƏSİ MEXANİZMLƏRİ: İDARƏETMƏ, İSTEHSAL VƏ İNFRASTRUKTURUN
TƏŞKİLİ TİMSALINDA**

**МЕХАНИЗМЫ ОБЕСПЕЧЕНИЯ РЕКОНСТРУКЦИИ И ИННОВАЦИОННОГО
РАЗВИТИЯ КАРАБАХА: ЧЕРЕЗ ОРГАНИЗАЦИЮ УПРАВЛЕНИЯ, ПРОИЗВОДСТВА И
ИНФРАСТРУКТУРЫ**

**MECHANISMS FOR ENSURING THE RECONSTRUCTION AND INNOVATIVE
DEVELOPMENT OF KARABAKH: THROUGH THE ORGANIZATION OF
MANAGEMENT, PRODUCTION AND INFRASTRUCTURE**

dos. Afaq Hüseyn

*Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC), Biznes Məktəbi, "İqtisadiyyat və Biznes İdarəetməsi"
kafedrası*

РЕЗЮМЕ

Цель исследования - проанализировать существующие проблемы и факторы восстановления Карабаха в Азербайджане, критерии, которые необходимо учитывать при принятии решений по инновационному восстановлению и развитию, выявить практические решения в этой сфере.

Методология исследования. В ходе исследования использовались методы наблюдения, анализа и сравнения.

Важность исследовательского приложения. Предлагаемые институциональные и другие механизмы для организации управления, производства и инфраструктуры могут быть использованы частным сектором и государственными службами в восстановлении и инновационном развитии Карабаха.

Результаты исследования. Анализ изученных вопросов показывает, что мероприятия в этой сфере организуются государством. Необходимы новые механизмы, чтобы обеспечить инновационное восстановление и реконструкцию.

Оригинальность и научная новизна исследования. Предлагаемые механизмы организации инновационного управления восстановлением и реконструкцией являются новыми для нашей страны.

Ключевые слова: инновации, восстановление, инфраструктура, управление, механизм.

ABSTRACT

The purpose of the study is to analyze the existing problems and factors of the restoration of Karabakh in Azerbaijan, the criteria that must be taken into account when making decisions on innovative restoration and development, to identify practical solutions in this area.

Research methodology. The study used methods of observation, analysis and comparison.

The importance of the research application. The proposed institutional and other mechanisms for organizing management, production and infrastructure can be used by the private sector and public services in the reconstruction and innovative development of Karabakh.

Research results. An analysis of the issues studied shows that activities in this area are organized by the state. New mechanisms are needed to enable innovative restoration and reconstruction.

Originality and scientific novelty of the research. The proposed mechanisms for organizing innovative management of restoration and reconstruction are new for our country.

Key words: innovation, restoration, infrastructure, management, mechanism.

XÜLASƏ

Tədqiqatın məqsədi. Azərbaycanda Qarabağın yenidən qurulmasında mövcud problemlər və amilləri, innovativ bərpa və inkişafıla bağlı qərar qəbul edərkən diqqət yetirilməli olan meyarları təhlil etmək, bu sahədə praktiki həll yollarını müəyyən etməkdir.

Tədqiqatın metodologiyası. Tədqiqat zamanı müşahidə, təhlil, müqayisə metodlarından istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın tətbiqi əhəmiyyəti. İdarəetmə, istehsal və infrastrukturun təşkili üzrə təklif edilən institusional və digər mexanizmlər Qarabağın yenidən qurulmasında və innovativ inkişafında özəl bölmə və dövlət xidmətləri tərəfindən istifadə edilə bilər.

Tədqiqatın nəticələri. Öyrənilən məsələlərin təhlili göstərir ki, bu sahədə tədbirlər dövlət tərəfindən təşkil edilməklə aparılır. İnnovativ bərpa və yenidən qurmanın təmin edilməsinin artırılması üçün yeni mexanizmlərə ehtiyac var.

Tədqiqatın orijinallığı və elmi yeniliyi. İnnovativ bərpa və yenidən qurmanın idarə edilməsinin təşkili ilə əlaqəli təklif edilən mexanizmlər ölkəmiz üçün yenidir.

Açar sözlər: innovasiya, bərpa, infrastruktur, idarəetmə, mexanizm.

Giriş

Azərbaycanın 44 günlük İkinci Qarabağ Vətən Müharibəsindən sonra işğaldan azad edilmiş ərazilərinin yenidən qurulması və innovativ inkişaf etdirilməsi nəinki dövlətin, həm də cəmiyyətin əsas məqsədidir. Məhz Qarabağın, iqtisadi sistemin agentləri arasında yeniliklərin ötürülməsi üçün əlverişli bir yer kimi seçilməsi, müxtəlif innovativ əməkdaşlıq və tərəfdaşlıq formalarının yaradılması prosesini sürətləndirməyə imkan verən bir fürsətdir. Yaradılacaq innovasiya mühiti bu vəziyyətdə bölgəyə xas innovasiya mədəniyyətinin formalaşmasına kömək edəcək ki, bu da öz növbəsində müxtəlif qrup-ların (dövlətlərin idarəetmə orqanlarının, iş dünyasının, vətəndaş cəmiyyətinin, elm və təhsil müəssisələrinin və s.) maraqlarını birləşdirən bir mexanizm rolunu oynaya bilər.

Qarabağın yenidən qurulmasının və innovativ inkişafının təmin edilməsi

Hazırda Qarabağın işğaldan azad edilmiş ərazilərinin bərpası və dayanaqlı inkişaf planı səmərəli ola bilər və hər növ riskləri minimuma endirən innovativ tədbirləri əhatə etməlidir. Yeni fikirlərin, ideyaların və innovasiyaların yaranması hələ onların həyata keçirilməsi demək deyil. Yeni fikirlər ümumiləşdirilmədiyi, təsnif edilmədiyi və prioritetlərin ayrılması ilə sistemləşdirilmədiyi və daha sonra həyata keçirilmə mərhələsinə keçmədiyi təqdirdə çox şey vermir [4]. Hər bir innovativ proses ilk növbədə texniki həlləri təhlil edilmiş, təşkilati-idarəetmə resursları ilə təmin edilmiş olmalıdır. Bunun üçün xüsusi innovasiya mühiti formalaşdırılmalıdır.

İdarəetmə üzrə. Yenilikləri tətbiq etmək üçün innovasiya mühitinin yaratdığı imkanları müəyyənləşdirmək tələb olunur. Yerli və xarici alimlərin müxtəlif məlumat mənbələrinin təhlili bizə yalnız innovativ imkanlar haqqında deyil, iqtisadi inkişafın bu və ya digər mərhələsində innovasiya mühitində görünən "firsət pəncərələri" haqqında danışmağa imkan verir [6]. Şübhəsiz ki, bu cür "firsət pəncərələri" öz növbəsində xarici mühitin qeyri-müəyyənliyi, mürəkkəbliyi və dinamizmi ilə səciyyələnən müəyyən şərt və amillərin birləşməsindən yaranır. Bu "firsətlər pəncərəsi"ni formalaşdırmaq üçün isə innovasiyaların həyata keçirilməsində maraqlı olan müxtəlif iş strukturlarının nümayəndələri, regional, milli və lazım gələrsə, dövlətlərin qarşılıqlı əlaqə zəncirini qurmaq üçün xüsusi addımlar atılmalı olur. Yeni bölgənin innovativ inkişaf strategiyasının formalaşdırılmasında innovativ fəaliyyət iştirakçılarının maraqlarının balansını yaradan "qızıl orta"nı tapmaq və qorumaq lazımdır. Bir çox hallarda isə bu əsas şərtədir. Əsasən də təhlil zamanı vacib meyarlar-göstəricilər "giriş", "proses" və "çıxış"ı xarakterizə edən üç qrup imkanların üzərində qurulur. lakin innovativ inkişaf bir proses yanaşmasıdır və bir proses olaraq bölgənin innovativ inkişafını nəzərdə tutur.

İndiyə qədər innovativ inkişafın təhlili üçün təklif olunan bütün rəsmi metod və üsullarda yalnız "müsbət" göstəricilər açıqlanır. Lakin, hər hansı bir nəzarət olunan prosesi. o cümlədən bölgənin innovativ inkişafının əsas performans göstəricilərinə (KPI) uyğun olaraq qiymətləndirərkən, "mənfi"

göstəricilər də nəzərə alınmalı və istifadə olunmalıdır. Məhz “mənfi fəaliyyət” göstəricisi həm bölgə müəssisələrini, həm də regional və mərkəzi hakimiyyət orqanlarını köklü yeniləməyə dəstək verməyə məcbur edəcəkdir [6]. Bu baxımdan Azərbaycanın Qarabağ və ətraf ərazilərinin 30 illik mənfur düşmənin tərəfindən işğal edilməsi dövründə sosial-iqtisadi sistemin dağıdılması “mənfi” göstərici kimi qəbul edilir və işğaldan azad edildikdən sonra bu ərazilərin innovativ inkişaf etdirilməsi üçün bir əsasdır.

Qarabağ və ətraf bölgələrin "ağıllı" innovativ inkişaf strategiyasını formalaşdırmaq üçün özünəməxsusluğunu və rəqabət üstünlüklərini ayrı-ayrılıqda nəzərə alaraq, iqtisadi sistemin, təbii-resurs potensialının xüsusiyyətlərinə, sahə ixtisaslaşmasına və digər fürsətlərə diqqət yetirmək vacibdir. Bunun üçün strateji baxışı müəyyən edən “Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər”, “Azərbaycan Respublikasının işğaldan azad edilmiş ərazilərinin bərpası və inkişafı ilə bağlı Konsepsiya”, “Azad edilmiş ərazilərdə sosial-iqtisadi, humanitr, təşkilati və digər təxirəsalınmaz məsələlərin səmərəli həlli məqsədilə hazırlanmış Strteji Fəaliyyət Planı” və 59 dövlət orqanı, müəssisə və təşkilatının cəlb edildiyi “Azərbaycan Respublikasının işğaldan azad edilmiş ərazilərinin 2021-2025-ci illər üzrə bərpası və dayanıqlı inkişafı Dövlət Proqramı” hazırlanmış, Qarabağ Dirçəliş Fondu, “Yaşat” Fondu təsis edilmişdir. Dövlət idarəetmə sistemində də innovativ yanaşma müşahidə edilir. Belə ki, işğaldan azad olunmuş ərazilərdə (məsələn, Şuşa rayonuna, Ağdama) Azərbaycan Respublikası Prezidentinin xüsusi nümayəndəliyi fəaliyyətə başlamışdır. Ölkə başçısı tərəfindən 26 vəzifəsi təsdiq edilmiş xüsusi nümayəndə bu vəzifələrin yerinə yetirilməsi və hüquqların həyata keçirilməsi üçün şəxsən məsuliyyət daşıyır. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin xüsusi nümayəndəliyinin tərkibi, yəni xüsusi nümayəndə, onun müavini, xüsusi nümayəndəliyin əməkdaşları Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Administrasiyasının əməkdaşlarından təşkil edilir. Bu artıq yeni bir idarəetmə sisteminin formalaşmasını göstərir. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı ilə işğaldan azad edilmiş ərazilərdə hər rayon üzrə xüsusi idarəetməni həyata keçirmək üçün müvəqqəti komendantlıqlar da yaradılmışdır.

Qarabağ bölgəsinin innovativ inkişaf metodologiyası bölgə iqtisadiyyatında struktur dəyişikliklərinə başlayaraq bölgənin yerli imkanları və ehtiyatlarının koordinasiyasını nəzərə almalıdır. Bərpa və yenidənqurma, inkişaf məsələlərinin mərkəzləşdirilmiş qaydada həlli üçün Prezident İ.Əliyevin Sərəncamı ilə Əlaqələndirmə Qərargahı, onun nəzdində işə İdarələrarası Mərkəz və 17 işçi qrupu təşkil edilmişdir. Bu işçi qruplar bərpa və yenidənqurma işləri ilə bağlı tədbirlər planına uyğun olaraq fəaliyyətin səmərəli təşkilində məsuliyyət daşıyır. Əsasən torpaq islahatları, iqtisadi aktivliyin dəstəklənməsi, maliyyə və beynəlxalq əməkdaşlıq sahəsində işlək müxənzimin formalaşdırılması və icrası bu işçi qruplarının əsas işi hesab edilir. İnnovativ aktivliyi təmin etmək, müasir uğurlu beynəlxalq təcrübənin Qarabağ rayonunda tətbiq edilməsi üçün artıq institusional əsaslar formalaşdırılmışdır. Bu bölgə üçün innovativ zəmin yalnız elmi texnologiyalar deyil, həm də xidmət, sosial xidmətlər, turizm və s. sahədəki yeniliklər ola bilər. Ona görə 7 dövlət orqanının (4 Nazirliyin, 1 komitənin, 1 Prokurorluq orqanının, 1 Agentliyin) və yerli icra hakimiyyətlərinin nümayəndələrindən ibarət 13 işçi qrupu özündə birləşdirən Dövlət Komissiyası formalaşdırılmış ki, bu da işğaldan azad olunmuş rayonlarda 200-dən artıq ekspertin cəlb edilməsi ilə zərərin qiymətləndirilməsi işini həyata keçirməyə başlamışdır.

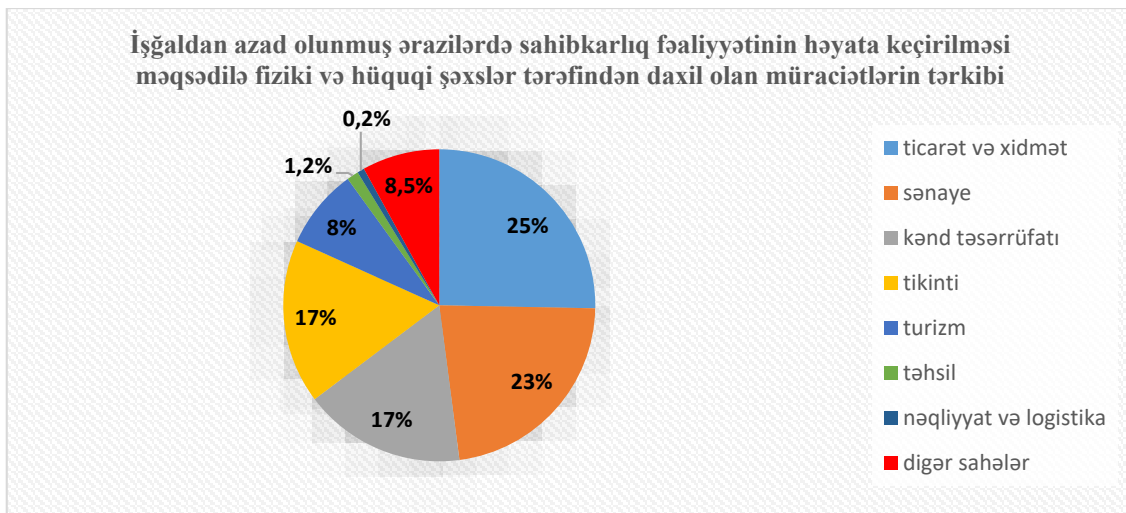
İdarəetmənin hər bir səviyyəsində və seçilmiş müddətdə innovativ inkişafın planlaşdırılması, bölgənin sosial-iqtisadi inkişafı planının hazırlandığı dövrdə müvafiq xarici və daxili mühit barədə müəyyən miqdarda məlumatlara əsaslanır. Qarabağ iqtisadi rayonunda təhlükəsizlik, sabitlik, qarşılıqlı səmərəli əməkdaşlıq və sosial rifahın təmin edilməsi üçün müasir innovasiya məkanının formalaşdırılması, təmiz ətraf mühit, “yaşıl artım”, rəqabətli iqtisadiyyat və insan kapitalı prioritetləri böyük qaydışın əsasını təşkil edir. Uğurlu təcrübələri nəzərə alaraq bərpa və innovativ inkişaf 4 mərhələdə həyata keçirildiyindən ilkin mərhələ idarəetmə və təhlükəsizlik məsələlərinin ön çəkilərək həll edilməsinə istiqamətlənmişdir. Bu səbəbdən idarəetmədə dövlət hakimiyyəti orqanlarının fəaliyyətinin bərpa edilməsi və işlərinin innovativ idarəetmə konsepsiyasına uyğun qurulması vacibdir. İnnovativ inkişafın effektivliyi texniki, təşkilati və investisiya risklərini azaltmaq üçün planlaşdırma mərhələsində proqnozlaşdırılmalı olan bir-biri ilə əlaqəli çox sayda amil ilə müəyyən edilir [10]. Məhz bu da dövlət hakimiyyəti orqanlarından iştirakı zəruri olanlarının seçilməsini və iştirak səviyyəsinin və dərəcəsinin təyin edilməsini ön plana çəkir. Dövlət hakimiyyəti orqanlarından Fövqəladə Hallar Nazirliyi, Maliyyə Nazirliyi, İqtisadiyyat Nazirliyi, Əmək və əhəlinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyi, Səhiyyə Nazirliyi, Qaçqın və Məcburi Köçkünlərin İşləri üzrə Dövlət Komitəsi, Azərbaycan Investisiya Holdingi və s. bərpa və

yenidənqurma işlərinə yaxından cəlb edilir. Fikrimizcə, biznes və hakimiyyət ölkənin və cəmiyyətin xeyrinə olan ümumi maraqlara, məqsədlərə və vəzifələrin həllinə yönələn qarşılıqlı əməkdaşlıq modeli ölkəmiz üçün maraqlıdır. Belə ki, dövlət-özəl tərəfdaşlığı əsasında hər hansı bir tərəfin dominantlığı nəticədə, narazılıqların artmasına səbəb olur. Ona görə hər iki tərəfin maraqlarını təmin edən tərəfdaşlıq – “qarşılıqlı əməkdaşlıq” modelinin tətbiqi daha əlverişli hesab edilir. Məsələn, turizmin təşkili üçün hökumət-biznes platformasının yaradılması bu istiqamətdə ilk addımlardan olacaqdır. Sadəcə olaraq müxtəlif idarəetmə səviyyələrində sahibkarlıq subyektlərinin innovasiya prosesində iştirakında yerinin təyin edilməsi və istifadə sahəsini müəyyənləşdirmək zəruridir ki, bu da “qarşılıqlı əməkdaşlıq” modelinin icrasını tezləşdirə bilər.

İqtisadiyyat üzrə. İqtisadiyyatın hər bir sahəsi konkret idarəetmə quruluşuna malik kompleks sosial-iqtisadi sistemdir. Bütün sahələrin inkişafı tikinti sənayesinin innovativ inkişafı ilə ayrılmaz şəkildə bağlıdır. Hazırda işğaldan azad olunan ərazilərdə “tikinti bumu” gözlənilir. İnşaat sənayesinin innovativ inkişafı, inşaat məhsullarının yaradılmasının əsas texniki və iqtisadi göstəricilərinin yaxşılaşdırılmasına yönəldil-mişdir, bunlara obyektlərin maya dəyərinin azaldılması, standart tikinti müddətinin azaldılması və keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması daxildir. Regional inşaat kompleksinin innovativ inkişafının idarə olunması yalnız ölkənin deyil, bölgənin də ən yüksək səviyyədə idarə olunmasında strateji qərarlar tələb edən bir fəaliyyətdir. Nəticədə, iqtisadiyyatın digər sahələrindən gələn investisiyaların bütövlükdə inkişafında, o cümlədən innovasiyalarda daha səmərəli istifadəsi üçün bir fürsət yaranır. Əsas meyarlar - geoloji və ətraf mühit şərtləri, təbii və texnogen təsirlərə həssaslıq, xammal və maddi-texniki ehtiyatların vəziyyəti və onların çatdırılma üsulları, tikinti sahəsinin infrastrukturunu, tikinti və istismar üçün mümkün olan enerji tutumu obyektin, lazımı ixtisas və potensialın, tikinti təşkilatlarının mövcudluğu təhlil edilir. İcra müddəti, idarəetmə səviyyəsi və investisiya qoyuluşu əsasən təklif olunan texniki həllin mürəkkəbliyi və tətbiqetmə həcmi ilə müəyyən edilir. Nəzərə alaq ki, innovativ fəaliyyət iştirakçıları bir çox hallarda təkcə innovativ məhsulların əldə ediləcəyi bir iqtisadiyyat sektorunun deyil, həm də məhsul istehlak edən, resursları və mənbələri tədarük edən, texnologiya və enerjini təmin edən sahələrin maraqlarına təsir göstərir. Bu da iqtisadiyyatın canlanması məsələlərinin sistemli şəkildə həll edilməsinin lazım olduğu aydın əks etdirir. Əsasən torpaqların və digər təbii resursların iqtisadi dövriyyəyə cəlb edilməsi, inventarlaşması yekunlaşmış obyektlərin özəlləşdirilməsi, innovasiya və kreativ sənaye subyektlərinin bərpası, sənaye zona və aqroparkların yaradılması, kənd təsərrüfatı subyektlərinin yaradılması üçün müxtəlif tədbirlərin, stimullaşdırıcı maliyyə-kredit mexanizmlərinin həyata keçirilməsi,

Qarabağ regional innovasiya siyasətində "ağıllı ixtisaslaşma" yanaşmasının tətbiqi, regional innovasiya iqtisadi sisteminin qurulmasını/layihələndirilməsini tələb edir. Bu yanaşmanın əsas xüsusiyyəti və üstünlüyü ondan ibarətdir ki, işgüzar dairələr innovasiya prosesində fəal mövqe tutur və bununla da təkcə iqtisadi subyektlərin deyil, həm də ərazinin innovativ fəaliyyətlərini inkişaf etdirir. Nəticədə bölgənin özünəməxsusluğunun aspekt-lərini müəyyənləşdirmək, müasir texnologiyalardan istifadə imkanları və əsas texnoloji sərişlərin inkişaf etdirilməsi baxımından sənaye ixtisaslaşmasına diqqət yetirmək lazımdır. Hazırda Qarabağ regionu ilə bağlı 5 innovasiya layihəsinin maliyyələşdirilməsi 2023-2025-ci illərdə planda nəzərdə tutulmuşdur. Prioritet biznes sahələrinin siyahısının hazırlanması da bu sahədə atılan əsas addımlardandır. İnnovativ iqtisadiyyatın formalaş-dırılması üçün elmtutumlu texnoparkların yaradılması və klasterləşmənin təşkil edilməsi isə təkcə Qarabağ regionunun inkişafı üçün deyil, həm də milli iqtisadiyyatın rəqabət-qabiliyyətinin artırılması və dayanıqlı olması üçün vacibdir. İşğaldan azad edilmiş ərazilərində bərpa və yenidənqurma işlərinin aparılması üçün 2021-ci ilin dövlət büdcə-sində 2,2 milyard manat həcmində vəsait ayrılıb. Xarici ölkələrlə əməkdaşlıq üzrə artıq bir sıra əlaqələr (“Ansaldo Energia” şirkəti (İtaliya), “GOSB” texnoparkı və TÜMKİAD Türk Dərnəyi (Türkiyə), “EximBank”(Macarıstan) və s.) yaradılmış, işlər görülmüşdür[1,2].

İşğaldan azad olunmuş ərazilərdə sahibkarlıq fəaliyyətinin həyata keçirilməsi məqsədlə fiziki və hüquqi şəxslər tərəfindən indiyədək İqtisadiyyat Nazirliyi yanında Kiçik və Orta Biznesin İnkişafı Agentliyinə 409 müraciət daxil olub ki, onun da 53-cü 12 xarici ölkənin təmsil edən şirkətlərə məxsusdur.

Mənbə: Qarabağda biznes qurmaq istəyənlərin sayı 400-ü keçib. Elektron resurs: <https://yenixeber.org/iqtisadiyyat/111006-qarabagda-biznes-qurmaq-isteyenlerin-sayi-.html>

İnfrastrukturun təşkili. Qarabağ regionunun innovativ inkişafı innovasiya diffuziyası və innovasiya infrastrukturunu özündə birləşdirməlidir. İnnovasiya diffuziyası yalnız innovasiyaların yayılmasına deyil, həm də bölgədəki innovasiyanın inkişafı prosesinin iştirakçıları arasında əməkdaşlıq və tərəfdaşlıq münasibətlərinin qurulmasına diqqət yetirir. İnnovasiya infrastrukturunu sahibkarlıq subyektləri üçün innovativ potensialın inkişafının ümumi şərtlərini əks etdirir. lakin hər iki element bölgədə infrastruktur obyektlərinin formalaşdırılması zaman nəzərə alınmalıdır. Hazırda nəqliyyat infrastrukturunu (avtomobil, dəmiryolu, hava limanı və s.), kommunal infrastrukturunu (su, qaz, işıq və s.) yenidən yaradılması və bərpasında innovasiya elementlərinin nəzərə alınması bölgənin innovativ inkişafına zəmin yaradacaqdır. Hesab edirik ki, infrastrukturun onlayn naviqator sisteminin, innovasiya infrastrukturunda şirkətlərin istiqamətləndirilməsi üzrə köməkçi ola bilər.

Nəticə

İnnovativ inkişaf mexanizmləri mikro, mezo, makro və meqa səviyyəyə qədər bütün proseslərə təsir edə bilər. Bölgələrin innovativ inkişafı mexanizmləri, bütün səviyyələrdə sosial-iqtisadi sistemlərin yenidən qurulmasına və inkişafı proseslərini təmin etməyə yönəlmiş olmalıdır. Bu baxımdan bölgələr yalnız milli sistem şəklində deyil, dünya sisteminin bir hissəsi kimi nəzərdən keçirilməlidir. İstənilən bölgə üçün innovasiya mühiti, maraqlı tərəflərin bu prosesdə iştirakının ilkin əsasıdır. Bu baxımdan yeniliklərin tətbiqi üçün şərait yaradan, onların nəticəsində mövcud həyat proseslərinə fərqli fürsətlər və ya təhdidlər gətirən, təsiri birbaşa və ya dolaylı olan innovasiya mühitinin təhlil edilməsi zəruridir. Hesab edirik ki, sahibkarlıq subyektlərinin axtarışı üçün isə Qarabağ bölgəsinin müqayisəli rəqabət üstünlüklərinin inkişafı potensialının açıqlanması, lokal vəziyyətin qiymətləndirilməsi üçün şəffaf, rəqəmsal məlumat bazalarının formalaşdırılması mütləqdir. Yəni naviqator lazımi məlumatlarla doldurulmuş portalla əlaqələndirilməlidir və infrastruktur obyektlərinin interaktiv xəritəsi tərtib edilməlidir. Qarabağ iqtisadi rayonunda innovativ bir xidmət vasitəsi olan kovorkinq mərkəzlərinin tərtib edilməsi məqsəduyğundur.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Akif Musayev. Qarabağın iqtisadiyyatı yenidən qurulacaq. <http://science.gov.az/az/news/open/16136>
2. Vüsal Qasımlı: Qarabağın böyük iqtisadi potensialı var. <https://iqtisadiislahat.org/news/vusal-qasimli-qarabagin-boyuk-iqtisadi-potensial-var-1050>
3. Hansı ölkələr Qarabağ bölgəsinə investisiya yatıracaq? "Vestnik Kavkaza" nəşri 24 yanvar 2021, <https://konkret.az/hansi-olkeler-qarabag-bolgesine-investisiya-yatiracaq-siyahi/>
4. Брюс, Энди. Инновации: Пер.с англ. / Э. Брюс, Д. Берчелл. – М.: Дело и Сервис, 2010. – 240 с. – Доп. лит. Л. Англ. – (серия «Секреты успеха»)

5. Деменок В. В., Ремина Г. В., Саванович А. В. Инновационный аспект развития малого предпринимательства в регионе // Актуальные проблемы инновационной экономики и стратегического управления в Калининградской области: сборник научных трудов / БФУ им. И. Канта. Калининград : БФУ им. И. Канта, 2017. С. 97–101
6. Король С. П. Инновационное развитие строительной отрасли как экономическая категория объекта управления // Региональная экономика и управление: электронный научный журнал. ISSN 1999-2645. — №1 (45). Номер статьи: 4501. Дата публикации: 06.02.2016. Режим доступа: <https://eee-region.ru/article/4501/>
7. Мерзликина Галина Степановна Инновационное развитие региона: новые критерии - показатели оценки // Вестник АГТУ. Серия: Экономика. 2020. №3. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/innovatsionnoe-razvitie-regiona-novye-kriterii-pokazateli-otsenki> (дата обращения: 02.06.2021).
8. Татенко Г.И., Бахтина С.С., Грекова А.Е. Инновационная среда для развития региона в концепции «Умной специализации» // Вестник Алтайской академии экономики и права. – 2020. – № 11-2. – С. 340-348; URL: <https://vael.ru/ru/article/view?id=1431> (дата обращения: 02.06.2021).
9. Тронина И. А., Татенко Г. И., Грекова А. Е. Инновационная инфраструктура как драйвер развития региона // Вестник Воронежского государственного университета. Серия: Экономика и управление. 2020. № 3. С. 101–112.
10. Charman, Projekt Risk Management/John Willile, Inc., 1997/ — 322 p.

**İŞĞALDAN AZAD OLUNMUŞ ƏRAZİLƏRƏ “BÖYÜK QAYIDIŞ” PROQRAMININ
İCRASININ MONİTORİNQ VƏ QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ MƏSƏLƏLƏRİ
MONITORING AND EVALUATION ISSUES OF THE IMPLEMENTATION OF THE
“GREAT RETURN” PROGRAM TO THE LIBERATED TERRITORIES
ВОПРОСЫ МОНИТОРИНГА И ОЦЕНКИ РЕАЛИЗАЦИИ ПРОГРАММЫ «ВЕЛИКОЕ
ВОЗВРАЩЕНИЕ» НА ОСВОБОЖДЕННЫЕ ТЕРРИТОРИИ**

Faiq Cavad oğlu QASIMLI

Aqrar Tədqiqatlar Mərkəzinin doktorantı

Şəhid döyüş yoldaşlarının sayəsində...

Zamiq Çingiz oğlu Əhmədov

Əsəd Bəybala oğlu İsgəndərov

Elnur Şahmurad oğlu Cabbarov

XÜLASƏ

Məqalədə işğaldan azad olunmuş ərazilərə “Böyük Qayıdış” proqramının icrası mərhələsində monitoring və qiymətləndirmə sisteminin qurulması ilə əlaqədar konseptual əsaslar təhlil edilmiş, bu sahədə dünya praktikasına nəzər yetirilmiş, monitoring və qiymətləndirmənin ənənəvi fəaliyyətəsaslı prinsiplərdən nəticəəsaslı prinsiplərə keçid, buna olan zərurət və qarşıya çıxan praktiki məsələlər araşdırılmışdır.

Qarabağ regionunda icrasına başlanılmış layihələr və nəzərdə tutulan işlər, habelə monitoring və qiymətləndirmə ilə bağlı Azərbaycan praktikası və normativ baza yenilikləri təhlil edilmişdir. Yekunda, Azərbaycanda monitoring və qiymətləndirmə sahəsində əldə olunmuş təcrübə təhlil edilmiş və “Böyük Qayıdış” ilə əlaqəli proqram və layihələrin nəticəəsaslı prinsiplər əsasında monitoring və qiymətləndirilməsi ilə bağlı təkliflər verilmişdir.

Açar sözlər: işğaldan azad olunmuş ərazilər, monitoring və qiymətləndirmə, aqrar siyasət, strateji yol xəritəsi.

ABSTRACT

The article analyzes the conceptual framework for the establishment of a monitoring and evaluation system during the implementation of the "Great Return" program to the liberated territories, looks at world practice in this area, examines the transition from traditional activity-based monitoring and evaluation to results-based principles, necessity for this transition and arising practical issues.

Current projects and planned works in the Karabakh region, as well as the innovations of the Azerbaijani practice and normative base related to monitoring and evaluation were analyzed. In conclusion, the experience gained in the field of monitoring and evaluation in Azerbaijan was analyzed and proposals were made for the results-based monitoring and evaluation of programs and projects related to the "Great Return".

Key words: liberated territories, monitoring and evaluation, agricultural policy, strategic roadmap.

РЕЗЮМЕ

В статье анализируются концептуальные основы создания системы мониторинга и оценки при реализации программы «Великое возвращение» на освобожденные территории, рассматривается

мировая практика в этой сфере, исследуется переход от традиционных принципов мониторинга и оценки основанных на деятельности к принципам основанных на результатах, необходимость этого перехода и возникающие практические вопросы.

Были проанализированы текущие проекты и планируемые работы в Карабахском регионе, а также нововведения азербайджанской практики и нормативной базы, связанные с мониторингом и оценкой. В заключение был проанализирован опыт, накопленный в области мониторинга и оценки в Азербайджане, и были внесены предложения по мониторингу и оценке (ориентированных на результаты) программ и проектов, связанных с «Великим возвращением».

Ключевые слова: освобожденные территории, мониторинг и оценка, аграрная политика, стратегическая дорожная карта.

Giriş

Torpaqlarımızı 30 ilə yaxın müddətdə işğal altında tutan düşmənin növbəti hücumunun qarşısının alınması məqsədilə 2020-ci ilin 27 sentyabr tarixində əks-hücum əməliyyatının başlanılmasına dair əmri alan Müzəffər Ordumuz 44 gün ərzində “Dəmir Yumruq” əməliyyatını müvəffəqiyyətlə yerinə yetirərək Azərbaycan Respublikasının ərazi bütövlüyünü təmin etdi. Hərbi münaqişəni sonlandıran 10 noyabr 2020-ci il tarixli 3 tərəfli bəyanata əsasən işğal altında qalan digər bütün ərazilərimiz bizə geri qaytarıldı, daxili məcburi köçkünlər və qaçqınların Dağlıq Qarabağın ərazisinə və ətraf rayonlara geri qayıtması, bölgədəki bütün iqtisadi və nəqliyyat əlaqələri bərpa edilməsi, o cümlədən Naxçıvan Muxtar Respublikası ilə Azərbaycanın qərb rayonlarını birləşdirən yeni nəqliyyat kommunikasiyalarının inşası nəzərdə tutulmuşdur.

“Böyük Qayıdış” çərçivəsində icrasına başlanılmış və hazırlanan layihə və proqramların miqyası, əhəmiyyəti və ayrılan vəsaitin həcmi nəzərə alındıqda yerinə yetirilən fəaliyyətlə üzrə səmərəlilik, effektivlik və uyğunluğun təmin edilməsi müstəsna əhəmiyyət kəsb etməkdədir. Bu baxımdan, məqalədə işğaldan azad edilmiş ərazilərin bərpası, o cümlədən regionda kənd təsərrüfatının inkişafı rakursundan müvafiq fəaliyyətlərin (layihə və proqramların) monitorinq və qiymətləndirməsinin əsaslarına dair təhlillər aparılmış, habelə aqrar siyasətin monitorinq və qiymətləndirməsi sahəsində dünya təcrübəsinə nəzər yetirilmişdir.

“Böyük Qayıdış”ın ilkin konturları

Vətən Müharibəsi bitdikdən dərhal sonra işğaldan azad edilmiş ərazilərin sosial-iqtisadi inkişaf planının hazırlanmasına dair dövlət başçısı tərəfindən müvafiq qurumlara tapşırıqlar verilmiş və real təmir-tikinti-bərpa işlərinin icrasına başlanılmışdır. Belə ki, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 17 noyabr 2020-ci tarixli Sərəncamı ilə ümumi uzunluğu 101,5 kilometr olan Əhmədbəyli-Füzuli-Şuşa avtomobil yolunun layihələndirilməsi və tikintisi üçün Azərbaycan Respublikasının 2020-ci il dövlət büdcəsində nəzərdə tutulmuş Azərbaycan Respublikası Prezidentinin ehtiyat fondundan 50 milyon manat ayrılmış və layihənin icrası ləngidilmədən başlanılmışdır. Digər strateji infrastruktur layihələrindən Füzuli Beynəlxalq Hava Limanının və Horadiz-Zəngilan-Ağbənd dəmir yolu xəttinin tikintisidir ki, bunların da icrasına 2021-ci ilin əvvəlində başlanılmışdır. Növbəti 3 il ərzində bütün əsas infrastruktur layihələrinin (dəmir yolu, avtomobil yolları, elektrik enerjisi istehsalı, su təchizatı, kommunikasiya və s.) başa çatdırılması planlaşdırılır.

İşğaldan azad edilmiş ərazilərin bərpasına dövlət, özəl və beynəlxalq maliyyə vəsaitləri hesabına önümüzdəki dövrlərdə 10 milyardlarla manat vəsaitin yatırılması gözlənilir. Təkcə Azərbaycan Respublikasının 2021-ci il dövlət büdcəsinin işğaldan azad olunmuş ərazilərin yenidənqurulması və bərpası xərc maddəsi ilə 2,2 mlrd. manat vəsait ayrılmışdır. Qeyd olunmalıdır ki, 2021-ci il üçün dövlət əsaslı vəsait qoyuluşu (investisiya xərcləri) üzrə cəmi 2,835 mlrd. manat vəsait nəzərdə tutulmuşdur. Beləliklə, Qarabağın bərpası və yenidənqurulması siyasətinin dövlət üçün strateji prioritetliyi dövlət investisiya xərclərində 77,6% xüsusi çəki ilə bir daha təqsdiqlənməkdədir. Bu xərclərin dövlət büdcəsində payı isə 7,7% təşkil etməkdədir. Növbəti illərdə də dövlət investisiya proqramında işğaldan azad olunmuş ərazilərin yenidənqurulması və bərpası layihələri prioritet təşkil edəcəkdir.

Bütün bunlarla yanaşı, Qarabağda “ağıllı kənd” və “ağıllı şəhər” layihələrinin reallaşdırılması regionun dayanıqlı inkişafına mühüm töhfə verəcək. Məlum olduğu kimi, dayanıqlı inkişaf dedikdə iqtisadi, sosial və ekoloji siyasət tədbirlərinin bir-biri ilə əlaqəli şəkildə həyata keçirilməsi nəzərdə tutulur. “Böyük Qayıdış” proqramının qarşısında duran ən böyük çağırışlardan biri bütün bu məsələlərin rəşional planlaşdırılmış məskunlaşma (demoqrafik) siyasətidir. Belə ki, infrastruktur və yaşayış yerlərinin bərpası prosesinə paralel olaraq köçkünlər işğaldan azad olunmuş ərazilərə qayıtacaqlar. Eyni zamanda, demoqrafik vəziyyətin dayanıqlılığının uzun müddət üçün təmin edilməsi məqsədilə daimi iş yerlərinin yaradılması çox vacibdir.

Regionun kənd təsərrüfatı sektorunun işğaldan öncəki potensialının bərpası, o cümlədən Qarabağın iqtisadi strukturuna xas olan ənənəvi heyvandarlıq və bitkiçiliyin inkişafı qarşıda duran mühüm məsələlərdəndir. Bu məqsədə nail olmaq üçün torpaq və su resurslarının səmərəli istifadəsi üzrə planlaşdırmanın aparılması, torpaq islahatlarının aparılması, aqrotexniki xidmətlərin təşkili, heyvandarlıq fermalarının qurulması kənd təsərrüfatı mütəxəssislərinin hazırlanması, informasiya-məsləhət xidmətlərinin təşkili, logistika infrastrukturunun yaradılması, aqro-emal müəssisələrinin yaradılması və spesifik dövlət dəstəyi mexanizminin yaradılması kimi məsələlərə dair kompleks yanaşmaların tətbiqi nəzərdə tutulur [2].

Dünyanın təcrübəsində post-konflikt quruculuğunda kənd təsərrüfatının inkişaf strategiyası çərçivəsində nəzərə alınmalı tədbirlər əsasən aşağıdakı istiqamətlər üzrə qruplaşdırılır [10]:

- Ətraf mühitlə bağlı tədbirlər;
- Sosial məsələlərlə bağlı tədbirlər;
- İqtisadi məsələlərlə bağlı tədbirlər;
- İnzibati idarəetmə ilə bağlı tədbirlər.

Monitoring və qiymətləndirmə

Müxtəlif sahələrdə icra olunan siyasət, proqram və ya layihənin icra effektivliyinin və səmərəliliyinin artırılması məqsədilə monitoring və qiymətləndirmənin (M/Q) aparılması praktikası dünya təcrübəsində öz yerini tutmuşdur. Nəticələrin əldə edilməsi üsullarının təkmilləşdirilməsi baxımından M/Q hökumətlərin və təşkilatların istifadə etdikləri güclü idarəçilik alətinə çevrilmişdir [4].

Son dövrlərdə M/Q fəlsəfəsində fəaliyyətəsaslı yanaşmalardan nəticəəsaslı yanaşmalara doğru təkamül prosesi baş vermişdir. Nəticəəsaslı M/Q əsas diqqətin xərclərdən (sərfiyyatdan) və buraxılışdan daha çox nəticə və təsirlərə kökləmək surətilə ənənəvi icra (fəaliyyət) əsaslı M/Q-dən fərqlənir [3].

Bir çox beynəlxalq təşkilatlar İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatının (OECD) müvafiq terminologiyasına istinad edirlər. “Qiymətləndirmə və Nəticəəsaslı İdarəetmə Sahəsində Əsas Terminlər üzrə Qlossari”yə əsasən monitoring və qiymətləndirmə aşağıdakı kimi müəyyən edilməkdədir [8]:

Monitoring - Müəyyənləşdirilmiş göstəricilər üzrə məlumatın sistemətik yığımindan istifadə edərək rəhbərliyi və davam edən inkişaf müdaxiləsinin əsas maraqlı tərəflərini tərəqqi və məqsədlərə nail olunma səviyyəsi, habelə ayrılmış vəsaitlərdən istifadə vəziyyətinə dair informasiya ilə təmin edən davamlı funksiya.

Qiymətləndirmə - Davam edən və ya tamamlanmış layihə, proqram və ya siyasətin, onların tərtibatı, tətbiqi və nəticələrinin sistemətik və obyektiv qaydada qiymətləndirilməsi. Məqsəd hədəflərin, inkişaf səmərəliliyinin, effektivlik, təsir və dayanıqlılığın uyğunluğunu və yerinə yetirilməsini müəyyən etməkdir.

Ölkəmizdə də son illərdə M/Q-nin anlayışı və tətbiqi sahəsində ciddi irəliləyişlər müşahidə edilməkdədir. Belə ki, “Milli iqtisadiyyat və iqtisadiyyatın əsas sektorları üzrə strateji yol xəritələrinin təsdiq edilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2016-cı il 6 dekabr tarixli Fərmanına [6] uyğun olaraq yol xəritələrinin icrasının monitoring və qiymətləndirməsi aparılmaqda, qəbul edilən bir çox iqtisadi siyasət sənədlərində eyni tələb qoyulmaqdadır. Əvvəlki dövrlərdə qəbul və icra edilmiş proqram xarakterli strateji siyasət sənədlərindən fərqli olaraq, SYX-yə münasibətdə M/Q sisteminin təşkili nəticəsində bir tərəfdən hesabatlılığın, digər tərəfdən isə icranın səviyyəsində yüksəliş müşahidə olunur [9].

2017-ci ildən etibarən qəbul edilən strateji siyasət sənədlərinin (strategiya, dövlət proqramları, tədbirlər planı və s.) əksəriyyəti üçün paralel olaraq M/Q-nin həyata keçirilməsi tələbi təsbit edilmişdir.

Bu təkamül prosesinin növbəti, çox əhəmiyyətli mərhələsi qismində Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2021-ci il 6 mart tarixli Fərmanını qeyd etmək lazımdır. Belə ki, Fərmanla “Dövlət proqramlarının tərtibi, icrası, monitorinqi və qiymətləndirilməsi Qaydası” təsdiq edilmiş və dövlət proqramlarının, strategiyaların, milli fəaliyyət planlarının, konsepsiyaların və bu kimi digər sənədlərin icrası prosesi üçün monitorinq və qiymətləndirmə prinsipləri təsbit edilmişdir [1]. Sənəddə əsas anlayışların (terminlərin) izahı verilmiş və tətbiqi metodoloji alətlər əlavə edilmişdir (şəkl 1.). Yeni Qayda diqqəti (fokusu) səmərəlilik, effektivlik və uyğunluq kimi məsələlərə yönəltməklə monitorinq və qiymətləndirmə prinsiplərinə nəticəsaslıq xarakterini verməkdədir.

Qayda dövlət orqanları (qurumları) tərəfindən tərtib edilən dövlət proqramı xarakterli sənədlərin icrası üçün M/Q-ni şərt kimi təsbit etsə də, işğaldan azad edilmiş ərazilərə “Böyük Qayıdış” çərçivəsində həyata keçirilən digər fəaliyyətlər üzrə də (layihələr, planlar və s.) monitorinq və qiymətləndirmə sistemlərinin qurulması Qarabağın qısa müddət ərzində dirçəlməsinə töhfə verəcəkdir. Burada, diqqət ediləsi əsas məqamlardan biri budur ki, hər fəaliyyətin miqyas xarakterindən (layihə, proqram, tədbirlər planı və s.) və sektoral aidiyyətindən asılı olaraq M/Q sistemlərinin fərqlilik verəcəyidir. Başqa bir ifadə ilə, eyni şablonun bütün fəaliyyət növlərinə tətbiq edilməsi məqsədəuyğun hesab edilmir.

Belə ki, dövlət proqramı statusunda olmayan sənədlərin icrasının monitorinq və qiymətləndirməsi prosesində “Dövlət proqramlarının tərtibi, icrası, monitorinqi və qiymətləndirilməsi Qaydası”nın əsas prinsipləri tətbiq edilə bilər, yerli və beynəlxalq təcrübə, habelə layihənin xüsusiyyətləri nəzərə alın bilər.

Dövlət proqramının qiymətləndirilməsi
P L A N I

1.	Dövlət proqramının adı
2.	Dövlət proqramının aid olduğu yer (yerlər)
3.	Əlaqələndirici orqan (qurum)
4.	Əsas və digər icraçı orqanlar (qurumlar)
5.	Dövlət proqramının məqsədi və əsaslandırılması
6.	Qiymətləndirmənin məqsədi
7.	Əsas maraqlı tərəflər
8.	Əsas qiymətləndirmə sualları (effektivliyin, uyğunluğun və səmərəliliyin ölçülməsi)
9.	Dövlət proqramının icrasının nəticələri
9.1.	Aralıq nəticələr
9.2.	Yekun nəticələr
10.	Risqlərin müəyyən olunması və təhlili
11.	Qiymətləndirmə qrafiki
12.	Dövlət proqramını qiymətləndirəcək orqan (qurum)
13.	Baza ili üzrə məlumat və metodologiya (Baza ili üzrə məlumatlar hansılardır? Nəticələrin effektivliyinin, uyğunluğunun və səmərəliliyinin ölçülməsi üçün hansı məlumat toplama metodlarından istifadə olunacaqdır? Məsələn, sorğu (anket), diaqramlar, xəritələr, proqramdan əvvəl və proqramın icrasından sonra statistika və ya birinci və ya ikinci dərəcəli məlumatlar)
14.	Kommunikasiya planı (nəticələrin bildirilməsi)

Şəkil 1: “Dövlət proqramlarının tərtibi, icrası, monitorinqi və qiymətləndirilməsi Qaydası”na 5 nömrəli əlavə

Aqrar siyasətin monitoring və qiymətləndirilməsi üzrə dünya praktikası

Kənd təsərrüfatı və kənd yerlərinin inkişafı üzrə Dünya Bankı tərəfindən maliyyələşdirilmiş, 15 il ərzində həyata keçirilmiş 74 layihənin icrasının nəticələrinə dair FAO ilə birgə geniş araşdırma aparılmış və bir sıra məqamlar ortaya çıxmışdır [7].

Belə ki, əksər layihələrdə baza dövrü sorğularının aparılması, təsirin qiymətləndirilməsi və M/Q sisteminin tətbiqində ləngimələr baş verir. Məntiqi çərçivənin həddindən çox sadələşdirilməsi və məlumat bazasının toplanılmasına dair çətinliklər lazımı qədər qiymətləndirilmir. M/Q sistemi kənddən tətbiq etdirilən öhdəlik qismində yox, layihə idarəetməsi üçün bir alət kimi qəbul edilir, formalar layihə icraçıları tərəfindən mexaniki olaraq doldurulur və layihə menecerləri öz vəzifələrini sadəcə məlumatları toplayaraq Dünya Bankına ötürmək olaraq görürlər.

Araşdırmanın gəldiyi nəticələrdən biri odur ki, M/Q sistemləri layihənin icrası dövründə təkmilləşdirildikləri zaman daha yaxşı işləyirlər. Başqa bir ifadə ilə, layihənin (proqramın) tərtibi zamanı M/Q sisteminin dizaynının verilməsinin məqsəduyğun olması ilə yanaşı, icra dövründə qarşıya çıxan bir sıra (öncədən proqnozlaşdırıla bilməyən) məsələlər proses boyunca nəzərə alınmalı və M/Q sisteminin müxtəlif aspektlərinə düzəlişlər verilməlidir.

FAO və Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatı (WHO) 2013-cü ildə “Kənd təsərrüfatı layihələrinin ərzaq təhlükəsizliyi və qidalanma təsirlərinin monitoringi və qiymətləndirilməsi” adlı tədqiqatı [5] nəşr etmişdir. Yuxarıda qeyd edilən problemlərin bənzərlərini bu tədqiqat da ortaya çıxarmışdır.

Nəticə və təkliflər

Monitoring və qiymətləndirmə proqramlarının koordinatorlarına (layihə menecerlərinə) proqramın (layihənin) icrasını izləməyə və resurslardan ehtiyatla (qənaətlə) istifadə etməyə kömək edir. M/Q qərar qəbul edənlərə layihələrin dayanıqlılığını planlaşdırmaq üçün strategiya və M/Q hesabatının ehtiva etdiyi müvafiq tövsiyələr sayəsində gələcək fəaliyyətlər (analoji layihələr) üçün rəhbərlik təqdim edir.

Bu baxımdan işğaldan azad olunmuş ərazilərə “Böyük Qayıdış” proqramı çərçivəsində nəzərdə tutulan proqram və layihələrin səmərəli və effektiv icrasının təmin edilməsi məqsədilə hər bir proqram (layihə) tərtib olunarkən nəticəəsaslı prinsiplərə əsaslanan monitoring və qiymətləndirmə çərçivəsinin hazırlanması təklif olunur. M/Q çərçivəsi daxilində məntiqi zəncir, məntiqi çərçivə, Əsas İcra Göstəriciləri və s. kimi mühüm aspektlərin nəzərə alınması müvafiq fəaliyyətlərin (tədbirlərin) nəticələrə köklənməsinə töhfə verəcəkdir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. “*Dövlət proqramlarının tərtibi, icrası, monitoringi və qiymətləndirilməsi Qaydası*” 2020, Bakı, Azərbaycan [<https://president.az/articles/50814>] əldə edilib [5 iyun, 2021];
2. Fikrətzadə F.F., Hacıyeva S.İ., *İşğaldan azad olunan ərazilərimizdə kənd təsərrüfatı sahəsinin bərpası istiqamətləri və istehsal göstəricilərinin proqnozlaşdırılması*, Kənd təsərrüfatı iqtisadiyyatı, 2020/№4(34), Bakı, Azərbaycan, [<https://atm.gov.az/pdf/magazine/4.pdf>] əldə edilib [5 iyun, 2021];
3. Kusek J.Z., Rist R.C., 2004, *Ten Steps to a Results-Based Monitoring and Evaluation System*, The World Bank, Washington, D.C., USA;
4. Qasımlı F.C. *Nəticəəsaslı monitoring və qiymətləndirmənin konseptual əsasları və aqrar sahədə tətbiqi məsələləri*, Kənd təsərrüfatı iqtisadiyyatı, 2020/№1(31), Bakı, Azərbaycan, [<https://atm.gov.az/pdf/magazine/1.pdf>] əldə edilib [5 iyun, 2021];
5. Levinson F.J., Herforth A., 2013, *Monitoring and evaluating the food security and nutrition effects of agricultural projects*, FAO and WHO;
6. *Milli iqtisadiyyat və iqtisadiyyatın əsas sektorları üzrə strateji yol xəritələrinin təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı*, 2016, Bakı, Azərbaycan [https://monitoring.az/assets/upload/files/Ferman_Yol_Xeritesi.pdf], əldə edilib [5 iyun, 2021];
7. Muller-Praefcke D., Lai K.C., Sorrenson W., 2010, *The use of monitoring and evaluation in agriculture and rural development projects*, FAO, Rome, Italy;

8. OECD, 2010, *Glossary of Key Terms in Evaluation and Results Based Management*, Paris, France;
9. *Strateji Yol Xəritələrinin 1 yanvar 2019-cu il tarixinə icra vəziyyəti*, 2019, Bakı, Azərbaycan [<https://monitoring.az/assets/upload/files/SYX-2018.pdf>], əldə edilib [5 iyun, 2021];
10. Şalbuzov N.Ə., 2021, *İşğaldan azad edilmiş rayonların inkişafında kənd təsərrüfatı əsas sahələrdən biri kimi*, "Qarabağ Azərbaycandır!" Azərbaycan Dövlət Kənd Təsərrüfatı Muzeyinin xüsusi buraxılışı, Bakı, Azərbaycan

KARABAĞ BÖLGESİNE DEVLET VE ÖZEL SEKTÖR YATIRIM PERSPEKTİFLERİNİN DEĞERLENDİRİLMESİ

Xəyal Zeynalov

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti,

Beynəlxalq Magistratura və Doktorantura Mərkəzi

Özet

Karabağ, Azərbaycan'ın en eski tarihi bölgelerinden biri ve ayrılmaz parçasıdır. Her millet, tarihinin acılı ve aynı zamanda mutlu yıllarının kaydını tutar. 2020'de tarihimizin yeni bir aşaması başlamıştır. Bu zafer aşamasıdır. Geçtiğimiz yıllar içinde ülke ekonomisinin güçlenmesi, döviz rezervlerinin oluşturulması, ordunun modern teçhizatla temini, diplomasi alanındaki başarılar, Azerbaycan Ordusu'nun zafer yürüyüşüne başlaması için şartlar yarattı. 2020 yılında ermeni provokasyonuna tepki olarak 27 Eylül'de başlayan karşı saldırı, 44 günde zaferle sonuçlandı. Dünyanın en güçlü 50 ordusu arasında yer alan Azerbaycan Ordusu, İkinci Karabağ Savaşı'ndaki cesaretiyle dünya askeri tarihine yeni bir sayfa yazdı.

Bu çalışmanın amacı, işgalden kurtarılan topraklarda madencilik endüstrisi, metalurji, gıda endüstrisi, işleme endüstrisi, turizm ve rekreasyon, yaratıcı endüstri, ilaç, tahıl yetiştirme, sebze yetiştirme, bağcılık, pamuk yetiştirme, meyvecilik ve hayvan geliştirme potansiyeli yüksek olan alanların incelemektir. Ayrıca da bu alanlara yatırım, hem petrol dışı ihracatın ve ithal ikamenin büyümesi hem de değer zincirlerine katılım açısından çalışmayı önemli kılmaktadır.

Anahtar sözcükler: Karabağ, Azerbaycan, zafer, yeniden yapılandırma, yatırım, kamu, özel.

Giriş

Karabağ, Azerbaycan'ın en eski tarihi bölgelerinden biridir. Azerbaycan'ın ayrılmaz bir parçası olan Karabağ'ın adı, Azerice "Qara" ve "Bağ" sözcüklerinden türemiştir. "Qara" ve "Bağ" kelimesi Azerbaycan halkı kadar eski bir tarihe sahiptir. Bu ifadenin tüm dünyada Azerbaycan'ın belirli topraklarına uygulandığı yadsınamaz bir gerçektir. Azerbaycan halkının topraklarından bir kısmına verdiği "Karabağ" kelimesi ilk kaynaklarda 1300 yıl önce geliştirilmiştir. Azerbaycan'ın belirli bir bölgesinin adı olarak "Karabağ" ın oluşum tarihi, etimolojisinin daha bilimsel bir açıklamasına izin vermektedir. Zira Azerbaycan dilinde (diğer Türk dillerinde olduğu gibi) "siyah", renge ek olarak "yoğun", "kalın", "büyük", "koyu" ve diğerleri anlamlarına da sahiptir. Bu açıdan bakıldığında "Karabağ" terimi "kara bahçe", yani "büyük bahçe", , "kalın bahçe", vb. Anlamına gelmektedir. Dolayısıyla Karabağ gibi "Karabağ" kelimesi de Azerbaycan halkına aittir. Siyasi-coğrafi bir yer olarak, tarihte her zaman "Dağlık Karabağ" değil, bir bütün olarak, yani tüm Karabağ topraklarını - dağları, ovaları kapsayan genel bir "Karabağ" kavramı olmuştur.

Yukarı Karabağın tarihi ve kültürel değerinin yanı sıra büyüleyici doğası, yer altı ve yerüstü kaynakları, zengin ekonomik potansiyeli ve geniş turizm olanakları bakımından zengindir. Bu bölgelerin ekonomik potansiyelinin ana parametrelerine dikkat ederseniz, Ermenistan'ın yağmalaması sonucunda bölgenin altyapısının sıfıra inmiştir.

Karabağın Tarihine Bakış

Karabağ zaferine giden yolda Karabağın tarihine aşağıdaki alt bölümlerde aydınlık getirilmiştir.

Birinci Aşama

Bu aşama, Ermeniler için "yeni bir vatan" yaratma aşaması olarak adlandırılabilir. Azerbaycan Türklerinin Batı Azerbaycan'dan ilk sürgün dönemi 1801 yılında Doğu Gürcistan'ın Rusya tarafından ilhakı ve ardından Şamşedil ve Loru-Pambak bölgelerinin Ruslar tarafından ele geçirilmesiyle başladı.

10 Şubat 1828'de imzalanan Türkmençay Antlaşması'na göre son Kuzey Azerbaycan hanlıkları olan Erivan ve Nahçıvan hanlıkları Rusya'ya katıldı.

İkinci Aşama

Buna "sessiz soykırım" aşaması denilebilir. 1990'lı yıllarda Türkiye'deki Ermeni ayaklanmaları sonucunda yaklaşık 300.000 Ermeni Kafkasya'ya göç etti ve bölge kan gölüne döndü. Ermeniler, Çarlık Rusya'sının yönetici çevrelerinin Ermeni yanlısı konumundan yararlanarak, 1905-1906'da Azerbaycanlıların yaşadığı topraklarda yeni bir Ermeni devleti kurmak için silah zoruyla etnik temizlik politikası izlemeye başladılar.

Üçüncü Aşama

Ermenilerin 1918-1920 yıllarında Azerbaycanlılara karşı işledikleri ve o dönemde tarihe "milli katliamlar" olarak geçen suçlar soykırım olarak nitelendirilir. 30 Ekim 1918'de imzalanan Mudros anlaşmasına göre, Türk birliklerinin Güney Kafkasya'dan çekilmesinin ardından Erivan vilayeti topraklarında Azerbaycanlılara yönelik Ermeni katliamının ikinci aşaması başladı.

Dördüncü Aşama

Tarihte 1948-1953 Azerbaycanlıların tehciri olarak yazılsa da, aslında kelimenin tam anlamıyla sürgündür. Sovyet Ermenistan'ında, çoğu Kazakistan ve Orta Asya'ya sürgün edilen 50.000'den fazla Azerbaycanlı 1930'larda zulüm gördü.

Beşinci Aşama

Bu aşama, Azerbaycanlıların Ermenistan'dan etnik temizliğinin tamamlanması olarak adlandırılabilir. 1960'ların ortalarında Ermenistan'da Türk ve Müslüman karşıtı propaganda yeniden başlatıldı. Genel olarak, son 200 yılda, Ermenistan topraklarında 2.000'den fazla Azerbaycanlı yerleşim çeşitli şekillerde listeden çıkarılmış ve Azerbaycan'ın tarihi topraklarında tek etnikli bir Ermeni devleti kurulmuştur.

Altıncı Aşama

Bu aşama 1991-1994 yıllarını kapsıyor (Hocalı, soykırım tarihi, 1992). Ermeni askeri saldırısı sonucunda Azerbaycan Cumhuriyeti topraklarının yüzde 20'si - Khankendi şehri, Hocalı, Şuşa, Laçın, Hocavend, Kelbecer, Ağdam, Fuzuli, Cebrayıl, Kubadlı, Zangilan bölgeleri ve 13 köy Tatar bölgesi, Gazah bölgesine bağlı 7 köy ve Nahçıvan'ın Sadarak ilçesine bağlı 1 köy ordu tarafından işgal edildi (Mammadov, 1992).

Yedinci Aşama

Bu aşama tarihimizin zafer aşamasıdır. 220 sancılı yılın sonu geldi. Geçtiğimiz 17 yıl içerisinde ülke ekonomisinin güçlenmesi, döviz rezervlerinin oluşturulması, ordunun modern teçhizatla tedarik edilmesi, diplomasi alanında elde edilen başarılar Azerbaycan Ordusu'nun zafer yürüyüşüne başlaması için şartlar yaratmıştır. Şuşa'nın 8 Kasım'da kurtuluşu savaşın kaderini belirledi. 10 Kasım'da Ermenistan Başbakanı bir teslimiyet kararı imzaladı. Ermenistan teslim oldu, beyaz bayrak kaldırdı ve dizlerinin üzerine çöktü. Azerbaycan'a karşı 7 şart öne süren ve "Karabağ Ermenistan'dır" diyen Ermenistan Başbakanı Nikol Paşinyan, kayıtsız şartsız teslim eylemine imza attı. Devletin toprak bütünlüğü yeniden sağlandı. (Ermənistan – Azərbycan münaqişəsi, 2005).

Zafer Sonrası Karabağın Durumu

Ekonomi Bakan Yardımcısı Niyazi Safarov'un verdiği istatistiklere göre işgal edilen topraklarda 7 bölge merkezi, 6 şehir, 12 yerleşim yeri, 830 köy, 700 hastane ve sağlık kurumu, 6 devlet tiyatrosu, 368 kulüp, 85 müzik okulu, 600 sanayi ve tarım işletmesi tahrip edilmiştir. Yaklaşık 128.000 sulanan alan, yaklaşık 35.000 hektar üzüm bağı ve meyve bahçesi de dahil olmak üzere 1 milyon hektardan fazla tarım arazisi tahrip edildi ve dolaşımdan çekildi.

Karabağ Bölgesinin Yeniden İnşası

Yukarıda verilen istatistikler, bölgede yapılacak işin ölçeği hakkında fikir verir. 2020 sonbaharında askeri çatışmada elde edilen zaferlerin bir sonucu olarak. Azerbaycan, eski Dağlık Karabağ Özerk Bölgesi'nde olduğu gibi, daha önce Ermeni güçlerinin kontrolü altında olan bir dizi bölgeyi yeniden

kontrol etti. Bundan sonra, önce, altyapının restorasyonu ve bu bölgelerin geliştirilmesi sorusu ortaya çıkmıştır. Geri dönen topraklarda ekonominin ana sektörü tarım olmalı, bu sektör Azerbaycan'ın tamamının ekonomisine asıl katkıyı yapabilir. Ancak bu, bölgedeki önemli alanların mayınlı olması nedeniyle engellenmektedir.

Kurtarılan toprakların ekonomik potansiyeli çok yönlüdür ve çeşitli tarım, sanayi ve turizm alanlarını kapsamaktadır. Kurtarılan topraklar bağcılık, tütün yetiştirme, pamuk yetiştirme, Koza, meyve ve sebzeler, kavun ve çiftlik hayvanlarının gelişmesi için büyük bir potansiyele sahiptir. Bölgeye özgü mısır, bezelye ve üzumdür.

Karabağ Bölgesine Yatırım

Karabağ bölgesinin yeniden yapılandırılmasında devlet bütçesi, SOFAZ, yabancı kredi kuruluşlarından sağlanan fonlar, hibeler ve bağışlar, özel yatırım ve kanunla yasaklanmamış diğer kaynaklar dahil olmak üzere burada çeşitli mali kaynaklar kullanılabilir. Uluslararası kuruluşların, yabancı ülkelerin, büyük ve orta ölçekli işletmelerin temsilcilerinin çatışma sonrası inşaa katılmakla ilgileniyor. Her uluslararası kuruluş, kendi yetkisine ve profiline göre her işletmeye uygun olarak kurtarılmış topraklarda yatırım yapmaya hazır olduğu görülüyor. İsrail'de olduğu gibi, diaspora yatırım modeli Azerbaycan'da yaygın olarak kullanılabilir. Bakan Mikayıl Cabbarov, Azerbaycan tarafının yabancı yatırımlara açık olması, onlarsız yapamayacağı anlamına gelmezken, yatırımcılar için cazip koşullar yaratılacağını da söylemiştir. Bakü, bölgenin restorasyonu için devlet yatırımı şeklinde yaklaşık 1,5 milyar dolar harcamayı planlıyor. (<https://www.vedomosti.ru/politics/articles/2021/02/19/858725-azerbaidzhan-razrabativaet>).

Karabağ Kamu ve Özel Sektöre Yatırımlar

Bu alanların canlanması, ülkemizin ekonomik imkanlarını genişletecektir. Başkanın talimatı üzerine, bölgelerin, şehirlerin ve köylerin restorasyonu için birleşik bir konsept hazırlanıyor. Karabağ Canlanma Fonu'nun kurulması, bu alanda amaca yönelik adımların atılmasında ve kurtarılan bölgelerin sürdürülebilir ekonomiye ve yüksek refaha sahip bir bölgeye dönüştürülmesinde önemli bir rol oynayacaktır. Burada özel sektörün rolü büyüktür.

Özel Sektöre Yatırım

Azerbaycan bu sürece özel sektörü ve yabancı şirketleri dahil etmek için çalışıyor. Türk firmaları sürece aktif olarak katıldı. Türk şirketleri zaten altyapı projelerini uygulamaya başladı: "Türk şirketleri halihazırda sözde Zafer Yolu, Fuzuli-Şuşa yolu ve Togana-Kelbecer yolunun yapımında yer alıyor. Ayrıca Fizuli'de yapılacak havalimanı projesine Türk firmaları da katılacak. Ayrıca Macar şirketleri kurtarılan bölgelerdeki inşaat programına katılmaya hazırlanıyor. Bu şirketler için EXIM Bank'tan 100 milyon doların üzerinde kredi limiti açıldı. Macaristan'ın Azerbaycan Olağanüstü ve Tam Yetkili Büyükelçisi Viktor Szederkenyi, ülkesinin Azerbaycan'ın toprak bütünlüğünü her zaman desteklediğini ve Azerbaycan ile ilişkileri genişletmeye kararlı olduğunu ve ikili işbirliğinin sürekli gelişmekte olduğunu söylemiştir. Amerika Birleşik Devletleri, Japonya, Birleşik Krallık ve diğer bazı ülkelerden şirketler de sürece katılmaya hazırlanıyor.

Sonuç

Son olarak, Kurtulmuş bölgeler, madencilik, metalurji, gıda endüstrisi, işleme endüstrisi, turizm ve rekreasyon, yaratıcı endüstri, ilaç, tahıl yetiştirme, sebze yetiştirme, bağcılık, pamuk yetiştirme, meyvecilik, hayvancılık, kümes hayvancılığı, arıcılık ve inşaat geliştirme potansiyeline sahiptir. Bu alanlara yapılacak yatırımlar hem petrol dışı ihracatın artırılması ve ithal ikamesi açısından hem de değer zincirlerinin birleşmesi açısından önemli olacaktır. Çatışma sonrası inşaat, gıda güvenliği de dahil olmak üzere ülkemizin ekonomik güvenliği açısından önemli bir rol oynayacaktır. Sanayi parkları ve mahalleler, tarımsal sanayi parkları ve diğer yatırım teşvik mekanizmaları dahil olmak üzere bu alanlara yatırımı teşvik etmek için çeşitli mekanizmalar uygulanabilir. Karabağ, yatırımcıların ilgisini çekebilecek kaynaklara, stratejik varlıklara, etkinliğe ve pazarlara sahiptir.

Genel olarak Karabağ bölgesi, büyümenin merkezi olan Azerbaycan'da ekonomik kalkınmanın yeni bir coğrafi itici gücü olacaktır. Bölgedeki yatırım ve inşaat çalışmaları Azerbaycan'da GSYİH büyümesini hızlandıracaktır

Kaynakça

Ermənistan – Azərbaycan münaqişəsi (2005), Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsinin PREZİDENT KİTABXANASI

Mammadov I., Asadov S. Ermenistandaki Azərbaycanlılar ler ve onların acı kaderi (kısa tarihsel deneme). - Bakü, Azərbaycan, 1992

Ermeni teröristlerin insanlığa karşı suçları (XIX-XXI bb.). Bakü, 2002.

Hocalı, soykırım tarihi. Baku, 1993, s. 88-92; Faillerin haklı gösterilmesi imkansız olan trajedi. Bakü, 1992.

<https://www.vedomosti.ru/politics/articles/2021/02/19/858725-azerbaidzhan-razrabativaet> (Erişim tarihi:13.05.2021)

http://www.iqtisadiislahat.org/news/vusal_qasimli_qarabag_azerbaycanda_iqtisadi_artimin_yeni_drav_veri_olacaq-1079(Erişim tarihi:13.05.2021)

**AZƏRBAYCANIN İŞĞALDAN AZAD OLUNMUŞ ƏRAZİLƏRİNDƏ POSTKONFLİKT
BƏRPA İSTİQAMƏTLƏRİ, MÜVƏQQƏTİ XÜSUSİ İDARƏETMƏNİN ƏHƏMİYYƏTİ**

Müəllif s.e.ü.f.d Rəşad Məhərrəmov

UNEC- İqtisadiyyat və biznesin idarə edilməsi kafedrası (müəllim), Azərbaycan

XÜLASƏ

Bu məqalədə Qarabağın işğaldan sonra postkonflikt bərpa problemləri və bu problemlərin həll olunması istiqamətində dövlətin apardığı məqsədyönlü siyasətin təzahürləri barədə danışılır. Postkonflikt dövründə iqtisadi, sosial, mədəni sahələrin bərpası olduqca vacib məqsədlərdəndir. Bu məqsədlərin təmin olunması baxımından iqtisadi inkişaf strategiyasının düşünülməsi, bu istiqamətdə əsas prioritetlər, Prezident tərəfindən yaradılmış müvəqqəti xüsusi idarəetmə qurumunun fəaliyyəti və əhəmiyyətindən bəhs olunur. Prezident İlham Əliyevin “İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin xüsusi nümayəndəlikləri” nin təsis olunması barədə fərmanı və bu fərmandan irəli gələn əsas məsələlər təhlilə cəlb olunur. Belə bir müvəqqəti qurumun yaradılması, münaqişə sonrası həmin ərazilərin dirçəlişi istiqamətində quruculuq, bərpa və yenidənqurma işlərinin sürətləndirilməsi, bu hədəfə nail olunmasında dövlət orqanlarının (qurumlarının) və digər təşkilatların əlaqələndirilmiş fəaliyyətinin gücləndirilməsi, habelə idarəetmədə çevikliyin və səmərəliliyin artırılması məqsədi baxımından əhəmiyyətindən söz açılır.

Açar sözlər: Xüsusi nümayəndəlik, insan kapitalı, innovasiya, Qarabağ, Vətən müharibəsi

2020-ci ilin sentyabr ayında başlanan və 44 gün davam edən Vətən müharibəsində Ali Baş Komandan İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə şanlı ordumuz düşmən üzərində inamlı qələbə qazandı. Azərbaycanın hərbi tarixinə yazılmış Vətən Müharibəsi, Azərbaycan Respublikasının siyasi rəhbərliyinin iradəsini və Silahlı Qüvvələrin beynəlxalq aləmdəki hərbi gücünü sübut etdi. Beləliklə, bir çox spesifik xüsusiyyətləri ilə seçilən Vətən Müharibəsi, yaxın gələcəkdə və hətta uzunmüddətli perspektivdə də müxtəlif istiqamətlərdə mütəxəssislərin diqqətini cərkərək bir çox sahələr üçün tədqiqat mövzusu olacaqdır [2].

İşğal altında olan əzəli tarixi torpaqlarımızın düşmən əsarətindən geri qaytarılması, bu ərazilərdə postkonflikt bərpa proseslərinin başlanması üçün zəmin yaratmış və Azərbaycan hökuməti tərəfindən Vətən Müharibəsi nəticəsində işğaldan azad edilmiş ərazilərdə təcili olaraq bərpa işlərinə artıq başlanılmışdır.

Belə ki, dövlətimizin qarşısında ən ümdə vəzifə hazırda qısa müddət ərzində işğaldan azad olunan ərazilərin minalardan təmizlənməsi, orada ilkin infrastrukturun qurulması və sonrakı mərhələdə iş insanlarının öz tarixi torpaqlarına qayıdışını təmin etmək məqsədilə yaşayış evlərinin tikintisinə başlamaqdır.

Azad olunmuş ərazilərin yenidən qurulması və bərpası eləcə də həmin ərazilərin idarə edilməsinə münasibətdə vətəndaşlarımızın böyük bir gözləntisi mövcuddur. Beləki bu gözlənti əsasən ondan ibarətdir ki, həmin ərazilərdə ən yaxşı nümunələr tətbiq ediləcəkdir.

Azad edilmiş ərazilərdə ilkin mərhələdə fəaliyyət istiqamətləri əsasən şəhərlər, qəsəbələr və kəndlər üçün yeni əsas innovativ bərpa planlarına uyğun olaraq tikinti və abadlaşdırma işlərini əhatə edəcəkdir. Yollar, meliorasiya və suvarma sistemləri, elektrik enerjisi, qaz, su təchizatı, kanalizasiya və s. daxil olmaqla ərazinin iqtisadi infrastrukturunu yaratmaq, bərpa etmək və inkişaf etdirmək olacaqdır.

Əhalinin öz torpaqlarına qayıdışını təmin etmək əhalinin bu ərazilərə təkcə fiziki yox, həm də müvafiq idarəetmə institutlarının qurulması fonunda baş verməlidir. Eyni zamanda təhsil və səhiyyə də daxil olmaqla sosial infrastrukturun inkişaf etdirilməsi lazım gələcəkdir.

Münaqişədən sonrakı bərpa proseslərinin başlanmasında beynəlxalq təcrübədən istifadə etmək olduqca vacibdir. Bu dövrdə təsirli, eləcə də sürətli inkişaf modelinin həyata keçirilməsi yüksək keyfiyyətli

institusional mühitin qurulması, maliyyə mənbələrinin tapılması və islahatların təcridən həyata keçirilməsini tələb edir.

Dünya təcrübəsinə görə, keçmiş münaqişə zonalarının qiymətləndirilməsi zamanı iki amil xüsusi nəzərə alınmalıdır:

-İlk öncə keçmiş münaqişə zonasının əhalisini əhatə edən daxili insan kapitalının öyrənilməsi;

- Həmin bölgədə sərmayə imkanlarının qiymətləndirilməsi aparılmalıdır.

İnsan amili burada əzmkarlıq, çalışqanlıq və yenilik göstərməklə əlavə dəyər yaradılmasında olduqca vacib amildir. Birləşmiş Millətlər Təşkilatının İnkişaf Proqramının çağırışlarına görə, yerli iqtisadi iştirakçıların ərazilərin bərpa planında əsas rol oynaması mütləqdir [6].

Azad edilmiş ərazilərdə dövlət və bələdiyyə orqanlarının tam fəaliyyətinin təmin edilməsi, iqtisadiyyatın rəqabətqabiliyyətli sahələrinin inkişafında məşğulluq və o cümlədən özünüməşğulluq məsələlərinə üstünlük verilməsi olduqca zəruridir.

Qarabağın hüdudlarında sərmayəçilərin marağına səbəb ola biləcək resursları, strateji imkanları, səmərəliliyi və bazarları vardır.

Məlum olduğu kimi işğaldan azad edilmiş torpaqlar yeraltı və yerüstü sərvətlərlə olduqca zəngindir. Burada maddən sənayesi, metallurgiya, tikinti materialları istehsalı, kreativ emal sənayesi, qida sənayesi, turizm və istirahət, əczaçılıq, taxılçılıq və tərəvəzçilik, üzümçülük, pambıqçılıq və meyvəçilik, heyvandarlıq sahələri- iri və xırda buynuzlu heyvandarlıq, quşçuluq, arıçılığın inkişafı üçün çox böyük potensial imkanlar mövcuddur.

Bu sahələrə investisiyaları stimullaşdırmaq üçün sənaye parkları və rayonları, aqropark və texnoparkların yaradılması da daxil olmaqla. müxtəlif müasir sahibkarlıq növlərinin tətbiqi mexanizmlərindən istifadə edilə bilər. Beləliklə, həmin sahələrə gələcəkdə qoyulan investisiyalar qeyri-neft sahələrinin inkişafı potensialının artırılması, həmçinin istehsalda dəyər zəncirinin yaradılması baxımından olduqca əhəmiyyətlidir.

Beləliklə, münaqişə sonrası Qarabağ torpaqlarının bərpası və inkişaf etdirilməsi Azərbaycanda yenidənqurma, iqtisadi təhlükəsizlik, o cümlədən ərzaq təhlükəsizliyinin təmin olunması baxımından ölkəmiz üçün olduqca əhəmiyyətli bir rol oynayır.

Bütün bu məsələlər dövlət qarşısında yeni iqtisadi inkişaf strategiyası - Qarabağın ümumi İnkişaf Strategiyasının hazırlanmasını və onun prioritet istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsini zəruri edir.

Prioritet istiqamətlərə aşağıdakılar daxil edilə bilər:

- iqtisadi və sosial məsələlər nəzərə alınaraq məcburi köçkünlərin yaşayış yerlərinə təcridən qayıtması;
- insan kapitalının inkişafı;
- dövlət investisiyaları ilə yanaşı xarici və yerli birbaşa investisiyaların cəlb edilməsi;
- sahibkarlığın, xüsusən mikro, kiçik və orta sahibkarlığın inkişafına, eyni zamanda iqtisadiyyatın yenilikçi həllər, yeni texnologiyaların tətbiqi məsələləri və s. [7].

Münaqişədən sonrakı vəziyyətdə ölkələrin təcrübəsində yeni iqtisadi inkişaf strategiyası makroiqtisadi sabitliyi təmin etmək üçün aşağıdakı tələblərə cavab verməlidir:

1. iqtisadi islahatların təcridən və ardıcıl həyata keçirilməsi;
2. özəl investisiyaların əsas prioritetə çevrilməsi;
3. iqtisadi canlanmanı təmin edən pul və maliyyə siyasətinin yenidən qurulması;
4. bərabər maliyyə davamlılığını təmin edərək, maliyyə siyasətinin əsas məqsədi kimi bərpa və məşğulluğun artması üçün maliyyələşdirmə;

5. sahibkarlıq fəaliyyəti subyektlərinin müəyyən olunmuş ərazilərdə həyata keçirmək və ya təqdim etmək istədikləri biznes layihələrinin, həmin ərazinin perspektiv inkişafı ilə bağlı hədəflərə uyğunluğunu təmin etmək baxımından müvafiq tədbirlər görmək;
6. fərdlər və ailələr üçün bütün sosial xidmətlərin bərpası;
7. beynəlxalq yardım və qrantların idarə edilməsində şəffaflığın və səmərəliliyin təmin edilməsi;
8. donor mərkəzlərinin düzgün təşkili;
9. həmin iqtisadi inkişaf strategiyasının həyata keçirilməsində iştirakını təmin etmək məqsədilə qeyri dövlət qurumunun (ictimai təşkilat formasında) yaradılması zəruridir və s.

Bu strategiyanın həyata keçirilməsini təmin etmək üçün ilk öncə şəffaf idarəetmə, izləmə və qiymətləndirmə mexanizmi, habelə şəffaf və hesabatlı bir maliyyələşdirmə mexanizminin yaradılması olduqca əhəmiyyətlidir.

Yuxarıda sadalanan amillərin vacibliyini nəzərə alaraq, dövlətimiz tərəfindən aparılan bir sıra tədbirlər xüsusi qeyd olunmalıdır. Bu ilin yanvar ayında prezident İlham Əliyev konstitusiyanın 109-cu maddəsinin 32-ci bəndinə əsasən, müvəqqəti məqsədlərlə qurum təsis etməsi səlahiyyətlərindən istifadə etməklə, işğaldan azad edilmiş ərazilərin dirçəlişi istiqamətində quruculuq, bərpa və yenidənqurma işlərinin sürətləndirilməsi, bu hədəfə nail olunmasında dövlət orqanlarının (qurumlarının) və digər təşkilatların əlaqələndirilmiş fəaliyyətinin gücləndirilməsi, habelə idarəetmədə çevikliyin və səmərəliliyin artırılması məqsədilə "İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin xüsusi nümayəndəlikləri"ni təsis etmişdir. [3] [5].

Xüsusi nümayəndəlik prezidentin müəyyən etdiyi ərazi hüdudlarında onu təmsil edən və fəaliyyət göstərən şəxsdir [4].

Xüsusi nümayəndəliklər spesifik bir məqsədlə (işğaldan azad edilmiş ərazilərdə infrastruktur işlərinin səmərəlişdirilməsi və bu prosesi prezidentin nəzarətinə götürülməsi) müvəqqəti əsaslarla bu məqsədə nail olunana qədər yaradılır [4]. Buradan aydın olur ki, bir çox ekspertlərin fikirlərinə əks olaraq, xüsusi nümayəndəliklər Azərbaycanın ənənəvi yerli icraedici hakimiyyəti olan yerli icra hakimiyyəti orqanlarını rayonlar və şəhərlər çərçivəsində əvəz etmək xarakteri daşmır. Xüsusi nümayəndələr prezidentin müəyyən edəcəyi ərazi hüdudları çərçivəsində onu təmsil etməklə işğaldan azad edilmiş ərazilərdə infrastruktur işlərinə nəzarət niyyətində nail olmaq üçün müvəqqəti, bir məqsədli yaradılır.

Fikrimizcə, növbəti mərhələdə bu nümayəndəliyə Qarabağda məhz inkişaf strtegiyasının planlı həyata keçirilməsində iştirak etmə, nəzarət etmə səlahiyyətlərinin, xüsusi dövlət proqramlarının hazırlanmasında iştirak və s. tapşırıqların verilməsi mümkün ola bilər.

İSTINADLAR

1. İbrahimov İbrahimxəlil. (2014) *Bələdiyyə idarəçiliyinin beynəlxalq təcrübəsi* "Ziya" NPM. 336 səh
2. Iskandarov, K., & Gawliczek, P. (2021). The second Karabakh war as a war of new generation. *Journal of Scientific Papers «Social development and Security»*, 11 (2), 91-99.
3. İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin xüsusi nümayəndələri haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı [Azərbaycan Prezidentinin Rəsmi internet sahifəsi - SƏNƏDLƏR](#) » Fərmanlar (president.az)
4. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin xüsusi nümayəndəlikləri haqqında ƏSASNAMƏ [Azərbaycan Prezidentinin Rəsmi internet sahifəsi - SƏNƏDLƏR](#) » Fərmanlar (president.az)
5. [Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası 00 - Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası \(e-qanun.az\)](#)
6. United Nations Development Programme UNDP SDG | UNDP Transparency Portal
7. [Vusal Gasimli: Karabakh will be a new driver of economic growth in Azerbaijan - AZERTAC - Azerbaijan State News Agency \(azertag.az\)](#)
8. [Наше внимание | ПРООН в Азербайджане \(undp.org\)](#)

AZƏRBAYCAN İŞGALDAN AZAD OLUNMUŞ RAYONLARIN İNKİŞAF PRİORİTETLƏRİ

Dos.Mahmudova İlhamə Məhəmmədnəbi

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti, Bakı

Doktorant. Ağalarova Nərgiz Akif

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti, Bakı

XÜLASƏ

Müasir dövrdə Azərbaycan Respublikasının hər bir iqtisadi rayonunun inkişafı dövlətin regional siyasətinin başlıca şərtlərindən biridir. Davamlı inkişafın təmin edilməsində indiki və gələcək nəsillər üçün iqtisadi artımın keyfiyyətcə yeni tipinin formalaşması ən əsas sahələrdən biridir. Regionlarda uzunmüddətli inkişafa nail olmaq üçün dövlət ölkədə aparılan islahatların məqsədli, demokratik və bazar iqtisadiyyatlı sahələrin inkişafını təmin edir. Ölkənin sosial-iqtisadi inkişaf siyasətinin ən vacib tərkib hissələrindən biri də Regional İnkişaf Siyasəti olduğu üçün onun reallaşdırılması mexanizmi ümumilikdə həmin dövlətin iqtisadi-sosial inkişaf siyasətinin mühüm tərkib hissəsinə daxildir.

Heydər Əliyevin respublikamızda həyata keçirdiyi dərin iqtisadi islahatlar ölkənin hər bir regionunda rayonlaşmanın həyata keçirilməsi, regional siyasətin hazırlanmasında və həyata keçirilməsində xüsusi rolu olmuşdur. İqtisadiyyatın proposional dinamik inkişafı, sosial sahələrə uyğunlaşdırılmış şəkildə yönləndirilməsi ölkəmizin hər bir regionunda davamlı halda inkişaf səviyyəsini təmin etmişdir.

Açar sözlər: regional siyasət, potensial, qeyri-neft sektoru, azad olunan ərazi, ixrac strukturu

Dövlətin həyata keçirdiyi regional siyasətin mühüm istiqamətlərindən biri də ölkənin regionlarının diversifikasiya edilmiş, rəqabət qabiliyyətli və dayanıqlı formada inkişaf etdirilməsidir. Respublikamızda və onun bütün regionlarında uzunmüddətli bir dövrə uyğun planlaşdırılan iqtisadi sahəyə məxsus siyasət ölkənin dayanıqlı şəkildə iqtisadi cəhətdən inkişafına lazımlı şəraiti yaratdı. Ölkə regionlarının sosial-iqtisadi inkişafında özəl sektorun payı yüksəldilmiş və Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq iqtisadi sistemə inteqrasiya etməsi yönündə vacib nailiyyətlər əldə edilmişdir.

Regionda güclü iqtisadi dövlətə çevrilməsi üçün regional siyasətlə bağlı layihənin təklif edilməsi və ilin əvvəlindən etibarən hazırlanmış proqramın təsdiq olunması ilə ölkə iqtisadiyyatında özəl sektorun payının artırılması üçün həyata keçirilən yeni mülkiyyət formalarının yaradılmasına başlandı. Hazırlanmış bu proqram 2004-2008- ci illərdə ölkədə baş verən dəyişiklikləri araşdırmaqla 2018-ci ilə qədər regional inkişafın iqtisadiyyatın hər bir sahəsi üzrə tədqiq edilməsi öz müsbət nəticəsini göstərmişdir. “Ölkə regionlarının sosial-iqtisadi cəhətdən inkişaf proqramı” əvvəlki proqramın davamı olaraq təsdiq edilmişdir. Hər il davamlı olaraq artmaqda olan iqtisadi tərəqqi 14.04.2009-cu il 2-ci mərhələnin həyata keçirilməsi və 27.02.2014-cü il tarixində təsdiq olunmuş 3-cü mərhələnin reallaşdırılmasına doğru istiqamətləndirilmişdir. Bütün bunlar onu sübut edir ki, regionların iqtisadi-sosial inkişafının ardı olaraq 2019-2023-cü illər üzrə Dövlət Proqramı öz təsdiqini tapmışdır.[3]

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin rəhbərliyi altında son 28 il ərzində ölkə iqtisadiyyatının 3 dəfədən artıq böyüməsi, neft-qaz və nəqliyyat logistika layihələrinə aid regional layihələrin həyata keçirilməsi Azərbaycan Respublikasının regional liderliyinin sübutudur. Dünyada nüfuzu ilə seçilən “US News”ün açıqladığı hesabatla görə dünyada ərazisinə görə 114 və əhalisinə görə 90-cı yerdə qərarlaşan Azərbaycan Respublikası dünyada 45-ci gücə çevrilib. Son 10 il müddətində Azərbaycan Respublikasının hərbi büdcəsi dövlət büdcəsinin 11%-ni və ÜDM-nin 4%-ni təşkil edib. 27 sentyabr 2020-ci il tarixində Ermənistan hərbi birləşmələrinin törətdiyi təxribata cavab olaraq Azərbaycan ordusunun əks hücumu ilə otuz il ərzində düşmən tərəfin yaratdığı müdafiə xətti dağıldı və işğal olunan torpaqlarımız Ali Baş Komandanın rəhbərliyi altında Azərbaycan Ordusu tərəfindən qısa müddət ərzində azad edildi. Beləliklə, Azərbaycanın iqtisadi sahədə olan üstünlüyü düşmən üzərində

üstünlüyə çevrildi. Cənubi Qafqaz Regionunda Azərbaycan Respublikasının siyasi, iqtisadi və hərbi cəhətdən lider olması bu regionun geoiqtisadiyyatını və geopolitikasını yenidən şəkilləndirdi.[5]

İndi isə işğaldan azad olunan tarixi ərazilərimizdə iqtisadiyyatın yenidən necə bərpa ediləcəyini araşdırmaq. Azərbaycan Respublikasının həmin ərazilərimizin yenidən bərpası üzrə lazımı qədər təcrübəsi vardır. Həmçinin respublikamızda yenidən qurma işlərinin görülməsi və yurdlarından köçkün düşmüş vətəndaşlarımızın öz yurdlarına qayıtması üçün şəraitin yaradılması ölkə rəhbərliyi tərəfindən yaradılmış ərazilərin bərpası və yenidən qurulması üzrə agentlik tərəfindən həyata keçiriləcək.

Füzuli şəhərində ölkə Prezidenti İlham Əliyev tərəfindən Füzuli şəhər Aeroportunun təməlqoyma mərasimi keçirildi. Ölkə iqtisadiyyatının və Regionun iqtisadi cəhətdən inkişafında “Zəngəzur dəhlizinin” də böyük əhəmiyyəti olacaqdır. Ümumilikdə, ölkə əhalisi həmin torpaqlara qayıtdıqca bu ərazilər yenidən canlanacaqdır.

İşğaldan azad edilən torpaqlarımızın bir çox sahələrdə inkişaf potensialı vardır. Faydalı qazıntıların emal edilməsində ixtisaslı kadr, ixrac və investisiya baxımından Azərbaycan Sənaye Korporasiyasının və Azer Gold QSC-nin kifayət qədər imkanları vardır. Beləliklə, Azərbaycanın dağ-mədən sənayesinin və metallurgiya kompleksinin yüksəlişinin təmin olunmasında yeni təbii resursların döviyyəyə buraxılmasının xüsusi rolu olacaqdır. Bu sahələrin inkişaf etməsi Respublikamızda bir çox sənaye sahələri ilə bərabər, hərbi sənayenin inkişaf etməsinədə öz töhfəsini verəcəkdir.[6]

Azərbaycan Respublikasının düşmən işğalından azad edilən ərazilərində emal sənayesinin, aqrar sahələrin, turizm sektorunun inkişafı üçün meşə, su, torpaq və digər resursları vardır və bu resurslar regionun inkişafı üçün böyük imkanlar yaradacaqdır. Ən mühüm məsələdə odur ki, həmin ərazilərimizin iqtisadiyyatı yenidən bərpa etməklə və daha müasir texnologiyalar tətbiq edilməklə, regionun iqtisadiyyatı olduqca məhsuldar olacaqdır. Həmin ərazilərin işğaldan azad edilməsinin nəticəsi olaraq qarşıdakı illərə aid qeyri-neft sektorunun inkişaf etdirilməsinə dair verilmiş proqnozlara yeni yanaşmalar olacaqdır. Çünki, rəşadətli ordumuz tərəfindən azad edilən həmin ərazilərdə qeyri-neft sektorunun daha sürətli inkişaf etməsinə böyük imkanlar yaradacaq.[2] Dövlərin iqtisadi inkişafına bu ərazilərin azad olunmasının olduqca böyük təsiri olacaqdır. Qarşıda olan illər ərzində ilkin hesablamalara görə Kəlbəcər-Laçın və Yuxarı Qarabağ iqtisadi-coğrafi rayonlarında məhsulların ümumi buraxılışı əsas sahələr üzrə iki milyard manatdan çox artacaqdır.

Düşmən işğalından yeni azad olunan ərazilərimiz işğaldan qabaq Azərbaycan ərazisində istehsal olunan kənd təsərrüfatı məhsullarının 35-40%-ə qədərini təşkil edirdi. Azərbaycanın düşmən işğalından azad edilən torpaqlarında üzümçülüyün, pambıqçılığın, tütünçülüyün, baramaçılığın, bostançılığın, meyvə tərəvəzçiliyin və heyvandarlıq sahələrinin inkişafı üçün böyük potensial vardır. Ölkədə ərzaq təhlükəsizliyinin təmini məsələsinə ərazilərimizin işğaldan azad olunmasının böyük töhfəsi olacaqdır. Xüsusilə də heyvandarlıq məhsulları ilə özünütəminatmənin səviyyəsi yaxşılaşacaqdır. Hal-hazırda respublikamızda özünütəminatmənin səviyyəsi ət və ət məhsullarına görə 82.5%, süd və süd məhsullarına görə 86.2 faiz sayılır. İlkin proqnozlara görə həmin ərazilərimizdə təsərrüfat fəaliyyəti bərpa olunduqdan sonra həmin məhsullar ilə özünü təminatmə daha da yüksələcəkdir. Həmçinin işğaldan azad olunan ərazilər su ehtiyatları ilə olduqca zəngin olan ərazilərdir. Azərbaycan Respublikasının su ehtiyatlarının 72.7%-i ölkə ərazisindən kənarında formalaşır və işğaldan azad olunan ərazilərimizin su ehtiyatları ölkəmiz üçün çox əhəmiyyətli sayılır. Azərbaycan Respublikasında mineral suların geoloji ehtiyatlarının 39.6 faizi işğaldan azad edilmiş torpaqlara məxsusdur.[5]

2020-ci ildə Azərbaycan ordusu tərəfindən ermənilərin hərbi təcavüz nəticəsində işğal etdikləri 1.7 milyon hektar ərazilər işğaldan azad olundu. Həmin torpaqlarımızın əksər hissəsi müxtəlif kənd təsərrüfatı məhsullarının əldə edilməsi üçün yararlı sayılır. Bu məhsulların emal edilməsi yeyinti sənayesi sahəsində yeni güclərin yaradılmasına təkan verəcək və etibarlı təchizat bazası formalaşdırmağa imkan yaradacaqdır.

Ölkə Prezidenti İlham Əliyev Cəbrayıl və Zəngilan rayonlarının ərazilərini səfəri zamanı ermənilər tərəfindən dağıdılmış kəndlərimizin ən müasir texnologiyalar ilə bərpa ediləcəyini qeyd etmişdir. Bu layihələrin icra edilməsi 5 komponent üzrə həyata keçiriləcəkdir: yaşayış, istehsal, sosial xidmətlər, “Ağıllı kənd təsərrüfatı”, alternativ enerji sahələri.

Həmin layihələrin icra edilməsində dost ölkələr İtaliya, İsrail, Türkiyə, Çin şirkətlərinin aparıcı mütəxəssisləri də iştirak edirlər. Ölkə prezidenti tərəfində təməli qoyulan 2-ci hava limanı olan Zəngilan Beynəlxalq Hava Limanı Azərbaycan dövlətinin iqtisadi gücündən xəbər verir. 124 km-lik, 6 zolaqlı Horadiz-Zəngilan avtomagistral yolu Zəngilan rayonunu Azərbaycan Respublikasının digər rayonları və Naxçıvan MR ilə birləşdirəcəkdir. Horadiz-Ağbənd dəmiryolu vasitəsi ilə Azərbaycanın əsas hissəsi Naxçıvan MR ilə birləşəcəkdir. Zəngilan rayonu coğrafi baxımdan Şərqi Zəngəzur mahalında yerləşir. Şərqi Zəngəzuru Qərbi Zəngəzurla birləşdirən dəmir və avtomobil yolu açılacaqdır. Qeyd edilən həmin layihələrin ölkəmiz üçün olduqca böyük əhəmiyyəti vardır və bu layihələr “Böyük Qayıdış”ın bir parçasıdır.[5]

Azərbaycan Respublikasının qarşıdakı onillik ərzində iqtisadi və sosial tərəqqisinə aid 5 Milli Prioritet həyata keçirilməlidir:

- 1) İqtisadiyyatın rəqabətqabiliyyətliliyinin dayanıqlı artımlı olması;
- 2) Cəmiyyətin inklüziv, dinamik və sosial ədalətə əsaslanmış olması;
- 3) Yeni müasir innovasiyalar məkanının və insan kapitalının rəqabətliyi yaradılması;
- 4) İşğaldan azad olunmuş tarixi torpaqlarımıza böyük qayıdışın təmini;
- 5) Ekoloji cəhətdən təmiz ətraf mühitin yaradılması və “yaşıl artım” ölkəsi.[6]

Beləliklə, iqtisadi tərəqqinin tənzimlənməsində ölkə regionlarında idarəetməyə məxsus strukturun təşkili və hər bir tələbin qarşıya qoyulması planda prioritet istiqamətlər ilə aparılmalıdır. Qeyd edilən hər bir istiqamətin həll edilməsi üçün tənzimlənmə sistemində qarşıya qoyulan məqsədin ardıcıl olaraq regional tərəqqiyə müvafiq təkmilləşdirmək və ümumilikdə ölkəmizin iqtisadiyyatının inkişaf etdirilməsinə təkan verməsini həll edəcəkdir.

Ümumiyyətlə, kompleks inkişaf bazar iqtisadiyyatlı ölkələrdə regionların düzgün istiqamətlərini nəzərə almaqla aşağıdakı kimi ümumiləşdirilmiş prinsiplərlə həyata keçirilir:

1. Regionlarda ixtisaslaşdırılmış ölkədaxili və beynəlxalq əmək bölgüsünə malik olan sahələrə üstünlük verməklə daxili tələbatın nəzərə alınması;
2. İşğaldan azad olunmuş ərazilərdə bütün sahələr üzrə məhsul istehsalının artırılması və idxalın strukturunun rasionlaşdırılması;
3. Regionlarda ixrac potensialının inkişaf etdirilməsi və ixrac strukturunun son məhsul hesabına yaxşılaşdırılması;
4. Regionlar üzrə kiçik və orta sahibkarlığın, iqtisadi artımın və məşğulluğun mənbəyini yaxşılaşdırmaq və haqsız rəqabətin qarşısını almaq;
5. Azad olunmuş ərazilər üzrə istehsal və infrastruktur sahələrinin texniki və texnoloji cəhətdən modernləşdirilməsi;
6. Yeni ərazilər üzrə innovasiya və investisiya istiqamətində xarici investorların cəlb olunmasının stimullaşdırmaq və ondan səmərəli istifadəsi üçün şərait yaratmaq.[4]

Azərbaycan Respublikasının müstəqillik dövrü ərzində apardığı islahatlar iqtisadiyyatımızın yeni çağırışlara hər cəhətdən cavab verməsi ölkədə dayanıqlı rəqabətqabiliyyətli, innovasiyalı, preativ və səmərəli istiqamətləri üzrə proqramlar hazırlanmalıdır.[1] Ölkə regionlarının və həmçinin kənd bölgələrinin iqtisadi, sosial cəhətdən inkişaf etdirilməsi istiqamətində qazanılmış nailiyyətləti daha da yüksəltmək üçün pilləli olaraq son “AR-nın regionlarının 2019-2023-cü illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı” öz istiqamətlərini həyata keçirməkdədir.

Azərbaycan son illərində öz tarixinin çətin dövrünü keçirsə də, özünün mədəni və sosial-iqtisadi həyatında inamlı şəkildə böyük təkamül yolu qət edərək təhlükəsiz, sabit və müasir yaşayış səviyyəsi təmin olunmuş bir müstəqil ölkəyə çevrildi. Dünya miqyasında Azərbaycan Respublikasının qlobal nüfuzu olduqca artdı, əhali arasında dövlətçilik ənənəsi gücləndi, yeni müasir iqtisadi və sosial infraqstruktura aid quruculuq işləri müvəffəqiyyətlə aparıldı. Davamlı iqtisadi tərəqqidən meydana gələn

böyük maliyyə resursları uzunmüddətli makroiqtisadi artım, sabitliyə vacib töhfəsini verdi və təhlükəsizliyi təmin etmək üçün gücləndirilmiş potensial formalaşdı.[5]

Ordumuzun qalibiyyətinin nəticəsi olaraq düşmən işğalından azad olunmuş ərazilərimizin ölkəmizin ümumi iqtisadiyyatına reintegrasiya etməsi və yeni qlobal, regional nəqliyyat-logistika dəhlizləri yaradılması imkanından mühüm fayda əldə olunması Azərbaycan Respublikasının daha da inkişaf etməsinə yüksək təkan yaradacaqdır. Cənubi Qafqaz regionunun lider ölkəsi olan Azərbaycan Respublikasının regionda sabitliyin, təhlükəsizliyin və qarşılıqlı əlaqələrin inkişaf etdirilməsinə rolu həmin çərçivədə daha da möhkəm olacaqdır.

Şərqi qapısı adlandırılan və Qərblə qovşaq rolunu oynayan Azərbaycan Respublikasının iqtisadi qüdrətinin daha da artmasına ölkədə həyata keçirilən müvəffəqiyyətli sosial-iqtisadi və siyasi uğurlar, multikultural və milli dəyərlər qarşdakı illər müddətində əminlik yaratmaqdadır. Qeyd edilən hər bir imkan 2030-cu ilə qədərki dövrdə Azərbaycan Respublikasının iqtisadi-sosial suverenliyinin daha da möhkəm olmasına və həyatın müasir standartlarına əsaslanmış güclü sosial rifah cəmiyyətinə sahib bir dövlət olmasına imkan yaradır. Ölkə əhalisinin sosial rifah halının daha da yüksəldilməsi istiqamətində Azərbaycan Respublikası sosial yönlü bazar iqtisadiyyatının inkişafı yolunu tutmuşdur. Bu proqramlar davamlı olaraq ölkənin və regionların iqtisadi inkişaf modelinə əsaslanaraq həyata keçirilməlidir. Bu baxımdan uğurlu iqtisadi siyasət regionlarda ölkənin inkişafı üçün zəruri olan Strateji Yol Xəritəsinin regional istiqamətlərdə yeni mərhələsinin inkişafı kimi həyata keçirilməlidir. Regionların sosial-iqtisadi inkişafı milli iqtisadiyyatın inkişafı üzrə prespektiv istiqamətlər əsasında sürətləndirilməsinə nail olacaq. Bu baxımdan regionlarda sosial-iqtisadi inkişaf üzrə prioritetləri göstərmək olar:

- 1) İqtisadi rayonlar üzrə effektivliyi müəyyənləşdirmək və regional inkişaf insitutunun açılmasını müəyyənləşdirmək.
- 2) İşğaldan azad olunmuş ərazilərdə mərkəzlərin yaradılması üçün dövlət büdcəsindən məqsədli maliyyə vəsaitləri ayırmaqla regionlarda daxili iqtisadi siyasəti ərazi üzrə təsərrüfat komplekslərinin yaradılmasını həyata keçirtmək.
- 3) Respublika üzrə aqrar sahənin formalaşmasında iqtisadi rayonlar üzrə aqroiqlim ehtiyatlarına əsaslanmaqla regional ixrac fondunun yaradılması məqsədə uyğundur.
- 4) Ölkənin sosial-iqtisadi inkişafına dair dinamik, inkluziv və sosial ədalətə əsaslanan cəmiyyəti formalaşdırmaq.
- 5) Regionlarda dayanıqlı artan rəqabətli iqtisadiyyatı reallaşdırmaq.
- 6) İşğaldan azad olunmuş ərazilərdə böyük qayıdış modelini bərpa etmək.
- 7) Azad olunmuş ərazilər üzrə təmiz ətraf mühit və yaşıl artım ölkəsini yaratmaq.
- 8) Həyata keçirilən yol xəritəsinin strateji hədəfləri, görüləcək tədbirlər və prioritet istiqamətlər təmin olunmalıdır.
- 9) Azad olunmuş ərazilər üzrə yüksək texnologiyalara əsaslanan "Ağıllı kənd" layihəsini tətbiq etmək.

Beləliklə, posneft mərhələsində Azərbaycan regionlarının inkişafı bütövlükdə ölkə iqtisadiyyatını təmin edəcək. Ölkəmizin uzunmüddətli, sürətli, davamlı inkişafı cəmiyyətin, biznesin və dövlət üçlüyünün uğurlu əlaqələrini möhkəmləndirəcək.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. "Müstəqil Azərbaycan-25". Bakı, 2016
2. "Dayanıqlı İnkişaf Məqsədləri" Statistik İcmal 2020
3. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin "Azərbaycan Respublikası regionlarının 2019-2023-ci illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı" (11.04.2020)
4. Azərbaycanın iqtisadi inkişafının Heydər Əliyev strategiyası. ADİU (UNEC) 2019
5. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin saytı. www.president.az
6. <https://www.facebook.com/sharer/sharer.php?u=https://www.cbar.az/page-198/stock-exchange>

WAYS TO IMPROVE FINANCIAL LITERACY OF THE POPULATION

Yetarkhanim Zohrab Abbasli

Azerbaijan State Economic University, PhD student, Baku, Azerbaijan

ORCID ID:0000-0003-0667-1414

ABSTRACT

The modern era requires increasing the use of technologies and digitalization in every field. Staffing is critical to orchestrating a successful digital transformation. Education of educated personnel is primarily the responsibility of higher education institutions. It is true that successful economic reforms are being implemented in Azerbaijan today, especially in the field of digital economy development. However, personnel training in universities should be organized in such a way that it can fully meet both the economic and technological requirements of the new era of our country. The reforms carried out in the field of the development of the digital economy include the creation of "ASAN service", the "State Program for the expansion of digital payments in the Republic of Azerbaijan in 2018-2020", the creation of the "DOST" network, the laws and decisions adopted regarding the creation of e-government, directly the level of digitization of the functions and tasks of many state institutions communicating with economic subjects and the population, Strategic Roadmaps and increasing the population's financial literacy, etc. belongs to. The main goal of creating a digital government is to create interactions with citizens and change the analog, paper-based and used system to make public services open, simple, and citizen-centric. Financial literacy means the knowledge and skills needed to make important financial decisions. Key aspects of financial literacy include knowing how to budget, plan for retirement, manage debt, and track personal expenses.

Keywords: financial literacy, digitization, state support

DOES FAVAR IMPROVE FORECASTING PERFORMANCE IN THE POST-COVID-19 PERIOD? A REVISIT TO INFLATION FORECASTING USING FAVAR MODEL

Vugar M. Rahimov

Azerbaijan State University of Economics, Baku, Azerbaijan, Ph.D. student in Econometrics,

ORCID NO: 0000-0002-6646-8808

ABSTRACT

Forecasting is considered an important tool in the policy decision-making process. In this regard, forecasting inflation plays a crucial role in monetary policy committees. However, inflation forecasting has been difficult in the post-COVID-19 period. Many countries experience record-high inflation in recent periods. It also toughens the model-building and forecasting tasks of forecasters. Even leading international organizations and central banks fail to forecast inflation in this period. This induces economists to find new methods and models to forecast inflation. Factor models are considered useful as they handle omitted variable bias, providing some robustness in the presence of structural breaks; and require minimal conditions on the errors. In this study, employing domestic and foreign macro variables over the period 2003Q1 through 2022Q2, I model and produce one-, two-, four-, six- and eight-period inflation forecasts in Azerbaijan using a factor-augmented vector autoregressive (FAVAR) model. I also build univariate and three multivariate models and compute forecasting errors of all models through the root mean squared error (RMSE) methodology. I then compare RMSE from the FAVAR model to those of the other models and find that FAVAR produces worse performance in all forecast horizons. However, unlike the pre-COVID-19 period, Stock & Watson (dynamic factor model) demonstrates relatively better performance in some periods. These results are in line with the literature, which finds that simple models are better forecasters of some macroeconomic variables. In conclusion, the FAVAR model still underperforms in comparison with the simple and other multivariate models in terms of forecasting inflation in Azerbaijan.

Keywords: Inflation; Forecasting; FAVAR; RMSE

Introduction

Forecasting is considered an important tool in the policy decision-making process. In this regard, forecasting inflation plays a crucial role in monetary policy committees. However, inflation forecasting has been difficult in the post-COVID-19 period due to uncertainties. Particularly, in countries where long data span lack, it is often impossible to take into account a large number of variables due to the degree of freedom matters. The factor-augmented vector autoregressive (FAVAR) model is prevalently employed during these uncertain periods and in modern data-rich environments. Factor models are useful because they alleviate the curse of dimensionality of the standard VAR model; handle omitted variable bias, provide some robustness in the presence of structural breaks; and require minimal conditions on the errors. In 2020, I, with my co-authors Guliyev and Ahmadov, build a FAVAR model for Azerbaijan over 2003Q1-2018Q4 and compare its forecasting ability to that of benchmark univariate and other multivariate models. We found that adding principal components factors does not improve model performance and in the, particularly, short term, univariate models beat other models. I revisit inflation forecasting using the FAVAR model. In this paper, by inspecting the variables used I attempt to improve the FAVAR model and extend the period by adding 14 more quarters (i.e., 2019Q1-2022Q2), which cover the COVID-19 and post-COVID-19 periods. Thus, the dataset from which I extract the principal components (PCs) contains 63 variables from both domestic and external sectors.

Unlike the results in the previous paper, I find that multivariate models turned out to be more successful compared to univariate models in terms of forecasting. However, the FAVAR model still fails to beat both benchmark and other multivariate models. The results of a Diebold–Mariano (DM) (Diebold & Mariano, 1995) test indicate whether the difference between the relative root mean squared errors

(RMSEs) of the FAVAR and benchmark autoregressive (AR) models is significant. Although the FAVAR model underperforms relative to the simple, according to the DM test, it is significant for up to six quarter periods. However, unlike the pre-COVID-19 period, Stock & Watson (dynamic factor model) demonstrates relatively better performance in some periods.

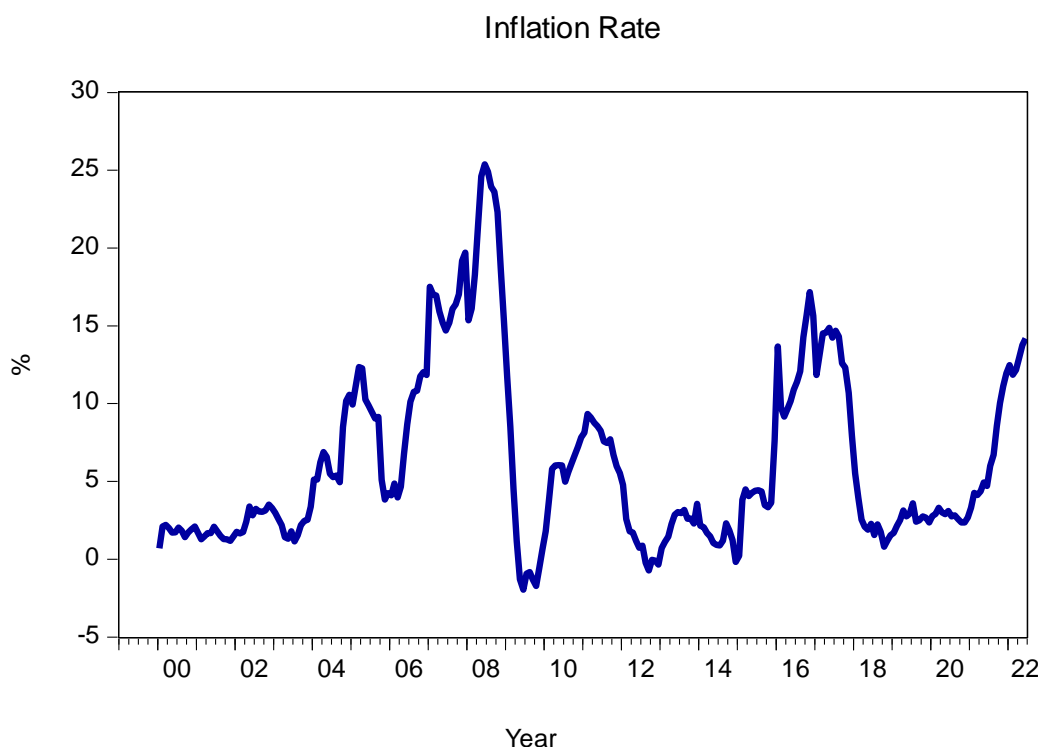
The rest of the paper is structured as follows. In section two, I provide brief background information on the economy of Azerbaijan. Section three contains a literature review. Sections four and five are devoted to methodological and data issues, respectively. The results are presented in section six, and section seven concludes the paper.

Background Information on the Economy and Inflation of Azerbaijan

Inflation in Azerbaijan over the last 2 years can be divided into five periods: high-trending (2000–2008), low-stable (2009–2015), post-devaluation high-inflation (2016–2017), low (2018–2020), and high post-COVID-19 (2021–present) regimes (see **Figure 1**).

Increased oil revenue from the realization of oil pipeline projects created significant opportunities for Azerbaijan to implement social and infrastructure projects. As a result, government spending increased from 0.8 billion manats in 2003 to 11 billion manats in 2008. Positive demand shocks, accompanied by the persistent increase in government spending (consumption and investment) and sharp oil price hikes (from \$56.75 per barrel in 2005 to \$133.90 per barrel in August 2008), contributed to upward pressure on both actual inflation and inflation expectations.

Figure 1. Annual inflation dynamics in Azerbaijan (2000–2022)

Source: State Statistics Committee of Azerbaijan

After increasing until 2008, inflation became stable over the subsequent six years, despite the global financial crisis. It began increasing again in 2015 because of devaluation and the Central Bank's (CBAR's) decision to move to a floating exchange rate regime after a sharp decrease in the oil price. Indeed, between 2008 and 2014, the CBAR's credible fixed exchange rate policy encouraged de-dollarization in the country. However, a reversal occurred when oil prices plummeted in 2014, forcing the CBAR to devalue the currency in two steps in 2015 and abandon the fixed exchange rate in December 2015. The impact was immediate and caused inflation to accelerate. In fact, the monthly inflation in December 2015 was 4.4 percent. In the aftermath of the exchange rate regime change, the annual inflation rate climbed from 7.6 percent in 2015 to 15.6 percent in 2016, and gradually decreased

to 7.9 percent in 2017. Then, in reaction to the stable bilateral exchange rate and the tight monetary and fiscal policies of 2016–2017, inflation further decelerated, stabilizing at 1.5 percent in 2018. Low inflation was recorded in 2019 and 2020, too. However, starting from the second half of 2021, inflation in Azerbaijan gained momentum and climbed to a double-digit level.

Literature Review¹

The FAVAR model gained in popularity after the seminal work of Bernanke *et al.* (2005), who examined the effect of monetary policy on different economic variables by augmenting the VAR model with factors extracted from 120 variables. The authors estimate the FAVAR model in two ways: the one-step method and the two-step method. In the two-step method, they first extract factors using the principal component method (other methods are possible) and then add these factors to the conventional VAR model. In the one-step method, they estimate the factor loadings and VAR jointly by applying Gibbs sampling to estimate a Bayesian VAR (BVAR).

In constructing their model, Bernanke *et al.* (2005) rely heavily on the model and data of Stock & Watson (2002b). Stock & Watson (2002b) apply a factor model to forecast various macroeconomic variables, which they call estimated factor diffusion indexes (hence, the diffusion index (DI) model). They apply h-step-ahead forecasting by directly estimating y_{t+h} as a function of y_t :

$$y_{t+h}^h = a_h + b_h(L)F_t + j_h(L)y_t + e_{t+h}^h$$

Here, y_{t+h}^h is an h-step-ahead variable to be forecasted, F_t is a factor vector, and L is a lag polynomial. They compare the DI model with different benchmark models, including the simple AR model, leading indicator model, and VAR model, at two-, four-, and eight-quarter forecasting horizons. The authors estimate three models. They find that the DI models outperform the benchmark models and that the model based only on the DI performs best.

As previously noted, Huseynov *et al.* (2014) attempted to study the forecasting ability of inflation models of Azerbaijan using a FAVAR model. Their results show that naïve models have better predictive ability than multivariate models for the period 2010–2014.

Lagana & Mountford (2005) use a FAVAR model to study the UK monetary policy. They find that the FAVAR model has better predictive ability than AR and VAR models in terms of forecasting interest rates. Applying FAVAR methodology, Ajevskis & Davidsons (2008) show that factor models exhibit better forecasting ability, but that “*neither improvement is statistically significant*”.

Günay (2018) uses a factor model to forecast industrial production and core inflation for the economy of Turkey. He finds that the best models for industrial production and inflation are different. Thus, a model needs to be selected based on the target variables. Using a simple factor extraction model is generally preferred because the additional computational difficulties associated with more complicated factor extraction models do not warrant performance improvement. He also shows that simple models perform better. Thus, it is better to implement a few factors and choose a relatively small data set for factor extraction.

To find out the forecast performance of different models of inflation and output of Azerbaijan, Rahimov *et al.* (2020) construct a FAVAR model. Using 77 indicators, they first extract principal components and estimate the FAVAR model. Their results suggest that “*almost all of the multivariate models underperform in comparison with the univariate model*”.

¹ See the following works for further information on factor models, including estimations and inferences using such models: Kilian & Lütkepohl (2016), Stock & Watson (2010), and Bai & Ng (2002).

Methodology

FAVAR models offer a proper specification that exploits valuable information provided by a large data set, without having to worry about degrees of freedom, overfitting, or increasing parameter uncertainty in the estimations. These models overcome the curse of the dimensionality problem while preserving the value-added information provided by relevant variables.

Following Bernanke *et al.* (2005), the FAVAR model used in this paper is based on the following specification. Suppose Y_t is an $M \times 1$ vector of observable variables, and F_t is a $K \times 1$ vector of unobserved variables. Assume that the joint dynamics of (F_t, Y_t) is given by the following transition equation:

$$\begin{bmatrix} F_t \\ Y_t \end{bmatrix} = \Phi(L) \begin{bmatrix} F_{t-1} \\ Y_{t-1} \end{bmatrix} + v_t, \quad (1)$$

where $\Phi(L)$ is a conformable lag polynomial of finite order d , which may contain a priori restrictions, as in the structural VAR literature. The error term v_t has mean zero and covariance matrix Σ .

Because F_t is unobservable, equation (1) cannot be estimated. However, this information can be extracted from a set of economic time series, denoted by the $N \times 1$ vector X_t . The number of informational time series N is large and is assumed to be much greater than the number of factors and observed variables in the FAVAR model. In addition, X_t is assumed to be related to unobservable F_t and observable Y_t by the following equation:

$$X_t = \Lambda^f F_t + \Lambda^y Y_t + e_t, \quad (2)$$

where Λ^f is an $N \times K$ matrix of factor loadings, and Λ^y is an $N \times M$ matrix. The $N \times 1$ vector of error terms e_t has mean zero and is assumed to be normal and uncorrelated or to display a small amount of cross-correlation, depending on whether the estimation uses likelihood methods or principal components. In general, Y_t and F_t can be correlated. Equation (2) captures the idea that Y_t and F_t are both forces that drive the dynamics of X_t .

Thus, the forecast factors and variables in the FAVAR model can be written in the following form:

$$\begin{bmatrix} \hat{F}_{t+1} \\ \hat{Y}_{t+1} \end{bmatrix} = \hat{\Phi}(L) \begin{bmatrix} \hat{F}_t \\ Y_t \end{bmatrix}, \quad (3)$$

where \hat{F}_t is a factor estimate. The important part of the model is the estimation method. There are two major approaches to estimating the model. The first, usually called the two-step procedure, estimates the unobserved factors, and then uses these factors in conventional VAR models. The second method estimates the factors and the VAR jointly and is known as the one-step estimation procedure. Both methods have advantages and disadvantages. Thus, because the one-step procedure involves cumbersome technical procedures, without significantly improving the model performance, the two-step procedure is applied in this study. Thus, I use principal component analysis to estimate the factors.

I then compare the performance of the proposed FAVAR model with that of univariate AR and VAR models. The root mean squared error (RMSE) is given as follows:

$$RMSE = \sqrt{\frac{(\text{Realization at time } t+h) - (\text{Forecast for time } t+h \text{ at time } t)^2}{\text{Number of forecasts}}} \quad (4)$$

In the results, I express the RMSE of alternative models as a share of that of the AR model. Thus, a lower ratio indicates better model performance.

A Diebold–Mariano (Diebold & Mariano, 1995) test is performed to determine whether the differences between the RMSEs are significant. Define d_τ as follows:

$$d_\tau = g(e_\tau^{(2)}) - g(e_\tau^{(1)}), \quad (5)$$

where

$$e_\tau^{(i)} = y_{\tau+h} - \hat{y}_{\tau+1|\tau}, \quad (6)$$

for models $i = 1, 2$, and g is a generic loss function ($g(e) = e^2$).

Then, the DM test is defined as follows:

$$DM = \sqrt{n} \frac{\bar{d}}{\sigma_d}, \quad (7)$$

where

$$\bar{d} = \frac{1}{n} \sum_{\tau=t}^{T+n-1} d_\tau, \quad (8)$$

and σ_d is the estimator of the variance of \bar{d} . The null hypothesis of the DM test is that the two models have the same RMSE.

Data and Estimation

The full sample contains quarterly data for the period 2003Q1–2022Q2 on domestic and external sector variables. The data are transformed before conducting the analysis. The first transformation seasonally adjusts the series using the Census X12 procedure. Most of the series have seasonal patterns. I also apply a log transformation and difference the series, which have a unit root. After performing these transformations, the data are stationary. Table 1 presents the descriptive statistics and Table 2 presents the Augmented Dickey Fuller (ADF) unit root test results for inflation as well as for other observed variables used in the VAR models. The national data are obtained from the database of the National Statistics Office and the Central Bank of Azerbaijan Republic. The foreign variables are taken from international agencies' databases. Table 1A in Appendix I presents all the series used for the PC extraction.

Azerbaijan is a small open economy cannot affect the economies of other countries. Therefore, I use external forecasts for the out-of-sample analysis in the FAVAR model, as well as in other multivariate models. For inflation forecasting, we use yearly forecasts for trade partners' inflation, taken from the IMF's Archive of World Economic Outlook Databases, that I interpolate into quarterly series. Similarly, annual forecasts of the oil price are collected from the EIA's annual reports.

Table 1: Summary statistics*

Variables	Obs	Mean	Median	Std	Max	Min
CPI	76	1.8	1.5	1.9	7.2	-3.4
TP CPI	76	1.7	1.6	1.0	7.5	0.7
M1	76	4.8	5.4	8.5	25.7	-25.1
NEER	76	0.2	0.2	5.5	12.2	-22.4
Agricultural PPI	76	1.7	1.8	3.3	9.5	-7.1
World Price Index	76	1.1	1.1	6.0	16.3	-19.0

*All variables are expressed in terms of growth; that is, the growth rate of CPI is inflation.

Table 2: Unit root tests results (ADF)

Variables	Level		First differences	
	t-statistics	Status	t-statistics	Status
CPI	0.63	Nonstationary	-2.82*	Stationary
TP CPI	1.49	Nonstationary	-9.85***	Stationary
M1	-0.39	Nonstationary	-7.60***	Stationary
NEER	0.38	Nonstationary	-3.99***	Stationary
Agricultural PPI	0.54	Nonstationary	-7.65***	Stationary
World Price Index	-1.14	Nonstationary	-7.43***	Stationary

*** denotes significance at the 1 percent level, ** denotes significance at the 5 percent level, * denotes significance at the percent level

The estimation period starts from 2003Q1. The shortest estimation period is from 2003Q1 to 2014Q2. It means the first forecasted period starts from 2014Q3 for one-period-ahead forecasting, 2014Q4 for two-period-ahead forecasting, 2015Q2 for four-period-ahead forecasting, 2015Q4 for six-period-ahead forecasting, and 2016Q2 for eight-period-ahead forecasting.

The lag length in all VAR-type models is two. Formal criteria for lag selection (AIC, SC) usually suggest a lag length of between one and three (usually one, and rarely more than three). However, I choose two lags as a rule of thumb. There are two main reasons for that. First, the CBAR usually uses two lags in its models. Second, one lag may leave too much autocorrelation, and using three lags results in too great a loss of degrees of freedom.

In general, two types (specifications) of FAVAR models are constructed. In the first model, only the target variable and the PCs as are used. In the second model, the VAR model that I use for forecasting purposes is augmented with the PCs. In our previous work, we referred to the first type as an SW-type model, because it is similar to that employed by Stock & Watson (2002a).² The second type is referred to simply as a FAVAR model.

Since Azerbaijan is a small open economy, it is necessary to treat foreign variables as exogenous. That is, when the forecasts are produced, it is important to make forecast paths for external variables as possible. In this regard, CPI in trading partners is taken from the IMF. Using respective weights with the main trading partners, I calculate the forecast inflation of trading partners and substitute in inflation forecasting.

However, note that I do not apply the above-mentioned approach to the PC extraction; that is, the PCs are fully forecasted by the model.

In general, I use the following models for inflation: the simple ARIMA model, the existing VAR model (the benchmark model), the SW model, the FAVAR model, and the BVAR model. Here, I estimate the existing models using the Bayesian estimation technique. I estimate the models that contain foreign variables using two approaches, namely, with and without using forecasts provided by international organizations during the forecasting process. Figure 1A in Appendix II presents the VAR stability test graphs estimated from the full sample. All models are stable.

Results

I find that the explanation power of the PCs is low, such that the first four PCs explain only 48 percent of the total variation, and the first six PCs explain 54 percent. However, it has improved since 2020. It is also in line with the previous literature. In fact, Boivin & Ng (2006) show that increasing the number of series in a model can reduce its forecasting ability when idiosyncratic shocks are cross-correlated. A potential reason for this result might be that Azerbaijan is a small open developing economy and the noise in the data is high. Since the explanatory power of the principal components is weak, one would not expect the principal components to contribute much to the forecasting ability of the model. Indeed, after running the FAVAR model, it turns out that factors do not improve the forecasting performance of

² Stock & Watson (2002a) use a single-equation model.

the VAR model. Other models outperform the FAVAR model in terms of forecasting inflation. Table 3 provides the results for this framework.

Table 3: Relative RMSE of the models for Inflation forecasting

AR: autoregressive model; VAR: vector autoregressive model; SW: Stock and Watson-type model; FAVAR: Factor-augmented VAR. MOD extension means that forecasts by international organizations have been used for foreign variables

	Relative RMSE				
	1p	2p	4p	6p	8p
AR	1.00	1.00	1.00	1.00	1.00
VAR	1.25	1.29	1.11	1.17	1.13
VAR - MOD	1.55	1.35	0.96	0.85	0.71
SW	1.27	0.94	0.88	0.84	0.86
FAVAR	1.29	1.42	1.38	1.26	1.09
FAVAR - MOD	1.49	1.48	1.43	1.62	1.91
BVAR	0.99	0.99	0.89	0.83	0.85
BVAR - MOD	1.05	1.02	0.92	0.86	0.84

The benchmark model for inflation is the ARIMA model. However, I also estimate an existing VAR model based on the inflation forecasting model used by the CBAR, which is explained in Rahimov *et al.* (2016). However, because the factors that affect inflation have gradually changed, I have improved the model, dropped two variables from the model, added two new variables and estimated the VAR model based on them.

To compare the RMSE values, I present the RMSEs of other models relative to that of the benchmark model. Thus, values less than one represent good forecasting performance and values greater than one indicate poor performance. The results show that the forecasting ability of the multivariate models has improved, and it outperforms the forecasting performance of the benchmark univariate model.

However, the DM test shows that the results are not statistically significant for the one- and two-quarter forecasting (Table 4). The FAVAR model still performs poorly in comparison to both the univariate and other multivariate models. Instead, the forecasting performance of the SW model has relatively improved starting from the two-quarter forecasting period. Using the forecast values provided by international organizations for global variables improves the model performance slightly in the VAR model.

Table 4: DM test results of the models for Inflation forecasting

	Diebold–Mariano test				
	1p	2p	4p	6p	8p
VAR	0.05**	0.1*	0.25	0.19	0.22
VAR – MOD	0.01**	0.09**	0.31	0.02**	0.01**
SW	0.03**	0.11	0.00***	0.00***	0.03**
FAVAR	0.02**	0.01**	0.06*	0.13	0.29
FAVAR – MOD	0.01**	0.01**	0.09*	0.12	0.16
BVAR	0.39	0.36	0.02**	0.00***	0.02**
BVAR – MOD	0.21	0.26	0.01**	0.00***	0.00***

Despite constructing a variety of complicated FAVAR models, none outperform simple models in terms of forecasting inflation. These results support those in the literature that show that simple models can exhibit better forecasting ability (Atkeson & Ohanian, 2001, Edge *et al.*, 2010, Huseynov *et al.*, 2014, Duncan & Martínez-García, 2018, Rahimov *et al.*, 2020). These results may stem from a short data span and poor data quality. According to Rahimov *et al.* (2020) concludes that “one of the reasons why models, and especially complicated models, do not forecast inflation accurately in Azerbaijan is the irregular structure of its inflation”.

Conclusion

The paper attempts to assess whether the FAVAR model improves forecasting performance during the post-COVID-19 period. Extending the sample period up until the 2nd quarter of 2022, I reconstruct the FAVAR model. I compare the forecasting performance of the FAVAR model to that of univariate and other multivariate models for one-, two-, four-, six- and eight-period horizons to see its forecasting performance and whether it has improved since 2020. I also perform DM test to see if the differences in forecasting performances of the different models are significant.

I find that the forecasting ability of the models in the short term has been changed in favor of multivariate models. But the FAVAR model still underperforms in terms of inflation forecasting. However, the performance of the SW approach has been slightly improved since 2020 though, as the results of the DM test suggest, it is not statistically significant. Thus, the FAVAR model does not improve the forecast in the post-COVID-19 period.

Bibliography

- Ajevskis, V., & Davidsons, G. (2008). Dynamic Factor Models in Forecasting Latvia's Gross Domestic Product. *Working Papers 2008/02*, Latvijas Banka.
- Atkeson, A., & Ohanian, L. (2001). Are Phillips curves useful for forecasting inflation? *Federal Reserve Bank of Minneapolis Quarterly Review*, Vol. 25, No. 1, Winter 2001, pp. 2–11.
- Bai, J., & Ng, S. (2002). Determining the Number of Factors in Approximate Factor Models. *Econometrica*, Vol. 70, issue 1, pp. 191-221.
- Boivin, J., & Ng, S. (2006). Are more data always better for factor analysis? *Journal of Econometrics*, Vol. 132, No. 1, pp. 169–194.
- Diebold, F., & Mariano, R. (1995). Comparing predictive accuracy. *Journal of Business & Economic Statistics*, Vol. 13, No. 3, p. 253.
- Duncan, R., & Martínez-García, E. (2018). New Perspectives on Forecasting Inflation in Emerging Market Economies: An Empirical Assessment. *Federal Reserve Bank of Dallas Globalization and Monetary Policy Institute, Working Paper No. 338*.
- Edge, R.M., Gürkaynak, R.S., Reis, R., & Sims, C.A. (2010). How useful are estimated DSGE model forecasts for central bankers? *Brookings Papers on Economic Activity*, pp.209–259.
- Günay, M. (2018). Forecasting industrial production and inflation in Turkey with factor models. *Central Bank Review*, Vol. 18, pp. 149–161.
- Huseynov, S., Ahmadov, V., & Adigozalov, S. (2014). Beating a random walk: “Hard times” for forecasting inflation in post-oil boom years? *MPRA Paper No 63515*.
- Kilian, L., & Lütkepohl, H. (2016). Structural Vector Autoregressive Analysis in a Data Rich Environment: A Survey. *Cambridge University Press*.
- Laganà, G., & Mountford, A. (2005). Measuring monetary policy in the UK: A factor-augmented vector autoregression model approach. *Manchester School*, Vol. 73, No. S1, pp. 77–98.
- Rahimov, V., Adigozalov, S., & Mammadov, F. (2016). Determinants of inflation in Azerbaijan. *Central Bank of The Republic of Azerbaijan, Working paper series No 07/2016*.
- Rahimov, V., Guliyev, N., & Ahmadov, V. (2020). Modeling Azerbaijan’s Inflation and Output Using a Factor- Augmented Vector Autoregressive (FAVAR) Model. *Working Paper No. HEIDWP01-2020*
- Stock, J. & Watson, M. (2002a). Forecasting using principal components from a large number of predictors. *Journal of the American Statistical Association*, Vol. 97, No. 460, pp. 1167–1179.
- Stock, J., & Watson, M. (2002b). Macroeconomic forecasting using diffusion indexes. *Journal of Business Economics and Statistics*, Vol. 20, No. 2, pp. 147–162.

APPENDIX I

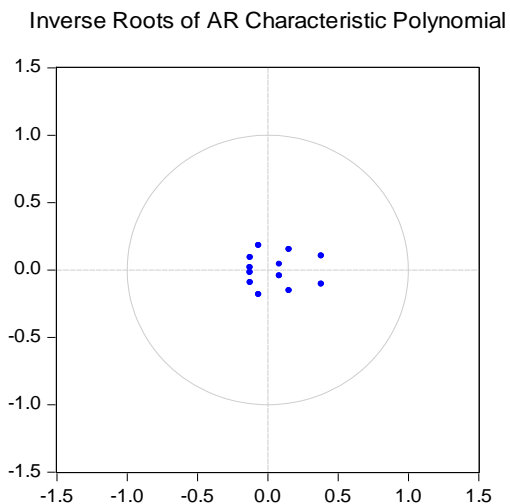
Table 1A. List of the variables for PC extraction

<p>A. Real sector</p> <p>1. Oil GDP</p> <p>2. Real GDP</p> <p>3. Real non-oil GDP</p> <p>4. Tradable non-oil GDP</p> <p>5. Non-farm non-oil GDP</p> <p>6. Real income of population</p> <p>7. Oil production</p> <p>8. Agricultural, hunting, and forestry value-added</p> <p>9. Fishery value-added</p> <p>10. Manufacturing value-added</p> <p>11. Electricity, gas and supply value-added</p> <p>12. Construction value-added</p> <p>13. Wholesale and retail trade, repair of cars, household and personal goods value-added</p> <p>14. Hotels and restaurants' value-added</p> <p>15. Production of storage, transport, and communication value-added</p> <p>16. Public administration, defense, and social security value-added</p> <p>17.</p> <p>A. Prices</p> <p>18. Headline inflation</p> <p>19. Food CPI inflation</p> <p>20. Non-food CPI inflation</p> <p>21. Service CPI inflation</p> <p>22. Aggregate PPI inflation</p> <p>23. Agricultural products' PPI inflation</p> <p>24. GDP deflator</p> <p>B. Foreign sector variables</p> <p>25. Bilateral exchange rate vis-à-vis USD</p> <p>26. Import-weighted NEER</p> <p>27. Non-oil import weighted NEER</p> <p>28. Export-weighted NEER</p> <p>29. Non-oil export weighted NEER</p> <p>30. Export weighted REER</p> <p>31. Non-oil export weighted REER</p> <p>32. Import weighted REER</p> <p>33. Non-oil import weighted REER</p>	<p>34. Brent oil price</p> <p>35. World food prices</p> <p>36. World energy price index</p> <p>37. World non-energy price index</p> <p>38. Inflation in trading partners</p> <p>39. 3-month LIBOR rate</p> <p>40. Non-oil export</p> <p>41. Aggregate Import</p> <p>42. Non-oil import</p> <p>C. Monetary variables</p> <p>43. CB policy interest rate</p> <p>44. Average loan rates</p> <p>45. Average deposit rates</p> <p>46. Volume of credit to real sector</p> <p>47. Volume of credit to financial sector</p> <p>48. Volume of non-performing loans</p> <p>49. Base money</p> <p>50. M0 money supply (cash outside banks)</p> <p>51. M1 money supply (M0 + demand deposits in local currency)</p> <p>52. M2 money supply (M1 + time deposits in local currency)</p> <p>53. M3 money supply (M2 + deposits in foreign currency)</p> <p>54. Net foreign assets</p> <p>D. Government Finance</p> <p>55. Budget expenditure</p> <p>56. Government consumption</p> <p>57. Capital expenditures</p> <p>58. Volume of personal income tax</p> <p>59. Volume of corporate income tax</p> <p>60. Volume of VAT</p> <p>61. Volume of non-oil tax</p> <p>E. Labor market indicators</p> <p>62. Total employment</p> <p>63. Number of employees with contracts</p> <p>64. Average nominal wages</p>
--	---

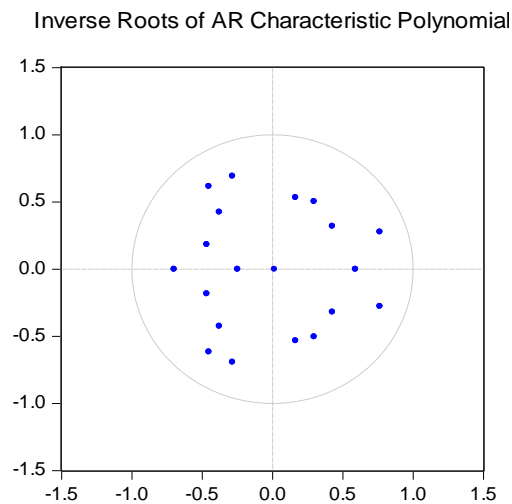
APPENDIX II

Figure 1A. Stability tests

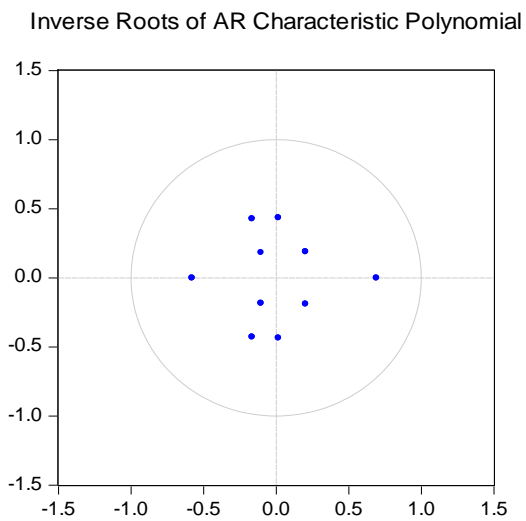
Stability test for BVAR

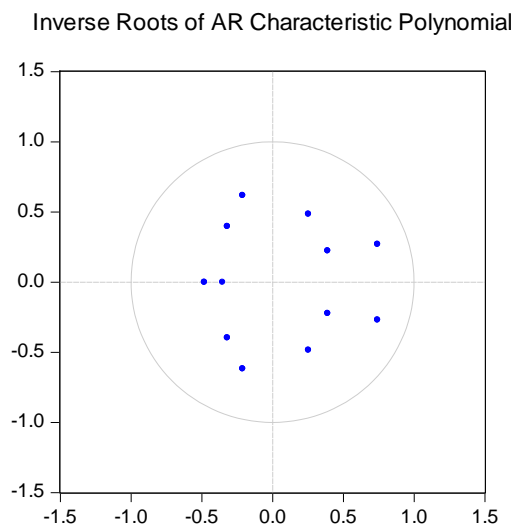
Stability test for FAVAR

Stability test for SW

Stability test for VAR

**ANALYSIS OF FOREIGN ECONOMIC RELATIONS IN THE CONTEXT OF
ENTREPRENEURIAL ACTIVITIES (IN THE CASE OF AZERBAIJAN)**

Ph.D. in Economics Ayten Mekhraliyeva

Azerbaijan State University of Economics

Lecturer at Odlar Yurdu University, Baku, Azerbaijan

ORCID ID: 0000-0001-8874-719X

Introduction

It has been discussed for many years in many publications that large enterprises contribute more to economic growth than small firms due to the presence of mass production, access to finance and a more specialized workforce (Varum and Rocha, 2013). In parallel, many other publications discussed the contribution of small firms to the economic development and welfare of nations (Schiersch, 2013) [8]. In studying the history of small business, it became clear that until the 1970s, this area was not a very intensive area of research for academics. However, after the global oil crisis of the 1970s, the contribution of small businesses to economic development became widely discussed (Piore and Sabel, 1984). Subsequently, the role of small companies increased with the introduction of changing technologies into society (Acs, 1984) [1]. Birch (1981) said, "What else are they doing, big firms are no longer the main supplier of new jobs for Americans" (p. 8). Thus, in subsequent years, small and medium-sized enterprises (SMEs) have proven to be important contributors to the health and well-being of the economy (Duarte, 2004). They are a major source of job creation (Clark and Moutray, 2004) and a driver of productivity growth (OECD, 2017). Although SMEs play a key role in the employment and economic growth of countries, there are several factors hindering their development. Consequently, the European Union has carefully considered the growth needs of SMEs in various policy documents (e.g. Lisbon Growth and Employment Strategy, Small Business Law for Europe) and then in annual performance review reports to help create a business-friendly environment for SMEs operating in Europe. At the same time, SMEs make up 99% of all enterprises in the EU and have created about 85% of new jobs over the past five years (EC, 2018).

Despite the decisive role of SMEs in the global economy, Azerbaijan lags behind in the area of SME development. The economy of Azerbaijan is mainly dependent on the price of oil and trends in the world oil markets. After the economic shock of 2015-2016, Azerbaijan developed a Strategic Roadmap for the production of consumer goods at the SME level (SME Roadmap). Accordingly, a State Agency was established to support the SME sector in order to reduce dependence on oil revenues. Over the past three years, several reports have been prepared that report on the wide-ranging economic reforms carried out in Azerbaijan. Recent reports show that Azerbaijan's position has risen to 25th out of 190 countries in the World Bank Group's Doing Business 2019 Ease of Doing Business report. According to the report, Azerbaijan competes with countries such as Germany and Canada, while it has advanced further compared to France and Italy. However, another report (CESD, 2019) argues that despite extensive legal reforms and new stimulus mechanisms, real economic growth remains weak. In other words, there have been delays in the implementation of reforms and roadmap development strategies. Similarly, despite economic recovery in 2017, EU4Business estimates that progress in private sector development and support for job creation in Azerbaijan remains limited (2018) [4].

Unfortunately, very few scientific papers on the sphere of small and medium business have been published in Azerbaijan lately. Back in 2009, the International Finance Corporation (IFC), with the support of the Swiss State Secretariat for Economic Affairs, presented the results of the first study of the business sector in Azerbaijan. According to the report, the main problems in the business sector of Azerbaijan were competition restrictions, such as problems with large or state-owned enterprises, tax, registration and legal burdens, which were solved informally. However, large-scale reforms began in 2009; therefore, the problems identified in those years may not be relevant today.

Method

The choice of research topic is the most relevant and the starting point of a research proposal (Ghauri and Gronhaug, 2010; Smith and Dainty, 1991). However, there is little chance of success in a project without spending enough time on the research topic (Raymond, 1993). As mentioned above, given the limitations of research in the existing academic literature, as well as the key areas of interest and career goals of the researcher.

Literature Review

Business decisions are usually influenced by the "business environment". The business environment is a set of guiding principles and business ethics, as well as legal and regulatory frameworks, that positively or negatively influence the achievement of a business (Essia, 2012). According to Ramos (2004), the business environment focuses on external factors that can influence the functioning of an organization, positively or negatively influencing some of its internal structural components. According to the European Commission's website, the business environment is "a proper regulatory environment and public goods that support economic activity are essential for businesses to play their role in job creation and wealth."

In terms of external factors, the political and economic environment are critical factors for business development. The political climate includes the form of government and the rules of the country (Cherunilam, 2010). This refers to the role of political structures such as the legislature, the executive administration and the judiciary in influencing, improving and regulating business operations (Aswathappa, 2008) [7]. In his book *Business and Government*, Marshall Dimock (1949) stated: "The most powerful institutions in modern society are business and government; where they agree on common grounds - friendly or otherwise - together they determine the state policy, both foreign and foreign. and internal, for the nation" (p. 30). In turn, a country's economic conditions, such as the degree of economic development, financial capacity, and income levels, are leading indicators for businesses (Cherunilam, 2010). Enterprises are highly dependent on macroeconomic indicators. Over the past decade, characterized as one of the longest periods of growth in the global economy, emerging market and developing economies have experienced several deep conflicts, economic crises and periods of regression, which have negatively affected businesses (Spivak, 2019).

For many years, researchers have been studying the relationship between government agencies and business. Autio and Fu (2015) [5] examined the effectiveness of countries' political structures and entrepreneurial characteristics. The study found that a strong political structure encourages enterprises to participate in formal entrepreneurship and discourages enterprises from joining informal entrepreneurship. In this area, the academic literature indicates that improving the efficiency of the legal environment contributes to the improvement of the country's economic growth (Aristovnik and Obadich, 2015) [6]. More recent research has found empirical evidence that government initiatives have been geared towards promoting entrepreneurship (Chowdhury et al. 2018). For example, according to a World Bank report (2010), it takes about 700 days for political entities to meet all the necessary criteria to open a new business in Suriname, South America. In comparison, New Zealand entrepreneurs can do the same in one day. This study shows that the level of institutional environment in terms of the complexity of regulation represents an important barrier to entrepreneurship. In addition to these studies, Sambharya and Musteen (2014) studied the correlation between the external environment and entrepreneurship among countries. This study showed that the quality of system regularity is unfavorably associated with entrepreneurship. More importantly, they found that institutional impact varies by type of entrepreneurial activity. The evidence was that they identified certain relationships contrary to what they assumed, and in their view, the correlation between institutional climate and entrepreneurial activity is much more complex and requires further research. Another study found a significant relationship between entrepreneurship and legislation, employment and business. However, the researchers did not find sufficient evidence to support the statistical significance of this correlation (Bosma et al., 2018).

It has been discussed for many years in many publications that large enterprises contribute more to economic growth than small firms due to the presence of mass production, access to finance and a more specialized workforce (Varum and Rocha, 2013). In parallel, many other publications discussed the

contribution of small firms to economic development and the welfare of society (Schiersch, 2013) [8,16]. Until the 1880s, there were many small firms in the United States in trade, manufacturing, and services. However, after the second industrial revolution of the 1880s, in some industries, large enterprises began to dominate small firms. In the years that followed, rapidly changing technology and an emerging market made small business a driving force in the economy (Blackford, 2003).

When studying the history of small business, it became clear that until the 1970s this area was not very intensive for academics. However, after the global oil crisis of the 1970s, the contribution of small business to economic development began to be widely discussed. Some studies have shown that, as a result of the economic crisis of the 1970s, neither leading politicians nor large companies were able to maintain market stability and especially the sustainability of mass production (Piore and Sabel, 1984). In those years, new small firms began to enter the steel industry in the United States and other countries; therefore, some large companies have closed industrial parks and reduced the number of employees. Subsequently, the role of small companies has increased with the introduction of technology and software into society (Acts, 1992). Birch (1981) said, "What else are they doing, big firms are no longer the main supplier of new jobs for Americans" (p. 8). After these changes, small firms contributed to employment growth in many Organization for Economic Co-operation and Development (OECD) countries in the 1980s (Acts and Audretsch, 1993) [2].

Despite the definition of entrepreneurship, there is no generally accepted definition of small firms. In 1996, the European Commission (EC) began using the term "small and medium-sized enterprises" (SMEs), which is now used more frequently. One of the reasons preventing a full analysis of SME data across countries is the lack of a generally accepted definition (Ardic et al., 2011) [3]. According to the OECD, SMEs are "non-subsidiaries and independent firms" with a certain number of employees. This number may vary by country. For example, in the European Union (EU), small and medium-sized enterprises must limit the number of employees to 250 people and turnover to 50 million euros; however, some countries have a limit of 200 employees, while the United States limits this number to 500 employees (1,500 in some industries). In addition to the number of employees and turnover, the European Commission (EC) distinguishes between SMEs in EU countries by the size of their balance sheet (2005).

Discussion

As mentioned above, government attitudes towards small firm development have changed since the 1970s. E. F. Schumacher (1973), one of the most famous economists in the world, argued that "small is beautiful." Therefore, the state policy was formed for the development of small companies in many countries. The reason for this government policy was that economists and leading politicians believed that smaller firms could contribute to better job creation and economic growth, rather than larger enterprises. In addition, rural and urban development and the potential for innovation can be secured through small firms. The advantage of large companies is indeed in more technical and material resources. However, small companies are very flexible in their use of internal capabilities and can quickly respond to internal and external changes (Rathwell, 1989).

The OECD has been developing important documents for many years to improve the productivity of SMEs, reduce inequalities between societies, and support the development of the positive aspects of globalization and technological progress (Menon, Criscuolo and Calvino, 2016). According to the OECD SME and Entrepreneurship Review, SMEs not only contribute to a strong economy and job creation, but also prepare societies for important digital transformations, globalization and even environmental changes (2019). One study found that SMEs contribute to job creation (71%) in developing and transition economies (Aiyagari, Demirguk-Kunt, Maksimovic, 2011). Another study argues that poverty is still a major concern in developing countries (Kok, Deijl and Essen, 2013). More than 1 billion people worldwide meet their daily needs on \$1.25 a day (Chen and Ravallion, 2010). The fight against poverty is possible by creating more jobs for society.

Considering that SMEs play an important role in job creation in developed countries, this strategy can be taken as an example for other countries. According to a project by the International Labor Organization (ILO) and Deutsche Gesellschaft für Internationale Zusammenarbeit (GIZ), the private sector creates jobs regardless of its size. In addition, most enterprises start with a small number of

employees, and some of them grow rapidly and increase the number of employees in subsequent years (2013). As stated in the report, over the past 30 years, with the development of the private sector, poverty has decreased from 52% to 22% (Kok et al., 2013).

In OECD countries, SMEs account for 70% of total employment (OECD, 2017b) [15]. SME employment in 132 countries nearly doubled between 2003 and 2016, rising from 79 million to 156 million (ILO, 2017). OECD work shows that young and fast-growing SMEs create more jobs than they destroy. In addition, SMEs are not only for high-skilled personnel, but also for low-skilled and young people who can improve their skills (Key Issues Paper, SME Ministerial Conference, 2018). Employment increased by 2.5% between 2008 and 2017, according to the European SMEs Growing Beyond the Borders Annual Report 2017/2018. The number of SMEs in the EU has increased by 13.8% over the past ten years. The report states that SMEs make up 99% of all businesses in the EU and they have created around 85% of new jobs in the past five years (EC, 2018).

SMEs play a very important role in the global economy. According to the European SME Annual Report, the gross value added of SMEs increased by 14.3% between 2008 and 2017. SMEs in Europe account for the bulk of value added growth (60%). Micro enterprises accounted for 28.5% of this growth, while small and medium-sized enterprises accounted for 16.9% and 14.1%. SMEs contributed significantly more to value added growth from 2016 to 2018 compared to 2013 to 2018. The growth of SMEs is driven almost exclusively by microenterprises. During this time, the contribution of medium-sized SMEs was declining (EC, 2018).

Innovative SMEs are perceived as a tool for achieving sustainable development. They can solve social and environmental problems (Kardos, 2012). Recalling the importance of the Sustainable Development Goals (SDGs) adopted by world leaders at the UN Summit in 2015, Columbia University professor Jeffrey Sachs emphasized that achieving sustainable development is important for economic growth and environmental viability (VII Global Baku Forum, 2019). Under the 15-year SDG plan, countries will join forces to leave no one behind. According to Lamia Kamal-Shaoui, director of the OECD's Center for Entrepreneurship and SMEs, these goals can only be achieved if countries succeed in building strong SMEs. SMEs lead to sustainable economic growth, "decent work for all" (Goal 8) and "promote sustainable industrial development and encourage innovation" (Goal 9) (OECD, 2017). Although the implementation of the SDGs is not legally binding, governments are expected to implement national action plans relating to the 17 goals, including Azerbaijan.

Issues Affecting SMEs

Although SMEs play a vital role in the employment and economic growth of countries, several factors hinder their development. Thus, the EU has placed particular emphasis on the needs of SMEs at the heart of the Lisbon Strategy for Growth and Employment, especially using a partnership strategy that has produced concrete results since 2005. In those years, despite this promising development, EU SMEs had lower productivity and slower growth than their US counterparts. Therefore, the Small Business Act (SBA) was passed in 2008 to address the problems faced by SMEs in the EU countries. SBA's most important priority is to strengthen the contribution of SMEs to productivity and growth by finding ways to promote entrepreneurship (working on human capital), access to finance, market access, innovation, and a much lower regulatory burden. In addition, following the economic crisis in 2011, a decision was made to make changes to the SBA and the Network of Small and Medium Business Representatives, which was created in 2011. The main goal of creating this network is to allow small business owners to share their ideas and have easy access to politicians.

The economy of Azerbaijan received income from the oil and gas industry during the period from 2001 to 2014. However, the country's dependence on hydrocarbon resources became apparent in 2014-2016, and the oil price crisis led to currency devaluation. The collapse highlighted the need to diversify production, and in 2016 the government approved 12 new roadmaps for the development of non-oil sectors, including the SME sector. The government has improved e-government services such as company registration, licensing, procurement and customs procedures. (OECD, 2019) .

According to the CESD report, the fall in oil prices in the second half of 2014 hurt the dynamics of Azerbaijan's economic development. Due to the sharp drop in oil prices, the country's economic diversification policy has also slowed down. As they say in the message, the country decided to devalue

the national currency by 25.1% in order to prevent the depletion of state reserves. This devaluation mainly affected the business sector with an increase in foreign currency debt. In addition, entrepreneurs faced minimal lending due to the reduction of state financial support for banks.

Given that the state calculated its economic policy at the beginning of the year with an oil price of \$90, which led to an imbalance, and therefore the second devaluation occurred at the end of 2015. With this devaluation, the national currency lost its value by about 49.4% during the year. As a result, the devaluation reduced the ability of citizens to repay loans to banks, which led to a crisis in the banking sector (2017). Only four years later, in 2019, the interests of citizens and the banking sector were restored by a decree on loans from the President of Azerbaijan.

The implementation of large-scale reforms in Azerbaijan is mentioned in the reports of such influential organizations as the World Bank. However, these reforms are not reflected in real economic indicators. For example, in Azerbaijan in 2017, an increase of 0.1% was registered, and in 2018 - by 1.4%. The reason for the high growth in 2018 was an increase in government spending compared to the previous year. Investments in the non-oil sector of Azerbaijan in 2018 decreased by 15.5% compared to last year. The effectiveness of reforms, in particular, blocks the development of SMEs. In 2017, the contribution of SMEs to the country's economy amounted to 5.9%. However, the OECD average is 50-60% (CESD, 2019).

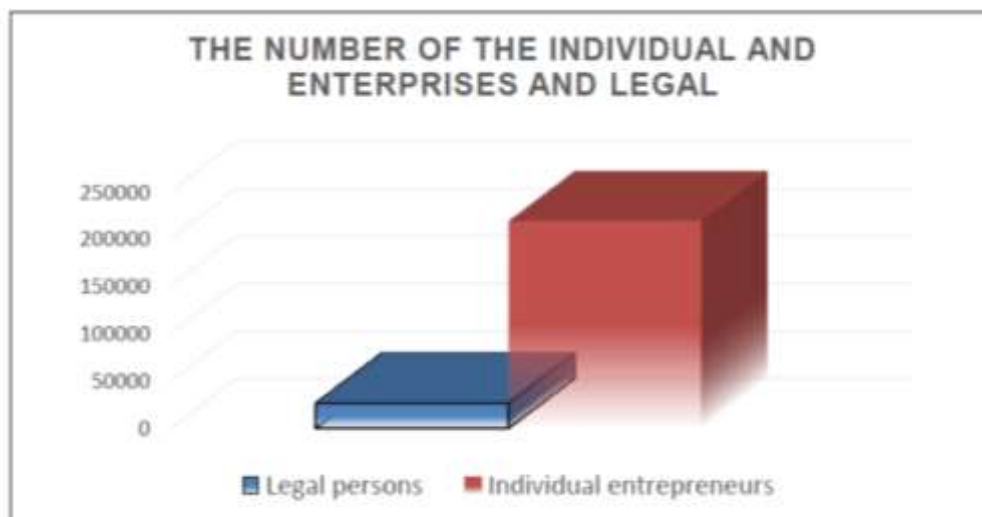
In 2017, the Law of the Republic of Azerbaijan "On Entrepreneurship" was amended, and the classification of business entities began to be measured by micro, small, medium and broad criteria. In previous years, microentrepreneurship was registered as a small business. Since 2018, by the decision of the Cabinet of Ministers on the approval of the "Criteria for the distribution of micro, small, medium and large businesses" in Azerbaijan, the following classification of SMEs has come into force:

Table 1: Classification of SMEs in Azerbaijan

Categories by size of economic entities	Average number of employees (per person)	Annual income (AI) (thousand manats)
Micro-entrepreneurship	1-10	$AI \leq 200$
Medium business	11-50	$200 < AI \leq 3\ 000$
Small business	51-250	$3000 < AI \leq 30\ 000$
Large enterprise	251-выше	$30\ 000 < AI$

According to the data received from the Ministry of Economy of the Republic of Azerbaijan, entrepreneurial activity can be carried out by an individual (without creating a legal entity) or as a legal entity. General partnerships, limited liability partnerships, a limited liability company, a joint stock company and a cooperative are considered legal entities. Individual enterprises have the same rights as legal entities in carrying out entrepreneurial activities. However, the number of individual entrepreneurs in Azerbaijan exceeds the number of legal entities, as the process of registration and termination of business activities is faster, registration costs are lower, and tax inspectors are less burdened compared to legal entities (CESD, 2017).

Figure 1: Statistical data on the number of individuals and legal entities in 2018

Source: State Statistics Committee of the Republic of Azerbaijan.

According to the State Statistics Committee, Baku is dominated by small and medium enterprises. The reason for this imbalance in distribution is that a larger proportion of the population lives and works in Baku compared to other economic regions (CESD, 2017).

The development of small and medium businesses in Azerbaijan is of particular importance in terms of diversification, economic growth, competitiveness and employment. As discussed earlier, one of Azerbaijan's most important economic strategies is to develop the non-oil sector and reduce dependence on the oil and gas sector. In addition, the oil and gas sector does not play a significant role in creating new jobs and reducing unemployment. Considering the contribution of SMEs to GDP and overall employment in developed countries, the development of SMEs should be one of the main activities of the country (CESD, 2017). In light of the growing number of small and medium-sized enterprises in Azerbaijan, their contribution to the country's economy looks pitiful. Despite government initiatives and goals to support the development of SMEs, they cannot make the necessary contribution to the economy. According to the State Statistics Committee of Azerbaijan, the contribution of SMEs to GDP is 5.9%, and their share in job creation is 20.8% (2018). Therefore, Azerbaijan cooperates with leading international organizations to promote the non-oil sector. In an interview with World Bank Vice President for Central Asia and Europe in 2014, Laura Tak said that over the past 20 years, the World Bank has provided \$3.9 billion in loans to assist the Azerbaijani government on various economic issues and research, and made recommendations for further development of the economy. In Azerbaijan, about 70 projects (some of them completed) are funded by international donors. The largest donors are the EU, USAID, the World Bank, ADB, development agencies of Switzerland, Germany and UNDP. Most of these projects have been developed to assist the Azerbaijani government in developing implementation strategies for the SME sector (EU4business Country Report 2018) [14].

Since 2016, small and medium-sized businesses have been included in the country's development program. At a meeting organized by the Cabinet of Ministers on the results of socio-economic development in the first half of 2016, the President said that Azerbaijan should follow the best practices of developed economies and consider encouraging small and medium enterprises for the economic development and sustainability of the country. According to the Ministry of Economy, in 2016 strategic roadmaps were approved in various areas to ensure the sustainability of economic reforms in the country. The strategic roadmaps cover the economic development strategy for 2016-2020, the long-term vision for the period up to 2025 and the target vision for the period after 2025. The purpose of the document is to diversify and strengthen the competitiveness of the Azerbaijani economy, eliminate dependence on oil, increase the non-oil sector and high-quality exports, and further increase the level of employment and welfare of the population.

At the Eastern Partnership Summit in 2013, Association Agreements for European Integration were discussed with partner countries. At the end of 2014, Ukraine, Georgia and Moldova signed and ratified

the DCFTA Agreement with the EU. By joining this agreement, these countries have gained free access to the European market, receiving political and financial assistance from the EU. However, the Azerbaijani government did not show any interest in joining the agreement.

The EU4Business report states that 11 projects with a budget of 12.4 million euros have been implemented in Azerbaijan, and one of the main goals of these projects is to improve the business environment for small and medium-sized businesses. However, since Azerbaijan has not signed the EU DCFTA agreement, the country benefits less from these projects compared to DCFTA countries. According to the 2015-2016 Eastern Partnership Index, the main priority of the Azerbaijani government is to maintain political stability, and this stability is based on oil revenues. The fall in oil revenues in 2014-2015 slowed down the country's development, corruption persisted, and the country's integration into the EU weakened.

Despite the difficulties listed above, the Eastern Partnership has planned 20 tasks that its members must complete by 2020 in order to achieve concrete results. From the point of view of the economic corporation, the following results were developed:

"Stronger Economy":

- improve the investment and business environment and unlock small and medium businesses growth potential of enterprises (SMEs);
- address gaps in access to finance and financial infrastructure;
- create new jobs at the local and regional level;
- harmonize digital markets;
- support intra-regional trade between partner countries and the EU".

Therefore, the introduction of 20 outcomes linked to specific expected outcomes is an optimistic step that will help clarify the effectiveness of the framework for member countries, including Azerbaijan in the future.

AZERBAIJAN SME ROADMAP: A CASE STUDY

The Strategic Roadmap sets out the national policy for the immediate, medium and long term economic changes and growth prospects for SMEs. This roadmap consists of clear goals for 2020, long-term goals for 2025, and goals beyond 2025. It is assumed that the set goals will be successful in the short term, consistent and effective implementation, which will lay the foundation for future medium and long-term goals. - urgent initiatives. The following national targets for SME growth in Azerbaijan have been identified in terms of achieving the specific strategic goals of the Strategic Roadmap:

- Strengthen the country's business environment and legislation for the long-term contribution of SMEs to the Azerbaijani economy;
- Further expansion of SME access to finance;
- Promote internationalization/access to foreign markets in order to increase reserves and develop local goods and services in accordance with international standards;
- Pay special attention to programs for the development of qualified personnel and training in the skills of small and medium-sized businesses;
- Support innovation to improve competitiveness and strengthen R&D in the sector.

Achieving these strategic goals will bring added value of AZN 1,260 million and 34,240 local jobs.

The Ministry of Economy of the Republic of Azerbaijan has requested the assistance of the OECD in the implementation of the SME Roadmap. Therefore, the project began to be implemented in Azerbaijan with the support of international organizations. The key objectives of the project are to build the capacity of various departments of Azerbaijan, implement and evaluate the Roadmap, create a dialogue between the public and private sectors with the involvement of international experts, national stakeholders and

representatives of the OECD. In addition, the project was aimed at establishing a system of recommendations and monitoring based on the results.

As the first goal of the Roadmap, the Decree of the President of the country dated December 28, 2017 approved the Azerbaijan Small and Medium Enterprise Development Agency. The Decree of the President of June 26, 2018 approved the Charter and structure of the Agency. The Agency is a public legal entity, operates under the Ministry of Economy, supports the development of SMEs in the country, provides a range of services to SMEs, and coordinates and regulates the functions of state bodies. Over the past few years, Azerbaijan has taken a number of steps to promote entrepreneurship, and these processes will be reflected in the next section.

Legal Environment for Regulating SMEs in Azerbaijan

In 2018, with the creation of the e-licensing portal, entrepreneurs began to obtain licenses online. In addition to ease of licensing, this portal is designed to increase transparency in the provision of public services. Secondly, the creation of an e-government portal with a large number of services has made an additional contribution to the development of the business environment and regulatory framework for small and medium-sized businesses. From 2015 to 2021, inspections in the field of entrepreneurship have been suspended in order to protect the rights of entrepreneurs and prevent unlawful interference by various authorities in entrepreneurial activities.

In addition, one of the mandates of the state agency for SMEs is to study the internal market and assist in overcoming these problems [18]. Therefore, in accordance with the order of the President of the Republic of Azerbaijan dated May 29, 2019, the Agency began accepting applications from business owners to study the domestic market and promote the business environment accordingly. The main goal of such an initiative is to create a favorable business environment, financial and analytical support for small and medium-sized enterprises in analyzing the current state of the local market, stimulating competitive development, increasing production in the private sector and developing new enterprises and facilities that produce competitive products. In addition to the central agency, Houses of SMEs (helping entrepreneurs in solving problems) were established in Baku and other regions of the country. The accessibility of ASAN Service and its ever-improving public service activities contribute to creating a business environment and regularity for SMEs (OECD, 2019). The work of "ASAN Service" is very important in terms of business environment and regularity, and its work is already appreciated in the international community. Azerbaijan received the UN Civil Service Award for the activities of the "ASAN Service" (Eastern Partnership Index for 2015-2016, 2017). In addition, Afghanistan has accepted the activities of the Service as the best practice, therefore, a national "one-stop-shop" system called "Asan Khidmat" was recently introduced on the basis of a mutual agreement with Azerbaijan.

Conclusion

The strategic roadmap foresees the implementation of development in three stages: short-term vision until 2020, long-term vision until 2025 and beyond. Therefore, the researcher will conduct an assessment based on the goals achieved, in particular the short-term vision until 2020.

In terms of the relevance of the goals of the Strategic Roadmap to ensure cost-effective and efficient access to finance for SMEs, as well as to increase the awareness and skills of SMEs, it can be stated that the goals are still relevant and valid for both the government and SME owners. Successful implementation of the first goal, namely "access to finance", will help ensure that SMEs operating in Azerbaijan can easily be financed through loans and borrowing, as well as recover from failure and give a second chance to business owners who wish to start a business. . These activities will also help improve competitiveness and access to international markets. Keeping in mind the overall objective of the Roadmap, increasing SMEs' access to finance in Azerbaijan will ultimately contribute to improved employment and economic growth in Azerbaijan.

However, speaking about measures to facilitate the access of small and medium-sized businesses to financing in the regions of Azerbaijan, the relevance factor needs to be improved. When analyzing the activities of the Strategic Roadmap, the researcher could not identify any activities aimed at facilitating the access of SMEs to finance operating in the regions. In addition, the interlocutor, Mr. Vugar Bayramov, mentioned that the SME Roadmap should also focus on regional development in terms of

access to finance. According to him, SMEs operating in the regions have less access to financial resources than in Baku. Despite the fact that the loan portfolio in Azerbaijan is 15.2 billion manats, 80% of this portfolio falls on entrepreneurs and citizens living in Baku, and only 20% - in the regions. Banks in Azerbaijan require property located in Baku as collateral when making a decision on lending to entrepreneurs. This mechanism limits the access of SMEs to financial resources in the regions. Therefore, it is necessary to improve the mechanism and make it relevant to the needs of all stakeholders.

The successful implementation of the second task, namely “the availability of qualified personnel”, will contribute to the growth of understanding, awareness of business processes, the growth of youth unemployment, and the improvement of existing management practices. Therefore, the introduction of the Roadmap was supposed to accelerate the motivation for entrepreneurship, the development of regions, the promotion of innovation and the creation of favorable conditions for start-ups. These tasks are still relevant and consistent with the overall goal.

The SME Credit and Guarantee Fund was established in 2017, as envisaged by the target area of the SME Strategic Roadmap. According to the plan, the Fund will provide maximum protection for export-oriented small and medium-sized enterprises in the form of loans and limited support for domestic market enterprises. The government will have to start supporting medium enterprises and then micro-SMEs. Considering that the researcher’s assessment is based on the results already achieved, in particular, a short-term vision until 2020, this criterion is difficult to analyze, expect the creation of the Fund and other government bodies (Progress Report, 2017).) .

Secondly, the main reason for establishing the State Agency for SMEs is coordination among stakeholders such as government agencies, banks, SME associations to promote the growth of SMEs, including facilitating their access to finance. According to Mr. Vugar Bayramov, the creation of the SME Agency is accompanied by an increase in state support for SMEs, which can be regarded as a positive achievement (INT01).

In addition to the name of the newly created institutions mentioned above, the SME Associations were established in accordance with the planned activities. However, SME associations are not sufficiently active bodies to serve as a link between government bodies and entrepreneurs. The main task of these associations is to represent the interests of SMEs in government bodies; however, they are not active enough to carry out their real duties. Mr. Bayramov stated that they need to be proactive in order to achieve their goals (INT01). Moreover, as analyzed in the Public Policy Review on SME Development in the EaP Countries: Georgia Case Study (Chapter: 2.5.2), one of the reasons for Georgia’s success in the private sector is due to the active role of BSOs in Georgia, who are actively involved in monitoring business -environments, representing them in the public sector. The country has also made significant progress in establishing a public-private dialogue to track the implementation of the SME Development Strategy. This can be perceived as the best practice of the neighboring country.

The effectiveness of the activity can also be measured by the result of the study. As for the survey results, the most pressing problems for entrepreneurs are limited access to finance and a lack of qualified personnel. Innovation, regulation and internalization are not extremely important issues faced by SMEs in Azerbaijan.

The establishment of the Register of Real Estate Encumbrances in 2018 will increase SMEs' access to financial resources in terms of lower collateral requirements such as movable and immovable property. However, according to the results of the dissertation research, asset-based leasing is the least funded source for entrepreneurs. On the contrary, entrepreneurs prefer a bank loan and a credit line (58% of respondents) with a high interest rate (18.36% on average). SME owners generally prefer loans from friends and family (35% of respondents), as well as trade credit (11% of respondents), which means paying the supplier at a later agreed date. A concessional loan provided at the expense of the state budget is the third most accessible source of financing (20% of respondents), which can be regarded as a positive achievement. In addition to the factors mentioned above, entrepreneurs (76%) cite high interest rates as the most critical factor limiting access to finance. Insufficient collateral (33%) and too many documents (21%) are also funding constraints.

As discussed earlier, the main purpose of the study is to answer primary and secondary questions. As a result of a review of the literature, as well as an analysis of quantitative and qualitative data, the study

concluded that the most pressing problems of SMEs in Azerbaijan are regularity, limited access to financing, the availability of qualified employees, internalization, innovation, and all these problems affect the activities of small and medium-sized businesses. However, the availability of the ASAN service is relatively improved by regularity conditions such as registration and licensing. Despite the improvement in business conditions, tax audits and illegal demands from law enforcement agencies continue to be deterrents for them. The survey and interview results show that limited access to finance and the availability of qualified personnel are the main problems affecting the activities of SMEs in Azerbaijan, among other problems.

With regard to the short-term goals of achieving the SME Roadmap, it can be concluded that in recent years Azerbaijan has been undergoing many institutional reforms to build an economic diversification strategy. In a country where progressive reforms are taking place, realities and circumstances are changing, so if the tools used to implement the Strategic Roadmap for SMEs have not been effective in the past. However, in a dynamically changing environment, this effect may be more significant in the future. Analyzing the current achievements, the implementation of the Strategic Roadmap until 2020, the study concludes that it is limited to the creation of various government bodies, associations and centers. Returning to the argument of the EU representative interviewed, "it is important to have a clear vision, not so ambiguous, but realistic". Thus, R&D programs need to frequently review the implementation process and adjust requirements to changing conditions. At the same time, the intended results by 2025 and beyond can strengthen the country's economic diversification strategy, which is indeed an expected result, as the interlocutor, Mr. Bayramov, noted. It is essential to invest in human capital, improving its education and skills, and increasing SMEs' access to finance, regardless of its classification, in order to achieve tangible results. By strengthening these two factors, other identified problems such as internalization and innovation can be addressed. However, the business environment in terms of tax audits and illegal law enforcement demands must be forgotten in the implementation of various private sector development strategies in Azerbaijan.

References

- Antonio, U., Scuotto, V., Alan, M., Fabio, F., & Luca, D. (2018). Do entrepreneurial knowledge and innovative attitude overcome "imperfections" in the innovation process? Insights from SMEs in the UK and Italy.
- Aristovnik, A., & Obadić, A. (2015). The impact and efficiency of public administration excellence on fostering SMEs in EU countries. *Amfiteatru Economic Journal*, 17(39), 761-774.
- Aswathappa, A. (2008). *International Business* (Third edit).
- OECD (2019), *Azerbaijan: Driving Diversification through Strengthened Entrepreneurship*.
- Schiersch, A. (2013). Firm size and efficiency in the German mechanical engineering industry. *Small Business Economics*, 40(2), 335-350.
- Stein, P., Goland, T., & Schiff, R. (2010). *Two trillion and counting: Assessing the credit gap for micro, small, and medium-size enterprises in the developing world*. International Finance Corporation and McKinsey & Company;
- The Small and Medium Business (SMB) Development Agency of the Republic of Azerbaijan: SME Houses. Available at <http://smb.gov.az/nav/smb-houses>.
- EU (2018), *Annual report on European SMEs 2017/2018*: Publications Office of the EU. Available at: <https://op.europa.eu/en/publication-detail/-/publication/a435b6ed-e888-11e8-b690-01aa75ed71a1>
- EU (2018), *Survey on the Access to Finance of Enterprises (SAFE)*. Available at: https://ec.europa.eu/growth/access-to-finance/data-surveys_en
- EU: Commission of the European Communities: *Implementing the Community Lisbon Programme – Modern SME policy for Growth and Employment*. Available at: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:52005DC0551&from=EN>;
- EU: Commission of the European Communities: *Small Business Act for Europe*. Available at: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:52008DC0394&from=EN>;

International Conference on Economics
"Regional Development - Digital Economy"
PROCEEDINGS BOOK

EU: Definition of a business environment. Available at: https://ec.europa.eu/info/business-economy-euro/economic-and-fiscal-policy-coordination/eu-economic-governance-monitoring-prevention-correction/european-semester/thematic-factsheets/business-environment_en

European Union, Eastern Partnership, 20 Deliverables for 2020: Bringing tangible results for citizens. Available at: https://ec.europa.eu/neighbourhoodenlargement/sites/near/files/eap_20_deliverables_for_2020.pdf;

European Union, EU4Business: SME Performance Review. Available at <https://www.eubusiness.com/topics/sme/performance-review>.

DİJİTAL PAZARLAMANNIN TÜKETİCİ SATIN ALMA SÜRECİNE ETKİSİ

Xanım F. Rüstəmovə

Azerbaijan State Economic University(UNEC),

International Magistrate And Doctorate Center (IMDC), General Economy(PhD), Baku, Azerbaijan,

ORCID ID: 0000-0003-0350-9972

ÖZET

Günümüz çağında dijital pazarlamanın alaka düzeyi ve önemi, internetin günlük ve iş hayatımızdaki kullanımından açıkça görülmektedir. İşletmeler, çeşitli dijital pazarlama kanallarını kullanarak ürün ve hizmetlerini çevrimiçi olarak paylaşabilir, ayrıca müşteri tabanlarını artırabilir, onları çekebilir ve Yatırım Getirisi'ni (ROI) artırabilir. Ayrıca, internet kullanımıyla birlikte oldukça rekabetçi pazarların ve teknolojilerin geliştirilmesinde, işletmelerin test etmesi için yeni fikirler sunan, teknolojiyi geliştiren bir pazarlama şekli olarak görülen geleneksel pazarlama stratejilerinin yerini dijital pazarlama stratejileri almıştır. Ayrıca dijital kanallar üzerinden gerçekleştirilen pazarlama faaliyetleri, pazarlamacıların potansiyel müşterilerle coğrafi konumları ne olursa olsun doğrudan iletişim kurmasını sağlamaktadır. Bu makale, dijital pazarlamanın tüketici satın alma süreci üzerindeki etkisinin belirlenmesi üzerine yazılmıştır. Makalenin amacı, tüketici karar verme süreci ve sosyal medya pazarlama terimleri hakkında bilgi edinmek, sosyal medyanın tüketici satın alma davranışı üzerindeki etkisine ilişkin literatür taraması yapmak ve anket yöntemiyle birincil verileri toplamaktır. Makale ayrıca tüketicinin satın alma karar sürecinin aşamaları hakkında da bilgi vermektedir. Google Forms aracılığıyla geliştirilen bir anket forumu internet üzerinden tüketicilere dağıtılmıştır. Tüketicilerin demografik özellikleri, dijital pazarlama faaliyetleri ve dijital pazarlamanın tüketicilerin satın alma kararlarını ne ölçüde etkilediği anket şeklinde incelenmiştir. Sonuç olarak, dijital pazarlama stratejilerinin tüketici satın alma sürecinin her aşamasındaki etkisi tespit edilmiştir. Bu çalışma, satın alma sürecinde tüketici davranışını tahmin etmek için sosyal medya pazarlamasını geliştirmek için oldukça işlevsel ve daha az karmaşık bir süreç geliştirmektedir.

Anahtar Kelimeler: tüketici satın alma süreci, dijital pazarlama, satın alma davranışı.

ABSTRACT

In today's age, the relevance and importance of digital marketing and the use of the internet in our business life are clearly visible. Using a variety of digital marketing channels, businesses can share their products and services online, as well as increase their customer base, attract them and increase their Return on Investment (ROI). In the development, in the development of highly competitive markets and technologies with the use of the Internet, digital marketing strategies have replaced traditional marketing strategies, which are seen as a form of marketing that develops with technology, offering new ideas for businesses to test. In addition, marketing activities conducted through digital channels allow marketers to communicate directly with potential customers, regardless of their geographic location. This article was written to determine the impact of digital marketing on the consumer buying process. The aim of the article is to learn about the consumer decision making process and social media marketing terms, to search the literature on the effect of social media on consumer purchasing behavior and to collect primary data using the survey method. The article also provides information on stages of the purchasing decision process. The survey forum developed through Google Forms was distributed to consumers over the internet. The demographic characteristics of consumers, digital marketing activities, as well as the extent to which digital marketing affects consumers' purchase decisions were studied in the form of a questionnaire. As a result, the effect of digital marketing strategies at every stage of the consumer purchasing process has been determined. This research develops a highly functional and less complex process to improve social media marketing to predict consumer behavior in the buying process.

Key words: consumer buying process, digital marketing, purchase behaviour.

Giriş

Günümüzde dünyada teknolojinin gelişiminde önemli değişimler yaşanmaktadır. Bunun en temel örneği, hem işimizin hem de günlük hayatımızın ayrılmaz bir parçası haline gelen internettir. 1990'lı yıllarda internetin gelişmesiyle birlikte internet üzerinden ticaret de gelişmiştir.

Dijitalleşmenin tüm alanlardaki gelişimi dikkate alındığında, firmaların ve şirketlerin tüketicilerle olan ilişkilerinde dikkat etmesi gereken bir konudur. Pazarlamacılar artık çeşitli işlevler için İnternet, e-posta, cep telefonları ve dijital TV gibi dijital kanalları kullanıyor. Örneğin, bazıları bunları yeni müşteriler kazanmak için kullanırken, diğerleri daha yüksek düzeyde müşteri hizmeti sağlama konusunda uzmanlaşıyor.

Teknolojideki ilerlemeler, pazarlamanın daha geleneksel biçimlerden, pazarlama içeriğinin iletişiminin dijital ortamlar aracılığıyla iletildiği dijital pazarlamaya doğru evrildiğini gördü. 21. yüzyılın başından bu yana işletmeler, müşterilerin ihtiyaç duyduğu şeylere daha yakın olmalarını sağlamak için müşterileriyle etkileşim kurma biçimlerini değiştirdi.

Pazarlamadan dijital pazarlamaya geçiş, işletmelerin ürünleri ve ya hizmetleri müşterilere hızlı bir şekilde teslim etmelerini ve anında müşteri geri bildirimini almalarını sağladı.

Sosyal medya, e-ticaret, tanıtım e-postaları, bloglar vb. reklamların muazzam büyümesi göz önüne alındığında, şirketlerin çoğu potansiyel müşterilere ve gerekli kaynaklara erişilebilirliği nedeniyle pazarlama stratejilerini internete uyarlıyor.

Dijital pazarlama, dünya çapındaki işletmeler tarafından müşterilere içeriği hızlı ve etkili bir şekilde tanıtmanın etkili bir yolu olarak benimsenmiştir.

Dijital pazarlama, çevrimiçi pazarlamada yeni bir tekniktir ve tüketicileri sosyal medya, mobil uygulamalar, bloglar, e-postalar ve hatta arama motoru optimize ediciler (SEO) gibi çok çeşitli etkileşim kanalları aracılığıyla etkiler. Bugüne kadar, her bireyin günde 6.000 ila 10.000 reklama maruz kaldığı tahmin ediliyor ve buna kıyasla Facebook gibi popüler sosyal medya platformları, çevrimiçi reklamcılık pazarında hızlı bir artış gördü.

Çalışma, dijital medyanın tüketici satın alma sürecini neden ve nasıl değiştirdiğini açıklamaya çalışır. Bu çalışmada dijital pazarlama araçları ve stratejileri ile tüketici satın alma süreci ve aralarındaki etki hakkında teorik bilgiler incelenmiştir. Çalışmanın amacı, tüketiciler için online alışveriş yaparken dijital medyanın yararlı olup olmadığını ve tüketiciye itilen dijital reklam hacminin işletmenin amaçladığı sonuçları sağlayıp sağlamadığını anlamaktır. Dijital platformlarda sunulan bu reklamlar tüketicileri memnun mu yoksa sadece can sıkıcı mı?

Ayrıca, aynı müşteri için rekabet yüksektir ve pazarlamacıların, müşteriyi ürüne çekmeyi amaçlayan ürün veya hizmet deneyimini iyileştirerek tekliflerini güncellemelerini gerektirir. Bu nedenle, müşterilerin bir ürünü diğerine nasıl tercih ettiklerini ve farklı koşullar altında nasıl tepki verdiklerini anlamak gerekir.

MATERYAL VE YÖNTEM

Çalışma hem birincil hem de ikincil veriler kullanılarak geliştirilmiştir. Birincil veriler, çalışma için özel olarak tasarlanmış bir anket yöntemiyle toplanmıştır. İkincil veriler araştırma makalelerinden, dergilerden ve web sitelerinden alınmıştır.

Bu çalışmanın amacına uygun olarak, anketlerden veriler toplanmış ve daha sonra istatistiksel yazılımlar kullanılarak sonuçlar alınmıştır. Bu çalışma 2 değişken arasındaki nedensel ilişkiyi belirlemeyi amaçlamıştır: dijital pazarlama, satın alma süreci. Bu çalışma için kilit unsur, çok sayıda katılımcıdan veri toplamak için anket tarafından kullanılan nicel yöntemdi. 223 aktif çevrimiçi alışverişçiden veri toplamak için rastgele bir örnekleme tekniği kullanıldı ve daha sonra alınan bilgiler tartışıldı.

Bu çalışma için, araştırma stratejisini uygulamak için yol gösterici bir mekanizma olarak bir anket geliştirilmiştir. Anket esas olarak internet üzerinden elektronik biçimde dağıtılmıştır. Elektronik anket, katılımcıların ankete çevrimiçi olarak kolayca erişmesini sağlayan ve sonuçlara gerçek zamanlı olarak erişilebilmesini sağlayan Google Forms kullanılarak geliştirilmiştir.

Anket çalışması sırasında toplanan bilgiler yalnızca araştırma amaçlı olduğundan ve katılımcıların kimlikleri gizli kaldığından, katılımcılar çalışmanın amacının farkındaydı. Anket iki bölüme ayrıldı. İlk bölüm, bu araştırma çalışmasını yansıtmak için katılımcıların cinsiyetinin, yaşının, eğitiminin ve gelirinin kaydedildiği demografik bilgilere dayanıyordu. İkinci bölüm ise katılımcıların satın alma sürecindeki çevrimiçi ortamla ilgili görüşlerine dayanmaktadır.

Dijital pazarlama

Dijital pazarlama, elektronik bir cihaz veya internet kullanan tüm pazarlama çabalarını kapsar. İşletmeler, mevcut ve potansiyel müşterilerle bağlantı kurmak için arama motorları, sosyal medya, e-posta ve diğer web siteleri gibi dijital kanallardan yararlanır.

Dijital pazarlama kavramı, nihai pazarlama hedeflerine ulaşmak için geleneksel pazarlama stratejileriyle entegre edilmiş modern dijital teknolojilerin uygulamaları olarak tanımlanabilir. Şirketler, akıllı telefonlarda bulunan ve ticaret faaliyetlerini teşvik eden ve bir pazar yeri haline gelen gelişmiş uygulamalarla kolay ticareti desteklemek için büyük bir ivme kazanmak için de bu yeni pazarlama türünü benimsemektedir. (Flip, Tshikani, 2022: 877)

Ayrıca, dijital pazarlama, bir İnternet bağlantısına gerçek zamanlı yanıt vererek e-ticaret platformu aracılığıyla mal ve hizmetlerin tanıtımını içerir.

Pazarlamada strateji, şirketin neyi başarmak istediğini ve ya hangi sorunu çözmek istediğini anlamakla başlar. Ardından, şirketin ve rakiplerinin faaliyet gösterdiği bağlamı göz önünde bulundurur ve şirketin ve markanın rekabet avantajı elde edebileceği ve değer katabileceği temel yolları ana hatlarıyla belirtir.

Dijital pazarlama, bu sürece dahil olan çeşitli yöntem ve araçlara sahiptir ve bu modern pazarlama sürecinin yaygınlaşmasını desteklemektedir. Dijital pazarlamada dijital pazarlama araçları önemlidir. Bu araçlardan en önemlileri aşağıda açıklanmıştır. (Kayapınar, 2020: 60)

SEO ve SEM

İnsanlar internette istedikleri ürün ve hizmetlerle ilgili bilgi ararken Google ve Yandex gibi çeşitli arama motorlarını kullanırlar. Herkes aradığı bilgiye daha hızlı ulaşmak ister. Araştırmalar, çoğu kişinin bir aramanın ilk sayfasındaki sonuçlara tıkladığını, ikinci sayfaya ise yalnızca 0,78 %'inin tıkladığını göstermiştir. Bu nedenle firmalar arama esnasında ilk sıralarda görünmeye çalışırlar. SEO ve SEM firmaların bu süreçte ihtiyaç duyduğu araçlardır. Arama motoru optimizasyonu (SEO), işletmelerin onlar için ödeme yapmadan arama sonuçlarında daha üst sıralarda yer almasına yardımcı olur. Ancak bu süreç biraz zaman almakta ve firmanın web sitesinde iyileştirmeler yapması ve faaliyetleri ile ilgili anahtar kelimeler eklemesi gerekmektedir. (Zakirova, 2021: 15)

Arama motoru pazarlaması SEM, ücrete dayalı bir faaliyettir. SEM ile alakalı anahtar kelimeler satın alabilir ve bu anahtar kelimeler için arama sonuçlarında üst sıralarda yer alabilirsiniz. Burada asıl olan, anahtar kelimeleri tüketicilerinizin arama davranışlarına göre belirlemeniz gerektirir.

Güçlü bir anahtar kelime stratejisine katkıda bulunan birçok faktör vardır. En önemli şey, çok aranan anahtar kelimeler ile bu anahtar kelimelerde görünürlük için rekabet düzeyi arasında bir denge bulmaktır. Diğer önemli faktörler şunları içerir: sezonluk fırsatlar, yeni anahtar kelimeler, rakibinizin anahtar kelime stratejisi ve ücretli arama stratejilerinin (hem sizin hem de rakiplerinizin) SEO ve SEM çabalarınızı nasıl desteklediği. Anahtar kelimenin bağlamını anlamak da önemlidir; bilgi amaçlı mı yoksa operasyonel mi olduğu. İyi bir anahtar kelime listesi, sitenizin içeriğiyle eşleşen alakalı kullanıcı aramaları için web sitenizin sayfalarının Google'da bulunmasını sağlamaya yardımcı olacaktır. (Gökçe, 2021: 46)

E-posta pazarlama

E-posta pazarlama, siparişleri veya hedeflenen postaları aynı kişilere doğru zamanda dağıtmak için kullanılan dijital pazarlama tekniklerinden biridir. İşletmeler, e-posta aracılığıyla müşteri ihtiyaçlarına yanıt veren e-postalar gönderebilir. Ayrıca, e-posta pazarlaması, bir hedef kitlenin ilgisini çekmek için fonları teşvik etmek veya yönlendirmek için e-postayı kullanan bir tür doğrudan pazarlamadır. Genel olarak, e-posta pazarlaması, potansiyel veya mevcut tüketicilere gönderilen herhangi bir e-postayı ifade edebilir. E-posta, işletmelerin marka değeri önerilerini seçtikleri hedef kitleye bağlayabildikleri

pazarlama araçlarında önemli bir iletişim biçimidir. E-postanın anahtarı kısa ve net bir mesaj yazmaktır. Çünkü kullanıcılar e-postaları daha fazla gözden geçiriyor. (Şentürk, 2021: 14)

Mobil pazarlama

Mobil pazarlama, en yeni ve en önemli dijital pazarlama kanallarından biri olarak kabul edilir. Bu nedenle mobil pazarlama günümüzün en geniş, en hızlı, en ucuz ve en modern pazarlama kanalı olup, kullanıcıların cazip ürünlerin bilgi ve özelliklerine kolaylıkla ulaşip satın alma işlemini tamamlayabildikleri bir pazarlama kanalıdır. alıcının mekana gitmesine gerek kalmadan satış işlemi. Özellikle Mobil pazarlama, tüketicilerin faydalarını ve ihtiyaçlarını bilmelerini ve satın alma kararlarını etkilemelerini sağlar. (Çolakoğlu, 2021: 18)

Şirketler, kişiselleştirilmiş, konum tabanlı, zamana duyarlı mobil verileri kullanarak mevcut veya potansiyel müşterilere ulaşabilir. Mobil kitlelerini anlamak, mobil platformları göz önünde bulundurarak içerik tasarlamak, SMS/MMS pazarlaması ve mobil uygulamaların stratejik kullanımı şirketlerin erişim ve dönüşüm oranlarını artırabilir.

Sosial media pazarlama

Sosyal medya her zaman yeşil kalan bir pazarlama stratejisidir çünkü çoğu insan ve özellikle Y kuşağı sosyal medyada bir markayı takip etme eğilimindedir.

Sosyal medya, kullanıcıların birbirleriyle zaman ve mekan sınırlaması olmaksızın iletişim kurabildikleri dijital bir dünyadır. Bu dijital dünyada insanlar birbirleriyle iletişim kurabildikleri gibi ilgi duydukları konuları da paylaşabilmektedirler. Facebook, Twitter ve Instagram ana sosyal medya platformlarıdır. Sosyal medya, müşterilerin kendi seçimleri doğrultusunda ağ kurma, paylaşma ve sosyalleşme için bir platform sağlayarak geri gelmelerini sağlar. (Kahraman & Koçum, 2020: 76)

Sosyal medya, şirketlerin yeni işlerle ilgili farkındalığı artırmasına, kurumsal ve ticari içeriği paylaşmasına, müşteri verilerini toplamasına ve topluluklar oluşturmasına olanak tanır. Ayrıca, sosyal medya analitiğinin yönetim kararlarına çözüm sağladığı kanıtlanmıştır.

Sosyal medya pazarlaması, sosyal ağ platformlarını, çevrimiçi forumları, blogları vb. kullanan markaları içerir. gibi sosyal medya kanalları aracılığıyla yapılan tanıtım olarak tanımlanabilir. Bu promosyonlar, potansiyel müşterilere ulaşmayı, marka bilinirliğini artırmayı ve müşterilerin satın alma isteğini artırmayı amaçlar. Pazarlamacılar, ücretli promosyonlar veya sosyal medya kampanyaları yürüterek markalarını tanıtabilirler. Mevcut müşterilerinin yorumlarını kullanarak marka imajlarını yayabilirler. (Çakmak, 2022: 36)

Tüketici satınalma süreci

Satın alma amacı, dijital pazarlama ve çevrimiçi satış büyümesi için kritik öneme sahiptir. Tüketicilerin satın alma niyeti genellikle davranışlarını, algılarını ve tutumlarını içeren karmaşık bir süreç olarak sınıflandırılır. Satın alma niyeti, fiyat karşılaştırması, algılanan değer ve kaliteden etkilenir. Tüketici genellikle düşük bütçeli, kötü ambalajlanmış ve yabancı bir markayı daha az güvenilir ve yüksek riskli bir ürün olarak algılar. Ayrıca tüketiciler, satın alma sürecinde dışsal motivasyon (web sitesi bilgisi) ve içsel motivasyondan (alışveriş deneyimi) etkilenmektedir. (Omkar, 2020: 145)

Satın alma, tüketicinin her satın alma kararı için oluşturduğu daha karmaşık karar sürecinin yalnızca görünen bir parçasıdır. Ancak bu satın alma işleminden önce ve sonra ne olur? Tüketici satın alma süreci beş adımdan oluşur: problemin ortaya çıkışı, araştırma süreci, alternatiflerin değerlendirilmesi, satınalma kararının verilmesi ve satınalma sonrası dönüşüm.

Şekil 1. Tüketici satın alma süreci aşamaları

Problemin ortaya çıkışı

Bir ihtiyacı tanımak, satın alma sürecindeki ilk ve en önemli adımdır. İhtiyaç yoksa alım satım da yoktur. Bu tanıma, tüketicinin fiili durumu ile ideal ve arzulanan durumu arasında bir fark olduğunda ortaya çıkar. Ancak, tüm ihtiyaçlar bir satın alma kararı ile sona ermez. Bu, iki durum arasındaki gecikmenin oldukça önemli olmasını gerektirir. Ancak bu ideal duruma ulaşmanın "yolu" (ürün fiyatı, erişim kolaylığı vb.), ihtiyaca verdiği önem düzeyine göre tüketici tarafından "kabul edilebilir" olarak algılanmalıdır. (Omar & Atteya, 2020: 123)

Araştırma süreci

İhtiyaç belirlendikten sonra, tüketicinin soruna yönelik olası çözümler hakkında bilgi arama zamanı gelir. Yapılacak seçimlerin karmaşıklığına ve katılım düzeyine bağlı olarak az ya da çok bilgi arayacaktır. Tüketici daha sonra seçimlerini ve karar verme sürecini yönlendirmek için dahili bilgileri ve harici bilgileri kullanacaktır.

Alternatiflerin değerlendirilmesi

Tüketici bilgileri topladıktan sonra kendisine sunulan çeşitli alternatifleri değerlendirebilecek, ihtiyaçlarına en uygun olanı değerlendirebilecek ve uygun gördüğü seçeneği seçebilecektir. Bu sebeple özelliklerini iki şekilde değerlendirecektir. Nesnel özellikler (ürün özellikleri ve işlevsellik gibi) ve öznel (tüketici algısı ve algılanan değer veya marka itibarı). (Chandan, 2019: 103)

Satınalma kararının verilmesi

Tüketici, ihtiyaçlarına cevap verebilecek çeşitli çözüm ve ürünleri değerlendirdikçe, ihtiyaçlarına en uygun ürün veya markayı seçebilecektir. Ardından, gerçek satın alma işlemine geçin. Kararı, kendisi için önemli olan algılanan değer, ürün özellikleri ve yeteneklere dayalı olarak bir önceki adımda yaptığı seçim ve bilgilere bağlı olacaktır.

Satınalma sonrası dönüşüm

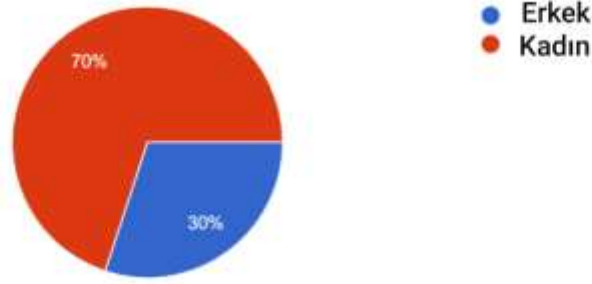
Tüketici, ürünü satın alıp kullandıktan sonra birincil ihtiyaçlarına (satın alma davranışına yol açan) karşı yeterliliğini değerlendirecektir. Ve bu ürünü almakla doğru seçimi yapıp yapmadığı. Ya üründen (ve seçimden) memnun kalacak. Veya tersine, ürün beklentilerin çok altında kalırsa hayal kırıklığı. (Atiyyat, 2020: 15)

Böylece markalar, Tüketici Satın Alma Karar Süreci hakkındaki bilgilerini geliştirerek, satın alma davranışlarının her aşamasında müşterilerine etkin bir şekilde yanıt vermek ve onların yanında olmak için pazarlama stratejileri geliştirebilirler. Ve böylece bir ihtiyaç yaratır, müşterilerle ilişkileri güçlendirir ve satışları artırır.

Marka, itibarını zedelememek ve müşterileriyle kalıcı bir ilişki kurmak için mağazadaki alışveriş deneyiminin yanı sıra ürün deneyimini de optimize etmeye yönelik önlemleri tekrarlıyor. Ürünle ilgili memnuniyetsizlik veya sorun olması durumunda mükemmel müşteri hizmeti sunmak da gereklidir.(Taufik Z ve diğerleri, 2022: 22)

BULGULAR ve TARTIŞMA

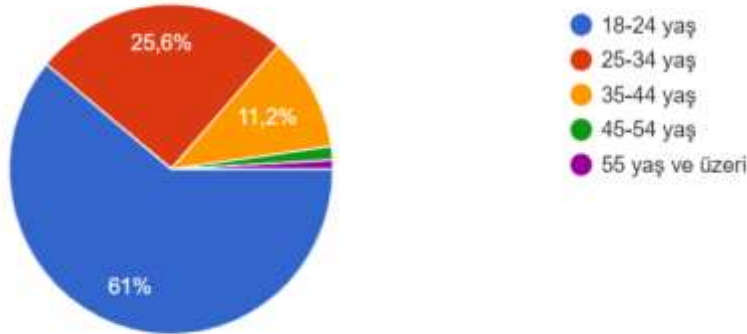
Tablo 1. Katılımcıların cinsiyete göre dağılımı

Erkek	Kadın
66	157

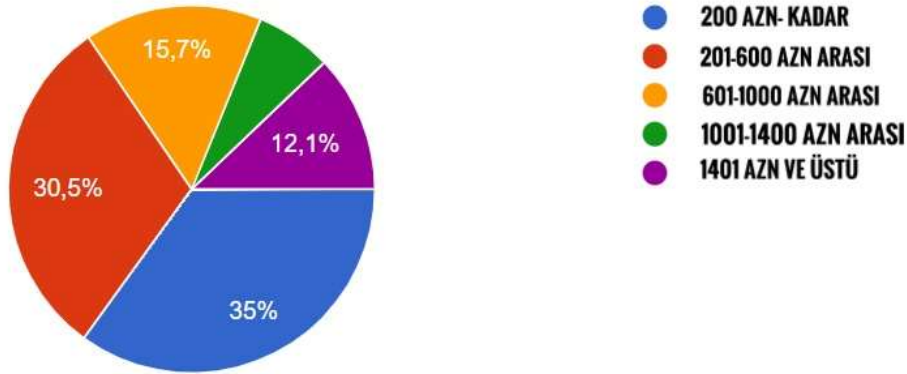
Ankete katılan kişi sayısında kadınlar erkeklerden üstündür. Cinsiyet, tüketicilerin karar vermesini etkileyen en önemli faktör olarak kabul edilmektedir.

Tablo 2. Katılımcıların yaşa göre dağılımı

18-24	25-35	36-44	45-54	55 ve daha fazla
136	58	24	3	2

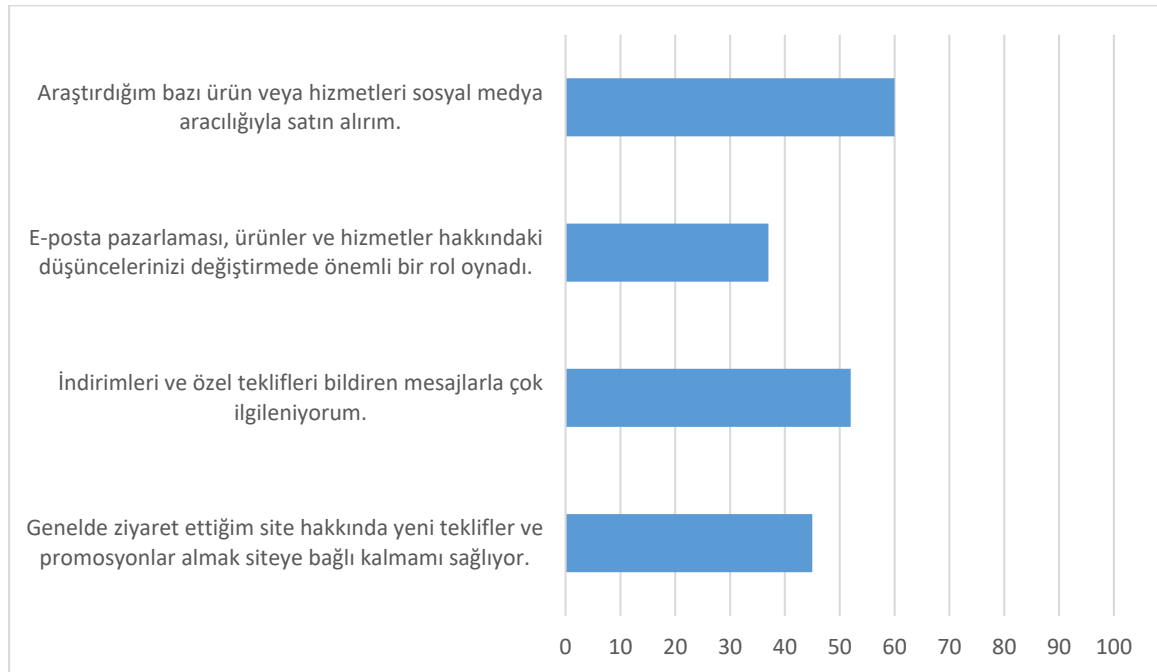
Tablo 3. Aylık kazançlara göre katılımcıların dağılımı

200 AZN'ye kadar	201 ve 600 AZN arası	601 ve 1000 AZN arası	1001 ve 1400 AZN arası	1401 AZN ve üstü
78	67	35	25	28

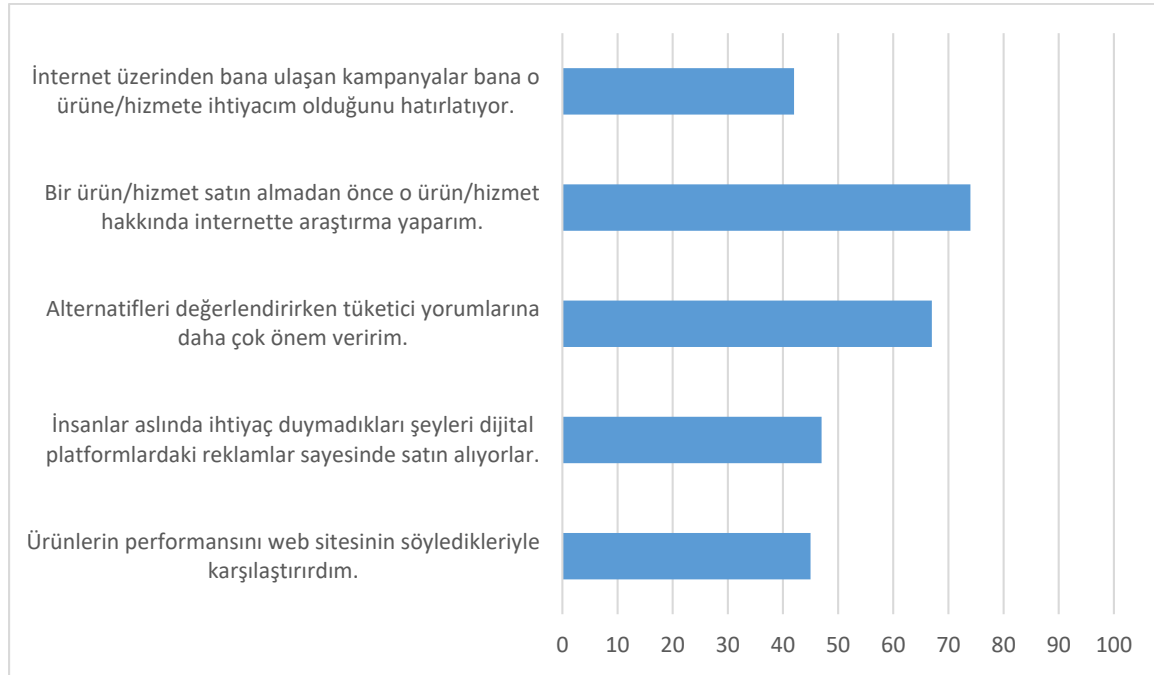
Tablo 4. Dijital pazarlama ile ilgili soruların sonucu

Tablolardan da görüleceği üzere 18-35 yaş arası katılımcılar ağırlıktadır. Bu da dijital medyayı aktif olarak kullandıklarını göstermektedir. Gelir düzeyine göre aylık geliri 200 AZN ve altında olan katılımcıların ağırlıklı olması, aralarındaki öğrencilerin ağırlıklı olmasına dayanmaktadır.

Dijital pazarlama ile ilgili olarak sosyal medya, e-posta ve mobil pazarlama odaklı sorularla tüketicilerin en çok hangi dijital pazarlama aracından etkilendikleri belirlenmeye çalışılmıştır. Sorulara verilen olumlu yanıtlardan sosyal medyanın burada en etkili mecra olduğu görülüyor. E-postanın bir miktar etkisi olsa da, mobil pazarlamanın çok az etkisi vardır ve çoğu insan web sitelerinin kendilerine gönderdiği reklamlarla ilgilenmez.

Tablo 5. Tüketici satın alma süreci ile ilgili soruların sonucu

Tüketicilerin satın alma sürecine yönelik sorular aracılığıyla tüketicilerin satın alma sürecinin hangi aşamasında dijital pazarlamaya önem verdiği öğrenilmeye çalışılmıştır. Tablodan da görülebileceği gibi tüketiciler interneti en çok alternatif arama aşamasında kullanmaktadır. Elbette bu, internette araştırma yapmanın daha kolay ve hızlı olmasından kaynaklanmaktadır. Alternatif değerlendirme aşamasında da dijital pazarlama yaygın olarak kullanılmaktadır. Bu, tüketicilerin bir ürün veya hizmet hakkında diğer kullanıcıların görüşlerine değer verdiğini gösterir.

Bulgular

1. Kadın katılımcılar erkeklerden daha fazladır.
2. Dijital medya kullanıcılarının çoğu 18-35 yaş arasındadır.
3. Sosyal medya ve mobil pazarlama, e-posta pazarlamasından daha etkilidir
4. Analiz, müşterilerin satın alma sırasında dijital medya reklamlarına tıklama olasılıklarının daha düşük olduğunu gösterdi.
5. Ankete katılanların çoğu, satın alırken dijital medyadan etkilendiklerini kabul ediyor.
6. Tüketiciler alternatifleri keşfetme ve alternatifleri değerlendirme aşamalarında dijital medyayı daha çok kullanıyor

SONUÇ VE ÖNERİLER

Dijital pazarlama, işletmeleri kasıp kavuran en büyük şeylerden biridir. Bu, iş yapma şeklimizi temelden değiştiren büyük potansiyele sahip yepyeni bir ekonomi yaratıyor. Müşterinin satın alma davranışı, satın alma gücü, ürün farkındalığı vb. Tüketicinin satın alma davranışı üzerinde daha fazla etkiye sahiptir. Her pazarlamacının, önümüzdeki günlerde rekabetçi ekonomide başarılı bir pazarlamacı olabilmesi için müşteri segmentlerinin psikolojisini anlaması gerekiyor. Değişen satın alma davranışı, pazarlamacıların müşteriyi daha iyi anlamalarına, mevcut pazarı korumak ve potansiyel pazarı ele geçirmek için uygun pazarlama stratejileri geliştirmelerine olanak tanır, böylece yakın gelecekte pazar tamamen müşteri odaklı bir pazarlama yaklaşımından Teknolojik Müşteri odaklı Pazarlama yaklaşımına geçebilir. Bu dijital çağda, müşterilerle düzgün bir şekilde iletişim kurmak için gereken tek bir faaliyet var, o da dijital medya.

Çevrimiçi web sitelerinin ve sosyal medya platformlarının sürekli olarak benimsenmesiyle, dijital pazarlama gelişti. Dijital pazarlama, dünya çapındaki tüketicileri hedeflemek için işletmeler tarafından

hızla pazarlama planlarına dahil ediliyor. Bu projeden, dijital pazarlamanın tüketicilerin satın alma süreçlerine etkisinin önemli olduğu tespit edilebilir.

Araştırmada elde edilen sonuçlara göre 35 yaş altı daha çok kişi dijital medya izliyor ve online alışverişe ilgi gösteriyor. Bu nedenle firmalar reklam hazırlarken hedef kitlesinin yaşına göre içerik hazırlamalıdır. Ayrıca dijital pazarlama kanalları arasında e-postadan çok sosyal medyayı takip ettikleri için şirketlerin sosyal medya etkinliklerini korumaları gerekiyor. Tüketiciler, satın alma sürecinde alternatifleri araştırma ve değerlendirme aşamalarında dijital medyayı kullanmakta ve daha fazla etkilenmektedir.

KAYNAKLAR

1. Atiyyat M (2020) The impact of digital marketing on consumer buying process, Bahçeşehir university, İstanbul, 68.
2. Çakmak M (2022) Dijital Pazarlamanın Tüketici Davranışları Üzerinde Etkisi, Kocaeli Üniveristesi, Kocaeli, 146.
3. Chandan A (2019) Digital Marketing & Its Impact on the Consumer Buying Decision Making Process (Case of Branded cloths), Journal of Emerging Technologies and Innovative Research, 6(6), 102-108.
4. Çolakoğlu S (2021) Dijital pazarlama araçlarının satın alma kararlarına etkisi, İstanbul Ticaret Üniversitesi Girişimcilik Dergisi, 5(9), 14-30.
5. Coşkun C (2016) Impacts of digital marketing on brand awareness and a research, Bahçeşehir university, İstanbul, 117.
6. Ekinci M (2019) Dijital pazarlama çalışmalarının tüketicinin online satın alma kararına etkileri üzerine bir araştırma: trendyol.com örneği, Galatasaray üniversitesi, İstanbul, 225.
7. Flip S, Tshikani C (2022) The impact of digital marketing on consumer behaviour: a case study of millennials in south Africa, African Journal of Hospitality, Tourism and Leisure, 11(2), 875-886.
8. Gökçe A (2021) Dijital pazarlamanın tüketici satın alma davranışına etkisi: konaklama işletmeleri tüketicilerine yönelik bir uygulama, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Ankara, 99.
9. Kahraman İ, Koçum M (2020) Elektronik pazarlamanın tüketicilerin satın alma davranışları üzerindeki etkisi, İstanbul Ticaret Üniversitesi Girişimcilik Dergisi, 4(7), 67-80.
10. Kayapınar Y (2020) Digital Consumer Behavior in an Omnichannel World, Dirsehan, T. (Ed.) Managing Customer Experiences in an Omnichannel World: Melody of Online and Offline Environments in the Customer Journey, Emerald Publishing Limited, Bingley, 55-73.
11. Omar A, Atteya N (2020) The impact of digital marketing on consumer buying decision process in the Egyptian market, International Journal of Business and Management, 15(7), 120-132.
12. Omkar D (2020) Impact of digital marketing on online purchase intention: mediation effect of customer relationship management, Journal of Asian Business Strategy, 10(1), 142-158.
13. Şentürk D (2021) Dijital pazarlamanın tüketici satın alma davranışına etkisi üzerine bir araştırma, Bahçeşehir university, İstanbul, 71.
14. Taufik Z, Ine A, Eva R, (2022) Digital Marketing and Brand Image To Increase Consumer Purchase Interest, Jurnal Manajemen Industri dan Logistik, 6(1), 21-29.
15. Zakirova A (2021) Digital marketing growth strategies: a case study of bahçeşehir university, Bahçeşehir university, İstanbul, 78.

TEXNOPARKLARIN İNKİŞAFININ ÖLKƏ İQTİSADİYYATINA TƏSİRİ VƏ ONUN
QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

THE IMPACT OF THE DEVELOPMENT OF TECHNOPARKS ON THE ECONOMY OF
THE COUNTRY AND ITS ASSESSMENT

Türənə İ. Həsənova

Azerbaijan State Economic University (UNEC),

International Magistrate and Doctorate Center (IMDC), General Economy (PhD), Baku, Azerbaijan,

ORCID ID: 0000-0002-5178-7232

XÜLASƏ

Bu məqalə texnoparkların inkişafının ölkə iqtisadiyyatına təsiri və onun qiymətləndirilməsi mövzusu üzrə yazılmışdır. Məqalədə texnoparklar, onların əsas fəaliyyət istiqamətləri, yaradılması və inkişafı istiqamətində atılmış addımlar, bu sahədə beynəlxalq təcrübə nəzərdən keçirilmiş, texnoparkların ölkə iqtisadiyyatına təsirləri müəyyən edilmiş, sənaye inqilabı ərəfəsində bu sistemlərin ölkə üzrə istifadə vəziyyəti araşdırılmışdır. İqtisadiyyat inkişaf etdikcə rəqabət qabiliyyətinin qorunub saxlanması və inkişafı məsələsi aktuallaşır. Bu əsasdan innovasiya fəaliyyətinin stimullaşdırılması vacib hesab oluna bilər. Buna görə də məqalədə texnoparklar eyni zamanda innovasiyanın mühüm elementi kimi nəzərdən keçirilir, onların fəaliyyət məqsədləri qeyd edilir. Müasir dövrdə dövlətin əsas məqsədi kimi iqtisadiyyatın dayanıqlı inkişafının təmin edilməsi, iqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyətliliyinin artırılması, əhalinin rifah halının yüksəldilməsi, məşğulluğun təmin olunmasını qeyd edə bilərik ki, bu əsasdan texnoparkların adıçəkilən məqsədlərin reallaşdırılmasında rolunun araşdırılması da məqalənin yazılmasının əsas istiqamətlərindən hesab olunur. Ölkə üzrə mövcud olan bir neçə texnoparkın fəaliyyəti araşdırılmış texnoparkların öz fəaliyyət funksiyalarının yerinə yetirmək üçün inkişafının hansı mərhələsində olması öyrənilmiş, lazımı mərhələyə çatmaq üçün dövlət tərəfindən atılmalı olan addımlar və dəstək fəaliyyəti nəzərdən keçirilmişdir. Tədqiqat zamanı texnoparkların iqtisadiyyata təsiri, bu təsirlərin perspektivlərinin müəyyənləşdirilməsində elmi məqalələr, statistik göstəricilər əsasında təhlil aparılmış və bunun üçün mikroiqtsadi təhlil, müqayisəli təhlil, statistik təhlil metodlarından istifadə olunmuşdur. Həmçinin qonşu ölkələrdə mövcud olan texnoparkların fəaliyyət dairəsi, iqtisadiyyata təsiri nəzərdən keçirilərək ölkəmizdəki müvafiq vəziyyətlə müayisə edilmişdir. Bununla belə tələbələrin sənaye müəssisəsi kimi texnoparklarda təcrübəyə cəlb edilməsi və bunun əsasında texnoparklarla universitetlər arasında sıx əməkdaşlığın yaradılması və bunun dolayısı yolla iqtisadiyyata hansı yöndə təsir edə biləcəyi məsələsi də müzakirə edilmişdir. Sonda araşdırmanın nəticələri qeyd edilmiş və istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı əks olunmuşdur.

Açar sözlər: innovasiya iqtisadiyyatı, dövlət dəstəyi, texnoparkların iqtisadiyyata təsiri, elm parkları.

ABSTRACT

This article is written on the topic of the impact of the development of technological parks on the economy of the country and its assessment. In the article, technoparks, their main directions of activity, steps taken towards their creation and development, international experience in this field were reviewed, the effects of technoparks on the country's economy were defined, and the state of use of these systems in the country on the eve of the industrial revolution was studied. As the economy develops, the issue of maintaining and developing competitiveness becomes more and more relevant. On this basis, it can be considered important to stimulate innovation activity. Therefore, the article considers technoparks as an important element of innovation and mentions the goals of their activities. In modern times, the main goal of the state is to ensure the sustainable development of the economy, increase the competitiveness of the economy, improve the well-being of the population, and ensure employment, on this basis, the study of the role of technoparks in the realization of the mentioned goals is considered one of the main directions of writing the article. The activities of several technoparks that exist across the country have

been examined, the stage of development of the technoparks to fulfill their functions has been studied, and the steps and support activities to be taken by the state to reach the required stage have been considered. During the research, the impact of technoparks on the economy and the determination of the perspectives of these impacts were analyzed based on scientific articles, and analysis, comparative analysis and observation methods were used for this purpose. The financial sources of technoparks were investigated and analyzed, and the efficiency level of the activity was studied. Also, the scope of activity of technoparks in neighboring countries and their impact on the economy were reviewed and compared with the relevant situation in our country. However, the issue of attracting students to experience in technology parks as an industrial enterprise and creating close cooperation between technology parks and universities and how this can indirectly affect the economy was also discussed. At the end, the results of the research were noted and proposals were made for the positive effects of the technoparks on the economy of the country.

Keywords: innovation economy, state support, impact of technoparks on the economy, science parks.

Giriş

Texnoparkların inkişafının ölkə iqtisadiyyatına təsiri və onun qiymətləndirilməsi aktual mövzu hesab oluna bilər. Ona görə ki, texnopark təcrübəsi ölkəmizə nisbətə dünyanın əksər ölkəsində daha əvvəllərdən mövcud olmuş və bu ölkələrin iqtisadiyyatına öz müsbət töhfələrini vermişdir. İnnovasiya fəaliyyəti və fəallığı da texnoparkların inkişafına müsbət təsir edən amil kimi qiymətləndirilir. Ona görə də innovasiya fəaliyyətinin öyrənilməsi mövzunun araşdırılmasında vacib amil kimi xüsusi yer alır. Mövzunun öyrənilməsində son illərdə yazılmış məqalələrdən, kitablardan, statistik məlumatlardan istifadə edilmişdir. Bir neçəsinə nəzər salaq. Alessandro Laspia, Guiliano Sansone, Paola Landoni, Domenico Racanelli, Emilio Bartezzaghi tərəfindən 2019-cu ildə yazılmış "The organization of innovation services in science and technology parks: Evidence from a multi-case study analysis Europe" adlı məqalədən istifadə edərək texnoloji və elm parklarının əhəmiyyətindən danışılmış və texnologiya parklarının əsas məqsədləri qeyd edilmişdir. Lecluyse Laura, Knockaert Mirjam, Spithoven Andre tərəfindən 2019-cu ildə yazılmış "The contribution of science parks: a literature review and future research agenda" adlı məqaləyə əsasən elm və texnologiya parklarının mahiyyəti izah edilərək, onlar arasındakı fərqlər izah edilmişdir. Arzu Hüseynovanın 2017-ci ildə çap edilmiş "Texnoparkların yaradılması üzrə beynəlxalq təcrübə" adlı kitabından istifadə edərək beynəlxalq təcrübə öyrənilmiş yerli vəziyyətlə müqayisə edilmiş, texnoparkların strukturu nəzərdən keçirilmişdir.

Bunlarla yanaşı statistik göstəricilər, konsepsiyalar, proqramlar araşdırılmış və onların nəticələri qeyd edilmişdir.

Metodlar.

Məqalənin yazılması prosesində mövzu ilə əlaqəli statistik göstəricilər nəzərdən keçirilmiş, təhlil edilmiş və nəticəyə gəlinmişdir. Belə ki, illər üzrə sənaye istehsal indekslərinin əks olunduğu cədvəl göstərilmiş, son ilər üzrə sənaye istehsal indeksləri müqayisə edilmişdir. Bununla yanaşı texnoloji innovasiyalara çəkilən xərcləri özündə əks etdirən cədvəl göstərilmiş və burada da 2018-2021-ci illər üzrə sənayedə, xüsusilə emal sənayesində innovasiyalara çəkilən xərclər göstərilərək təhlil həyata keçirilmişdir. Son olaraq təhlilin nəticəsinə əsasən təklif irəli sürülmüşdür. Mikroiqtsadi təhlil sırasında ayrı-ayrı sənaye sahələri, xüsusilə də emal sənayesi üzrə sənaye istehsalı indeksləri və innovasiya tiplərinə görə sənayedə texnoloji innovasiyalara çəkilən xərclər göstərilmişdir. Qeyd edilənlərlə yanaşı, məqalənin yazılması sırasında qonşu dövlətlərdə mövcud olan texnoparkalar gözdən keçirilərək ölkəmizdəki mövcud müəssisələrlə müqayisə edilmişdir.

Texnoparklar, onların əhəmiyyəti və fəaliyyət dairəsi

Texnopark dedikdə, universitetlərin, elmi-tədqiqat müəssisələrinin və sənaye təşkilatlarının eyni mühitdə tədqiqat, təkmilləşdirmə və innovasiya fəaliyyətlərini davam etdirdikləri, əlavə dəyərli məhsullar istehsal etdikləri, məlumat və texnologiyaları bir-birləri arasında ötürdükleri, akademik, iqtisadi və sosial sahələri birləşdirdikləri mütəşəkkil tədqiqat və iş mərkəzi strukturu nəzərdə tutulur. İlk qlobal texnoloji parklar 1952-ci ildə Şimali Kaliforniyada ABŞ-da Stanford Araşdırma Parkı (Silicone Valle) adı ilə yaradılmışdır. İtaliyada sənaye siyasətində baş verən dəyişikliklər nəticəsində ilk

texnoparkın yaradılması üzərində iş 1980-ci illərin əvvəllərində başlandı. Digər ölkələrdən fərqli olaraq, İtaliyada texnoparklar nisbətən inkişaf etməmiş regionlarda, ilk iki texnopark isə Bari və Triestdə yaradılıb. Almaniyada texnoparkların yaradılması üzrə ilkin fəaliyyətlər 1978-ci ildə Berlin Texniki Universiteti tərəfindən başlamışdır. 1983-cü ildə "Berlin İnnovasiya və Biznes İnkubasiya Mərkəzi" yaradılmışdır. Bunun ardınca Axendə ikinci texnologiya mərkəzi fəaliyyət göstərdi. Fransadakı ilk texnoloji park təşəbbüsü Sophia Antipolis adlı ən inkişaf etmiş təşəbbüsdür. 1972-ci ildə milli maraqlar baxımından əhəmiyyətli olduğuna dair qəbul edilmiş qərara görə yaradılmışdır. Ölkəmizdə isə ilk texnopark yaradılması təşəbbüsü 2014-cü ildən etibarən başlamışdır. Məhz həmin il ölkəmizdə sənaye ili elan olunmuşdur. Bununla ölkə iqtisadiyyatı inkişafının yeni mərhələsinə qədəm qoymuşdur. Texnopark kiçik innovativ biznesə innovasiya dövrünün bütün mərhələlərində lazımi dəstəyi göstərir, tərtibatçılar, sənaye və investolar arasında qarşılıqlı əlaqəni təmin edir. Bu əsasdan texnoparkları innovasiyanın əsas elementi adlandırma bilirik. Texnologiyanın və rəqəmsal dünyanın sürətli inkişaf prosesi hər sahədə və hər sektorda bütün avtoritar təşkilatlarda baş verir, çünki iş dünyası postmodern inqilab - Dördüncü Sənaye İnqilabı ilə transformasiya olunur. Bu dinamik mühitdə liderlər çevik və yenilikçi bir təşkilat olma strategiyaları ilə bizneslərinin həm daxili, həm də xarici mühiti ilə ünsiyyət qurmağa imkan verən yeni idarəetmə davranışlarını öyrənməlidirlər. Bu, ətraf mühitdəki dəyişikliklərdən xəbərdar olmaq və bu dəyişiklikləri şirkətin xeyrinə idarə etmək bacarığına malik olmaqla baş verə bilər. Dəyişiklik həyatımızın əvəzolunmaz faktıdır. Dəyişiklik təşkilatlarda, insanların davranış və ideyalarında, yaşadığımız dünyanın hər yerində baş verir. Bugünkü rəqabət mühitində çevik firmalar daha müvəffəqiyyətli olurlar. Əgər öz sektorunda lider olan bugünkü texnologiya şirkətləri həmin rəqabət mühitində uğursuzluğa düçar olsalar, hətta gələcəkdə bazar liderliyini itirə bilərlər. Çünki keçmişdə öz sektorunda bazarda zirvədə olan bəzi şirkətlərin bazar dəyişikliyinə uyğunlaşmadıqları üçün rəqiblərindən geri çəkilmə ehtimalı var. Bu firmaların bəziləri öz həyatlarını davam etdirsələr də, keçmişdə sahib olduqları yüksək bazar payına malik deyillər. Demək olar ki, bu şirkətlərin öz sektorlarında liderliklərini itirmələrinin əsas səbəblərindən biri müştərilərin ehtiyac və tələblərinə cavab verə bilməmələridir. Məhz texnoparkları, sənaye parklarını rəqabətdə üstünlük əldə etmək və daha keyfiyyətli istehsal sərəgiləmək üçün vacib mərkəzlər hesab edə bilirik. Xüsusilə, müştərilərin tələb və ehtiyaclarının davamlı dəyişməsi şirkət rəhbərlərinin bu dəyişikliklərə ardıcıl uyğunlaşmasını vacib edir. Liderlər və menecerlər öz firmalarını rəqabət mühitində saxlamaq, dinamik və dəyişkən biznes mühitində öz müəssisələrini idarə etmək və sağ qalmaq üçün yeni həll yolları axtarırlar. Bunun üçün əvvəlcə uyğunlaşmaya, sonra çevikliyə və nəhayət dəyişikliklərə uyğunlaşmaq üçün ən əsas istehsalda çevikliyə diqqət yetirdilər. Xüsusilə 2000-ci illərdən sonra bu dəyişiklik getdikcə artdı və şirkətlər üçün təşkilati cəhətdən çevik olmaq qaçınılmaz oldu. Şirkətlər rəqabət üstünlüyü əldə etmək və bazardakı mövqelərini qorumaq üçün həm daxili, həm də xarici mühitdə dəyişənləri nəzərə alaraq müştərilərin tələblərinə uyğun olaraq strukturlarını və fəaliyyət proseslərini inkişaf etdirməlidirlər. Buna görə də çeviklik tez bir zamanda təşkilatlar üçün əsas amilə çevrilir. Bu əlavə olaraq firmanın qeyri-müəyyənlik bazasında sağ qalmaq və inkişaf etmək qabiliyyəti üçün vacib məsələdir. Texnoparklar eyni zamanda istehsalda çevikliyi də təmin edə bilər deyər bilirik. (Hüseynova A.D., 2017)

Cədvəl 1. Texnoparkların struktur vahidləri

№	Struktur vahidləri
1	Tədris mərkəzi
2	Məsləhət mərkəzi
3	İnnovasiya-texnoloji mərkəzi
4	Marketing mərkəzi
5	Sənaye mərkəzi
6	Mühasibat-audit
7	Maliyyə-sığorta
8	Strateji-tədqiqat mərkəzi
9	Məlumat mərkəzi

Mənbə: (Nəcimov A.A, 2015: S. 48)

Əksər texnoparklar biznesin inkişafı üçün geniş yer təmin edir. Bütün dünyada hökumətlər öz regional və milli iqtisadiyyatlarını artırmaq üçün tez-tez texnoloji parklara sərmayə qoyurlar. Texnoparkların daha innovativ texnologiyaya sahib olmaq, yeni imkanlardan, yeni texnologiyalardan xəbərdar olmaq

kimi üstünlükləri var. Ölkə səviyyəsində onun yeni biznes sahələri açmaq imkanı vermək, məşğulluğu artırmaqla büdcəyə töhfə vermək və ölkəyə yeni texnologiyalar gətirmək kimi üstünlüklərini də qeyd etmək olar. Texnoloji investisiyaların dəyərini dərk etdikdən sonra bir çox ölkələr bu imkanlardan yararlanmaq üçün texnoparklar yaratmağa başlayıblar. Texnoparkın qabaqcıl ölkələri isə bu fürsəti daha tez təhlil edir və texnologiya və innovasiya baxımından özlərini daha yüksək səviyyəyə qaldırırlar. Texnoparklar texnologiyanın daha sürətli yayılmasına və inkişafına imkan verən vahidlər kimi xidmət edir.

Bugünkü gündə iqtisadiyyatda əvələrişli və gəlir gətirən sahə kimi innovasiyaya yönəlik fəaliyyət istiqamətlərini göstərə bilərik. Azərbaycan uzun müddət xammal ixracat edən ölkə kimi tanınmışdır. Bu isə uzun müddətli dövr üçün o qədər də əlverişli hesab edilmədiyindən elm və innovasiyaya yönəlik iqtisadiyyata keçidin sürətlənməsi vacib hesab olunur. Hal-hazırda cəmiyyətin istək və tələblərinə uyğun məhsul və xidmət istehsal etmək mütləq şəkildə innovasiyanın bu sahələrə tətbiqini zəruri edir deyə bilərik. Sırf bu amil üzrə ölkəmiz qonşu və digər bir çox dövlətdən geridə qalır. Ona görə də elm əsaslı məhsul istehsalı və ixracının artırılması ən əhəmiyyətli vasitə hesab oluna bilər. Qabaqcıl texnologiyaların yaradılması və aktiv şəkildə tətbiqi dünyanın əksər yerində aktuallaşmaqda davam edir və məhz bu prosesə ayaq uydurmaq üçün texnoparklar, sənaye parkları, elm parkları, innovasiya, startaplar, sahibkarlıqda innovasiya və s. bu kimi anlayışların daha dərinədən öyrənilməsi zərurəti meydana gəlir. Qeyd edilən bütün proseslər ən əsası iqtisadiyyatda innovasiyaların tətbiqini aktual mövzu kimi önümüzdə çıxarır. (Qasımov İ.H., Cəbiyev F.A., 2017)

Azərbaycanda texnoparkların yaranma tarixi son illərə təsadüf etsə də, Türkiyə təcrübəsinə nəzər salsaq texnoparkların yaradılmasında daha fərqli mənzərə ilə qarşılaşmış olarıq. Belə ki, Türkiyədə bu fikir ötən əsrin 80-ci illərinin başlanğıcına təsadüf edir və elə bu fikrin reallaşdırılmasına da həmin illərdən başlanmışdır. Bu araşdırmalar nəticəsində 1990-cı illərdə KOSGEB və universitetlərin əməkdaşlığı çərçivəsində texnologiya inkişaf zonalarının ilk addımı olaraq TEKMER-lər (Texnologiya Mərkəzləri) qurulmağa başladı. Bu zonalar üçün qanunvericilik bazası 21-ci əsrin başlanğıcında, yəni 2001-ci ilə qəbul olunmuşdur. 4691 sayılı bu qanun Texnologiya İnkişafı Zonaları Qanunu adlanırdı. Texnologiya inkişaf zonalarının bağlı olduğu T.C. Sənaye və Texnologiya Nazirliyinin 2022-ci ilin iyun məlumatlarına görə, Türkiyədə belə bölgələrin sayı 93-ə çatıb. Bu rayonlardan 79-u fəal şəkildə fəaliyyətini davam etdirərkən, 14-də infrastruktur işləri davam etdirilir. (<https://www.sanayi.gov.tr/anasayfa>)

Ölkəmizdə isə texnoparkların yaradılmasının ilk illərində Sumqayıt, Gəncə, Mingəçevir kimi şəhərlərdə yaradılması nəzərdə tutulurdu ki, elə prosesin ilkin mərhələlərində Sumqayıtda 167,66 ha ərazidə Kimya Sənaye parkı yaradılmış və ölkənin ixrac potensialına öz müsbət töhfəsini vermişdir. Yüksək potensiala malik digər bir mərkəz kimi Balaxanı Sənaye Parkı və onun rezident müəssisələrini göstərə bilərik. Belə mərkəzlərin rezident şirkətləri üçün dövlət tərəfindən müxtəlif güzəştlər təklif edilir ki, bunlara müxtəlif növ vergilərdən azad olma və ya güzəştləri qeyd edə bilərik.

Rusiyada da Texnopark təcrübəsi ölkəmizə nisbətən daha erkən yaranmışdır. Burada texnoparkların əsas vəzifələrinə nəzər salaq:

- İnnovativ biznes şirkətlərinin təkrar istehsalının təşkili;
- Ən rahat şəraitin təmin edilməsi;
- İqtisadi və maliyyə dəstəyi.

Parklar elmi-texniki inkişafın sənayedə tətbiqinə, malların bazara çıxarılmasına kömək edir. XXI əsrin əvvəllərində məlum oldu ki, Rusiya iqtisadi inkişafda digər ölkələrdən geri qalır. Sovet İttifaqından miras qalan beşillik iqtisadi planlaşdırma Rusiya müəssisələrinin inkişafına imkan vermir - belə şəraitdə yalnız modernləşməni xəyal etmək olardı. Avadanlıqlar mənəvi və fiziki cəhətdən köhnəlmişdi. İstehsal üçün yeni texnologiyalar alınmalı idi. Rusiya texnoloji cəhətdən daha inkişaf etmiş ölkələrdən tam asılı vəziyyətə düşdü. Xarici ölkələrin təcrübəsi göstərdi ki, kiçik biznes mobil və dəyişikliklərə həssas olan iqtisadiyyatın inkişafında mühüm rol oynayır: o, yenidən qurulmağa, yeni texnologiyalarla bağlı məsələləri həll etməyə hazırdır. Belə müəssisələrin formalaşmasında müəyyən təcrübə artıq mövcud idi, lakin kiçik innovativ biznesi təşviq etmək üçün büdcədən maliyyələşdirməni açmaq lazım idi. Rusiyada ilk texnoparklar 1990-cı illərin əvvəllərində yaranıb. Onlar ali təhsil müəssisələrinin struktur bölmələri

idi və kiçik innovativ müəssisələr yaratmaq iddiasında olan təşkilatlar deyildilər. 1993-cü ildə Novosibirsk Universitetində Academpark açıldı və sonrakı illərdə texnoparklar hər yerdə görünməyə başladı: hər institutda və ya universitetdə. Vəziyyəti həll etmək üçün 2000-ci ildə akkreditasiya aparıldı və bu akkreditasiyadan 30 fəaliyyət göstərən texnoparklar keçdi. Akkreditasiya zamanı tələbələrin parkın işinə cəlb olunma dərəcəsi, yaradılan və tətbiq edilən ixtiraların sayı, rayon və ölkə sənayesinin texnoparkın fəaliyyətinə marağı nəzərə alınıb. Bu cür tələblər sırf mənfəət və büdcə vəsaitlərindən istifadə məqsədilə yaradılan təşkilatlardan qurtulmağa imkan verirdi. 2006-cı ildən texnoparkların tikintisi üzrə dövlət proqramının hazırlanmasına başlanılıb. Konkret prioritet parklar üçün büdcədən pul ayrılıb. 2017-2019-cu illər üçün Rusiyada 15 yeni texnoparkın infrastrukturunun inkişafına dövlət büdcəsindən 6,8 milyard rubl xərclənməsi planlaşdırılmışdı. 2018-ci ilin əvvəlinə Rusiyada 115 park fəaliyyət göstərirdi. Yeni texnoloji məhsulun hazırlanmasının klassik dövrü aşağıdakı mərhələləri əhatə edir:

- Elmi tədqiqat;
- Layihənin tərtib edilməsi, Layihənin qorunması;
- Eksperimental dizayn inkişafı;
- Prototipləmə;
- Prototiplərin istehsalı;
- İnvestisiyalar, marketinq, təşviq;
- Lazımi dəyişikliklərin və təkmilləşdirmələrin edilməsi.

Yuxarıda qeyd edilən punktlar bir-birinə bağlıdır və investor gələcək inkişafı perspektivsiz hesab edərsə, maliyyələşdirmə istənilən mərhələdə dayandırıla bilər. Rusiyada həmçinin texnoparka yeni insanları cəlb etmək üçün yay məktəbləri və biznes inkubatorlar yaradılır.

Başqa bir nümunədə isə İsrail təcrübəsini qeyd edə bilərik. Bu günki gündə İsrailin kifayət qədər təbii ehtiyatlara malik olmaması onun texnoloji istehsalının artırılmasını aktual edir. Bu əsasdan Sənaye parkları, texnoparkların yaradılması bu ölkə üçün olduqca əhəmiyyətli mövzu hesab olunurdu. Adıçəkilən ölkədə ilk texnopark yaranma təcrübəsi 1985-ci ilə təsadüf etdiyini qeyd etmək kifayətdir ki, burada da texnopark təcrübəsinin bizim ölkəmizə nisbtdə daha qədim olduğunu görək. İsraildə daha geniş yayılmış model Telefon modelidir ki, bu model İsrailin ixracının əsas hissəsini təşkil edir desək yanlış olmarıq. Bu model həmçinin mxtəlif etnik-mədəni qrupların bir arada fəaliyyət göstərməsi üçün şərait yaradan müəssisələri də özündə birləşdirir. (Hüseynova A.D., 2017)

Müqayisə üçün qeyd edə bilərik ki, İsrail təbii ehtiyatlarla daha az təmin olduğundan belə müəssisələrə daha çox ehtiyac duyur. Ökəmizdə texnopark yaradılması təcrübəsi isə daha çox ixracın, bütünlükdə sənayenin neftdən asılılığını azaltmaq məqsədi daşıyır.

Cədvəl 2. Sənaye istehsalı indeksləri

	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021
Bütün sənaye	96,1	95,6	92,3	93,7	95,4	91,6	96,2
Mədən çıxarma sənayesi	88,2	87,6	84,2	84,4	84,7	79,5	80,7
Emal sənayesi	130,5	131,8	129,2	139,6	155,7	172,2	205,9
Elektrik enerjisi, qaz və buxar istehsalı, bölüşdürülməsi və təchizatı	132,3	131,6	128,2	137,1	141,9	142,6	153,1
Su təchizatı, tullantıların təmizlənməsi və emalı	137,5	136,5	134,9	139,8	148,2	141,5	160,8

Mənbə: (<https://stat.gov.az/source/industry>, 2022)

Cədvələ nəzər yetirsək görürük ki, emal sənayesində digər sahələrə nisbətə daha çox artım müşahidə olunur. Bunun əsas səbəbkarlarından biri kimi araşdırma mövzusu olan sənaye parklarını göstərə bilərik. Belə ki, emal sənayesində 2015-ci illə müqayisədə 2016-cı ildə 1,3%, 2018-ci ildə 9,1%, 2019-cu ildə 25,2%, 2020-ci ildə 41,7%, 2021-ci ildə isə 75,4% artım müşahidə edilmişdir.

Müasir iqtisadi şəraitdə texnoparkların yaradılmasının vacibliyi

Ali təhsil müəssisələrinin yenilikçi mərkəzlərinin vacib elementlərindən hesab edilən texnoparkların yerinə yetirdiyi işlərin məğzi konkret innovasiya siyasətini reallaşdırmaq adına ehtiyatları vahid şəkildə bir araya gətirmək hesab oluna bilər. Qeyd edilən bu prosesi reallaşdırmaq üçün bir sıra addımlar atıla bilər ki, bunlara daxil edə bilərik:

- daha kiçik miqyaslı innovasiya yönümlü təşkilatları birləşdirmək və daha iri müəssisələr halına gətirmək;
- rəqabətə dözümlü məhsulların ötürülməsi;
- çoxfunksiyalı vasitələrin azad satışı və s.

Ölkə iqtisadiyyatının dayanıqlı olmasının əsasları texnopark kimi mərkəzin yaradılması əsasında sənaye müəssisələri və təsərrüfat fəaliyyətinin daha məhsuldar və müasir istiqamətdə qurulması üzrə yeni yolların araşdırılmasını vacib edir. Elm və Texnologiya Parkları bugünkü global bilik iqtisadiyyatının böyüməsini dəstəkləyən infrastrukturun əsas elementləridir. Parklar əməkdaşlığı, innovasiyaları və sahibkarlığı stimullaşdıran mühitlər yaradır və fəaliyyətlərində yeni texnologiyaya əsaslanan firmaları dəstəkləmək üçün innovasiya xidmətləri göstərir. Bununla belə, Elm və Texnologiya Parkları üzrə geniş araşdırmalara baxmayaraq, onların innovasiya xidmətləri portfelinin təşkili ilə bağlı yetəri qədər informasiya bazası mövcud deyildir. Texnologiya parklarının əsas məqsədlərindən biri kimi kiçik və orta müəssisələrin rəqabət qabiliyyətinin dəstəklənməsini, bilik və innovasiyaların texnologiyaları inkişaf etdirən qurumlardan müəssisələrə qədər transferini göstərə bilərik. (Alessandro L. və başqaları, 2021)

Texnoparklar müxtəlif ölkələrdə fərqli olaraq aşağıdakı kimi adlandırılır:

- Texnologiya Parkı;
- Texnopolis/Texnopol;
- Elm Parkı;
- Araşdırma Parkı;
- Texnologiyanın İnkişafı Zonası;
- Texnologiyanın İnkişafı Mərkəzi;
- Texnologiya Dəhlizi;
- İnnovasiya Mərkəzi

Bir sıra ölkələrdə texnoparklar, həmçinin universitetlərdə biliyin kommersiyalaşdırılması prosesinin çox mühüm hissəsi hesab olunur. Onlar elmi kəşflər haqqında məlumat toplamaq, bu kəşflərin kommersiyalaşdırılması potensialının qiymətləndirilməsi və kommersiyalaşdırmaq istədikləri biliklərə əsaslanaraq öz sahibkarlıq təşəbbüslərinin yaradılmasında və inkişafında alimlərə dəstək olmaq üçün məsuliyyət daşıyırlar. Lakin, bu hərəkətləri yerinə yetirmək üçün onlar prosesin özü ilə bağlı bir çox maneə və çətinliklərlə üzləşməli olurlar və əgər onlar universitetin bir hissədirsə, əlavə olaraq həm rəsmi, həm də qeyri-rəsmi olaraq universitetin hərəkətlərini tənzimləyən qaydalardan çox asılıdırlar. (Lobacz K., 2018)

Fəaliyyət növlərinə görə bu parklar aşağıdakı kimi təsnif edilir:

- Texnologiya Parkları: Bu parklar adətən sənaye qovşaqlarının yanında formalaşır və yaşayış sənayeləri ilə akademik/tədqiqat bölmələri arasında tədqiqat əlaqələrini genişləndirmək üçün nəzərdə tutulub.

- Elm Parkları: Bu parklar adətən universitetlər tərəfindən kampusun yanında əlverişli yerdə yaradılır və universitet və parkın daxilində yerləşən sənayələr arasında qarşılıqlı əməkdaşlıq vardır. (Lecluyse L., Knockaert M. və Spithoven A, 2019)

Texnopark region üçün əsas elmi-texniki kompleksdir və vahid innovasiya mühiti təmin edir. Onlar bir sıra prioritet vəzifələri yerinə yetirirlər:

- gənclərdən ibarət komandaların qurulması və öyrədilməsi;
- sahibkarların, yeniliyə açıq olan kiçik müəssisələrin sistemə şəkildə qoşulması;
- ideyanın, layihənin universitetlərin, müəssisələrin tədqiqat qrupları ilə birgə həyata keçirilməsi, intellektual məhsul və xidmətlər bazarında innovativ transformasiyaların nəticələrinə əsaslanan təqdimatın həyata keçirilməsi;
- elmi, texniki, biznes və digər xidmət növlərinin geniş əsasda yaradılması və innovasiyaların inkişafının bütün mərhələlərində texnoparkın rezidentlərinə təqdim edilməsi. (Lurie E., 2013)

Son onilliklər ərzində dövlət siyasəti texnologiyaya əsaslanan firmaların inkişafını və böyüməsini dəstəkləmək və beləliklə, iqtisadi rifaha təkan vermək üçün texnoparkların yaradılmasını vacib etmişdir. Texnoparkların yaradılması eyni zamanda burada investisiya qoyuluşlarını və innovasiya mövzularını aktuallaşdırır. Belə müəssisələr üçün açıq innovasiyalar daha effektiv ola bilər. Açıq innovasiya o deməkdir ki, firma öz daxili işini sürətləndirmək üçün xarici biliklərdən getdikcə daha çox istifadə edir. Xarici biliklərin istifadəsi də özlüyündə yeniliklər gətirir. Açıq innovasiya son zamanlar həm praktika, həm də nəzəriyyə üçün getdikcə daha çox əhəmiyyət kəsb edən bir faktır (xüsusən 2003-cü ildən sonra). Xüsusilə, açıq innovasiya “yeniliklərin nisbəti” kimi izah edilə bilər. Açıq innovasiya innovasiyanın müxtəlif mərhələlərində baş verə bilər, yəni innovasiyanın ön hissəsi - ideyanın yaradılması mərhələsi (bazarın kəşfi, texniki irəliləyiş üçün sahələrin nəzərdə tutulması, ilkin anlayışların inkişafı, fundamental və tətbiqi tədqiqatlar), ideyanın həyata keçirilməsi və ya inkişaf mərhələsi (məhsul və ya xidmətlər haqqında daha dərin konsepsiyaların inkişaf etdirilməsi, məhsul və ya xidmətin modeli, məhsul və ya prosesin sınağı) və kommersiyalaşdırma mərhələsində (istehsal, bir məhsul və ya xidmətin paylaşılması və satışı).

Cədvəl 3. İnnovasiya tiplərinə görə sənayedə texnoloji innovasiyalara çəkilən xərclər

	2018	2019	2020	2021
Bütün sənaye	161,35	34353,6	35919,8	5848,3
Məhsul innovasiyaları	23298,7	38343,5	20059,2	1986,3
Proses innovasiyaları	11054,9	9693,6	15860,6	3862,0
Emal sənayesi	1386,0	378,6	1001,1	529,8
Məhsul innovasiyaları	679,3	290,0	638,2	117,4
Proses innovasiyaları	706,7	88,6	362,9	412,4
Mədənçıxarma sənayesi	32967,6	47658,5	34918,7	5318,5
Məhsul innovasiyaları	22619,4	38053,5	19421,0	1868,9
Proses innovasiyaları	10348,2	9605,0	15497,7	3449,6
Elektrik enerjisi, qaz və buxar istehsalı, bölüşdürülməsi və təchizatı	-	208,7	8667,0	98,1
Məhsul innovasiyaları	-	208,7	8667,0	34,5
Proses innovasiyaları	-	-	-	63,6
Su təchizatı, tullantıların təmizlənməsi və emalı	338,0	642,0	-	-
Məhsul innovasiyaları	336,0	642,0	-	-
Proses innovasiyaları	2,0	-	-	-

Mənbə: (<https://stat.gov.az/source/industry>, 2022)

Yuxarıda verilmiş cədvəldə innovasiya tiplərinə görə sənayedə texnoloji innovasiyalara çəkilən xərclər öz əksini tapmışdır. Cədvələ əsasən demək olar ki, ötən il daha öncəki 3 ilə nisbətən innovasiyalara çəkilən ümumi xərclər artmışdır. Lakin daha detallı yanaşsaq, görürük ki, emal sənayesi üzrə çəkilən xərclərdə azalma müşahidə olunur. Belə ki, təkcə 2020 və 2021-ci ili müqayisə etsək, görürük ki 2020-ci ildə çəkilmiş xərclər 1001,1 min manat təşkil etdiyi halda 2021-ci ildə bu göstərici təxminən 2 dəfə azalmış, yəni 529,8 min manat təşkil etmişdir. Buradan belə nəticəyə gəlmək olar ki, məhz bu sahədə innovasiya fəaliyyətini stimullaşdırmağa ehtiyac vardır.

Texnopark binalar deyil, xüsusi biznes mühitidir, burada innovativliyi stimullaşdırmaq və inkişaf etdirmək üçün ən əlverişli şərait yaradılır. Həmçinin texnoparklar yeni başlayan kiçik innovativ bizneslərə hərtərəfli ünvanlı dəstək məqsədi də daşıya bilər. Texnoparklar mövcud olduqları regionun innovativ inkişafının əsas mərkəzlərindən biri hesab olunur. Onlar təhsil, elm və biznesin üzvi birliyi və qarşılıqlı əlaqəsini təmin etməklə yanaşı universitetin, müəssisənin, təşkilatın potensialını bazarın tələb etdiyi məhsula çevrilir. (Jeltenkov V.A və Jeltenkov P.A., 2012)

İndiki mərhələdə texnoparkın inkişaf tendensiyalarının növbəti transformasiyası müşahidə olunur. Texnologiya parklarının inkişafına təsir edən əsas amillər bunlardır:

- fiziki infrastrukturun tikintisi və istismarı xərclərinin artması;
- fərdi kompüterlərin geniş tətbiqi və coğrafi cəhətdən uzaq obyektlər arasında informasiya maneələrini aradan qaldıran rabitə vasitələrinin inkişafına ehtiyac;
- innovativ şirkətlərin maliyyə imkanlarının azalması səbəbi ilə innovativ məhsulların tələb və dəyərinin azalması.

Yeni nəsil texnoparklar təkcə peşəkarları bir araya gətirən mərkəzlər deyil. Onlar eyni zamanda bazarda fəaliyyət göstərən tədqiqatçıların, texnologiya istehlakçılarının sərbəst məlumat mübadiləsi və kommunikasiya məkanına çevrilir. Dünya təcrübəsində monosənaye texnoparkları anlayışı mövcuddur. Monosənaye texnoparkı dedikdə birgə fəaliyyət göstərən bir neçə müəssisə və ya bir universitetin bir hissəsi kimi yaradılan texnoparklar nəzərdə tutulur. Yeni nəsil texnoparkların dəyəri bilavasitə onların tədqiqat potensialının müxtəlifliyindən asılıdır. Hazırda global texnoloji inkişaf meyillərində dəyişiklik müşahidə olunur.

Texnologiya parklarının təkcə formatları deyil, həm də onların sosial-iqtisadi inkişafdakı rolu dəyişir. (Clayton M., 2017)

Texnoparkların yaradılmasının vacibliyini qeyd edərkən onların təsnifatına diqqət etmək lazımdır. Ən çox yayılan ali təhsil müəssisələrinin bazasında yaradılan universitet texnoparklarıdır. Belə texnoparklar universitetlərin sənaye müəssisələri ilə strateji tərəfdaşlığı nəticəsində formalaşır. Belə texnoparkların yaradılması müəllimlərin və universitet əməkdaşlarının elmi fəaliyyətinin stimullaşdırılması baxımından vacib hesab olunur. O cümlədən belə müəssisələrin fəaliyyətinə praktiki problemlərin həlli üçün universitetin elmi potensialından istifadə daxildir. Digər bir növə isə regional sənaye texnoparkları daxildir. Bir qayda olaraq, region iqtisadiyyatının müəyyən sektorunda innovativ prosesləri aktivləşdirmək üçün və regional sənaye müəssisələrinə texnologiyaların idxalını təmin etmək üçün vacib hesab olunur. Regional sənaye texnoparkları sənayedəki iri müəssisələrin texnoloji problemlərini həll edəcək kiçik innovativ şirkətlərin yerləşdirilməsi və fəaliyyəti üçün əlverişli şərait yaratmaq üçün nəzərdə tutulmuşdur. Digər bir tip isə Sənaye tipli texnoparklardır. Sənaye tipli texnoparkın əsas funksiyaları daşınmaz əmlak xidmətlərinin göstərilməsi, logistikanın təşkili, habelə rezidentlərin nəqliyyat infrastrukturunu ilə təmin edilməsinə yönəldir. Dördüncü tip texnoparklar innovasiya biznes inkubatorları adlanır. Bu cür texnoparklar startaplara, yəni ilkin formalaşma mərhələsində olan şirkətlərə təşkilati dəstək göstərməklə və onları bütün zəruri maddi resurslarla təmin etməklə onlara kömək etməyə yönəlib. Beşinci və altıncı növlər şəbəkə texnoparkları və kovorkinq mərkəzləridir. (Radigin S., 2015)

İqtisadi inkişafa və eləcə də davamlı inkişafa töhfə vermək, yeni konsepsiyalar, yeni üfüqlər yaratmaq baxımından mənalı ideyaların həyata keçirilməsi üçün mərkəzlər olan texnoparklar bütün bunları sənaye müəssisələri və universitetləri bir araya gətirməklə reallaşdırırlar. Sahibkarların uğurlu biznes qurmaq və idarəetmə ilə bağlı lazım olan məlumatlara daxil olmaq üçün dəstəyə ehtiyacı var. Bu tələb universitetlərin kitabxana, laboratoriya, kompüter kimi fiziki imkanlarından istifadə etməklə yanaşı, o

cümlədən ekspert heyətindən lazımı informasiyanın alınması, tələbələrə birgə layihələrin hazırlanması və məsləhət xidmətlərindən istifadə etməklə ödənilə bilər. Texnoparkların təqdim etdiyi bu imkanlar sayəsində sahibkarlar cəmiyyətin indiki və gələcək ehtiyacları üçün həll yolları yaradaraq, daha yaşana bilən dünya üçün risk ala biləcəklər. (Kandemir T və İltər B., 2019)

Əgər ölkə texnoparkların yaradılması və təkmilləşdirilməsinə xüsusi olaraq diqqət ayırırsa, belə olan təqdirdə bu həm yeni iş yerlərinin açılması və bununla bərabər məşğulluğun yüksək səviyyəli təminatına yol açmış olar. Məşğulluğun təmini öz növbəsində işsizlik səviyyəsini bir qədər aşağı salar. Bugünkü gündə həmçinin sənaye əhəmiyyətli təşkilatların nəzdində texnoparklar yaradılır. Belə müəssisələr həmin sənaye əhəmiyyətli təşkilatın mövcud olduğu ərazinin inkişafına müsbət mənada təsir göstərdiyi üçün texnoparkların araşdırılması, öyrənilməsi və inkişaf etdirilməsi üçün lazım olan amillərin təhlil edilməsi vacib hesab oluna bilər. Bu əsasdan dövlət tərəfindən reallaşdırılan regionlarla bağlı layihələrin əsas tərkib hissələrində texnoparklara xüsusi yer ayrılması həm regionun, həm ölkənin inkişafına öz müsbət töhvəsini verə bilər.

Nəticə və təkliflər

Tədqiqat əsasında belə nəticəyə gəlmək olar ki, texnoparklar ölkə iqtisadiyyatının inkişafı üçün olduqca vacib və perspektivli müəssisələr hesab oluna bilər. Belə ki, belə müəssisələr ölkə iqtisadiyyatının təktərəfli inkişafının qarşısını almaqla, hərtərəfli inkişafı tam şəkildə təmin etməyə kömək edəcək müəssisələr hesab oluna bilər. Xüsusilə nəzərə alsaq ki, ölkəmizdə iqtisadiyyatın inkişafının təməlini, ixracın əsasını neft və neft məhsulları təşkil edir, belə olan halda texnoparkların önəmini daha yaxşı şəkildə dərk etmək olar. Dünya təcrübəsinə nəzər saldıqda görürük ki, digər əksər ölkələrdə texnopark yaranma ənənəsi daha uzun tarixə söykənir və üstünlükləri isə göz önündədir. Ölkəmizdə isə bu sahə yeni-yeni inkişaf etməkdədir. Məhz buna görə də texnoparkların inkişafına daha xüsusi diqqət ayrılmalı, dövlət dəstəyi əsirgənməməli, bu sahə üzrə investisiya fəallığı stimullaşdırılmalıdır. Eyni zamanda digər ölkə təcrübəsindən istifadə edərək texnoparklarda yay məktəblərinin təşkil edilməsi gənc kadrların belə mərkəzlərə cəlb edilməsi olduqca əhəmiyyətli addım hesab oluna bilər. Gənclər burada yeni biliklər öyrənə, təcrübə qazana bilər ki, bu da onların gələcək fəaliyyətlərində dəstəkverici amil rolunu oynaya bilər. Bu da özlüyündə iqtisadiyyatımızın inkişafı üçün bir yatırım hesab oluna bilər. Texnoparkların sayının artırılması həmçinin yeni iş yerləri deməkdir. Bu da öz növbəsində məşğulluğa müsbət mənada təsir edə bilər ki, bununla da işsizliyin səviyyəsi əhəmiyyətli dərəcədə enə bilər.

Texnoparkların iqtisadiyyata müsbət yönümlü təsirləri üçün aşağıdakı təklifləri irəli sürə bilərik:

- texnoparkların yaradılmasında və fəaliyyətində beynəlxalq təcrübələrdən daha geniş istifadə etmək;
- yaradılması və fəaliyyəti prosesində bazar tələbatının nəzərə alınması;
- tələbələrin daha fəal şəkildə texnoparklarda təcrübə prosesinə cəlb edilməsi. Onlar texnoparklardakı şirkətlərdə tam və ya yarım gün işləyə bilər, texnopark daxilində təşkil olunan təlim və konfranslar kimi fəaliyyətlərlə sektoru tanımaq və özlərini inkişaf etdirmək imkanı əldə edə bilərlər;
- Yeni qurulan şirkətlərin texnoparklar daxilində fəaliyyətinə üstünlük verilməsi. Belə olan halda onlar sektorlardakı inkişafıdan, yeni dəstək proqramlarından və dəyişən qanunvericilikdən çox tez xəbərdar olurlar və sürətlə hərəkət etmək imkanı əldə edirlər.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı

1. Alessandro Laspia, Guiliano Sansone, Paola Landoni, Domenico Racanelli, Emilio Bartezzaghi "The organization of innovation services in science and technology parks: Evidence from a multi-case study analysis Europe", Technological Forecasting and Social Change, 2021, vol.173, p. 21
2. Clayton C. (2017), The Innovator's Dilemma, Boston. "Harvard Business School Press", 179 p
3. Ефим Лурье "Университетские технопарки: время признания", Инновации, 2013, № 5, с. 3-15
4. Hüseynova A. (2017), Texnoparkların yaradılması üzrə beynəlxalq təcrübə, Bakı. "Çap Art", 68 səh.

5. Katarzyna Lobacz "Konowledge Transfer at Universities: Can Technology Transfer Offices, Business Incubators and Science and Technology Parks in Poland Provide Good Support Services?", *European Journal of Service Management*, 2018, vol.28/1, p. 231-238
6. Kandemir Tuğrul və İlter Berfi "Girişimcilik fealiyyetlerinde teknoparkların önemi: Afyon-Uşak Zafer Teknoloji Geliştirme Bölgesi Örneği", *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal bilimler dergisi*, 2019, Sayı 4, s. 1216-1229
7. Qasımov İ.H., Cəbiyev F.A., (2017), İnnovasiya sahibkarlığı və texnoparklar. Bakı, "BMU" – 182 səh.
8. Lecluyse Laura, Knockaert Mirjam., Spithoven Andre "The contribution of science parks: a literature review and future research agenda", *Journal of Technology Transfer*, 2019, vol. 44, p. 559-595
9. Nəcimov A. (2015), Технопark-Kiçik sahibkarlar üçün bələdçi, Bakı. "AZSEA", 48 səh.
- 10.Радыгина Светлана «Создание технопарков как инструмент развития инновационной деятельности региона», *Вестник Удмуртского университета. Экономика и право*, 2017, № 3, с. 46–49
11. (<https://stat.gov.az/source/industry>, 2022)
12. <https://www.sanayi.gov.tr/anasayfa>

**A STUDY OF PRECONDITIONS FOR THE FORMATION OF A DATA ECONOMY IN
DEVELOPING COUNTRIES IN CONTEXT OF NEW INDUSTRIALIZATION
STRATEGIES: A COMPARATIVE ANALYSIS FOR AZERBAIJAN**

Murad Bagirzadeh Manafoglu

Data science & Macro-econometrics

Economic Study Research Institute under UNEC

ORCID ID: 0000-0003-0422-6675

ABSTRACT

The study is devoted to the identification and comparative analysis of the prerequisites for the formation of a digital economy in developing countries, which have reached the creation of the infrastructural foundations of the modern economy in recent decades and have already had a rescue in the development of ICT and related sectors. A number of countries of Eastern Europe and Central Asia by the 70-80s of the XX century were characterized by a certain degree of development of the manufacturing and machine-building industries. However, in the removal of products of such countries, raw materials and semi-finished products predominated.

A number of studies indicate that in most countries that carried out radical reforms in the 90s, one of the results was deindustrialization and growth of dependence on the import of final consumption goods. With the beginning of the era of new industrialization in the leading economies of the world, these processes have become in demand in developing countries.

The study reveals the difference in the prerequisites and starting positions, as well as in the strategies and ambitions of the catch-up development countries and establishes significant correlations of indicators of real sector development processes, digitalization, including the advanced sector - data economy, from such determining factors as infrastructure, human capital, access to investment and sales markets, as well as the degree of involvement in integration processes in the sectors of the global knowledge economy.

As a result of a comparative analysis, it was established that in particular, at least two directions remain relevant for Azerbaijan: 1) development of production of intangible (information) goods, including products of media and cultural economies for regional markets with access to the contours of the data economy; 2) support for new industries, taking into account the domestic potential for the development and use of chemical technologies and oil engineering based on artificial intelligence and big data.

Key words: re-industrialization, knowledge economy, data science applications

**SUSTAINABLE ECOTOURISM DEVELOPMENT STRATEGIES FOR EASTERN
ZANGAZUR DISTRICT**

Mammadova Aytan Alkhan qizi

Western Caspian University, Azerbaijan

ORCID ID: 0000-0002-7824-9653.

Western Caspian University, Azerbaijan

Aghayeva Khanim

Western Caspian University, Azerbaijan

ORCID ID: 0000-0002-7766-8952

ABSTRACT

This study was conducted with an aim to assess the status of sustainable tourism development in Eastern Zangazur district. According to this study we analyzed demand, tourist characteristics, ecotourism potential of the area. As an additional research method SWOT analysis of the region's ecotourism was discussed Mixed-method research approach was implemented in this research for data collection and analysis.

Key words: Ecotourism, Sustainable tourism, Tourism strategies, Promotion tools, SWOT analysis.

Eastern Zangazur district economic region accounts for 33% of the total reserves. The largest deposits of mineral water sources are Yukhari and Ashagi Istisu, Turhun, Keshdek, Goturlu (Kalbajar), Minkend cold water type mineral spring (Lachin) and others. has therapeutic value. The potential reserves of these springs, the attractiveness of the nature of the area where they are located are favorable natural factors for the creation of a spa-treatment complex.

The landscape of the economic region is dominated by alpine and subalpine meadows and This study was conducted with an aim to assess the status of ecotourism in terms of tourism demand, tourist characteristics, and strength, weakness, opportunity, and threat (SWOT) analysis. For this, the study was conducted in the Eastern Zangazur District Area of Karabagh , which was planned to be developed as an important tourist destination for tourists visiting because of its cultural and natural importance. Mixed-method research approach was implemented in this research for data collection and analysis. 72% of them are mountain forests of tourist-recreational importance located in mentioned district.

Eastern Zangazur region is rich in historical and cultural monuments. Ganjabasar monastery (XIII century) and Khudavang monastery on the bank of Tartar river (XIII-XVII centuries) help in Zangazurregion. Albanian temples in Childiran, Garnakar, Gojagot villages of Kalbajar, first and middle Bronze Age settlements, Goy Qala (5th century) in Aliguluushagi village of Gubadli region, cave temple, shelters in Balalisanli village (4th century); Mausoleums (XIV and XVIII centuries), mounds (Iron Age), cave temple in Gochaz village (V century), Maiden Tower in Amir Khanli village of Zangilan region (XII century), octagonal tomb (XIV century) in Mammadbeyli village are supported in Lachin region. There are many historical and cultural monuments (mosques, mausoleums, ancient settlements, etc.) in the Eastern Zangazurregion.

It was established in November 1961 in the territory of Lachin region. It was established in November 1961 in the territory of Lachin region. The purpose of the reserve is to protect and increase the number of mammals (roe deer, kayaker, wild boar) and birds (partridges, partridges). Its area is 20,000 hectares. The area consists mainly of hornbeam, linden, maple and oak forests.

There are favorable conditions for the settlement of a number of animals. Mammals such as bezoar goats, roe deer, wild boar, rabbits, wolves, badgers, squirrels, bears in the reserve; Birds such as thyme, tetra, quail, and trout are found. Currently, monitoring is being carried out in the liberated reserve area

Sustainable tourism encourages the comprehensive and purposeful use of tourism resources, covering the steps taken to sustain tourism activities in the area. Sustainable tourism is based on the maximum efficient use of tourism resources. Therefore, continuous tourism is also called sustainable tourism (1) In modern times, many countries are trying to establish sustainable links between nature, society, economic development and the environmental situation. Along with the increase in the number of people and cultural needs on the planet, the limited resources also show that sustainable development of tourism is important not only for one region, but for the whole world

Ensuring the sustainability of tourism includes the study and expansion of tourism resources, the organization of services necessary to meet the needs of tourists and their adaptation to modern standards, the expansion of sanatorium-resort opportunities, increasing the number of hotels and other tourism facilities, increasing tourist routes, etc. involves activities.

The most important problem that sustainable tourism wants to solve is the efficient use of tourism resources, as well as the preservation of these resources for future generations. In addition, sustainable tourism aims to make tourism activities in the selected area permanent, not seasonal.

Table 1 SWOT analysis of Eastern Zangazur district according to its ecotourism availability.

Strengths	Weaknesses	Opportunities	Threats
The landscape of the economic region is dominated by alpine and subalpine meadows and forests. The area of forests with rare trees is 92,000 hectares	Poor integration between ecotourism and biodiversity conservation initiatives	Employment generation	International and national conflicts
Panoramic landscape	Ecotourism not featured in any government policy till now	Foreign exchange earnings	International financial crisis events like global economic recession of 2016
Mineral water sources	Tourism infrastructure deficit	Preservation and promotion of tradition and culture	Unstable political situations like wars and riots
	Tourism industry vulnerable to climatic and socio-economic factors	Economic benefit	Invasion of local culture and traditions
Tourism development-oriented plans, policies, and initiatives	Inadequate direct air connectivity with international tourism markets	Cultural exchange and interactions between nations	

As a result of this SWOT analysis we can guide our strengths to opportunities for future development of region's sustainable ecotourism strategies.

As we know ecotourism is a new concept that helps tourism area develop its sustainability. Criteria for a sustained world and environment first emerged at the 1992 Rio Circle Summit. These criteria were summarized in the form of adapting to tourism, without harming the environment, developing ways to use it and eliminating the cultures of all indigenous peoples, ensuring that they benefit from tourism activities. According to the some researches ecotourism was adopted as "an approach or approach that

guarantees the sustainability of the earth's natural resources, while also supporting the economic development of local peoples, while preserving their social and cultural integrity."(3)

The principles and methods that countries that adopt this concept need to adopt as a natural result are as follows:

Develop and plan ecotourism policies

Develop rules for ecotourism

Product development, marketing and promotion in the field of ecotourism

Tracking and identifying the benefits and harms of ecotourism (material and spiritual)

All types of untouched natural tourism are included in the scope of ecotourism. One of the two most important criteria of ecotourism, the principle of "sustainability of the natural environment", must be strictly adhered to in these natural tours.

The route selected in the natural tours, the use of trained expert guides for these tours, the rules that must be followed in the tours, are very important. Other rules that must be followed by the agents who organize the tour and the participants of the tour can be summarized as follows:

- National Park, Natural Protection Area, etc. Strictly comply with the rules set by the relevant ministries and agencies in the declared areas, prohibit entry or camping, or comply with the restrictions in restricted areas

If there are designated travel routes in the places where tourists travel or camp, they have to follow the warning and guidance of an experienced natural guide

- To act in a way that will not do harm the flora and fauna

- Not to leave any waste in the environment during the travel activity, not to leave traces that cannot be erased in nature

Especially tourists have to be careful in the areas where endangered species live try not to create pollution and make noisy situation for them

- agents also must pay attention to the protection of nature. They also have to use experienced guides trained by experts and people on the subject of tours.

The second important criterion of ecotourism is the principle of "sustainability of local cultures and the benefit of local peoples from this tourism activity", embodies two important principles. The first is that the local population of the region where ecotourism activities take place will receive a financial contribution from this activity.

The second important principle is the principle of non-violation of material and spiritual cultural elements while contributing to a region through tourism.

Conclusion

1) Lachin State Reserve was established in November 1961 in the territory of Lachin region. The purpose of the reserve is to preserve and increase the number of animals and birds here.

Roe deer, rock goats, wild boar, bears, etc. live in the reserve. of birds, partridges, etc. settled. The area of Lachin state reserve is 21.4 hectares, which is 0.25% of the republic's territory, and 8.8% of the republic's reserves

According to world experience, the opportunities of the region can be used as ecotourism attractions zone.

Sandakan in Sabah –in the Malaysia is one of the biggest examples of the ecotourism attractions in the world. Here is the area where man can see how eco lodges work for real. Rainwater used in everywhere.

(2) Everything was organized not to damage the natural resources and not to make any pollution for the nature too. A deep respect for nature is evident wherever you travel. This respect is evident at hotels and resorts throughout the country, which offer sustainable ecotourism and are rated the ICT's Certificate

of Sustainable Tourism (CST) program (1) My own opinion is about using this tourism infrastructure for our amazing lands too.

2) Secondly, structured ecotourism attractions in the region will have to be promoted. Inform about this area to world we will have to hold some international forms, conferences in the Eastern Zangazur district. As we know, this year, The International Ecotourism Society (TIES), will organize an annual conference, the Ecotourism and Sustainable Tourism Conference (ESTC) and Business to Business Networking Event that is a widely considered the most important conference in ecotourism. The conference will take place in July 27th of 2021. For the next years we can organize these conferences in Eastern Zangazur district. We hope that these promotion tools will make benefit for us in our economy and will make great changes for the region's sustainable development too.

References

1. <https://www.cpp.edu/~ddwills/SCHOTO%20Workshop/STM.PDF> (1) page 9
2. https://nmssanctuaries.blob.core.windows.net/sanctuaries-prod/media/archive/management/international/pdfs/day1_concepts_manual.pdf (2) page 22
3. http://www.tanzaniagateway.org/docs/ecotourism_and_other_forms_of_tourism.pdf (3) page 4

IMPORTANCE OF BUSINESS ENGLISH IN TERMS OF GLOBALIZATION

Baghirzadeh Zuleykha Murad

Azerbaijan University

ORCID ID: 0000-0002-4743-2893

ABSTRACT

Today, the educational system of the Republic of Azerbaijan is carrying out the problematic historic mission of bringing the country's education up to world standards. The level of post-industrial requirements created a new knowledge system based on information and communication technologies, making the Azerbaijani people one of the most intellectual nations of the world. To successfully carry out such a progressive task and to train a postmodern personality who is a bearer of high intelligence, there is an urgent need for higher theoretical sources enriched with humanistic principles and positive ideological elements.

In the era of globalization, where science and technology are developing rapidly, English has become the leading language of the business world. In the labour market, mastering a foreign language (especially Business English) is considered a valuable professional skill and opens up vast career opportunities in an international environment.

An essential requirement for Business English materials today is to consider the wide range of needs students have for skills and education across different areas of interest and specialization over a given period.

Teaching Business English is an ESL niche that focuses on business terminology, related topics, and corporate culture.

For this reason, the curriculum, which comprehensively reflects the real world of international business, was designed based on the new business English language standard—drawing on the wealth of content from the Financial Times, one of the world's leading sources of professional information. This course is designed to ensure the diversity and authenticity of business content, preparing students for a business career and those who are already working and want to improve their English communication skills.

Key words: Business English, globalization, communication skills

**UNANIMITY, CONSISTENCY AND MASKIN MONOTONICITY PROPERTIES OF
INTERNALLY STABLE AND PARETO OPTIMAL RULE IN HEDONIC COALITION
FORMATION GAMES**

Mehmet Karakaya

Izmir Katip Celebi University, Department of Economics, Izmir, Turkiye

ORCID ID: 0000-0002-9495-2242

Seçkin Özbilen

Ozyegin University, Faculty of Business, Istanbul, Turkiye

ORCID ID: 0000-0001-8230-9789

ABSTRACT

In many social and economic instances, agents prefer to stay together rather than staying alone. For example, college students form project groups in a course, faculty members form research teams, political parties form political coalitions, and countries form trade unions. All such instances can be modelled as a hedonic coalition formation game (briefly, hedonic game).

A hedonic game consists of a finite set of agents and a list of agent's preferences. A non-empty subset of agents is called a coalition and preferences of each agent depend only on the coalitions which contain her. An outcome of a hedonic game is a partition of the set of agents into mutually disjoint coalitions. A partition is core stable if there exists no group of agents such that when they form a new coalition, they get strictly better off than their coalitions in the partition. A coalition is internally stable if there exists no sub-coalition of it such that agents become strictly better in the sub-coalition than they are in the coalition. A partition is internally stable if all its coalitions are internally stable. A partition is Pareto optimal if there exists no other partition such that every agent is weakly better off, and some agents are strictly better off in that partition.

We focus on characterization of hedonic coalition formation rules. A rule is a correspondence that assigns each hedonic game a non-empty subset of partitions. A rule is core stable if it only assigns core stable partitions, and the Core is the rule that always assigns all core stable partitions. A rule is internally stable if it only assigns internally stable partitions, and the IntS is the rule that always assigns all internally stable partitions. A rule is Pareto optimal if it only assigns Pareto optimal partitions, and the PO is the rule that always assigns all Pareto optimal partitions. Karakaya and Klaus (Hedonic coalition formation games with variable populations: core characterizations and (im)possibilities, International Journal of Game Theory 46:435–455, 2017) studied the characterization of the Core with various axioms including unanimity, coalitional unanimity, Maskin monotonicity, and consistency.

In this paper, we study the characterization of the rule IntS-PO rule which always assigns all internally stable and Pareto optimal partitions. We prove that IntS-PO satisfies unanimity, Maskin monotonicity, and consistency axioms, but it fails to satisfy coalitional unanimity axiom. Thus, we showed that the characterization of Karakaya and Klaus for the Core cannot be extended to the IntS-PO rule.

Keywords: Hedonic Coalition Formation, Stability, Characterization, Unanimity, Coalitional Unanimity, Maskin Monotonicity, Consistency

**EFFICIENCY OF THE WEST AFRICAN REGIONAL INTEGRATION: A PANEL DATA
ANALYSIS**

Abdoul-Kader SIDI GANDOU

Ph.D. candidate, Selcuk University, Department of Economics, Turkey

ORCID ID: 0000-0002-0311-1908

Alper SÖNMEZ

Assoc. Prof. Dr., Selcuk University, Department of Economics, Turkey

ORCID ID: 0000-0001-5476-7627

ABSTRACT

On the 28th of May 1975 in Lagos, fifteen West African countries created the Economic Community of West African States (ECOWAS) which aimed to lead to a single and large trading bloc through economic cooperation. However, decades later, the economic integration process is yet to achieve set goals on time. The implementation of the Common External Tariff (CET) is still barely effective, not to mention the launch of the single currency “ECO”, which continues to be delayed. Considering the accession of all ECOWAS member states to the WTO in 1995, the objective of this paper is to analyze the efficiency of the ECOWAS integration. Using a panel data gravity model, we first estimated the determinants of ECOWAS’ foreign bilateral trade with its main trading partners between 1995 and 2020. To solve the issues of residual correlation and heteroskedasticity, the Driscoll-Kraay and the Panel Correction Standard Errors (PCSE) techniques are used. The results suggest that the gravitational variables, such as the GDPs and distance, are consistent with the literature. Besides, the difference in GDP per capital, as the proxy of difference in development between countries, has negative impact which displays the lack of industrial production in ECOWAS. The pegging of some local currencies with the Euro, as well as the common language and the colonial links have positive impact on trade. Regarding the positive outcomes, regional migration ease, access to large market can be highlighted while the negatives outcomes are: informal custom barrier, non-effectively applied CET, lack of trade competitiveness compare to foreign countries, lack of industries to transform natural resources. Finally, the main challenge to overcome in order to become an effective area of economic integration is the delaying of the launch of the common currency which may lead to the collapse of the integration process.

Keywords: Integration, Trade Competitiveness, Gravity Model, Panel Data.

This study was produced from the Ph.D. thesis at Selcuk University, Department of Economics by Abdoul-Kader SIDI GANDOU under the supervision of Alper SÖNMEZ.

**ZƏNGƏZUR İR-NİN YERALTI RESURLARINA İŞĞAL MÜDDƏTİNDƏ VURULAN
ZİYANLAR, MÜASİR VƏZİYYƏTİ VƏ PERSPEKTİV İSTİFADƏSİNİN EKOLOJİ-
İQTİSADİ ASPEKTLƏRİ**

Prof. V.Z.Mehdiyeva, dos. İ.B.Xəlilov

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC)

“Ətraf mühitin mühafizəsi və iqtisadiyyatı” kafedrası

XÜLASƏ

Məqalədə 30 ilə yaxın bir müddətdə Ermənistanın işğalı nəticəsində Kəlbəcər-Laçın iqtisadi rayonunun yeraltı resurslarının qeyri-qanuni mənimsənilməsi, bu prosesdə iqtisadi rayonun torpaq-bitki örtüyü və su mənbələrinə vurulan ekoloji-iqtisadi ziyanlar təhlil olunmuş, zərərin kompensasiyası üçün beynəlxalq hüququn norma və prinsipləri əsasında müvafiq orqanlar qarşısında məsələ qaldırması təklif edilmişdir.

Hazırda işğaldan azad edilmiş Kəlbəcər-Laçın iqtisadi rayonunda gələcəkdə yeraltı resursların istismarı prosesində müasir texnologiyalardan istifadənin struktur və investisiya siyasətinə təsiri, investisiyaların təsərrüfat sahələri üzrə fərqli bölgüsü (yeni tikinti, modernləşdirmə və ya ətraf mühitin qorunması), iqtisadi rayon iqtisadiyyatının inkişafı ssenarilərinin qurulması, ətraf mühitə təsirin qiymətləndirilməsi və ekoloji təhlükəsizlik məsələləri də məqalədə şərh olunmuşdur. İqtisadi rayonun ekoloji mühitinə təsir göstərən amillər müəyyənləşdirilmiş, ətraf mühitin qorunmasına yatırılacaq investisiyalar və onlardan səmərəli istifadə, yeraltı təbii ehtiyatlar və onlardan istifadə prosesində ətraf mühitin qorunması üçün cari xərclər və s. nəzərə alınması təklif edilmişdir.

Açar sözlər: iqtisadi rayon, ətraf mühit, ekosistem, təbii resurslar, tullantılar, ekoloji təhlükəsizlik, bərpa strategiyası.

РЕЗЮМЕ

В статье анализируется незаконное присвоение недр Кельбаджар-Лачинского экономического района в результате почти 30-летней оккупации Армении, экологический и экономический ущерб, нанесенный почве, растительности и водным ресурсам экономического района в этом процессе, предлагалось поднять вопрос в соответствующие органы в соответствии с нормами и принципами международного права о возмещении ущерба.

Влияние использования современных технологий на структурную и инвестиционную политику будущего освоения недр в освобожденном Кельбаджар-Лачинском экономическом районе, различное распределение инвестиций по секторам экономики (новое строительство, модернизация или охрана окружающей среды), развитие экономического сценария, вопросы оценки воздействия на окружающую среду и экологической безопасности также рассматриваются в статье. Выявлены факторы, влияющие на экологическую среду экономического района, инвестиции в охрану окружающей среды и их эффективное использование, подземные природные ресурсы и текущие затраты на охрану окружающей среды в процессе их использования и др. было предложено принять во внимание.

ABSTRACT

The article analyzes the misappropriation of the mineral resources of the Kelbajar-Lachin economic region as a result of the almost 30-year occupation of Armenia, the environmental and economic damage caused to the soil, vegetation and water resources of the economic region in this process, it was proposed to raise the issue to the relevant authorities in accordance with the norms and principles international law on compensation for damage.

The impact of the use of modern technologies on the structural and investment policy of future subsoil development in the liberated Kelbajar-Lachin economic region, different distribution of investments by sectors of the economy (new construction, modernization or environmental protection), development of an economic scenario, environmental impact assessment and environmental safety are also covered in the article. The factors influencing the ecological environment of the economic region, investments in environmental protection and their effective use, underground natural resources and current costs of environmental protection in the process of their use, etc., were proposed to be taken into account.

Yeraltı sərvətlərdən istifadənin səmərəliliyi mineral-xammal kompleksinin iqtisadiyyatda, o cümlədən ÜDM istehsalında, cari dövr və gələcəkdə konsolidasiya edilmiş büdcənin formalaşmasında iştirakda, investisiya prosesində, əhalinin məşğulluğunda, ölkənin daxili və xarici ehtiyaclarının xammalla təmin edilməsində rolu ilə müəyyən edilir. Yerləşmənin mineral ehtiyatları Azərbaycanın ümumi iqtisadi potensialının və milli sərvətinin ən vacib hissəsidir və belə yeraltı mineral resurslarla zəngin olan bölgələrdən biri də Kəlbəcər-Laçın iqtisadi rayonunun ərazisi hesab olunur. Kəlbəcər-Laçın iqtisadi rayonu qızıl (Zod (Söyüdlü), Ağduzdağ, Tutxum, Vejnəli), civə, xromit, qurğuşun, perlit, əqiq, əhəng, mərmər, mineral sular (İstisu, Turşsu) və başqa yeraltı təbii ehtiyatlara və zəngin ekosistemə malik bir regiondur. Sənaye əhəmiyyəti olan ən böyük civə ehtiyatları Kəlbəcər rayonunda aşkar edilmiş Şorbulaq, Levçay, Ağqaya və Ağyataqda, Laçın rayonunda isə Çilkəz və Narzanlı yataqlarında cəmləşmişdir [2,8].

Təbii ehtiyatların ekoloji-iqtisadi əhəmiyyəti iki əsas cəhətə malikdir: cari və potensial gələcək gəlir axınlarına və təmiz ekoloji mühitə. Burada istehsal və təbii ehtiyatların gələcək hasilatı və idarəetmə məsələlərinin planlaşdırılması, bölgədə ekosistemlərin dayanıqlığının təmini mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Məlumdur ki, geoloji və iqtisadi konsepsiya kimi mineral yatağı səthə yaxın ərazilərdə və ya yerin dərinliklərində mineral maddələrin yığılmasıdır. Lakin miqdarı, keyfiyyəti və meydana gəlməsi şərtləri sənaye istifadəsinə görə müəyyən edilir [7]. İqtisadi rayonda Ermənistan işğalçıları tərəfindən 30 ilə yaxın bir müddətdə bölgənin zəngin təbii resurs potensialı, o cümlədən də yeraltı resursları çıxarılaq məhəmməllənmişdir. Yeraltı resursların ekoloji amillər və normativlər nəzərə alınmadan kütləvi məhəmməllənməsi Kəlbəcər-Laçın iqtisadi rayonunun unikal təbii mühitinin təhlükəli bir məhvə və ekosistemlərin çirklənməsinə səbəb olmuşdur. Təsədüfi deyil ki, yeraltı resursların hasilatına əsaslanan mədəni sənayesi əksər hallarda ekoloji fəlakət sahəsidir. Mədəni kompleksinin təsirinin spesifikliyi mədəni hasilatı üsulundan (açıq və ya qapalı), hasilat mənbəyindən və mədəni hasilatı sahəsinin təbii xüsusiyyətlərindən asılıdır.

Kəlbəcər –Laçın iqtisadi rayonunda yeraltı resursların hasilatına əsaslanan dağ-mədəni sənayesinin təbiətə və insanlara təsirinin aşağıdakı əsas istiqamətləri ayrılır: a) torpaq örtüyünə dəyən ziyan və antropogen relyef formalarının əmələ gəlməsi; b) ərazinin səth və yeraltı su balansında dəyişiklik; c) açıq mədənlərdə partlayış işləri ilə əlaqəli atmosferin tozla çirklənməsi; d) bölgənin dağ-çəmən, dağ-meşə və dağ-çöl landşaftdakı dəyişikliklər; e) torpaq örtüyünün, bitki örtüyünün, mikroorqanizmlərin demək olar ki, tamamilə məhv olması ilə xarakterizə olunan texnogen landşaftların meydana gəlməsi [1,3].

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi Ermənistan işğalçıları tərəfindən iqtisadi rayonun yeraltı təbii ehtiyatlarının kortəbii, ekoloji qayda və normalara əməl etmədən hasil edilərək daşınması həm çıxarılan vaxtı filizin tam və ya kompleks hasilatının apalılmaması səbəbindən, həm də daşınma zamanı ətraf ekosistemlərə əhəmiyyətli dərəcədə ekoloji-iqtisadi ziyan vurulmuşdur. Yeraltı mineral ehtiyatların itkiləri hasilat, zənginləşdirmə, daşınma, emal zamanı baş vermişdir. Mükəmməl olmayan texnika və texnologiyadan istifadə səbəbindən yerin dərinliklərdə müəyyən miqdarda mineral xammal ehtiyatları qalmışdır ki, onun hasilatı Azərbaycan üçün əlavə iqtisadi yüküdür. Mineral-xammal ehtiyatlarının çıxarılması üçün hazırda mövcud olan texnologiyalar və metodlar bir tərəfdən böyük xammal itkilərinə, digər tərəfdən ekoloji-iqtisadi baxımdan güclü bir dəyişikliyə səbəb olur. Nəticədə iqtisadi rayonun yeraltı ehtiyatlarının hasilatı sahələrində təbii mühit, texnogen landşaftların meydana gəlməsi ilə əvəz olunub. Tullantıların miqdarı və təsir dairəsi yeraltı mineral ehtiyatların açıq və ya şaxta üsulu ilə çıxarılmasından asılıdır.

Kəlbəcər-Laçın iqtisadi rayonunun yeraltı resurslarının açıq üsulla uzun illər boyu hasilatı və daşınması geniş sahələrdə torpağın çökməsinə, ərazinin relyefinin dəyişməsinə və deformasiyasına, bütövlükdə ekosistemlərin deqredasiyasına səbəb olmuşdur. Rayon ərazisindəki tullantı poliqonlarında əhəmiyyətli dərəcədə zərərli birləşmələr vardır və onlar torpağı, suyu, havanı əhəmiyyətli dərəcədə çirkləndirirlər. Tullantıların tərkibində rast gəlinən ağır metalların yüksək konsentrasiyası biosgeosenozların ölüm səbəbidir. Kadmiyum, civə, qurğuşun və s. kimi ağır metallar insanlar üçün çox təhlükəlidir və onlar bir çox ciddi xəstəliklərə səbəb olurlar [3].

Kəlbəcər-Laçın iqtisadi rayonunun yeraltı mineral ehtiyatlarından ekoloji-iqtisadi istifadənin müxtəlif meyarlara uyğun təsnifatı vardır. İqtisadi rayon filiz və qeyri-filiz ehtiyatları ilə olduqca zəngin olan bölgələrdəndir. Qeyri-filiz faydalı qazıntıları əsasən kimya sənayesində və tikintidə təbii formada və ya xammal kimi istifadə olunur. Qeyri-filiz faydalı qazıntılarına İstisu kimi məşhur hidrotermal mineral suları, tikintidə istifadə edilən qum, çınqıl, qumdaşı, gil, təbaşir və s. göstərmək olar. İqtisadi rayon zəngin kurort-rekreasiya potensialına da malikdir.

Kəlbəcər-Laçın iqtisadi rayonunun ərazisində böyük müalicə əhəmiyyəti olan müxtəlif tərkibli mineral su yataqları vardır. Kəlbəcər rayonunda Yuxarı və Aşağı İstisu, Bağırsağ, Keşdək, Laçın rayonunda İliqsu, Minkənd və başqa mineral sular xüsusilə müalicəvi əhəmiyyət daşıyırlar. Kəlbəcər rayonu ərazisində yerləşən İstisu mineral suları özlərinin əlverişli qaz və kimyəvi tərkibinə, yüksək temperaturuna, böyük təbii ehtiyatlarına görə Çexiyadakı Karlovı-Varı suyundan üstün keyfiyyət göstəricilərinə görə fərqlənir. Onun suları ilə müxtəlif revmatik, qastrantoloji, dəri və s. xəstəlikləri müalicə etmək mümkündür. İstisu bulağı yaxınlığında 1980-ci illərdə kurort kompleksi və mineral sudoldurma zavodu tikilmişdir. Həmin zavod sutkada 800 min litr su istehsal edirdi. İşğal dövründə Ermənistan həmin suyu qablaşdıraraq Cermux suyu adı ilə ixrac edirdi. Onu qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanın mineral sularının ümumi geoloji ehtiyatlarının 39,6%-i işğal altında olmuş rayonların payına düşür. Kəlbəcər rayonu ərazisində yerləşən mineral sular Yuxarı İstisu, Aşağı İstisu, Keşdək, Tutxun-Qarasu Tutxun, Mozçay, Qoturulu sularıdır. Laçın inzibati rayonu ərazisində mineral sular Minkənd və Mişni turşusu hesab olunur [2,8].

Kəlbəcər	Qızıl, civə, mişar daşı, gil, perlit, qum-çınqıl, tikinti daşları, üzlük daşları, əlvan daşlar (obsidian, oniks, pefritoid, listvenit)
Laçın	Civə, mişar daşı, üzlük daşı, tikinti daşı, gil, qum-çınqıl, pemza, vermukulit, vulkan külü, əqiq, jad
Qubadlı	Mişar daşı, gil, tikinti daşı, üzlük daşı, əlvan daşı
Zəngilan	Qızıl, gümüş, üzlük daşı, əhəng daşı, gil, tikinti daşı, qum-çınqıl

Kəlbəcər-Laçın iqtisadi rayonunun ərazilərinin uzun müddət işğal altında qalması bölgənin təbii resurslarının, o cümlədən qızıl ehtiyatlarının Ermənistan işğalçıları tərəfindən istifadə edilməsinə səbəb olmuşdur. Kəlbəcər və Zəngilan rayonları ərazisindəki yataqlarda kifayət qədər qızıl ehtiyatları vardır. İşğaldan azad olunmuş Zəngilan rayonunun Vejnəli qızıl yatağında işğaldan əvvəlki dövrdə aparılan qiymətləndirilməyə görə 6,5 ton qızıl ehtiyatları mövcud olmuşdur. Heç şübhəsiz yaxın gələcəkdə müasir texnologiyalardan istifadə etməklə həmin yataqdan daha çox qızıl hasil edilməsi mümkün olacaqdır. Lakin 30 ilə yaxın bir müddətdə iqtisadi rayonun torpaqlarının Ermənistan tərəfindən işğal altında saxlanması yataqların işğalçı ölkənin iş adamları tərəfindən istismarına və qiymətli təbii sərvətlərin mənimlənməsinə gətirib çıxarmışdır. Azərbaycanın razılığı olmadan Ermənistan qızıl və digər yeraltı ehtiyatlarımızı qeyri-qanuni olaraq istifadə edərək mənimləmiş və ölkə iqtisadiyyatına və ekoloji mühitinə əhəmiyyətli miqdarda ziyan vurmuşdur [8]. Əlbətdəki bu, beynəlxalq hüququn norma və prinsiplərinin pozulmasıdır ki, Azərbaycan dövləti beynəlxalq hüquqa və konvensiyalara uyğun olaraq ədalət bərpası, öz hüquqlarını təmin etmək, Ermənistan qarşı vurduğu ziyanları kompensasiya etməsi üçün Beynəlxalq səviyyədə məsələ qaldırmaq hüququndan istifadə edəcəkdir.

Məlumdur ki, iqtisadi inkişaf ətraf mühitə təsirlərlə müşayiət olunur. Kəlbəcər-Laçın iqtisadi rayonunda perspektivdə yeni təsərrüfat sahələrinin yaradılması və mövcud sənaye sahələrinin genişləndirilməsi, onlara müasir texnologiyaların tətbiqi yalnız müsbət iqtisadi və sosial nəticələrə gətirib çıxarmır, həm də mənfi təərəflərə, xüsusən də rayonda ekoloji vəziyyətin daha da pisləşməsinə

səbəb olacaqdır. İqtisadi rayonun ekoloji və iqtisadi inkişaf modellərinin qurulması və bunlara əsaslanan proqnozlar, bölgənin xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla onun inkişafı üçün perspektivli bir konsepsiya hazırlamağa imkan verir. Hazırlanacaq iqtisadi inkişaf ssenariləri müvafiq olaraq əhəmiyyətli dərəcədə fərqli ətraf mühitin nəticələrini nəzərdə tutur ki, bunlar da mərkəzi və yerli hakimiyyət orqanları tərəfindən qərar qəbul edilərkən təhlil edilməli və nəzərə alınmalıdır.

Bazar iqtisadiyyatın inkişafının proqnozlaşdırılması və proqramlaşdırılması üçün iqtisadi rayonda nisbətən müstəqil və regional maraqları nəzərə alan və təxminən 10-15 illik müddəti əhatə edən yeni bir regional ekoloji-iqtisadi inkişaf strategiyası hazırlamaq və tətbiq etmək lazımdır. Həmin strategiyada ətraf mühitə təsirlərin hər mərhələdə daha uzun müddətə proqnozlaşdırılması üçün məcmu modellərdən istifadə edilməklə nəzərdən keçirilməsinə ehtiyac vardır.

İlkin olaraq, Erməni işğalından azad edilmiş Kəlbəcər-Laçın iqtisadi rayonunda iqtisadiyyatın inkişafının təhlili və mövcud tendensiyaların müəyyənəndirilməsi zamanı uzunmüddətli proqnozlaşdırma aparılmalıdır. Bu vəziyyətdə bütövlükdə iqtisadi rayonda iqtisadiyyatın inkişafının demografik, resurs və məcmu proqnozları, habelə 10-15 il ərzində sosial-ekoloji sahəyə təsirlərin modeli qurulur. Bu mərhələdə, sadə modellərdən istifadə edərək iqtisadiyyatda baş vermiş və verəcək proseslərin ətraf mühitə təsir dərəcəsini qiymətləndirmək, mövcud tendensiyaları müəyyənəndirmək, həyat keyfiyyətinin yaxşılaşdırılmasını və inkişaf konsepsiyası hazırlayarkən lazım olan məhdudiyyətləri formalaşdırmaq lazımdır. Hazırlanan bərpa və inkişaf sənədində iqtisadi rayonun sosial-iqtisadi siyasətinin strateji hədəfləri və prioritetləri, bu hədəflərə çatmağın ən vacib istiqamətləri və vasitələri, habelə ətraf mühitlə bağlı məhdudiyyətlər barədə fikirlər sistemini müəyyənəndirir. Sənəd cari vəziyyət və gələcək inkişaf tendensiyalarının və onların inkişaf imkanlarının təhlilinə əsaslanır. Konsepsiya dövlət qurumları, sahibkarlıq fəaliyyəti və xarici investisiyaların cəlbi yolu ilə bölgənin uğurlu perspektiv inkişaf fəaliyyətinin təşviq edilməsi üçün hazırlanır. Mütəxəssislər, dövlət orqanları, ictimai təşkilatlar və işgüzar dairələrin nümayəndələri iqtisadi rayonun bərpası və inkişafında iştirak etməlidirlər. Məlumdur ki, konsepsiya, inkişaf etdiricilərə və strateji qərar qəbul edənlərə ünvanlanan strategiyanın və ərazi sxeminin əsas prinsiplərini özündə cəmləşdirən bir çərçivə sənədidir.

Kəlbəcər-Laçın iqtisadi rayonunda bərpa-inkişaf konsepsiyasının hazırlanması zamanı fərqli, kifayət qədər sadə modellər əsasında sosial-iqtisadi inkişafın proqnozlaşdırılması üçün variantlar qurmağa, onların qiymətləndirilməsinə imkan verən 10-15 il üçün uzunmüddətli bir proqnoz hazırlamaq lazımdır. Bu qarşıya qoyulmuş hədəflərə çatmaqda effektivlik göstərəcəkdir. Bu halda, iqtisadiyyatın inkişafı üçün bir neçə variant hazırlanmalı və rayonun iqtisadi inkişafı üçün qurulan model əhəmiyyətli dərəcədə fərqli xüsusiyyətlərə (ətraf mühitə təsir daxil olmaqla) malik olmalıdır. İqtisadi rayona yatırılacaq fərqli investisiyaları təhlil etmək, qərarları müqayisə etmək üçün modellər tələb olunur [2,8].

İqtisadi rayonun bərpa-inkişaf proqnozlarının müqayisəli təhlili daha qısa müddətə regional inkişaf strategiyasının hazırlanmasında istifadə olunur. Bu mərhələdə həm ərazinin, həm də iqtisadiyyatın ayrı-ayrı sahələrinin ən vacib inkişaf hədəfləri təfərrüatlandırılır, prioritetlər və məhdudiyyətlər (ətraf mühit daxil olmaqla) dəqiqləşdirilir və onların hakimiyyət orqanlarının mövcud siyasətində nəzərə alınması mexanizmi müəyyənəndirilir. Hədəflərin parçalanması zamanı mövcud idarəetmə sistemində yönəlmiş bir alt hədəflər sistemi qurulur ki, bu da idarə, müəssisə və təşkilatlar üçün orta müddətli hədəf və vəzifələrin formalaşdırılmasına və əlaqələndirilməsinə imkan yaradır və onlara çatmağın yollarını müəyyənəndirilir. Beləliklə, iqtisadi rayonun bərpa-inkişaf strategiya ətraf mühit siyasəti konsepsiyası da daxil olmaqla ayrı-ayrı sektorların inkişafı imkanları və yolları ilə tamamlanmalıdır. Bərpa-inkişaf strategiyası əsasında ətraf mühitə təsirinə qiymətləndirilməsi ilə müəyyən iqtisadi fəaliyyət növlərinin inkişafının daha təfərrüatlı modelləri hazırlanmalıdır. Bu modellərin köməyi ilə əldə edilmiş orta müddətli proqnozların təhlili strateji sənədlərin dəqiqləşdirilməsinə, həyata keçirilmə mexanizmlərinin optimallaşdırılmasına və ətraf mühitin mühafizəsi də daxil olmaqla orta müddətli hədəf proqramlarının hazırlanmasına imkan verir.

Ümumiyyətlə yeraltı resursların ekoloji və iqtisadi sistemlərinin qurulması hesablamalar və nəzəri təhlil üçün çətin olan olduqca mürəkkəb ekologiya və iqtisadiyyat modellərinin sintezinə əsaslanır. Buna görə də, orta və uzunmüddətli proqnozlaşdırma məqsədləri üçün, retrospektiv müddət ərzində hesablama nəticələrinə nisbətən az sayda alternativ idarəetmə qərarı verildiyi və daha sadə modellərin qurulması

ilə əlaqəli perspektivli bir yanaşma tələb olunur. Bu yanaşma əsasən istehsal funksiyaları nəzəriyyəsi üzərində qurulmalıdır.

Gələcəkdə regionda iqtisadi təsirlərin proqnozu ətraf mühitin ayrı-ayrı komponentləri üçün verilməlidir. İqtisadi rayonun atmosfer havası və səth sularına təsirlər qiymətləndirilməli, torpaq və yeraltı sular, səs-küy mühiti, təbii və antropogen ekosistemlər, flora və faunası, landşaftları, sosial-iqtisadi vəziyyəti (əhalinin sağlamlığı daxil olmaqla), iqlim şəraiti nəzərə alınmalıdır. Proqnoz üçün ilkin məlumatlar iqtisadi rayon üzrə rəsmi olaraq dərc olunan statistik ətraf mühit göstəriciləri, habelə stasionar mənbələrdən atmosfərə çirkləndirici maddələrin tullantıları, çirkli çirkab sularının yerüstü su hövzələrinə axıdılması, təbii su mənbələrindən suyun alınması barədə mütəxəssislər tərəfindən verilən qiymətləndirmələrdir. Lakin təəssüf ki, 30 ilə yaxın bir müddətdə Kəlbəcər-Laçın iqtisadi rayonunun Ermənistan işğalı altında qalması, onun yeraltı və yerüstü resurslarının məhv edilməsi zərərli tullantıların əmələ gəlməsinə və ekosferanın pozulmasına səbəb olmuşdur. İqtisadi rayonda uzunmüddətli proqnozlaşdırma üçün sadə göstəricilər əsasında iqtisadi inkişafın bölgənin təbii mühitinə ümumi təsirini əks etdirən kompleks göstəricilər nəzərə alınmaqla hazırlanmalı və tətbiq olunmalıdır.

Buna görə də Kəlbəcər-Laçın iqtisadi rayonunda dağ-mədən sənayesinin ətraf mühitə ekoloji-iqtisadi təsirlərinin azaldılmasına kömək etmək üçün müxtəlif tədbirlərdən və vasitələrdən istifadə etmək lazımdır. Fikrimizcə, iqtisadi rayonda yeraltı ehtiyatlarından davamlı istifadə etmək və ətraf mühitə təsirləri qiymətləndirmək üçün aşağıdakı tədbirlərin həyata keçirilməsi zəruridir:

- İstehsalın kompleksliyinin təmini və yeraltı mənbələrdən səmərəli istifadə;
- İstehsal tullantılarının idarə edilməsi və utilizasiyası;
- Avadanlıq və texnologiyaların modernləşdirilməsi yolu ilə tullantıların miqdarını azaltmaq;
- Mədən tullantılarının və dağılmış ərazilərin rekultivasiyası və yaşıllaşdırılması;
- Yeraltı faydalı qazıntıların hasilatı və emalı müəssisələrinin fəaliyyətində az tullantılı texnologiyaların tətbiqi və yaranan tullantıların təkrar emalı [1,6].

Aparılan tədqiqatlarda bölgənin ekoloji mühitinə təsir göstərən amillər müəyyənləşdirilməli, ətraf mühitin qorunmasına qoyulacaq investisiyalar və onlardan səmərəli istifadə, təbii ehtiyatlar və onlardan istifadə prosesində ətraf mühitin qorunması üçün cari xərclər və s. nəzərə alınmalıdır. Dağ-mədən sənayesinin ətraf mühitə təsiri iqtisadi rayonda əhəmiyyətli dərəcədədir və məlumatların təhlili zamanı fəaliyyətlərin ətraf mühitə təsir dərəcəsinə görə bir neçə sektorda toplanmasından istifadə edilməlidir. Kəlbəcər-Laçın iqtisadi rayonunda yeraltı resursların istismarı prosesində müasir texnologiyalardan istifadənin struktur və investisiya siyasətinə təsirini, investisiyaların təsərrüfat sahələri üzrə fərqli bölgüsü (yeni tikinti, modernləşdirmə və ya ətraf mühitin qorunması), iqtisadi rayon iqtisadiyyatının inkişafı ssenarilərinin qurulmasını, ətraf mühitə təsirin qiymətləndirilməsini təmin edir.

İqtisadi rayonda ekoloji investisiya funksiyaları, fəaliyyət növündən və investisiya quruluşundan asılı olaraq iqtisadi inkişafın ətraf mühitin göstəricilərinə təsirinin qeyri-müəyyənliyini nəzərə almağa imkan verir. Şübhəsiz, iqtisadi rayonda iqtisadiyyatın gələcək inkişafı əsasən kəmiyyət artımına səbəb olacaqdır. Düzgün hesablanmayan layihələr rayonun ekoloji mühitinə əksər hallarda mənfi təsir göstərir, yeni sənaye sahələrinin yaradılması bu və ya digər dərəcədə ətraf mühitin yükünü artırır. Eyni zamanda, mövcud istehsalın modernləşdirilməsi, yeni texnologiyalara keçid, innovativ layihələr, yenidən profilləşdirmə müsbət təsir göstərərək ətraf mühitin yükünü xeyli azalda bilər [4,5].

Gələcəkdə iqtisadi rayonun bərpa-inkişafında innovasiya ssenarisinin tətbiqi yalnız ənənəvi təbiət idarəçiliyinin "ekologiyalaşdırılması" və iqtisadi inkişaf prosesində ekoloji tarazlığın qorunması deyil, həm də ətraf mühitin vəziyyətinin yaxşılaşdırılması üçün aktiv tədbirlər sırasına daxil edilir. Müəyyən bir səviyyəyə çatdığı andan etibar, gələcək iqtisadi inkişaf, iqtisadiyyatdakı struktur dəyişiklikləri və istehsalın modernləşdirilməsi səbəbindən ekoloji yükün azalması ilə müşayiət olunacaqdır. Kəlbəcər-Laçın iqtisadi rayonunda həyata keçiriləcək regional investisiya siyasəti yeni sahələrə investisiya cəlb etməyə və mövcud dağ-mədən müəssisələrində qabaqcıl texnologiyalardan istifadəyə yönəldilməlidir. Məhz bu yolla iqtisadi rayonda ətraf mühitə təsir yükünün tənzimlənməsinə keçid həyata keçirilə biləcəkdir. Bu yanaşma, iqtisadi rayonda müəyyən bir texnologiyadan istifadə edərək əldə edilə bilən

vahid texniki standartların və icazə verilən maksimum çirklənmə səviyyələrinin yaradılmasını əhatə edəcəkdir [5,7].

İşğaldan azad edilmiş Kəlbəcər-Laçın iqtisadi rayonunda istismara veriləcək yeraltı resurs yataqlarının yeni metod və qurğularla, zənginləşdirmə kompleksləri və texnoloji xətlərlə istismarı zamanı faydalı qazıntıların çıxarılmasının iqtisadi səmərəliliyini və ekoloji təhlükəsizliyini artırmağa imkan verəcəkdir. Süxurların emalı üçün ekoloji cəhətdən təmiz texnologiyaların istifadəsi, iqtisadi rayonda civə ehtiyatlarının yüksək yayılması səbəbindən civə buxarları və duzları ilə əlaqəli çirklənmə, zəhərlənmə və onlardan qaynaqlanan xəstəlik dərəcələrini azaltmağa imkan verəcəkdir ki, bu da gələcək nəsillərin sağlamlığının mühafizəsində və ətraf mühitə təsirin qiymətləndirilməsində xüsusi əhəmiyyət kəsb edəcəkdir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Əliyev M.C. Meliorativ coğrafiya. Pedaqoji universitetlər üçün dərs vəsaiti. Bakı, 2010, 106 s.
2. Cəfərov M.İ., Babayev A.H., İbrahimov Z.A. Azərbaycanın təbii sərvətləri və onlardan səmərəli istifadə. Gəncə-2005. 290 s.
3. Məmmədov Q.Ş. Azərbaycanın torpaq ehtiyatları. Bakı, Elm, 2002. 132 s.
4. Николайкин Н.И., Н.Е. Николайкина, О.П. Мелихова: Экология: Учебник для вузов – 3-е изд., – М.: Дрофа, 2004.-624 с.
5. Коробкин В.И., Л.В. Передельский: Экология. Учебник для вузов. Изд. 10-е. – Ростов н/Д: Феникс, 2006. – 576 с.
6. Комплексное освоение месторождений и глубокая переработка минерального сырья / Трубецкой, Чантурия, Каплунов, Рыльникова. Под ред. Власова И.С. Наука, 2010. 437 с.
7. Комащенко В.И., Голик В.И., Дребенштедт К.К. Влияние деятельности геологоразведочной и горнодобывающей промышленности на окружающую среду. М.: КДУ, 2010. 356 с.
8. www.eko.gov.az

**DIGITALIZATION OF THE FOOD SAFETY SYSTEM IN THE REPUBLIC OF
AZERBAIJAN**

Babirova Jeyran

Azerbaijan Economy University, General Economy, Baku, Azerbaijan

ORCIDID: 0000-0002-5327-8239

ABSTRACT

The article shows the importance of applying digitization in the food safety sector as well as in all areas of the economy. Also, comparisons were made between the traditional food safety system and the innovative system in the Republic of Azerbaijan, and their efficiency was analyzed. Digitalization tools such as innovative smart agriculture, smart animal husbandry, mapping of areas, creation of a common database, active use of smart sensors, use of autonomous robots, and drones, building centralized databases and using these databases for more accurate modelling, artificial intelligence and advantages of using tools such as machine learning are shown. In the end, the work done in the field of digitization in our country and prospective opportunities were reviewed.

Keywords: food safety, digitalization, Internet of Things, Cyber-Physical System, Blockchain technology, HACCP, Whole Genome Sequencing, novel food production, Animal Identification and Registration System (AIRS)

Introduction

Implementing digitalization in food safety is a very important and real problem in terms of maintaining both population health and sustainable economic development. We are presently experiencing the fourth industrial revolution, which has a significant impact on a variety of economic sectors as well as food safety. As a result, one of the top concerns is the implementation of digital technologies based on fresh breakthroughs in the food safety system. Blockchain technology, HACCP (Hazard Analysis and Critical Control Point), IoT (Internet of Things), and CPS (Cyber Physical System) can be ascribed to the digital technologies that have been implemented or are expected to be applied in the food safety system when looking at scientific works prepared in this topic at the worldwide level. For instance, during the fourth industrial revolution, Anna Freud researched new inventions that may be used in the food safety system. She carefully examined more than 70 scholarly research publications on this subject for her study. She asserts that only technology that permits the real-time transmission, analysis, and modification of information regarding food products and food safety procedures can result in a flawless food safety system. Her goal was to establish a connection between quantifiable food safety standards, digitization, and legal obligations.

On February 12–13, 2019, World Health Organization (WHO) and Food and Agriculture Organization of the United Nations (FAO) conducted the worldwide conference "The Future of Food Safety," which covered a range of topics relating to the use of science, innovation, and digitalization in food safety services. At this point, Juno Thomas talked about Whole Genome Sequencing (WGS) and addressed a few things about how it fits into the regulation and monitoring of food safety. Aideen McKeivitt discussed the creation of novel food items in more detail and suggested novel food production as a way to satisfy the world's expanding population's need for food.

The aforementioned highlights the requirement and significance of incorporating digitalization in the food safety system once again. I intend to thoroughly examine the outcomes of the implementation of digitization in the food safety system globally and the Republic of Azerbaijan in my research, as well as determine the economic advantages of its implementation in our nation.

Materials and methods

In this research, a systematic literature review methodology was used. The technique outlines a procedure for the confirmation of scientific findings. Because it takes a holistic approach, it seems to be useful in almost all the different fields. Multiple search engines are necessary for a complete view and results may vary (Brereton et al., 2007). When feasible, use sources in many languages. We employed Azerbaijani, Turkish, and English keywords. At this point, food safety research focuses on traceability, hence these keywords were queried: "traceability", "food safety", "HACCP", "digitalization", "Internet of Things", "Cyber-Physical System", "Blockchain technology", "Whole Genome Sequencing", "novel food production" and "the Republic of Azerbaijan".

Each term was searched independently in each search engine's abstracts, titles, and keywords. Scopus, Web of Science, SpringerLink, Google Scholar, and researchGate was chosen for the second part of the research. After deleting duplicates, 40 articles were obtained; the abstracts were examined to determine relevancy and eliminate publications that used the phrases differently. After abstract examination, 32 papers made the final selection; the others were "off-topic". These articles were intriguing since they related to the analysis. Only publications addressing digitalization in the food industry (including design and production) were included in the final sample. The articles were organized by author, year, journal, goal, approach, and characteristics. Third, a thorough examination of key features is recommended to include contemporary academic and practitioner advancements. This arrangement of articles summarized the current situation of food sector digitization.

It is possible to see that the combination of "traceability" and "Food" is the combination of keywords that have been mentioned the most. It's possible that this has something to do with the fact that the phrase "traceability" is more well-known than some of the other terms. Now, it is essential to have an understanding of whether or not this term is employed with the concept of "digitalization".

Following an examination of the papers, fourteen distinct patterns emerged. The terms "sustainability" and "traceability" are the ones that are used the most. In addition, 2015 and 2016 are the years with the greatest number of publications and, particularly in 2016, the years with the greatest number of subjects discussed.

In addition, the Manufacturing Value Modelling Methodology, also known as MVMM, has been used as a foundational instrument in order to assess the existing condition of a food firm in relation to the digitization process (F. Tonelli et al. 2016).

The MVMM is used for the purpose of determining which elements, both external and internal, have an effect on the implementation of methods associated with Industry 4.0 in the food industry. The MVMM is composed of three separate building parts. The first topic of discussion is the delineation of the external influence variables, also known as trends, which are representative of the outside perspective. This aspect provides a description of the particular environment in which the company operates. Trends are shifts in, or pressure exerted by, the business environment that requires a company to experiment with new approaches to the management of its operations in order to preserve the value of the company. The second step is an analysis of the food company's internal processes, plans, and objectives, which involves determining the internal impact factors (Implications and Opportunities) that will have an effect on those areas. The Implications and Opportunities sections make it possible to determine how the firm could react to developments in the external environment. The third and last section was titled "Capabilities and Technologies," and it discussed the fundamental procedures and resources that an organization must have in order to positively react to changes and capitalize on opportunities presented by such shifts. It is feasible, based on the hierarchical structure of the MVMM, to determine the pressures and problems that have an effect on the environment of the firm (Demartini et al., 2018).

Define the competencies, applicable practices, and tools that are required for pushing food firms in the process of digitization by beginning with these trends. However, a set of general objectives for the food industry is provided as a starting point for the assessment of the company. It is especially important to emphasize this point because it is necessary to emphasize once more that these objectives are highly dependent on the particular scenario that is being studied. To present the initial set of goals that can be discussed with the organization and to improve the understanding in order to add additional scenario-

specific goals that follow the same structure and description are the goals that will need to be accomplished in order to accomplish this aim (Demartini et al., 2018).

In order to assure the creative growth of agriculture in Azerbaijan, it is necessary to organize and justify the aspects that are necessary for the efficient application of digitalization. To investigate the factors which have a big effect on the digitalization process at agricultural enterprises operating in the Republic of Azerbaijan we have used survey results held by Akif V. et al (2022). 1513 senior managers from agricultural businesses in Azerbaijan participated in this survey.

Findings and discussion

In research, we have grouped all factors which have a big effect on food safety sectors' digitalization into two groups: external and internal factors. All these factors were analyzed in food safety sectors' operating in the Republic of Azerbaijan.

Food safety and quality standards and regulatory constraints are the most effective external factor group in the food safety system. Quality, whether seen from the regulatory or consumer perspective, refers to the fundamental objective standards outlined in the laws that are now in place to ensure that foods are free from contamination or adulteration and are not falsely represented in any way. The standards for food quality and safety are not up for discussion or negotiation at any point (Lehmann et al. 2012). According to Lehmann, Reiche, and Schiefer (2012), the food industry has been a driving force behind a number of recent shifts and has made ensuring the safety of food one of the top goals on its policy agenda. The state of being safe from being wounded, injuring oneself, or losing anything is what we mean when we talk about safety. The promise that food will not be hazardous to one's health is referred to as the assurance of food safety. But at the other hand, quality is not ultimate and is instead defined as satisfying the conditions that have been agreed upon. The certainty that the acceptance criteria have been satisfied is what we mean when we talk about quality assurance (Holleran, Bredahl, and Zaibet 1999).

The measures taken to improve the legislative and regulatory framework of the existing food safety system in the Republic of Azerbaijan include the "State Program for ensuring food safety in the Republic of Azerbaijan for 2019-2025" dated April 29, 2019, and, Law of the Republic of Azerbaijan "On Food Safety" dated on May 5, 2022, approved by the President of the Republic of Azerbaijan.

Clause 10.1.2 of the Action Plan of the State Program is related to the adaptation of existing sanitary, veterinary and phytosanitary norms and rules in the country to international requirements and (or) preparation of new norms and rules. It should be noted that from the date of adoption of the State Program until 2022, 12 sanitary, veterinary and phytosanitary norms and rules have been adapted to international requirements (President of the Republic of Azerbaijan, 2019).

7 measures of the mentioned state program are related to the digitalization of the food safety system. So, the following measures are considered the basis for the digitalization of the food safety system in the country:

Table 1. Actions provided for the implementation of digitalization in the Republic of Azerbaijan in the Food Safety State Program

№	Name of the measurement	Sub-measures related to digitization
1.	Formation of a risk-based state control system for food safety	<ul style="list-style-type: none"> • Creation of a database on risk indicators of food subjects and objects and conducting risk grouping • Development of a new mechanism for controlling the import of food products, and cargoes subject to veterinary and phytosanitary control into the country • Formation of a product tracking system at all stages of the food chain

International Conference on Economics
"Regional Development - Digital Economy"
PROCEEDINGS BOOK

2.	Creation of an effective and modern animal health control system	The formation and implementation of the animal identification and registration system in the country
3.	Development of public-private sector cooperation in the direction of ensuring food safety	Implementation of support measures related to the implementation of food safety management systems (HACCP and other international standards) and advanced codes of practice (GAP, GHP, GMP, etc.) by business entities
4.	Application of modern technologies and innovative solutions in the field of food safety	<ul style="list-style-type: none"> • Creation of a single electronic information system on food safety • Taking measures in the direction of conducting control in the field of food safety using information technologies

Source: Prepared by the author based on research analysis.

According to the Azerbaijan Food Safety Agency of the Republic of Azerbaijan (AFSA), the system of registration, approval and certification in the field of ensuring food safety has been improved in accordance with modern requirements. Thus, a new version of the Automated Food Safety Information System (AFSIS) has been created, which serves to create a database on food subjects and objects operating at all stages of the food chain, as well as food production and trade flows. Food subjects and objects have been registered in the system and the goals have been achieved. In addition, a risk-based state control system for food safety has been formed. In the AFSIS system, a single database has been created regarding the risk indicators of food subjects and objects. Risk assessments were conducted for facilities and subjects registered in the AFSIS system. In the new system, relevant operations are performed in an automated form (http://afsa.gov.az/az/media/news_details/907, 2020).

Within the framework of the World Bank's "Increasing the Competitiveness of Agriculture" project, the Animal Identification and Registration System (AIRS) was formed by AQTA and is currently being implemented in stages in the country to create and implement the animal identification and registration system in the Republic of Azerbaijan. AIRS is important in the detection and control of animal diseases, as well as in tracking animal products along the food chain. The application of that system has already started under the organization of the Food Safety Agency. In the first stage, cattle and horses are identified in Baku, Sumgait and Absheron regions. Through that system, it will be possible to implement "farm-to-table" monitoring. On the other hand, through the QR code on the final product, detailed information will be obtained about which animal the product (meat or milk) belongs to, which vaccines or veterinary preparations are used for treatment and prevention measures (http://afsa.gov.az/az/media/news_details/1330, 2021).

The gathering of data is the first step in establishing product traceability, and digitalization is predicated on this practice. The operators of businesses involved in the food industry are required to pay attention to standardized food safety criteria. There is a convoluted set of standards and regulations defining the level of expected quality that underpins the food sector (Anna, F. 2021). The HACCP system is currently the most widely used mechanism for food safety management anywhere in the world. The HACCP system is a system for identifying, evaluating, and controlling hazards in food and feed products, which is important for food safety management. This system tries to analyze and regulate all potential hazards and dangers in order to assure food safety and remove the possibility of food-borne illnesses or poisoning. The goal of this system is to ensure that food is safe for consumption. A biological, chemical, or physical substance that is present in food or feed products, or the condition of the food product itself, may be considered a hazardous factor because they pose a threat to human health. A step in the production chain is said to have a critical control point if there is a point there at which control is required to avoid, eliminate, or decrease a hazardous factor to an acceptable level.

In accordance with the new "Food Safety" law in effect in the Republic of Azerbaijan, food entities involved in the production and processing of food and feed products must implement HACCP-based processes in their food facilities and establish a HACCP-based food safety management system. In addition, the proposed legislation defines transitional periods for the deployment of HACCP systems.

Consequently, according to the Law of the Republic of Azerbaijan "On Entrepreneurial Activity," the mandatory implementation of HACCP systems is established for two years for food subjects considered to be large business subjects and four years for food subjects considered to be medium and small business subjects from the date of publication of this Law (President of the Republic of Azerbaijan, 2022).

The internal impact elements are used to indicate the manufacturing company's objectives and plans. As Implications and Opportunities, several internal impact elements may be recognized. The implications section describes the business effect on the firm caused by the Trends and allows for the statement of how the trends are influencing the organization's strategy. The purpose of this last phase is to establish a goal system that identifies the critical areas that must be addressed. In addition to analyzing the implications of the digitalization of the food industry in terms of the product life cycle stages (Khan & Turowski, 2016).

Melisa et al (2018) were referred to when determining the factors affecting the digitization process in enterprises operating in the food sector. Thus, in the aforementioned research work, the internal influence factors were determined by examining the surveys conducted with the enterprises operating in the field of food and the scientific works written in this field. The mentioned factors and solutions to minimize these effects on food industries are listed in table 2.

Table 2. Internal impact factors

Internal impact factor	Digitalized solution
Automate information gathering and decrease paperwork	Big Data Analytics, IIoT
Facilitate cooperation across R&D, laboratory, and manufacturing	CPPS, Cloud Manufacturing
Ensure effective operator guidance throughout the whole procedure.	Hologram (AR, VR)
Global Specification Administration	CPPS, Cloud Manufacturing
Implement Data Visibility throughout the enterprise	Cloud Manufacturing, Big Data Analytics
Enhance manufacturing efficiency and exchange best practices	CPPS, Big Data Analytics
Job Security and Employee Health Observation	Hologram (AR, VR), Big Data Analytics
Reduce Garbage Fabrication	Big Data Analytics, Additive Manufacturing
Increase productivity by maximizing the usage of available resources	CPPS, Additive Manufacturing
Monitoring of Device and Procedure Security	IIoT, CPPS
Send goods recipes and quality operational information	CPPS

Source: Demartini et al., 2018. <https://doi.org/10.1016/j.ifacol.2018.08.337>

The State Agency for Citizen Services and Social Innovations formed ABAD – Easy Support for Family Businesses in 2016 as a public legal organization. Its primary purpose is to encourage the growth of family companies in order to boost employment, promote the formalisation of firms, and aid socio-economic development in the areas. ABAD centres in Baku, Guba, Balakan, Masally, Imishli, and Sheki mostly assist family-owned enterprises in the handicrafts and food processing and packaging industries. Currently, services are offered to over 350 customers, and about half of them are female. ABAD's services include company planning, marketing, training, branding and design, financial accounting, legal counsel, and, most significantly, sales and equipment. Regarding digitalization, ABAD offers an e-commerce portal to enterprises (OECD, 2022).

According to the survey results held by Valiyev, the vast share of agricultural businesses (69.73%) are still in the early stages of developing their e-commerce capabilities, which indicates a low degree of digitization (Table 3). Only 13.88 per cent of businesses are now at the point of digitalizing their manufacturing processes (middle level). Drones that can detect illnesses in crops and spray them are

becoming more popular for them (Deloitte, 2021). Saving money on operational expenses makes the use of drones a rather more cost-effective option. 16.39% of businesses are now operating at a level of digitization that is transitional, falling between low and medium. The businesses do not seem to have a particularly high degree of digitization, according to our findings (Valiyev et al., 2022).

Table 3. The degree of digitization that Azerbaijan's agricultural sector has reached

Level of digitalization	The range of values of the integral digitalization indicator (points)	Share of enterprises understudy, %
Development of e-commerce (low level)	[1; 2.34]	69.73
Transitional level	(2.34; 2.57)	16.39
Digitalization of production processes (intermediate level)	[2.57; 3.41]	13.88
Transitional level	(3.41; 3.48]	-
Development of artificial intelligence (high level)	(3.48; 5]	-

Source: From Valiyev, A., Rustamov, F. V. O., Huseynova, R. A., Orujova, M. S., & Musayeva, S. N. (2022). The Digitalization Effectiveness as an Innovative Factor Development of the Agriculture in Azerbaijan. *Journal of Eastern European and Central Asian Research (JEECAR)*, 9(2), 194–205. <https://doi.org/10.15549/jeecar.v9i2.902>

The cybersecurity questions have been constructed in such a way that a higher score indicates a greater degree of cybersecurity. Since there are no cybersecurity professionals, no courses, no training to increase personnel's cyberliteracy, the majority of businesses have not formed a cybersecurity policy and a program to resist cyberattacks. The fact that the average score for the questions was "1.8" points suggests that agricultural businesses in Azerbaijan have a poor degree of cybersecurity (Valiyev et al., 2022).

Conclusion

The article examines the level of digitization of the food safety system in the Republic of Azerbaijan. At that time, an international approach was applied and the factors affecting the food safety system in the country were divided into two groups, external and internal.

During the analysis, it is clear that the introduction of digitization in the country's food safety system is still at an early stage. Thus, in the results of the survey conducted by Valiyev et al with agricultural enterprises, it is reflected that in the current period, digitization of agricultural subjects in the country is mostly limited by the application of electronic commerce. Only 13.88% of agricultural subjects partially use digitization in the production process.

However, when considering the external factors, it becomes clear that the state is taking fundamental measures to improve food safety and, in particular, digitize it. In particular, the creation of a new legislative base that requires the application of HACCP standards in the food safety system, the creation of Animal Identification and Registration System (AIRS) in the field of animal health and the beginning of its application at the initial stage, the creation of a risk-based electronic database of objects included in the food safety system, as well as the online registration and certification of food objects are clear examples of digitization in this field in the Republic of Azerbaijan.

References

1. Anna, F., (2021). The Signs of Digitalization on Food Safety Issues: A Literature Review Focusing on Traceability. DOI: 10.14267/978-963-503-867-1_04 <https://www.researchgate.net/publication/351081612> The Signs of Digitalization on Food Safety Issues A Literature Review Focusing on Traceability

2. Brereton, P., Kitchenham, B. A., Budgen, D., Turner, M., & Khalil, M. (2007). Lessons from applying the systematic literature review process within the software engineering domain. *Journal of Systems and Software*, 80(4), 571–583. <https://doi.org/10.1016/j.jss.2006.07.009>
3. Deloitte. (2021). Business outlook in Azerbaijan. <https://www2.deloitte.com/content/dam/Deloitte/az/Documents/risk/Business%20Outlook%20in%20Azerbaijan%202021.pdf>
4. Demartini, M., Pinna, C., Tonelli, F., Terzi, S., Sansone, C., & Testa, C. (2018). Food industry digitalization: from challenges and trends to opportunities and solutions. *IFAC-PapersOnLine*, 51(11), 1371–1378. <https://doi.org/10.1016/j.ifacol.2018.08.337>
5. Holleran, E., Bredahl, M. E., & Zaiabet, L. (1999). Private incentives for adopting food safety and quality assurance. *Food Policy*, 24(6), 669–683. [https://doi.org/10.1016/s0306-9192\(99\)00071-8](https://doi.org/10.1016/s0306-9192(99)00071-8)
6. Khan, Ateeq & Turowski, Klaus. (2016). A Survey of Current Challenges in Manufacturing Industry and Preparation for Industry 4.0. 10.1007/978-3-319-33609-1_2.
7. Lehmann, J., Lalmas, M., Yom-Tov, E., & Dupret, G. (2012). Models of User Engagement. *User Modeling, Adaptation, and Personalization*, 164–175. https://doi.org/10.1007/978-3-642-31454-4_14
8. Lehmann, R. J., Reiche, R., & Schiefer, G. (2012). Future internet and the agri-food sector: State-of-the-art in literature and research. *Computers and Electronics in Agriculture*, 89, 158–174. <https://doi.org/10.1016/j.compag.2012.09.005>
9. OECD (2022), *Promoting Enterprise Digitalisation in Azerbaijan*, OECD Publishing, Paris, <https://doi.org/10.1787/6a612a2a-en>
10. President of the Republic of Azerbaijan. (2019). *State Program for ensuring food safety in the Republic of Azerbaijan for 2019-2025*. <https://e-qanun.az/framework/42111>
11. President of the Republic of Azerbaijan. (2022). *Law of the Republic Of Azerbaijan On Food Safety*. <https://e-qanun.az/framework/49857>
12. Tonelli, F., Demartini, M., Loleo, A., & Testa, C. (2016). A Novel Methodology for Manufacturing Firms Value Modeling and Mapping to Improve Operational Performance in the Industry 4.0 Era. *Procedia CIRP*, 57, 122–127. <https://doi.org/10.1016/j.procir.2016.11.022>
13. Valiyev, A., Rustamov, F. V. O., Huseynova, R. A., Orujova, M. S., & Musayeva, S. N. (2022). The Digitalization Effectiveness as an Innovative Factor Development of the Agriculture in Azerbaijan. *Journal of Eastern European and Central Asian Research (JEECAR)*, 9(2), 194–205. <https://doi.org/10.15549/jeecar.v9i2.902>
14. http://afsa.gov.az/az/media/news_details/907, 2020

CROWDFUNDING AS A DRIVER OF PRODUCT DEVELOPMENT

Narmin Mammadova

Azerbaijan State University of Economics, Baku, Azerbaijan

ORCID NO: 0000-0001-5585-5733

ABSTRACT

Crowdfunding campaigns, where business owners ask consumers for money to create new items, encourage behaviors outside of standard seller-buyer interactions. This study examines how consumers become more engaged when they feel their input is crucial to the development of a product. Using controlled tests, I have discovered that involvement is motivated by making the product happen more so than by wanting to support the entrepreneurs. In addition, I demonstrate how future product availability drives this incentive, which rises as an all-or-nothing campaign comes to an end and its funding goal is within sight. Additionally, we pinpoint situations in which making something happen prevails over herding and a rise in others' backing activities reduces one's own inclination to back. The use of both private and public networks as well as pre-selected crowdfunding campaign qualities are key to success. The results are significant because successful campaigns help both crowdfunding platforms and business owners.

Keywords: Crowdfunding, innovation, entrepreneurs

INTRODUCTION

Entrepreneurs are increasingly using crowdfunding as a means of financing in order to raise capital for the creation of new goods and services. One of the popular crowdfunding models, incentives-based crowdfunding, enables business owners to fund projects by giving away non-cash benefits. These rewards frequently include the opportunity to receive a future good or service. Crowdfunding is altering how business owners launch new items. It has made it possible for thousands of innovative business owners to raise capital, increase brand recognition, and engage in a wider discourse with many potential supporters while still in the product development phase. The Glif, which lets smartphone users put their phones up at an angle or attach them to tripods, and the Oculus Rift, a virtual reality gaming gear that received \$2.4 million through crowdsourcing, are two examples of items that were crowdfunded. Facebook Inc. later purchased Oculus VR for \$2 billion.

Due to the fact that rewards-based crowdfunding includes customers in the financing of an item or service that has not yet been created, it differs dramatically from traditional consumer purchasing. Contrary to traditional purchasing decisions, rewards-based crowdfunding allows users to influence the possibility that a product will be created and made available. According to my argument, this setting awakens consumer incentives outside of the typical seller-buyer interaction. I suggest that when consumers feel essential to making the product materialize, their propensity to take part in a crowdfunding campaign rises.

My thesis is supported by recent empirical evidence (Cumming, Leboeuf, and Schvienbacher 2015; Kuppuswamy and Bayus 2017) that suggests the presence of a financing aim and a set duration alter the results and contribution patterns of crowdsourcing. As both consumers and entrepreneurs react dynamically to the amount of time left in the campaign, the amount of funding currently available, and other factors, it can be difficult to separate consumers' reactions to funding states from those of the entrepreneurs in crowdfunding studies that rely solely on field data. Additionally, studies have demonstrated that potential supporters respond to the entrepreneur's campaign actions.

Making-the-product-happen motivation, which I explore in this study, is also connected to consumers' perceptions of their role in product development (Norton, Mochon, and Ariely 2011), as well as to potential increases in affective commitment brought on by product creation (Atakan, Bagozzi, and Yoon

2014) and the desire to have an impact on campaign outcomes (Duncan 2004), both of which speed up as the crowdfunding campaign gets closer to its funding goal (Kive).

I provide an introduction to crowdsourcing and lay the conceptual groundwork for each of the relevant variables in the sections that follow. A summary of my methodology, which combines web scraped information on Kickstarter-funded products with a later survey of the relevant innovative entrepreneurs, is followed by the presentation of my hypotheses. The results and their implications for researchers, practitioners, and policymakers are presented in the manuscript's conclusion. In conclusion, I hypothesize and empirically demonstrate that while the quantity of supporters drawn to a crowdfunding campaign positively improves the market success of the crowdfunded product, the amount of funds raised does not significantly affect this outcome. Beyond their financial donations, supporters matter.

I CHAPTER. CROWDFUNDING AND INNOVATION

There are various types of crowdfunding, including equity-based, incentive-based, lending-based, and donation-based models (Belleflamme et al., 2013). While equity and reward-based crowdfunding has attracted the most interest in terms of its implications for innovation, lending-based crowdfunding still generates significant money on a global scale (Massolution, 2015). (e.g., Cholakova and Clarysse, 2015). The Jumpstart Our Business Startups (JOBS) Act has contributed to the growth of equity-based crowdfunding in recent years, in which investors are given an ownership stake. While growing, equity-based crowdfunding platforms like Crowdcube and CircleUp continue to be smaller in terms of volume than reward-based platforms (e.g., Kickstarter, Indiegogo). Reward-based crowdfunding provides companies and entrepreneurs with a comparatively risk-free option to raise awareness of new products and determine how the market might react. In reward-based crowdfunding, contributors often pre-order the final product (or a different prize) in exchange for varying degrees of financial assistance. In reward-based crowdfunding, backers typically anticipate receiving regular updates on the progress of their projects and the chance to interact directly with the creative business owners (Agrawal et al., 2014; Gerber et al., 2012). As a result, backers in reward-based crowdfunding constitute a potential source of information flow for innovative business owners that can be aided by open search techniques. The focus of this study is on the comparatively bigger population of organizations performing reward-based crowdfunding to assist product development, specifically in a technical innovation sector, even though all kinds of crowdfunding may be useful to innovative entrepreneurs and startups.

Reward-based crowdfunding may be interesting to startups and innovative business owners due to a number of factors. Organizations, including startups and very tiny firms, have the opportunity to connect with a large audience of eager early adopters by using reward-based crowdfunding platforms without having to give up any equity. As the product gets closer to going on sale, these supporters may prove to be crucial supporters as well as a great source of suggestions and ideas. Reward-based crowdfunding can also demonstrate the commercial viability of a product proposal (Gerber et al., 2012), which could be helpful as proof of credibility should the innovative entrepreneur later pursue forms of equity financing (e.g., venture capital).

Despite the fact that research on crowdfunding is still in its early stages (Bouncken et al., 2015), early study has mostly addressed concerns that crowdfunding entrepreneurs may have in terms of practicality. It makes sense that some of the early research on crowdfunding concentrated on the topic of "what influences the likelihood that a campaign would reach its financing target?" Unsurprisingly, a campaign's likelihood of achieving its financing target is influenced by a campaign's social orientation, communications strategy, and professionalism (Calic and Mosakowski, 2016; Müllerleile and Joenssen, 2015). The time required to manage a crowdfunding campaign is another issue of practical importance to crowdfunders. More work and a wider range of abilities are required for crowdfunding campaigns than novice crowdfunders anticipate (Hui et al., 2012).

For crowdfunding companies, backers are a key source of incoming open innovation. Beyond their financial support, backers also actively participate in the production of new information. According to KCT, crowdfunding groups constantly express and magnify ideas created by people like backers (McFadyen and Cannella, 2004; Nahapiet and Ghoshal, 1998; Nonaka, 1994). Understanding later innovation requires an understanding of knowledge generation through interactions with supporters (and other external actors). Specifically, during the course of the product creation process, backers are

frequently active, early users who provide guidance, design suggestions, and even criticism. Backers have occasionally been asked to actively participate in choosing designs (Diallo, 2014; Lewis-Kraus, 2015).

While innovation research (e.g., Lilien et al., 2002; Spaeth et al., 2010) implies that contacts with users during product development should have a positive influence, there is also the possibility that interactions with backers could be detrimental over time (see Nahapiet and Ghoshal, 1998). Small firms may find it difficult to communicate with so many vociferous backers. Trying to take their feedback into account could hinder product development or take innovative business owners away from their original aims (relatedly, Faems et al., 2010 show that open innovation efforts significantly increase short-term costs).

Additionally, it is plausible that backers might encourage innovative entrepreneurs to create a product that conforms more to their ingrained expectations, preventing risk-taking and functioning as a type of inertia by pressing the innovator to follow the options on the market (Moreau et al., 2001). From the standpoint of knowledge production, expanding the pool of backers who act as direct exchange partners expands the knowledge, assets, and concepts that innovative entrepreneurs can access (McFadyen and Cannella, 2004). Theoretically, as these concepts are expressed and strengthened through the organization's product development process, this should have favorable repercussions for innovation and knowledge production.

Beyond providing input, backers also play a crucial role as product evangelists, promoting the product through both conventional and modern (such as social media) channels (Scholz, 2015). It has long been believed that word-of-mouth from early adopters has a significant impact on whether a product launch is successful since it lessens the uncertainty for later consumers (Rogers, 2003). The ability of crowdfunding backers to spread word of mouth awareness from a powerful position within a network of potential later product adopters is valued more highly than that of innovators and early adopters because crowdfunded products are not yet commercially available through traditional channels (see Kozinets et al., 2010; Rogers, 2003).

The amount of various external sources of inventive ideas that a company uses in its innovative activities is referred to as open search breadth. (2006) Laurens and Salter Exploration and diverse information search are related to it (Chiang and Hung, 2010; Katila and Ahuja, 2002). To the extent that KCT is concerned, open search breadth enables creative businesspeople to accumulate their own special expertise as they are exposed to a wider range of experiences and opinions from numerous backers (see Henard and McFadyen, 2008). Practically speaking, breadth increases the entrepreneurs' capacity for absorption and promotes more creative, expansive thinking (Cohen and Levinthal, 1990). An innovative business can expand its knowledge beyond its current limitations by using open search breadth, which enables meaningful departures by taking into account diverse information sources (Katila and Ahuja, 2002). Additionally, breadth prevents the establishment of fundamental rigidities inside the company, resulting in a more flexible innovation organization (Leonard-Barton, 1992; Zang et al., 2014).

What stage of the new product development (NPD) process is best for introducing supporter voices into the innovation discussion—early, middle, or late? If everything else were equal, equity-based investors would probably choose to fund a product that was further along in the development process. This would make it more likely that any organizational and technical challenges could be addressed. On the other hand, reward-based backers frequently value "going along for the ride" during product creation, choosing to participate throughout the entire process (Agrawal et al., 2014). Crowdfunding has a clear social component for backers who receive rewards, and one of the benefits to them personally is frequently having direct contact with the creative entrepreneur (Agrawal et al., 2014; Gerber et al., 2012). These crowdfunding supporters participate by giving advice and feedback to creative businesspeople (Lewis-Kraus, 2015). This has been promoted by certain creative businesspeople by asking for feedback from backers at crucial decision-making stages (e.g., Diallo, 2014).

Our desired results are probably impacted by the stage of product development that is finished at the time of crowdfunding. Salge et al. (2013) contend that early product development stages are particularly important for open search since this is when innovative insights can be produced by integrating or recombining divergent ideas from outside the organization. Many innovative entrepreneurs turn to

crowdfunding early in the NPD process when there is a larger opportunity for supporters' participation to influence the course of the project due to backers' desire for involvement throughout the NPD process. On the other hand, there is evidence to support the idea that open search can be advantageous at a later stage of development, when the innovative entrepreneur has a better developed idea to work on with outsiders (Huizingh, 2011). Researchers have not yet focused on the time implications of supporter involvement, despite its importance for a fuller understanding of crowdfunding and innovation.

II CHAPTER. CROWDFUNDING TODAY

Although people frequently refer to crowdfunding in broad strokes, the phenomena actually spans a wide range of financial strategies. There are four main types: reward-based, lending-based, donation-based, and equity-based. Donation-based funding is when funders donate to causes they support without expecting payment, reward-based funding is when funders seek a non-financial reward like a token gift or a product, such as a first edition release, and equity-based funding is when funders receive compensation in the form of stock.

Additionally, crowdsourcing platforms have the option of structuring the distribution of funds using the "All-or-Nothing" (AON) or the "Keep-It-All" (KIA) models (Cumming, Leboeuf, & Schwienbacher, 2014). According to the AON model, money are only allocated to the project if the threshold is reached during the designated financing period or exceeded. Investors are given their money back if the project falls short of the requirement. The AON plan seems to be more appealing to investors. In contrast, whether or not the declared capital-raising target is attained, the KIA model transfers all cash raised to the project owner. Since the community assumes the risk that an entrepreneurial firm launches a project that is underfunded and therefore more likely to fail once the initiative is launched, KIA ventures often have lower success rates.

For their 2015 Crowdfunding Industry Report, Massolution examined more than 1,250 currently operating crowdfunding platforms (CFPs) worldwide that employ one of the funding types mentioned above (Massolution, 2015). Regarding the types of projects supported, CFPs fall into three categories: specialist platforms, activity-specific platforms, and general-purpose platforms (Ries, 2014). Specialized platforms are crowdfunding sites with a more specialized emphasis that serve particular sectors like video games, music production, or independent television. Launched in 2003, the first instance of a specialized crowdfunding platform, ArtistShare, began as a website where musicians could ask their fans for financial support to create digital recordings. Since then, it has developed into a platform for film/video and photography projects in addition to music.

Various industries are served by activity-specific platforms, although they concentrate on specific project types (e.g., hardware development, technology, or creative projects). Examples include Sciflies, a micro-donation funding platform supporting scientific research projects across medical, technological, environmental, engineering, and other fields, and DonorsChoose, which features public school teachers who post projects online and funders choose a project and contribute any amount.

Platforms with a general purpose serve a wide range of businesses and people. There are no limitations on what can be featured on these platforms. They include campaigns from people looking for financial assistance for a wedding or medical procedure to artists looking for funding for their artistic endeavors to start-up technology companies looking for funding for the creation of a brand-new, ground-breaking product. Examples include Gofundme, a San Diego startup founded in 2010, Indiegogo, a San Francisco company founded in 2008, and Kickstarter, a New York company founded in 2009. The top three platforms for crowdfunding now are also these three.

DISCUSSION

The quantity of money obtained through reward-based crowdfunding is not proven to be significantly related to the later market success of that product, despite the fact that raising funds is plainly vital and necessary for entrepreneurs and businesses. According to this research, the non-financial advantages of raising money through crowdfunding for innovative companies likely account for a large portion of its worth. According to my research, a major factor influencing how well a crowdsourced product does on the market is the amount of backers that participated in the campaign. According to Rogers' standard adoption curve, crowdfunding backers can be thought of as an early stage of innovation adopters.

Entrepreneurs should be aware of this source of backer value given that valuable characteristics of early adopting consumers (such as their capacity to spread word of mouth awareness from an influential position within a network of potential later product adopters) may be intensified for crowdfunding backers.

In reaction to the development of technology, the global financial crisis of 2008, and the widening wealth divide between the top 1% and the rest of society, crowdfunding emerged in the United States. By the end of this year, crowdfunding will have generated over \$62 billion in fresh money since its beginnings, democratizing access to finance in the process.

The community unplugged the capital blockade brought on by the collapse of the banking system. The "invisible hand" is at work and generating shared value throughout the community, according to Adam Smith, who introduced the metaphor to explain unforeseen societal advantages stemming from individual acts. The FEM of crowdfunding achieves shared value in the following ways:

- It meets new, unmet needs by redesigning products, services, and marketplaces.
- It boosts production and efficiency along the local value chain (creative use of information technology infrastructure combined with social media)
- It fosters the establishment of expertise and capability clusters, which links enterprises to their local community (local communities and special interest groups are clearly evident within the crowdfunding community).
- It includes local social entrepreneurs (a high percentage of crowdfunding is for socially and environmentally responsible initiatives)

My three suggestions for crowdfunding business owners are quite straightforward:

1. Encourage candor. actively seek out suggestions from clients, vendors, academic institutions, and trade associations. Be receptive to feedback from backers. Entrepreneurs are giving up much of the value of the crowd without this openness.
2. Use crowdsourcing to finance early product development. Don't rush the process by delaying until the product is finished since backers want to be involved.
3. Design your campaign to draw in as many supporters as you can, even those who will only give a tiny amount. Inform these backers frequently about the progress of the product. Don't just solicit financial support from your backers; also solicit their opinions.

REFERENCES

1. Agrawal, A., Catalini, C., Goldfarb, A. (2013). Some simple economics of crowdfunding. Retrieved from <http://static1.squarespace.com/static/532383d3e4b00a718e33e1da/t/53d91d1be4b05282a22a52e9/1406737691887/Some+Simple+Economics+of+Crowdfunding.pdf>
2. Babich, V., S. Marinesi, G. Tsoukalas. 2021. Does crowdfunding benefit entrepreneurs and venture capital investors? *Manufacturing & Service Operations Management* 66(11) 4980-4997.
3. Cumming, D. J., Leboeuf, G., & Schwienbacher, A. (2014, December). Crowdfunding models: keep-it-all vs. all-or-nothing. Paper presented at the Finance Meeting EUROFIDAI-AFFI Paper, Paris, France. http://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=2447567
4. Cordova, A., Johanna D. and Gianfranco G. (2015) "The determinants of crowdfunding success: evidence from technology projects." *Procedia-Social and Behavioral Sciences* Vol. 181, pp. 115-124.
5. European Commission, Business Angels and Access to Finance, 2015 (Accessed May 2, 2015, available at) http://ec.europa.eu/growth/tools-databases/smaf/businessangels/index_en.htm.
6. European Commission, Business Angels and Access to Finance, 2015 (Accessed May 2, 2015, available at) http://ec.europa.eu/growth/tools-databases/smaf/businessangels/index_en.htm.

7. E. Gerber, J. Hui, P.-Y. Kuo, Crowdfunding: Why People are Motivated to Participate, Technical Report 12-02, Northwestern University, Segal Design Institute, 2012.
8. Forbes, H. and Schaefer, D. (2017), "Guidelines for successful crowdfunding", *Procedia CIRP* 2017 / 27th CIRP Design Conference, Milton Keynes, England, May 10-12, 2017, pp. 398-403. <https://doi.org/10.1016/j.procir.2017.02.021>
9. Gajda, O., & Mason, N. (2013). Crowdfunding for impact in Europe and the USA. Retrieved from <http://www.toniic.com/wp-content/uploads/2013/12/CrowdfundingForImpact.pdf>
10. Gericke, K., Kramer, J. and Roschuni, C. (2016), "An exploratory study of the discovery and selection of design methods in practice", *Journal of Mechanical Design*, Vol. 138 No. 10, p. 101109. <https://doi.org/10.1115/1.4034088>
11. Wilson, K., & Testoni, M. (2014, May 14). Crowdfunding: Looking beyond the hype [Online forum comment]. Retrieved from <http://www.bruegel.org/nc/blog/detail/article/1330-the-crowdfunding-phenomenon/>
12. World Bank. (2013). Crowdfunding's potential for the developing world. Retrieved from <http://bit.ly/1KTCPxD>
13. Ordanini, Andrea, Lucia Miceli, Marta Pizzetti, and Ananthanarayanan Parasuraman (2011), "Crowd-funding: Transforming Customers into Investors Through Innovative Service Platforms," *Journal of Service Management*, 22, 4, 443–70
14. Global i Ventures (2015). Ten things you need to know before engaging in accredited crowdfunding. Retrieved from <http://www.globaliventures.com/ten-things-you-need-to-know-before-engaging-in-accredited-crowdfunding/>
15. Greenberg, M.D. et al. (2013). "Crowdfunding support tools: predicting success & failure". In CHI'13 Extended Abstracts on Human Factors in Computing Systems pp. 1815-1820.
16. Ho, H.Y., Lin, P.C. and Lu, M.H. (2014), "Effects of online crowdfunding on consumers' perceived value and purchase intention" *The Anthropologist*, Vol. 17 No. 3, pp. 837-844. <https://doi.org/10.1080/09720073.2014.11891498>
17. Massolution. (2015). 2015CF: The crowdfunding industry report. Retrieved from http://reports.crowdsourcing.org/index.php?route=product/product&product_id=54#oid=1001_23_banner_38
18. Scholz, N. (2015), *The relevance of Crowdfunding: The impact on the innovation process of small entrepreneurial firms*, Springer, Berlin, pp. 123-135. <https://doi.org/10.1007/978-3-658-09837-7>
19. Schwienbacher, A. and Larralde, B. (2010), *Crowdfunding of small entrepreneurial ventures*, Oxford University Press, Oxford. pp. 2013-2017. <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.1699183>
20. Stanko, M.A. and Henard, D.H. (2016), "How crowdfunding influences innovation" *MIT Sloan Management Review*, Vol. 57 No. 3, p. 15.
21. Thomke, S., D. E. Bell. 2001. Sequential testing in product development. *Management Science* 47(2) 308{323.
22. Zvilichovsky, David, Yael Inbar, and Ohad Barzilay (2013), "Playing Both Sides of the Market: Success and Reciprocity on Crowdfunding Platforms," *Proceedings of the 34th International Conference on Information Systems*

MÜASİR PUL-KREDİT YÖNÜMLÜ ANTIİNFLYASIYA SİYASƏTİNDƏ RƏQƏMSAL İQTİSADİYYATIN ROLU

Abbasov Səbuhi Mübariz oğlu

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti, Doktorantura Şöbəsi, doktorant, Bakı, Azərbaycan

ORCID NO: 0000-0002-7160-8406

Xülasə

Müasir dünya iqtisadiyyatı XXI əsrin 20-ci illərindən etibarən olduqca çətin günlərdən keçməyə başlamışdır. İlk əvvəllər COVID-19 pandemiyasının xüsusilə inkişaf etməkdə olan ölkələrin iqtisadiyyatına mənfi təsir göstərməsi ilə dünya iqtisadiyyatı çətin sınaqdan keçmişdir. Pandemiya sonrası yenidən özünə gələn dünya iqtisadiyyatı bu səfər də Rusiya-Ukrayina müharibəsinin təsiri ilə çətin vəziyyətə düşmüşdür. Bu səfər artıq inkişaf etmiş ölkələrin iqtisadiyyatı da ciddi mənada mənfi təsirlərə məruz qalmışdır. Qeyd edilən məsələlər xüsusilə inflyasiya problemini daha da aktuallaşdırmışdır. Avropa ölkələri və ABŞ uzun müddətdən sonra ilk dəfə tarixi səviyyədə yüksək inflyasiya hədlərinə çatmışdılar.

Lakin müasir dünya iqtisadiyyatı yalnızca problemlərlə səciyyələnmişdir. Xüsusilə XXI əsrin əvvəllərindən etibarən texnologiyanın sürətlə inkişaf etməsi olduqca müasir sahə olan rəqəmsal iqtisadiyyatın formalaşması və qlobal səviyyədə yaygınlaşmasına səbəb olmuşdur. Rəqəmsal iqtisadiyyat dedikdə informasiya texnologiyalarının imkanlarının müasir iqtisadi proseslərlə birləşdirilməsi başa düşülür. Buna misal kimi veb iqtisadiyyatını, blokçeyn texnologiyalarını, internet bankçılığını, elektron ticarəti, virtual valyutaları və s. göstərmək olar. Rəqəmsal iqtisadiyyatın tətbiqi müasir iqtisadi problemlərlə mübarizə üçün də önəmli bir vasitə olmuşdur.

Son zamanlarda Mərkəzi Banklar informasiya texnologiyalarının imkanlarından aktiv şəkildə istifadə etməyə başlamışdılar. Buna misal kimi pandemiya zamanı insanların bir-birinə olan təmasını azaltmaq məqsədilə tətbiq olunan virtual ödənişləri göstərmək olar. Araşdırma zamanı bu və bu kimi hallar daha ətraflı şəkildə tədqiq olunmuşdur. Xüsusilə rəqəmsal iqtisadiyyatın monetar siyasətdəki rolu araşdırılmışdır. Mərkəzi Bankların inflyasiya ilə mübarizə məqsədi ilə rəqəmsal iqtisadiyyatın imkanlarından nə dərəcə və hansı yollarla istifadə etdikləri müəyyən edilməyə çalışılmışdır.

Açar sözlər: rəqəmsal iqtisadiyyat, inflyasiya, pul-kredit siyasəti, anti-inflyasiya tədbirləri, rəqəmsallaşdırma.

Giriş

Xüsusilə müasir dünya iqtisadiyyatına olduqca xarakteristik olan rəqəmsal iqtisadiyyat anlayışına ilk dəfə 1990-cı illərdən etibarən akademik ədəbiyyatlarda rast gəlinməyə başlanılmışdır. Bu sahə ilə əlaqədar bilinən ilk tədqiqat işi 1995-ci ilə təsadüf edir. Bu səbəbdən də rəqəmsal iqtisadiyyatın bir termin kimi yaranma tarixi tam olaraq dəqiq bilinməsə də 1995-ci illərdən istifadə olunduğu məlumdur. Konseptual olaraq rəqəmsal iqtisadiyyatın əsasən üç kateqoriyanın məcmusu olduğunu rahatlıqla deyə bilərik. Qeyd edilən həmin üç kateqoriyaya aiddir: Elektron biznesin infrastrukturunu – internet, proqram təminatları, müasir elektron hesablama maşınları, insan kapitalı və telekommunikasiya alətlərini buna misal olaraq göstərə bilərik; Elektron biznes – iqtisadiyyatın ümumi mənada informasiya texnologiyaları səviyyəsində iş prinsipləri və iqtisadi verilənlərin kompüter mərkəzli rəqəmsallaşdırılması prosesi bura daxil edilir; Elektron ticarət – internet üzərindən aparılan satışlar, ödənişlərin rəqəmsal pullar vasitəsilə ödənilməsi və s. kimi məsələlər isə bu kateqoriyaya daxil edilir. (Mesenbourg, 2001).

Son dövrlərdə dünya iqtisadiyyatı olduqca çətin proseslərdən keçir. İlk əvvəl 2019-cu ildə Çində ortaya çıxıb tezliklə bütün dünyanı əhatəsinə alan Covid-19 pandemiyası iqtisadiyyat üzərində ciddi zərər vurdu. Xüsusilə İOÖ-in iqtisadiyyatı bundan zərər gördü, dünyada işsizliyin səviyyəsi artdı, istehsalat prosesi zəiflədi və ölkələr öz maliyyə vəsaitlərini pandemiya ilə mübarizə üçün xərcləyəsi

oldular. Pandemiya dövründə rəqəmsal iqtisadiyyatın tətbiqi hökumətlərin çevik iqtisadi islahatlarına misal kimi göstərilə bilər. Bizim ölkəmizdə də Mərkəzi Bank insanların bir biri ilə olan təmasını azaltmaq və xəstəliyin azaldılması məqsədi ilə nağdsız ödənişləri və onlayn köçürmələri təşviq etdi; ölkəmizdə internet bankçılıq daha da yaygınlaşdı; insanlar evdə karantina şəraitində qapalı şəkildə qaldıqları üçün elektron ticarətə üstünlük verməyə başladılar. Bu və bu kimi rəqəmsal iqtisadiyyatın imkanlarından istifadə pandemiya dövründə olduqca effektiv təsirə malik oldu.

Pandemiyanın ardından beynəlxalq maliyyə təşkilatlarının da tövsiyyəsi ilə dünya iqtisadiyyatında inflyasiya təhlükəsi ilə üzləşməmək üçün qabaqçılıq tədbirlər alınmağa başlandı. Bu tədbirlər müəyyən qədər vəziyyəti sabitləşdirsə də, bu dəfə də 2022-ci ilin əvvəllərindən etibarən Rusiya və Ukrayna arasında müharibə başladı. Bu müharibənin inflyasiya üzərində təsirləri pandemiya belə güclü oldu. Avropada enerji və əmtəə qiymətlərində müşahidə edilən bahalaşma tezliklə ABŞ-ı da vurdu və dünyanın ən qabaqcıl ölkələri illər sonra 25-30 ilin ən yüksək inflyasiya dərəcələrinə çatdılar. Inflyasiya halı ilə mübarizə üçün bir çox tədbirlər görüldü və təkliflər hazırlandı. Qeyd edilən bu tədbirlərin ən əhəmiyyətliələrindən biri də rəqəmsal iqtisadiyyatın problemin həlli istiqamətində bir alət kimi istifadəsi olmuşdur. Elmi araşdırmanın əsas məqsədi müasir dünya iqtisadiyyatında inflyasiya ilə mübarizə vasitəsi kimi rəqəmsal iqtisadiyyatın hansı formada tətbiq edilməsi və onun nə dərəcədə effektiv olmasını öyrənmək, mümkün inkişaf istiqamətlərini müəyyən etməkdir.

Metodlar

Beynəlxalq Valyuta Fondunun tədqiqatçı mütəxəssisi və amerikalı iqtisadçı olan Marshall Reinsdorf rəqəmsal iqtisadiyyat və inflyasiya arasında əlaqəni müəyyən etmək üçün 2022-ci ilin iyun ayında akademik araşdırma aparmışdır. Reinsdorf öz araşdırmasında müasir verilənlər əsasında ümumiləşdirmələr aparmış, yeri gəldikdə isə ənənəvi metodlardan istifadə etmişdir. Bizim araşdırmamız zamanı inflyasiya ilə mübarizədə rəqəmsal iqtisadiyyatın rolu onun metodları əsasında müəyyən edilməyə çalışılmışdır. Lakin qeyd edilən metodları ölkəmizə tətbiq edərək Azərbaycan Respublikasında rəqəmsal iqtisadiyyatın inflyasiya ilə mübarizədəki roluna baxılmışdır. Əlavə olaraq qabaqcıl iqtisadiyyata malik dünya ölkələrinin anti-inflyasiya siyasətində rəqəmsal iqtisadiyyatın rolu müxtəlif İEÖ-in bazalarından əldə olunan məlumatlar əsasında təhlil metodu ilə müəyyənləşdirilmişdir. Bu sahədə daha əvvəllər aparılmış araşdırmalar tədqiq olunmuş və həmin araşdırmaların bəzi önəmli hissələrindən material kimi istifadə edilmişdir. Əvvəlcə sözü gedən hissələrə qısaca nəzər salaq, daha sonra araşdırmanın müzakirəsinə başlayaq.

Material

Rəqəmsal iqtisadiyyat informasiya və kommunikasiya vasitələri tərəfindən təmin edilən mal və xidmətlərin məcmusudur. İnformasiya axınının, texnologiyaların, media axınının və elektron ticarətin keyfiyyətini təmin etmək üçün inflyasiya dərəcələrini tənzimləmək və onun iqtisadiyyat üzərindəki ümumi təsirini müəyyən etmək olduqca vacibdir. Xüsusilə pandemiyanın təsiri ilə elektron ticarətin yaygınlaşması bu məsələni daha da aktual etmişdir. Rəqəmsal iqtisadiyyata xas olan rəqəmlərin və qiymətlərin ümumi inflyasiya səviyyəsinə inteqrasiya edilməsi bizi daha şəffaf bir mənşərə ilə təmin edəcəkdir. Rəqəmsal iqtisadiyyatda düzgün qiymətləndirmə həmçinin, istər iqtisadi siyasət formalaşdıran hökumətlərin, istərsə də istehlakçıların inflyasiya ilə mübarizə üçün daha effektiv tədbirlər görmələrinə də kömək edəcəkdir (Reinsdorf, 2022).

Pandemiya əvvəlki dövrdə rəqəmsal iqtisadiyyat məhsullarının qiymətləri onun inflyasiyadakı tənzimləyici rolunun nə qədər əhəmiyyətli və dayanıqlı olmasını göstərir. Belə ki, rəqəmsal iqtisadiyyat sürətlə inkişafı sayəsində nəinki inflyasiyaya məruz qalmır, əksinə sürətlə ucuzlaşır. Bu da onun inflyasiya ilə mübarizə üçün necə önəmli bir alət ola biləcəyinin sübutlarından biridir. İnformasiya texnologiyalarında qiymətlər 1990-cı ildən bu günə sürətlə aşağı düşür (Flamm, 2021).

Sosyal və iqtisadi inkişafın ən önəmli alətlərindən biri kimi son illərdə xüsusilə diqqət çəkən rəqəmsal iqtisadiyyat anlayışı iqtisadi informasiyaların mübadiləsi kimi başa düşülür. Rəqəmsal iqtisadiyyat dedikdə, elektron ticarət, virtual valyuta, internet üzərindən istifadə edilən iqtisadi tətbiqlər, virtual reklam, bulud texnologiyası kimi bir sıra proseslərin məcmusu başa düşülür (Hitt, Yang, Brynjolfsson, 2002).

Elektron ticarət - Dünya Ticarət Təşkilatı tərəfindən əmtəə və xidmətlərin elektron vasitələrin köməyi ilə reklam olunması, satılması və paylanması kimi xarakterizə edilmişdir. İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatı tərəfindən isə, rəqəmsallaşdırılmış mətnlərin, səsələrin və vizual informasiyanın emal edilməsi və göndərilməsinə əsaslanan, qurumları və şəxsləri əlaqələndirən bütün ticarət münasibətlərinə elektron ticarət deyilmişdir (Uçar & Yardımcıoğlu, 2015).

Artıq informasiya cəmiyyətinə çevrilirik. Bu isə o deməkdir ki, maddi istehsalat get-gedə öz əhəmiyyətini itirir, onun əvəzinə isə informasiya istehsalatı daha da populyarlaşır. Odur ki, iqtisadi güc əldə etmək istəyənlər irəliləyən dövrlərdə bunu nəzərə almalı və informasiya istehsalına üstünlük verməlidirlər. İnformasiya texnologiyası sahəsindəki yeniliklər və sürətli inkişaf yeni istehlak sahələri ortaya çıxarmışdır. Bu yeni yaranan sahəni əhatəli bir şəkildə tədqiq etmək, ona hansı əmək və istismar formalarının xarakterik olacağını müəyyən etmək məsələsi olduqca aktualdır (Fuchs, 2015).

Avropa Birliyinə üzv olan ölkələrin Mərkəzi bankları bitcoin ilə bağlı araşdırma aparmış və ortaq bir hesabat dərc etdirmişdirlər. Bu hesabatla görə bitcoin elektron hesablama maşınında cəmləndirilmiş elektron maliyyə vəsaiti şəklində ifadə edilmişdir. Bundan əlavə olaraq bitcoin təsərrüfat subyektlərinin yalnızca internet vasitəsilə istifadə edə biləcəkləri maddi dəyər kimi də kateqoriyalaşdırılır. Ancaq bitcoin tipli virtual valyutaların ən əsas mənfə cəhəti kimi vergiyə cəlb olunmasının çətinliyi qeyd olunur. Əməliyyatı icra edən şəxslərin gizli olması və bu əməliyyatlardan əldə edilən gəlirlərin izlənmə bilməməsi vergiyə cəlb etməni də mümkünsüz edir (Bozdoğanoglu, 2014).

Rəqəmsal iqtisadiyyatın bir digər forması da bulud sistemidir. Bu sistem internet vasitəsilə formalaşdırılır və istənilən zaman istənilən yerdən vahid mərkəzdə cəmlənmiş iqtisadi məlumatlara çıxışı təmin edir. Bulud sistemi özlüyündə proqram təminatı, texnoloji baza və tətbiq prosesi olmaq üzrə üç əsas istiqamətdə istifadə edilir (Yıldız,2009).

Rəqəmsal iqtisadiyyatın yaygınlaşması əməyin strukturunu da dəyişdirmişdir. Əmək xarakteri etibarlı ilə daha qeyri-maddi hal almağa başlamışdır. Bu da uzunmüddətli dövrdə maddi əməyin maddi olmayan əməklə əvəzlənməsi nəticəsində işsizliyin yaranması kimi təhlükə doğura edilə bilər (Negri, 2008).

Müzakirə

Müasir dünyamızda informasiya texnologiyalarının həddindən artıq yüksək tendensiya ilə inkişafını hər bir sahədə rahatlıqla müşahidə edə bilərik. Bunun ən əsas səbəbi də əlbəttə ki, informasiya texnologiyalarının daha rahat, daha əlverişli və daha əlçatan olmasıdır. Əgər 1990-cı illərin əvvəllərinə qədər kompüterlər həddindən artıq yüksək qiymətlərdən satışa çıxarılırdısa – insanlar tərəfindən əlçatan deyildisə; bu gün hər bir kəsin sahib olduğu ağıllı telefonlar müasir kompüterlərə bərabər səviyyədə virtual aləmə çıxış imkanları təmin etmişdir. Bu qədər yaygınlaşma özlüyündə sürətli inkişafı da gətirmişdir. İnformasiya texnologiyalarının tətbiqi sahəsi olduqca geniş və əhatəlidir. Müasir dünya iqtisadiyyatı da texnologiya sahəsinin inkişafından yararlanmış, iqtisadiyyatın İT ilə inteqrasiyası nəticəsində olduqca müasir sahə olan rəqəmsal iqtisadiyyat yaranmışdır. Rəqəmsal iqtisadiyyat bir çox qabaqcıl iqtisadçı alimlər tərəfindən “yeni iqtisadiyyat” kimi də qiymətləndirilmişdir.

Əvvəllər iqtisadiyyatda bir şirkətin uğur əldə etməsini iki əsas amil səciyyələndirirdi – kapital və əmək, lakin indi informasiya texnologiyaları və onların tətbiqi də üçüncü bir amil kimi bu siyahıya əlavə olunmuşdur. Rəqəmsal iqtisadiyyatın dünya bazarındakı payını daha yaxşı anlamaq üçün Beynəlxalq Valyuta Fondunun dərc etdirdiyi “Rəqəmsal İqtisadiyyatın Ölçülməsi” (“Measuring the Digital Economy”) hesabatından diqqət çəkən məqamlara nəzər salaq: Dünya iqtisadiyyatında ÜDM-un 15.5%-i rəqəmsal iqtisadiyyatın payına düşür. Hələ 2018-ci ildə elektron vasitələrin köməyi ilə rəqəmsal bir şəkildə təqdim edilən xidmətlər 2.9 trilyon dollara çatmışdır, bu göstərici dünya üzrə ümumilikdə təqdim edilən xidmətlərin 50 % ni təşkil edir. Daha sonralar pandemiyanın gətirdiyi karantina və mühafizə tədbirləri nəticəsində bu nisbət elektron təqdim olunan xidmətlərin leyhinə olduqca dəyişdi; Rəqəmsal mühitdə xidmət verən şirkətlərin məcmu dəyəri 7 trilyon dollardan daha çoxdur. Bu şirkətlərə misal kimi Amazon (dünyada ümumi e-ticarətin 40%-inə sahibdir), Google (axtarış motorları üzrə bazarın 90 %-dən çoxuna sahibdir), Alibaba (Çində elektron ticarət bazarının 60%-dən çoxuna sahibdir), Facebook (dünya üzrə bütün sosial media həcmının 67%-i ona aiddir) və sairləri göstərmək olar. Ölkələr rəqəmsal iqtisadiyyatın önəmini görərək bu sahədə planlamalar aparmış, gələcək dövrlər üçün hədəflər müəyyən etmişdirlər. Çinin rəqəmsal iqtisadiyyat üzrə qarşısına qoyduğu hədəf bu bazarın

həcmi 3.8 trilyon dollara çatdırmaqdadır. Digər cənubi-şərqi Asiya ölkələri üçün bu hədəf 1.16 trilyon dollar, Ərəb ölkələri üçün 1.55 trilyon dollar, ABŞ üçün isə 1.2 trilyon dollar həcmindədir.

Ölkəmizdə də son dövrlərdə, xüsusilə COVID-19 pandemiyasının meydana çıxdığı 2019-cu ilin əvvəllərindən etibarən zəruri olaraq rəqəmsal iqtisadiyyatın tətbiqində artım müşahidə edilmişdir. Karantina altında olan insanlar ticarətlərini elektron şəkildə etməyə məcbur olmuş, bu məcburiyyət də e-ticarətin ölkəmizdə yaygınlaşmasına səbəbiyyət vermişdir. İnsanlar arasında təmasın azaldılması baxımından Mərkəzi Bank nağdsız ödənişləri təşviq etmiş, insanlarda plastik kartlarla ödəniş etmək, bir-birilərinə vəsaitləri köçürmə yolu ilə çatdırmaq vərdişi yaranmışdır. Pandemiya əvvəl ölkəmizdə kommersiya banklarının əksəriyyəti internet bankçılıq xidmətləri təklif etsə də, bank xidmətlərindən ənənəvi qaydada istifadə daha çox xarakterik idi. Lakin pandemiya vaxtı distant şəkildə işləməyə məcbur olan işçilər artıq internet bankçılıq kimi rəqəmsal iqtisadiyyatın məhsullarından daha geniş şəkildə istifadə etməyə məcbur oldular. Həmçinin mobil tətbiqlərin yaygınlaşması sayəsində ölkəmizdə virtual valyuta vasitələrinin alınması daha əlçatan olmuşdur. Bu səbəbdən bitcoin kimi daha müasir elektron valyutalara maraq artmışdır. Bu və bu kimi hallara nəzər saldıqda ölkəmizin də müasir rəqəmsal iqtisadiyyata tədricən inteqrasiya olunduğunu və informasiya texnologiyalarının imkanlarının biznes mühitinə tətbiqinin perspektivinin mövcudluğunu görə bilərik. İstehlakçı kimi rəqəmsal iqtisadiyyatın imkanlarından geniş şəkildə istifadə etsək də, əfsuslar olsun ki istehlakçı kimi hələ də rəqəmsal iqtisadiyyat bazarında nəaliyyətlər əldə edə bilmirik. Bunun üçün ilk əvvəl ölkədə güclü texnoloji bazanın yaradılması və rəqəmsal iqtisadiyyat bazarının inkişafı üçün milli bazarın formalaşdırılması olduqca vacibdir. Milli, vahid və əhatəli elektron ticarət sisteminin yaradılması, milli sosial şəbəkənin yaradılması və istifadəsinin kütləviləşdirilməsi və ya milli elektron valyutanın yaradılması kimi bir sıra addımlar ataraq rəqəmsal iqtisadiyyat bazarına daxil olmaq olar. Ölkəmizdə rəqəmsal iqtisadiyyatın inkişaf etdirilməsi üçün ilk əvvəl aşağıdakı sahələrin inkişaf səviyyəsi müəyyən edilməlidir: *Telekommunikasiya, Elektron hökumət, Kiber-təhlükəsizlik və Yeni rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi*. Sadalanan bu dörd sahə rəqəmsal iqtisadiyyat üçün əsas infrastruktur bazis rolunu oynayır. Odur ki, bu sahələrin inkişafı müasir iqtisadiyyata inteqrasiya üçün labüddür. Ayrı-ayrılıqda hər bir sahəyə qısaca nəzər salaıq:

Telekommunikasiya sahəsinin inkişafı daha çox insanın rəqəmsal xidmətlərdən istifadəsini şərtləndirir. Ölkədə yüksək əhatəlilik, ən müasir internet imkanlarının tətbiqi və aktiv mobil abunəçilərin sayı telekommunikasiyanın səviyyəsinin ölçülməsi üçün ən önəmli göstəricilərdir. Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatlarına görə ölkədə 6.9 milyon aktiv mobil abunəçi var, əhalinin hər yüz nəfərinə 68.7 aktiv genişzolaqlı mobil abunəçi düşür. Əlavə olaraq ölkəmizdə artıq ən sonuncu 5-ci nəsill internet strukturunun istifadəsinə (5G) başlanılmışdır.

Azərbaycan Respublikasında beynəlxalq təcrübəyə əsaslanan “Elektron hökumət portalı” formalaşdırılmışdır. Portal 2012-ci ildən etibarən fəaliyyət göstərir və il keçdikcə portala daxil edilən xidmətlərin sayı və keyfiyyət səviyyəsi də yaxşılaşdırılır. Hal hazırda portalda 447 xidmət mövcuddur. Ölkədə vətəndaşlar üçün əlavə olaraq “myGov” portalı yaradılmışdır. Elektron ödənişlərin təmini üçün “Hökumət ödəniş portalı” istifadəyə verilmişdir.

Müasir kiber dünyanın nə qədər təhlükəli olduğunu nəzərə alsaq ölkəmizdə bu sahədə yetəri qədər işlərin görülmədiyini deyə bilərik. Olduqca əhəmiyyətli məsələ olan kiber təhlükəsizliyin formalaşdırılması və inkişaf etdirilməsi hökumət səviyyəsində nəzərdə olan bir məsələdir. Hətta 2021-ci ilin oktyabr ayında ölkəmizdə ilk beynəlxalq peşəkar kiber təhlükəsizlik birliyi yaradılmışdır. Birliyin əsas məqsədi Azərbaycanı həm fəaliyyət, həm də bu sahədə ixtisaslı kadr yetişdirilməsi baxımından kiber təhlükəsizlik sahəsində əhəmiyyətli ölkələrdən birinə çevirmək olmuşdur. Buna baxmayaraq hələ də ölkəmizdə kiber təhlükəsizlik sahəsinin inkişaf etdirilməyə ehtiyacı olduğunu bildirə bilərik.

Yeni rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi dedikdə müasir rəqəmsal iqtisadiyyat məhsullarının operativ bir şəkildə bizim ölkəmizdə də xidmətə verilməsi nəzərdə tutulur. Buna ən əsas misal kimi blokçeyn texnologiyaları, yeni yaranan virtual valyutalar, NFT texnologiyaları, bulud sistemlərinin tətbiqi və s. göstərmək olar.

Rəqəmsal iqtisadiyyat və onun müasir vəziyyəti ilə bağlı müəyyən qədər məlumat əldə etdik. Lakin əvvəl də qeyd etdiyimiz kimi elmi araşdırmanın əsas məqsədi rəqəmsal iqtisadiyyat ilə inflyasiya arasındakı əlaqəni müəyyən etmək və onun bir alət kimi inflyasiya ilə mübarizə baxımından hansı

əhəmiyyətə malik olmasını müəyyənləşdirməkdir. Rəqəmsal iqtisadiyyatın ən mühim və ən müasir tətbiq sahələrindən biri də pul-kredit yönümlü anti-inflyasiya siyasətinin formalaşdırılması baxımından əhəmiyyətdir. İnflyasiya ilə rəqəmsal iqtisadiyyat arasındakı qarşılıqlı münasibəti daha dəqiq şəkildə müəyyən etmək üçün məsələyə iki aspektdən yanaşmaq məqsədəuyğun olardı:

A. İnflyasiyanın rəqəmsal iqtisadiyyat üzərində təsirləri.

B. İnflyasiya ilə mübarizədə rəqəmsal iqtisadiyyatın rolu.

İnflyasiya rəqəmsal iqtisadiyyatın ən vacib sahələrindən biri olan elektron ticarətə birbaşa təsir göstərir. Odur ki, inflyasiya ilə rəqəmsal iqtisadiyyat arasında birinci əlaqəni müəyyən edən zaman e-ticarət anlayışı əsas olaraq götürüləcəkdir. Elektron ticarət anlayışı fundamental olaraq ənənəvi ticarətə bənzədiyindən klassik bazar iqtisadiyyatı prinsipləri bu bazara da tətbiq olunur. Başqa sözlə desək e-ticarətin həcmi inflyasiyadan aslı olaraq artıb-azala bilir. Misal üçün, bazarda inflyasiya dərəcəsi azalmağa başladığında, e-kommersiya sistemində mövcud olan məhsulların qiyməti də buna uyğun olaraq düşür, alıcılıq artır – məcmu tələbin artması nəticəsində e-ticarətin həcmi də genişləyir. Və ya əksinə, inflyasiya dərəcələrinin artması qiymətləri də sürətlə artırır, alıcılıq qabiliyyəti aşağı düşür, məcmu tələb azalır və e-ticarətin həcmi kiçilir. Göründüyü kimi e-ticarətin əməliyyat həcmiminin genişliyi birbaşa inflyasiya dərəcələrinin təsirindən aslı olur. Odur ki, daha şəffaf iqtisadi mənzərə gözlər önünə sürmək baxımından virtual mühitdə rəqəmlərin və qiymətlərin ümumi inflyasiya səviyyəsinə inteqrasiya edilməsi olduqca önəmlidir. Xüsusilə pandemiya sonrası e-ticarətin payı ümumi ticarətin həcmində olduqca artmışdır. Bu da e-ticarətdə qiymət tənzimlənməsi məsələsini aktual etmişdir. Qeyd edilən düzgün qiymətləndirmə istər iqtisadi siyasət yeridən qurum və hökumətlərin, istərsə də istehlakçıların inflyasiya ilə mübarizə üçün daha effektiv tədbirlər görmələrinə kömək edəcəkdir. Dünya Ticarət Təşkilatı kimi beynəlxalq qurumlar bu məsələyə daha ciddi yanaşmalı, elektron ticarətə inflyasiyanın təsiri məsələsini daim gündəmdə saxlamalıdır.

Rəqəmsal iqtisadiyyat ilə inflyasiya arasındakı ikinci əlaqə isə müasir texnologiyaların imkanlarından istifadə edərək anti-inflyasiya tədbirlərinin icra edilməsi məsələsidir. Bildiyimiz kimi rəqəmsal texnologiyalar bu gün dünyada istənilən sahədə istifadə edilən, daim inkişaf etdirilən ən müasir vasitələr kimi çıxış edirlər. Belə olan halda inflyasiya ilə mübarizə üçün texnologiyaların tətbiqi də əlbəttə ki qaçınılmaz olacaqdır. Təsəffüf deyildir ki, rəqəmsal iqtisadiyyatı həmçinin aşağı inflyasiya iqtisadiyyatı da adlandırırırlar. Hələ tam şəkildə yetkinləşdirilməyə də Mərkəzi Banklar inflyasiya ilə mübarizə zamanı öz siyasətlərinin formalaşdırılması və tətbiqində rəqəmsal iqtisadiyyatın imkanlarından istifadə edirlər. Bunlara aşağıdakıları misal göstərmək olar:

1. Elektron ticarətin təşviq edilməsi: İqtisadçıların apardığı araşdırmaların nəticələrinə görə rəqəmsal əmtəə və rəqəmsal xidmətlərin tətbiqi ümumi inflyasiya dərəcəsinə, hətta proqnozlaşdırılmış inflyasiya dərəcələrinin aşağı salınmasında olduqca effektivdir. Bunun əsas səbəbi kimi ənənəvi ticarət məhsullarından fərqli olaraq onların daha ucuz başa gəlməsi - aşağı qiymətdə olması və qiymətlərinin çox aşağı tempdə artması – qiymət sabitliyinin olduqca yüksək olmasını göstərir. Odur ki, Mərkəzi Banklar anti-inflyasiya tədbirləri işləyib hazırlayan zaman e-ticarətin təşviqini əsas götürürlər (Goolsbee & Klenow, 2018).

2. Bitcoin kimi etibarlı kriptovalyutaların tətbiq edilməsi: Kriptovalyutaların olduqca yaygınlaşması günbəgün bazara yeni virtual valyutaların daxil olmasına səbəbiyyət verir. Bu hal istər investorlar, istərsə də hökumətlər üzərində olduqca ciddi risklər yarada bilər. Lakin bitcoin, ethereum kimi nisbətən dayanıqlı və etibarlı kriptovalyutaların tətbiq edilməsi inflyasiya ilə mübarizə üçün də olduqca önəmli rol sahibdir. Belə ki, inflyasiya dərəcələri artdıqda milli valyutanın dəyəri olduqca aşağı düşür, bu hal investorların valyutanı əllərində saxlamaları məsələsini çətinləşdirir. Bu zaman kriptovalyutaların önəmi ortaya çıxır. İnflyasiya həddinin sürətlə yüksəldiyi bir zamanda milli valyutanın kripto valyuta ilə dəyişdirilməsi vəsaitlərdə itkinin yaranmasının qarşısını alır. Yüksək inflyasiya halının mövcud olduğu iqtisadi mühitlərdə çevik və qısamüddətli mübarizə vasitəsi olması səbəbindən kripto valyutalar əvəzsiz rolə malikdirlər.

3. Rəqəmsal valyutanın tətbiqi: Dünya Mərkəzi Banklarının qarşısında duran ən önəmli monetar siyasətlərdən biri də rəqəmsal valyutanın tətbiqi, ənənəvi kağız pulların tədricən tədaviyən çıxarılması məsələsidir. Kağız pulların rəqəmsal pullarla əvəzlənməsi və rəqəmsal valyutanın tətbiqi inflyasiya həddinin nisbətən aşağı salınmasında önəmli rol oynaya bilər (Lou, 2022). Bununla yanaşı rəqəmsal

valyuta iş mühitində istər iş adamlarına, istərsə də istehlakçılara gizlilik təmin etməsi baxımından, rahat köçürülə bilməsi baxımından, daha əlverişli və əlçatan olması baxımından və ən önəmlisi də maliyyə təhlükəsizliyinin təmini baxımından da olduqca əhəmiyyətlidir. Hal-hazırda bir çox dövlətlər tərəfindən CBDC (Central Bank Digital Currency) adlanan rəqəmsal valyutaların tətbiqinə başlanılıb. MBRV (Mərkəzi Bank Rəqəmsal Valyutası) adlandırılan bu elektron pullar əsas etibarlı ilə ölkələrin Mərkəzi Bankları tərəfindən buraxılan rəqəmsal pul vasitələri hesab olunur. Və monetar tənzimləmə baxımından əvəzsiz rola malikdirlər (Shobhit, 2022).

4. Rəqəmsal iqtisadiyyatın proqnozlaşdırmada tətbiqi: Müasir komputerlərin və iqtisadi hesablayıcı proqramların tətbiqi daha çevik və sürətli bir şəkildə verilənlərin emal edilməsi, mövcud inflyasiya vəziyyətinin təhlili və daha dəqiq inflyasiya proqnozlaşdırılmasının aparılması baxımından olduqca faydalıdır. İnflyasiya ilə mübarizə aparmağın ən vacib məsələlərindən biri də sürətli reaksiya vermək və vaxtında qabaqlayıcı tədbirlər almaqdır. Bu sürətin təmin edilməsi baxımından müasir texnologiya Mərkəzi Banklara xeyli kömək edir. Bundan əlavə gələcək dövr üçün inflyasiya dərəcələri üzərində daha dəqiq proqnozların verilməsi baxımından da rəqəmsal iqtisadiyyatın imkanları əvəzsiz rol oynayır.

Nəticə və tövsiyələr

Elmi araşdırma zamanı belə nəticəyə gəlirik ki, rəqəmsal iqtisadiyyatın inkişaf potensialı və tətbiqat sahəsi olduqca genişdir. Müasir iqtisadi anlayışlar kimi akademik ədəbiyyatlara əlavə edilmiş e-ticarət, kriptovalyuta, rəqəmsal valyuta, bulud texnologiyası, rəqəmsal marketing, internet bankçılıq, iqtisadi tətbiqlər və s. bu kimi anlayışlar hal hazırda iş dünyasında aktiv bir şəkildə istifadə olunur. Günü gündən populyarlaşan rəqəmsal iqtisadiyyatın günlük həyatın hər sahəsinə təsiri müşahidə olunur. Gələcək dövrlərdə rəqəmsal iqtisadiyyatın bir sahə kimi daha da genişlənməyi, müasir texnoloji inkişaf sayəsində daha da yaygınlaşacağı istisna edilmir. Bu sahənin praktiki əhəmiyyətini nəzərə alaraq yeni inkişaf istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsi baxımından tədqiqatın genişləndirilməsi tövsiyyə olunur.

İstər Mərkəzi Banklar, istərsə də digər maliyyə qurumları tərəfindən iqtisadiyyatın hər bir sahəsində tənzimləmələr aparmaq üçün rəqəmsallaşdırmadan alət kimi istifadə olunur. Araşdırma zamanı da gördüyümüz kimi bu sahələrdən biri də anti-inflyasiya sahəsidir. Müəyyən mənada texnologiyanın tətbiqi əsasında inflyasiya ilə mübarizə aparılsa da gördüyümüz kimi bu proses kifayət qədər təkmil deyildir. Halbuki rəqəmsal iqtisadiyyatın istifadə imkanları olduqca genişdir və yüksək tənzimləyici potensiala sahibdir. Bu potensialı maksimum dərəcədə reallaşdırmaq və rəqəmsallaşdırmanın imkanlarını genişləndirmək gələcək iqtisadi inkişaf üçün əsas prioritetlərdən biri olmalıdır. Bu sahəyə verilən diqqət artırılmalı, lazım gəldikdə tədqiqat və inkişaf üçün maliyyə vəsaitləri xərclənməlidir.

Tədqiqatın nəticəsində xüsusilə ölkəmizdə rəqəmsal infrastrukturun formalaşdırılması baxımından işlərin görülməsinə ehtiyac olduğu müəyyən edilmişdir. Ölkəmizdə xüsusilə kiber təhlükəsizlik işlərinin inkişaf etdirilməsi, müasir texnoloji bazanın təkmilləşdirilməsi, elektron hökumət sisteminin xidmət sahələrinin artırılması, telekommunikasiya ilə təchiz olunmada əhatəliliyin artırılması kimi məsələlərin həll olunması tövsiyyə olunur. Bundan sonrakı mərhələdə artıq Mərkəzi Bank anti-inflyasiya siyasəti kimi rəqəmsal iqtisadiyyatın imkanlarından daha rahat və əlverişli şəkildə istifadə edə bilər. Ölkəmizdə monetar siyasətin tərkib hissəsi kimi Mərkəzi Bank kriptovalyutaların tətbiq edilməsi, milli elektron ticarət sisteminin yaradılması və MBRV-nin tətbiqinə başlanılması kimi hədəflər müəyyən etməlidir. Ən sonuncu mərhələdə isə bu imkanlardan inflyasiya ilə mübarizə vasitəsi kimi istifadə etmək mümkün olacaqdır.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Reinsdorf, M. (2022). *Is Inflation Still Low in the Digital Economy?* [PDF]. Progressive Policy Institute, Washington DC.
2. Flamm, K. (2021). *Six Stylized Economic Facts about Pre-Covid US Residential Broadband Markets* [PDF]. Journal of Information Policy, 11, 147-175.
3. IMF. (2018). *Measuring the Digital Economy Report* [PDF]. International Monetary Fund Policy Papers.

4. Goolsbee, A.D. & Klenow, P.J. (2018). *Internet Rising, Prices Falling: Measuring Inflation in a World of E-commerce* [PDF]. AEA Papers and Proceedings 2018, 108.
5. Lou, E. (2022). *Why a Central Bank Digital Currency could be an inflation-fighter's best friend?* [PDF]. Financial Post Staff.
6. Shobhit, S. (2022). *What is a CBDC (Central Bank Digital Currency)?* [PDF]. Investopedia.
7. Hitt, M., Yang, S. & Brynjolfsson, E. (2002). *Intangible Assets: Computers and Organizational Capital* [PDF]. Brookings Papers on Economic Activity.
8. Uçar, M. & Yardımcıoğlu, M. (2015). *Küresel e-ticaret şirketlerinin faaliyet gösterdikleri ülkelerde elde ettikleri kazançların muhasebe süreci ve vergilendirilmesi: Google, Facebook ve Twitter için Türkiye örneği* [PDF]. KSÜ İİBF Dergisi, 5, 160-180.
9. Fuchs, C. (2015). *Digital Labour and Karl Marx* [PDF]. Notabene Publishings, Ankara.
10. Bozdoğanlı, B. (2014). *Sanal Para Birimi Bitcoin'in Kayıtdışı Ekonomi ile Karapara Faaliyetlerine Etkisi ve Vergilendirilmesi* [PDF]. Mali Hukuk Dergisi, 111, 3-19.
11. Negri, A. (2008). *Reflections on Empire* [PDF]. Emery, Polity Press, Cambridge.
12. Yıldız, Ö. (2009). *Bilişim Dünyasının Yeni Modeli: Bulut Bilişim (Cloud Computing) ve Denetim* [PDF]. Sayıştay Dergisi, 74-75, 5-23.
13. Mesenbourg, T. L. (2001). *Measuring the Digital Economy* [PDF]. U.S. Bureau of the Census.

**TIME VARYING RISK PREMIA WITH INDIVIDUAL STOCKS IN AN EMERGING
MARKET**

Isil Candemir

*Institute for Graduate Studies in Social Sciences, Department of Management, Faculty, Istanbul,
Turkey*

ORCID ID: 0000-0003-1526-7042

Cenk C. Karahan

*Institute for Graduate Studies in Social Sciences, Faculty, Department of Management, Istanbul,
Turkey*

ORCID ID: 0000-0002-2686-6959

ABSTRACT

The objective of this study is to test several equity premium models whether they are valid under time varying settings. Turkey is chosen as an emerging market considering time varying models are generally tested in developed markets. As far as we know, time varying factor premia are not tested in local currencies and with real time data for Turkey except market factor. We employ instrumental variables method by Jegadeesh, Noh, Pukthuanthong, Roll and Wang (2019) that enables using individual stocks, while portfolios are used as test assets to avoid errors in variable problem when estimating equity risk premia in standard approach. Besides using individual stocks, estimation of variables is measured by real time data in instrumental variables method. Moreover, if instrumental variable is chosen on the condition that it is not correlated with explanatory variable, omitted variable bias do not exist. Using this method, we find significant time varying alphas and insignificant time varying factor premiums with exceptions. Our findings conclude that CAPM, Fama-French three and five factor models and Carhart four factor model are insufficient to explain time varying premia. There are some evidence for positive value and negative momentum premiums, however, explanatory power of value premium disappears after controlling size and book-to-market ratio, and significance of momentum premium disappears after removing highly volatile 90's period. Additionally, firm characteristics themselves do not have explanatory power in variation among returns of individual stocks.

Keywords: Asset Pricing; Equity Risk Premium; CAPM; Multifactor Models.

YEŞİL HAVALİMANI UYGULAMALARI VE KARBONSUZ HAVALİMANI PROJESİ

Mehmet Cemil Acar

Maltepe Üniversitesi İletişim Bilimler, Doktora

ORCID ID: 000-0001-6966-2983

ÖZET

Yeşil kavramı tüm dünyada çevre, doğa ve canlılığı, doğanın kendisini yenileyerek yaşamasını, çevreci olarak çevre kirliliğini önleyici sistemlerle çalışarak doğayı korumayı, hiçbir canlıya zarar vermemeyi ifade eder. Yeşil olarak çevreci girişim olan bu sistem ve üretim modeli; “yeşil üretim”, “yeşil işletme”, “yeşil girişim” vb. isimlerle adlandırılırken havalimanlarında genel olarak, “yeşil havalimanı” olarak adlandırılmaktadır.

Bu makalede, Dünyadaki “Yeşil Bina” ve “Yeşil Havalimanı” yaklaşımları, sertifikalandırma sistemleri, karbon yönetimi için yapılan uygulamalar, havalimanlarında çevreyi etkileyen fonksiyonel elemanlar ve çevresel etkileri, Dünyadaki yeşil havalimanı örnekleri, Türkiyede Yeşil Havalimanı Uygulaması ve DHMİ tarafından başlatılan Karbonsuz Havalimanı ve Sessiz Terminal Projeleri anlatılmaktadır.

Anahtar kelimeler: Yeşil Havalimanı, Sertifikalandırma, Karbon Yönetimi, Havacılık, Enerji

1. Giriş: Yeşil Havalimanı Nedir?

Hızla gelişen havacılık sektörünün vazgeçilmez unsuru konumundaki havalimanları, buldukları bölgenin ekonomik ve sosyal açıdan gelişiminde önemli bir rol oynamaktadır. Diğer bir taraftan havacılık sektörünün büyümesine paralel olarak havalimanlarının çevre kirliliği etkileri de artmaktadır. Çevre kirliliğinin sadece bölgesel değil, uzun vadeli küresel çevre etkilerine de yol açması, havalimanı bünyesindeki faaliyetlerin kontrol altına alınmasını gündeme getirmiştir. Böylece tüm dünyada “yeşil havalimanı” uygulamaları başlamıştır.

Yeşil havalimanının Dünyadaki en genel tanımı; kendi enerjisini yapabilen, geri dönüşümlü ya da doğal malzemeler ile inşa edilmiş, geri dönüşüm sağlayan, çevre dostu vegan yolcular için de yiyecek alternatifleri sunan, enerji tüketimini azaltan, her türlü kirliliği azaltan havalimanıdır.

Dünyada çoğu havalimanı etrafında uçaklara mania teşkil edebilecek yüksek yapı bulunmayan açık alanlara kurulmuştur. Bu yüzden havalimanlarında güneş panelleri ya da rüzgar türbünleri ile güneş ya da rüzgar enerjisi rahatlıkla kullanılabilir. Ek olarak, havalimanları suyun toplanması yoluyla diğer biyoyakıtları da kendi üretebilir. Çoğu havalimanı tamamen bu enerji ile işletilmeye elverişli olmasa da, kullanılan yakıt ve elektrik miktarına katkıda bulunabilir ve net enerji kullanımını azaltabilir.

Bazı havalimanları geri kazanılmış malzemeler ile inşa edilmiş ya da büyütülmüştür. Örneğin, inşaat çalışmalarında tekrar kullanılabilen çelik ya da diğer güçlü malzemeler kadar volkanik kül ile karıştırılmış çevre dostu beton kullanılmaktadır.

Bu havalimanlarında yolcular için geri dönüştürülebilir atıkları genel atıklardan ayıran çöp kutuları yer almakta, ayrıca her şeyin geri kazanılması amacıyla kurulu olan atık getirme merkezleri ile yolculara ait olmayan atıkların da getirilebilmesine olanak sağlamaktadır.

Vegan yiyecek üretimi için genellikle daha az ekin ve su gerektiği için sebze ağırlıklı beslenme çevreye daha az kirlilik yükü getirir ve daha az karbon ayak izi oluşumu sağlar. Böylelikle, havalimanları restoranları ve yiyecek dükkanlarında vegan yiyecek seçenekleri sunarak kirlilik yükünü azaltmaya da yardımcı olabilirler.

Geleneksel aydınlatmayı LED aydınlatma ile değiştirerek havalimanları enerji tüketimini azaltabilir. Ayrıca, havalandırma ya da ısıtmayı azaltarak ya da hareket sensörlü ışıklar kullanarak da havalimanları enerji tasarrufu sağlayabilir.

Kirleticilerin atmosferde yanmasına yardımcı olarak hava kirliliğini azaltmak havalimanlarını daha yeşil yapmanın bir diğer yoludur. Uçaklara havalimanında emisyonlarına göre taksi yaptırmak hava kirliliğini azaltabilir. Bir diğer kirlilik çeşidi gürültü kirliliğidir ki sadece havalimanına yakın yaşayan insanlar açısından değil lokal kuşlar ve diğer yaban hayat açısından da önemlidir. Gürültü kirliliğini izlemek, ölçmek ve sonrasında uçaklara gürültü kirliliği seviyelerine göre taksi yaptırmak ve uçaklara müdahale etmek havalimanlarında gürültü kirliliğini önlemeye yardımcı olabilir.

2. Yeşil Havalimanı Yaklaşımları & Sertifikalandırma Sistemleri

Dünyadaki havalimanları havacılığın çevreye etkilerini azaltmak için çevre yönetimi, sertifikasyon sistemleri ya da diğer ekolojik değerlendirme sistemlerini altyapılarına ve işletmelerine uygulayarak günden güne çabalarını arttırmakta, çevresel konular ile daha ilgili hale gelmektedirler.

Havalimanları özellikle, ACI'nın "Airports Carbon Accreditation" (ACA, Havalimanı Karbon Akreditasyonu) Programı ile karbon emisyonlarını yönetmek ve azaltmak için çalışmakta, Eurocontrol'ün "Collaborative Environmental Management" (CEM, İşbirlikçi Çevre Yönetimi) Programı kapsamında ya da IATA'nın havalimanlarında çevre yönetimi için önerdiği araçlar ve programlar ile çaba sarf etmekte, ya da terminallerini LEED, BREEAM Derecelendirmeleri gibi birkaç dünyaca tanınmış Green Building Rating Standards (GBRS, Yeşil Bina Değerlendirme Standartları) kapsamında sertifikalandırmaktadır.

Günümüzde hemen hemen her hava trafik kontrol merkezi ve havalimanı UNE-EN ISO 14001'e uyumlu çevre yönetim sistemi uygulamaktadır. Havalimanları karbon-nötr olmak nihai amacı ile operasyonlarından kaynaklı karbon emisyonlarını azaltmayı hedeflemektedir. Kasım 2020 itibariyle, ACI'nın ACA Programı kapsamında Dünyada 74 Ülkede 329 Havalimanı sertifikalandırılmıştır ki bu havalimanları yıllık toplam 4.1 milyar yolcuya hizmet vermektedir. ACA Programı ACI Avrupa tarafından 2009'da başlatılmış olup, bugün havalimanları için tek küresel karbon yönetim standardıdır. Bu girişimin başlıca amacı karbon emisyonlarını azaltmak ve karbon-nötr olmak nihai amacı ile havalimanındaki operasyonlardan kaynaklanan karbon yönetiminde en iyi uygulamayı sağlamaktır. Bunun yanı sıra, 2030'a kadar Avrupa'daki havalimanlarının %100 karbon-nötr olması için taahhütleri vardır.

ACA Programı havalimanı işleticilerine karbon nötrlüğü sağlamaları için detaylı, çok aşamalı yol gösterir. Amacı, havalimanlarının karbon yönetiminde karbon nötr olma nihai hedefi ile en iyi uygulamaları yapmalarını sağlamaktır. Programın 4 aşamalı akreditasyon seviyesi vardır:

1. Haritalama,
2. Azaltım,
3. Optimize etme,
4. Nötrleme.

Program tarafından belirtilen bir ana eleman havalimanının kontrolünde olan ve direkt kontrolünde olmayan emisyon kaynakları için sorumluluktur. Bunun arkasındaki prensip operasyonel sınır olarak havalimanı tanımlanmasıdır ve bu sınırdaki emisyon kaynakları Sera gazı (GHG) Protokolünde tanımlanmıştır.

Havalimanı Karbon Akreditasyonu GHG Protokolü ve ISO 14064 içeren sera gazı emisyonları hesaplama ve raporlamasındaki mevcut uluslararası standartlara dayanır. Bu akreditasyon sistemi havalimanlarının GHG Protokolü ile uyumlu sera gazı emisyonlarını hesaplamalarını ve emisyon envanterlerinin 3. bağımsız tarafça ISO 14064'e uyumlu şekilde doğrulatilmesini gerektirir. Bu itibarla, program tutarlı, ulusal ve uluslararası karbon emisyonu yönetimi ve raporlamasına uyumludur.

Direkt emisyonlar raporlama yapan işletmece sahip olunan ya da kontrol edilen kaynaklardan salınır. Dolaylı emisyonlar ise raporlama yapan işletmenin faaliyetlerinin sonucudur ancak başka bir kuruluşça sahip olunan ya da kontrol edilen kaynaklardan salınır. GHG Protokolü bu direkt ve dolaylı emisyonları 3 ana kapsamda kategorize eder:

- Kapsam1: Tüm direkt sera gazı emisyonları,

- Kapsam2: Satın alınan elektrik, ısı ya da buhar tüketiminden kaynaklanan dolaylı sera gazı emisyonları
- Kapsam3: Diğer dolaylı emisyonlar, örneğin; satın alınan malzeme ve yakıtın çıkarılması, üretimi ve taşınması; raporlama yapan işletmece sahip olunmayan ya da kontrol edilmeyen araçlarda taşıma ile ilgili faaliyetler, dış kaynaklı faaliyetler, atık boşaltımı vs. ile uçakların iniş kalkış ve taksi süreçleri boyunca oluşan (LTO Döngüsü) emisyon.

Bu çerçevede, havalimanları ilgili emisyon kaynaklarını tanımlamalı ve hangi kaynakların emisyonlarında kontrolü olduğuna (kapsam1, 2 ve havalimanı personeli iş seyahatleri) ve diğer paydaşların faaliyetleri sonucu çıkan (kapsam3) hangi kaynakları etkileyebileceklerine karar vermelidir.

Karbon emisyonlarını azaltmak için havalimanı işletmecileri yatırımları ile direkt kontrollerinde olan tüm emisyon kaynaklarını düşünmelidir, örneğin; enerji verimli ışıklandırma, ısıtma, hibrit ya da elektrikli yer hizmet araçlarına geçme, yerinde yenilenebilir enerji, enerji yönetim araçları ve personel davranış değişimleri. Programın en yüksek iki seviyesinde işletmeciler Sürekli Alçalma Operasyonları ve Zamana Dayalı Ayırmalar ile uçaklarla alakalı karbon emisyonlarını desteklemek için Airport Collaborative Decision Making (A-CDM, Havalimanı İşbirlikçi Karar Alma) gibi bir iştirak ile havalimanı alanındaki diğer paydaşlar ile anlaşmalıdır.

Karbon Akreditasyonu daha çok sera gazı emisyon kaynaklarına odaklanır, örneğin; jeneratörler gibi sabit yanma kaynakları; araçlar gibi mobil kaynaklar, satın alınan elektrikten kaynaklanan emisyonlar; havalandırma üniteleri, içecek makineleri gibi soğutucular, yangın söndürücüler ve basınçlı gazlar gibi diğer kaynaklar. Sera gazı harici diğer etkiler (biyoçeşitlilik, gürültü, arazi kullanımı ya da hava kalitesi) göz önüne alınmaz. Örneğin; atıklar ve atık su yönetimi sadece arıtımından kaynaklanan sera gazları açısından dahil edilir ancak toprak kirliliği vb. çevresel etkiler düşünülmez. Ek olarak, karbon akreditasyonu temel olarak operasyonel etkileri hesaba kattığı için altyapı ve bina inşaatı ile ilgilenilmez.

Farklı paydaşların sorumluluğu altındaki kaynakların etkilerinin hesabı her işin karşılaştığı dayanışma ve kısıtlamaların anlaşılması ve genel farkındalığı ile ortaya konur. Bu sonuç olarak işbirliği yapabildikleri birleşik planlama ve uygulamada paylaşılan çevresel çözümlerin gelişiminde rol oynayabilir. CEM böylece ilişkileri geliştirmeye yarayabilir, örneğin; havalimanına kapasite ile yardımcı olan hava seyrüsefer hizmet sağlayıcıları ve havalimanları ile hava yolu şirketlerine yakıt tasarrufu ile yardımcı olan hava seyrüsefer hizmet sağlayıcıları ile havalimanı işletiminin performansının yükselmesine katkı sağlar.

CEM işbirliği anlaşması altında aşağıdaki konuları içerir:

- Gürültü,
- Yerel Hava Kalitesi,
- Sera gazı emisyonları,
- NOx emisyonları,
- Çok ince partikül içeren PM,
- Siyah karbon,
- Yakıt yanması,
- CO2 emisyonları,
- Deniz seviyesi değişimi ve ciddi hava olayları gibi iklim değişikliğinden kaynaklanan hava trafik yönetimi operasyonları ve yapılarında riskler,
- Sürekli Alçalma Operasyonları Uygulaması,

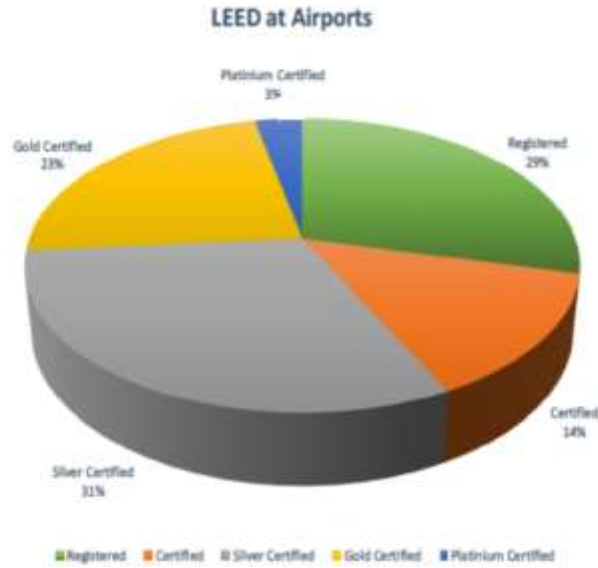
CEM bir sertifikasyon sistemi olmasa da (binaların ve altyapıların detaylı etkileri hariç) geniş çapta havalimanı etkileri ile ilgilenir.

Yakın zamanda, dünya çapında artan sayıda havalimanı terminallerini, diğer bina ve altyapılarını birkaç dünyaca tanınmış bina değerlendirme standardına göre sertifikalandırmak için efor sarf etmektedir. Bu standartlar sürdürülebilir yapı için gelişmiş programlardır; su ve enerji tüketimi, arazi kullanımı, kontaminantlar, atık yönetimi ve diğer havacılık standartlarında yer almayan diğer alanların çevresel etkilerini düzeltmek için en ileri teknikleri tanımlamaktadır.

Çevresel değerlendirme yöntemlerinden biri olan LEED sistemi 1998'de Amerika'da geliştirilmiştir. LEED binaların çevreyle uyumlu olduğunu, sağlıklı bir çalışma ortamı sunduğunu ve yararlı olduğunu garantilemek için ekolojiye dayalı bina sertifikalandırma programıdır. LEED Standardı Amerikada 119,000'den fazla projede uygulanmış olup, Dünyada 150 ülke ve bölgede 13.8 milyar kare feet binayı kapsamaktadır. Her gün Dünyada 1.85 milyon feet alan LEED ile sertifikalandırılmaktadır.

Bu sertifikasyon programı gönüllü olup her çeşit binada sürdürülebilirlik için bir dizi kurallar ve stratejilerden oluşmaktadır. LEED'in özel değerlendirme sistemi vardır ki okullar, perakende satış yerleri, sağlık tesisleri dahil her çeşit yapıyı kapsamaktadır. Başlangıcından beri yaklaşık 20 yıldır U.S. Green Building Konseyinin LEED yeşil bina değerlendirme sistemi bir binanın çevresel etkilerini geliştirmek için belirli adımları attığını sertifikalandırmaya yönelik en popüler yöntem olmuştur. Son versiyonu LEED v4, çevre ve insan sağlığına yönelik 6 ana alanda performansını geliştirmeye dayalı bir programdır. Bunlar; - Sürdürülebilir Bölgeler, - Su Etkinliği, - Enerji ve Atmosfer, - Malzemeler ve Kaynaklar, - İç Çevresel Kalite ve - Lokasyon ve Taşımacılık'tır.

Birkaç havalimanı LEED Programını benimsemiş ve özel programları için havalimanına özgü sürdürülebilir rehber ve ölçü birimi oluşturmuştur. Ancak bu girişim Amerika sınırlarında kısıtlı kalmıştır. 2014'te ACI Kuzey Amerika ile 51 proje kayıt edilmiştir. San Diego Uluslararası Havalimanı yeni enerji verimli yeşil terminali için 2014'te LEED Platinyum ödülünü alan Dünyadaki ilk havalimanı olmuştur ki bu ödül en yüksek çevresel sertifikasyondur. Ancak, LEED daima bina yapıları ile alakalıdır ve tüm havalimanını kapsamamaktadır. Dünyada yaklaşık 270 havalimanı ile ilgili bina LEED sertifikalıdır ya da sertifikalandırma aşamasındadır.

Figür1: LEED Sertifikalı havalimanı binalarının dağılımı

Yeşil Bina Değerlendirme Standartlarından biri olan BREEAM Derecelendirmesi ise 1990'da İngiltere'de geliştirilmiştir. BREEAM LEED ile birlikte havalimanı binalarına en çok uygulanan iki sistemdir. Ancak BREEAM havalimanı binalarında daha yakın zamanda kullanılmaya başlanmıştır. Resmi BREEAM Web sayfasında yer alan 16,000'den fazla projeden sadece 13'ü havalimanı binası ya da altyapısı ile ilgilidir.

İlaveten, havalimanları pozitif ya da negatif şekilde (malzemelerin tüketimi, dökülmesi, yayılması vb.) çevre ile ilgili olabilecek tüm havalimanı faaliyetleri, ürünleri ve hizmetlerini kapsayan Çevre Yönetim Sistemi uygulamaya mecburdur.

Havalimanı Karbon Sertifikasyonu (ACA) havalimanını “operasyonel sınır” olarak kabul ederek ve GHG (Seragazi) Protokolüne göre o sınırdaki emisyon kaynaklarını tanımlayarak emisyon kaynakları için sorumluluğu belirler.

Farklı paydaşların sorumluluğu, birleşik planlama ve uygulamada işbirliği ve dayanışmanın genel anlaşılması ve farkındalığı ile uygulanan CEM ile belirlenir.

Bunun yanı sıra, sorumluluk ve şeffaflık GBRS'nin köşe taşlarıdır. Özellikle, inşaat ve karmaşık altyapıların operasyonunda gerekebilecek büyük tedarik zinciri ile uğraşmak için GBRS sorumluluk artırımını üçüncü taraf bir sertifikasyon prosesi ile düşünür.

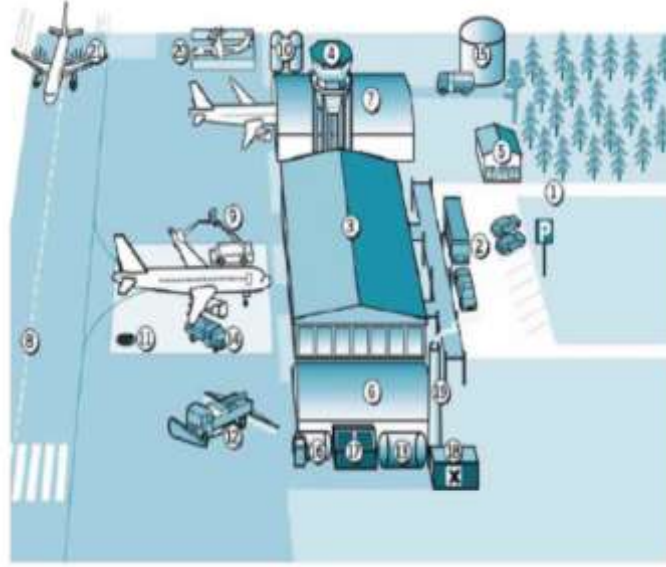
Bu 3 farklı yaklaşım birbirinden ayrı değil, havalimanı gibi karmaşık bir ortamda çevresel etkinliği arttırmayı sağlayacak şekilde birbirini tamamlayıcıdır. Tüm bu hususlar, havalimanı çevresinde işleyen tüm şirketlere entegre ve tüm havalimanı faaliyetlerine uygun çevre sertifikasyonunu tanımlamaya ve uygulamaya yönelik çerçeve oluşturmayı sağlar.

Havalimanı operasyonları çevreyi etkileyen bir çok fonksiyon içerir, bunlar; uçak operasyonu, havalimanı, yolcu araçları ve havalimanı yer hizmet araçları işletimi; uçak, yer hizmet araçları ve motorlu araçların temizliği ve bakımı, uçak ve hava tarafının de-icing/anti-icing'i, uçak ve araçların yakıt dolumu ve depolanması, havalimanı tesisleri işletim ve bakımı ve yapım işleridir. Bu faaliyetlerin çevresel etkileri havalimanı büyümeye giderse artabilir. Çevreyi etkileyen havalimanının fonksiyonel elemanları aşağıdaki tabloda da yer almaktadır:

Havalimanı Alanları	Fonksiyonel Elemanlar
Havalimanı altyapısı ve yer trafiği	1. Havalimanı Girişi: Yol bağlantıları ve havalimanına ulaşım sağlayan toplu taşıma 2. Park alanı 3. Yolcu terminalleri 4. Hava seyrüsefer kontrol kulesi 5. Havacılıkla ilgili ofis binaları 6. Uçak/Havalimanı araçları bakım tesisleri 7. Hangarlar 8. Pistler ve taksii yolları
Uçak, pistler ve kaçak su için de-icing koruması	9. Uçak için de-icing aracı 10. Antifriz sıvısı (glycol) için tanklar 11. Drenaj boruları olan uçak park alanı 12. Uçak güzergahı için de-icing aracı 13. Antifriz sıvısı(asetatlar ve formatlar) için tanklar
Uçak yakıt dolumu	14. Uçak yakıt dolum aracı 15. Yakıt depolama için tanklar
Bakım araçları ve kamu hizmetleri	16. Bakım takımı için yakıt 17. Kentsel atık 18. Tehlikeli atık 19. Binalar için hizmetler (su ve ısınma)
Uçak hareketleri	20. Uçak bakım testi 21. Uçak kalkışı, inişi ve taksisi

Tablo1: Çevreyi etkileyen havalimanı fonksiyonel elemanları

Bu fonksiyonel elemanların havalimanındaki yerleşimine bir örnek aşağıda yer almaktadır:

Figür2: Fonksiyonel elemanların havalimanındaki yerine örnek

Bir havalimanının yeşil havalimanı olması için tüm fonksiyonel elemanların çevreye etkileri ilgili paydaşlar ile birlikte tek tek değerlendirilmeli, kontrol altına alınmalıdır. Bu fonksiyonel elemanların çevresel etkilerini gösteren tablo aşağıda verilmiştir:

Airport areas	Functional element	Airport environmental impacts								
		Air Pollution	Biodiversity Impacts	Climate Change	Land Take	Landscape	Noise	Water Pollution	Water Use	Waste
Airport infrastructure and ground traffic	Airport access.									
	Parking.									
	Passenger terminals.									
	Control Tower (air navigation).									
	Aeronautical office buildings.									
	Vehicles maintenance facilities.									
	Hangars.									
De-icing protection for aircraft and runways and runoff water	Runways and taxiways.									
	De-icing equipment for aircraft.									
	Tanks with antifreeze.									
Aircraft refueling	Aircraft parking drainage pipes.									
	Tracks deicing equipment.									
	Tanks with antifreeze liquid.									
Maintenance equipment and public services	Aircraft refueling equipment.									
	Tanks for fuel storage.									
	Fuel for the maintenance team.									
Aircraft movement	Urban waste.									
	Hazardous waste.									
	Buildings water, heating,...									
	Aircraft maintenance test.									
	Aircraft takeoff and landing.									

Tablo2: Fonksiyonel elemanların çevresel etkileri

Avrupa Havacılık Çevre Raporu ana havacılık çevresel etkilerini gürültü, hava kalitesi ve iklim değişikliği olarak tanımlar. ACI tarafından 2018’de yapılan çevre ile ilgili araştırma özellikle Avrupadaki havalimanlarının çevresel etki durumunu ortaya koymuştur. Avrupa Birliği Kongresi tarafından 2007’de yapılan çalışma da havalimanı operasyonları, bakımı ve genişletilmesinin ana etkilerini: gürültü, yakıt depolama kadar de-icing,anti-icing aktivitelerinin etkilerini de içeren su kalite sorunu, hava kalite sorunu ve toksik hava kirleticilerin emisyonu olarak tanımlamıştır.

Sonuç olarak; Bir havalimanının tam anlamıyla yeşil olabilmesi için hava seyrüsefer sistemleri ve tesisleri kadar havalimanı binaları ve donanımlarını da içeren havalimanının tüm havacılık altyapısını baz alan çevresel bir sertifikasyon derecelendirmesine sahip olması gerekmektedir.

3. Yeşil Havalimanı Örnekleri ve Uygulamaları

Bugün sürdürülebilir dünya yaratmak için öncekinden çok daha fazla ihtiyaç var. Havalimanları uçaklardan salınan sera gazları, operasyonlarda büyük enerji verimsizlikleri ve çevreyi rahatsız eden gürültü kirliliğinden dolayı çevresel sorunların kaynağı olmuştur.

Örneğin; New Jersey Teknoloji Enstitüsü uzmanları 130 km'lik havalimanında hava kirliliğinin diğer alanlardan 10 kat daha fazla olduğunu belirtmektedir. Karbon monoksit emisyonları yalnızca çevreyi etkilemez, çok yüksek oranlarda prematüre bebek ölümlerine sebep olarak ciddi şekilde insan sağlığına da zarar verebilir. Havacılıktan kaynaklanan diğer gazlar kurşun, nitrojen oksit, PM ve sülfür oksit içerir. 35.000 feet civarında seyir eden uçaklardan salınan bu toksik kirleticiler her yıl yaklaşık 8000 ölüme sebep olur.

Küresel ısınmanın negatif etkilerinin inkar edilemediği bu çağda havalimanları daha yeşil olmak için günden güne daha çok çaba sarf etmektedir. FAA (Federal Aviation Administration, Federal Havacılık İdaresi)'ya göre; sürdürülebilir havalimanlarının üç önemli hedefi var: çevresel etkileri azaltmak, ekonomik büyümeye öncelik vermek ve sosyal gelişmeyi sağlamak. Bu hedefler, havalimanlarının emisyonları azaltmak; gürültü, ışık ve görsel kirliliği azaltmak, yaban hayatı korumak ve doğal kaynak tüketimini azaltmak için tedbir alması gerektiği anlamına gelir.

Uçak üreticileri, havalimanı tasarımcıları, mühendisler ve mimarlar sürdürülebilir tasarıma odaklanarak havacılığı daha sürdürülebilir yapmak için birlikte hareket etmelidirler. Dünyadaki birçok havalimanı ve hava yolu şirketi çevresel etkilerini durdurmak ve gezegenimizin yüzleşmeye devam ettiği çevresel krize önem vermek için günden güne daha çok çaba sarf etmektedirler.

Dünyadaki en yeşil havalimanları uygulamaları örnek olarak:

- Seymour Havalimanı (GPS)

Bu havalimanı, Galapagos Adalarında bulunuyor ve "Galapagos Ekolojik Havalimanı" olarak da biliniyor. "Dünyanın İlk Yeşil Havalimanı" Ödülünü kazanmıştır. Havalimanı yalnızca rüzgar (%65) ve güneşten (%35) kendi elde ettiği enerji ile işler. Yalnızca enerji üretmesi bakımından bu ödüle layık görülmemiştir, aynı zamanda tuzlu deniz suyunu, tuzsuz suya dönüştürerek havalimanı tuvaletleri ve lavabolarında bu suyun kullanımını sağlayarak su tasarrufu sağlar. Altyapısının %80'i eski binadan geri kazanılmış materyallerden yapılmıştır.

- Stockholm Arlanda Uluslararası Havalimanı (ARN)

Bu havalimanı Avrupada ilk karbon nötr havalimanı olarak, yeşil havalimanlarına öncü olmuştur. Havalimanı ayrıca uçak, yer araçları ve terminalden kaynaklanan kirliliği kısıtlayarak karbon emisyonlarını azaltmıştır. Ayrıca, havalimanı elektrik için suyun içinde toplandığı ve havalandırma ya da ısıtma sistemine gönderildiği kendi biyo yakıt sistemini oluşturmuştur. Toplamda, havalimanı enerji kullanımını 1/3 oranında azaltmıştır.

- Zürih Uluslararası Havalimanı (ZRH)

Havalimanının mücadele etmesi gerektiği tek kirlilik hava kirliliği değildir. Zürih Havalimanı gürültü kirliliğini önlemek için bir çok çalışma yapar, uçakların yaydığı gürültüye ve bu kirliliğin etkisine göre uçaklardan ücret alır. Ek olarak, havalimanı toplanan yağmur suyunu kullanarak ve uçakların de-icing faaliyetleri sonucu çıkan atık suyu tuvalet sifonunda kullanarak su kirliliğini azaltıp su yönetimini sağlamak adına tedbirler alır.

- Changi Uluslararası Havalimanı (SIN)

Bu havalimanı dünyadaki en yoğun havalimanlarından biri olsa da aynı zamanda en çevre dostu havalimanlarından biridir. Havalimanı bahçeleri ve yeşilliği ile ünlüdür. Havalimanı tasarımı ve binaları sürdürülebilirliğe göre yapılmıştır.

- Seattle-Tacoma Uluslararası Havalimanı (SEA)

Seattle Havalimanı geleneksel jet yakıtına göre daha az karbon içeren biyo yakıtı geçiş yapmaya başlamıştır. Uçak emisyonlarına ek olarak havalimanı, terminal ve yer araçlarından kaynaklanan hava kirliliğini azaltmak için de çalışmalar yapılmaktadır.

- **San Francisco Uluslararası Havalimanı (SFO)**

Ağustos 2019’da bu havalimanında tüm dükkanlar ve lounge’lar plastik şişede su satmayı durdurmuştur. Havalimanı tüm yolculara şahsi tekrar kullanılabilir şişelerinde evden su getirmeleri için duyuru yapmıştır. Ayrıca, bu şişeleri Havalimanının belli yerlerine konulan su istasyonlarında yeniden doldurabilmeleri için imkan sunulmuştur. Tek kullanımlık plastik su şişelerinin kaldırılması “San Francisco Uluslararası Sıfır Atık Kabul Programı”nın bir parçasıdır.

4. Türkiye’de Yeşil Havalimanı Uygulaması

Havacılık sektörünün önemli çevre boyutu olarak değerlendirilen gürültü, hava ve su kirliliğinin önüne geçilebilmesi için ilgili otoriteler tarafından uluslararası çevre standartlarını sağlayabilecek önlemler alınması ihtiyacı doğmuştur. Bu çerçevede; Sivil Havacılık Genel Müdürlüğüne (SHGM) havalimanlarında faaliyet gösteren kuruluşların çevreye ve insan sağlığına verdikleri veya verebilecekleri zararların sistematik bir şekilde azaltılması ve mümkün ise ortadan kaldırılabilmesi için 2009 yılında “Yeşil Havaalanı” (Green Airport) adı altında bir proje başlatılmıştır. 26.09.2013 tarihinde ise söz konusu projenin Türk Standartları Enstitüsü (TSE) ile ortak yürütülmesi konusunda SHGM ve TSE arasında bir işbirliği protokolü imzalanmıştır. Bir sosyal sorumluluk projesi olarak başlatılan bu projeye katılım gönüllülük esasına dayanmaktadır.

Bu proje kapsamında; işletmelerden TS EN ISO 14001 standardının yürürlükteki versiyonuna ve SHGM ile TSE tarafından belirlenmiş olan sektörel kriterlere uygun bir “Çevre Yönetim Sistemi” oluşturması, uygulaması, doküman etmesi, sürekliliğini sağlaması ve TSE tarafından gerçekleştirilen TS EN ISO 14001 "Çevre Yönetim Sistemi Belgelendirmesi" işlemini tamamlaması; her takvim yılı için TS EN ISO 14064-1 standardının yürürlükteki versiyonuna ve sera gazı kriterlerine uygun bir Sera Gazı Envanter Raporu oluşturması ve TS EN ISO 14064-3 standardına göre TSE tarafından Sera Gazı Envanter Raporunun doğrulama işlemini tamamlaması istenmektedir.

Tüm bu belirtilen gereklilikleri sağlayan havalimanlarındaki işletmelere SHGM tarafından "Yeşil Kuruluş Sertifikası" verilmektedir. Bir havalimanındaki tüm işletmelerin "Yeşil Kuruluş Sertifikası" alması durumunda, o havalimanına "Yeşil Havaalanı Sertifikası" verilmektedir.

Bir havalimanında SHGM tarafından yetkilendirilmiş bir kuruluşun, proje çerçevesinde SHGM tarafından belirlenen şartları yerine getirmesi halinde söz konusu kuruluşa SHGM tarafından "Yeşil Kuruluş (Green Company)" unvanı verilmekte ve söz konusu kuruluşun o havalimanı için SHGM Hizmet Tarifesi gereği ödeyeceği yetki belgesi, ruhsat, sertifika gibi izin belgelerinin temdit ücretlerinde %20 indirim uygulanmaktadır. Havalimanı işletmecilerinin ve havalimanlarındaki diğer hizmet sağlayıcıların tümünün gereklilikleri yerine getirmesi durumunda ise, söz konusu havalimanına SHGM tarafından “Yeşil Havaalanı (Green Airport)” unvanı verilmekte ve gereklilikleri yerine getiren tüm kurum ve kuruluşların SHGM tarafından verilen yetki belgesi, ruhsat, sertifika gibi izin belgelerinin temdit ücretlerinde %50 indirim yapılmaktadır.

Proje ile ilgili tüm detaylar SHGM’nin web sitesinde yer alan "Yeşil Havaalanı Projesi Uygulama Esasları", “Sektörel Kriterler” ve “Sera Gazı Kriterleri” Dokümanlarında belirtilmektedir.

"Yeşil Havaalanı Projesi Uygulama Esasları" Dokümanında; “Yeşil Kuruluş” Sertifikası alınması havalimanında faaliyet gösteren kuruluşlara zorunlu tutulmamıştır, ancak; "Yeşil Havaalanı" Sertifikası başvurusu yapılabilmesi için havalimanında yer alan havalimanı işletmecisinin, terminal işletmecisinin, hava tarafında münferit tesisi bulunan yer hizmetleri kuruluşlarının, SHY-145 onaylı bakım kuruluşlarının, ihrakiye tesislerinin ve hava tarafında münferit tesisi bulunan veya faaliyet gösteren diğer işletmelerin tümünün "Yeşil Kuruluş" Sertifikası almış olmaları zorunluluğu bulunmaktadır.

Projeye ait Sektörel Kriterler ve Sera Gazı Kriterleri Dokümanlarında ise Çevre ve Şehircilik Bakanlığı tarafından yürürlükte olan;

- Katı Atıkların Kontrolü Yönetmeliği,
- Ambalaj Atıklarının Kontrolü Yönetmeliği,
- Atık Pil ve Akümülatörlerin Kontrolü Yönetmeliği,

- Tehlikeli Atıkların Kontrolü Yönetmeliği,
- Ömrünü Tamamlamış Lastiklerin Kontrolü Yönetmeliği,
- Su Kirliliği Kontrolü Yönetmeliği,
- Çevresel Gürültünün Değerlendirilmesi ve Yönetimi Yönetmeliği,
- Endüstriyel Tesislerden Kaynaklanan Hava Kirliliğinin Kontrolü Yönetmeliği,
- Tıbbi Atıkların Kontrolü Yönetmeliği,
- Atık Yağların Kontrolü Yönetmeliği

ile TS EN ISO 14001 Çevre Yönetim Sistemi ve TS EN ISO 14064 Sera Gazı Emisyonları hakkında Standartlara atıfta bulunmaktadır.

5. DHMİ, Karbonsuz Havalimanı ve Sessiz Terminal Projeleri

Devlet Hava Meydanları İşletmesi Genel Müdürlüğüne işletilen havalimanlarında vizyonu ve misyonu doğrultusunda 2019 yılı sonuna kadar Yeşil Havaalanı Projesine katılım sağlanmış ve projenin en büyük paydaşı haline gelmiştir. DHMİ tarafından işletilen toplam 49 havalimanında proje gereklilikleri yerine getirilerek 45 havalimanı “Yeşil Kuruluş”, bunlardan 6’sı ise “Yeşil Havaalanı” unvanı almaya hak kazanmış, her yıl TSE tarafından yapılan denetimler ile kazanılmış unvanların geçerliliklerinin devamlılığı sağlanmıştır.

Söz konusu proje TS EN ISO 14001 Çevre Yönetim Sistemi'nin yanı sıra katı atık ve atık suların yönetilmesi, gürültü yönetimi, kimyasal depolama şartları ve sera gazı yönetimi ana başlıklarından oluşmakta olup, anılan çalışmalar havalimanı personeline titizlikle yerine getirilmiş, paydaşlar da dahil olmak üzere görevli personellere eğitimler verilmiş ve yapılan çalışmalar DHMİ Genel Müdürlüğü tarafından takip edilmiştir.

Ancak; SHGM ile TSE arasında imzalanan protokol gereği TSE tarafından denetimleri yapılan proje hakkında zaman içerisinde her yıl yapılan denetimlerin kendini tekrarlar hale geldiği ve ülkemizde çevre konularında mevzuat hazırlamak, uygulamaları izlemek ve denetlemek Çevre ve Şehircilik Bakanlığı görev, yetki ve sorumlulukları kapsamında olduğu göz önünde bulundurulduğunda projeye ait uygulamaların Bakanlığın sorumlulukları dahilinde kaldığı düşünülerek, DHMİ Genel Müdürlüğü Ocak 2020’de "Karbonsuz Havalimanı Projesi" başlatılmıştır.

Projenin temel amacı; havalimanlarında devam eden havacılık faaliyetlerinin çevreye verebileceği olası etkileri kontrol altına almak, küresel ısınma ve iklim değişikliğine karşı alınan önlemlerle sonraki nesillere daha yaşanabilir bir dünya bırakmak adına sürdürülebilir havalimanı işletmeciliğini sağlamaktır.

Bu kapsamda, havalimanlarında yeşil havalimanı gerekliliklerinin Karbonsuz Havalimanı Projesi çerçevesinde yerine getirilmesi için DHMİ Genel Müdürlüğüne “Karbonsuz Havalimanı Projesi Uygulama Esasları Dokümanı” ve ilgili çizelgeler/ formlar oluşturulmuştur. TS EN ISO 14001 Çevre Yönetim Sistemi Belgesinin devamı için de çalışmalar sürdürülmeye devam etmektedir. Karbonsuz Havalimanı Projesi çerçevesinde yapılan/yapılacak çalışmalar;

Karbon (Sera Gazı Emisyonları) Yönetimi

Projenin başlatıldığı yıl temel yıl seçilerek her bir havalimanına ait sera gazı emisyonları hesaplanmaktadır ve yetkili Kurum/Kuruluşlarca doğrulacaktır.

Bununla beraber pilot seçilen havalimanlarımızda ACI tarafından yürütülen ACA Programına dahil olunarak projeye uluslararası kimlik ve prestij kazandırılması hedeflenmektedir.

Gerekli hesaplama ve doğrulama çalışmaları tamamlandıktan sonra, havalimanlarında paydaşların katılımıyla Sera Gazı Çalışma Grupları oluşturulmuş, komisyon marifetiyle azaltım senaryoları belirlenerek bu doğrultuda çalışmalar planlanmaktadır.

Ayrıca; havalimanlarında Güneş Enerjisi Santrali çalışmaları sayesinde üretilen Karbon miktarlarında büyük miktarda azaltım sağlanarak, geriye kalan miktar için karbon tasarrufu sağlayan diğer projelerden

(HES, GES, RES vb.) üretici firmasının belgelendirdiği Karbon Azaltım Sertifikasının satın alınması ile "Karbon Nötr" olunabilecektir.

Havalimanlarında son 3 yıl içerisinde yapılan çalışmalar göz önünde bulundurulduğunda;

Havalimanlarının ısıtılması için kullanılan yakıt türünün Fuel-oil'den doğalgaza çevrilmesi sonucu sera gazı salımında 18.456 ton CO₂,

Dışarıdan satın alınan elektrik azaltımı kapsamında son 3 yıl içerisinde 10.000 adet ampül LED ampül ile değiştirilmiş olup, toplam 547.500 kilowattsaat enerji tasarrufu sağlanmıştır. Bu tasarruf sonucunda 279 tCO₂,

Olmak üzere toplam 18.735 tCO_{2e} sera gazı azaltımı sağlanmıştır.

Ayrıca; bugüne kadar son 8 yıl içerisinde yapılan yatırımlar ile Güneş enerjisi Santrali kurulu gücü 3513kwe'ye ulaşmış ve ulaşılmış ve bugüne kadar 24.142,56 tCO₂ karbon emisyonu tasarruf sağlanmıştır.

Doğal Kaynak Tüketimi

Havalimanlarında su ve elektrik tüketimini azaltmak adına gerekli önlemlerin alınmasına dair çalışmalar yürütülmektedir.

Katı Atık Yönetimi

Faaliyetler sonucu oluşan atıkların toplanması, depolanması ve uygun şartlarda bertarafa gönderilmesi amacıyla uygun altyapı kurulmuştur Tehlikeli, tehlikesiz, evsel ve ambalaj atık alanlarının mevzuata uygunluğu kontrol altında tutulmakta ve Sıfır Atık Yönetmeliği kapsamında gerekli çalışmalar yapılarak, mevzuata yer alan tüm şartlar sağlanmaktadır.

İçme/ Kullanma Suyu ile Atıksu Yönetimi

İçme ve kullanma suyunu kuyudan temin eden havalimanlarında, kullanma sularının mevzuata uygun şartları sağlaması adına gerekli çalışmaların yapılmakta ve gerekli analizlerin yapılması sağlanarak sonuçları kontrol altında tutulmaktadır.

Faaliyetler sonucu oluşan atıksular mevzuat şartlarına uygun şekilde yönetilmektedir. Atıksular, havalimanlarında kurulu atıksu arıtma tesisleri marifetiyle arıtılıyorsa atıksu arıtma tesislerinin kapasitesi ve işlevselliği kontrol altında tutulmakta, belirli periyodlarla çıkış suyu numuneleri alınmaktadır. Belediyeye atıksu sistemine deşarj ediliyorsa uygun altyapının kurulması ve sürekliliği sağlanmaktadır.

De-icing Yönetimi

De-icing/anti-icing faaliyetleri sonucunda oluşan kimyasalların uygun şartlarda toplanması için altyapının kurulması, personelin bilgilendirilmesi ve biriktirilen kimyasalların mevzuata uygun şartlarda bertaraf edilmektedir.

Kimyasalların Yönetimi

Faaliyetler kapsamında kullanılan kimyasalların çevreye zarar vermeyecek şekilde olası sızıntı, dökülme vb. önlemlerin alınarak depolanmakta ve personellerin bu konuda bilgilendirilmektedir.

Gürültü ve Hava Kalitesi Yönetimi

Çevresel Gürültünün Değerlendirilmesi ve Yönetimi Yönetmeliği kapsamında TÜBİTAK-MAM ile ortaklaşa gerçekleştirilen çalışmalar ile hâlihazırda tüm havalimanları için hazırlanan Gürültü Haritalarının güncelliği sağlanmaktadır ve bu konuda yerel yönetimlerle koordineli hareket edilmektedir. Yönetmelik kapsamında etki alanında sınır değerleri aşabileceği düşünülen havalimanları için Gürültü Eylem Planları hazırlanmasına yönelik çalışmalar sürdürülmektedir. Ayrıca yönetmelik gereği Gürültü Ölçüm Sistemi kurulması gerekli olan havalimanlarında söz konusu sistemin güncelliğinin sağlanarak elde edilen verilerin değerlendirilmesine yönelik çalışmalar yapılmaktadır.

Havalimanında faaliyet gösteren paydaşların katılımıyla Gürültü Çalışma Grupları oluşturulmuş ve havalimanına ulaşan şikayetler değerlendirilerek, gürültü azaltımına yönelik önlemler burada görüşülecektir.

Hava kalitesi yönetimi ile ilgili olarak mevzuat ve proje şartları kapsamında yanma sistemlerinin ısı gücüne bağlı olarak emisyon ölçümlerinin yaptırılması sağlanmaktadır. Bu doğrultuda bakım çalışmaları da takip edilmektedir.

Eğitim ve Bilgilendirme

Havalimanlarında görev yapan paydaşlar da dahil olmak üzere tüm personele Çevre Bilinçlendirme Eğitimleri verilmesi ve bu eğitimlerin belirli periyodlarla yenilenmesi sağlanacaktır. Yenilikçi yaklaşımlarla afiş, katalog vb. bilgilendirme araçları kullanımına önem gösterilmektedir.

Denetim ve İç tetkikler

DHMİ Genel Müdürlüğü bünyesinde görev yapan ve iç tetkik eğitimi almış personel tarafından havalimanlarının yılda 1 defa iç tetkiklerle denetimi sağlanarak ve Proje gerekliliklerinin yerine getirilip getirilmediği incelenecektir.

Ayrıca, DHMİ Genel Müdürlüğünce sivil havacılık sektöründe teknoloji ve ulaşılabilirliğin gelişimiyle birlikte uçuş ve yolcu sayılarında yaşanan sürekli artışla beraber terminallerde yapılan anonslar sonucu oluşan gürültü kirliliğini azaltmak amacıyla terminallerde anons kirliliğinin azaltılması adına, gereksiz olduğu düşünülen anonsların yapılmayacağı, gerekli görülenlerin ise sayılarının azaltılacağı, anonsların yerine Uçuş Bilgi Ekranlarının kullanılmasına olanak sağlayacak ve ayrıca terminallerde gürültüye sebebiyet veren elektronik cihazların ses yalıtımları ile ilgili gereken önlemlerin alınacağı "Sessiz Terminal Projesi"nin başlatılmış ve tüm havalimanlarında uygulamaya geçilmesi sağlanmıştır. Konuyla ilgili çalışmalar yürütülmeye devam etmektedir.

6. Sonuç ve Öneriler

Havacılık sektörünün yapı taşları durumundaki havalimanları, içinde buldukları toplumun sosyal ve ekonomik açıdan gelişiminde önemli rol oynamaktadırlar. Ancak, havaalanı çevresinde sanayileşmenin gelişmesi, enerji kaynaklarının hızla tüketimi, yerleşim alanlarının büyümesi ve nüfusun artması sonucu çevre kirliliği etkileri de artmaktadır. Sadece bölgesel değil, uzun dönemli, küresel çevre etkilerine de yol açması, havalimanı faaliyetlerinin, havalimanı bünyesinde çevre yönetim sistemi oluşturularak kontrol altına alınmasını zorunlu kılmaktadır.

Bu kapsamda, havalimanlarının çevresel etkilerini kontrol altına almak, gelecek nesillere sürdürülebilir, daha temiz ve yaşanabilir çevre bırakmak için tüm dünyada çevre dostu sistem ve üretime yönelim artmakta, yeşil havalimanı uygulamaları da çoğalmaktadır. Dünyada tek standart bir yeşil havalimanı uygulaması ya da sertifikalandırma sistemi yoktur. Havalimanları özellikle, ACI'nın ACA Programı ile karbon emisyonlarını yönetmek için çalışmakta, Eurocontrol'ün CEM Programı kapsamında ya da IATA'nın havalimanlarında çevre yönetimi için önerdiği araçlar ve programlar ile çevre dostu işletim uygulamakta, ya da terminallerini LEED, BREEAM Derecelendirmeleri gibi Yeşil Bina Değerlendirme Standartları kapsamında sertifikalandırmaktadır. Bu uygulamaların hepsi de çevresel etkileri kontrol altına almaya yöneliktir ve havalimanı işletmecileri tarafından uygulanmaları zorunlu değil, gönüllülük esasına dayanır.

Bir havalimanının tam anlamıyla yeşil olabilmesi için hava seyrüsefer sistemleri ve tesisleri kadar havalimanı tesisleri, binaları ve donanımlarını da içeren tüm havacılık altyapısını baz alan çevresel bir sertifikasyon derecelendirmesine sahip olması önerilmektedir.

Uçak üreticileri, havalimanı tasarımcıları, mühendisler ve mimarlar sürdürülebilir tasarıma odaklanarak havacılığı daha çevre dostu yapmak için birlikte hareket etmelidir. Dünyadaki birçok havalimanı ve hava yolu şirketi çevresel etkilerini durdurmak ve Dünyada devam eden çevresel krize çözüm bulmak için günden güne daha çok çaba sarfetmelidir.

Kaynakça

- Aeronautics (2019) "How are Airports Becoming more Environmentally Friendly?"(Çevrimiçi)

<https://aeronauticsonline.com/how-are-airports-becoming-more-environmentally-friendly/> (Erişim tarihi: 25 Kasım 2020)

- Alternatif Airlines (Çevrimiçi)

<https://www.alternativeairlines.com/eco-friendly-airports> (Erişim tarihi: 25 Kasım 2020)

- Comendador, Victor Fernando Gomez; Valdes, Rosa Maria Arnoldo ve Lisker Bernard (2019) "A Holistic Approach to the Environmental Certification of Green Airports" (Çevrimiçi)

https://www.researchgate.net/publication/334714693_A_Holistic_Approach_to_the_Environmental_Certification_of_Green_Airports/fulltext/5d3bac0f92851cd0468a13f0/A-Holistic-Approach-to-the-Environmental-Certification-of-Green-Airports.pdf?origin=publication_detail (Erişim tarihi: 22 Kasım 2020)

- Egere-Cooper, Matilda (2015) "This Airport Runs on Wind" (Çevrimiçi)

[https://edition.cnn.com/travel/article/galapagos-ecological-airport-wind-and-solar-power/index.html#:~:text=\(CNN\)%20E2%80%94%20The%20Galapagos%20Islands,world's%20first%20green%22airport.](https://edition.cnn.com/travel/article/galapagos-ecological-airport-wind-and-solar-power/index.html#:~:text=(CNN)%20E2%80%94%20The%20Galapagos%20Islands,world's%20first%20green%22airport.) (Erişim tarihi: 27 Kasım 2020)

- Ros, Miquel (2017) "Why is Oslo Airport called the world's greenest?" (Çevrimiçi)

<https://edition.cnn.com/travel/article/oslo-airport-worlds-greenest/index.html#:~:text=The%20new%20airport%20combines%20style%20and%20environmental%20efficiency.&text=The%20terminal%20is%20the%20first,and%20civil%20work%20projects%20worldwide.> (Erişim tarihi: 27 Kasım 2020)

- Sivil Havacılık Genel Müdürlüğü "Yeşil Havaalanı (Green Airport) Projesi" (Çevrimiçi)

<http://web.shgm.gov.tr/tr/s/194-yesil-havaalani-green-airport-projesi> (Erişim tarihi: 30 Kasım 2020)

- Türk Standartları Enstitüsü (2013) "Yeşil Havaalanı" (Çevrimiçi)

<https://www.tse.org.tr/IcerikDetay?ID=2047> (Erişim tarihi: 30 Kasım 2020)

İKLİM DEĞİŞİKLİĞİ VE İNSAN KAYNAKLI POTANSİYEL ETKİLERİ
CLIMATE CHANGE AND HUMAN IMPACT POTENTIAL IMPACTS

Prof. Dr. Salih ÖZTÜRK

TNKÜ İktisat Bölümü

Tuğba SUÇİN

TNKÜ İktisat Anabilim Dalı

ÖZET

Küresel ısınma ve iklim değişikliği dünya geleceğini tehdit etmektedir. Doğalında gelişen ve insan eliyle ortaya çıkan küresel ısınma ve iklim değişikliği tarım, hava kirliliği, üretim, tüketim, istihdam gibi döngüsel bir halka ile birçok alanı da beraberinde etkilemektedir. Sürdürülebilir bir ekolojik sistemin devamlılığı için ülkelerin gelişmiş teknolojileri üretmede girişimler ve yenilikler ile uluslararası iş birliği beraberinde gerekli çözümlerin yaratılması gerekmektedir.

Anahtar Kelimeler: İklim değişikliği, küresel ısınma, enerji tüketimi, sera gazı

ABSTRACT

Global warming and climate change threaten the future of the world. Global warming and climate change, which evolves naturally and is caused by humans, affect many areas such as agriculture, air pollution, production, consumption and employment, which are in a cyclical cycle. In order to maintain a sustainable ecological system, it is necessary to create the necessary solutions together with the initiatives and innovations of countries in the production of advanced technologies and international cooperation.

Keywords: Climate change, global warming, energy consumption, greenhouse gas

1. GİRİŞ

Son yıllarda devamlı artarak meydana gelen iklimsel değişimler dünyada ve Türkiye’de güncel tartışmalara konu olan bir içerik haline gelmiştir. Mevsimsel sıcaklıklar ve yağış miktarlarının dönem ile miktarında gerçekleşen tutarsız değişiklikler temiz suya ulaşım ve kaynakların tehdit eder hale gelmiş ve bu durum iklim değişikliğiyle doğrudan bağlantılı olarak değerlendirilmiştir. Meydana gelen tüm bu negatif süreçler, temel bazda fosil yakıt tüketimi, sanayileşmenin artması ve nüfusun artmasının bir sonucu olarak tüketimin artması, orman alanlarının tahribatı, tarım ve hayvancılık yoluyla sınırsız insan ihtiyaçlarının karşılama girişimleri tüm bunlar ekolojik düzen üzerinde bir baskıdan kaynaklanmaktadır. Bütün bu girişimler değerlendirildiğinde çevresel problemlerin ortaya çıkmasındaki en büyük unsurun insanoglu olduğu görülmektedir (Mercan, 2013).

Birleşmiş Milletler İklim Değişikliği Çerçeve Sözleşmesi’nde (UNFCCC) insandan kaynaklanan iklim değişikliği, “karşılaştırılabilir bir zaman diliminde gözlenen doğal iklim değişikliği ve doğrudan ya da dolaylı olarak küresel atmosferin bileşimini bozan insan etkileri sonucunda iklimde oluşan değişiklikler” şeklinde ifade edilmiştir (UNFCCC, 1992). İklim değişikliğini IPCC (Hükümetler arası İklim Değişikliği Paneli) ise; “belli bir dönemde iklimlerde, doğal değişimler ya da insan faaliyetleri sonucunda oluşan değişiklikler” olarak ifade etmektedir (IPCC, 2007’a: 2).

Atmosferdeki sera gazlarının artması, sera etkisi teorisine göre doğal bir sera etkisi oluşturarak iklimleri değiştirmekte ve yer yüzeyinin ısınmasına eden olmaktadır. Yeryüzünün ısınması, hava parametreleri değişimine, taşkınlar ve kuraklıkların olması gibi önemli değişikliklere yol açmaktadır.

Hava kirliliğinin neden olduğu küresel sorun ise stratosferde ozon tabakasının incelenmesi olarak incelenen alan içindedir. Güneşten gelen ultraviyole ışınlarının yere yüzüne ulaşmadan önce emme ve engelleme konusunda çok önemli bir role sahiptir. Ultraviyole radyasyonuna maruz kalma cilt kanseri gibi diğer sağlık sorunlarıyla ilişkilendirilmektedir. 1985 yılında yapılan incelemeler sonucu Antarktika kıtasında bir ozon deliği olduğu görülmüş ve bu deliğin kloroflorokarbonlar kaynağı olan aerosol sprey kutularından, buzdolaplarından ve endüstriyel kaynaklardan meydana geldiği raporlanmıştır (Nathanson, 2022).

Bunun yanında bazı zararlı gazların havada uzun süre kalarak ve rüzgârlarla uzun mesafelere taşınarak, hava kirliliğini yerel, bölgesel ve kıtasal bir sorun haline getirerek sınırları aşmaktadır. Bu oluşan durum küresel iklim ve hava üzerinde de etkisini gösterebilmektedir. Örneğin asit yağmurları 1970'lerden günümüze küresel ve bölgesel bir sorun olarak dünya genelinde ilgi görmüştür. Asit yağmurları fosil yakıtların yanmasından ötürü kükürt dioksit ve azot oksitlerin su buharlarıyla birleşerek sülfürik asit ve nitrik asitleri oluşturmakla ortaya çıkmaktadır. Bu birleşim sonucu gerçekleşen asidik yağışlar su, orman ve toprak kaynaklarına zarar vermekte ve bazı göllerdeki canlı popülasyonunu yok olmasına neden olmaktadır (Nathanson, 2022).

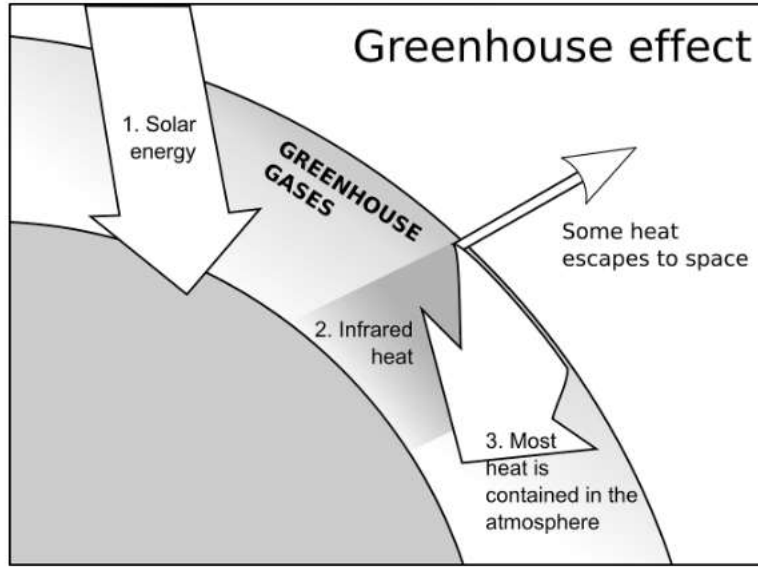
Atmosferde bunan gazların, güneş kaynaklı ışınları geçirmesi, ancak yeryüzünden tekrar atmosfere doğru yansıyan ışınları daha az geçirmesi nedeniyle dünyanın düşünülenden daha fazla ısınmasına sebebiyet veren, sıcaklık dengesini düzenleyen doğal stabilizatör 'Sera Etkisi' olarak nitelendirilmektedir (DPT, 2000, s.3). Atmosfer tabakasının geçirgenliğini oluşturan en önemli faktör sera gazlarının yoğunluğudur. Atmosfer içerisinde doğal süreçte belirli bir miktarda bulunan su buharı, Karbondioksit (CO₂), Metan (CH₄), Azotoksit (N₂O) ile Ozon (O₃) gazları ve sanayileşme aşamasındaki üretim sonucu doğaya salınan Hidroflorokarbon (HFC), Perflorokarbon (PFC), Sülfürheksaflorid (SF₆) benzeri florlu oluşumlara sera gazı adı verilmektedir (Mercan, 2013).

Aslında sera etkisi insan ve öteki canlılara yarar sağlayan bir oluşum olmasına karşın seviyesinin yükselmesi zarar verici hale gelmekte ve endişe verici bir hal almaktadır. Sera gazları bileşiminde oran açısından en çok su buharı bulunmaktadır ve karbondioksitten daha fazla bünyesinde sıcaklık tutma eğilimine sahiptirler. Fakat su buharı kütlelerinin sera gazı içerisindeki gerçekleşen miktar insanoğlu faaliyetlerinden bağımsız olarak gerçekleşmektedir (Uzmen, 2007). Su buharı, diğer gaz bileşimlere nazaran sıcaklığı bünyesinde tutma özelliği beş kat daha fazladır (Kadioğlu, 2007: s.68).

Su buharı, Dünya atmosferinin doğal ve önemli bir bileşenidir. Dağılımı, yağış, bulutlar, hava durumu, konvektif yükselme, radyasyon dengesi, yıldırım oluşumu ve Antarktika ozon deliği dahil ozon kimyası olmak üzere atmosferin birçok kimyasal ve fiziksel özelliğini etkilemektedir. (Global Monitoring Laboratory).

Esasen sera gazları atmosferde belirli miktarlarda bulunurlar ve iklim sisteminin olmazsa olmaz bir elemanı konumundadırlar. Güneş sisteminden gelen ve atmosferden süzülerek yerküreye doğru gelen ışınların yer küre tarafından tekrar yer radyasyonu olarak atmosfere doğru yansması başta su buharı olmak üzere, karbondioksit, metan, azot ve aerosoller gibi sera gazları tarafından tutulmaktadır. Yani sera gazları yer küreden tekrar atmosfere seyahat eden ışınların bir kısmını sera gibi atmosferde hapseder. Bu sistem (Doğal Sera Etkisi) olmasaydı yerküre ısısı günümüzdekinden daha düşük seviyelerde gerçekleşir ve yaşam için elverişli koşulları oluşturmayabilecekti. Araştırmalar atmosfer ısısını arttıran sera gazların olmaması halinde yer kürenin günümüzde olduğundan yaklaşık 30 derece daha düşük olacağını ortaya çıkarmıştır. Özetle sera gazları yer kürenin yaşama uygun sıcaklığa sahip olmasında önemli bir rol oynamaktadır. Ancak, atmosferdeki sera gazı, bütün canlılar için olumsuz sonuçlar doğuran küresel ısınma meydana gelmektedir. Yeryüzündeki her çeşit ekosistemde olduğu gibi, atmosferde de doğanın kurduğu mükemmel denge bozulduğunda sonuçları da oldukça tehlikeli olmaktadır (Apaydın).

Şekil 1. Sera Gazı Etkisi Oluşum Şeması

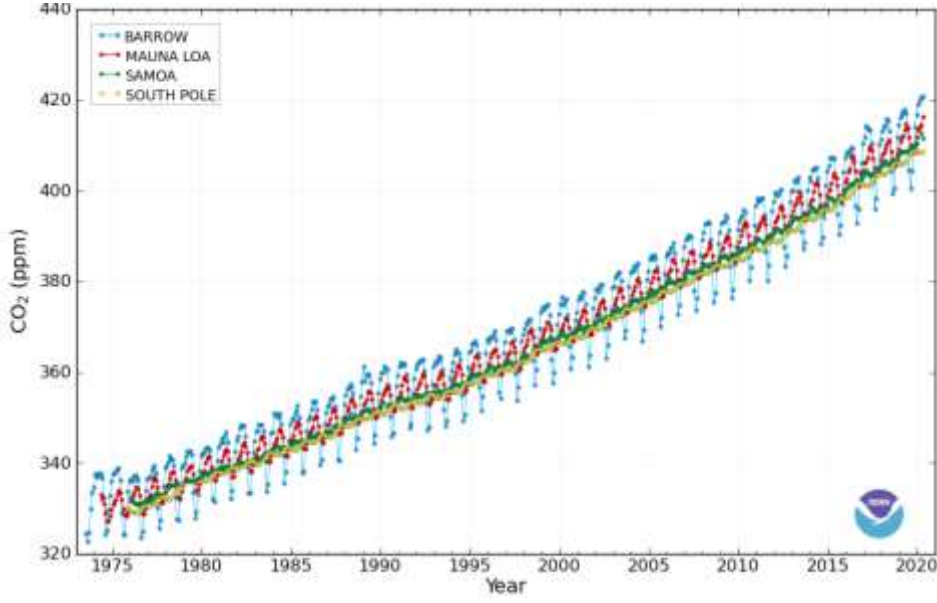
Sera etkisinin ortaya çıkmasında birçok gazın etkisi vardır. Fakat karbondioksit gazı (CO₂), kirliliğe sebep olan en önemli sera gazı olduğu için sera etkisi yaratan temel gaz olarak karbondioksit kabul edilmekte ve yapılan çalışmalar üzerinde yoğunlaşmaktadır. Atmosferde küçük bir miktarda bulunan (%0,03) ve ortalama 100 yıllık bir kalıcılık süresine sahip olan CO₂, sera gazları içinde en büyük payı almaktadır (Mercan ve Karakaya, 2013).

Sera gazı etkisi meydana gelme sürecinde birçok gazın etkisi bulunmaktadır ancak karbondioksit (CO₂), kirlilik oluşumuna sebebiyet veren en önemli unsur olduğundan sera etkisinin oluşturan baş aktör olarak kabul edilmektedir (Mercan, Karakaya, 2013). Serbest gaz halinde volkanik bölgelerden çıkan gazlarda, suda çözülmüş olarak ise maden suyunda bulunur. Şehir ve dağlık bölgelerde değişmek üzere atmosfer havasında ortalama %0,03-0,04 nispetinde, egzozda ise %13 nispetinde bulunmaktadır, 100 yıllık bir kalıcılık ve dayanıklılığa sahip olarak karbondioksit, sera gazları içinde en çok payı almaktadır (tr. Wikipedia.org).

Sera gazları hem doğal süreçler hem de insani faaliyetler aracılığıyla salınmaktadır. Atmosferdeki en önemli doğal sera gazı su buharıdır. Bununla birlikte, insani faaliyetler büyük miktarda sera gazı salınmasına neden olarak bu gazların atmosferik konsantrasyonlarını arttırmakta ve bu da sera etkisini artırarak iklimi ısıtmaktadır. İnsan kaynaklı sera gazlarının başlıca kaynakları şunlardır (Avrupa Çevre Ajansı, 2020);

- Fosil yakıtların (kömür, petrol ve gaz) elektrik üretimi, ulaşım, endüstri ve evlerde kullanılmak üzere yakılması (CO₂);
- Tarım (CH₄) ve ormansızlaşma (CO₂) gibi arazi kullanımını değişiklikleri;
- Atıkların araziye doldurulması;
- Endüstriyel florlu gazların kullanılması.

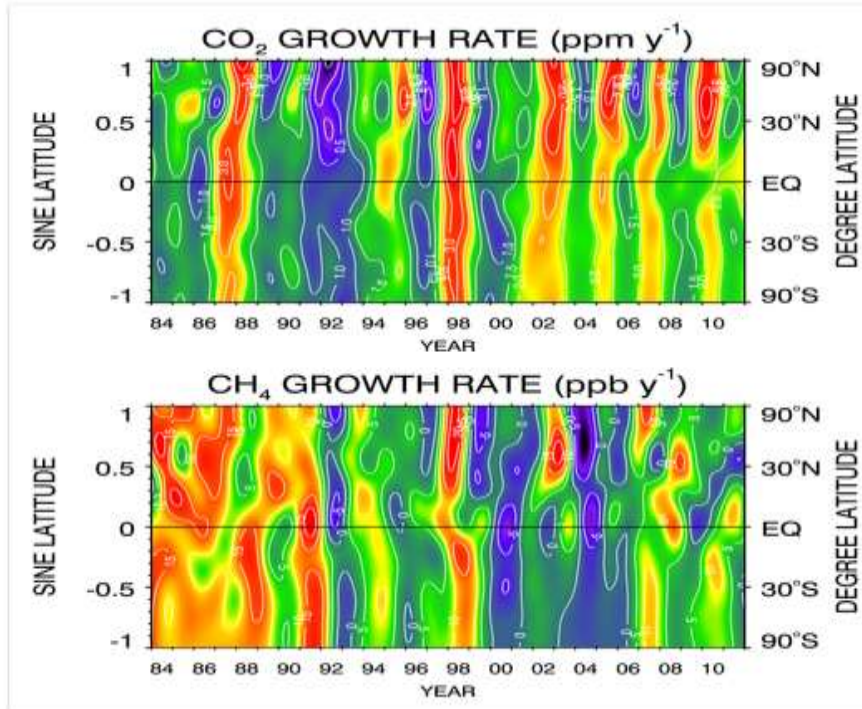
Şekil 2. Dört temel gözlemevi için aylık ortalama karbon dioksit verileri

Kaynak: Global Monitoring Laboratory (GML), (<https://gml.noaa.gov/ccgg/about.html>)

Dört temel gözlemevi için aylık ortalama karbon dioksit verileri Şekil 2'de gösterilmektedir. Şekilde görüldüğü üzere gözlem noktalarındaki karbondioksit verileri 1975 yılından 2020 yılına dek artış trendi göstererek yükselmiş ve fosil yakıtların yakılmasından kaynaklanan Karbondioksit (CO₂) emisyonlarına bağlı olarak gözlenen artış, dört uzak lokasyonda da benzer olmuştur. Karbondioksit (CO₂) atmosferde çok uzun süre kalmakta ve herhangi bir yerden emisyonlar yaklaşık bir yıl içinde atmosfere karışmaktadır. İki kuzey yarımküre bölgesindeki (Barrow, Alaska ve Mauna Loa, Hawaii) yıllık salınımlar, karadaki bitkilerin fotosentez ve solunumu arasındaki mevsimsel dengesizlikten kaynaklanmaktadır. Yaz aylarında fotosentez, solunumu aşar ve CO₂ atmosferden uzaklaştırılırken, büyüme mevsimi dışında solunum fotosentezi ve CO₂'yi aşar ve böylelikle atmosfere geri verilir. (GML, 2022).

Şekil 3. Zaman ve Enlemin Bir Fonksiyonu Olarak CO₂ ve CH₄ Büyüme Oranları

Kaynak: Global Monitoring Laboratory (<https://gml.noaa.gov/ccgg/about.html>)

Karbondioksit (CO₂) ve Metan (CH₄) gazlarının büyüme oranları Şekil 3'te zamanın ve enlemin bir fonksiyonu olarak çizilmiştir. Daha sıcak renkler (sarı, turuncu) ortalamadan daha yüksek büyüme oranları dönemlerini ve daha soğuk renkler (mavi, mor) ortalamadan daha düşük dönemleri belirtilmektedir. Karbondioksit (CO₂) büyüme hızı oranı, 86-88 yılları arasında ortalamanın üstünde iken sonrasında düşük artış kaydetmiş ancak 2000 yılından sonra sürekli ortalamayı aşarak büyüme göstermiştir. Metan (CH₄) büyüme hızı oranı ise 1990'larda ve 2000'lerin başında yavaşlamış, ancak 2007-2012 döneminde yeniden hızlanmıştır (GML, 2022).

KÜRESEL ISINMAYA BAĞLI İKLİM DEĞİŞİKLİĞİ

İklim değişikliği veya küresel ısınma kavramı, karbondioksit gibi ısıyı hapseden gazların atmosfer yüzeyinde artmasıyla meydana gelen ve insan faaliyetleri sonucu atmosfere salınan sera gazlarının sebep olduğu sera etkisi sonucunda, yer kürede yıl boyunca gözlemlenen kara, deniz ve havadaki sıcaklık artışı olarak tanımlanabilmektedir (İstanbul Politikalar Merkezi, Sabancı üniversitesi, 2015).

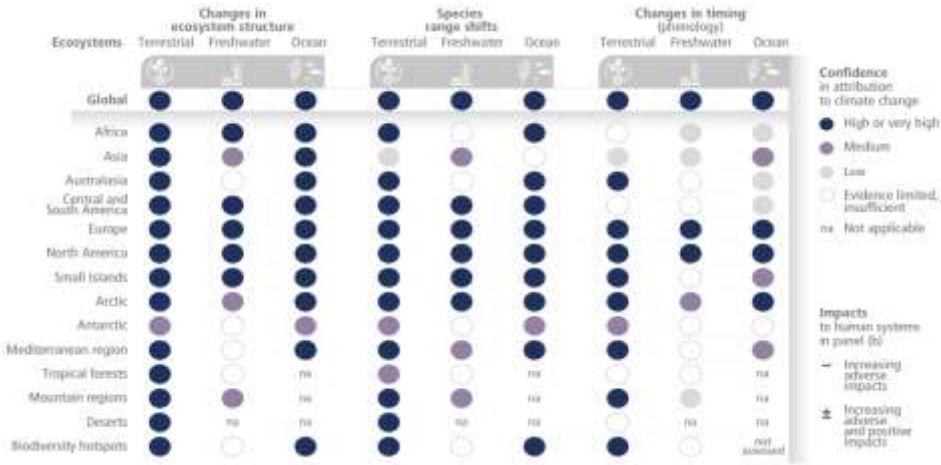
Yüksek miktarda fosil yakıt tüketimi ve doğal dengenin bozulması, insanoğlunu yeni binyılda iklim değişikliği ile karşı karşıya bırakmaktadır. 1979 yılından bugüne uluslararası organizasyonlar yapılsa da bunlar yapılan çalışmalar tarafından yetersiz kaldığı ortaya konmuştur. 1988 yılında kurulan ve BM Çevre Programı (UNEP) ile Dünya Meteoroloji Örgütü (WMO) tarafından oluşturulan Hükümetler Arası İklim Değişikliği Paneli (IPCC), araştırma bulgularını düzenli olarak paylaşmaktadır. IPCC'nin 2007 yılında yayınladığı değerlendirme raporunda küresel ısınma ve iklim değişikliğine karşı mücadele etmek ve yerküreye zararlı etkilerini minimuma indirmek için bazı önlemler üzerine çalışılmış, bunlardan en önemlisi küresel salınımların 450 PPM'nin altında sabitleme hedefi olmuştur (Tüviker, 2013). Sanayi Devrimi'nden önce bu gazın ortalama seviyeleri milyonda 280 parça (ppm) civarındaydı. Ancak 2020 yılına kadar karbondioksit seviyeleri 417 PPM'ye ulaşmış ve yılda neredeyse 3 ppm oranında artmaya devam etmiştir. Pek çok bilim insanı, karbondioksitin bir kirletici olarak düzenlenmesi gerektiğini düşünmektedir (Nathanson, 2022).

İklim değişikliğinin gözlemlenen temel etkileri arasında, aşırı hava olayları ve iklimsel olaylar, deniz seviyelerindeki yükselme, kuzey kutbu ve civarlarındaki buzulların önemli orandaki erimeler, okyanus ve denizlerdeki ortalama sıcaklıklardaki artış ve asitleşme bulunmaktadır. Hükümetler Arası İklim Değişikliği Panelinin (IPCC) 5. Değerlendirme raporuna göre İklim değişikliği sebebiyle kara, deniz ve tatlı sularda yaşayan canlı popülasyonu kalıcı olarak etkilenmektedir. Yer kürenin pek çok alanında yağış alışkanlıklarının değişmesi ve kar-buz örtülerinin erimesi sebebiyle hidrolojik sistemlerde değişiklikler meydana gelmektedir. İklim değişikliğinin tarımsal ürünler üzerindeki olumsuz etki, olumlu etkisinden fazla olması vurgulanmakta ve dünyada ani yağış, seller, şiddetli kasırga ve kuraklık durumlarının çok fazla görüleceği öngörülmektedir (İstanbul Politikalar Merkezi, Sabancı üniversitesi, 2015).

Küresel ortalama sıcaklıklarda günümüz itibarıyla 0,85 derece artış meydana gelmiş ve mevcut durumun devam etmesi sonucunda bu artışın 2060'ta 4 dereceden 2100'de ise 6 dereceden bulacağı öngörülmektedir. IPCC'nin küresel ısınmayı düşürme ve 2 derecede tutma hedefine ulaşması için enerji piyasasında köklü yenilikler ve düzenlemeler yapması elzem olmaktadır (İstanbul Politikalar Merkezi, Sabancı üniversitesi, 2015).

Hükümetler arası İklim Değişikliği Paneli, küresel ısınmayı 2°C'nin altında sınırlama hedefinin tutturulabilmesi için küresel enerji yapısında köklü değişiklikler yapılarak sera gazı emisyonlarında en kısa zamanda kayda değer düşüş sağlanması gerektiğini belirtiyor. 2°C hedefini tutturmak için 2055-2070 arasında net karbondioksit emisyonlarının*, 2080-2100 yılları arasında da net sera gazı emisyonlarının sıfırlanması gerektiğinin altı çiziliyor**19. Buna göre, 2050 yılında düşük karbonlu kaynaklardan elde edilen enerjinin elektrik üretimindeki payının yüzde 90'ı aşması gerekiyor (İstanbul Politikalar Merkezi, Sabancı üniversitesi, 2015).

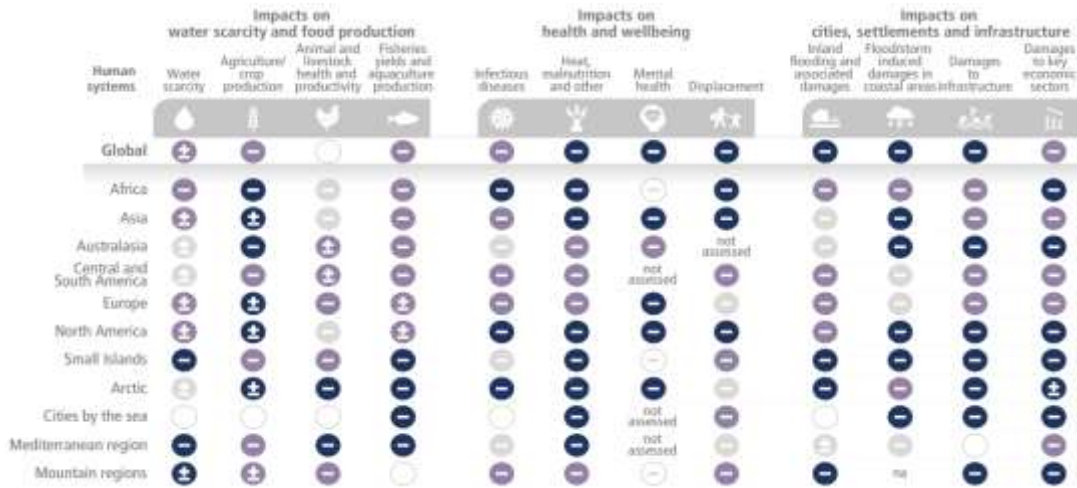
Şekil 4. İklim değişikliğinin ekosistemler üzerinde gözlemlenen etkileri

Kaynak: IPCC, Climate Change 2022

Daha sık ve yoğun olaylar dâhil olmak üzere insan kaynaklı iklim değişikliği, doğal iklim değişkenliğinin ötesinde, yaygın olumsuz etkilere ve buna bağlı olarak doğaya ve insanlara yönelik kayıplara ve zararlara neden olmaktadır. Bazı geliştirme ve adaptasyon çabaları kırılabilirliği azaltmaktadır. Yukarıdaki şekilde gözlemlenen bu etkiler, özellikle aşırı olayların artan sıklığı ve şiddeti yoluyla insan kaynaklı iklim değişikliğine atfedilmiştir. Bunlar, artan ısıya bağlı insan ölümlerini, ılık su mercan ağartma ve ölüm oranını ve kuraklığa bağlı ağaç ölümlerinde artış durumlarını içermektedir. Orman yangınları tarafından yakılan alanlarda gözlemlenen artışlar, bazı bölgelerde insan kaynaklı iklim değişikliğine bağlanmıştır. Tropikal siklonların olumsuz etkileri, deniz seviyesinin yükselmesi ve yoğun yağışların artması nedeniyle artmıştır. Okyanus asitlenmesi, deniz seviyesinin yükselmesi veya yağışta bölgesel azalmalar gibi yavaş başlayan süreçlerden kaynaklanan doğal ve insan sistemleri üzerindeki etkiler de insan kaynaklı iklim değişikliğine atfedilmiştir (IPCC, 2022).

Şekil 5. İklim Değişikliğine Atfedilen Ekosistemler ve İnsan Sistemleri Üzerinde Gözlemlenen Küresel ve Bölgesel Etkiler

Kaynak: IPCC, Climate Change 2022

İklim değişikliği karasal, tatlı su ve kıyı ve açık okyanus deniz ekosistemlerinde önemli hasarlara ve giderek geri dönüşü olmayan kayıplara neden olmaktadır. İklim değişikliği etkilerinin kapsamı ve büyüklüğü, önceki değerlendirmelerde tahmin edilenden daha büyüktür (IPCC, 2022).

Ayrıca Şekilde görüldüğü üzere pek çok olumsuz sosyoekonomik sonuçlarla birlikte, iklim değişikliği nedeniyle ekosistem yapısı ve işlevi, dayanıklılık ve doğal uyum kapasitesinde yaygın bozulma ve

mevsimsel zamanlamada kaymalar meydana gelmiştir. Yüzlerce yerel tür kaybı, aşırı sıcakların büyüklüğündeki artışların yanı sıra karada ve okyanustaki toplu ölüm olaylarından ve yosun ormanlarının kaybindan kaynaklanmıştır (IPCC, 2022).

Sera Gazlarının Dünya Genelindeki Trendi

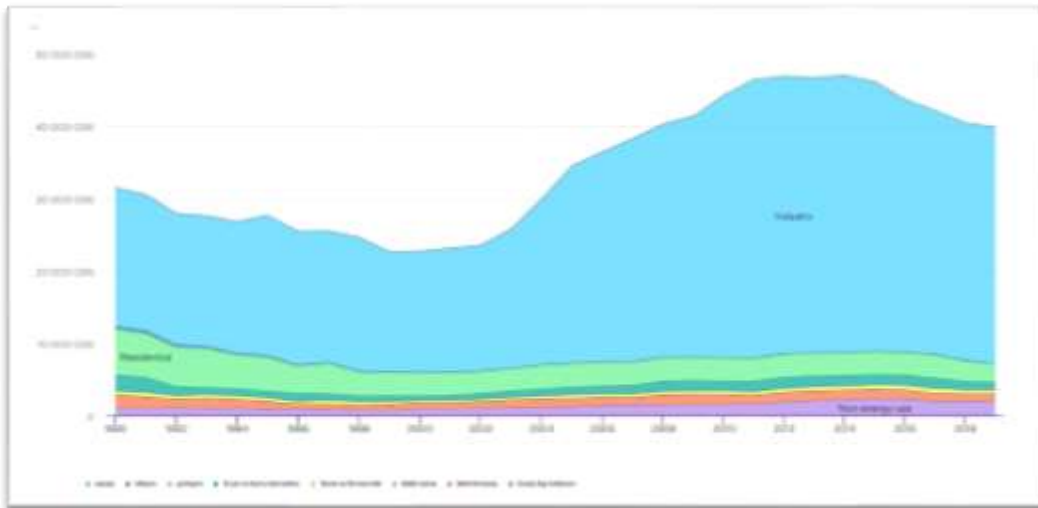
Temiz enerji teknolojilerinde hızlı bir gelişme ve dönüşüm yaşanmazsa sıfır emisyon hedefine ulaşmak oldukça zor olacaktır. Bugün karbon emisyonu ile mücadelede mevcut teknoloji ve politikalar emisyon oranlarının düşmesine yardımcı oluyor. Fakat bunu 2050'de sıfır düzeyine çekmek için bir düzine teknolojik yenilik ve geçtiğimiz on yılda yapılandırılan çok daha fazla yatırımın gerçekleşmesi gerekmektedir. Emisyonların sıfır oranına düşmesi için bazı özel sektörlerde çok ciddi AR-GE çalışmalarına ve teknolojik yeniliklere ihtiyaç bulunmaktadır. Özellikle taşıt ve taşımacılık, havacılık, ağır sanayi-bilhassa çimento, demir çelik ve kimya sanayinde- ciddi AR-GE çalışmalarına ve büyük bir teknolojik dönüşüme ihtiyaç vardır (World Energy Council, 2020).

Sera gazlarının oluşumunda doğal sebeplerin yanında insan tüketiminin payı yadsınamaz derecede yüksek olmaktadır. Özellikle Kömür, Gaz ve Petrol kullanımı başlıca insan etkilerini oluşturmaktadır.

Kömür, küresel elektrik üretiminin yaklaşık üçte birini sağlamakta ve daha yeni teknolojiler bulunana kadar, demir ve çelik gibi endüstrilerde çok önemli bir rol oynamaya devam edeceği düşünülmektedir. International Energy Agency (IEA) 2050'ye Kadar Net Sıfır Emisyon Senaryosu, tüm azalmayan kömür üretiminin 2040 yılına kadar sona ereceğini öngörmektedir. Yaklaşık 20 ülke elektrik üretimi için kullanımını aşamalı olarak sona erdirmek için tarihler belirlemiş olsa da, kömür birçok ülkede enerji karışımının önemli bir bileşeni olmaya devam edecek gibi görünmekte, önümüzdeki on yıllarda daha temiz bir enerji kaynağı olarak bir yere sahip olmak için hükümetler ve kömür endüstrisinin, Karbon Yakalama Kullanımı ve Depolama dahil ancak bunlarla sınırlı olmamak üzere daha az kirletici ve daha verimli teknolojiler geliştirmesi ve uygulaması gerekmektedir (International Energy Agency , 2022).

Kömür santralleri, elektrik üretiminin en büyük kaynağı ve enerji ile ilgili CO2 emisyonlarının en büyük tek kaynağıdır; bu, güvenli ve uygun fiyatlı enerjiyi korurken net sıfır emisyonlu enerji sistemlerine giden bir yol arayan hükümetler için büyük bir zorluk teşkil etmektedir. Paris anlaşmasının imzalanmasından bu yana 21 ülke, çoğu 2030 yılına kadar olmak üzere, elektrik sektörlerindeki kömüre dayalı üretimi ortadan kaldırmayı taahhüt etmiş bulunmakta ve halihazırda bu 21 ülke, 2020'de küresel elektrik üretiminin %3,2'sini veya toplam CO2 emisyonlarının %1'ini temsil etmektedir. (IEA, 2022).

1.1.1 Şekil 6. Sektörlere Göre Nihai Kömür Tüketimi, Dünya 1990-2019

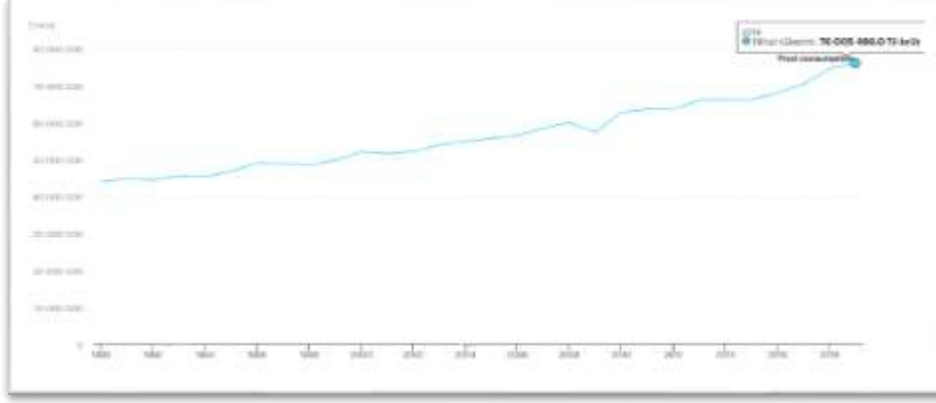

Kaynak: (IEA, 2022) <https://www.iea.org/fuels-and-technologies/coal>

Doğal gaz, en temiz yanan ve en hızlı büyüyen fosil yakıtlarında öncülüğü çekmekte ve şu anda küresel elektrik üretiminin yaklaşık dörtte birini oluşturmaktadır. Ancak net sıfır enerji sistemlerine geçişte uzun vadeli kullanımı belirsizdir. Doğal gazın yanması sera gazı salmasına rağmen, giderek yerini aldığı birçok yakıttan, özellikle de kömürden çok daha az CO2 ve hava kirleticisine katkıda

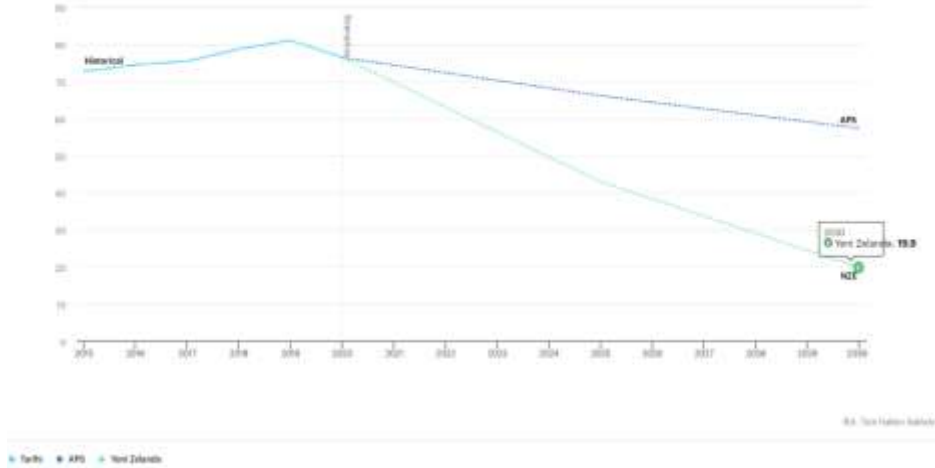
bulunmaktadır. Doğal gaz kullanımını son on yılda hızla artışı ve toplam enerji talebindeki artışın neredeyse üçte birini oluşturması, diğer tüm fosil yakıtlardan daha fazla tehlike oluşturmuştur. Depolana bilirliliği, boru hatları ile teslim veya sıvılaştırılarak gemi ile sevk edilebilmesi, gazla çalışan santrallerin hızlı açılıp kapanabilmesi, doğalgazın hem mevsimsel hem de kısa vadeli talep dalgalanmalarına cevap verebilmesi talebini cazip kılmaktadır. (IEA, 2022)

1.1.2 Şekil 7. Doğal Gaz Nihai Tüketimi, Dünya 1990-2019

Petrol üretimi şu anda metan emisyonlarının yaklaşık %40'ından sorumlu olmakta ve doğal gaz değer zincirindeki sızıntılardan kalan %60'ı oluşturmaktadır. Aşağıda gösterilen şekilde petrol ve gaz operasyonları, toplam emisyonların dörtte üçünden fazlasına yol açarken, aşağı akış bölümü kalan payı oluşturuyor. 2020'deki metan emisyonlarındaki %5'lik düşüşle 76mt olarak gerçekleşmiştir. Bu durum esasen pandemiden sebepi petrol ve gaz üretimindeki düşüşten kaynaklanmakta ve emisyonların 2021'de yeniden sıçraması muhtemel görülmektedir. 2050'ye Kadar Net Sıfır Emisyon Senaryosunda, metan emisyonları önümüzdeki on yıl için hızla düşerek, 2030'da 2020'ye göre %75 daha düşük olarak 19mt ye düşmesi hedeflenmektedir (Bredoriol, T, Schulz, R, 2021).

1.1.3 Şekil 8. Net Sıfır ve Açıklanan Taahhütler Senaryolarında Petrol ve Gaz Sektörü Metan Emisyonları, 2015-2030

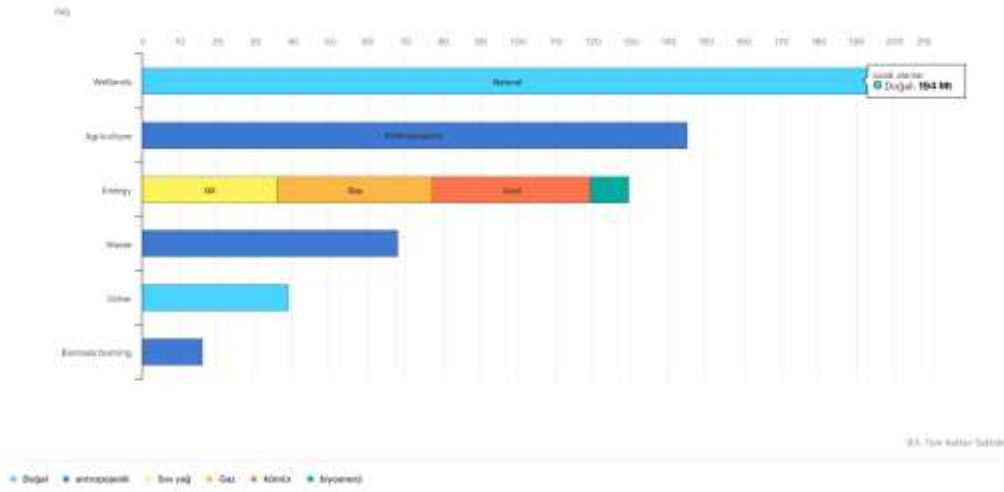

Kaynak: IEA, (2021) <https://www.iea.org/reports/methane-emissions-from-oil-and-gas>

Metan emisyonları, bugün küresel ısınmanın ikinci en büyük nedeni oluşturmaktadır. Enerji sektöründe, petrol, doğal gaz, kömür ve biyoenerji gibi çeşitli antropojenik ve doğal kaynaklardan gelirler. Metan emisyonlarının yakın vadede ısınma potansiyeli nedeniyle, seviyelerinin düşürülmesi, iklim değişikliğinin en kötü etkilerinden kaçınmak için kritik olacaktır. Metan emisyonları tahminleri yüksek derecede belirsizliğe tabidir, ancak Küresel Metan Bütçesindeki en son kapsamlı veriler, yıllık küresel metan emisyonlarının yaklaşık 570 Mt olduğunu göstermektedir. Bunlar emisyonların yaklaşık %40'ı doğal kaynaklardan, geri kalan %60'lık kısım insan faaliyetlerinden kaynaklıdır. Metan emisyonlarının

en büyük kaynağı, toplamın dörtte birinden sorumlu olan tarımdır ve onu yakından takip eden kömür, petrol, doğal gaz ve biyoenerji emisyonlarını içeren enerji sektörüdür (Bredoriol, T, Schulz, R, 2021).

Şekil 9. Metan Emisyonlarının Kaynakları

Kaynak: <https://www.iea.org/reports/methane-emissions-from-oil-and-gas>

ALTERNATİF MİTİGASYON POLİTİKALARININ EKONOMİK GENEL DENGEEYE OLASI ETKİSİ

Ülkeler için sanayileşme ekonomik büyüme için temel faktörlerden birini oluşturmaktadır. Sanayi faktörünün en önemli bileşeni olan enerji, üretim aşamasının temel girdisi olması ve bu durumun ekonomik büyümede önemli etken olması ülkeler için hayati önem taşımaktadır. Enerji ekonomik büyümenin yanında İstihdam, üretim ve tüketimi doğrudan etkilemektedir.

Yenilenemeyen enerji kaynaklarının aşırı tüketimi, çevresel kirlenme, küresel ısınma, insan sağlığı ve ekosistemde zararların ortaya çıkmasına sebebiyet vermektedir. Aynı zamanda bu kaynakların kısıtlı olması ve maliyetlerinin yüksek olması da ekonomiler için önemli problemlerdendir. Dünyada artan nüfusla oluşan talep artışı, tükenen fosil kaynaklarla karşılanacak durumda değildir. Bu durum artan enerji talebinin farklı kaynaklardan tedarik edilmesini zorunlu kılmaktadır. Sürdürülebilir ekonomik büyüme ve kalkınma yalnızca sürdürülebilir bir çevrede ortaya çıkacağı yaygın bir görüş haline gelmiştir. İnsan ve doğaya geri dönüşü olmayan zararlar meydana getiren ve sınırlı olarak bulunan fosil kaynaklar yerine temiz doğa dostu sınırsız kaynaklarda elde edilen yenilenebilir enerjinin önemi günden güne artmaktadır. (Ünür ve Keskinliç, 2020).

Yenilenebilir enerji Toplam, birincil enerji arzının yüzdesi, 2015 – 2020

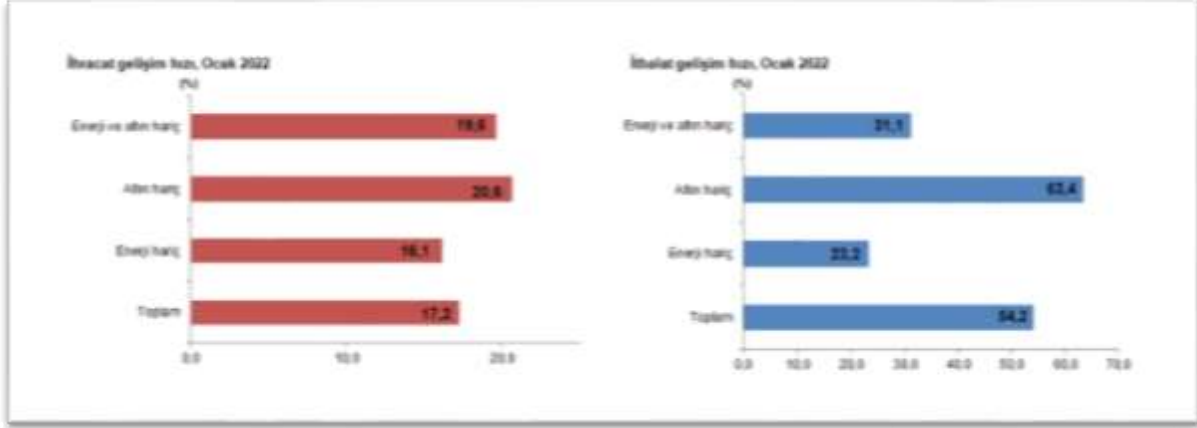
	• 2015	• 2016	• 2017	• 2018	• 2019	• 2020
Canada	17.78	16.95	16.72	16.23	16.15	17.26
France	8.92	9.75	9.57	10.37	10.61	11.81
Germany	12.64	12.53	13.32	14.01	15.02	16.38
Italy	17.22	17.23	17.06	17.72	18.13	19.42
Japan	5.07	5.02	5.44	5.74	6.27	6.77
OECD - Total	9.79	9.98	10.30	10.55	10.95	-
United Kingdom	8.05	8.59	9.66	10.89	12.22	13.91
United States	6.84	7.17	7.54	7.78	7.90	8.50

Kaynak: <https://data.oecd.org/energy/renewable-energy.htm#indicator-chart>

Bu kaynakların, yenilenemeyen (Fosil) kaynakların tersine güneş, rüzgâr, su gibi elementlerde bulunması, doğada farklı oranlarda bulunan ve her ülkede yayılım göstermesi nedeniyle ülkeler arası fırsat eşitsizliğini ortadan kaldırmaktadır. Eşitsizlik kaynaklı meydana gelen dışa bağımlılık, savaş ve çatışma ihtimali ve dış müdahaleler gibi riskler, yenilenebilir enerjilerin yaygın kullanımını sonucu

ortadan kalkmaktadır. Ayrıca yenilenebilir enerji kaynakları enerjide dışa bağımlı olan ülkelerin bağımlılığını azaltarak kaynakların dışa akmasını engelleyerek servetin ülke içinde değerlendirilmesinin önünü açmaktadır. Bu durum istihdam ve ihracat artışına etki edecektir (Dışkaya, 2017).

Türkiye Ocak Ayı İthalat ve İhracat rakamları

Kaynak: data.tuik.gov.tr

Birleşmiş Milletler tarafından 1996 yılında paylaşılan İnsani Kalkınma Raporunda ekonomiler için tehlike yaratabilme potansiyeli olan büyüme modellerinden biri geleceksiz büyüme olarak vurgulanmıştır. Bu büyüme modeli gelecek nesillere bırakılacak ekosistem sağlığının göz ardı edilerek bozulması ve daha çok fosil kaynakların kullanılarak üretim yapılması amaçlanmaktadır (United Nations, 1996: 4). Bu anlamda sadece ülkeler için temel amaç sadece ekonomik büyüme ve kalkınmanın yeterli olmamaktadır. Aksine gelecek kuşaklara temiz, sağlıklı bir doğanın aktarılması dolayısıyla sürdürülebilir bir büyüme gerçekleştirmek elzem olacaktır (Ünüvar ve Keskinlik, 2020).

Yenilenebilir enerji kaynaklarının genel dengeye etki ettiği bir diğer ekonomik etken de istihdam konusu olmaktadır. Yenilenebilir enerjiyle elde edilen her bir birim elektrik için daha çok iş oluşturulmakta ve fosil kaynaklara kıyasla daha yüksek istihdam etkisi meydana getirmektedir. İstihdam artışı, yenilenebilir enerji piyasasının diğer fosil enerji kaynaklı endüstrilere oranla emek yoğun temelli bir endüstri olması sebebiyle oluşmaktadır. Hali hazırda ekonomilerde bu alanlarda milyonlarca kişiye istihdam sağlanmaktadır (Dışkaya, 2017).

İstihdam fırsatları, düşük karbonlu bir ekonomi için planlamada önemli bir husustur. Birçok hükümet, öncelikle emisyonları azaltmak ve uluslararası iklim hedeflerini karşılamak için, aynı zamanda daha geniş sosyo-ekonomik faydaların peşinde olmak için yenilenebilir enerji gelişimine öncelik vermektedir. Yenilenebilir enerji sektörü, 2020'de doğrudan ve dolaylı olarak 12 milyon kişiyi istihdam etmekte, bu sayı, son on yılda dünya çapında artmaya devam etmektedir. Güneş fotovoltaik (PV), biyoenerji, hidroelektrik ve rüzgâr enerjisi endüstrileri en büyük işverenler olmuştur. (IRENA, 2021).

Teknolojiye Göre Küresel Yenilenebilir Enerji İstihdamı, 2012-2020

Kaynak: Renewable Energy and Jobs Annual Review (2021)

Bu istihdam eğilimleri çok sayıda faktör tarafından şekillendirilmektedir. Bunların arasında kilit nokta, yenilenebilir enerji donanımlarının üretilme, kurulma ve kullanıma sunulma hızıdır ve bunlar büyük ölçüde maliyetlerin ve genel yatırımların bir fonksiyonudur. Özellikle güneş ve rüzgâr teknolojilerinin maliyetleri düşmeye devam etmektedir. Yatırımlardaki bir artış, gelecekte istihdam yaratılmasını artıracak, hatta artan emek üretkenliğine izin verecektir. Politika rehberliği ve desteği, genel yenilenebilir enerji yol haritalarının oluşturulması, hedefin artırılması ve tarife garantisi, açık artırmalar, vergi teşvikleri, sübvansiyonlar, izin prosedürleri ve diğer düzenlemeler için şeffaf ve tutarlı kuralların benimsenmesini teşvik etmek için vazgeçilmez olmaya devam etmektedir (IRENA, 2021).

Bazı Ülkelerde Yenilenebilir Enerji İstihdamı 2020

Kaynak: International Renewable Energy Agency (IRENA), (2021).

Yukarıdaki şekilde görüldüğü üzere yenilenebilir enerji istihdamında Çin, Brezilya, Amerika Birleşik Devletleri, Hindistan ve Avrupa Birliği üyeleri donanım üretimi, proje mühendisliği ve tesis kurulumlarında lider olan ülkelerdir. Genel olarak, yenilenebilir enerji istihdamının büyük kısmı, 2019'daki istihdamın %62'sini oluşturan Asya ülkelerinde meydana gelmiştir (IRENA, 2021).

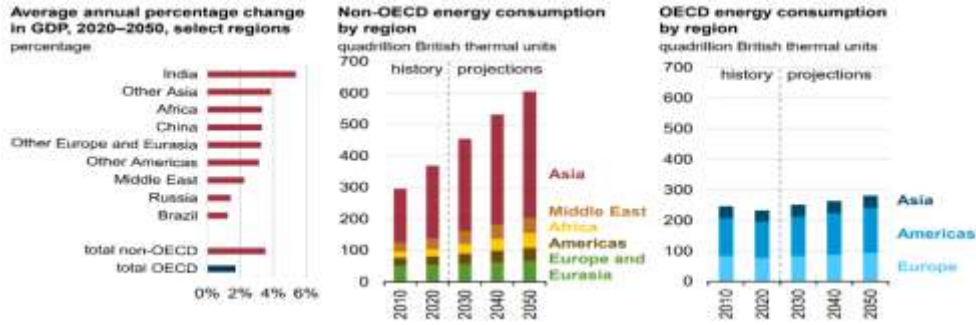
Enerji kullanımında yenilenebilir ya da fosil kaynak kullanımını belirleyen, etki eden bir diğer iktisadi unsur ülkelerin ekonomik büyüme oranları olmaktadır. Bu anlamda ekonomik büyümenin dünya enerji tüketiminde tahmin edilen değişimleri tetikleyen başlıca etkenler arasında olduğu söylenebilir.

Bölgeler arası çeşitlilik göstermenin yanında, enerji tüketimi ve enerji talebi arasında kuvvetli ilişki olduğu bilinmektedir. Son 30 yıllık dönem incelendiğinde OECD ülkeleri sınıfına girmeyen Avrupa ülkeleri ile Avrasya hariç OECD sınıfına girmeyen ülkeler ele alındığında ekonomik büyüme ve enerji talebi ilintisinin kuvvetli olduğu söylenebilir. OECD ülkeleri sınıfına girmeyen Avrupa ve Avrasya ülkeleri enerji yoğunluğu diğer ülkelere oranla daha yüksek enerji tüketimi gözlemlenmiştir (Can, 2017).

Bu durumu açıklamada Kuznets Eğrisi kullanılmaya başlamıştır. Kuznets Eğrisi, Büyüme ve çevre arasındaki bağlantıyı açıklamada kullanılırken, Çevresel Kuznets Eğrisi Hipotezi ise; ülkelerdeki kişi başına düşen gelir ve çevresel kirliliği arasındaki bağlantıyı açıklamak için kullanılmaktadır. Hipoteze göre doğa kirliliği, ekonomik büyüme sonucunda önce artacak ve belli bir zaman sonra doyum noktasına

ulaşarak azalmaya geçecektir. Bu sebeple bu iki unsur arasındaki ilişki ters U şeklini almaktadır (Bayraç ve Çıldır, 2017).

Bölgelere Göre Ekonomik Büyüme ve Enerji Tüketimi İlişkisi

Kaynak: International Energy Outlook 2021 (EIA)

Yukarıdaki şekilde görüldüğü üzere mevcut politika ve teknoloji eğilimleri devam ederse, nüfus ve ekonomik büyümenin bir sonucu olarak küresel enerji tüketimi ve enerjiyle ilgili karbondioksit emisyonları 2050 yılına kadar artacaktır. Yeni elektrik üretimi için birincil kaynak yenilenebilir kaynaklar olacak, ancak yükün karşılanmasına yardımcı olmak ve şebeke güvenilirliğini desteklemek için doğal gaz, kömür ve giderek artan oranda piller kullanılacaktır. Ayrıca Petrol ve doğal gaz üretimi, özellikle gelişmekte olan Asya ekonomilerinde artan enerji tüketimini desteklemek için büyümeye devam edecektir (IEO, 2021).

Dünya ülkeleri arasında yenilenebilir enerji konusunda oldukça başarılı ülkeler bulunmaktadır. Fransa, Almanya ve İngiltere’de fosil kaynak tüketiminin azaltılmasına yönelik yaptığı çalışmalar sonucu yaklaşık 8 nükleer reaktör durdurulmuş ve yerine yenilenebilir kaynaklar ikame edilerek enerji ihtiyacı karşılanmıştır. Kanada, Danimarka, Norveç, Hollanda, İngiltere ve ABD gibi ülkeler mevcut potansiyel rezervleri ve yenilenebilir enerji kaynağı kullanımını özendirici teşvik ve politikaları sonucu fosil enerji bağımlılıklarını %40’ın altına düşürmüşlerdir. Bu ülkeler içerisinde özellikle Danimarka petrole %99 bağımlı bir ülke iken halihazırda kendine yetebilen konuma gelmiştir. Ayrıca 1990-2015 dönemleri arası GSYH miktarını %44 oranında attırırken enerji kullanımını %8 ve karbon salınımını ise %36 oranında düşürmüştür. Hali hazırda mevcut elektrik üretiminin %50 den fazlasını yenilenebilir kaynaklardan elde edilen enerji ile sağlamaktadır. Aynı şekilde Almanya’da da benzer gelişmeler yaşanmaktadır. Tarife garanti politikaları neticesinde ülkede yenilenebilir enerji üretiminde inanılmaz büyüme yaşanmıştır. 2015 yılında elektriğin %31’i 2016 da ise %32 si yenilenebilir kaynaklardan üretilmiştir (Dışkaya, 2017).

SONUÇ

Son yıllarda baskın olarak hissedilen iklim değişikliği yeryüzünde kullanılan kaynaklar üzerinde önemli etkiler bırakmaktadır. İklim değişikliğinin insanoğlu eliyle gerçekleştirdiği temel olarak önde gelen fosil yakıt, sanayileşme ve nüfus artışı sonucu ortaya çıkmaktadır. İklim değişikliğinin artmasına neden olan bir kendiliğinden birde insan eliyle gerçekleşen çok fazla ve yanlış kullanılan kaynaklar hava kirliliğine ve atmosferdeki sera gazının artmasına neden olmaktadır.

Küresel ısınma günümüz itibariyle ortalama 0,85 derece artış yaşanmıştır ve bu durumun devamlı olması sonucunda 2060 yılında 4 derece, 2100 yılında ise 6 dereceyi bulması öngörülmektedir. İklim ve atmosfer üzerindeki etkileri fazla olan enerji faktörü eğer temiz enerji teknolojilerinde erken bir gelişim ve dönüşüm yaşanmazsa sera gazı emisyonunda sıfır düzeyine çekilmesi pek de olanaklı olmayacağı ileri sürülmüştür. 2050 yılında sıfır emisyon sağlanması için teknolojik yenilikler ve geçtiğimiz yıllara nazaran yatırım yapılması gerekmektedir.

Teknolojik yenilik ve yatırım alanların bunlardan bazıları şunlardır; AR-GE çalışmaları, özel taşıt ve taşımacılık, ağır sanayi, havacılık, demir çelik ve kimya sanayisinde teknolojik dönüşümlere ihtiyaç vardır.

Doğal gazın diğer enerji kaynaklarına göre en fazla tüketilen neredeyse küresel elektrik üretiminin 4' te 1' ini oluşturmaktadır. Bu da doğal gazın diğer enerji türlerine göre hava kirliliğine ve sera gazının artmasına en fazla yol açan enerji kaynağı haline gelmiştir.

Petrol ise doğal gazla birlikte toplam enerji tüketiminin yol açtığı sera gazının 4' te 3' ünden fazla olduğu bu da büyük tehlikelere neden olmaktadır. Sera gazlarının 2050 yılında net sıfır emisyon senaryosuna göre 2030 veya 2020 ye göre %75 daha düşük olmasını hedeflenmektedir.

Diğer yandan ülkelerin gelişmeleri ve büyümeleri için önemli bir sektör olan sanayi faktörünün en önemli birleşeni enerji üretimi aşamasının en temel girdisi olması önem taşımaktadır. Enerji sanayi sektörünü etkilediği gibi istihdam, üretim ve tüketimi de doğrudan etkilemektedir. Etkinlik alanı yüksek olan enerjinin aşırı kullanımı çevresel kirlenme, insan sağlığı, küresel ısınma ve ekosisteme zarar verme gibi zararları ortaya çıkarmaktadır.

Böylece enerji tüketimi alanında yenilenebilir enerji veya enerjiyi farklı kaynaklardan tedarik etme yoluna gidilmesi gerekmektedir. Fosil (yenilenemeyen) enerji yerine; güneş Rüzgâr ve su gibi kaynaklar yoluyla doğada ve her ülkede bulunan ve kullanım fırsatı olarak birçok ülkede elde edilebilirliği yaygın olması avantaj sağlamaktadır. Enerji tüketimi ve ekonomik bakımından diğer bir avantaj dışa bağımlılığı azaltma, ekonomide de kaynakları içerde tutma avantajı elde edilebilir. Ayrıca bir diğer önemli husus geleceksiz bir büyümenin önüne geçmek için sadece kalkınma ve ekonomik büyüme yetersiz kalmaktadır. Bu yüzden gelecek nesillere sürdürülebilir bir kaynak ve doğa aktarılması bununla beraber büyüme gerçekleştirme büyük önem arz etmektedir.

KAYNAKÇA

Mercan, M. Karakaya, E. (2013). Sera Gazı Salımının Azaltımında Alternatif Politikaların Ekonomik Maliyetlerinin İncelenmesi: Türkiye İçin Genel Denge Analizi. Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, (42),123-159.

Wikipedia.org. Karbondioksit, Online. <https://tr.wikipedia.org/wiki/Karbondioksit> [Erişim Tarihi: 23.04.2022].

Avrupa Çevre Ajansı, (2020). Sera Gazı Emisyonlarının Azaltılması. Online <https://www.eea.europa.eu/tr/themes/climate/intro> [Erişim Tarihi: 23.04.2022].

Global Monitoring Laboratory (GML). Water Vapor. Online <https://gml.noaa.gov/ozwv/wvap/> [Erişim Tarihi: 23.04.2022].

Mercan, M. (2013). Türkiye için alternatif mitigasyon politikası uygulamalarının ekonomik analizi: Genel denge analizi.

IPCC (2007a) "The Physical Science Basis", Contribution of Working Group I to the Fourth Assessment Report of the Intergovernmental Panel on Climate Change, Cambridge University Press, Cambridge, United Kingdom and New York.

UNFCCC, (1992).United Nations Framework Convention on Climate Change. Online. https://unfccc.int/sites/default/files/convention_text_with_annexes_english_for_posting.pdf [Erişim Tarihi: 23.04.2022].

Uzmen, R. (2007) Küresel Isınma ve İklim Değişikliği, Bile Kültür Sanat, Yayın Nu: 221, I. Basım, Nisan 2007, İstanbul.

Kadıoğlu, M. (2007) "99 Sayfada Küresel İklim Değişimi", Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, I. Baskı, Sena Ofset İstanbul.

DPT (2000) İklim Değişikliği Özel İhtisas Komisyonu Raporu, Ankara.

Apaydın (JMO). Sera Etkisi Yapan Gazlar ve Küresel Isınma. Online, https://www.jmo.org.tr/resimler/ekler/2b57648867ff835_ek.pdf [Erişim Tarihi: 23.04.2022]

Nathanson, J. (2022). Air pollution. Online, <https://www.britannica.com/science/air-pollution> [Erişim Tarihi: 24.04.2022].

[Türkiye için düşük karbonlu kalkınma yolları ve öncelikleri](https://web.archive.org/web/20160904121408/http://awsassets.wwftr.panda.org/downloads/20151007_turkiye_icin_duuk_karbonlu_kalknma_yollar_ve_onceelikleri_rapor_1.pdf) .Sabancı Üniversitesi İstanbul Politikalar Merkezi. Online, https://web.archive.org/web/20160904121408/http://awsassets.wwftr.panda.org/downloads/20151007_turkiye_icin_duuk_karbonlu_kalknma_yollar_ve_onceelikleri_rapor_1.pdf [Erişim Tarihi: 24.04.2022].

World Energy Council, (2021). Enerji Teknolojileri Görünümü 2020. Online, <https://www.dunyaenerji.org.tr/uluslararası-enerji-ajansı-iea-enerji-teknolojileri-gorunumu-2020/> [Erişim Tarihi: 25.04.2022].

International Energy Agency , (2022). Coal. Online, <https://www.iea.org/fuels-and-technologies/coal> [Erişim tarihi: 25.04.2022].

International Energy Agency , (2022). GAS. Online, <https://www.iea.org/fuels-and-technologies/gas> [Erişim tarihi: 25.04.2022].

ÜNÜVAR, İ., & KESKİNKILIÇ, S. (2020). Yenilenebilir Enerji ve Ekonomik Büyüme İlişkisi: G20 Ülkeleri Örneği (2000-2016). *Uluslararası Yönetim İktisat ve İşletme Dergisi*, 16(2), 251-266.

DIŞKAYA, S. K. (2017). Türkiye'nin enerji güvenliğinde yenilenebilir enerji etkisinin politik ekonomi perspektifi. *Marmara Üniversitesi Siyasal Bilimler Dergisi*, 5(2), 129-150.

United Nations. (1996). Human development report. Retrieved February 26, 2020, Online https://hdr.undp.org/sites/default/files/reports/257/hdr_1996_en_complete_nostats.pdf [Erişim tarihi, 05.05.2022].

International Renewable Energy Agency (IRENA), (2021). Renewable Energy And Jobs Annual Review.

Hamit, C. A. N. YENİLENEBİLİR ENERJİNİN MAKROEKONOMİK ETKİLERİ: TÜRKİYE ÖRNEĞİ.

IEO, (2021). International Energy Outlook 2021. Online. https://www.eia.gov/outlooks/ieo/pdf/IEO2021_ReleasePresentation.pdf [Erişim Tarihi: 06.05.2022].

Bayraç, H. N., & Çildir, M. (2017). AB YENİLENEBİLİR ENERJİ POLİTİKALARININ EKONOMİK BÜYÜME ÜZERİNDEKİ ETKİSİ. *Uluslararası Yönetim İktisat ve İşletme Dergisi*, 13(13), 201-212.

G7 ÜLKELERİ İÇİN EKONOMİK BÜYÜME, SERA GAZI EMİSYONU VE ENERJİ TUKETİMİ İLİŞKİSİ

Prof. Dr. Salih ÖZTÜRK

TNKÜ İktisat Bölümü

Emre KIRAN

TNKÜ İktisat Anabilim Dalı

ÖZET

Bu çalışma, 1991–2019 dönemi için G7 ülkelerinin ekonomik büyüme, sera gazı emisyonu ve enerji tüketimi bağlantılarına bir bakış açısı sunmaktadır. Uygulanan Panel eşbütünleşme yaklaşımı, söz konusu göstergeler arasında uzun dönemli denge ilişkilerinin varlığını kanıtlamaktadır. Bu kapsamda Westerlund ve Edgerton (2006) ile Pedroni (2001) eşbütünleşme metodolojisi uygulanmıştır. Ek olarak çalışmada çevresel Kuznets hipotezinin geçerliliği de sorgulanmıştır. Bilindiği gibi EKC hipotezi çevresel bozulma ile kişi başına gelir/çıktı arasında ters U şeklinde bir ilişkiye dayanmaktadır. Bulgulara göre, EKC hipotezi G7 ekonomileri için ilgili dönemde geçerli değildir. Eş bütünleşme analizi bulgularına göre ise sera gazı emisyonlarındaki artış enerji tüketimini arttırmakta ve G7 ülkeleri için bir uyarıda bulunmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Sera Gazı Emisyonları, Ekonomik Büyüme, Enerji Tüketimi, EKC Hipotezi

ABSTRACT

This study provides a perspective on the economic growth, greenhouse gas emissions and energy consumption links of the G7 countries for the period 1991-2019. The applied Panel cointegration approach proves the existence of long-term equilibrium relationships among the mentioned indicators. In this context, the cointegration methodology of Westerlund and Edgerton (2006) and Pedroni (2001) was applied. In addition, the validity of the environmental Kuznets hypothesis was also questioned in the study. As is known, the EKC hypothesis is based on an inverted U-shaped relationship between environmental degradation and per capita income/output. According to the findings, the EKC hypothesis is not valid for the G7 economies in the relevant period. According to the findings of the cointegration analysis, the increase in greenhouse gas emissions increases energy consumption and gives a warning to the G7 countries.

Key Words: Greenhouse Gas Emissions, Economic Growth, Energy Consumption, EKC Hypothesis.

GİRİŞ

Son yıllarda dünya genelinde gelişen çevresel problemler ve bu problemlerin giderek gelecek kuşakları tehdit eden düzeylere ulaşması global düzeyde çevreye olan endişeleri artırmaktadır. Toplum, su, gıda ve enerji talebi aracılığıyla karmaşık ve meta-bağlı küresel değişim sisteminde çok önemli bir rol oynamaktadır. Bu nedenle, toplumların büyümesindeki bir artış, küresel iklim değişikliğini hızlandıran kömür, doğal gaz, hidroenerji, gıda ve petrol şeklindeki kaynaklar arasındaki değiş tokuşu tetiklemektedir.

Ekonomik büyüme ülke ekonomileri için çok önemliyken; hava kirliliğine de yol açarak doğaya zarar vermektedir. Doğal kaynakların hasar görmesi ise ekonomik gelişmenin karşısında maliyet unsuru oluşturmaktadır. Global olarak hissedilen çevresel problemler, küresel ısınma ve iklim değişikliği gibi etkileri oluşmaktadır. Bu olguların ana sebebi; üretim ve tüketim için gerekli bütün enerjinin yenilenebilir enerji kaynaklarından sağlanması yerine fosil yakıtlardan sağlanmasından oluşmaktadır. Fosil yakıtların yaygın biçimde kullanılması, sera gazlarının yoğunluğunu artırmaktadır. Artan sera gazları ise sera etkisine yol açarak yer kürenin karbon tutma seviyesini azaltmaktadır. Karbon tutma

seviyesinin azalması da son zamanlarda ortaya çıkan düşük karbon ekonomisi kavramı için de ciddi engeller oluşturmaktadır (Çetintaş vd., 2016: 58).

Dünya Sağlık Örgütü, hava kirliliğini, belirli bir konsantrasyon eşiğini aştığında canlılar için zararlı olan gazların ve parçacıkların havadaki varlığına bağlamaktadır. Sera gazları, atmosferde bulunan, kızılötesi radyasyonu emen ve atmosferdeki ısıyı tutan, sonunda küresel ısınmaya yol açan sera etkisinden sorumlu olan gaz halindeki bileşiklerdir. Sera gazının en önemli bileşenleri su buharı (H₂O), karbondioksit (CO₂) ve metandır (CH₄). Sera gazları ayrıca azot oksit (N₂O), kükürt heksaflorür (SF₆), hidroflorokarbonlar (HFC) ve perflorokarbonları (PFC) içerir. İnsan faaliyetleri, atmosferdeki karbondioksit konsantrasyonunun istikrarlı bir şekilde artmasına ve küresel ısınmaya katkıda bulunmasına neden olmaktadır. Bu nedenle, yenilenemeyen kaynaklardan elde edilen enerji kullanımının azaltılması, bu tür emisyonlarda bir azalmaya yol açabilmektedir. (Sterpu vd., 2018).

Enerji ekonomistleri ve politika analistleri arasında, sürekli artan enerji talebinin antropojenik sera gazı emisyonlarına katkıda bulunan ana faktör olduğu konusunda yaygın bir fikir birliği vardır. Enerji, tüm ekonomik faaliyetler için esastır, ancak küresel ısınma ve iklim değişikliğine artan ilgi, çevresel kirleticiler, enerji tüketimi ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiye yönelik araştırma ilgisini yenilemiştir. Günümüzde, sera gazı emisyonlarının azaltım değerlendirilmesi, ulusal ve uluslararası iklim politikası gündeminin ayrılmaz bir parçası haline gelmiştir (Hamit-Haggar, 2012).

Farklı ekonomik faaliyetlerle ilişkili fosil yakıt yanmasından kaynaklanan karbondioksit emisyonları, küresel iklim değişikliğinin önemli bir itici gücüdür. Artan enerji talebi ekonomik büyümeyi teşvik eder, ancak enerji kullanımı aynı zamanda sera gazı emisyonlarına da neden olmaktadır. Son on yılda, küresel ısınma ve iklim değişikliğine artan ilgi, çevresel kirleticiler, enerji tüketimi ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiye odaklanmıştır. Birçok ülke, sera gazı emisyonlarının azaltılmasıyla uğraşmaktadır. Dünyanın en çok enerji tüketen ülkeleri, CO₂ azaltma hedeflerini geniş çapta tartışmış ve daha temiz ekonomik kalkınma yörüngelerini teşvik etmeyi amaçlayan daha sürdürülebilir politika müdahaleleri masaya yatırmıştır. Sera gazı emisyonlarını etkin bir şekilde kontrol etmek ve ekonomik kalkınmanın sürdürülebilirliğini sağlamak için sera gazı emisyonları, enerji tüketimi ve ekonomik büyüme arasındaki bağlantıları daha iyi anlamak önemlidir (Lu, 2017). Bu sebeple bu çalışma söz konusu ilişkinin G7 ülkeleri özelinde kapsamlı ve güncel değerlendirmesini ampirik biçimde sunmaktadır.

Bu kapsamda çalışmada Türkiye’de 1991-2019 yılları arasında enerji tüketimi, sera gazı emisyonunun ekonomik büyüme üzerindeki etkisi araştırılmaktadır. Söz konusu ilişkiyle ilgili teorinin değerlendirildiği giriş bölümünün ardından, ikinci bölümde literatüre değinilecektir. İlgili bölümde önceki dönemlerde bu ilişkiyi açıklamaya çalışan çalışmaların bulguları özetlenmektedir. Üçüncü bölümde ise ilk olarak ekonometrik model ve veri seti tanıtılmakta, ardından eşbütünlük analizi yardımıyla modeldeki değişkenlerin arasında kısa ve uzun dönemli ilişki olup olmadığı belirlenmeye çalışılmıştır. Çalışmanın dördüncü ve son bölümünde ise elde edilen ampirik sonuçlar çerçevesinde ekonomik büyümenin, enerji tüketiminin ve sera gazı emisyonunu ile ilişkisinden yola çıkarak değerlendirmelerde ve politika önermelerinde bulunmaktadır.

2. LİTERATÜR

Çevresel göstergeler, büyüme ve enerji tüketimi arasındaki ilişkilerin ele alındığı literatürdeki çalışmalar incelendiğinde; genel anlamda çevresel kalitenin göstergesi olarak atmosfere salınan sera gazları (bilhassa CO₂) ele alınmaktadır; ilgili çalışmalara bakıldığında çeşitli literatürün oluştuğu görülmektedir.

Enerji-büyüme ilişkisi üzerine tartışma ve anlayışa katkıda bulunan çok sayıda ampirik çalışma olmasına rağmen enerji tüketimi ve ekonomik büyüme arasındaki nedenselliğin yönü konusunda bir fikir birliği bulunmamaktadır. Literatürde dört görüş vardır. İlk görüş, enerji tüketiminin ekonomik büyümeyi teşvik ettiğini savunuyor. Ancak ikinci görüş, nedenselliğin ekonomik büyümeden enerji tüketimine doğru olduğunu savunmaktadır. Üçüncü görüş, ekonomik büyüme ile enerji tüketimi arasında nedenselliğin her iki yönde de ilerlediğini ve ekonomik büyüme ile enerji tüketiminin birbirini tamamladığını öne sürer. Son olarak, dördüncü görüş, enerji tüketimi ile ekonomik büyüme arasında nedensellik olmadığını savunmaktadır. Önceki çalışmaların çoğu, enerji tüketimi ile ekonomik büyüme arasındaki nedensel ilişkiyi iki değişkenli bir çerçevede ele almaktadır. Birçok araştırmacı, iki değişkenli bir çerçevenin kullanılmasının, iki değişken arasındaki nedensellik yönünü değiştirebileceğine işaret

etmiştir. Şimdiye kadar hem gelişmekte olan hem de gelişmiş ülkelerde enerji-çevre-büyüme dinamiklerinin geçerliliğini üç değişkenli bir çerçeve içinde test etmek için kullanılan geniş tabanlı bir ekonometrik çalışma bulunmaktadır (Hamit-Haggar, 2012).

Ancak sera gazı emisyonlarını azaltmak ve ekonomik kalkınmanın sürdürülebilirliğini sağlamak için sera gazı emisyonları, enerji tüketimi ve ekonomik büyüme arasındaki bağlantıyı daha iyi anlamak önemlidir. Literatürde, bu değişkenler arasındaki ilişkiyi keşfetmek için üç araştırma akışı vardır. İlk araştırma akışı, ekonomik büyüme ve çevresel kirleticiler arasındaki ilişkiye odaklanır ve çevresel bozulma ile kişi başına gelir/çıktı arasında ters U şeklinde bir ilişki önerir. Bu ilişki Çevresel Kuznets Eğrisi (EKC) olarak bilinir. İkinci araştırma akışı, enerji tüketimi ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi araştırıyor. Son araştırma akışı, emisyonlar, enerji tüketimi ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi dinamik olarak inceleyerek önceki ikisini birleştirmektedir (Hamit-Haggar, 2012).

Çevresel bozulma ve büyümeye ilişkin en son çalışmalar, varsayımsal Kuznets eğrisi yaklaşımıyla ilgilidir. Çevresel Kuznets eğrisi (EKC), çevresel bozulmanın çeşitli göstergeleri ile gelir seviyesi arasındaki, ters çevrilmiş U'nun şekline atıfta bulunan varsayımsal bir ilişkidir. Çevresel Kuznets eğrisi, Grossman ve Krueger'in eserlerinin yayınlanmasından sonra bu tartışmanın merkezinde yer almıştır (Grossman ve Krueger 1991, 1995).

EKC çalışmalarının ilk akışında, azaltılmış EKC modelleri, GDP vekil değişkenler dışında herhangi bir ek açıklayıcı değişken olmadan tahmin edilmiştir. Daha sonraki EKC çalışmalarında, çevresel kalite göstergeleri ile daha geniş bir ekonomik kalkınma değişkenleri seti arasındaki ilişkinin olduğu "genişletilmiş EKC modelleri" kullanılmış ve enerji tüketimi, ticari açıklık, kentleşme ve diğer göstergeler incelenmiştir (Lapinskienė vd., 2017).

Everett vd. (2010), Birleşik Krallık için sürdürülebilir ekonominin büyümenin sağlanması ve çevresel tahribatın önlenmesine yönelik çalışma yapmışlardır. Ek olarak, ekonomik büyüme ile çevre arasındaki bağlantıyı ve doğal varlıkların sağlanması ve kullanımının yönetiminde çevre politikasının rolünü incelemişlerdir. Buna göre, azaltılan çevresel etkilerin ne ölçüde piyasa fiyatlarına yansıtıldığı, çevre politikalarının diğer etkileri, girdi fiyatlarını artıran veya işletme işletme maliyetlerini artıranlara bakıldığında ekonomi politikaları uygulanırken göz önüne alınması gerekir.

Hamit-Haggar (2012) çalışmasında, 1990-2007 dönemi boyunca Kanada sanayi sektörleri için sera gazı emisyonları, enerji tüketimi ve ekonomik büyüme arasındaki uzun vadeli ve nedensel ilişkiyi incelemiştir. Ampirik bulgular, uzun dönemli dengede enerji tüketiminin sera gazı emisyonları üzerinde pozitif ve istatistiksel olarak anlamlı bir etkiye sahip olduğunu, buna karşın sera gazı emisyonları ile ekonomik büyüme arasında çevresel Kuznets eğrisi ile tutarlı olarak doğrusal olmayan bir ilişki bulunduğunu göstermektedir. Kısa dönem dinamikleri, enerji tüketiminden sera gazı emisyonlarına kadar uzanan tek yönlü bir Granger nedensellik olduğunu aktarır; ekonomik büyümeden sera gazı emisyonlarına ve sera gazı emisyonlarından enerji tüketimine uzanan tek yönlü zayıf bir nedensellik vardır. Ancak uzun vadede, enerji tüketimi ve ekonomik büyümeden sera gazı emisyonlarına doğru akan zayıf tek yönlü bir nedensellik bulunmuştur.

Gallego-Álvarez (2014), ülkelerin çevresel performansını ve bunu etkileyebilecek değişkenleri analiz etmişlerdir. 149 ülkeyi değerlendirdikleri çalışmadan, ekonomik zenginlik ve eğitim gibi sosyoekonomik faktörlerin yanı sıra kamu yönetimi tarzının temsil ettiği kurumsal faktörlerin, özellikle yolsuzluğun kontrolü, analiz edilen ülkelerde çevresel performansın belirleyici faktörleri olduğu sonucuna ulaşmışlardır. Buna karşılık, bir ülkenin iç özelliklerine ilişkin faktörlerin veya politik faktörlerin çevresel performans üzerinde herhangi bir etkisi bulunmamıştır.

Joo vd. (2015) çalışmalarında, 1965-2010 dönemi için zaman serisi teknikleri ve yıllık verileri kullanarak Şili'de enerji tüketimi, CO2 emisyonları ve ekonomik büyüme arasındaki kısa ve uzun vadeli nedensellik konularını incelemektedir. Hata düzeltme modeline dayalı birim kök, eşbütünlük ve Granger-nedensellik testlerinin sonuçları, enerji tüketiminden ekonomik büyümeye, CO2 emisyonlarından ekonomik büyümeye ve enerji tüketiminden CO2 emisyonlarına doğru tek yönlü nedenselliğin varlığını göstermektedir. Ancak ekonomik büyümeden enerji tüketimine, CO2 emisyonlarından enerji tüketimine ve ekonomik büyümeden CO2 emisyonlarına doğru tek yönlü bir nedensellik bulunamamıştır. Bu sonuçlar, enerji tüketiminin ekonomik büyümeyi tetikleyebileceğini ancak bunun tersinin mümkün olmadığını göstermektedir.

Sulemana vd. (2016), Afrika ve yüksek gelirli OECD ülkelerinde EKC hipotezinin karbon dioksit (CO₂) ve partikül madde (PM₁₀) emisyonları için geçerli olup olmadığını test etmişlerdir. EKC hipotezinin Afrika ve OECD ülkeleri için CO₂ ve PM₁₀ kapsamında geçerli olduğunu bulmuşlardır. Ayrıca, kurumsal kalitenin hava kirliliği üzerindeki etkisine ilişkin inceleme, her iki örnek için de CO₂ için önemsiz bir etki ortaya koymaktadır. Bununla birlikte, demokrasi, Afrika ülkeleri için PM₁₀ emisyonları ile pozitif ve anlamlı bir şekilde ilişkilidir.

Chun ve Yu (2016), 2002-2012 dönemini kapsayan 87 ülkenin panel verileri kullanılarak çevresel performans, yolsuzluk ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi incelemişlerdir. Buna göre, çevresel performansın ekonomik büyüme ile pozitif ilişkili olduğunu ve Ekonomik İşbirliği Kalkınma Teşkilatı (OECD) üyesi olmayan ülkelerde daha önemli olduğunu bulmuşlardır. Ayrıca, yolsuzluk dahil edildiğinde, ampirik tahmin sonuçları, daha düşük yolsuzluğun OECD üyesi olmayan ülkelere ekonomik büyümeye yardımcı olmasına rağmen, çevre performansının ekonomik büyüme üzerindeki olumlu etkisinin düşeceğini, daha fazla çevresel doğal kaynak bolluğu ile birleşen performans, kaçınılmaz olarak verimsiz bürokrasilere ve dolayısıyla dezavantajlı ekonomik büyümeye yol açacağını belirtmişlerdir. Sonuç olarak, OECD üyesi olmayan ülkelerdeki politika yapıcılar, ekonomik büyüme üzerinde herhangi bir dezavantajlı etkiyi önlemek için güçlü çevresel performans sergilediklerinde daha iyi hükümet kalitesini dikkatli bir şekilde sağlamalıdır.

Azam (2016), çalışmasında 1990 ve 2011 yılları arasında 11 Asya ülkesinin ekonomik büyümesi üzerinde CO₂ emisyonlarının neden olduğu çevresel bozulmanın etkisini ampirik olarak araştırmıştır. Buna göre, çevresel bozulmanın ekonomik büyüme üzerinde önemli ölçüde olumsuz bir etkisi olduğunu bulgulamıştır. Yazara göre, Asya ülkeleri tarafından ulaşım ve sanayi kaynaklı CO₂ emisyonlarının ve yakıt tüketiminin azaltılması için çevreyi aydınlatan yönetim politikalarının izlenmesi gerekmektedir. Güvenli karbon emisyonu azaltma politikalarının benimsenmesi, sürdürülebilir ekonomik büyüme için umut verici bir yoldur.

Aye vd. (2017), dinamik panel threshold modeli ile ekonomik büyümenin CO₂ emisyonu üzerindeki etkisini araştırmışlardır. Analiz, 31 gelişmekte olan ülkeden oluşan bir panelden alınan verilere dayanmaktadır. Sonuçlar, ekonomik büyümenin düşük büyüme rejiminde CO₂ emisyonu üzerinde olumsuz bir etkiye sahip olduğunu, ancak yüksek büyüme rejiminde marjinal etkinin yüksek büyüme rejiminde daha yüksek olduğu pozitif bir etkiye sahip olduğunu göstermektedir. Dolayısıyla, bulgular Çevresel Kuznets Eğrisi (EKC) hipotezini desteklememektedir (U şeklinde bir ilişki). Enerji tüketimi ve nüfusun da CO₂ emisyonu üzerinde olumlu ve önemli bir etki yarattığı bulunmuştur. Öte yandan emisyonları azaltmayı ve sürdürülebilir ekonomik büyümeyi amaçlayan düşük karbonlu teknolojilerin dönüştürülmesi ihtiyacını vurgulamışlardır.

Wang vd. (2018), kentleşme, ekonomik kalkınma, enerji tüketimi ve CO₂ emisyonları arasındaki bağlantıyı 1980–2011 dönemini dikkate almışlardır. Çalışmada, 170 ülkeden oluşan bir panel için bir dizi panel veri modeli ve dengeli bir veri seti kullanılmıştır. Panel eşbütünlük testleri sonucu, incelenen tüm ülkelerde değişkenler arasında bir eşbütünlük ilişkisinin var olduğunu ve uzun dönemde kullanılan değişkenler arasında istatistiksel olarak anlamlı pozitif bir ilişkinin var olduğunu ortaya koymuştur. Vektör Hata Düzeltme Modeli'ne (VECM) dayalı bir Granger nedensellik testinin sonuçları, gelire dayalı alt panellerdeki değişkenler arasında çeşitli Granger nedensellik ilişkilerinin kanıtını sağlamıştır. Ayrıca, incelenen dönemde ekonomik büyüme, kentleşme ve enerji tüketiminin gelecekteki CO₂ emisyonları üzerindeki etkilerini tahmin etmeye olanak tanıyan bir dürtü tepkisi ve varyans ayrıştırma analizi de gerçekleştirmişlerdir. Sonuçlar, CO₂ emisyonlarının azaltılmasına ilişkin hükümet politikası kararları için bir ülkenin kalkınma aşamasının ve gelir düzeyinin önemine vurgu yapmaktadır.

Mardani vd. (2019), çalışmalarında CO₂ emisyonları ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkinin kapsamlı bir değerlendirmesini sunmaktır. Bu bağlamda Web of Science veri tabanı seçilmiş ve "Sistemik İncelemeler ve Meta-Analizler için Tercih Edilen Raporlama Ögeleri (PRISMA)" adlı nitel bir sistemik ve meta-analiz yöntemi önerilmiştir. Bu nedenle, 1995 ve 2017 yılları arasında 55 uluslararası bilimsel dergide yer alan 175 yayınlanmış makalenin gözden geçirilmesi, ekonomik büyüme ve CO₂ emisyonları arasındaki bağlantının diğer göstergelerle birlikte geniş bir incelemesine ulaşmayı başarmıştır. Sonuç olarak, seçilen makaleler yazar adı, yayın yılı, veri süresi, teknik türleri, veri analiz

yöntemi, gösterge adı, ülke, kapsam (bireysel ülke ve çok ülke), dergiler ve ortaya çıktıkları sonuçlara değinmişlerdir. Bu makalenin sonuçları, CO2 emisyonları ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkinin, ekonomik büyüme üzerinde de sınırlayıcı faktörler empoze ederek emisyonları azaltmak zorunda olan politika seçenekleri için nedenler verdiğini göstermiştir. Ekonomik büyüme arttıkça veya azaldıkça, iki yönlü nedenselliğin var olduğu gerçeği göz önüne alındığında, daha fazla CO2 emisyonu daha yüksek veya daha düşük seviyelerde teşvik edilir ve sonuç olarak emisyonlarda potansiyel bir azalmanın ekonomik büyüme üzerinde olumsuz bir etkisi olmalıdır.

Hashmi ve Alam (2019), çalışmalarında 1999–2014 döneminde OECD ülkelerinin karbon emisyonu azaltımı üzerindeki çevresel düzenleme ve inovasyonun etkilerini incelemektedir. “Nüfus, refah ve teknoloji üzerindeki regresyonun stokastik etkileri” (STIRPAT) modeli temelinde, bu çalışma aynı zamanda “nüfus, refah, düzenleme ve teknoloji üzerindeki regresyon yoluyla stokastik etkiler” (STIRPART) adlı yeni bir model geliştirmektedir. Bulgulara göre, OECD ülkeleri için çevre dostu inovasyonda %1'lik bir artışın karbon emisyonlarını %0.017 oranında azalttığını ve kişi başına çevre vergisi gelirindeki %1'lik bir artışın karbon emisyonlarını %0.03 oranında azalttığını göstermektedir.

AlZgool vd. (2020), çalışmalarında, karbon emisyonunun ekonomik büyümeye (GSYİH), ekonomik büyümenin karesine (GDP²) ve destekleyici değişkenlerin enerji tüketimi, finansal büyüme ve ticaret serbestleşmesine bağlı olduğu ikinci dereceden bir model geliştirmişlerdir. Bu amaçla, Dünya Bankası veri tabanından alınan Bahreyn'in 1980-2018 yılları arasındaki yıllık zaman serisi verileri kullanılmıştır. Çalışmada otoregresif dağıtım gecikmesi (ARDL) yaklaşımı kullanılmıştır. Sonuçlar, ekonomik büyüme ile karbon emisyonu arasında pozitif bir ilişki olduğundan ve ekonomik büyümenin karesinin karbon emisyonu üzerinde negatif bir etki oluşturduğundan, EKC hipotezinin Bahreyn örneği için geçerli olduğunu göstermektedir. Hem kısa hem de uzun vadeli tahminler, ekonomik büyüme ile finansal gelişme arasında pozitif bir ilişki olduğunu ve ayrıca enerji tüketiminin Bahreyn'de karbon emisyonunu artırdığını doğrulamaktadır.

Khan vd. (2021), çalışmalarında otuz sekiz Uluslararası Enerji Ajansı (IEA) ülkesinde enerji geçişleri, enerji tüketimi ve sürdürülebilir ekonomik büyüme arasındaki dinamik bağlantıları araştırmışlardır. 1995'ten 2015'e kadar dönem için değişkenler arasında uzun vadeli ilişkilere bakmışlardır. Bulgulara göre, enerji geçişlerinin ekonomik büyüme üzerindeki etkisi sadece uzun vadede önemlidir ve ekonomik sürdürülebilirlik hem kısa vadede hem de uzun vadede ekonomik büyümeyi etkiler. Ayrıca, enerji geçişi, ev sahibi ülkelerin ekonomik büyümesi ile negatif olarak ilişkiliyken, ekonomik sürdürülebilirlik, yenilenebilir enerji tüketimi, yenilenemeyen enerji tüketimi, emek ve sermaye bu büyüme ile pozitif olarak ilişkilidir.

Mujtaba ve Jena (2021), çalışmalarında, asimetrielerin önemini göz önünde bulundurarak, petrol fiyatlarının ek değişken olarak dahil edildiği Hindistan'da ekonomik büyüme, enerji kullanımı ve doğrudan yabancı yatırım girişlerinin CO2 emisyonları üzerindeki asimetric etkisini araştırmaktadır. Analizlerinde 1986-2014 döneminde doğrusal olmayan otoregresif dağıtılmış gecikme (NARDL) modeli ve asimetric nedensellik testi kullanılmıştır. Sonuçlar, ekonomik büyümedeki artışın CO2 emisyonlarını azaltacağını, ekonomik büyümedeki azalmanın ise CO2 emisyonlarını artıracığını, bu da ekonomik büyüme ile CO2 emisyonları arasında ters U şeklinde bir bağlantı anlamına geldiğini göstermektedir. Petrol fiyatlarındaki olumlu ve olumsuz şokların CO2 emisyonları üzerinde de olumlu ve önemli bir etkisi bulunmaktadır. Ayrıca pozitif şoklu enerji tüketimi CO2 emisyonu üzerinde pozitif ve önemli bir etki göstermektedir. Son olarak, doğrudan yabancı yatırım girişlerine ilişkin bulgular da kirlilik cenneti hipotezini desteklemektedir.

Kahia vd. (2021), ekonomik büyüme, yeşil enerji ve çevresel kalite arasındaki olası bir ilişkiyi 1990-2016 döneminde eşzamanlı denklem modelleme yaklaşımını kullanarak Suudi Arabistan için araştırmışlardır. Bulgulara göre, ekonomik büyümenin yenilenebilir enerji tüketimi üzerinde tek yönlü bir nedensel etkisinin bulunması, koruma hipotezini doğrular. Ek olarak, ekonomik büyüme ile CO2 emisyonları ve CO2 emisyonları ile yenilenebilir enerji tüketimi arasında çift yönlü ilişkiler de bulunmuştur. Son olarak Suudi Arabistan'da yenilenebilir enerjinin Suudi Arabistan'da ekonomiyi büyütmek ile çevreyi korumak arasındaki uçurumu kapatamaması ve çevresel Kuznets eğrisi (EKC) hipotezi desteklenmiştir.

Nosheen vd. (2021), 1995-2017 dönemi için Asya ekonomileri için EKC çerçevesinde üretim, turizm, enerji kullanımı, ticaret, finansal gelişme ve kentleşmenin CO2 emisyonları üzerindeki uzun vadeli dinamik etkisini araştırmışlardır. Buna göre Asya ekonomileri için EKC hipotezinin doğrulandığını bulgulamışlardır. Ek olarak Asya ekonomilerinin çevre bozulmasının artmasında turizm hayati bir role sahiptir. Ayrıca, enerji kullanımı, kentleşme, ticaret ve finansal gelişme, çevresel bozulma üzerinde doğrudan ve derin bir etkiye sahiptir. Ampirik sonuçlar bu nedenle turizm, ticari açıklık ve kentleşmenin Asya bölgesindeki çevresel bozulmaya katkıda bulunduğuna işaret etmektedir. Bu nedenle, bölge ilçeleri, turizmi sürdürülebilir bir düzeyde desteklemek için yenilenebilir enerji kaynakları ile çevre dostu teknolojilerden yararlanarak ekonomik büyüme ve çevre kalitesine de yardımcı olabilir.

3. VERİ VE METODOLOJİ

3.1. Veri

Çalışma 1991-2019 dönemini kapsamaktadır ve yıllık veriler baz alınmıştır. EC, göstergesi enerji tüketimi, Sera Gazı Emisyonu; SG ve ekonomik büyüme GDP olarak kodlanmıştır. Tüm G7 ülkeleri için değişkenler farklı platformlardan toplanmıştır. Enerji tüketimi değişkeni EİA web sitesi üzerinden derlenirken, GDP ve Sera Gazı Emisyonu Dünya Bankası'ndan alınmıştır.

3.2. Ekonometrik Metodoloji

Sera gazı emisyonları, enerji tüketimi ve ekonomik büyüme arasındaki uzun vadeli ilişkiyi araştırmak için, bir panel veri çerçevesinin kullanımında Apergis ve Payne (2009) tarafından önerilen metodolojiyi kullanılmıştır. Ek olarak tüm serilerin logaritması alınarak kullanılmıştır. Çevresel Kuznets Eğrisi (EKC) hipotezine dayalı olarak, yukarıda belirtilen değişkenler arasındaki uzun dönemli ilişki şu şekilde belirtilebilir;

$$\ln SG_{it} = \beta_0 + \beta_1 \ln EC_{it} + \beta_2 \ln GDP_{it} + \beta_3 \ln GDP_{it}^2 + \varepsilon_t \quad (1)$$

Yukarıdaki denklemde $i=1, \dots, N$ alt simgesi ülkeleri, $t=1, \dots, T$ ise zaman periyodunu gösterir. SG, sera gazı emisyonları, EC; enerji tüketimi, GDP reel GSYİH ve GDP^2 , reel GSYİH'nın karesidir. β_1 , β_2 ve β_3 parametreleri sırasıyla enerji tüketimi, reel GSYİH ve kare reel GSYİH açısından sera gazı emisyonlarının uzun vadeli esnekliklerine karşılık gelmektedir. Enerji tüketimindeki artışın emisyonlarda artışa neden olması nedeniyle β_1 işaretinin pozitif olması beklenmektedir. EKC hipotezi, çıktı arttıkça, emisyonların belirli bir çıktı düzeyine kadar arttığını ve ardından emisyonların azalmaya başladığını varsayar. Buna göre, β_2 'nin pozitif olması beklenirken, β_3 için negatif bir işaret beklenir.

3.2.1. Dinamik Heterojenlik Testleri

Serilerin durağanlığını araştırmadan önce, incelenen değişkenlerin bir kesiti boyunca dinamik heterojenlik testleri gerçekleştirilmektedir. Üç dinamik heterojenlik testi yapılır. Holtz-Eakin vd. (1988), paneldeki her ilişki için bir ADF (3) denklemi tahmin edilir ve daha sonra bu denklemler arasında parametre eşitliğinin sıfır hipotezi için bir test yapılır. ADF (3) test istatistiği, %1 anlamlılık düzeyinde parametre eşitliğinin sıfır hipotezini reddeder. İkinci olarak, sektörler arasında homojenlik hata varyansının sıfır hipotezini test etmek için grup bazında değişen varyans için White testi gerçekleştirilir. White test istatistiği, %1 anlamlılık düzeyinde ülkeler arasında homojenlik hatası varyansının sıfır hipotezini reddeder. Üçüncüsü, Phillips ve Sul (2003) tarafından geliştirilen ve yatay kesit bağımlılığının yapısını dikkate alan homojenlik testi de sağlamlık amacıyla uygulanmaktadır. Phillips ve Sul (2003) test istatistiği, parametrelerde heterojenliği gösteren %1 anlamlılık düzeyinde homojenliğin sıfır hipotezini reddeder. Bu nedenle, genel sonuçlar, ilişkilerin ülkeler arasında hem dinamiklerde hem de hata varyanslarında heterojenlik ile karakterize edildiğini göstermektedir (Hamit-Haggar, 2012).

Dinamik heterojenlik testlerinde, yukarıda belirtilen (1) numaralı denklemde yer alan modeldeki eğim katsayılarının homojen veya heterojen yapıya sahip olup olmadığı test edilmektedir. Burada boş hipotez katsayıların homojen olduğunu belirtirken alternatif hipotez $\beta_i \neq \beta_j$ olduğunu dolayısıyla katsayının heterojen olduğunu belirtir. Bu çalışmada Peseran ve Yamagata'nın (2008) homojenite testi uygulanacaktır.

3.2.4. Panellerde Yatay Kesit Bağımlılığı

Yatay kesit bağımlılığının varlığını teşhis etmek panel veri analizinde büyük öneme sahiptir. Bu sorunun sebebi yatay-kesit birimlerini oluşturan ülkeler küreselleşmenin de etkisiyle giderek daha bağımlı hale gelmesidir. Bu durum ise, yatay-kesit bağımlılığını dikkate almayı zorunlu kılmaktadır. Nitekim bu sorunu dikkate alan 2. nesil birim-kök testleri ile eş-bütünleşme testleri geliştirilmiştir. Bu bakımdan ilk olarak yatay-kesit bağımlılığının varlığı sınanacaktır. Yatay-kesit bağımlılığının olması durumunda bunu dikkate alan panel birim-kök ve eş-bütünleşme testi kullanılacaktır.

Birinci ve ikinci nesil birim kök testleri arasında seçimde bulunulabilmek için birimler arası korelasyon sınamalarından faydalanılır. Serilerde birimler arası korelasyon olması halinde ikinci kuşak, olmaması halinde ise birinci kuşak birim kök testleri seçilir. Birimler arası korelasyon için çeşitli testler uygulanmakla beraber; zaman (T) boyutunun birim (N) boyutundan büyük olması durumunda temel hipotezi $H_0: cov(u_{it}, u_{jt}) = \rho_{ij} = 0$ olmak üzere tüm t değerleri için $i \neq j$ eşitsizliği geçerlidir (u_{it} ile u_{jt} arasındaki kovaryansın sıfır olması yani kalıntıların birimlerarası korelasyon içermemesi) biçiminde olan Breusch Pagan (1980) LM testi uygun olmaktadır. Breusch-Pagan (1980) tarafından geliştirilen öncü nitelikteki birimler arası korelasyon testi Lagrange Multiplier (LM) testi ile Pesaran vd. (2008) tarafından geliştirilerek sunulan Genişletilmiş LM (LM_{adj}) test istatistikleri (Mete, 2021):

$$LM = T \Sigma_{i=1}^{N-1} \Sigma_{j=i+1}^N \hat{\rho}_{ij}^2 \quad (2)$$

$$LM_{adj} = \sqrt{\left(\frac{2T}{N(N-1)}\right)} \Sigma_{i=1}^{N-1} \Sigma_{j=i+1}^N T \hat{\rho}_{ij} \frac{(T-k)\hat{\rho}_{ij}^2 - \mu_{Tij}}{\sqrt{\sigma_{Tij}^2}} \quad (3)$$

3.2.2. Panel Birim Kök Testleri

Birim kök testleri içerisinde değişkenlerin durağanlık özellikleri incelenir, yani değişkenlerin panel birim kök içerip içermediğinin incelenmesi yapılmaktadır. Literatürde Levin vd. (2002), Breitung (2000), Im vd. (2003), Maddala ve Wu (1999), Choi (2001) ve Hadri (2000) dahil olmak üzere bir dizi panel birim kök testi önerilmiştir.

Hamit-Haggag (2012) çalışmasında söz konusu panel birim kök testlerini şöyle genellemiştir: Levin vd. (2002) bireysel birim kök testini heterojen seri olarak ilişkili hatalar, sabit etkiler ve bireysel deterministik eğilimler içeren panellere genellemiştir. Levin vd. (2002), alternatif hipotez altında homojen bir otoregresif kök gerektirmesidir. Ancak, Im vd. (2003), alternatif hipotez altında heterojen bir otoregresif katsayıya izin veren bir panel birim kök testi önermiştir. Temel olarak, Im vd. (2003) testi, bireysel artırılmış Dickey-Fuller (ADF) test istatistiklerinin ortalamasını alır. Hem Levin vd. (2002) ve Im vd. (2003) testler, yanlışlık düzeltilmesinden kaynaklanan, bireysel özel eğilimler dahil edildiğinde baskın bir güç kaybından muzdariptir. Ancak, Breitung (2000) panel birim kök testi, sapma düzeltme faktörlerine dayanmaz. Monte Carlo deneyleri, Breitung (2000) testinin Levin vd. (2002) ve Im vd. (2003), Maddala ve Wu (1999) ve Choi (2001), bireysel birim kök testlerinden elde edilen olasılık değerlerini birleştiren Fisher tipi bir panel birim kök testi önermişlerdir. Fisher tipi testi, bireysel regresyonlarda ne dengeli bir panel ne de özdeş gecikme uzunlukları gerektirmez. Fisher testinin dezavantajı, olasılık değerlerinin Monte Carlo simülasyonlarından alınması gerekmesidir. Maddala ve Wu (1999), panellerde durağan olmayan testlere ek olarak, önyüklenmiş olasılık değerlerine sahip Fisher tipi bir testin de eşbütünleşmeyi test etmek için mükemmel bir seçim olduğunu savunmuştur. Hadri (2000) testi, artık tabanlı bir Lagrange çarpan testi olarak yapılandırılmıştır.

Aşağıda birim kök test sonuçları yer almaktadır. Her testi, bir kesişim ve bir kesişim ve bir doğrusal trend dahil olmak üzere gerçekleştiririz. Tüm testler hemen hemen oybirliğiyle, tüm değişkenlerin düzeylerinde durağan olmadığını, ancak birinci farkı alındıktan sonra durağan hale geldiğini göstermektedir. Genel olarak, kalan istatistikler, değişkenlerin bir panel birim kökü içerdiğine dair güçlü kanıtlar sağlar.

Pesaran (2007) çalışmasında Pesaran CADF birim kök testinin birim ve zaman boyutunda büyüklük farketmeden geçerli olduğunu belirtmiştir. CADF testinde sıfır hipotezi $H_0: \beta_i = 0$ tüm i'ler için geçerlidir. Alternatif hipotez ise $H_1: \beta_i < 0$ olmak üzere $i=1,2, \dots, N_i$ ve $\beta_i = 0, i= N_i+2, \dots, N$ olarak ifade edilir. Pesaran CADF birim kök testi t değeri aşağıdaki gibi hesaplanır (Mete, 2021).

$$t_I(N,T) = \frac{\Delta Y_i' M_w Y_{i-1}}{\hat{\sigma}(Y_i' M_w Y_{i-1})^{1/2}} \quad (4)$$

CADF testi sonucunda elde edilen değer CIPS (yatay kesit genişletilmiş Im, Pesaran ve Shin) istatistiği olarak tanımlanmakta ve CADF testi ile hesaplanan her bir birime ait t değerlerinin ortalaması alınarak elde edilmektedir (Mete, 2021). CIPS test istatistiği;

$$CIPS = N^{-1} \sum_{i=1}^N CADF_i \quad (5)$$

CIPS test istatistiğinin mutlak değer olarak kritik değerlerden büyük bulunması serilerin durağan bulunduğunu anlamına gelmektedir.

Değişkenlerin aynı dereceden entegre olduğu göz önüne alındığında, değişkenler arasında uzun dönemli bir denge ilişkisinin olup olmadığını belirlemek için eşbütünlük testi yaparak ilerlenir.

3.2.3. Panel Eşbütünlük

Değişkenler arasında eşbütünlük testi yapmak için Westerlung ve Edgerton (2006) ile Pedroni (2001) tarafından önerilen heterojen panel eşbütünlük testi kullanılmıştır. Seçim, daha önce teyit edilen parametre heterojenliğinin varlığı ile motive edilir. Pedroni'nin bireye özgü sabit etkilere ve deterministik eğilimlere izin veren panel eşbütünlük testi şu şekilde ifade edilebilir:

$$\ln SG_{it} = \beta_0 + \delta_i t + \beta_1 \ln EC_{it} + \beta_2 \ln GDP_{it} + \beta_3 \ln GDP_{it}^2 + \varepsilon_{it} \quad (6)$$

burada $\varepsilon_{it} = \rho_i \varepsilon_{i-1} + u_{it}$, panel uzun dönem ilişkisinden tahmin edilen artıklardır. ε_{it} ve δ_i parametreleri sırasıyla ülkelere özgü sabit etkiler ve deterministik eğilimlerin olasılığına izin vermektedir. Boş hipotezi test etmek için, yani $\rho=1$, Pedroni (2001), heterojen panellerde eşbütünlük testini test etmek için yedi istatistik önerir. Bu testler iki türden oluşmaktadır. Birinci tip panel eşbütünlük testleri (boyut içi), ikincisi grup ortalamaları panel eşbütünlük testleridir (boyutlar arası). Boyut içi testler panel v-istatistiği, panel ρ -istatistiği, panel PP-istatistiği ve panel ADF-istatistiği olmak üzere dört istatistikten oluşur.

Seriler arasında eş bütünlük varlığının tespiti için birinci ve ikinci kuşak eşbütünlük testleri uygulanır. Söz konusu seçim, seriler arasında birimler arası korelasyonun olup olmaması ile sabit ve eğim parametrelerindeki homojenlik/heterojenlik bakımından değerlendirilmektedir. Eğer serilerde birimler arası korelasyon varsa ve parametreler heterojense ikinci nesil eşbütünlük testleri seçilir. Çalışmada birimler arası korelasyonun mevcut olması ve eğim ve sabit parametrelerinin heterojen olması nedeniyle ikinci kuşak eşbütünlük testlerinden olan Westerlung ve Edgerton (2006) panel eşbütünlük testinden yararlanılmıştır. Westerlung ve Edgerton (2006) tarafından geliştirilen bu test hata düzeltme modelinde olup, birimler arası korelasyon ve heterojenlik durumlarında kullanılabilir (Mete, 2021).

$$t_{ci} = t_{ay_i} = \frac{\hat{a}_{y_i}}{\hat{\sigma}_{ay_i}} \quad (6)$$

$$\underline{t}_c = \frac{1}{N} \sum_{i=1}^N t_{ci} \quad (7)$$

$H_0: a_{yi} = \dots = a_{yN} = 0$ şeklinde kurulan sıfır hipotezi eşbütünlük ilişkisi bulunmadığını ifade etmektedir. Alternatif hipotez $H_1: a_{yi} < 0$ ise en az bir birimde eşbütünlük ilişkisinin bulunduğunu gösterir. Eş bütünlük testinin ardından serilerin eş bütünlük ilişkisinin bulunduğu karar kılındıysa, uzun dönemli ilişkinin tahmini için çeşitli yöntemler bulunmaktadır. Söz konusu yöntemler ise birimler arası korelasyonun varlığıyla parametrelerin homojenliği açısından seçilmektedir (Mete, 2021).

Çalışmada ek olarak korelasyonun olması ve parametrelerin heterojen olmasından dolayı ikinci nesil heterojen tahminci olan, uzun ve kısa dönemli ilişkinin tahmini için genişletilmiş ortalama grup tahmincisi (AMG) yöntemi seçilmiştir.

$$\hat{b}_{AMG} = N^{-1} \sum_i \hat{b}_i \quad (8)$$

3.3. Analiz Sonuçları

Sera gazı emisyonu ile enerji tüketimi ve ekonomik büyüme arasındaki ilişki için kurulan modelde ilk olarak birimler arası korelasyon testi uygulanmıştır. İlk olarak Tablo 1 modelin tanımlayıcı istatistiklerini sunmakta, Tablo 2 ise, Breusch Pagan (1980) LM testi ile gerçekleştirilen test sonuçlarını vermektedir:

Tablo 1. Tanımlayıcı İstatistikler

Değişken	Gözlem Sayısı	Ortalama	St. Sapma	Minimum	Maksimum
LEC	203	1.205	0.346	0.826	2.005
LGDP	203	4.515	0.129	4.240	4.813
LSG	203	6.006	0.370	5.621	6.872
LGDP2	203	9.030	0.258	8.481	9.626

Tablo 2. Yatay Kesit Bağımlılığı

Test Adı	İstatistik	Olasılık Değeri
Breusch-Pagan (1980) LM	56.48	0.000***
Peseran (2004) LM adj	12.89	0.000***
Peseran (2004) CDLM	1.62	0.1053

*, **, *** sırasıyla %10, %5 ve %1 anlamlılık düzeyini belirtmektedir.

Yatay kesit bağımlılığında hipotez yatay kesit bağımlılığının olmadığını, alternatif hipotez ise bağımlılığın olduğunu savunmaktadır. Tablo 2’de yer alan sonuçlara göre (LM ve LM adj) H_0 hipotezi reddedilerek birimler arası korelasyonun var olduğu tespit edildikten sonra ikinci kuşak birim kök testlerinin uygulanmasına karar verilmiştir.

İkinci kuşak panel birim kök testlerinden ve Levin vd. (2002) tarafından geliştirilen test istatistiği sonuçları Tablo 3’te yer almaktadır:

Tablo 3. Levin vd. (2002) Birim Kök Testi Sonuçları

Düzye Değerler		
Değişkenler	Test İstatistiği	Olasılık Değeri
LSG	-1.067	0.142
LEC	0.631	0.736
LGDP	-0.391	0.347
LGDP2	-0.391	0.347
Fark Değerler		
DLSG	-5.061	0.000
DLEC	-4.845	0.000
DLGDP	-6.243	0.000
DLGDP2	-6.243	0.000

*, *** sırasıyla %1 ve %10 anlamlılık düzeyini belirtmektedir.

Tablo 3’te yer alan Levin Lin Chu birim kök testi sonuçlarına göre tüm değişkenlere ait düzey değerlerinin mutlak değer olarak kritik değerlerden küçük olması nedeniyle durağan olmadıkları görülmektedir. Fark değerlerine bakıldığında ise tüm değişkenlerin %1 önem düzeyinde istatistiksel olarak anlamlı olduğu ve H_0 hipotezinin reddedilerek değişkenlerin durağan olduğu kabul edilmektedir. Bunun ardından bir örnekte Peseran (2007), CIPS testi ile kurulmuştur.

Tablo 4. CIPS Birim Kök Testi Sonuçları

Düzey Değerler				
Değişkenler	CIPS	%10	%5	%1
LSG	-2.546	-4.11	-3.36	-2.97
LEC	-1.709	-4.11	-3.36	-2.97
LGDP	-1.676	-4.11	-3.36	-2.97
LGDP2	-1.676	-4.11	-3.36	-2.97
Fark Değerler				
DLSG	-4.910*	-4.11	-3.36	-2.97
DLEC	-5.578*	-4.11	-3.36	-2.97
DLGDP	-3.975**	-4.11	-3.36	-2.97
DLGDP2	-3.975**	-4.11	-3.36	-2.97

*, ***, sırasıyla %1 ve %10 anlamlılık düzeyini belirtmektedir.

Not: Veriler 1 gecikme uzunluğu ile hesaplanmıştır.

Peseran CADF sonuçlarına bakıldığında tüm değişkenlerin fark seviyelerinde %5 önem düzeyinde durağan olduğu görülmüştür. CIPS test istatistiklerine bakıldığında önem düzeylerine karşılık gelenlerden küçük olduğu görülmektedir. Bu sebeple fark değerlerde H_1 hipotezindeki 'birim kök içerir' ifadesi kabul edilmektedir.

Eş bütünleşme testinin belirlenmesi için uygulanması gereken bir adım daha vardır. Buna göre homojenlik testi sonuçları Tablo 5'te yer almaktadır:

Tablo 5. Homojenlik Testi Sonuçları

	İstatistik	Olasılık Değeri
Δ	10.027	0.000***
$\hat{\Delta}_{adj}$	11.022	0.000***

***, %1 anlamlılık düzeyini belirtmektedir.

Tablo 5'te yer alan bulgular sabit ve eğim parametrelerinin heterojen olduğunu göstermektedir. Dolayısıyla H_0 hipotezi olan eğim katsayılarının homojen olduğu varsayımı reddedilmiştir. Birimler arası korelasyonun varlığı ve heterojenlik durumunda kullanılması uygun olan eş bütünleşme testlerinden biri de Westerlung ve Edgerton (2006) ile Pedroni (2001) testleridir.

Tablo 6. Westerlung ve Edgerton (2006) Eşbütünleşme Testi

İstatistik Değeri	Değer	Z-Değeri	P-Değeri
Gt	-2.138	-1.909	0.028**

**, %5 düzeyinde anlamlılık düzeyini göstermektedir.

Westerlung ve Edgerton (2006) testi sonuçlarına bakıldığında sera gazı kullanımı bağımlı değişkeni ile diğer değişkenler arasında eşbütünleşme ilişkisi olduğu görülmektedir. Bu ilişki %5 önem düzeyinde istatistiksel olarak anlamlıdır.

Tablo 7. Pedroni (2001) Eşbütünleşme Testi

	İstatistik	Olasılık
Düzeltilmiş Phillips Perron t	-4.080	0.000***
Phillips Perron t	-9.451	0.000***
Genişletilmiş Dickey Fuller t	-8.825	0.000***

***, %1 anlamlılık düzeyini göstermektedir.

Pedroni (2001) testi sonuçlarına bakıldığında sera gazı kullanımı bağımlı değişkeni ile diğer değişkenler arasında eşbütünleşme ilişkisi olduğu görülmektedir. Bu ilişki %1 önem düzeyinde istatistiksel olarak anlamlıdır. Yapılan her iki eşbütünleşme ilişkisi değişkenlerin uzun dönemde birbiri ile ilişkili olduğunu göstermektedir. Bu analizin ardından her bir birim için kısa ve uzun dönem parametreleri hesaplanmıştır.

Bu amaçla AMG yönteminden yararlanılmıştır. AMG yöntemi (Eberhart ve Bond, 2009; Eberhart ve Teal, 2010) genişletilmiş ortalama grup tahmincisi olup uzun ve kısa dönemli ilişkinin tahmini için kurulmaktadır.

Tablo 8. Uzun ve Kısa Dönemli İlişki İçin AMG Tahmincisi Bulguları

DLSG	Katsayı	Standart Hata	z	P> z
DLEC	0.796	0.080	9.86	0.000***
DLGDP2	0.031	0.021	1.42	0.156
000R_c	0.931	0.195	4.76	0.000***
Sabit	-0.004	0.001	-4.33	0.000***
Diğer İstatistikler				
Wald^2	103.11			
Wald Olasılık	0.000			
Hata Düzeltme Katsayısı	0.0051			

***, %1 düzeyinde anlamlılık göstergesidir.

Tablo 8'den elde edilen sonuçlara göre, GDP'nin karesi değişkeninin istatistiksel olarak anlamsız olduğu görülmektedir. Öte yandan sera gazı emisyonundaki bir birimlik artışın enerji tüketimini 0.796 oranında arttırdığı görülmektedir. Söz konusu artış istatistiksel olarak %1 önem düzeyinde anlamlı olup pozitif bir etkisi vardır. Hata düzeltme katsayısı ise pozitif ve anlamlı bulunmuştur. Bu sonuç dengesizliklerin ilgili dönemin takip eden yıllarında düzeldiğini göstermektedir.

SONUÇ

Dünya nüfusunun bugünden yaklaşık 3 milyar artarak 2050 yılına kadar 9.7 milyara ulaşması beklenmektedir. Küresel zenginlik, özellikle gelişmekte olan ülkelerde, sanayi devrimi ve teknolojik gelişmelerin bir sonucu olarak özellikle son yirmi yılda artmaktadır. Bununla birlikte, sürdürülebilir kalkınmanın zorlukları, antropojenik kaynaklı iklim değişikliği, çevre kirliliği ve kaynakların tükenmesi ile ilişkilidir. Ülkeler artık sürdürülebilir kalkınmayı iyileştirirken aynı zamanda emisyon seviyelerini düşürmeye çalışmaktadır. Sürdürülebilir kalkınmaya dünya çapında gösterilen ilgi, son yıllarda sera gazı emisyonlarında sürekli azalmayı kolaylaştırmıştır. Çeşitli hükümetler, özellikle fosil yakıt kullanımını çevreleyen ekonomik kalkınma ve enerji tüketimi konularını tartışmaktadır. Bu çalışmanın temel odak noktası, 1991–2019 dönemi için G7 ülkeleri bağlamında uzun vadeli dengeyi ve sera gazı emisyonları, enerji tüketimi ve ekonomik büyüme arasındaki nedensel ilişkilerin varlığını ve yönünü incelemektir. Bu sayede verilen çabaların ekonometrik incelemesi yapılmıştır.

G7 ülkelerinin dünya ekonomisindeki yeri ve GSMH önemleri göz önüne alındığında ele alınan değişkenlerin eşbütünlük olduğu görülmektedir. Uzun ve kısa dönem tahminlerinde ise sera gazı emisyonları ile enerji tüketiminin istatistiksel olarak anlamlı olduğu GSMH değişkeninin ise anlamsız olduğu görülmektedir. Buna göre sera gazı emisyonlarındaki artış enerji tüketimini arttırmaktadır. Öte yandan bu ilişkinin ekonomik büyüme bağlantılı olmadığı görülmektedir. Bulgular Saidi ve Hammami (2015) ile de tutarlı bulunmuştur. Bir diğer örnek ise Niu vd. (2011) olarak gösterilmektedir. Yazarlar sekiz Asya ekonomisinde enerji tüketimi ile CO2 emisyonları arasında pozitif bir ilişki olduğunu göstermektedir. Gelişmekte olan ülkelerde kişi başına düşen CO2 emisyonu ve enerjinin enerji verimliliği gelişmiş ülkelere göre çok daha düşük olmasına rağmen, birim enerji başına düşen oran gelişmiş ülkelere göre çok daha yüksektir bulunmuştur. Arouri vd. (2012)'de 1981–2005 döneminde 12 Orta Doğu ve Kuzey Afrika Ülkesi (MENA) için karbondioksit emisyonları, enerji tüketimi ve reel GSYİH arasındaki ilişkiyi araştırmışlar ve uzun vadede enerji tüketiminin CO2 emisyonları üzerinde olumlu ve anlamlı bir etkisi olduğunu bulgulamışlardır.

Bu çalışmanın en önemli kısıtı sera gazı emisyonlarının bağımlı değişken olarak seçilmesidir. Çünkü yukarıdaki literatürde göz önüne alındığında GSMH'deki değişimin sera gazı emisyonunu ve dolayısıyla enerji tüketimini arttırması beklenmektedir. Ancak çalışmanın orijinalliyi göz önüne alındığında bu durumun bir sonraki çalışmalarda göz önüne alınabileceği ön görülmektedir. Dolayısıyla GSMH değişkeninin anlamsız bulunması beklenen bir durumdur.

KAYNAKÇA

- AlZgool, M. R. H., Shah, S. M. M., & Ahmed, U. (2020). Impact of Energy consumption and Economic Growth on Environmental Performance: Implications for Green Policy Practitioners. *International Journal of Energy Economics and Policy*, 10(5), 655.
- Apergis, N., Payne, J.E., (2009). CO2 emissions, energy usage, and output in Central America. *Energy Policy* 37, 3282–3286.
- Arouri, M. E. H., Youssef, A. B., M'henni, H., & Rault, C. (2012). Energy consumption, economic growth and CO2 emissions in Middle East and North African countries. *Energy policy*, 45, 342-349.
- Aye, G. C., & Edoja, P. E. (2017). Effect of economic growth on CO2 emission in developing countries: Evidence from a dynamic panel threshold model. *Cogent Economics & Finance*, 5(1), 1379239.
- Azam, M. (2016). Does environmental degradation shackle economic growth? A panel data investigation on 11 Asian countries. *Renewable and Sustainable Energy Reviews*, 65, 175-182.
- Breitung, J., 2000. The local power of some unit root tests for panel data. *Advances in Econometrics* 15, 161–177
- Chang, C. P., & Hao, Y. (2017). Environmental performance, corruption and economic growth: global evidence using a new data set. *Applied Economics*, 49(5), 498-514.
- Choi, I., 2001. Unit root tests for panel data. *Journal of International Money and Finance* 20, 249–272.
- Çetintaş, H., Bicil, İ. M., & Türköz, K. (2016). Türkiye’de CO2 Salımları EnerjiTüketimi ve Ekonomik Büyüme İlişkisi. *Finans Politik ve Ekonomik Yorumlar*, (619), 57-67.
- Eberhardt, M., ve F. Teal. 2010. Productivity analysis in global manufacturing production. Discussion Paper 515, Department of Economics, University of Oxford. <http://www.economics.ox.ac.uk/research/WP/pdf/paper515.pdf>.
- Eberhart Markus and Bond, Stephen R. 2009. “Cross-sectional Dependence In Non-stationary Panel Models: A Novel Estimator”. Nordic Econometric Meetings, Sweden.
- Everett, T., Ishwaran, M., Ansaloni, G. P., & Rubin, A. (2010). Economic growth and the environment. Munich Personal RePEc Archive, 23585.
- Gallego-Álvarez, I., Vicente-Galindo, M., Galindo-Villardón, M., & Rodríguez-Rosa, M. (2014). Environmental performance in countries worldwide: Determinant factors and multivariate analysis. *Sustainability*, 6(11), 7807-7832.
- Gengenbach, C., Urbain, J. ve Westerlund, J. (2016). Error Correction Testing in Panels with Common Sthocastic Trends. *Journal of Applied Econometrics*, 31, 982-1004.
- Grossman, G. M. & Krueger, A. B. 1995. Economic growth and the environment, *Quarterly Journal of Economics* 110: 353–377. <https://doi.org/10.2307/2118443>.
- Grossman, G. M. ve Krueger, A. B. 1991. Environmental impact of a North American free trade agreement. Working Paper 3194. Cambridge, MA: National Bureau of Economic Research. <https://doi.org/10.3386/w3914>.
- Hadri, K., 2000. Testing for stationarity in heterogeneous panel data. *Econometric Journal* 3, 148–161.
- Hamit-Hagggar, M. (2012). Greenhouse gas emissions, energy consumption and economic growth: A panel cointegration analysis from Canadian industrial sector perspective. *Energy Economics*, 34(1), 358-364.
- Hashmi, R., & Alam, K. (2019). Dynamic relationship among environmental regulation, innovation, CO2 emissions, population, and economic growth in OECD countries: A panel investigation. *Journal of cleaner production*, 231, 1100-1109.
- Holtz-Eakin, D., Newey, W., Rosen, H., 1988. Estimation vector autoregressions with panel data. *Econometrica* 56, 1371–1395.

- Im, K.S., Pesaran, M.H., Shin, Y., 2003. Testing for unit roots in heterogeneous panels. *Journal of Econometrics* 115, 53–74.
- Joo, Y. J., Kim, C. S., & Yoo, S. H. (2015). Energy consumption, CO2 emission, and economic growth: evidence from Chile. *International Journal of Green Energy*, 12(5), 543-550.
- Kahia, M., Omri, A., & Jarraya, B. (2021). Green Energy, Economic Growth and Environmental Quality Nexus in Saudi Arabia. *Sustainability*, 13(3), 1264.
- Khan, I., Hou, F., Zakari, A., & Tawiah, V. K. (2021). The dynamic links among energy transitions, energy consumption, and sustainable economic growth: A novel framework for IEA countries. *Energy*, 222, 119935.
- Lapinskienė, G., Peleckis, K., & Slavinskaitė, N. (2017). Energy consumption, economic growth and greenhouse gas emissions in the European Union countries. *Journal of business economics and management*, 18(6), 1082-1097.
- Levin, A., Lin, C. F., & Chu, C. S. J. (2002). Unit root tests in panel data: asymptotic and finite-sample properties. *Journal of econometrics*, 108(1), 1-24.
- Levin, A., Lin, C.F., Chu, C., 2002. Unit root tests in panel data: asymptotic and finitesample properties. *Journal of Econometrics* 108, 1–24
- Lu, W. C. (2017). Greenhouse gas emissions, energy consumption and economic growth: a panel cointegration analysis for 16 Asian countries. *International journal of environmental research and public health*, 14(11), 1436.
- Lu, W. C. (2017). Greenhouse gas emissions, energy consumption and economic growth: a panel cointegration analysis for 16 Asian countries. *International journal of environmental research and public health*, 14(11), 1436.
- Maddala, G.S., Wu, S., 1999. A comparative study of unit root tests with panel data and a new simple test. *Oxford Bulletin of Economics and Statistics* 61, 631–652
- Mardani, A., Streimikiene, D., Cavallaro, F., Loganathan, N., & Khoshnoudi, M. (2019). Carbon dioxide (CO2) emissions and economic growth: A systematic review of two decades of research from 1995 to 2017. *Science of the total environment*, 649, 31-49.
- Mujtaba, A., & Jena, P. K. (2021). Analyzing asymmetric impact of economic growth, energy use, FDI inflows, and oil prices on CO 2 emissions through NARDL approach. *Environmental Science and Pollution Research*, 1-14.
- Niu, S., Ding, Y., Niu, Y., Li, Y., & Luo, G. (2011). Economic growth, energy conservation and emissions reduction: A comparative analysis based on panel data for 8 Asian-Pacific countries. *Energy policy*, 39(4), 2121-2131.
- Nosheen, M., Iqbal, J., & Khan, H. U. (2021). Analyzing the linkage among CO 2 emissions, economic growth, tourism, and energy consumption in the Asian economies. *Environmental Science and Pollution Research*, 28(13), 16707-16719.
- Pedroni, P. (2001). Purchasing Power Parity Tests in Cointegrated Panels. *The Review of Economics and Statistics*, 83 (4), 727-731.
- Pedroni, P., 1999. Critical values for cointegration tests in heterogeneous panels with multiple regressors. *Oxford Bulletin of Economics and Statistics* 61, 653–670.
- Pedroni, P., 2000. Fully modified OLS for heterogeneous cointegrated panels. *Advanced in Econometrics* 15, 93–130.
- Pedroni, P., 2004. Panel cointegration: asymptotic and finite sample properties of pooled time series tests with an application to the PPP hypothesis: new results. *Econometric Theory* 20, 597–627.
- Phillips, P.C.B., Sul, D., 2003. Dynamic panel estimation and homogeneity testing under cross section dependence. *Econometric Journal* 6, 217–259.

Saidi, K., & Hammami, S. (2015). The impact of CO₂ emissions and economic growth on energy consumption in 58 countries. *Energy Reports*, 1, 62-70.

Sterpu, M., Soava, G., & Mehedintu, A. (2018). Impact of economic growth and energy consumption on greenhouse gas emissions: Testing environmental curves hypotheses on EU countries. *Sustainability*, 10(9), 3327.

Sulemana, I., James, H. S., & Rikoon, J. S. (2017). Environmental Kuznets Curves for air pollution in African and developed countries: exploring turning point incomes and the role of democracy. *Journal of Environmental Economics and Policy*, 6(2), 134-152.

Wang, S., Li, G., & Fang, C. (2018). Urbanization, economic growth, energy consumption, and CO₂ emissions: Empirical evidence from countries with different income levels. *Renewable and Sustainable Energy Reviews*, 81, 2144-2159.

UOT: 330:332

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA İQTİSADİYYATIN İNKİŞAFINDA “AZƏRBAYCAN
2030: SOSIAL-İQTİSADI İNKİŞAFA DAİR MİLLİ PRİORİTETLƏRİN ROLUNUN
QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ**

Mingəçevir Dövlət Universiteti

Nəşibova Arifə Cənab qızı

Açar sözlər: milli prioritet, rəqabətqabiliyyətli iqtisadiyyat, yaşıl artım, inklüziv cəmiyyət, reintegrasiya, transformasiya.

Keywords: national priority, competitive economy, green growth, inclusive society, reintegration, transformation.

Xülasə:

Dayanıqlı artan rəqabətqabiliyyətli iqtisadiyyatın reallaşdırılması ölkənin davamlı inkişafı üçün möhkəm zəmin yaradır. Bu prioritetin səmərəli həyata keçirilməsi üçün iki mühüm məqsəd–davamlı və yüksək iqtisadi artım, habelə daxili və xarici təsirlərə dayanıqlıq təmin olunmalıdır. Davamlı və yüksək iqtisadi artım vətəndaşların həyatına təsir göstərən başlıca amillərdən biridir. İqtisadiyyatı davamlı və yüksək tempərlə artırmaqla ölkədə adambaşına düşən milli gəlir yüksək səviyyədə gerçəkləşdirilir. İqtisadi artım, eyni zamanda, yüksək gəlirli iş yerləri yaratmaqla həyat səviyyəsinin ilbəl yaxşılaşmasını reallaşdırır.

Резюме:

Создание стабильно растущей конкурентоспособной экономики создает прочную основу для устойчивого развития страны. Для эффективной реализации этого приоритета необходимо достичь двух важных целей: устойчивого и высокого экономического роста, а также устойчивости к внутренним и внешним шокам. Устойчивый и высокий экономический рост – один из основных факторов, влияющих на жизнь граждан. За счет устойчивого и высоких темпов роста экономики национальный доход на душу населения в стране достигается на высоком уровне. В то же время экономический рост год от года способствует повышению уровня жизни за счет создания рабочих мест с высоким доходом.

Summary:

Realization of a steadily growing competitive economy creates a solid foundation for the country's sustainable development. For the effective implementation of this priority, two important goals must be achieved – sustainable and high economic growth, as well as resilience to internal and external shocks. Sustainable and high economic growth is one of the main factors affecting the lives of citizens. By increasing the economy steadily and at a high pace, the country's per capita national income is realized at a high level. At the same time, economic growth is improving living standards year by year by creating high-income jobs.

Bu gün dünyada baş verən neqativ iqtisadi meyillər fonunda belə Azərbaycan iqtisadiyyatı dayanıqlılıq nümayiş etdirir, iqtisadiyyat inkişaf yolu ilə uğurla irəliləyir, ölkəmizin maliyyə imkanlarının daha da genişlənməsi üçün önəmli tədbirlər reallaşdırılır.

Artan iqtisadi güc Azərbaycana Cənubi Qafqazın və ətraf regionların iqtisadiyyatlarını dəyişdirməyə qadir böyük layihələrin təşəbbüskarı olmaq imkanı verir. Ölkə regional iqtisadiyyatın lokomotivi kimi dünyanın enerji təhlükəsizliyinin etibarlı tərəfdaşlarından birinə çevrilib. Belə bir şərait Azərbaycanın regionda iqtisadi rolunu yüksəldir, xarici təsirlərə davamlılığına möhkəm zəmin yaradır.

Həyata keçirilən uğurlu islahatlar nəticəsində Azərbaycan iqtisadiyyatı 2014-cü ildən başlayaraq bu günə qədər davam edən global maliyyə-iqtisadi böhrandan itkilərsiz çıxdığı kimi, hazırda pandemiyanın yaratdığı problemləri də tədricən möhkəmlənən iqtisadi-maliyyə potensialı hesabına aradan qaldırır, iqtisadi sabitliyi qoruyub-saxlamağa böyük səy göstərir. [1, s. 54].

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin 2 fevral 2021-ci il tarixli “Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər”in təsdiq edilməsi haqqında sərəncamı da elə hazırkı dövrdə ölkənin əsas sosial-iqtisadi inkişaf istiqamətlərini və buna uyğun milli prioritetlərini müəyyənləşdirilməsini qarşıya məqsəd olaraq qoymuşdur.

“Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər”də növbəti onillikdə ölkənin sosial-iqtisadi inkişafına dair beş milli prioritetin reallaşdırılması nəzərdə tutmuşdur. Bunlar:

- dayanıqlı artan rəqabətqabiliyyətli iqtisadiyyat;
- dinamik, inklüziv və sosial ədalətə əsaslanan cəmiyyət;
- rəqabətli insan kapitalı və müasir innovasiyalar məkanı;
- işğaldan azad olunmuş ərazilərə böyük qayıdış;
- təmiz ətraf mühit və “yaşıl artım” ölkəsi.

Qeyd edilən bu milli prioritetlər, eyni zamanda, Birləşmiş Millətlər Təşkilatının “Dünyamızın transformasiyası: 2030-cu ilədək dayanıqlı inkişaf sahəsində Gündəlik”dən irəli gələn öhdəliklərin icrası istiqamətində də xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Dayanıqlı artan rəqabətqabiliyyətli iqtisadiyyatın reallaşdırılması ölkənin davamlı inkişafı üçün möhkəm zəmin yaradır. Bu prioritetin səmərəli həyata keçirilməsi üçün iki mühüm məqsəd

davamlı və yüksək iqtisadi artım

habelə daxili və xarici təsirlərə dayanıqlığın təmin olunması əsas meyar olaraq diqqət mərkəzində dayanır.

Davamlı və yüksək iqtisadi artım vətəndaşların həyatına təsir göstərən əsas balıca amillərdən biridir. İqtisadiyyatın davamlı və yüksək tempə artımı ölkədə adambaşına düşən milli gəlirin yüksək səviyyəsini müəyyənləşdirir. İqtisadi artım, eyni zamanda, yüksək gəlirli iş yerləri yaratmaqla həyat səviyyəsinin ilbəl yaxşılaşmasını reallaşdırır.

Odur ki, inkişafdan hər bir vətəndaşın bəhrələnməsinə xüsusi diqqət yetirilməlidir. Bunun üçün iqtisadiyyat inkişaf etdikcə vətəndaşların sərvət və gəlirlərinin, o cümlədən əməkhaqlarının artırılaraq layiqli səviyyəsi təmin edilməsi, əməkhaqqının artımı əmək məhsuldarlığının artımı ilə uzlaşdırılmaqdadır. Bütün bunlarla bərabər, ölkədə artan gəlirlər daha geniş iqtisadi imkanlar yaradır, bütün əhali qrupları üçün səmərəli məşğulluğa və layiqli əməyə nail olunma, xüsusilə əhəlinin iqtisadi imkanlara çıxışı yaxşılaşdırılır.

Milli prioritetlərin uğurla reallaşdırılması üçün nəzərdə tutulan məqsədlərə nail olmaq vacidbir hansı ki,

- XXI əsrin tələblərinə uyğun təhsil;
- yaradıcı və innovativ cəmiyyət;
- vətəndaşların sağlam həyat tərzini.

Dünyada artan rəqabətə davam gətirə bilmək üçün iqtisadiyyatın uzunmüddətli inkişafı müasir və güclü təhsilə arxalanmalıdır. Məhz təhsil vasitəsilə insan kapitalının milli sərvətdə iştirak payı davamlı şəkildə artırılır. Müasir dövrdə kompetensiya, vərdiş və bacarıqların harmoniyada inkişafına əsaslanan “ömürboyu təhsil”ə xüsusi önəm verilir. Erkən və məktəbəqədər təhsilin əhatə dairəsi genişlənir və mərhələlərlə müvafiq yaşda olan bütün uşaqları əhatə edir.

Cəmiyyətin inkişafının təminatçısı olan ümumi təhsilin gücləndirilməsi üçün təhsil sisteminə gedən modernləşmə davam etdirilir, məzmun islahatları dərinləşdirilir, integrativ tədris təcrübəsi inkişaf etdirilir. Təhsil sistemi gənc nəsli gələcək rəqəmsal texnologiyalar dövrünə hazırlamaq üçün onlara

məktəb yaşından rəqəmsal səriştələrin aşılmasına diqqət yetirməli, indikindən əsaslı şəkildə fərqlənən yeni bacarıqlar, ixtisaslar və peşələr verməlidir.

Qeyd edilənləri ümumilləşdirərək belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, Qələbə nəticəsində işğaldan azad edilmiş ərazilərin ölkənin ümumi iqtisadiyyatına reinteqrasiyasından, yeni beynəlxalq və regional nəqliyyat-logistika dəhlizlərinin imkanlarından faydalanmaq Azərbaycanın inkişafına böyük fayda verəcək. Bu çərçivədə regionda təhlükəsizliyin, sabitliyin, rifahın və qarşılıqlı faydalı əməkdaşlığın formalaşması, eləcə də iqtisadi və ticarət əlaqələrinin inkişaf etməsi Cənubi Qafqazın lider dövləti olan Azərbaycanın region iqtisadiyyatının ümumi arxitekturasının müəyyən edilməsində rolunu daha da möhkəmləndirəcəkdir.

ƏDƏBİYYAT:

1. Əhmədov M.A., Hüseyn A.C. Dövlətin iqtisadi siyasəti. Bakı, 2011.
2. Azərbaycan Respublikasının milli iqtisadiyyat perspektivi üzrə Strateji Yol Xəritəsi. B. 2016.
3. "Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər" Bakı, 2 fevral, 2021

DİJİTAL MUHASEBE İLE İLGİLİ TÜRKİYE'DEKİ DÜZENLEMELER
REGULATIONS IN TURKEY FOR DIGITAL ACCOUNTING

Tuğba DÖLEN

Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Polatlı Sosyal Bilimler Meslek Yüksekokulu, Muhasebe ve Vergi Uygulamaları Bölümü, Ankara, Türkiye

ORCID ID: 0000-0003-3230-0318

ÖZET

Dijital ekonomi ortamında finansal bilgi hareketi bilgi ve iletişim teknolojileri vasıtasıyla elektronik ortamda gerçekleşmektedir. Muhasebe bilgi sisteminin veri toplama, veri işleme ve bilgi üretimi basamakları hızla dijitalleşmektedir. Finansal raporlama anlayışının sorgulanması, yeni iş modellerinin gelişmesi ve bilgi hacmindeki artış dijital muhasebe kavramını ortaya çıkarmıştır. Dijital dönüşüme entegre bir şekilde Türkiye'de yasal düzenlemeler yapılmış ve uygulanmaya başlanmıştır. Türkiye'deki dijital muhasebe ile ilgili düzenlemeler Gelir İdaresi Başkanlığı, Muhasebat Genel Müdürlüğü ve Kamu Gözetimi Muhasebe ve Denetim Standartları Kurumu (KGK) tarafından gerçekleştirilmiştir. Çalışmanın amacı dijital değişimin muhasebe uygulamalarına yansımalarını değerlendirmektir. Bu amaçla Türkiye'de gerçekleşen yasal düzenlemeler ve uygulamalar kronolojik sıra ile incelenmiştir. Dijital muhasebe konusunda üç otorite olan Gelir İdaresi Başkanlığı, Muhasebat Genel Müdürlüğü ve KGK'nın yapmış olduğu düzenlemeler ele alınmıştır. Gelir İdaresi Başkanlığı vergi mükelleflerinin muhasebe ve raporlama alanlarındaki süreçlerinin elektronik ortama aktarılmasıyla ilgili düzenlemeler gerçekleştirmiştir. Bunlar e-belge, e-defter, e-beyanname, e-tahsilat ve defter beyan sistemi ile ilgili düzenlemelerdir. "Bütünleşik Kamu Mali Yönetim Bilişim Sistemi Projesi" ile Muhasebat Genel Müdürlüğü kamu sektörü muhasebesini kapsayan devlet muhasebesinin elektronik ortama taşınması ile ilgili çalışmalarda bulunmuştur. Bu doğrultuda harcama talimatı onay belgesi, e-teminat, kamu e-fatura, ödeme emri belgesi ve tahakkuk belgesi hazırlanmış ve kullanılmaya başlanmıştır. KGK muhasebe standartlarına uygun finansal raporların nasıl elektronik ortama taşınacağı ile ilgili tanımlama yapmıştır. Bu süreçte kurum 2016 TMS taksonomisi, 2019 TFRS taksonomisi ve 2022 TFRS taksonomisi geliştirmiştir. Çalışmada Türkiye'de muhasebe ile ilgili dijitalleşme sürecinin Covid-19 pandemisi ile hız kazandığı, 2020 yılından sonra özel ve kamu muhasebe sisteminin dijitalleştirilmesi ile ilgili düzenlemelerin fazla yapıldığı sonucuna ulaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Dijital Muhasebe, Muhasebe Bilgi Sistemi, Dijital Ekonomi

ABSTRACT

In the digital economy, financial information movement is happening electronically, via information and communication technologies. The digits of data collection, data processing and information generation of the accounting information system are rapidly digitizing. Questioning the understanding of financial reporting, the development of new business models, and the increase in the volume of information have revealed the concept of digital accounting. Digital transformations were integrated into the regulatory arrangements in Turkey and are being implemented. The regulations concerning digital accounting in Turkey were carried out by the Revenue Management Directorate, the General Accounting Directorate and the Public Oversight Accounting and Audit Standards Authority (KGK). The aim of the study is to evaluate the reflects of digital change in accounting applications. For this purpose, the legal regulations and practices that took place in Turkey were examined in chronological order. The three main authorities on digital accounting are the Revenue Administration Department, the General Accounting Directorate and the regulatory commission of the KGK. The Ministry of Revenue Administration regulated the electronic transfer of taxpayer accounting and reporting processes. These are regulations related to e-documents, e-books, e-declarations, e-collections, and the book declaration system. The "Integrated Public Financial Management IT System Project" and the General Accounting

Directorate worked on electronically moving government accounting to public sector accounting. Accrual documents, e-collateral, public e-invoice, payment order document and accrual document have been prepared and started to be used. The KGK has defined how to electronically move financial reports that meet accounting standards. In the process, the agency developed the 2016 TMS taxonomy, the 2019 TFRS taxonomy and the 2022 TFRS taxonomy. The study concluded that the digitalization process for accounting in Turkey has accelerated with the Covid-19 pandemic, and that after 2020, regulations for digitization of the private and public accounting system have been overdone.

Key words: Digital Accounting, Accounting Information System, Digital Economy